ता मज्झिमो च्चिअ वरं दुज्जणसुअणेहिं दोहिं चिण कज्जम् ।
जह दिट्ठो तवइ खलो तहे अ सुअणो अइस्सन्तो ॥

नृपति हाल—

गाथा सप्तशती–૩/૪૭

મધ્યમ સાચો માનવી, સજ્જન–દુર્જન ના ચહું,
દુર્જન દેખ્યે દાઝવું, સજ્જન ના દીઠે જળું

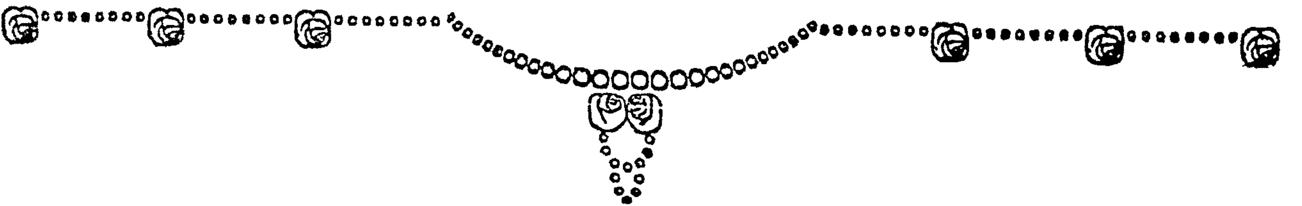
विविक्तवर्णाभरणा सुखश्रुतिः, प्रसादयन्ती हृदयान्यपि द्विषाम्।
प्रवर्तते नाकृतपुण्यकर्मणां, प्रसन्नगम्भीरपदा सरस्वती ॥

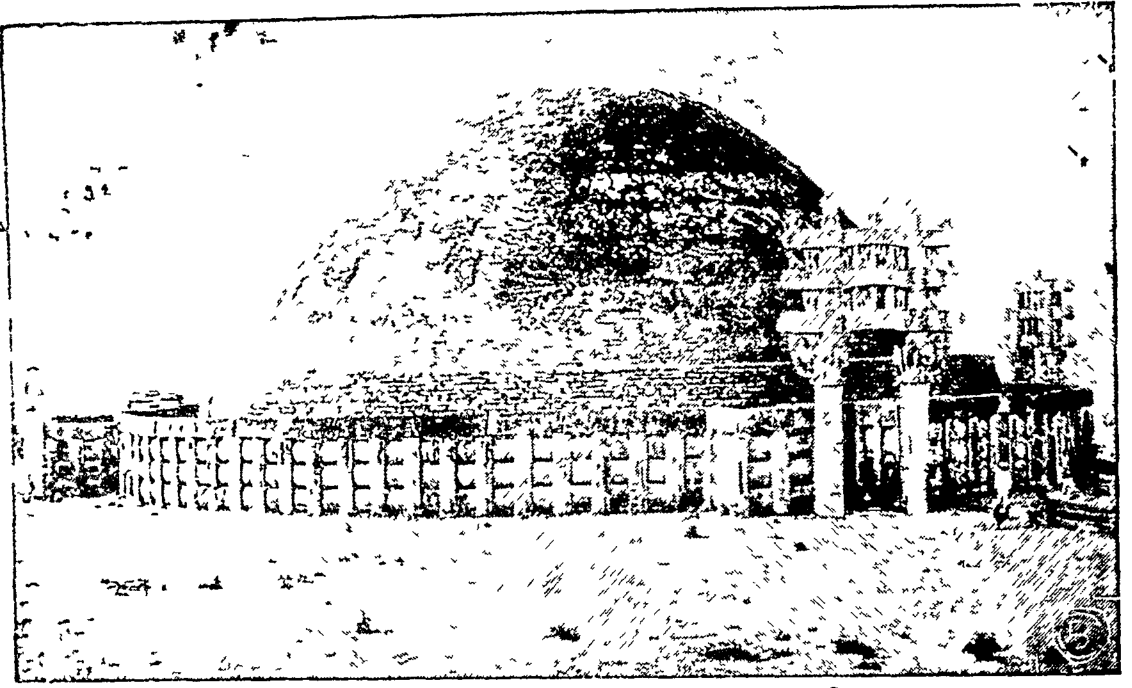
किरातार्जुनीय–१४/३

સ્પષ્ટ અક્ષરોથી અલંકૃત, કર્ણપ્રિય, વૈરીઓનાં હૃદયને પણ આનંદ બક્ષનારી અને પ્રસન્નગંભીરપદ યુક્ત સરસ્વતી પુણ્ય-હીનોને પ્રાપ્ત નથી થતી.

વિષય સંકલના

સાંચી સ્તૂપ—શ્રીમહાવીરનું નિર્વાણસ્થાન

આકૃતિ નં ૨] [પરિચય પૃષ્ઠો ૩૦૯, ૩૧૪, ૩૧૮, ૩૨૯, ૩૩૭-૮

॥ अर्हते नमोनम ॥

હાથીગુંફાના પ્રવેશદ્વારે ઉભો કરેલ હાથી

આકૃતિ નં ૩] [પરિચય પૃષ્ઠ ૩૩૩-૪, ૪૫-૬૩

ઈ. સ. પૂ. ૯૦૦ થી ઇ. સ. ૧૦૦ સુધીના

એક હજાર વર્ષનો

પ્રાચીન ભારત વર્ષ

ચાર વિભાગમાં યોજેલ

પણ

પાંચ વિભાગમાં પ્રગટ થયેલ

ભાગ પાંચમો

અતિ પ્રાચીન શિલાલેખો-સિક્કાઓ અને પ્રમાણભૂત ઈતિહાસવેત્તાઓના
આધાર આપી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ લખેલ તદ્દન નવીન હકીકત સાથે

લેખક :
ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ શાહ
એલ. એમ. એન્ડ એસ.
ગોયા ગેઈટ રોડ } વડોદરા

પ્રકાશક
શશિકાન્ત એન્ડ કું
રાવપુરા ટાવર સામે } વડોદરા

પ્રથમ આવૃત્તિ સ. સ. વિક્રમ સંવત ૧૯૯૭
પ્રત ૧૨૫૦ ૨૪૬૭ ઇ. સ. ૧૯૪૧

છૂટક કિંમત

પ્રથમ ભાગ રૂા પ)
દ્વિતીય ભાગ રૂા. ૭ાા
તૃતીય ભાગ રૂા. ૬ાા
ચતુર્થ ભાગ રૂા. ૬)
પંચમ ભાગ રૂા પ)

કુલ રૂા. ૩૦)

આખા સેટના રૂ. ૨૪)

મુદ્રણસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય • રાયખડ • અમદાવાદ
મુદ્રક : મણિલાલ પુ. મિસ્ત્રી, બી. એ.

પંચમ વિભાગ

ખંડ અગિયારમો

ટૂંકાક્ષરી સમજ

અ. અધ્યાય
આ. આકૃ. આકૃતિ
ઈ. ઇત્યાદિ
ઇ. સ. ઇસવીસન
ઇ. ઇ. પૂ. ઇસવીસનની પૂર્વે
ઉપો. ઉપોદ્ઘાત
ખ. ખંડ
ગુ વ સો. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટી અમદાવાદ
ટી. ટીકા અથવા ટિપ્પણ
ડૉ. ડૉકટર
નં. નંબર
પરિ. પરિચ્છેદ, પરિશિષ્ટ
પં પંડિત
પારા. / પારિ. પારાગ્રાફ, પારિગ્રાફ
પુ. પુસ્તક
પુ. પ્રાચીન ભારત વર્ષના સૂચવેલ ભાગ
પૃ. પૃષ્ઠ
પ્ર. પ્રક. પ્રકરણ
પ્રસ્તા પ્રસ્તાવના
પ્રો. પ્રોફેસર
ભા. ભાગ, ભાષાંતર
મ. સ. મહાવીર સવત
મિ. મિસ્ટર
વિ. વિગેરે
વિ. સં. વિક્રમ-સંવત્સર
સં. સંવત્-સંવત્સર
A. D. ઇસવીસન
B. C. ઈસવીસન પૂર્વે
F. N. (ફૂટનોટ) ટીકા
Intro. (ઇન્ટ્રોડકક્ષન) પ્રસ્તાવના
P. (પેઇજ) પૃષ્ઠ
Prof. (પ્રોફેસર)-અધ્યાપક
Vol. (વૉલ્યુમ) પુસ્તક, ભાગ

જે જે પુસ્તકોના આધારો ટાંકયા છે તેમના ટૂંકાક્ષરોની નોંધ

પુ. ૧ થી ૪ સુધીમાં જે અનેક પુસ્તકો નિહાળવા પડયા છે તેમની યાદી ત્યાં આપેલ છે. આ પાંચમા વિભાગમા જે વિષયોનું નિરૂપણ કરતાં પુ. ૧ થી ૪ સુધીમાના હવાલા આપવા પડયા છે, ત્યાં તે અસલ પુસ્તકોના નામોનો નિર્દેશ ન કરતાં, પ્રાચીન ભારતવર્ષ પુ. ૧, ૨, ૩, ૪ જુઓ. એવા ટૂકા ઇસારાજ કર્યા છે; કેમકે અસલ નામો જણાવવાથી નાહક પુસ્તકોની નામાવળી મોટી થઈ જાય તેમજ જે ચર્ચા, દલીલો કે સમજૂતી અમે અમારા તરફથી પુ. ૧, ૨, ૩, ૪માં રજુ કરીને નિર્ણયો બાંધ્યા હોય, તેની સહાય લેવાની નિરર્થકતા ઉભી થઈ જાય. આ બે કારણથી અત્રે રજુ કરેલી નામાવળી કદાચ ટૂકી પણ દેખાશે.

ટૂંકાક્ષરમાં સૂચવાયલ પુસ્તકો

અ. હિ. ઇ. / E. H. I. અર્હી હીસ્ટરી ઑફ ઇન્ડિઆ -વીન્સેન્ટ સ્મીથ
આ. સ વે. ઇ. આર્કયોલોજીકલ સર્વે ઈન વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા
આ. સ. સ. ઇ. " " " સધર્ન "
એ. કો. ઇ. એન્શન્ટ કોઈન્સ ઑફ ઇન્ડિયા કનીંગહામ
ઇ. કો. ઈ પુ. ઇન્સ્ક્રીપ્શન્સ કોરપોરેટમ ઇન્ડિકમ હુલ્ટ્ઝ
ઇ એ / I A ઇન્ડિયન ઍન્ટીકવરી
ઇ. હિ. કવૉ. / I. H. Q. ઇન્ડિયન હીસ્ટરીકલ કવાર્ટર્લી
એ. ઇ. એન્શન્ટ ઇરાઝ (સર કનીંગહામ)
એ. ઇ. એન્શન્ટ ઇડિયા (ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લ. શાહ)
એ. ઈ. એપીગ્રાફિકા ઇન્ડિકા
ઓ. હિ. ઇ / O. H. I. ઓકસફર્ડ હીસ્ટરી ઑફ ઇન્ડિયા
ક સુ. / ક. સુ. સુ / ક. સૂ. સુ. કલ્પસૂત્રની સુખબોધિકા ટીકાનું ભાષાંતર

કે. હિ. ઈ. C. H. I.	કેમ્બ્રીજ હીસ્ટરી ઑફ ઇન્ડિયા
કે. શૉ. હિ. ઈ. K. S. H. I	કેમ્બ્રીજ શૉર્ટ હીસ્ટરી ઑફ ઇન્ડિયા
કો. આં. રે. C. A. R.	કોઇન્સ ઑફ ધી આંધ્ર ડીનેસ્ટી (પ્રો રેપ્સન)
કો. આં. રે. પ્ર.	,, પ્રસ્તાવના
કો. ઈ. એ. કો. એ. ઇ.	કોઈન્સ ઑફ એન્શન્ટ ઇન્ડિયા (સર કનીંગહામ)
કો. ઇ.	ક્રોનોલોજી ઑફ ઇન્ડિયા (મીસીસ ડફ)
જ. આં. હિ રી સો. J. A. H. R. S.	ધી જર્નલ ઑફ ધી આંધ્ર હીસ્ટરીકલ રીસર્ચ સોસાઈટી
જ. ઓ. બી રી સો J. O. B R S	ધી જર્નલ ઑફ ધી ઓરિસા-બિહાર રીસર્ચ સોસાઈટી
જ. બો. બ્રૈ રો. એ. સો. J. B. B. R. A. S.	ધી જર્નલ ઑફ ધી બોમ્બે બ્રેન્ચ ઑફ ધી રૉયલ એશિયાટિક સોસાઇટી
જ. રો. એ. સો. બે. J. R. A. S. B.	ધી જર્નલ ઑફ ધી રૉયલ એશિયાટિક સોસાઈટી ઑફ બેંગાલ
જ. મૂ. ભા. ભ.	જગન્નાથની મૂર્તિ ને ભારતનું ભવિષ્ય
જ. રો. એ. સો. J. R. A. S.	ધી જર્નલ ઑફ ધી રૉયલ એશિયાટિક સોસાઈટી ઑફ લડન
જૈ. ઇ. સ. જૈ. સં. ઇ.	ધી સ્ટડીઝ ઈન જૈનીઝમ ઇન સધર્ન ઇન્ડિયા (પ્રો. રાવ)
જૈ. સા. સશો	જૈન સાહિત્ય સશોધક
પ્રા. ભા. પ્રાચીન ભા.	પ્રાચીન ભારત વર્ષ- ડૉ. ત્રિભુવનદાસલ શાહ કૃત
ભ બા વૃ. ભા	ભરતેશ્વર બાહુબલી વૃત્તિ-ભાષાતર
ભા. પ્રા. રા ભા પ્રા. રાજવશ	ભારતનો પ્રાચીન રાજવંશ-(વિશ્વેશ્વરરાય રાઉ)
ભા પા. લિ	ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાળા (ગૈ હી. ઓઝા)
ભા સ ઇ	ભારતનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ (પ્રો બાલકૃષ્ણ)
ભા અ.	અશોકચરિત્ર (ડૉ ભાંડારકર)
મૌ. સા. ઇતિ	મૌર્ય સામ્રાજ્યકા ઇતિહાસ (આચાર્ય વિદ્યાભૂષણાલકાર)
રે. વે. વ. R W. W.	રેકર્ડઝ ઑફ ધી વેસ્ટર્ન વર્લ્ડ (રેવરડ એસ. બીલ)
સે. બુ ઇ.	સેક્રેડ બુક્સ ઑફ ધી ઈસ્ટ
હા. જૈ.	હાર્ટ ઑફ જૈનીઝમ
હિ. ઇ. ઇ આ H. I. E, A,	હીસ્ટરી ઑફ ધી ઇન્ડિયન એન્ડ ઇસ્ટર્ન આર્કીટેક્ચર (જેમ્સ ફર્ગ્યુસન)
હિ, હી, હિ. ઇ. H, H,	ધી હિન્દુ હીસ્ટરી ઑફ ઇન્ડિયા (એ. કે. મજમુદાર)

નામના સંપુર્ણ સૂચન સાથે ઉપયોગમાં લેવાયલ ગ્રન્થો

અનેકાન્ત (માસિક)
અભિધાન ચિંતામણિ (શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય)
અમરકોશ
અયોધ્યા તીર્થ (પ. જયેશરામ શર્મા)
અર્થશાસ્ત્ર (ચાણુક્ય)
અશોકના શિલાલેખો ઉપર દષ્ટિપાત (ઇન્દ્રવિજયસૂરિ)
ઈન્ડિયન કલ્ચર (માસિક-કલકત્તા)
ઉવાસગ દશાઓ
એનેલેસીઝ ઑફ ધી ભાંડારકર ઇન્સ્ટીટયુટ
એન્શન્ટ જયોગ્રોફી ઑફ ઇન્ડિયા
એન્શન્ટ હીસ્ટરી ઑફ ધી ડેક્કન (જી. જે. ડુબ્રેવીલ)
ઐતરીય બ્રાહ્મણ ગ્રન્થ
કથા સરિત્ સાગર (સોમદેવ)
કલ્યાણ (હિંદી-માસિક)
ખરોષ્ઠી ઇન્સ્ક્રીપ્શન્સ (સ્ટાઈન કોનાઉ)
ગાથા સપ્તશતી
ગુજરાતી (સાપ્તાહિક પત્ર)
ચતુર્વિંશતી પ્રબંધ
ચામુંડરાય પુરાણુ
જૈન જ્યોતિ (સાપ્તાહિક)
જૈન ધર્મ પ્રકાશ (માસિક)
જૈન સત્ય પ્રકાશ (માસિક)

જૈન યુગ (માસિક)
જૈન (સાપ્તાહિક)
જૈન સિદ્ધાંત ભાસ્કર (ત્રૈમાસિક)
જૈન એન્ટીકવેરી ,,
જૈન કાલગણના (મુનિ કલ્યાણવિજયજી)
જૈનીઝમ (ગ્લેઝેનેપ)
જોડણીકોશ (ગુજરાત વિદ્યાપીઠ)
ડાઇનેસ્ટીઝ ઑફ ધી કલી એજ (પાર્જીટર)
તીર્થમાળા
ત્રિશષ્ઠિ શલાકા પુરુષ ચરિત્ર (શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય)
દિવ્યાવદાન
દીપવંશ
નિરયાવલી
પરિશિષ્ટ પર્વ (શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય)
પચ સિદ્ધાંતિકા
પુરાણ—
બ્રહ્માંડ
મત્સ્ય
માર્કંડેય
યુગ
વાયુ
વિષ્ણુ
પ્રબધ ચિંતામણિ (મેરૂતુંગસૂરિ)
પ્રભાવક ચરિત્ર
પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર
પ્રાચીન ભારતવર્ષનું સિંહાવલોકન (ઇન્દ્રવિજયસૂરિ)
બુદ્ધિપ્રકાશ (ગુ. વ. સો.)
બુદ્ધિસ્ટીક ઇંડિયા (રીસ ડેવીસ)
બૃહત્ કથા (ગુણાઢ્ય)
બૃહત્સંહિતા
ભાગવત
ભારહુત સ્તૂપ (જનરલ કનિંગહામ)
ભીલ્સા (સાંચી) સ્તૂપ (જનરલ કનિંગહામ)
મથુરા એન્ડ ઇટ્સ એન્ટીક્વીટીઝ
મથુરાનો સિંહધ્વજ (ઇન્દ્રવિજયસૂરિ)
મહાક્ષત્રપ રાજા રૂદ્રદામ (,,)
મહાવીર ચરિત્ર (શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય)
મહાભારત
મહાવંશ
માલવિકાગ્નિમિત્ર
મુદ્રારાક્ષસ
રાજતરંગિણી
રૂલર્સ ઑફ ઇંડિયા સીરીઝ—અશોક
લોકવિભાગ
સમત પ્રસાદિકા
સંસ્કૃત—અંગ્રેજી શબ્દકોશ (પ્રો. વીલિયમ્સ)
સિંહાલીઝ ક્રોનીકલ્સ
સુદર્શન વિભાસ (ચીનાઇ ગ્રન્થનો અનુવાદ)
સૂત્રકૃતાંગ
સ્વપ્ન વાસવદત્તા
હર્ષ ચરિત્ર
હાર્ટ ઑફ જૈનીઝમ (જે. સ્ટીવન્સન)

પ્રશસ્તિ

એ પુસ્તક બહાર પડવાના અંતરગાળે જે પ્રશ્નો-ટીકા-ચર્ચા ઉપસ્થિત થઈ હોય છે તેમાંથી મુખ્યના ખુલાસા આપવાનો રીવાજ અત્યારસુધી રાખ્યો છે. પરંતુ પુસ્તકને અંતે એક સ્વતંત્ર વિભાગે જ આ સર્વ પ્રશ્નોનુ દિગ્દર્શન કરેલું હોવાથી, આ પુસ્તકે ઉપરના નિયમનો ભગ થયેલ દેખાશે.

પ્રસ્તાવના

હવે આ પાંચમા ભાગના દેહ વિશે બે શબ્દો કહીશું.

અમારી એમ માન્યતા છે કે, આંધ્રવંશનો ઇતિહાસ મેળવવા હજુ સુધી જોઈએ તેટલો પ્રયત્ન કરાયો જ નથી એટલે સ્વાભાવિક છે કે, તે વંશની સ્વતંત્ર હકીકત આ પુસ્તકમાં રજુ કરાયલી છે તે પ્રમાણમાં અદ્યપિ ક્યાંય પ્રગટ થયેલી નજરે પડશે નહીં. આ અભિપ્રાય વ્યક્ત કરી અમે ગર્વ ધારણ કરવા માંગતા નથી પણ વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચવા માગીએ છીએ કે, ઉત્તરહિંદના ઇતિહાસનો અંધાર ઉકેલવામાં અત્યાર સુધી જેમ પરિશ્રમ તેઓએ ઉઠાવ્યો છે, તેમ હવે પછી દક્ષિણહિંદના ઇતિહાસના ઉકેલમાં પણ તેમના પરિશ્રમનો પ્રવાહ-ધોધ વાળતા રહે; પરિણામે સકળ ભારતદેશનો ઇતિહાસ જાણવાનું ભારતબાળકોને સદ્‌ભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય.

આંધ્રપ્રજાના ઇતિહાસ માટે આખો યે અગિયારમો ખંડ સ્વતંત્રપણે રોકયો છે. તેના ચૌદ પરિચ્છેદ પાડ્યા છે. પ્રથમના ચાર પરિચ્છેદમાં તેમનાં, જાતિ, કુળ, ઉત્પત્તિ, વંશ, સમય, સંખ્યા, નામાવળી, અનુક્રમ, ઉપનામો-બિરૂદો ઇ ઇ.ની પ્રાથમિક સમજૂતિ આપવામાં આવી છે.

તે પછીના બેમાં-પાંચમા અને છઠ્ઠામાં-જે જે શિલાલેખો આંધ્રપતિઓએ પોતે કોતરાવ્યા છે અથવા કોઈને કોઈ રીતે તેમની સાથે સબંધ ધરાવતા લાગ્યા છે તે તે સર્વે સંક્ષિપ્તમાં ઉતારીને, જરૂર લાગે તેટલી તેમની સમજૂતિ આપી છે તે પછીના આઠ પરિચ્છેદોમાં -સાતથી ચૌદ સુધીમાં-ત્રીસે આંધ્રપતિઓનાં જીવનવૃત્તાંત જેટલાં શોધી શકાયાં તેટલાં વર્ણવ્યાં છે. અને સૌથી છેવટે, પ્રશસ્તિમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે "પ્રાચીન ભારતવર્ષનું" પ્રકાશન થવા માંડયું ત્યારથી, જે કોઈ ચર્ચા-ટીકા કે પ્રશ્નો (રૂબરૂમાં, વૃત્તપત્રોમાં અથવા તો પ્રકાશન રૂપે) ઉપસ્થિત થયા અમને જણાયા, તે સર્વેમાંથી મુખ્ય અને મહત્ત્વના હતા તેના ખુલાસા જોડવામાં આવ્યા છે. ધારૂં છું કે તેથી તે તે પ્રશ્નકારના મનનુ સમાધાન થઈ જશે.

પ્રથમના ચાર પુસ્તકમાં નવીન હકીકત તો ભરેલી હતી જ, પરંતુ આ પાંચમામાં તો તેથીયે વિશેષ નવીન છે. એટલે ટૂંકામાં ટૂંકો ઉલ્લેખ કરવા જતાં પણ, પ્રસ્તાવનાનું કદ વધી જવાની બીક રહે છે; જેથી સારો રસ્તો એ છે કે, ચૌદે પરિચ્છેદના આરંભમાં ઉતારેલ સંક્ષિપ્ત સાર વાંચી જવા વિનંતિ છે. માત્ર ખાસખાસ બે ત્રણ બાબતો ઉપર લક્ષ દોરવું રહે છે તેનો જ ખ્યાલ અત્ર આપીશું.

(૧) આંધ્રવંશના સ્થાપક શ્રીમુખનો સમય, માતપીતા અને કુળને લગતી હકીકત તદ્દન આશ્ચર્યમુગ્ધ કરે તેવી લાગશે (૨) શકસવતની સ્થાપના ઇ. સ ૭૮માં શાલિવાહન રાજાના હસ્તે કરવાની મનાઈ છે તે મતવ્યમાં પણ ઘણી રીતે સુધારો કરવા યોગ્ય જણાશે. (૩) મૈત્રક, ત્રૈકૂટક અને ચાલુકચવંશોની ઉત્પત્તિનુ જોડાણ ગુપ્તવંશ સાથે હોવાનું પુરવાર કરી બતાવ્યુ છે જેથી તે સર્વેના સમય વિશે પણ નવીન જ પ્રકાશ પડતો જણાશે. (૪) પ્રાચીન સમયે રાજાઓ વચ્ચેનાં યુદ્ધોને રાજદ્વારી દૃષ્ટિએ જે જોવાતું રહ્યું છે તેમાં પણ ફેરફાર કરીને કેવળ ધાર્મિક દૃષ્ટિથી નિહાળવાનુ બતાવાયુ છે. એટલે પણ ભારતીય ઇતિહાસનું કલેવર બદલાઈ જતું દેખાશે. (૫) તે જ પ્રમાણે (સુદર્શન તળાવ અને હાથીગુફા આદિના) શિલાલેખો, (સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના) ખડક લેખો અને (આંધ્રપતિઓના) દાનપત્રો પણ ધાર્મિક ગૌરવતા જાહેર કરતા બતાવાયા છે, એટલે રાજ્યનુ તેમજ પ્રજાનુ માનસ રાજ્યલોભ અને દ્રવ્યલોભને બદલે આત્મીય ભાવનાથી પોષાયલું તથા તે જ માર્ગે વહેતું જતું દેખાશે. આવા આવા પ્રકારના નવીન તત્ત્વો પ્રગટ થતાં જણાયાં છે; જે સર્વેનો નવીન દૃષ્ટિકોણથી અભ્યાસ કરવાની ખાસ આવશ્યકતા હવે ઉભી થતી જણાય છે.

એટલે જ પુ. ૪ની પ્રસ્તાવનામાં જે શબ્દો મેં ઉચ્ચાર્યા છે તે ફરીને જણાવવાની રજા લઉ છુ કે "ભૂતકાળના વિદ્વાનો ભૂલ ખાય જ નહીં, તેઓ જે વદે છે અથવા વદ્યા છે તે સર્વદા જડબેશલાક જ રહેવું જોઈએ ઇ. ઇ. પ્રકારનું માનસ હવે પલટો માંગે છે." આટલી વિનંતિ કરી આ પ્રસ્તાવના સમાપ્ત કરૂ છુ.

વડોદરા, રાવપુરા
વસતપંચમી
વિક્રમાર્ક ૧૯૯૭

વિદ્યોપાસક
ત્રિભુવનદાસ લ. શાહ

પ્રકાશકોનું નિવેદન

દરેક વખતની પેઠે સવાવર્ષને બદલે આ વખતે અઢીવર્ષે પુસ્તક બહાર પડે છે. તેનું કારણ અમારી આળસ નથી, પરતુ વચ્ચે ઇંગ્રેજી શ્રેણિના ત્રણ પુસ્તકો પ્રકટ કરવાં પડયાં હતાં ગુજરાતી શ્રેણિનુ આ પુસ્તક અણધાર્યું નીવડયુ છે. તેથી તે નોંધાયલા ગ્રાહકોને માત્ર બધામણી ખર્ચ લઈને ભેટ તરીકે આપ્યુ છે.

અત્ર ગુજરાતી શ્રેણી સંપૂર્ણ થાય છે. એટલે અગાઉથી થનાર ગ્રાહકને જે સગવડતા અપાતી હતી તે હવે પાછી ખેંચી લેવામાં આવે છે. જેથી પાંચે પુસ્તકની છૂટક કિંમત રૂ. ૩૦) છે તે આખો સેટ ખરીદનારને ૨૦% કમિશનથી એટલે રૂ. ૨૪)માં અપાશે છતાં કચવચાટ ન ઉત્પન્ન થાય માટે આવતા છ માસ સુધી–એટલે તા. ૧–૭–૪૧ સુધી–આખો સટ ખરીદનારને રૂ. ૨૨ાામાં આપવાનુ ચાલુ રાખીશુ.

લડાઈને અંગે જેમ અનેક ચીજોના ભાવો વધી ગયા છે તેમ પ્રકાશન અગે પણ સ્થિતિ થઈ ગઈ છે અમારે કેટલોક બોજો ઉપાડવો પડયો છે પરતુ વિદ્યાપ્રચારના મૂળ આશયની સરખામણીમાં તેને અલ્પ ગણીએ છીએ.

પોતાના દેશના ઉદ્ધાર માટે તેનો ખરો ઇતિહાસ જાણવાની અતીવ ઉપયોગિતા તો સર્વ કોઈ સ્વીકારે છે જ પરતુ મોટો ભાગ એમ માને છે કે, અતિ પ્રાચીન ઇતિહાસના જ્ઞાન કરતાં, તાત્કાળિક પૂર્વના કે બહુતો બસો ચારસો વર્ષ પૂર્વનાની ખાસ જરૂર ગણાય; એટલા માટે કે બન્ને સમયનો તુલના કરી, તેમાંથી અગત્યનો સાર તારવી શકાય જ્યારે થોડાક ભાગનુ–જેમાં અમે પણ સમત છીએ–એવું માનવું છે કે, નજીકના કરતાં વિશેષ પ્રાચીન સમયનો ઇતિહાસ જાણવાથી જ ફાયદો લઈ શકાય; કેમકે જેમ સરખામણીનો સમય નજીક, તેમ બન્ને વચ્ચેના મુદ્દાઓ અતિ સૂક્ષ્મ રહે, એટલે જેમ તારવણી કરવામાં મુશ્કેલી તેમ તેનો ઉપાય શોધવામા પણ કઠિણતા, અને વિશેષ ઉપયોગી તત્ત્વ જે ફળ–પરિણામ, તેની તો સભાવના પણ ઓછી જ આ સર્વ વિઘ્નનાં નિવારણ માટે, સરખામણી કરવા ધારેલ બે સમયના ઇતિહાસ માટે વિશેષ અતર યોજવું રહે. જેમ અતર વિશેષ તેમ પરિણામ વધારે ફળદાયી નિવડવા વકી રહે. એટલે જ જે પ્રાચીનતમ સમયનો પ્રમાણભૂત ઇતિહાસ મેળવી શકાય તેમ છે તેને અમે પસદ કર્યો છે.

આપણા દેશના ખાસ અભ્યાસીઓ તો, બીજા વિષયના પ્રમાણમાં આમે ઓછા છે જ તેમાંયે જે સમય અમે હાથ ધર્યો છે તે માટેના તો ઘણાએ ઓછા જ. આ કારણથી બહારના વિદ્વાનોના ચરણે અમારૂ મતવ્ય ધરવા, વિશેષ–પ્રબળ ઇચ્છા થઈ આવેલી. તે માટે ઉતાવળ કરી ઇંગ્રેજી શ્રેણિનુ કામ હાથ ધર્યું. દૈવયોગે લડાઈ ફાટી નીકળી અને અમારા તે પ્રકારના પ્રચાર કાર્યમાં વિઘ્ન ઉભાં થયાં, કેમકે સરકારે પરદેશ જતાં આવતાં સર્વ સાધનો ઉપર અકુશ મૂકી દીધાં છે. એટલે હાલ તો તે કામ ત્યાંથી જ અટકયુ છે. પરતુ હિંમત છે કે, તે બાજુનો માર્ગ ઉઘાડો થતાં જ, અટકી પડેલુ કાર્ય આગળ ધપાવીશુ અને પરમાત્માની કૃપા હશે તો મનધાર્યું પરિણામ મેળવીશું.

વિશેષ કાંઈ કહેવાપણુ રહેતું નથી. જે જે ગ્રંથોનો, સાધનોનો ઇ. ઇ નો કિંચિત યા મોટા પ્રમાણમાં આ પ્રકાશન પરત્વે ઉપયોગ કરાયો હોય તે સર્વનો અતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ. એજ વિનતિ

સેવકો

શશિકાન્ત એન્ડ કું. ના
યથાઘટિત

વડોદરા : રાવપુરા
૧૯૯૭ : વસતપંચમી

ચિત્ર પરિચય

નીચેના વર્ણનમાં પ્રથમનો આંક ચિત્રની સંખ્યાસૂચક છે, બીજો આંક તે ચિત્રને લગતો અધિકાર કયા પાને આ પુસ્તકમાં ઉતાર્યો છે તે બતાવવા પૂરતો છે; સર્વ ચિત્રોને સંખ્યાના અનુક્રમ પ્રમાણે ગોઠવ્યાં છે. તેથી કયુ ચિત્ર કયા પાને છે તે સહેલાઈથી શોધી કઢાય તેમ છે. કોઈ ચિત્ર તેની કોઈ વિશિષ્ટતાને અંગે આડુ અવળું મૂકવું પડયુ હોય કે એક કરતાં વિશેષવાર રજુ કરવું પડયુ હોય તો તે હકીકત તેનો પરિચય આપતાં જણાવ્યુ છે.

આગળની પેઠે આ પુસ્તકમાં પણ ચિત્રોને ત્રણ વર્ગમાં ગોઠવવામાં આવ્યાં છે. (૧) સામાન્ય ચિત્રો (૨) પરિચ્છેદનાં મથાળાંનાં શોભનચિત્રો (૩) અને રાજ્ય વિસ્તાર બતાવતા તથા અન્ય ઔપદેશિક નકશાઓ. પ્રથમવર્ગે ૧૯, દ્વિતીયે ૧૪ અને તૃતીયે ૮ મળી કુલ ૪૧ ચિત્રો રજુ કર્યાં છે.

પ્રથમ આપણે સામાન્ય ચિત્રોનું વર્ણન કરીશું.

(अ) સામાન્ય ચિત્રો

આકૃતિ નંબર	વર્ણન પૃષ્ઠ	
૧	કવર	કલ્પવૃક્ષ અથવા કલ્પદ્રૂમનું ચિત્ર છે. તેનો પરિચય પુ. ૨, પૃ. ૨૮ માં અપાઇ ગયો છે. તે જોઈ લેવા વિનંતિ છે.
૨	૩૦૯ અને આગળ	સાંચી સ્તૂપના ઘુમટનું દશ્ય છે તેનો કેટલોક પરિચય પુ. ૨ માં પૃ. ૨૯ ઉપર આપેલ તે વાંચી લેવા સાથે આ પુસ્તકે પૃ ૩૦૯, ૩૧૪, ૩૧૭, ૩૨૯ તથા ૩૩૭–૩૮ અપાયેલ વર્ણન જોડીને વાંચવા વિનંતિ છે. સમગ્ર વાંચનથી પાકી ખાત્રી થશે કે સાંચીસ્તૂપ અત્યાર સુધી મનાઈ રહ્યું છે તેમ બૌદ્ધધર્મનું સ્મારક નથી જ: પરંતુ તે જૈનધર્મના અંતિમ તીર્થંકર શ્રી મહાવીરના દેહને અગ્નિદાહ દીધો તે ઉપર ચણાયલું સમાધિસ્થાન છે.
૩	૩૩૩-૪ ૩૪૫-૬	રાજા ખારવેલે કોતરાવેલ હાથીગુફાના પ્રવેશદ્વારે ઉભા કરાવેલ હાથીનું ચિત્ર છે. તેનો પરિચય પુ. ૪ માં આકૃતિ નં. ૩૬ માં અપાયો છે તથા વિશેષ અધિકાર આ પુસ્તકે આપ્યો છે. ખાત્રી થાશે કે લેખ ખારવેલ રાજ્યના સમયનો છે જ્યારે પ્રવેશદ્વારનો હાથી સમ્રાટ્ પ્રિયદર્શિનના સમયનો છે. આ ઉપરથી વિશેષ પુરાવો એ મળી રહે છે કે ખારવેલ પોતે પ્રિયદર્શિનનો પુરોગામી છે, નહીં કે જેમ મનાઇ રહ્યું છે તેમ

પાશ્ચાદ્‌ગામી. વળી પ્રિયદર્શિન સમ્રાટનું ઓળખ ચિન્હ–મહોર છાપ હસ્તાક્ષરની મહોરનું ચિન્હ હાથી હતું તે પણ સાબિત થઈ જાય છે.

૬–૭ ૩૦૮–૯ અમરાવતી સ્તૂપના પ્રદેશમાંથી ખોદતાં મળી આવેલી બે મૂર્તિઓ છે. પ્રથમ નજરે જોતાં જ તે મૂર્તિઓ જૈનધર્મના ૨૩ મા તીર્થંકર શ્રી પાર્શ્વનાથની હોવાની ખાત્રી થાય છે. એટલે આ અમરાવતી સ્તૂપ પોતે પણ જૈનધર્મનુ સ્મારક હોવાનુ પુરવાર થાય છે. કેટલોક પરિચય પુ. ૪ માં આકૃતિ નં. ૩૮–૩૯ માં આપ્યો છે તે વાંચી જવા વિનંતિ છે.

૮–૯ ૩૩૭–૮ આકૃતિ નં. ૬–૭ની પેઠે આ બે ચરણપાદુકાઓ પણ અમરાવતી સ્તૂપના ખોદાણમાંથી મળી આવેલ છે. તેને લગતું વર્ણન પુ. ૪ આકૃતિ નં. ૨, ૩ તથા ૪૦–૪૧ મા અપાયુ છે. વળી વિશેષ અધિકાર આ પુસ્તકે પૃ. ૩૦૭–૮ ઉપર લખાયો છે એટલે અન્ય કાંઇ લખવાની આવશ્યતા રહેતી નથી.

૧૦ ૩૦૬ થી આગળ રાજા ખારવેલે બેન્નાતટનગરે બંધાવેલ મહાવિજય પ્રાસાદ–અમરાવતી સ્તૂપનુ આ ચિત્ર છે સર્વ અધિકાર પુ. ૪ માં આકૃતિ ન. ૩૭ નીચે પૃ. ૩૧૬ થી આગળનાં પૃષ્ઠે અપાઈ ગયો છે. વિશેષ લખવા જેવું રહેતું નથી છતાં જે યોગ્ય લાગ્યુ તે આ પુસ્તકે પૃ. ૩૦૬ થી આગળમાં આપવામાં આવ્યુ છે. વળી આ પ્રદેશ ઉપર આંધ્રપતિઓનુ કેવું પ્રભુત્વ હતું તેનો ખ્યાલ આ પુસ્તકે પૃ. ૭૨ થી ૭૪, ૧૬૯ થી ૧૭૪ અને પૃ. ૨૨૫–૨૬ સુધી પણ છૂટોછવાયો અપાયો છે

૧૧ ૩૦૭ જગન્નાથપુરીના મદિરમાં સ્થાપિત થયેલ ત્રિમૂર્તિનું ચિત્ર છે આવું એક બીજુ ચિત્ર સાંચી સ્તૂપવાળી જગ્યામાંથી મળી આવ્યુ છે. એટલે સાબિત થાય છે કે, આ બન્ને—જગન્નાથપુરી અને સાંચીના સ્થાનો એક જ ધર્મનાં પ્રતીક રૂપે છે વર્ણન પુ. ૪ માં આકૃતિ ન. ૪૨ તળે અને જે કાંઈ બાકી આપવા યોગ્ય હતું છે આ પુસ્તકે પૃ. ૩૦૭–માં આપવામાં આવેલ છે.

૧૨ ૩૦૭ ત્રિરત્ન તરીકે ઓળખાવાતાં ચિન્હ રૂપે છે. પુ. ૪ માં આકૃતિ નં. ૪૩ માં તેનુ વર્ણન અપાઇ ગયુ છે. ફરીને વાંચી જવા વિનંતિ છે.

૧૩} ૧૪} પુ. ૨માં આકૃતિ ન. ૨૦ તથા ૨૭ મૌર્યવંશીય સમ્રાટ અશોકવર્ધન તથા પ્રિયદર્શિનનાં મ્હોરાં છે. તે બન્ને વ્યક્તિઓ ઈતિહાસના અભ્યાસકોને એટલી બધી પરિચિત છે કે, તે વિશે લખવાની કાંઈપણ જરૂરિઆત જ લેખી ન શકાય. માત્ર મને જે ભિન્નતા માલૂમ પડી છે તેનો ખ્યાલજ આપવો રહે છે. તે માટે પુ. ૨માં તેમના જીવન ચરિત્ર નજર તળે કાઢી નાંખવા ભલામણ કરવી રહે છે.

૧૫} ૧૬} પુ. ૧માં આકૃતિ મથુરા, સાંચી અને ભારહૂત સ્તૂપનાં તોરણનાં દશ્યો છે, તથા મથુરામાંથી મળી આવેલ પૂજા કરવા માટેનો એક પટ છે. તે સર્વનું વર્ણન પુ. ૧માં

આકૃતિ વર્ણન
નંબર પૃષ્ઠ

૧૭} નં. ૩૧ પૃ. ૧૯૬ નીચે તથા તેના ચિત્ર પરિચય વર્ણનમાં અપાયું છે. વિશેષ
૧૮} ૩૨, ૩૩ પરિચય આ પુસ્તકે આકૃતિ નં. ૨, તથા અત્રે દર્શાવેલ પૃ. ૩૧૩-૧૫
તથા ૩૪ અને તે ઉપરાંત નીચેની આકૃતિ નં. ૧૯નું વર્ણન વાંચીને સરખાવી જોવાથી મળી રહેશે; આ સર્વ સ્મારકોને બૌદ્ધધર્મ સાથે સંબંધ છે કે જૈનધર્મ સાથે સંબધ છે તે સ્વયં સિદ્ધ થઈ જાય છે.

૧૯
૨૦
૨૧ } આ ત્રણે ભિન્નભિન્ન સ્થળે આવેલાં સિંહસ્તંભો છે. સરખામણી કરી શકાય માટે અત્રે રજુ કરવામાં આવ્યા છે. તે સર્વનો મુખ્યપણે પરિચય તો તેમને લગતાં ઐતિહાસિક વર્ણનો જ્યાં આવે છે ત્યાં કરાયો છે; જેમકે નં. ૧૯વાળા મથુરા સિંહસ્તંભનો પુ. ૩માં આકૃતિ નં. ૨ તથા ૨૬માં; નં. ૨૦વાળા સારનાથસ્તંભનો પુ. ૨માં આકૃતિ નં. ૩૫ તળે તેમજ પુ. ૧ આકૃતિ નં. ૧૭માં; અને નં. ૨૭વાળા સાંચીસ્તંભનો પુ. ૧ આકૃતિ નં ૨૬ નીચે પરિચય અપાયેલ છે, તેથી અત્ર તે ઉતારવાની જરૂરિયાત રહેતી નથી. માત્ર ઉપર વર્ણવાયલી સર્વ આકૃતિઓનો સમગ્રરીતે પરિચય સાધી શકાય તે માટે તેમને અત્ર એકત્રીત કરીને રજુ કરાઈ છે.

(આ) શોભન ચિત્રોની સમજ

એકાદશમ ખંડ

પ્રથમ પરિચ્છેદઃ—કૃષ્ણા અને ગોદાવરી નદીઓના વચ્ચેના પ્રદેશના આર્ય રાજા, ત્યાંના અનાર્યો સાથે, લગ્નગ્રંથીથી જોડાઈ સબંધી બને છે. આમ વિરૂદ્ધ પ્રજાઓ એક થઈ પ્રગતિ સાધે છે. રાજા ખારવેલ શ્રીમુખને મારી હઠાવી દક્ષિણમાં કાઢી મુકે છે.

દ્વિતીય પરિચ્છેદઃ—રાજ્યની હાથણી મહાનંદને રાજ્યને યોગ્ય પુરુષગણી તેના ઉપર કળશ ઢોળે છે, જોકે તે નંદનો શૂદ્રપુત્ર હતો. આ બાબત વિદ્વાનોમાં ભારે વિવાદ અને ઉહાપોહ મચાવે છે.

તૃતીય પરિચ્છેદઃ—પ્રજા રાજ્યગાદી બદલાવાથી સ્થળાન્તર કરે છે. ગરીબ કે તવંગર સર્વે પોતપોતાનો નાનો મોટો ખટલો લઈ એક ગામ છોડી બીજે ગામ પહોંચી જાય છે. નાગ પ્રજા અને રાજાનો દબદબો તે વખતે ભારે હતો.

ચતુર્થ પરિચ્છેદઃ—અત્યારે ભલે ખંડેર છે પરતુ પ્રાચીનકાળે અમરાવતી કિલ્લાથી રક્ષાએલી એક સુંદર નગરી હતી. પ્રિયદર્શિન, શાતકરણિને તેના લશ્કર સાથે નસાડી મૂકે છે. અગ્નિમિત્ર પતંજલિની મદદ ઇચ્છે છે ને પતંજલિ અગ્નિમિત્ર પાસે યજ્ઞ કરાવે છે.

પંચમ પરિચ્છેદઃ—રાજા શિલાલેખો કોતરાવી ઈતિહાસને અમરત્વ આપે છે. ને ભૂત અને ભવિષ્યની કંઈક અવનવી સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં રાચતો ઉભો છે. દૂર ચાલ્યા જતા મુસાફરો આ વહેતા ઈતિહાસના પ્રતિક થતા અદૃષ્ય થાય છે.

ષષ્ઠમ પરિચ્છેદઃ—રાણી પણ ઈતિહાસના અમરપાટ સમા શિલાલેખો કોતરાવે છે. પ્રાચીન ભારતવર્ષ બળ, શીલ, વૈભવને વિદ્યાકળાથી ગુંજતો હતો.

સપ્તમ પરિચ્છેદઃ—રાણી નાગનિકા લગ્નગ્રંથીથી જોડાય છે. રાજકુમાર સગીર ઉંમરનો હોવાથી રાણી રાજ્યકારોબાર જાતે સંભાળે છે. પોતાને નહિ, પણ નંદના કુમારને ગાદી મળી તેથી શ્રીમુખ દક્ષિણ તરફ પોતાના બળ સાથે ચાલ્યો જાય છે ને ત્યાં રાજ્યસત્તા સ્થાપે છે.

અષ્ટમ પરિચ્છેદઃ—બિલાડીના મુખ જેવા આકારનો આગળો હતો. અકસ્માતે પડી જવાથી રાજકુમાર સ્તનપાન કરતાંજ ઘવાય છે ને તેથી તેનો કરૂણ અંત આવે છે. આથી નિર્દોષ બિલાડીઓનુ આવી બને છે. પરદેશો સાથેના સંબધો તો ચાલુજ હતા ને કેઈ કાળના પ્રવાસીઓએ ભારતના પ્રાણ અને શક્તિનાં મુક્તકંઠે ગુણગાન કર્યાં છે કુમારી સઘમિત્રા ધર્મપ્રચારાર્થે વહાણમા બેસી પરદેશ ગઈ હતી.

નવમ પરિચ્છેદઃ—રાજા પ્રિયદર્શિને પોતાનાં સગાંવહાલાં જે સ્થળે મરણ પામેલાં, તે સ્થળનુ સ્મરણ રાખવા ત્યાં નાના ખડકલેખો ઉભા કરાવેલા. તિવલકુમાર બદમાશોના કાવત્રાનો ભોગ બની માર્યો જાય છે. રાજા શાતકરણિ પતંજલિ મહાશયને માન આપી મિત્ર બનાવી મહદ્સ્થાને સ્થાપે છે.

દશમ પરિચ્છેદઃ—રાજા અગ્નિમિત્ર અને માલવિકાનાં લગ્ન, ઈતિહાસના એક મહત્વના બનાવના સ્મરણમાં હોઇ ચિરંજીવ છે. નહપાણના જમાઇ રૂષભદત્તે નાશિકનાં તીર્થસ્થાનો જીતી લઇ ત્યાં સુધી ધ્વજ ફરકાવેલો. વિક્રમાદિત્યના પરાક્રમથી યવનસેના હારી ને દેશ તેમના ત્રાસથી મુક્ત બન્યો.

એકાદશમ પરિચ્છેદઃ—રાજા શાલીવાહન પરાક્રમી હતો, તો પણ તેનો સાહિત્ય પ્રેમ એટલોજ તીવ્ર હતો. તે લકા જીતી લઇને ત્યાની રાજકુમારી પરણ્યો હતો. શાલીવાહન ધર્મપ્રેમી પણ તેવોજ હતો તેણે પાલીતાણામા પુષ્કળ દેવદેવાલયો બધાવી ધર્મધ્વજ રોપેલો.

દ્વાદશમ પરિચ્છેદઃ—ઇતિહાસનાં સ્મરણચિન્હ સમી પગલીઓને નવ યુવાન યુવતી અંજલિ અર્પે છે. ને ઉગતા કાળ તરફ ફાળો ભરતો યુવાન ચાલી નીકળે છે.

ત્રયોદશમ પરિચ્છેદઃ—મ્લેચ્છોના ત્રાસથી બચાવનાર મહાપુરુષનો જન્મ એક વિચક્ષણ બનાવનુ કારણ બની જાય છે. ગગાજળમાં સ્નાન કરતી એક સુંદર બાળા સાથે નાગકુમાર મુગ્ધ બને છે ને કુંવરનો જન્મ થાય છે. તે મહાપુરુષ ધર્મનો તેમજ દેશનો ઉદ્ધાર કરી ઇતિહાસમાં અમર થાય છે. રાજા હાલ, માટીનાં રમકડાંથી સૈન્ય રચના કરતો ને તે રમકડાં જીવતાં સ્વરૂપ ધારણ કરતાં દુસ્મનોનાં કાળ બની જતાં.

ચતુર્દશમ પરિચ્છેદઃ—મહારાજ્યોની પડતી વખતે અઘેર ભયાનક હોય છે. નાનાં નાનાં રાજ્યો ઉત્પન્ન થાય છે. બળવાઓ થઇ નાનાં સ્વતંત્ર સસ્થાનો જામી જાય છે. ને પોતપોતાના નાના નાના કટકાઓમાં સતોષ લઇને એક બીજા સાથે સમજુતિ રાખી સ્વતંત્ર રાજય વ્યવહાર ચલાવે છે.

આકૃતિ નં.	નકશો નં.	વર્ણન પૃષ્ઠ	

(ઙ) નકશાને લગતી સમજ

૪	૧	૩૧૩-૧૫	આકૃતિ નં. ૪ તથા ૫ જનરલ કનિંગહામના "ભારહૂત સ્તૂપ" નામક પુસ્તકમાંથી ઉતારવામાં આવ્યા છે તેમાં આ. ૪, ભારહૂત અને રૂપનાથ જે પ્રદેશમાં આવ્યા છે તે સ્થળનો નકશો છે. ગંગા નદીની શાખારૂપ એક નદીના તીરપ્રદેશમાં આ બન્ને સ્થળો આવેલ છે બન્નેની વચ્ચે પંદર-વીસ માઈલનું અંતર સંભવે છે. જી. આઈ. પી. રેલ્વેના જબલપુર અને સતના સ્ટેશન વચ્ચે તેમનાં સ્થાનો છે. રૂપનાથના સ્થળે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને શિલાલેખ ઉભો કરાવી પોતાની મહોર છાપ સમાન હસ્તિ કોતરાવેલ છે. ત્યાં જૈનોના બારમા તીર્થંકર શ્રી વાસુપૂજ્યનું નિર્વાણ થયેલ છે; તથા તેની અને જબલપુરની વચ્ચેના આ પ્રદેશમાં પ્રાચીન સમયના અંગદેશની રાજધાની ચંપાનગરીનું સ્થાન આવેલ છે જેના ખંડિયરો અદ્યપિ ભૂગર્ભમાં દટાયેલાં પડી રહ્યાં છે. આ સર્વ હકીકત પુ ૨માં પ્રિયદર્શિનના વૃત્તાંતે જણાવેલ છે. વિશેષ જે કાંઈ છે તે આ પુસ્તકે ચંપાને લગતું વર્ણન પૃ. ૩૧૯ થી ૨૫ તેમજ પુ. ૧ પૃ. ૭૬ થી ૭૮ સુધીમાં અપાયું છે તે વાંચી માહિતગાર થવા વિનંતિ છે. ભારહૂત વિશે નીચે આકૃતિ નં. નં. ૫માં જુઓ.
૫	૨	૩૧૪	ભારહૂતને લગતો પરિચય પુ. ૧-૨માં જ્યાં તે સ્તૂપનું વર્ણન લખાયુ છે ત્યાં અપાઈ ગયેલ છે તેમજ આ પુસ્તકે પૃ. ૨૧૩ થી ૧૫ તથા ૩૨૬-૨૮ સુધીમાં પણ અપાયલ છે. આ સ્થાને જૈનોના ૨૪મા તીર્થંકર શ્રીમહાવીરને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થઈ હોવાથી તે ધર્મના ચુસ્ત અનુયાયી બે રાજવી-કોશલપતિ પ્રસેનજીતે અને મગધપતિ અજાતશત્રુએ-પોતાની ભક્તિ દર્શાવતાં અનેક દશ્યો કોતરાવ્યાં છે.
૬	૩	૯૯	ગોવરધનસમયને લગતો નકશો છે; જ્યાં ક્ષહરાટ નહપાણના સમયના તથા આંધ્રપતિઓએ ઉભા કરાવેલા નાસિક, નાનાઘાટ જુન્નેર, કન્હેરી કાર્લે ઈ ઈનાં શિલાલેખો તથા ત્રિરશ્મિ અને રૂક્ષ-રથાવર્ત નામના પર્વતો, તેમજ પૈઠ (પૈઠણ)-રાજનગર આવેલું છે, તે બધાં સ્થાનો વ્યક્ત કરતો આ નકશો પુસ્તકના અંતર્વર્ણનેજ અપાયો છે. તે તે સ્થાનના વર્ણન સાથેનો પરિચય મેળવી લેવો, મુખ્યતયા પંચમ અને ષષ્ઠમ પરિચ્છેદે લેખનો પરિચય કરી લેવાથી સમજૂતિ મળી રહેશે.

આકૃતિ નં.	નકશો નં.	વર્ણન પૃષ્ઠ	
૨૨	૪	૧૪૯	મગધપતિ નંદ બીજાની શૂદ્રાણી પેટે જન્મેલ જ્યેષ્ઠ પુત્ર–શ્રીમુખને સમાજપ્રવૃત્ત વિષમ સ્થિતિને લીધે રાજ્યહક્ક પડતો મૂકી, દક્ષિણ હિંદ–મોશાળ તરફ–ચાલી નીકળવાનું થતાં, આરંભે કેવળ નાના વિસ્તાર ઉપરજ અધિકાર જમાવી સંતોષ લેવો પડયો હતો તે દર્શાવે છે. અને તે પછી સ્વબળે માર્ગ મોકળો કરતો તથા પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપતો માલૂમ પડે છે.
૨૩	૫	૧૬૧	ઉત્તર હિંદમાં મગધ સમ્રાટ બિંદુસાર રાજ્યે પં. ચાણક્યના મરણબાદ અવિચારી રાજનીતિને લીધે ફાટી નીકળેલ બળવાને પરિણામે નં ૪ આંધ્રપતિ મલ્લિકશ્રી વદસતશ્રી શાતકરણિએ આંધ્ર સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર દક્ષિણે હિંદમાં કેટલો વધારી મૂકયો હતો તેનો ખ્યાલ આપે છે, તથા બિંદુસાર પછી ગાદીએ આવનાર અશોકવર્ધનને ગૃહક્લેશ અંગે, તેમજ રાજ્યની વિષમ પરિસ્થિતિને અંગે, વારસામાં મળેલ સકુચિત રાજ્યહદને સાચવી રાખવામાંજ જીવન વ્યતીત કરવું પડયુ હતું તે સાબિત થાય છે.
૨૪	૬	૧૮૮	સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના સમયે મગધસામ્રાજ્ય સર્વોપરી ઉત્કૃષ્ટસ્થાને પહોંચ્યુ (જુઓ પુ. ૩માં તેનો નકશો) હોવા છતાં, તેના વારસદારે ધર્મઝનુની તેમજ તુંડમીજાજી રાજનીતિ ગ્રહણ કરવાથી કેવી રીતે સામ્રાજ્ય એકદમ ભાંગી પડયું હતું; તથા તેની પાછળ રાજલગામ સભાળનાર શુંગવંશી રાજઅમલ કેવો હાલકડોલક સ્થિતિમાં પસાર થયે જતો હતો તેનો અચ્છો ખ્યાલ આપવા સાથે, દક્ષિણ હિંદમાં પણ મજબૂત હાથે કામ લઈ શકે તેવા બે ત્રણ નૃપતિઓ થયા હોવા છતાં, તેમને સ્વગૃહ સાચવી રાખવા જેવી નીતિજ અખત્યાર કરી સંતોષ લેવો પડયો હતો તે દર્શાવે છે. શુગવશી અમલના અંતે રાત્રી દિવસ ઉજાગરામાં દિવસો પસાર કરી, ક્ષહરાટ નહપાણના રાજઅમલમાં કાંઈક 'હા–આ–શ' ભોગવી રહેલ તથા નિરાંતે ધંધોધાપો ખેલી રહેલ પ્રજામાં, પાછો શક પ્રજાનો અમલ આવતાં, હથેળીમાં જીવ લઈને સઘળો સમય જે પસાર કરવો પડતો હતો તેમાંથી શકારિ વિક્રમાદિત્ય–ગર્દભીલે, નં ૧૭ આંધ્રપતિની કુમક લઈ સારાયે ઉત્તર હિંદમાં શાંતિનું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યુ હતું તથા પ્રજાએ તે બનાવની ખુશાલીમાં તેના નામનો સવત્સર ચલાવી કૃતજ્ઞતા બતાવી ઋણફેડન કર્યું હતું, તે સ્થિતિ ઉત્તર હિંદની જેમ બતાવી આપે છે, તેમ દક્ષિણ હિંદમાં તો, કેમ જાણે

કાંઈ જ બનવા ન પામ્યું હોય અને સર્વત્ર શાંતિ અને શાંતિજ વ્યાપ્ત થઈ રહેલી હોય તે પ્રમાણે, નં. ૭ થી ૧૭ આંધ્રપતિના રાજઅમલની સ્થિતિનું દર્શન થયા કરે છે.

૨૫ ૭ ૨૩૪ તે બાદ ઉત્તર હિંદમાં ગર્દભીલવંશી વિક્રમચરિત્રના પરાક્રમના પ્રતાપે, ઠેઠ કાશ્મિરસુધી જેમ રાજ્યસત્તા દૃઢ કરી શકાઈ હતી, તેમ દક્ષિણ હિંદમાં પણ તેવાજ પ્રબળ પ્રતાપી અને વીરશિરોમણી રાજા હાલ ન. ૧૮ આંધ્રપતિના સમયે, પોતાના આખાયે વંશના ત્રીસે રાજાઓ કરતાં, રાજ્ય વિસ્તાર વધવાની સાથે સિંહલદ્વીપમાં પણ તેની હાક વાગી રહી હતી તે બતાવવામાં આવ્યુ છે.

૨૬ ૮ ૧૩-૧૪ પરિચ્છેદે કોઈની સ્થિતિ સર્વદા, ઉચ્ચશિખરે ટકી રહેતીજ નથી અને ટકી રહે તો પછી દુનિયાનું જીવન નિરસ બની જાય. એટલે કાંઈ ઉંચુ નીચું થવા જેવું કુદરત કર્યા જ કરે છે. આંધ્રવંશના લલાટે તે નિયમ અનુભવમાં ઉતરવાનું નિર્માણ થયુ દેખાય છે. પ્રથમ તો એક પછી એક એવો અનુક્રમ, તેજ અને છાયારૂપે, કેટલાંક વર્ષ સુધી ન. ૧૯ થી ૨૪ના રાજ્ય દરમ્યાન પ્રવર્તતો રહે છે અને નં. ૨૫ અને ૨૬નો અમલ ખતમ થતાં, ઉત્તર હિંદના અવતિપતિ ચષ્ઠણવંશીઓનો ડોળો દક્ષિણ હિંદ તરફ ઉતરી પડતો દેખાય છે. પરિણામે મહારાષ્ટ્રનો ઉત્તર ભાગ ખાલી કરી તેમને વિશેષ દક્ષિણતરફ હઠી જવું પડયું હોય એમ સમજાય છે (જુઓ પુ. ૪માં કનિષ્ક બીજાનો નકશો). અને અંતે હિંદભરના-બલ્કે સારીયે દુનિયાના સર્વરાજવંશોમાં ૬૮૮ વર્ષ જેટલું દીર્ઘતમ આયુષ્ય ભોગવી આંધ્રવંશને ઈતિહાસના પટ ઉપરથી સદાને માટે વિલીન થવું પડયું છે.

અનુક્રમ

એકાદશમ પરિચ્છેદ

શતવહન વંશ (ચાલુ)

દ્વાદશમ પરિચ્છેદ

શતવહન વંશ (ચાલુ)

વિષય	પૃષ્ઠાંક

ત્રયોદશમ પરિચ્છેદ

શતવહન વંશ (ચાલુ)

ચતુર્દશમ પરિચ્છેદ

શતવહન વંશ (ચાલુ)

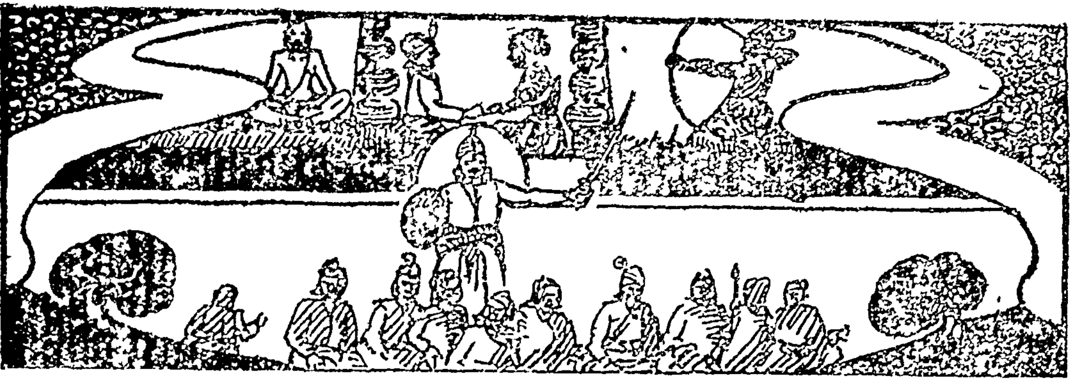
શુદ્ધિપત્રક

આમા મુફના દોષનો કે જોડણીની અશુદ્ધિનો સમાવેશ કર્યો નથી.

પૃ	કો.	પં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૨	૧	દેશનું	દેશને
૭	૨	૫	પૂર્વથી	પશ્ચિમથી
૮	૨	૧૩	શાતરાજા૨૩	શાતરાજા
૧૩	૧	૩૦	સવત ૧૯૯૫ના	સંવત ૧૯૮૫ના
૨૪	૧	૫	laśtsd	lasted
૨૫	૨	૧૧	ઈ સ પૂ. ૨૩૫	ઈ સ. પૂ ૨૩૭
૨૬	૨	૩૩	પૃ ૦ ઉપર	આ પરિચ્છેદે આગળ ઉપર
૨૯	૧	૧૬	વશ જે	વશજે
૩૦	૨	૧૭	વ શ જે	વંશજે
૩૪	૨	૧૮	ગાથાસપ્તતિ	ગાથાસપ્તશતી
,,	૨	૨૮	કર્તા	સગ્રહકર્તા
૩૭		૨૮	૪૧૬	૪૫૬
૫૩	૧	૧૫	૪૧૩ થી ૩૭૮	૪૧૫ થી ૩૭૨
૫૪	૧	૧૩	પ્રથમના	પહેલા
૫૭	૨	૨૩	પૃ. ૧૩ ટીકા નં ૪૭	પૃ. ૧૩ ટીકા ન. ૪૯
૫૮	૧	૨૮	સમવો	સમજવો
૭૧	૧	૪	ઈ. સ. પૂ ૩૭	ઇ. સ. પૂ ૪૭
૭૨	૧	૨૫	પુ. ૧માં ૧૧ આપણે	પુ. ૧માં આપણે
૭૨	૧	૨૬	જોઇ ગયા છીએ	જોઇ ગયા૧૧ છીએ
૯૨	૧	૧૬	ટીકા નં. ૧	લેખ ન. ૧૩
૧૦૦	૨	૩૦	પૃ. ૪૩ ટી. ન. ૨૧	પૃ. ૫૨ ટી. ન. ૨૪
૧૦૩	૧	૨૦	ટી. નં. ૩૦	ટી. ન. ૩૨
૧૦૪	૧	૬	to have required	to have reigned
૧૦૬	૨	૧૫	ગાથાસપ્તતી	બૃહત્કથા
૧૧૪	૧	૨૮	ટી. ન. ૧૨	ટી. ન. ૧૯
૧૧૫	૧	૭	૧૨૯–૧૪૮	૧૨૯–૧૩૯
૧૨૦	૨	૩૦	બ્રાહ્મી સાથે	ભાષા સાથે

પૃ.	કો.	પં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૨૨	૧	૧૫	કનિષ્ઠ	કનિષ્ક
૧૨૨	૨	૭	આપણા પુ. ૩	આપણા પુ. ૪
૧૨૨	ફૂટનોટ (૨૨)		પ્રથમની ૭ લાઇન આખીને આખી કાઢી નાખવી	રૂદ્રદામને પોતાની........સાબિત થાય છે. (આટલી બે લાઇન રાખજો)
૧૨૩	૨	છેલ્લી	પુ ૩ પૃ. ૧૮૩	પૃ. ૨ પૃ. ૧૮૩
૧૨૪	૨	૯	પિતાના	પોતાના
૧૨૪	૨	૧૧	૨૬૧ + ૯ = ૨૭૦	૨૪૯ + ૯ = ૨૫૮
૧૨૯		૮	ગાથા સપ્તતી	ગાથા સપ્તસતિ
૧૩૧		૮	ઈ. સ. પૂ. ૨૯૮	ઇ. સ. પૂ ૩૦૦
૧૩૩		૧	ઇ. સ. ૫૪૬	ઇ. સ. ૫૨૬
૧૪૪	૨	છેલ્લી	પૃ. ૩, પૃ. ૫૧–૫૨	પૃ. ૪, પૃ. ૫૧–૫૨
૧૬૦	૧	૨	૩૮૧–૩૧૭ = ૫૪	૩૭૧–૩૧૭ = ૫૪
૧૬૬	૨	૨૮	ઈ. સ. પૂ	મ. સ.
૧૬૭	૨	૨૭	રાજ્યકાળના	ઉમરના
૧૬૭	૨	૩૦	૨૫૬	૨૭૦
૧૮૫	૧	૩૨	ઇ. સ. પૂ. ૪૧૮	ઇ સ. પૂ ૪૧૭
૨૦૮	૧	૨૧	અષ્ઠિકર્ણુ	અરિષ્ઠકર્ણુ
૨૧૧	૧ } ૨ }		૪૪૪ અને ૫૪૪ } મ. સં જ્યાં જ્યા }	ઇ. સ. પૂ. ૮૩ અને } ઇ સ ૧૭ ત્યા ત્યાં }
૨૩૭	૨	૧૬	કથાસરિત્સાગર	બૃહત્કથા
૨૪૧	૧	૧૪	પ્રસિદ્ધ	પ્રસિદ્ધિ
૨૪૮	૨	૨૯	૨૩૨	૨૨૬
૨૫૭	૧	૧૨	નિતુક્ત	નિર્યુક્ત
૩૦૨	૧	૨૮	સિરિયાનો	સાઇરિનિનો
૩૦૭	૧	૨૧	લેખ ન. ૧૯	લેખ નં. ૧૦ તથા ૧૯
૩૧૮	૨	૧૯	૪૧૫ થી ૪૧૨	૪૧૭ થી ૪૧૫
૩૩૪	૧	૨૭	અનુસાર	સાર
પૃ. ૨ થી ૮૦ સુધી બેવડા નંબરના પૃષ્ઠના મથાળે }			અષ્ટમખંડ	એકાદશમખંડ
૨૧૩, ૧૫ ના મથાળે			એકાદશ	એકાદશમ
૨૩૩, ૩૫, ૩૭, ૩૯ ના મથાળે			એકાદશમ	દ્વાદશમ

એકાદશમ
ખંડ

પ્રથમ પરિચ્છેદ

શતવહન વંશ અથવા શાતવંશ

ટૂંક સાર—અંધ્રવંશી રાજાઓને જે જુદા જુદા સાત નામોથી ઇતિહાસકારોએ ઓળખાવ્યા છે તે નામોની શુદ્ધિ અશુદ્ધિ બતાવવાનો સેવેલ પ્રયત્ન—

(૧) પ્રથમ નામ અંધ્ર (૨) અને બીજુ નામ આંધ્ર છે, તેમાં અંધ્ર શબ્દ પ્રદેશ વાચી છે છતાં તેની અદ્યાપિ પર્યંત નિર્દિષ્ટ થયેલ હદ અનિશ્ચિત છે તેથી, તેમજ આંધ્ર શબ્દ પ્રજાસૂચક છે તેથી, આ વંશને આંધ્રવંશ કહી શકાય, પરંતુ અંધ્ર ન કહી શકાય; તેની સાબિતી માટે બતાવેલ અનેક શિલાલેખી અને સિક્કાઇ પુરાવા તથા દલીલો—

(૩) શત—એટલે ૧૦૦; આ સાલમાં તે વંશની ઉત્પત્તિ થવાથી તે રાજાઓ શાત પણ કહેવાતા એમ બતાવેલા શાસ્ત્રોક્ત તથા અનેક વિધ પુરાવા—આ ૧૦૦ નો આંક કયા સંવતનો હોઈ શકે તથા તે ઉપરથી તેમના ધર્મ ઉપર પડતો પ્રકાશ—(૪) શાત વહન, શતવહન; અને શાતવાહન, શતવાહન—આમા શત અને શાતની સમજૂતિ, ઉપર નં. ૩માં અપાઇ ગઈ છે. બાકી રહેતા શબ્દમાં, વહન અને વાહનની બતાવવામાં આવેલી શુદ્ધિ અશુદ્ધિ—લગભગ દશેક વિદ્વાનોના વિચારો ટાંકી આ વિષયની ચર્ચા કરાયલ હોવાથી તેમાંથી ઉભી થતી રસમયતા—(૫) શતકરણિ, શાતકરણિ—તેમાં નં. ૪ ની પેઠે પ્રથમાક્ષરો શત અને શાત છેઃ બાકી રહેતો શબ્દ કરણિ અથવા તે ઉપરથી આનુમાનિક કર્ણિ, એમાંથી કયો વ્યાજબી છે, તે તેમના જીવનવૃત્તાંત ઉપરથી વિચારાયુ છે, પરંતુ તે એકે બંધબેસતા થતા ન હોવાથી તેના શબ્દ ઉકેલમાં કાંઈ સ્ખલના થવાની વકી છે, અથવા શુ શબ્દ હોઈ શકે તેનાં કારણ બતાવી કરેલી ચર્ચા—(૬) શાલિવાહન, શાલવાહન તથા શાલવાન—આ શબ્દો તે વંશના સર્વ રાજાઓને લગાડી શકાય કે તેમાંની કેવળ એકાદ વ્યક્તિને જ (૭) તથા અંધ્રભૃત્યનો કે આંધ્રભૃત્યનો ઉપયોગ પણ નં. ૬ ની પેઠે અમુક અંશે મર્યાદિત છે કે વ્યાપક છે, તેની કરેલી ચર્ચા—વિદ્વાનોએ અંધ્રભૃત્યના અને શુંગભૃત્યના બેસારેલ અર્થમાંથી, દલીલપૂર્વક બતાવી આપેલ સમજૂતિ—

છેવટે ઉપરના સર્વ વિવેચનનો તારવીને આપેલ ટૂંક સાર.

શતવહન વંશ

ભિન્ન ભિન્ન ગ્રંથકારોએ આ વંશને જે શબ્દોથી ઓળખાવ્યો છે તેમાં નીચેના મુખ્ય નજરે પડે છે (૨) અંધ્ર (૧) આંધ્ર (૩) શાત અથવા શત (૪) શાતવાહન, શતવહન કે શતવાહન (૫) શાલિવાહન, શાલવાહન કે શાલવાહન અને શાલવાન (૬) શતકરણિ અથવા શાતકરણિ (૭) અને આંધ્રભૃત્ય અથવા અંધ્રભૃત્ય.

આ શબ્દોમાથી કયા વાસ્તવિક રીતે આ વશની સાથે જોડી શકાય તેવા છે તથા શામાટે જોડી શકાય તેમ છે તેનો વિચાર કરીને કંઈક છેવટ ઉપર જો આપણે આવી શકીએ તો આખાયે વશના ઇતિહાસ ઉપર કોઈક અનેરો પ્રકાશ પડે તેમ છે. અને તેમ થતા, તેના પ્રત્યેક ભૂપતિના વૃત્તાંત આલેખવાનો બોજો બહુધા ઘણો જ હળવો થઈ પડવા પણ સંભવ છે. આ કારણથી તે વિષયની વિચારણા પ્રથમ હાથ ધરીશું.

(૧) આંધ્ર

ઉપર દર્શાવેલા સાત નામોમાં જેમ શત અથવા શાત, શતવાહન અથવા શાતવાહન, શાલિવાહન શાલવાહન, શતકરણિ અથવા શાતકરણિ, અંધ્રભૃત્ય અથવા આંધ્રભૃત્ય, એમ બબ્બે નામનું જોડકું ગણાવાયુ છે તેમ અંધ્ર અને આંધ્રનુ પણ એક યુગ્મજ લેખવવુ જોઈતું હતુ. પરંતુ તેમ ન કરતા બન્નેને જુદા પાડી બતાવવા પડયા છે તે પણ સકારણ છે તે વાચક પોતે જ સ્વતઃ તેમના શીર્ષક નીચે જણાવેલી હકીકત[1] ઉપરથી સમજી શકશે.

પ્રથમમાં આંધ્ર શબ્દ તપાસી લેવો સુગમ થઇ પડશે એટલે તેની જ વિચારણા કરીશું. તેનું વિવેચન કરતા મશહુર ઇતિહાસકાર વિન્સેંટ સ્મિથ લખે છે કે,[2] Andhra nation, a Dravidian people now represented by the large population, speaking the Telugu language, occupied the deltas of the Godavari and the Krishna on the eastern side of India and was reputed to possess a military force, second only to that at the command of the Prasii Chandragupta Maurya—જે પ્રજાનો મોટો સમુહ વર્તમાનકાળે તેલુગુ ભાષા બોલે છે, તે અસલ ગણાતી દ્રેવીડીઅનના પ્રતિનિધિરૂપ[3] છે; આંધ્રપ્રજા પણ તે દ્રેવીડીઅન જ છે. તેમણે હિંદના પૂર્વ કિનારે આવેલ ગોદાવરી અને કૃષ્ણા નદી વચ્ચેના દુઆબમાં થાણુ જમાવ્યુ હતુ. વળી તેમનું રાજકીયબળ—લશ્કરની પૂર્ણતાની દૃષ્ટિએ–પ્રાસી ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના[4] લશ્કર કરતા જ માત્ર ઉતરતુ બીજે નંબરે હોવાનું ગણાતું હતું. મતલબ કહેવાની એ છે કે, મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તના સમયે આંધ્રપ્રજા બહુ જોરાવર ગણાતી હતી અને તેમણે ગોદાવરી અને કૃષ્ણા નદીના મુખ વચ્ચેના દુઆબવાળા પ્રદેશમાં જ સંસ્થાન જમાવ્યું હતુ. આ સર્વનો સાર એ થયો કે આંધ્ર નામની તો એક પ્રજા જ છે. વળી તેમને મળતો જ અભિપ્રાય ડૉ. રૅપ્સન નામના એક બીજા વિદ્વાન ધરાવતા જણાવે છે કે[5] "The earliest mention of the

(૧) આમાના "આંધ્રની" વિગત માટે આગળ ઉપર "અંધ્ર" શબ્દ જુઓ.

(૨) અ. હિ. ઈ. બીજી આવૃત્તિ, પૃ. ૨૦૯.

(૩) દ્રેવીડીઅન પ્રજાના પ્રતિનિધિરૂપ છે એમ પોતે બોલ્યા છે પરંતુ આ પ્રમાણે માની લેવાનું કોઇ કારણ તો કે દર્શાવતા જ નથી.

(૪) ચંદ્રગુપ્તના સમયે આંધ્રપ્રજાનું બળ બીજે નંબરે ગણાતું હતું એટલે ચંદ્રગુપ્તના સમયની પૂર્વે આંધ્રપ્રજાની ઉત્પત્તિ થઇ હતી એટલું તો આ ઉપરથી સિદ્ધ થયું. તેમ બીજી બાજુ આંધ્રવંશના સ્થાપક તરીકે શ્રીમુખને ગણાવાય છે, એટલે સ્વભાવિક રીતે સિદ્ધ થઈ ગયું કે, રાજા શ્રીમુખનો સમય ચંદ્રગુપ્તમૌર્યની પૂર્વે હતો. જ્યારે પાછા એને એ જ વિદ્વાનો રાજા શ્રીમુખને, શુંગવંશી પુષ્યમિત્રને બૃહસ્પતિમિત્ર ઠરાવીને તેમનો સમકાલીન ઠરાવી રહ્યા છે. એટલે કે શ્રીમુખને, ચંદ્રગુપ્તમૌર્ય પછી કેટલેય કાળે થયેલ પુષ્યમિત્રનો સહસમયી બનાવે છે. આ બધું કેવું અસંગત છે તે સ્થિતિ જ બતાવે છે કે, તેમની માન્યતા–શ્રીમુખને શુંગવંશી પુષ્યમિત્રના સમકાલીનપણાની (જુઓ. પુ. ૪મા ખારવેલનુ વૃત્તાંત પૃ. ૨૫૨–૬૬) ખોટા પાયા ઉપર રચાયેલી છે.

(૫) કૅ. આ. રે. પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૫.

Andhra seems to occur in a passage of Aiterreya Brahaman (B. C 500 composition date roughly) in which they are enumerated among the tribes of South India. Their home then, as in later times, was no doubt the Telugu country on the eastern side of India between the rivers of Krishna and Godavari–ઐતેરીય બ્રાહ્મણ નામનો ગ્રંથ જેની રચના ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ આશરેમા થયાનુ ગણાયુ છે તેના એક વાકયમા આંધ્રનુ નામ[૬] પહેલી જ વાર વપરાયુ જણાય છે તેમા તેને દક્ષિણ હિંદમાંની અનેક જાતિઓમાની એક તરીકે લેખાવી છે પાછળના સમયની પેઠે તે સમયે પણ તેમનું વતન હિંદના પૂર્વ કિનારે આવેલ કૃષ્ણા અને ગોદાવરી નદીઓની વચ્ચેના તેલુગુ દેશમા હતુ[૭] તે નિશક છે." આટલે દરજ્જે આ બન્ને વિદ્વાનો એકમત થતા જણાયા કહી શકાશે, કે આંધ્ર નામની એક પ્રજા છે અને તેમનુ અસલ વતન હિંદના પૂર્વ કિનારે કૃષ્ણા અને ગોદાવરી નદીના ડેલ્ટા (દુઆબ)વાળા પ્રદેશમા હતું, તેઓ ડ્રૂવીડીઅન પ્રજાના અશ સમાન છે; તથા વર્તમાનકાળે તમના દેશને અને તેમની ભાષાને તેલુગુ નામથી ઓળખવામા આવે છે. પણ તેમા કયાય એવો ઉલ્લેખ કરાયો નથી કે તે આંધ્ર પ્રજાના દેશને અંધ્રદેશ પણ કહેવાતો હતો, છતાં પાછળના વિદ્વાન મિ રૅપ્સન આગળ જતા પોતાના પુસ્તકમા જણાવે છે કે[૮] "Andhra Desa or the country of the Andhras is a sanskrit name for the Telugu country lying between the rivers Krishna and Godavari–કૃષ્ણા અને ગોદાવરી નદીઓ વચ્ચે આવેલ તેલુગુ દેશનુ સંસ્કૃતમા અંધ્રદેશ અથવા આંધ્ર પ્રજાનો પ્રદેશ કહેવાય છે" તેમનું કથન તદ્દન સ્પષ્ટ છે કયાય શકાને સ્થાન નથી એટલે તપાસવુ રહે છે કે અંધ્રદેશ અને આંધ્રપ્રજાને સબંધ હોવાનું શી રીતે માની લેવામા આવ્યુ છે. જો કે 'અંધ્ર' શબ્દ વિશેની વિચારણા આપણે હવે પછીના શીર્ષક તળે કરવાના છીએ, એટલે ત્યા તે સબંધી વિસ્તૃતપણે જણાવીશું છતા અત્ર પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો છે તો મક્ષિપ્તમા પણ જણાવવુ પડશે જ.

મજકુર મિ. રેપ્સને જે ઐતેરીય બ્રાહ્મણ ગ્રંથનો રચના સમય ઇ. સ પૂર્વે ૫૦૦ આશરેનો જણાવ્યો છે, એટલે તે સમય સુધીતો "આંધ્ર" નામથી આંધ્ર નામની પ્રજા જ સમજાતી હતી અંધ્ર નામનો કોઈ દેશ હતો કે નહીં તે તેમાથી નીકળતું નથી. તેમજ પુ ૧, પૃ. ૪૯મા જૈન અને બૌદ્ધગ્રંથો પ્રમાણે આર્યાવર્ત્ત દેશના જે ૨૫–૨૫ાા દેશો કહેવાતા હતા તેમના નામો આપ્યા છે તેમા પણ અંધ્રદેશનું નામ નજરે પડતુ નથી એટલે માનવું રહે છે કે, તે સમયના વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન એમ ત્રણે સંપ્રદાયના કોઇપણ ગ્રંથકારને 'અંધ્રદેશ' એવો શબ્દ પરિચિત હતો જ નહીં, પરન્તુ પેલો પ્રખ્યાત ચિનાઈ મુસાફર મિ. હ્યુએન શાંગ જ્યારે હિંદમા આવ્યો ત્યારે જે ૮૦ રાજ્યો વિદ્યમાન હતા તેમના નામ તેણે જણાવ્યા છે તેમા અંધ્રદેશનું નામ જરૂર દેખાય છે જ (જુઓ પુ ૧ પૃ. ૬૪), જેથી માનવુ રહે છે કે, ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ અને ઈ. સ. ૬ની સદી વચ્ચેના અગિયારસો વર્ષના ગાળામા કોઇક સમયે તે 'અંધ્રદેશ'ને લગતી માન્યતા પ્રવેશવા પામી હશે કયા કારણથી તેમ બનવા પામ્યુ હશે તે જો કે જાણુવામા આવ્યુ નથી પણ બનવા જોગ છે કે, વ્યાકરણના નિયમાનુસાર, અંધ્ર દેશમા

(૬) યુગપુરાણમા આ રાજાઓને 'શાત' નામથી સંબોધ્યા છે. (જુઓ પુ. ૪, પૃ. ૧૯–૨૦મા બુદ્ધિપ્રકાશમાથી કરેલા અવતરણો).

(૭) "હતુ" એવો નિશ્ચયકારક શબ્દ તો તેમણે વાપર્યો છે પણ (સરખાવો ઉપરની ટીકા, ન. ૫ નુ લખાણ) આ પ્રમાણે માની લેવાનું તેમણે કાઇ કારણ જ બતાવ્યું નથી. (માટે ટીપ્પણ; પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ આવી રીતે અનેક ઠેકાણે કારણ આપ્યા વિના અનુમાન કરી બેસાડી દીધા છે ને તેવા કથનને સત્ય નિર્ણય તરીકે બીજા વિદ્વાનોએ સ્વીકારી લીધા છે. આ પણ એક જાતની બલિહારી જ ને ?)

(૮) જુઓ કો. આ. રે. પ્રસ્તાવના પૃ. ૭૨,

જે પ્રજા વસતી હોય તેને 'આંધ્ર' કહેવાય અને આંધ્ર પ્રજાનો દેશ તે અંધ્રદેશ કહેવાય આ પ્રમાણે કદાચ બનવા પામ્યુ હોય.

આ બાબતમા સાંપ્રદાયિક ગ્રથો ઉપરાત તે પ્રજાના રાજાઓ પોતે જ પોતા માટે અથવા તે સમયના અન્ય રાજાઓ તેમને માટે, શું કહેવા માગે છે તે પણ આપણે તપાસવાનુ રહે છે આવી તપાસ માટેના સાધનોમા શિલાલેખો અને સિક્કાઓ જ વિશેષ વિશ્વસનીય છે. આમના પોતાના શિલાલેખોમા મુખ્યતયા નાસિક, નાનાઘાટ, જુન્નેર, કન્હેરી આદિના ગણી શકાય તેમજ અન્ય રાજવીઓનામાં, ચક્રવર્તી ખારવેલનો હાથીગુફાવાળો ગણાય. તેમજ સિક્કાઓમા પણ તેમના પોતાના નામવાળા લેખી શકાય. આ સર્વ શિલાલેખો અને સિક્કાઓનો ઉકેલ જ્યાંસુધી વર્તમાનકાળે જણાયો છે ત્યાસુધી કોઈમા પણ અંધ્ર કે તેને લગતુ આંધ્ર, આંધ્રભૃત્યા કે આંધ્રપતિ જેવુ કોઈ પણ નામ અથવા વિશેષણ જોડવામા આવ્યુ હોય એમ દેખાતુ નથી. તેમણે પોતે પોતા માટે તો શત, કે તેને જ મળતા શાત અને શતવહન કે શાતવાહન[૯] જેવા તથા સાત કે સાતકરણિ[૧૦] જેવા જ બિરૂદો લગાડયા છેઃ જ્યારે ખારવેલ જેવાએ તેમને માત્ર સાતકરણિના[૧૧] નામથી જ સબોધ્યા છે. મતલબ એ થઈ કે આ વશનો અંત, જે ઈ. સ ના ત્રીજા સૈકાની મધ્યમા આવ્યો ગણાય છે ત્યાસુધી તો તેમને કોઈએ અંધ્ર દેશના રાજા એટલે અંધ્રપતિ તરીકે અથવા તો અંધ્રભૃત્યાઃ તરીકે વર્ણવ્યા જ નથી દેખાતા. તાત્પર્ય એ થયો કે ઇ સ ના ત્રીજા સૈકાથી માડીને મિ. હુએનત્સાંગ ઈ. સ ના છઠ્ઠા સૈકાની આદિમા જ્યારે હિન્દના પ્રવાસે આવ્યો, તે બે વચ્ચેના લગભગ ત્રણસો વર્ષના ગાળામા જ અંધ્રપતિ કે અંધ્રભૃત્યાઃ (આંધ્રપતિ કે આંધ્રભૃત્યાઃ) એ શબ્દનો પ્રયોગ ગમે તે કારણોને લઈને કરવામા આવ્યો દેખાય છે.

બીજી રીતે વિચારતા પણ તેમને અંધ્રપતિ તરીકે કહી શકીએ તેમ નથી જ અંધ્રપતિ એટલે અંધ્ર દેશનો રાજા; એટલે શબ્દાર્થ પ્રમાણે તો એમજ થયું કે, તે વશના રાજાના અધિકારમા સર્વદા અંધ્રદેશ જળવાઈ રહેલો જ હોવો જોઈએ; અને અંધ્રપતિ શબ્દ વાપરનાર વિદ્વાનોની માન્યતા પ્રમાણે અંધ્ર દેશ તો તેને જ કહી શકાય છે કે જે પ્રદેશ કૃષ્ણા અને ગોદાવરી નદીના મુખ વચ્ચેનો દુઆબ બની રહ્યો છે પરતુ ઈતિહાસ આપણને શિખવી રહ્યો છે કે તે પ્રદેશઉપર તો, જેમ આ વશના રાજાઓની સત્તા એ સમયે જામી પડી હતી તેમ તેમના જ જીવનકાળમા તેજ પ્રાત ઉપર ચક્રવર્તી ખારવેલ અને ચષ્ઠણવશી રૂદ્રદામન આદિની સત્તા પણ જામવા પામી હતી તેથી અંધ્રપતિ એટલે અંધ્રદેશના અધિપતિ જેવુ વ્યાપક અર્થ બનાવતુ કોઈ સંબોધન, આ આંધ્રપ્રજાના રાજવીઓ માટે વાપરવું વ્યાજબી ગણી શકાય નહી, બાકી આંધ્રપ્રજાના રાજવી, એવો ભાવ દર્શાવતુ આંધ્રપતિ નામનુ બિરૂદ તેમને લગાડવામાં અને તેમના વશને આંધ્રવશ કહેવામાં કાંઈજ અયુક્ત ગણી શકાય નહી.

ઉપરમા જે આપણે જણાવ્યું કે આ વશના રાજાઓની રાજ્યહકુમતમા અંધ્રદેશ સર્વદા રહ્યો નથી, તે માટે તેમને સર્વદા અને સર્વથા અંધ્રપતિ કહી શકાય તેમ નથી તેવી જ રીતે તે પરિસ્થિતિમા રહેનાર એટલે કે અંધ્રદેશ ઉપર આધિપત્ય ભોગવનાર રાજા ખારવેલને કે ચષ્ઠણવશી રૂદ્રદામનને અથવા તો તે કાળ પછી જે અન્ય રાજવશીઓ તે મુલકના સ્વામી બની બેઠા હતા તેમને કોઇને અંધ્રપતિ તરીકે, અથવા તેને જ લગતુ નામ જોડી બતાવીને ઇતિહાસકારોએ પણ સબોધ્યા નથી જ. એટલે સ્પષ્ટ થાય છે કે અંધ્રદેશને અને આંધ્રપ્રજાને અસલના

(૯) આને લગતી વિશેષ હકીકત તે શબ્દોની વિચારણા કરતી વખત જણાવાશે, ત્યાથી જોઇ લેવી.

(૧૦) ઉપરની ટીકા નં. ૯ જુઓ.

(૧૧) જુઓ પુ. ૪ પૃ. ૨૭૭મા હાથીગુફા લેખની સર્વ પંક્તિઓનુ અવતરણ, ખાસ કરીને પંક્તિ પાચમી.

સમયે પ્રાચીન ઇતિહાસકારોની માન્યતા પ્રમાણે કોઇ પણ મતલબનો, કાર્યકરણનો-સબંધ નહોતો જ, પરંતુ પાછળથી જ આ બન્ને નામોને અરસપરસ ભેળવી નાખવામા આવ્યા દેખાય છે. વિશેષમા કે, અંગ્રેજી ઇતિહાસકારોએ ભલે બન્ને શબ્દોને યથાર્થ સ્વરૂપમા સમજીને જ ઉપયોગ કર્યો હશે, પરતુ તેના વાચકોને આ શબ્દના ગૂઢ રહસ્યની કે તેમા રહેલ તારતમ્યની બરાબર સમજ રહી નહીં હોય એટલે એકની જગ્યાએ બીજો શબ્દ લખવામા તથા વાચવામા (ઉચ્ચાર કરતાં) વાપર્યે ગયા હોય એમ પણ બનવાજોગ છે

અંધ્રદેશ અને આંધ્રપ્રજાને કાંઈ સબધ ન હોવાનું અત્યાર સુધી તો રાજકીય દૃષ્ટિએ જ એટલે કે રાજ્યાધિકારના સૂત્ર ગ્રહણ કર્યાની અપેક્ષાએ જ આપણે સાબિત કરી ગયા છીએ, પરંતુ મિ. રેપ્સન સાહેબે ઉઠાવેલ પ્રશ્નો, તે પ્રજાના ઉત્પત્તિ સ્થાન તરીકેનો છે. એટલે તેમનુ કહેવુ એમ છે કે અંધ્ર દેશમા જે પ્રજાનું ગસ્થાન હોય તેને આંધ્ર કહેવાય. આ માન્યતા ગંસ્થાનની ઉત્પત્તિસ્થાન તરીકેની બરાબર છે કે કેમ તે હવે તપાસીએ.

અંધ્રદેશને લગતી વિશેષ હકીકત તો હવે પછી આવવાની છે. અત્રે માત્ર આપણા ખપજોગું જ વિવેચન કરીશુ. ડૉ. રેપ્સને આંધ્રપ્રજાની ઉત્પત્તિ તરીકે જો કે કૃષ્ણા અને ગોદાવરી નદીના મુખ વચ્ચેનો પ્રદેશ, ઐતેરીય બ્રાહ્મણ ગ્રથના આધારે અનુમાન કરીને જણાવ્યો છે પરતુ તેમના મત સાથે અન્ય વિદ્વાનો સંમત થતા હોય એમ જણાતુ નથી ડૉ. વી. એસ. સુખથકર નામના વિદ્વાન જણાવે છે કે[૧૨] "Their orignal home was in Bellary district=તેમનુ મૂળ વતન બેલારી જીલ્લામા હતું." આ અભિપ્રાયને મળતો જ મત એનેલીસીઝ ઑફ ધી ભાંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટ પુ ૧. પૃ ૨૨ ને આગળ (Analysis of the Bhandarker's Institute, vol. I, pp 22 and seq)મા કહેવાતા આંધ્રવંશી રાજાઓના ઉત્પત્તિ સ્થાન વિશે–On the home of the so-called Andhra kings નામના લેખમા દર્શાવાયલ છે, જ્યારે અન્ય સ્થળે[૧૩] જણાવેલ છે કે, "Their original home was not Andhra desa. They did not hail from the east—In the version of the origin of the dynasty given in Kathasarit-sagar, the founder of the dynasty is said to have been born at Paithan; even the language of their inscriptions is some kind of proto-Maharastri with no affinity with the Telugu, the language of the Andhras–તેમનું મૂળ વતન અંધ્રદેશ નહોતો જ. તેઓ પૂર્વમાથી ઉતરી આવ્યા નથી[૧૪]. કથાસરિત સાગર નામે ગ્રથમાં આ વંશની ઉત્પતિ વિષે જે આખ્યાયિકા ઉતારી છે તેમા આ વંશના સ્થાપકનો જન્મ પૈઠણમા થયો હોવાનુ જણાવ્યુ છે. ઉપરાત તેમના શિલાલેખોની ભાષા પણ કેટલેક દરજ્જે મહારાષ્ટ્રીયના નમુનારૂપ છે તેમજ આંધ્ર પ્રજાની ભાષા જે તેલુગુ ગણાય છે તેની સાથે કાંઈ જ સંબધ વિનાની દેખાય છે આટલુ જણાવીને પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરી દે છે કે "These facts fully justify the conclusion that Satavahans were not Andhras=આવા પુરાવાથી સપૂર્ણ રીતે ન્યાયપુરઃસર ઠરે છે કે, શાતવાહન (નામના રાજાઓ) આંધ્ર પ્રજામાના નહોતા જ[૧૫]" આટલો લાબો ઉતારો તે લેખક મહાશયે શાતવાહન રાજાને આશ્રયીને લખ્યો દેખાય છે એમ તેમના જ શબ્દોથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. એટલે દેખીતું છે કે તેમનો અભિપ્રાય આંધ્રપ્રજાના વતનને અંગે જે સ્થિતિ પ્રવર્તતી હોય

(૧૨) જુઓ ક. હિ. ઇ. પૃ. ૫૯૮.

(૧૩) જ. બો. બ્રે રા. એ. સો. ૧૯૨૭, પૃ. ૮૫ અને આગળ.

(૧૪) મજકુર પુસ્તક પૃ. ૪૯

(૧૫) સરખાવો પૃ. ૯ થી આગળનુ લખાણ અને તેની ટીકાઓ.

તેને અનુલક્ષીને સર્વાંશે ઉચ્ચારાયો છે એમ તો ન જ કહી શકાય પરંતુ આંધ્રપ્રજા અને શાતવાહન—શતવહન એક જ છે—અથવા બહુ તો પ્રથમ સ્થિતિ પ્રજાના અંશ તરીકે લખાઈ છે એમ જ્યારે આપણે "શતવહન" શબ્દના વિવેચન કરતી વખતે સાબિત કરી બતાવીશું ત્યારે માનવું પડશે કે તેમનો અભિપ્રાય વાસ્તવિક છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે, તેમના મત પ્રમાણે આંધ્રપ્રજાના ઉત્પતિસ્થાન તરીકે અંધ્રદેશને ગણી નહી શકાય.

આ પ્રમાણે આંધ્રપ્રજાના રાજાઓની રાજકારણમાં મળેલી સત્તાપ્રાપ્તિની દૃષ્ટિએ, તેમજ તેમના ઉત્પતિસ્થાનની દૃષ્ટિએ, એમ બને રીતે તપાસી જોતા હવે સાબિત થઇ ગયુ કે, અંધ્રદેશને અને આંધ્રપ્રજાને કોઇ જાતનો સબંધ નથી જ. આગળના ત્રીજા પરિચ્છેદે પણ આ જ હકીકત વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવામા આવી છે ભૂલવુ જોઈતુ નથી કે આ પ્રમાણેનો નિર્ણય જે આપણે દોરી બતાવ્યો છે, તે તો માત્ર બે ત્રણ વિદ્વાનોના મતની બારીક તપાસ કર્યા બાદ અને તે પણ તેમણે માની લીધેલા ઉત્પત્તિસ્થાનના સ્થળની વિચારણા બાદ કરી બતાવેલ છે પરન્તુ અમારા મતે તો આંધ્રપ્રજાનું ઉત્પતિસ્થાન જ અંધ્રદેશને બદલે કયાય અન્ય ભૂમિમા[૧૬] છૂપાયલુ પડ્યુ છે. તો આંધ્રપ્રજાને અને અંધ્રદેશને પણ કોઇ પ્રકારનો સબંધ હોઇ ન શકે એમ વળી ઓર વિશેષ અંશે પુરવાર થઇ જતુ દેખાશે

(૨) અંધ્ર

ઉપરમા આંધ્ર શબ્દવિષેનુ વિવેચન કરતા, બે એક વિદ્વાનોના કથનના આધારે એમ જણાવી ગયા છીએ કે, અંધ્ર તે દેશવાચક શબ્દ છે અને તે દેશનુ સ્થાન કૃષ્ણા અને ગોદાવરી નદીના મુખ વચ્ચેના ડેલ્ટાવાળો પ્રદેશ ગણાતુ હતું તેના અનુસધાનમા જે કાઇ વિશેષ જાણવામા આવ્યુ છે તે હવે રજુ કરીશુ

અંધ્રદેશની માહિતી આપતા ડૉ. ડી આર ભાંડારકર સાહેબ લખે છે કે[૧૭]—"It must have at the early period comprised Jaipur and part of Vizagapatam district of the Madras Presidency, along with some conterminous districts of Central Provinces; and it is not at all impossible that it may have also included the southern parts of the Nizam's dominions and the Kistna and Godavari districts, corresponding to modern Telingana[૧૮]=મદ્રાસ ઇલાકાના જયપુર અને વિઝાગાપટમ જીલ્લાના થોડા ભાગ ઉપરાંત, તેની સરહદે અડોઅડ આવેલ મધ્ય પ્રાંતના કેટલાક જીલ્લાઓનો તેમા (અંધ્રદેશમા) પૂર્વ સમયે સમાવેશ થતો હશે, અને એમ બનવુ પણ અસંભવિત નથી કે નિઝામી રિયાસતના દક્ષિણ ભાગનો તથા જેને વર્તમાનકાળે તેલગણ કહેવામા આવે છે તેવા, કૃષ્ણા અને ગોદાવરી જીલ્લાઓનો પણ તેમા સમાવેશ કરી દેવાતો હોય." પોતાંનો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે વ્યક્ત કરતાં તેમણે કોઈ અન્ય પુરાવાનો આધાર લેવા કરતા, સ્વમતવ્ય જ રજુ કર્યું હોય, એમ તેમના શબ્દોદ્‌ગારથી સમજાય છે એટલે તે ઉપર આપણે કાઈ નુકતેચીની કરવી રહેતી નથી; પરંતુ માલૂમ પડે છે કે રાજા શ્રીમુખ, જેને આ આંધ્રવંશનો સ્થાપક ગણવામા આવે છે, તેના રાજ્યવિસ્તારની પરિસીમા ઉપર, પોતાની નજર ઠેરવીને જ તેમણે ઉપર પ્રમાણે અંધ્રદેશની સરહદનુ નિર્માણ કર્યું દેખાય છે. જ્યારે રાજા ખારવેલના હાથીગુફાના લેખવર્ણન ઉપરથી આપણને ભાળ થાય છે કે, તે સમયના અરસામા જ મજકુર રાજા શ્રીમુખની ઉત્પત્તિ થઈ હતી અને તેમના કથન પ્રમાણે જ, જો વસ્તુસ્થિતિ હોય તો તે સર્વ પ્રદેશ આંધ્રપ્રજાની રાજહકુમતમા જ ગણવો રહે; પરંતુ તે જ શિલાલેખના અધ્યયન ઉપરથી તો

(૧૬) જુઓ પુ. ૧, નદ બીજાનુ અને નવમાનુ ઉત્તવૃત્તાંત.

(૧૭) જુઓ ભા. અ. પૃ. ૩૪.

(૧૮) જ. ઓ. બે. રૉ. એ. સો. ૧૯૨૭ પૃ. ૪૯.

એમ ખુલ્લે છે કે, તેમાનો ઘણોખરો ભાગ ક્યારનોએ રાજા ખારવેલના અધિકારમા આવી પડયો હતો એટલે એવા અનુમાન ઉપર આવવુ રહે છે કે, અંધ્રદેશની તેમણે દોરી બતાવેલ હદ બરાબર નથી. અને તે અનુમાનને જો વિશેષ લબાવીએ તો, એમ પણ કદાચ સાર કાઢી શકાય કે, આંધ્રપ્રજાનુ ઉત્પત્તિસ્થાન પણ તે પ્રદેશમા નહીં આવતુ હોય આતો ઉત્પત્તિ થયાની નજરે આપણે તપાસ કરી છે, છતા જો તેવા પ્રદેશ (અંધ્રપ્રદેશ) ઉપર તેમણે હકુમત ચલાવી હોવાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરાતો હોય, તો પણ તે મુદ્દો વ્યાજબી ઠરાવી શકાય તેમ નથી આ વિશે એક વિદ્વાને જણાવ્યુ છે કે[૧૯] "The mere mention of certain kings in the Puranas as Andhras and their identity with the names of the Satavahan kings as given in their epigraphic records cannot justify an inference that the Satavahanas were originally rulers of the Andhara Desha—પુરાણોમા કેટલાક રાજાઓનો કેવળ ઉલ્લેખ આંધ્ર તરીકે કરાયો હોવાથી, તેમજ લેખોમા તેમને શતવાહન રાજા તરીકે ઓળખાવ્યા હોવાથી એવુ અનુમાન ન્યાયપૂર્વક ન જ કહી શકાય કે શતવહનો મૂળે અંધ્રદેશ ઉપર રાજસત્તાધારી હતા.

એક વખત અમારી પોતાની માન્યતા પણ એવી બધાઈ હતી કે મહાભાગ્તમા જેને દંડકારણ્ય કહેવામાં આવ્યુ છે, તે અરણ્યનો પ્રદેશ જ આ આંધ્રપ્રજાની ઉત્પત્તિ સ્થાનવાળા અંધ્રપ્રદેશનો અમુક ભાગ હશે અને તે માન્યતાના આધારે તેની ચતુ:સીમા નીચે પ્રમાણે કલ્પી હતી ઉત્તરે સાતપુડા પર્વત, દક્ષિણે તુંગભદ્રા નદી, પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિવાળા ઘાટ–પર્વતો અને પૂર્વમાં એક સિદ્ધિ લીટી કે જેનો ઉત્તર છેડો હૈદ્રાબાદના ચંદ્રાશહેરથી આરંભી દક્ષિણે કડપ્પાશહેર સુધી લંબાવી શકાય. એટલે કે વિદ્વાનોએ કૃષ્ણા અને ગોદાવરીના મુખ વચ્ચેના દુઆબને તે પ્રદેશ બનાવ્યો છે તેની પણ પૂર્વથી આરંભીને, પશ્ચિમ ઘાટ વચ્ચેના સઘળા વિસ્તારનો તેમા સમાવેશ થતો કલ્પ્યો હતો; કેમકે આ અરણ્યમય પ્રદેશમા ખીચોખીચ વૃક્ષો તથા વનરાજી આવી રહેલ હોવાથી તેમા સૂર્યના કિરણોનો ભાગ્યે જ પ્રવેશ થઈ શકતો હતો તેથી દિવસે પણ, આખા અરણ્યમા અંધકારનુ જ દર્શન થયા કરતુ હતુ, એટલે તેની ભૂમિને અંધદેશ કહેવામાં કાંઇ વાધા જેવુ નજ લેખાય અને પછી જેમ અનેક દૃષ્ટાંતમા બનતુ આવ્યુ છે તેમ, આ અંધ શબ્દમા કાળક્રમે પરિવર્તન થતા અંધ્ર શબ્દ થવા પામ્યો હોય. પણ વિશેષ અભ્યાસથી જ્યારે જાણવામા આવ્યું કે, અંધ્રદેશને અને આંધ્રપ્રજાને ઉત્પત્તિના સ્થાન પરત્વે કાંઈ સંબંધ જ નથી, તેમજ મહાભારતના સમયે અંધ્રદેશ જેવો શબ્દ જ અસ્તિત્વમા નહોતો, ત્યારે તે કલ્પેલી માન્યતાનો ત્યાગ કરવો પડયો હતો

ડૉ. બુલ્હર નામના વિદ્વાનનુ મતવ્ય એક ઠેકાણે[૨૦] રજુ થયુ છે તેમા નીચે પ્રમાણે શબ્દો છે:— "The place—names in Ganjam and Vigianagaram districts are to be regarded as Andhra colonies of East Deccan=ગંજામ અને વિજયાનગર જીલ્લાના કેટલાંક સ્થાનોના નામો (એવા છે કે જેમ) તે આંધ્રપ્રજાના પૂર્વ દક્ષિણમાના વસાહત સ્થાનો ગણી શકાય." મતલબ કે તેમનુ મતવ્ય ઉપર ટાંકેલ, ડૉ ભાંડારકર સાહેબના કથન સાથે થોડેક અંશે સામ્ય ધરાવતુ દેખાય છે.

વળી (મૉ વિલિયમ્સ કૃત) સંસ્કૃત–ઈંગ્રેજી શબ્દકોષમા અંધ્ર શબ્દની વ્યાખ્યા[૨૧] કરતા નિર્દેશે

(૧૯) આ આખું વાકય આગળ ઉપર આવવાનુ છે ત્યા તેનો આધાર જણાવ્યો છે.

(૨૦) આ વાકય ઉપર અમારા વિચારો આગળ ઉપર દર્શાવવાના છે (જુઓ "આંધ્રપ્રજાની ઉત્પત્તિ વિશે "વાળો પારિગ્રાફ).

(૨૧) જુઓ પુ. ૪, પૃ. ૧૯ (તેમા ગુ × વ × સો ના બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૨૮, પુ ૭૬ પૃ ૯૮નો ઉતારો આપ્યો છે તે અવતરણના શબ્દો આ પ્રમાણે છે. " કલિંગપતિ શાતની ભૂમિનો ભૂખ્યો, તે શાતોમા ઉત્તમ રાજા") વળી જુઓ જ. આ. હિ. રી. સો. પુ. ૨, ભાગ ૧ પૃ. ૫–૬.

છે કે "The name of people (probably modern Telangana); name of dynasty; a man of law caste (The offspring of a Vaideha father & Karwar mother, who lives by killing game)=(૧) પ્રજાનું નામ છે (ઘણુ કરીને વર્તમાન તેલંગણ); (૨) એક વશનુ નામ છે, (૩) શૂદ્રજાતિની એક વ્યક્તિ (જેનો પિતા વિદેહદેશનો વતની છે અને મા કારવાર પ્રદેશની) છે કે જે શિકાર કરીને નિર્વાહ ચલાવે છે)" (અથવા જેને આપણે પારધિ અથવા વાઘરી કહીને ઓળખીએ છીએ તે પ્રકારની પ્રજા)=મતલબ કે અંધ્ર શબ્દને તેમા પ્રજા, વ્યક્તિ કે વશદર્શક દર્શાવેલ છે નહીં કે સ્થાનદર્શક, પરન્તુ જ્યારે 'વર્તમાન તૈલગણ" એવા શબ્દથી સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે અને તૈલગણ શબ્દ તો પ્રદેશવાસી છે ત્યારે ભ્રમણા ઉત્પન્ન થાય છે કે, અંધ્રને તેમણે દેશવાચક તો નહી ધાર્યો હોય ! પણ ખુલાસો કરી શકાય કે, તૈલંગણ દેશમા વસતા લોકો (People) ને અંધ્ર કહેવામા આવે છે, તેવી તેમની કહેવાની મતલબ પણ હોય. ગમે તે અર્થમા લ્યો, છતા તેમના કહેવાનો આશય સમજી જવાય તેમ છે જ.

આ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન વિદ્વાનોનાં મતદર્શન કર્યાં. તે ઉપરથી એમ સહજ તરી આવે છે કે, તેઓ સર્વ અરસપરસ સહમત થતા નથી એટલે તેમના કથન ઉપરથી અંધ્રદેશનુ સ્થાન નિશ્ચયપૂર્વક ઠરાવી શકીએ તે સ્થિતિએ આપણે હજુ પહોચ્યા છીએ, એમ કહી શકાય તેમ નથી તેમજ અંધ્રપ્રજાના વિવરણ કરતી વખતે જોઇ ગયા છીએ કે તેમની ઉત્પત્તિના સ્થાનવિશે પણ હજુ આપણે અનિશ્ચિત દશામા જ છીએ. આ પ્રકારના સંજોગોમા, "અંધ્ર" અને "આંધ્ર" બન્ને શબ્દોને, અન્ય શબ્દયુગ્મોની પેઠે સાથે ન જોડતા, છૂટા પાડીને જ દર્શાવવાની અમને જરૂર દેખાઇ છે અને તે વ્યાજબી જ છે એમ હવે વાચક વર્ગને સ્પષ્ટપણે સમજાશે.

(૩) શાત અને શત

'શત' સંસ્કૃત શબ્દ છે, તેનો અર્થ સો=One hundred થાય છે. અને વ્યાકરણના નિયમાનુસાર જે પુરૂષ શતવશનો હોય તે શાત કહેવાય છે, જેમ વિદેહદેશનો પુરૂષ વૈદેહ અને મગધનો માગધ કહેવાય છે તેમ પુ ૪ માં ગર્દભીલવશનું વર્ણન આપતાં આપણે જણાવ્યુ છે કે, શકલોકોએ ઉજ્જૈનપતિ રાજા ગધર્વસેનને હરાવીને ત્યાં સ્વશાસન સ્થાપિત કર્યું હતું. તેમના છેલ્લા રાજાએ શકારિ વિક્રમાદિત્યના હસ્તથી પરાજય પામ્યા બાદ, દક્ષિણના સ્વામી શાત રાજા સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું[૨૨], જેમા તે શકરાજાનુ મૃત્યુ થયુ હતુ તથા તે બાદ દશ વર્ષે આ શાત રાજા[૨૩] પણ મરણ પામ્યો હતો. આ કથન વરાહસહિતાના અંતે જોડેલા યુગપુરાણના અધ્યયનમાંથી ઉદ્ધરાયુ છે. તે ઉપરથી સાબિત થાય છે કે તે સમયે, એટલે ઇ. સ. પૂ. ૫૭ મા જે રાજાઓ દક્ષિણપતિ હતા તેમને શાત કહીને બોલાવાતા હતા અને ઉપરમાં તે શબ્દની જે વ્યાખ્યા આપી બતાવી છે તે ઉપરથી સમજાય છે કે આ વંશને (શાતવશી રાજાઓને) સો વર્ષના આક સાથે કાઇક સબધ છે છે ને છે જ આ પ્રમાણે એક હકીકત થઇ

બીજી બાજુ કલિગપતિ રાજા ખારવેલના હાથીગુફાના લેખમા જણાવાયુ છે કે તેણે પોતાના રાજ્યારોહણ પછી બીજેજ વર્ષે (તેનો રાજ્યાભિષેક મ. સ. ૯૮મા થયાનુ પુરવાર કર્યું છે[૨૩] એટલે તે હિસાબે ૯૮+૨=મ સં. ૧૦૦ મા આ બનાવ બન્યો કહી શકાશે), શ્રીમુખ શતકરણિ ઉપર એકદમ ચડાઇ કરીને મુશિકનગર સુધી પાછો હઠાવી દીધો હતો. કહેવાનો આશય એ છે કે, શ્રીમુખ શતકરણિએ તાજેતરમા જ પોતાની સ્વતત્રતા જાહેર કરીને રાજનગરની સ્થાપના માટે તથા રાજ્યનુ કાઇક સીમાબધન કરવા માટે, ખારવેલના રાજપ્રદેશ ઉપર આક્રમણ લઇ જવા

(૨૨) પુ ૪, પૃ. ૨૦ ટીકા ન. ૨૨ અને ૨૪.

(૨૩) જુઓ પુ. ૪મા રાજા ખારવેલનું જીવનવૃત્તાત, પૃ. ૨૭૧; તથા તેજ પુસ્તકે પૃ. ૩૭૮ ઉપરની સમયાવાળીમાં ઈ. સ. પૂ. ૪૨૯ = મ. સં. ૯૮વાળા બનાવોનું નિરૂપણ.

માંડયું હતુ, જેથી રાજા ખારવેલે તે શાતકરણિની કાંઈ પણ પરવા કર્યા વિના[24] કે ખુલાસો પૂછવામા અને સંદેશા ચલાવવામા સમયની બરબાદી કર્યા વિના, તેને દાબી દેવા માટે તાબડતોબ પ્રતિકારરૂપે હુમલો કર્યો હતો. આ ઉપરથી સમજાશે કે શ્રીમુખે પોતાનો વંશ મ. સં. ૧૦૦=ઈ સ. પૂ ૪૨૭ મા સ્થાપીને[25] સ્વતંત્રતા જાહેર કરી હતી આ પ્રમાણે બીજી સ્થિતિ છે

ઉપરની બને સ્થિતિનુ એકીકરણ કરતાં સમજાશે કે પુરાણકારોએ તે વંશનું નામ જે શત, અથવા તો શાત (સો ના આંક સંખ્યા સાથે સંબંધવાળુ) પાડયુ છે તથા તે વંશના રાજાઓને શાત (સો ના વર્ષમા સ્થાપિત થયેલ વંશના) નામથી વર્ણવ્યા છે તે વાસ્તવિક છે તથા તે શબ્દનો મર્મ પણ ઉપર પ્રમાણે સમજવો રહે છે

આ 'શત' શબ્દની સાથે 'વહન' શબ્દ જોડવાથી શતવહન થાય છે અને શાતની સાથે વહન જોડતાં શાતવહન થાય છે. તેમાં વહન એટલે વહેતુ થયેલ, ગતિમા આવેલ, અસ્તિત્વમા આવેલ, એવો અર્થ થાય છે પરિણામે જેવો ભાવાર્થ શત અને શાત શબ્દનો થાય છે, તેવો જ અને તેને અનુરૂપ અર્થ શતવહન તથા શાતવાહનનો પણ થાય છે. જેથી હાલ તુરત તે શબ્દનો વિશેષ અધિકાર અત્ર ન લખતા, તે તે શબ્દના નિરૂપણ કરવાના સ્થળે કરીશુ અને ત્યા દર્શાવવામા આવતી સર્વ હકીકત, આ શત તથા શાત શબ્દને પણ લાગુ પડે છે, એમ વાચક મહાશયે સમજી લેવા વિનતિ છે.

(૪) શાતવહન અને શતવહન
અથવા
શાતવાહન અને શતવાહન

પૃ. ૬મા જણાવ્યુ છે કે, શાતવહન અને આંધ્ર એક બીજાના અંશ રૂપે છે તેમજ ઉપરમા શત અને શાતનુ વિવરણ કરતા જણાવ્યુ છે કે, તે બન્ને એક જ રૂપમા ગણી શકાય તેમ છે અને તેનું વિવેચન શાતવહન શબ્દે કરવામાં આવશે તદનુસાર અત્ર તે શબ્દનુ–શબ્દયુગ્મનુ–સ્પષ્ટીકરણ કરીશુ.

વહન એટલે વહેતુ,=flowing, running or beginning to run એવો અર્થ થાય છે, તે ઉપરથી શતવહનના આખા શબ્દનો અર્થ "that one (family or dynasty) whose running has been in the year of 100; or the family which has begun to run from the 100th year=એવી વસ્તુ (કુટુંબ, વંશ) કે જેના વહનની આદિ 'સો'મા વર્ષથી થઈ છે, એટલે કે જે વંશની શરૂઆત સોમા[26] વર્ષથી થઈ છે એવો થયો કહેવાય અને તે યથાયોગ્ય લાગે છે, જેથી સાર એ થાય છે કે, 'વહન' શબ્દને સ્થાને (પછી શતવહન હોય કે શતવહનો હોય તો તે તો એક જ શબ્દ છે પહેલુ એકવચન છે, બીજું બહુવચન છે) કેટલેક ઠેકાણે જે 'વાહન' શબ્દ જોડાયલો નજરે પડે

---

(૨૪) કે. હિ. ઇ. પૃ. ૬૦૦–Kharvel in the 2nd year of his reign sent a large army to the west, disregarding Sata-karni and in his fourth year humbled the Rashtrikas=શાતકરણીની પરવા કર્યા વિના રાજા ખારવેલે પોતાના રાજ્યના બીજા વર્ષે પશ્ચિમ તરફ મોટું સૈન્ય મોકલ્યું, અને ચોથા વર્ષે રાષ્ટ્રિકોને પરાજીત કરીને નમાવ્યા.

(૨૫) જ. ઓ. બૅં. રૉ. એ. સો. પુ. ૮, પૃ. ૨૩૯ અને આગળ. (આ લેખ ઉપરથી ફલિત થાય છે કે, નવમા નંદના સમય પૂર્વે શાતવહન કુટુંબ, પૈઠણમા રાજઅમલ કરતું હતુ. નવમા નંદનો સમય મ. સ. ૧૧૨થી ૧૫૫=૪૩ વર્ષનો પુરવાર થયો છે એટલે સાર એ થયો કે શાતવહન-વંશી રાજાઓ ૧૧૨ની પૂર્વે સત્તા ઉપર આવી ગયા હતા.)

(૨૬) આ એકસોમુ વર્ષ કયા સંવત્સરનું હતુ તે વળી બીજો પ્રશ્ન છે, તેનું વિશેષ વિવેચન, આ આંધ્રવંશી રાજાઓના ધર્મવિશેની ચર્ચા આવશે ત્યારે કરવામા આવશે. અત્ર એટલું જણાવી દઈએ કે તેને લગતા ઇસારા પુ. ૧મા સમયાવળી પૃ ૪૦૧ ઉપર, ઈ. સ પૂર્વે ૪૨૭ શ્રીમુખે આંધ્રદેશ સ્થાપ્યો તેની પૃષ્ઠ સંખ્યા જણાવી છે તેમા આપ્યા છે તેવી જ રીતે પુ. ૪મા પૃ ૩૭૮ ઉપરની ઇ. સ. પૂ. ૪૨૭ની સાલમા નિર્દિષ્ટ કરેલા પૃષ્ઠો ઉપર તથા પુ. ૨-૩મા છુટુંછવાયુ પ્રસંગોપાત જણાવાયુ છે.

છે, તેમાં લહિયાનો અથવા લેખકનો હસ્તદોષ જ સંભવે છે. બાકી ઇંગ્રેજી લખાણમાં Satavahan લખ્યું હોય તેનો ઉચ્ચાર તો શતવહન પણ કરાય છે તેમજ શાતવાહન અને શતવાહન પણ કરી શકાય છે એટલે તેમાં તો એક સરખું જ છે. અલબત્ત એટલે દરજ્જે તે અશુદ્ધ જ કહી શકાય કે, મૂળ શબ્દ ઉપર બારીક ધ્યાન આપ્યા સિવાય ગમે તેવી રીતે ઉચ્ચારવાના રૂપમાં લખ્યે જવાયું છે કહેવાની મતલબ એ થઈ કે, જેમ 'અંધ્ર' અને 'આંધ્ર' શબ્દનું અરસપરસ સ્થાન અર્વાચીન પુસ્તકોમાં દેવાઇ જાય છે તેવી જ રીતે આ 'વહન' અને 'વાહન' શબ્દનું સ્થાન[૨૭]પણ અપાઇ જાય છે.

વાહનનો અર્થ તો જમીન ઉપર આવવા જવા માટે વપરાતું સાધન; ગાડી, ગાડું—Vehicles, Conveyances ઇત્યાદિ રૂપે થાય છે અને તેને 'શત' જોડવાથી એવો જ ફલિતાર્થ થાશે કે, one who has 100 conveyances can be styled a Satavahan=જેની પાસે સો જેટલી સખ્યામાં વાહન હોય તેને શતવાહન કહેવાય. અને આ પ્રમાણે જ અર્થ કરવો જોઇએ એવો આશય જો લેખક ધરાવતો હોય તો કહેવું પડશે કે, તેમણે શતવાહનવંશી રાજાઓની સામાજીક તેમજ આર્થિક સ્થિતિનો બહુ જ હલકો વિચાર બાંધ્યો છે અથવા તો તેવી સ્થિતિની રજુઆત કરીને વાચકના મન ઉપર ઉત્તમ અસરને બદલે તદ્દન ઉલટી જ અસર નીપજાવી છે; કેમકે વર્તમાનકાળે પણ ઉચ્ચ કોટિના એક રાજવીને ત્યાં, સો વાહન જેટલી સમૃદ્ધિ સામાન્ય રીતે તો હોય છે જ; જ્યારે તે વખતના મોટા મોટા શાહસોદાગરો કે જેઓ અત્યારના રાજવી કરતાં અનેક રીતે વિશેષ શ્રીમાન હતા, તેમને[૨૮] ત્યાં પણ તેવી સમૃદ્ધિ કેટલાય ગુણી વિપુલપણામાં હોઈ શકે તે સહજ કલ્પનામાં ઉતરે તેમ છે, ત્યારે તેની સરખામણીમાં એક મહારાજ્યના સમ્રાટની તો વાત જ શી? આ પ્રમાણે બધી પરિસ્થિતિ નિહાળતાં 'વાહનને' બદલે 'વહન' શબ્દ જ સાચો હોય એમ ઠરે છે અને "સો ની[૨૯] સાલમાં સ્થાપિત થયેલ" વંશ એ અર્થ સૂચવવા જ 'શતવહન' શબ્દ વપરાયો છે એમ દેખાય છે. જ્યારે ડૉ. રેપ્સન એવો મત ધરાવે છે કે,[૩૦] "Satavahan is the term being the name of the clan to which the ruling family belonged=શતવહન શબ્દ તે જાતિવાચક નામ છે. જેમાં તે વંશના રાજકર્તાઓ થયા છે" મતલબ કે, તેમના મતવ્ય પ્રમાણે શતવહન તે જાતિનું નામ છે.

એક ઠેકાણે[૩૧] 'શતયાન' શબ્દ પણ વપરાયો માલુમ પડે છે. તેમાં યાન શબ્દનો ધાતુ "યા" છે અને તેનો અર્થ to go=જવું, એવો થાય છે. એટલે યાનનો અર્થ ગતિસૂચક થયો કહેવાય. અને 'વહન'નો અર્થ પણ તેવો જ છે એટલે 'શતયાન'નો અર્થ પણ 'શતવહન' જેવો જ થયો ગણાય.

ઉપર પ્રમાણે શતવહન શબ્દનો અર્થ તેમાં આવેલા અંશોની વ્યુત્પત્ત્યાનુસાર આપણે ગોઠવ્યો કહેવાશે પરંતુ તે વંશના રાજાઓએ પોતે જ પોતાના શિલાલેખોમાં કયો શબ્દ વાપર્યો છે તથા તે વિશે અન્ય લેખકો શું વિચારો ધરાવે છે તે પણ આપણે તપાસવું જોઈએ.

(૧) એક લેખક[૩૨] જણાવે છે કે, Thus the first name given in the Puranas, viz. Simuka or Sisuka is named in an early inscription as Simukha Satavāhano=આ પ્રમાણે પુરાણોમાં જેનું પ્રથમ

(૨૭) આ વહન, અને વાહન શબ્દ ઉપર કોઇ ભાષાશાસ્ત્રી વિશેષ પ્રકાશ પાડે એવી વિનંતિ છે.

(૨૮) પુ. ૧, પૃ. ૨૪૩ ઉપર ટાંકેલું ગોપાળશ્રેષ્ઠીનું કથાનક વાંચો.

(૨૯) 'શાતકરણિ' શબ્દના અર્થમાં પણ આ પ્રમાણે ગોટાળો થયેલ છે તે આગળ ઉપર સમજાવવામાં આવશે.

(૩૦) જુઓ કે. આ. રે. પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૫નું ટીપ્પણ નં. ૧.

(૩૧) જુઓ જ. બો. બ્રે. રો. એ. સો. પુ. ૯, પૃ. ૧૪૯ ઉપર કાલિકાચાર્યની કથા વર્ણવી છે તે પ્રસંગનું વર્ણન.

(૩૨) જ. આ. હિ. રિ. સો. પુ. ૨. ભાગ ૧, પૃ. ૬૧ અને આગળ.

નામ (પ્રથમ રાજા તરીકેનું નામ) શિમુક અથવા શિશુક આપ્યું છે એને એક જુના શિલાલેખમા શિમુખ શતવાહનો[૩૩] તરીકે સંબોધ્યો છે.

(૨) ગૌતમિપુત્ર શાતકર્ણિની મા એવી, રાણીશ્રી બળશ્રીએ નાસિકનો શિલાલેખ, જે પોતાના પુત્રની યશગાથાને અમર કરાવતો કોતરાવ્યો છે, તેમા તેણીએ શબ્દો વાપર્યા છે કે Restored the glory of Satavahanas=શતવહન રાજાઓની કીર્તિ ફરીને ઉજ્જવળ બનાવી (જેવી હતી તેવી કરી દીધી)

(૩) વળી બીજા એક વિદ્વાને[૩૪] પોતાના વિચારો નીચેના શબ્દોમાં જણાવ્યા છે-ખારવેલ કલિંગાધિપતિના સમયમા મહારાજા શાતકર્ણિ પશ્ચિમમા હતો શિલાલેખોમા એમના વંશનુ નામ શાતવાહન છે જેને પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ગ્રન્થોમા શાલવાહન કહેવામા આવે છે શાતવાહનનો પ્રથમ શિલાલેખ ઈ સ પૂ. ૨૦૦ વર્ષના અક્ષરોમા લખાયલા નાનાઘાટ (નાસિક પ્રદેશમાં) મળી આવ્યો છે. આ વિચારદર્શનમાં બીજી ત્રૂટિઓ સાથે આપણે સબધ નથી એટલે તે વિશે મૌન સેવીએ. અત્ર તો એટલુ જ જણાવવાનું રહે છે કે, આ વંશને માટે શતવહન કે શાતવાહન તેમાથી કયો શબ્દ વપરાયો છે

(૪) વળી અન્યત્ર[૩૫] એમ લખેલુ નીકળે છે કે, Satavahan was afterwards installed as king and Pratishthanpur became a rich city—(p 138) The Sātavāhan mentioned by the Brhatkatha must have been a contemporary with Nanda=પછીથી રાજા તરીકે રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો હતો અને પ્રતિષ્ઠાનપુર એક માલેતુજાર શહેર બનવા પામ્યુ...(પૃ ૧૩૮). બૃહત્કથામા જે શાતવાહન રાજાનુ નામ લેવાયુ છે તે રાજાનંદનો સમકાલીન[૩૬] થયો હશે"

(૫) બીજે એક ઠેકાણે[૩૭] વળી એમ જણાવાયુ છે કે, Majority of the inscriptions are found at Nasik; their earliest inscription at Nānāghāt in Western India, their earliest coin in West India; they are referred to all along in the epigraphic records, not as Andhras but as Sātavāhanas=શિલાલેખોનો મોટો ભાગ નાસિકમાથી મળી આવે છે; તેમનો સૌથી પ્રથમનો શિલાલેખ, પશ્ચિમ હિંદમા આવેલ નાનાઘાટનો છે અને સૌથી પ્રથમનો સિક્કો (પણ) પશ્ચિમ હિંદનો છે. (આ) સર્વ પ્રકારના લેખોમા, સર્વત્ર તેમને શાતવાહન તરીકે જ ઓળખાવેલ છે નહીં કે આંધ્ર તરીકે

(૬) ત્યારે કે. હિ ઈ મા પૃ ૫૩૧ ઉપર તેના લેખક એમ જણાવે છે કે earliest known coins bear the name of a king Sata who is probably to be identified with Satakarni=જુનામાં જુના સિક્કા જે જણાયા છે તે ઉપર તો શાતરાજાનું નામ લખાયલુ છે અને

(૩૩) આ વાકયમા શિલાલેખના આધારે કહે છે કે, શાતવાહનો શબ્દ છે, જ્યારે કે. હિ. ઇ પૃ ૫૯૮મા જણાવાય છે કે, શિલાલેખમા શતવહન જેવો શબ્દ જ નથી. (આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે, કવચિત કોઇ શિલાલેખમા શતવહન શબ્દ વપરાઈ ગયો હશે જે આ બેમાથી એક લેખકની દૃષ્ટિ બહાર ચાલ્યું ગયું હશે)

(૩૪) જુઓ જૈન સાહિત્ય સશોધક પુ. ૩, ખડ ૪. પૃ. ૩૭૩.

(૩૫) જ બો. બ્રે. રો. એ. સો. પુ. ૧૦ પૃ. ૧૩૨ (ડૉ. ભાઉદાજીનો લેખ).

(૩૬) આ ઉપરથી સમજાય છે કે રાજાનંદના સમયે (હાલના વિદ્વાનો જે એમ માની રહ્યા છે કે શ્રીમુખ શાતકરણિ—શાતવહન વંશનો સ્થાપક અને મૂળ પુરૂષ-તો, શુંગવંશી પુષ્યમિત્રનો સમકાલીન હતો. તેને બદલે) પણ શાતવાહન રાજાઓની હયાતિ હતી એવી માન્યતા ધરાવાતી હતી. (પુ. ૪મા ખારવેલના સમય નિર્ણય ઉપર આવવાને જે બે ડઝન જેટલી દલીલો આપણે આપી છે તથા તે બાદ પ્રસગોપાત વળી બે ત્રણનો ઉમેરો કર્યો છે તેમા આ એકનો વળી વિશેષ સમાવેશ કરવો રહે છે.

(૩૭) જ. બો. બ્રે. રો. એ. સો. ૧૯૨૭, પૃ. ૪૯.

તેની ઓળખ શાતકરણિ તરીકે વધારે સભવિત છે.

(૭) મિ. રેપ્સને ઉપર જણાવી ગયા પ્રમાણે એક ઠેકાણે શતવહનને જાતિ તરીકે ઓળખાવી છે, જ્યારે બીજે ઠેકાણે[૩૮] તેમણે જુદો જ વિચાર દર્શાવ્યો દેખાય છે ત્યા. તેમના શબ્દો આ પ્રમાણે છે—"The later members of the Shatavahan dynasty continued to rule over the Eastern Provinces=શતવહન વંશના પાછલા રાજાઓ પૂર્વના પ્રાતો ઉપર રાજ્ય અમલ ચલાવતા રહ્યા હતા, મતલબ કે આ ઠેકાણે તેમણે શતવહન ને જાતિને બદલે વંશ તરીકે ઓળખાવ્યો છે.

(૮) એક લેખક[૩૯] વળી એમ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે કે "Shatavahan became a family name afterwards=વંશનુ નામ શતવહન તો પાછળથી પડયું હતુ" એટલે તેમનો મત એમ થાય છે કે તે વંશનુ નામ પ્રથમ કાઇક બીજું હતું પરતુ પાછળથીજ શતવહન જોડવામા આવ્યું છે.

(૯) ત્યારે મિ વિન્સેન્ટ સ્મિથ તો સાફ સાફ શબ્દોમા જણાવી દે છે કે[૪૦] "The Andhra kings all claimed to belong to the Satavahan family and many of them assumed the title or bore the name of Satkarni=સઘળા આંધ્ર રાજાઓ શતવહનવશી હોવાનો દાવો કરતા અને તેમાના ઘણાએ શાતકરણિ નામનું બિરૂદ અથવા તો ઉપનામ ધારણ કર્યું હતું એટલે કે આંધ્રપ્રજાના સઘળા જ રાજાઓને શતવહનવંશના કહેવાય છે, પરન્તુ તે બધા શતકરણિ નહોતા કહેવાતા, તેમાંનો મોટો ભાગ અલબત્ત શાતકરણિના બિરૂદથી ઓળખાતો હતો ખરો.

(૧૦-૧૧-૧૨)અભિધાનચિતામણી નામે ગ્રન્થમા "सातम् दत्तमुखम् वाहनम् यस्य इति=જેને વાહનનુ સુખ આપવામા આવ્યુ છે તે સાતવાહન" આ અર્થ પૃ ૧૩ મા જણાવ્યા પ્રમાણે સામાન્ય રૂપનો દેખાય છે. કલ્પપ્રદીપકાર એવો અર્થ બેસાડે છે કે सनोतेर दानार्थत्वाल् लोके सातवाहन इति=સનૂધાતુ "દાન" ના અર્થમા હોવાથી લોકમા સાતવાહન એવું નામ પડયું છે । આ પણ સર્વ સામાન્ય અર્થ છે. એમાથી એકેના મતવ્ય પ્રમાણે એવા કોઇ વિશિષ્ટ પ્રસગને લઇને 'શાતવહન' જેવું નામ લગાડવામા આવ્યું હોય એમ ખુલતુ નથી કથાસરિત્સાગરના કર્તા જે વિચાર રજુ કરે છે, તે જો કે કાંઈક વિશિષ્ટ છે ખરો, પરન્તુ તેમા એટલુ બધુ અર્થગાભિર્ય નથી દેખાતુ કે જેથી તે વશની વિશિષ્ટતા ઉપર પ્રકાશ ફેકાય. તેમણે જણાવ્યુ છે કે-' शातेन यस्माद उढोऽभूत् तस्मात् तम शातवाहनम् नाम्ना चकार कालेन राज्ये चैनम् न्यवेश्यत्=શાત નામના યક્ષે ઉપાડયો-ઉઠાવ્યો તેથી તેવુ 'શાતવાહન' નામ કર્યું અને અમુક સમયે તેને રાજ્ય ઉપર બેસાર્યો.

(૧૩) પ્રબંધચિંતામણિભાષાંતર, અમદાવાદ મુદ્રિત, (૧૯૦૯) પૃ ૩૭ મા જણાવાયુ છે કે, તે (શાલિવાહન) કુભારને ઘેર રહી માટીના ઘોડા, હાથી, મનુષ્ય વિગેરે તરેહવાર જાતનાં રમકડાં કરવા લાગ્યો, તેથી તેનું નામ શાતવાહન એવુ પડયુ. એટલે તેમના મત પ્રમાણે તો, રાજા હાલ શાલિવાહન એકલાને જ શાતવાહન કહી શકાય, આ હકીકત પુસ્તકીય છે જ્યારે ઉપરમા જોઈ ગયા છીએ કે શિલાલેખમા તો તેના પૂર્વના કેટલાય રાજાને શાતવાહન કહેવામા આવ્યા છે; અને શિલાલેખી પુરાવો વિશેષ માનનીય કહેવાય.

ઉપરના અવતરણો ભલે ભિન્ન ભિન્ન મતવ્યો રજુ કરતાં દેખાય છે, પરન્તુ તેમાના મોટા ભાગનો પ્રધાન સુર એમ નીકળતો કહી શકાશે કે આ વશનું નામ શતવહન અથવા શાતવહન હોવાનું વ્યાજબી છે. પણ વહનને બદલે વાહન શબ્દ જોડવો તે અશુદ્ધ શબ્દપ્રયોગ ગણાય, જેથી 'શતવાહન કે શાતવાહન'નું નામ તે વંશને આપવુ તે અનુચિત ગણાશે. એટલે

(૩૮) જુઓ. કો. આ. રે. પ્રસ્તાવના પૃ ૪૨ પારિગ્રાફ ૫૨-૫૩.

(૩૯) જ. બો. બ્રે. રો. એ. સો. ન્યુ સીરીઝ પુ. ૩ પૃ. ૫૨.

(૪૦) અ. હિ. ઇ. ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૨૦૮.

જે એક બે સ્થળે[૪૧] 'વાહન' શબ્દવાળો જ પ્રયોગ ઠરાવવા પ્રયત્ન સેવાયો છે, [બીજે પણ કદાચ તે પ્રમાણે થયુ હશે. તેમજ શતવહન તે આંધ્રપ્રજાનો એક અંશ છે (આગળ જુઓ ત્રીજા પરિચ્છેદની હકીકત) એવુ મારા વાંચવામા જે આવ્યુ છે તેનીજ ગણના અહી માત્ર કરી છે] તે કેટલે દરજ્જે વ્યાજબી ગણાય તે વિચારવુ રહે છે

બે શબ્દનો સમાસવાચક શબ્દ ન વાપરતા, એકલો શત શબ્દનો જ પ્રયોગ કરવો હોય તો, તે વંશને શતવહન વંશ અને તેના રાજાઓને શાત રાજા કહી શકાશે મતલબ કે શતવહન તે નપુંસકલિંગ અને શાત તે પુલિંગ જાતિના શબ્દ લેખી શકાશે

(૫) શતકરણિ અથવા શાતકરણિ

પૃ ૧ ઉપર આ વંશ માટે વપરાતા જે નામોની નામાવળી આપી છે તેમા ૫ મુ નામ શાલિવાહનનું અને ૬ ઠું શતકરણિનુ લખાયુ છે. પરન્તુ હકીકતને અંગે શતકરણિ વિશેષ ઉપયોગી તેમજ વધારે મહત્વ ધરાવતો શબ્દ હોવાથી તેની વિચારણા પ્રથમ હાથ ધરવાનું યોગ્ય લાગ્યું છે.

સમાસનો પદચ્છેદ કરતા તેમાથી બે શબ્દો નીકળે છે એક શત અને બીજો કરણિ, પછી શતકરણિ હો કે શાતકરણિ હો, તે બેમાના ભાવાર્થને લઈને, તેમના વંશના નામ ઉપર કાંઈ વિશેષપૂર્ણ અસર થતી નથી. અલબત્ત એટલુ ખરૂ છે કે આપણે તો જેમ બને તેમ જે શુદ્ધ શબ્દ હોય તેનો જ ઉપયોગ કરતા રહેવુ જોઇએ તેમા શતનો અર્થ સો (hundred) એટલુ નિર્વિવાદિત છે; અને બીજો શબ્દ જે કરણિ છે તેને કેટલેક ઠેકાણે કર્ણિના રૂપમા પણ લીધો છે. જો કરણિ હોય તો કૃ=કરવુ, તે ધાતુ, અને તે ઉપરથી કરણિ થાય, એટલે જેણે કાર્યો કર્યા છે તે. એટલે કે જે વ્યક્તિએ અમુક પ્રકારના સો કાર્યો કર્યા છે તેવો પુરૂષ, એવો ભાવાર્થ થાય, પછી તે કાર્યો (અ) કેવા હોવા જોઈએ (આ) અથવા તો સોનાં કરતા બે પાંચ ઓછા વધારે કર્યા હતા કે કેમ (ઇ) તેમજ તેવાં કામ કરનાર માત્ર આદિ પુરૂષ જ હતો અને તે ઉપરથી તેના વંશવાળાએ તે સામાન્ય નામ-બિરૂદ અપનાવી લીધુ હતુ કે (ઉ) શતકરણિ નામ ધારણ કરતી દરેક વ્યકિત આવા પરાક્રમ કર્યા બાદ જ તે બિરૂદ પોતાના નામ સાથે જોડતી હતી, આ પ્રકારના બધા પ્રશ્નો ગૌણ થઈ જાય છે. પરન્તુ આખા વંશમાથી કોઈએ પણ જમાનાનુ ધ્યાન ખેંચે તેવા સો તો શુ, પણ તેથી બે પાંચ ઓછા અથવા તો તેને બદલે એક સામટા અનેક તરીકે જેને ગણી શકાય, એવા પણ કાર્ય કર્યા હોય તેવું તેમના જીવન ચરિત્રમાથી દેખાઈ આવતુ નથી. એટલે કરણિ=કાર્ય કરનાર તરીકેના ભાવાર્થમા તે શબ્દ યોજાયો હોવાની વિચારણા છોડી દેવી રહે છે, બીજો શબ્દ કર્ણિ હોય તો, કર્ણ=કાન, અને શતકર્ણ એટલે સો કાન જેને છે તે, સો કાન, એટલે મનુષ્યમાત્રને જેમ બે કાન હોય છે તેમ આ પુરૂષને સો જેટલી સંખ્યામા કાન[૪૨] હતા તેમ નહીં, પરન્તુ જેની સેવામા, રાજકારણમા પડેલા અને વિશ્વાસપાત્ર ગણી શકાય તેવા, અનેક પુરૂષો હોય કે જેઓ પોતાનામા રાજ્યે સ્થાપિત કરેલ વિશ્વાસને અંગે મહત્ત્વપૂર્ણ અને જવાબદારી ભરેલા કાર્યો કરી શકે, આવા વિશ્વાસુ માણસો પછી ચાહે તો મોટા હોદ્દેદારો હોય કે ચાહે તો હોદ્દાવિનાના સામાન્ય પ્રજાજન હોય. આને મળતા ભાવાર્થમાં ડૉ. વી. એસ. સુખથકરે[૪૩] એનેલી-

(૪૧) "જૈન યુગ" નામનું માસિક; સંવત ૧૯૮૫ના માર્ચ-એપ્રીલનો અંક, તેમા "દક્ષિણમા જૈનધર્મ" નામનો લેખ છપાયો છે.

બુદ્ધિપ્રકાશ, પુ. ૮૨ સને ૧૯૩૪, પ્રથમ અંક તેમા શ્રીયુત ઘનશ્યામ. મુનશીજીનો ક્ષત્રપ સંબંધી લેખ છે ત્યા તેમણે 'શતવહનો' શબ્દ લખ્યો છે.

(૪૨) લંકાધિપતિ રાવણને દશ માથા હોવાની જે દંત કથા ચાલે છે તે હકીકત સાથે આને સરખાવો (સંભવ છે કે માથુ તો એક જ હશે, પરન્તુ જે સર્વ અલંકારો ગળામા પહેરાતા હોય તેમા પડતા પ્રતિબિંબને લીધે તેવો દેખાવ અન્ય જોનારને લાગતો હોય)

(૪૩) જુઓ મજકુર પુસ્તક, પૃ. ૨૧ અને આગળ

સીઝ ઓફ ધી ભાંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટ નામના પુસ્તકમા "On the homes of the so called Andhras=કહેવાતા આંધ્રના મૂળ વતન વિશે" શીર્ષક નિબંધમા વિચારો દર્શાવ્યા છે, ત્યા તેમણે શતકર્ણીનો અર્થ=one having hundred ears કર્યો છે; એટલે કે A king who has hundred ears, meaning who has a hundred spies to work for him–જે રાજવીને સો કાન છે, અર્થાત જેની સેવામા સો જેટલી સંખ્યામાં દૂતો (હમેશા) કામ કરવાને તત્પર હોય છે એક અન્ય ગ્રંથકારે[૪૪] પણ આ મતલબનો જ અર્થ સૂચવ્યો હોય એમ દેખાય છે. અલબત તેમા તેમણે આ આંધ્રપ્રજાના કોઇ ભૂપતિને શતકરણિ નથી જણાવ્યો પરંતુ એક મગધપતિને લગતી તે હકીકત છે તેમના શબ્દ આ પ્રમાણે છે–A certain Chera king paid a friendly visit to the king of Magadh. It gives the name of the Magadha king on the banks of the Ganges as (અહીં તામિલ ભાષાના શબ્દો લખેલ છે), which would mean "Hundred Karnas" and it was a translation of the Sanskrit title of Satakarni. Sanskrit scholars have however misread the name of Sātakarni instead of Satakarni, the epithet evidently meaning "a king who employed hundred spies" or had one hundred sources of information=કોઇ ચેરાપતિ મિત્રભાવે મગધપતિની મુલાકાતે ગયા હતા. તેના વર્ણનમાં ગંગાતટના તે મગધપતિનુ નામ (કોઇ તામીલ ભાષાનો શબ્દ અહી લખેલ છે) આપ્યુ છે. જેનો અર્થ "સો કર્ણ" થાય છે. શતકરણિ (નામના) સસ્કૃત બિરૂદનો, તે અનુવાદ છે. પરંતુ સસ્કૃતભાષાના પંડિતોએ તે શતકરણિ શબ્દને બદલે શાતકરણિ શબ્દ વાંચી લીધો છે. વાસ્તવિક રીતે તે ઉપનામનો અર્થ "જે રાજાને ત્યાં એકસો દૂતો નોકરી ભરે છે=જેને બાતમી મેળવવાના સો દ્વારો છે" એવો થાય છે.

આ પ્રમાણે "સો દૂત અથવા બાતમી મેળવવાનાં સો દ્વાર" એ ઘટના કેટલેક દરજ્જે શતકરણિના નામને બંધબેસતી જણાય છે અને તે સુંદર તથા કર્ણપ્રિય હોઇ આલ્હાદજનક પણ કહી શકાય તેવી છે પરંતુ 'કરણિ' શબ્દની પેઠે, આવી હકીકત પણ આ વંશના કોઇ રાજાના સબંધમાં કયાંય વાંચવામા આવી નથી. જેથી હાલ તો એટલું જ ઉચ્ચારી શકાશે કે વ્યુત્પત્તિ આધારે આ શબ્દના અર્થનો ઉકેલ કોઇ રીતે આણી શકાતો નથી. બાકી તો શોધખોળનો વિષય જ એવો અજબ છે કે તેમા અનુમાન અને કલ્પનાનો આશ્રય લીધા વિના ચાલતુ નથી જ.

બીજા પ્રકારે વિચાર કરીએ. જો 'શતવહન' જેવા જ ભાવાર્થમા 'શતકરણિ' શબ્દ વપરાયાનું માનવામા આવે તો આ વંશના દરેકે દરેક રાજવીને તે બિરુદથી સબોધવામા કાંઇ હરકત જેવું ન જ લેખાય પરંતુ તેઓએ કોતરાવેલા શિલાલેખોમાં આ વસ્તુસ્થિતિ લક્ષમા રાખીને કામ લેવાયું હોવાનું ખુલતુ નથી. થોડાકોએ જ શતકરણિ શબ્દ જોડયો છે. જ્યારે 'શતવહન' શબ્દ શિલાલેખમા કયાય વપરાયો નજરે પડતો નથી, એટલે કે મનફાવે તેમ કામ લેવાયું હોય એવુ દેખાય છે. છતા આ શબ્દોની વપરાશ માટે એક સમાધાન એમ આપી શકાય તેમ છે કે વહન શબ્દ, action=કાર્યને અનુલક્ષીને વપરાય છે એટલે તે નપુંસકલિંગ દર્શક છે અને તેથી ભૂપતિઓ પોતાનો વંશ દર્શાવવામા તેને વાપરી શકે છે. જ્યારે કરણિ=કર્તાને અનુલક્ષીને હોવાથી પુલિંગવાચક છે જેથી ભૂપતિઓ પોતાની જાતની ઓળખ માટેજ તે વાપરતા દેખાય. આવી સ્થિતિમા રાજા પોતાને સબોધતી વખતે, ફલાણા શતકરણિ એમ વિશેષપણે કહી શકે, પરંતુ જ્યા વંશનુ જ નામ બતાવવું હોય ત્યા શતવહન શબ્દ વાપરે. મતલબ કે રાજા પોતાના

(૪૪) જૈ. સ. ઈ. પૃ. ૧૨૦,

નામ સાથે ખાલી શાતવહન શબ્દ ન જોડી શકે પરન્તુ ફલાણા શતવહનવંશી એમ વિશેષણના રૂપમાં તે શબ્દ પોતાના નામની પૂર્વે જોડી શકે, જ્યારે શતકરણિ શબ્દ તો તેમના નામનો એક અંશ હોવાથી નામની આગળ કે પાછળ કાંઇ પણ ફેરફાર વિના પણ લગાડી શકે છે. જો કે વિન્સેન્ટ સ્મિથના નીચેના શબ્દો[૪૫] થોડા ઘણા અંશે યથાસ્થિત અને ઉચિત માનવા જેવા છે, "The Andhra kings all claimed to belong to the Satavahan family and many of them assumed the title or bore the name of Satakarni. They are consequently referred to by one or other of these designations without mention of the personal name of the monarch etc etc.–આંધ્ર પ્રજાના સઘળા રાજાઓ શતવહન વંશના કહેવાતા અને તેમાંના ઘણાએ શતકરણિનું નામ અથવા તો બિરૂદ પણ લગાડયું છે. આથી કરીને પોતાનું એક વ્યક્તિગત રાજા તરીકેનું નામ ઉચ્ચાર્યા સિવાય, ઉપરના એમાંથી એકાદ ઉપાધિ લગાડીને પણ પોતાને સંબોધતા દેખાય છે" (ટીપ્પણ–અન્ને ઉપાધિ એક સરખી રીતે લગાડી નથી શકાતી. શુ ભેદ રહી શકે તેનો ખુલાસો આપણે ઉપરમા આપી દીધો છે. બાકી શતવહન તે વંશનું નામ છે અને શતકરણિ તે વ્યક્તિગત બિરૂદ છે. એટલુ વાસ્તવિક છે) જ્યારે જ. બો બ્રં. રો એ. સો. ના વિદ્વાન લેખકનુ[૪૬] વક્તવ્ય તદ્દન સ્પષ્ટ છે કે It is wrong to suppose that Satakarni was a family name like Satavahana The name Satakarni was assumed by some kings of the dynasty=શતવહનની[૪૭] પેઠે શતકરણિ પણ વંશનુ નામ છે એમ ધારી લેવુ તે દોષપાત્ર છે તે વંશના કેટલાક ભૂપતિઓએ જ શતકરણિનું નામ ધારણ કર્યું હતુ, તેમજ કે હિ ઈં મા પુ. ૧, પૃ ૫૯૮ ઉપર એવો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે કે, Following forms are found in various inscriptions, Sātakani, Satakani, Sadakarni, Sāta, Sata and Sati=ભિન્નભિન્ન શિલાલેખોમા નીચે પ્રમાણે શબ્દોના રૂપાતરો માલમ પડ્યા છે, સાતકણિ સતકણિ, સદકનિ, સાત, સત અને સતિ (ટીપ્પણ–આ રૂપાતરવાળા શબ્દોમા ક્યાય શતવહન શબ્દ પણ નથી[૪૮] વળી તે એમાંથી એકેના કોઇ વિકલ્પવાળા શબ્દો પણ નથી. એટલે સ્પષ્ટ થાય છે કે તે રાજાઓ પોતે, ઉપરમાના શબ્દોથી જ પોતાને સંબોધતા હતા અને તે શબ્દોજ તેમના ઉપનામો હોઇ શકે, અન્ય[૪૯] શબ્દો તેમના વંશ કે જાતિદર્શક હોવા જોઈએ એમ આ ઉપરથી સમજી લેવુ રહે છે.)

(વિશેષ ટીપ્પણ–શિલાલેખમા કે સિક્કાલેખમાં શતવહન શબ્દ નથી દેખાતો. તેમા તો માત્ર શતકરણિને મળતા જ શબ્દો છે, તેમજ શતકરણિનો તથા શતકર્ણિનો અર્થ બેસાડતા એમ જણાવ્યુ છે કે શત એટલે સો, એવા ભાવાર્થ યુક્ત કરણિ કે કર્ણિ શબ્દ છે. આ બેમાથી એકે શબ્દ સાથે તે અર્થ ઘટાવી શકાતો નથી ત્યારે પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે, ખુદ રાજાઓએ પોતે જે શબ્દ વાપરી બતાવ્યો છે તે શુ ખોટો ? તેમ તો બનવા યોગ્ય જ નથી, કેમકે લખાણના જ શબ્દો છે, કાંઇ અનુમાનિક ઉપજાવી કાઢેલા નથી. એટલે એક સ્થિતિ કલ્પી શકાય કે, લખાણના શબ્દો ઉકેલવામાજ ક્યાય શરતચૂક કે ભૂલથાપ પડી ગઈ હોય તેની ખાત્રી કરવા–આમ બોલવા માટે અમારે પોતે તે સર્વ જાતે નિહાળી લેવા જોઇએ, પરતુ અમે લિપિવિશારદ

(૪૫) જુઓ અ. હિ. ઈ ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૨૦૮.

(૪૬) જુઓ મજકુર પુસ્તક સન ૧૯૨૭નો અંક પૃ. ૮૧ ટી. નં. ૧૨૫.

(૪૭) શાતવહનને સ્થાને ખરો શબ્દ શતવહન જોઇએ.

(૪૮) સરખાવો ઉપરમા ટીકા ન. ૨૭

(૪૯) સરખાવો ઉપરમા ટી. ન. ૯ તથા પૃ. ૯ ઉપર 'શતવહન' શીર્ષકવાળી હકીકતના આરંભમાનું વાક્ય

ન હોવાથી તે કામ લિપિજ્ઞો ઉપર છોડી દઇને, તે સંબંધમા કાંઈક સૂચના કરવાનુ જ યોગ્ય ધાર્યું છે. તે નીચે પ્રમાણે છે.

શત એટલે સો વળી આ વશની આદિ સો વર્ષમા જ થઈ છે એમ નિશક રીતે દર્શાવાયુ છે; તેમ શતવહનને અર્થ પણ તે સ્વરૂપે જ ઘટાવી શકાય છે. એટલે શતકરણિમાં જેમ શત અને કૃ શબ્દોનો સમાવેશ થયેલો છે અને તેમાના કૃ ધાતુ ઉપરથી કરણુ અને તે બાદ કરણિ શબ્દ યોજાયો છે, તેમ કૃને બદલે સૃ ધાતુ હોય તો, તે ઉપરથી પ્રથમ સરણુ અને તે બાદ સરણિ શબ્દ નીપજાવી શકાય છે, જેમ વહન એટલે વહેવું, ગતિમા આવવુ એમ થાય છે, તેમ સૃ ઉપરથી પ્રથમ સરણ એટલે સરવુ, ગતિમાં આવવુ, થાય છે અને સરણ કરનાર તે સરણિ કહેવાય જે ઉપરથી સો મા વર્ષમા સરણ કરનાર તે શતસરણિ ઠરાવી શકાય મતલબ કહેવાની એ છે કે, જેમ શતકરણિ શબ્દ વાપરી શકાય તેવી જ રીતે આ શતસરણિ પણ વાપરી શકાય, પરતુ શતકરણિનો અર્થ જ્યારે સંભાવ્ય નથી, ત્યારે આ શતસરણિનો અર્થ યથાયોગ્ય અને બંધબેસતો થઇ રહે છે. એટલે મૂળ શબ્દ શતસરણિ[૫૦] વપરાયો હોય પરતુ પાછળથી અનેક કારણોને લઈ ને, જેમ અનેક કિસ્સામા સ્ખલનાઓ પ્રવેશવા પામી છે, તેમ આમા પણ બનવા પામ્યુ હોય; જેના પરિણામે તે શબ્દ શતકરણિ વચાતો બની ગયો હોય એવા અનુમાન ઉપર જવાય છે. આ અનુમાન ઉપર જવાને બીજું કારણુ એ પણ છે કે, જેમ શતકરણિ શબ્દ તેના થતા અર્થ પ્રમાણે અકારણ થઇ જાય છે તેમ તેનો ઉપયોગ કરનાર પણુ ખોટી આત્મપ્રશસામા ઉતરી જતો દેખાય છે, જ્યારે શતસરણિ શબ્દ, અર્થમા તેમજ ઉપયોગમા, બન્ને રીતે નિરાબાધ સ્થિતિમાં રહેનો જણાય છે.

(૬) શાલિવાહન, શાલવાહન અથવા શાલવાન

જ્યા સુધી તપાસ કરી શકાય છે ત્યા સુધી આવુ બિરૂદ વશના માત્ર એકજ રાજાના સબધમાં ખાસ કરીને વપરાતુ નજરે પડે છે આ આખા વશની નામાવલિ હજુ સુધી શુદ્ધ થઇને બહાર પાડવામાં આવી નથી પરતુ જે અનેક પૌરાણિક ગ્રન્થોની મેળવણી કરીને શ્રીયુત પાર્જીટરે જે ત્રૂટિત અવસ્થામાં પણ તૈયાર કરી બતાવી છે તે તપાસતાં ઉપર પ્રમાણે જ સાર નીકળે છે જ્યારે જૈન સાહિત્ય ગ્રથોમાં તો તેટલી હદે પહોંચવા જેવી સ્થિતિ પણ રજુ કરાઈ દેખાતી નથી એટલે હાલ તો આપણે પાર્જીટર સાહેબ કૃત નામાવલિને જ નજર આગળ રાખીને કામ લેવું પડે છે. મતલબ એ થઈ કે, જેને રાજા હાલ તરીકે ઓળખાવાયો છે તેનુ એકલાનું જ આ બિરૂદ છે. તે રાજા હાલને કેટલાક શાલ પણ કહે છે અને જેમ આ વશના રાજાને શત શબ્દની પાછળ વહન નામનો પ્રત્યય જોડીને શતવહન કહેવાની પ્રથા પડી છે, તેમ આ સાલની સગાથે પણ તે શબ્દ જોડીને શાલિવાહન કે શાલવહન શબ્દ બનાવી દીધો દેખાય છે. એટલે ભલે શાલિવહન શબ્દ બની ગયો ખરો, પરંતુ ભૂલવું જોઇતુ નથી કે શતવહન તે તો આખા વંશનું નામ છે અને તે વશના સર્વ રાજાના સંબધમાં વાપરી શકાય છે, જ્યારે આ શાલિવહન નામ તો માત્ર એક રાજા પ્રત્યે જ વ્યક્તિગત રીતે વાપરવા જેવુ બની રહે છે જો કે આ હાલ રાજા થયા બાદ તે વંશમાં કેટલાક રાજાઓ થયા છે તેમને વર્ણવતા કેટલાક ગ્રથકારો શાલિવાહનવશી રાજાઓ તરીકે ઉપદેશે છે, પરતુ તેમ કરતા કાંઇ આધાર કે પ્રમાણુ બતાવાયાનુ દેખાતુ નથી તેમ સર્વથા તે શબ્દનો પ્રયોગ ચાલુ જ રખાયો છે એમ પણ નથી. અને તેમ છે તો તેનો સર્વથા અંગિકાર કરાયાનુ તો માનવુ જ કયાં રહે છે? એટલે આપણે તે પ્રશ્ન ઉપર બહુ માથાફોડમા ઉતરવા કારણ નથી

છતા એક બીજી રીતે આ શાલિવાહન શબ્દ વપરાતો દેખાય છે. તેમા તેને એક સવત્સર તરીકે પીછાણવામા આવે છે અને શક શાલિવાહન અથવા

(૫૦) આ શબ્દ શતકરણિ હોય કે પાછી તેને જ અનુસરતો કાંઈ હોય, તે પ્રશ્ન તે વિષયના જાણકાર ઉપાડી લ્યે અને તે ઉપર પ્રકાશ પાડે એમ વિનંતિ છે.

શાલિવાહનનો શક, એવા સ્વરૂપમાં વપરાયા કરે છે આ શક સવત્સરવિશેની કેટલીક સમજૂતિ આપણે પુ. ૪ મા પૃષ્ઠ ૯૫ અને આગળ ઉપર વર્ણવી ગયા છીએ. વળી જે કાંઇ વિશેષ સૂચવવા જેવુ છે તે રાજા હાલના જીવનને સ્પર્શતુ હોવાથી તેના વૃત્તાતમા જણાવવામા આવશે એટલે અત્રે તે પરત્વે મૌન જ સેવીશું.

(૭) અંધ્રભૃત્ય અથવા આંધ્રભૃત્ય

આ સમુહશબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરતા, બે શબ્દો તેમાંથી છૂટા પડે છે. અંધ્ર અથવા આધ્ર અને ભૃત્ય, સમાસની રૂઈએ તેમનો બે પ્રકારનો અર્થ નીપજાવી શકાય છે. તેમને તત્વાર્થસમાસ ગણીએ તો "અધ્રઃ એવ ભૃત્યઃ" લેખાય એટલે કે, અધ્ર (જાતિ, વશ કે દેશ જે કહો તે) કે આધ્ર પ્રજાનો જે રાજા તે પોતે જ અન્ય ભૂપતિનો ભૃત્ય એટલે સેવક; અર્થાત્ ખડિયો રાજા હોય. (૨) અને બહુવ્રીહિસમાસમા જો તેને લઇએ તો "અંધ્રસ્યભૃત્ય;" એમ લેખવુ રહે; જેનો અર્થ એવો થાય કે, આધ્રજાતિનો પુરૂષ તે રાજા પોતે, અને તેના હાથ તળેનો અન્ય રાજા તે તેનો તાબેદાર અથવા ખડિયો રાજા, મતલબ એ થઈ કે, પહેલા સમાસના અર્થ પ્રમાણે, આધ્રપતિ પોતે જ સેવક થયો જ્યારે બીજા સમાસ પ્રમાણે આધ્રપતિને ત્યાં અન્ય રાજા સેવક થયો કહેવાય તે શબ્દ વાપરનારે કયો આશય લક્ષમા રાખ્યો હોવો જોઇએ તે આપણે તપાસીએ

ઇતિહાસનો કહો કે સમસ્ત વિશ્વનો કહો, પણ એક એવો નિયમ ગણાય છે કે સર્વદા એકને એક સ્થિતિ કોઈની રહેતી નથી. એટલે માનવુ રહે છે કે કોઈની રાજસત્તા અવિચળ રહી પણ નથી, રહેતી નથી અને રહેવાની પણ નથી, જેથી એક સાર્વભૌમ રાજાના આશ્રયે, એક સમયે જે રાજાઓ ખડિયા તરીકે હોય છે તેને તેજ રાજાઓ હમેશા ખડિયા તરીકે રહેતા જ નથી. હવે જો આ નિયમાનુસાર ઉપરમાં જણાવેલ બે અર્થોમાંથી બીજો અર્થ લઈએ તો ભૃત્યા. શબ્દોમા અનેક વ્યક્તિઓ આવી જાય, તેમજ અનેક પ્રકારની પરિસ્થિતિનુ સૂચન તેમા કરાઈ જતું કહેવાય [૫૧] અને આવી સ્થિતિના પ્રયોગો ઇતિહાસમા આલેખાયાનું જણાયું નથી [૫૨] એટલે એ સાર ઉપર આવવુ રહે છે કે ભૃત્ય શબ્દનો પ્રયોગ હમેશા પહેલા અર્થમા જ કરાતો આવ્યો હોવો જોઇએ જેથી અંધ્રભૃત્ય એટલે આધ્રપ્રજાનો રાજા, તે પોતે જ અન્ય કોઈ સાર્વભૌમ સત્તાના આશ્રયે હતો એવો ભાવાર્થ થયો કહેવાય.

બીજી રીતે વિચારતા પણ આ સ્થિતિ જ વધારે બધબેસતી મનાય છે. આપણને કહેવામાં આવ્યુ છે કે પૂર્વના સમયે ગણરાજ્ય પદ્ધતિ હતી તે કાળે રાજાઓને ભૂમિપ્રાપ્તિનો બહુ મોહ લાગ્યો નહોતો. જ્યારે તેઓને કોઈ પ્રદેશ ઉપર ચડાઈ કરવાનો પ્રસગ ઉપસ્થિત થતો ત્યારે વિજેતા રાજા, પરાજીતનો મુલક કાંઈ પોતાના સામ્રાજ્યમાં ભેળવી લેતો નહિ, પણ પરાજીતને પોતાના ભૃત્ય તરીકે-ખડિયા તરીકે તે પોતાની આમ્નાયમા છે એટલુ કબૂલ કરાવીને તેના મૂળ પ્રદેશ ઉપર શાસન કરતો જ મૂકી દેવામાં આવતો એટલે એક રાજા એક કાળે એક સાર્વભૌમની સત્તામા હોય અને બીજે કાળે વળી બીજાની સત્તામા ચાલ્યો જાય તો, તે સાર્વભૌમ સત્તાની ફેરબદલી પ્રમાણે તેમના નામની પણ ફેરબદલી કર્યા કરવી પડે અને પેલા આશ્રિત રાજાની સાથે વારવાર જોડવામા આવતા શબ્દો પણ અનેક થઈ પડે પછી તો આવા અનેક શબ્દો જોડવાથી તે

(૫૧) નીચે નં ૫૨ જુઓ

(૫૨) આગળ ઉપર "અધ્રભૃત્ય"ની સમજૂતી આપતા સાબિત કરવામા આવશે કે, આ આધ્રપતિઓ જુદાજુદા સમયે, નદ અને મૌર્યવંશી રાજાઓ જેવા કે મહાનદ, ચદ્રગુપ્ત, બિદુસાર, પ્રિયદર્શિન ઈ. ને તાબે હતા. ખડિયા હતા છતા તેમને નંદભૃત્ય, કોઇએ મૌર્યભૃત્ય, કે વ્યક્તિગત નામ સાથે ભૃત્ય શબ્દ જોડી ચંદ્રગુપ્તભૃત્ય, બિંદુસારભૃત્ય, ઇ થી સબોધ્યા નથી [પુ. ૨ સિક્કા ન ૭૦. ટી ન ૧૪૫ સરખાવો] તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અનેક પ્રકારની સ્થિતિ પ્રવર્તી ગયેલ હોવા છતા ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તો શબ્દ વપરાયાજ નથી.

આશ્રિત વ્યકિતને ઓળખવી પણ ભારે પડે, તેમજ ઇતિહાસમા પણ અનેક પ્રકારની ગૂચવણો ઉભી થયા કરે એટલે આ બન્ને પ્રકારની વિષમતા ટાળવાનો સુતર માર્ગ એ જ કહેવાય કે, પરાજીત રાજાના નામની સાથેજ ભૃત્ય શબ્દ લગાડવો; એટલે રાજકારણની દૃષ્ટિએ તેનું સૂચન પણ થઈ ગયુ કહેવાય તેમજ વિજેતાને તો પોતાના નામની કે કીર્તિની કાંઈ પડી જ નહોતી જેથી તેના નામનો નિર્દેશ કરાવવાની આવશ્યકતા પણ રહી ન કહેવાય પરતુ જ્યારે તે આધિન-પરાજીત રાજા સ્વતત્ર થઇ જાય ત્યારે પેલો ભૃત્ય નામનો શબ્દ જ કાઢી નાંખવામા આવે એટલે તેની પલટાયલી રાજકીય અવસ્થા તરત પરખાઈ જતી ગણાય આ પ્રમાણેની સ્થિતિ સિક્કાચિત્રો ઉપરથી[૫૩] પણ સમજી શકાય છે અને તેજ સ્થિતિને અત્યારસુધી પ્રગટ થયેલા અને ઇતિહાસમા નોંધાયેલા રાજાઓના વૃત્તાંત ઉપરથી પણ સમર્થન મળતું દેખાય છે. એટલે આપણે તેને સ્વીકારી લઈ, પહેલા સમાસ પ્રમાણે ભૃત્ય શબ્દનો અર્થ નિષ્પન્ન થતો ગણી તેને કબૂલ રાખવો રહે છે આના દૃષ્ટાંત તરીકે આપણે શુંગભૃત્ય (જુઓ પુ ૩ મા) રાજાનુ વૃત્તાત ટાંકી બતાવીશું તેમજ આ આંધ્રવશીઓના કેટલાકનુ જીવનવર્ણન આગળ ઉપર કરવામા આવશે તે ઉપરથી ખાત્રી બધાશે.

વધારે સ્પષ્ટીકરણ કરવાની જરૂર જણાય તો કહીએ કે, ભૃત્ય એટલે સેવક, એવો અર્થ લેવાથી તે પોતે કોઈક અન્ય સર્વોપરિ સત્તાને તાબે હતો એમ સૂચન થયુ કહેવાય; બીજી, તાબેદાર હોવાની સ્થિતિ તો કોઈ કોઈ વંશના કે દેશના દરેક રાજાના કમનશીબે નિર્માણ થયેલી ન જ હોય, એટલે આખા વશના જે એકદર રાજા હોય તેમાથી અમુક તાબેદાર કે બંડિયા હોઈ પોતાને "ભૃત્ય" લખી શકે, પરતુ જે તદ્દન સ્વતત્ર હોય તે તો તે શબ્દનો ત્યાગ કરે. તાત્પર્ય એ થયો કે જેમ શતવહન અને શતકરણિ શબ્દ તે વશના સમસ્ત રાજાઓ માટે યોજી શકાય તેમ છે, તેવી સ્થિતિમા આંધ્રભૃત્ય શબ્દ નથી તેનો ઉપયોગ માત્ર પરિમિત પ્રમાણમા જ કરી શકાય તેવો છે. કયો રાજા ભૃત્ય હતો તેનું વર્ણન કે ખ્યાલ આપવાનુ અત્ર આવશ્યક નથી. તે તો આગળ ઉપર "આંધ્રભૃત્યા"ના શીર્ષક તળે તેમજ પૃથક્ પૃથક્ રાજાનુ વર્ણન કરતી વખતે જોઇ શકાશે. છતાં અત્રે એટલુ તો જણાવી શકાય કે, જે સમયે આ વશની ઉત્પત્તિ થઈ તે સમયે ગણરાજ્ય તત્રની સ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી તેથી કરીને સાર્વભૌમ સત્તા તો માત્ર નામનો જ અધિકાર ભોગવતી હતી. આ સ્થિતિમાથી ફેરફાર કરીને ચદ્રગુપ્તમૌર્યના મુખ્ય મત્રી પડિત ચાણક્યે, કેન્દ્રિત રાજ્યતત્વ સ્થાપન કરવાના કોડ સેવ્યા હતા. તે પોતાના પ્રયાસમા કેટલેક અંશે ફળીભૂત પણ થયો હતો. પરન્તુ મોટા મોટા રાજ્યો તે નવીન યોજનાના અમલમા સપડાયાં નહોતા. એટલે ચદ્રગુપ્તના સમયથી બે પ્રકારની રાજ્યવ્યવસ્થા ચાલુ થઈ હતી. આ સ્થિતિ ઠેઠ મહારાજા પ્રિયદર્શિનના અંત સુધી નભી રહી હતી. તે બાદ મૌર્ય સામ્રાજ્યની પડતી થવા માંડી તે સાથે અકેન્દ્રિત રાજ્યતત્વનો નાશ થયો અને કેન્દ્રિત વ્યવસ્થાનો પાયો મજબૂત થતો ગયો. એટલે મહારાજા પ્રિયદર્શિનના મરણ પર્યંત—આ વશમાં પણ ભૃત્યતત્વ રહ્યુ હતુ અને પછી તેઓ તદ્દન સ્વતત્ર બનવા પામ્યા હતા. આ ગણત્રીએ મ. સં. ૨૯૦=ઈ. સ. પૂ ૨૩૭મા સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનું મરણ થયું ત્યાસુધીમાં શતવહનવશના છ ભૂપતિઓ[૫૪] થઈ ગયા હતા અને સાતમાના રાજઅમલનો મોટો ભાગ વ્યતીત થઈ ગયો હતો. એટલે આદિના સાત રાજામાથી હજુ કોઈને અંધ્રભૃત્ય તરીકે[૫૫] સબોધાવવાની

(૫૩) જુઓ પુ. ૨મા સિક્કાચિત્રોની સમજુતી. સવળી અવળી બાજુ ઉપર શા માટે તે કોતરવામા આવતા હતા તેના કારણ.

(૫૪) જુદી જુદી દૃષ્ટાથી આ સંખ્યા છ, સાત તેમજ દશની પણ કહી શકાય તેમ છે પરતુ આ બાબત આગળ ઉપર ચર્ચવામા આવશે.

(૫૫) જુઓ આગળ ઉપર તેનું વર્ણન.

કમનશીબી વહોરવી પડે વળી આ આંધ્રપ્રજાનો મુલક, સાર્વભૌમ અવંતિપતિ મૌર્ય સમ્રાટના રાજપાટથી દૂર આવેલ હતો એટલે પ્રિયદર્શિનના મરણ બાદ તરત જ તેઓ સ્વાધીનતા મેળવવામા ફતેહમદ નીવડયા હતા; જ્યારે શુંગવંશી પુષ્યમિત્ર તો ખુદ મૌર્યસમ્રાટની નોકરીમા જ ગૂંથાયો હતો એટલે તેને સ્વતંત્ર થવાને લગભગ ત્રણ દશકા સુધી રાહ જોવી પડી હતી. જેથી આંધ્રભૃત્ય શબ્દની લુપ્તિ થયા બાદ લગભગ ૩૨ વર્ષે શુંગવંશી રાજાઓને શીરેથી ભૃત્યનુ કલંક ભૂસાવા પામ્યુ હતુ જેનો સમય આપણે ઈ. સ. પૂ ૨૦૪નો ઠરાવ્યો છે (જુઓ પુ. ૩, પૃ ૪૦૪)

અમારી સમજ પ્રમાણે આંધ્રભૃત્યનો અર્થ અમે ઉપર પ્રમાણે સમજાવ્યો છે. પણ એક ભાઇની સાથે ચર્ચા થતાં એવો ખુલાસો મળ્યો હતો કે, ભૃત્ય એટલે સેવક, તેવા અર્થમા તે શબ્દ વપરાયો છે એટલે આંધ્રભૃત્ય=આંધ્રપ્રજાનો સેવક, રાજા પોતે પ્રજાનો સેવક ગણાતો હોવાથી પ્રજા ઉપર તેમની સંમતિ પ્રમાણે રાજ ચલાવતો હતો જેથી પોતાની લઘુતા, વિવેક, નમ્રતા દાખવવાને જ તે શબ્દપ્રયોગ કરાય છે પૂર્વકાળે તેવી રીતે સુદાસજેવા ઘણા ભૂપતિઓએ તેવા નામો પોતાની સાથે જોડી બતાવ્યા છે આ ખુલાસો એક રીતે કાઢી નાખવા જેવો તો નથી જ, છતા દીર્ઘ વિચારે તે ટકી શકે તેમ પણ નથી. કેમકે, તેની રીતે તો સર્વ વંશના સર્વ રાજાને ભૃત્યા કહી શકાય પણ એક બે વંશ (શુંગ અને આંધ્ર) સિવાય કોઇએ તે પ્રયોગ કરી દેખાડયો નથી વળી તેમણે પોતે જ તેનો ઉપયોગ કર્યો હોત તો તો હજુએ આપણે તેમની નમ્રતાનો સ્વીકાર કરી લેત પરતુ આ શબ્દનો તેમને માટે, કેટલેય કાળે થયેલ ઇતિહાસકારોએ જ જોડી દીધો છે. વળી તે વંશના સર્વ રાજાઓને સદાકાળે તે વિશેષણ લગાડવામા પણ નથી આવ્યુ તો શુ એવો ફલિતાર્થ ઉઠાવવો રહે છે કે, અમુક વખતે તે રાજા પ્રજાપ્રેમી હતો—પ્રજાસેવક તરીકે રાજ કરતો હતો અને અમુક વખતે પ્રજાને પીડા કરતો હતો અથવા તો પ્રજાની ઇચ્છાની અવગણના કરતો હતો ? મતલબ કહેવાની એ છે, આવો અર્થ બરાબર બંધબેસતો નથી. એ તો જેમ કોઈ રાજા પોતાનુ નામ 'જીતારિ' કહેવરાવે છતા હોય ડરપોક અને ડરકણ, તેની પેઠે થયું માટે તે અર્થ અમને બરાબર લાગતો નથી

ઉપરનું સ્પષ્ટીકરણ થવાથી, શુંગભૃત્ય અને આંધ્રભૃત્યનો ભાવાર્થ હવે બરાબર સમજી જવાયો હશે છતા એક લેખકે, આંધ્રભૃત્યનો જે અર્થ બહુવ્રીહિ સમાસ તરીકે કરાય છે તે ગ્રહણ કર્યો છે અને દૃષ્ટાંત તરીકે જણાવે છે કે[૫૬] "The Pallavas were also called Andhrabhratyas, that is the servants of the Imperial throne reigning in the country by name of Andhra–પલ્લવાઝને પણ આંધ્રભૃત્યા કહેવાય છે, એટલે કે આંધ્રદેશમાં જે શાહી સરકાર રાજ્ય ચલાવતી હતી તેના તેઓ તાબેદાર હતા" તેમનું આ કથન વિચારવા જેવુ છે આપણે તો પલ્લવ રાજાઓના ઇતિહાસથી વાકેફગાર નથી એટલે તેની સત્યાસત્યતા વિશે કાંઈ પણ ઉચ્ચારવાની સ્થિતિમા નથી જ

આ "આંધ્રભૃત્યા" શબ્દ બાબતમા એક નોંધવા જેવી બીના એ થઇ દેખાય છે કે, જૈનસાહિત્ય ગ્રંથોમા આ શબ્દપ્રયોગ કયાય વપરાયો હોય એમ જણાતું નથી જ્યારે પૌરાણિક ગ્રંથોમાં તેવુ દેખાય છે. એટલે વિદ્વાનોએ "Andhrabhratyas of the Puranas=પુરાણમાના આંધ્રભૃત્યાઝ" આવા શબ્દો જે વાપર્યા છે તે કાંઈક હેતુપૂર્વક લખ્યા હશે એમ શુ ત્યારે સમજી લેવુ ?

ઉપસંહાર

જે સાત શબ્દોથી આ વંશને વિદ્વાનોએ ઓળખાવ્યો છે, તે સર્વનુ વિવેચન ઉપરમા અપાઈ ગયુ છે, તે ઉપરથી નિપજતું પરિણામ ટૂંકમા નીચે પ્રમાણે કહી શકાશે તેમજ વાચકવર્ગને પણ હવે

(૫૬) જુઓ જ. આ. હિ. રી. સો. પુ. ૨, ભાગ ૧, પૃ. ૬૫.

ખ્યાલ આવી જશે કે કયો શબ્દ કેટલે અંશે શુદ્ધ વા અશુદ્ધ છે વળી આ વંશનું વર્ણન કરવાને તથા કેટલીક ગૂંચોનો ઉકેલ કરવાને તે હકીકતમાંથી મળેલું જ્ઞાન આપણને કેવું ઉપયોગી થાય તેમ છે તે પણ આપોઆપ સમજી શકાશે.

(૧) અંધ્ર-તે દેશવાચક છે, જેની સીમા અદ્યાપિ પર્યંત અતિ અનિશ્ચિત સ્થિતિમાં છે.

(૨) આંધ્ર-જાતિવાચક શબ્દ છે પરંતુ સમજાય છે કે અંધ્ર અને આંધ્ર બન્ને શબ્દો ઈંગ્રેજીમાં એક જ રીતે (Andhras) લખાતા તેમજ બોલાતા હોવાથી ગતાનુગતિકપણે અરસપરસ વપરાઈ રહ્યા છે.

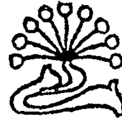
(૩) શત અને શાત; તેમના ઉદ્‌ભવનો સમય સૂચવતા તે શબ્દો છે.

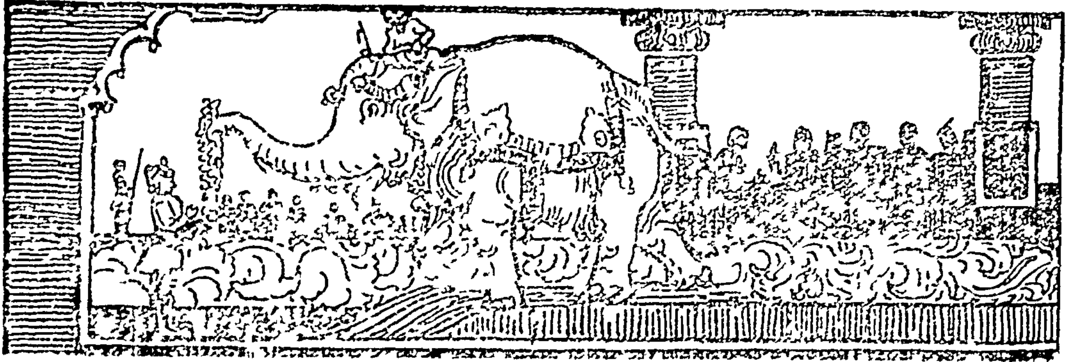
(૪) શતવહન આદિ શબ્દો-તેમના ઉદ્‌ભવના સમય ઉપરથી પડેલ તેમના વંશનું નામ બતાવે છે.

(૫) શતકરણિ આદિ; તે પણ શતવહન શબ્દ જેવો જ ભાવાર્થ ખેંચે છે. પરન્તુ ફેર એટલો છે કે શતવહન તે વંશસૂચક છે જ્યારે શતકરણિ તે વંશના પુરૂષ આશ્રયી છે. જો કે પાછલો ભાવાર્થ પણ સંપૂર્ણપણે તેવી રજુઆત કરતો નથી એટલે જે નવી સૂચના આપણે ઉભી કરી બતાવી છે તે પાછી 'શતવહન' ના તત્સમ શબ્દરૂપે છે.

(૬) અંધ્રભૃત્ય-કેટલાકો તે શબ્દને સમસ્ત વંશના પુરૂષોને આશ્રયીને વાપરતા જણાય છે પરંતુ વાસ્તવિક રીતે આદિના છ-સાત અથવા બીજી એક અપેક્ષાથી દશ પુરૂષો માટેનો જ તે શબ્દ છે; તેટલે દરજ્જે તેનો વપરાશ પરિમિતક્ષેત્રી છે.

(૭) શાલિવાહન-આ શબ્દ તો ઉપરના નં. ૬ કરતાં પણ વિશેષ પરિમિતભાવ સૂચક છે અને તે કેવળ એક જ વ્યક્તિનો નિર્દેશ કરતો જણાય છે.

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

શતવહનવંશ અથવા શાતવંશ (ચાલુ)

ટૂંકસાર—ભારતીય તો શું, પરતુ સર્વદેશીય ઇતિહાસમાં પણ, સત્તા-સમયની દૃષ્ટિએ પ્રથમ પદ ભોગવનાર આ શતવહનવશની અદ્યતન અનિશ્ચિત માલૂમ પડેલી સ્થિતિથી બતાવેલો શોચ—

તે બાદ તેના સમયની આદિ અને અતનો તાગ લાવવા બતાવેલી કોશીષ—છેવટે વિધવિધ દૃષ્ટિએ નક્કી કરેલ તેમનો સમય અને રાજાઓની સંખ્યા—તે પ્રત્યેકના સમયની વિગતોની લીધેલ બારિક તપાસ અને તેમની બતાવેલી સત્યતા—

તેમજ રાજાઓના ત્રણ વિભાગો પાડી—આંધ્રભૃત્યા, આંધ્રપતિઓ અને શક રાજાઓ—દરેકમાં કરવા યોગ્ય મરામતની દલીલપૂર્વક બતાવેલી સૂચિ તથા તે આધારે ગોઠવી આપેલા રાજાઓના નામો અને રાજ્યકાળ; છેવટે ઉભી કરી આપેલી આખાયે વશની વંશાવળી—

શતવહન વંશ (ચાલુ)

અત્યાર સુધીમા ચાર પુસ્તકો આપણે આ પ્રાચીન ભારતવર્ષને અંગે લખી ચૂકયા છીએ. તેમા આશરે ૧૮થી ૨૦ વશનુ વર્ણન આપવામાં આવ્યુ છે. તેમા સૌથી નાનામા નાનો અવતિપતિ શક રાજાઓનો રાજવશ ચાલ્યો સમજાય છે; જેનો સમય માત્ર ૭-૭ાા વર્ષનો છે, જ્યારે દીર્ઘસમયીમા ચારકે પાચ વશ લગભગ એકબીજાની અડોઅડ આવીને ઉભા રહે છે. જેમકે કોશળપતિનો, વત્સપતિનો, અને શિશુનાગવશીઓ કે જેઓ મગધપતિ હતા તેમનો; આ ત્રણે વંશ ૩૩૦ થી ૩૪૦ વર્ષ સુધી પોતપોતાના પ્રદેશમા હકુમત ઉપર રહ્યા હતા તેમજ ચષ્ઠણવશી અવંતિપતિઓએ પણ લગભગ તેટલો જ સમય અધિકાર ભોગવ્યો છે, પરંતુ હજુ સુધી કોઈ પણ વશે ૩૫૦ વર્ષ સુધી રાજવહીવટ ચલાવ્યો હોવાનું નોંધાયું નથી. જ્યારે આ શતવહનવશ કે જેનું વૃત્તાત લખવાને આપણે હાલ ઉદ્યમ સેવી રહ્યા છીએ, તે ૩૫૦ વર્ષ તો શુ, પરતુ તેથી પણ લગભગ બેવડા સમય સુધી રાજ્યાધિકાર ભોગવવા ભાગ્યશાળી નીવડયો છે. એટલે સંદેહરહિત એમ કહી શકાશે કે આપણે આળેખવા ધારેલ એક હજાર વર્ષના કાળમા જો કોઇ પણ વશે દીર્ઘમાં દીર્ઘ કાળપર્યંત રાજસત્તા ભોગવી હોય તો કેવળ આ આંધ્રવશજ છે. એટલુ જ નહિ પણ, અદ્યાપિપર્યંત સર્વ પ્રદેશના ઇતિહાસમા જે જે રાજવશો નોંધાયેલા દેખાય છે તે સર્વેમા પણ આ શતવહન વશનો નબર, એકદમ પ્રથમ જ આવતો જણાય છે. છતાયે દિલગીરી ઉપજે તેવી બીના એ છે કે, તેના સમયની કે તેના રાજાઓના નામોની કે તેમના અનુક્રમની કે તેમની એકદર સંખ્યાની કે તેમના પ્રત્યેકના રાજકાળની ચોક્કસ અને વિશ્વસનીય માહિતી કોઈ પણ પુસ્તકમા નોંધાયેલી ઉપલબ્ધ થતી જ નથી. હજુ આ સબધમા જે કાંઇ થોડી ઘણી સંતોષ લેવા જેવી સ્થિતિ માલમ પડે છે તે એ જ કે, આ વશના કેટલાક રાજાઓના શિલાલેખો તથા સિક્કાઓ મળી આવે છે, કે જેનો આશ્રય લઇને તેમને અંગે પ્રાપ્ત થતી અન્ય ત્રૂટક હકીકતોને વ્યવસ્થિત બનાવવા પ્રયાસ ઉઠાવવો હોય તો ઉઠાવી શકાય તેમ છે તેમાં કેટલે દરજ્જે સફળ થવાય છે તે નિરાળો પ્રશ્ન છે. પરતુ કુદરતનો નિયમ છે કે, જો પ્રયત્ન કરવામા આવે તો, ભલે પહેલીવારે એકદમ સુંદર પરિણામ ઉપજાવી ન શકાય, પરંતુ પહેલીવારે જેટલા અંશે તે ધ્યેયે પહોચી શકાયુ હોય, તેને અવલબીને ફરીને આગળ મહેનત કરવામા આવે તો તે દિશામા વિશેષ ને વિશેષ પ્રગતિ જરુર સાધી શકાશે, અને એમ કરતાં એકદા તે કાર્ય સપૂર્ણતાની હદે પહોચી જશે જ. આ નિયમ ધ્યાનમા રાખીને આપણે પણ આપણો અદનો પ્રયાસ આ કાર્યમાં આદરવો રહે છે.

તેનો સમય

પ્રથમ આપણે તેમના સમય વિશેનો મુદ્દો હાથ ધરીશું સમય પરત્વે બે બીના શોધવી પડશે. એક વશનો આરભ કાળ અને બીજો તેમના અંતનો સમય. પ્રથમ તેમના આરંભકાળની તપાસ કરીએ. આ વશના આદિ પુરુષ તરીકે રાજા શ્રીમુખને સર્વ લેખકોએ અને ઇતિહાસકારોએ લેખ્યો છે તેટલે અંશે સર્વ એકમત છે પરન્તુ તેના સમય વિશે ઘણો મતફેર દેખાય છે કેટલાકો,-બલ્કે કહો કે મોટાભાગે-તેને શુંગવશી પુષ્યમિત્રનો સમકાલીન ઠેરાવીને[1] તેના વશની સ્થાપના ઈ. સ. પૂ ના બીજા સૈકામાં નક્કી કરે છે, છતાયે વર્ષનુ નકકીપણુ તો બતાવતા નથી જ. જ્યારે કેટલાક શંકાશીલ હોઈને જણાવે છે કે,[2] "with regard to the Andhras, the more certain evidence of inscriptions assigns

(૧) આ વિષયની કેટલીક છણાવટ પુ. ૩મા પુષ્યમિત્રના વૃત્તાતે તથા પુ. ૪ મા રાજા ખારવેલના વૃત્તાતે અનેક દલીલો આપીને કરી બતાવી છે. અંતે સાબિત કર્યુ છે કે, પુષ્યમિત્ર અને રાજા શ્રીમુખ કદાપિ સમસમયી હતા જ નહીં, પરંતુ શ્રીમુખનો સમય તો પુષ્યમિત્રનીપૂર્વે લગભગ બે અઢી સદી ઉપરનો છે.

(૨) કે. હિ. ઈ. પૃ. ૫૨૨.

them to a period which is in flagrant contradiction to the position which they occupy in the Puranas=શિલાલેખી પુરાવો જે વધારે ચોક્કસ ગણાય છે, તે આન્ધ્રની બાબતમા એવો સમય બતાવે છે કે જે સ્થિતિ–સમય તેમના માટે પુરાણોમા આલેખાયા છે તેનાથી એકદમ વિરૂદ્ધ જનારા છે" મતલબ કે, પુરાણોની હકીકતોને આધારે જે સમય, વિદ્વાનોએ ગોઠવ્યો છે તે સમય તેમના જ શિલાલેખોને આધારે ગોઠવાતા સમયની સાથે લેશ પણ બંધ બેસતો નથી અમારૂ પોતાનુ એમ માનવુ થાય છે કે, પુરાણોની હકીકત તો સાચી જ છે પરન્તુ તેમાથી તારી કઢાતો સમય જ ખોટો છે, વાસ્તવિક રીતે પુરાણની અને શિલાલેખની હકીકત તો એક જ સ્થિતિ દર્શાવે છે, એકબીજાના સમર્થનરૂપ છે. પરતુ પુરાણમાની જે હકીકતને મૂળપાયા તરીકે સ્વીકારીને તેઓ આગળ વધવા મંડયા છે તે મૂળપાયાના સ્વીકારમાં જ તેમની ગલતી થયેલી છે અને તેથી જ તેઓને સર્વ હકીકતોમા અસૌમ્ય નજરે પડતું જણાય છે. એટલે સારો રસ્તો એ કહેવાય કે, પુરાણોનો દોષ કાઢવા કરતા તેમણે પોતે જ મૂળ પાયા વિશેનો નિર્ણય બાંધવામા કાઇ સ્ખલના કરી છે કે કેમ, તેની તપાસ પ્રથમ ખાસ કરીને હાથ ધરવાનો પ્રારભ કરે અમારૂં આ કથન રાજા ખારવેલના હાથી-ગુફાના લેખવાળા મગધપતિ બૃહસ્પતિમિત્ર કે જેને તેઓએ રાજા પુષ્યમિત્ર ધારી લીધો છે તેને અગે થાય છે. આ મુદ્દો ખૂબ ઝીણવટથી લગભગ બે ડઝન દલીલો આપીને અમે પુ. ૪મા પૃ ૨૫૨ થી ૨૬૬ સુધીમાં છણ્યો છે તથા તે બાદ પણ જે બે ચાર સ્થાને આ હકીકતને પુષ્ટિ મળતી દેખાઈ છે ત્યા તે વિશે ઇસારો કરી બતાવ્યો છે એટલે હવે સિદ્ધ થયુ ગણાશે કે રાજા પુષ્યમિત્ર અને મગધપતિ બૃહસ્પતિ-મિત્ર કદાપિ એક હોઇ શકે તેમ છે જ નહી અને તેમ નથી એટલે તે બેને- શ્રીમુખ અને પુષ્યમિત્રને–સમકાલીન લેખી શકાય તેમ પણ નથી આ પ્રમાણે તેમના કથનની માન્યતા વિશેના–પાયાનું ચણતર જ જ્યાં ખસી જાય છે, ત્યાં પછી તે ઉપર બાંધેલ સર્વ અનુમાનરૂપી ઇમારત પણ ડગમગી જાય તે દેખીતુ જ છે. આ સબધમા હવે વિશેષ ઉહાપોહ ન કરતા એટલુ જ જણાવીશું કે પુ ૪મા રાજા ખારવેલના રાજ્યારંભના સમયનો નિર્ણય જે આપણે મ મ ૯૮=૪ સ પૂ. ૪૨૯મા કરી બતાવ્યો છે તથા જેનો જ આધાર લઈને, હાથીગુફામા દર્શાવેલ સમયઆતરની ગણત્રીથી રાજા શ્રીમુખનો સમય એટલે કે તેના વશની આદિ–મ. સં. ૧૦૦=ઈ સ. પૂ ૪૨૭મા ઠરાવી છે, તે તદ્દન સત્ય છે તથા સદેહરહિત છે એમ હાલ તો માનવુ જ રહેશે વળી આ સો ॥ આક ઉપરથી તેમના વશનુ નામ કેમ શતવહન પાડવામા આવ્યુ છે તથા તેમને શા માટે 'શાત રાજાઓ' કહીને સબોધાય છે, તે સર્વ સ્થિતિ આગળના પરિચ્છેદે સ્પષ્ટતાપૂર્વક જણાવી દીધી છે. એટલે હવે તે વિશે જરાએ શકા ઉઠાવવા જેવુ રહેતુ જ નથી, જેથી તેમના વશની આદિનો સમય નિશ્ચિત થઈ ગયો કહેવાશે. હવે તે વશના અંતના સમયનો વિચાર કરીશુ.

"ડાઇનેસ્ટીઝ ઑફ ધી કલિ એઈજ" નામે પોતે લખેલ પુસ્તકમા (જુઓ તેના પૃ. ૩૬ તથા ૭૧) મિ. પાર્જીટરે જે અનેક પૌરાણિક ગ્રથોનુ પોતે સશોધન કર્યું છે, તેનો આધાર ટાકીને સાર રૂપે પોતે જણાવે છે કે આ વશના ૩૦ રાજા થયા છે તથા તેમનો એકદર રાજ્યકાળ ૪૬૦ વર્ષનો કહેવાય છે મજકુર અભિપ્રાયને સમર્થન આપતા, કે હિ ઇ લેખકે પૃ ૩૧૮ ઉપર જણાવ્યુ છે કે, A dynasty of 30 kings who ruled over Magadh during a period of 460 years=જેમણે ૪૬૦ વર્ષ જેટલો કાળ મગધ ઉપર[3] રાજ્ય કર્યું છે તેવા ૩૦ રાજાઓના વશ"; એટલે કે મિ પાર્જીટરનિર્ણિત ૪૬૦ વર્ષના સમયને તેમણે કબૂલ્યો તો છે જ, ઉપરાંત વિશેષમા ઉમેર્યું છે કે, આ રાજાઓની હકુમત મગધ દેશ ઉપર હતી. (જો કે તે વિશે તેમણે આધારનો નિર્દેશ કર્યો

---

(૩) ૪૬૦ વર્ષમા સર્વસમય પર્યંત તેની હકુમત હતી કે અમુક વર્ષ પૂરતી જ હતી તે જો કે સ્પષ્ટપણે તેમાથી સમજાતું

નથી એટલે તેટલો ભાગ માની લેવાને આપણ અંતઃકરણ અચકાશે ખરૂ) તેવી જ રીતે અન્ય સમર્થ ઇતિહાસકાર મિ. વિન્સેન્ટ સ્મિથ (જુઓ ૩જી આવૃત્તિમા પૃ ૨૧૨) પણ જણાવે છે કે According to Puranas the dynasty lastsd for 450-56-60 years=પુરાણગ્રંથો પ્રમાણે આ વશ ૪૫૦-૫૬-૬૦ વર્ષ પર્યંત ચાલ્યો છે વળી એક અન્ય સ્થાને (જુઓ એશિયાટીક રીસર્ચીઝ પુ ૯, પૃ ૧૦૦) પણ તે જ મતલબનુ લખાણુ છે It lasted 456 to 458 years=તે (વંશ) ૪૫૬ થી ૪૫૮ વર્ષ સુધી ચાલ્યો છે આ પ્રમાણે આ ચારે વિદ્વાનો તે વશનો એકદર રાજ્યકાળ ૪૫૦થી ૪૬૦ જણાવી રહ્યા છે.[૪] જ્યારે મિ પાર્જીટરે તે વશના પૃથક્ પૃથક્ રાજાઓનાં નામો તથા તેમના રાજ્યકાળના જે આંકડા ઊતાર્યા છે તેનો સરવાળો કરતા તો તે સમય ૩૬૩ વર્ષનો જ થાય છે. આ વિષયની ચર્ચા, જ બાં. બ્ર. રો એ. સો ૧૯૨૭ની સાલના, પુ. ૩, ભાગ ૨મા, ક્રોનોલોજી બાબ એમ ડક્મા તથા જ. બિ. ઓ રી. સો. પુ ૩ પૃ, ૨૪૬થી ૨૬૨ સુધીમા કરાઈ હોય એમ દેખાય છે. પરંતુ દરેકમા મેળ ખાતો નથી કોઈમાં નામના ફેરફારો નજરે પડે છે તો વળી કોઈના ક્રમમા ફેર દેખાય છે, તો વળી કોઈમા પ્રત્યેકના રાજકાળના સમયમા ફેર પડે છે. આ પ્રમાણે દરેક રીતે ચૂંથણા માલમ પડે છે એટલે કે આ કાર્ય વિશેષ કઠીન હોય, એમ ઉપર ટપકે જોતા પણ તરી આવે છે છતાં ધીરજથી જો તપાસ કરાય તો તેનો ઉકેલ હાથ લાગી જાય પણ ખરો.

ઉપર જણાવેલ વિદ્વાનોએ સંમતિ દર્શાવેલ ૪૬૦ વર્ષના સમયને જો આપણે સ્વીકારી લઈએ તો, તેના આરંભકાળના સમયને ઈ. સ પૂ ૪૨૭ નો (ઉપર જુઓ) ઠરાવતા, આ વંશનો અંત ઈ. સ. પૂ ૪૨૭ + ૪૬૦=ઈ સ. ૩૩ના અરસામાં આવ્યો માનવો રહે છે. પરતુ તેમના શિલાલેખો અને સિક્કાઓ જોતાં તો, આ ઉપર દર્શાવેલ ઈ. સ ૩૩નો આંક ક્યાનો ક્યાય પાછળ પડી જતો દેખાય છે. એટલે એવા અનુમાન ઉપર જવુ રહે છે કે, જેમ અનેક બાબતોમા બનતુ આવ્યું છે તેમ, પુરાણકારોનુ કથન તો સાચુંજ હશે પરતુ તેમના કથનનુ દષ્ટિબિંદુ આપણને સમજાયું ન હોવાથી, કઈરીતે તેની ગણત્રી લેવી તેનો પત્તો લગાવી શકતા નથી. એટલે હાલ તો તે બાબત મુલતવી રાખવી ઠીક પડશે.

દક્ષિણ હિંદના ઇતિહાસના એક વિશિષ્ટ અભ્યાસી અને ગ્રથકર્ત્તાએ, પોતાના વિચાર[૫] આ બાબતમાં જણાવતા લખ્યુ છે કે " On the decline (not the end) of Andhra Dynasty about the year 302 A D, for there is a coin of a Satvahan king bearing that date=ઇ સ ૩૦૨ની આસપાસ, કેમકે તે તારીખવાળો સતવહનવશી રાજાનો સિક્કો મળે છે, આંધ્ર વશની પડતી[૬] (અંત નહી) થવાથી " એટલે તેમનું

નથી પરંતુ તેમણે મગધપતિ તરીકે રાજ્ય કર્યુ છે એટલુ તો તેઓ ચોકસપણે જણાવે છે જ. (શા આધારે આ કથન ઉચ્ચારાયુ છે તેનો નિર્દેશ કર્યો નથી)

(૪) આ આકની સાર્થકતા કઈ રીતે વ્યાજબી કરે તેમ છે તે બાબત આગળ ઉપર લખીશું. (૧૯ રાજા વિશેની હકીકત જુઓ).

કે આ રે. પૃ. ૨૫, પારી. ૩૨—Statements contained in the Matsya-puran are remarkably in accordance with the facts as known from other sources The Matsya gives the total period of the dynasty as 460 years and enumerates 29 kings=મત્સ્યપુરાણના કથનો, અન્ય સાધનોદ્વારા પ્રકાશિત હકીકતને ઘણા જ મળતા આવે છે. મત્સ્યપુરાણમા આ વશ એકદરે ૪૬૦ વર્ષ ચાલ્યાનુ અને તેમા ૨૯ રાજા થયાનુ જણાવે છે

(૫) જુઓ જૈ. સ. ઇ. પુ ૨, પૃ. ૭૬.

(૬) પડતી દશા એટલે લગભગ તેનો અત જ સમજાય કેમકે પડતી દશા એટલે ખડિયાપણુ તેમજ મહત્ત્વતાની નિસ્તેજતા; એનો અર્થ તો જીવ્યા ન જીવ્યા તે બધું જ સરખુ ગણાય છે. એટલે મૂળ શબ્દ 'પડતી' હોવા છતા તેના અનુવાદમા મે (અતશબ્દ) જેવો ભાવાર્થ બતાવ્યો છે.

કહેવુ એમ છે કે, શતવહનવંશી રાજાનો કોઈ સિક્કો ઠેઠ ઇ. સ ૩૦૨ સુધીનો મળી આવ્યો છે જેથી માનવુ રહે છે કે ત્યા સુધી તો તે વશની હૈયાતી હતી જ ઈ. સ. ૩૦૨ પછી આ વશ ખતમ થઇ ગયો ગણાય. આ હિસાબે તેનો અંત=મ સં. ૫૨૭+૩૦૨=૮૨૯ માં થયો જણાશે અને તેની આદિ મ. સં ૧૦૦માં થયેલ છે જેથી આખા વશનો સત્તાસમય લગભગ ૮૨૯-૧૦૦ =૭૨૯ વર્ષનો ગણવો પડશે કયા પુરાણકારનો ૪૬૦ વર્ષ તે વંશ ચાલ્યો હોવાનો મત અને કયા આ ૭૨૯ વર્ષ સુધી ચાલ્યાનો મત[૮] છતા જો આ પ્રમાણે જ વસ્તુસ્થિતિ હોય તો, જરૂર સિક્કાઈ પુરાવાથી કોઇ વિશેષ મજબૂત આધાર ગણાતો ન હોવાને કારણે આપણે તેને માન્ય રાખવી પડશે પરતુ તે મહાશયે તે સિક્કાનુ નામ તેમજ તેમા કઈ સાલ અસલ અક્ષરોમા જણાવેલ છે, તે મુદ્દા ઉપર પ્રકાશ પાડેલ ન હોવાથી, તેમને મળતા થવામા થોડોક સંકોચ ભોગવવો પડે છે જ્યારે બીજી તરફ સિક્કાના આધારે ચષ્ઠણવંશી ક્ષત્રપોના ઇતિહાસ પરત્વે આપણે જાણી શકયા છીએ કે તે સમયના આંધ્રવશી ભૂપતિને સૌરાષ્ટ્ર તથા ગુજરાતમા હરાવીને અવ તિપતિ ચષ્ઠણે ઇ. સ ૧૪૧-૨મા તેની પડતીની આદિ કરી છે.[૭] વળી કાળે કરીને આ ચષ્ઠણ-વશી ક્ષત્રપમાંના આઠમા દામસેન અને નવમા યશો-દામનના રાજ્યકાળ વચ્ચેના ઇ સ. ૨૬૧ થી ૨૬૪ સુધીના (જુઓ પુ. ૩, પૃ ૩૮૩) ત્રણ વર્ષના ગાળામા, દક્ષિણ હિંદના તેમના સૂબા ઇશ્વરદત્ત આભિરે સ્વતત્ર બની પોતાના ત્રૈકૂટકવશની સ્થાપના કરી છે અને આંધ્રપતિઓને વિશેષ દક્ષિણમા હાકી કાઢયા છે. આ ઇશ્વરદત્તે જ તેમને હાકી કાઢયા છે કે તે પહેલાથી થોડાક વર્ષે તેમને મહારાષ્ટ્રનો મૂલક ખાલી કરી જવો પડયો હતો તે અનિશ્ચિત છે પરતુ વિશેષ સત્તાવાર અન્ય પ્રમાણ ન મળી રહે ત્યાં સુધી માનવુ રહે છે કે આ ઇશ્વરદત્તે જ તેમને દૂર હઠાવી દીધા હતા. મતલબ કે, જે આંધ્રપતિઓને ઈ. સ. ૧૪૩ માં[૯] ચષ્ઠણે ગુજરાત ખાલી કરાવરાવ્યું હતુ તે જ ચષ્ઠણ-ક્ષત્રપના એક સરદારે, પાછા તેમનો પીછો પકડીને ઈ સ ૨૬૧મા વિશેષ દક્ષિણમા તુગભદ્રાનદી તટે વિજય-નગરમા હઠી જવાની ફરજ પાડી હતી. સાર એ થયો કે આંધ્રવશની પડતી ઇ સ ૨૬૧ સુધી ચાલુ રહી હતી અને ઈ સ ૨૬૧=મ સં ૫૨૭+૨૬૧=૭૮૮ ગણાય; વળી તેમની આદિ મ. સં ૧૦૦મા થયાનુ નોધાયુ છે. તે હિસાબે તેમનો સત્તાકાળ એકદરે ૭૮૮-૧૦૦ =૬૮૮ વર્ષનો કહી શકાશે. આપણી ગણત્રી આ પ્રમાણે થાય છે. પરતુ પુરાણકારે દર્શાવેલ મત જો કબૂલ રાખીએ તો તેમના કથન પ્રમાણે તો આંધ્રવશ ૪૫૬થી ૪૬૦ વર્ષ ચાલુ રહ્યો ગણાયો છે.[૧૦] વળી આપણને જણાવવામા આવ્યુ છે કે પુરાણોમાં આંધ્રભૃત્યા અને આંધ્રપતિ એવા બે શબ્દ પ્રયોગો વપરાયા છે. તેમાંના આંધ્રભૃત્યાનુ બિરૂદ (જુઓ ઉપરમાં પૃ ૨૦) સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના મરણ બાદ (ઇ સ પૂ ૨૩૫) એક રીતે તો બધ થયુ છે, છતાયે જે આંધ્રપતિ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના મરણ સમયે ગાદી ઉપર હતો તેનુ મરણ ઇ સ પૂ ૨૨૪મા થયુ છે (જુઓ વશાવળી આગળ ઉપર) એટલે વ્યવહારુ રીતે તે રાજાના મરણ બાદ જ સ્વતત્ર આંધ્રપતિઓ થયા ગણાય. હવે જો આંધ્રપતિઓનો રાજ્યકાળ ૪૬૦ ગણીએ તો ઇ સ. પૂ ૨૨૪મા ૪૬૦ ઉમેરતા ઇ સ. ૨૩૬

(૭) જુઓ પુ. ૪, પૃ. ૧૯૬ તથા પુ ૩, પૃ. ૪૦૫ પછી ચોડેલુ કોષ્ટક; તેમા બીજુ આસન પાશ્ચાત્ય ક્ષત્રપોનુ અને પાચમુ આસન આંધ્રપતિઓનું છે, તેમા સીધી લીટી દોરીને સમય પરત્વેની તુલના કરી બતાવી છે તે જુઓ.

(૮) નીચેની ટીકા ન. ૧૧ જુઓ.

(૯) જો આ ૧૪૩ માથી આંધ્રની પડતીનો સમય જે ગણી શકાય તેને જ, પુરાણકારોએ અંતનો સમય ગણ્યો હોય તો, ઈ. સ. પૂ. ૪૨૭થી માડીને તે ૫૭૦ વર્ષ ચાલ્યો ગણાશે. અને વાર વાર આકડાઓની થતી ગલતી જે પ્રાચીન ઇતિહાસમા નજરે પડે છે તેવો અકસ્માત આ હકીકતે પણ થવા પામ્યો હોય તો કદાચ ૫૭૦ ને સ્થાને ૪૭૦ નોધાઇ ગયા હોય! શુ આ પ્રમાણે બનવા યોગ્ય છે!

(૧૦) જુઓ ઉપરની ટીકા ન. ૯.

સુધી ચાલ્યો કહેવાશે, જ્યારે ઉપરમાં તો આપણે તેને ઈ સ ૨૬૧ સુધી[11] ચાલ્યો હોવાનું અનુમાન દર્શાવ્યું છે પરતુ સાથે સાથે એમ જણાવી દીધું છે કે, ઈશ્વરદત્તે તેમને હાંકી કાઢયા તે પૂર્વે[11] તેમને મહારાષ્ટ્ર ખાલી કરવું પડયું હતું કે કેમ તે અનિશ્ચિત છે. એટલે પુરાણકારનું કથન—તેમના કથનનુ દૃષ્ટિબિંદુ સત્ય તરીકે સ્વીકારવા સમજવા માટે આંધ્રપતિનુ છેવટ ઇ. મ ૨૩૬માં લઇ જવું રહે છે અને નિશ્ચિતપણે એમ માનવું પડશે કે આંધ્રવશના અંતતેને બદલે કહો કે પડતી–સાથે ઈશ્વરદત્ત આભિરપતિનો સંબધ જે કલ્પ્યો છે તે કદાચ બરાબર હશે

આખીયે ચર્ચાનો સાર એ નીકળ્યો કે, શતવહન વશનો પ્રારભ મ સ ૧૦૦=ઈ સ. પૂ ૪૨૭ માં અને તેનો અંત ઇ મ. ૨૬૧ માં આવ્યો છે એટલે તનો સત્તાકાળ ૪૨૭+૨૬૧=૬૮૮[12] વર્ષ લબાયો છે વળી આખાયે શતવહન વશના બ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. પહેલો વિભાગ આંધ્રભૃત્યા તરીકેનો છે. તેનો રાજ્યકાળ ૨૦૩ વર્ષનો અને બીજો વિભાગ આંધ્રપતિનો, તેનો ૪૬૦ અથવા ૪૮૫ વર્ષનો છે.

તેમની સંખ્યા, નામાવળી તથા રાજ્યકાળ

જ્યાં સર્વ કાંઈ અંધારામાં હોય ત્યાં ગમે તેવો પ્રયત્ન કરાય છતાં એકદમ ફળીભૂત થવાતું નથી. તેમ સશોધન કાર્ય જ એવું છે કે, ધીમેધીમે એકને એક બાબતમાં મચ્યા રહીએ તો કાળ જતાં, કાર્ય ગમે તેવું કપરૂ હોય તોયે તેનો ઉકેલ આવી જાય છે જ. એટલે આપણે પણ ધીરજથી આગળ વધવું રહે છે

નામાવળી ઉભી કરવામાં કે આંકસંખ્યાનું નિર્માણ કરવામાં, પ્રથમમાં પ્રથમ સુવ્યવસ્થિત ખેડાણ જો કોઈએ કર્યું હોય, તો તે મિ પાર્જીટર છે તેમણે પોતાના 'ડાઇનેસ્ટીઝ ઓફ ધી કલી એઈજીઝ'મા, પૃ. ૩૬ તથા ૭૧–૭૨ ઉપર, અનેક પુરાણોની હસ્તલિખિત પ્રતો મેળવીને આંધ્રવશી રાજાઓની વશાવળી ઉપજાવી કાઢી છે તેમજ કે આં. રે ના કર્તા ડૉ. રેપ્સને અને મિ. વિન્સેન્ટ સ્મિથે પણ, આ દિશામા ઠીકઠીક પ્રયત્ન કર્યા છે. છતાં અમારી નજરે તેમા અનેક સુધારા સૂચવવાને સ્થાન રહેલુ નજરે પડે છે કયા કયાં તે માટે અવકાશ છે તે મોઘમ જણાવવા કરતાં પ્રથમ તેમણે કરેલા નિર્ણયની આપણે નોંધ લઈએ અને તેનું અવલબન લઇ તેમા કરવા જોઈતા સુધારા માટે દલીલપૂર્વક સૂચનાઓ[13] રજુ કરીએ. તેમણે જે વશાવળી તારવી કાઢી છે તે કિંચિત ફેરફાર સાથે (બીજા વિદ્વાનોના મતવ્યની મેળવણી કરીને) આ પ્રમાણે છે:—

આંક	નામ	વર્ષ	આંક	નામ	વર્ષ
(૧)	શ્રીમુખ	૨૩	(૧૧)	સ્કદસ્વાતિ	૭
(૨)	કૃષ્ણ	૧૦	(૧૨)	મૃગેંદ્ર (મૃગેંદ્ર સ્વાતિકર્ણ)	૩
(૩)	શ્રી સાતકર્ણી (શ્રી મલ્લિક)	૧૦	(૧૩)	કુતલ (કુતલ શાતકરણિ)	૮
(૪)	પૂર્ણોત્સંગ	૧૮	(૧૪)	સ્વાતિવર્ણ	૧
(૫)	સ્કધસ્તભી	૧૮	(૧૫	પુલોમાવિ (પદુમાન)	૩૬
(૬)	શાતકરણિ	૫૬	(૧૬)	અરિષ્ટકર્ણ	૨૫
(૭)	લબોદર	૧૮	(૧૭)	હાલ	૫
(૮)	આપિલિક (દ્દિવિલક)	૧૨	(૧૮)	મતલક ઉર્ફે પત્તલક	૫
(૯)	મેઘસ્વાતિ	૧૮			
(૧૦)	સ્વાતિ	૧૮			

(૧૧) ઇ સ. ૭૮ અને ૧૦૩ (ચષ્ટણવંશની સ્થાપનાનો ખરો સમય)ની વચ્ચેના ૨૫ વર્ષનો ફેર જેસ્પષ્ટ ભાસે છે તે આ ૨૩૬મા ઉમેરતા ૨૬૧ આવી રહે છે.

(૧૨) નીચે પૃ. ૩૧, ટી. નં ૨૧ મા ૬૬૧ લખ્યા છે· અહીં ૬૬૩ આવે છ: આ બે વરસનો ફેર એટલા માટે છે કે જુદા જુદા વિભાગે ૦ll–૦lll વર્ષ હોય તેને આખુ ગણવામા આવે છે તેમજ ઇ. સ. પૂ. અને ઇ. સ. ના વર્ષોમા બાદ કરતા જુદી જ પદ્ધતિએ કામ લેવાય છે તેને લઇને, આ ફેર પડયો સમજવો. બાકી તો ૬૬૧ સાચો અક જાણવો.

(૧૩) આમાની કેટલીક દલીલો, આધારો તથા પુરાવાઓ પૃ. ० ઉપર નામાવળી અને વશાવળી આપતી વખતે ત્યા ઉતાર્યા છે, તથા કેટલાક તે તે રાજાઓના વૃત્તાતમાં અપાયા છે તે ત્યાથી જોઇ લેવા.

આંક	નામ	વર્ષ
(૧૯)	પુરિકસેન (પુરિંદ્રસેન)	૨૧
(૨૦)	સુદર શાતકરણિ	૧
(૨૧)	ચકોર	૬ માસ
(૨૨)	શીવસ્વાતિ	૨૮
(૨૩)	ગૌતમીપુત્ર	૨૧
(૨૪)	પુલોમા	૨૮
(૨૪અ)	શાતકરણિ	૨૯
(૨૫)	શીવશ્રી (શીવશ્રી પુલોમા)	૭
(૨૬)	શીવસ્કધ	૩
(૨૭)	યજ્ઞશ્રી	૨૯
(૨૮)	વિજય	૬
(૨૯)	ચદ્રશ્રી	૧૦
(૩૦)	પુલોમાન	૭
	કુલ વર્ષ	૪૮૧

ઉપરમા આપણે પ્રત્યેક રાજવીની ત્રણ બાબતો વિચારવા માટે દર્શાવી છે. એક તેમનો અનુક્રમ આંક, બીજુ તેમનુ નામ અને ત્રીજુ તેમનો શાસનસમય. આ ત્રણે મુદ્દા શોધવાની જરૂર છે. એક પછી એક લઈ ને વિચારીએ

પાર્જીટર સાહેબે જે નામાવળી ઉપજાવી કાઢી છે તેમા આંક સખ્યા ૩૦ ની લખી છે. પરતુ બારિકાઈથી નિહાળતા, ૨૪ અને ૨૫ ની વચ્ચે ૨૪અ નો આંક છે એટલે તેને ગણત્રીમા લેતા તે સંખ્યા ૩૧ ની થશે અથવા જો ૩૦ ની જ સખ્યા કાયમ રાખવી હોય તો, ૨૪અ વાળુ નામ, ૨૪ કે ૨૫ માના, બીજા નામ તરીકે લેખવુ પડશે. પરતુ તેમણે તો પુરાણોના આધારે તે સખ્યા ત્રીસ કે એકત્રીસને બદલે ઉલટી એકની ઓછી બતાવીને તે ૨૯ હોવાનું દર્શાવ્યુ છે એટલે વારવાર જેમ બનતુ આવ્યુ છે તેમ, અત્રે પણ પુરાણકારના તે કથનનું ધ્યેય કાંઈ અન્ય જ હોવુ જોઇએ જેથી માનવુ રહે છે કે, સમગ્ર સમુહે ૩૦ કે ૩૧ ને બદલે આખા વશને તેમણે બે વિભાગમા વહેંચી નાખ્યો હોવો જોઇએ, જેમાના એક વિભાગે ૨૯ ની સખ્યાનો સમાવેશ થઇ જતો હોય અને બીજા વિભાગે કોઇ અન્ય સખ્યા તેનાથી તદ્દન અલગ જ હોય આ અનુમાનને બે હકીકતથી ટેકો મળતો જણાય છે એક તેમની ઓળખના અંગેની છે અને બીજી તેમના સમયના અંગેની છે. ઓળખ સંબધમા જણાવવાનુ કે, તેમણે કેટલાકને આંધ્રભૃત્યા તરીકે અને કેટલાકને કોઈપણ બિરૂદ રહિત, એમ બે પ્રકારના ગજા તરીકે ઓળખાવ્યા છે એટલે આપણે પણ તેમને અનુક્રમે આંધ્રભૃત્યા અને આંધ્રપતિ તરીકે ઓળખાવીએ તો સર્વથા ઉચિત જ લેખાશે, જેથી આખા વંશને આપણે બે વિભાગમાં વહેચી નાખવો પડયો છે એમ સમજવુ રહેશે બીજી હકીકત જે સમયને લગતી છે તે પણ બે વિભાગમા જ વહેંચી નાખવી પડશે કેમકે, જ્યારે તેમના વંશને જ બે વિભાગે છૂટો પાડયો છે ત્યારે તેમના સમય નિર્માણ માટે પણ બે વિભાગ કરવા જ રહ્યા. વળી વિશેષ આવશ્યકતા તો એટલા ઉપરથી દીસી આવે છે કે, આખાવશનો સત્તાકાળ આપણે લગભગ ૬૬૩ વર્ષનો સાબીત કરી બતાવ્યો છે ત્યારે પુરાણકારો તો તેને માત્ર ૪૬૦ વર્ષનો જ હોવાનુ જણાવે છે, છતાયે પાર્જીટર સાહેબ, જેમણે પુરાણો ઉપરથી બધુ શોધી કરીને તારવણી કરી છે અને જેમણે તેને આધારે જ કામ લીધે ગયુ છે, તેમણે જ નોંધી બતાવેલ આંકનો કુલ સરવાળો તો ૪૬૦ને બદલે ૪૮૧ વર્ષનો થાય છે એટલે કે આ સર્વ પ્રાથમિક નજરે જુએ તેને પણ તેમા અનેક પ્રકારની અસંગતતા દેખાઈ આવે છે મતલબ કે ઓળખ અને સમય—એ બને પ્રકારે વિચારણા કરતા સિદ્ધ થાય છે કે રાજાઓની નામાવળીમા કયાક ભેદ છૂપાયલ હશે; તેથી તપાસ કરવી રહે છે કે, કયા વિભાગમા ૨૯ રાજાઓ થયા હતા અને કયો વિભાગ ૪૬૦ વર્ષ પર્યંત સત્તા ઉપર રહ્યો હતો અથવા તો કોઈ વળી ત્રીજું જ તત્ત્વ તેમા ઘુસી ગયું છે કે કેમ ?

પ્રાચીન સમયે સમસ્ત ભારતવર્ષમા ગણરાજ્ય અથવા અકેન્દ્રિત રાજ્યત્વની ભાવના પ્રચલિત હોવાથી, પરાજિત રાજાને ખડિયો—ભૃત્ય હોવાનું કબૂલ કરાવીને તેના રાજ્યાસને તેને પુન. સ્થાપિત કરવામા આવતો હતો, જ્યારે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના મરણ બાદ—ઇ સ પૂ ની બીજી સદીના અત બાદ, સ્વતત્ર રાજ્યત્વ અથવા કેન્દ્રિત રાજ્યત્વની ભાવના સ્થાપિત થવા લાગી હતી, એટલે પરાજીત રાજાનુ રાજ્ય વિજેતાના રાજ્ય સાથે ભેળવી દેવામા આવતું હતુ, જેથી ખડિયાપણુ અદૃશ્ય થઈ ને સર્વ રાજાઓ

પોતપોતાના રાજ્ય વિસ્તારમા સ્વતત્ર બની રહેતા; જે ફેર પડતો તે એટલો જ કે હારી જતા રાજાનો રાજ્યવિસ્તાર પોતાની હારના પ્રમાણમા અને કરવામા આવતી સુલેહની શરતોને આધિન રહીને તેટલા અંશે સંકુચિત બનતો હતો. આ પરિસ્થિતિનો કાંઈક ખ્યાલ આપણે પૃ ૧૮ થી ૨૦ સુધીમા આંધ્રભૃત્યા શબ્દનું વિવેચન કરતા આપી ગયા છીએ. તેમજ આગળ ઉપર પ્રસંગોપાત આપવામા પણ આવશે (ખાસ કરીને શાતકરણિ છઠ્ઠા અને સાતમાના રાજ્ય વૃત્તાતમાં). આ નિયમાનુસાર આંધ્રવશી રાજાઓમા પણ બે વર્ગ હૈયાતી ધરાવતા હતા. એક આંધ્રભૃત્યા અને બીજો સ્વતત્ર આંધ્રપતિઓ.

પુરાણકારે ૨૯ રાજાઓ હોવાનુ જે જણાવ્યું છે તેમને આંધ્રપતિ તરીકેનુ બિરદ અર્પ્યુ છે. જ્યારે આ વંશના આદિ પુરૂષને તેમજ તે બાદ થયેલ કેટલાક થોડાઓને–શાતકરણિ કહીને તેમણે સબોધ્યા છે. આ બિરૂદની સત્યતા તેમના પોતાના શિલાલેખ અને સિક્કા ઉપર કોતરાવેલ નામ ઉપરથી પણ આપણને મળી આવે છે, એટલે સમજાય છે કે જેમને પુરાણકારે આંધ્રપતિ કહીને સબોધ્યા છે તે, આપણને ઉપર સમજાવેલ વ્યાખ્યા પ્રમાણેના સ્વતત્ર આંધ્રપતિઓ જ હશે અને ગણરાજ્ય પદ્ધતિના કાળ દરમ્યાન જે આંધ્રવશીઓ થઈ ગયા તેઓ શાતકરણિ અથવા તો તેમના રાજ્યત્વના મોભા પ્રમાણે આંધ્રભૃત્યા કે સામાન્ય શતવહનવશી ઈત્યાદિથી ઓળખાવાતા હશે. આ ઉપરથી એટલો સાર નીકળે છે કે, સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના મરણ બાદ જે આંધ્રપતિઓ થયા હતા તેમની સંખ્યા ૨૯ હતી, એવુ પુરાણકારો જણાવે છે.[14] જ્યારે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના મરણ પૂર્વે–અકેન્દ્રિત રાજ્યત્વની ભાવનાનો લોપ થયો તે પૂર્વે–લગભગ સાત રાજાઓ થઇ ગયા છે (આગળ ઉપર નામાવળી જે ગોઠવી બતાવી છે તે જુઓ) તેમાથી આંધ્રભૃત્યા અને આંધ્રપતિ તરીકે કોણ કોણ ગણાય તે બેની વચ્ચે સ્પષ્ટપણે (demarcation line) ભેદ પાડી બતાવવો જરા કઠીન છે, કેમકે જે સમયે આ રાજ્યપદ્ધતિ નાબુદ થવા માડી છે ત્યારે તેનો અમલ કાંઈ એકદમ થવા નહોતો માડયો, તેમજ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના મરણ સમયે જે શાતકરણિ ગાદિ ઉપર હતો તે પોતે આ બંને પદનો ભોગી પણ થયો છે. એટલે તેને આંધ્રભૃત્યમા લેખવો કે આંધ્રપતિમા લેખવો તે પ્રશ્ન થાય છે આવી પરિસ્થિતિ હોવાને અંગે કેટલીક અપેક્ષાએ આંધ્રભૃત્યાની સંખ્યા ૬ થી[15] ૧૦ સુધી[16] પણ ગણવી રહે છે. (જે આગળ ઉપર આંધ્રભૃત્યાના પારિગ્રાફે સમજાવીશુ). આ હિસાબે બન્ને વર્ગના મળીને ૨૯ + ૭ થી ૧૦ = ૩૬થી ૩૯ રાજાઓ થયા કહેવાશે.

ફીટ્ઝરાલ્ડ હોલ (Fitzerald Hall) નામનો વિદ્વાન આંધ્રપતિ રાજાઓની સંખ્યા માત્ર ૧૯ની જ કહે છે. તે કથન પણ એક રીતે વિચારવા યોગ્ય છે. તેનો ઉકેલ અમારી મતિથી નીચે પ્રમાણે બે રીતે આપી શકાય છે (૧) એક એ કે ઇતિહાસના જ્ઞાનથી આપણે એમ તો જાણીએ છીએ કે, આંધ્રપતિઓમા એક એવો પ્રબળ પ્રતાપી અને પરાક્રમી રાજા થયો છે કે જેણે 'શકસંવત' (જુઓ પુ. ૪ પૃ ૯૯ તથા આ પુસ્તકે આગળ ઉપર) પ્રવર્તાવ્યો હતો. એટલે તેના ઉદ્દભવ સુધીના રાજાઓને આંધ્રપતિઓ તરીકે અને તે બાદ થયેલ સર્વેને

(૧૪) બીજી રીતે પણ ૨૯ ની સંખ્યા બતાવી શકાય છે તે માટે જુઓ નીચેની ટીકા ન. ૧૯નું મૂળ લખાણ

(૧૫) શાતકરણિની સંખ્યાનો આક ૭ નો છે; તે આંધ્રપતિ તરીકે પણ ગણાય તેમ છે એટલે તેનો નબર બાદ કરીએ તો તે સિવાયના ૬ આંધ્રભૃત્યા કહેવાય અને તેની સાથેની સંખ્યા ૭ ની કહેવાય' જ્યારે વચ્ચે નં. ૪ નો રાજા છે તે બે વખત ગાદીએ આવ્યો છે એટલે તેનું નામ બે વખત ગણીએ તો તેની સંખ્યા ૮ની કહેવાશે.

(૧૬) ઉપરમા ૬, ૭ અને ૮નો ખુલાસો આપ્યો છે, જ્યારે ૯ અને ૧૦ના આકના ખુલાસા માટે નીચેની ટીકા ન. ૧૮ જુઓ.

'શક સંવતના સ્થાપક'ના વંશ તરીકે ઓળખાવી શકાય. આ પ્રમાણે બનવા પામ્યું હોય તો કાંઇ અયોગ્ય પણ નહીં કહેવાય. આ ગણત્રીથી ઉપરની ૨૯ની સંખ્યામાંથી પ્રથમના ૧૯ ને આંધ્રપતિ ગણવા અને શેષ રહેતા[17] અથવા પાછળના ૧૦ને શક સંવત સ્થાપકના વંશજો કહેવા. આ પ્રમાણે આંધ્રપતિના બે વિભાગ પાડતી વખતે પણ જે મુશ્કેલી આંધ્રભૃત્યા અને આંધ્રપતિના ભેદ પાડતાં જણાઈ હતી તે આડી આવીને ઉભી રહે છે કેમકે ૧૯મા આંધ્રપતિનો રાજ્યકાળ કેટલોક પસાર થઈ ગયો હતો ત્યારે જ શક પ્રવર્તાવવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો હતો એટલે તેનું નામ પણ બન્ને વિભાગમાં નોંધવું પડશે. (૨) બીજી રીત એ કે-(અને જે વધારે વજનદાર કહી શકાય તેમ છે કેમકે તે સ્થિતિ સિક્કા ઉપરથી સાબિત થઈ શકે છે,) આ આંધ્રવંશની પડતી અવંતીપતિ મહાક્ષત્રપ રાજા ચષ્કણના વંશ જે ઇ. સ. ૨૩૬ની આસપાસમાં તે વખતના પૈઠણપતિને હરાવીને દક્ષિણમાં હડી જવાની પાડેલ ફરજના સમયથી ગણવી રહે છે. તે રાજાનો આંક નં. ૨૮ થી ૩૦ છે. (જુઓ આગળ ઉપરની નામાવળી). આ ૨૮ માંથી ૧૯ ને બાદ કરીએ તો ૯ આવશે અને તે રાજા અપિલકનો છે. એટલે ફીટઝરાલ્ડ સાહેબના કથનનો સાર એ નીકળે છે કે, રાજા અપિલક સુધીના નવ રાજાઓને[18] ભૃત્યા કહેવા જોઇએ અને તે બાદ ૧૦ મા રાજાથી માંડી ૨૮-૩૦ સુધીના ૧૯ રાજાઓને આંધ્રપતિ કહેવા જોઇએ, અને તે બાદ તો તેમને રાજનગરનું મુખ્ય મથક જે પૈઠણ હતું તે ત્યજી દઈને તુંગભદ્રા નદીના તટ ઉપર વિજયનગર આસપાસના નાના પ્રદેશના એક નાના જાગીરદાર તરીકે જીવન ગુજારવું પડયું હોવાથી, ન તો તેમને આંધ્રપતિ તરીકે ઓળખાવવા રહે કે ન તો તેમને ભારતીય પ્રદેશના મોટા રાજવંશના રાજવીઓ તરીકેની ગણના કરવી રહે. એટલે તેમના કહેવા પ્રમાણે આખા વંશના ૯ - ૧૯ = ૨૮ અઠ્ઠાવીશ જ રાજા ગણવા જોઇએ. તેમાં પણ પ્રથમના નવમાંથી ચોથા નંબરવાળો રાજા બે વખત ગાદી ઉપર આરૂઢ થયેલ હોવાથી તે સંખ્યામાં એકની વૃદ્ધિ કરી આંધ્રપતિઓની સંખ્યા ૨૮ને સ્થાને ૨૯ની પણ ગણી શકાય, કે જે પ્રમાણે પુરાણકારોનું કહેવું થતું હતું અને જેનો ઉકેલ ઉપરમાં[19] આપણે અન્યથા સૂચવ્યો છે.

ફીટઝરાલ્ડ સાહેબના કથન ઉપરથી એક બીજી વસ્તુસ્થિતિનો ઉકેલ પણ મળી આવે છે કે જે રાજ્યપદ્ધતિનું ધોરણ ચાલ્યું આવતું હોવાનું તથા

(૧૭) સિક્કાના અભ્યાસથી માલુમ પડે છે કે માંડલિક પણું (Semi-dependent) તો ઠેઠ શકારી વિક્રમાદિત્યના સમય સુધી (ઇ. સ. પૂ. ૫૭) થોડે ઘણે અંશે ચાલુ જ રહ્યું છે. તેમાંય આંધ્રવંશી રાજાઓના સિક્કાઓમાંથી "ઉજ્જૈનનું ચિન્હ" નાબુદ થયું છે એટલે તે દૃષ્ટિએ આંધ્રભૃત્યનું બિરૂદ વિક્રમાદિત્યના સમકાલિન નં. ૧૭ આંધ્રપતિ સુધી ચાલુ હતું એમ કહી શકાય. (બીજી બાજુ એમ પણ લાગે છે કે ઉજ્જૈનનું ચિન્હ તો આ રાજાઓનું મિત્રાચારીદર્શક છે. નહીં કે માંડલિકપણાની સ્થિતિ સૂચવતું)

(૧૮) આ ગણત્રીએ નવ આંધ્રભૃત્યા કહેવાય, તેમાંયે નં. ૪ વાળો ભૂપતિ બે વખત ગાદીએ આવ્યો છે. અને તે બે વખતની વચ્ચે એક અન્ય રાજવીનું રાજ્ય દશ વર્ષ ચાલ્યું છે. એટલે તે હિસાબે જો આંક સંખ્યામાં એકનો વધારો કરીએ તો અપિલકનો આંક ૧૦ મો આવશે. અને ઉપરના નં. ૪ના રાજવીનું નામ બેને બદલે એક વખત જ ગણાય તો આંધ્રભૃત્યાની સંખ્યા ૯ની કહેવાશે.

પરન્તુ આંધ્રભૃત્યાની સંખ્યા ૭ની જ હોય તો ૧૯ આંધ્રપતિ ગણતાં જે રાજાને ચષ્કણ વંશીએ હરાવ્યો તેનો નં. ૨૮ આપણે લેખાવ્યો છે તેને બદલે તેને ૨૬ મો કરવો પડશે. અને તે હિસાબે આખીયે ઠરાવેલી વંશાવળીમાં નં. ૭ થી ૨૮ સુધીમાં કોઇક બે રાજાને કમી કરવા પડશે. સંખ્યા કમી કરવા છતાં સમયનું અંતર તો (નં. ૭ થી ૨૮ સુધીનું) કાયમ જ રહેશે. એટલે બે રાજા કમી થતાં બાકીના રાજ્યકાળના વર્ષમાં ફેરફાર કરવો રહેશે. આ ફેરફાર અરિષ્ટકર્ણ અને નં. ૭ વાળા શાતકરણિની વચ્ચેના ગાળામાં જ કરવો રહેશે તેનું કારણ આગળ ઉપર જણાશે.

(૧૯) જુઓ ઉપરમાં ટી. નં. ૧૪.

અન્ય ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ અત્યાર સુધી આપણે મનાવતા આવ્યા છીએ. તે સર્વને સમર્થન મળી જતું પુરવાર થઇ જાય છે. જેમકે, રાજા અપિલકનુ મરણ ઈ. સ પૂ ૧૯૫મા થયાનુ આપણે વંશાવળીમાં દર્શાવ્યુ છે તે સમયે અવંતિપતિ તરીકે શુંગવંશી અગ્નિમિત્રનુ રાજ્ય ચાલતુ હતુ તેણે વિદર્ભપતિને હરાવીને તેની કુંવરી માલવિકા સાથે લગ્ન કર્યું હતુ આ વિદર્ભપતિ કદાચ આંધ્રપતિ અપિલક પોતે પણ હોય અથવા તો તેના હાથ તળેનો કોઈ સુબો જેને મહારથી બિરૂદ અપાતુ હતુ અને આ પ્રાંત ઉપર આંધ્રપતિ તરફથી હકુમત ચલાવતો હતો તે પણ હોય એટલે સીધી કે આડકતરી રીતે શુંગવંશીના ખડિયા તરીકે[20] આંધ્રપતિઓએ પોતાને ભૃત્યા જાહેર રીતે સ્વીકાર્યા હતા આ વસ્તુસ્થિતિ કેમ બનવા પામી હતી તેનુ અનુસંધાન પણ અત્રે સંક્ષિપ્તમા જણાવી દઇએ એટલે બરાબર સમજી શકાશે. આ વિદર્ભપ્રાંત ઉપર મગધપતિ તરીકે નંદવંશની સત્તા ચાલતી હતી અને તે પ્રદેશઉપરના સૂબાને મહારથી નામથી સંબોધાતો હતો (જુઓ પુ. ૧ મા નંદવંશનું વૃત્તાંત તથા પુ. ૩ માં અગ્નિમિત્રનું વૃત્તાંત) નંદવંશી રાજા મહાપદ્મ અથવા નંદબીજાના મરણ સમયે રાજગાદી માટે ઝગડો ઉભો થયો હતો તેમાં છેવટે ક્ષત્રિયાણી પુત્રોને મગધપતિ બનાવવામા આવ્યા હતા એટલે તેના શૂદ્રાણીપુત્રો જે ક્ષત્રિયાણીપુત્રો કરતા ઉંમરે મોટા હતા, તેઓ પોતાને થયેલ અન્યાય બતાવવા ખાતર મગધનો ત્યાગ કરીને ચાલી નીકળ્યા હતા તેમાનો એક શ્રીમુખ તરીકે જે ઇતિહાસમા પ્રસિદ્ધ થયો છે અને આ આંધ્રવંશનો સ્થાપક છે તેના પુત્ર ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીએ પ્રથમ આ વિદર્ભપ્રાંત ઉપર પોતાની સત્તા સ્થાપી હતી તથા તેના સૂબા—મહારથી—ની પુત્રીને પોતે પરણ્યો હતો તે ગૌતમીપુત્ર બીજો કોઇ નહિ પણ પેલા નાનાઘાટના શિલાલેખવાળી તથા પોતાના બે નાના પુત્ર તરફથી નાસિકના શિલાલેખમાં રાજ કરતી રાણી નાગનિકાના પતિ તરીકે જે યજ્ઞશ્રીને ઓળખાવ્યો છે તે જ વ્યક્તિ છે, (તેનું વિશેષ વર્ણન તેના રાજ્યાધિકારે બતાવીશું). તે વખતથી આ પ્રાંત ઉપર અવારનવાર આંધ્રવંશનું, નંદવંશનુ અને મૌર્યવંશનું સાર્વભૌમત્વપણુ બદલાતુ રહ્યુ છે. છેવટે શુંગવંશી અગ્નિમિત્રના તાબે તે પ્રદેશ આવ્યો છે. (આ બધી હકીકત પ્રત્યેકના સિક્કા ઉપરથી સાબિત કરી શકાય છે). અગ્નિમિત્રના મરણ બાદ શુંગવંશની પડતી થતાં અને તે સમયે કેન્દ્રિતભાવનાની સંપૂર્ણપણે સ્થાપના થઈ જવાથી "ભૃત્યા" કહેવરાવવાની પ્રથા બંધ પડી ગઈ છે અને આંધ્રપતિઓ સ્વતંત્ર વંશના ભૂપતિઓ તરીકે ઓળખાવવા મંડયા છે. મતલબ કે આ ગણત્રીથી આપિલક તે છેલ્લો જ આંધ્રભૃત્ય હતો. દશમા નંબરવાળો રાજા આવી પ્રથમ આંધ્રપતિ હતો, અને જે નં ૨૮ના રાજાને મહાક્ષત્રપ ચષ્ઠણના વંશ જે ઈ. સ. ૨૩૬ આસપાસ હરાવ્યો છે તે અંતિમ આંધ્રપતિ હતો.

ઉપરમા જુદી જુદી રીતે જે સમજૂતિઓ અને ઉકેલ કરી બતાવ્યો છે તેનો સમગ્ર રીતે ટૂંક સાર આ પ્રમાણે કરી શકાશે. આખા વંશના ત્રણ વિભાગ (૧) આંધ્રભૃત્યા (૧) આંધ્રપતિ (૩) અને શક રાજાઓ. પ્રથમ વિભાગમા ૭ રાજાઓનો પૂરો અમલ અને સાતમાનો મોટો ભાગ, અથવા સાત રાજાઓ. દ્વિતીયમાં સાતમાનો થોડો ભાગ, તે પછી અઢારનો પૂરો અમલ અને ઓગણીસમાનો મોટો ભાગ અથવા વીસ રાજાઓ; અને તૃતીયમા ઓગણીસમાનો થોડો ભાગ તથા બીજા દસનો સંપૂર્ણ અમલ એટલે કુલ અગિયાર રાજાઓ. અને સર્વ વિભાગો એકઠા કરીને લેખવા હોય તો ૭ ૧૯ ૧૦

રાજાઓની સંખ્યા=૬ + ૧ + ૧૮ + ૧ + ૧૦ = ૩૬

છત્રીસ થઈ ગણાશે. ૦।।—૦।। ૦।।—૦।।

(૨૦) અથવા વધારે નહીં તો વૈદિકધર્માનુયાયીના વડા તરીકે શુંગપતિઓને કબૂલ રાખ્યા તરીકેની ઓળખાણ પણ ગણાય, કેમકે આંધ્રપતિઓએ, ૯મા રાજાના સમયથી પોતાનો કુળધર્મ જે જૈન હતો તે બદલીને પતંજલીમહાશયના આશ્રય તળે વૈદિકધર્મ અંગિકાર કર્યો હતો. આ સ્થિતિ કેટલોય વખત સુધી, એમ કહો કે લગભગ ૭૫ વર્ષ સુધી, ચાલુ રહી હતી. (આ બધું વર્ણન તે તે રાજવીના વૃત્તાંત લખતી વખતે તેમજ ધર્મક્રાંતિના પારિશિષ્ટે લખીશું.)

તેમની આકસંખ્યા આ પ્રમાણે નક્કી ઠરાવ્યા બાદ હવે તેમના-ત્રણે વિભાગોના-સમય વિચારીશુ. તે બાદ તે સર્વે રાજાઓના ક્રમાનુક્રમ તથા પ્રત્યેક રાજાઓનો રાજ્યકાળ કેટલા વર્ષ ચાલ્યો હતો તેની ચર્ચા કરીને નિર્ણય બાંધીશુ, એટલે આખાયે વશની સંપૂર્ણ વંશાવળી ઉભી થઈ ગણાશે.

વિભાગવાર સમય—(૧) શત શબ્દનું વિવેચન કરતાં જોઇ ગયા છીએ કે, આ વશની સ્થાપના રાજા શ્રીમુખે મ. સ. ૧૦૦=ઈ સ પૃ ૪૨૭મા કરી છે, તેમજ આ આધ્રભૃત્ય શબ્દના વિવેચનમા જોઇ ગયા છીએ કે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના મ. સ ૨૯૦મા નીપજેલા મરણ બાદ રાજા શાતકરણિ સ્વતત્ર થયો હતો પરતુ પોતે મ સં. ૩૦૧માં મરણ પામ્યો છે એટલે જો આધ્રભૃત્યા શબ્દની યથાર્થપણે વિચારણા થાય તો તો મ. સ. ૧૦૦થી ૨૯૦ સુધી = ૧૯૦ વર્ષ સુધી જ તે સ્થિતિ ચાલી કહેવાય. પરતુ વ્યવહારિક ગણના કરવામાં આવે તો ૩૦૧ સુધી એટલ ૨૦૧ વર્ષ પર્યંત તે સ્થિતિ પ્રવર્તી રહી હતી એમ ગણવુ પડશે. (૨) આંધ્રવંશ અથવા સ્વતત્ર આધ્રપતિઓનો રાજ્યકાળ પુરાણકારના મતથી ૪૫૬ થી ૪૬૦ વર્ષ ચાલ્યો છે. કાર્યની સરળતા માટે ૪૬૦ નો આક માન્ય કરી લઇએ એટલે જો શબ્દાર્થ પ્રમાણે ગણત્રી કરાય તો તેની આદિ, ઉપરના પ્રથમ વિભાગે જણાવ્યા પ્રમાણે મ. સ ૨૯૦મા લેખવી પડશે અને તેનો અંત ૨૯૦+૪૬૦= મ. સં. ૭૫૦=ઈ સ (૭૫૦-૫૨૭)૨૨૩માં ગણાશે અથવા તો ૩૦૧+૪૬૦= મ. સં. ૭૬૧ મા[૨૧]=ઈ. સ. ૨૩૫મા ગણવી પડશે વાસ્તવિકપણે તો હંમેશા વ્યવહારને જ માન આપવુ રહે છે એટલે તેનો અંત ૨૩૫મા જ આવ્યો હતો એમ ગણીને જ આપણે કામ લઈશુ (૩) હવે રહ્યો ત્રીજો વિભાગ શક રાજાઓનો. શકસવતની-સ્થાપના ઈ. સ ૭૮મા થઈ છે અને ઉપરના દ્વિતીય વિભાગમાં સ્વીકાર કરી ગયા પ્રમાણે તેનો અંત ઈ. સ. ૨૩૫માં લેખીએ તો ૨૩૫-૭૮=૧૫૭ વર્ષ પર્યંત તે ચાલ્યો ગણાશે પરતુ જેમ દ્વિતીય વિભાગે વ્યવહારિકપણાથી ગણના કરવાનું ડહાપણભર્યું માન્યુ હતુ, તેમ અત્ર પણ જો તેમ કરીએ તો શક સવત્સરની સ્થાપનાના સમયથી તેનો હિસાબ માડવાને બદલે તેના પ્રવર્તકના મરણ નીપજ્યા પછી ગણવો રહે; અને તેનું મરણ અત્યારે જણાયુ છે (જુઓ તેનું વૃત્તાન્ત) તે પ્રમાણે તે સંવતની સ્થાપના થયા બાદ ચોથે કે પાંચમે વર્ષે થયુ હોવાનું જણાય છે તે ઉપરથી ઇ સ ૮૩માં શકરાજની આદિ ગણવી રહે અને અંત ૨૩૫મા ગણતાં તે વિભાગનો સત્તાકાળ ૧૫૨ વર્ષનો લેખાશે.

આ પ્રમાણે ત્રણ વિભાગનો સત્તાકાળ નક્કી થઇ ગયો હવે તેમનો ક્રમાનુક્રમ અને પ્રત્યેકનો રાજ્યકાળ વિચારીએ એટલે કે જેને સાદી ભાષામા વશાવળી કહેવાય છે તેમા ગોઠવીએ.

વશાવળી ગોઠવવાનું કાર્ય તો સર્વ કરતા અતિ કઠિન જ છે, તેમાંયે જે જે ગ્રન્થકર્તાએ પ્રયત્ન કરી જોયો છે તેમાંના કોઈનુ પરિણામ કોઇને મળતું જ નથી આવતું, એટલે વળી તે કાર્ય વિશેષ કઠિન બને છે. છતાં ઉપરમા સાબિત કરી ગયા પ્રમાણે તે વશનો એકદર રાજ્યકાળ તથા સખ્યા આપણે જાણી ચૂકયા છીએ, એટલે તે આધારે આગળ વધવાને ઘણું સૂતર થઇ પડયુ સમજાય છે તદુપરાંત આપણે રાજાઓની ઓળખના ત્રણ વિભાગો સુવ્યવસ્થિતપણે અને કેટલીક હકીકત સાથે નક્કી કરી શકયા હોવાથી, વિશેષ અનુકૂળતા સાંપડી ગયેલી દેખાય છે. જો કે આપણો પ્રયાસ સર્વથા સ્વીકાર્ય જ થઈ પડશે એમ તો અત્યારે ન જ કહી શકાય, છતા એટલુ જરૂર ધારી શકાશે કે અત્યાર સુધી આદરેલા સર્વ પ્રયોગોમા આપણે તારવી કાઢેલ હકીકતનું સ્થાન એકદમ ઉંચુ ગણવા યોગ્ય તો થશે જ આટલુ પ્રસ્તાવિક વિવેચન કરી હવે આપણા પ્રયત્નમા આગળ વધીયે

---

(૨૧) તેની સ્થાપના ૧૦૦મા અને અત ૭૬૧મા થયો ગણીએ તો તેનો સમગ્ર કાળ ૭૬૧-૧૦૦=૬૬૧ વર્ષનો લેખાય.

સરખાવો ઉપરમા ટી. ન. ૧૨૦

આ કાર્યમાં પણ પ્રસ્તુતપણે આપણે સ્થાપિત કરેલ ધોરણ અનુસાર મિ. પાર્જીટરે તૈયાર કરેલી અને પૃ ૨૬ ઉપર ઉતારેલી નામાવળીનું જ અવલમ્બન લેવું સુગમ થઇ પડશે. પ્રથમમા આપણે તેને જે ત્રણ વિભાગોની ચર્ચા ઉપર કરી ગયા છીએ તેના સાર તરીકે, કોષ્ટકના રૂપમાં ઉતારી લઇએ કે જેથી તેના ઉપર વારવાર નજર રાખીને દલીલ કરી શકાય.

વિભાગ	રાજાની સંખ્યા		એકંદર રાજ્યકાળનાં વર્ષ	
	મિ પાર્જીટરના મતે	આપણા મતે[૨૨]	મિ. પાર્જીટરના મતે	આપણા મતે[૨૨]
(૧) (અ) આંધ્રભૃત્ય	૧ થી ૬ = ૬	૭	૧૩૫[૨૩]	૨૦૧[૨૪]
(આ ઇ) આંધ્રપતિ	૭ થી ૩૦ = ૨૫	૨૯	૩૪૬[૨૫]	૪૬૦[૨૬]
(૨) અથવા				
(અ) આંધ્રભૃત્ય	૧ થી = ૬	૭	૧૩૫[૨૩]	૨૦૧
(આ) આંધ્રપતિ	૭ થી ૨૩ = ૧૭	૧૯	૨૨૮[૨૭]	૩૦૮[૨૯]
(ઇ) શક સ્થાપક રાજાઓ	૨૪ થી ૩૧ = ૮	૧૦	૧૧૮[૨૮]	૧૫૨[૩૦]
(૩) અથવા				
(અ, આ, ઇ) આખો શત–શતવહન વંશ.	૧ થી ૩૧ = ૩૧	૩૬	૪૮૧[૩૧]	૬૬૩ [૩૨]

હવે આપણે પાર્જીટર સાહેબે દર્શાવેલી ક્રમાવળી અને સમયાવળીમાં સુધારણા કરવાનુ કાર્ય વિચારીએ પ્રથમના વિભાગે (જુઓ ૧) તેમના મત પ્રમાણે ૭ પુરુષો થયા છે અને આપણા મતે સાત થયા

(૨૨) આપણા મતનીચે જણાવેલી સર્વ હકીકત, ઉપરમા સાબિત કરી ગયા છીએ તે પ્રમાણે સમજી લેવી.

(૨૩) પ્રથમના છ ભૂપતિના રાજ્યકાળનો સરવાળો છે, ૨૩+૧૦+૧૦+૧૮+૧૮+૫૬=૧૩૫

(૨૪) જુઓ પૃ ૩૧ નું લખાણ.

(૨૫) કુલ ૪૮૧ વર્ષ લખ્યા છે તેમાથી ટી. ન ૨૩ના ૧૩૫ વર્ષ બાદ જતા ૩૪૬ રહેશે.

(૨૬) આ ૪૬૦ (પુરાણકારના મતનો સ્વીકાર કરીએ છીએ તેથી) અને તેની ઉપરના ૨૦૧ જે આપણે લખ્યા છે તે, બેનો સરવાળો કરતા ૬૬૧ આવશે (જુઓ નીચેની ટીકા ન. ૩૨ તથા તેને ઉપરની ટીકા ન. ૨૧ સાથે સરખાવો)

(૨૭) પૃ. ૨૬ ની નામાવળીમાથી નં. ૭ થી ૨૩ સુધીના રાજ્યકાળનો સરવાળો કરતા ૨૨૮ આવશે.

(૨૮) પૃ ૨૬ની વંશાવળીમાથી નં. ૨૪ થી છેવટ સુધીના રાજાઓના સત્તાકાળનો સરવાળો ૧૧૮ આવશે. [અને ન. ૨૩, ૨૭, ૨૮ ટીકાઓનો સરવાળો ૪૮૧ આવી રહેશે. તેવીજ રીતે ન. ૨૩, ૨૫ નો સરવાળો પણ ૪૮૧ આવી રહેશે. સરખાવો નીચે ટી. ન. ૩૧]

(૨૯) ઉપર ન. ૨૬ ટીકાના ૪૬૦ વર્ષના બે ભાગ પાડવાના છે શકરાજાઓનો કાળ ૧૫૨-૩ વર્ષનો આપણે ગણાવ્યો છે (જુઓ નીચે ટી. ન. ૩૦) એટલે બાકી ૩૦૮ રહ્યા.

(૩૦) ટીકા ન ૨૯ ના ૪૬૦ માથી ટી. ન. ૨૯ના ૩૦૮ જતા બાકી ૧૫૨ રહે, જુઓ પૃ. ૩૧ નું લખાણ.

(૩૧) જુઓ ઉપરની ટી. નં. ૨૮ નો પાછલો ભાગ.

(૩૨) ઉપરની ટી. ન. ૨૧ તથા ૨૬ જુઓ.

છે; તેમ તેમના મતે તેમનો સમગ્રકાળ ૧૩૫ વર્ષનો અને આપણા મતે ૨૦૧ વર્ષનો છે. મતલબ કે આપણી ગણત્રીથી સંખ્યામાં એકનો અને સમયમાં ૬૬ વર્ષનો વધારો થાય છે તેના ફાળાની વહેંચણી આ પ્રમાણે કરી શકાય છે રાણી નાગનિકાએ કોતરાવેલ નાનાઘાટના પ્રખ્યાત શિલાલેખ ઉપરથી[૩૩] સમજાય છે કે તે કોતરાવાયો તે સમયે પોતે વિધવા હતી અને પોતાના બન્ને બાળકો અલ્પવયસ્ક હોવાથી તેમના નામે તે પોતે રાજકારભાર ચલાવતી હતી આ સમયે શ્રીમુખના ભાઇ-(એટલે કે પોતાના, સસગાના ભાઈ અને પતિના કાકા)-શ્રીકૃષ્ણે તેના હાથમાંથી રાજની લગામ ખૂંચાવી લઈ ગાદી પચાવી પાડી હતી. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, રાજા શ્રીમુખ અને શ્રીકૃષ્ણના રાજ્યકાળ વચ્ચે રાણી નાગનિકાના પતિનો, એટલે રાજા શ્રીમુખના પુત્રનો, રાજઅમલ ચાલ્યો હતો. તેનું નામઠામ આપણને હજુ સુધી જણાવવામાં આવ્યું નથી પરતુ તેના સિક્કા[૩૪] ઉપરથી તે પારખી શકાય તેમ છે તેમાં તેનું નામ "ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી" આપેલુ છે. એટલે હાલ તુરત આપણે પણ તેને યજ્ઞશ્રી નામથી જ ઓળખાવીશું. આ પ્રમાણે છની સખ્યામાં એકનો વધારો થતા, સાતની સંખ્યા આવી રહે છે હવે ૬૬ વર્ષના સમય વિશે વિચાર કરીએ મિ રેપ્સને જે નામાવલીની સરખામણી કરી બતાવી છે તેમાં મલ્લિક શતકરણીના ફાળે ૫૬ વર્ષ લખ્યા છે[૩૫] જ્યારે મિ. પાર્જીટરે માત્ર તેના નામે ૧૦ વર્ષ જ નોધ્યા છે. બીજી બાજુ નાનાઘાટના શિલાલેખમાં આલેખાયેલ હકીકતનો[૩૬] વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે સમજાય છે કે રાણી નાગનિકાના પુત્રો, તેમના પિતાના મરણ સમયે બાળવયના (મોટો આઠ વર્ષનો અને નાનો છ વર્ષનો) હતા, તેથી શ્રીકૃષ્ણે ગાદી પચાવી પાડી હતી અને તેનો રાજ્યકાળ ૧૦ વર્ષનો[૩૭] નોંધાયો છે;અને શ્રીકૃષ્ણના મરણ બાદ રાણી નાગનિકાનો જ્યેષ્ઠપુત્ર ગાદીપતિ બન્યો છે આટલી હકીકત ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે, રાણી નાગનિકાનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર જ્યારે ફરીને ગાદીએ બેઠો ત્યારે તેની ઉમર ૮ + ૧૦ = ૧૮ વર્ષની હતી. હવે જો પાર્જીટર સાહેબની નામાવલી પ્રમાણે તેને માત્ર ૧૦ વર્ષનું જ રાજ્ય સમર્પીએ તો તેનું મરણ ૧૮+૧૦=૨૮ વર્ષની ઉમરે થયુ ગણવુ પડશે તે અયોગ્ય દેખાય છે. પરંતુ મિ રેપ્સને આપેલ (જુઓ ઉપરમા ટી નં ૩૫) એક ગ્રથકર્ત્તાની ધારણા પ્રમાણે આ જ્યેષ્ઠ-પુત્રના ફાળે જો ૫૬ વર્ષ લેખીએ તો તે ઉચિત જ ગણાશે આ પ્રમાણે ૫૬ વર્ષ ગણતાં (૫૬-૧૦ તો પાર્જીટરે ગણાવ્યા જ છે એટલે) ૪૬ વર્ષનો ફેર નીકળી ગયો, હવે બાકી રહ્યો (૬૬-૪૬) ૨૦ નો ફેર; અને તે આપણે સહેલાઇથી રાણી નાગનિકાના પતિ યજ્ઞશ્રીને નામે ચડાવી શકીશુ આ પ્રમાણે રાજા પણ સાત થયા અને રાજ્યકાળ પણ ૨૦૧ વર્ષનો થઈ રહ્યો આ રીતે પ્રથમ વિભાગનુ સમારકામ પૂરૂં થયુ ગણાશે

હવે બીજો વિભાગ તપાસીએ પાર્જીટર સાહેબના માનવા પ્રમાણે ૧૭ રાજાઓ અને તેમનો સમય ૨૨૮ વર્ષનો છે જ્યારે આપણા મતે ૧૯ રાજા (૧૭)[૩૮] અને ૩૦૮ વર્ષનો રાજ્યકાળ છે મતલબકે સંખ્યામા બે રાજાઓ અને સમયમા ૮૦ વર્ષનો વધારો આપણા મતવ્યાનુસાર છે. તેની સગમત-વહેંચણી નીચે પ્રમાણે કરી શકાય છે પુ ૪ મા જણાવી ગયા છીએ કે, ગર્દભીલવશી ઉજ્જૈનપતિ શકારિ વિક્રમાદિત્યે પૈઠણપતિની સહાય લઇ જે શક રાજાને હરાવીને ગાદિ લઈ લીધી હતી, તે શક રાજાએ પરાજય પામવાથી ગુસ્સે થઇને વિક્રમાદિત્યના સહાયક પૈઠણપતિનો પીછો પકડ્યો હતો પરતુ તેની સાથેના

(૩૩) જુઓ કો. આ. રે. પ્રસ્તાવના પૃ. ૫૦

(૩૪) જુઓ પુ ૨ સિક્કા નં ૬૯, ૭૧, ૭૨ ઈ.

(૩૫) જુઓ કો આ. રે. મા આપેલ કોષ્ટક પૃ. ૬૮. તથા મીસીઝ મેક ડફ રચિત ક્રોનોલોજી

(૩૬) પરિચ્છેદ ૫, લેખ નં. ૧

(૩૭) કો આ. રે. પૃ ૬૮ નો કોઠો, આંક નં. ૨, તેમા આ રાજા કૃષ્ણના ફાળે ૧૮ વર્ષ નોધાયા છે.

(૩૮) વિકલ્પે ૧૭ સંખ્યા રાખી શકાશે; આગળ જુઓ.

યુદ્ધમાં તે શકરાજા મરણ પામ્યો હતો અને તે બાદ દસ વર્ષે પૈઠણપતિ સાત રાજાનું મરણ નીપજ્યું હતું એટલે સાર એ થયો કે, શકારિ વિક્રમાદિત્યની જીત, તેનું ઉજૈનપતિ બનવું અને શકરાજાનું મૃત્યુ, આ ત્રણે બનાવો એક પછી એક એમ અનુક્રમવાર લગભગ એક જ સમયે બનવા પામ્યા છે; જ્યારે રાજા શાતનું મરણ શકરાજાના મરણ બાદ દશ વર્ષે થયું છે. તેમાં, ઈતિહાસ આપણને શીખવે છે કે પ્રથમના ત્રણ બનાવો મ. સં. ૪૭૦=ઈ. સ. પૂ ૫૭ માં બની ગયા છે. તે હિસાબે રાજા સાતનું મરણ મ સં ૪૭૦+૧૦=૪૮૦=ઈ સ. પૂ ૪૭માં બન્યાનું નોંધવું પડશે. આ પ્રમાણે એક વાત નિશ્ચિત થઈને ખીલે બધાણી બીજી બાજુ જૈન સાહિત્યગ્રંથોમાં એમ જણાવાયું છે કે, ઉજૈનપતિ વિક્રમાદિત્યે પાલીતાણાની યાત્રા કરી હતી અને પાદલિપ્તસૂરિ નામના આચાર્યના (જેમનો સમય વિક્રમ સવત ૧ અથવા તેની આસપાસનો કહેવાયો છે) નેતૃત્વપણામાં કેટલાંક[૩૯] ધાર્મિક કાર્યો ત્યાં કરાવ્યા હતાં વળી જણાવવામાં આવ્યું છે કે પૈઠણપતિ રાજા શાલિવાહને પણ એક બીજા જૈનાચાર્ય નામે શ્રી આર્યખપુટ, તથા ઉપરોક્ત પાદલિપ્ત અને તેમના શિષ્ય નાગાર્જુનની રાહબરીમાં શ્રી શત્રુંજયની યાત્રા કરીને કેટલાક ધાર્મિક કાર્યો કરાવ્યા છે તેમજ આ પૈઠણપતિ સાહિત્યપ્રેમી અને મહાપરાક્રમી હતો એટલે જૈન ગ્રન્થોમાં લખાયલા આ પ્રકારની મતલબના બન્ને નિવેદનો ઉપરથી એવા સાર ઉપર આવવું પડે છે કે, આ બધા જૈનાચાર્યો તેમજ રાજા વિક્રમાદિત્ય અને સાહિત્યપ્રેમી પૈઠણપતિ રાજા શાલિવાહન એક બીજાના સહસમયી છે અથવા તો એકદમ નિકટના સમયવર્તી છે. આ વખતે જૈનાચાર્ય સિદ્ધસૂરિની શાસનસત્તા ચાલતી હોવાનું નોંધાયું છે કે જેમનો સમય (જુઓ પરિચ્છેદ ૫, લેખ ન. ૧૩) મ મ ૪૭૧ થી ૫૪૮ =ઈ. સ. પૂ ૫૬ થી ઈ. સ. ૨૨ સુધીના ૭૮ વર્ષનો કહેવાયો છે, જ્યારે પુ ૪માં ગર્દભીલ વંશની વંશાવળી ઉપરથી રાજા વિક્રમાદિત્ય શકારિનો સમય પણ લગભગ તે જ બતાવાયો છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે, ઇતિહાસની સાથે જૈનગ્રન્થની હકીકત મળતી થઈ જતી દેખાય છે તેમજ વૈદિકમતના યુગપુરાણમાં આળેખાયલી શકરાજા અને પૈઠણપતિ રાજા શાતના યુદ્ધની કથાનો સમય (પુ ૪, પૃ ૧૯, ટી ન. ૧૦) પણ તે કાળની જ સાક્ષી પૂરે છે આ પ્રમાણે જૈન તથા વૈદિકગ્રન્થોની હકીકતને ઇતિહાસનો ટેકો મળે છે. એટલે આ સર્વેની સત્ય ઘટના તરીકે જ ગણત્રી કરવી રહે છે, જેથી ઉજ્જૈનપતિ વિક્રમાદિત્ય અને પૈઠણપતિ સાહિત્યપ્રેમી રાજા શાલિવાહનને, સમકાલિનપણે કે નિકટસમયી પુરવાર કર્યા બાદ, એટલું જ તપાસવાનું રહે છે કે, જે રાજા શાત મ. સં. ૪૮૦ માં (શક રાજાના મૃત્યુ બાદ દશ વર્ષે) મરણ પામ્યો છે અને જેણે શક પ્રજા સાથેના યુદ્ધમાં શકારિ વિક્રમાદિત્યને મદદ કરી હતી, તે જ રાજા સાહિત્યપ્રેમી શાલિવાહન હતો કે તેની પાછળ આવનાર તે હતો. ગાથાસપ્તતિ નામનો જે ગ્રન્થ હાથ લાગ્યો છે તે આધારે સ્પષ્ટ થાય છે કે તે ગ્રન્થનો કર્ત્તા, હાલ રાજા મહાવિદ્વાન સાહિત્યપ્રેમી અને કવિ પણ હતો. ઉપરાંત તે મહા પરાક્રમી પણ હતો[૪૦] આ રાજા હાલને જૈન ગ્રંથોમાં શાલવાહન (અપભ્રંશમાં હાલ) શાલવાણ ઇત્યાદિ નામ અપાયું છે, જ્યારે શકારિ વિક્રમાદિત્યના સહાયકને તેવું કોઇપણ ઉપનામ, ઓળખ કે વિદ્વતાદર્શક ઉપાધિ અપાયાનું હજુ સુધી કોઇ ગ્રન્થમાં જણાવાયું નથી, એટલે શકારહિત માનવું પડે છે કે, શકારિ વિક્રમાદિત્યનો સહાયક રાજા શાત બીજો અને આ સાહિત્યપ્રેમી રાજા હાલ પણ બીજો; અને ઉપરમાં કહી ગયા છીએ કે, આ રાજા કાં તો વિક્રમાદિત્યનો સમકાલીન હતો અથવા તો અતિ નિકટવર્તી હતો એટલે સિદ્ધ થયું છે કે, શકારિ વિક્રમાદિત્યનો સહાયક રાજા શાત તે પ્રથમ હોવો જોઇએ અને તેની પછી

(૩૯) આ બાબતના ઇસારા તેમના જીવન ચરિત્રે આપવામાં આવ્યા છે, તે જુઓ.

(૪૦) આ બધું વૃત્તાંત તેના જીવનચરિત્રમાં લખાવાનું છે. તે ત્યાં જુઓ.

તરત જ આ સાહિત્યપ્રેમી રાજા હાલ ગાદિએ બેઠો હોવો જોઇએ હવે મિ પાર્જીટરે આપેલી (ઉપરમા પૃ ૨૭) નામાવળી તપાસીશુ તો જણાય છે કે રાજા હાલનો પુરોગામી જે નૃપતિ છે તેનુ નામ અરિષ્ટકર્ણ છે અને તેનુ રાજ્ય પણ લાંબો સમય ચાલ્યુ છે. એટલે સહજ અનુમાન બાંધી શકાય છે કે તે પરાક્રમી અને બળવાન હશે જ, જેથી તેણે ઉજ્જૈનપતિ વિક્રમાદિત્યને કુમક દીધી હોય તે પણ બનવા યોગ્ય જ છે. આ ઉપરથી હવે એટલુ આપણે ચોક્કસ કહી શકયા કહેવાઇએ કે રાજા અરિષ્ટકર્ણ જ શકારિ વિક્રમાદિત્યની મદદે ગયો હતો અને તેણે પાર્જીટર સાહેબના કહેવા પ્રમાણે ૨૫ વર્ષ રાજ્ય ભોગવ્યુ છે. એટલે તેનો સમય મ સં ૪૫૫ થી ૪૮૦ ઇ સ. પૂ. ૭૧ થી ૪૬ સુધી ગણવો રહે છે અને તેના મરણ બાદ તરત જ રાજા હાલ મ સ. ૪૮૦ મા ગાદીએ બેઠો છે.

બીજી હકીકત એમ નીકળે છે કે ગૌતમીપુત્ર શાતકરણીએ (પૃ ૨૭ વંશાવળી, આંક ન ૨૩) પોતાના રાજ્યકાળે ૧૮મા વર્ષે (પરિચ્છેદ ૫, લેખ ન. ૭) નહપાણ ક્ષહરાટના વંશજોને હરાવી પોતાના કુળની લુપ્ત થયેલી કીર્તિ પાછી મેળવી હતી (પંચમ પરિચ્છેદ, લેખ ન ૮) તેણે તે વખતે શકસંવત્સર ચલાવ્યો છે [૪૧] તેનો સમય ઇ. સ ૭૮ = મ સ ૫૨૭ + ૭૮ = ૬૦૫ છે. આ પછી પોતે ૪।। વર્ષ[૪૨] જીવત રહીને મરણ પામ્યો છે એટલે કે તેનુ રાજ્ય ૨૨ વર્ષ ચાલ્યુ છે તથા મ. સ ૬૧૦ મા તેનો અંત આવ્યો છે. તે હિસાબે તેનો અમલ મ. સ. ૫૮૮થી ૬૧૦ = ૨૨ વર્ષનો ચોક્કસ થયો ગણી લેવો રહે છે.

હવે આપણે જરા પાછા મૂળ હકીકત ઉપર વળીએ. ઉપરમા સાબિત કરી ગયા છીએ કે હાલ રાજાનું ગાદીએ આવવુ મ. સં. ૪૮૦ (ઇ. સ. પૂ ૪૭) છે અને ગૌતમીપુત્ર ન. ૨૩વાળાનું મરણ મ. સ. ૬૧૦મા છે એટલે કે તે બેની વચ્ચેનું અંતર ૧૩૦ વર્ષનું પડે છે. જ્યારે પૃ ૨૭માં જણાવ્યા પ્રમાણે તે માત્ર ૮૧ વર્ષનુ જ છે[૪૩] આ ઉપરથી સમજાય છે કે, મિ. પાર્જીટરના કથનમાં કયાક ૪૯ વર્ષનો (૧૩૦–૮૧= ૪૯) સુધારો માગે છે. તેમાયે રાજા હાલ અને ગૌતમીપુત્ર સુધીના રાજાના નામ, તેમનો અનુક્રમ તથા વર્ષસંખ્યા, સર્વે ગ્રન્થોમા એક સરખા જ છે એટલે તેમાં કાંઈ ઘટાડો કે વધારો કરવાનુ આપણે ઇચ્છિત નથી ધારતા. તેથી જે ૪૯ વર્ષનો ઉમેરો કરવો રહે છે તે આખોયે ફાળો રાજા હાલને નામે જ આપણે ચડાવવો રહે છે, કારણ કે આપણે તેના જીવન વૃત્તાંતથી જાણીએ છીએ કે તે બહુ નાની ઉમરમા ગાદીએ આવ્યો હતો વળી આવા પરાક્રમી અને વૈભવશાળી રાજાનું રાજ્ય કેવળ પાંચ વર્ષનુ જ ચાલ્યું હોય તે તદ્દન કલ્પનાતિત કહેવાય. એટલે બનવાજોગ છે કે લહિઆની ભૂલને લીધે કે જાણી જોઇને તેણે વાપરેલ દોઢ ડહાપણને લીધે, તેણે ૫૪–૫૫ વર્ષને બદલે છેલ્લો ચાર–પાંચનો આંકડો કાયમ રાખીને, માત્ર પ્રથમનો આંકડો જે પાંચ હતો તે ઉરાડી દીધો લાગે છે. હવે આપણે તે આંક સુધારીને બે પાંચડા તરીકે પંચાવનનો ગણી તેના રાજ્યાભિષેકને મ સ ૪૮૦ થયેલ નોંધવો તથા તેનું મરણ મ. સં. ૫૪૪ –૫મા ગણવુ તે વ્યાજબી કહેવાશે.

એટલે આંધ્રપતિ રાજાઓના આ બીજા વિભાગે

(૪૧) વિશેષ શોધખોળ આધારે અમને એમ જણાયું છે કે નહપાણને હરાવનાર અને શકપ્રવર્તક રાજા, બન્ને જુદી જ વ્યક્તિઓ છે. તેમા શકપ્રવર્તકનો આંક ગણવો હોય તો ન. ૨૩ આવશે. છતાયે અત્ર ટાંકેલી હકીકતમા આપણી ગણત્રીને વાંધો આવતો નથી. (વળી નીચેની ટી. ૪૨ જુઓ)

(૪૨) નહપાણને હરાવનાર તથા રાણી બળશ્રીના પુત્ર તરીકે, આ રાજાને માની લઇને (ઉપરમા ટી. નં. ૪૧ જુઓ) આ કથન તેના લેખકે જણાવ્યું છે (જુઓ જ. બો. બ્રૈ. રો. એ. સો. ૧૯૨૮, ન્યુ સીરીઝ, પુ. ૩; મિ. બખ્લેનો લેખ) પરંતુ અમારી તપાસને લીધે તેમા ફેરફાર કરવો પડશે. પણ અહીં ઈ. સ. ૭૮ના આંકને તેથી કરીને કાંઇ બાધ આવતો નથી.

(૪૩) રાજા હાલના વર્ષ ૫ + અને તે પછીના અનુક્રમે ૫+૨૧+૧+૬ માસ + ૨૮ અને ૨૧ = કુલ સરવાળો ૮૧।। વર્ષ. (જો કે આમા પણ કેટલીક વિગતોના આધારે ફેરફાર કરવો પડયો છે, પણ તે બહુ નજીવો છે).

મિ પાર્જીટરે જે ૧૭ રાજા અને ૨૨૮ વર્ષ લખ્યા છે તેમાના ઉત્તર ભાગે એટલે, રાજા હાલથી શરૂ કરીને ગૌતમીપુત્ર સુધી સાત રાજા થયાનું અને ૧૩૦ વર્ષનો સમય હોવાનુ સાબિત થઈ ચૂક્યુ; જેથી હવે આ વિભાગે ૧૯ રાજા[44] અને ૩૦૮ વર્ષ જે ગણાવાયાં છે તેમાથી બાર રાજા અને ૧૭૮ વર્ષનો સમય પૂરવાનુ જ કાર્ય બાકી રહ્યુ ગણાશે હવે પૃ ૨૭ ઉપરની નામાવલી તપાસીશુ તો લંબોદરથી અરિષ્ટ-કર્ણ સુધીના (ન ૭થી ૧૬ સુધીના) દશ રાજાઓ[45] અને તેમના રાજ્યકાળે ૧૪૬ વર્ષ[46] ગણાવ્યા છે. એટલે ખૂટતા ૩૨ વર્ષ (૧૭૮-૧૪૬=૩૨), બાકી રહેતા બે રાજાઓના ફાળે ચડાવવા રહેશે તે આ પ્રમાણે સૂચવી શકાશે જુદા જુદા પુરાણોમા જે નામાવલી આપવામા આવી છે, તેમા કોઈકમા[47] આવિ અને મેઘાસ્વાતિ[48]ના નામો નજરે પડે છે, જ્યારે કોઈકમા તે નામો નથી; જેમા છે તેમા તે બેના ફાળે ૧૨ અને ૨ વર્ષો નોધાયા છે. જો આ બેનો ઉમેરો કરીએ તો રાજાની આંકસંખ્યા પૂરેપૂરી થઇ જશે. ઉપરાત તેમના સ્થાનનું નિર્માણ પણ તે પુરાણોના અભિપ્રાય મુજબ જ રાખીશુ. પરંતુ ખૂટતા ૩૨ વર્ષને બદલે ચૌદની જ પૂર્ણિ થવાથી બાકી ૧૮ નો વધારો તો સૂચવવો રહે છેજ. અથવા તો, આવી રાજાના ખાતે સર્વ પુરાણો એકમત થવાથી તેના ફાળાના ૧૨ કાયમ રાખીએ તો મેઘાસ્વાતિ બીજાના ફાળે બાકીના ૨૦ (૩૨ ૧૨=૨૦) વીસે ઠરાવવા રહે છે. બનવાજોગ છે કે જેમ અનેક ઠેકાણે લહિઆએ બે આંકડાની જગ્યાએ એકની જ નોધ લીધી છે ને બીજાને ઉરાડી દીધો છે, તેમ આના કિસ્સામા પણ ૨૦[49]ને બદલે ૨ ની જ નોધ રાખી ૦ ને કમી કરી દીધો હોય; આ કલ્પનાના બળે આપણે મેઘાસ્વાતિને ૨૦ વર્ષ સમર્પીશુ જોકે આ વિભાગના સર્વે મળીને બારે (અથવા દસ ગણો તો

(૪૪) આંધ્રપતિની ૧૯ સંખ્યા છે અને બીજી રીતે ૧૭ પણ કહી શકાશે, કેમકે આંધ્રપતિનો પ્રથમ રાજા જેનો આંક ૮ મો ગણાય છે તેને બદલે, આંક ૭ વાળા શાતકરણિએ પણ અમુક વર્ષ માટે સ્વતંત્રતા ધારણ કરી હોવાને લીધે તેને પણ આંધ્રપતિની નામાવલીમા તો ગણી શકાય જ. તેવી રીતે છેલ્લો આંધ્રપતિ જેને શકપ્રવર્તક રાજાના વિભાગમા ગણ્યો છે તેને પણ આંધ્રપતિના વિભાગે ગણી શકાય, મતલબ કે પ્રથમ અને અંતિમ, બન્નેને આ મધ્યમ વિભાગે ગણીએ, તો જેને આપણે ૧૭ ગણ્યા છે તેને જ ૧૯ પણ ગણી લેવાય અને તેમ થાય તો સંખ્યાની વધઘટ કરવા જરૂર પણ નથી રહેતી. (સરખાવો ઉપરની ટીકા ન. ૧૮નો પાછલો ભાગ.)

(૪૫) આ પ્રમાણે દશ રાજાઓ, ઉપરાત આંધ્રભૃત્ય સાત ગણીએ, એટલે ૧૭ થયા અને શક સંવત્સર પ્રવર્તાબાદ બે રાજા થયા છે કે જેમની પાસેથી ચષ્ઠણે કેટલોક મુલક જીતી લઈ દક્ષિણમા હાંકી કાઢ્યા છે. એટલે તે બેને ઉમેરતા ૧૯ થઇ રહે છે આ પ્રમાણે બે ત્રણ રીતે ૧૭ તેમજ ૧૯ના આંકનો મેળ મેળવી શકાય છે.

(૪૬) તે દશના રાજ્યસત્તાની સંખ્યા અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે:—

૧૮, ૧૨, ૧૮, ૧૮, ૭, ૩, ૮, ૧, ૩૬ અને ૨૫= ૧૪૬ વર્ષ આવશે. અથવા બીજી રીતે પણ ૧૭ તથા ૧૯ કરી શકાય તેમ છે તે માટે જુઓ ઉપર ન. ૪૫.

(૪૭) જુઓ કો. આ. રે. પૃ. ૬૮ મા પણ આના ઉતારા અપાયા છે.

(૪૮) આ બે નામમાનો એક મેઘાસ્વાતિ તો દરેકમા છે જેનો આંક ૧૧ નો છે અહી જે ન હોવાનુ અમે જણાવ્યું છે તે બીજો મેઘાસ્વાતિ સમજવો, જેનો આંક ૧૩ મો છે. મતલબ કે આખા વંશમા બે મેઘાસ્વાતિ ગણવાના છે.

(૪૯) આ મેઘાસ્વાતિના ખાતે ૨૦ ને સ્થાને ૨૨ વર્ષ હોવા જોઈએ. એટલે જેમ રાજા હાલને ખાતે ૬૫ હતા પણ છેલ્લો પાંચડો રખાયો છે ને પ્રથમનો આંક ઉરાડી દીધો છે, તેમ અહીં પણ ૨૦ (બે આંકડા હોવા છતા) ને સ્થાને એક આંકડો રાખી બીજો કમી કરી દેવાયો હોય.

[ખાસ સૂચના:—આ નામો સાથે, વર્ષની સંખ્યામા ફાવે તો ૨૦ રાખો કે ૨૨ રાખો, અરે તેથી કમી કે વધારે રાખો પરંતુ ન. ૭થી ૧૬ સુધીના અરિષ્ટકર્ણ સુધીના જીવનમા કોઇ રાજકારણનો અગત્યતા ધરાવતો બનાવ બન્યાનું નોધાયું જણાતુ નથી એટલે તે હિસાબે ગમે તેના ઓછા વધારે કરો તોપણ હરકત આવતી નથી, છેલ્લી ઘડીયે મળી આવેલી સામગ્રી વડે તેમના અનુક્રમ અને રાજ્યકાળમા અમારેજ ફેરફાર કરવો પડયો છે. (જુઓ પૃ. ૩૮નુ લખાણ)

તેમ) રાજાઓના હિસ્સે કોઈ મહત્ત્વપૂર્ણ ઐતિહાસિક બનાવ બન્યાનુ હજુ સુધી જડી આવ્યુ નથી, એટલે અનુમાન કે કલ્પના કરવામા, આપણે કોઈ જાતની નજીવી કે ગભીર પ્રકારની, એકાદ કસુર કરી જતા હોઈશુ તોપણ, ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ કોઈને બહુ અન્યાય કરવા જેવુ તો થતુ નથી જ

આવી રીતે બે વિભાગનો સુધારો કરવાની મગામત સંપૂર્ણ થતા હવે ત્રીજો વિભાગ જે શકસંવતના સ્થાપક પછીના રાજાઓનો છે,—જેને ટૂંકમા આપણે શક રાજાઓ તરીકે સંબોધીશુ, તેમનો છે તેમા પાર્જીટર સાહેબના જણાવ્યા પ્રમાણે ૮ રાજા અને ૧૧૯ વર્ષનો અમલ આવે છે. જ્યારે આપણી ગણત્રીથી ૧૦ રાજા અને ૧૫૨ વર્ષનો કાળ છે પરતુ આ આખરી કાળ રાજદ્વારી દૃષ્ટિએ તદ્દન શૂન્યવત્ હોવાથી, તેમાં સુધારો કરવાનો પ્રયાસ આદરો યા નહીં, તોપણ બધુ સરખુ જ છે છતા તે ખાડો પૂરવો જ હોય તો, આ બે છેવટના રાજાનો રાજ્યકાળ ૩૩ વર્ષ (૧૫૨ આપણી ગણત્રીના છે તેમાથી ૧૧૯ પાર્જીટર સાહેબની ગણત્રીના બાદ કરતા)નો ઠગવવો [ટીપ્પણ . આપણી ગણત્રીએ જે ૧૫૨ વર્ષ આ ત્રીજા વિભાગના ગણાવ્યા છે તે, જો આ વશનો અત ઈ સ ૨૩૫મા કે તેમનો રાજ્યકાળ ૬૬૧ વર્ષ સુધી ચાલ્યાનુ ઠરાવીએ તો જ, પરંતુ પૃ. ૨૫ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જો અંત ઇ મ ૨૬૧મા આવ્યાનું એટલે કે આખો રાજ્યકાળ ૬૮૮ વર્ષ લબાયો હોવાનુ ગણીએ તો વળી બીજા ૨૬૧–૨૩૫=૨૬ વર્ષનો ગાળો પુરવો પડશે. તે માટે એક જ રસ્તો રહે છે તે એ કે, જે ૩૬ રાજાઓ ગણ્યા છે તેને બદલે ત્રણ ઉમેરી ૩૯ ગણવા જેથી ૧૦+૨૯=૩૯ની સંખ્યાનો મેળ[૫૦] પુરો થઈ રહે પરતુ ઇ સ ૨૬૧ની સાલમા અંત આવ્યો હોય એમ માનવાનું કારણ[૫૧] રહેતુ નથી. એટલે તે કલ્પના હાલ તો પડતી જ મૂકવી રહે છે. જ્યારે ૨૬૧ના અંતની માન્યતાને માત્ર કલ્પના જ ઠગવવી પડે છે ત્યારે પૃ ૨૫ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે એક વિદ્વાને જે ઇ. સ ૨૦૨ની સાલ અર્પણ કરી દીધી છે તે તો વળી વિશેષ વિચારણીય પ્રશ્ન થઇ પડવો જોઇએ.]

ઉપર સૂચવેલ ત્રણે વિભાગીય સર્વ સુધારાવધારાને સુવ્યવસ્થિત ગોઠવતા નામાવલીનો જે સાર અને વ શાવળી, ઉભા થયા છે તે નીચે પ્રમાણે બનેલા ગણાશે

(૧) આખા વંશના ૩૬ રાજાઓ · મ સ ૧૦૦ થી ૭૬૧ = ઇ સ. પૂ ૪૨૭ થી ૨૩૫ સુધી.
૬૬૧ વર્ષ, ૩૯ રાજાઓ . મ સ ૧૦૦ થી ૭૮૮ = ઇ. સ પૂ. ૪૨૭ થી ૨૬૧ સુધી.

(૨) આન્ધ્રભૃત્યા[૫૨]—
૭ રાજાઓ . મ સ ૧૦૦ થી ૩૦૧ = ઇ સ પૂ. ૪૨૭ થી ૨૨૫ = ૨૦૧ વર્ષ
૯ રાજાઓ . મ. સં ૧૦૦ થી ૩૩૧ = ઇ સ પૂ ૪૨૭ થી ૧૯૫ = ૨૩૧ ,,

(૩) આંધ્રપતિઓ :—
૩૨ રાજાઓ : મ સં. ૩૦૧ થી ૭૮૮ = ઇ સ પૂ ૨૨૫ થી ૨૬૧ = ૪૮૭ ,,
૩૦ રાજાઓ : મ. સં ૩૩૧ થી ૭૮૮ = ઇ. મ પૂ. ૧૯૫ થી ૨૬૧ = ૪૧૬ ,,

(૫૦) અ. હિ. ઈ. ત્રીજી આવૃત્તિ. પૃ. ૨૧૭ — The number of kings appears to be correctly stated (in Puranas) as having been thirry= પુરાણોમા રાજાઓની સખ્યાને ૩૦ કહી છે તે બરાબર સમજાય છે. (ટીપ્પણ—નવ આન્ધ્રભૃત્યા અપિલક સુધીના + ૩૦ આન્ધ્રપતિઓ = ૩૯ એકંદર થયા.)

(૫૧) તે માટે આગળ ઉપર "રાજધાનીનુ સ્થાન" વાળો પારિગ્રાફ જુઓ.

(૫૨) આ આક જ ખરો ઠરાવવો રહે છે

(અત્યાર પૂર્વે લખેલ આ વ શના કે ચષ્ઠણવંશીઓના સમકાલીનપણાના કોઠકોમા જે ફેરફાર દેખાય તે વિશેષ અધ્યયનના પરિણામ રૂપે સમજી લેવુ).

તેમાથી જાહોજલાલી ભોગવતા—

(અ) વંશાવળીમાથી નં ૮ થી ૨૮ સુધીના ૨૦ + ઓગણત્રીસમો ગણો તો = ૨૧
(આ) „ નં. ૧૦ થી ૨૯ સુધીના ૧૮ + સદર = ૧૯
(ઇ) „ નં ૮ થી ૨૮ (વચ્ચેનાં બે નામ નથી મળતાં તે કાઢી નાખીએ[૫૩] તો) ૧૮ + ૧ = ૧૯
(ઉ) „ નં ૧૦ થી ૨૮ (વચ્ચેના બે નામ નથી મળતા તે કાઢી નાખીએ તો) ૧૬ + ૧ = ૧૭

આ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન વિદ્વાનોના મતવ્યને અનુસરીને, ઘટતો ફેરફાર કરીને તે વંશના રાજાની આકસખ્યા, તેમનો અનુક્રમ તથા નામ, તેમજ રાજ્યકાળ આપણે ગોઠવી નાખ્યો છે પરંતુ તેજ પ્રમાણે સર્વથા છે એમ તો અમે પણ કહેવાને તૈયાર નથી એટલુજ માની લેવાનું કે, વિશેષ અધ્યયનને અંગે તથા અન્ય માહિતી મળતી રહી છે તેને અનુસરીને, અમે જે કાંઈ ફેરફાર સૂચવ્યો છે, તે જે શોધી કરીને નીચે જોડેલ પત્રકમા દર્શાવ્યો છે, તે પૃ. ૨૬મા બતાવેલા પત્રક કરતા ભડકાવનારો ન સમજાય તેમજ વિના કારણે ઉભો કરાયો ન લાગે, તેટલા ખાતર જ ઉપરનો સર્વ પ્રયાસ કરાયલ છે વળી વિદ્વાનોએ પણ જે જે અભિપ્રાયો ઉચ્ચાર્યા છે, તે તેમને જે જે સાધન સામગ્રી મળી હતી, તે આધારે જ હતા, છતા તેમા સુધારાને સ્થાન છે એવુ તો તેમના કથન ઉપરથી પણ સૂચન નીકળે છે એટલે આપણે યથાશક્તિ પ્રયાસ કરી જે સૂઝયું તે સૂચવ્યુ છે. વિશેષ શોધખોળથી વળી જે જણાય તે વિચારક વાચકવર્ગ, જનતાની જાણ માટે પ્રકાશિત કરશે એવી અભ્યર્થના છે.

અમારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે, પ્રથમના નંબર ૭ વિશેનો તથા નં. ૧૭ અને ૧૮નો અનુક્રમ અને રાજ્યકાળ* લગભગ ચોક્કસ જ છે ઉપરાંત વચ્ચેના નં. ૮ થી ૧૬ સુધીના નવનો સમગ્ર રાજ્યકાળ તદ્દન સાચો જ છે, પરંતુ તેમના પ્રત્યેકના નામ, અનુક્રમ કે રાજ્યકાળના દર્શનમા ફેરફાર સંભવિત* છે.

નં. ૧૯થી અંત સુધીના રાજવીની સંખ્યામા, અનુક્રમમા તેમજ શાસનકાળના વર્ષદર્શનમાં, અમે પ્રાપ્ત થતી સામગ્રીને અનુલક્ષીને ફેરફાર કર્યો છે એટલે શકય છે કે, તે ત્રણે મુદ્દાને અંગે થોડો થોડો સુધારો થવા પામે પણ ખરો. છતા તેનુ મૂળ શરીર ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એમને એમ જળવાયલુ જ રહેવા પામશે એવી ઉમેદ છે.

અમારી તરફના આટલા વક્તવ્ય સાથે આખી વંશાવળી જે અમારી ધારણા પ્રમાણે ગોઠવાઈ છે તે આ નીચે રજુ કરી છે.

---

(૫૩) ઉપરની ટીકા નં. ૫૨ પ્રમાણે.

* ઉપરની ટી. નં. ૪૯ નો પાછલો ભાગ જુઓ.

નંબર	નામ	મ. સં થી મ સં	વર્ષ	ઈ. સ પૂ થી ઈ. સ પૃ	ધર્મ	વિશેષ હકીકત
૧	શ્રીમુખ (વાસિષ્ઠીપુત્ર) વિલિવાયકુરસ	૧૦૦-૧૧૩	૧૩	૪૨૭-૪૧૪	જૈન	નાગિકની પશ્ચિમે પૈંઠમાં ગાદી કરી.
૨	યજ્ઞશ્રી (ગૌતમીપુત્ર) વિલિવયકુરસ	૧૧૩-૧૪૪	૩૧[૫૪]	૪૧૪-૩૮૩	,,	રાણી નાગનિકાનો પતિ, કદાચ ગાદી જુન્નેરમાં કરી હોય ન.૨૦ છિન્નાનો શિલાલેખ
	વદસત્ શ્રીશાતકરણિ	૧૪૪-૧૪૫	૧૦મા.	૩૮૩-૩૮૨	,,	રાણી નાગનિકાનો પુત્ર-સગિર
૩	શ્રીકૃષ્ણ પહેલો (વાસિષ્ઠીપુત્ર)	૧૪૫-૧૫૪	૧૦[૫૫]	૩૮૨-૩૭૩	,,	ચદ્રગુપ્તે થોડો મુલક બથાવી પાડ્યો છતા, પોતાનુ અંત.કરણ દોષિત હોવાથી તે મુગો રહ્યો હતો
૪	મલિક શ્રીશાતકરણિ વાસિષ્ઠીપુત્ર વિલિવયકુરસ	૧૫૪-૨૧૦	૫૬	૩૭૩-૩૧૭	,,	રાણી નાગનિકાનો પુત્ર; ઉમર લાયક થતા ફરીને ગાદી ઉપર આવ્યો જેના રાજ્યે જૈન સાહિત્યગાના ભદ્રબાહુ વરાહમિહિરની જ્યોતિષ વિદ્યાના જ્ઞાનની કસોટિના પ્રસગો બન્યા હતા
૫	પૂર્ણોત્સંગ (માઢરીપુત્ર)[૫૬]	૨૧૦-૨૨૮	૧૮	૩૧૭-૨૯૯	,,	આના રાજ્યકાળ વિષે ષષ્ઠમ પરિચ્છેદ લેખ નં ૩૦ જુઓ પૈંઠ (પ્રતિષ્ઠાનપુર)માથી ગાદી ફેરવી, બેન્નાકટક-અમરાવતીમા લઇ ગયો કલિંગપતિ બન્યો હતો

(૫૪) શિલાલેખ નં. ૨૦નું વર્ણન, ષષ્ઠમ પરિચ્છેદ જુઓ. (કો આ. રે પ્ર પૃ. ૩૯)

Two of the Pulumāvi's predecessors seem to have borne the title of Vilivāyakura in the district of Kolhapur=પુલુમાવીના બે પૂર્વજોએ કોલ્હાપુર જીલ્લામા 'વિલિવાયકુર'ના બિરુદ મેળવ્યા હતા. અહી પુલુમાવી એટલે ન. ૧૮ સમજવો અને નં. ૨ તથા ન. ૩ વાળાના પણ તે બિરુદ સમજવા. તથા તેમના રાજ્યો ત્યાસુધી વિસ્તરવા પામ્યા હતા એમ સમજવુ.

(૫૫) જ બો. બ્રૅ. રૉ એ. સો. (નવી આવૃત્તિ) પુ. ૩ પૃ. ૫૩—Simukh was succeeded by his younger brother Kṛṣṇa, who ruled for 18 years=શિમુખ પછી તેનો ભાઇ કૃષ્ણ ગાદીએ બેઠો હતો. તેણે ૧૮ વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે; પુરાણકારે વંશાવળી આપી છ (કો. આ. રે. પ્ર. પૃ. ૬૮) તેમા ઘણા ફેરફારો કરવા પડયા છે. અઢારમાથી ૧૦ કૃષ્ણના ખાતે રાખી ૮ ગૌતમીપુત્રમા લઈ જવા પડયા છે.

(૫૬) કો. આ. રે. પૃ. ૨૭, પારા. ૩૫—His (Vāsisthiputra Vilivāyakura) (coin Nos. 57 & 59)

નંબર	નામ	મ. સં થી મ સં	વર્ષ	ઈ. સ. પૂ થી ઈ. સ પૂ.	ધર્મ	વિશેષ હકીકત
૬	સ્કંધસ્તંભ–કૃષ્ણ રજો (ગૌતમીપુત્ર) વિલિવાયકુરસ(?)	૨૨૮–૨૪૬	૧૭॥	૨૯૯–૨૮૨	જૈન	પ્રિયદર્શિંને કલિંગના યુદ્ધમાં પ્રથમ હરાવેલ તે: બીજી વખતે તેના પુત્ર નં. ૭ને હરાવ્યો.
૭	વાસિષ્ઠીપુત્ર શાતકરણિ	૨૪૬–૩૦૨	૫૬॥	૨૮૨–૨૨૫	વૈદિક	પતજલિભક્ત : ઉપર ન. ૬ ની હકીકત જુઓ એ અશ્વમેધ કર્યા હતા.
૮	લમ્બોદર	૩૦૨–૩૨૦	૧૮	૨૨૫–૨૦૭	,,	
૯	આપિલિક–આપિલક	૩૨૦–૩૩૨	૧૨	૨૦૭–૧૯૫	,,	ઈ સ. પૂ ૧૯૬ (પુ ૩, પૃ. ૯૩) વિદર્ભના સરદારની પુત્રી માલવિકાને શુંગપતિ અગ્નિમિત્ર પરણ્યો
૧૦	આવિ–આવી	૩૩૨–૩૪૪	૧૨	૧૯૫–૧૮૩	,,	
૧૧[૫૭]	મેઘસ્વાતિ પહેલો[૫૮]	૩૪૪–૩૮૨	૩૮	૧૮૩–૧૪૫	પ્રથમ વૈદિક પછીથી જૈન	જેને કાલિકસૂરિ શ્યામાર્યે–(પયન્નાકાર) જૈન આચાર્યે પ્રતિબોધી જૈન બનાવ્યો : આ કાલિકસૂરિ શુંગવશી બળમિત્ર ભાનુમિત્રના મામા થતા હતા જેમને ભર ચોમાસે અવંતિ છોડી, દક્ષિણમા આવવું પડયું હતુ
૧૨	સૌદાસ–મંધસ્વાતિ	૩૮૨–૪૧૧	૨૯	૧૪૫–૧૧૬	જૈન	નહપાણ ક્ષત્રપ અને રૂષભદત્તના હાથે હારી ગયો તે. લેખ નં. ૩૧–૩૫

position as predecessor to Mātharīputra (§ 36) and Gautamīputra (§ 37)=માથરીપુત્રની (પારા ૩૬) તથા ગૌતમીપુત્ર (પારા નં. ૩૭)ની પૂર્વે થઇ ગયા તરીકેની સ્થિતિ વાસિષ્ઠીપુત્ર વિલિવાયકુરની ગણવી. (તેના સિક્કા ન. ૫૭ અને ૫૯ જુઓ).

(૫૭) ન. ૧૧ થી ૧૬ સુધીના અનુક્રમ તથા રાજ્યકાળને અંગે કરવા પડેલ ફેરફાર માટે જુઓ ટી. ન ૪૯નો પાછલો ભાગ.

(૫૮) શુંગપતિ ઓદ્રક અને ભાગ (બલમિત્ર ભાનુમિત્ર)ના સમકાલિન.

નંબર	નામ	મ. સં થી મ સં	વર્ષ	ઇ સ. પૂ. થી ઈ સ. પૂ.	ધર્મ	વિશેષ હકીકત
૧૩	મેઘસ્વાતિ બીજો	૪૧૧–૪૧૪	૩	૧૧૬–૧૧૩	જૈન	નહપાણુના પ્રધાન અયમે જેને હાર ખવરાવી હતી તે. લેખ ન. ૩૫. ગાદી અંતરંજિકામા હોવાનુ (સ્થાનની ખાત્રી નથી) સંભવે છે જે વર્તમાન ઔરંગાબાદની આસપાસમાં હશે; કદાચ વરંગુલ કે અમરાવતી પણ હોય.
૧૪	મૃગેન્દ્ર	૪૧૪–૪૩૫	૨૧	૧૧૩—૯૨	,,	ગાદીસ્થાન માટે નં. ૧૩ મા જુઓ.
૧૫	સ્વાતિકર્ણ — રાણી બળશ્રી (ગૌતમગોત્રી)	૪૩૫–૪૫૨	૧૭	૯૨—૭૫	,,	
૧૬	મહેદ્ર–દીપકર્ણિ (ન. ૧૫ નો મોટો પુત્ર અને ન. ૧૮ નો પિતા) રાણી સુભદ્રા (વાસિષ્ઠીગોત્રી)	૪૫૨–૪૫૫	૩	૭૫—૭૨	,,	ગાદિત્યાગ કર્યો સંભવે છે અને કદાચ દીક્ષા પણ લીધી હોય. (જુઓ શિલાલેખ ન. ૮ –whose son is living તે આ પુત્ર સમજવો).
૧૭	અરિષ્ટકર્ણ–રિક્તવર્ણ વિકૃષ્ણ, નેમિકૃષ્ણ ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ; નં ૧૫નો પુત્ર, નં. ૧૬નો નાનો ભાઈ તથા ન ૧૮નો કાકો	૪૫૫–૪૮૦	૨૫	૭૨—૪૭	,,	શકારિ વિક્રમાદિત્યનો સહાયક અને Restored the glory of forefathers વાળા નાસિક શિલાલેખનો મુખ્ય સંચાલક ગર્દભીલવાળા કાલિકસૂરિ બીજાનો સમકાલીન.
૧૮	હાલ શાલિવાહન વાસિષ્ઠીપુત્ર શાતકરણિ, પુલુમાવી, કુતલ, ન ૧૬ નો પુત્ર અને ન ૧૫ નો પૌત્ર. નં ૧૭નો ભત્રીજો.	૪૮૦–૫૪૫	૬૫ (૫૯)	૪૭–ઈ. સ. ૧૮	,,	સંભવ છે કે, ન ૧૭ ગાદીએ બેઠા પછી ન ૧૮ નો જન્મ થયો હશે જૈનાચાર્ય પાદલિપ્તસૂરિ, અને નાગાર્જુનનો સમકાલીન મૌર્ય ચંદ્રગુપ્ત સમ્રાટવાળા સાચીના સ્તૂપમાટે દાન દેનાર.

(૫૯) જુઓ ટી. ન. ૪૯ નો પાછલો ભાગ.

નંબર	નામ	મ સં. થી મ. સં	વર્ષ	ઇ. સ. થી ઇ સ.	ધર્મ	વિશેષ હકીકત
૧૯	મંતલક	૫૪૫-૫૫૩	૮	ઈ. સ. ઈ. સ. ૧૮—૨૬	જૈન	
૨૦	પુરિંદ્રસેન	૫૫૩-૫૫૯	૬	૨૬—૩૨	,,	
૨૧	સુદર શાતકરણિ	૫૫૯-૫૫૯	૬ માસ	૩૨—૩૨	,,	
૨૨	ચકોર	૫૫૯-૫૬૨	૩	૩૨—૩૫	,,	
૨૩	શીવસ્વાતિ	૫૬૨-૬૦૫	૪૩	૩૫—૭૮	વૈદિક (?)	જેના પ્રસગમા દૈવી સયોગ બન્યો છે પણ વસ્તુ શકાસ્પદ લાગે છે. શક પ્રવર્તક ઇ. સ. ૭૮ = મ. સ. ૬૦૫. (?)
૨૪	ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ	૬૦૫-૬૨૬	૨૧	૭૮—૯૯	,,	ઈ. સ. ૧૦૫માં સૌરાષ્ટ્ર લીધું.
૨૫	ચત્રપણ વાસિષ્ઠીપુત્ર શાતકરણિ[૬૦]	૬૨૬-૬૪૯	૨૩	૯૯—૧૨૨	,,	નાનાઘાટવાળા. શિલાલેખ નં. ૧૮.

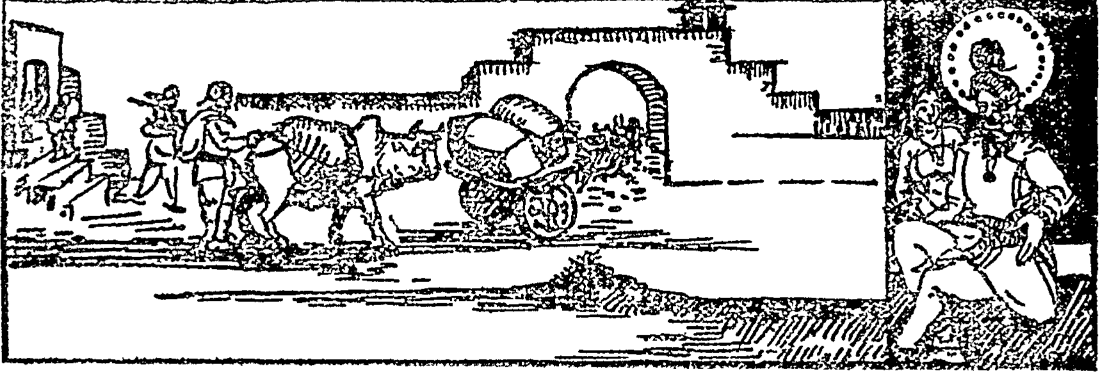
(૬૦) જ. બો. બ્રૅ. રો. એ. સો. નવી આવૃત્તિ પુ. ૩. પૃ. ૮૦:—It is worthy of note, however that the Vāyupurāṇa mentions a Śātakarṇi after Pulumāvī and this probably refers to Vasiṣṭhiputra Śātakarṇi of the Nānāghāṭ inscription (C. A R. Insc. 18). Pandit Bhagwānlāl, who discovered this inscription regarded Chatrapana Vasiṣṭhiputra Śātakarṇi mentioned therein as the immediate successor of Pulumāvi=નોંધવા લાયક છે કે, વાયુપુરાણમાં પુલુમાવી પછી (એક) શાતકરણિનું નામ આવે છે અને તે નાનાઘાટ લેખ (કો. આ. રૈ. ન. ૧૮)વાળો વાસિષ્ઠીપુત્ર શાતકરણિ હોવાનું દર્શાવે છે પંડિત ભગવાનલાલજી જેમણે આ (નાનાઘાટનો) શિલાલેખ શોધી કાઢયો છે, તેઓ તેમા જણાવેલ ચત્રપણ વસિષ્ઠીપુત્ર શાતકરણિને પુલુમાવીની પછી તરત જ ગાદીએ આવ્યાનું માને છે. [અમારૂં ટીપ્પણ-આમા પુલુમાવી જે લખેલ છે તે ન. ૧૮ વાળો રાજા હાલ જાણવો. એના સમય વચ્ચે લગભગ એક સદીનું અંતર જોકે છે, પણ તેમણે લિપિ ઉકેલ ઉપરથી નિર્ણય કરવામા ભૂલ ખાધી દેખાય છે એમ ડો બ્યુલરે દર્શાવેલ નિર્ણય ઉપરથી સમજાય છે.]

Ibid pp. 81.—The name Vasiṣṭhiputra Śātakarṇi indicates that the king was identical with the king referred to in Kanheri inscription (C. A R no. 22)=વાસિષ્ઠીપુત્ર શાતકરણિ નામ જ કહી આપે છે કે, (કો. આ. રે ન. ૨૨) કન્હેરીના લેખમા જણાવેલ રાજા જ તે છે.

નંબર	નામ	મ સં થી મ. સં	વર્ષ	ઈ.સ. થી ઈ. સ.	ધર્મ	વિશેષ હકીકત
૨૬	પુલુમાવી બીજો[૬૧] ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી શાતકરણિ	૬૪૯–૬૮૦	૩૧	૧૨૨–૧૫૩	વૈદિક (?)	કાઠિયાવાડમાંથી જેના સિક્કા મળે છે નં ૨૧ નાસિક તથા નં ૨૨ અને ૨૩ કન્હેરી લેખવાળો ચષ્ઠણનો સમકાલીન
૨૭	શિવશ્રી(વાસિષ્ઠીપુત્ર?)	૬૮૦–૭૦૭	૨૭	૧૫૩–૧૮૦	,,	ચષ્ઠણવંશી ક્ષત્રપોએ દક્ષિણના ઉત્તર ભાગમાંથી હઠાવી દીધા જેથી વનવાસી-વિજયંતનગરવાળા પ્રદેશમાં રાજગાદી લઈ ગયો.
૨૮	શિવસ્કંધ(ગૌતમીપુત્ર?)	૭૦૭–૭૧૪	૭	૧૮૦–૧૮૭	,,	
૨૯	યજ્ઞશ્રી શાતકરણિ (વાસિષ્ઠીપુત્ર ?)	૭૧૪–૭૪૪	૩૦	૧૮૭–૨૧૭	,,	
૩૦ ૩૧ ૩૨	ત્રણ રાજાઓ[૬૨]	૭૪૪–૭૮૦	આશરે ૩૫	૨૧૭–૨૫૨	,,	

(૬૧) પુ. ૪ માં આ વંશ અને ચષ્ઠણવંશીઓના સમકાલિનપણે બતાવેલ કોષ્ટકમાં જે ફેરફાર દેખાય તે વિશેષ અધ્યયનનું પરિણામ સમજવું.

(૬૨) આ રાજાઓના નામ કે. આ. રે, પ્ર. પૃ ૪૨માં શ્રીરુદ્ર, શ્રીકૃષ્ણ બીજો અને શ્રીચંદ્ર બીજો, એવી રીતે નોંધ્યા છે. સાથે ટીકા કરી છે કે 'Eastern division', એટલે કે આંધ્રરાજ્ય બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયું હતું તેમાંની 'પૂર્વ ભાગમાં' રાજ કરતી શાખાના આ નામો છે. જ્યારે આપણે દક્ષિણમાં રાજ કરતી શાખા સાથે નિસ્બત રખાય. માટે તે નામો અહીં લખ્યાં નથી પણ ખાલી રાખ્યા છે. તથા અંત ક્યારે આવ્યો તે ચોક્કસ ન હોવાથી, અંદાજ સમય નોંધ્યો છે.

તૃતીય પરિચ્છેદ

શતવહન વંશ (ચાલુ)

ટૂંકસારઃ—અંધ્ર અને આંધ્ર શબ્દની વિશેષપણે આપેલી સમજૂતી—આંધ્ર પ્રજાની ઉત્પત્તિ પરત્વે કરેલ લંબાણથી ચર્ચા; પરિણામે તે વંશના સ્થાપકના માતા, પિતા, જ્ઞાતિ, સમય તથા સ્થાન ઉપર પાડેલ પ્રકાશ—

મૂળ વંશમાંથી તેના સ્થાપકે પોતાની શાખા જૂદી કેમ પાડી તેનાં કારણની લીધેલ તપાસ તથા તે ઉપરથી તરી આવતા કેટલાય નવીન મુદ્દાઓનુ આપેલ નિરૂપણ—ઇક્ષ્વાકુ વંશી તેમજ બ્રાહ્મણગોત્રી વ્યક્તિઓનો કયા વર્ણમાં સમાવેશ કરી શકાય, તે બાબતમાં તથા નાગર, ખત્રી અને ક્ષત્રિય આદિ શબ્દો બાબતમાં કેટલાક વિદ્વાનોએ રજુ કરેલાં મંતવ્યો—

આંધ્રભૃત્યા અને આંધ્ર તરીકે ઓળખાતા રાજાઓ વચ્ચેનો આપેલ તફાવત તથા ઇતિહાસમાં કોને કોને અને કયા સમયે તે બિરૂદો જોડી શકાય તેનો કરેલ વિવાદ અને તેની સ્પષ્ટતા કરી બતાવવા આપેલુ કોષ્ટક—શૃંગભૃત્ય અને આંધ્રભૃત્ય શબ્દની કરેલ સરખામણી—

શતવહનવંશ (ચાલુ)

ઉપરના પ્રથમ પરિચ્છેદે પૃ ૧ થી ૮ સુધીમા આંધ્ર અને અંધ્ર શીર્ષકના વિવરણમા આપણે બતાવી ગયા છીએ કે —

સ્થિતિની સમાલોચના

(૧) અંધ્ર શબ્દ દેશવાચક છે અને તેની હસ્તી ઈ સ ના ત્રીજાથી છઠ્ઠા સૈકા વચ્ચે થવા પામી હોય એમ સંભવે છે (જુઓ પૃ. ૪), વળી અંધ્રદેશની હદ બાંધી બતાવવામા પણ સર્વ વિદ્વાનો એકમત થતા નથી (જુઓ પૃ. ૮).

(૨) આંધ્ર શબ્દ પ્રજાવાચક છે, અને તે શબ્દનું પ્રથમ દર્શન મિ. રેપ્સનના જણાવ્યા પ્રમાણે ઐતરીય બ્રાહ્મણ નામના ગ્રન્થમા થયુ છે. આ ગ્રન્થનુ નિર્માણ ઈ. સ. પૂ ની પાચમી સદીમાં થયાનુ મનાયુ છે (જુઓ પૃ. ૩).

(૩) આ વશના રાજાઓએ અનેક શિલાલેખો કોતરાવેલ છે તેમજ સિક્કાઓ પડાવ્યા છે છતા એકેમા તેમણે પોતાનાં નામ સાથે, અંધ્ર કે આંધ્ર- તે બેમાથી એકે શબ્દ જોડયો નથી (જુઓ પૃ ૧૨ તથા ૧૬)

ઉપર બતાવેલ ત્રણ કથનને પ્રથમ દર્શનીય પુરાવા તરીકે લેખી તે ઉપર હવે વિવાદ કરીએ કે તેમાથી કોઈ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે ખરી? આપણે જોઈ ગયા છીએ કે આ વશની સ્થાપના મ સ ૧૦૦= ઇ. સ. પૂ. ૪૨૭માં થઇ છે જ્યારે 'અંધ્ર' શબ્દ જેને દેશસૂચક ગણ્યો છે તેનુ અસ્તિત્વ જ ઇ. સ ની ૩જી અને છઠ્ઠી સદીની વચ્ચે થયુ બતાવાય છે. વચ્ચે થએલું માનવાને બદલે, વહેલામા વહેલુ વપરાયાના સમયની ગણના લઈએ તો પણ ઈ. સ.ની ત્રીજી શતાબ્દી તો ખરી જ; મતલબ કે, તે વશની ઉત્પત્તિ થયા બાદ લગભગ સાતસોથી આઠસો વર્ષે અથવા હવે આપણે જાણીતા થયા છીએ કે તે વશનો અંત પણ ઇ. સ. ૨૩૫મા આવી ગયો હતો એટલે તે સમય બાદ જ તે શબ્દ વપરાવો શરૂ થયો છે. આ ઉપરથી પુરવાર થાય છે કે, તે વશની ઉત્પત્તિ તો એક બાજુ રહી, પરતુ અંત આવી ગયા બાદ જ, 'અંધ્રદેશ' એવો શબ્દ જોડી કઢાયો દેખાયો છે. એટલે શકા રહિત થઇ ચૂક્યુ કે, તે વંશને અંધ્રદેશ સાથે વધારે નહી તો ઉત્પત્તિના સ્થાનની રૂઇએ કોઇ રીતે સંબધ નથી, નથી ને નથી જ

અંધ્ર શબ્દની વિચારણા આ પ્રમાણે થઇ રહી તેને તો મૂળમાથી જ ઢાળી દેવાઈ છે. હવે આંધ્ર શબ્દ વિશે વિચારીએ. તે શબ્દનું પ્રથમદર્શન પુરાણિક ગ્રથોમા થયુ દેખાડ્યુ છે, જો કે તે ગ્રથના નિર્માણ વિષે લેખક (મિ રેપ્સન) પોતે શંકાસ્પદ છે, છતા દલીલની ખાતર માની લ્યો કે, તેમની માન્યતા સાચી જ છે, તોપણ તે શબ્દ વહેલામા વહેલો ઈ સ પૂ ની પાચમી કે છઠ્ઠી સદીમા જ વપરાતો શરૂ થયો હતો એટલુ તો નક્કી થયુ જ. અને ગ્રંથકારને અન્યથા લખવાનું કાંઇ કારણ હોય જ શુ? તેમ વળી આપણે પણ આ વશની આદી મ સં. ૪૨૭મા એટલે ઇ. સ.ની પૂર્વે પાચમી સદીમા થયાનું પૂરવાર કર્યું છે એટલે આ બન્ને વસ્તુ સ્વતત્રપણે અસ્તિત્વમા આવેલી છતા એક બીજાને ટેકો બતાવતી આવી ગઇ છે એટલે તે સ્થિતિને આપણે હાલ તો શકારહિત સત્ય તરીકે સ્વીકારી લેવી રહે છે. ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે, તે વશના રાજાઓએ શા માટે તે શબ્દનો ઉપયોગ પોતાના નામ સાથે કરવાનુ દુરસ્ત ધાર્યું નથી? શુ તેમાં તેમને હીણપત લાગતી હતી કે બીજી કોઈ અવકળા તેમા સમાયેલી હતી? તે આપણે જોવુ રહે છે તેમા ઉંડા ઉતરવા પૂર્વે જે વિદ્વાનોના કથનોનો આશ્રય લઇને આપણે 'આંધ્ર' શબ્દને પ્રજાવાચક ઠરાવ્યો છે તેની તપાસ પ્રથમ લઇ લેવી રહે છે

અ. હિ ઈ નુ અવતરણ (જુઓ પૃ ૨) કહે છે કે, "જે પ્રજાનો મોટો સમૂહ—તેલુગુ ભાષા બોલે છે તે અસલ ગણાતી દ્રેવીડીઅનના પ્રતિનિધિરૂપ છે. આંધ્રપ્રજા પણ તે દ્રેવીડીઅન જ છે ઈ ઈ." આ શબ્દો બારિકીથી તપાસતા માલૂમ પડે છે કે, મજકુર વિદ્વાને આંધ્ર પ્રજાને ભલે દ્રેવીડીઅન કહી દીધી છે પરતુ તેવુ વિધાન ઉચ્ચારવાને તેમણે કાંઇ કારણો

રજુ કર્યાં લાગતા નથી તેવી જ રીતે કો આ. રે.ના વિદ્વાન લેખકના શબ્દો (જુઓ પૃ ૩) પણ એમજ બોલે છે કે, "તેને (આંધ્રને) દક્ષિણ હિંદમાંની અનેક જાતિઓમાની એક તરીકે લેખી છે પાછળના સમયની પેઠે, તે સમયે પણ તેમનુ વતન...તેલુગુ દેશમા હતુ ઈ. ઈ" એટલે કે, તેમણે (પુરાણના કથનના આધારે) આંધ્રને એક જાતિ તરીકે ઓળખાવી છે ખરી, પરતુ તેના સ્થાન માટે પુરાણના કથનના આધારે તેમનુ મતવ્ય નથી થતુ, ત્યા તો પોતે જ પોતાનુ અનુમાન કરી વાળ્યુ છે કે, "પાછળના સમયની પેઠે, તે સમયે પણ તેમનુ વતન તેલુગુ દેશમા હતુ." મતલબ કે રેપ્સન સાહેબે પણ આંધ્ર-પ્રજાને તેલુગુ દેશની પ્રજા તરીકે—ઉત્પત્તિની દૃષ્ટિએ વિચારતા—ઠગવવાને કાંઈ આધારપૂર્વક વાત કરી નથી.[1] આ પ્રમાણે બન્ને વિદ્વાનોના કથનની બારિક તપાસ લેતા, તે આધારરહિત પુરવાર થતાં દેખાયા છે. બાકી એટલો તો જરૂર તે બન્નેના કહેવામાંથી સાર નીકળે છે જ કે આંધ્રપ્રજાને 'તેલુગુ દેશ–તેલુગુ ભાષા બોલતી પ્રજાના દેશ સાથે' પાછળથી એટલે તેમની ઉત્પત્તિ થઈ ગયા બાદ (પછી થોડે કાળે કે ઘણા લાબે કાળે તે પ્રશ્ન બીજો છે) નિકટ સંબધ જોડાયો હતો જ. અને બનવાજોગ છે કે તે વખતે જેવી સ્થિતિ હતી તેવી જ સ્થિતિ તેની પૂર્વના ભૂત-કાળમાં પણ હશે એવું કલ્પી લઈને જ તેમણે વર્ણન કરી દીધુ હોય આ જો કે આપણુ તત્ત્વગ્રહણ છે. પરન્તુ તે વાસ્તવિક દેખાય છે, કેમકે પ્રાચીન સમયના ભારતીય ગ્રન્થોના આધારે અથવા તો તેના જ અવતરણ-રૂપે જે શબ્દો, લખાયા છે તે તો સંભાળપૂર્વક જ ઉચ્ચારાયા લાગે છે. જેમકે (૧) The Home of the so called Andhras (જુઓ પૃ ૫)=કહેવાતી આંધ્ર પ્રજાનુ વતન=(એટલે કે જેને આંધ્ર પ્રજા કહેવાય છે; પરતુ તેમને જ આંધ્ર પ્રજા કહી શકાય કે કેમ તે શંકાસ્પદ છે) (૨) Satavahanas were not Andhras (જુઓ પૃ. ૫)=શતવહન વંશ આંધ્રપ્રજા નહોતી એટલે કે તેમને એક રીતે આંધ્રપ્રજા કહી પણ ન શકાય (૩) The founder of the dynasty was born at Paithan (જુઓ પૃ ૫)=તે વશનો મૂળ પુરુષ પૈઠણમા જન્મ્યો હતો. (એટલે કે આદિ પુરૂષનુ જન્મસ્થાન પૈઠણમા ખરૂં, પરંતુ તેથી તેની ઉત્પત્તિ પણ પૈઠણમા હતી એમ ન જ કહેવાય. કેમકે ગર્ભવતી સ્ત્રીઓ પ્રસૂતિ વખતે પોતાના સાસરેથી મહિયરમા ઘણી વખત જાય છે, એટલે બાળકનું જન્મસ્થાન તે તેની પેદાશનુ સ્થાન ન ગણાય. વળી અહિં તો પૈઠણ બતાવ્યુ છે જે દક્ષિણ હિંદના પશ્ચિમ ભાગમા આવેલુ છે; જ્યારે આંધ્રદેશને સર્વ વિદ્વાનોએ દક્ષિણ હિંદના પૂર્વ ભાગમા માન્યો છે), આ પ્રમાણે મૂળ ગ્રથો ઉપરથી અવતરણ કરાયેલા અક્ષરો સાવ-ચેતી પૂર્વકના ઉદ્ગારો કાઢે છે. આ બધુ કહેવાનો તાત્પર્ય એટલો જ છે કે, આંધ્ર શબ્દ પ્રજાસૂચક છે. વળી તે પ્રજાને દક્ષિણ હિંદ સાથે પાછળથી સંબંધ જોડાયો સમજાય છે પરન્તુ તેમની ઉત્પત્તિનુ સ્થાન બહુ અનિશ્ચિત દેખાય છે બાકી તે વશના રાજાઓએ તે નામથી પોતાને ઓળખાવ્યા નથી એટલે કે, તારવવા ઠરાવેલી હકીકતમાથી હજુ અર્ધો ભાગ જ આપણે શોધી શકયા છીએ. બાકી રહેલ ભાગની તપાસ હવે કરીએ.

આંધ્ર પ્રજાની ઉત્પત્તિ વિશે

મિ. રેપ્સન, જેણે એક અગ્રગ સિક્કાશાસ્ત્રી તરીકે સારી નામના મેળવી છે તેમણે પ્રથમ "આંધ્ર જાતિયા" એવા શબ્દો લખીને[2] તેમની ઉત્પત્તિ વિશે પોતાના વિચાર જણાવ્યા છે કે. The four Puranas, which have been independently examined, agree in stating that the first of the Andhra kings rose to power by slaying Susherman, the last

(૧) છતા ખૂબી એ છે કે, કાંઈ નામાંકિત અન્યવિદ્વાનો લખે (આધારસહિત હોય તો તો કાંઇ બોલવાપણુ હોય જ નહીં, પરતુ) તે આધારવિનાનુ હોય તોયે, સર્વે તેને વધાવી લ્યે છે.

(૨) કો. આ. રે. પૃ. ૬૪.

of the Kanvas. In three of them he is called Shimukh, in the fourth he is simply described as a strong Sudra, Vrshalo Bali " (The commentator regards Bali as a proper name)=જે ચાર પૌરાણિક ગ્રન્થો[3] સ્વતંત્ર રીતે તપાસી જોવાયા છે તે સર્વે એકમત છે કે, કન્વવંશના છેલ્લા પુરૂષ સુશર્મનને મારી નાંખીને આંધ્રપતિઓમાંનો પ્રથમ પુરુષ સત્તા ઉપર આવ્યો છે તેમાંના ત્રણ ગ્રંથોમા તેનું (પ્રથમ પુરૂષનું) નામ શિમુખ જણાવ્યુ છે જ્યારે ચોથામા તેને માત્ર વૃષલોબલિ[4]=હલકી જાતનાં શૂદ્રો તરીકે વર્ણવ્યો છે (અત્ર ટીકાકાર બલિને વિશેષનામ તરીકે લેખે છે)" આ વાક્યમાની અન્ય હકીકતો સાથે અત્યારે આપણે સંબંધ નથી એટલે તે જવા દઈશુ જે જાણવાનું છે તે એટલું જ કે, આંધ્રપતિના પ્રથમ પુરુષનું નામ શિમુખ હતું એમ ત્રણ પૌરાણિક ગ્રથો કહે છે અને ચોથો એમ કહે છે કે તે પુરૂષ અત્યંત શૂદ્ર જાતિનો હતો. મતલબ કે શૂદ્ર જાતિમા પણ અત્યંત નીચ કોટીનો લેખવ્યો છે આ ઉપરથી એટલુ ચોક્કસ થાય છે, કે પુરાણના મંતવ્ય પ્રમાણે આંધ્ર તે જાતિ પરત્વે નામ લાગે છે અને તેવી શૂદ્રજાતિમા રાજા શિમુખ જન્મ્યો હતો પ્રો વિલિયમ્સની સંસ્કૃત-અંગ્રેજી ડિક્ષનેરીમા આંધ્ર શબ્દની વ્યાખ્યા આપતા જણાવ્યુ છે કે, a man of low caste (the offspring of a Vaideha father and Karwar mother, who lives by killing game)=હલકા વર્ણનો પુરુષ (જેના માબાપમાં, પિતા વિદેહદેશનો વતની[5] છે અને માતા કાન્વાર પ્રદેશની અથવા કરવર જાતિની છે[6] જે પારધિનો ધંધો કરી પેટ ગુજારો કરે છે) જો કે હજુ આપણે રાજા શ્રીમુખના માબાપ કોણ હતા તેની શોધ ચલાવવી રહે છે, પરંતુ ઉપરના કથનમાથી એમ સાર નીકળતો જણાય છે કે, તેનો પિતા વિદેહદેશનો (મુખ્યત્વે કરીને તેની રાજધાની વિશાળાનગરી છે તેનો) વતની હતો અને એની માતા

(૩) આ ચાર પુરાણોના નામો આ પ્રમાણે છે. મત્સ્ય, વાયુ, વિષ્ણુ અને ભાગવત; આગળ ઉપર જુઓ.

(૪) આ શબ્દનો સામાન્ય અર્થ શું કરાય છે અને ખરો અર્થ શું થઈ શકે તે માટે ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના વખતે પુ. ૨ પૃ. ૧૪૦, ટી. નં. ૨૬ તથા પૃ ૧૭૧, ટી. નં. ૨૯ જુઓ. [નાગપુર યુનિવર્સિટીવાળા પ્રો. ડોક્ટર એચ. સી. શેઠ જણાવે છે કે, Likely the word Vrsal which perhaps originally meant, one beloning to a non-brahmanical and heretical sect તેજ વિદ્વાન વળી જણાવે છે કે, I suggest that Vrsal as used in connection with Chandragupta is the sanskritised form of 'Basileus (Prakrit form of which will be Basal) which was the Greek equivalent of Rajan (king)].

(૫) વિદેહ દેશનો રહીશ તે વૈદેહ કહેવાય શબ્દકોષકારનું કહેવુ એમ છે કે, રાજા શ્રીમુખનો પિતા વિદેહ દેશનો વતની હતો. પુ. ૧મા વિશાળા નગરીનુ વર્ણન આપેલ છે. તે દેશને વિદેહ કહેતા અને તેના તે સમયના રાજાનું નામ ચેટક હતું, એમ જણાવ્યું છે. તે બધા લિચ્છવી જાતિના ક્ષત્રિય હતા. લિચ્છવી જાતિ પણ સંમીજી ક્ષત્રિયની અઢારમાની એક પેટા જાતિ હતી. કહેવાની મતલબ એ છે કે, આવી ક્ષત્રિયજાતિના પુરૂષ અને કરવર જાતિની માતાના પેટે જન્મેલ એવો જે પુરૂષ તે આંધ્ર. (ત્યારે તો આંધ્ર, એ કોઇ અમુક જ્ઞાતિનું નામ જ થયું, કોઈ પણ શૂદ્ર જાતિનું સામાન્ય નામ નથી) સરખાવો પૃ. ૬; તથા આગળના પૃષ્ઠનુ લખાણ.

આમા 'કારવાર માતા'ના અર્થ બે રીતે બેસાડી શકાય. કાઈકવાર (મુંબઈ ઇલાકાનો એક પ્રદેશ જેમા કારવાર નામનું શહેર આવેલ છે સરખાવો આગળમા આવતુ વર્ણન, બેલગામ, ધારવાડ, કોલ્હાપુર વગેરે મોટામોટા નગરો જ્યા આવેલ છે અને જે પ્રદેશમાથી ચુટુકાનંદ, મૂળાનંદ વગેરેના સિક્કા મળી આવ્યા છે તથા જે પ્રદેશ ઉપર કદંબજાતિના પુરૂષોની રાજસત્તા ચાલ્યાનુ ઇતિહાસ જણાવે છે તે) ની વતની એવી માતા. (૨) કરવર જાતિમા જન્મેલી એવી માતા કે જે કરવર જાતિ હમેશા પારધિની પેઠે પંખીઓનો શિકાર કરીને પેટ ગુજારો ચલાવતી હતી પરંતુ બન્ને અર્થને ભેગા કરીએ તો, કારવાર ગામમા રહેતી અને પારધિનો ધંધો કરતી તેથી કરવરીના નામથી ઓળખાતી, એવી શૂદ્રજાતિની માતા- તેણીના પેટે તેનો જન્મ થયો હતો એમ કહેવુ થયુ.

(૬) જુઓ ઉપરની ટીકા નં. ૫નો ઉત્તરભાગ.

મુંબઈ ઇલાકાની ઠેઠ દક્ષિણમા આવેલ એવા કોલ્હાપુર રાજ્યના પ્રદેશની કોઇક શૂદ્રજાતિમાં જન્મેલી હતી આ પ્રમાણે દૂર દૂર પડેલ પુરૂષ અને સ્ત્રીનુ મિલન કયી રીતે થવા પામ્યું હતુ અથવા તેવા સ્ત્રીપુરુષનું યુગલ તે કયુ હતુ, તેની તપાસ કરતાં વળી જે દેખાઈ આવે તે ખરૂ પરન્તુ રાજા શિમુખના તથા તેના વશજોના જે સિક્કાઓ હાલમાં આપણને પ્રાપ્ત થયા છે, તેમા તીર કામઠું (Bow and arrows)–જેને કહેવાય તેવી આકૃતિ કોતરાયલી સ્પષ્ટપણે દેખાય છે. એટલે ઉપર દર્શાવેલી હકીકતને સમર્થન મળતું હોય એવું સહજ અનુમાન દોરી શકાય છે વળી એક લેખક, જેમણે ખાસ કરીને દક્ષિણ હિંદના ઇતિહાસનો જ અભ્યાસ કરીને ગ્રથલેખન કર્યું છે તેઓ જણાવે છે કે,[૭] There was also a Nandaraja of Kalinga, from whom some four Kshatriya clans of Andhra-desh are descended; so says a Telugu version=તેલુગુ સાહિત્યમાં[૮] એમ જણાવાયુ છે કે, કલિંગદેશનો કોઇક નદ નામે રાજા હતો, જેમાંથી અંધ્રદેશની ક્ષત્રિય પ્રજાની ચાર જાતિનો ઉદ્ભવ થયો ગણાય છે. એટલે તેલુગુ સાહિત્યને આધારે લેખક મહાશય એમ કહેવા માંગે છે કે અંધ્રદેશમા ક્ષત્રિય પ્રજાના જે ચાર વિભાગો થયા છે તેની ઉત્પત્તિ કલિંગપતિ રાજા નદમાંથી થવા પામી છે. આમ જણાવતા ક્ષત્રિય જાતના ચાર વિભાગો[૯] કયા? કલિંગપતિ નંદરાજા કયો[૧૦]? તે બે મુદ્દા વિષે કાંઈ સ્ફોટ કર્યો નથી. પરન્તુ આગળ જતાં તેમણે જે વાકય લખ્યુ છે, તે ઉપરથી આપણને કલ્પના દોડાવવાને પુષ્કળ બળ મળી જાય છે તેમનુ કથન આ પ્રમાણે છે[૧૧]—The Andhras of the the Talevāha river (referred to in the Jataka stories of the sixth century B. C.) the contemporaries of Kharvel must likewise have been Jains, as also the Nāgas, in alliance with them and the Sendraka-Nāgas in alliance with the Kadambas. Very little is known about these Andhras, except they were immigrants into the lands inhabited by the Kalingas and the Telingas Whether they belonged to the Satvahan clan or not, is difficult to determine=તલેવાહ નદી (તટે વસેલી) આંધ્રપ્રજા (જેમનુ વર્ણન[૧૨] ઇ. સ. પૂ.ની છઠ્ઠી સદીની જાતક કથાઓમા આવે છે) જે ખારવેલના સમયની[૧૩] છે તે પણ જૈનધર્મી જ હશે,[૧૪] જેવી રીતે નાગ-

(૭) જૈ. સ. ઇ ભાગ ૨, પૃ. ૪, ટી. ન. ૧.

(૮) દક્ષિણહિંદની મુખ્યભાષાનુ મૂળ દ્રાવિડિયન સ્ટૉક (Dravidian Stock) ગણાય છે. તેની ચાર શાખા છે (૧) તેલુગુભાષા જે હાલ નિઝામી રાજ્યમા બોલાય છે અથવા જે પ્રદેશને તેની બોલાતી ભાષા ઉપરથી તેલગણ પ્રદેશ તરીકે ઓળખાવાય છે તે (૨) તામિલ–જે મદ્રાસ ઇલાકામા મોટાભાગમા બોલાય છે તે (૩) કેનેરીઝ–જે હાલ મહીસુર રાજ્યમા તથા મુબઇ ઇલાકાના કાનારા પ્રાંતોમા બોલાય છે તે (૪) અને મલાયમ–જે હિંદના એકદમ દક્ષિણમા મદુરા, કેપ કોમોરીન, કોચીન, મલબાર ઇ.માં બોલાય છે તે.

આટલા વર્ણન ઉપરથી સમજાશે કે. જેને અધ્ર પ્રદેશ તરીકે ઓળખાવ્યો છે તે દેશની ભાષા તેલુગુ છે. તેજ તેલુગુભાષાના સાહિત્યઆધારે આંધ્રપ્રજાની ઉત્પત્તિ જણાવાઇ છે એટલે તે અભિપ્રાય વિશેષ વજનદાર ગણવો રહે છે.

(૯) જુઓ નીચેનું ટી ન. ૧૯.

(૧૦) જુઓ નીચેનુ ટી. ન. ૨૯

(૧૧) જુઓ તે જ પુસ્તકમા ભાગ ૨, પૃ ૭૪.

(૧૨) જે આંધ્રપ્રજાનુ વર્ણન ઇ. સ પૂ.ની છઠ્ઠી (અથવા પાચમી) સદીમા રચાયલી કથાઓમા નીકળતું હોય તેનો (તેના આદ્યરાજા શ્રીમુખનો) સમય તે પુષ્યમિત્ર શુંગપતિનો એટલે ઇ સ. પૂ ની બીજી સદીનો કહેવાય કે આપણે ઠરાવેલ ઇ. સ. પૂ.ની પાચમી સદીનો કહેવાય?

(૧૩) ખારવેલનો સમય પણ આ ઉપરથી (જુઓ ઉપરની ટીકા ન. ૧૨) ઇ. સ. પૂ. ની પાચમી સદી નો પુરવાર થાય છે.

(૧૪) અત્ર આંધ્રપ્રજાને જૈનધર્માનુયાયી કહી છે. આપણે

પ્રજા[૧૫] તથા તેમની સાથેની સેંદ્રક નાગપ્રજા[૧૬] તથા તેમની સાથેની કદંબપ્રજા[૧૭] (જૈનધર્મી છે)[૧૮] તેમ, (છતાં) આંધ્ર વિશે તો કાંઈ જ જાણવામાં આવ્યું નથી. સિવાય કે કલિંગ[૧૯] અને તેલિંગ દેશના વતનીઓ જે ભૂમિ ઉપર વસેલ હતા તે દેશમા તેઓ આગંતુક તરીકે[૨૦] આવી રહ્યા હતા. તેઓ શતવહન કુળના હતા કે કેમ તેનો નિર્ણય કરવો કઠિન છે" એટલે તેમનું કહેવું એમ થાય છે કે (૧) જેમ ખારવેલ જૈન હતો તેમ તેની સમકાલિન આંધ્રપ્રજા પણ જૈનધર્મી જ હતી (૨) તેવી જ રીતે નાગ, સેંદ્રકનાગ, અને કદબ પ્રજા પણ જૈનધર્મી હતી (૩) આ બધું વર્ણન ઈ. સ પૂ ની છઠ્ઠી સદી (આશરે)મા રચાયેલી જાતક કથાઓમા[૨૧] અપાયેલ છે. (૪) જેમ અન્ય લોકો કલિગ અને તેલિગ દેશમાં આવી વસ્યા હતા તેમ આંધ્રપ્રજા પણ બહારથી આવીને ત્યા વસી હતી(એટલે કે તે દેશના મૂળ વતની તેઓ નહોતા) (૫) આ આંધ્રપ્રજા તે શતવહન વશવાળા જ હતા કે કેમ તે વિશેનો નિર્ણય કરવાનુ કામ અતિ મુશ્કેલ છે,

---

પણ તે જ મતને મળતા છીએ એમ આગળ ઉપર પુરાવા આપીને સાબીત કરીશું ખારવેલ અને આંધ્ર પ્રજા બન્ને જૈનધર્મી છે.

(૧૫) નાગપ્રજા એટલે નદવશી ક્ષત્રિયો કહેવાની મતલબ છે. શિશુનાગવશી તે મોટા નાગવશ અને નદવશ તે નાનો નાગવશ. (જુઓ પુ. ૧મા વર્ણન) આ ઉપરથી નદને ટૂકમા નાગવશ પણ કહેવાય છે. તેની પ્રજા તે નાગપ્રજા અથવા શિશુનાગ અને નદવશી સર્વ ક્ષત્રિયોની પ્રજાને પણ નાગવંશી કહી શકાય

(૧૬) ઉપરની નાગપ્રજાનો કોઈ વિશેષ ભાગ હશે. અમુક જાતની ક્રિયાઓ તે કરતો હોય અથવા અમુક પ્રદેશમા તે વસી રહી હોય જેને લીધે આવું ખાસ નામ અપાયુ લાગે છે.

(૧૭) આ ઉપરથી સાબિત થયુ કે, કદબપ્રજા મૂળે તો નાગપ્રજાનો અશ જ છે (આપણે પણ પુ. ૧મા નદિવર્ધન રાજ્યે આ પ્રકારનો ઉલ્લેખ કર્યો છે)

(૧૮) આ સર્વપ્રજા જૈનધર્મી હતી એમ પુ. ૧મા શિશુનાગ અને નદવંશી રાજાઓના ધર્મવિશેનું વર્ણન કરતા સાબિત કરી ગયા છીએ.

(૧૯) ઉપર ત્રણ પ્રજાના નામ આપી ગયા છીએ જેવી કે, નાગ, સેદ્રકનાગ, અને કદબ, જ્યારે અહી આંધ્ર જણાવ્યું એટલે લેખક મહાશયની ગણત્રી પ્રમાણે ક્ષત્રિયના ચાર વિભાગો રાજાનદમાથી ઉદ્દભવ્યા છે તે આ ચાર વિભાગો જ હોવા જોઈએ. (જુઓ ઉપરની ટીકા નં. ૯) પરતુ આ લેખકે, તેજ પુસ્તકમા પૃ ૨૦ થી ૨૫મા 5 clans of Andhra Rajputs or Kshatriya clans = આંધ્ર રજપુત અથવા ક્ષત્રિયવર્ણની પાચ જાતિઓ, એવા શબ્દ લખીને નીચે પ્રમાણે તેમના નામ લખ્યા છે

(૧) Kākatiyas of Warrangul = વરંગુળની કાકતિય પ્રજા.

(૨) Kotas of Dhānya Kataka= ધાન્ય કટકની કોટપ્રજા

(૩) Pūsāpāties of Bezwada (બેઝવાડાની પૂસાપતિ પ્રજા) and Pūsapadu (પૂસપડુ) of Vijayanagar (ખારવેલે જે દેહમ ધાત તોડયાની-અથવા ત્રણની સખ્યામા કાઇક તોડયાની જે હકીકત હાથીગુંફા લેખમા પક્તિ ૧૧મા જણાવી છે તે આ પ્રદેશને લગતી હકીકત હશે એમ પણ અમારૂ માનવુ થાય છે. સરખાવો પુ. ૪, પૃ. ૨૯૯ ની હકીકત).

(૪) Kosars = કોસર પ્રજા.

(૫) Vadgus = વડગુ પ્રજા.

આમ લખીને ઉમેર્યું છે કે, All these were Shaivites Some of them (or perhaps all) may have been Buddhits or Jains during the Satavahan period = આ સર્વે શૈવમાર્ગી પ્રજા હતી. તેમાના કેટલાક (બલ્કે સર્વ) શતવહનના રાજ્યકાળે બૌદ્ધધર્મી કે જૈનધર્મી હશે. (અમારૂ ટીપ્પણ-શતવહન પ્રજાના આદિ સમયે રાજા પોતે જ જૈનધર્મ પાળતા હતા એટલે તેમની જાતવાળા સર્વ જૈનધર્મી જ હતા. આગળ જતા તેમાના કેટલાકે વૈદિકમત ગ્રહણ કર્યો હતો, પરતુ કદાપી બૌદ્ધ તો તેઓ થયા જ નથી એટલે ઉપરની સર્વે ક્ષત્રિય જાતિઓ મોટાભાગે જૈન હતી અને થોડા સમય માટે વૈદિક હતી)

(૨૦) આગતુક તરીકે આંધ્રને લખ્યા છે એટલે એમ થયુ કે જેમ તલેવાહ નદીની આસપાસ બીજી પ્રજા આવી વસી હતી તેમ આંધ્રપ્રજા પણ બહારથી આવીને તે પ્રદેશમા વસી હતી તેમની ઉત્પત્તિનુ સ્થાન અહી નહોતુ-(સરખાવો પૃ. ૧ થી ૮ સુધીમા અધ્રદેશ અને આંધ્રપ્રજાની ઉત્પતિ વિશે અન્ય વિદ્વાનોના વિચારો).

(૨૧) જુઓ ઉપરની ટી. ન. ૧૨.

એટલે કે જેમ શતવહનવશીઓ આંધ્રપ્રજામાં ગણાય છે, તેમ અહીં વસી રહેલી આંધ્રપ્રજા પણ તેમને જ લગતી હતી કે કેમ તે કહેવું મુશ્કેલ છે મતલબ કે આંધ્ર શબ્દ, માત્ર શતવહનવશી માટેજ વપરાય છે એમ નથી, પરંતુ તેમા તો અન્ય પ્રજાનો પણ સમાવેશ થઇ શકે છે. એટલે આંધ્રપ્રજા તે સામાન્ય નામ થયુ અને તેનો એક અંશ તે શતવહન વશ (સરખાવો પૃ ૬. નું લખાણ; તેમજ ઉપરમાં ટી. નં. ૫ માની મૂળ હકીકત). આ પ્રમાણે પોતાને લગતી અશકયતા– મુશ્કેલીનું વર્ણન કરીને, તેજ પુસ્તકમા[૨૨] ડૉ. બુહ્લર જેવા ભાષાશાસ્ત્રીનું થતુ મંતવ્ય તેમના જ શબ્દોમા જણાવે છે. Dr. Buhler is of opinion that it was the Kadamba script that latterly developed into the Telugu-Kanarese or Andhra-Karnata variety of south Indian alphabets. This lends colour to the suggestion that the Andhra and Kadambas together contributed to the earliest growth of the fine arts and culture of these Andhra and Karnata provinces=ડૉ. બુહલરનો મત એમ થાય છે કે, કદબલિપિનો પાછળથી વિકાસ થતાં તેલુગુ-કેનેરી અથવા આંધ્ર-કર્ણાટ જાતની દક્ષિણ હિન્દના મૂળાક્ષરોની જાત થવા પામી છે આ ઉપરથી પેલી સૂચનાને સમર્થન મળે છે કે, આંધ્ર અને કદંબ પ્રજાએ ભેગા મળીને, અંધ્ર અને કર્ણાટ પ્રાંતોનાં મશહૂર કારીગિરી અને સંસ્કૃતિના પાગ્સમયી વિકાસમા મોટો હિસ્સો અર્પણ કર્યો છે" કહેવાની મતલબ એ છે કે, દક્ષિણ હિંદના આંધ્ર અને કર્ણાટ પ્રદેશની લલિતકળા અને સંસ્કૃતિની જે અત્યારે એટલામ પ્રશંસા થઇ રહી છે તે આંધ્ર અને કદંબ પ્રજાએ જે સાધી હતી; આ બને પ્રજાની મૂળ લિપિ કદંબ હતી, જે ધીમેધીમે વિકસિત થઈને વર્તમાન સ્થિતિએ પહોંચવા પામી છે, એટલે ટૂંકમાં કહો તો, દક્ષિણ હિંદનાં લાલિત્ય અને સંસ્કૃતિ[૨૩] સર્વ, પ્રજા તરીકે લેખાવો તો કદંબ[૨૪]

(૨૨) જૈ. સ. ઇ. પુ ૨, પૃ. ૫૭૬

(૨૩) આ હકીકત ગોમટેશ્વરની મૂર્તિના સમય નિર્ણય માટે કદાચ ઉપયોગી થવા સંભવ છે.

(૨૪) ડૉ. બ્યુલરે બતાવેલ વિચારોમાથી તો અત્ર એવું તારવી કઢાય છે કે, પ્રથમ કદબલિપિ હતી તે બાદ આંધ્ર, તેલુગુ, કનારી વગેરે ઉભી થઇ છે અથવા લિપિ આધારે પ્રજાના નામો ગણાવીએ તો કદબપ્રજામાથી, આંધ્ર અને દક્ષિણ હિંદની બીજી પ્રજાઓનો ઉદ્ભવ થયો ગણાય છે.

પરંતુ આગળ જતા લેખક મહાશય પોતાને સ્ફૂરતા વિચારો જણાવતા કદબનુ નામ છેલ્લુ રાખીને કાંઈક ગોટાળો ઉભો કરી દેતા જણાય છે (જો તેમજ હોય તો કાંઈક સુધારો કરવો જરૂરી છે) (અમારૂ ટીપ્પણ–આ વિષય અત્રે ચર્ચવામા અમારો ઉદ્દેશ, દક્ષિણ હિંદની પ્રજાના ધર્મ તથા સામાજીક પ્રથાઓના વિષયમા, તે લેખકે રજુ કરેલા વિચાર ઉપરથી જે પ્રકાશ પડે છે, તે દર્શાવવાનો છે.)

તેમણે લખ્યું છે કે (જુઓ મજકુર પુસ્તક, પૃ. ૭૬) "On the decline of Andhra dynasty about the year A. D. 302 (for their is a coin of a Satavahan king bearing that date) came into power the Abhiras, or Kalachuris or Haihayas, the Rastrikutas and the Kadambas. On the ruins of whose power the Chalukyas (please note they are not Chaulukyas) claim to have built up the empire and they seem to be direct followers of Kadambas, as is manifest from the style of Man-vyas gotra, Haritiputra etc which they have adopted from their Kadamba predecessors, for, as far as can be gathered from inscriptions, the Kadambas were the earliest south Indian Dynasty to adopt this style=ઇ. સ. ૩૦૨ની આસપાસમાં (કેમકે તે સાલના આકવાળો શતવહન રાજાનો સિક્કો મળે છે) આંધ્રવંશની પડતી થતા આભિરો અથવા કલચુરીઓ અથવા હૈહેયાઝ, રાષ્ટ્રકૂટો અને કદંબો સત્તા ઉપર આવ્યા છે.[ખ] જે સત્તાની પડતી થતા,

(ક) આ વિષય ઉપરના અમારા વિચારો માટે જુઓ પૃ. ૨૫ તથા તેના ટીપ્પણો.

(ખ) આમા તો કેમ જાણે કદબપ્રજા સૌથી છેવટ આવી

અને આંધ્ર પ્રજાને, અને લિપિ તરીકે લેખાવો તો કદંબ લિપિને જ આભારી છે.

જૈનીઝમ ઈન સધર્ન ઇંડિયાના વિદ્વાન લેખકે દક્ષિણ હિંદના પોતાના ખાસ અભ્યાસને અંગે જે હકીકત તારવી કાઢી છે અને જેના કેટલાક ઉતારા આપણે અત્રે ટાંકી બતાવ્યા છે તથા તે ઉપર પ્રકાશ પાડતા ટીપ્પણો અમે જે લખ્યા છે તે સર્વનો સાર જોઇશું તો એ જ નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે, શતવહનવંશી પ્રજાને કોઈ ને કોઈ રીતે, કદંબ તેમજ ઉત્તર હિંદની મૌર્ય તથા નંદપ્રજા સાથે સબંધ હોવો જોઇએ પછી તે કેવા પ્રકારનો હશે તે ભલે આપણે શોધવું રહે છે. આ નિષ્કર્ષનું તેમજ મિ. રેપ્સને ટાંકેલ પૌરાણિક હકીકતનું અને મિ. વિલિયમ્સના સંસ્કૃત અંગ્રેજી શબ્દકોષમાં અપાયલી વ્યાખ્યાનું, એમ સર્વનું એકીકરણ કરતાં સહજ જણાઈ આવે છે કે શતવહનવંશી આંધ્રપ્રજાની ઉત્પત્તિ શુદ્ધપણાની દૃષ્ટિએ જોતાં ક્ષત્રિય માતાપિતામાંથી ઉદ્‌ભવી નથી દેખાતી. તેમ એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે, પિતા તો ઉત્તર હિંદની ક્ષત્રિય જાતિમાંનો જ હતો પરંતુ માતા શુદ્રાણિ હતી, જે હજુ સુધી નિશ્ચિત નથી થતું તે, કોણ પિતા અને ક્ષત્રિયની કઈ

ચાલુક્યયોએ[ગ] સામ્રાજ્ય જમાવ્યું હોય એમ લેખાય છે. કેમકે પોતાના પૂર્વજ એવા કદંબોએ વાપરેલો માનવ્યાસ ગોત્ર, હરિતિપુત્ર ઇ પદ્ધતિને અનુસરવાથી તેઓ કદંબમાંથી સીધા ઉતરી આવ્યા હોવાનું સમજાય છે; કારણકે આ પદ્ધતિ જો કોઇ દક્ષિણના હિંદીવંશે પ્રથમમાં પ્રથમ વાપરી હોય તો કદંબપ્રજા જ છે એમ શિલાલેખોમાંથી તારવી શકાય છે ઘ"

વળી આગળ જતાં પૃ. ૮૦ ઉપર લખે છે, કે The formula which expresses Satavahan culture best is सिद्धं नम the formula which expresses Chalukya culture best is ॐ शिवाय, सिद्धं नम or ॐ नम. नारायण. Shaivism and Narayanism are said to be particularly of south Indian origin while Buddhism expressed by सिद्धनमः is Mauryan and north Indian=જે શબ્દનિર્દેશથી શતવહનસંસ્કૃતિ ઉત્તમ રીતે ઓળખાય છે તે सिद्धनम છે; જે શબ્દનિર્દેશથી ચાલુક્યસંસ્કૃતિ ઉત્તમ રીતે ઓળખાય તે ॐनमः शिवाय सिद्धनम અથવા ॐनमो नारायण છે, શિવ અને નારાયણ લખવાની પદ્ધતિ, મૂળમાં ખાસ કરીને દક્ષિણહિંદની અને सिद्धनम શબ્દથી નિર્દિષ્ટ થતી બૌદ્ધ[ચ] પદ્ધતિ મૌર્યન[છ] અથવા ઉત્તરહિંદની છે. (નં. ૫ અને ૬ના ટીપ્પણો તથા આ લેખકે પોતે દર્શાવેલ વિચારોનું એકીકરણ કરતાં સમજાશે કે આ સર્વ પ્રજા જૈનધર્મી જ સંભવે છે તેમાં પણ શતવહનવંશની ઉત્પત્તિ મૌર્યન અને ઉત્તરહિંદની તેમણે જોકે મોઘમપણે જણાવેલી છે પરંતુ ઇતિહાસના અભ્યાસથી હવે આપણે જાણીતા થયા છીએ, કે તેમની ઉત્પત્તિનું મૂળ નંદવંશી પ્રજામાં સમાયલું છે એક બીજા મુદ્દા ઉપર વાચકનું ધ્યાન દોરવાનું છે તેમણે અહીં ચાલુક્ય શબ્દ વાપર્યો જ છે. એટલે કે ચાલુક્યપ્રજા દક્ષિણ હિંદની છે જ્યારે ચૌલુક્ય-રાજપુતપ્રજા તે ઉત્તરહિંદની છે. તેમનો ઉદ્‌ભવ તો ઈ. સ.ના છઠ્ઠા સૈકામાં આબુ પર્વત ઉપર અગ્નિહોત્રી ક્ષત્રિયોની ચાર શાખા ઉત્પન્ન થઈ છે તે

હોય તેવો ભાસ થતો દેખાડયો છે આ માટે ઉપરમાં કરેલું અમારૂં ટીપ્પણ વાંચો -ખરી રીતે તો કદંબમાંથી ઉપરની સર્વ પ્રજા ઉદ્‌ભવી છે.

(ગ) ધ્યાન રાખવું કે ચૌલુક્યો નથી લખ્યું પરંતુ ચાલુક્ય લખ્યું છે.

(ઘ) એટલે એમ થયું કે,મૂળ કદંબો હતા તેમાંથી આભિરો, કલચુરી, ચાલુક્યો, રાષ્ટ્રકૂટો, હૈહેયાઝ ઇ ઉત્પન્ન થયા છે.

(ચ) બૌદ્ધ ને બદલે જૈન શબ્દ જોઇએ કેમકે બૌદ્ધમાં પ્રથમ તો સિદ્ધ શબ્દ જ નથી તે જૈનનો પારિભાષિક છે. વળી બીજું અત્યાર સુધી ઉત્તરહિંદની સર્વ સંસ્કૃતિ જ જૈનને બદલે બૌદ્ધ હોવાનું વિદ્વાનોએ મનાવ્યું છે તેમ આ વિદ્વાને પણ તેનું અનુકરણ કરીને તે શબ્દ વાપર્યો છે પરંતુ હવે આપણે પુરવાર કરી ચૂકયા છીએ કે તે જૈન સંસ્કૃતિના દ્યોતકો છે.

(છ) મૌર્યન સિક્કાઓમાં જે Moon on the Hill, Swastika, Chaitya=ઢગલીઓ ઉપર ચંદ્ર, સ્વસ્તિક, ચૈત્ય ઈ. કોતરાયલ છે તે બધા પ. જાયસ્વાલજીએ હવે જૈનધર્મી હોવાનું જણાવ્યું છે (જુઓ પુ ૨ સિક્કાવર્ણને, ત્રીજા પરિચ્છેદના અંતે, તેમજ સિક્કાચિત્રના વર્ણનમાં ધાર્મિક ચિન્હો સંબંધી અમે આપેલી સમજૂતિ).

જાતિનો તથા માતા શૂદ્રાણિ તો તે કઈ જાતિની અને ક્યા પ્રદેશની; જો કે તેમનો સમય નક્કી કરી ચૂકયા છીએ. શતવહનવંશની આદિ ઈ. સ પૂ ૪૨૭મા છે એટલે તેના આદિપુરૂષ રાજા શ્રીમુખનો જન્મ તો તે પૂર્વે જ થઈ ગયો કહેવાય. જો તે વશની સ્થાપના કરતી વખતે તેની ઉમર કમમાં કમ ૨૫-૩૦ લેખો તો તેના માતાપિતાનો લગ્નસબંધ પણ ઇ. સ પૂ ૪૨૭ પહેલા ૩૦ વર્ષે એટલે ઈ. સ. પૂ. ૪૫૭મા અથવા તો ૪૫૦થી ૪૬૦ના દશકામાં થયો હોવો જોઇએ. આટલી સામગ્રી આપણી પાસે તૈયાર થઈ ગઈ છે. હવે તેનુ અવલબન લઇને આગળ વધીએ.

સંસ્કૃત-અંગ્રેજી શબ્દકોશ એમ કહે છે કે, તેનો પિતા વિદેહદેશનો વતની હતો. જૈનીઝમ ઇન સધર્ન ઇંડિયા તેલુગુ સાહિત્ય આધારે જણાવે છે કે, દક્ષિણ હિંદની ક્ષત્રિય પ્રજાનું મૂળ કલિંગપતિ કોઇ નંદ નામના રાજામાં સમાયેલુ પડયું છે, વળી સમય પણ નિશ્ચિત થઇ ચૂકયો છે એટલે હવે તો જે તપાસવું રહે છે તે એટલુ જ કે ઈ સ. પૂ. ૪૫૦થી ૪૬૦ સુધીમાં કોઇ એવો નદ રાજા થયો છે કે જે વિદેહનો રહીશ હોય અને જેના વૃત્તાતથી આપણે ઇતિહાસમા એમ પાકે પાયે જાહેર કરી શકતા હોઇએ, કે જેણે શૂદ્રાણિ સાથે લગ્ન કર્યું હોય તેમજ પોતે કલિંગપતિ બન્યો હોય કે કહેવાતો હોય નદવશી રાજાઓના વૃત્તાંતથી આપણે કયારના જાણીતા થઈ ચૂકયા છીએ કે તેઓ નાગ

સમયનો કહેવાય, જ્યારે ચાલુક્યપ્રજાનું મૂળ તો ઠેઠ ઇ. સ. પૂર્વેના સમયમા સમાયેલું છે. મતલબ કે ચાલુકય અને ચૌલુક્ય બન્ને જુદા છે. આ પ્રશ્નો આગળ પણ અમે છણ્યા છે, જુઓ.)

વળી આગળ પૃ.૮૩ ઉપર પોતાના વિચારો જણાવે છે "Social unions and fusions are always attempted to safeguard their political power. Evidence of this is found in Visnukuṇḍ, Kadamb-Satakarni, who must have been a prince born of the Satakarni and Kadamb union, similar relations the Satavahanas are said to have contracted with the Pallavas and the Nagas, the Kalachuris also followed this tradition of social union = સામાજીક લગ્નો અને સંબંધો હંમેશા પોતપોતાની રાજકીય સત્તા નિભાવી રાખવા માટે યોજાતા હતા. દૃષ્ટાંક તરીકે વિષ્ણુકુડજ, કદબ-શાતકરણિર્ઝ ઈ સમજી લેવા. આમાનો કદબ-શતકરણિ તે શતકરણિ અને કદંબ વચ્ચે થયેલ લગ્નસબધથી ઉત્પન્ન થયેલ કુમાર સંભવે છે. તે પ્રથાને અનુસરીને શતવહન પ્રજાએ પણ પલ્લવોટ અને નાગપ્રજા સાથે સબંધ બાંધ્યાનુ કહેવાય છે, અને કલચુરીઓએ પણ સામાજીક સંબંધ જોડવાની તે પ્રથાનુ અનુકરણ કર્યું હતુ" એટલે તેમનું કહેવું એમ થાય છે કે, પૂર્વ સમયે જ્યારે જાતિ (અત્યારની જ્ઞાતિ જેમ કહેવાય છે તેમ) નામની સસ્થા જેવુ નહોતું ત્યારે, રાજકર્તાઓ પોતાની હારજીતને અંગે અથવા તો અન્યકારણથી નીપજતા પોતાના હોદ્દા અને અધિકારની મહત્વતા જાળવી રાખવાને અંગે, પરસ્પર સામાજીક અને કૌટુમ્બિક સંબંધ જોડતા હતા. પોતાના કથનના તેમણે એક બે દૃષ્ટાત પણ રજુ કર્યા છે. ઉપરાત આપણે પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પુરાવામા ઉપયોગી થાય તેવા થોડાક વધારે રજુ કરીશું. જેમકે, કોશલપતિ પ્રસેનજીત સાથે મગધપતિ શ્રેણિક અને તેના પુત્ર અજાતશત્રુએ જોડેલ લગ્નસંબધો; નવમા નદ અને મૌર્ય ચદ્રગુપ્ત; અશોકવર્ધન અને સેલ્યુકસ નિકેટોર: સમ્રાટ પ્રિયદર્શીને કલિંગપતિને બે વાર જવા દીધો હતો તે હકીકત (વૌલી જાગોડાનો શિલાલેખ) રાજા શ્રીમુખે પોતાના પુત્ર યજ્ઞશ્રી સાથે વિદર્ભના કોઇક મહારથીની પુત્રી નાગનિકાને પરણાવી હતી: શુગપતિ અગ્નિમિત્રે વિદર્ભપતિની કુંવરી માલવિકા સાથે કરેલ લગ્ન, ઇ. ઈ. અનેક દૃષ્ટાતો ઇતિહાસમાથી જડી આવે તેમ છે.

---

(૮) સરખાવો ચુટુકાનદ અને મૂળાનદના સિક્કા પુ. ૨ ના તથા ૧મા નદીવર્ધન રાજ્યે તેમની હકીકત.

(૯) પૃ ૪મા રૂદ્રદામનના વર્ણને પૃ ૭૦૮ થી આગળ જુઓ. જેમા કન્હેરીના શિલાલેખ આધારે વિદ્વાનોએ કોઇ અનેરો શબ્દ માની લઇને રૂદ્રદામને પોતાની પુત્રી શતકરણિ રાજાને પરણાવી હોવાનું મનાવ્યુ છે અને તે ઉપર અમારા વિચારો દર્શાવ્યા છે તે હકીકત સાથે સરખાવો. જુઓ પચમ પરિચ્છેદ લેખ ન. ૧૭.

(૮) પૃ. ૧મા નદિવર્ધન રાજ્યે પલ્લવ, કદંબ વગેરેનો સબંધ જે અમે જોડી બતાવ્યો છે તે હકીકત સાથે આ સરખાવો.

પ્રજાના નબીરાઓ છે આ પ્રજા સંવિજી નામના ક્ષત્રિયના અઢાર જે પેટા વિભાગો છે તેમાની એક ગણાય છે સંવિજી ક્ષત્રિયો અસલમા વિદેહદેશમા જન્મી કરીને, ચારે તરફ રાજ્ય હકુમત ચલાવતા ચલાવતા ફેલાતા ગયા છે એટલે નદવશના રાજાઓને વિદેહીઓ કહી શકાય તેમજ નદવશના અધિકારમા વિદેહદેશ આવી પણ પડયો હતો; એટલે રાજ્ય હકુમતને અંગે પણ તેમને વિદેહપતિ અથવા વિદેહી કહી શકાય જ. આ પ્રમાણે એક હકીકતનો મેળ તો બેસી ગયો, પણ નંદવશમાનો કયો રાજા તે હજુ શોધવુ રહે છે તે વશના ઇતિહાસથી જાણ્યુ છે કે તેમા નવ રાજાઓ થયા છે ૭ તો નામના જ હતા બાકીના ત્રણ પ્રતાપી અને વૈભવશાળી નીવડયા છે. તેમના નામ, નદ પહેલો, નદ બીજો અને નદ નવમો. તેમા નવમા નદનો સમય ઈ. સ પૂ ૪૧૩થી ૩૭૮નો ઠરાવાયો છે, તેમજ વળી બીજી હકીકત તેના વિશે એમ નીકળે છે કે તે પોતે શૂદ્ર રાણીના પેટે જન્મ્યો હતો પરન્તુ શૂદ્રાણીને પરણ્યો હતો એમ નથી જ્યારે અહીં તો પોતાને શૂદ્રાણિ વેરે પરણ્યાનો મુદ્દો છે એટલે આ બે કારણે તેનું નામ બાદ કરવુ રહે છે. પછી રહ્યા બે નદ–નદ પહેલો અને બીજો આમાના પહેલા નદ વિશે જાણી ચૂકયા છીએ કે તેણે દક્ષિણ હિંદના અનેક પ્રદેશો જીતી લઈ (જુઓ પુ ૧ તેનુ વૃત્તાત) મગધ સામ્રાજ્ય વધારી મૂકયુ હતુ અને તેથી તેણે નદિવર્ધન નામનું બિરૂદ પ્રાપ્ત કર્યું હતુ, તેમજ તેના ઉત્તરાધિકારી તરીકે તેના પુત્ર નદ બીજાને પણ દક્ષિણ હિંદના પ્રાતોનો અધિકાર મળ્યો જ હતો એટલે આ બને નદરાજાને દક્ષિણપતિ કહી શકાય તેમ છે જ. તેમ પહેલા નદનો સમય ઈ. સ પૂ ૪૭૨ થી ૪૫૬= ૧૬ વર્ષનો અને બીજાનો સમય ઈ સ પૂ ૪૫૬થી ૪૨૮=૨૮ વર્ષનો જણાવ્યો છે એટલે સમયની દૃષ્ટિએ (૪૫૦ અને ૪૬૦ના દશકાની ગણત્રીએ) જો કે બન્ને નદને તે હકીકત સ્પર્શી શકે તેમ છે. પરતુ શૂદ્રાણિ સાથે લગ્ન કર્યાની હકીકત તો માત્ર નદ બીજાને જ લાગુ પડતી ઇતિહાસમા નોધાયેલી છે. એટલે સ્પષ્ટપણે કહી શકાશે કે રાજા શ્રીમુખનો પિતા તે અન્ય કોઈ નહિ પણ તે નદ બીજો જ હતો[26] નદ બીજાનો રાજ્યકાળ ૪૫૬થી ૪૨૮ નો જણાવાયો છે એટલે ફલિત થાય છે કે ઈ. સ પૂ ૪૫૬ થી ૪૫૦ સુધીના પોતાના રાજ્યકાળના પ્રથમના ૭ વર્ષમા જ નદ બીજાએ શ્રીમુખની માતા સાથે લગ્ન કર્યું હતુ. આ પ્રમાણે શતવહનવશી રાજાઓની ઉત્પત્તિ સંબધના સમય, પ્રારંભ, તેના માતપિતા કોણ ઇત્યાદિ, અનેક અણશોધ્યા પ્રશ્નોનો નિકાલ લાવી ચૂકયા કહેવાઈશું.

ઉપરના પારિગ્રાફે જોઇ ગયા છીએ કે રાજા શ્રીમુખ પોતે મગધપતિ નદ બીજાનો પુત્ર થતો હતો.

જુદી ગાદી અને વંશસ્થાપવાનાં કારણો

આવી રીતે મગધપતિ રાજાનો કુમાર હોવા છતા તેણે દક્ષિણ હિંદમા જઈને પોતાના સ્વતત્ર રાજ્ય અને વશ શા માટે સ્થાપવા પડયા તે એક પ્રશ્ન ઉભો થાય છે પુ ૧ મા નદ બીજાનું વૃત્તાત લખતા જણાવી ગયા છીએ કે, તેનું મરણ જ્યારે નીપજ્યુ ત્યારે, કોને ગાદી આપવી તે પ્રશ્ન ઉભો થયો હતો. છેવટે ઠરાવવામાં આવ્યુ હતુ કે ક્ષત્રિયાણી પેટે જન્મેલ કુંવરને મગધપતિ તરીકે જાહેર કરવો તે જ પ્રમાણે નદ ૮માનું મરણ થતા અને તે પણ અપુત્ર હોવાથી તેને તે જ પ્રશ્ન પાછો ઉપસ્થિત થતા ઠરાવાયુ હતું કે, રાજ્યની હાથિણી જેના શીરઉપર પાણીનો કળશ ઢોળે તેને ગાદી સુપ્રત કરવી તે સમયે નદબીજાના શૂદ્રાણીજાયા પુત્રના લગ્નનો[27]વરઘોડો ત્યાથી નીકળતો હતો એટલે તે વરરાજાને એક પ્રકારનો ગજા તથા રાજચિન્હ

(૨૫) જુઓ ઉપરમા શત અને શતવહનવશની હકીકત.

(૨૬) સરખાવો ઉપરમા પૃ. ૪૮ ટી ન ૨૦

(૨૭) આ લગ્ન તો નદનવમા (શૂદ્રાણીજાયા કુમાર)નુ અને બ્રાહ્મણકન્યા વચ્ચે હતુ અને તેનો સમય નદ બીજો જેને કાળાશોકની ઉપમા ઈતિહાસવિદો આપી રહ્યા છે અને તેનુ કારણ શૂદ્રાણીના લગ્ન કર્યાનુ જણાવે છે તેના મરણ બાદનો છે મતલબ કે તે બાદ પણ વર્ણાંતર લગ્નની છૂટ હતી એટલે માત્ર વર્ણાંતર લગ્નથી જ કાળાશોક નામ દેવાયું હતુ તે ફલિત થતુ નથી. તે ઉપનામ જ તેનુ નહોતુ એમ આ ઉપરથી સાબિત થાય છે.

જેવા છત્રયુક્ત જોઈ રાજ્યની હાથણીએ તેના શીરે કળશ ઢોળી ફૂલની માળા પહેરાવી હતી. પરિણામે તેને મગધપતિ નવમા નંદ તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો આટલી હકીકત આપણને પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી છે હવે તપાસીએ કે તેમાથી અત્ર સ્પર્શતી કોઈ હકીકતનો ઉલ્લેખ મળે છે કે કેમ ?

જ્યારે ક્ષત્રિયાણી પુત્રોને ગાદીએ બેસાડવાનુ ઠરાવાયુ છે ત્યારે સ્વયસિદ્ધ થાય છે કે કોઇ અન્ય કુમારનો હક્ક વધારે મજબૂત હોવો જોઈએ; પરતુ કોઇક કારણસર તેની યોગ્યતા રાજ્યનિયમ પ્રમાણે અમાન્ય થતી હોવી જોઈએ તેમ બીજી બાજુ એમ કહેવાયુ છે કે (ઉપરના પાને જુઓ) રાજા નદબીજાએ ગાદીએ આવતા પ્રથમના પાચ છ વર્ષમા જ એક શુદ્ર જાતિની કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું હતું અને તે રાણીના પેટે શ્રીમુખનો જન્મ થયો હતો. આ બે હકીકતને સાથે જોડતા એવો સાર કાઢી શકાય છે કે, કુમાર શ્રીમુખની ઉમર, રાજા નદબીજાના ક્ષત્રિયાણી તેમજ શુદ્રાણી પેટે જન્મેલ સર્વ સતાનોમા, સૌથી મોટી હોવી જોઈએ અને તેથી ગાદીપતિ તરીકેનો તેના હક સર્વોપરી હોવો જોઇએ પરન્તુ તેનો જન્મ શુદ્રાણીના પેટે થયેલ હોવાથી, રાજ્યના પ્રચલિત ધોરણાનુસાર તેને અધિકાર સોપવાનુ અયોગ્ય લાગતા, રાજકર્મચારિઓમા તે પ્રશ્ન વિચારણીય થઈ પડયો હતો અને તેનાથી નાના પરતુ ક્ષત્રિયાણી પેટે ઉત્પન્ન થયેલ કુમારને ગાદી સોપાઈ હતી આ પ્રમાણે એક વસ્તુ સ્થિતિ થઇ. બીજી સ્થિતિ એમ છે કે, રાજા નદ બીજાનું રાજ્ય અઠ્ઠાવીસ વર્ષ ચાલ્યુ છે અને ગાદીએ બેસતા પ્રથમના પાચ છ વર્ષમા જ તેણે શુદ્રાણી સાથે લગ્ન કર્યુ છે તથા કુવર શ્રીમુખનો જન્મ થયો છે. એટલે રાજા નદ બીજાના મરણ સમયે મ સં. ૯૯= ઈ. સ. પૂ ૪૨૯મા શ્રીમુખની ઉંમર લગભગ ૨૫થી ૨૭ વર્ષની હોવી જોઇએ એમ ફલિત થાય છે. વળી ઇતિહાસના પ્રમાણુથી આગળ ઉપર કહેવામા આવશે કે કુમાર શ્રીમુખને એક બીજો ભાઈ કૃષ્ણુ નામે હતો, જેણે શ્રીમુખનાપુત્ર ગોતમીપુત્રયજ્ઞશ્રીની વિધવા રાણી નાગનિકા પાસેથી, જ્યારે બાળપુત્રો તરફથી રીજટ તરીકે રાજ કરતી હતી ત્યારે રાજ્યની લગામ ખૂંચવી લીધી હતી અને અમુક વર્ષપર્યંત પોતે જ ગાદીપતિ બની બેઠો હતો. એટલે સિદ્ધ થાય છે કે, કુમાર શ્રીમુખ અને કુમાર કૃષ્ણુ, તે બને નદ બીજાના શુદ્રાણી પેટે જન્મેલ પુત્રો હોવા જોઈએ. આ બંને ભાઇઓ રાજકુમાર હોવા છતા, કેવળ શુદ્રાણી પેટે જન્મેલ હોવાથી તેમને રાજ્યાધિકાર ન સોપાયો એટલે અપમાનિત થયા જેવું લાગે તે સમજી શકાય તેમ છે. અને પછી તો, પોતાથી નાનાભાઇને મગધપતિ નીમવામા આવતા, તેની આજ્ઞામા રહેવુ તે પોતાના દરજ્જાને હલકુ લાગતા તેઓ મગધનો ત્યાગ કરી અન્યત્ર ચાલી જવાનો નિર્ણય કરે તે પણ સ્વાભાવિક છે. આવા સજોગોમા તેઓ મૂકાયાથી, નૈસર્ગિક છે કે તેઓ પોતાને જે સ્થાનેથી આશ્રય મળી રહે તેમ ધારતા હોય તે બાજુ જવાનો જ વિચાર કરે સામાન્ય નિયમ એ છે કે, પોતાના પિતૃપક્ષથી તરછોડાયેલો કોઈ પણ પુરૂષ, આવા સમયે પોતાના માતૃપક્ષ તરફ જ નજર નાંખે છે. એટલે કુમાર શ્રીમુખ અને કૃષ્ણુ પોતાની માતાના મહિયર તરફ પ્રયાણ કરી ગયા હોય એમ સમજી લેવું રહે છે. તેમની માતાના મહિયરનુ સ્થાન કઇ દિશાએ આવ્યુ હતુ તે હજુ આપણે શોધી કાઢવું રહે છે.

કુમાર શ્રીમુખ રાજા બન્યા પછી તેની રાજકીય કારકીર્દિનુ સ્થાન દક્ષિણ હિંદમા જ બનવા પામ્યુ હોય એમ ઇતિહાસ ઉપર દૃષ્ટિપાત ફેંકતા તરત જ દેખાઈ આવે છે. એટલે પ્રથમ દૃષ્ટિએ જણાઇ આવે છે કે, મગધની ભૂમિનો ત્યાગ કરીને તે દક્ષિણ હિંદ તરફ જ વળ્યો હોવો જોઇએ. વળી હાથીગુફાનો લેખ જાહેર કરે છે કે, તેણે રાજા ખારવેલના કલિંગ દેશ તરફ હુમલો કર્યો હતો પરન્તુ તેના હાથે શીકસ્ત ખાવી પડી હતી અને હઠી જઇને ઠેઠ નાસિક પાસેના ડુંગરાળ પ્રદેશમાં આશ્રય લેવો પડયો હતો. તેમ વળી જાણવામા આવ્યુ છે કે આંધ્રપતિ રાજા શ્રીમુખના અનુજોની રાજગાદી મુખ્ય અંશે ગોદાવરી નદીના મૂળ પાસેના પ્રદેશમાં હતી આ સર્વ હકીકતથી એ જ સાર ઉપર આવવુ રહે છે કે, રાજા શ્રીમુખની માતાનું મહિયર દક્ષિણ હિંદના કોઈક પ્રદેશમા જ આવી રહ્યુ

હોવું જોઈએ. આટલું નક્કી થયુ. હવે આગળ વધીએ રાજા શ્રીમુખની માને ઇતિહાસકારોએ કરવર જાતિની ઠરાવી છે. (જુઓ ઉપરમાં પૃ. ૪૭ તથા તેને લગતી ટીકા નં ૫નું લખાણ) તેનો અર્થ એમ બેસારવામા આવ્યો છે કે, કાંતો તે દક્ષિણ હિંદના—ડેક્કનમા—આવેલા કારવાર જીલ્લાની વતની હોવી જોઈએ અથવા તેવા નામની કોઈ જાતિવિશેષ જ હોવી જોઇએ કે જે પોતાનો પેટગુજારો પખીઓ પકડી[૨૮] તેના વિક્રય ઉપર કે ભક્ષણ કરી ચલાવતી હશે તેમ વળી આ પ્રદેશમાથી ગજાનદના નામ સાથે, કેમ જાણે કાઈક સંબંધ—રાજકીય કે કૌટુંબિક—ધરાવતા ન હોય તેવા નામયુક્ત રાજાઓનાં—જેમકે ચુટુકાનદ, મૂળાનદ ઇ.ના સિક્કાઓ મળી આવ્યા છે એટલું જ નહીં, પરન્તુ તે સિક્કાઓના બાહ્ય ઘાટ, તે ઉપરના ચિન્હો,[૨૯] તેની ઈબાગત આદિ, ઘણે અંશે આ શ્રીમુખવંશી રાજાઓના સિક્કાને મળતા આવે છે આ સર્વ પરિસ્થિતિ ઉપરથી એવો ચીતાર આવી જાય છે કે, તે રાજાઓ પણ રાજા શ્રીમુખની સાથે સગપણ સંબધ ધરાવતા હોવા જોઈએ અને તેમનું મૂળ વતન તેમના સિક્કાઓ જ્યાંથી મળી આવે છે તેવા કાનારા જીલ્લાના પ્રદેશમા જ આવ્યુ હોવુ જોઇએ. એટલે આપણે જો એવા અનુમાન અથવા નિશ્ચય ઉપર આવીએ કે, શ્રીમુખની માતા કાનારા જીલ્લાની—કારવાર શહેરની અથવા આસપાસના પ્રદેશની—વતની હતી તથા ચુટુકાનંદ મૂળાનદ વગેરે તે જ જાતિવિશેપના સભ્યો હતા, તો સત્ય સ્થિતિથી વેગળા જતા રહ્યા છીએ એમ ગણાશે નહિ. હવે સર્વ બિના સ્પષ્ટ રીતે પુરવાર થઈ ગઈ કહેવાશે કે રાજા શ્રીમુખના માતાપિતા કોણ હતા? તેની માતાને શૂદ્રાણી શા માટે કહેવામા આવે છે? તેનું મહિયર કયા હતું? તેને શા માટે મગધ છોડીને પરદેશ નીકળવુ પડયું હતું? તથા શા માટે તેણે દક્ષિણ હિંદમા જ વસવાટ કર્યો હતો? તેમજ ચુટુકાનદ વગેરેનો સબધ શ્રીમુખ સાથે કેવો હોવો જોઈએ? આટલુ શોધી કાઢયા પછી, જે કેટલાક પ્રશ્નો વિદ્વાનોને મુઝવી રહ્યા છે તેની તપાસ પણ હાથ ધરવાનું મન થઇ જાય છે

રાજા શ્રીમુખ અને શતવહનવશી અન્ય રાજાઓનો રાજ્યવહીવટ, ગોદાવરી અને કૃષ્ણા નદીના મૂળ જે પ્રદેશમા આવેલ છે એવા નાસિક, જુન્નેર—કન્હેરી નાનાઘાટ આદિ સ્થળ વિસ્તારમા આવેલ હતો, ત્યાથી તેમના અનેક શિલાલેખો અને સિક્કાઓ મળી આવ્યા છે શિલાલેખમાં—નાસિક ન ૨ તરીકે જેને વિદ્વાનો ઓળખાવી રહ્યા છે—શ્રીમુખની જન્મજાતિ ઉપર પ્રકાશ પડે તેવા અક્ષરો કોતરાયેલા છે. તેમાના બે શબ્દ પ્રયોગ ઉપર વિદ્વાનોનું ખાસ ધ્યાન ખેચાયું છે. પ્રથમ (૧) "એક બમહનસ" છે અને (૨) બીજો "ખતિયદપમાનમદન" છે. આ બાબતની હમણા છેલ્લી તાજેતરમાં જ કલકત્તાથી પ્રગટ થતા, 'ઇન્ડિયનકલ્ચર' નામે ત્રિમાસિકના ૧૯૩૮ ના પુ ૫ આક ન ૧ જુલાઇના પત્રમા પૃ ૧૬ થી ૨૩ સુધી જે સી ઘોશ નામના વિદ્વાને સમીક્ષા કરી બતાવી છે. તેનો સાર તેમના જ અક્ષરોમા પ્રથમ કહી દઇએ, અને તે બાદ તેમના વિચારોની સગતતા કે અસગતતા, આપણે પુરવાર કરેલી તપાસના પરિણામ સાથે સરખાવીશું. મિ જે સી. ઘોશે દોરેલી સમીક્ષાના આરભમાં જણાવ્યુ છે કે,—"Scholars are not at one about the caste of the Satavahanas Prof. H C Ray Chaudhari thinks they are Brahamans While Prof D. R Bhandarkar has

(૨૮) નીચેની ટીકા ૨૯ જુઓ

(૨૯) જુઓ પુ ૨મા સિક્કા આકૃતિ ન. ૪૯, ૫૦, ૫૧, ૫૨; અને તેમને આકૃતિ નં. ૫૩, ૫૪થી આગળના સિક્કાઓ સાથે સરખાવો.

આ સર્વેમા તીરકામઠાની નિશાનીઓ છે. તીરકામઠુ તે શિકારી—પારધિના જીવનની સ્થિતિ સૂચવે છે જુઓ ઉપરની ટીકા ન. ૨૮.

આગળ ઉપર આ પરિચ્છેદ ટાકેલ કે હિ. ઈ. પૃ ૫૩૦—૧ના લખાણ સાથે સરખાવો.

taken pains to prove that they are non-Brahamans Both the scholars have mainly relied on the same evidence, though interpreting differently to arrive at their respective conclusions =શતવહનોની જાતિ (ના પ્રશ્ન) વિશે વિદ્વાનો એકમત મતા નથી પ્રો. એચ. સી. રાયચૌધરી તેમને બ્રાહ્મણો ધારે છે, જ્યારે પ્રો. ડી આર. ભાંડારકરે શ્રમપૂર્વક સાબિત કર્યું છે કે તેઓ અબ્રાહ્મણ હતા. બંને વિદ્વાનોએ મુખ્ય તથા એક જ (તેને તે જ) પુરાવા ઉપર આધાર રાખ્યો છે; જો કે પોતાના અનુમાન દોરવાને તેમણે (તે શબ્દોનો) અર્થ જુદો જ[30] બેસાર્યો છે "

તે આખાયે લેખમા ઉતરવાની આવશ્યકતા નથી, પરન્તુ તેમાની કેટલીક દલીલો એવી છે કે સશોધકની અપેક્ષાએ તેમાંથી ઘણી જ વિગતો જાણવા જેવી છે તથા સંશોધન કાર્ય કેવા પ્રકારનું છે તેનો સારો જેવો ખ્યાલ પણ તે ઉપરથી બધાઇ શકે છે એટલે તેવી દલીલો ટૂંકમાં રજુ કરીશું –બ્રાહ્મણ છે એમ પુરવાર કરનાર પક્ષની દલીલ છે કે "બમહનસ" અને 'ખતિય-દપમાનમર્દન" (ક્ષત્રિયનો દર્પ કહેતા મદનું મર્દન, કહેતા નાશ કરનાર) આ શબ્દ બ્રાહ્મણ જે હોય તેને જ લાગુ પાડી શકાય, જેમ પરશુરામે નક્ષત્રિય પૃથ્વી કરી નાખી હતી તેમ; સામો પક્ષ એમ કહે છે કે તે પ્રમાણે સર્વથા હોતુ નથી; એમ તો રાજા મહાનંદની શૂદ્રાણી પેટે જન્મેલ મહાપદ્મે[32] પણ શૂદ્ર હોવા છતાં પૃથ્વીને નક્ષત્રિય બનાવી દીધી હતી[33] એટલે બ્રાહ્મણ જ ક્ષત્રિયનો વિનાશ કે નાશ કરે એવો નિર્ધાર ન કરી શકાય. જેથી 'એકબ્રહ્મનો' અર્થ બ્રાહ્મણ ન કરતાં, unique votary of Subramanya=સુબ્રમન્યનો અનન્ય ભક્ત હોય તે અને સુબ્રામણ્ય એટલે warrior god Kartikeya=કાર્તિકેય દેવ સરીખો જે હોય તેવો પુરૂષઃ એવા અર્થમા તે શબ્દ વપરાયેલ છે પોતાના કથનના સમર્થનમાં જણાવે છે કે, મનુસંહિતામાં જેને 'ક્ષતૃ' કહીને ઉદ્દેશ્યા છે. (Kshatru of Manu is a mixed low-caste, born of Sudra father and a Kshatriya-mother=મનુના ક્ષતૃ, તે શૂદ્ર પિતા અને ક્ષત્રિય માતાથી ઊત્પન્ન થયેલ જાતિ છે તે વર્તમાન-કાળના ખતિય (ખતરી) જેવા છે અને આ જાતિ ઠેઠ અલેકઝાંડર ધી ગ્રેઈટના વખતથી ચાલી આવ્યાનું દેખાય છે, તેવી જ રીતે બ્રહ્મર્ષિ અને રાજર્ષિ શબ્દો પણ વપરાયા છે. તેમા ઋષિ એટલે ખાસ બ્રાહ્મણ જાતિવિશેષ એમ છે જ નહીં. ત્યારે એક પક્ષ વળી કહે છે કે, તેમના માતાના નામ ઇ. જેવા કે ગૌતમીગોત્ર, વસિષ્ટગૌત્રનાં છે, તે સર્વ બ્રાહ્મણ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે.

(૩૦) આવોજ મત જ. બો. બ્રં. રો. એ સો (નવી આવૃત્તિ પુ. ૩ ના લેખકનો છે. (જુઓ તે લેખમા પૃ. ૫૨)

(૩૧) જે કેટલાક વિદ્વાનો એવા મતના દેખાય છે કે, એકજ પુરાવો હોય તો તેના અર્થ જુદા જુદા હોઇ ન શકે તેમણે આ હકીકત લક્ષમા લેવા યોગ્ય છે; એકજ પુરાવો છતા ભિન્ન મત બધાયાના એક નહીં પણ અનેક દૃષ્ટાંતો મળી શકે છે. (જેમકે પુ. ૧મા અવંતિપતિની વંશાવળી ઠરાવતા પરિશિષ્ટપર્વકારની ત્રણ ગાથાઓ, હેમ-ચંદ્રસૂરિના શબ્દો ઉપરથી તેમને જૈન કે અજૈન ઠરાવતા વિદ્વાનોના મતો, ખતિયદપમાનમર્દન શબ્દના અર્થ માટે નીચે ટી. નં. ૪૦ નુ લખાણ ઇ. ઇ.)

(૩૨) જુઓ પુ. ૧ નંદનવમાનું વૃત્તાંત' અહીં ફેર એટલો જ છે કે, આપણે જેને મહાપદ્મ કહ્યો છે તેને તેમણે મહાનંદ લખ્યો છે અને જેને આપણે મહાનંદ લખ્યો છે તેને તેમણે મહાપદ્મ ગણાવ્યો છે. નામ ઉલટા સુલટી થયા છે. બાકી હકીકત સર્વથા એકજ છે. નામની મારામારીમા બહુ ન ઉતરતા તેમને નંદબીજા અને નંદ નવમો એવા સંબોધનથી જ ઓળખીએ એટલે બધું બરાબર સમજી લેવાશે. નંદબીજાની શૂદ્રાણી પેટે નંદનવમાનો જન્મ થયો હતો અને તેણે જ ક્ષત્રીયોની કતલ કરી નાખી હતી એટલું જણાવવાનો આશય છે.

(૩૩) જુઓ વિષ્ણુપુરાણ ૪, ૨૪.

(૩૪) આ માન્યતા કેટલે દરજ્જે ખોટી છે તે આગળ ઉપર સિક્કાચિન્હોના આધારે પુરવાર થઇ શકે છે (જુઓ રાજા શ્રીમુખના વર્ણને તેના કુટુંબને લગતી હકીકતવાળો પારિગ્રાફ)

ત્યારે સામો પક્ષ કહે છે કે, એમ તો ઇક્ષ્વાકુવંશીઓમાં પણ ક્ષત્રિયો અને બ્રાહ્મણો છે,[૩૫] એવું જણાવી સામો પ્રશ્ન ઉઠાવે છે કે, if they were Brahamans, why did they not mention their patronymic=જો તેઓ બ્રાહ્મણ જ હતા તો તેઓ પોતાના પિતૃપક્ષના ગોત્રનો ઉચ્ચાર કેમ નથી કરતા? ત્યારે પ્રથમ પક્ષ વળી ઉત્તર વાળે છે કે, Salivahan (Sesh, the king of serpants begot Sālivahan on a Brahman girl=બ્રાહ્મણ કન્યા સાથે શેષ નામના સર્પના રાજાએ સંભોગ કર્યાથી જે પુત્ર ઉત્પન્ન થયો તે) શાલિવાહન[૩૬] કહેવાય છે અને he must go by his mother's caste of Brahman=તેથી તેની ઓળખ તેની માતાની બ્રાહ્મણજાતિવાળી જ હોવી જોઈએ આ પ્રમાણે માતૃપક્ષીય ગોત્રના જોડાણનો ઇતિહાસ આપે છે (જ્યારે માતૃપક્ષના ગોત્ર જોડવાનુ ખરૂ કારણ તો તે સમયે એક રાજા અનેક ગોત્રની રાણીઓ પરણતો હતો અને તેથી અનેક રાણીઓ પેટે થતા સંતાનોની ઓળખ માટે તેમની માતાના ગોત્રોનો ઉલ્લેખ કરાતો હતો[૩૭]) એમ કહી સમર્થનરૂપે દૃષ્ટાંત આપે છે કે, The name of the queen Naganika (Naga girl) shows that they married (Naga-girls) also=રાણી નાગનિકા[૩૮] (નાગકન્યા છે) નું નામ સ્વય સાક્ષી પૂરે છે કે, તેઓ નાગકન્યાઓ સાથે લગ્ન કરતા હતા વળી બીજાં દૃષ્ટાંતો પણ નીચે પ્રમાણે આપે છે; જેમ રાક્ષસ બ્રાહ્મણો હોય છે (માર્કંડેય પુરાણમા) તેમ ગુજરાતમા નાગર બ્રાહ્મણોની ઉત્પત્તિ પણ તેવી જ કહેવાય છે; descendants of Brahmins by Naga-girls=નાગકન્યા સાથે બ્રાહ્મણના લગ્ન થવાથી ઉત્પન્ન થયેલા ફરજંદો, (ન-ગર=poisonless) અને Now if these Nagar-brahmins, who were the off-springs of a Naga and a Brahmin-girl, could be Brahmans, there could be no objection to the Satavahans being Brahmans with similar legendary origin=જો તેથી નાગપિતા અને બ્રાહ્મણ કન્યાના[૩૯] ફરજંદો એવા નાગરબ્રાહ્મણોને બ્રાહ્મણ કહી શકાય છે, તો તે જ પ્રમાણે જેની ઉત્પત્તિરૂપ દંતકથા છે, એવા શાતવાહનોને બ્રાહ્મણો કહેવામા વાંધો શુ હોઈ શકે? આ પ્રમાણે મિ ઘોશે પોતાના તરફથી ઉપરના બંને વિદ્વાનોના મતવ્ય ઉપર સવળી અવળી દલીલો આપીને અંતે નિષ્કર્ષપણે જણાવ્યુ છે કે,[૪૦] "To sum up Prof Bhandarker has failed to addu-

(૩૫) મજકૂર પુસ્તક અને નિબંધ પૃ ૨૨-In fact it is not true that all the descendants of Ikshavaku were Kshatriyas. There were Brahmans also among them=ખરી રીતે જોતા સત્ય નથી કે ઈક્ષ્વાકુવંશી સર્વ ક્ષત્રિયો છે તેમા તો બ્રાહ્મણો પણ છે.

(૩૬) શાલિવાહન નામનો રાજા તો આ વંશની ઉત્પત્તિ થયા બાદ લગભગ સાડાચારસે વરસે થયો છે અને તે નામ તો માત્ર એકજ વ્યક્તિને લાગુ પડે છે (જુઓ ઉપરમા પૃ ૧૬) તો તેને આ વંશની ઉત્પત્તિની દંતકથા સાથે શી રીતે જોડી શકાય?

તેમ આ દંતકથા જેની સાથે જોડાયલી છે તે તો વળી શાલિવાહન રાજાનીયે પાછળ થયો છે તેને શાલિવાહન સાથે સંબંધ પણ કયા છે? (જુઓ તેનું વૃત્તાંત આગળ ઉપર).

(૩૭) જુઓ પુ. ૨ પૃ. ૧૩ ટીકા નં. ૪૭

(૩૮) નાગનિકાના નામથી જો નાગકન્યા કહેવા માગતા હોય તો તો, અગ્નિમિત્રે જે માલવિકા સાથે લગ્ન કર્યું હતુ અને જે નાગનિકાના પિતાપક્ષની જ કન્યા હોવા સંભવિત છે (જુઓ ઉપરમા પૃ. ૫૨) તેને પણ નાગકન્યા કહેવી રહે છે તેમજ મહેંદ્ર, સુરેશ, કુમાર ઇત્યાદિના નામ વાળાઓને પણ ઇદ્રાદિ દેવતા સાથે સંબધ ધરાવતા કહેવા પડશે.

(૩૯) અહી આપણે નાગરબ્રાહ્મણની ઉત્પત્તિ કેમ થઇ તેની ચર્ચામા ઉતરવા નથી માગતા. પરંતુ ઉપરના વાક્યમા બ્રાહ્મણપિતા અને નાગકન્યાથી તેમની ઉત્પત્તિ જણાવી છે જ્યારે આ વાક્યમા નાગપિતા અને બ્રાહ્મણકન્યામાથી તેમની ઉત્પત્તિ કહે છે એમ હેરફેર થતી હકીકત ઉપર જ ધ્યાન ખેંચીએ છીએ.

(૪૦) મજકુર પુસ્તક પૃ. ૨૩.

be a single piece of evidence which goes against the possibility of the Satavahanas being Brahman; on the other hand their Brahamanic metronymics go positively to show that they were Brahmans. Their legendary origin also points to this. Possibly they were Brahmans. Possibly they were Naga-Brahamins without gotra. The Ikshavaku kings of South India were the Brahaman descendants of Ikshavaku=સારરૂપે જણાવવાનુ કે, શાતવાહનો બ્રાહ્મણો હતા. તેની શકયતાની વિરૂદ્ધ જનારો એક પણ પુરાવો રજુ કરવાને પ્રો૰ ભાંડારકર નિષ્ફળ થયા છે. ઉલટા તેમણે જોડેલા માતૃપક્ષીય બ્રાહ્મણગોત્રોથી તો તેઓ બ્રાહ્મણ હતા એમ વિશેષ સંભવિત થતુ જાય છે. દંતકથા પ્રમાણેની તેમની ઉત્પત્તિ પણઆ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. ઘણુંકરીને તેઓ ગોત્ર વિનાના નાગ-બ્રાહ્મણો જ હતા. દક્ષિણ હિંદના ઇક્ષ્વાકુવંશી રાજાઓ ઇક્ષ્વાકુવંશી બ્રાહ્મણોની ઓલાદ જ છે." અમે તો અહીં મંજકુર બે વિદ્વાનોની માન્યતા અને તે ઉપર ત્રીજા વિદ્વાન લેખકે દલીલો આપીને સમીક્ષા ચલાવી છે તેનો ટૂંક સાર જ રજુ કર્યો છે. તેમાથી કોણ સાચુ કે ખોટુ તેનો નિર્ણય આપવાનું કામ અમારૂં નથી; તે તો વાંચક વર્ગ કહી શકશે. અમારે બતાવવાનુ છે તે એટલુ જ કે, જે દલીલોનો તેમણે પ્રત્યેકે આશ્રય લીધો છે તે કેટલે દરજ્જે વાસ્તવિક કહી શકાય તેમ છે. તેનો વિવાદ આ પ્રમાણે સમવો:—

(૧) એક બ્રહ્મનસ=એક બ્રાહ્મણ તરીકે અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે તેમ નહિ; પણ જે બ્રહ્મચર્ય પાળે તે બ્રંભણ કહેવાય છે જુઓ પુ. ૩, પૃ. ૨૪૯ ઉપરની સમજુતી તથા સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના શિલાલેખોમા પણ આવા જ અર્થમાં તે શબ્દ વપરાયો છે તે આપણે પ્રિયદર્શિનના જીવન વૃત્તાંતનું પુસ્તક લખવાના છીએ તેમાં બતાવવામા આવશે.

(૨) ખતિય-દપમાનમદન=ક્ષત્રિયોના મદનો નાશ કરનાર; અર્થ તો તેમણે જે કર્યો છે તે જ આપણે કરીએ છીએ; છતાં ક્ષત્રિયના મદને તોડનાર, બ્રાહ્મણ જ હોવો જોઇએ એમ નથી. પરન્તુ ક્ષત્રિયાણીના પેટે જન્મેલ કુંવરો, જે મગધપતિ નીમાયા હતા તથા નંદ બીજાથી નદ આઠમા સુધી જેઓ ઓળખાયા છે, તેમના ગાદીએ આવવાથી પ્રજા તથા અંમલદારોમાંના ક્ષત્રિયો, બહુ બેજવાબદાર વર્તન બતાવી રહ્યા હતા. એટલે નવમો નંદ જે શૂદ્રાણી જાયો હતો જેને આપણે મહાનંદ કહ્યો છે અને પુરાણોમાં મહાપદ્મ કહ્યો છે, તેણે મગધસામ્રાજ્યની લગામ હાથ લેતાં જ ઉપરોક્ત ક્ષત્રિયોનું કુળ-ગુમાન તોડી નાંખવાને કમર કસી હતી (જુઓ પુ. ૧માં તેનું વૃત્તાંત) તેણે ક્ષત્રિયોમુ નિકંદન કાઢી નાંખ્યું હતું; જે કૃત્યને અંગે નવમાનંદને ખતિય-દપમાનમદન નામનુ વિશેષણ જોડાયું છે.

(૩) અનુલોમ-પ્રતિલોમ લગ્ન વિશે આપણે કાંઈ જ કહેવાપણુ નથી. બન્ને પ્રકારના લગ્નો જેમ અત્યારે થાય છે તેમ તે સમયે પણ થતાં જ હતાં. કોઈ કાળે એકનું પ્રમાણ, બીજા સમય કરતાં વિશેષ કે ઓછું રહે છે એટલુ ગનીમત સમજવું.

(૪) શાતવહન અને શાલિવાહન શબ્દની ઉત્પત્તિ વિશે આપણી માન્યતા જે છે, તે ઉપરના પરિચ્છેદોમાં તે તે શબ્દની નીચે વર્ણવી બતાવી છે.

(૫) પિતૃગોત્રોને સ્થાને માતૃપક્ષના ગોત્રો પોતે શામાટે જોડતા, તેનું સ્પષ્ટિકરણ પણ આપણે બતાવી ગયા છીએ વિદ્વાનોએ દંતકથાના આધારે પોતાને મનફાવતી દલીલો ઉપાડીને પુરાણના અક્ષરોના અર્થ બેસારવા પ્રયત્ન સેવ્યો છે. જ્યારે આપણે શિલાલેખ અને સિક્કાલેખના આધારોનાં પણ સમર્થન લીધા છે. સર્વેનુ તોલ કરીને વાચકોએ પોતપોતાનો નિર્ણય કરી લેવો રહે છે.

હવે છેવટમા પુરાણમાંના એક બે વાકયોની સમજુતી આપી, આંધ્રપ્રજાની જાતિ-ઉત્પત્તિરૂપ આ વિષય બંધ કરીશું (૧) વાયુ, મત્સ્ય અને વિષ્ણુ[૪૧] પુરાણોમાં તેમને (શાતવાહનને) આંધ્રજાતિયા=(of

(૪૧) પૃ. ૪-૭ જુઓ.

the same caste as the Andhras[૪૨]) આંધ્રની જાતિના જ કહીને સંબોધ્યા છે; એટલે કે આંધ્રજાતિ પણ જુદી અને શતવહનો પણ જુદા. (૨) The Bhagvat calls them Vrashal or Sudra=ભાગવતમા[૪૩] તેમને વૃષલ અથવા શુદ્ર તરીકે સંબોધેલ છે અને વિષ્ણુ પુરાણમા બલિપુચ્છક (શ્રીમુખને) કહેવામા આવ્યો છે.[૪૪] આ વૃષલ શબ્દ પં ચાણક્યે ખરી રીતે કેવા ભાવાર્થમા વાપર્યો હતો તે આપણે મૌર્ય ચદ્રગુપ્તના જીવન વૃત્તાન્ત લખતા કહી ગયા છીએ. (જુઓ પુ ૨. પૃ. ૧૪૦ તથા ૧૭૧) તેમજ બલિપુચ્છક પણ લગભગ તેવાજ ભાવાર્થમા વપરાતો દેખાય છે. શોધનકાર્યમા મંડી રહેનારને આટલી માહિતી કદાચ ઉપયોગી થાય એવા આશયથી જણાવી દીધી છે.

આંધ્રભૃત્યોનો ઇતિહાસ

ઉપરમા પૃ. ૧૭થી આગળ, આંધ્રભૃત્યા શબ્દનો અર્થ સમજાવવામા આવ્યો છે, કે જેમ કેટલાક વિદ્વાનો તેના બન્ને શબ્દોને છૂટા પાડી, બહુવ્રિહિસમાસના રૂપમા અર્થ બેસારવાના મતવાળા થયા છે, તે પ્રમાણે યથાર્થ નથી પરન્તુ તત્વાર્થસમાસરૂપે તે હોઈ, આંધ્રભૃત્યા એટલે આંધ્રવંશી રાજાઓ પોતે જ અન્ય ભૂપતિઓના બંડિયા હતા એ ભાવાર્થમા તે શબ્દનો ઉપયોગ કરાતો આવ્યો છે. આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે આ વંશમા કયા કયા રાજાઓ આંધ્રભૃત્યા તરીકે ઓળખાવાયા છે તે હકીકતમા ઉતરવા પહેલા, આ શબ્દને લગતો અન્ય ઇતિહાસ જાણી લેવાની જરૂર છે.

એટલું તો ચોક્કસ જણાયુ છે કે, કોઈ પ્રાચીન ઇતિહાસકારોએ તેમજ જૈન કે બૌદ્ધગ્રંથોમા આ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યાનું નજરે પડતું નથી કેવળ પુરાણોમા જ તેની વપરાશ થયેલી જણાય છે એટલે કલ્પના થાય છે કે, તે બન્નેને (આંધ્રભૃત્યા અને પુરાણોને) કાંઈક સંબંધ હોવો જોઈએ. પુરાણોની અથવા તો અર્વાચીન વૈદિકગ્રંથોની રચના ઈ. સ.ના ત્રીજા ચોથા સૈકામા થયાનું સામાન્ય રીતે મનાય છે. પરંતુ તે પૂર્વે પણ તેના આધાર અને કીર્તિને ઉજ્વળીત કરનારા અનેક મહર્ષિઓ અને આચાર્યો થઈ ગયા છે જેમાંના એક પતંજલી મહાભાષ્યકાર વિશ્વવિખ્યાત મનાયા છે તેમના સમય માટે વિદ્વાનોનાં મતવ્યોમાં ભિન્ન મત છે પણ આપણે સાબિત કરી ગયા છીએ (જુઓ પુ ૩મા શુગવંશની હકીકત) કે તેમનું અસ્તિત્વ ઈ. સ. પૂર્વની બીજી શતાબ્દીમા મૂકી શકાય છે, આ પતંજલી મહાત્માએ વૈદિકમતાનુયાયી અને તેના પ્રચારક તરીકે જબરદસ્ત નામના મેળવેલ કહેવાય છે તે હકીકત અત્ર આપણે સિદ્ધ કરી બતાવવાની છે તે ઉપરથી એમ પણ બતાવી શકાશે કે તેમણે તે સમયની ધાર્મિક ક્રાંતિમા જેમ અનુપમ ફાળો પુરાવ્યો છે તેમ રાજકીય ક્રાંતિમાં પણ નાનો સૂનો ભાગ ભજવ્યો નથી એટલે તેમની કોટિના અન્ય મહાપુરૂષો સાથે તુલના કરવાનું બની શકે તે હેતુથી તેમના જીવનની કાંઈક ઝાંખી કરાવવી ઉપયોગી થઈ પડશે.

તેમનો જન્મ દક્ષિણહિંદમા ગોદાવરી અને કૃષ્ણા નદીના મૂળ પાસેના પ્રદેશમાં થયો હોવાથી તેમને દક્ષિણ હિંદવાસી કહી શકાશે. પોતે ઉમરે પહોંચી, કાંઈક પ્રભાવ પાડવા જેવી શક્તિ ધરાવતા થયા તે વખતે દક્ષિણહિંદ ઉપર, આંધ્રવંશી સાતમા રાજાનું[૪૫] ને ઉત્તરહિંદમા એટલે અવંતિ ઉપર મૌર્યવંશી સાર્વભૌમ સમ્રાટ મહારાજા પ્રિયદર્શિનનું રાજ્ય ચાલી રહ્યું હતું. તેણે આંધ્રવંશી સાતમા રાજા શાતકરણિને કલિંગભૂમિ

---

(૪૨) મજકુર પુસ્તક પૃ. ૨૩માં આ શબ્દો છે જયારે આપણે આનો અર્થ બીજી રીતે કરી બતાવ્યો છે (જુઓ ઉપરમા પૃ. ૪૮).

(૪૩) ભા. પ્રા. રાજવંશ પૃ. ૨, પૃ. ૧૫૬ તથા જુઓ ઉપરમા પૃ. ૪૭મા કે. આ. રે. ના પૃ. ૬૪માથી અવતરણ કરેલ વાકય, ઉપરાત ભાગવત સ્કંધ ૧૨, અધ્યાય ૧, શ્લોક ૨૦

(૪૪) વિષ્ણુપુરાણ, ચોથો અંશ, ૨૪મો અધ્યાય, ૪૪મો શ્લોક.

(૪૫) જુઓ પૃ. ૪૦ ઉપર આપેલી વંશાવળી.

ઉપર મહાન યુદ્ધમાં[46] જબરી શીકસ્ત ખવરાવી હતી ને પરિણામે પોતાનો ખંડિયો બનાવ્યો હતો આ વિષય આપણે મજકુર આંધ્રપતિનુ વર્ણન કરતા વિસ્તારથી સમજાવવો પડશે જેથી અત્ર તેનો ઉલ્લેખ કરવો જ બસ ગણાશે આ સમયે રાજ્યબધારણ એવા પ્રકારનું ચાલી રહ્યુ હતું કે, માડળિક રાજા ભલે એક રીતે, આમ જોતા તાબેદાર જેવી સ્થિતિમા દેખાતો, છતા પોતાના દેશપરત્વે તે તદ્દન સ્વતત્ર વહીવટ કરી શકતો અને જરૂર પડયે અમુક પદ્ધતિએ તેને, પોતાના સ્વામી ગણાતા સમ્રાટના કાર્યમા સહકાર આપવાનું ઋણ ફેડવુ પડતુ. આવી રાજ્યપદ્ધતિમા માડળિક રાજાની પરિસ્થિતિને પતજલી ભગવાને ભૃત્યઃ તરીકે ગણાવી દેખાય છે એટલે જે રાજા બીજા સાર્વભૌમનો માડળિક હોય તેને ઓળખાવવાને પતજલી મહાશયે ભૃત્ય શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો દેખાય છે પોતે વૈદિકમતના હોવાથી કેવળ પુરાણોમા જ "આંધ્રભૃત્ય અને શુંગભૃત્ય" શબ્દો નજરે પડે છે. ઉપરાત જે પ્રકારની રાજકીય ક્રાતિ તેમણે ઉપાડી હતી, તેના પરિણામે અત્યાર સુધી ચાલી આવતી પદ્ધતિમા જબરદસ્ત પલટો થઈ જવા પામ્યો હતો; એટલે જે સ્વતત્રતા કોઈપણ માંડળિક રાજા સ્વદેશે ભોગવી રહ્યો હતો તે નષ્ટ થઈ ગઇ હતી અને તેના કપાળે કેવળ તાબેદારીનુ જ લછન દરેક પ્રકારે ચોટતુ થયુ હતુ. અથવા તેમ નહી તો તેને ત્યાગ કરી રાજકીય ક્ષેત્રમાંથી સદાને માટે ખસી જવુ પડતું હતું. મતલબ કે પતજલી મહાશયના જવા સાથે ભૃત્ય' નામની પદ્ધતિનો પણ લોપ કરી નાખવામા આવ્યો હતો. 'ભૃત્ય' શબ્દનો પ્રયોગ કોણે કર્યો, શામાટે કર્યો અને કેટલા કાળ સુધી તે વપરાશમા રહેવા પામ્યો તથા અમુક પુસ્તકોમા જ માત્ર શા માટે તેનુ દર્શન થયા કરે છે તે સર્વ હકીકત આટલા વિવેચનથી હવે સ્પષ્ટ સમજવામા આવી ગઈ હશે.

ભૃત્યપણાની રાજ્યપ્રથાનો નાશ પતંજલી મહાભાષ્યકારના સમયથી અથવા કહો કે તેમના વિદ્યમાનપણાનો અભાવ થયા બાદ થયો છે એટલું જ્યારે સિદ્ધ થયું ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે, તે પૂર્વે તેનુ અસ્તિત્વ હતું કે કેમ ? અને હતુ તો, જે સાતમો આંધ્રપતિ શાતકરણિ પતજલી ભગવાનનો સમકાલીન હતો તે પોતે, તેમજ તેની પૂર્વના છએ આંધ્રપતિઓ, રાજકીય દરજ્જે સ્વતત્ર હતા કે કોઈના માડળિકપણે હતા અને હતા તો કેટલા સમય માટે? ઇ. ઇ. તે આપણે જાણી લેવુ જોઇએ.

આ વશનો આદિ પુરૂષ રાજા શ્રીમુખ હતો તેમજ તે મગધપતિ નંદબીજાનો શૂદ્રાણી પેટે જન્મેલ પુત્ર થતો હતો તે પ્રમાણે મોટો હોવા છતા તેનો મગધપતિ થવાનો હક ઝૂટવી લેવાયો હતો, તે સ્થિતિથી આપણે હવે માહિતગાર થયા છીએ. ત્યારપછી તેણે શુ પગલા લીધા તે આપણે તપાસીએ. શિલાલેખી પુરાવાથી જણાયુ છે કે, તેને એક નાનો ભાઈ કૃષ્ણ નામે હતો. દેખીતુ જ છે કે, જેમ શ્રીમુખનો હક ઉચે મૂકવામા આવ્યો હતો તેમ કૃષ્ણના હકનો પણ તે જ ફેજ થવાને નિર્માયેલો હતો. એટલે બન્ને ભાઈઓને સ્વપિતાના મુલકમાથી રૂસણા લઈને ફરજીયાતપણે નીકળી જવુ પડયુ હતુ અને તે સ્થિતિમા પોતાના મોસાળ તરફ—મુંબઈ ઈલાકાના કાનડા જીલ્લા તરફ—જવાનો માર્ગ તેમને હિતકર માલૂમ પડયો હતો (જે બીનાનું વર્ણન ઉપરમા આવી ગયુ છે). મગધની હદ છોડીને કયે માર્ગે ત્યા જવુ સુલભ અને સુતર થઈ પડે, તે જ પ્રશ્ન તેમને વિચારવાનો હતો કલિગ રસ્તે થઇને ઉતરે તો ત્યા ખારવેલ ઉર્ફે ભિખ્ખુરાજનું રાજ્ય ખૂબ જોરમા તપી રહ્યુ હતુ. એટલે પોતાના જેવા હડધૂત થયેલા અને લગભગ નિરાધાર જેવા થઈ પડેલાને, કોઈ સબળ રાજવીના પીઠબળ વિના અન્ય ભૂપતિનો મુલક વીંધીને પસાર થવુ, તે લોઢાના

---

(૪૬) જુઓ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનો ખડક લેખ નં. ૧૩; તેમા કલિંગદેશ ઉપરની તેની જીતનુ વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે; તથા સરખાવો સુદર્શન તળાવની પ્રશસ્તિમાનો ઉલ્લેખ. તેમાં જણાવ્યું છે કે, દક્ષિણાપથના સ્વામીને પોતાના બાહુબળે બે વખત જીતી લઇ, નજીકના સગપણની ગાંઠથી તેને છોડયો હતો તથા તે કારણથી જીવતો છોડી મૂકયો હતો.

ચણા ચાવવા જેવુ હતુ. એટલે મગધની હદની પશ્ચિમ દિશાએથી (કે લગભગ જ્યા આગળ ચદ્રગુપ્તમૌર્યે પણ પોતાની ગાદીની સ્થાપના કરી હતી) ઉતરીને જવાનુ યથાયોગ્ય લાગ્યુ હશે તેમજ મગધના રાજ-કર્મચારીઓએ પણ તેમ કરવાની જ સલાહ આપી હોવી જોઈએ કેમકે, તે બાજુનો મુલક બધો પોતાની માલિકીનો જ હતો; તેમજ તે બન્ને ભાઈ઼ઓ ભલે શુદ્રાણીના કુમારો હતા પરંતુ આખરે તો તેઓ પોતાના સદ્દગત રાજાના પુત્રો જ હતા તેમજ રાજપાટ ઉપર તેમનો હક પહોચતો જ હતો. જો ભાગ્યવિધિ તેમની વિરૂદ્ધ ન પડી હોત તો તેમનો જ અભિષેક ગાદી ઉપર થાત અને તેમના જ ચરણોમા તે સર્વેને પોતાના શીર ઝૂકાવવા પડત એટલે કે મગધપતિ તરીકેનો રાજ્યહક તેમનો નાબૂદ કરી નખાયો હોવા છતા, રાજપુત્રોને શોભે તેવા માનમરતબાથી તેમને વિદાય થવાની સર્વે જોગવાઈ કરી આપી હશે એમ આપણે સ્વીકારી લેવુ જોઈએ જ, બલ્કે કહો કે, રાજકુમાર તરીકે મગધસામ્રાજ્યની હકુમતમાથી થોડો ઘણો પ્રદેશ રાજભાગ નિમિત્ત કાઢી આપ્યો પણ હશે એટલે તેમણે મગધની હદની લગોલગ આવેલ પ્રદેશ જેને આપણે વર્તમાનકાળે, રેવાબુદેલખડ રાજ્યના સસ્થાન અને મધ્યપ્રાતના મહાકોશળ તરીકે ઓળખી રહ્યા છીએ, તે ભૂમિની પોતાના હિસ્સા માટે માગણી કરેલી હોવી જોઇએ, બલ્કે તેમને તે પ્રદેશ આપેલ હોવો જોઈએ. આ સ્થિતિમા કુમારશ્રીમુખે સ્વતત્ર રીતે પોતાના વશની સ્થાપના જો કોઇ રીતે કરી જ હોય, તો મધ્ય-પ્રાતના પૂર્વ ભાગમા કરીને તેમાની કોઈક અનુકૂળ જગ્યાને રાજનગર તરીકે પસદ કરેલુ હોવુ જોઇએ. (આ વિષયની વિચારણા આગળ ઉપર આપણે કરવાના છીએ). બીજુ તો, તે બાજુ તેને કાઈ કરવા જેવુ હતુ જ નહી, કેમકે સર્વ શાતમય વાતાવરણ હતુ. વળી મગધ તરફથી જ તેને તે ભૂમિનો કબજો મળ્યો હતો. એટલે બેચાર માસ જેટલા વખતમા સર્વ પ્રકારનો ઠીક ઠીક બદોબસ્ત કરીને પોતે વિશેષ ભૂમિ જીતવાના અને રાજ્યનો વિસ્તાર વધારી દેવાના માર્ગ ગ્રહણ કરવા તત્પર બન્યો. સ્વાભાવિક છે કે પ્રથમ દષ્ટિએ તેની અભિલાષા, જે બાજુ ગજકીય સ્થિતિ કાઇક ડામાડોળ જેવી દેખાતી હોય તે બાજુ જ પડે અને તે બાજુ અત્યારે પોતાની પૂર્વ–દક્ષિણ હદે આવેલ કલિગરાજ્યવાળી જ હતી, કેમકે તુરતમા જ ત્યા ખારવેલ–ભિખ્ખુરાજ ગાદીએ આવ્યો હતો અને પોતાથી નાની ઉમરનો હોઈ[૪૭] ત્યા તેને પોતાને જીત મળવાના વધારે સુદર સંયોગો દેખાતા હતા એટલે પોતાથી બને તેટલુ વિશેષ સૈન્ય એકઠુ કરી, પૂર્વ તરફનો માર્ગ તેણે લીધો અને કલિગ ઉપર ચડાઈ લઇ ગયો. જેવી તેના આક્રમણની ખબર ખારવેલના કાને પડી કે તેણે પણ કાઇપણ વિલબ વિના તેનો સામનો કરવાને પ્રયાણ આદર્યું અને શાતકર્ણિની કિંચિત માત્ર પણ પરવા કર્યા વિના ધસારો લઇ જઇ, એવુ તો શૌર્ય દાખવ્યુ કે શ્રીમુખને પાછુ હઠી જવુ પડયુ ખારવેલે પણ અતિમ હદ સુધી તેનો પીછો છોડયો નહી. અતે રાજા શ્રીમુખ જ્યારે પાછો હઠતો હઠતો નાસિક સુધી પહોચ્યો અને મલયાદ્રિપર્વતની ઓથે જતો રહ્યો, એટલે ખારવેલને કોઇ ઉપાય હાથ ન રહેવાથી પાછો ફર્યો અને નિઝામી રાજ્યવાળો સર્વ-ભાગ કલિગસામ્રાજ્યમા ભેળવી દઈને પોતે સ્વસ્થ બન્યો. કહે છે કે રાજા ખારવેલ પાછો ફર્યો ત્યારે તેણે કાઈક રોષમા આવીને આ મુલ્કનો (નિઝામી રાજ્યનો) કેટલોક ભાગ બાળી નાખ્યો હતો[૪૮] આ પ્રમાણે શ્રીમુખની રાજકીય સ્થિતિ થઇ જવાથી એક રીતે તેને રાજા ખારવેલનો ખડિયો થઇ ગયેલ કહેવાય; કેમકે તેના જ હાથે થપ્પડ ખાધી છે અને તેના જ હાથે

(૪૭) રાજા શ્રીમુખની ઉમર આ વખતે લગભગ ૩૨ની આસપાસની હતી અને રાજા ખારવેલની માત્ર ૨૬ની જ હતી. (હાથીગુફાનો લેખ જુઓ) એટલે બેની વચ્ચે છથી આઠ વર્ષનો તફાવત હતો, વિશેષ માટે પૃ. ૫૪ જુઓ

(૪૮) આ બધી પરિસ્થિતિ હાથીગુફાના લેખની ત્રીજી ચોથી પક્તિથી સ્પષ્ટપણે સમજી શકાશે (જુઓ પુ. ૪મા તેનું જીવનચરિત્ર).

પરાજીત થયો છે, પરંતુ બીજી રીતે તેને ખારવેલનો માંડલિક ન જ કહી શકાય કેમકે રાજા ખારવેલે ભલે તેને પાછો હઠાવી દીધો છે અને તેના મુલકનો કબજો પણ મેળવી લીધો છે પરંતુ જ્યાંસુધી બન્ને જણા સામસામા આવીને એક બીજાને નજરે પણ પડયા નથી તેમ કોઈ દૂત કે સંદેશવાહક દ્વારા કોઈ જાતની સુલેહ કે સંધી કરવાનો લેશમાત્ર પ્રયત્ન કર્યાનું પણ જણાયુ નથી ત્યાંસુધી રાજા શ્રીમુખ પરાજય પામ્યો હોવા છતાં અને કેટલોક મુલક ગુમાવી બેઠો હોવા છતા તદ્દન સ્વતંત્ર રહેવા પામ્યો છે એટલુ તો કહેવુ પડશે જ. એટલે તેના સિક્કામા પોતાને જે વિલિવયકુરસ ન્વીરવલય ધારણ કરનાર[૪૯] તરીકે ઓળખાવ્યો છે તે એક રીતે તેનો સ્વતંત્ર ખવાસ બતાવે છે. આ સ્થિતિ તેણે પોતાના મૃત્યુસુધી ટકાવી રાખી દેખાય છે.

તેની ગાદીએ ઈ.સ પૂ ૪૧૪મા તેનો પુત્ર ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી (રાણી નાગનિકાનો પતિ) આવ્યો છે. તેનો રાજઅમલ ઈ. સ પૂ ૪૧૪ થી ૩૮૪ સુધીના ૩૦ વર્ષનો ગણાય છે. તે વખતે બે પડોશી રાજ્યોમાના એક મગધ ઉપર નંદનવમાનું રાજ્ય (ઈ મ પૂ ૪૧૫ થી ૩૭૨ = ૪૩ વર્ષ) અને બીજા કલિંગ ઉપર, ચક્રવર્તિખારવેલનુ રાજ્ય (ઈ સ. પૂ ૪૨૯ થી ઈ. સ. પૂ ૩૯૩) સુધી તપી રહ્યુ હતુ આમાનો મગધપતિ તો, પોતાના રાજ્યમા જે ખળભળાટ તેના પુરોગામી નંદ ૨થી ૮ સુધીના રાજઅમલમા જામી પડયો હતો તે દાબી દેવામાં અને અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિને શાંત પણે ગોઠવી સર્વ બાજી સુધારી લેવામા રોકાયો હતો. એટલે થોડા વખતસુધી તો તેના તરફથી પોતા ઉપર હુમલો કરવામા આવે એવો આંધ્રપતિને ભય જ નહોતો તેમ બીજી બાજુ ખારવેલે પોતાના રાજ્યકાળના પૂર્વાર્ધના પદરેક વર્ષો રાજકારણમા પડી ખૂબ કીર્તિ, દ્રવ્ય અને રાજ્યવિસ્તાર મેળવી સન્યસ્ત દશા ગુજારવાનું મન ઉપર લીધું હોય એવુ તેના જીવનવૃત્તાંત ઉપરથી તરી આવે છે; અને પછી ઈ. સ. પૂ. ૩૯૨-૩મા તેનુ મરણ થવાથી તેની ગાદીએ તેનો પુત્ર વક્રગ્રીવ આવ્યો છે. એટલે ૩૯૨ સુધી ગૌતમીપુત્રની સ્વતંત્રતા ઉપર કોઇ રીતે ત્રાપ પડી હોય કે, તેને કોઇએ છછેડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય એવું દેખાતું નથી. તેમ સામા ઉઠીને તેણે પોતાના બે પડોશી રાજ્યોમાંથી કોઇ ઉપર આક્રમણ કર્યું હોય એવું પણ દેખાતુ નથી; જોકે પ્રથમનું રાજ્ય જે મગધનું હતુ તે એક રીતે તો તેના કાકાનું જ (મહાનંદ તે નંદબીજાનો પુત્ર-તેમ ગૌતમીપુત્રનો પિતા શ્રીમુખ, તે પણ મહાનંદનો જ, એટલે નંદબીજાનો જ પુત્ર હતો—ભલે, બન્ને જુદી જુદી શૂદ્રાણીના પેટે જન્મ્યા હતા પરંતુ ઓરમાન ભાઈઓ તો ખરા જ ને! તે ગણત્રીએ કાકા લેખાય જ) હતુ. જોકે રાજ્યકારણમા એક બીજાથી છૂટા પડયા બાદ આવા કૌટુંબિક સંબંધ તરફ બહુ લક્ષ રખાતુ નથી જ, છતા એ પણ કબૂલ કરવું જ જોઇએ કે ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી એવો બળવાન રાજા નહોતો કે કોઇની મદદ વિના મગધ જેવડા મહાન પ્રદેશના રાજવી સામે એકલા પંડે સ્વબળ ઉપર ઝઝુમી શકે. એટલે તેણે સામો હુમલો લઇ જવાનો પ્રયત્ન આદર્યો નહોતો તેમ બીજી બાજુના કલિંગપતિ તરફ પણ મીટ માંડી શકે તેમ નહોતું. કેમકે એક તો ખારવેલ જ્યારે ઉગતો હતો ત્યારે જ, પોતાના પિતા રાજા શ્રીમુખને તેણે જે મહાન અપમાનમા નાંખી દેવા જેવી હાર ખવરાવી હતી તે તેના સ્મરણમાંથી ખસવા નહી પામી હોય, તેમ બીજી તરફ તે સમય બાદ તો રાજા ખારવેલની જાહોજલાલી અને પ્રભાવ ઉત્તરોત્તર દીન પર દીન વધતા જ ચાલ્યા હતાં. જ્યારે પોતે તો જે સ્થિતિમા ગાદીએ આવ્યો હતો તેવોને તેવો જ લગભગ રહેવા પામ્યો હતો; એટલે તે બેની વચ્ચે મુકાબલો કરવા જેવુ જ નહોતુ. આ પ્રમાણે તેની તથા તેના આસપાસના બે મહાન રાજ્યોની પરિસ્થિતિ હતી. જેવુ ઈ. સ. પૂ ૩૯૨માં ખારવેલનું મરણ નીપજ્યુ ને વક્રગ્રીવનો અમલ શરૂ થયો કે પ્રથમ તો મગધપતિએ જ માથુ ઉચક્યું. રાજા વક્રગ્રીવને ભલે મહાન સામ્રાજ્યનો વારસો તેના પિતા

(૪૯) આ પ્રમાણે અર્થ થતો હોવાનું આપણે ઠરાવ્યું છે. (જુઓ પુ.૨મા સિક્કા નં. ૫૬,૫૮ના વર્ણને આપેલી સમજૂતિ).

તરફથી મળ્યો હતો, પરંતુ પોતે વૈભવવિલાસી તથા સૌંદર્યનો જ સોદાગર હોવાથી રાજકાજમાં ઝળકી ઉઠે તેવો પરાક્રમી નહોતો એટલે તેના રાજ્યનો દક્ષિણનો ભાગ ધીમે ધીમે સ્વતંત્ર થઈ ગયો હતો. પરિણામે તેનુ રાજ્ય નાનું થવા લાગ્યું હતું. જેથી મહાનંદ મગધપતિને કલિંગપતિનો જે ડર રાખવો પડતો હતો તેનું એક કારણ ઓછું થઇ ગયુ હતું. તે દુર થતા જ, મહાનંદે ગૌતમીપુત્ર આંધ્રપતિ ઉપર ચઢાઈ કરી હોય એમ સમજાય છે. આ લડાઈનો સમય આપણે ચોક્કસ કરી નથી શકતા; પરતુ ઈ. સ પૂ ૩૯૦ થી ૩૮૪ સુધીના ૭ વર્ષના ગાળામા તે હોવાનું સંભવે છે. જો ૩૮૪મા જ ઠરે તો તે યુદ્ધમા ગૌતમીપુત્રનું મરણ થયું હતું એમ માની લેવુ રહેશે પરતુ તે પૂર્વે લડાઈ થઇ હોય તો તેમા ગૌતમીપુત્ર પરાજય પામ્યો છે અને મહાનંદનું માડલિકપણુ કબૂલી લીધુ છે એમ સ્વીકારવુ પડશે જે સિક્કાઓ આપણને ઉપલબ્ધ થયા છે[૫૦] તે અને તેનો ઉકેલ, જો સાચા હોય તો બીજી સ્થિતિમાં[૫૧] તે મૂકાયો હતો એમ કહેવુ પડશે તેના મરણ સમયે તેના બે પુત્રો હયાત હતા.[૫૨] મોટાની ઉંમર આઠ વર્ષની અને નાનાની ૭ વર્ષની હતી. આ પ્રમાણે તે બન્ને પુત્રો સગીર હોવાથી, તેમની વતી તેમની વિધવામાતા, રાણીનાગનિકાએ રાજ્યની ધૂસરી માથે ઉપાડી લીધી હતી. આ બોજો તેણીને અસહ્ય થઇ પડયો હોય કે દુઃખની મારી પ્રજાનુ હિત સભાળી શકી ન હોય—પણ તેણી પાસેથી રાજ્ય ખૂંચવી લઇ, તેના કાકાજી (ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીના કાકા અને રાજાશ્રીમુખના નાના ભાઈ)કૃષ્ણે પોતાની આણ ફેરવી વાળી હતી આ વખતના જે સિક્કા મળી આવ્યા છે (જુઓ પુ. ૨ આકૃતિ નં ૭૦ તથા ટીકા નં ૧૪૬) તે ઉપરથી, તેમજ રાણીનાગનિકાવાળા નાનાઘાટના શિલાલેખથી આ સ્થિતિ કલ્પી શકાય છે જો કે તેણે ખરા હકદારનો હક્ક ડૂબાવી દીધો હતો છતાં બીજી કોઈ જાતનો, ઉપરી રાજ્ય કે પ્રજા તરફનો ખળભળાટ થવા પામ્યો નથી, એટલે સમજવું રહે છે કે તેણે મગધપતિના—મહાનંદનું તથા ચંદ્રગુપ્તમૌર્યનું[૫૩] તેમના સમયપરત્વેનું—ખંડિયાપણાનો સ્વીકાર કરી લીધો હશે એટલે સાર એ થયો કે, ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી અમુક સમય સુધી સ્વતત્ર હતો, પરંતુ ઉત્તરાવસ્થામા થોડાંક વર્ષોસુધી તે માંડળિક હતો, તેમજ રાજા કૃષ્ણ પોતાના આખાયે સમય પર્યંત માડળિકપણેજ હતો અને રાણી નાગનિકા કહો કે તેનો સગીર પુત્ર કહો, તે પણ માત્ર દસેક મહિનાની અવધિસુધી માંડલિકપણે રહ્યો હતો.

ઉપર દર્શાવેલ રાજા કૃષ્ણનું રાજ્ય દસેક વર્ષ ચાલ્યુ છે ઈ. સ પૂ ૩૮૩ થી ૩૭૩ સુધી તેની પછી પેલી વિધવા રાણીનાગનિકાના જ્યેષ્ઠ પુત્રનો-વદ્દસત્ શ્રી મલ્લિક શ્રી શાતકરણીનો—અમલ પાછો શરૂ થયો છે. તેનું ગાદીએ આવવું બે ત્રણ કારણથી થયુ સંભવે છે (૧) રાજા કૃષ્ણ પોતે અતિ વૃદ્ધ થઇ ગયો હતો એટલે કુદરતી મોતે તે મરણ પામ્યો હોય કેમકે લગભગ ૬૫–૬૮ની ઉમરે[૫૪] તે પહોંચ્યો હતો

(૫૦) જુઓ પુ ૨ સિક્કા આકૃતિ નં. ૬૯.

(૫૧) જુઓ સિક્કા ચિત્ર નં. ૭૦ (ઉકેલ સાચો હોય તો નં. ૭૧ના સિક્કાનું વાચન ખોટુ ઠરે છે) અને પ્રવચન સાચું હોય તો, સર્પ ચિન્હ અને ઘોડાના ચિન્હનો ઉકેલ જે પ્રમાણે કરાતો આવ્યો છે તે ખોટો છે. બેમાથી એક વસ્તુ—કાં ઉકેલ અને કાતો વાચન—સાચી છે અને બીજી વસ્તુ ખોટી છે.

(૫૨) જુઓ રાણી નાગનિકાએ કોતરાવેલ નાનાઘાટનો શિલાલેખ (પાચમા પરિચ્છેદે લેખ નં. ૧)

(૫૩) ચંદ્રગુપ્તનું ખંડિયાપણુ સ્વીકાર્યાનો સંભવ નથી જ, કેમકે તે ઈ. સ. પૂ. ૩૭૨મા સમ્રાટ બન્યો છે જ્યારે શ્રીકૃષ્ણના રાજ્યનો અંત ૩૭૩મા આવી ગયો હોય એમ ગણત્રી પરથી નીકળે છે છતા ગણત્રી હમેશા કાંઇ સાચી પડતી નથીજ એટલે અહીં સભવિતપણુ મનાવ્યું છે. કોઇ સિક્કો જો મળી આવે તો નક્કી કરી શકાય કે કઇ સ્થિતિ હતી.

બીજી સ્થિતિ એ પણ છે કે, ચંદ્રગુપ્ત સમ્રાટ બન્યો તે પહેલા, પોતે જ્યારે નાના પ્રદેશનો રાજા હતો ત્યારે, મુલક મેળવવાની તેને તમન્ના હતી, તે સમયે આ કૃષ્ણ આંધ્રપતિ સાથે યુદ્ધ કરીને તેને મારી નાખ્યો પણ હોય (જુઓ પુ. ૨ મા ૩૭૩ની સમયાવળી)

(૫૪) શ્રીમુખ કરતા તેને બે વર્ષે નાનો ગણીએ, તે હિસાબે ૬૪ વર્ષનો કહ્યો છે. શ્રીમુખનો જન્મ ઇ. સ. પૂ.

(૨) પોતે ૧૯ વર્ષનો થયો હતો (પોતાના પિતાના મરણ સમયે ૮ વર્ષનો હતો + ૧૦ માસ તેની વતી તેની માતાએ હકુમત ચલાવી + ૧૦ રાજા કૃષ્ણનો સત્તાકાળ ટક્યો છે = ૧૯ વર્ષ) એટલે રાજ ચલાવવા જેવડી પુખ્ત ઉમરનો થયો હતો પરંતુ આ કારણ સંભવિત નથી કેમકે તે સમયે ૧૪ વર્ષની વયે[૫૫] પાકી ઉંમર (Limit of Majority) ગણાતી હતી (૩) આ સમયે જ મહાનંદના રાજ્યનો અંત, ચંદ્રગુપ્તનુ સમ્રાટ થવુ અને ચાણક્યનું મહામંત્રી પદ ઈ. થવા પામ્યા હતા. એટલે મહાનંદ રાજ્યે પોતાને જે અન્યાય થયેલ સમજાયો હતો તથા ગાદી ખોઈ બેસવી પડી હતી તેમાથી ન્યાય મેળવવા જેવો અવસર પ્રાપ્ત થયો છે તેવી સમજણથી, પોતે સર્વ સત્તાધીશ પાસે કેસ રજુ કર્યો હોય. આ ત્રણમાથી ગમે તે કારણ બનવા પામ્યુ હોય કે ત્રણેમા થોડા થોડા અંશે શકયતા[૫૬] હોય, પરંતુ એટલુ ખરૂ છે કે તે પોતે ફરીને આંધ્રપતિ બનવા પામ્યો હતો ને તેણે મૌર્ય સમ્રાટનું માંડલિકપણુ અંગિકાર કર્યું હતુ આ તેનુ માંડળિકપણુ ચંદ્રગુપ્તના આખા સમય પર્યંત ચાલુ રહ્યુ હતુ. તે બાદ સમ્રાટ બિંદુસારના રાજઅમલે જ્યા સુધી પ ચાણક્યનુ નેતૃત્ત્વપદ જારી હતુ ત્યાસુધીયે મલ્લિક શ્રી આંધ્રભૃત્ય હતો જ, પરંતુ જ્યારે દક્ષિણમાં અન્ય રાજાઓએ મગધપતિની આણ ફેંકી દેવા માંડી ત્યારે આ મલ્લિકશ્રી શાતકરણીએ પણ પોતાનો સ્વતંત્ર હાથ અજમાવવા માંડયો હતો (ઈ. સ. પૂ. ૩૪૫ થી ૩૪૦ આસપાસમા) અને મગધની આણમાંથી સ્વતંત્ર થતા દક્ષિણના નાનાં નાના રાજ્યોને પોતાના સાર્વભૌમત્વમાં લાવી મૂકયા હતા તથા પોતાના રાજ્યના અંતસુધી નભાવ્યે રાખ્યા હતાં વળી તેણે આજ પ્રમાણે પૂર્વનો કલિંગ જીતી લઈને દક્ષિણમા પાંડયારાજાના મૂલકસુધી પોતાનો વિજયડંકો વગડાવી દીધો હતો. એટલે આ મલ્લિકશ્રીએ પોતાના રાજ્યકાળના પ્રથમનાં લગભગ અઠ્ઠાવીસ વર્ષ માંડળિકપણે ગાળ્યા છે અને ઉત્તરાવસ્થાનો લગભગ તેટલોજ કાળ–બીજાં અઠ્ઠાવીસ વર્ષ–અન્ય રાજાઓને તેણે માંડળિક પણે રાખ્યા છે.

મલ્લિકશ્રી વદસતના મરણ સમયે મગધમા સમ્રાટ અશોકની આણ ફેલાઇ રહી હતી. સમ્રાટ અશોકની ત્રણે અવસ્થાની રાજકારકીર્દિનો સમય (૪ વર્ષ રાજ્યાભિષેકની પૂર્વના + ૨૪ વર્ષ સમ્રાટ તરિકેના+ ૧૩ વર્ષ કુંવર પ્રિયદર્શિનની સગીર અવસ્થામા રીજંટ તરીકેના) ૪૧ વરસનો છે, તેમાના પ્રથમના બારેક વર્ષ (ઈ સ. પૂ ૩૩૦થી ૩૧૮ સુધી) આ મલ્લિક શ્રીએ નિહાળ્યા છે. તે બાદ તેની ગાદિએ તેનો પુત્ર માઢરીપુત્ર આવ્યો હતો. તેનુ રાજ્ય આસરે ૧૮ વર્ષ ચાલ્યુ છે. એટલે તેનો આખોયે રાજ્ય અમલ અશોકની જીવન અવસ્થામાં જ, પસાર થવા પામ્યો છે. જ્યારે અશોકનું જીવન, ઉત્તરહિંદમાની પોતાની તાબેદાર સર્વપ્રજામા થતા બળવાઓ દાબી દેવામા, તેમજ અલેક્ઝાંડરના મરણબાદ તેના વારસદાર સેલ્યુકસ નિકેટોરે હિંદ ઉપર લગભગ જે બારેક વખત હુમલા કર્યા હતા તેને મારી હઠાવવામા, તેમજ પોતાના ગૃહકકાસમા, એટલુ બધુ પરોવાઇ રહેવા પામ્યુ હતું કે તેને પોતાને ઉત્તરહિંદનો જે મુલક પિતા તરફથી વારસામા મળ્યો હતો તેને સાચવી રાખવામાં જ પોતાનું સર્વસ્વ માની લેવુ પડયુ હતુ, દક્ષિણહિંદ તરફ શું સ્થિતિ પ્રવર્તી રહી હતી તે તરફ ઉંચી આંખ કરીને જોવા પણ તે પામ્યો નથી એટલે માઢરીપુત્રે પોતાને મળેલ વારસાના સર્વપ્રદેશ ઉપર–કલિંગ સુદ્ધાત તદ્દન સ્વતંત્ર રાજકર્તા તરીકે જ[૫૭] પોતાનુ જીવન વ્યતીત

૪૫૮મા અને કૃષ્ણનો ૪૫૬મા થયાનુ ગણાય, શોધતા જણાયું છે કે ચંદ્રગુપ્ત સાથેની લડાઇમા તે મરણ પામ્યો લાગે છે (જુઓ તેનું વૃત્તાંત).

(૫૫) જુઓ દૃષ્ટાંતો માટે, રાજા શ્રેણિક, પ્રિયદર્શિન ઈત્યાદિના જીવનચરિત્રો

(૫૬) પહેલું અને ત્રીજું વધારે સંભવિત છે તેમા પણ પ્રથમનું કારણ ઉત્પાદન છે અને બીજું તેનું સમર્થક છે. પરંતુ મહાબળવાનપણાએ તેમા ભાગ ભજવ્યો છે (જુઓ ઉપરની ટી ૫૩ અને તેને લગતુ પુ. ૨ મા ઇ. સ. પૂ. ૩૭૩ સમયાવળીનું લખાણ.)

(૫૭) પુ. ૨ સિક્કાચિત્ર આકૃતિ ન. ૫૯ જુઓ.

કર્યું હતું. તેનું મરણ ઇ. સ. પૂ ૨૯૯માં થયું હતુ.

તે બાદ તેનો પુત્ર ગૌતમીપુત્ર સ્કંધગુપ્ત છઠ્ઠો આંધ્રપતિ તરીકે આવ્યો હતો. તે ગાદીએ બેઠો ત્યારે પણ સ્વતંત્ર જ હતો. તેમજ સમ્રાટ અશોકે પ્રિયદર્શિનને રાજ્યલગામ સોંપી (ઈ સ. પૂ ૨૯૦) ત્યાંસુધી, તથા તે બાદ પાંચેક વર્ષપર્યંત પ્રિયદર્શિને ઉત્તર હિંદ પરના મુલક ઉપર પ્રયાણ કર્યે રાખ્યું હતુ ત્યાંસુધી, તેની સ્વતંત્રતા જળવાઈ રહી હતી જ. પરંતુ જેવી પ્રિયદર્શિને દક્ષિણ હિંદ જીતવાને નજર માંડીને પ્રયાણ આદર્યું કે પ્રથમ ઝપાટે જ આ છઠ્ઠા આંધ્રપતિની સ્વતંત્રતા હણાઇ ગઈ હતી (ઈ. સ પૂ ૨૮૪-૫) અને પોતાની પુત્રી, સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનને પરણાવી, સંધિ કરી લેવી પડી હતી જો કે પ્રિયદર્શિને પોતે, અન્યત્ર અમલમા મૂકેલ રાજનીતિ પ્રમાણે, અહીં પણ જીતેલ સર્વ પ્રદેશઉપર તેને તેજ ભૂપતિઓને પોતાનું ઉપરી પણ કબૂલ કરાવીને રાજ્યાધિકારે પુનઃ સ્થાપિત કર્યા હતા જ[૫૮]. એટલે આ છઠ્ઠા આંધ્રપતિએ ૨૯૯થી ૨૮૪ સુધીનાં ૧૪-૧૫ વર્ષ સ્વતંત્ર અધિકારે[૫૯] અને બાકીના ચારેક વર્ષ પ્રિયદર્શિનના માંડળિકપણે[૬૦] ગુજારી ૧૮ વર્ષ રાજ્ય ભોગવ્યુ હતુ.

છઠ્ઠા આંધ્રપતિની ગાદીએ તેનો પુત્ર વસિષ્ઠપુત્ર શાતકરણી સાતમા આંધ્રપતિ તરીકે આવ્યો; તે આવ્યો ત્યારથી માંડલિકપણે જ હતો પરંતુ યુવાન અને ઉછળતા મદનો હોવાથી માંડળિકપણું ફગાવી દેવાને તલપાપડ રહ્યા કરતો જેથી તેણે પ્રિયદર્શિનની સામે માથું ઉચક્યું હતુ. એટલે તેનો મદ ઉતારવા સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનને અજોડ અને અદીઠ એવુ ભયંકર[૬૧] મહાયુદ્ધ આ કલિંગપતિ સાથે ખેલવુ પડ્યુ હતુ અને માંડલિકપણાની છાપઉપર વધારે જોરદાર સિક્કા મહોર પાડી પુનરપિ તેને અધિકારપદે સ્થાપિત કર્યો હતો.[૬૨] આ બનાવનો સમય ઈ સ. પૂ. ૨૮૧ છે. પોતે ગાદી ઉપર આવ્યો ત્યારથી લગભગ ૪૫ વર્ષ સુધી—જ્યારે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનું મરણ ઈ. સ પૂ. ૨૩૬-૭મા થયું ત્યાંસુધી—તે તેનો ખંડિયો જ રહ્યો છે[૬૩] તે બાદ મૌર્યવંશની પડતી થતી ચાલી છે એટલે આંધ્રપતિઓએ સ્વતંત્ર બની આંધ્રભૃત્યાનુ કલંક ભૂંસી નાખ્યુ છે જેથી આ સાતમા આંધ્રપતિના ઉત્તર જીવનના ૧૧ વર્ષો (ઈ. સ. પૂ ૨૩૬ થી ૨૨૫ સુધીના) સ્વતંત્રપણે ગયાં કહેવાય, એટલુ જ નહિ બલ્કે પોતાના પુરોગામી (નં ૪ આંધ્રપતિ) અને પોતાના જેટલો જ લાંબો કાળસુધી રાજપદ ભોગવનાર મલ્લિક શ્રી સદસતની પેઠે, કેટલાક અન્ય રાજવીઓને તે પોતાના સાર્વભૌમત્વ તળે લાવવાને ભાગ્યશાળી થયો હતો. (આ હકીકત તેના જીવનવૃત્તાંતમા સવિસ્તર અપાશે).

તેના મરણ સમયે જો કે પતંજલી મહાશય જીવંત હતા જ પરંતુ તે સમયસુધીમા રાજ્યત્વની એકેંદ્રિત ભાવના જે ચાલી આવતી હતી તે લગભગ અદૃશ્ય થઈ જવા પામી હતી. એટલે આ પારિગ્રાફના ઉપરી ભાગે જણાવાયું છે તેમ, આંધ્રભૃત્યાનો શબ્દ-પ્રયોગ પણ પુરાણોમાથી અદૃશ્ય થઇ ગયો છે એમ કહી શકાય. છતાં પતંજલી મહાશયના ધાર્મિકોપદેશ પ્રમાણે વર્તતા શુંગવંશી અવંતિપતિઓએ પણ, તેમણેજ પ્રરૂપીત રાજ્ય વ્યવસ્થા ચલાવ્યે રાખી હતી એટલે એક રીતે કહી શકાય કે શુંગવંશી સમ્રાટ અગ્નિમિત્રે પોતાનું સાર્વભૌમત્વ સૂચિત બીજો અશ્વમેધ યજ્ઞ આદર્યો ત્યાંસુધી પરાજીત રાજાઓને ખંડિયા તરીકે રાખવાની પ્રથા થોડે ઘણે અંશે ચાલુ રહી હતી.[૬૪] જેથી કરીને આ વસ્તુસ્થિતિ ભૃત્યપણાની ગણત્રીના સિદ્ધાંત તરીકે

(૫૮) જુઓ સુદર્શન તળાવની પ્રશસ્તિ પુ. ૨ તથા ૪મા અને જૈન સાહિત્યગ્રંથોમા સંપ્રતિનું જીવનચરિત્ર.

(૫૯) જુઓ સિક્કા આકૃતિ ન. ૮૦.

(૬૦) જુઓ સિક્કા આકૃતિ ન. ૬૩, ૬૪.

(૬૧) જુઓ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના ધૌલીજાગૌડાવાળા ખડકલેખની હકીકત.

(૬૨) જુઓ ધૌલીજાગૌડાનો ખડકલેખ તથા સુદર્શન તળાવની-પ્રશસ્તિ, બે વખત જીવતો જવા દીધો જે કહ્યો છે તેમા પ્રથમ વખત તે ઉપરની ટી. નં. ૫૮ વાળો અને બીજો વખત તે આ પ્રસંગ સમજવો. અભ્યાસને પરિણામે સમજાય છે કે, તેની કન્યા નહી પણ તેની બેન લીધી છે.

(૬૩) જુઓ સિક્કા ચિત્ર ન. ૬૫ તથા ન. ૭૪, ૭૫ (જરા શંકાસ્પદ છે.)

(૬૪) જુઓ પૃ. ૩૦ ઉપર રાજાઓની સંખ્યા ગણાવવામા અપિલકને આંધ્રભૃત્યામા કરાવવા વાળી યુક્તિનો ઉલ્લેખ.

અત્ર માન્ય રહે તેવી નથી કેમકે જીતેલા રાજાઓનો મુલક જ એમણે તો સામ્રાજ્યમાં કયારનોયે ભેળવી લેવા માંડયો હતો.

આ પ્રમાણે "આંધ્રભૃત્ય" શબ્દ વડે આંધ્રવંશીઓમાંથી કયા રાજા સમજી શકાય અને તે પ્રત્યેક કેટલા વખતસુધી તે સ્થિતિમાં રહેવા પામ્યા હતા તથા કોના ભૃત્યો તેઓ હતા તે સર્વે હકીકત મારી તપાસમાં જેટલી આવી તે કહી બતાવી છે. એકી વખતે જોનારને તે ખ્યાલમાં આવી જાય તે માટે તેને એક કોઠારૂપ ઉતારી બતાવું છું.

સાતમા રાજાથી માંડીને રાજા હાલ સુધી રાજ્યવ્યવસ્થા બહુ અસ્થિર ચાલતી હતી. જોકે શુંગવંશી સમ્રાટોએ, તેમજ નહપાણ ક્ષહરાટ અવંતિપતિએ, આંધ્રવંશીઓને હરાવી હરાવીને તોબા પોકરાવી હતી પરંતુ આ સમયે પરાજીત રાજાઓનો મુલક, વિજેતા રાજા પોતાના રાજ્યમાં ભેળવી લેતા હોવાથી પરાજીતોને "ભૃત્ય" શબ્દ લગાડી શકાય નહી. એટલે અત્ર દર્શાવેલ સાત રાજ્યોના રાજઅમલ સુધી જ માંડળિકપણાની "ભૃત્યા" કહેવડાવવાની પ્રથા સચવાઈ રહી હતી એમ ગણવું રહે છે.

આંક	રાજાનું નામ	રાજ્ય અમલ	સમય	કોનો માંડળિક
૧	રાજા શ્રીમુખ વસિષ્ઠપુત્ર શાતકરણિ	૧૩ વર્ષ	ઈ. સ. પૂ ૪૨૭ થી ૪૧૩	એક રીતે તદ્દન સ્વતંત્ર જ; બીજી રીતે ખારવેલનો
૨	ગોતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી	૩૦ વર્ષ	૪૧૩ થી ૩૯૦ = ૨૩ વર્ષ	સ્વતંત્ર
			૩૯૦ થી ૩૮૩ = ૭ વર્ષ ૩૦	મગધપતિ મહાનંદનો
	વદ્દસત શ્રી વસિષ્ઠપુત્ર (સગીર અવસ્થામાં)	૧૦ માસ	૩૮૩ થી ૩૮૨ = ૧૦ માસ	મગધપતિ મહાનંદ ઉર્ફે નવમા નંદનો
૩	કૃષ્ણ વસિષ્ઠપુત્ર	૧૦ વર્ષ	૩૮૨ થી ૩૭૨ = ૧૦ વર્ષ	મગધપતિ નવમા નંદનો
૪	વદ્દસત શ્રી મલ્લિકશ્રી (ઉંમર લાયક થયા બાદ) રાણી નાગનિકાનો પુત્ર	૫૪ ,,	૩૭૨ થી ૩૫૭ = ૧૫ ,, ૩૫૭ થી ૩૪૪ = ૧૩ ,, ૩૪૪ થી ૩૧૮ = ૨૬ ,, ૫૪	મૌર્યવંશી ચંદ્રગુપ્તનો ,, બિંદુસારનો તદ્દન સ્વતંત્રપણે
૫	મઢારીપુત્ર	૧૮ ,,	૩૧૮ થી ૨૯૯	તદ્દન સ્વતંત્ર
૬	ગૌતમીપુત્ર કૃષ્ણ સ્કંધગુપ્ત શાતકર્ણિ	૧૮ ,,	૨૯૯ થી ૨૮૫ = ૧૪ વર્ષ ૨૮૫ થી ૨૮૧ = ૪ ,, ૧૮	સ્વતંત્ર સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનો
૭	વસિષ્ઠપુત્ર શાતકરણિ ઉર્ફે પુલુમાવી	૫૬ ,,	૨૮૧ થી ૨૩૬ = ૪૫ વર્ષ ૨૩૬ થી ૨૨૯ = ૭ ,, ૨૨૯ થી ૨૨૫ = ૪ ,, ૫૬	સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનો સ્વતંત્રપણે સાર્વભૌમપણે

ચતુર્થ પરિચ્છેદ

શતવહનવંશ (ચાલુ)

સંક્ષિપ્તસારઃ—આંધ્રપતિઓની રાજગાદિનાં સ્થળ વિશે, જે અનેક નામો બોલાય છે, તે દરેકની શક્યાશક્યતા વિશે કરેલ ચર્ચા—તથા કયુ સ્થળ સમયાનુકૂળ તે સ્થાન ભોગવતું હતું તેનો આપેલ ખ્યાલ—

આ વંશના સર્વ રાજાઓ, પોતાનાં નામ સાથે, સર્વ સામાન્ય વિશેષણો જોડતાં હોવાથી ઊભી થતી મુશ્કેલીનો આપેલ ચિતાર—છતાં તેમાંથી જેનો ઉકેલ માતૃગોત્રના બળથી કરી શકાયો છે તેની આપેલ સમજૂતિ—ભિન્ન ભિન્ન સમયે કયા રાજાઓ, કયો ધર્મ પાળતા, તે મુદ્દો સમજાવી, તેમણે જ્યારે પરિવર્તન કરેલું ત્યારે કેવા સંયોગો હતા અને કેવી રીતે તેમને પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થવું પડયુ હતું તેનો આપેલ ખ્યાલ—તે તે પ્રસંગે થયેલ ધર્મક્રાંતિને અંગે, પ્રજા ઉપર નીપજેલી અસરનું કરેલ વર્ણન—રાજકારણમાં થયેલ ક્રાંતિનું કિંચિદંશે આપેલ વર્ણન—છેવટે આ ક્રાંતિમાં મુખ્ય ભાગ ભજવનાર ભગવાન પતંજલિની, અને તેવી જ રીતે બીજા પ્રખ્યાત થયેલા રાજકર્મચારી પં. ચાણુક્યની, કરેલી સરખામણી—

શતવહનવંશ (ચાલુ)

રાજગાદીનાં સ્થાન વિશે

જ્યાં આન્ધ્રવંશની સર્વ સ્થિતિ—નામાવળી, વંશાવળી ઈ. સર્વ વસ્તુ જ અંધારામા પડેલી છે ત્યાં રાજપાટના સ્થાન વીશેની માહિતી પણ સંદિગ્ધ જ દેખાય તેમાં આશ્ચર્યજનક કાંઇ ન જ કહેવાય. વળી આખા વંશનું આયુષ્ય અને તેને જે રાજકીય પલટામાથી પસાર થવું પડયું છે તે જોતા પણ સહજ સમજી શકાય તેમ છે કે, તેને રાજપાટ વિશે અનેક રંગઢંગ સહન કરવા પડયા હશે તે વિશે અનેક સ્થાનો સૂચવાયા છે. જેવા કે દક્ષિણનાં પૈઠણ—પ્રતિષ્ઠાનપુર, જુન્નેર, સમુદ્રતટ ઉપર આવેલું સોપરકનગર, ચાદા—ચદ્દા[1] (વરાડ જીલ્લો), નિઝામી રાજ્યમા આવેલા ચિતુર અને વરગુલ તથા અમરાવતી[2], અને મુબઈ ઈલાકાની ઠેઠ દક્ષિણમા આવેલ તુગભદ્રા નદીના તટપ્રદેશમા આવેલુ વિજયનગર. આ પ્રમાણે ૭ સાત સ્થાનો લેખાયા છે પરતુ કયા અને કેમ સંભવિત છે તેનુ વિવેચન કોઇ સ્થાન ઉપર ચર્ચાયુ દેખાતું નથી માટે તે વિષય આપણે અત્ર ગ્રહણ કરીશુ.

મગધપતિ નંદબીજાનું મરણ (જુઓ પુ. ૧મા તેનો અધિકાર) મ. સં. ૧૦૦=ઈ. સ. પૂર્વે ૪૨૭માં નીપજ્યા બાદ, કોણ મગધની ગાદીએ આવી શકે તે પ્રશ્ન ઉપસ્થિતિ થયો હતો; કેમકે તેને પુત્રો તો લગભગ નવની સંખ્યામાં તે સમયે હૈયાત હતા. પરતુ સૌથી મોટા બે અને સૌથી નાનો એમ મળી કુલ ત્રણ પુત્રો શૂદ્રાણી પેટે અને બાકીના ૭ ક્ષત્રિયાણી પેટે જન્મ્યા હતા. મત્રીમંડળે ક્ષત્રિયાણીજાયાઓનો જ અધિકાર ગાદી ઉપર હોવાનું ઠરાવ્યાથી બે મોટા પુત્રો (તેમા પણ મોટા શ્રીમુખ, અને બીજો કૃષ્ણ નામથી ઇતિહાસમા જે આન્ધ્રપતિ તરીકે પ્રખ્યાત થયા છે તે) એ રૂસણુ લઇને મગધની હદ છોડી (ઉપરનો પરિચ્છેદ જુઓ) પિતાના રાજ્યની હદમા અન્યત્ર વસવાટ કરી ભાગ્ય અજમાવવાનું ઉપાડી લીધુ હતું. વિંધ્યાચળ પર્વતની હારમાળા જ્યા પૂર્વ દીશામા પૂરી થઇ જાય છે તથા જ્યા થોડોક સપાટ પ્રદેશ છે અને જ્યા હાલ છોટાનાગપુરવાળો ભાગ આવેલ છે ત્યાથી દક્ષિણ તરફ તેઓ ઉતર્યા. તે સમયે તાજેતરમા પાસેના કલિંગદેશ ઉપર રાજા ખારવેલનો રાજ્યાભિષેક થઈ ગયો હતો. વળી ખારવેલની ઉમર પણ શ્રીમુખકરતાં કેટલીએ નાની હતી(જુઓ ઉપરમા પૃ. પર) તેમજ કલિંગ કરતા મગધનુ સામ્રાજ્ય વિસ્તારવત હોવાથી શ્રીમુખને વિશેષ પ્રમાણમા રાજ્યસંચાલનની તાલિમ મળી ગઈ હતી. આવા અનેકવિધ સયોગો પોતાની તરફેણમા છે એમ માની, શ્રીમુખે ખારવેલની હદ ઉપર જ આક્રમણ લઈ જવાનુ પસદ કર્યું હતુ (જુઓ હાથીગુફા લેખ). પરતુ ખારવેલ ગાદીપતિ હતો, એટલે વિશેષ સામગ્રીનો સ્વામી હતો જ્યારે શ્રીમુખ પોતે સ્થાન વગરનો અને એક કુમાર માત્ર જ હતો એટલે ખારવેલની સામે ટકી શકયો નહી અને પાછા હઠી હઠીને વિંધ્યાચળના દક્ષિણ પ્રદેશની સમાન લીંટીએ, ઠેઠ નાસિક સુધી જતા રહેવાની ફરજ પડી હતી. પોતાના સ્વતત્ર જીવનના આરભના પ્રથમ પગથિયે જ આવો નિરાશામય અનુ-

---

(૧) આ શહેર વરાડ જીલ્લામા આવેલ વર્ધા અને પૈન નદીના સગમ ઉપર આવેલ છે. રાજગાદીના એક સ્થાન તરીકે અમરાવતી પણ લેખાય છે (જુઓ નીચેની ટીકા ન. ૨) એટલે આ સ્થાન સાથે ભેળવી દેવામા આવ્યુ દેખાય છે. નીચેની ટીકા ન. ૬ તથા ૮ સાથે સરખાવો.

(૨) અમરાવતી નામ લેવાય છે તેને વિદ્વાનોએ, મધ્યપ્રાંત—વરાડ જીલ્લામા આવેલ અમરાવતી લેખવ્યું છે. પરંતુ તે વાસ્તવિક નથી.

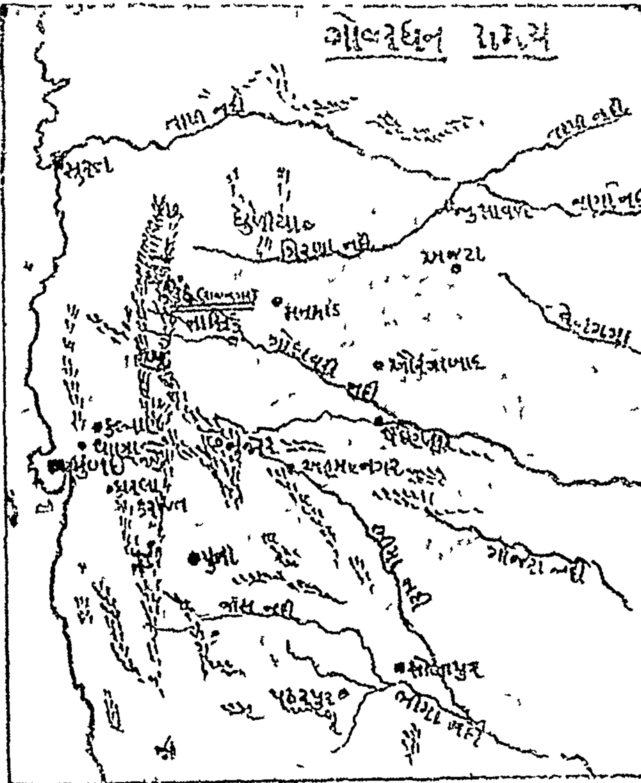
તે અમરાવતી, જેનું સ્થાન ધનકટકના પ્રદેશમા આવેલ છે (જુઓ પુ. ૨, પૃ. ૧૫૩મા તેનો અધિકાર) તે સમજવું રહે છે. તેથી તેનો અહીં ઉલ્લેખ કરવો પડયો છે.

(*) જેમ ન. ૧મા જણાવેલ ચદ્દા બે નદીઓના સંગમ ઉપરનુ સ્થળ છે તેજ મિશાલે આ ચિતુરનું સ્થાન પણ ગોદાવરી અને પુરોહિત (વૈન અને પૈન નદીના સયોગથી બનવા પામી છે)ના સગમ ઉપર હોવાથી સસાન્ય સ્થાન તરીકેની ગણનામા આવી ગયુ હોય. ઉપરની ટીકા ન. ૧ અને નીચેની ટીકા ન. ૮ સાથે સરખાવો. તથા પુ. ૨, પૃ. ૧૫૭ ટી. નં. ૨૫ જુઓ.

(૩) શતવહન વંશીઓનું તીર્થધામ આ સ્થાને હતું (જુઓ આગળ પાચમા પરિચ્છેદે ન. ૧૩નો લેખ).

ભવ મળવાથી, વિશેષ પ્રયત્ન કરવા અગાઉ કોઈક સ્થાન ઉપર સ્થિત થવાની જરૂરિયાત તેને લાગી હતી. એટલે નાસિકવાળા પ્રદેશમા જ પ્રથમ રાજપાટ સ્થાપી દીધુ સામાન્ય માન્યતા પ્રમાણે તેને પૈઠણ નામથી ઓળખવામા આવે છે.

પૈઠણ નામના બે સ્થાન આ પ્રદેશમા આવેલ છે. એક ઔરંગાબાદ શહેરથી દક્ષિણે લગભગ ૨૫–૩૦

માઇલે આવેલ છે. તે Pyton તરીકે નકશામાં દર્શાવાયું છે અને ગોદાવરીના તીર પ્રદેશમા જ આવેલુ છે. પરતુ ઔરંગાબાદ શહેર, નાસિકથી પૂર્વ દિશામા લગભગ ૮૦–૧૦૦ માઇલે હોવાથી, Pyton ને પણ નાસિકની પૂર્વમાં લગભગ ૧૦૦ માઇલના અંતરે જ આવેલુ ગણવું પડશે. જ્યારે બીજુ સ્થળ, Peint કહેવાય છે જે નાસિક જીલ્લામા અને નાસિક શહેરથી વાયવ્ય ખૂણે પદર વીસ માઈલના અંતરે આવેલ છે. એટલે કે તેને નાસિકની પશ્ચિમ દિશાએ આવેલુ ગણી શકાય મતલબ કે Pyton નાસિક શહેરની પૂર્વમા છે અને Peint નાસિકની પશ્ચિમમા છે. હાથીગુંફાના લેખમા જણાવાયુ છે કે, આ યુદ્ધમા શ્રીમુખની પુઠ ઠેઠ નાસિક સુધી પકડી હતી અને ત્યા નાસી જવાની ફરજ પાડી હતી એટલે સ્પષ્ટ થાય છે કે, શ્રીમુખે જો આશ્રય લીધો હોય તો પૂર્વ દિશામાથી આવતા ખારવેલના હુમલાની સામી બાજુએ, એટલે નાસિકની પશ્ચિમે જ લીધો હોવો જોઇએ. મતલબ એ થઈ કે, શ્રીમુખે પોતાના રાજવશની ગાદીના સ્થાન તરીકે મગળાચરણમા Peint ને પસદગી આપી હતી આ પૈટને પૈઠણ નામથી સામાન્ય રીતે વર્તમાનકાળે ઓળખવામા આવે છે જ્યારે પ્રાચીન સમયે તેને પ્રતિષ્ઠાનપુર નામથી સંબોધવામા આવતુ હતુ વળી આ શહેર ડુંગરાળ પ્રદેશમા આવેલ હોવાથી તેમજ સુરક્ષિત હોઇને તથા ત્રિરશ્મિ જેવા પવિત્ર તીર્થધામની તળેટી જેવુ હોવાથી રાજસ્થાન માટે વિશેષ યોગ્ય પણ હતુ જ્યારે પ્રચલિત માન્યતા નાસિકની પૂર્વે ૧૦૦ માઇલે આવેલ પૈઠણ Pytonને લગતી છે. Paithan (જુઓ કો. આ. રે. પ્ર. પૃ ૩૯, પારા ૪૮) on the Godāvarī in the Nizām's dominions the ancient Pratisthānpur is in Jain legend[૪] the capital of king Śālivāhana and his son Śakti–kumāra (§ 57, Nos. 1 & 3)=નીઝામી રાજ્યે, ગોદાવરી નદી ઉપર આવેલ પૈઠણ, (જેને) જૈન દતકથા–સાહિત્યમાં પુરાણુ પ્રતિષ્ઠાનપુર (કહેલુ છે તે) શાલિવાહન રાજાની અને તેના પુત્ર શક્તિકુમારની[૫] (જુઓ

(૪) જૈન દંતકથામા પૈઠણ–પ્રતિષ્ઠાનપુર લખ્યું છે તેટલું સાચું છે પરતુ કો. આ. રે.ના લેખકે જે સ્થાન હોવાનું ધાર્યું છે તેવું વિધાન કઈ જૈનદતકથામા છે તે જણાવ્યુ હોત તો વધારે ઉપયોગી થાત.

(૫) આ વ્યક્તિની ઓળખ માટે પાચમા પરિચ્છેદે કો. આ. રે.ના સૂચિત સર્વ શિલાલેખો સબધી ચર્ચા કરી છે, ત્યાથી ન. ૩ના નાસિક શિલાલેખ જોઈ લેવી.

પારા ૫૭, શિલાલેખ ન. ૧ અને ૩) રાજગાદિનું સ્થાન હતુ. મતલબ કે હાલ પ્રવર્તી રહેલી પૈઠણ (Pyton) વિશેની માન્યતા કરતા, રાજધાનીનું શહેર પૈંડ (Peint) હોવા વિશે વિશેષ શકયતા જણાય છે. કદાચ સમુદ્રતટવાળા પ્રદેશમા આવેલુ સોપારા-સુપાર્ક નગર (જ્યા પ્રિયદર્શિનના નાના ખડક લેખના થોડો ભાગ મળી આવ્યો છે તે) પણ સભવે છે. કાંઈ વિશેષ પૂરાવો નથી એટલે તેની વિચારણા છોડી દઈશું. કોઈ સંશોધકને તે દિશામાં પ્રયાસ કરવો ઘટે તો કરી શકે તેટલા પૂરતુ નામ દર્શાવ્યું છે.

જુન્નેર તથા ચદા અને ચિનુરના સ્થાન વિશે.—આદિ રાજા શ્રીમુખ અને તેના પુત્ર ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીના રાજ્ય દરમ્યાન (એમાથી કોના સમયે-તે વિષય તેમના વૃત્તાતમા ચર્ચવામા આવશે) વરાડ જીલ્લો અને મધ્યપ્રાતવાળો પ્રદેશ જીતી લેવામા આવ્યો હતો એટલુ જ નહીં, પણ જ્યાસુધી ઈ. સ પૂ ૧૯૦ના અરસામા તે સમયના આંધ્રપતિ વિદર્ભપતિ પાસેથી શુંગવશી સમ્રાટ અગ્નિમિત્રે યુદ્ધમા તે પ્રદેશ જીતી લીધો તથા સુલેહનામાનો એક શરત તરીકે તે વિદર્ભિપતિની કુવરી માલવિકા સાથે લગ્ન કર્યું ત્યાસુધી, તે સઘળો પ્રદેશ આંધ્રપતિના સ્વતત્ર અધિકાર તળે જ હતો. આ ગાળો લગભગ અઢી સદીનો કહી શકાશે. ચંદા-ચાદાશહેર વરાડ જીલ્લામા મોટુ શહેર છે. વળી વર્તમાનકાળે જ્યાં અમરાવતી શહેર આવેલુ છે તેની નજીકમા જ તે આવેલુ છે.તેમ અમરાવતીને[૬] પણ આંધ્રપતિઓની જાહોજલાલી સાથે સયુક્ત થયેલી વાચવામા આવે છે ઉપરાત આ ચાંદાશહેર અને આંધ્રપતિઓનું સમૃદ્ધિયુક્ત ઉપરોક્ત અમરાવતી, એ બન્ને[૭] શહેરોના સ્થાન તથા ચિનુરનો કિલ્લો, કે જે શહેર પણ આંધ્રપતિઓની એક સમયે રાજધાની હોવાનું મનાયું છે-આ સર્વે સ્થાનો એવી નદીઓના સંગમ ઉપર આવેલા છે કે, જેઓના ઉચ્ચાર અને પરિસ્થિતિ જોતા તે બન્નેની સભાવના વિશે મિશ્રણ કરી દેવાયું હોય એમ સમજાય છે. તેમજ આ ત્રણે સ્થાનો, પ્રાચીન સમયથી જાણીતી અને પવિત્ર એવી ગોદાવરી અને કૃષ્ણા નદી ઉપર-અથવા તેની શાખાઓ ઉપર-આવેલ હોવાથી પણ, કોઈને કોઇ પ્રકારે એક સ્થાન બીજાની જગ્યા પૂરવાને ઉપયોગી થઈ પડયું હોય એમ દેખાય છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે, ચાદાશહેર કે ચિનુરના કિલ્લાને રાજગાદીના સ્થાન તરીકે સ્વીકારી લેવાને બહુ મજબૂત ટેકો મળતો હોય તેવી પરિસ્થિતિ નથી દેખાતી.

ચિનુર શહેર કિલ્લા યુક્ત સ્થાન હોઈને હજુ તેની શકયતા રાજનગર તરીકે લેખી શકાય તેમ છે. પરતુ તેને સમર્થન આપનારી અન્ય હકીકત જ્યાં સુધી મળી આવે નહીં ત્યાંસુધી તેનું સ્થાન શકયતાની કક્ષાથી આગળ લઇ જવાય તેમ નથી. બાકી કિલ્લાને યુદ્ધસમયે વ્યુહરચનાના એક-સ્થાન તરીકે લેખાવતાં તેનો હક્ક જરૂર ગણાવી શકાશે. બનવા જોગ છે કે ઈ. સ. પૂ ૫૭મા અવતિપતિ એવા શકપ્રજાના જે સરદારને શકારિ વિક્રમાદિત્યે પરાજય (જુઓ પુ. ૪ માં તેના વૃત્તાતે) પમાડયો હતો તથા જેણે, આ વિક્રમાદિત્યને યુદ્ધમા મદદ કરી પોતાને હરાવવામાં મુખ્ય ફાળો નોધાવનાર આંધ્રપતિ (જુઓ અરિષ્ટકર્ણના વૃત્તાતે)ની પૂંઠ પકડી હતી અને જેણે જગલાચ્છાદિત પ્રદેશમાં સામનો કર્યો હતો પરતુ પોતાનું મરણ થયુ હતું તેની સાથેનાં યુદ્ધનુ સ્થાન આ ચિનુરકિલ્લો કે આસપાસનું

(૬) કયું અમરાવતી ? વરાડ જીલ્લાનું કે અન્ય કોઇ સ્થળે તે નામનુ હતુ. આ માહિતી મેળવવાની કડાકુટમા ઉતાર્યા સિવાય, ઠરાવી દેવાયુ લાગે છે કે તે વરાડનુ જ હોવુ જોઇએ. (વિશેષ માટે જુઓ નીચેની ટીકા ન. ૧૦)

(૭) ખરી રીતે ચંદા અને અમરાવતી તે બે શહેરોનું નહીં, પરતુ રાજપાટ તરીકે જે એક અન્ય નગરની સભાવના લેખાય છે તે ચિનુર નામના શહેરનું સ્થાન અને ચંદાનું સ્થાન, નદીઓના સગમ ઉપર છે; પરંતુ ખરી વસ્તુસ્થિતિ શોધખોળને અંગે જ્યાસુધી કળાઇ ન હોય ત્યાં સુધી, એકબીજા સ્થાનને રાજપાટ તરીકે ગણી લેવાની શકયતાને લીધે જ આ પ્રમાણે બન્યું દેખાય છે.

(૮) ઉપરની ટીકા નં. ૧ તથા * વાચો. બન્ને સ્થાનમા પૈન, વૈન, (પૈનગંગા, વૈનગગા) તેમજ પૈન અને વૈનથી યુક્ત બનેલી પુરોહિત.

હોય. શકારિ વિક્રમાદિત્યની કુમકે જનાર આંધ્રપતિ અરિષ્ટકર્ણની આંક સંખ્યા લગભગ સોળમી છે. આંધ્રપતિ ચોથાથી માંડીને સોળ સુધીના રાજ્ય અમલે ઈ. સ પૂ. ૩૭૫ થી ઈ. સ. પૂ ૩૭ સુધીના ત્રણસો વર્ષમાં ઉત્તરોત્તર દેશવૃદ્ધિ વધતી જ ચાલી હતી. અલબત્ત, વચ્ચે થોડાંક વર્ષ જ્યારે ક્ષહરાટ ભૂમક અને નહપાણનો અમલ ચાલતો હતો ત્યારે–આંધ્રપતિઓને પોતાના રાજપાટનું સ્થાન, પૈઠપ્રદેશ–દક્ષિણ હિંદનો પશ્ચિમ ભાગ છોડી દઈને, પૂર્વભાગમા હઠી જવું પડયું હતુ.[૯] આ થોડાં વર્ષનો સમય બાદ કરતા, દક્ષિણ હિંદના સર્વ ઉત્તરપ્રદેશમાં આંધ્રપતિઓનુ જોર જ જામી પડયું હતુ. એટલે પોતાના રાજ્યપ્રદેશમાના ચિતુરકિલ્લા જેવા સુરક્ષિત સ્થળે તેઓ દુશ્મનને હઠાવવાને સામનો કરે તે બનવા યોગ્ય જ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ થાય છે કે, ચિતુરનો કિલ્લો તે રાજગાદીનું સ્થાન સંભવતુ નથી પરતુ લશ્કરી નજરે એક ઉપયોગી કેંદ્રજ સંભવે છે.

જેમ ચિતુરનુ સમજાય છે તેમ જુન્નેરનુ સ્થાન પણ તે જ પ્રકારનું લાગે છે. વિશેષમા કદાચ બનવા યોગ્ય છે કે તે રાજપાટ થવાને ભાગ્યવત બન્યુ પણ હોય. કેમકે, ઇ. સ. પૂ. ૧૧૪ની આસપાસ, અવંતિપતિ નહપાણ, તેના જામાત્ર રૂષભદેવ તથા મહામત્રી અયમે, તે સમયના આંધ્રપતિ સાથે વારવાર યુદ્ધ ખેડી તે પ્રદેશનો કબજો મેળવવાને તનતોડ મથામણ કરી હતી એમ શિલાલેખી સાબિતી મળે છે. પરતુ પૈઠ અને જુન્નેર ઉભયની નિકટતાનો જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે એવા વિચાર ઉપર અવાય છે કે, જો રાજનગર તરીકે જુન્નેરનો સ્વીકાર થયો હોય તો, જેમ યુદ્ધમા શિકસ્ત પામતો એક પક્ષ પાછો હઠતો હઠતો પોતાના સ્થાન તરીકે, નજીકનું સુરક્ષિત સ્થાન પસંદ કરી લ્યે છે તેમ, તે સમયના આંધ્રપતિએ, આ ક્ષહરાટ પ્રજાના સરદારો સાથેના ૭ વર્ષના યુદ્ધ દરમ્યાન (જુઓ પુ. ૩. નહપાણનુ વૃત્તાંત જેના શિલાલેખોમાં ૪૦–૪૧ અને ૪૬ ના આંકો માલૂમ પડયા છે) આ પ્રદેશમાના ભિન્ન ભિન્ન સ્થળોનો આશ્રય લીધો હોય. તથા આવાં કારણને લીધે જ વિજેતા પક્ષોને યુદ્ધની જીતના સ્મારક તરીકે જુન્નેર, કન્હેરી ઇ. સ્થળોના શિલાલેખ ઉભા કરાવવાના પ્રસગો સાંપડયા હોય એમ ધારી શકાય. વિશેષ અધ્યયનથી એમ સમજાયું છે કે, જુન્નેર અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ જીતવા માટે નહપાણના સમયે આંધ્રપતિઓ સાથે જે યુદ્ધ ખેલાયા છે, તે રાજપાટનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા કે તેવા અન્ય રાજકીય કારણસર નહોતા જ; કેમકે (૧) તે સમયે જમીન મેળવવાનો લોભ એટલા બધા પ્રમાણમાં કે રણસગ્રામ કરી મનુષ્યસહાર વાળવા માટે ઉપયુક્ત થયો નહોતો (૨) વળી તે પ્રદેશમાં આંધ્રપતિઓનુ રાજપાટ નહોતુ તેટલા માટે માનવુ રહે છે કે ત્યાંથી તેને ખસેડીને ક્યારનુએ પૂર્વભાગમા, કૃષ્ણા ઉર્ફે બેન્ના નદીના, કટક એટલે પાણીથી વર્તુલાકારે ઘેરાઇ જતા એવા, બેન્નાકટક પ્રદેશમા લઈ જવામા આવ્યું હતુ નહપાણની લડાઇનો સમય ઈ સ પૂ ૧૧૪ના અરસાનો છે જ્યારે બેન્નાકટક પ્રદેશમા રાજધાની તો ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી શાતકરીણના જ સમયે કે તેના અને રાણીનાગનિકાના પુત્ર મલિકશ્રી શાતકરણિના સમયે એટલે કે ઇ. સ. પૂ ૪૧૪ થી ૩૬૦ સુધીના અરસામા લઇ જવામા આવી છે. તે પ્રદેશમાથી તે રાજાના સિક્કાઓ[૧૦] પણ મળી આવે છે, જો આ પ્રમાણે જ સ્થિતિ હોય તો આંધ્રપતિઓ સાથેના નહપાણના યુદ્ધોને રાજકીય સ્વરૂપ આપી શકાય નહીં. તેમજ

(૯) રાણીશ્રી બળશ્રીએ પોતે કોતરાવેલ શિલાલેખમા, પોતાના કૂળને લાગેલ કલક તેણીના પુત્રે ધોઇ નાખ્યાનું જણાવ્યું છે તે આ હઠી જવાના પ્રસગને મનાવાયો છે.

(૧૦) C. A. I by Cunningham pp. 108.–So far as my experience goes, all the coins of Andhras are found in Eastern India, round about Amravati, while all the "Bow and Arrow" coins come from Western India =મારો અનુભવ એમ કહે છે કે, આંધ્રવંશી સિક્કાઓ પૂર્વ હિંદમા અમરાવતીની આસપાસથી મળી આવ્યા છે જ્યારે તીરકામઠાવાળા સર્વ સિક્કાઓ પશ્ચિમ હિંદમાથી મળી આવ્યા છે. આ કથનથી નીચેની હકીકતો સાબિત થઇ જાયછે.

રાણીશ્રી બળશ્રીએ શિલાલેખમાં કોતરાવેલ પોતાના કુળને લાગેલ કલંકને તેના પુત્ર ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિએ ધોઈ નાખ્યાના પ્રસંગને જે રાજકીય રંગે રંગ્યો છે તે પણ વાસ્તવિક નથી (સરખાવો પંચમ પરિચ્છેદે શિલાલેખ નં. ૧૪ ની હકીકત) પરન્તુ જેમ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને પોતે ધાર્મિક કારણસર શિલાલેખો કોતરાવ્યાનું પુરવાર થઈ ગયુ છે, તેમજ ચષ્ટણવંશી ક્ષત્રપો જે પ્રમાણે જસદણ, મુળવાસર અને જુનાગઢ મુકામે (જુઓ પરિચ્છેદે છઠ્ઠા શિલાલેખો નં ૩૮ થી ૪૨) સ્વધર્મનાં તીર્થસ્થળો પ્રત્યે પ્રેમભાવ બતાવી–ત્યાં ધાર્મિક કાર્યો કર્યાના ઉલ્લેખ કરતા ગયા છે, તેમ પ્રિયદર્શિન અને રૂદ્રદામનના સમયની મધ્ય ગાળે થયેલા એવા આંધ્રપતિ અને નહપાણવચ્ચેનાં યુદ્ધના કારણમા પણ, રાજદ્વારી કરતા ધાર્મિક કારણ હોવાની ગંધ હોવાનું વિશેષ મનાય છે જે આગળના પંચમ પરિચ્છેદે શિલાલેખ ન. ૧૩ના વર્ણનથી અને તેની ટીકાઓમાં આપેલ સ્પષ્ટિકરણથી સાબિત થઈ જાય છે. મતલબ કે, તેમના તે સમયના યુદ્ધમાં રાજકીય હેતુ નહોતા; તેથી રાજપાટ છોડવુ પડયાને અને કલંક લાગ્યાની હકીકતને સંબધ નથી; તેજ પ્રમાણે જુન્નેરઉપર રાજનગરના સ્થાન તરીકે કોઇ સમયે પસંદગી ઉતરી પડી હોય એમ પણ માનવાને કારણ નથી.

નિર્દિષ્ટ કરેલ ૭ સ્થાનમાથી બાકી રહેતા વરગુળ અને અમરાવતીનો હવે વિચાર કરીએ–પુ. ૧ મા ૧૧ આપણે જોઈ ગયા છીએ કે જ્યા કૃષ્ણાનદી બંગાળ ઉપસાગરને મળે છે ત્યા તેના મુખથી–લગભગ ૨૫ માઈલ ઉપર અને જ્યા હાલ બેઝવાડા નામનું ગામ આવેલું છે ત્યાંથી—આગળ, પ્રાચીન સમયે વાણિજ્યમા મોટું ધીકતુ એક બંદર આવેલું હતું. કૃષ્ણા નદીનુ બીજું નામ વેણા–બેન્ના છે, અને તેના તટ પ્રદેશમાં આ નગર આવેલું હોવાથી તેનું નામ બેન્નાતટનગર પડયું હતું. તેમજ તેની આસપાસનો પ્રદેશ આ બેન્નાનદીના જળથી સંતોષાતો રહેતો હોય તે ભૂમિને બેન્નાકટકના નામે ઓળખવામાં આવતી હતી; વળી ત્યાની જમીન અતિ ફળદ્રુપ હોઈને ધન, ધાન્યના ભંડારરૂપ હોવાથી તેને ધનકટક–ધાન્યકટકનો પ્રદેશ પણ કહેવામાં આવતો હતો. ઉપરાંત આ ધાન્યકટકના પ્રદેશમાંથી અત્યારે ખોદકામ કરતાં જે મઠ–વિહાર અને ચૈત્યોનાં અવશેષો મળી આવતાં રહ્યાં છે તે ઉપરથી તે સ્થાનઉપર પ્રાચીન સમયે કોઈ મોટીનગરી આવી રહી હોવી જોઇએ તેની ખાત્રી પણ મળતી જાય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, ખોદકામથી મળેલાં અવશેષો પણ આપણા અનુમાનને સમર્થન આપતા જણાય છે. મગધપતિ બિંબિસાર પોતે ગાદીએ આવ્યો તે પુર્વે બેન્નાતટનગરમાં જ બે ત્રણ વર્ષ (ઈ. સ. પૂ ૫૮૨–૩) કુમારાવસ્થામાં આવીને રહ્યો હતો, તેમજ કલિંગપતિ સમ્રાટ ખારવેલે પોતાના રાજ્યકાલે ૧૩ મા વર્ષે=(ઈ સ. પૂ ૪૧૬) મહાવિજય[૧૨] નામે પ્રાસાદ ૩૫ લાખનો દ્રવ્ય ખર્ચ કરીને બંધાવ્યો હતો (જુઓ. પુ, ૪ માં તેનું વૃત્તાંત). તે ઉપરથી ફલિત થાય છે કે ઈ.સ પૂ ની છઠ્ઠી અને પાચમી સદીમાં બેન્નાતટનગર તેની જાહોજલાલીની પરિકાષ્ટા ભોગવી રહ્યુ હતુ. તેમ આંધ્રપતિઓનો–બીજાથી સોળમા સુધીનો–સમય ઈ. સ પૂ ૪૧૫ થી ઈ. સ. પૂ. ૫૦ સુધીનો નોધાયો છે. વળી ખારવેલના રાજ્યનો અંત

(૧) અમરાવતી શહેર પૂર્વહિંદમા આવ્યું છે, નહીં કે મધ્યપ્રાતમા કે વરાડમા.

(૨) આંધ્રવંશના આદિ પુરૂષ કે જેણે તીરકામઠાનું ચિન્હ વાપર્યું છે તેનુ રાજ્ય કેવળ પશ્ચિમ હિંદમાજ મર્યાદિત થઈ રહ્યું હતું

(૩) આદિપુરૂષના પછીના રાજાઓએ તે ચિન્હનો ત્યાગ કર્યો હતો અને તેમના સિક્કાઓ પૂર્વહિંદમાથી સઘળા મળી આવે છે એટલે તેમનું રાજપાટ અમરાવતી નગરની આસપાસના પ્રદેશમા થયુ હતું.

વિશેષ હકીકત માટે આજ પારિગ્રાફે આગળ જુઓ.

(૧૧) જુઓ મજકુર પુસ્તક પૃ. ૧૬૨ તથા ટીકા નં. ૩૭.

(૧૨) કો આ. રે.મા આપેલું ૪૫ શિલાલેખનું વર્ણન આપણે પરિચ્છેદ પાચમામા ઉતાર્યું છે તે વાચો એટલે ખાત્રી થશે–વસિષ્ઠીપુત્ર સ્વામિ શ્રી પુલુમાવી records a gift to the Amravati Tope (line 2; મહાચૈત્ય = the great chaitya).

ઈ. સ. પૂ. ૩૯૨માં અને તેના વંશનો અંત ઈ. સ. પૂ. ૩૬૦ આસપાસમાં આવ્યો છે તેથી માનવાને કારણ મળે છે કે તે બેની વચ્ચેના ૩૦-૩૨ વર્ષના ગાળામા જ તે પ્રદેશ ઉપર મૌર્યવંશી સમ્રાટોની સત્તા સ્થપાઈ હતી. પરંતુ જ્યારે સમ્રાટ બિંદુસારના રાજ્યકાળે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૪૭ની આસપાસ બળવા જગાવીને દક્ષિણહિંદની અનેક સત્તાઓ સ્વતંત્ર થઈ બેઠી હતી તે અરસામા દક્ષિણના આંધ્રપતિઓએ પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર અતિ વિપુલપણે વિસ્તારી મૂક્યો હતો અને આવડા મોટા વિસ્તારવંત સામ્રાજ્ય ઉપર હકુમત ભોગવવાને ઠેઠ પશ્ચિમના ભાગમા-પૈંઠમા—રાજગાદી રાખવા કરતા, પૂર્વના ભાગમા તેવુ જ કોઇ જબરદસ્ત મોટુ, વેપારમા આગળ પડતુ, ખીલતુ અને સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતાવાળુ નગર મળી આવતુ હોય તો ત્યા રાજગાદી ફેરવી નાખે, અથવા તો વર્ષનો અમુક કાળ ત્યા બેઠક રાખે તો તે તદ્દન યોગ્ય કહેવાય. એટલે સાબિત થાય છે કે, આંધ્રપતિઓની રાજધાની તરીકે અમરાવતીનું જે નામ લેવાયું છે તે વરાડ પ્રાંતમા આવેલુ વર્તમાન અમરાવતી નહી[૧૩] પણ બેઝવાડા નજીક જે અમરાવતી[૧૪] નામનું ગામડુ આવેલુ છે તે અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ, જે પ્રાચીન સમયે બેન્નાકટક (વર્ણન માટે પુ ૧, પૃ. ૧૫૦-૬૨ જુઓ) કહેવાતો તથા જેનુ મુખ્ય શહેર બેન્નાતટનગર હતું તે પ્રદેશ ગણાતો હતો વળી આ પ્રદેશમાથી અનેક આંધ્રપતિઓના સિક્કાઓ મળી આવે છે તે હકીકતથી પણ આપણા આ વર્ણનને પ્રમાણિક ટેકો મળતો રહે છે એમ નિર્વિવાદિતપણે કહી શકાશે. મિ વી એસ. બખલે નામના વિદ્વાને જ. બો બ્રૅ રૉ. એ સો. સન ૧૯૨૮ (નવી આવૃત્તિ) પુ. ૩મા શતવહન વંશની હકીકતને લગતો લગભગ ૫૦ પૃષ્ઠનો એક મોટો લેખ લખ્યો છે તેમા તેમણે જી. જે. ડુબ્રેવિલ નામના વિદ્વાને લખેલ એન્શન્ટ હિસ્ટરી ઑફ ધી ડેક્કન નામે પુસ્તકનો મત ટાંકી બતાવ્યો છે કે G. J. Dubrevil remarks in his Ancient History of the Deccan "When the Kshaharatas occupied North Deccan, the capital of the Satavahanas was probably Amaravati on the lower course of the Krishna=ક્ષહરાટોએ જ્યારે દક્ષિણ હિંદનો ઉત્તર ભાગ જીતી લીધો હતો ત્યારે શતવહનવંશી રાજાઓની રાજગાદી, સોવસા કૃષ્ણા નદીના મુખ પાસે આવેલી અમરાવતી નગરી હતી". એટલે કે મી. ડુબ્રેવીલના મત પ્રમાણે નહપાણ ક્ષહરાટે અને તેના જમાઈ રૂષભદત્ત તથા મહાઅમાત્ય અયમે શતવહન વંશીઓને હરાવ્યા હતા તે બાદ, આ શતવહન રાજાઓનું રાજપાટ અમરાવતી નગરે લઈ જવામાં આવ્યું હતુ. અને આ અમરાવતીનું સ્થાન કૃષ્ણા (બેન્ના) નદીના મુખની લગભગ આવેલુ છે. ડૉ. ભાઉ દાજી (જ. બોં. બ્રૅ. રૉ. એ. સો. પુ ૮, પૃ. ૨૩૯) જણાવે છે કે, Padumavi is called Naravara—swami (a new king) & he has also the title of the swami of Bennakataka...Bennakataka is I (Dr. Daji) believe identical with Warrangul, the capital of the Teligana or Andhra = પદુમાવીને નરવર-સ્વામી (નવો ભૂપતિ) તરીકે ઓળખાવાય છે વળી તેને બેન્નાકટકના સ્વામિનું બિરૂદ પણ મળેલ છે-મારી (ડૉ દાજી) ધારણા પ્રમાણે તેલીંગણ અથવા આંધ્રની રાજધાની વરંગુલ (જે કહેવાય છે) તે જ બેન્નાકટક છે

વળી જનરલ કનિંગહામ પોતાના કૉઇન્સ ઑફ ઇન્ડિયા નામે પુસ્તકમા પૃ. ૧૦૮ ઉપર લખે છે કે, All the coins of Andhras are found in Eastern India round about Amravati while all the Bow and Arrow coins

(૧૩) ઉપર ટીકા નં. ૧૦મા ટાંકેલું સર કનિંગહામનું કૉઈન્સ ઑફ ઇન્ડિયાના પૃ. ૧૦૮વાળુ વાક્ય જુઓ.

(૧૪) જુઓ નીચેનો પારિગ્રાફ તથા ઉપરની ટીકા નં. ૧૨ સરખાવો.

come from Western India=આંધ્રપતિઓના સર્વ સિક્કાઓ પૂર્વહિંદમા અમરાવતીની આસપાસમાંથી જ મળી આવે છે જયારે તીર અને કામઠાવાળા સઘળા સિક્કાઓ પશ્ચિમ હિંદમાથી મળી આવે છે." આમાંના બીજા શબ્દો ઉપર ટીકા કરવાનો અવકાશ નથી પરતુ એટલું સાફ જણાય છે કે અમરાવતી નગર હિંદના પૂર્વ ભાગમા આવ્યુ છે અને ત્યાં આગળથી આંધ્રપતિઓના સિક્કા મળી આવે છે એટલે આ નગર તેમના રાજઅમલમા મહત્ત્વનો ભાગ ભજવી રહ્યુ હતુ

આ કથનથી અમરાવતીના સ્થાન સંબધી આપણી માન્યતાને સમર્થન મળતું કહી શકાશે પરતુ તે કેટલો કાળ સુધી રાજનગર તરીકે ટકી રહેવા પામ્યુ હતું તેના સમય પરત્વેનો જ તફાવત છે. તેમના મત પ્રમાણે નહપાણના સમય બાદ એટલે ઈ સ. પૂ ૧૧૪ના અરસામા અમરાવતી નગરે રાજગાદી લઈ જવામાં આવી હતી જયારે આપણા મતે મહાનંદના સમયે ઈ. સ. પૂ. ૪૧૫ના અરસામાં કે છેવટે સમ્રાટ બિંદુસારના રાજ્ય અમલે ઈ સ. પૂ ૩૪૭ની આસપાસના સમયથી તેમની ગાદી આ સ્થાને આવ્યાનું સમજાયુ છે આ બે માન્યતામા કઈ વિશેષ વજનદાર છે તે વિષય અત્યારે અસ્થાને છે. પરંતુ આગળ ઉપર, આંધ્રપતિઓનું વૃત્તાત લખતી વખતે તેની ચર્ચા જરૂર કરવામા આવશે.

હવે સવાલ એ રહે છે કે, વરંગુલ રાજનગર હતુ કે અમરાવતી ઉર્ફે બેન્નાતટનગર રાજપાટ હતુ. બન્નેના સ્થાન જોતાં બન્ને તે કાર્ય માટે લાયક છે વરગુલની તરફેણ કે વિરૂદ્ધ જનારી કોઈ દલીલ કે પુરાવા અમારી પાસે નથી એટલે તે બાબતમા વિશેષ બોલવા જેવું રહેતુ નથી.

વિજયનગર બાબતમાં જણાવવાનુ કે, આંધ્ર સામ્રાજ્યની જ્યારથી પડતી આવવા માંડી હતી—એટલે કે અવંતિપતિ ચષ્ઠણ અને તેના પૌત્ર રૂદ્રદામને આ આંધ્રપતિઓ પાસેથી દક્ષિણનો ઘણો ભાગ જીતી લીધો હતો ત્યારથી, એટલેકે તે વશના સત્તાવીશમા નૃપતિ પુલોમાવી ત્રીજાના સમયથી અને ઈ. સ. ૧૪૩ બાદ, તેઓને હઠી જઈ તુગભદ્રાનદીની આસપાસ વસવાની જરૂર પડી હતી, તે સમયે ત્યાં રાજગાદીની સ્થાપના કરવી પડી હતી.

આખી ચર્ચાનો સાર એ થયો કે, આંધ્રપતિના લગભગ ૭૦૦ વર્ષ જેટલા દીર્ઘ રાજઅમલમા, ગાદીનાં સ્થાન તરીકે મુખ્યપણે ત્રણ સ્થાને જ હિસ્સો પુરાવ્યો છે. શરૂઆતમા પૈઠ (પૈઠણ), તે બાદ વરગુલ–અમરાવતી, અને છેવટે વિજયનગર; તેમા પૈઠ અને અમરાવતીએ સામ્રાજ્યની જાહોજલાલીના પલટા પ્રમાણે રાજપાટનુ સ્વરૂપ પણ બદલાવ્યા કર્યું હશે તેવુ સમજાય છે, જ્યારે વિજયનગરે તો માત્ર આથમતી દશામાં જ પોતાનુ જીવન પૂરૂ કર્યું લાગે છે.

રાજાઓની ઓળખમાં પડતી મુશ્કેલીઓ વિશે

ભારતીય ઇતિહાસના પટ પર અનેક રાજવશીઓ થઈ ગયા છે. પરતુ આ શતવહનવશીઓમાનો કયો રાજા કેટલામો હશે અને તેને અને બીજાને શો સંબધ હશે તે શોધી કાઢવું જેટલું મુશ્કેલ બની રહ્યુ છે તેટલુ કોઈ અન્યવંશી રાજાઓના સંબધમાં બન્યું નથી. તેના બે ત્રણ મુખ્ય કારણો છે. એક તો આ રાજાઓએ જે જે શિલાલેખો કોતરાવ્યા છે કે સિક્કાઓ બનાવરાવ્યા છે તેમા સર્વેએ પોતાનુ વ્યક્તિયુક્ત નામ જ આપેલ નથી. જ્યાં જુઓ ત્યાં, પોતાની જનેતાના ગોત્રની જ માત્ર ઓળખ આપીને અને બહુ તો તે સાથે પોતાના વશની ઓળખ જે શતવહન કે શાતકરણિ તરીકે નોધાઈ છે તે શબ્દના નામનો ઉલ્લેખ કરી બતાવીને આપી છે, જેમકે ગૌતમીપુત્ર યજશ્રી, વશિષ્ઠપુત્ર યજ્ઞશ્રી, ઈ. ઈ અથવા તેથી વિશેષ ઓળખ કયાક અપાઇ હોય તો ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી શાતકરણી, જયારે રડ્યાખડ્યા એકાદ બે કિસ્સામા તેઓએ પોતાની ઓળખ આપવા માટે કોઈક પ્રકારનુ ઉપનામ કે બિરૂદ જોડી બતાવ્યું છે; જેમકે વિલિવયકુરસ અને પુલુમાવી શાતકરણિ. પરંતુ વાચકવૃંદ સમજી શકશે કે, ૩૫–૪૦ જેટલા પુરૂષોને આવા સામાન્ય વિશેષણો કે શબ્દો વડે એકબીજાથી નિશ્ચયપણે પારખી કાઢવા અતિકઠિન કાર્ય છે. આ

પ્રમાણેની ઓળખપ્રથામા, મુશ્કેલીનુ એક મુખ્ય કારણ છે. બીજું કારણ, તેમના સમયમથી જે અન્ય વ્યક્તિઓ અન્ય પ્રદેશ ઉપર રાજકર્તા હોવાનુ જણાવાયુ છે તેમના સમય પરત્વે કાંઈ નિશ્ચિત થઈ શકાયુ નથી; તે છે; જેમકે નહપાણુ, રૂપભદેવ વગેરેએ જે શાતકરણી સાથે યુદ્ધ ખેલ્યા છે તેમના સમયનો આક ૪૦ થી ૪૬ માત્ર જણાવાયો છે. પરતુ તે કયો સવત છે તેનુ ધોરણ નક્કી કરાયુ નથી. કલ્પનાથી ગોઠવી લીધુ છે કે તે શકનો સંવત હશે જેથી તેને ઇ સ ૭૮+૪૦=ઇ સ. ૧૧૮ ના અરસાનો ગણી કાઢયો છે. જ્યારે ખરી રીતે તેનો સમય (જુઓ પુ. ૩ મા નહપાણનુ વૃત્તાત) ઈ સ પૂ ૧૧૪ છે એટલે કે, કલ્પનાથી ગોઠવેલ સમય કરતા લગભગ **સવાબસો અઢીસો વર્ષ પૂર્વેનો** છે. તે જ પ્રમાણે ચષ્ઠણ અને ખારવેલના સમય પરત્વે બન્યુ છે ચષ્ઠણ સાથે જોડાયલ આક ૪૨–૫૨ અને તેના પૌત્ર રૂદ્રદામન સાથેનો આક ૭૨ છે તેને પણ શક સવત માની લઈ ૭૮+૪૨=ઈ સ ૧૨૦ નો કાળ હોવાની ગણત્રી કરાવાઈ છે, જ્યારે ખરી રીતે તેનો સમય ૧૦૩+૪૨= ઈ. સ. ૧૪૫ નો છે (જુઓ પુ ૪) તેવી જ રીતે ખારવેલની બાબતમા પણ બનવા પામ્યુ છે. તે તો બૃહસ્પતિમિત્ર અને રાજા શ્રીમુખનો સમકાલીન હોવા છતા, આ બૃહસ્પતિમિત્રની ઓળખનો ક્યાય પત્તો ન લાગવાથી, બૃહસ્પતિ તે પુષ્યનક્ષત્રનું બીજુ નામ છે, માટે બૃહસ્પતિમિત્ર તે પુષ્યમિત્ર છે એમ ઠરાવી, શુગવશી પુષ્યમિત્રનો સમય જે ઈ સ. પૂ. ૧૮૦ આસપાસનો છે, તે આ ખારવેલનો અને શ્રીમુખનો ઠરાવાયો છે. પરતુ આ કલ્પના કેટલે દરજ્જે ભ્રમણાજનક છે તે પુષ્યમિત્ર (જુઓ પુ ૩) અને ખારવેલના વૃત્તાતે (જુઓ પૃ ૪) આપણે સાબિત કરી બતાવ્યુ છે. મતલબ કે ખારવેલનો સમય ઈ સ. પૃ ૪૨૯નો છે. આ ઉપરથી જણાશે કે તેના સમયની બાબતમા પણ લગભગ અઢીસો વર્ષની ભૂલ કરવામા આવી છે. આ પ્રમાણે મુશ્કેલીનું બીજુ કારણ થયુ ત્યારે ત્રીજુ કારણ શિલાલેખોના ઉકેલમા થતી ગલતીનુ છે આ કારણ સ્વભાવિક છે. પરતુ કેટલીક વખત તો ઉકેલ લગભગ બરાબર હોવા છતા, તેનું જોડાણ કરવામાં આગળ પાછળનો સંબધ વિચારાયા વિના જ ચોક્કુ બેસારી દેવાયુ હોય છે જેમકે રૂદ્રદામને પોતાની પુત્રીને શાતકરણી રાજાને પરણાવી હતી. આ વાત કેવી રીતે મૂળમા પાયા વિનાની જ હોઈને હાસ્યાસ્પદ બની રહેલ છે તે આપણે પુ ૪ પૃ ૨૧૨–૧૩ મા સમજાવી ગયા છીએ તથા પરિચ્છેદ ૫મા લેખ નં. ૧૭ મા સમજાવાશે એટલે વિશેષ વિવેચનની અત્ર જરૂર રહેતી નથી

ઉપર પ્રમાણે મુખ્ય લેખી શકાય તેવા ત્રણ કારણોમાનું એકાદ, તો તે વશના રાજાઓએ જ પૂરેપૂરૂ સ્પષ્ટીકરણ કરી બતાવેલુ નહીં હોવાને પરિણામે બનવા પામ્યુ છે, જ્યારે બીજા બે, ન્યૂનાધિકપણે સંશોધન કરતા આપણે બતાવેલી ઉતાવળને લીધે તેમજ વૈદિક અને બૌદ્ધ સાહિત્યનો જ આધાર લઇને આપણે આગળ વધ્યે ગયા છીએ પરતુ તે સમયનુ ત્રીજુ સાહિત્ય—જૈન હતુ તેની કેવળ અવગણના જ કરી રહ્યા છીએ તેને લીધે બનવા પામ્યા છે આ કથનની સત્યતા તે રાજાઓનાં સિક્કાચિત્રો ઉપરથી આપણને મળી આવે છે. જેમકે વદ્ધમતશ્રી શાતકરણી, વિલિવયકુર શાતકરણી, માટરીપુત્ર શાતકરણી, ચૂટકાનંદ અને મૂળાનદ ઈ. ના સિક્કાઓ જોતાવેંત તેમને પ્રાચીન સમયના હોવાનું દેખાય છે છતા કલ્પી કાઢેલ સમયની ગણત્રી સાથે મેળવવા જતા તે સર્વ અસંગત જણાયું છે. પરતુ જૈન સાહિત્યની મદદ લેવાથી અમે તો કેવળ ઇતિહાસકાર અને લેખક તરીકેની નિષ્પક્ષવૃત્તિથી જ કામ લીધે ગયા છીએ, છતા પૂર્વબદ્ધ વિચારોના અભ્યાસીઓને પોતાના પૂર્વગ્રહ હોવાને બદલે તેમા જૈનધર્મ પ્રત્યે અમારૂ પક્ષપાતપણુ દેખાયું છે જે સ્થિતિ સાબિત થાય તે ખરી અમને તે માટે અફસોસ કે દિલગીરી ઉપજતી નથી. અમારે તો ફરજ જ બજાવ્યે જવાની છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે સર્વ કથનને ચારે તરફથી વિચારી જોતા જે અમુક અનુમાન ઉપર અત્યારે અવાય છે તે ભલે અત્યારની સ્થિતિમા અનુમાન રૂપે જ ગણાતો રહે છતા કાળ ગયે તે નિશ્ચયરૂપે અને ખરી હકીકત

રૂપે જ ટકી રહેશે એમ અમારું અંતઃકરણ કહે છે.

ઉપરના પારિગ્રાફમા જણાવાયુ છે કે, શાતકરણી રાજાઓએ પોતાને મુખ્યપણે માતૃગોત્રથી ઓળખાવેલ હોવાથી તેમને એકબીજાથી તારવી કાઢવામાં આપણને ઘણી મુશ્કેલીઓ અનુભવવી પડે છે. છતા તેમાથી જો અમુક સિદ્ધાત ઉપજાવી કઢાય અને તે સિદ્ધાતને આશ્રયીને કામ લેવામા આવે તો, માતૃગોત્રની ઓળખ પણ કેટલેક અંશે આપણને આપણા કાર્યમા મદદરૂપ નીવડી શકે એમ દેખાઇ આવ્યા વિના રહેતુ નથી. અત્ર તે કેવી રીતે બનવા પામ્યુ છે તે હકીકત, જ્યારે ગોત્રનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો છે ત્યારે સાથે સાથે અત્યારે, વિચારી લઈએ.

માતૃગોત્રની ઓળખથી મળેલી સહાય

જેમ વર્તમાનકાળે બનતુ આવે છે તેમ પ્રાચીન સમયે પણ એ નિયમ પળાતો હતો એમ સ્પષ્ટ થાય છે, કે એક પુરૂષ પોતાના ગોત્રની કન્યા સાથે લગ્ન-ગ્રન્થીથી જોડાતો નહીં. એટલે કે વસિષ્ઠગોત્રી પુરૂષ હોય તે વસિષ્ઠગોત્રી કન્યાને પરણતો નહી; જેથી તે રાણીના પેટે થયેલ સંતાન પોતાને વસિષ્ઠપુત્ર કહી ન જ શકે. મતલબ એ થઇ કે પિતા અને પુત્ર જો પોતાને માતૃગોત્રની ઓળખ આપીને સંબોધવા ઇચ્છતા હોય તો તે બન્ને મોટેભાગે એક જ ગોત્ર સંભવી ન શકે. એટલે કે જો પિતા વસિષ્ઠપુત્ર હોય તો તેનો પુત્ર બનતા સુધી વસિષ્ઠપુત્ર સિવાયનો જ હોઇ શકે, પછી ભલે તે ગૌતમીપુત્ર હોય કે માઢરીપુત્ર હોય તેનો બાધ આવી શકતો નથી. આ એક સિદ્ધાત થયો.

આ સિદ્ધાતને લક્ષમાં રાખીને કેટલીયે સ્થિતિનો ઉકેલ[૧૫] લાવી શકાયો છે. જેમકે,—એમ કહેવાયુ છે કે (પંચમ પરિચ્છેદે લેખ નં. ૧નુ વર્ણન) રાણી નાગનિકાનો પતિ ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી હતો અને આ ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીના કાકાનું નામ કૃષ્ણ હતુ કે જેણે રાણી નાગનિકા પાસેથી–તેણીના સગીર પુત્ર તરફથી જ્યારે તે રાજ ચલાવી રહી હતી ત્યારે–રાજ્ય ખૂંચવી લઇને પોતે ગાદીપતિ બની બેઠો હતો. આ હકીકતથી સ્પષ્ટ થયુ કે, યજ્ઞશ્રી જ્યારે ગૌતમીપુત્ર છે ત્યારે તેનો પિતા જેનુ નામ રાજા શ્રીમુખ છે તે તથા તેનો કાકો અને શ્રીમુખનો ભાઈ રાજાશ્રીકૃષ્ણ, ગૌતમીપુત્ર ન જ હોઈ શકે. તેમજ રાણી નાગનિકાનો પુત્ર વદ્દસતશ્રી પણ ગૌતમીપુત્ર ન જ હોઈ શકે, અને આ રાજા શ્રીકૃષ્ણ તથા વદ્દસતશ્રી પોતાને (જુઓ તેમના સિક્કાઓ પુ. ૨) વસિષ્ઠપુત્ર તરીકે જણાવે છે એટલે આપણા સિદ્ધાતને અનુસરીને તે વાજબી ઠરે છે. આ જ નિયમાનુસાર નિકટસમયી ગૌતમીપુત્રોનો અને વસિષ્ઠપુત્રોનો સગપણ સબધ જોડી કાઢવામાં આપણે ફળીભૂત થઈ શકીએ એવી આશા ઉદ્ભવે છે. અને કહેતા ખુશી ઉપજે છે કે તે પ્રમાણે વર્તવાથી અનેક ઠેકાણે ગૂચનો નિકાલ કરી શકાયો પણ છે જ. તેના દૃષ્ટાતોમા નં. ૧૬, ૧૭ તથા ૧૮ રાજાઓનો, તેમજ નં. ૨૪ અને ૨૬મા રાજાઓનો પરસ્પર સંબંધ અને તેમના રાજ્યાનુશાસનનો અનુક્રમ ગોઠવવામા થઈ પડેલ અનુકૂળતા કહી શકાશે.

ધાર્મિક ક્રાંતિ

ઉપરમાં જોઈ ગયા છીએ કે, આ વંશનો સ્થાપક રાજા શ્રીમુખ, તે મગધપતિ નંદબીજાની શૂદ્રાણી પેટે જન્મેલ પુત્ર હતો. પરન્તુ રાજદ્વારી કારણસર તેનો મગધપતિ થવાનો હક્ક છીનવી લેવાતા રૂસણા લઈ તે પોતાના નાનાભાઈને લઇને દક્ષિણ તરફ ચાલી નીકળ્યો હતો. નંદવંશી રાજાઓ જૈન-મતાનુયાયી હતા એટલે આ શ્રીમુખ પણ તે જ ધર્મ પાળતો હોય એમ માની લેવામા કાંઈ અયુક્ત કહેવાશે નહિ. વળી તેના સિક્કાચિહ્ન ઉપરથી સાબિત થાય છે કે તે જૈનધર્મ જ પાળતો હતો. આ પ્રમાણે એક સ્થિતિ થઈ. વળી પૌરાણિક ગ્રંથોના આધારે જાણવામાં આવે છે કે, આ વંશના અમુક રાજાઓના (જુઓ

(૧૫) પુ. ૨ પૃ. ૧૨ ટીકા નં. ૪૩મા બુદ્ધ ભગવાન ને ગૌતમબુદ્ધ શામાટે કહેવામા આવ્યા છે તેને લગતો પ્રશ્ન ચર્ચવામા આવ્યો છે તેની સરખામણી કરો.

નં. ૭નું વૃત્તાંત) સમયે, જ્યારે મહાભાષ્યકાર પતંજલી મહાશય થયા હતા ત્યારે તેઓ વૈદિક મતાનુયાયી થયા હતા, તેમજ બીજી હકીકત એમ પણ જાહેર થઈ છે કે, ઉપરના બનાવ બન્યા પછી કેટલેક કાળે આ શતવહનવંશમાં એક રાજા થયો હતો કે જેણે વૈદિક ધર્મ અંગીકાર કરી, શકશાલિવાહન નામનો સંવત પ્રવર્તાવવા માંડયો હતો, આ હકીકત જો યથાર્થ હોય તો—જો કે આ રાજાઓના સિક્કાઓ જે જે પ્રકાશમાં આવ્યા છે તથા તેમનો ઉકેલ જે પ્રકારે કરી શકાયો છે, કે કરી શકીએ છીએ તે જોતાં, તેને પુષ્ટિ મળતી હોય એવું દેખાતું નથી છતાં પૌરાણિક ગ્રંથોમાં વર્ણવાયલી અનેક ઐતિહાસિક બિનાઓ સત્ય હોવાનું આપણે વારવાર જોતા અને પુરવાર કરતા આવ્યા છીએ, તે સ્થિતિ લક્ષમાં લેતા, આ ધર્મ પલટાની હકીકતને પણ સત્ય ન હોવાનું માનવાને કારણ નથી. એટલે—જરૂર માનવું જ રહે છે કે, આ રાજાઓએ પોતાનો બાપદાદાનો ધર્મ જૈન સંપ્રદાયનો હતો તેમાં બે વખત પલટો કર્યો હતો એક પતંજલી ભગવાનના સમયે અને બીજો શકપ્રવર્તક રાજા શાલિવાહનના સમયે, અત્ર આપણે હવે એ તપાસવું રહે છે કે, આ પ્રમાણે સ્થિતિ કેમ થવા પામી હતી

મળી આવતા સિક્કાઓના આધારે આંધ્રભૃત્યા કોણ અને સ્વતંત્રપણે વર્તતા આંધ્રપતિ કોણ તે દર્શાવનારો જે કોઠો આપણે પૃ. ૬૬ ઉપર જોડયો છે તેથી જોઈ શકીએ છીએ કે, પ્રથમના સાત રાજાઓમાંથી, પહેલો, બીજો, અને પાંચમો—એ ત્રણ રાજા પોતાના આખાયે રાજઅમલ દરમિયાન તદ્દન સ્વતંત્ર જ હતા જ્યારે બાકીના ચાર—ત્રીજો, ચોથો, છઠ્ઠો અને સાતમો—થોડો વખત સ્વતંત્ર અને થોડો વખત માંડળિકપણે રહ્યા છે; અને જે માંડળિકપણું તેમને શિરે ચોંટયું છે તે પણ મગધપતિ નંદવંશીઓનું અને મૌર્યવંશીઓનું આ બન્ને વંશના સમ્રાટો પણ જૈનધર્મિજ હતા, એટલે માંડળિકોને પોતાના સાર્વભૌમરાજાઓનો ધર્મ સ્વીકારવો પડતો હતો અથવા સ્વીકારવો પડે તેવો નિયમ કબૂલ રાખીએ તો પણ તેઓને સ્વીકૃત ધર્મનો પલટો કરવાની જરૂર પડી નહિ હતી એ પુરવાર થઈ જાય છે. મતલબ એ થઈ કે, પ્રથમના સાતે રાજા જૈનધર્માનુયાયી જ હતા એટલે આ સાતમા રાજાના સમયે જ્યારે ભગવાન પતંજલીનો ઉદય થયો છે ત્યારે જ તેણે ધર્મનો પલટો કર્યો હતો એમ માની લેવું રહે છે. તે માટે નીચે પ્રમાણે સંયોગો વર્તતા હોવાનું કલ્પી શકાય છે.

આ સાતમા આંધ્રપતિના જીવન વૃત્તાંતથી (જુઓ આગળ ઉપર) સાબીત થાય છે કે તે અતિ વિચક્ષણ સ્વભાવનો અને મહત્વાકાંક્ષા ધરાવતો રાજવી હતો. વળી બહુ જ નાની વયે ગાદી પ્રાપ્ત થવાથી લગભગ ૫૫–૫૬ વર્ષ પર્યંત રાજ્ય ભોગવવા તે ભાગ્યશાળી થયો છે આ વચ્ચેના ગાળામાં, તેની જુવાનીનો કાળ, કે જે વખતે મનુષ્યને સામાન્યપણે ઉન્માદનું ઘેન ચડી આવે છે તેવો ગદ્ધાપચીસીનો સમય, તેને મગધપતિ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના માંડળિકપણામાં ગાળવો પડયો હતો સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને ઉભા કરાવેલ શિલાલેખોથી સુવિદિત થાય છે કે, પોતાની હકુમતના સર્વ પ્રદેશની રૈયત, સ્વધર્મના વિધિવિધાનો અને અનુષ્ઠાનો કોઇ પણ જાતના અંતરાય વિના પાળતી રહે તેની ખાસ કાળજી તેણે બતાવ્યા કરી છે; એટલું જ નહિ, પરંતુ જે કોઈ ધર્મપલટો કરી પોતાના જૈનધર્મમાં આવવા તત્પર હોય તેને આસ્તે આસ્તે તે ધર્મમાં દૃઢ કરવાને, પ્રયત્ન આદરી ધર્મસહિષ્ણુતા પણ બતાવી છે. એટલે પ્રિયદર્શિનનું મરણ થતા સુધી—આ સમયે સાતમા આંધ્રપતિને ગાદીએ આવ્યા ૪૫ વર્ષ વીતી ગયા હતા, ત્યાંસુધી શાતકરણી રાજાને ધર્મ સંબંધમાં ઊંચા નીચા થવાને કાંઈ કારણ મળ્યું નહોતું પરન્તુ તેની સાહસિક વૃત્તિને લીધે, મનમાં એવા વિચાર આવ્યા કરતા હતા કે, શું મહારાજા પ્રિયદર્શિન પ્રજાવાત્સલ્ય બતાવી ધર્મસહિષ્ણુતાથી કામ લઇને સર્વ પ્રજાને પોતાના ધર્મમાં લઈ શકે છે, તે સિવાય પ્રજાને રંજીત કરવાના અન્ય રસ્તા નહીં જ હોય ? તેમજ શું આ એકલા જૈનધર્મમાં જ તેવી શક્તિ ભરેલી છે અને બીજા ધર્મમાં તેવું કાંઇ નહિ હોય ? આ પ્રમાણેના વિચારો તેના મનમાં ઘોળાયા કરતા હતા. આ સમયે સમસ્ત ભારતવર્ષમાં બે જ ધર્મનો પ્રચાર

થઇ રહ્યો હતો, એક જૈન અને બીજો વૈદિક ત્રીજો બૌદ્ધધર્મ હતો ખરો, પરન્તુ તેના અનુયાયી બહુ જુજ હતા[૧૬], કેમકે સમ્રાટ બિંદુસારના સમય સુધી રાજધર્મ જૈન હતો. પણ તેની પાછળ અશોકવર્ધન ગાદીએ આવતાં, તેણે બાપીકો ધર્મ બદલીને બૌદ્ધ-ધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો, એટલે તેના રાજ અમલ દરમ્યાન જ માત્ર બૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર ઠીકઠીક થવા પામ્યો હતો. પરંતુ તેના મરણ બાદ પ્રિયદર્શિને ગાદીએ બેસીને પાછા પોતાના વંશપરંપરાના જૈનધર્મની એટલી તો મોટા પ્રમાણમાં ઉદ્ઘોષણા ગજાવી મૂકી હતી કે, બૌદ્ધમત તો શું, પણ પ્રાચીન સમયથી ચાલ્યો આવતો વૈદિકમત પણ એકવાર તો શૂન્યવત[૧૭] બની ગયો હતો તેમા પણ બૌદ્ધમતને, રાણી તિષ્યરક્ષિતાના કલુષિત અને કલંકિત જીવનથી જે ફટકો પડયો હતો તે, પ્રજાના મનમા તાજો રમી રહ્યો હતો એટલે તેના ધર્માચાર્યોએ મોટાભાગે ભારતદેશને થોડા સમય માટે તો રામરામ જ કરવા પડયા હતા. જેથી રાજા શાતકરણીને પોતાની ધર્મા-કાંક્ષાને સતેજ કરી પોષવી રહેતી જ હોય તો કેવળ વૈદિક મત તરફ જ નજર દોડાવવાનુ રહેતું હતું. આ ધર્મપ્રચારના પ્રયોગ આદરવામા અને તેને સાંગોપાંગ ઉતરવામા જો કોઇ ધર્મોપદેશકની સહાય લેવી પડે તો તે પોતે પણ કોઈ રીતે ગાજયો ન જાય તેવો, તેમજ પડખે ઉભા રહેનારનુ વહાણ ભરદરિયે ઝૂકાવી મૂકી દઇ રખડાવી મૂકે તેવો, પણ ન જ હોવો જોઇએ. આવા પ્રકારની એક વ્યક્તિ તેના રાજ્યમાથી તેને સાંપડી ગઇ. આ વ્યકિતનુ નામ ઈતિહાસમા મહા-ભાષ્યકાર ભગવાન પતંજલી તરીકે જ અમરપણે નોંધાઇ ગયુ છે. આ પ્રમાણે સોનુ અને સુગંધ મળ્યાં તો ખરાં, પણ જ્યા સુધી પ્રયોગ કરવાનો યોગ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાસુધી વિચારી રાખેલા અનેક પ્રયત્નો વિશે નિષ્ફળતાનાં વાદળો પણ ચડી આવે. આ અરસામાં મહારાજ પ્રિયદર્શિનનુ મરણ નીપજ્યું (ઈ. સ. પૂ. ૨૩૬) અને આંધ્રપતિ શાતકરણીને સર્વ દરવાજા મોકળા થયા. તેણે પતંજલી મહાશયને રાજપુરોહિતપદે સ્થાપી દીધા અને તેમની સહાયથી વૈદિકમતનો પ્રચાર દક્ષિણ હિંદમા-પોતાની રૈયતમાં એકદમ કરવા માંડયો. સાથે સાથે તે ધર્મનાં અનુષ્ઠાનોને પણ રાજદરબારમાં બડી ધામધૂમથી કરાવવા લાગ્યો. તેમનુ પ્રથમ કાર્ય અશ્વમેધયજ્ઞ કરવાનુ હતુ કે જેથી દેશપરદેશમાં પોતાની કીર્તિ પ્રસરે તેમજ પોતે ચક્રવર્તી જેવો પ્રબળ પ્રતાપી છે તેની ઉદ્ઘોષણા પણ થઈ જાય. આથી કરીને અશ્વમેધયજ્ઞ કે જેમાં અનેક પશુઓનાં જીવનનાં બલિદાન દેવાય છે તેવી પ્રાણીહિંસા, જે ઈ. સ. પૂ. ૬૦૦ના સૈકામા બ્રાહ્મણપંડિતો સકળહિંદમાં સર્વ પ્રદેશના ક્ષત્રિય રાજાઓ પાસે વિજયપ્રાપ્તિના પ્રસંગોએ મુખ્યપણે કરાવતા હતા અને જેની કમકમાટી વર્ણવી જાય તેવી ન હોવાથી, શ્રીમહાવીર અને શ્રીબુદ્ધદેવ નામે બે ધર્મપ્રવર્તકોએ તે યજ્ઞો બંધ કરાવવા માટે પોતાનુ આખુ જીવન તનતોડ મહેનત કરી કમરકસી સુયશ મેળવ્યો હતો, તે બંધ પડેલ યજ્ઞો પાછા રહી રહીને સાડાત્રણસો વર્ષે સજીવન થવા પામ્યા હતા. આ પ્રમાણે તે પોતાની હકુમતમા-દક્ષિણ હિંદમાં છૂટે હાથે અને બેધડકપણે વૈદિકમતનો પ્રચાર કર્યે જતો હતો તેટલામા ઉત્તર હિંદમા પણ તેને માટે અનુકૂળ ક્ષેત્ર ઉઘડી પડયુ.

મહારાજા પ્રિયદર્શિનની પાછળ તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર વૃષભસેન અવંતિપતિ થયો હતો. તેણે પોતાના પિતાના રાજઅમલ દરમિયાન, હિંદની પશ્ચિમે આવેલ અફગાનિસ્તાન અને બલુચિસ્તાનવાળા પ્રાંતો ઉપર

(૧૬) અર્વાચીન ઇતિહાસકારોની જે એમ માન્યતા બંધાઈ છે કે બૌદ્ધધર્મ જ પ્રચલિતપણે વિસ્તર્યો હતો તે ભૂલ છે; કેમકે તેમનુ જે મંતવ્ય બંધાયું છે તે સમ્રાટ અશોકના શિલાલેખો અને તેમાથી નિષ્કર્ષીને આલેખેલ તેના જીવનવૃત્તાંત ઉપરથી. પણ જ્યારે તે શિલાલેખો સમ્રાટ પ્રિયદર્શિન ઉર્ફે રાજા સંપ્રતિના અને જૈનધર્મના હોવાનું સાબિત થઈ રહે છે, ત્યારે તે સર્વ માન્યતાનો પલટો જ કરવો પડશે. આથી કરીને બૌદ્ધધર્મના જુજ અનુયાયી હતા તેવા શબ્દો અત્યારે લખવા પડયા છે. વળી નીચેની ટીકા નં. ૧૭નું લખાણ તથા પુ. ૪, પૃ. ૧૫૭મા હિં. હિં. ૭૦૨-૩ વાળુ આપેલું અવતરણ સરખાવો.

(૧૭) ઉપરની ટીકા નં. ૧૬ વાંચો.

સૂબાપણે વહીવટ ચલાવ્યો હતો (જુઓ પુ ૩) ત્યાંની પ્રજા સાથેના સહવાસમાં ઘણા વર્ષો ગાળેલ હોવાથી તે જલદ પ્રકૃતિનો અને ઉગ્ર સ્વભાવનો બની ગયો હતો એટલે ગાદીએ બેસતા વેંત, પોતાના પિતાની માફક પોતાની પ્રજાને ધર્મના અંકુશ તળે રાખવાની અને તેમનો ચાહ મેળવવાની ઉત્કંઠા અને ઉલટમા તેણે ધર્માંધપણુ ધારણ કરી લીધુ હતું અને રાજ-સત્તાનો ઉપયોગ કરી ત્રાસ વર્તાવવા પણ માંડયો હતો. જેથી પ્રજા ઉશ્કેરાઇ ગઈ હતી બીજી બાજુ તેના ભાઈભાંડુઓમા અને કુટુંબીઓમા પણ તેના સ્વભાવને લીધે વિખવાદે પ્રવેશ કર્યો હતો જેના પરિણામે તેમનામા તીવ્ર કુસપ જામી ગયો હતો અને જેમ જેમ તક મળતી ગઇ તેમ તેમ તેઓ પોતાની સત્તા તળેના મુલકો પચાવી સ્વતત્ર થવા મંડયા હતા. આમ બેવડી ત્રેવડી ક્ષતિ લાગુ પડવાથી, જે મૌર્યન સામ્રાજ્યની મહારાજા પ્રિયદર્શિનના સમયે હાકલ વાગી રહી હતી તેજ સામ્રાજ્યની કેવળ પાચ સાત વર્ષની અવધિમા એકદમ પડતી દશા આવી ગઇ. પ્રાસંગિક રીતે પ્રાપ્ત થયેલ આવી સોનેરી તકનો લાભ રાજા શાતકરણીએ તરત જ લીધો અને અવતિ ઉપર ચડાઈ કરી રાજા વૃષભસેન મગાયો. તેની જગ્યાએ તેના ભાઈને ગાદીએ બેસારી, જે અવતિનો પોતે માંડળિક હતો તે જ અવતિપતિને પોતાનો માંડળિક બનાવ્યો.[૧૮] આ પણ સમયની એક બલીહારી અને વિચિત્રતા જ કહેવાય ને ! વળી તે અવતિપતિ આઘો પાછો થઇ માથુ ઉચકવા જેવું ન કરે માટે, પોતાના સાગરિત અને ધર્માનુયાયી પુષ્યમિત્ર નામના બ્રાહ્મણને,[૧૯] અવતિના સૈન્યપતિ તરીકે નિયત કરતો આવ્યો. ઉપગત સર્વની ટોચે ચડે તેવુ બીજુ કાર્ય એ કર્યું કે, અવતિમાં જ તેણે બીજો અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો[૨૦] તથા તે સ્થાને એક વિજય-સ્તભ ઉભો કરી તે સઘળુ ખર્ચ ત્યાંની પ્રજા પાસેથી વસુલ કર્યું[૨૧] આ પ્રમાણે પોતાના સ્વભાવનું કહો, કે ધર્માભિમાનનું કહો, કે પોતે જે પ્રયોગ આદર્યો હતો તેની સફળતાની ખુમારીનું કહો, પણ તેનું દિગ્દર્શન સર્વપ્રજાને કરાવ્યું તે બાદ પોતાના જીવતરને ધન્ય માનતો પુલકિત હૃદયે, અને ઉછળતી છાતીએ, અભિમાનપૂર્વક સ્વદેશ તરફ પાછો વળ્યો હતો પરતુ વર્ષ દોઢ વર્ષમા જ પોતે કાળના મુખમા ઝડપાઇને અદૃશ્ય થઇ ગયો.

આ પ્રકારે પ્રથમ ધર્મક્રાંતિનો આરભ સાતમા રાજાના અધિકારે થયો હતો. આદર્યાં અધૂરા કેમ રખાય, ને રહે તો તેટલો કાચો કહેવાય ને ! રાજા શાતકરણિ જે પોતાના જમણા હાથ સમાન હતો તેના મરણથી પુરોહિત પતજલી પોતે એકલવાયા જેવા થઈ ગયા, પરતુ ઉપરોક્ત ઉક્તિ અનુસાર હિંમત હારે તેવા નહોતા. એટલે તેમણે બીજા રાજાને સહાયક તરીકે ધારવાની વિચારણા કરવા માંડી. આવો રાજા, શાતકરણીના ગાદી વારસ કરતા તેમના

(૧૮) આ સમય સુધી અકેંદ્રિત ભાવનાનું પ્રાબલ્ય ચાલતુ હતુ એમ સમજાય છે. નહી તો તેણે પોતાના સામ્રાજ્યમા તે મૂલક ભેળવી લીધો હોત.

(૧૯) પુષ્પમિત્રનુ જન્મસ્થાન જે દક્ષિણ હિંદમા પતજલી મહાશયના જન્મસ્થાનવાળા અને પૈંઠણ પાસેના ગોદાવરી નદીના મુળ તરીકે ગણાતા પ્રદેશમા ગણાય છે તે વસ્તુ આ હકીકતની ખાત્રી આપે છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, વૈદિકમતનો પુનરુદ્ધાર ગોદાવરી નદીના પ્રદેશમાથી થયો છે

આ પ્રદેશને દક્ષિણગૌડ-ગોડ-ગોનર્દ કહે છે. જ્યારે બિહારમા આવેલ પાલવંશી રાજાઓના મુલકને પૂર્વગૌડ કહેવાય છે (જુઓ પુ. ૨. પૃ. ૭૨ની હકીકત).

(૨૦) C.H.I pp 530-1 Twice it appears had Satkarni proclaimed his suzerainty by the performance of the horse-sacrifice, and on one of these occasions at least, the victory thus celebrated must have been at the expense of the Sungas=સમજાય છે કે આ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરીને શાતકરણીએ બે વખત પોતાનું સાર્વભૌમપણું જાહેર કર્યું હતુ અને તેમાથી કમતીમા કમતી એક વખતે, તો સર્વ ખર્ચ શુગવંશ પાસેથી લીધું દેખાય છે. [અમારૂં ટિપ્પણ-ખરી રીતે શુંગવંશી તો કેવળ કરતા કારવતી જ વ્યક્તિ હતી બાકી રાજકરતા તો મૌર્યવંશી જ હતા.]

(૨૧) આ હકીકતની પ્રતીતિ તો વિજયસ્તભના શિલા-લેખ ઉપરથી મળે છે.

મનથી અવંતિનો સેનાપતિ પુષ્યમિત્ર વધારે કિંમતી લાગ્યો. એ કારણથી, એક તો સૈન્યપતિ એટલે સત્તાધિકારથી કામ લેવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તો તે કાર્ય પણ કરી શકે અને બીજું એ કે, અવંતિનું સ્થાન તે સમયે હિંદના સાર્વભૌમત્વનુ શિરોમણી ગણાતું વળી પુષ્યમિત્ર પોતાના બાળસખા જેવો હતો, એટલે પતંજલી મહાશયે સ્થાનાંતર કરી પ્રતિષ્ઠાનપુરથી અવતિમાં નિવાસસ્થાન સ્થાપ્યુ. ક્રમેક્રમે પુષ્યમિત્ર, તેના પુત્ર અગ્નિમિત્ર અને પતજલીની ત્રિપુટીએ, મૌર્યવંશી નામધારી સમ્રાટો ઉપર કાબૂ મેળવી, રાજસૂત્રો હાથ કરી, તેના અંતીમ રાજા બહુદ્રથનું કેવી રીતે કાસળ કાઢી નાખ્યુ તે સર્વ જાણીતી વાત છે (જુઓ પુ. ૩, પ્રથમ પરિચ્છેદ) તે બાદ બે અશ્વમેધ કરવામા આવ્યા હતા (આ બધા માટે પુ. ૩મા અગ્નિમિત્રનું વૃત્તાત જુઓ). આ પ્રમાણે પ્રથમ ધર્મક્રાતિનુ સ્વરૂપ જાણવું.

પ્રથમની ધર્મક્રાન્તિનો આરંભ દક્ષિણ હિંદમાં શાતકરણિ રાજાના સમયે થયો હતો પરંતુ તેનો પ્રચાર, વિસ્તાર, સ્થિતિ અને પુરબહાર તો શુંગવશી અમલ તળે અવંતિના પ્રદેશમા જ થયો હતો એમ કહી શકાશે આપણે જોઇ ગયા છીએ કે, પુષ્યમિત્ર અને પતજલિ બન્નેના જન્મસ્થાન દક્ષિણ હિંદમા હતા પરંતુ સયોગવશાત્ ઉત્તર હિંદમા તેમનું સ્થાનાંતર થયુ હતુ જ્યારે તેમની લાગવગ તથા સગપણ સંબધ (પુ. ૩. પૃ ૧૦૯ની હકીકત) દક્ષિણમાંના હોઇને વૈદિકધર્મનો પ્રચાર ત્યાં પણ ચાલુ જ રહ્યો હતો. તેમ શાતકરણી સાતમો રાજા પોતે વૈદિકમતાનુયાયી થયા બાદ તેના વશજો પણ તેજ ધર્મમા રક્ત થઈ ગયા હતા એટલે ત્યાની પ્રજામાં તે ધર્મના મૂળ કેટલીક પેઢી સૂધી ઊંડાં જવાં પામ્યાં હતા; આ પ્રમાણે એક સ્થિતિ થઈ. બીજી બાજુ એમ જણાયું છે કે, (જુઓ પૃ. ૩૯ ઉપરની નામાવલી) આ વશના ૨૪ મા રાજા (બીજી ગણત્રીએ ૨૬મા રાજા) ગૌતમીપુત્ર શાતકરણીએ વૈદિકમત અંગીકાર કરી પોતાનો શક પ્રવર્તાવ્યો હતો (આગળ ઉપર તેનું વૃત્તાંત જુઓ), એટલે એમ સાબિત થાય છે કે, આ શતવહનવંશી રાજાઓ જે મૂળે જૈનધર્મી હતા, તેમના સાતમા રાજાએ ધર્મપલટો કરી વૈદિકમત સ્વીકાર્યો હતો. તેમાં પાછો ફેરફાર થઇને વચ્ચગાળાના જે ૧૭ રાજા થયા હતા (૨૬-૭=૧૯ અને બીજી ગણત્રીએ ૨૩-૭=૧૬) તેમાંના કોઈકથી પાછો જૈનધર્મ સ્વીકારી લેવાયો હતો. આ ફેરફાર કયારે, કોના વખતમાં અને શા કારણે થવા પામ્યો હતો તે આપણે તપાસવુ રહે છે.

પુ. ૩ પૃ. ૧૧૩-૧૪માં શુંગવંશી રાજા બળમિત્ર ભાનુમિત્રનું જીવનવૃત્તાંત લખતાં જણાવ્યું છે કે તેનો ભાણેજ બળભાનુ જે વૈદિકમતાનુયાયી હતો તેને તેના સંસારી પક્ષે થતા મામા એવા કાલિકસૂરિ[૨૨] કે જેઓ જૈનના એક મહાયુગ પ્રધાન જેવા હતા, તેમણે સ્વહસ્તે દીક્ષા આપી જૈનમુનિ બનાવ્યા હતા. આ કૃત્યથી રાજા ભાનુમિત્રે પોતાના મામા કાલિકસૂરિ ઉપર ખૂબ ક્રોધિત થઈને, વર્ષાઋતુનુ ચાતુર્માસ હોવા છતા, તેમને તે સમયે અવતિ પ્રદેશની હદ છોડી દેવાનો હુકમ ફરમાવ્યો હતો. જેથી આ જૈનાચાર્યે દક્ષિણના પ્રતિષ્ઠાનપૂરે જઈ સ્થિતિ કરી હતી જે સમય ત્યા રહ્યા તે દરમ્યાન, પોતાની વિદ્વતાથી તથા અનેક સદ્ગુણોથી ત્યાના રાજા પ્રજાનાં મન આકર્ષી લીધા હતા અને તેમને જૈનધર્મી બનાવ્યાં

---

(૨૨) આ કાલિકસૂરિની પટ્ટાવળી જૈનમતમા નીચે પ્રમાણે નીકળે છે.

શ્રીમહાવીરની (૯) મીપાટે આર્ય મહાગિરિ અને (૧૦) મીપાટે આર્ય સુહસ્તિજી (જે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિન ઉર્ફે સપ્રતિના ધર્મગુરૂ હતા). મ. સ. ૨૪૬ થી ૨૯૨, ઇ. સ. પૂ. ૨૮૧થી ૨૩૫ સુધી=૪૬ વરસ.

તેમનામાથી જુદી શાખામા (૧૧) ગુણસુંદરસુરિ મ. સ. ૨૯૧-૩૩૫ ઇ. સ. પૂ. (૨૩૬-૧૯૨)=૪૪

(૧૨) કાલિકસૂરિ ઉર્ફે શ્યામાચાર્ય મ. સ. ૩૩૫થી ૩૭૬=૪૧ વર્ષ (ઇ. સ. પૂ. ૧૯૨થી ૧૫૧)

કેટલાકના મતે મ. સ.૩૮૯ અને ૩૯૬ સુધી તેમનો સમય ગણાય છે.

હતા આ હકીકત જૈનસાહિત્યમાં ખૂબ જાણીતી છે તેનો સમય[23] મ. સં. ૩૭૫=ઈ સ. પૂ ૧૫૨ ગણાય છે. તે સમયે (પૃ ૪૦ની નામાવળી જોતા) આંક નં. અગિયારવાળા પૈઠણપતિ મેઘસ્વાતિ પહેલાની આણુ વર્તી રહી હતી. એટલે ફળીતાર્થ એ થયો કે નં ૭ થી નં. ૧૧વાળા રાજાના સમયસુધી શતવહનવંશી રાજાઓ વૈદિકમતાનુયાયી બની રહ્યા હતા અને આ અગિયારમા રાજાથી માંડીને ૨૩ મા રાજા ગૌતમીપુત્ર શાતકરણીએ પાછો જ્યારથી વૈદિકમત સ્વીકારી શક પ્રવર્તાવ્યો, ત્યાંસુધીના બાર રાજાઓએ જૈનધર્મ પાળ્યો હતો એમ સ્વીકારવુ પડશે આ સ્થિતિ તેમના સિક્કાઓ (જુઓ પુ ૨ માં સિક્કાચિત્રો) ઉપરથી સાબીત થાય છે તેમજ તેમના જીવનવૃત્તાંત (જુઓ આગળ) ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે એટલે તે પ્રમાણે સત્ય વસ્તુસ્થિતિ પ્રવર્તમાન હતી એમ કબુલ રાખવું પડે છે

નં. ૨૩વાળા શિવસ્વાતિ શાતકરણીના સમયે જે ધાર્મિક ક્રાંતિ પાછી થવા પામી હતી અને રાજધર્મ તરીકે વૈદિકમતનો સ્વીકાર થયો હતો, તે સારીએ ઘટના તે વિભૂતિના વર્ણને લખાવાનું વધારે યોગ્ય હોઇને અત્ર આપણે મુલતવી રાખીશું માત્ર એટલુ જ જણાવવું જરૂરી છે કે ન ૨૩ વાળાના અધિકારથી વૈદિકમતને જે સ્થાન મળ્યુ હતું તે, આ વંશના અંત સુધી ચાલુ રહેવા પામ્યું હતુ.

આખી ચર્ચાનો સાર એ થયો કે વશની આદિથી નં. ૭ સુધી એટલે ઈ સ પૂ ૪૨૭થી ૨૩૦=એ સદીના રાજ્યકાળ સુધી જૈનધર્મને રાજ્યધર્મ તરીકે સ્વીકારાયો હતો તે બાદ નં. ૧૦ સુધી વૈદિકધર્મનુ જોર જામ્યુ હતુ પાછું ન. ૧૧ થી નં. ૨૨ સુધી આશરે ઈ. સ પૂ ૧૬૦થી ઈ. સ. ૭૮ સુધીના સવાબસો વર્ષ જૈનધર્મ પળાવા માડયો હતો અને નં. ૨૩ના રાજ્યઅમલે ફરીને એકવાર વૈદિકમતે પોતાની સત્તા જમાવી હતી તે અંત સુધી ચાલુ રહી હતી. આ પ્રમાણે બે વાર જૈનધર્મે અને બે વાર વૈદિકધર્મે રાજ્યધર્મ તરીકે જાહોજલાલી ભોગવી લીધી છે, જ્યારે સમયની ગણત્રીએ આખા શતવહનવંશના ૬૭૫ વર્ષના ગાળામાંથી (ઈ. સ પૂ ૪૨૭થી ઈ સ. ૨૬૧ સુધીના)-જૈનધર્મે બન્ને વખત મળીને લગભગ ૪૨૫ વર્ષનું અને બાકીના ૨૫૦ વર્ષ સુધીનુ વૈદિકધર્મે માન ભોગવ્યુ કહી શકાય.

આગળના પારિગ્રાફમાં જોઈ ગયા પ્રમાણે આ ધર્મક્રાંતિનો ઉદ્દ્ભવ જોકે દક્ષિણ હિંદમાં અને રાજા શાતકરણીના અધિકારપ્રદેશમા થયો હતો. પરંતુ તેના ઉત્પાદકોના સ્થળાંતર, લાગવગ, સત્તાધિકાર અને કુટુંબ સબધને લીધે ઉત્તરહિંદમા પણ તેનો પ્રવેશ થવા પામ્યો હતો તેમજ દક્ષિણહિંદ અને ઉત્તરહિંદના રાજકર્તાના આ બને વશોની સત્તા એટલા બહોળા પ્રમાણમા ફરી વળી હતી કે તેનાં પરિણામ સારાયે ભારતવર્ષને શોષવા પડયા હતા એટલે આ ક્રાંતિના પરિણામના વર્ણનને આલેખવાનો અવકાશ ભારતદેશના ઇતિહાસમા અનેક ઠેકાણે મળી રહે છતા તેનો ઉદ્દ્ભવ દક્ષિણમા થયેલ હોવાથી તે દક્ષિણ પ્રદેશ ઉપર સત્તા ભોગવતા રાજ્યના અધિકાર સમયે જ તેનું આલેખન યોગ્ય કહેવાય. તે ગણીએ અત્રે તેનુ વર્ણન આપીશું.

ધર્મક્રાંતિનું પરિણામ

સામાન્ય સમજી શકાય તેવું છે કે, જ્યારે ધર્મક્રાતિ થાય છે ત્યારે, પૂર્વે થયેલી સત્તાએ ધર્મના જે જે સ્મારકો—નાના યા મોટાં, પ્રસિદ્ધ કે અપ્રસિદ્ધ ઉભા કર્યા હોય છે તે સર્વેને અથવા તો તેમાંના મોટાભાગને નવી જમાવતી સત્તા ભાંગી તોડી વિકૃત કરી નાખે છે અથવા બને તો તેનો વિનાશ કરી નિર્મૂળ કરવા સુધી પણ તૈયાર થઇ જાય છે આ સિદ્ધાંતાનુસાર, જ્યારે ક્રાતિનો સમય આવ્યો છે ત્યારે એટલે કે ન. ૭ ના, નં ૧૧ ના, અને નં ૨૩ ના રાજ્ય અમલે, ઉપર જણાવેલા પ્રકારે, ધર્મસ્મારકોને સહન કરવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો હતો એમ સ્વીકારી લેવુ પડશે. જ્યા

(૨૩) જુઓ ઉપરની ટી. ન.* ૨૨

સુધી આખાયે વંશના ઇતિહાસ ઉપર અંધકારના પડળ પથરાઇ રહ્યાં હતાં ત્યાંસુધી તો કોઈ પ્રકારની સ્થિતિ જાણવામા આવી શકી નહોતી. પરન્તુ જેમ જેમ ઉકેલ થતો જાય છે ને પ્રકાશ પડતો જાય છે તેમ તેમ તે વખતની સ્થિતિનું ભાન થતું દેખાય છે. નં. ૭ ના સમયે કેવી સ્થિતિ થવા પામી હતી તેનો કાંઇક ખ્યાલ અમને સાંપડેલ છે એટલે અત્રે તેનુ જ વર્ણન આપવામાં આવશે. બાકીના બે પ્રસંગોનું બ્યાન આપવાનું કાર્ય સંશોધક વિદ્વાનો ઉપર છોડીશુ

આદિ રાજા શ્રીમુખથી માંડીને છઠ્ઠાના અંતસુધી જૈનધર્મ જ રાજધર્મ હતો એમ તેઓના સીક્કા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. તેમજ સાતમાના ૫૬ વર્ષ જેટલા લાબા કાળમાથી પ્રથમના ૪૫ વર્ષ કે જ્યાં સુધી, સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના ખડિયા તરીકે તે હતો ત્યાંસુધી, તેણે પણ જૈનધર્મનું વધતે ઓછે અંશે પાલન કર્યું હોય એમ સંભવે છે (જુઓ પુ ૨માં સિક્કો, આ. નં. ૬૨) ત્યાર પછી તેને ધર્મપલટો કરવાનું શું કારણ મળ્યું હશે તેનો પત્તો લાગતો નથી બનવા જોગ છે કે, જ્યારથી તેણે ધૌલી–જાગૌડાના શિલાલેખવાળા સ્થાને કલિંગની ભૂમિ ઉપર સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના હાથે હાર ખાધી અને તેના જેવા જૈનધર્મના પ્રખર હિમાયતી અને અજોડ સમ્રાટના હાથે જ સ્વસૈન્યની ખાનાખરાબી[૨૪] થતી દેખી, ત્યારથી રાજા શાતકરણિના મનમાં ઠસી ગયું હશે કે હિંસા અને અહિંસાની ફીલસુફી તો, માત્ર સ્વાર્થ ન સધાયો હોય ત્યાસુધી જ કામ કરતી લાગે છે. બાકી રાજકારણમાં તેને બહુ સ્થાન લાગતું નથી. આવા વિચારોને તેની મહત્વાકાંક્ષારૂપી સ્વભાવિકવૃત્તિએ અને ઉછરતી વયમા વ્યવહારના અનુભવપણાની ખામીએ, વારિસિંચન પણ કદાચ કર્યું હશે પરન્તુ પોતે પરાજિત થયેલ હોવાથી અને દિવસાનુદિવસ વધારે ને વધારે સત્તાશીલ બન્યે જતા પ્રિયદર્શિનની સામે ફરીને હથિયાર ઉપાડવા જેવી સ્થિતિમા ન હોવાથી મૂંગે મોઢે પરાધીન અવસ્થા નિભાવ્યે જતો હતો. જેવું સમ્રાટનુ મરણ થયું કે તેના સ્વભાવે માઝા મૂકી અને તે ખરા સ્વરૂપે પ્રગટી નીકળ્યો. તે તેણે સ્વદેશે કરેલ પ્રથમ અશ્વમેધથી અને ત્યારબાદ કરેલ અવંતિ ઉપરની ચડાઈથી તથા ત્યા કરેલ બીજા અશ્વમેધ યજ્ઞ ઈ. ઇ. કાર્યથી પ્રત્યક્ષ થાય છે. પરંતુ વિશેષ સ્વરૂપમાં તે કાંઈ કરે તે પૂર્વે તેને પોતાની રાજ–ધાનીમાં પાછું ફરવું પડયું હતું ને તેવામાં તો તે મરણ પણ પામી ગયો. વળી તેના મરણ પછી ભગવાન પતંજલીએ અવન્તિમાં સ્થાનાંતર કર્યું હતું એટલે ધર્મક્રાંતિ કરવાનું બીડું શુંગવંશી સમ્રાટોએ જ ઝડપી લીધુ હોય એમ દેખાય છે.

શુંગવંશી અમલ અવન્તિમાં થયો તે પૂર્વે મૌર્ય-વંશી સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને જૈનધર્મના દ્યોતકરૂપ, અનેક કાર્યો કરાવ્યા હતાં તે આપણે પુ. ૨માં તેનું વૃત્તાંત લખતા જણાવી ગયા છીએ. તેમા મુખ્યપણે શિલા-લેખો, સ્તંભલેખો, સ્તૂપો, પ્રચંડકાય મૂર્તિઓ, જૈન-મંદિરો, ઉપાશ્રયો, અને જાતજાતની મૂર્તિઓ ગણી શકાશે. આ કાર્યમાં પણ મુખ્ય વાંધારૂપ તો મૂર્તિ અને મંદિરો જ ગણાય કેમકે જો તેમનું અસ્તિત્વ રહેવા દેવામાં આવે તો, તે ભવિષ્યની પ્રજાને દોર-વણીરૂપ થઇ પડે. એટલે શુંગવંશી રાજાઓના અમલમાં, તેમા યે મુખ્યત્વે કરીને સમ્રાટ અગ્નિમિત્રે પોતાની સત્તાના પ્રદેશમાં, જ્યાં જ્યા આ વસ્તુઓ જોઈ ત્યાં ત્યાં તેનો નાશ કરવાનું મુનાસબ ધાર્યું. અને મંદિરોને તોડી નાંખી જરૂર જણાયા પ્રમાણે તેનાં થોડાક અવશેષો સ્વધર્મનાં દેવાલયો બાંધવાના ઉપયોગમાં પણ લીધા. ઉપરાંત જે મૂર્તિઓ હતી તેને સ્થાનભ્રષ્ટ અને ખંડિત કરી આમ તેમ ચારે તરફ રઝળતી રખડતી નાંખી દીધી. જ્યારે જૈનપ્રજાએ સ્વધર્મ રક્ષણાર્થે મંદિરોને ઉપાડી તો ન શકાય પરન્તુ તેમાંની મૂર્તિઓને જ્યાં જ્યા ફાવ્યુ ત્યા જમીનમાં ભંડારી દીધી અને મંદિરોને ખાલી ઉભાં રહેવાં દઈ, થતા જુલમથી બચવા માટે તે પ્રદેશની હદ છોડી હીજરત કરી વાળી. આ ઉપરથી સમજાશે કે મેવાડ અને

(૨૪) પુ. ૨મા પૃ.૩૧૨ વર્ણન જુઓ. ધૌલીજાગૌડાના શિલાલેખમા કોતરાયેલી લડાઈનુ વર્ણન તેના સાક્ષીરૂપ છે.

માળવાનો પ્રદેશ કે જે ઉપર શુગવંશીઓની સત્તા જ જામી પડી હતી, ત્યા કયા કારણસર કોઈ પ્રાચીન સમયના જૈનમદિરો તેમજ અખડિત જૈનમૂર્તિઓ મળી આવતા નથી. પરન્તુ રાજપુતાનાનો પ્રદેશ—વર્તમાનકાળનો, જોધપુર, જેસલમીર અને બીકાનેર રાજ્યવાળો ભાગ અથવા અરવલ્લીના ડુંગરની પશ્ચિમનો ભાગ—કે જ્યા પુષ્યમિત્ર—અગ્નિમિત્રની હકુમત નહોતી, ત્યા હજુ પણ રાજા સપ્રતિ—પ્રિયદર્શિનના બનાવેલ પુરાણા જૈનમદિરોનાં દર્શન થાય છે આ કારણને લીધે જ માળવાની ભૂમિમા[૨૫] જ્યાં ખોદો ત્યા અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિમા અનેક ખડિત મૂર્તિઓ મળી આવે છે પાષાણની મૂર્તિઓમાથી કાઇ મળવાનું ન હોવાથી ઉપર પ્રમાણે તેની દશા કરી નાખી હતી જ્યારે રૌપ્ય કે સુવર્ણની પ્રતિમાઓ હતી તેને ગળાવી નાખી[૨૬] તથા અન્ય કિમતી ખજાનો વેચી નાખી દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરી રાજકોષમાં પધરાવી દીધુ હતું આમ કરવામા બે હેતુની સિદ્ધિ થઇ હતી, એક ધર્મસ્મારકનું અસ્તિત્વ મીટાવી નાખ્યુ કહેવાય અને બીજુ વારવારના યુદ્ધ અને અશ્વમેધ યજ્ઞો કરવાથી દ્રવ્યહાની જે થઇ હતી તેની ખૂટ થોડે ઘણે અંશે પુરાઇ પણ જાય. મદિરો અને મૂર્તિની આ દશા કરી નાખી, પણ શિલાલેખ અને સ્તંભલેખમાથી કાઈ પ્રાપ્તિ થવાની ન હોવાથી તેમજ લેખમાં સામાન્ય ઉપદેશનાં તત્ત્વો જ નિર્દિષ્ટ થયેલ હોવાથી, રાજનગરની સમીપે અને પોતાની નજરની સામોસામ હોવા છતા તેમને તેણે અણસ્પર્શ્યા રહેવા દીધા છે. છતા સ્તભલેખ ઉપરની સિંહાકૃતિ તો જૈનધર્મના જ ચિહ્નરૂપ હોવાથી, તેને ઉતારી લઈ ફેંકી દેવામા આવી હતી તેવી જ રીતે ટોપ્સ અથવા સમાધિગૃહો પણ ઉખાળીને જ્યા સુવર્ણમુદ્રા, પતરૂ કે રેખ, દ્રવ્યાદિ સગ્રહિત દેખાયું ત્યાથી તે સર્વ ઉપાડી લીધુ આ કારણથી અવન્તિ પ્રદેશમા આવેલ ભિલ્સા અને સાચીના સંખ્યાબધ સ્તૂપો લગભગ જેવી ને તેવી સ્થિતિમાં—જળવાઇ રહેલ નજરે પડે છે. પુસ્તક—ભંડારો હતા તે બાળી નાંખ્યા હોવા સભવે છે. આ પ્રમાણે જૈનધર્મના અજીવ અથવા જડચિહ્નોની સ્થિતિ થઇ રહી હતી જ્યારે સજીવમા જે સાધુગણ કહેવાય છે તેમને પણ રજાડવામા પાછી પાની રાખી નહોતી જેવા રાજ્ય તરફના રજાડ અને દમન દેખાવા લાગ્યા કે કેટલોય સાધુગણ માળવાની હદ છોડીને આસપાસના રાજપુતાના અને ગુજરાત—સૌરાષ્ટ્રના રાજ્યોમાં આશ્રય લેવા ઉતરી પડયો; અને જે સ્થિરતા કરી રહ્યો હતો તેમનો શિરચ્છેદ કરી નખાયો એટલે સુધી કે જ્યારે રડયો ખડયો ભિક્ષુક પણ હાથ નહોતો લાગતો ત્યારે ઢંઢેરો પીટાવ્યો કે જે કોઇ શ્રમણ—સાધુનું માથું લાવી આપશે તેને સો સુવર્ણ મહોર—દિનારનું ઇનામ આપવામાં આવશે. આ કારણને લીધે રાજા સપ્રતિ પછી લગભગ દોઢસોક વર્ષોનો[૨૭] જૈનાચાર્યનો ઇતિહાસ તદ્દન અંધકારમય[૨૮] ભાસે છે. તેમજ અન્ય પ્રદેશમા જે ઉતરી પડયા હતા તેમાના કેટલાયે[૨૯] શાંતિ પ્રાપ્તિના નિમિત્તે ક્રોડ-

(૨૫) ગ્વાલીઅર રાજ્યમા આવેલ દેવગઢ પાસેના અને આબુરોડના ખડિયેરો આ સમય બાદના કહી સકાશે. તેનો સમય ઈ. સ. ની પાચ, છ કે સાત સદીનો ધરાય છે.

(૨૬) પુ. ૩. પૃ. ૯૭, ૯૮.

(૨૭) જુઓ પુ ૩. પૃ. ૮૩, ૮૬ની ટીકાઓ.

(૨૮) એક સ્થિતિ યાદ આપવાની જરૂર લાગે છે કે સપ્રતિ રાજાના સમયે, અને તેમના ધર્માચાર્ય આર્ય-સુહસ્તિજી તથા તેમના શિષ્ય સુપ્રતિબદ્ધના અમલના પૂર્વાર્દ્ધના સમયે, અનેક શાખા-પ્રશાખાઓ નીકળી પડેલી દેખાય છે તે ઉપરથી કોઇના મનમા શંકા ઉદ્‌ભવશે કે, જ્યા આવી સ્થિતિ પ્રવર્તી રહી હોય ત્યા અધકારમય ઈતિહાસને બદલે ઉજવળ ઇતિહાસ કેમ નથી કહેતા? તે શકાના નિવારણમા કહેવુ પડશે કે, ઉપરના પ્રસગો પ્રિયદર્શિનની રાજનીતિ, જે સર્વધર્મપ્રત્યે સહિષ્ણુતા દર્શાવનારી હતી તેનું સુચન કરે છે તથા પ્રિયદર્શિન અને તેના પછીના સમયના ૨૫-૩૦ વર્ષનો ચિતાર આપે છે એટલે તે વખતનો ઇતિહાસ જરૂર ઉજવળ છે જ. પરતુ આપણે અંધકારમય જે કહીએ છીએ તે તેની પછીનો તુરતમા આવતો સમય ગણવાનો છે. એટલે કે પ્રિયદર્શિનના અને સુહસ્તિજીના મરણ બાદનોજ સમજવો રહે છે.

(૨૯) આ વખતે મહાવીરની પાટે સુસ્થિત અને સુપ્રતિબદ્ધ નામના આચાર્યો હતા. તેમણે પણ આ પ્રમાણે

વાર સૂરિમિત્રની ઉપાસના સાધવા માંડી હતી. તે ઉપરથી કૌડિન્ય શાખાની ઉત્પત્તિ થઈ કહેવાય છે. એટલે આ કૌડિન્ય શબ્દ જે કેટલાક[૩૦] શિલાલેખમા મળી આવે છે તે આ સમય બાદ લખાયો હોવો જોઈએ એમ આ ઉપરથી ફલિત થાય છે. આટલા દમન છતા તેને કાળજે ઠંડક વળી નહોતી. પરન્તુ એક ધમડી પોતાની ઇચ્છા સપૂર્ણ કરવા જતા જેમ જેમ આવરણો અને વિઘ્નો આડે આવતા જાય છે, તેમ તેમ "કુદરત જ તેને તેવા કાર્યોમાથી હાથ ઉઠાવી લઇ નિવૃત્ત થવાનુ જણાવે છે" તેવો સવળો અર્થ લેવાને બદલે, જેમ તે પોતાના આરંભેલ કાર્યમાં ગાંડાતૂર બની આગળ ધપાવ્યે જાય છે તેમ આ સમયે અગ્નિમિત્રે, પ્રથમ મથુરાના પ્રદેશ ઉપર હલ્લો કરી ત્યાંનો કાળજૂનો સુવર્ણમય વોડવા સ્તૂપ[૩૧] (Vodva stupa) તથા ત્યાનુ શ્રીકૃષ્ણમદિર[૩૨] તોડી પાડયા હતા અને ત્યાથી ઉપડી છેવટે, પાટલીપુત્રમા સુવર્ણની સાત ટેકરીઓ આવેલી સાભળી તે મેળવવા અને પોતાની દ્રવ્યભૂખ સતોપવા તે નગર તરફ ઉપડયો હતો. પરંતુ ત્યા તેનુ મરણ નીપજ્યું હતુ આ સર્વ હકીકત પુ. ૩ માં તેનું વૃત્તાંત લખતા વર્ણવી બતાવી છે એટલે અત્રે લખવા જરૂર નથી.

પંડિત પતજલિ તથા શુંગવશી રાજાઓની ધર્મ ભાવનાના તીવ્ર અમલથી, ભલે જૈનધર્મને અસહ્ય રીતે ખમવુ પડયુ છે અને તેટલે અંશે તે સ્થિતિને તે વશના રાજાઓની ધર્મક્રાતિની કાળી બાજુના પરિણામરુપે ગણી શકાશે; છતા તેનાથી બીજી અવળી એટલે તેની ઉજ્વળ બાજુ પણ છે જેનો ઉલ્લેખ પણ અહીં કરવો જ રહે છે. સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના મરણ બાદ તેના વશજોમા ઉભરી નીકળેલા કુસંપને લીધે, સામ્રાજ્યના ભાગલા પડી જઈ નાના નાના અધિકાર જેવા સમુહો દેખાઈ રહ્યા હતા. જેથી તે સામ્રાજ્યની પડતી દશા દેખી, અંદર અંદર લડી રહેલા તેવા નાના નાના સમુહવાળા અધિકારીઓને જીતી લઈ, પોતાની સત્તા જમાવવાના હેતુથી કેટલાય પરદેશીઓએ હિંદના વાયવ્ય ખૂણેથી હુમલા કરવા માડયા હતા [જુઓ પુ. ૩મા પરદેશી આક્રમણકારોનુ વર્ણન, ખાસ કરીને ડિમેટ્રીઅસ અને મિનેન્ડરનું વૃત્તાત]. આ હુમલાનો પ્રતિકાર કરીને ટકી રહેવા માટે અથવા તો હુમલાને આવતાજ ખાળી રાખવા માટે જે કાંઈ સ્થિતિ ઉભી થવી જોઈએ તે સ્થિતિ જો ઉપજાવી હોય તો તે આ સમ્રાટ અગ્નિમિત્રની રાજ નીતિને ઉગ્ર હાથે કામ લેવાની પદ્ધતિને તથા અને પોતાને અશ્વમેધયજ્ઞ દ્વારા ચક્રવર્તી સમાનજાહેર કરવાના ધોરણને જ આભારી હતી. એટલે એક વખત તો માર-માર કરી આવતા પરદેશીઓના હુમલાને અગ્નિમિત્રે સ્તભીત કરી દીધા જ હતા. કોઈને અવંતિના તો શુ, પણ કેટલાયે માઇલોના વિસ્તાર સુધીની જમીનના પડખે પણ આવવા દીધુ નહોતુ. જોકે તેના મરણ બાદ પચાસેક વર્ષે તે વશની પાછી પડતી થતા, તે જ પરદેશીઓના હાથે ખુદ અવંતિની ગાદીનો જ અધિ-કાર હસ્તગત કરી લેવાયો હતો. આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતા જ પ્રજાને હરહમેશનુ જીવન શાતિમા પસાર કરવાનો અવસર સાપડયો હતો. અને ધર્મક્રાંતિની અસર અદૃશ્ય થવા માડી હતી.[૩૩]

ઉપરમા વર્ણાવ્યા પ્રમાણે ઉત્તરહિંદની સ્થિતિ હતી. જ્યારે દાક્ષણહિંદમા શુ સ્થિતિ પ્રવર્તી રહી હશે તેનો ખ્યાલ પણ ટૂકમા જાણી લેવા જરૂર છે. સામાન્ય કલ્પના તો એમ કરી શકાય છે કે, દક્ષિણ-હિંદમાથી જ આ ધર્મક્રાતિનો જન્મ થયો હતો માટે ત્યા તો ઉત્તરહિંદ કરતા વિશેષ સ્વરૂપમા તેના

સાધના કરી હતી જેથી તેઓ કૌડિન્ય કહેવાયા છે.

(૩૦) 'ભારહૂત સ્તૂપ'વાળુ સર કનિંગહામનુ પુસ્તક.

(૩૧) આ ટોપ ભાગી નાખ્યા બાદ ૬૦-૬૫ વર્ષે તેની પુનઃપ્રતિષ્ઠા તે વખતના મથુરાના મહાક્ષત્રપ રાજુવુલની પટરાણીએ કરાવી હતી. તે માટે જુઓ પુ. ૩મા તેનું વૃત્તાત.

(૩૨) અગ્નિમિત્ર જેવા વૈદિકમતવાળાના હાથે જ્યારે આ મદિરનો તથા જૈનધર્મનો નાશ થયો છે ત્યારે માનવું રહે છે કે આ કૃષ્ણમદિર જૈનધર્મનુજ મંદિર હોવું જોઇએ.

(૩૩) સરખાવો પુ. ૩માં ક્ષહરાટ નહપાણનો રાજ્ય-અમલ.

ચિહ્નો નજરે પડવાં જોઈએ, પરંતુ સ્થિતિ તેથી ઉલટી જ હતી ત્યાં તો તદ્દન શાંતિમય જ વાતાવરણ દેખાતું હતું કેમકે શાતકરણીના મરણ પછી જે રાજાઓ ગાદીએ આવ્યા છે, તે એકરીતે તો શાંતિમય જીવન ગાળનારાજ દેખાયા છે. વળી તેઓએ વૈદિકધર્મ અંગીકાર કરી લીધેલ હતો એટલે અવન્તિપતિ તરફની કાંઇ બીક જેવું જ નહોતું, અને બીજું વિશેષ સબળ કારણ તો એ હતું કે પતંજલિ પુરોહિત જેવો કોઈ પ્રબળપણે પ્રેરણા દેનાર પુરુષ ત્યાં ઉદ્ભવ્યો નહોતો.

આ પ્રમાણે ધર્મક્રાંતિ વિશેનો ખ્યાલ જે મને બંધાયો હતો તેનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. હવે રાજકારણમાં શું શું ક્રાંતિ થઈ રહી હતી તેનું થોડુંક વર્ણન કરીશું.

રાજકીય ક્રાંતિ

જેમ ધર્મક્ષેત્રમાં ક્રાંતિ નીપજાવવાના કોડ ભગવાન પતંજલિને જાગ્યા હતા તેમ રાજકીયક્ષેત્રે પણ જાગ્યા હતા એમ સમજાય છે. કેમકે અકેન્દ્રિત ભાવના જે અદ્યાપિ પર્યંત ચાલી આવતી હતી, અને જેને તોડી પાડવાને પંડિત ચાણક્યે પણ પ્રયાસ આદરી જોયા હતા છતાં ફળીભૂત થયા નહોતા તેને જડથી ડાભવાને અશ્વમેધયજ્ઞની પ્રથા દાખલ કરી હતી, કે જેથી સર્વ સત્તા એક સમ્રાટમાં સ્થાપિત થઇને કેન્દ્રિત ભાવનાના પરિણામરૂપ તેને ચક્રવર્તી જેવો બનાવી શકાય. પરંતુ દેખાય છે કે તેમાં, તે પહેલા ક્ષેત્રમાં જેટલા દરજ્જે ફાવ્યા હતા તેટલા અંશે આ બીજા ક્ષેત્રમાં ફાવ્યા નથી. પછી તેનું કારણ, રાજકીય ડહાપણનો અભાવ હોય કે એક વખત રાજનીતિ આદર્યા બાદ તેનું ફળ ચાખવાનો સમય આવી પહોંચે તે પૂર્વે તેમનું અવસાન થયું હતું તે હોય, કે ભાગ્યે તેમને યારી ન આપી હોય પરંતુ સ્પષ્ટ થાય છે કે રાજ્યપ્રકરણમાં માથું મારવાને તેમણે પ્રયત્નો તો કરેલા હતા જ, જેમાંના થોડાકનો નિર્દેશ આપણે અત્ર કરીશું.

(૧) અશ્વમેધયજ્ઞનું પુનર્સર્જન તેમણે જે કર્યું છે-કરાવ્યું છે, તેનો આશય જ એ છે કે ગણતંત્ર રાજ્યની પદ્ધતિ, જે લાંબા વખતથી તે સમય પર્યંત ચાલ્યે આવતી હતી તેનો નાશ કરી એક જ રાજા હસ્તે સત્તા સ્થાપીને, સાર્વભૌમત્વનું બિરૂદ ધરાવનાર એક ચક્રવર્તી જેવા સમ્રાટની છત્રછાયા નીચે સર્વ ભૂમિને મૂકી દેવાય. એટલે જ અત્યારપૂર્વેના સમ્રાટો જોકે અગ્નિમિત્રના સાર્વભૌમપણાની સરખામણીમાં ટક્કર ઝીલે તેવા, બલ્કે તેથી પણ મહાન સત્તાશાળી હતા, છતાં તેઓ અકેન્દ્રિત ભાવનાથી રાજ્ય ચલાવતા આવેલા હોઇને તે પદ્ધતિનો જ નાશ કરી કેન્દ્રિત ભાવનાનું રાજ્ય સ્થાપન કરવાના કોડ પ. પતંજલિ સેવી રહ્યા હતા (દૃષ્ટાંતમાં નીચેની કલમ ૩ જુઓ)

(૨) પુષ્યમિત્ર-અગ્નિમિત્રના હાથે જ મૌર્ય સમ્રાટ બૃહદ્રથનો શિરચ્છેદ કરાવીને પોતાની કાર્યસિદ્ધિનું મંગળાચરણ કર્યું હતું (જુઓ નીચેની કલમ નં ૪.)

(૩) કોઇ રાજ્યના ભૂપતિને હરાવીને તેનો માંડળિક બનાવી જતો કરી દેવાને[૩૪] બદલે, તેના પ્રદેશને પોતાની ભૂમિ સાથે ભેળવી દેવાના પગલાનું મંડાણ પણ અગ્નિમિત્રના રાજ્યથી જ થવા પામ્યું છે. વિદર્ભપતિ-પોતાનો સ્વધર્મી હતો કે નહિ તેની પરવા કર્યા વિના તેની કુંવરી માલવિકાનું પાણિગ્રહણ કરીને જમીન પણ જે લઇ લીધી છે તે આ પ્રકારનું દૃષ્ટાંત ગણાશે.

(૪) દક્ષિણાપથના સ્વામી એવા આંધ્રપતિઓ જેઓ માંડળિકપણે હોવાથી પોતાને ભૃત્યા (માંડળિકત્વ દર્શાવતું બિરૂદ) શબ્દો જોડતા હતા (જુઓ આંધ્રભૃત્યા

(૩૪) આ કારણથી જ પ્રિયદર્શિને કેટલાયે રાજાઓને જીતી લીધા હોવા છતાં તેમના પોતાના રાજ્યે પુનઃ સ્થાપિત કર્યા હતા (જુઓ પુ. ૨માં સુદર્શનતળાવનું પરિશિષ્ટ તથા પુ. ૪માં પૃ. ૧૦૯ ઉપર કલમ ચોથી).

[આવી પદ્ધતિનો નાશ અગ્નિમિત્રના રાજ્યથી થયો છે એટલે અગ્નિમિત્ર પછી અઢીસો કે ત્રણસો વર્ષે થનાર રાજા રૂદ્રદામનના સમયે તેને પુનઃસ્થાપિત કરવાનો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી. આ હકીકતથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તે પ્રશસ્તિ રૂદ્રદામન અંગેની નથી પણ પ્રિયદર્શિનને સ્પર્શતી છે]

શબ્દના અધિકારવાળુ વર્ણન) તેમને એવા પ્રકારની ચાલબાજીનો ઉપદેશ દેવાયો છે કે જેથી તેવુ બિરૂદ ટળી જાય. આજ રીતિએ શૃગભૃત્યા શબ્દનો પાછલો ભાગ લુપ્ત થઇને કેવળ શુગપતિ જ બની રહે તેવું પગલુ પણ તેમના ઉપદેશથી ભરાયુ હોય (જુઓ ઉપદની કલમ ન. ૨) એમ દેખાય છે.

(૫) ઉપરના દષ્ટાંતો તો જે નજરે તરી આવે છે તેવા કહી શકાય. પરતુ તેમના સિક્કાઓ જો સાપડી આવે તો તે વિશેષ પુરાવારૂપ કહી શકાત. જો કે શુગવશના રાજ્ય અમલ પુર્વેના તેમજ તે પછીના અનેક સિક્કાઓ મળી આવે છે પરતુ દિલગીરીની વાત છે કે, શુંગવશી રાજાઓનો કોઈ સિક્કો હજુ ઉપલબ્ધ થયો નથી. બનવાજોગ છે કે તેવા સિક્કાઓ કદાચ ફરતા પણ હશે, પરતુ તેમની ઓળખ તે પ્રકારે થયેલ નહી હોવાથી આપણને તે નથી મળતા એવુ વિધાન કરવું પડે છે. [૩૫]મરહુમ પડિત જાયસ્વાલજીએ છેલ્લા કેટલાક સિક્કાને પુષ્યમિત્ર–અગ્નિમિત્રના હોવાનુ જણાવ્યું છે પરતુ તે બિના હજુ નિશ્ચિતપણે સ્વીકારાયેલી નહીં હોવાથી, તેમજ અમને પોતાને પણ તેની ખાત્રી થએલી ન હોવાથી તેનો આધાર અત્રે રજુ કર્યો નથી

આ પ્રમાણેની અનેકવિધ સભાવનાઓથી માનવાને કારણ મળે છે કે, તેમણે રાજકીયક્રાંતિ કરવા પુરૂષાર્થ તો આરભેલ હતો જ, પરતુ ધર્મક્રાંતિના કાર્યમાં સ્વશક્તિનો અપરિમિત વ્યય થવાથી ધર્મપ્રેમ હતો તે ધર્મઝનુનના સ્વરૂપમા ફેરવાઇ ગયો લાગે છે અને એ તો નિયમ જ છે કે, એક વખત પગ લપસ્યો તો કયા જઇને ઉભા રહેવાશે તેનો નિર્ણય કરી શકવો તે કોઈ વિરલાપુરૂષના લલાટે જ લખાએલું હોય છે. એટલે પતજલિ મહાશયના કાર્યો રાજકીયપટ ધારણ કરવાને બદલે, ધાર્મિક રગથી રગાયલ વિશેષતઃ દેખાઈ આવે છે. છતા એટલું સ્વીકારવું જ પડે છે કે તેમણે બને વિષયમાં પ્રદિપ્ત પણે ઝળકી ઉઠવા માટે પુરૂષાર્થ તો કરેલો હતો જ.

પ્રાચીન સમયના જે મહાપુરુષોના નામો પુરોહિત કે પડિત તરીકે ખ્યાતિ પામી જળવાઈ રહ્યાં છે તેમાં પાણિનિ, કૌટલ્ય ઉર્ફે ચાણક્ય અને પતજલિ એ ત્રણ વ્યકિતઓનાં નામ અગ્રપદે બિરાજે છે. આ ત્રણે જન્મથી બ્રાહ્મણ હતા, સસ્કારિત હતા, અને વિદ્યાસંપન્ન થવા પામ્યા હતા. તેમજ ભાગ્યવશાત્ ઇર્ષ્યા ઉપજાવે તેવા રાજદરબારી માનને પણ ત્રણે જણા પ્રાપ્ત કરી શકયા હતા. પરતુ તેમાંના ૧ પાણિનિ કેવળ વિદ્યાવિલાસી જ રહેવાથી તેમનું નામ વિશેષપણે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાંજ પ્રદિપ્ત થવા પામ્યુ છે. જ્યારે બાકીના બે જણાએ રાજકારણમા પણ ઝંપલાવ્યું હોવાથી, તે બન્નેના જીવનને રાજદ્વારીપટ પણ લાગ્યો છે.

પતંજલિ અને કૌટલ્યની સરખામણી

આ બન્ને જણા–ચાણકય અને પતજલિ— લગભગ ૮૦ વર્ષ સુધી આયુષ્ય ભોગવવા ભાગ્યશાળી થયા છે. બન્ને મહત્ત્વાકાક્ષી હતા. તેમજ રાજ્યના મુખ્ય સંચાલક અને મુકુટધારી રાજા ઉપર, બન્ને જણાએ પોતાનો પ્રભાવ પ્રબળપણે જમાવ્યો પણ હતો. અલબત્ત, એકના કિસ્સામા રાજા જૈનમતાનુયાયી હતો જ્યારે બીજાના કિસ્સામા રાજા વૈદિકધર્મી હતો. એકમાં રાજા પોતે, એક શિષ્ય જેવો લટુ બની રહ્યો હતો ત્યારે બીજામાં રાજાને અનુકૂળ થઇને તેણે પોતાને વર્તવુ પડતું હતુ બન્ને જણા અગ્રગણ્ય રાજકર્મચારિના પદે બિરાજીત થયા હતા, છતાં પતજલિ મહાશયમાં મનોવૃત્તિ ઉપર સંયમ નહોતો, જ્યારે ચાણકય મહાશય તે કાર્યમા પણ કુશળ હતો. એટલે, જ્યાં વિચાર કરી પગલુ ભરવાનો સમય આવતો ત્યાં પવન પ્રમાણે પીઠ ફેરવી જાણવામાં પણ તે એક્કો હતો. આ પ્રકૃતિને સદ્‌ગુણ કહો કે દુર્ગુણ કહો, પણ તેને લીધે તે એક મોટામાં મોટા રાજનીતિજ્ઞની પદવી પ્રાપ્ત કરી શકયો છે. બાકી બન્ને જણાએ ગણતંત્ર રાજ્યપદ્ધતિ

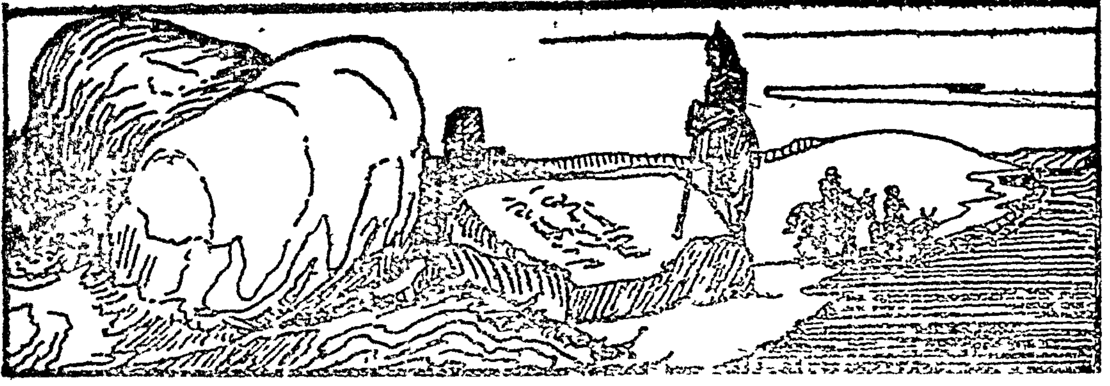
(૩૫) આ પાચમી કલમ જે વખતે લખાઇ હતી તે વખતે પડિતજી હૈયાત હતા પરતુ આ પુસ્તક છપાવવાનો પ્રસગ જ્યારે આવ્યો છે ત્યારે તેમનું શરીર પડી ગયું હોવાથી અહિ મરહુમ શબ્દ વાપર્યો છે.

તોડી નાંખી, એકેદ્રિત ભાવના પોષાય તેવો–એક જ રાજાના છત્રરૂપ–અધિકાર સ્થાપવાને પ્રયાસ સેવ્યા હતા જ તે કાર્યમા બન્ને જણા નિષ્ફળ જ નિવડયા છે. છતાં ચાણક્યે પોતાની ઉત્તરાઅવસ્થાના કેટલાક વર્ષો સન્યસ્ત દશામાં ગાળવાનું મુનાસબ ધાર્યું હતું જ્યારે પતંજલિજી જીવનપર્યંત કર્મચારી તરીકે જ વિચરી રહ્યા છે. તોપણ ચાણક્યજીએ પ્રજાજીવનના ઘડતરમાં અતિ ઉજ્વળ અને મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે જ્યારે પતજલિ તે દિશામાં બિલકુલ શુન્યવત જ માલૂમ પડયા છે અલબત્ત, તેમણે સ્વાશ્રિત રાજાની પ્રવૃત્તિમા જ રચ્યાપચ્યા રહેવાનુ દુરસ્ત ધાર્યું છે.

પ. ચાણક્યજીને, પ્રજારજનાર્થે આદરેલું કોઇ કાર્ય, પોતાના ઉદ્દેશથી વિરૂદ્ધ જતુ અને પરિણામે પોતાની અપકીર્તિ સમાન થઈ પડવાની ભીતિ જેવુ લાગતું કે તરત ઉપર જણાવી ગયા પ્રમાણે તે પીઠ ફેરવી દેતા. વળી કેમ જાણે કોઈ વચલો માર્ગ કાઢી બતાવવા પુરતું જ પોતાનું વર્તન છે, તેવી રીતથી રાજ્યવહીવટને પણ ધારાધોરણસર અને સુવ્યવસ્થિત ચલાવવાના નિયમો ઘડી બતાવ્યા છે આવુ તેમનું રાજનીતિશાસ્ત્ર અદ્યતન પર્યંત "કૌટલ્યના અર્થશાસ્ત્રના" નામથી વિખ્યાત થયેલુ છે. જ્યારે પતજલિ મહાશય પોતાનો આશય પરિપૂર્ણ કરવાના ઉલ્લાસમા ને ઉલ્લાસમા રાજમાર્ગ ભૂલી જતા દેખાય છે અને જે ઉદ્દેશને તેમણે સાધ્યતરીકે આગળ ધર્યો હોય છે તેને બદલે ધર્મઝનુનનો નવો જ લેબાશ કેમ જાણે પોતે પહેરી લીધો હોય તેવો દેખાવ કરાઈ જવાય છે, બાકી જો આત્મસયમ જાળવી શકયા હોત તો, જે દર્શન-પ્રચાર માટે તેમણે ભેખ લીધો હતો તેને કાંઇક ઓર જ ઓપ આપી શકયા હોત

વિદ્યા અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમા પ પતજલિને ચાણક્ય કરતા અગ્રસ્થાન અપાયુ છે પણ તે યોગ્ય જ છે કે કેમ તે હજી એક પ્રશ્ન લેખાય કેમકે ચાણક્યે જુદા જુદા નામે અનેક કૃતિઓ રચેલી છે પણ તે બધી હજી પ્રકાશમા નથી આવી તેમનુ અર્થશાસ્ત્ર ને કામશાસ્ત્ર અજબ ગ્રન્થો છતા તેમનુ અભ્યાસક્ષેત્ર ઓછુ હોઈ પતજલિને જે કીર્તિ મહાભાષ્યે અપાવી છે તેવી ચાણક્યને હજી નથી મળી ઉપરાતમા રાજકીયક્ષેત્રમાં તે એવા અપૂર્વ સ્વરૂપમા પ્રકાશેલ છે કે તેમને પતજલિની જેમ સાહિત્યકારની દૃષ્ટિએ હજી તપાસાયા જ નથી

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે બનેના જીવનતત્ત્વો હોવાને લીધે આપણે જો પ. ચાણક્યજીને દીર્ઘદૃષ્ટિથી કામ કરનાર અને પ પતજલિને તાત્કાલિકબુદ્ધિથી અથવા સકુચિતદૃષ્ટિથી કાર્ય કરનાર તરીકે ઓળખાવીએ તો તે અનુચિત નહિ જ ગણાય

પંચમ પરિચ્છેદ

કેટલાક ઐતિહાસિક શિલાલેખો

ટૂંકસાર:–ઐતિહાસિક વસ્તુ તારવવામાં શિલાલેખો અને સિક્કાઓ અતિ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે તે નિર્વિવાદિત છે. આંધ્રવંશનો ઇતિહાસ સંકલિત કરવામાં જે જે શિલાલેખો અને સિક્કાઓ ઉપયોગી નીવડયા છે તેનો અભ્યાસ, તેટલા માટે પ્રથમ જરૂરિયાતનો લેખાય. તેમાંથી સિક્કાઓને લગતી માહિતી પુ. ૨માં અતિ વિસ્તારપૂર્વક લખાઈ ગઈ છે. અહીં શિલાલેખ સબંધી હકીકતનો પરિચય કરાવવાની આવશ્યકતા છે. આમ તો, જયાં જયાં હકીકત લખવામાં આવે ત્યાં ત્યાં તેના પૂરાવા તરીકે જ, તેવા શિલાલેખોનો કે તેમાં આલેખાયલ વસ્તુનો જો નિર્દેશ કરાય તો પણ પુરતું લેખાય, પરંતુ કેટલીક વખત એક જ શિલાલેખનો આધાર અનેક વખત અને કેટલીક વખતે એક હકીકત માટે અનેક શિલાલેખોનો આધાર લેવો પડે છે ત્યારે તે સ્થાને બધાના ઉતારા કરવાથી પુસ્તકનું કદ વધી જાય; વળી એવું પણ બને કે, ઉપયોગી થાય તેટલા જ અક્ષરો કે વાકયોના ઉતારા આપ્યા હોય છતાં યે, આગળ પાછળની સમજૂતી મેળવવા માટે, આખાને આખા લેખમાંની વસ્તુ રજુ કરવાની જરૂરિયાત તો ઉભી રહી જાય છેજ. આ બધી મુશ્કેલીનો તોડ કાઢવા માટે, જેમ સિક્કાઓનું વર્ણન જૂદું પાડયુ છે તેમ શિલાલેખોને પણ જુદા જ તારવી સ્વતંત્ર પરિચ્છેદે ચર્ચવા, અને જયાં જરૂર જણાય ત્યાં માત્ર તેની આંક સખ્યાનો આધાર બતાવવો તે શ્રેયસ્કર જણાયુ છે. તેના બે પરિચ્છેદ અત્ર કરવામાં આવ્યા છે.

દરેક શિલાલેખમાં, જે જે હકીકત ઉપયોગી નીવડવા વકી લાગી છે, તેનું અક્ષરશઃ ટાંચણ પ્રો. રેપ્સનના, આંધ્રવંશના સિક્કાને લગતા પુસ્તકમાંથી (Coins of the Andhra Dynasty) પ્રથમ અંગ્રેજીમાં ઉતાર્યું છે. તે બાદ તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર કર્યું છે. તે પછી, તેને લગતું વિવેચન મજકુર ગ્રંથકારે ઉપરોક્ત ગ્રંથમાં જો કર્યું હોય તો તે અંગ્રેજી શબ્દોમાં ઉતારી તેનો અનુવાદ કરી બતાવ્યો છે. અને છેવટે, ઉપરની સઘળી હકીકતને લગતા અમારા વિચારો દર્શાવ્યા છે.

આટલી પ્રસ્તાવનાથી વાચકને સર્વ વસ્તુનો તરત ખ્યાલ આવી જશે કે આ પરિચ્છેદો-માંની સંકલના કયા ધોરણે કરવામાં આવી છે. વળી આંધ્રવંશની હકીકત હોવા છતાં, જેમ રેપ્સન સાહેબે નહપાણ, રૂષભદત્ત, રૂદ્રદામન આદિના વૃત્તાંત ઉપર પ્રકાશ પાથરતા શિલાલેખોને પણ જોડવાનુ યથાયોગ્ય લેખ્યુ છે તેમ અમે પણ તેવા શિલાલેખો ઉતાર્યા છે; કેમકે તેમ કરવાથી આંધ્રપતિઓની બાબતની મુશ્કેલીનો ઉકેલ જેમ આવી જાય છે તેમ, આ વધારાના લેખોમાં આવતા રાજપતિઓને અંગે પણ થતું જતું દેખાય છે.

શિલાલેખો

નં. ૧—નાનાઘાટ

કે. આં. રે. પ્રસ્તાવના પૃ. ૪૫, પારિ. ૫૭.—

The inscription is a record of sacrifices performed and of donations made, to the sacrificing Brāhmans. It is set up by Queen Nāganikā, the wife of King Śrī-Śātakarṇi, acting apparently as regent during the minority of her son, VedaŚrī=જે યજ્ઞો કરવામાં આવ્યા, તથા યજ્ઞો કરનાર બ્રાહ્મણોને જે દાન દેવાયું તેને લગતી નોંધ આ શિલાલેખમાં કરવામાં આવી છે. તેની કર્તા રાણી નાગનિકા છે, રાજા શ્રીશાતકરણિની તે રાણી હતી અને બનવાજોગ છે કે, પોતાના સગીરપુત્ર વેદશ્રીના સમય દરમિયાન તેણીએ વાલીપણે કામ કર્યું હતું

લેખમાં જે રાજવશી વ્યક્તિઓનાં નામો આવ્યાં છે તેમનાં સગપણને લગતો કોઠો આ પ્રમાણે તેમણે બનાવ્યો છે.-

રાયા સિમુખો શાતવાહનો — કળલાય—મહારઠિ અંગિય કુલવધન મહારઠિ[1] ત્રનકયિરો

દક્ષિણાપથપતિ સિરિ શાતકનિ = દેવી નાગનિકા

વેદસિરિ — શતિ-સિરિમત હકુસિરિ

ઉપરના લેખના સમય પરત્વે તેમણે પ્ર. પૃ. ૧૯, પારા ૨૧ માં ડૉ. બ્યુલરનો મત ટાંકીને જણાવ્યું છે કે, According to the epigraphical evidence, those documents may be placed a little but not much later than Aśoka's and Daśaratha's edicts. But what, in my opinion, most clearly proves that they belong to one of the first Andhras is that their graphic peculiarities fully agree with those of the Nāsik inscription No. I of Kaṇha or Krsna's reign=શિલાલેખ ઉપરના અક્ષરો જોતા, તેનો સમય અશોક અને દશરથના લેખો કરતા જરાક મોડો-પણ અતિ મોડો તો નહીં જ-કહી શકાશે, પણ મારા (ડૉ. રેપ્સનના) મત પ્રમાણે તે સ્પષ્ટપણે આંધ્રવશના આદિપુરૂષોના હોવાનું જણાય છે, કેમકે તે અક્ષરોનાં વળાંક વગેરે કણ્હ ઉર્ફે કૃષ્ણના રાજ્યે કોતરાવેલ નાસિક શિલાલેખ નં. ૧ ના અક્ષરો સાથે સંપૂર્ણ રીતે મળતા આવે છે. મતલબ કે, બ્યુલર સાહેબના મતથી પોતે જુદા પડીને એમ જણાવે છે કે, નાનાઘાટ લેખના અક્ષરો જોતા, તેના કર્તાનો સમય રાજા કૃષ્ણના સમયની લગભગનો જ છે.

વળી આ શિલાલેખ પરત્વે, અન્યત્ર (જુઓ, જ. બો. બ્રે રો એ. સો. નવી આવૃત્તિ, પુ. ૩, પૃ ૪૭) આ પ્રમાણે ટીકા લખેલી મળે છે. The inscription at Nanaghat is by the queen of Satkarani, the third king of this dynasty

---

(૧) આ નામો માટે, પંચમ પરિચ્છેદે, જુઓ.

(A. S. W. I. 5, pp. 68), who according to Buhlers's inscription, was the son of Simukha. The alphabet of Nanaghat agrees with that of Hathigumpha (J. B. O. R. S. III. P. 112). This justifies the identification of Satakarni mentioned therein with Satakarni of Nanaghat, that is No. 3, of Pargiter's list=નાનાઘાટનો શિલાલેખ આ વંશના ત્રીજા રાજા (આ. સ. વે. ઇ. પુ ૫, પૃ ૬૮) શાતકરણિની રાણીનો છે; બુહલરની સમજૂતિ પ્રમાણે તે રાજા શ્રીમુખનો પુત્ર થાય છે. નાનાઘાટ શિલાલેખની લિપિ, હાથીગુંફાની લિપિને મળતી આવે છે (જ. બિ. ઓ. રી. સો પુ. ૩, પૃ ૧૧૨) આ ઉપરથી પુરવાર થાય છે કે, તેમાં લખેલ શાતકરણિ, અને નાનાઘાટવાળો શાતકરણિ બન્ને એક જ છે, જેનો નબર પાર્જીટરે આપેલ કોષ્ટકમાં ત્રીજો મૂકાયો છે" આ ફકરામા ત્રણ ચાર પ્રમાણો અપાયા છે ને સર્વના આધારે એવો ધ્વનિ નીકળે છે કે રાણી નાગનિકાએ લખેલ નાનાઘાટનો શિલાલેખ, તેના અક્ષરો જોતાં શ્રીમુખનો પુત્ર રાજા શાતકરણિ, કે જેનો નંબર પાર્જીટર સાહેબે તૈયાર કરેલ કોષ્ટકમાં ત્રીજો દર્શાવાયો છે, તેનો જ છે.

વળી તે જ લેખકે આગળ જતાં (જ. બો. બ્રં. રો. એ. સો. પુ. ૩. ૧૯૨૮, પૃ. ૮૩) Nanaghat Inscr. by mother Naganika is dated in the 13th year (regnal year) of Vasisthiputra=માતા નાગનિકાએ નાનાઘાટના શિલાલેખને, વસિષ્ઠપુત્રના (રાજ્યે) ૧૩મા[૨] વર્ષે કોતરાવ્યાનું જણાવ્યુ છે. [અમારા વિચારો:—સમયપરત્વે ડો. રેપ્સનના અને બો. બ્રં. રો. એ. સો. ના જરનલના લેખકના મત સાથે અમે મળતા થઇએ છીએ પરંતુ યજ્ઞ કરનાર તરીકે બ્રાહ્મણોને જે તેમણે લેખાવ્યા છે તેમ નથી. મૂળ શબ્દ 'બમણુ' છે અને તેનો અર્થ 'બ્રહ્મચર્ય પાળે તે' થાય છે. પછી તેવો પુરૂષ ગમે તે વર્ગનો હોય. એટલે કે, જે તપશ્ચર્યા કરે, અમુક વ્રત્ત નિયમો પાળે તેવા પુરૂષો માટે તે દાન કર્યાનું જણાવ્યું છે; અને તેથી યજ્ઞાદિ એટલે હિંસામય પ્રવૃત્તિ લેખવાની નથી પરંતુ આત્મકલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓમાં જે રચ્યા પચ્યા રહેતા હોય તેમના નિભાવ માટે દાન કર્યું હતું એમ સમજવું રહે છે.]

લેખમાંની હકીકતનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૩૮૩ કહેવાશે જ્યારે લેખ કોતરાવાયો છે ઈ. સ. પૂ. ૩૭૨ અથવા તે બાદ—એટલે બેની વચ્ચે ૧૦–૧૨ વર્ષનું અંતર છે.

દેવી નાગનિકાના પિતા વિશે આંધ્રવંશી રાજાઓના ઇતિહાસને જો કે સિદ્ધો સંબંધ ન જ કહી શકાય, પરંતુ તેમના નામ સાથે જે ઉપનામો જોડાયલ નજરે પડે છે તેમાંથી કેટલીક ઐતિહાસિક વસ્તુ ઉપર પ્રકાશ પડે છે. માટે તેની ચર્ચા અત્ર કરવી આવશ્યક લાગી છે.

(૧) કળલાય મહારઠિ વિશે ડો. આં. રે. પારા ૨૬માં જણાવાયું છે કે, જેમ મૈસુરના ચિત્તલદૂર્ગ જીલ્લામાંથી મળી આવેલ સિક્કાઓમાં (જુઓ પુ. ૨ આંક નં. ૪૭, ૪૮) સદકન કળલાય મહારથિ શબ્દ માલૂમ પડે છે તેમ, અહિં તે જ પ્રમાણે આખુ ઉપનામ હોવું જોઇએ. (૨) અંગિકુલવધન=(સંસ્કૃત) અંગિય કુળવર્ધન લેખવું. તેમાંના અંગ શબ્દને, ત્રિકલિંગ સમુહમા ગણાતા અંગ, વગ અને કલિંગ દેશમાંના અંગદેશની અમુક પ્રજાનાં કુલ તરીકે ગણાવ્યો છે. જો કે તેમણે તો અંગ દેશનું સ્થાન બંગાળ ઈલાકાના ભાગલપુર અને મોગીર જીલ્લાના અમુક પ્રદેશમાં જ ગણાવ્યું છે. પરંતુ આપણે પુ. ૧માં અંગદેશનું વર્ણન કરતા, તથા પુ. ૩ માં અગ્નિમિત્રે વિદર્ભપતિની કુવરી માલવિકા સાથે લગ્ન કર્યું તેની ચર્ચા કરતાં સાબિત કર્યું છે કે, પ્રાચીન સમયે વિદર્ભ પ્રાંતવાળા ભાગનો—હાલમા જેને આપણે વરાડ પ્રાંત કહીએ છીએ તેનો—સમાવેશ અંગદેશમાં થતો હતો અને રાણી નાગનિકાનો

(૨) જો કે લેખકે કાંઈ પુરાવો આપ્યો નથી લાગતો પરંતુ આ હકીકત સત્ય લાગે છે. તેના આધાર માટે આગળ ઉપર વદ્દસતશ્રીના વૃત્તાંતે જુઓ.

પિતા પણ આ સ્થાનનો જ અધિપતિ હતો તે આપણે ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીનું વર્ણન કરતાં જોઇ લઇશું. મતલબ કે મહારઠિઓને અંગદેશ સાથે જ સબંધ હતો. તેવી પ્રજાના મુખ્ય નાયકને અંગિયકુલવર્ધન તરીકે ઉપનામ જોડાય તો તે અયુક્ત ન જ ગણાય. (૩) ત્રણકિયરો—ના પ્રથમ પદના અર્થ વિશે જો કે શંકા બતાવી છે પરંતુ તેનો અર્થ સંસ્કૃતના 'ત્રાતા' શબ્દ જેવો થાય એમ સૂચવ્યુ છે.

ઉપરનાં ત્રણે ઉપનામોના વિવરણ ઉપરથી હવે સમજાશે કે, ચુટુકાનંદ અને મૂળાનંદ કે મુડાનંદને જેમ આપણે નંદવંશી રાજાઓમાંથી ઉતરી આવેલા સરદારો ગણાવ્યા છે તેમ આ અંગદેશના મહારથીઓને પણ અંગવંશી રાજાઓમાંથી ઉતરી આવેલા સરદારો તરીકે લેખવા રહે છે.

નં. ૨—નાશિક

(કો. આ. રે. પ્ર. પૃ ૪૬ પારિ ૨૩) king Krisna of the Śātavāhana race; undated=શાતવાહન કુળનો રાજા કૃષ્ણ: તારીખ વિનાનો (લેખ છે)

આ લેખનો સમય પ્ર. પૃ ૧૯ પારિ ૨૨ મા ડૉ. બ્યુલરના મતથી મૌર્યવંશી અંતિમ રાજાઓનો કે શુંગવંશની આદિનો લેખ્યો છે, પરંતુ પારા ૨૩ મા ડૉ. રેપ્સન પોતાનો મત જણાવતાં લખે છે કે, The names and the order of succession of the first three Andhra kings are correctly given by the Purānas, viz. (1) Simuka, (2) Krsna, (3) Śri Śatakartni. It is probable, too, as stated both in the Bhāgavata and in the Visnu Purāna, Krsna was the brother of Simuka=આંધ્રવંશના પ્રથમના ત્રણ રાજાઓનાં નામ અને અનુક્રમ, પુરાણોમા લખ્યા પ્રમાણે શુદ્ધ જ છે. તદુપરાંત, ભાગવત અને વિષ્ણુ પુરાણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે કૃષ્ણ તે શિમુખનો ભાઇ જ સોવસા સભવે છે"

[ડૉ. રેપ્સનના મત સાથે સર્વથા અમે મળતા થઇએ છીએ.]

નં. ૩—નાસિક

(કો આં. રે. પ્ર પૃ. ૪૬)—

Possibly containing the name of king Śakti-Śri=ઘણુંકરીને તેમા રાજા શક્તિશ્રીનુ નામ આવેલું છે અક્ષરો ભૂંસાઇ ગએલા છે. જેથી સંશયાત્મક છે. પરંતુ મિ સ્ટેનાર્ટ suggests that the reading may have been Ma. hahakusiri [nati]ya Bhatapālikāya=By Bhatipālikā [grand-daughter] of Mahā-hakusiri=મહાહકુસિરિની પૌત્રી ભટિપાલિકાએ

આ હકુસિરિ માટે ખુલાસો કરતાં ડૉ રેપ્સને શિલાલેખ ન. ૧માંનો કોઠાવાળો સતિ-હકુસિરિ ધારી લઈ પારા. ૨૫, પૃ. ૨૦માં લખ્યું છે કે, It is quite possible that Śakti-Śri may have come to the throne subsequently and that he may be identified with the Mahā-Haku Siri the great Śakti Sri," who is mentioned in an undated inscription at Nasik. It is possible also, as Buhler has suggested, that he may have been the historical of the Śakti-kumara of Jaina legend= તદ્દન સંભવિત છે કે, પછીથી શક્તિશ્રી ગાદીએ બેઠો હોય. તેને મહાહકુસિરિ ઉર્ફે મહાન્ શક્તિશ્રી તરીકે ઓળખી શકાશે, કે જેનું નામ સમય દર્શાવ્યા વિનાના નાસિકના શિલાલેખમા જણાવાયુ છે. અને જેમ ડૉ. બ્યુલરે સૂચવ્યું છે તે પ્રમાણે બનવાજોગ છે કે જૈન દંતકથાવાળી શક્તિકુમાર નામની ઐતિહાસિક અસલ વ્યક્તિ પણ તે જ હોય. મતલબ કે ઉપરના ન ૧ શિલાલેખવાળા શતિ-સિરિમત હકુસિરિને અને આ નં ૩ વાળા નાસિકના લેખમાના મહાહકુસિરિને એક માની લીધા છે. વળી તે ઉપરથી એવું અનુમાન દોર્યું છે કે, સિરિમત હકુસિરિ પોતાના ભાઇ વેદસિરિની પાછળ ગાદીએ આવ્યો હોય; અને છેવટે

ડૉ. બ્યુલરે (શિલાલેખના અક્ષરોની ખૂબીઓને લીધે)[3] જૈન દંતકથામાં વર્ણવેલ શક્તિકુમારને આ મહાહકુસિરિ તરીકે ઓળખાવેલ છે, તે મતને પોતે સ્વીકારવા તત્પરતા બતાવી છે.

[અમારૂં ટીપ્પણ—નં. ૧ લેખવાળા હકુસિરિને ખરી રીતે કાંઇ સબંધ જ નથી કેમકે તે બન્નેના અક્ષરો જ તદ્દન ભિન્ન પ્રકારના છે, જે ડૉ. રેપ્સને અને સ્ટેનાર્ટે કબૂલ કર્યું છે. વળી એકને હકુસિરિના સાદા નામથી ઓળખાવેલ છે, તેમજ આપણે આગળ ઉપર જોઇ શકીશું કે તે ગાદીપતિ બન્યો જ નથી; એટલે 'મહા' કે તેવુ કોઇ બિરુદ મેળવવા ભાગ્યશાળી પણ તે કયાંથી થાય ? જ્યારે મહાહકુસિરિ નામની વ્યક્તિ તો તદ્દન બીજી જ છે અને તેણે અનેક પરાક્રમો કરેલ હોવાથી 'મહા' ઉપનામ પણ મેળવ્યું હતું એમ કહી શકાય. ઉપરાંત તેનો સમય પણ (જુઓ ટીકા ન. ૧) ઈ. સ. પૂ.ની પહેલી સદીના અંતની લગભગ એટલે કે ઈ. સ. ની પ્રથમ સદીના પ્રારભમા આવી જાય છે. તેમજ તેને જૈન સાહિત્યમાં ઘણુ મહત્ત્વનું સ્થાન મળ્યુ હોવાનું પણ સમજાય છે.

આ મહાહકુસિરિમાંના 'હ' અક્ષર ઉપર ડૉ. રેપ્સને ટીકા કરતા જણાવ્યું છે કે[4] In the Dravidian Prakrit of the Andhras, ha=Skt. Śa. Thus Haku=Śakti, Hāla=Śala (Śāta), probably also Hiru=Sri, Hātakam=Śātakarni; આંધ્રપ્રજાની દ્રાવિડીયન પ્રાકૃત ભાષામા હ=શ (સસ્કૃતનો) થાય છે, તે નિયમ પ્રમાણે હકુ=શક્તિ, હાલ=શાલ (શાત)[5]; વળી તે જ નિયમ પ્રમાણે હિરૂ=શ્રી, હાતકણિ=શાતકરણિ: મતલબ કે હકુસિરિ નામની વ્યક્તિને શાતવાહન વંશી મહાશક્તિશાળી હાલ શાતકરણિ જેવા હોવાની કલ્પના નીપજાવી કાઢી છે].

નં. ૪—ભિલ્સા-સાંચી

ટોપ નં. ૧. (જનરલ કનિંગહામના ભિલ્સાટોપ્સ નામના પુસ્તકમાથી પૃ. ૨૧૪, ૨૬૪, પ્લેઇટ ૧૯)

કો. આં. રે. પૃ. ૪૭ તથા પારા ૨૯ પૃ. ૨૩નો સાર એ નીકળે છે કે, "The inscription as it stands in Cunningham's eye-copy is evidently incorrect=જે પ્રમાણે કનિંગહામે આંખેથી જોઈને તે શિલાલેખ ઉતારી લીધો છે તે દેખીતી રીતે અશુદ્ધ છે" અને તેને સરખાવી જોઇને ફરી તપાસવા જેવુ કોઈ સાધન ન હોવાથી બીજો કોઈ રસ્તો નથી. તેમાં રાજા વસિષ્ઠીપુત્ર શાતકરણિ રાજ્યે કોઈએ દાન દીધાની હકીકત છે, અને "Dr. Buhler, indeed proposed to identify him with Sri-Satkarni of the Nanaghat and Hathigumpha inscriptions on the ground that the alphabet of the Bhilsa inscr. showed similar characteristics=નાનાઘાટ[6] અને હાથીગુફાના શિલાલેખોમાં નિર્દિષ્ટ શાતકરણિને ડૉ. બ્યુલર આ

---

(૩) જેનો સમય (ઉપરમા શિલાલેખ નં. ૧ જુઓ) અશોકના ગજ્યકાળ પછીનો કે, શુંગવંશની આદિનો એટલે ઇ. સ. પૂ. બીજી સદીનો, માન્યો છે.

એમા મહાહકુસિરિની પૌત્રીને લગતી હકીકત છે એટલે, બે પેઢી થઈ કહેવાય, જેથી આ શિલાલેખનો સમય ઇ. સ. પૂ. ની પ્રથમ સદીના અંતનો લગભગ માને છે (જુઓ કો. આં. રે. પૃ. ૪૬મા ન. ૩ શિલાલેખ ઉપરની ટીકા)

(૪) કો. આ. રે. પૃ. ૨૦. ટી. ન. ૩ જુઓ.

(૫) જુઓ ઉપરમા પ્રથમ પરિચ્છેદ. શાત અને શાલિવાહન શબ્દનું વિવેચન તથા આગળ ઉપર હાલ રાજાનું વૃત્તાંત.

(૬) નાનાઘાટના બે શિલાલેખ છે. એક રાણી નાગનિકા વાળો (જુઓ ઉપરમા નં. ૧ વાળો) તથા બીજો ચત્રપણ શાતકરણીનો (જુઓ નીચે ન. ૧૮ વાળો). આ બેમાથી કયો કહેવાનો ભાવાર્થ છે તે સ્પષ્ટ કર્યું નથી. પરંતુ 'વાસિષ્ઠપુત્ર શાતકરણિ' શબ્દ લઇને વાત કરાય છે એટલે, ન. ૧૮ વાળો સમજવો રહે છે; પરંતુ નાનાઘાટ અને હાથીગુફા બન્નેનો સાથે નિર્દેશ કરાય છે જ્યારે તે બન્ને સ્થળને સામાન્ય મેળ

વસિષ્ઠપુત્ર તરીકે ઓળખાવવાને ખરેખર રીતે સૂચવ્યુ છે, કારણ કે, ભિલ્સાલેખના અક્ષરોમાં (મજકુર લેખના અક્ષરો જેવી જ) ખૂબીઓ દેખાય છે." પછી પોતાનો સ્વતંત્ર મત દર્શાવતાં જણાવે છે કે, "If this identification could be established we should have good reason although not conclusive reason for believing that Bhilsa (Vidisa) the capital of the province of East Malwa (Akara) was in the possession of the Andhra at a date (c. 168 B. C.) when it is generally supposed to have belonged to the Sunga dynasty=જો આ ઓળખ કબૂલ રખાય તો આપણે જરૂર માનવુ પડશે, જો કે નિર્ણયાત્મકપૂર્વક તો નહી જ—કે ઈ. સ પૂ. ૧૬૮ના અરસામાં પૂર્વ માલવા (આકર) પ્રદેશની રાજધાની ભિલ્સા (વિદિશા) નગરી આંધ્રપ્રજાના કબજામાં હતી, જ્યારે સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે કે, તે તો શુંગવંશીઓની રાજ્યસત્તામાં હતી." મતલબ કે કેટલાક અંશે ડૉ. બ્યુલર સાહેબના મતને માન્ય રાખવાને લલચાય છે ખરા. પરન્તુ સર્વથા માની લેવાને જે મુશ્કેલી જણાય છે તેનું દર્શન પણ કરાવતા જાય છે. આ લેખના સમય પરત્વે કે. હિ. ઇ. પૃ ૫૩૩માં જણાવ્યુ છે કે, An inscription (no. 346) on one of the Bhilsa Topes, Sanchi No. 1, records a donation made in the reign of a Satkarni, who cannot de identified more precisely but who must certainly have, been an Andhra. The inscription is not dated, but there is a now general concensus among archœologists that it probably belongs to about the middle of the first century B. C.=ભિલ્સા ટોપ્સમાંના સાચી નં. ૧ ટોપના (ન. ૩૪૬) એક લેખમાં શાતકરણિરાજ્યે દાન દીધાની નોધ છે. જે વિશેષ ચોકસાઈથી ઓળખી શકાતો નથી પરન્તુ સોવસા તે આંધ્રજ હશે. લેખ ઉપર મિતિ લખી નથી પણ સ્થાપત્ય-નિષ્ણાતોના મોટાભાગનો એ મત છે કે તેનો સમય મુખ્યત્વે ઈ. સ. પૂર્વની પહેલી સદીની મધ્યનો છે.

[અમારૂ મતવ્ય—અક્ષરના વળાંક તથા લખવાની રબઢબથી જો કે કેટલાક અંશે ઉપયોગી અનુમાન તારવી શકાય છે ખરૂ પરતુ તે સર્વથા આધાર મૂકવા લાયક અને મજબૂત નીવડતું નથી કેમકે તેમા તો દેશીય ફેરફારો પણ ભાગ ભજવે છે તેમજ કોતરનાર સલાટ-કારિગરોની કુશળતા ઉપર પણ આધાર રખાય છે, અને તેથી જ ઉપરમાં (જુઓ શિલાલેખો નં. ૧ તથા ન. ૩) ડૉ. બ્યુલરે દોરેલ અનુમાન ઉથલાઈ જતા માલૂમ પડયાં છે.

વળી ભિલ્સાનગરી આંધ્રપ્રજાના તાબામા ગઈ હોય એવુ અનુમાન દોરાઈ જવાય છે તેમ પણ બનવા પામ્યુ નથી. કેમકે તેમના પોતાના જણાવ્યા પ્રમાણેના સમયે તો તે પ્રદેશ ઉપર શુંગવશની સત્તા જ ચાલી રહી હતી. અને જો આ શિલાલેખમા વર્ણવાયલી હકીકત તે સમય સિવાયની ઠરે, તોપણ કહેવુ પડશે કે અવતિ પ્રદેશ ઉપર કદાપિ પણ આંધ્રદેશની હકુમત સ્થપાઈ જ નહોતી (જે આપણે તેમના વૃત્તાંત ઉપરથી જોઈ શકીશુ). એક વખત આંધ્રપતિ શાતકરણીને માત્ર તે પ્રદેશ ઉપર કાંઇક અધિકારસૂત્ર જમાવવા જેવો પ્રસગ ઉપસ્થિત થયો હતો (જુઓ નં. ૭ના વૃત્તાતે) પરતુ તે સમયે અકેન્દ્રિત ભાવના(Decentralization)ની પદ્ધતિએ રાજ્યવહીવટ ચાલતો હોવાથી તેને તે પ્રદેશ છોડીને ચાલ્યા આવવુ પડયું હતુ.

વાસ્તવિક રીતે તો, ભિલ્સાટોપમાંથી ઉપસ્થિત

&c;ઉપજાવે તેવો તો,આંધ્રવંશી આદિ પુરૂષમાનોજ શાતકરણિ છે. નં. ૧ નાનાઘાટનો સમય ઇ. સ. પૂ. ચોથી સદીમા જાય છે. અને ન. ૧૮ નાનાઘાટનો ઇ. સ. ની બીજી સદીનો છે. બન્ને વચ્ચે લગભગ ૭ સૈકાનું અંતર છે.

થતી હકીકત એમ બનવા પામી છે કે, જે વાસિષ્ઠપુત્ર શાતકરણીનો તેમા ઉલ્લેખ કરાયો છે તે રાજા હાલ શાતકરણિ છે. તેને પુલુમાવી તરીકે તેમ જ વસિષ્ઠ-પુત્ર શાતકરણિ તરીકે પણ ઓળખાવવામાં આવેલ છે. (પુ ૨ માં તેના સિક્કાઓ તથા આ પુસ્તકે આગળ ઉપર તેનું વૃત્તાત જુઓ). તેનો સમય ઈ. સ. પૂ. નો અંત અને ઈ. સ.ની આદિનો છે. આ રાજાને તેમજ તેની પૂર્વેની બે ત્રણ પેઢીવાળાને, અવંતિ પતિ ગર્દભિલવંશીઓ સાથે મિત્રતાની ગાંઠ બંધાઈ હતી, જેથી અરસ્પરસની ભીડમા મદદે આવીને ઉભા રહેતા હતા તેમાંના એક પ્રસગનું વર્ણન શકારિ વિક્રમાદિત્યના વૃત્તાતે (જુઓ પુ. ૪ મા) કરવામાં આવ્યું પણ છે. અને બીજો પ્રસગ ગર્દભીલવંશી વિક્રમચરિત્રના રાજ્ય અમલે ઉપસ્થિત થયો હતો. તેનું કાઇક સ્વરૂપ જૈનસાહિત્યમાંથી લબ્ધ થાય છે. પ્રસંગ એમ હતો કે બન્ને રાજવશીઓ તેમના ધર્મ-તીર્થ શત્રુંજય ઉપર—જે સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલું છે—ત્યાં અમુક ધાર્મિક કાર્યના અંગે ગયેલ છે. વળી પુ. ૧ માં સાબીત કરી ગયા છીએ કે અવંતિનો આ ભિલ્સા નગરીવાળો પ્રદેશ જૈનધર્મ સાથે મુખ્યત્વે સંબધ ધરાવતો છે. તેમજ પુ ૨ માં કહેવાયું છે કે મૌર્યવશી સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત જે પણ જૈનધર્મ પાળતો હતો, તેણે આ જ સાચી ટોપ નં. ૧ ની ચારે બાજુ ગોળાકારે રહેલ ગવાક્ષમાં દીપમાળા પ્રગટાવવા એક મોટી રકમનું દાન કર્યું છે. મતલબ કે સાચી અને અને ભિલ્સાનગરીની ભૂમિ જૈનધર્મના એક પ્રભાવિક તીર્થરૂપ છે. એટલે, આ શિલાલેખમા ઉલ્લેખાયલો રાજા શાતકરણિ[7] પણ ત્યાં આવ્યો હોય અને તેણે વા તેની પ્રેરણાથી આનદ નામના કારિગરે મજકુર દાન દીધું હોય તે બનવા યોગ્ય છે. આ પ્રમાણે શિલાલેખી હકીકતને જૈનસાહિત્ય ગ્રંથમાં વર્ણવાયલી હકીકતને સમર્થન મળે છે. એટલે તે પ્રસગને સત્ય ઘટનારૂપ ગણવો રહે છે. વળી ઉપરોક્ત શાતકરણિનો સમય ડૉ. રેપ્સન પોતે જ ઘણો આગળ (ડૉ બ્યુલર સૂચિત ઈ. સ. પૂ ની ચાર સદીવાળા નાનાઘાટ અને હાથીગુંફાના સમય કરતાં) લઇ જતા દેખાય છે. તે હકીકત "On the whole, it appears more probable that Bühler was mistaken in assigning so early a date to this inscr. and that this king Vasisthputra Sri Satkarani is to be identified with one of several Satakarnis who appear later in the Puranic lists=એકંદરે વિશેષ સંભવિત એમ લાગે છે કે બ્યુલર સાહેબે આ શિલાલેખનો સમય એટલો બધો વહેલો ઠરાવવામાં ભૂલ ખાધી છે. વળી પુરાણકારોની નામાવળીમાં જે કેટલાક શાતકરણીઓ છેવટના ભાગમાં જણાવ્યા છે તેમાંના એકાદને આ વાસિષ્ઠ-પુત્ર શાતકરણી તરીકે ઓળખી શકાશે." આ પ્રમાણે તેમના શબ્દોથી સર્વ સાબિત થાય છે].

નં. ૫ તથા નં. ૬—બન્ને કન્હેરી

બન્ને માઠરીપુત્ર સ્વામી શકસેનના છે અને તેના રાજ્યકાળના ૮મા વર્ષે, ગ્રીષ્મઋતુના દશમા દિવસે કોતરાયલા છે.

આ માઠરીપુત્ર વિશે કો. આં રે. પારા ૩૬ માં વિવેચન કર્યું છે જે આપણે આગળ ઉપર ઉતારીશું. પરંતુ તે પહેલાના બે પારા—નં. ૩૪, ૩૫, મા તેમણે ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ વિશે કાંઈક પ્રકાશ આપતું વિવેચન કર્યું છે તે પ્રથમ તપાસી જઇએ.

નહપાણના સિક્કા ઉપર જે ગૌતમીપુત્ર શાત-કરણિએ, પોતાનું મહોરૂં પડાવ્યું છે. તેને નહપાણનો

---

(૭) જો કે શિલાલેખમા તો કોઇ કારિગરે દાન આપ્યાનું જણાવ્યું છે. પરંતુ "શાતકરણિ રાજ્યે" એવા શબ્દો છે. જ્યારે શાતકરણિનું રાજ્ય તો અવંતિમાં થયું જ નથી એટલે તેના નામનો ઉલ્લેખ કરનારનો ઉદ્દેશ એ છે કે, તેના આશ્રયે તે કારિગર હતો; અથવા શાતકરણિની પ્રેરણાથી જ તે દાન દેવાયું હોય—ગમે તેમ, પણ ફલિતાર્થ એ કરવો રહે છે કે તે સમયે તે કારિગર તેમજ રાજા શાતકરણિ બન્ને જણાની તે સ્થળે હાજરી હતી.

વિજેતા[૮] લેખીને, તેના જ નામધારી ગૌતમીપુત્ર વિલિવાયકુરની ઓળખ આપતા જણાવ્યું છે કે,... "which cannot be absolutely proved of the great Gautamiputra Śātakarṇi, the conqueror of Nahapana with the Gautamiputra; Vilivāyakura of the coins found at Kolhapur. .The evidence of re-struck coins shows that this king was preceded in this district by (1) Vāsisthiputra, Vilivāyakura, and (2) Māthariputra; Sivalakura= કોલ્હાપુરમાથી મળી આવતા સિક્કાવાળો ગૌતમીપુત્ર વિલિવાયકુર, તે જ પેલા નહપાણ ઉપર જીત મેળવનાર મહાન ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ હશે કે કેમ તે સંપૂર્ણ રીતે પૂરવાર થઈ શકતુ નથી......(પરતુ નહપાણના મહોરા ઉપર) ફરીને છાપ પાડેલ[૯] સિક્કા ઉપરથી સાબીત થાય છે કે, આ પ્રદેશ ઉપર (ફરીને છાપ પાડેલ) ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ રાજાની પૂર્વે (૧) વાસિષ્ઠીપુત્ર વિળિવાયકુર અને (૨) માઢરીપુત્ર સિવલકુરની સત્તા થઈ ગઈ હોવી જોઇએ." મતલબ કે નહપાણના સિક્કાચિત્ર સાથે સંબંધ ધરાવનાર ગૌતમીપુત્ર પણ જુદો અને ગૌતમીપુત્ર વિળિવાયકુર તે પણ જુદો; આ પ્રમાણે ધ્વનિ નીકળતો દેખાય છે ખરો અને તેમ હોય તો તે બે ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિ ગણાય. જ્યારે વાસિષ્ઠિપુત્ર વિળિવાયકુર અને માઢરીપુત્ર સિવલકુર નામની બે વ્યક્તિઓ થઈ છે. તે ઉપરના બન્ને ગૌતમીપુત્રોની પૂર્વે થઈ છે એમ માનવું રહે છે. આટલુ લખાણ પારા ૩૪ મા છે પછી પારા ૩૫માં વાસિષ્ઠિપુત્ર વિળિવાયકુર વિશે જણાવે છે કે, "his position as predecessor of Māthariputra and Gautamiputra=માઢરિપુત્ર અને ગૌતમીપુત્રની પૂર્વે તેનુ (વાસિષ્ઠિપુત્ર વિળિવાયકુરનું) સ્થાન ગણવું રહે છે એટલે કે, પ્રથમ વાસિષ્ઠિપુત્ર, પછી માઢરીપુત્ર અને છેલ્લે ગૌતમિપુત્ર. આટલુ લખ્યા પછી પારા ૩૬ માના માઢરીપુત્ર શકસેન (કન્હેરીના શિલાલેખવાળા) તે જ 'Māthariputra Sivalkura of the Kolhapur coins=કોલ્હાપુર પ્રદેશમાથી મળી આવતા સિક્કાવાળા માઢરિપુત્ર સિવલકુર છે, એમ જણાવી પારા ૩૭મા લખે છે કે, If the identification of the Gautamiputra Vilivāyakura with the great Gautamiputra Śātakarani may be assumed, the re-struck coins would prove that he was the successor of Māthariputra=ગૌતમીપુત્ર વિળિવાયકુરને જો મહાન ગૌતમિપુત્ર શાતકરણિ તરીકે ઠરાવીએ તો,[૧૦] ઉપરા

(૮) ખરી રીતે તેને નહપાણનો પોતાનો વિજેતા લેખવાનો નથી. પરંતુ નહપાણ જે ક્ષહરાટ જાતિનો હતો, અને જેના રાજ્યે તેના જમાતૃ, શક રૂપભદત્તે ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિના પૂર્વજોને હાર ખવરાવી હતી, તે પ્રસંગનું વૈર વાળવા, તે ક્ષહરાટ અને શક જાતિનુ નિકંદન ગૌતમીપુત્રે કાઢી નાખ્યું હતું. તેનું માહાત્મ્ય સૂચવવા જ, નહપાણના સિક્કાને આચ્છાદિત કરતું પોતાનું મહોરૂ બતાવ્યુ છે. આનું વર્ણન આપણે, રાણીશ્રી બળશ્રીના શિલાલેખનું વિવરણ કરતી વખતે જણાવીશું. જુઓ આગળ ઉપર નં. ૧૭ મા આંધ્રપતિનું વૃત્તાત

(૯) Re-struck=ફરીને છાપ પાડેલ એવો અર્થ થાય ખરો, પણ તેમણે સરખામણી જે re-struck coinsની કરી છે તે જ ખોટી છે.

નહપાણના મહોરા ઉપર ગૌતમીપુત્રે પોતાનું મહોરૂં કોતરાવ્યુ છેઃ over-struck કહેવાય. જ્યારે આ ત્રણે આંધ્રપતિએ એક બીજાને મળતા આવે એવા જ (જુઓ કો આ. રે. પૃ. ૮૭, પારા. ૭૦) સિક્કાઓ પડાવ્યા છે જેને resembling કહી શકાય, નહી કે re-struck, એક રીતે re-struck કહેવાય, કેમકે એકે જે પડાવ્યા, તેનું અનુકરણ બીજાએ કરીને તે સિક્કા ફરીને પાડયા, આવા અર્થમા લઇએ તો. એટલે કે over-struck અને re-struck coinsની સરખામણી કરવી તે બરાબર નથી. છતા ખૂબી એ થઇ છે કે, તે અનુમાન સાચુ પડયું છે અને તેથી જ આ વાકય અત્રે ઉતારવું પડયું છે.

(૧૦) અહી જો અને તો, એટલા માટે લખ્યા છે કે ઉપરમા ૩૪ પારા પ્રમાણે તેમણે બન્ને ગૌતમીપુત્રને ભિન્ન

ઉપરી મહોરાની છાપવાળા સિક્કાથી સાબીત થાય છે કે, તે ગૌતમીપુત્ર વિલિવાયકુર, તો માઢરિપુત્રની પાછળ ગાદીએ આવ્યો છે. એટલે જો પારા ૩૪, ૩૫, ૩૬ અને ૩૭ ની સર્વ હકીકતનું એકીકરણ કરીએ તો, તે ચારે વ્યક્તિઓનો અનુક્રમ આ પ્રમાણે આવે છે. સૌથી પ્રથમ વાસિષ્ઠિપુત્ર વિળિવાયકુર, તે બાદ માઢરિપુત્ર શિવલકુર અને તે બાદ ગૌતમીપુત્ર વિળિવાયકુર ઉર્ફે મહાન ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ.

[આપણે જે વશાવળી દ્વિતીય પરિચ્છેદે ઉભી કરી બતાવી છે તેમાં ઉપરના ત્રણે રાજાઓનું સ્થાન અનુક્રમે, ન. ૪, ૫, અને ૧૭ રાખ્યુ છે; અને જો બન્ને ગૌતમીપુત્રને ભિન્ન ગણવાનું ઠરાવાય તો ઉપરમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તેમના નં. ૪, ૫, અને ૧૭ નબર કાયમ રાખી ગૌતમીપુત્રયજ્ઞશ્રી માટે નવું સ્થાન શોધવું રહેશે. જે અનેક હકીકતથી સાબિત થાય છે કે તે નં. ૨ વાળો અધ્રપતિ હતો.]

નં. ૭—નાસિક

ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ, ૧૮ મું વર્ષ ચોમાસાની ઋતુનું બીજું પખવાડિયું, પ્રથમ દિવસ.

લેખમાં બીજી અનેક વસ્તુ સમાયેલી છે. અત્ર આપણે ખપજોગીનુજ વિવેચન કરીશું તેમા "Gautamiputra Śri Sātkarni, lord of Benākataka in Govardhana sends from the camp of victory of the army at Vaijayanti an order to the effect that a certain field **formerly** in the possession of Rsabhadatta (Nahapān's son-in-law) shall be secured to the monks of the Tri-rasmi Mountain= બેન્નાકટકના અધિપતિ ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ, પોતાના તાબેના ગોવરધન પ્રદેશના અધિકારીને વૈજયંતિ ગામે જીત મેળવીને પડેલ લશ્કરની છાવણીમાંથી એવી મતલબનું ફરમાન કરે છે કે, **અત્યાર પૂર્વે** જે ક્ષેત્ર નહપાણના જમાઇ રૂષભદત્તની માલિકીનું[11] હતું તે હવેથી, ત્રિરશ્મિ પર્વત ઉપર રહેતા તપસ્વીઓ માટે જુદું રાખવું." આ ઉપરથી એમ ફલિતાર્થ થાય છે કે, પોતાના રાજ્યકાળના ૧૮મા વર્ષ પહેલાં, ગોવરધન જીલ્લા પ્રદેશ ઉપર બેન્નાકટકના અધિપતિ ગૌતમીપુત્ર શાતકરણીની સત્તા જામી પડી હતી જ. અને ત્યાંના સૂબા ઉપર, જે ક્ષેત્રનું ઉત્પન્ન બીજા ઉપયોગમાં અત્યાર સુધી લેવામાં આવતું હતુ તે હવેથી ત્રિરશ્મિ પર્વત ઉપર જે તપસ્વીઓ આત્મધ્યાનમાં નિમગ્ન રહે-રહેતા-તેમના નિભાવ માટે ઉપયોગ કરવાનું તેમણે ફરમાવ્યું છે. આટલે સુધી અમે ડૉ. રેપ્સનના મત સાથે સંમત થઇએ છીએ પણ તેમણે જે એમ જણાવ્યું છે કે[12] "There can be little doubt in any case, that it indicates the recent transfer of the government in the Nasik dist. from the Ksaharātas to the Andhras=કોઇ પણ રીતે શકારહિત છે કે, નાસિક જીલ્લા ઉપરની[13] હકુમત હવેથી (આ ફરમાન કઢાયુ ત્યારથી) ક્ષહરેટોના હાથમાંથી નીકળીને આંધ્રના[14] હાથમાં આવી છે." એટલે કેમ જાણે તે ભૂમિ શાતકરણિના અધિકારમાં હમણાં તાજેતરમાં જ આવી હોય, તેમ નથી. પરન્તુ 'Lord of the Bennākatak in Govardhana=ગોવરધનમાં જેની સત્તા સ્થપાઈ ચૂકી છે એવા બેન્નાકટકના ભૂપતિ ગૌતમીપુત્ર'; આ શબ્દથી સૂચિત થાય છે કે, સત્તા તો કેટલાય સમય પૂર્વે તેમને મળી ગઈ છે, પરતુ મજકુર ક્ષેત્રના ઉત્પન્નના ઉપયોગનો નિવેડો આવી રીતે કરવા પૂરતુ જ આ ફરમાન કઢાયું છે.

ભિન્ન લેખવ્યા છે જ.

(૧૧) આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, રૂપભદત્તનો સમય, ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિની પહેલાનો ગણવો રહે છે. સરખાવો નીચેની ટીકા ૧૪ તથા ૨૬.

(૧૨) કે. આં. રે. પ્ર. પૃ. ૪૮.

(૧૩) શિલાલેખમા જણાવેલ ગોવરધનનો પ્રાત અને ત્રિરશ્મિ પર્વત-બન્નેનું સ્થાન વર્તમાનકાળના નાસિક જીલ્લામા આવેલું હોઇને, અત્ર નાસિક જીલ્લો લખાયું દેખાય છે.

(૧૪) ઉપરની ટીકા નં. ૧૧ તથા નીચેની ટીકા ન. ૨૬.

એક બીજી હકીકત ખાસ જણાવવાની કે, નાસિકમા શિલાલેખ મળી આવ્યો છે, માટે આ જગ્યા ઉપર જ શક અને ક્ષહરાટની સાથે યુદ્ધ થયું હતુ તથા તેમને પરાજય પમાડી ખાનાખરાબી કરી નખાઈ હતી એમ સમજવાનું નથી તેમજ જે સાલમાં આ લેખ કોતરાવ્યો તેજ સાલમાં યુદ્ધ થયુ હતુ એમ પણ લેખવાનુ નથી મતલબ કે સ્થાન અને સમય બન્ને પરત્વે આ લેખને સબંધ નથી. સ્થાન પરત્વે એટલુ જ જણાવવાનુ કે, જો અંતિમ યુદ્ધ અત્ર થયુ હોત તો પુરાણકારે કલિંગભૂમિ ઉપર શાત રાજા સાથે યુદ્ધ થયાનુ અને તેમા શકરાજા મરાયાનું તથા નીચ, અને અધમ શકનો સંહાર વળી ગયાનું જે લખ્યુ છે તે ખોટુ થઈ જાત ખરી રીતે કલિંગ ભૂમિનું યુદ્ધ જ છેલ્લું છે (જુઓ તે માટે ન ૧૭ના વૃત્તાતે) તેમ તેનો સમય પણ ઈ સ પૂ ૫૭–૬નો છે પરતુ યુદ્ધનો બનાવ પૂરો થયો કે તરત જ લેખ કોતરાવવો જોઈએ એવો કાઇ નિરધાર નથી જ. તે માટે તેને સમય મળવો જોઈ એ બીજી અનેક ગજદારી પ્રવૃત્તિમાં જોડાવું થઈ જાય એટલે તે સર્વમાથી ફારેગ થવાય ત્યારે જ આવુ દાન દેવાનું તેમજ લેખ કોતરાવવાનું સૂઝે. તેથી જ તેનો સમય ચારેક વર્ષ આઘે ઠેલાયાનુ જણાય છે આ કલ્પનાના અનુમાનને તેના પોતાના શબ્દોથી જ મજબૂતાઈ મળે છે, "તેણે બેન્નાકટકનો સ્વામિ હુકમ ફરમાવે છે" એવા શબ્દો જે લખાવ્યા છે તેથી સ્પષ્ટ થઇ જાય છે કે, ગોવરધન પ્રાતઉપર તેને સ્વામિત્વતો કેટલાય વખત અગાઉથી પ્રાપ્ત થઈ ગયુ હતું તેમજ અન્ય સ્થાનેથી વિજયની છાવણીમાથી બેઠા બેઠા હુકમ કાઢે છે એટલે બીજી પ્રવૃત્તિમા પોતે જોડાયો હતો તેની પણ પ્રતિતી થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે નં ૭ના લેખને તથા તેમા દર્શાવેલી સાલને, શકપ્રજાના નિકંદન–સ્થાનને તથા સમયને, લાગતુ વળગતુ નથી

નં. ૮—નાસિક

ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિનો, પોતાના રાજ્યે, ૨૪મા વર્ષે, ગ્રીષ્મઋતુ, બીજું પખવાડિયું, ૧૦મા દિવસે તેમજ લેખનો બીજો ભાગ–૨૪મા વરસે, ચોમાસાની ઋતુ, ચોથુ પખવાડીયુ, ૫મા દિવસે; એમ લખેલ છે ઉપરના લેખ નં. ૭માં જણાવેલ ક્ષેત્રવહિવટના અનુસંધાનમા જ આ લેખની હકીકત છે. કો આં રે પ્ર પૃ. ૪૮માં ડૉ. રેપ્સન જણાવે છે કે, "This is an order of the king to be communicated to Śyāmaka, the minister in Govardhana, in the name of the king Gautamiputra and of the king's queen-mother, whose son is living. The name of this queen, Bala-Śrī is known from her inscription dated in the year, 19th year of the reign of her grandson Pulumavi (inscr. no. 13)=ગોવરધન પ્રદેશના સૂબાને આદેશ કરતું રાજાનું આ ફરમાન છે રાજમાતા, જેનો પુત્ર હૈયાત છે તેણીના, અને રાજા ગૌત્રમીપુત્રના નામથી (આ ફરમાન કટાયુ છે). આ રાજમાતાનું નામ બળશ્રી છે, એમ તેણીના પૌત્ર પુલુમાવી (જુઓ નીચેનો લેખ ન. ૧૩)ના રાજ્યકાળે ૧૯મા વર્ષે કોતરાયલ લેખ ઉપરથી સમજાય છે

ઉપર જણાવેલી સર્વ હકીકત અમારે માન્ય છે કેવળ જે ત્રણચાર મુદ્દા ખાસ ધ્યાન ખેચવા યોગ્ય છે તેની ચર્ચા કરીશુ. ફરમાન કરનાર રાજા ગૌતમીપુત્ર અને તેની માતા બળશ્રી છે. ઉપરાત લખ્યુ છે કે તેનો પુત્ર હૈયાત છે. એટલે એમ સાર નીકળે છે કે રાણી બળશ્રીને બે પુત્રો હતા, જેમાનો એક ગૌતમીપુત્ર ગાદીપતિ છે અને બીજો પુત્ર તો છે, પણ તે ગાદીએ નથી, પરન્તુ હૈયાત છે તે ગૌતમીપુત્ર કરતા મોટો પણ છે[૧૫], છતા ગમે તે કારણસર લેખ કોતરાવતી વખતે (ગૌતમીપુત્રના રાજ્યના ૨૪મા વરસે) ગાદી ઉપર બિરાજમાન થયેલ નથી,[૧૬] બલ્કે જેણે ૨૪ વરસ પહેલા ગાદી ત્યાગ કરી દીધો હોવાથી આ નાનો

(૧૫) જો નાનો પુત્ર હોત તો, તેનો ઉલ્લેખ કરવાની બીલકુલ જરૂર રહેત નહી, અથવા જરૂર પડત તો બીજા કોઇ શબ્દો વપરાયા હોત.

(૧૬) આ મોટો પુત્ર શા માટે ગાદી ઉપર નથી આવ્યો તે હકીકત માટે તેનું જીવનવૃત્તાત જુઓ.

પુત્ર ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ ગાદીએ બેઠો છે. આ લેખ કોતરાવ્યા પછી રાજા ગૌતમીપુત્ર કેટલા વર્ષ જીવ્યો હશે તે સ્પષ્ટ થતુ નથી. પરન્તુ તેના નામનો સમય નિર્દર્શન કરતો કોઇ બીજો શિલાલેખ કે સિક્કો મળી આવતા નથી, એટલે જેમ વિદ્વાનોએ ઠરાવ્યું છે તેમ તે બાદ થોડા સમયે જ (અને આગળ ઉપર જોઇશું કે તેમજ બનવા પામ્યું છે) તેનું મરણ નીપજ્યું હતુ એમ માની લેવુ રહે છે. તે બાદ રાણી બળશ્રીનો પૌત્ર[17] રાજા પુલુમાવી ગાદીએ આવ્યો છે અને તેના રાજ્યકાળે ૧૯મા વરસે, નીચે લખેલા શિલાલેખ નં. ૧૩ની હકીકત બની છે, જે ખુદ રાણી બળશ્રીએ સ્વપ્રેરણાથી[18] કોતરાવી દેખાય છે.

બન્ને નં. ૭ અને ન. ૮ લેખોનુ સ્થળ નાશિક જ છે અને હુકમ ફરમાવનાર પણ બનેમાં રાજા ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ જ છે, છતા જે વસ્તુ સમજવા જેવી રહે છે તે નીચે પ્રમાણે છે. નં. ૭મા, રાજા પોતે વૈજયતિ ગામે મુકામ નાંખી પડેલ છે અને ત્યાંથી ગોવરધન પ્રાંતના પોતાના અધિકારીને હુકમ કરે છે એટલે સ્પષ્ટ થાય છે કે, તે સમયે રાજા પોતે પણ લડાઇની દોરવણી કરતા હતા. તેમજ, જે સ્થાને લેખ કોતરાતો હોય ત્યાં કોતરતી વખતે રાજાની ઉપસ્થિતિ હોવી જ જોઈએ એમ નિશ્ચિતપણે માની લેવાનુ નથી રાજાનું નામ તો માત્ર સત્તાધિકાર સૂચવવા પૂરતું જ હોય છે.

નં. ૭નો સમય,રાજ્યકાળના ૧૮મા વર્ષનો છે જ્યારે નં. ૮નો સમય ૨૪મા વર્ષનો છે. બેની વચ્ચે ૬–૭ વર્ષનુ અંતર છે. નં. ૭મા જણાવેલ હુકમ છોડતી વખતે રાજા વૈજયતિમાં બેઠો છે જ્યારે ન ૮માનો આદેશ કરતી વખતે પોતે કયા છે તે જણાયુ નથી. પરન્તુ તેનું રાજ્ય તરત સમાપ્ત થાય છે એમ ઉપરના પારિગ્રાફમા લખી ગયા છીએ એટલે પોતાના રાજનગરથી બેઠા બેઠા અથવા આખરી મહવાડમાં ધર્માદા તરીકેના દાન માટે[19] તે હુકમ પાઠવ્યો હશે એમ સમજાય છે. વળી આ અનુમાનને ડૉ. રેપ્સનના શબ્દોથી સમર્થન મળે છે. તેઓ લખે[20] છે કે " it is quite possible that some cause, such as failure of health in his later years, may have led to the association of queen Bala-Śri in the government=તદ્દન સંભવિત છે કે, તેની (રાજા ગૌતમીપુત્રની) જિંદગીના પાછલા વર્ષોમાં, બગડતી તબિયત જેવા કોઈ કારણને લીધે, રાજ્યવહીવટમાં રાણીશ્રી બળશ્રીની સહાય લેવી પડી હશે." ડૉ. રેપ્સનના ઉપરના વાકયમાંના પ્રથમાર્ધ સાથે અમે મળતા થઇએ છીએ. પરન્તુ ઉત્તરાર્ધ સાથે સંમત થઇ નથી શકતા, કેમકે રાણી બળશ્રીએ રાજવહીવટ પોતાના હાથમા લીધાનુ અન્ય પ્રમાણ મળતું નથી. કદાચ એમ કહેવામાં પણ આવે કે 'whose son is living' શબ્દો, જીવત રાજાની ટૂંકી થતી જતી જીવનદોરીના, અંતિમ સમયસૂચક છે. એટલે રાજ્યવહીવટ ચલાવવા માટે કૌંસિલ જેવું કાંઈ તંત્ર નીમ્યું હોય ને તેમાં રાણી બળશ્રીને સામેલ રાખી હોય. પરન્તુ આ બેમાથી એકે કારણ સંભવિત લાગતું નથી. કારણ કે જીવત રાજા પ્રત્યે–ઉદ્દેશીને જો તે શબ્દો વપરાયા હોત તો, વાકયની રચના જ ફરી ગઈ હોત.[21] વળી કૌંસિલ જેવુ તત્ર જ નીમવાની જરૂર નહોતી, કારણ કે કુમાર પુલુમાવી

(૧૭) એટલે આ ગૌતમીપુત્રનો પુત્ર, કે ઉપરમા જણાવેલ મોટાપુત્રનો પુત્ર, તે હતો એટલું તપાસવું રહે છે. પરતુ જે સંયોગોમા "હૈયાત પુત્ર" અને બીજી હકીકતનો ઉલ્લેખ થયો છે તથા રાજા ગૌતમીપુત્રનું મરણ તરત જ થયું છે તે ખ્યાલમાં લેતા, પેલા મોટા હૈયાત પુત્રનો જ પુત્ર ગાદીએ આવ્યો છે એમ સમજવું રહે છે.

(૧૮) આ લખવાના કારણ માટે આગળ જુઓ.

(૧૯) જેમ હિંદુઓમા અત્યારે, મરણ સમયે ધર્માદા દેવાનો રિવાજ છે તેમ તે સમયે પણ હશે એમ સમજાય છે, કેમકે આ હુકમ કાઢયા પછી તરતમા તેનું મરણ નીપજ્યું છે. આ હુકમ તેની માએ, રાજાના નામથી કાઢયાનું જે લખ્યું છે તે આ અનુમાનને સમર્થન કરે છે.

(૨૦) કો. આ. રે. પ્ર. પૃ. ૪૮.

(૨૧) જેમકે—

જે ગૌતમપુત્રની પાછળ ગાદીપતિ થયો છે તે પોતે પુખ્ત ઉંમરનો હતો તેમજ તે નિસશય વારસદાર પણ ઠરી ચૂકયો જ હતો આ સર્વ હકીકત તેના વૃત્તાતથી જાણવામા આવશે આવા સંજોગોને લીધે જ આ સમયે રાજવહીવટમા કોઈ પ્રકારનો ખાસ હિસ્સો રાણી બળશ્રીએ લીધો હોવાનો અમારે ઈન્કાર કરવો પડયો છે તથા તેણે જ સ્વપ્રેરણાથી તે હુકમ કઢાવ્યો હોય એમ લખવુ પડ્યુ છે. અને તેથી જ તેણીએ In the name of king Gautamiputra રાજા ગૌતમીપુત્રના નામે[૨૨] એવા શબ્દ વાપર્યા છે. જે આપણા અનુમાનને સમર્થન આપે છે

નં. ૯—કાર્લે

રાજા ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિનો, પોતાના રાજ્યે ૧૮ મા વર્ષે, ચોમાસાની ઋતુમા, ચોથું પખવાડિયું અને પ્રથમ દિવસે

તે લેખની મતલબ આ પ્રમાણે છે.[૨૩] " It places on record an edict sent to the minister in charge of Māmāda (line 1) or Māmāla (line 2), no doubt the name of the Āhāra in which Karle was situated......The edict grants to the monks living in the caves of Valūraka the village of Karajaka in the Māmāla district=મામાડ (પક્તિ ૧) કે મામાલ (પક્તિ ૨) ઉપર અધિકાર ભોગવતા પ્રધાનને કરાયલ હુકમની તેમા નોંધ છે; જે–જીલ્લામા કાર્લે આવ્યુ છે તેનું જ ખરેખર આ (મામાડ) નામ છે–વલુરકની ગુફાઓમા વસતા તપસ્વીઓને મામાલ જીલ્લામા આવેલા કરજક[૨૪] ગામની બક્ષીસનુ તે ફરમાન છે."

ભાવાર્થ સંબધી અમારે કાંઈ લવલેશ સૂચવવાનુ નથી ન ૭ માં લખેલ ફરમાન પછી બે જ પખવાડિયે–એક મહિને–આ નં ૯ નું ફરમાન છે, એટલે તેનો આદેશ પણ વૈજયતિ મુકામેથી નીકળ્યો હતો એમ સમજવાનું છે અને તે પ્રમાણે જ સર્વે વિદ્વાનોનુ માનવું થયું છે. જ્યા અમારો મતફેર થાય છે તે માટે નીચેની સૂચના કરીએ છીએ એટલુ તો સ્પષ્ટ છે જ કે, નં ૭ નુ સ્થળ નાસિક અને ન ૯ નું કાર્લે છે. બન્ને જો કે પાસે છે, પરંતુ તે સમયે તે બન્નેનો સમાવેશ ભિન્ન ભિન્ન નામના પ્રાંતમા કરાતો હતો. નાસિકવાળા પ્રાતનુ નામ ગોવરધન અને કાર્લેનું મામાડ જણાવ્યુ છે. મામાડને બદલે મામાલ પણ વચાયુ છે અથવા કહો કે, કોતરાયલ અક્ષરોમા કાંઈક ફેરફાર દેખાયો છે (પછી તે ફેરફાર મૂળેથી જ ચાલ્યો આવ્યો છે કે ઋતુની અસરથી નીપજયો છે, કે કારિગરના હથિયારની ચાલાકીનું પરિણામ છે, તે નિરાળો પ્રશ્ન છે). પરંતુ અક્ષરના ઉકેલમા આવા અનેક પ્રકારની ગુચો નડતી હોવાથી અમારૂ એમ અનુમાન થાય છે કે, મામાડને સ્થાને મનમાડ (જેમ હાલમાં તે પ્રદેશ પાસે મનમાડ ગામે, જી. આઇ પી નું મનમાડ જંકશન છે તેમ) હશે, તથા વલૂરકની ગુફાને સ્થાને આપણે જેને "ઇલોરા"ની ગુફા કહીએ છીએ તેવુ સ્થાન સૂચવતો કોઈ શબ્દ હશે આ શબ્દ સૂચવવાનું ખાસ પ્રયોજન એ છે કે, રાજા ગૌતમીપુત્ર દાનકર્ત્તા છે. દાનનો હેતુ ગુફામા રહેતા તપસ્વી મુનિ અને ઋષિઓના ઉપકારાર્થેનો છે, વળી રાજા પોતે જૈનધર્મી છે (જુઓ તેનું વર્ણન અને સિક્કાચિત્રો) તેમજ કાર્લે અને ઇલોરાની ગુફાઓમા જૈનસપ્રદાયને લગતાં દૃશ્યો કોતરાયલા

(a) In the name of the king Gautamiputra, but by the queen-mother or by king's mother.=ગૌતમીપુત્રના નામે પણ રાજમાતાએ અથવા રાજાની માએ.

(b) whose son is living=જેનો પુત્ર હૈયાત છે. આવા શબ્દો લખવાની જ જરૂર ન હોત; માત્ર (a) વાળા શબ્દો જ પુરતા છે.

(૨૨) આ શબ્દો બતાવે છે કે કૌંસિલનો વહીવટ નહોતો જ.

(૨૩) કો. આ. રે. પ્ર. પૃ. ૪૯.

(૨૪) જી. આઇ. પી. રેલવેનું હાલનુ કરજત સ્ટેશન વાળુ સ્થાન હશે કે?

અદ્યપર્યંત જળવાઇ રહેલાં નજરે પડે છે. આવા અનેકવિધ કારણથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સૂચનો કરવા પડે છે. લિપિ વિશારદો આ ઉપર લક્ષ આપશે એવી વિનતિ છે.

હવે એક મુદ્દો–અને તે બાદ આ લેખની વિગત બંધ કરીશુ વિદ્વાન લેખકે જે જણાવ્યુ છે કે, "The present edict was also issued by Gautamiputra Śatakarni as a result of his victory over Nahapan=નહપાણ ઉપર વિજય મેળવ્યાના સબબે જ ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિએ વર્તમાન ફરમાન પણ કાઢયુ હતુ" મતલબ કે ન. ૭ અને નં. ૯ના લેખો નહપાણને[૨૫] જીત્યાબાદ તરત કોતરાવ્યાનું તેઓ માને છે. ખરી હકીકત તેમ નથી નહપાણ તો કયારનો મરી પણ ગયો છે. તે બાદ કેટલાય વર્ષે તેની ક્ષહરાટ પ્રજા[૨૬] ઉપર આ શાતકરણિએ જીત મેળવી છે, કે જેના સ્મારક તરીકે તે લેખ કોતરાવ્યો છે. એટલે કે ક્ષહરાટ નહપાણ ઉપરની જીત નથી, પરતુ તે જે પ્રજાનો હતો તેવી ક્ષહરાટ અને તેને મળતી અન્ય પ્રજા ઉપર જીત મેળવી હતી એમ લેખવાનું છે.

નં ૧૦—અમરાવતી

વસિષ્ઠપુત્ર સ્વામીશ્રી પુલુમાવી; વર્ષની સાલ ભુસાઇ ગઇ છે.

Records a gift to the Amravati Top [line 2; mahācitya=the great caitya]=અમરાવતી ટોપને બક્ષીસ આપ્યાની નોધ છે (પક્તિ ૨, મહાચિત્ય=મહા ચૈત્ય).

લેખ વિશે નોધવા જેવુ નથી અહીં જે મહાચૈત્યને બક્ષીસ આપવાનું લખ્યું છે, તે કલિંગપતિ ખારવેલે હાથીગુંફાના લેખમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ૩૫ લાખ દ્રવ્ય ખરચીને કૃષ્ણા નદીના કિનારે બેન્નાતટનગરે જે મહાચૈત્ય પ્રસાદ બંધાવ્યો હતો (વિશેષ હકીકત માટે જુઓ પુ ૪મા તેનું વૃત્તાત) તે સમજવાનો છે. અદ્યપર્યંત આની ઓળખ કોઈ વિદ્વાને આપ્યાનુ અમારા જાણવામાં આવ્યું નથી. પુ. ૪માનું વૃત્તાંત લખતી વખતે અમે જે અનુમાન દોર્યું હતુ તે પણ સઘળી પરિસ્થિતિથી વાકેફ થઈને સ્વતત્ર રીતે જ દોર્યું હતુ. અમારા તે અનુમાનને અહીં વર્ણવેલા આ અમરાવતી સ્તૂપના શિલાલેખથી સમર્થન મળે છે એટલે હવે તે હકીકત, સત્યઘટના તરીકે પુરવાર થાય છે, ઓરિસ્સા સરકાર તરફથી કલિંગદેશના ઈતિહાસને લગતુ પુસ્તક હાલ જે લખાઈ રહ્યુ છે તેના વિદ્વાન સંપાદક ડૉ પાડયાએ, સમ્રાટ ખારવેલના ચરિત્ર અને હાથીગુફાના લેખ ઉપર અવનવો પ્રકાશ પાડયો છે તેમણે અમને આ બાબત બે એક પત્ર લખ્યા હતા પરન્તુ આ પુરાવો ત્યા સુધી અમને મળી આવ્યો નહોતો. એટલે અમારા પુ. ૪નુ લખાણ જોઈ લેવા વિનંતિ જ માત્ર કરી હતી. પરંતુ આ લેખથી હવે સાબિત થયુ કે રાજા શાતકરણિ વસિષ્ઠપુત્ર અને કલિંગપતિ એક જ સંપ્રદાયના હતા–એટલે કે બન્ને જૈનધર્મ પાળતા હતા. આ હકીકત શાતકરણિઓના સિક્કાઓથી પણ પુરવાર થઈ છે. અમરાવતી સ્તૂપને (જુઓ તે વિષય)[૨૭] અત્યાર સુધી બૌદ્ધધર્મના સ્મારક તરીકે લેખાવાય છે તે ભૂલભરેલુ છે; તેમજ આ અમરાવતી ઉર્ફે બેન્નાતટનગરની (જુઓ ઉપરમા) જાહોજલાલી ઈ. સ. ની પ્રથમ સદી સુધી તો જળવાઈ રહેલી દેખાય છે.

નં. ૧૧—૧૨ નાસિક

બન્ને વસિષ્ઠપત્ર સ્વામીશ્રી પુલુમાવીના છે પહેલામાં બીજુ વર્ષ, શિયાળાનું ચોથુ પખવાડિયુ, છઠ્ઠો (આઠમો)

---

(૨૫) સરખાવો ઉપરની ટીકા નં. ૧૪ તથા ૨૬.

(૨૬) આ બન્નેનો સમય (તેમના વૃત્તાતે જુઓ) સરખાવવાથી ખબર પડશે.

[નહપાણનું મરણ ઈ. સ. પૂ. ૭૪ મા છે, અને ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિની જીત ઇ. સ. પૂ. ૫૨–૫૩ મા છે. કદાચ તેથી પણ બેત્રણ વર્ષ આગળની છે; એટલે બે વચ્ચે લગભગ ૨૦–૨૨ વર્ષનું અતર છે]

(૨૭) સરખાવો પુ. ૧, પૃ. ૩૧૨ ટીકા ન. ૭૮.

દિવસ. તથા બીજામા છઠ્ઠુ વર્ષ, ઉનાળાનુ પાચમુ પખવાડિયું (પહેલો) દિવસ.

આ બન્ને લેખ વિશે ખાસ લખવા જેવુ નથી. નં. ૧૧મા સ્વામિશ્રી અને પુળુમાઈ શબ્દો છે જ્યારે નં. ૧૨માં શ્રી પુલુમાયી છે પરંતુ આ ફેરફારો કાંઇ ઐતિહાસિક હકીકતને સ્પર્શ કરતા નથી એટલે તે ઉપર ચર્ચાની જરૂર નથી

નં. ૧૩—નાસિક

વાસિષ્ઠીપુત્ર શ્રી પુલુમાવી, ૧૯ મુ વર્ષ, ઉનાળાનુ બીજુ પખવાડિયુ, અને તેરમો દિવસ

આ શિલાલેખ અતિ મહત્ત્વપૂર્ણ છે કારણ કે તેમા ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિના તથા તેની પાછળ ગાદીએ બેસનાર વાસિષ્ઠિપુત્ર શાતકરણિના જીવન ઉપર ખૂબ ખૂબ પ્રકાશ પડે છે અને તે પણ તે બન્નેની અતરની સગી થતી એક વ્યક્તિ તરફથી કોતરાયલ છે એટલે વિશ્વસનીય માહિતીરૂપ ગણાય તેમ છે તે વિશે ડૉ. રેપ્સન લખે છે કે "This is an inscription of Queen Gautamiputra Bala-Śri, the mother of Gautami Śri-Śatakarṇi and the grandmother of Pulumavi, the Lord of Deccan..... It records the donation of a cave by Queen Bala-Śri to the Buddhist monks of the Bhadāvaniya school dwelling on mount Triraśmi, and of the gift of Pulumavi of the village of 'Pisajipadaka' for its support=ગૌતમીપુત્ર શ્રી શાતકરણિની મા, અને દક્ષિણાપથેશ્વર[૨૮] પુલુમાવીની પિતામહી-દાદી, રાણી ગૌતમી બળશ્રીનો[૨૯] આ લેખ છે.. તેમા ત્રીરશ્મિ[૩૦] શૃગ ઉપર રહેતા 'ભદાવનીય'[૩૧] સપ્રદાયવાળા બૌદ્ધ[૩૨] સાધુઓને રાણી બળશ્રી તરફથી ગુફાની ભેટ અપાયાની,

(૨૮) દક્ષિણાપથેશ્વર અને દક્ષિણાપતિમા શુ ફેર છે, કોણ મોટુ ગણાય તેની ચર્ચા માટે આગળ ઉપર અગિયારમો પરિચ્છેદ જુઓ.

(૨૯) જૈન સાહિત્યમા "રાણાશ્રી બળશ્રી"ની સભામા (ક. સૂ. સુ ટી. પૃ ૧૨૮) કે રાજદરબારમા અમુક વાદ થયો એવા ઉલ્લેખો આવે છે. તે રાણાનો અને આ રાણીમાતા બળશ્રીનો સમય લગભગ એક આવે છે અને આ જૈન મતાનુયાયી, પ્રબળ ભાવનાશાળી અને લાગવગ ધરાવતી વ્યક્તિના સાનિધ્યમા ચર્ચા થાય તે પણ સુયોગ્ય લાગે છે. હાલ તો આટલી સૂચના કરી, વિશેષ સશોધન ઉપર તે હકીકતને છોડી દેવી રહે છે

(૩૦) જ્યારથી ચદ્રગુપ્ત સમ્રાટ દીક્ષા લઇને, તેમના ગુરૂ શ્રીભદ્રબાહુ સાથે દક્ષિણમા વિહાર કરી ગયા છે, ત્યારથી આ ગોદાવરી અને કૃષ્ણા નદીના મૂળવાળા પાર્વતીય પ્રદેશમા, જૈન સાધુઓની સ્થિતિ વિશેષ થવા માડી છે. તેથી જ જૈનધર્મી નહપાણ અને રૂષભદત્તે, જુન્નેર, પૈઠણ, નાસિક, કન્હેરી આદિ તેમના તીર્થધામોથી ભરચક એવા આ પ્રદેશ મેળવવા વારંવાર યુદ્ધો ખેલ્યા છે વળી સરખાવો ચતુર્થ પરિચ્છેદે રાજગાદીના સ્થાનવાળી હકીકતનું વર્ણન તથા પુ. ૪, પૃ. ૨૧૭ની હકીકત તથા પુ. ૩ના અતે આભિર અને ત્રિકૂટક રાજાઓનુ વૃત્તાત શ્રીભદ્રબાહુ પછી દસમી પેઢીએ થયેલ શ્રીવજ્રસ્વામિનું સ્વર્ગગમન (જુઓ નીચેની ટીકા નં. ૩૭) તથા તે બાદ થયેલ કેટલાક આચાર્યોનો વિહાર પ્રદેશ આ ત્રિરશ્મિ પર્વત સમજાય છે અને તેથી જ તે સમયે જૈન મતાનુયાયીઓ આ સ્થાનને પવિત્ર ગણી અતિ મહત્વ આપતા દેખાય છે.

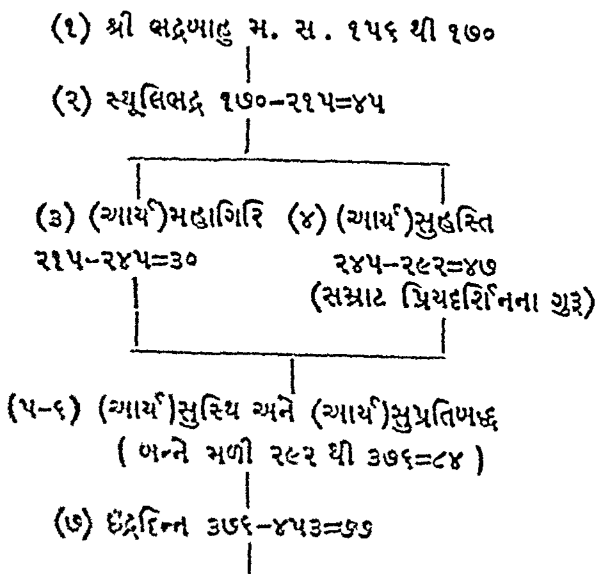
(ભદ્રબાહુ અને તેમની પેઢી માટે નીચેનુ વૃક્ષ અને તે પહેલાની પેઢી માટે પુ. ૨, પૃ ૩૦, ટી નં. ૧૨૬ જુઓ)

(૩૧) રાજા શાતકરણિનો ધર્મ જૈન છે. એટલે આ 'ભદાવનીય' શબ્દ પણ તેના ધર્મને લગતી કોઇ શાખાનોજ સંભવે છે. સે. બુ. ઇ. પુ. ૨૨ મા આને લગતા નામો પ્રો. જેકોબીએ આપ્યા છે તે જુઓ. જૈન વિદ્વાનો આ બાબત તપાસ કરે એવી વિનતિ છે. અથવા તેના ઉકેલમા કાઇ હેરફેર થઇ હોય તો તે તપાસી જોવું રહે છે. અમને કોઈ જાતની માહિતી ન હોવાથી કાઇ ચોક્કસ કરી શકતા નથી.

(૩૨) વિદ્વાનોએ પોતાની માન્યતા પ્રમાણે બૌદ્ધ શબ્દ જ વાપર્યે રાખ્યો છે. વાચકોને હવે ધીમે ધીમે ખાત્રી થતી જતી હશે કે, તે શબ્દમા ફેરફાર કરવાની જરૂરિયાત ઉભી થતી જાય છે.

તથા તેના નિભાવ માટે 'પિમાછપદક' નામે[33] ગામડું પુલુમાવીએ બક્ષીસ આપ્યાની નોંધ કરી છે." આટલું લખીને ગ્રન્થકર્તાએ, રાણીબળશ્રીના પુત્ર ગૌતમીપુત્રના પુત્ર તરીકે વાસિષ્ઠિપુત્ર શ્રી પુલુમાવીને જણાવતો કોઠો બતાવ્યો છે. પરન્તુ આપણે આગળ ઉપર સાબિત કરીશું કે વસિષ્ઠપુત્ર તે ગૌતમીપુત્રનો પુત્ર નથી. પરતુ તેના મોટાભાઈનો પુત્ર એટલે ભત્રીજો થાય છે. બાકી રાણી બળશ્રીનો પૌત્ર થતો તે વાત તો બરાબર જ છે. બીજી હકીકત એ છે કે, જ્યા ત્યા સાધુઓ અને તપસ્વીઓ માટે કોઈ ગામડું (ગામડાની પેદાશ) પણ સાથે સાથે બક્ષીસ આપ્યાની જે વાત શિલાલેખોમા વિચારપૂર્વક જણાવવામાં આવે છે તે સાબિતી આપે છે કે, પ્રાચીન સમયે રાજકર્તાઓ પોતાના ધર્મપ્રત્યે કેવા પ્રેમ-કાળજી અને ધગશ ધરાવતા હતા (પુ ૨મા સિક્કા પ્રકરણે દર્શાવેલી હકીકત સાથે સરખાવો). તેમ એ પણ સ્પષ્ટ થતુ જાય છે કે, પૂર્વકાળે ઋષિમુનીઓ કે આત્મચિન્તનાર્થે તલસતા અભ્યર્થીજનો, વસતીમા-સસારમા રહેલા મનુષ્યના સંસર્ગમા નહોતા રહેતા પણ ગિરિશિખરો અને ગુફાઓ જેવા એકાત અને નિર્જન સ્થળોમા જ રહેવાનું પસંદ કરતા[34] હતા તથા તેમને નિભાવવા માટેનો બોજો વસતી કે પ્રજા ઉપર નહી પણ રાજ્ય ઉપર કે રાજકર્તા ઉપર જ રહેતો હતો.

લેખના હાર્દ વિશે આટલી સામાન્ય ચર્ચા કરીને હવે તેની ઐતિહાસિક બાજુ તરફ વળીશુ. ડૉ. રેપ્સન જણાવે[35] છે કે, "The great historical importance of the inscription consists in the information which it gives as to the extent of Gautamiputra's dominion and the events of his reign=તે લેખનું મહાન ઐતિહાસિક મહત્ત્વતો, ગૌતમીપુત્રના રાજ્યના વિસ્તારને લગતી તથા તેના રાજ્યના અન્ય બનાવોને લગતી જે માહિતી તેમાં અપાઈ છે તેને લીધે છે. આ પરત્વે પોતાના વિચાર સક્ષિપ્તમાં (પ્ર. પૃ. ૩૧, પારિ ૪૨ જુઓ) જણાવી દીધા છે કે, In Queen Bala-Śri's inscription Gautamiputra is styled king of the following countries:—Asika, Asaka, Muḷaka, Suratha, Kukura, Aparānta Anūpa, Vidarbha, Ākara, Avanti (p. xxxiii); Gautamiputra is further styled 'lord' of the following mountains:–Vindhyā, Ṛksvat or Ṛksa Paripātra, Sahyādris, Krishnagiri, Maca, Sristana, Malaya, Mahendra, Seṭagiri and Cakora=રાણી બળશ્રીના શિલાલેખમા નીચે જણાવેલ પ્રદેશના[36]

(૮) દિન્ન ૪૫૩-૪૭૦=૧૭

(૯) સિંહગિરિ ૪૭૦-૫૪૮=૭૮

(૧૦) વજ્ર ૫૪૮-૫૮૪=ઈ. સ. ૨૧ થી ૫૭=૩૬= (શકારિ વિક્રમાદિત્ય તથા તેના પછી ત્રણ રાજાના સમકાલિન; જન્મ ઇ. સ. પૂ. ૩૧)

(૩૩) નીચેનો શિલાલેખ ન. ૧૪ જુઓ.

(૩૪) જૈનધર્મના તીર્થંકરોના મોક્ષસ્થાનો પણ આ કારણથી જ પાર્વતીય પ્રદેશમાં આવ્યા સમજવા (જુઓ પુ ૧ પૃ. ૭૬ ટી. ન. ૧૩ તથા સરખાવો પુ. ૨ મા પ્રિયદર્શિનના ખડક લેખોવાળા સ્થળો.

(૩૫) કો. આ. રે. પ્ર. પૃ. ૫૦.

(૩૬) આ પ્રદેશના તથા પર્વતના કેટલાક નામો ભૂ-

રાજવી તરીકે ગૌતમીપુત્રને સબોધ્યો છે—અસિક, અસક, (અશ્મક), મૂળક, સુરઠ,(સૌરાષ્ટ્ર) કુકુર, અપરાંત, અનૂપ, વિદભ (વિદર્ભ), આકાર, અવંતિ (પ્ર. પૃ. ૩૩ જુઓ),તે ઉપરાંત ગૌતમીપુત્રને નીચેના પર્વતનો સ્વામી હોવાનું પણ જણાવ્યુ છે, વિંધ્યા, રૂક્ષવત્,[૩૭] ઉર્ફે રૂક્ષ, પારિપાત્ર, સહ્યાદ્રિ, કૃષ્ણગિરિ[૩૮], મચ, શ્રીસ્તન, મલય, મહેન્દ્ર, સેઢગિરિ (શ્વેતગિરિ કે શ્રેષ્ઠગિરિ) અને ચકોર" આ પ્રમાણે લખીને પોતાનો સ્વતત્ર અભિપ્રાય દર્શાવતા હોય તેવા ઉદ્ગાર (જુઓ પૃ ૮૬) કાઢે છે કે "While the place-names in the inscription thus merely record the conquests of Gautamiputra and in no way represent the extent of his empire, the names of the mountains mentioned more adequately vindicate his claim to be called 'the Lord of the Daccan (Daksinapathapati)' the heriditary title of the Śātavahana dynasty=જોકે લેખમાના સ્થળોના નામો ઉપરથી ગૌતમીપુત્રે મેળવેલ જીતોની[૩૯] નોંધ નીકળે છે અને તે ઉપરથી કોઈ પણ રીતે તેના સામ્રાજ્યનુ માપ[૪૦] નીકળી શકતું નથી, છતાં જે પર્વતોના નામનો નિર્દેશ કરાયો છે તે ઉપરથી તો તેને જે દક્ષિણાપથપતિ (કે જે ઉપનામ શાતવહન વશનું જ[૪૧] છે) કહેવામા આવે છે તે દાવો વિશેષ સ્પષ્ટ-

---

ગોળમા જાણીતા છે અને કેટલાક સંશોધન માગે છે વણાની ઓળખ પુ. ૨ મા પ્રિયદર્શિનના વર્ણને સુદર્શન તળાવની પ્રશસ્તિમા, તથા પુ. ૪ મા રૂદ્રદામનના વૃત્તાતમા અપાઇ ગઇ છે ત્યાથી જોઇ લેવી.

બાકી જે ઉપયોગી નથી તે મૂકી દીધા છે. તેમ કેટલાકની માહિતી મળતી નથી અથવા તો શકામય છે.

(૩૭) ક. સૂ. સુ. ૧૩૦:–પોતે એટલે વજસૂરિ (જુઓ ઉપર ટી. ન. ૩૦) સાથે રહેલા સાધુની સાથે રથાવર્ત પર્વત ઉપર જઇ અનશન કરી દેવલોકે ગયા (સોપારક નગરમા પોતે સ્થિતિ કરીને રહ્યા હતા તેના અનુસધાનમા ઉપરનુ વાક્ય ઉચ્ચારાયું છે). એટલે કે ત્યાથી પોતે રથાવર્ત પર્વત ઉપર ગયા છે. જેથી સમજવું રહે છે કે, આ પર્વત સોપારક નગરની બહુ નજીકમા હશે. વળી રાજા હાલ શાલિવાહનના વૃત્તાતે તેની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિવાળા પારિગ્રાફે જુઓ.

(૩૮) કો. આ રે. પૃ. ૩૩·—The Black Mountain, which is mentioned in the Kanheri inscription and from which, no doubt Kanheri takes its name=કાળોપર્વત, જેનું કન્હેરી લેખમા વર્ણન અપાયું છે (જુઓ આ. સ. વે. ઈ. પુ. ૫, પૃ. ૭૯ ટી. ન. ૧૫ તથા પૃ. ૮૪ ટી. ૨૪) અને જે ઉપરથી કન્હેરીનુ નામ (જુઓ નીચે શિલાલેખ ન. ૨૨) પડયું હોય એમ શંકારહિત લાગે છે.

ઉપરની ટીકા નં. ૩૦ની હકીકત સાથે સરખાવો.

(૩૯) એકરીતે કહીએ તો આ જીતો તેણે મેળવી પણ કહેવાય, પરંતુ તે લડાઇઓમા તેણે સ્વતત્રપણે ભાગ નહી ભજવતા, પોતાના મિત્ર એવા ગર્દભીલવંશી ભૂપતિઓની કુમકે રહીને લડયો છે એટલે તેનો યશ અને ભૂપ્રાપ્તિનો લાભ, તે ગર્દભીલોના નામે ચઢાવાયો છે (જુઓ પુ ૪મા તેમનું વૃત્તાત. આ વશના અને ગર્દભીલવશી સિક્કાઓમા અવતિનું cross & balls વાળુ ચિન્હ પણ આ કારણને લીધે જ છે, તથા સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિમાથી ગૌતમીપુત્રના સિક્કાઓ જે મળી આવે છે તે તથા સાચી સ્તૂપ ઉપર શાતકરણિનો લેખ પણ આ કારણને લીધે છે. જુઓ ઉપરમા લેખ ન. ૪નુ વર્ણન; તે સર્વ આ સ્થિતિની સાબિતીરૂપ સમજવું.) સરખાવો નીચે ટી. ૪૦.

(૪૦) ઉપર નિર્દિષ્ટ થયેલ સ્થળોના–પ્રદેશના નામો જોનારને તો તુરત લાગશે જ કે તેનુ સામ્રાજ્ય ઉત્તર હિંદમા પણ વિસ્તરેલું હોવું જોઇએ, છતા તેમ નથી બનવા પામ્યુ તે માટે જ આ ઉદ્ગારો સાક્ષીરૂપ સમજવા. (ઉપરની ટીકા ૩૯ સરખાવો)

(૪૧) આખા શાતવહન વશનું તેમણે કહી દીધું છે તે વ્યાજબી નથી આમ બોલવાને તેમણે જો કે કારણ બતાવ્યું છે કે, ઉપરના લેખ ન. ૧, તથા આ નં. ૧૩ ના લેખમા તે શબ્દ વપરાયો છે, તેમતો પુલુમાવી વાસિષ્ઠપુત્રના સંબંધમા દક્ષિણાપથેશ્વર પણ વપરાયો છે પરતુ ખરી હકીકત એ છે કે, ન ૧ અને ૧૩વાળા શાતવાહન વંશીઓ તેવા પરાક્રમી થયા હતા તેમજ તેમના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર પણ આખા દક્ષિણ હિંદમા પ્રસરી રહ્યો હતો અને તેથીજ માત્ર બે ચાર જણાનેજ તે ઉપનામ આપી શકાય તેમ છે, નહી કે દરેકે દરેકને.

પણે દેખાઇ આવે છે."

વળી આગળ જતાં પારિ. ૪૫મા વસિષ્ઠપુત્ર શાતકરણિની કારકીર્દિનુ વર્ણન કરતા કહે છે કે "Gautamiputra Srī-Satakarni, was succeeded by his son Vasisthīputra Srī-Pulūmāvi who is known to have required for at least 24 years...whom Rudradaman (inscr dated Śaka 72=A.D.150) twice in fair fight completely defeated It is significant that in this inscription the terrtorial titles which Gautamiputra won by his conquests are not inherited by his son who is simply styled 'Lord of the Deccan (Daksiṇāpatheśvara)= ગૌતમીપુત્ર[૪૨] શ્રી શાતકરણિની પછી તેનો પુત્ર વસિષ્ઠપુત્ર શ્રીપુલુમાવી ગાદીએ બેઠો છે. તેણે ઓછામા ઓછું ૨૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે—જેને બે વખત ખુલ્લા યુદ્ધમાં સપૂર્ણપણે રૂદ્રદામને હરાવ્યો હતો (શિલાલેખની સાલ શક ૭૨=ઈ. સ. ૧૫૦)...ખાસ નોધવાલાયક છે કે, પોતે મેળવેલ જીતને લીધે ગૌતમીપુત્રે જે ઉપનામો બિરૂદો—પ્રાપ્ત કર્યા હતા તે આ શિલાલેખમા તેના પુત્રને લગાડવામાં[૪૩] આવ્યા નથી, તેને તો માત્ર દક્ષિણાપથેશ્વર જ કહીને સબોધ્યો છે.

ઉપરના કથનમા અનેક હકીકતનો વિરોધ આપણે નોધાવવો પડે તેમ છે. (૧) પ્રથમ તો પુલુમાવી તે ગૌતમીપુત્રનો પુત્ર (ઉપર ટી. ન. ૧૭ તથા પૃ. ૯૭ની હકીકત) નથી પણ ભત્રીજો થાય છે પરતુ તે મુદ્દો કાંઈ ગભીર નથી. (૨) પુલુમાવીનું રાજ્ય તો લગભગ ૬૫ વર્ષ સુધી ચાલ્યું છે (જુઓ વશાવળી) પરન્તુ અહીં ઓછામાં ઓછું ૨૪ વર્ષ[૪૪] ચાલ્યાનુ જણાવાયુ છે એટલે આપણે ખાસ વિરોધ ઉઠાવવાનું પ્રયોજન નથી જ. બાકી ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિનો રાજ્યકાળ ૨૪ વર્ષે પૂરો થયો હતો એટલું સત્ય છે. (૩) રૂદ્રદામને બે વખત હરાવ્યાની વાત—સુદર્શનના તળાવની પ્રશસ્તિ ઉપરથી ઉપજાવી કાઢી છે પુ. ૨. પૃ ૩૯૩-૭ અને પુ ૪મા પૃ. ૨૦૮થી ૧૬૯ સાબિત કરી ગયા પ્રમાણે તે સર્વ હકીકત તો સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનની યશગાથારૂપે લખાઈ છે. રૂદ્રદામનને તેમા સબધ નથી વળી તે પ્રશસ્તિમા કો. આ. રે.ના ઉતારામા ૭૨ની સાલનો આક પણ નથી પરતુ મૂળ એ. ઇ. પુ ૮મા છે. એટલે કે તેમણે તો રૂદ્રદામનના અન્ય લેખમાંનો આક સાથે ઘટાવીને લખી દીધી છે છતાં રૂદ્રદામનની હૈયાતિનો તે સમય હોઈને આપણે સ્વીકારી લઇશું પરંતુ રૂદ્રદામનનો સમય ઈ. સ. ૧૫૦ નથી તેનો સમય તો પચીસ વર્ષ મોડો છે (જુઓ પુ. ૪ તેનુ વૃત્તાત) તે તેમના જણાવ્યા પ્રમાણે પેલા ગ્રીક ભૂગોળવેત્તા ટોલેમીને ચષ્ઠણના સમકાલીન તરીકે ગણવાથી સાબિત કરી શકાય છે છતા ઇતિહાસમા જ્યા

(૪૨) આ નામવાળી વ્યક્તિઓને નં ૧૭ અને ન ૧૮ ધારીને લખાણ કર્યું છે. પરંતુ હવે આપણને માહિતી મળી રહી છે કે, એક નામની અનેક વ્યક્તિઓ થઇ છે તો પછી નં. ૧૭ને બદલે નં. ૨૪ કે ૨૬ કા ન હોય તેમજ ન. ૧૮ ને સ્થાને ન. ૨૫ કે ૨૯ કા ન હોય. (સરખાવો નીચેની ટીકાઓ નં.૪૩ તથા ૪૪) જો કે રૂદ્રદામનને લગતી હકીકત તો નીપજાવી કાઢેલી હવે પુરવાર થઇ છે એટલે અત્રે જે વિચારો દર્શાવાયા છે તે બહુ મહત્ત્વના નથી ઠરતા. નં. ૧૭, ૧૮ના જીવનચરિત્રે કરેલ વિવેચનથી સ્પષ્ટ થઇ જાય છે કે, આ નં. ૧૩નો લેખ ન. ૧૭, ૧૮ ના આશ્રપતિને આશ્રયીનેજ લખાવેલ છે.

(૪૩) ઘણા નામોવાળા પ્રાંતોની જીત મેળવી તેથી તે મોટો નથી ઠરતો, ઘણા નામો એકઠા કરવાથી જે વિસ્તાર બને, તેના કરતા યે ઘણો મોટો વિસ્તાર કેવળ એક નામથી પણ સૂચવી શકાય છે.

વળી દક્ષિણપતિ અને દક્ષિણાપથેશ્વર વચ્ચેનો ભેદ કોઇએ ઉકેલી બતાવ્યો નથી એટલે તેમની સરખામણી અસ્થાને છે (સરખાવો ઉપરની ટીકા ૪૨ તથા નીચેની ન.૪૪)

(૪૪) ૨૪ વર્ષ છે એટલે અહી ન. ૨૬નોજ લેખવાનો છે, વળી ન. ૨૪, ૨૫ અને ૨૬વાળામા પણ ગૌતમીપુત્ર વાસિષ્ઠપુત્ર એમ, કોઈ ઉપરનો કે કોઈ પાછળનો છે, તે જ પ્રમાણે નં. ૨૭, ૨૮ અને ૨૯નુ પણ છે. વળી તે સર્વેનો સમય ચષ્ઠણ અને રૂદ્રદામનના સમસમયી તરીકે પણ છે. એટલે ક્યો કોણ, તે નક્કી કરવું જરા મુશ્કેલ છે.

ચોકસાઈનું તત્ત્વ ન હોય ત્યા ૨૫-૩૦ વર્ષનું અંતર ચલાવી લઈ શકાય તેવુ ગણાય છે ને હિસાબે રુદ્રદામનનો સમય ઈ. સ. ૧૫૦નો કબૂલ રાખતાં પણ વસ્તુસ્થિતિનો મેળ ખાય તેમ નથી. કેમકે આ વસિષ્ઠપુત્ર શાતકરણિનું મરણ જ (જુઓ વંશાવળી) રુદ્રદામનના સમય પહેલા લગભગ સો વર્ષ ઉપર થઈ ગયું છે. એટલે તેની સાથે યુદ્ધમા ઉતરવાની કલ્પના જ વંધ્યાપુત્ર જેવી કહેવાય. રુદ્રદામનને દક્ષિણના સ્વામી એવા આંધ્રપતિ સાથે યુદ્ધમા ઉતરવુ પડ્યુ છે, પણ તે વ્યક્તિ જ અન્ય છે મતલબ કે આખોયે રુદ્રદામનનો પ્રસંગ જ[45] તદ્દન ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય છે. (૪) સૌથી વિશેષ વાંધા પડતી બાબત હવે આવે છે ગૌતમીપુત્રને રાણીશ્રી બળશ્રીએ દક્ષિણાપથપતિ (કો. આ. રે. પૃ ૩૬, તથા ઉપરમા પૃ ૧૦૩) અને વસિષ્ઠપુત્રને દક્ષિણાપથેશ્વર (કો આં રે પૃ ૩૮; તથા ઉપરમા પૃ ૧૦૪) કહીને સંબોધ્યો છે આ બને શબ્દોમા દક્ષિણાપથ સામાન્ય શબ્દ છે; ઉપરાત એકમા પતિ અને બીજામાં ઈશ્વર શબ્દ સમાસરૂપે જોડ્યા છે પતિ શબ્દથી કેવળ સ્વામિત્વ સૂચવાય છે જ્યારે ઈશ્વર શબ્દથી માલિકી, મોટાઈ, ચડિયાતાપણુ બતાવવા ઉપરાત પૂજ્યભાવ પણ દર્શાવાય છે મતલબ કે દક્ષિણાપથપતિ કરતા દક્ષિણાપથેશ્વરનો હોદ્દો ઘણા પ્રકારે ચઢિયાતો છે, છતા કો. આ રે ના વિદ્વાન લેખકે ઉતરતો[46] ગણાવ્યો છે. સમજાય છે કે, આ સમાસનો અર્થ રુદ્રદામનની હકીકત સાથે મેળ ખાતો કરવા પૂરતો જ તેમનો ઉદ્દેશ હશે બાકી આપણે આ બન્ને કાકા-ભત્રીજા-ભૂપતિઓના વૃત્તાતમા સાબિત કરી આપીશું કે, ભત્રીજો અનેક રીતે કાકા કરતા ચઢિયાતો જ હતો અને રાણી બળશ્રીએ અર્પેલા બિરુદો યોગ્ય જ હતા.

નં ૧૪—નાશિક

વસિષ્ઠીપુત્ર શ્રી પુલુમાવી, રાજ્યના ૨૨મા વર્ષે, ઉનાળાનુ (?) પખવાડિયું સાતમો દિવસ.

This is a continuation of the last, Pulumavi the Lord of Navanagar (Navanara-Swami) sends an order to his minister in Govardhana that the village of 'Sudasana' (Skt; Sudarśana) given to the monks on the date mentioned in the last inscription, shall be exchanged for the village of 'Sāmalipada' 'Sudarsana must therefore be another name of the village of Pisājipadaka=

છેલ્લા (લેખ)ના અનુસંધાનમા આ લેખ છે. નવનર સ્વામિ[47] -(નવનરપતિ અથવા નગરપતિ) ગોવર્ધન પ્રાંતના પોતાના સૂબાને ફરમાવે છે કે, આગળના લેખમા દર્શાવેલી મિતિએ સાધુઓને જે સુદર્શન ગામ અપાયુ છે તેને બદલે સામલીપદ ગામ હવે આપવું. તે ઉપરથી સમજાય છે કે, પીસાજીપદકના ગામડાનું બીજું નામ સુદર્શન હોવું જોઈએ.

આમા પીસાજીપદક (જુઓ નં ૧૩નો લેખ)નું બીજુ નામ સુદર્શન હતું એમ સ્પષ્ટપણે સમજાય છે. તે ઉપરાત જે આપણે ચર્ચા કરવા યોગ્ય મુદ્દો છે તે તો પુલુમાવીના ઉપનામને લગતો જ છે. ડૉ. ભાઉદાજી (જ. બો બ્રે રો. એ. સો પુ. ૮. પૃ. ૧૨૯) તથા ડૉ. બુહ્લે (જ. બો. બ્રે. રો. એ સો. ૧૯૨૮, ન્યુમીરીઝ, પુ ૩,) ડૉ. રેપ્સનના મતને મળતા થઈને જણાવે છે કે, નવનર એટલે નવું નગર જે વસાવવામા આવ્યુ હતું તેનો સ્વામી તેને કહેવો. એવી

(૪૫) રુદ્રદામને પોતાની પુત્રી શાતકરણિ વેરે પરણાવી હતી એવી જે માન્યતા પ્રચલિત છે, તેનું વર્ણન આગળ, લેખ નં. ૧૭ મા આવશે. એટલે અત્રે તે હકીકત ઉચ્ચારી નથી.

(૪૬) જોકે અંગ્રેજી અનુવાદ કરતા તો તેમણે બન્ને ઠેકાણે Lord of Deccan=દક્ષિણપતિ જ કર્યો છે, પરંતુ બન્નેના જીવન વૃત્તાતનું વર્ણન કરતા આ વાત તેમણે સ્પષ્ટ કરી નાખી છે.

(૪૭) શિલાલેખમા મૂળ નવનર શબ્દ છે. તેમાં નવનગર લખેલ નથી. નવનગર તો વિદ્વાનોએ બંધ બેસતુ કરવાનું યોજેલ છે.

ગણત્રીથી તે મુદ્દો સમજાવે છે કે, નહપાણ ક્ષહરાટના સમયે અંધ્રપતિઓને રાજગાદીનું સ્થાન છોડી દેવાની ફરજ પાડી હતી એટલે વિજેતાઓએ તે રાજગાદીના સ્થાનને ભાંગી તોડી નાખ્યું હતું પણ પાછળથી જ્યારે આ પ્રદેશ જીતી લઈને નગરને સુંદર કરીને–સમરાવીને રાણી બળશ્રીના પુત્ર–પૌત્રે રાજગાદી અસલના સ્થાને લાવ્યા ત્યારે તેણે તે નગરીને નવ (નવું) નગર એવું ઉપનામ આપ્યું હતું. એક રીતે આ સુચના વધાવી લેવામાં કાંઈ વાંધા જેવું નથી લાગતું; પરંતુ કેવળ આટલું જ કારણ શિલાલેખમાં તેને નવનર સ્વામિ તરીકે ઓળખાવવાને પૂરતું ગણી શકાય કે કેમ? તે મુદ્દાનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે વિશેષ ઊંડાણમાં ઉતરવાની જરૂર પડે છે જ. એક તો એજ પ્રશ્ન પ્રથમ ઉઠે છે કે, શું વિજેતાએ રાજનગરને તોડી ફોડીને વેરવિખેર કરી નાખ્યું હતું ખરૂં? કાંઈ પૂરાવો નથી જ માત્ર કલ્પના જ કરી લીધી છે. વળી બીજું ઉપરોક્ત હાર ખમી લીધા પછી કેટલોય ગુમાવેલ મુલક તેમણે પાછો હસ્તગત કરી લીધો હતો; એટલું જ નહિ પરન્તુ ગુમાવેલ કરતા અધિક પ્રમાણમા નવો પણ મેળવી લીધો હતો અને પોતાની જાહોજલાલીમા પણ ઓર વૃદ્ધિ કરી દીધી હતી. એટલે નગર વસાવવા કે સમરાવવા જેવું ધ્યેય રખાયું હોય તે બનવા યોગ્ય નથી. છતાં ઠરાવો કે, જેમ સાડાત્રણ મણની એક મનુષ્ય દેહમા નવટાંક જેટલા નાકની કિંમત વધારે અંકાય છે તેમ, અનેક પ્રદેશોની જીતની સરખામણીમા રાજપાટનું સ્થળ નાનું હોય તો પણ તેની કિંમત અનેક ગણી વિશેષ લેખવી જોઈએ જ. કબૂલ. પરન્તુ ભૂલવું જોઈતું નથી કે લેખ કોતરાવનારે તો 'નવનરસ્વામિ' શબ્દ જ લખ્યો છે નહીં કે 'નવનગર સ્વામિ'–એટલે તે લખવામાં વિશેષ હેતુ રહ્યો હોય એમ સમજાય છે. અમારી માન્યતા છે કે નવ એટલે નવું નહિ પણ સંખ્યાવાચક શબ્દ લેવો અને નર એટલે નરરત્ન–નરપુંગવ. એટલે નવનરરૂપી રત્નોએ જેને સ્વામિ તરીકે કબૂલ્યો છે તેવો નરપતિ; જેના રાજદરબારમા નવ વિદ્વાનો સભામા હાજર રહી કોઈ પણ પ્રશ્નનો ઉકેલ લાવવામાં તત્પર રહે છે અથવા બહારથી આવતા પંડિતોને આ નવ પુરૂષો કોઈ રીતે જીતવા દેતા નથી અને રાજાની આબરૂને ઊંચીને ઊંચી જ રાખ્યા કરે છે; જેમ અકબર શહેનશાહના દરબારે બીરબલ, ટોડરમલ, અબુલફઝલ આદિ હતા, તેથી પ્રાચીન સમયે અવંતિપતિ અને ગ્વાલિયરપતિના દરબારે બાણ, મયુર, ભવભૂતિ, વાચસ્પતિ ઈત્યાદિ હતા, તેથી પૂર્વે કાલિદાસ, ભાસ ઇત્યાદિ હતા, તેમ શકારિ વિક્રમાદિત્યના દરબારે પણ સાત કે નવ મહાપુરૂષો શોભતા હતા તેવી દંતકથા પ્રચલિત છે. વળી આપણે જાણીએ છીએ કે વિક્રમાદિત્ય ગર્દભીલ–શકારિને અને તેના વંશજોને, દક્ષિણપતિ શતવહનવંશી સાથે મિત્રતા ચાલી આવતી હતી અને તેને અંગે રાજદ્વારી ક્ષેત્રે પણ મદદે આવીને ઉભા રહેતા હતા. અમરકોષકારે રાજા હાલ શાલિવાહનને વિક્રમાદિત્યની ઉપમા આપી છે તથા કવિ ગુણાઢ્યે ગાથાસપ્તતિ નામે ગ્રંથરચીને પોતાના પોષક ભૂપતિને વિક્રમની સાથે સરખાવ્યો છે. આ બધા દૃષ્ટાંતો અમે ઉપર સૂચવ્યું છે તેવા રાજ્ય દરબારે પોષાતા નવરત્નોની પ્રથા ચાલી આવતી હોવાની માન્યતાને વિશેષપણે મજબૂત બનાવે છે. અને રાજાઓ આવી રીતિએ પોતાની આબરૂ તથા કીર્તિ દેશપરદેશમાં ફેલાતી જોવાને અતિ ઉત્સુક રહેતા હતા તથા તેમા પોતે અભિમાન પણ ધરાવતા હતા. એટલે પુલુમાવી શાતકરણિએ પણ તેજ પ્રથાનું અનુકરણ કર્યું હોય તો તેમા કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. અને આપણે તેનું જીવનચરિત્ર લખતાં જોઈશું કે આ પુલુમાવી ઘણો જ સાહિત્ય અને કળારસિક રાજા હતો એટલે કે પોતે તેવી રીતે વિદ્વાનોને ઉત્તેજન આપતો, એટલું જ નહિ પણ સ્વતઃ પોતે પણ ગ્રંથો રચીને મૂકતો ગયો છે તેથી આવા વિદ્યાવલ્લભ રાજા પોતાને નવનર સ્વામિ તરીકે ઓળખાવવા માટે મનમાં અભખરો રાખ્યા કરે અને એની પ્રસિદ્ધ કરવા લેખમાં તથા પ્રકારની ઓળખ કોતરાવે તે સમજી શકાય તેમ છે. એટલે 'નગરસ્વામિ'ને બદલે, જેમ લેખમાં 'નવનરસ્વામિ' લખ્યું છે તેમજ તેનો ઉકેલ કરવાનો છે.

નં ૧૫—કાર્લે

વસિષ્ઠપુત્ર સ્વામીશ્રી પુલુમાવી, ૭મું વર્ષ ઉનાળાનું ૫મું પખવાડિયુ. પ્રથમ દિવસે.

The inscription records the donation to the monks of Valuraka of a village by so and so=અમુક માણસે વાલુરકના સાધુઓને કોઈ ગામ અક્ષિસ આપ્યાની હકીકત આ લેખમા નોધી છે. વાલુરકના સ્થાને ઈલૂરક-ઈલૂરા-એલોરાની ગુફા તરીકે જેને આપણે વર્તમાનકાળે ઓળખીએ છીએ ને જે ગુફા તે સમયે મામાડ-મનમાડના આહાર પ્રાંતમા ગણાતી હતી (ઉપરમા લેખ ન ૯) તે કહે છે એમ સમજવુ. એટલી જ સૂચના અમારે કરવાની છે.

નં. ૧૬—કાર્લે

વસિષ્ઠપુત્ર શ્રીપુલુમાવી, ૨૪મુ વર્ષ, શિયાળાનુ ત્રીજુ પખવાડિયુ, ૩જો દિવસ.

તેમા પોતે જે કાર્ય ૨૧મા વરસે કર્યું હતું તેનો ઉલ્લેખ છે આ આંક ૨૧નો જે છે તેને ડૉ બ્યુલરે પ્રથમ ૩૧ તરીકે વાચ્યો હતો, પણ ૨૪મા વર્ષે જે હકીકતની નોધ લેવાય છે તેનો સમય તેની પૂર્વેનો જ હોય, પાછળનો મળવી શકે નહિ તે સ્પષ્ટ છે અને તે પ્રમાણે હવે સુધારો થઈ પણ ગયો છે એટલે તે સંબધી કાંઈ કહેવાપણુ રહેતુ નથી.

શિલાલેખ નં ૧૭

ધણુકરીને વાસિષ્ઠીપુત્ર શ્રીપુલુમાવીની રાણીનો જ છે. મિતિ વિનાનો છે.

ડૉ રેપ્સને આ પ્રમાણે નોધ લખી[૪૮] છેઃ—The inscription is fragmentary, and its exact purport is uncertain. The queen's name is missing but she is described as "Queen of Vasisthiputra Śrī Śātkarni, descended from the family of Kardamaka kings, she was almost certainly also described as [the daughter] of the Mahākṣatrapa Rudra. There can be little doubt that the Vāsisthīputra here mentioned is Pulumavi and the Mahāksatrapa Rudra is Rudradāman=લેખ ત્રૂટક દશામા છે, અને તેનો ઉદ્દેશ અચોક્કસ છે રાણીનુ નામ ગુમ થયુ છે પણ તેણીને કારદમક રાજકુટુંબમાથી ઉતરી આવેલી[૪૯] અને વાસિષ્ઠીપુત્ર શાતકર્ણિની રાણી તરીકે ઓળખાવી છે ધણુખરૂ નક્કી જ છે કે તેણીને મહાક્ષત્રપ રૂદ્રની [પુત્રી] તરીકે જ ઓળખાવી છે. એ પણ નિસંદેહ છે કે, અત્ર દર્શાવેલ વાસિષ્ઠીપુત્ર તે પુલુમાવી છે અને મહાક્ષત્રપ રૂદ્ર તે રૂદ્રદામન છે.

આ કથનમા અમારે જે મોટો વિરોધ કરવો રહે છે તે, વિદ્વાનોએ કેવી કલ્પનાના ઘોડા દોડાવ્યા છે એ બાબતનો છે. વિદ્વાનો કરે તે સર્વ માન્ય થઈ જાય અને કોઈ નવો ઉગતો કે અપરિચિત લેખક તે પ્રમાણે કરે તો તેને સર્વ ઉતારી જ પાડવા મંડી પડે છે, આ પ્રકારની મનોદશા પ્રવર્તિ રહી છે. ઉપર અમે જે શબ્દો ટાંકયા છે તે અક્ષરશઃ છે તેમજ તેને લગતું વિવેચન (જુઓ ઉપરમા ટીકા ન. ૪૯) જે કરેલ છે તે સર્વ અમે બરાબર વાચી જોયુ છે. છતાં કયાંય આ કથનને પૂરવાર કરી આપે તેવી હકીકત જણાવી જ નથી. અલબત્ત સંભવે છે કે, લેખનો મૂળ ઉતારો જ્યાથી[૫૦] લેવાયો છે ત્યા તેની ચર્ચા કરાઈ હોય

---

(૪૮) કે઼ા. આ. રે. પ્ર. પૃ. ૫૧, તથા પારા ન. ૪૬, ૪૭ પૃ. ૩૮, ૩૯.

(૪૯) કદંબ અને શતવહન કુટુંબો વચ્ચે લગ્નગ્રંથી ઘણા સમયથી ચ્યાલી આવેલ છે તે માટે પૃ. ૫૨ ટી. નં. ૩૪ની પેટા કલમ છ, જ, જુઓ તથા આગળ ઉપરના લેખ ન. ૨૪, ૨૬, ૨૭ અને ૨૮ જુઓ.

(૫૦) બ્યુલર આ. સ. વે ઈ. પુ. ૫, પૃ.૭૮ પ્લેઈટ ૫૧, ૧૧, વળી સરખાવો. ઇ. એ પુ. ૧૨ (૧૮૮૩) પૃ. ૨૭૩. [પાછળથી ઇ એ. પુ ૧૨ જોઈ વાચ્યું છે. તેમા લખ્યા પ્રમાણે જ, લેખની લિપિનો ઉકેલ કરી શકાતો હોય તો

તો તે આપણે તપાસવી રહે છે. એટલુ જણાવી આ લેખ પરત્વે જે શબ્દો ઇ. એં. પુ. ૧૨મા મૂળ તરીકે આપવામા આપ્યા છે અને જે અમે ટી. નં. ૫૦મા અક્ષરશઃ ઉતાર્યા છે તે સબધી અમારા વિચાર જણાવીશુ. પ્રથમ તો તેનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે, વાસિષ્ઠપુત્ર શાતકરણિની રાણીએ, કે જેનો જન્મ કારદમક વશમા થયો છે અને જે મહાક્ષત્રપરૂદ્ર—ની પુત્રી થતી હતી તેણે—અમુક કાર્ય કરાવ્યુ. આ વાકયમાના ત્રણ અક્ષરો વિવેચન માગી લે છે. એક વાસિષ્ઠપુત્ર, બીજો કારદ્દમદ અને ત્રીજો મહાક્ષત્રપરૂદ્ર; એક પછી એક શબ્દો વિશે આપણે વિચાર કરીએ. આમા વાસિષ્ઠપુત્ર સાથે તેની વિશેષ ઓળખ માટે પુલુમાવી જેવું કોઇ ઉપનામ જોડેલું દેખાતુ નથી માત્ર તેને સાદા નામથી જ ઓળખાવ્યો છે. પરન્તુ વિદ્વાનોનુ માનવુ છે કે, "There can be little doubt that Vāsisṭhiputra here mentioned is Pulumavi and the Mahākṣatrapa Rudra is Rudradāmana=કિંચિત્ જ શકાસ્પદ છે કે (અર્થાત લગભગ ચોક્કસ જ સમજવુ રહે છે કે) અત્ર દર્શાવેલ વાસિષ્ઠપુત્ર તે પુળુમાવી છે અને મહાક્ષત્રપ રૂદ્ર તે રૂદ્રદામન છે." આમા તેમણે વાસિષ્ઠપુત્ર ને પુલુમાવી તરીકે ઓળખવાને કાંઇ દલીલ કે આધાર બતાવ્યો નથી. છતા ચર્ચાની ખાતર બન્ને પ્રકારે લખાયેલા તે ભૂપતિઓને આપણે તપાસી જવા જોઈએ જ. અને તેવા નામો તો નામાવલિ જોતા નં. ૧૮ ૨૫, ૨૬, ૨૭, અને ૨૯ વાળાના દેખાય છે તેમા નં. ૨૬ વાળાનુ ઉપનામ પુલુમાવી છે ખરૂ, પરન્તુ તે ગૌતમીપુત્ર છે, જ્યારે આપણે તો વાસિષ્ઠપુત્રની જ વિચારણા કરવાની છે એટલે તેનો ત્યાગ કરવો રહ્યો. તેમ નં. ૧૮ અને ૨૫વાળાના સમયે મહાક્ષત્રપ પદવીધારક ચષ્ઠણુ વંશીઓને ઓળખાવવામા આવે છે પરંતુ તે વંશની ઉત્પતિ જ નહોતી થઇ એટલે તે વશના ભૂપતિઓના સમકાલીનપણે વાસિષ્ઠપુત્ર થયાનું વિચારવુ જ રહેતુ નથી જેથી તેમને પણ બાદ કરવા જ રહ્યા. એટલે કેવળ નં. ૨૭ અને ૨૯ વાળી બે વ્યક્તિનો જ વિચાર કરવો રહ્યો

બીજો શબ્દ જે કારદ્દમક છે તેને મુલતવી રાખી, ત્રીજો શબ્દ જે મહાક્ષત્રપરૂદ્ર—છે તેની ચર્ચા કરી લેવી કેટલેક અંશે સુગમ પડે તેમ છે તે પ્રથમ હાથ ધરીએ. આમા રૂદ્ર—ની પાછળ અક્ષરો ઉડી ગયા છે એટલે મહાક્ષત્રપરૂદ્ર—ની પોતાની જ પુત્રી કહેવાનો કે મહાક્ષત્રપ રૂદ્ર—ના કોઇ અમલદાર ઈ. ની પુત્રી કહેવાનો ભાવાર્થ છે તે કલ્પનાનો પ્રશ્ન ઠરે છે. જો મહાક્ષત્રપની જ પુત્રી ઠરાવાય તો પ્રથમાક્ષર જેનો રૂદ્ર...છે તેવુ નામ, જેમ રૂદ્રદામન છે તેમ લગભગ તે જ સમયે પચીસ પચાસ વર્ષના ગાળામાં થયેલ એવા રૂદ્રસિંહ અને રૂદ્રસેનનાં નામો પણ વિચારમા લેવાં જોઈએ જ અને અમલદારની પુત્રી હોવાની ગણના વિચારવાની હોય તો, પુ. ૩. પૃ ૩૮૦મા જણાવી ગયા પ્રમાણે મહાક્ષત્રપ ઇશ્વરદત્ત જે આભિરપતિ હતો તથા શિલાલેખ નં. ૩૯મા જણાવ્યા પ્રમાણે રૂદ્રસિંહ મહાક્ષત્રપના સૈન્યપતિ રૂદ્રભૂતિ જે આભિરપતિ હતો તેવાને પણ વિચારમા લેવા જ રહે છે. વળી ચષ્ઠણવશના સરદાર એવા ઇશ્વરદત્ત આભિરને મહાક્ષત્રપપદ જેમ લાગ્યુ છે તેમ રૂદ્રભૂતિ સૈન્યપતિ પણ તે જ વશનો સરદાર હોઇને તેને પણ મહાક્ષત્રપનુ ઉપનામ જોડી શકાય છે મતલબ કે મહાક્ષત્રપ રૂદ્ર...ની વિચારણા ગમે તે પ્રકારે, મહાક્ષત્રપ તરીકે અથવા તેના અમલદાર તરીકે, કરો તોપણ રૂદ્રદામનની સાથે રૂદ્રસેન, રૂદ્રસિંહ તેમજ રૂદ્રભૂતિ જેવાને પણ શું વિચારવા જોઈતા નથી ?

હવે પેલો મુલતવી રાખેલ 'કારદ્દમક' શબ્દ લઈએ.

(અમે તેના અભ્યાસી નથી એટલે માત્ર સૂચના કરવા સિવાય બીજુ કરી ન શકીએ) વિદ્વાનોએ ઠરાવેલ હકીકત નં. ૨૫ તથા ૨૬ નબરના રાજાઓને દુજ્રુ લાગી શકે, નહીં કે અત્રે ચર્ચવાના નં. ૧૮ રાજાપુલુમાવીને]

તે શબ્દો આ પ્રમાણે છે'—वासिष्ठीपुत्रस्य श्री शातकरणिस्य देव्या कारद्दमक वश प्रभवाया महाक्षत्रप रु-पुत्रया ધ્યાન રાખવુ કે આમા પુલુમાવી વાસિષ્ઠપુત્ર કયાય નથી; તેમજ રૂદ્ર નથી પણ રૂ (પ્રથમાક્ષરજ) છે.

તે તો એક વંશનું નામ છે ને વિશે વિદ્વાનોએ એવી કલ્પના બેસારી છે કે "(She, the daughter of Rudradaman) may have been indebted to the mother for this distinction=તેણીની (રૂદ્રદામનની પુત્રી તરીકેની) આ ઓળખ તેણીની માને લઈ ને હોય." આ પ્રમાણે કલ્પના દોડાવવાનું તેમણે કોઈ પણ કારણ આપ્યું નથી. પરંતુ સંભવિત છે કે, જેમ આંધ્રપતિઓ પોતાના માતુલ ગોત્ર (Metronymics) ઉપરથી પોતાને ઓળખાવતા હતા તેમ તેણીએ પોતાને ઓળખાવી હોય. આંધ્રપતિઓએ તેમ કર્યાના તો શિલાલેખી અને સિક્કાઈ પૂરાવાઓ છે એટલે તેમની બાબતમાં તેમ કહેવાનું આપણને સ્થાન છે જ્યારે રૂદ્રદામનની પુત્રીની કે આખાએ ચષ્ઠણવંશની બાબતમાં તેમ બન્યું હોવાનો એકે રડયોખડયો પણ દૃષ્ટાંત ટાંકી શકીએ તેવું દેખાતું નથી. વળી કારદ્દમક શબ્દ ચષ્ઠણવંશ જેવા વિદેશીવંશ કે ઓલાદ સૂચવતું નામ હોય તેના કરતાં હિંદી આર્ય પ્રજાનું નામ હોવા વિશે સંભાવના[૫૧] છે. બનવાજોગ છે કે મૂળે કદ્દબ શબ્દ જ હોય પરંતુ લેખના ઉકેલમાં કે કોતરનારની બેકાળજીને લીધે કે હવામાનથી થયેલ અસરને લીધે, હવે તે કારદ્દમક વંચાતું હોય, અને આપણે જાણી ચૂકયા છીએ કે કદંબ નામની પ્રજા મૂળે તો લિચ્છવી ક્ષત્રિયોનો એક વિભાગ છે ને તેનું સ્થાન પણ આ દક્ષિણ હિંદના પશ્ચિમ કિનારાના પ્રદેશમાં છે વળી તેઓ આંધ્રપતિ સાથે લગ્નગ્રંથીથી જોડાયલા[૫૨] હોવાના અનેક દૃષ્ટાંતો નજરે પડે છે. એટલે જો મહાક્ષત્રપ રૂદ્ર...શબ્દની અને આ કારદ્દમક શબ્દની વિચારણાના પરિણામનું સમીકરણ કરીશું, તો વિદેશી એવા રૂદ્રદામનની પુત્રી કરતાં તો તેણી મહાક્ષત્રપ રૂદ્રસિંહ અથવા રૂદ્રસેનના કોઈ સરદાર, એવા મહાક્ષત્રપ રૂદ્રભૂતિ આભિર જેવા નામધારી હિન્દુની અને કદંબ પ્રજાની પુત્રી થતી હતી તેવું અનુમાન વધારે યોગ્ય ગણાશે અને આ પ્રમાણે નક્કી થતાં, પ્રથમ શબ્દ જે વાસિષ્ઠપુત્ર શાતકરણિ છે તે નં ૨૭ કે ૨૯ માંથી કોને આશ્રયીને વપરાયો હોવો જોઈએ એટલું જ આપણે વિચારવું અને શોધી કાઢવું રહે છે તેમાં નં ૨૭નો સમય ઈ સ ૧૫૩ થી ૧૮૦=૨૭ વર્ષનો અને નં ૨૯નો ઈ સ. ૧૮૭થી ૨૧૭=૩૦ વર્ષનો છે અને રૂદ્રસિંહનો ઈ સ ૨૦૬થી ૨૨૨=૧૬નો છે જેથી નં ૨૯વાળો પોતે. તે રૂદ્રસિંહનો સમસમયી થયો કહેવાય. એટલે આખી ચર્ચાનો સાર એ થયો કે "રૂદ્રસિંહ મહાક્ષત્રપના કદબ જાતિના આભિર સેનાપતિ રૂદ્રભૂતિ (કે પ્રથમાક્ષર રૂદ્ર હોય તેવા નામવાળા)ની પુત્રી જે આંધ્રપતિ નં ૨૯ વાળા વાસિષ્ઠપુત્ર શાતકરણિની રાણી થતી હતી તેણે અમુક પ્રકારનું દાન કર્યું હતું" વાસ્તવિક સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે અને તે જ ખરૂં છે, કેમકે ચારે તરફનો ઈતિહાસ આ હકીકતને એક રૂપ બનાવી આપે છે જ્યારે અત્યાર સુધી મનાઈ રહેલી સ્થિતિ આપસઆપસમાં અનેક રીતે અથડાઈ જતી દેખાય છે અને વિદ્વાનોએ પોતે દોરેલ એક વખતના અનુમાનને કેવળ મજબૂત બનાવવા માટે જ કેટલીક કલ્પનાઓ ઘડયે

(૫૧) આ કારદ્દમક–કર્દમ શબ્દ ઉપર ટીકા કરતાં ઈ. એ. પુ. ૧૨. પૃ. ૨૭૪. ટી. નં. ૨માં જણાવ્યું છે કે, "A locality called Kardamila is known from the Mahabharat. Kardamaraya occurs in the Raja. Tarangini either as the name of the title of a son of Kshemgupta"=કર્દમીલ નામના એક સ્થળનો મહાભારતમાં ઉલ્લેખ આવે છે. રાજતરંગીણિમાં કર્દમરાજાનું નામ ક્ષેમગુપ્તના પુત્ર કે તેના કોઈક ખિતાબ તરીકે આવે છે" [અમારૂં ટિપ્પણ–કારદ્દમક, કર્દમીલ અને કર્દમરાજ શબ્દોને જો સંબંધ હોય તો કાં કદંબ નામ સાથે સંબંધ ન ગણાય કે પછી અનુમાન કરવાનો અમુકને હક છે અને બીજાને નહિ]

(૫૨) આ વિચાર તો અમે સ્વતંત્ર અનુમાનથી જ કરેલો હતો. પરંતુ તેને લેખ નં. ૨૪, ૨૬, ૨૭, ૨૮ની હકીકતથી હવે સમર્થન મળી જાય છે. વળી પરિચ્છેદ ૩માં પૃ. ૪૩. ટી. નં. ૨૧ની ફુટ નોટ વાંચો.

ખાસ કરીને જે. ઇ. સ. ના વિદ્વાન લેખકે social unions=સામાજીક ગ્રંથી વિશેના અવતરણો ટાંકયા છે તે વાંચી જોવાથી ખાત્રી થશે કે કદંબ અને શાતકરણિ કુટુંબો લગ્નગ્રંથીથી જોડાયા હતા જ. તેનો જીવતો જાગતો દૃષ્ટાંત આ લેખ નં. ૧૭ સમજવો.

કાઢી દેખાય છે આ લખવામા અમારે કોઇને ઉતારી પાડવાનો આશય નથી. જે સૂચવવાનુ છે તે એટલુ જ કે સંશોધન વિષયમાં દરેક વિદ્યાર્થીને-ફાવે તો પ્રસિદ્ધ કે અપ્રસિદ્ધ-અમુક પ્રકારની કેટલીક છૂટ હોય છે જ. પછી કોઈના ઉપર કોઈ એ અઘટિત શબ્દો વાપરવા કે રોષ કરવો તે તો પોતાની જાગ ઉઘાડવા બરાબર લેખવી રહે છે.

આ પ્રમાણે બધુ નક્કી થઈ જવાથી એક બે બીના ઉપર વાચકનુ લક્ષ ખેંચવુ યોગ્ય લાગે છે, તે જ્યારે પ્રસંગ આવ્યો છે ત્યારે સાથે સાથે જણાવી લઈશું. આ ઉપરથી સમજાશે કે, રૂદ્રદામને બે વખત આંધ્રપતિને હરાવ્યો હતો પરતુ નજીકનો સગો હોવાથી તેને જીવતો જવા દીધો હતો; એવી જે માન્યતા મનાઇ રહી છે તે તદ્દન નિરાધાર છે. વળી આભિરો, એક બાજુ જેમ ચષ્ઠણવંશીના સરદારો-નોકરો હતા, તેમ બીજી બાજુ આંધ્રપતિ સાથે સગપણની ગાંઠથી જોડાતા પણ હતા અને ત્રીજુ એ કે, નં. ૨૯ના રાજ્યકાળ સુધી દરેક આંધ્રપતિની હકુમતમા ઉત્તરોત્તર, વારસામા ચાલ્યા આવતા પ્રદેશનો ઘણોખરો ભાગ જળવાઈ રહેવા પામ્યો હતો અથવા જો ખસવા પામ્યો હોય તો પણ બહુ જુજ એટલે રૂદ્રદામનના સમયમા અવંતિના તાબે બહુબહુ તો ગોદાવરી નદીના મૂળવાળા-નાસિક વાળા-ભાગ સુધી જ હદ આવીને અટકી રહી હોય એમ માનવું થાય છે. અને માનવું રહે છે કે, ક્ષત્રપ વંશીના આ અંતિમ પ્રાંત ઉપર, રૂદ્રસિંહના સમયે રૂદ્રભૂતિ આભિર જેવા સૂબાની સત્તા હોય; અને દામસેનના સમયે આભિર ઈશ્વિરદત્ત સૂબા પદે હોય. આ ઈશ્વરદત્તે જેમ ઈ. સ. ૨૬૧મા પોતાના ક્ષત્રપ સરદારની ઝુંસરી ફગાવી દીધી હતી તેમ તે સમયના નં. ૩૨ વાળા આંધ્રપતિ પાસેથી પણ, કેટલોક મુલક પડાવી લીધો હતો. અને એમ કરી, ગોદાવરી નદીના મૂળવાળા ભાગમાં, પોતાના ત્રૈકૂટકવંશની સ્થાપના કરી દીધી હતી. એટલે કે ઉત્તરમાં ચષ્ઠણવંશીનુ સામ્રાજ્ય અને દક્ષિણે આંધ્રપતિનુ એવી રીતે બેની વચ્ચે, જેને હાલની ભાષામા Buffer state કહેવાય છે તેવુ પોતાનું રાજ્ય તેણે ઉપજાવી કાઢયું હતુ. આ ઉપરથી એક બીજી વસ્તુ પણ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે, ચષ્ઠણવંશની સત્તા નાસિકની દક્ષિણે કોઇ સમયે પણ લબાઈ નહોતી; અને જ્યારે લબાઈ જ નથી ત્યારે આંધ્રપતિ સાથે યુદ્ધે ચડવાનો, હરાવવાનો અને બે વખત જીવતો છોડી દેવાના પ્રસંગની તો વિચારણા જ કરવાની કયાં રહે છે? બાકી આંધ્રપતિઓને સગપણ સંબધ થયો હતો તે ચષ્ઠણવંશીઓ સાથે નહિ, પણ હિંદુ ગણાતા એવા કદંબજાતિના ક્ષત્રિયો કે જેઓ આભિર બની ગયા હતા તેમની સાથે મતલબ કે આંધ્રપતિઓની પડતી થવા પામી હતી તે ખરી રીતે નં. ૨૮ પછી જ એટલે ઈ સ. ૨૨૦ બાદ સમજવી. આ હકીકતથી વિરૂદ્ધ જતા જે અનુમાનો કે નિવેદનો આપણે અત્યાર અગાઉ કરી દીધાં હોય તે પણ હવે સુધારો માગે છે એમ આ ઉપરથી સમજી લેવું.

ષષ્ઠમ પરિચ્છેદ

કેટલાક ઐતિહાસિક શિલાલેખો (ચાલુ)

નં. ૧૮. નાનાઘાટ

વાસિષ્ઠીપુત્ર ચત્રપણ (ફણ) શાતકરણિ, ૧૩મુ વર્ષ, શિયાળાનું ૫મુ પખવાડિયુ, ૧૭મો દિવસ

ખાનગી અર્પણ કર્યાની હકીકતવાળો લેખ છે એટલે તેનો વિચાર મહત્ત્વનો નથી. પરતુ રાજા વાસિષ્ઠપુત્ર ચત્રપણની ઓળખ કાંઈ ચોખવટ કરી શકાતી નથી એમ જણાવીને પડિત ભગવાનલાલ ઈંદ્રજી જેમણે આ લેખ પાછળ બહુ શ્રમ ઉઠાવ્યો છે તેમણે દોરેલા અનુમાન ઉપરથી કો. આ રે-ના લેખક સાર કહી બતાવે છે કે "The Pandit supposed this king to be the successor of Pulumāvi and he (Chatrapana) was the father of Gautamiputra Śri-yajña-Śātkarani= પડિતજી આ (ચત્રપણ) રાજાને પુલુમાવીની પછી ગાદીએ આવ્યો હોવાનુ માને છે (તથા વાસિષ્ઠીપુત્ર) ચત્રપણ તે, ગૌતમીપુત્ર શ્રીયજ્ઞશાતકરણિનો પિતા થતો હતો" કહેવાની મતલબ એ છે કે (શિલાલેખ નં. ૧૦થી ૧૭ સુધીમા જે પુલુમાવી વાસિષ્ઠીપુત્રની તવારીખ નોધાઈ છે તેની પછી તરત કે થોડે છેટે[1] તે બતાવ્યુ નથી) આ નાનાઘાટના લેખવાળો વાસિષ્ઠીપુત્ર ચત્રપણ પ્રથમ છે અને પછી તેનો પુત્ર ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી શાતકરણિ થયો છે. આખાયે વશમા એક જ ચત્રપણ નામનો રાજા થયો છે એટલે તેને ઓળખવામા કાઇ મુસ્કેલી પડે તેમ નથી (આપણે બતાવેલી વશાવળીમા જુઓ ન. ૨૫ અને ૨૬)

નં. ૧૯–અમરાવતી

રાજાશ્રી શિવમક શાત (સિરિ સિવમત સદ), મિતિ વિનાનો

The inscription is fragmentary and its purport uncertain The king may possibly be the Śiva-Śri-Śātakarni of the coins which are found in this region The epigraphy shows that he must belong to a late period=શિલાલેખ તૂટક સ્થિતિમા હોઈ તેનો આશય નક્કી થઈ શકતો નથી બનવાજોગ છે કે તે પ્રદેશમા જે શિવશ્રી શાતકરણિના સિક્કા મળી આવે છે તે જ આ હોય શિલાલેખના અક્ષરો જોતા તેનો સમય પાછળનો હોવાનું સમજાય છે

તેમણે આ રાજાની અને તેની પાછળ આવતા શ્રીચદ્ર શાતિની ઓળખ વિશે પારિ ૪૯મા જે વિવેચન

(૧) પરન્તુ સંશોધિત વંશાવળી જોતા સમજાય છે કે લાગલો જ થયો નથી પરન્તુ થોડાક વર્ષનું અંતર પડેલુ છે.

ર્યું છે તથા જે સિક્કાઓનો[2] સઘ્યાંગ તેમણે આપ્યો છે તે તપાસી જોતા, તેમણે દોરેલા અનુમાનથી અમારે જૂદુ પડવું થાય છે. તેમણે સિક્કાઓને, વશના સમય પરત્વે જે પાછળના વખતના જણાવ્યા છે તેને બદલે તે વશની આદિના રાજાઓને લગતા હોય એવું સ્પષ્ટ થાય છે ઉપરાંત જનરલ કનિંગહામનો અભિપ્રાય જે ટાકયો છે તેમાં તો શ્રીચદ્ર શાતિને બદલે 'વદસતસ' શબ્દ ચોખ્ખો લખ્યો છે. અને આ નામ રાણી નાગનિકાના પુત્રનુ છે (જુઓ ઉપરમા લેખ ન ૧) એટલે સર કનિંગહામના મતવ્યથી અમને સમર્થન મળે છે એમ થયુ આ પ્રમાણે જ્યાં તેમની દલીલનો મૂળ પાયો જ હચમચી જાય છે ત્યા વિશેષ ચર્ચામાં ઉતરવુ નિરર્થક છે માત્ર એટલુ જણાવીશુ કે, આ લેખનો નંબર જે તેમણે ૧૯ મો આપ્યો છે તેને બદલે હવે આપણે ન. ૧ ની પાછળ મૂકીને નં ૨ આપવો રહે છે, જેથી રાજા વદસતશ્રીના રાજ્ય વિસ્તારનો (નં. ૧ નાનાઘાટનુ સ્થાન પશ્ચિમ કાઠે છે અને આ અમરાવતીનુ સ્થાન હિંદના પૂર્વ કાંઠે છે) આપણને તરત ખ્યાલ આવી શકશે (જુઓ તેનું વૃત્તાત)

નં. ૨૦ છિન્ના (ચિના)

શ્રીયજ્ઞ શાતકર્ણિ ગૌતમીપુત્ર. ૨૭મુ વર્ષ, શિયાળાનું ૪થુ પખવાડિયુ, ૫મો દિવસ.

ખાનગી બાબતનો છે છિન્ના ગામકુ કૃષ્ણા જીલ્લામાં આવેલુ છે. તેનું વિવેચન કરતાં કો આ. રે. પારા ૫૬ મા જણાવેલ છે કે, "According to the Matsya Purana, his accession should be dated 14 years after the close of Pulumavi's reign=મત્સ્ય પુરાણ પ્રમાણે પુલુમાવીના રાજ્ય અમલ પછી ૧૪મા વર્ષે તે ગાદીએ આવ્યો નોધી શકાશે." તેમની આ માન્યતા નં ૨૮ મા રાજા તરીકે હોય તો બરાબર છે. પરતુ તેના સિક્કા જે પ્રદેશમાંથી જડી આવ્યાનું તેમણે નોંધ્યું છે તે સ્થાનો જોતા, તેમજ તે સિક્કાની સર્વ પરિસ્થિતિ જોતાં, ન, ૨ વાળા ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીને તે લાગુ પડતું વર્ણન જણાય છે અને છે પણ તેમજ. પરંતુ તેમ સાબિત કરવામાં એક જ મુશ્કેલી નડે છે. તે તેના રાજ્યકાળના ભોગવટા સંબધી છે. પુરાણકારે જે સમય નોંધ્યો છે તે સર્વનો હિસાબ કરીને આપણે પ્રથમના ત્રણ રાજાઓનો રાજ્યકાળ ૨૩+૨૦+૧૦માસ+૧૦=એકદરે જે ૫૪ વર્ષ લગભગ ઠરાવ્યો છે (જુઓ દ્વિતીય પરિચ્છેદે તેની ચર્ચા) તે કાયમ રાખીને એવી રીતે પાછો ગોઠવવો પડશે કે, આ ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીને ફાળે કમમા કમ છિન્ના લેખમા જણાવ્યા પ્રમાણેના ૨૭ વર્ષ આવવાં જ જોઇએ. બીજી બાજુ રાજા કૃષ્ણે રાણી નાગનિકા પાસેથી રાજ્ય પડાવી લીધું છે તે હકીકત, તેમજ તેના ખાતે પુરાણકારે ૧૮ વર્ષ ચડાવ્યા છે તે હકીકત, તેમજ તેના રાજ્યની પડખે જ રાજા ચદ્રગુપ્તે ચાણક્યની મદદ લઇને મૌર્યવશની જે સ્થાપના (ઇ. સ. પૂ. ૩૮૨ માં) કરી છે અને દસ વર્ષ બાદ મગધનો સમ્રાટ બન્યો છે તે; એમ સર્વ સ્થિતિ અને સંયોગોનો વિચાર કરતા તે દરેક રાજાઓને ફાળે અનુક્રમવાર ૧૩+૩૧+૧-૧૦માસ+૮=૫૪ વર્ષ આ પ્રમાણે ઠરાવીએ તો સર્વને ન્યાય મળી જતો દેખાશે માત્ર શ્રીમુખ જેવો સાહસિક પુરુષ, જેણે વશની સ્થાપના કરી છે અને કેવળ ૩૨ વર્ષની ઉમરે ગાદીએ આવ્યો છે તેને ફાળે માત્ર ૧૩ વર્ષ જ રહે છે, એટલે કે ૪૦થી ૪૫ વર્ષનુ આયુષ્ય ભોગવી તેને મરણ પામ્યો ગણવો તે ઠીક નથી લાગતુ. પરંતુ જે પ્રયોગોમાં અને માનસિક બોજા વચ્ચે તેને મગધના સામ્રાજ્યને છેલ્લા પ્રણામ કરી ચાલી નીકળવુ પડયુ છે તથા નવી જીદગીના મગળાચરણમાં જ ખારવેલ જેવા ચક્રવર્તીના હાથથી જબરદસ્ત શિકસ્ત ખાવી પડી છે તેનો વિચાર કરતાં સમજાય છે કે, તેને પાછળની જીદગીમા ઘણા જ ભગ્ન હૃદયથી કામ લેવુ

(૨) પુ. ૨માં આક ન. ૬૭-૬૮ (તેમણે પૂ ૨૯ ઉપર નં. ૧૧૭ અને પૂ. ૩૨ ઉપર અક ન. ૧૨૫ લખ્યા છે, અને સર કનિંગહામે પોતાના કો. એ. ઇ.મા પ્લેઇટ ૧૨મા તેને ન. ૧૪ આપ્યો છે.)

પડયું હોવું જોઈએ, અને પરિણામે નાની વયે જ મરણને ભેટવું પડયુ હોય તે બનવા જોગ છે. એટલે ઉપર પ્રમાણે જે રસ્તો તે ચારે આદિ રાજાઓના રાજ્યકાળ પરત્વે ઠરાવવાનો વિચાર રખાયો છે તે બરદાસ્ત લાગે છે

બીજી તરફ ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી શાતકરણિ, જે રાજાશ્રીમુખનો પુત્ર થાય છે, તે તેના પિતાની ૪૦–૪૫ ની ઉંમરના હિસાબે, ગાદીપતિ થયો ત્યારે લગભગ ૨૦ થી ૨૫ ની ઉમરની વચ્ચે જ હોવો જોઈએ. તે ગણત્રીએ તેનું રાજ્ય ૩૧ વર્ષ સુધી ચાલ્યુ હોવાને માની લેવામા કાંઈ પ્રતિબંધ જેવુ જણાતુ નથી.

ન. ૨૧–નાસિક

ગૌતમીપુત્ર સ્વામી યજ્ઞશ્રી શાતકરણિ, ૭મુ વર્ષ, શિયાળાનું ત્રિજુ પખવાડિયું, ૧ પ્રથમ દિવસે

Records the completion and donation to the monks of a cave by the wife of a certain of his officials=તેના રાજ્યના કોઈ અમલદારની (સોવસા, મુખ્યસેનાપતિની) પત્નીએ, એકાદ ગુફા સપૂર્ણ બનાવીને સાધુઓને રહેવા માટે દાનમા આપ્યાની નોધ કરેલી છે. ખાસ બીજો મુદ્દો કાંઈ નોધી રાખવા જેવા દીસતો નથી પરતુ આ તથા આગળના બેમાં એટલે ન. ૨૨ અને ૨૩ શિલાલેખમા રાજાના નામના શબ્દો જે લખાયા છે તે ખાસ સમજવા જેવા છે. તેની ચર્ચા નં. ૨૩ના વર્ણનમા કરવામા આવશે

નં. ૨૨—કન્હેરી

ગૌતમીપુત્ર સ્વામી યજ્ઞશ્રી શાતકરણિ, ૧૬મુ વર્ષ ૧લુ(?) પખવાડિયુ, ૫મો દિવસ. લેખની મતલબ માટે તેઓ લખે છે કે, Granting to the monks living on the Krsna-Śaila (=Kaṇhagiri, Kanheri) endowments consisting of a sum of money put out at interest and revenue derived from a field in the village of Mangalsthāna, the modern Magathan=જે રકમ વ્યાજે દેવાઈ હતી તેનું તથા જેને વર્તમાનકાળે મગથન (કહેવાય છે) ઉર્ફે મગળસ્થાન ગામડાના ખેતરમાથી જે વસુલાત ઉત્પન્ન થતી હતી તેનું દાન કૃષ્ણશૈલ (= કન્હગિરિ, કન્હેરી) ઉપર રહેતા સાધુઓને આપવાનાં સંબધમા હકીકત છે.

કૃષ્ણગિરિ–કન્હગિરિ–કન્હેરી માટે ઉપરમા (ટી. ન. ૩૦ તથા તેની હકીકત) જણાવી ગયા છીએ. તે સમયે વ્યાજે[3] રકમ મૂકાતી હતી તે હકીકત આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે (જુઓ પુ ૨ ચદ્રગુપ્તના વૃત્તાંતે, અર્થશાસ્ત્રના ઉતારા)

નં ૨૩—કન્હેરી :

ગૌતમીપુત્ર [સ્વામી શ્રીયજ્ઞ] શાતકરણિ વર્ષની[4] નોધ ખોવાઈ ગઈ છે, ઉનાળાનું પાચમુ પખવાડિયું, આક ઉકલતો નથી.

ખાનગી દાન કર્યાનું લખ્યુ છે=A private dedication.

ન ૨૧, ૨૨ અને ૨૩ ના શિલાલેખોથી જે એક બાબત ઉપર ધ્યાન ખેંચાઈ જાય છે તે, ગૌતમીપુત્ર શ્રીયજ્ઞ શાતકરણિએ ધારણ કરેલ 'સ્વામી' નામના ઉપનામને અંગે છે શાતવહનવશી રાજાઓના આટલા બધા શિલાલેખો અને સિક્કાઓ માલૂમ પડયા છે, પરંતુ કોઈએ 'સ્વામી' પદ પોતાના નામ સાથે જોડયાનું જણાતુ નથી આ પ્રથમ જ વાર નજરે પડે છે. તેમાં શું આશય સમાયલો હશે તે ઉપર વિચાર કરતા, ચષ્ઠણવશી રાજાઓમાં, અમુક સમય સુધી સળગ પેઢી ચાલી આવી દેખાય છે, પછી

---

(૩) સરખાવો પુ. ૩, રૂષભદત્તે, નાસિક શિલાલેખ ન ૩૩ (ક્ષ. આ. રૈ. પૃ. ૫૮)મા દાન આપ્યાનુ અને at the rate of 1 percent her mensem=દર માસે રામ એક લેખે દર સે કડે લખ્યું છે તે હકીકત.

(૪) આ વર્ષના આંક માટે આગળ ઉપર હકીકત જુઓ.

કર્યુ છે તથા જે સિક્કાઓનો[2] સથ્યારો તેમણે આપ્યો છે તે તપાસી જોતા, તેમણે દોરેલાં અનુમાનથી અમારે જૂદુ પડવું થાય છે. તેમણે સિક્કાઓને, વંશના સમય પરત્વે જે પાછળના વખતના જણાવ્યા છે તેને બદલે તે વંશની આદિના રાજાઓને લગતા હોય એવું સ્પષ્ટ થાય છે. ઉપરાંત જનરલ કનિંગહામનો અભિપ્રાય જે ટાકયો છે તેમા તો શ્રીચદ્ર શાતિને બદલે 'વદસતસ' શબ્દ ચોખ્ખો લખ્યો છે. અને આ નામ રાણી નાગનિકાના પુત્રનુ છે (જુઓ ઉપરમા લેખ નં. ૧) એટલે સર કનિંગહામના મતવ્યથી અમને સમર્થન મળે છે એમ થયુ આ પ્રમાણે જ્યાં તેમની દલીલનો મૂળ પાયો જ હચમચી જાય છે ત્યાં વિશેષ ચર્ચામા ઉતરવુ નિરર્થક છે માત્ર એટલું જણાવીશુ કે, આ લેખનો નબર જે તેમણે ૧૯ મો આપ્યો છે તેને બદલે હવે આપણે ન ૧ ની પાછળ મૂકીને નં. ૨ આપવો રહે છે, જેથી રાજા વદસત-શ્રીના રાજ્ય વિસ્તારનો (ન ૧ નાનાઘાટનુ સ્થાન પશ્ચિમ કાઠે છે અને આ અમરાવતીનુ સ્થાન હિંદના પૂર્વ કાંઠે છે) આપણને તરત ખ્યાલ આવી શકશે (જુઓ તેનુ વૃત્તાંત)

નં. ૨૦ છિન્ના (ચિના)

શ્રીયજ્ઞ શાતકરણિ ગૌતમીપુત્ર ૨૭મુ વર્ષ, શિયાળાનુ ૪થુ પખવાડિયું, ૫મો દિવસ.

ખાનગી બાબતનો છે છિન્ના ગામડુ કૃષ્ણા જીલ્લામા આવેલુ છે. તેનું વિવેચન કરતા કો આ રે. પારા ૫૬ માં જણાવેલ છે કે, "According to the Matsya Purana, his accession should be dated 14 years after the close of Pulumavi's reign=મત્સ્ય પુરાણ પ્રમાણે પુલુમાવીના રાજ્ય અમલ પછી ૧૪મા વર્ષે તે ગાદીએ આવ્યો નોધી શકાશે" તેમની આ માન્યતા નં ૨૮ મા રાજા તરીકે હોય તો બરાબર છે. પરતુ તેના સિક્કા જે પ્રદેશમાંથી જડી આવ્યાનું તેમણે નોંધ્યું છે તે સ્થાનો જોતા, તેમજ તે સિક્કાની સર્વ પરિસ્થિતિ જોતાં, નં, ૨ વાળા ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીને તે લાગુ પડતુ વર્ણન જણાય છે. અને છે પણ તેમજ. પરંતુ તેમ સાબિત કરવામાં એક જ મુશ્કેલી નડે છે. તે તેના રાજ્યકાળના ભોગવટા સંબધી છે. પુરાણકારે જે સમય નોધ્યો છે તે સર્વનો હિસાબ કરીને આપણે પ્રથમના ત્રણ રાજાઓનો રાજ્યકાળ ૨૩+૨૦+૧૦માસ+૧૦=એકંદરે જે ૫૪ વર્ષ લગભગ ઠરાવ્યો છે (જુઓ દ્વિતીય પરિચ્છેદે તેની ચર્ચા) તે કાયમ રાખીને એવી રીતે પાછો ગોઠવવો પડશે કે, આ ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીને ફાળે કમમા કમ છિન્ના લેખમાં જણાવ્યા પ્રમાણેના ૨૭ વર્ષ આવવાં જ જોઇએ. બીજી બાજુ રાજા કૃષ્ણે રાણી નાગનિકા પાસેથી રાજ્ય પડાવી લીધુ છે તે હકીકત, તેમજ તેના ખાતે પુરાણકારે ૧૮ વર્ષ ચડાવ્યા છે તે હકીકત, તેમજ તેના રાજ્યની પડખે જ રાજા ચદ્રગુપ્તે ચાણક્યની મદદ લઇને મૌર્યવંશની જે સ્થાપના (ઈ. સ. પૂ. ૩૮૨ મા) કરી છે અને દસ વર્ષ બાદ મગધનો સમ્રાટ બન્યો છે તે; એમ સર્વ સ્થિતિ અને સંયોગોનો વિચાર કરતા તે દરેક રાજાઓને ફાળે અનુક્રમવાર ૧૩+૩૧+૧–૧૦માસ+૮=૫૪ વર્ષ આ પ્રમાણે ઠરાવીએ તો સર્વને ન્યાય મળી જતો દેખાશે. માત્ર શ્રીમુખ જેવો સાહસિક પુરુષ, જેણે વંશની સ્થાપના કરી છે અને કેવળ ૩૨ વર્ષની ઉંમરે ગાદીએ આવ્યો છે તેને ફાળે માત્ર ૧૩ વર્ષ જ રહે છે, એટલે કે ૪૦થી ૪૫ વર્ષનુ આયુષ્ય ભોગવી તેને મરણ પામ્યો ગણવો તે ઠીક નથી લાગતુ. પરંતુ જે સંયોગોમાં અને માનસિક બોજા વચ્ચે તેને મગધના સામ્રાજ્યને છેલ્લા પ્રણામ કરી ચાલી નીકળવુ પડયુ છે તથા નવી જીંદગીના મગળાચરણમાં જ ખારવેલ જેવા ચક્રવર્તીના હાથથી જબરદસ્ત શિકસ્ત ખાવી પડી છે તેનો વિચાર કરતા સમજાય છે કે, તેને પાછળની જીદગીમા ઘણા જ ભગ્ન હૃદયથી કામ લેવું

(૨) પુ. ૨ના આંક ન. ૬૭–૬૮ (તેમણે પૃ ૨૯ ઉપર નં. ૧૧૭ અને પૃ. ૩૨ ઉપર અંક ન. ૧૨૫ લખ્યા છે; અને સર કનિંગહામે પોતાના કો. એ. ઇ.મા પ્લેઇટ ૧૨મા તેને ન ૧૪ આપ્યો છે.)

પડયું હોવું જોઈએ, અને પરિણામે નાની વયે જ મરણને ભેટવું પડ્યું હોય તે બનવા જોગ છે એટલે ઉપર પ્રમાણે જે રસ્તો તે ચારે આદિ રાજાઓના રાજ્યકાળ પરત્વે ઠરાવવાનો વિચાર રખાયો છે તે બરદાસ્ત લાગે છે

બીજી તરફ ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી શાતકરણિ, જે રાજાશ્રીમુખનો પુત્ર થાય છે, તે તેના પિતાની ૪૦-૪૫ ની ઉમરના હિમાબે, ગાદીપતિ થયો ત્યારે લગભગ ૨૦ થી ૨૫ ની ઉમરની વચ્ચે જ હોવો જોઈએ. તે ગણત્રીએ તેનું રાજ્ય ૩૧ વર્ષ સુધી ચાલ્યુ હોવાને માની લેવામા કાંઈ પ્રતિબંધ જેવુ જણાતુ નથી.

નં ૨૧—નાસિક

ગૌતમીપુત્ર સ્વામી યજ્ઞશ્રી શાતકરણિ, ૭મુ વર્ષ, શિયાળાનું ત્રિજુ પખવાડિયુ, ૧ પ્રથમ દિવસે

Records the completion and donation to the monks of a cave by the wife of a certain of his officials=તેના રાજ્યના કોઈ અમલદારની (સોવસા, મુખ્યસેનાપતિની) પત્નીએ, એકાદ ગુફા સપૂર્ણ બનાવીને સાધુઓને રહેવા માટે દાનમાં આપ્યાની નોધ કરેલી છે. ખાસ બીજો મુદ્દો કાંઈ નોધી રાખવા જેવો દીસતો નથી પરંતુ આ તથા આગળના બેમાં એટલે ન ૨૨ અને ૨૩ શિલાલેખમા રાજાના નામના શબ્દો જે લખાયા છે તે ખાસ સમજવા જેવા છે તેની ચર્ચા નં. ૨૩ના વર્ણનમા કરવામા આવશે

ન. ૨૨—કન્હેરી

ગૌતમીપુત્ર સ્વામી યજ્ઞશ્રી શાતકરણિ, ૧૬મુ વર્ષ ૧લુ(?) પખવાડિયુ, ૫મો દિવસ. લેખની મતલબ માટે તેઓ લખે છે કે, Granting to the monks living on the Krsna–Śaila (=Kanhagiri, Kanheri) endowments consisting of a sum of money put out at interest and revenue derived from a field in the village of Mangalsthāna, the modern Magathan=જે રકમ વ્યાજે દેવાઈ હતી તેનું તથા જેને વર્તમાનકાળે મગથન (કહેવાય છે) ઉર્ફે મગળસ્થાન ગામડાના ખેતરમાથી જે વસુલાત ઉત્પન્ન થતી હતી તેનું દાન કૃષ્ણશૈલ (= કન્હગિરિ, કન્હેરી) ઉપર રહેતા સાધુઓને આપવાનાં સંબંધમા હકીકત છે.

કૃષ્ણગિરિ–કન્હગિરિ–કન્હેરી માટે ઉપરમા (ટી. ન. ૩૦ તથા તેની હકીકત) જણાવી ગયા છીએ. તે સમયે વ્યાજે[3] રકમ મૂકાતી હતી તે હકીકત આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે (જુઓ પુ ૨ ચંદ્રગુપ્તના વૃત્તાતે, અર્થશાસ્ત્રના ઉતારા)

નં. ૨૩—કન્હેરી :

ગૌતમીપુત્ર [સ્વામી શ્રીયજ્ઞ] શાતકરણિ વર્ષની[4] નોધ ખોવાઈ ગઈ છે, ઉનાળાનું પાચમુ પખવાડિયુ, આક ઉકલતો નથી.

ખાનગી દાન કર્યાનુ લખ્યુ છે=A private dedication.

ન ૨૧, ૨૨ અને ૨૩ ના શિલાલેખોથી જે એક બાબત ઉપર ધ્યાન ખેંચાઈ જાય છે તે, ગૌતમીપુત્ર શ્રીયજ્ઞ શાતકરણિએ ધારણ કરેલ 'સ્વામી' નામના ઉપનામને અગે છે શાતવહનવશી રાજાઓના આટલા બધા શિલાલેખો અને સિક્કાઓ માલૂમ પડયા છે, પરંતુ કોઈએ 'સ્વામી' પદ પોતાના નામ સાથે જોડયાનું જણાતુ નથી આ પ્રથમ જ વાર નજરે પડે છે તેમાં શું આશય સમાયલો હશે તે ઉપર વિચાર કરતા, ચષ્ટણવશી રાજાઓમા, અમુક સમય સુધી સળગ પેઢી ચાલી આવી દેખાય છે, પછી

---

(૩) સરખાવો પુ. ૩, રૂપભદત્તે, નાસિક શિલાલેખ ન ૩૩ (કો. આ. રૈ. પૃ. ૫૮)મા દાન આપ્યાનુ અને at the rate of 1 percent her mensem=દર માસે રામ એક લેખે દર સે કડે લખ્યું છે તે હકીકત.

(૪) આ વર્ષના આક માટે આગળ ઉપર હકીકત જુઓ.

અમુક વર્ષનો ખાચો પડે છે, વળી તે બાદ 'સ્વામી' બિરૂદ ધારી રાજા આવે છે. તેમા કેટલાકે મહાક્ષત્રપ પદ પણ લીધુ છે અને પછી તેમનો વશ નાબુદ થઈ જાય છે, તે કિસ્સો યાદ આવે છે. પુ. ૪ મા આ ચષ્ઠણવશીઓના વૃત્તાંતમા[૫] ઉપરની સ્થિતિ વિશે એમ ખુલાસો કરવામાં આવ્યો છે કે, તે રાજાઓની હકુમત તો ચાલુ હતી જ પણ તેમના વિજેતા જે ગુપ્તવશી અવતિપતિઓ હતા તેમના કાઈક અર્ધખડિયા રાજા જેવી સ્થિતિમા તે મૂકાયા હોવા જોઇએ અથવા તદ્દન નાના સત્તાધારી રાજા હોવા જોઈએ, તો તે સ્થિતિ અહી સંભવે છે કે કેમ? વળી તે સમયે એક પક્ષે ચષ્ઠણવશીઓની હકીકત હતી જે પોતે પરદેશી જેવા હતા અને બીજે પક્ષે ગુપ્તવંશી હિંદીઓ હતા; તો આ વખતે તે પરિસ્થિતિ જેવુ કાઈ હતુ કે કેમ? આવા પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે તેનો જવાબ પણ ઇતિહાસમાથીજ મળી રહે છે. ચષ્ઠણના નામ સાથે જોડાયલા તેના શકના છેલ્લામા છેલ્લો આક (જો કે નિશ્ચયપૂર્વક ઉકેલ લાવી શકાયો નથી પરતુ તેની પાછળ ગાદિએ આવનાર તેના પૌત્ર મહાક્ષત્રપ રાજા રૂદ્રદામનનો) નાનામા નાનો આક-પર નો છે; તેને ચષ્ઠણના રાજ્યકાળનો અંત સમય ઠરાવીને અને તે સંવતની આદિ ઈ. સ ૭૮ મા થયેલી માનીને, વિદ્વાનોએ ચષ્ઠણનો સમય ઈ. સ. ૧૩૦ માં[૬] ખતમ થતો ગણાવ્યો છે. જ્યારે આપણે (પુ. ૪ જુઓ) તેના શક સંવત ૪૯-૫૦ માં તેનું મૃત્યુ નીપજેલું ગણીને તથા તેના શકની આદિ ઈ. સ. ૧૦૩મા થયેલ ઠરાવીને તેનો સમય ઈ. સ. ૧૫૨મા પૂરો થયાનુ જણાવ્યું છે. ઉપરાંત તેમાંના છેલ્લા દશ વર્ષ (ઈ. સ. ૧૪૨થી ૧૫૨ સુધી) તેને અવતિના રાજા તરીકે, અને તે પૂર્વે ઈ. સ. ૧૩૨થી ૧૪૨ સુધીના દશેક વર્ષ સુધી મથુરાપતિ કુશાનવશી રાજાના મહાક્ષત્રપ તરીકે સત્તાધિકારે હોવાનું પણ સાબિત કરી દીધુ છે. વળી ટોલેમી જેવા ગ્રીક ભૂગોળવેત્તાના આધારે ડૉ. રેપ્સન જણાવે છે કે[૭] Another statement of Ptolemey, which would seem to indicate that Pulumāvī and Chastan, the grandfather of Rudradāmaṇ were contemporaries=ટોલેમીના[૮] એક બીજા કથન ઉપરથી એમ જણાય છે કે, રૂદ્રદામનનો પિતામહ-દાદો ચષ્ઠણ તથા પુલુમાવી સમસમયી થતા હતા. આ હકીકત પણ આપણે ચષ્ઠણ સંવતની આદિ જે ઈ. સ. ૧૦૩ થી થતી ઠરાવી છે, તેને સમર્થન[૯] આપે છે આ પ્રમાણે સર્વે વાતો જોતા માલૂમ પડે છે કે, જેમ દક્ષિણમા પુલુમાવીની સત્તા હતી તેમ ઉત્તર હિંદમાં કુશાનવશી સમ્રાટના, મહાક્ષત્રપ ચષ્ઠણની અને પછી તેની જ, પરતુ સ્વતંત્ર અવતિપતિ તરીકેની સત્તા હતી. એટલે 'સ્વામિ' પદની વપરાશ પરત્વે જે બે પ્રસંગો વિચારવાનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો હતો તે બન્ને સ્થિતિ આ સમયે વર્તમાન હોવાનુ સમજાય છે.

જ્યારે પરિસ્થિતિ હોવાનો આ પ્રમાણે મોઘમ નિકાલ આવી ગયો છે ત્યારે તે સમયે રાજકીય સ્થિતિનો ચોક્કસપણે કાઈ ઉકેલ થઇ શકે તેમ છે કે કેમ તે હવે જોઇએ. ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીનો-પુલુમાવીનો સમય ઈ. સ. ૧૩૩ થી ૧૬૧નો આપણે ઠરાવીએ

---

(૫) પુ. ૪, પૃ. ૧૯૨, ટી. નબર ૧૨. સરખાવો પુ. ૩ પૃ. ૧૯૫થી આગળ; નહપાણ મહાક્ષત્રપ પણ સ્વામી કહેવાયો છે તે હકીકત.

(૬) જ. બો. બ્રૅં. રૉ. એ. સો. નવી આવૃત્તિ પુ. ૩, પૃ. ૪૯.—We shall have to place Pulumavi, who was a contemporary of Chastbaṇa long after A. D. 130=જે પુલુમાવીને ચષ્ઠણનો સમકાલીન ગણ્યો છે તેનો સમય ઈ. સ. ૧૩૦ પછી ઘણે દૂર મૂકવો પડશે (સરખાવો નીચેની ટી. ૭).

(૭) જુઓ કો. આ. રે. પ્ર. પૃ. ૩૯.

(૮) ટોલેમી નામનો ભૂગોળશાસ્ત્રી હિંદમા આવ્યો હતો. તેનો સમય ઇ. સ ૧૩૯થી ૬૫નો નોધાયો છે. તે પહેલાનો પણ હશે મતલબ કે તેણે પોતાના સમયની જ નોધ કરી છે એટલે તેમા જરા પણ ભૂલ થવા સંભવ નથી. ટોલેમી, ચષ્ઠણ અને પુલુમાવી ત્રણે સમકાલીન ગણાશે.

(૯) વિશેષ સમર્થન આપતા પુરાવા તો પુ. ૪ મા તેના વૃત્તાતે જ અપાઈ ગયા છે. આને વિશેષ તરીકે લેખવાનો છે.

છીએ, અને ચષ્ઠણનો—મહાક્ષત્રપ તરીકેનો ૧૩૨ થી ૧૪૨ અને અવંતિપતિ તરીકેનો ૧૪૨ થી ૧૫૨—ગણાવ્યો છે જ્યારે ઉપરના ત્રણ શિલાલેખની મિતિઓમાં ૭, ૧૭ અને ત્રીજામાં મોઘમ વર્ષની એક સંખ્યા સૂચવી છે; એટલે પુલુમાવી ગૌતમીપુત્રના રાજ્યકાળના સમયની ગણત્રીએ તે ત્રણેનો આંક ઈ. સ. ૧૪૦–૧૫૦, ૧૨૯–૧૪૮ અને અનિશ્ચિત વર્ષ આવશે; તેમ ઇતિહાસ પણ એ હકીકત સ્પષ્ટ કહે છે કે, ચષ્ઠણે રાજપૂતાના ભાગમાં પ્રથમ અધિકાર ભોગવ્યો છે અને પાછળથી કાઠિયાવાડમાં ભોગવ્યો છે જ્યારે સિક્કાઓના અભ્યાસથી માલમ પડે છે કે,[૧૦] and since Yagna Śri's coins are found in Kathiawar, he must have been the last king of the dynasty to rule over these provinces=અને જ્યારે યજ્ઞશ્રીના સિક્કાઓ કાઠિયાવાડમાંથી મળી આવે છે ત્યારે એમ સાબિત થાય છે કે આ પ્રાંતો ઉપર રાજ્ય ચલાવનાર[૧૧] તે વંશનો તે છેલ્લો જ ભૂપતિ હોવો જોઈએ. આ બધી વાતનો મેળ ત્યારે જ ઊતરી શકશે કે જ્યારે આપણે એમ ઠરાવીએ કે, રાજા ગૌતમીપુત્ર ઉપર કાંઇક ઉપરી દરજ્જાનો અધિકાર ચષ્ઠણે ભોગવ્યો હતો. જે બે લેખનો સમય નિશ્ચિત છે તેનો નિર્ણય તો એમજ કરી શકાય છે, કે ચષ્ઠણે પોતે ઈ સ. ૧૩૨માં મહાક્ષત્રપ થયો તે પૂર્વે[૧૨] એટલે કુશાન વંશના ક્ષત્રપ તરીકે જ અધિકાર ભોગવ્યો હશે અને પછી ૧૩૨માં મહાક્ષત્રપ બન્યો કે તરત તેણે પોતાના સિધા અધિકારમાં તેણે તે મુલક લઈ લીધો હોવો જોઈએ, જ્યારે ત્રીજા શિલાલેખનો આંક ભલે નક્કી થતો નથી છતાં અનુમાન કરવાને કારણ રહે છે કે તેનો આંક પણ વધારેમાં વધારે ૧૯નો જ (૧૨૨+૧૯=૧૪૧) હોવો જોઈએ કે જે સમયે (ઈ. સ ૧૪૨માં) મહાક્ષત્રપ ચષ્ઠણે પોતે સ્વતંત્ર સત્તાના સૂત્રો ગ્રહણ કર્યાં હતા જેવો તેણે આ પ્રદેશ પોતાના અધિકારમાં લીધો કે તે પછી રાજા પુલુમાવીનો અધિકાર ઓછો થઇ ગયો કહેવાય, તેનું અર્ધસત્તાધીશ જેવું ખંડિયાપણુ પણ જતુ રહ્યું કહેવાય, તેણે લગાડવા માંડેલ "સ્વામી" ઉપનામ પણ અદૃશ્ય થઇ ગયુ કહેવાય અને અત્યાર સુધી તે વંશની હકુમત જે કાઠિયાવાડ, ગુજરાત અને દક્ષિણમાં અવારનવાર જામી રહી હતી તે હમેશને માટે ઈ. સ. ૧૪૨ બાદ, ત્રિરશ્મિશૃંગ અને કન્હેરી પર્વતની દક્ષિણથી શરૂ થતી ગણાતી થઈ ગઇ કહેવાય

ઈ સ ૧૪૨ બાદ ઈ. સ ૧૫૨ પર્યંત ૧૦ વર્ષ સુધી ચષ્ઠણ જીવતો રહ્યો છે ત્યાં સુધીમાં તેણે આ શતવહન વંશીઓની પીઠ પકડી હતી કે સુખે રહેવા દીધા હતા તેનો નિકાલ જોકે પુલુમાવીના વૃત્તાંતે કરવા યોગ્ય વિષય ગણાશે. પરંતુ આપણી મર્યાદા લગભગ ઈ સ. ૧૦૦ આસપાસ સ્તભી જાય છે અને વિષય એવો છે કે ઇતિહાસના તે ભાગ ઉપર પ્રકાશ પાડવો આવશ્યક જ છે એટલે જ્યારે શિલાલેખને લગતી ચર્ચા ઉપાડાઇ છે ત્યારે સાથે સાથે તે મુદ્દો પણ વિચારી લઈએ

સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલ ગિરનાર પર્વતની તલેટીમાંના સુદર્શન તળાવની પ્રશસ્તિનો જે ભાગ[૧૩] રૂદ્રદામને કોતરાવ્યો છે તેમાં ૭૨ ની સાલનો આંક છે, પણ

---

(૧૦) જ. બો. બ્રૅ. રો. એ. સો. નવી આવૃત્તિ પુ. ૩, પૃ. ૮૪.

(૧૧) નીચેની ટી. ૧૨ સાથે સરખાવો.

(૧૨) આ ઉપરથી એમ પણ સાબિત થઇ જાય છે કે, જે સૌરાષ્ટ ઉપર ગર્દભીલવંશીઓની સત્તા જામી હતી તે, તેમની પડતી વખતના કાળે આ ક્ષત્રપ વંશીઓએ કબજે કરી લીધો હતો. તેનો સમય (ઈ. સ. ૧૦૭ થી ૧૩૨ સુધીનો કહેવાય), અને પાછળથી આ સૌરાષ્ટ દેશ ચષ્ઠણે જીતી લીધો હતો.

(૧૩) ભાગ શબ્દ લખવાનું પ્રયોજન એ છે કે, આખી પ્રશસ્તિ રૂદ્રદામનની યશગાથા બતાવતી વિદ્વાનોએ માની છે જ્યારે અમારા મતે એમ છે કે, જે મુલકોની નામાવળી છે તે જીત તો પ્રથમમાં સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને કરેલી છે. પણ પોતે તેના જેવો પરાક્રમી છે અને તેમાના કેટલાક પોતે પણ મેળવ્યા હતા જ, એવું દર્શાવવા પૂરતો જ ભાગ, તેણે ઉમેરાવ્યો છે (વિશેષ ખુલાસા માટે પુ. ૨ ના અંતે સુદર્શન તળાવનું પરિશિષ્ટ તથા પુ ૪માં રૂદ્રદામનનું વૃત્તાંત, પૃ. ૨૦૬ થી ૨૧૬ સુધી જુઓ)

જે પ્રદેશોની ટીપ આપી છે તેમાં, દક્ષિણ કે મહારાષ્ટ્રના નામનો ઉલ્લેખ જ નથી; એટલે સમજાય છે કે, ઈ. સ. ૧૭૫ (૭૨+૧૦૩) સુધી તેણે કે ચષ્ઠણે તે તરફ મીટ માંડી લાગતી નથી; અને શતવહનવંશની જે વંશાવળી આપણે ગોઠવી દીધી છે તે ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવીશું તો સ્વીકારવું પડશે કે રાજા પુલુમાવી તથા તેની પછી આવનાર શિવશ્રીને, અવંતિપતિ તરફથી ઈ. સ. ૧૪૨ સુધી થી ૧૭૫ સુધીના ૩૩ વર્ષસુધી કાંઇ હેરાનગતિમાં મૂકવા જેવો બનાવ બન્યો નથી.

નં. ૨૪-કન્હેરી

[હારિતીપુત્ર વિષ્ણુકડ-ચુટુ શાતકરણિ] તારીખ ગુમ થઇ ગઇ છે.

નં. ૨૫-બનવાસી

હારિતીપુત્ર વિષ્ણુકડ-ચુટુ કુલાનંદ શાતકરણિ, ૧૨મું વર્ષ, શિયાળાનું ૭મું પખવાડિયુ, પ્રથમ દિવસ.

નં. ૨૬-મલવલ્લી

(મૈસુર રાજ્યના શિમોગા તાલુકે) હારિતીપુત્ર વિષ્ણુકડ ચુટુ શાતકરણિ, પ્રથમ વર્ષ, ઉનાળાનું બીજું પખવાડિયુ, પ્રથમ દિવસ.

નં. ૨૮-મલવલ્લી

(મૈસુર રાજ્યના શિમોગા તાલુકે), નામ નહિ દર્શાવેલ કદંબરાજાનો, તારીખ વિનાનો છે.

આ ચારે શિલાલેખમાં ચુટુ-ચુટુકડાનંદ રાજાના નામો સાથે સંબંધ ધરાવતી વ્યક્તિઓનો ઉલ્લેખ થયો છે અને આ ચુટુ રાજાઓ, તેમના સિક્કાઓના અભ્યાસથી આપણે સાબિત કરી ગયા છીએ કે તેઓ, મૂળે તો મગધપતિ નંદવંશી રાજાઓની સાથે સંબંધ ધરાવતા હોવા જોઇએ. પરંતુ જેમ શાતવહનવંશનો આદિ રાજા શૂદ્રાણીને પેટે જન્મેલ હોવાથી તિરસ્કાર પામ્યો હતો અને પરિણામે મગધમાંથી તેને વિદાય લઇ દક્ષિણમાં સ્થાનાંતર કરવું પડ્યું હતુ, તેમ આ ચુટુ રાજાઓ પણ શાતવહનવંશી શાતકરણિ રાજાઓ સાથે (તેમના સિક્કાના સાદૃશ્યપણાથી સ્પષ્ટ થાય છે) રક્તગ્રંથીથી જોડાયેલ હોવાથી, તેમને પણ તેમની સાથે જ દક્ષિણ તરફ નીકળવું પડ્યું હોવુ જોઈએ. ઉપરોક્ત શાતવહનવંશીઓ જબરજસ્ત અને સ્વતંત્ર રાજ્યપદે વિરાજીત થઈ ગએલ હોવાથી, તેમની ગણત્રી સ્વતંત્ર અને એક અલાયદા વંશ તરીકે ઇતિહાસમાં નોંધાયેલી છે, જ્યારે ચુટુ શાતકરણિઓ ઉપરના શાતવહનોના પેટામાં જ રહીને રાજ્યાધિકાર ભોગવતા હોવાથી, તેમની ગણના એક ખડિયા તરીકે લેખવામાં આવી છે. આપણો રિવાજ સ્વતંત્ર વંશનો જ ઇતિહાસ આલેખવાનો હોવાથી, આ ચારે શિલાલેખની હકીકતમાં ઉંડાણે ઉતરવાની જરૂર રહેતી નથી પરંતુ અત્ર એક મુદ્દાથી જ તેઓનો ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર લાગી છે કે તેમાંથી એક, લુપ્ત થઈને પડી રહેલ ઐતિહાસિક તત્ત્વની ખોજ મળી આવે છે, જે નીચે પ્રમાણે જાણવી.

પુ. ૧માં શિશુનાગવંશી ઉદયાશ્વના સમયે તેના પુત્ર અનુરૂધ્ધે સૈન્યપતિ નંદિવર્ધનની મદદથી દક્ષિણ હિંદ જીતી લીધો હતો ત્યારે ત્યાં રાજ્ય હકુમત ચલાવવા સ્વક્ષત્રિય બંધુઓને સરદાર તરીકે નીમવા પડયા હતા, તથા અન્ય ક્ષત્રિયો ત્યાં જઈને વસવાટ કરીને સામાન્ય પ્રજા પણ બની હતી, તેમાંના કદંબો એક હતા. તેમણે અપરાંત ગણાતા પ્રદેશમાં પગ જમાવ્યો હતો, કહો કે તેમની નિમણુક કરવામાં આવી હતી. જ્યારે આ ચુટુ ગણાતા ક્ષત્રિયોના સિક્કા મુખ્યપણે દક્ષિણ કાનારામાંથી-અપરાંતના દક્ષિણેથી-મળી આવે છે એટલે સાબિત થાય છે કે, તેમનું પ્રથમ સ્થાન (જ્યારે નંદ બીજાના સમયે, એટલે કે ઉપરવાળા કદંબો આવ્યા હતા તે બાદ) કાનડા જીલ્લામાં જ હોવુ જોઇએ. હવે જ્યારે આ શિલાલેખોથી સાબિત થાય છે કે, કદંબોએ ચુટુ ઉપર જીત મેળવીને બનવાસી-વિજયંતપુર કબજે કર્યું હતું અથવા કહો કે પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર દક્ષિણસુધી વધારી મૂક્યો હતો ત્યારે અનુમાન કરવું રહે છે કે, ચુટુ શાતકરણિઓની મદદે, તેમના સ્વતંત્રવંશ રૂપે ગણાતા શાતવહનવંશી શાતકરણિ બંધુઓ આવ્યા નહિ હોય. અને આ

પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ ક્યારે બની શકે કે, કદબો,[૧૪] ચુટુઓ, અને શાતવાહન વશીઓ[૧૪] એમ ત્રણે જુદા અને સ્વતત્રપણે વર્તતા ગ્યા હોય તો જ, અને તેમના સ્થાન વિશે પણ હવે આપણને ચોક્કસ પ્રતીતિ થઈ ગઈ છે કે, કદબોનુ સ્થાન અપગાત પ્રદેશે એટલે સહ્યાદ્રિ પર્વત (ઉર્ફે પશ્ચિમ ઘાટ) અને અરબી સમુદ્રની વચ્ચેનો લાબો પટ્ટીરૂપે પ્રદેશ પડી રહ્યો છે ત્યા હતુ, ચુટુઓનું સ્થાન, તેની જ દક્ષિણે આવેલ પટ્ટી પ્રદેશ ઉપર હતું, જ્યારે શાતવહનવશીઓનુ સ્થાન પ્રથમ સહ્યાદ્રિની પૂર્વમા જ હતું, પછી ધીમેધીમે જેમ તેઓ મજબૂત બનતા ગયા તેમ, આ સઘળો પ્રદેશ જીતી લઈ ત્યા પણ તેમણે પોતાનો પગદડો જમાવી દીધો હતો એટલે એ હકીકત પણ સિદ્ધ થઈ જાય છે કે, શાતવહન વશીઓએ પોતાના વશની સ્થાપના કરી તેવામા, થોડા વખત સુધી તેમની સત્તા સમુદ્ર કિનારે પટ્ટીવાળા પ્રદેશ ઉપર નહોતી જ ચુટુના સિક્કાઓની રખઢબ જોતા પણ આ હકીકત સિદ્ધ થાય છે કે તેઓ શાતવહન શાતકરણિઓના સમગમયી જ હતા.

એક બીજો મુદ્દો ઉપયોગી છે—જો કે ગૌણ છે જ—તે પણ જણાવી દઈએ, ઇતિહાસમા અને શિલાલેખોમા મહારથી, મહાભોજી, ઇત્યાદિ શબ્દો પણ અનેક વખત મળી આવે છે તેમના સગપણ સબધી (કે રાજકારણમા તેમના દરજ્જા વિશે) અનેક તર્ક વિતર્કો બહાર પડે છે, જ્યારે ખરી વાત શુ છે તે આ શિલાલેખોમા જણાવેલ નામોનુ વશવૃક્ષ નીચે ઉતાર્યું છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટપણે સમજી જવાશે.

રાજા હારિતીપુત્ર ચુટુકડાનદ શાતકરણિ	══	(રાણી) મહાભોજી (મહાભોજી નામના અગ્દારો હતા)
મહારથી[૧૫] (તે પણ હોદ્દેદાર છે)	══	નાગમૂલનિકા[૧૫] (પુત્રી)

હારિતીપુત્ર શિવસ્કદવર્મન
વૈજયતીપતિ
(જેમની પાસેથી કદબ રાજાએ વનવાસી જીતી લીધુ)

નં. ૨૭-હાથીગુંફા

(ઉપરના વર્ણનમાથી જેને બાદ કરી રાખવો પડયો હતો તે) ખારવેલ કલિંગપતિનો (મૌર્ય રાજાઓના શકના ૧૬૫ મા વર્ષે) અને પોતાના રાજ્યકાળના ૧૩મા વર્ષે.

૧૬૫ ના આકને સ્થાને ૧૦૩નો આક હોવાનું હવે સાબિત થયુ છે તથા મૌર્ય રાજાઓના શક=મૌર્ય સવતને બદલે તે મહાવીર સવત હોવાનુ આપણે સાબિત કરી ચૂકયા છીએ (જુઓ પુ ૪મા રાજા ખારવેલનુ વૃત્તાત) એટલે તેટલા અક્ષરો અમે કૌસમા ગોઠવ્યા છે. બીજી હકીકત સવિસ્તર પુ ૪મા અપાઈ છે એટલે અહી ઉતારવા જરૂર રહેતી નથી.

ન ૨૮-તલગુંદ

મૈસુર રાજ્યે શિકારપુર તાલુકે કદબ રાજા કાકુસ્થવર્મનનો, તારીખ વિનાનો.

નં. ૩૦-જગ્ગયાપેટ સ્તૂપ

કૃષ્ણા જીલ્લામા, જગ્ગયાપેટ સ્તૂપનો માઢરીપુત્ર ઇક્ષ્વાકુનામ્ શ્રીવીરપુરૂષદત્તનો ૨૦ મા વર્ષનુ, ચોમાસાનું ૮મુ પખવાડિયુ, ૧૦ મો દિવસ (વિશેષ માટે અષ્ટમ પરિચ્છેદે નં ૫ મા રાજાનુ વૃત્તાત જુઓ).

આ બન્ને લેખોને આપણા ઇતિહાસને સબધ ન હોવાથી પડતા મૂકવા પડયા છે.

ન. ૩૧-નાસિક[૧૬]

નહપાણના જમાઈ રૂષભદત્ત (ઉષાવદાત) નો તારીખ વિનાનો

(૧૪) આ સબધમા ડૉ બ્યુલર કેવો મત ધરાવે છે તે માટે ઉપરમા પૃ. ૫૦, ટી. ન. ૨૪ જુઓ.

(૧૫) ઉપરના શિલાલેખ ન. ૧) માના નામ સાથે સરખાવો. આ હોદ્દો તથા આવા નામ તેમના સમસમયીપણા વિશે અનુમાન બાધવાને દોરી જાય છે. (પરિચ્છેદ ૭, જુઓ) પુ. ૨, પૃ. ૩૫૬, ટીકા ન. ૨૧ સરખાવો.

(૧૬) કો. આ. રે. પ્ર. પૃ. ૫૬

આ લેખમા ત્રણ વિભાગ છે. મૂળ મોટા અક્ષરનો અને સસ્કૃત ભાષામા છે, તેની નીચે નાના અક્ષરે બીજા બે છે જેની ભાષા પ્રાકૃત પણ સસ્કૃતને મળતી જ છે. આ બેમાના પહેલા વિભાગે રૂષભદત્તે પ્રથમ પુરૂષવાચી હુ શબ્દ વાપર્યો છે, જ્યારે બાકીના બેમા ત્રીજા અને પહેલા પુરૂષ તરીકે મિશ્ર શબ્દો વાપર્યા છે

મૂળ સંસ્કૃત લેખનો આશય—"The immediate object of this inscription is to record the construction of the cave in which it stands in the Triraśmi Hills in Govardhana=ગોવરધન પ્રાંતમાં ત્રીરશ્મિશૃંગમા જે ગુફા આવેલી છે, તેની બનાવટ માટે નોધ કર્યાનો જ આ શિલાલેખનો મુખ્ય આશય છે." [ત્રીરશ્મિ પર્વતની ઉપયોગિતા વિશે આપણે કેટલુક વિવેચન કરી ગયા છીએ-શિલાલેખ ન ૧૩]

પેલા નાના અક્ષરવાળા બેમાના પ્રથમ લેખમા લખે છે કે—"And by the order of the lord, I went to relieve the chief of the Uttamabhadras, who was besiezed for the rainy season by the Mālayas; and the Mālayas fled as it were at the sound (of my approach) and were made prisoners by the Uttambhadras. Thence, I went to the Puskara lakes and was consecrated and made donation of three thousand cows and a village=સ્વામીના હુકમથી, પછી હું ઉત્તમભદ્રાના સરદારને છોડાવવા ગયો, જેને માલય લોકોએ વર્ષાઋતુ દરમ્યાન ઘેરો ઘાલી બધિ કરી દીધો હતો. મારા અવાજથી (ત્યાં પહોચતાવાર) કેમ જાણે હોય નહીં, તેમ માલયો નાસવા મડયા, અને તેમને ઉત્તમભદ્રોએ પકડી બધિવાન બનાવ્યા તે બાદ પુષ્કર તળાવે હું ગયો, ત્યાં મારો અભિષેક થયો અને મેં ૩૦૦૦ ગાયો અને એક ગામનુ દાન દીધુ." આ હકીકતમા વિશેષ ટીકા કરવા જેવુ નથી, પણ ઉત્તમભદ્રોને અજમેર પાસેના કોઇ સ્થાનની પ્રજા તરીકે અને માલયાને માળવી પ્રજા વિદ્વાનોએ માની છે, કેમકે પુષ્કર તળાવે જઇને અભિષેકની પાછી હકીકત તેમા કરી છે. આ બધુ અનુમાન સાચુ ઠરે તો તે કરેલી કલ્પના વાસ્તવિક જ છે; પરંતુ ત્રણ મુદ્દાના અંગે ઉડી વિચારણા કરવી રહે છે (૧) By the order of the lord = પોતાના સ્વામી (એવા સસરા નહપાણ ક્ષત્રપ)ની આજ્ઞા માથે ચડાવવાતું તેમા લખે છે. ઉત્તમભદ્રાની મદદે જવાનુ હજુ ફરમાન હોય ત્યા સુધીયે ઠીક છે. પરંતુ (૨) અભિષેક કરાવવામાં કે કરવામા, આજ્ઞાની શી જરૂર રહે; અને અભિષેક એટલે ડૉ. રેપ્સને જ શકા ઉઠાવી છે કે (મજકુર પુસ્તકે પૃ ૬૭) "It cannot be determined whether Rsabhadatta's consecration (Abhiseka) had any special significance or whether it formed a part of the ordinary pilgrim's ceremonial=એ નક્કી નથી કહી શકાતું કે, રૂષભદત્તના આ અભિષેકનો કોઇ ખાસ અર્થ હતો કે, સામાન્ય યાત્રાળુની વિધિમાંનો તે કેવળ એક અંશ જ હતો " (૩) અને અજમેર પાસેનુ પુષ્કર તળાવ ધારી લીધું છે તો તે તો એક જ સંખ્યામા છે જ્યારે લેખમા અક્ષરો તો Lakes=વધારે સંખ્યામા તળાવો હોય એવુ જણાવાયુ છે (આ મુદ્દા ઉપર અધ્યયન કર્યા બાદ વિચાર જણાવીશું).

નાના અક્ષરવાળા બીજા ભાગમા ૪૦૦૦ કાર્ષાપણની કિમતે એક ક્ષેત્ર ખરીદી લઇને દાન દીધાની નોધ છે. જેનો હેતુ "Food to be procured for all monks, without distinction = કોઇપણ ભેદ વિના સર્વ સાધુઓને ખોરાક મેળવી આપવામા" તે દ્રવ્ય વાપરવા માટેની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરેલી દેખાય છે. અહી તો સામાન્ય રીતે, કોઇપણ ભેદ વિના સર્વ સાધુઓ માટે દાનની વાત છે એટલે સાધુનો ખોરાક આપવાની વાત કોઇ રીતે અસગત નથી દેખાતી પરતુ જે ધર્મ રૂષભદત્ત પોતે પાળતો હતો તે જૈનધર્મને અંગે હોય તો બે પ્રશ્નોનું સ્પષ્ટીકરણ માગી લે છે (૧) તે વખતે જૈનસાધુઓની અનેક શાખા, ગણ, અને કુળો, પડી ગયા હતાં તેને

આશ્રયીને પણ "ભેદ વિના સર્વ સાધુ" શબ્દનો પ્રયોગ કદાચ કરાયો હોય (૨) વળી જૈનસાધુઓ પોતા માટે જ કોઇએ તૈયાર કરેલ આહાર કદી ભીક્ષામા વહોરતા-લેતા નથી; તેમા શાસ્ત્રોક્ત રીતે દોષ લેખાય છે. પરંતુ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના ગુરુ આર્ય સુહસ્તિજીએ શિષ્ય મોહને લઇને, રાજાના રસોડે સાધુઓ માટે તૈયાર કરાતો આહાર ગ્રહણ કરવાની રીત દાખલ કરી હતી આ તેમના અઘટિત કૃત્ય માટે, તેમના વડીલ ગુરુભાઈ આર્ય મહાગિરિજીએ, તેમને ઠપકો પણ દીધો હતો અને પોતે જુદા આચાર પાળનાર તરીકે છૂટા પણ પડયા હતા તે સમયથી સમજાય છે કે, જૈનસાધુઓમા તેટલા દરજ્જે શિથિલાચાર (રાજપિંડ વહોરવાનો) પ્રવેશવા પામ્યો હતો તે પ્રસગની આ યાદ આપે છે મતલબ કે તે પ્રથાને લઇને જ રૂષભદત્તે સગવડ ઉતારી લાગે છે.

નં. ૩૨–નાસિક

રૂષભદત્તનો, વર્ષ નથી. ચૈત્ર શુક્લપૂર્ણિમાની મિતિ છે–આશય અચોક્કસ છે. લેખ ભગ્નાવસ્થામા છે.

નં. ૩૩–નાસિક

રૂષભદત્તનો, ૪૨મું વર્ષ વૈશાખ: તાજેકલમમા ૪૧મુ[૧૭] અને ૪૫ મું વર્ષ છે.

પણ તેનો આશય "It records the gift of a cave and certain endowments to support the monks living in it during the rainy season=તેમા એક ગુફાનું, તથા વર્ષાઋતુ દરમ્યાન તેમા રહેતા સાધુઓના નિભાવ માટેની રકમનુ, દાન કર્યાની નોંધ છે." તેમા ૨૦૦૦ કાર્ષાપણ દર મહિને દર સેંકડે ૧ટકાના હિસાબેનુ ૨૪૦ વ્યાજ જે થાય, તે ૨૦ સાધુ માટે દરેકને ૧૨ લેખે, ચોમાસા દરમ્યાન કપડાની ખરીદ માટે વાપરવાનો નિર્દેશ કરેલ છે તેવી જ રીતે બીજી રકમમા ૩ટકા લેખે ૧૦૦૦ નું દાન કરી તેના વ્યાજના ૯૦] 'કુશન મુળ'મા વાપરવાનું લખ્યુ છે. આ કુશનમુળનો અર્થ બધબેસતો નથી સેનાર્ટ નામના વિદ્વાને 'money for outside life=બહારના (મઠ સિવાય) જીવન માટે ઉપયોગમા લેવાનું દ્રવ્ય' આવો અર્થ કર્યો છે ત્યારે કેટલાક વિદ્વાનો (બૌદ્ધ પુસ્તકોના આધારે સંભવે છે) એવો વિચાર ધરાવે છે કે, it would seem more probable that reference is here made to the custom of 'Kathin' i. e. the privilage of wearing extra robes, તેમાનો કઠિન=વિશેષ કપડા પહેરવાનો અધિકાર (સાધુઓને) જે અપાયો છે, તે વિશેનો ઇસારો કરાયાનુ વિશેષ સભવિત છે." પરંતુ કુશાનમૂળનો અર્થ કઠિન તરીકે વિદ્વાનોએ જે બેસાર્યો છે તે બે કારણને લીધે બનવા જોગ નથી, કેમકે (૧) કઠિન શબ્દ તે બૌદ્ધસપ્રદાયી છે જ્યારે રૂષભદત્ત જૈનધર્મ પાળનાર છે (૨) ઉપરમાં એક દાનનો ઉપયોગ જ ચોમાસા દરમિયાન કપડાની ખરીદ કરી લેવાનો જણાવી દેવાયો છે એટલે ફરીને તે નિમિત્તે દાનનો ઉપયોગ કરવાનું ન ફરમાવે મતલબ કે જૈનસંપ્રદાય પ્રમાણે કુશાનમૂલનો (કે તેના જેવા ઉચ્ચારવાળા શબ્દનો; કેમકે કદાચ લિપિ ઉકેલમાં કે કોતરવામા ભૂલ થઈ હોય તો) અર્થ શું થાય છે તે સંશોધકોએ તપાસ કરવી રહે છે.

આ શિલાલેખમા વર્ષના જે આક છે તે ક્ષહરાટ સવતના છે. ભૂમક અને નહપાણ, ક્ષહરાટ પ્રજાના છે તે કારણે, જ્યારથી ભૂમકને સરદાર નીમવામા આવ્યો છે ત્યારથી તેની સ્થાપના (ઈ સ. પૂ ૧૫૯) ગણવામા આવી છે (જુઓ પુ ૪મા તેમના વૃત્તાતે) એટલે તે ગણત્રીએ ૪૨મું વર્ષ = ઈ સ. પૂ ૧૧૭ સમજવુ રહે છે

નં. ૩૪–નાસિક

નહપાણની દીકરી અને રૂષભદત્તની પત્ની દક્ષમિત્રાનો–બે લેખ સરખી હકીકતના છે–Records the gift of a monk's cell=સાધુઓ માટે ગુફાનુ દાન કર્યાનો ઉલ્લેખ છે

---

(૧૭) તાજે કલમમા તો પ્રથમના ૪૨મા વર્ષ કરતા, ઓછી આક (એટલે ૪૧) સખ્યા આવે કે વધારે (એટલે ૪૩) આવે પણ અહીં આપણે તે વિશે ચર્ચા કરવી નથી).

લગભગ મોટેભાગે સાધુ માટે, ગુફાનું દાન દેવાય છે અને તે પણ ચોમાસાની ઋતુ માટે; એટલે એમ અનુમાન થાય છે કે, ચોમાસાના વરસાદને લીધે (અને તે સમયે વરસાદ કાંઈ આજના જેવો પરિમિત પ્રમાણમા નહોતો જ આવતો, અને તેમા પણ પર્વત અને ઝાડી જગલવાળો પ્રદેશ કે જયા સપાટ જમીન-ભૂમિ કરતાં સામાન્ય રીતે વધારે પ્રમાણમા જ વરસાદ પડે છે એટલે તેની અસર સાધુઓ અને તપસ્વીઓના કૃષ શરીર ઉપર ન થાય તેના રક્ષણ માટે ભક્તજનોએ પ્રથમ લક્ષ આપવાની ફરજ રહેતી હતી એમ આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે)

નં. ૩૫–જુન્નેર

અયમ, નહપાણનો પ્રધાન, વર્ષ ૪૬મું.

'Records gifts made by Ayama of the Vatsagotra, minister of the [Rājā] Mahāksatrapa Swāmi Nahapāna. The titles of Nahapāna are remarkable in two ways. The family designation 'Kṣaharata' is omitted, and this is the only occurrence of the litle of 'Mahāksatrapa' as applied to Nahapāna. In inscr. No. 33 (Year 42, with later date, year 45 in postscript) he is styled 'Ksatrapa'. All that can be inferred with certainty is that he became Mahāksatrapa between the years 42 and 46=[રાજા] મહાક્ષત્રપ સ્વામી નહપાણના વત્સગોત્રી સચીવ અયમે દાન દીધાની નોંધ કરી છે. નહપાણનાં બિરૂદો બે પ્રકારે ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે. કૌટુબિક ઓળખ તરીકેનું 'ક્ષહરાટ' નામ મૂકી દેવાયુ છે. અને નહપાણને મહાક્ષત્રપ જે કહેવામા આવ્યો છે તેવી નોધ આ એક જ છે. લેખ નં. ૩૩માં (વર્ષ ૪૨મું તાજે કલમમાં જરા આઘેની મિતિ–૪૫મુ વર્ષ) તેને 'ક્ષત્રપ' કહેવાયો છે. જે કાંઈ ખાત્રીપૂર્વક ઠરાવી શકાય તે એટલું જ છે કે, ૪૨ અને ૪૬ વર્ષની વચ્ચે તે મહાક્ષત્રપ થયો હતો."

ક્ષત્રપમાથી મહાક્ષત્રપ કેમ (પુ ૪, પૃ ૨૦૨થી ૨૦૫) થવાય છે, તથા નહપાણને તેના પિતા ભૂમકની હૈયાતિ દરમ્યાન (૪૦ થી ૪૫ વર્ષ સુધી) ક્ષત્રપ, અને તેના મરણબાદ આઠેક મહિનાના ગાળા સુધી (૪૫–૪૫ાા કે ૪૬ વર્ષ) મહાક્ષત્રપ અને તે પછી અવતિની ગાદીએ બેસતાં રાજા તરીકે ઓળખાવાયો છે તે હકીકત પુ ૩. પૃ. ૧૯૫–૬ માં નહપાણનું વૃત્તાંત લખતાં જણાવી ગયા છીએ એટલે તે ફરીને અત્ર ઉતારવા જરૂર નથી. એટલુ જ જણાવવુ જરૂરનું કહેવાશે કે ઉપરના બન્ને ઠેકાણે જે નિરૂપણ કર્યું છે તે સર્વ સપ્રમાણ અને તદ્દન સત્ય જ છે એમ સમજવું.

અત્ર બેએક ખુલાસા, આવશ્યક છે તેજ લખીશું. 'મહાક્ષત્રપ'નુ બિરૂદ દર્શાવતું આ એકજ શિલાલેખરૂપી પ્રમાણ છે તે વ્યાજબી છે, એમ હવે સમજાશે; કારણ કે, મહાક્ષત્રપ પદ કેવળ આઠેક મહિના જ તેણે ભોગવ્યું છે બીજું ક્ષહરાટ શબ્દ, તે કૌટુબિક ઓળખ નથી પરતુ સસ્કૃતિની પ્રાદેશિક ઓળખ છે. એટલે જે પ્રદેશમાથી તે પ્રજા આવી હતી અને જે ભાષા[૧૮] તેઓ બોલતા હતા તે દર્શાવવા પુરતી છે. એટલે

---

(૧૮) ક્ષહરાટ પ્રજા જે ભાષા બોલતી તેને ખરોષ્ઠી નામ અપાયું છે. આ ઉપરથી સમજાશે કે, કેટલાક વિદ્વાનો ખરોષ્ઠીને માત્ર લિપિ તરીકે જ ઓળખાવી રહ્યા છે તે ખોટું છે.

જેમ ગુજરાતી ભાષા અને લિપિ છે, તેમ ખરોષ્ઠી પણ ભાષા અને લિપિ છે જ. બ્રાહ્મી માત્ર લિપિ છે તે ભાષા નથી.

ખરોષ્ઠી ભાષા હોઈને જ, તે ઇરાન તથા કંબોજમા બોલાતી હતી અને વેપાર અર્થે સબંધમા આવતા પાસેના ગાધાર પ્રદેશમાની બ્રાહ્મી સાથે તેના ઘણાએ શબ્દો ઉમેરાઇ ગયા હતા, જે પાણિનિના વ્યાકરણથી સાબિત થાય છે. તેજ પ્રમાણે વર્તમાનકાળે, સ્ટેશન, એન્જીન ઇ. શબ્દો અગ્રેજી ભાષાના હોવા છતા હવે હિંદની અનેક ભાષામા મળી જઇને, તે તે ભાષાના સ્વતત્ર શબ્દો થઇ ગયા છે. આવા શબ્દો હવે પ્રાતિક નથી ગણવામા આવતા.

નહપાણના અંગ સાથે કે તેના વશ સાથે તેને સબંધ જ નથી, તેથી આ શિલાલેખમાં તેનું ઉદ્બોધન બીન જરૂરી લાગ્યું છે. હવે સ્વામિ શબ્દ વિશે પુ ૩ મા ચષ્ઠણવંશીઓના સંબંધમા અને શાતકરણિઓ વિશે ઉપરમા શિલાલેખ નં. ૨૧, ૨૨ અને ૨૩ મા જે સ્પષ્ટિકરણ કરાયુ છે તે નિયમે, આ નં. ૩૫ વાળા શિલાલેખની મિતિ, નહપાણ મહાક્ષત્રપ હોવા છતાયે પોતે સ્વતંત્ર બનીને અવંતિનો રાજા બન્યો નહોતો તે પૂર્વેની, એટલે કે ૪૫ વર્ષ પૂરૂ થયા પછીના આઠ નવ માસની અવધિમાંની છે એમ સમજવુ.

નં. ૩૬–ઋષભદત્તનો, સમય વિનાનો

"The immediate object of the inscription is to record the grant of the village of Karjika for the support of the ascetics living in the caves of Valūraka–a grant which was subsequently renewed by Gautamīputra Śrī Sātakarṇi (v. sup No. 9)=લેખની તાત્કાલિક નેમ, વલુરકની ગુફાઓમા રહેતા સાધુઓના નિભાવ માટે કાર્જીક ગામડું, દાનમા દેવાની નોધ વિશે છે–આ દાન પાછળથી ગૌતમીપુત્ર શ્રી શાતકરણિએ ફરીને ચાલુ કર્યું હતું (ઉપરનો લેખ નં ૯ જુઓ)

કરજીક–વલુરક વિગેરેની ચર્ચા પણ ઉપર થઈ ગઈ છે મુખ્ય વાત જ એ છે કે સર્વ લેખોના દાનની પાછળ ધાર્મિક રહસ્ય સમાયલુ છે, નહીં કે રાજકીય[૧૯].

નં. ૩૭—કાર્લે

ઋષભદત્તના પુત્ર દેવણકનો, સમયના નિર્દેશ વિનાનો, ખાસ જાણવા જેવુ નથી

નં ૩૮–જુનાગઢનો

રૂદ્રદામનનો, માર્ગશીર્ષ માસના કૃષ્ણપક્ષની પ્રતિપદાનો (ધ્યાન રાખવાનુ છે કે અન્યમા જેમ સમય દર્શાવાય છે તેમ આ શિલાલેખમાં ૭૨ ની સાલ દર્શાવી નથી જ)

આ લેખનો[૨૦] તાત્પર્ય એટલો તો મશહુર છે કે તે આખો ને આખો અત્ર ઉતારવા જરૂર ધારી નથી. જ્યાં અમારો મતફેર થાય છે તેજ કેવળ અત્રે ટાંકીને તેની ચર્ચા કરીશુ લખે છે કે "But the chief importance of the inscription consists in the information, which it affords as to the history of Rudradāman and the events of his reign=પણ લેખનું મુખ્ય મહત્વ તો તેમા રૂદ્રદામનનો ઇતિહાસ અને તેના રાજ્યના બનાવ વિશે જે માહિતી અપાઇ છે તેને લીધે છે," એમ કહીને લખ્યું છે કે 'He was the lord of–તે (નિચે જણાવેલ) પ્રદેશના સ્વામિ[૨૧] હતો,' તેના નામની ટીપમા પૂર્વાપરાકરાવતિ, અનૂપ, આનર્ત, સુરાષ્ટ્ર, મરૂ, કચ્છ, સિંધુ–સૌવીર, કુકુર, અપરાંત અને નિષાદ જણાવ્યાં છે, અને પછી લખ્યુ છે કે "And other territories gained by his valour. He conquered the Yaudhdheyas and twice defeated Śātakarni, the lord of Daksināpath. He himself acquired the name of Mahākṣatrapa=અને પોતાના બાહુબળથી અન્ય પ્રદેશો મેળવ્યા હતા. તેણે યૌધ્ધેયાઓને જીતી લીધા હતા અને દક્ષિણાપથના સ્વામિ શાતકરણિને બે વખત હરાવ્યો હતો (આથી કરીને) મહાક્ષત્રપનું બિરૂદ તેણે આપમેળે મેળવ્યુ હતુ" આ બધુ વર્ણન––પ્રદેશો ઉપર મેળવેલ જીત—રૂદ્રદામનને નહી પરંતુ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનને લાગુ પડે છે. તે

---

(૧૯) પુ. ૪, પૃ. ૨૧૭

(૨૦) કો. આ. રે પ્ર. પૃ. ૬૦.

(૨૧) સ્વામિ એટલે તેમની માલિકી હતી, એટલું જ સૂચવે છે; એટલે કે પ્રદેશો વારસામા મળ્યા હતા, નહી કે conquered=જીતી લીધા હતા. (આ પ્રમાણે Lordનો અર્થ જીત મેળવેલ કરવાથી, આંધ્રપતિ નં. ૧૭ને દક્ષિણાપથપતિ, અને નં ૧૮ વાળાને દક્ષિણાપથેશ્વરનું બિરૂદ લાગ્યુ હોવા છતા તથા નં. ૧૭ કરતા નં. ૧૮વાળો ઘણો મોટો રાજવી થયો હોવા છતા, ભૂલખાઇને નં ૧૭ને મોટો માની લીધો છે, તે કેવું અન્યાય કરનારૂ થઈ પડયું છે તે માટે જુઓ નં. ૧૭નું વૃત્તાંત)

હકીકત (પુ ૨માં સુદર્શન તળાવની પ્રશસ્તિ વિશેના વિવાદમાં પૃ. ૩૯૩થી ૩૯૭ તથા રૂદ્રદામનના વૃત્તાંતમાં પુ. ૪, ૨૦૮ થી ૨૧૮ સુધીમા) વિસ્તારથી સ્પષ્ટ કરી બતાવી છે તે ત્યાંથી જોઈ લેવી. વળી અમારા મતવ્યને વિશેષ મદદરૂપ થઈ પડે તેવા આ શિલાલેખમાંનાજ શબ્દો ઉપર અત્ર ધ્યાન ખેંચવુ રહે છે. તેણે યૌધ્ધેયાઝને જીતી લીધા હતા એમ જણાવ્યું છે. આ યૌધ્ધેયાઝ કે અયોધ્યા જે ઉચ્ચાર કરો તે બન્ને (જુઓ પુ ૧માં ત્રીજા પરિચ્છેદે) નું સ્થાન યુક્ત પ્રાંતોમાં ગણવુ રહે છે. એટલે એમ અર્થ થયો કે તે યુક્ત પ્રાંતનો સ્વામી બન્યો હતો. જ્યારે ઇતિહાસ તો એમ કહે છે કે, રૂદ્રદામનની સત્તા જ્યાંસુધી અવંતિ ઉપર હતી ત્યાંસુધી અને તે બાદ પણ આ યુક્તપ્રાંત ઉપર, તેમના મૂળ સરદાર અને શિરોતાજ એવા કુશાનવંશી કનિષ્ક બીજાની જ સત્તા જામી પડી હતી. તો પછી શું એક સમયે એક જ ભૂમિ ઉપર બે રાજાધિરાજોની આણ ફરી રહી હતી એમ ગણવું? મતલબ કે અત્યાર સુધીની માની રહેલી માન્યતા ભૂલભરેલી છે. વળી ક્ષત્રપ ઉપરથી મહાક્ષત્રપ[૨૨] પદ ઉપર કેમ ચડાય છે (પુ. ૪. પૃ ૨૦૪, ટીકા ન. ૪૪) તે પ્રસગની યાદ કરતાં પણ જણાઈ આવશે કે તેમાં જીત મેળવવાની જરૂર જ નથી.

આગળ જતાં "the work of repairing the broken dam to be carried out by the minister Suviśākha, the son of Kulaipa a Pahlava=તુટી ગયેલ બધનું સમારકામ, પહલ્વ જાતિના કુલૈપના પુત્ર સુવિશાખ નામે મંત્રીને સોપ્યુ હતુ" એમ જે લખ્યું છે તેમાં આ પહલ્વ જાતિને પરશીયન–પારથીઅન લેખેલ છે. અમારૂ એમ માનવું છે કે તે સુવિશાખ પહલ્વ નહીં પણ પલ્લવ જાતિ (એટલે લિચ્છવી ક્ષત્રિયોનો એક ભાગ–જેમ દક્ષિણ હિંદમા પલ્લવ રાજાઓ થયા છે તેમ)નો એક સરદાર વિશેષ હોવો જોઇએ. સુવિશાખ નામ જ બતાવે છે કે તે પરદેશી નહીં પણ આર્ય પ્રજાને શોભિતુ નામ છે.

સમય વિશે જણાવવાનું કે, કો. આં. રે.માં તેનો સમય નોધવો રહી ગયો દેખાય છે. પરંતુ મૂળમાં (જુઓ એપી ઇં પુ. ૮, પૃ ૪૭. આપણા પુ. ૩, પૃ ૨૧૨) તેનો આંક ૭૨ લખ્યો છે. વિદ્વાનોએ આને શક સંવત લેખી ૭૨ + ૭૮=ઇ. સ. ૧૫૦ નો સમય અર્પ્યો છે જ્યારે અમારા હિસાબે તે ચષ્ઠણ શકનો આંક છે અને તે તેના પિતા ઘ્સ્મોતિકના રાજ્યની શરૂઆત ઈ. સ. ૧૦૩ માં થઈ ત્યારથી ગણાયો હોઈને (પુ. ૪, પૃ ૧૮૮) તેનો સમય ઈ. સ ૧૭૫ નો ગણવો રહે છે.

નં. ૩૯–ગુદા

રૂદ્રસિહ પહેલો, વર્ષ ૧૦૩, વૈશાખ શુક્લ પચમી.

ગુદા ગામ કાઠિયાવાડના હાલાર પ્રાંતમાં આવેલું છે. "It records a donation made at the village of Rasopadra by the Ābhīra General (senāpati) Rudrabhūti=આભિર સેનાપતિ રૂદ્રભૂતિએ રસોપદ્ર ગામ દાનમાં આપ્યાની તેમાં નોધ કરી છે." આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય કે આભીર પ્રજાના સરદારો ચષ્ઠણ ક્ષત્રપોની નોકરીમાં હતા (પુ. ૩ના અંતે ૧૧મા પરિચ્છેદે પૃ. ૩૭૪–૩૮૪) જેમાંના એક ઈશ્વરદત્તે સ્વતત્ર બની પોતાનો વંશ સ્થાપ્યો હતો. દાનની વાત છે એટલે ધાર્મિક કાર્યનો ઉદ્દેશ છે એ પણ ચોક્કસ છે. સમય ૧૦૩ વર્ષ છે એટલે ઈ. સ ૨૦૬નો ગણવો.

---

(૨૨) આપણી ધારણા પ્રમાણે જ પ્રિયદર્શિનનો આ લેખ હોય તો, પ્રિયદર્શિનને મહાક્ષત્રપ પદ લાગ્યું કહેવાય, તે કદાપી બનવા યોગ્ય જ નથી. આ હકીકત આપણા મતની વિરૂદ્ધ જાય છે. પરતુ બનવા યોગ્ય છે કે, મહાક્ષત્રપવાળી હકીકત લેખમા નહી જ હોય. માત્ર વિદ્વાનોએ પોતાની મેળે લખી કાઢી છે. અથવા હોય તો, રૂદ્રદામને પોતાની સ્થિતિની ચોખવટ કરી બતાવી છે એટલું તે ઉપરથી સાબિત થાય છે.

નં. ૪૦—જુનાગઢ

રૂદ્રસિંહ પહેલો, સાલનો આંક ગુમ થયેલ છે. ચૈત્ર શુક્લ પચમી.

આ લેખમા શું હકીકત છે તથા તેનો શુ ઉદ્દેશ છે તે (પુ ૪, પૃ ૨૧૭-૧૮) જણાવાઈ ગયુ છે. અત્ર એટલુ જ જણાવવાનુ કે, અન્ય લેખોની પેઠે આ પણ ધાર્મિક કાર્ય નિમિત્તે કોતરાવેલ છે અને ડૉ. આ. રે ના મતવ્ય પ્રમાણે જૈનસંપ્રદાયને લગતો તે છે. સમયનુ વર્ષ ૪૦ છે એટલે લેખ નં ૩૮, ૩૯ પ્રમાણે તે ઈ સ ૧૪૩નો ઠરે છે.

નં ૪૧—મુલવાસર

રૂદ્રસિંહ પહેલો, ૧૨૨મું વર્ષ, વૈશાખ વદ પચમી.

આ મુલવાસર ગામ, કાઠિયાવાડમા ગાયકવાડ સરકારના ઓખામંડળ પ્રાંતમા આવેલુ છે તેના તળાવ કાંઠેથી આ લેખ મળ્યો છે. Its purport is uncertain=આશય અનિશ્ચિત છે. વર્ષ ૧૨૨ એટલે ઈ સ ૨૨૫નું ઠરે છે

નં. ૪૨—જસદણ

રૂદ્રસેન પહેલો, ૧૨૮ (કે ૧૨૬) મુ વર્ષ, ભાદ્રપદ વદ પચમીનો

This inscription is on a pillar on the bank of the lake at Jasdan in the north of Kathiawar. It probably commemorates the construction of a tank during the reign of Rudrasena= કાઠિયાવાડના ઉત્તર ભાગમા જસદણ શહેરના તળાવના કિનારે એક પાળિયા ઉપર આ લેખ કોતરાવેલ છે. રૂદ્રસેનના રાજ્યે તળાવ બંધાવ્યાના સ્મરણમા તે ઘણુકરીને ઉભો કરાવ્યો છે. મતલબ કે તળાવ બંધાયું તે સમયની યાદ આપતો તે લેખ છે અને તેનો સમય, ૧૨૮ વર્ષ=ઈ. સ. ૨૩૧નો ગણવો પડે છે.

શા માટે આ તળાવ ખોદાયું તે જો કે જણાવવામાં આવ્યુ નથી, પરન્તુ આપણે હવે સારી રીતે જાણીતા થઈ ગયા છીએ કે (ઉપરના સર્વ શિલાલેખો જુઓ) પ્રાચીન સમયે, રાજકર્તાને ધર્મ ઉપર ઘણી પ્રીતિ રહેતી અને તેથી ધાર્મિક કાર્યો કરવા માટે તલપાપડ રહેતા અને જ્યારે જ્યારે તે નિમિત્તે દાન કરતા ત્યારે ત્યારે, ભવિષ્યની ઓલાદને તે કાર્યની યાદ[૨૩] આપવા કાજે તેવો લેખ કોતરાવતા આવો હેતુ સુદર્શન તળાવની પ્રશસ્તિ પાછળ પણ રહેલો હતો તે સ્થાન ગિરનાર જેવા જૈનધર્મના પવિત્ર તીર્થ સ્થાનની-ધામની તળેટીરૂપ હોવાથી ત્યા, જ્યારે મગધપતિ ચંદ્રગુપ્ત સમ્રાટ યાત્રા કરવા આવ્યો હતો ત્યારે યાત્રિકોને પાણી પીવાની સગવડતા માટે[૨૪] તે તળાવ પ્રથમ બંધાવવામાં આવ્યુ હતું પાછળથી કાળક્રમે જેમ તેને દુરસ્ત કરાવવાની જરૂરિયાત લાગતી ગઈ તેમ તેના વારસોએ દુરસ્ત પણ કરાવ્યુ છે. તે બધા ઈતિહાસથી આપણે હવે સંપૂર્ણ રીતે માહિતગાર થઇ ગયા છીએ. જેમ આ સુદર્શન તળાવનુ સ્થાન જૈનપ્રજાનું એક મુખ્ય તીર્થધામ હતું, તેમ આ જસદણ પાસેનો પ્રદેશ પણ તેવુ જ એક અગત્યનું જૈનધર્મીઓનુ તીર્થસ્થાન હતું. અને તેથી કરીને ચષ્ઠણવંશી ગજાઓ જેમનો ધર્મ પણ જૈન હતો (જુઓ ઉપરના લેખો તથા પુ. ૪માં તેમનું વૃત્તાંત) તેમણે ત્યા યાત્રા નિમિત્તે જતા, મૌર્યવંશી સમ્રાટોનું સુદર્શન તળાવ બંધાવ્યાનુ અનુકરણ કરી, એકાદ તળાવ બંધાવ્યુ હોય તે વાસ્તવિક લાગે છે.

આ જસદણનું સ્થાન કાઠિયાવાડની લગભગ મધ્યમા અને ચોટિલાનો ડુંગર જ્યાં આવેલ છે તથા જે ભાગને પાંચાલ તરીકે ઓળખાવાય છે ત્યા આવેલ છે. અલબત્ત ત્યા જવાનો માર્ગ ચોટિલા થઈને હાલ નથી, પરન્તુ ભાવનગર રેલવેની જે બોટાદ-જસદણ લાઈન છે તેમા જસદણ નામનું સ્ટેશન છે ત્યા થઇને છે. પણ જો ગાડા રસ્તે ચોટિલેથી જવાય તો પાંચ સાત માઈલનો જ પંથ રહે છે. તે પ્રદેશમા આણંદપુર નામે

---

(૨૩) પોતાની કીર્તિ વધારવાનો હેતુ તેમા નહોતો, પરંતુ તેને જોઇને ભવિષ્યની પ્રજા પણ તેવા પ્રકારનું દાન દેતા શિખે, એવો બોધપાઠ આપવાનો હતો.

(૨૪) પુ. ૩, પૃ. ૧૮૩ તથા ટીકાઓ.

એક ગામડું[25] છે (જુઓ પુ. ૨, પુ ૧૮૫ "શાસ્વતુ છતા કાળના ઝપાટામા" વાળો પારિગ્રાફ) આ પ્રદેશ ઉપર ઈ. સ ૯મી સદીમા (જ્યારે મૂળરાજ સોલકીએ આ પ્રદેશ ઉપર ચઢાઇ કરી હતી ત્યારે) વઢવાણુની–વર્દ્ધમાન-પુરીના રાજા ધ્રુવસેનની–હકુમત ચાલતી હતી તેથી તેને વર્દ્ધમાનપુર–આણંદપુરના નામથી ઓળખતા હતા. આ આણંદપુર ગામે, જે શત્રુંજય પર્વત જૈન ધર્મીઓનુ અત્યારે મહાતીર્થ મનાય છે તેની તળેટી[26] હતી આ બધુ વર્ણન હડાળાના શિલાલેખ આધારે (ઈ. એં. પુ ૧૨. પૃ. ૧૯૦) લેખ લખીને[27] સાબિત કરી આપ્યુ છે. મતલબ કે આ જસદણના પ્રદેશમા સિદ્ધાચળ પર્વતની તળેટી હતી અને ત્યા જૈન યાત્રાળુઓ દર્શને આવતા હતા. તે પ્રમાણે ચષ્ઠણવશી રાજાઓ પણ દર્શને આવ્યા હોય અને યાત્રિકોને પાણી માટે પડતી હાડમારી દૂર કરવા, રાજધર્મ તરીકે એક વિશાળ તળાવ ખોદાવ્યુ હોય એમ માનવુ રહે છે.

નં. ૪૩—નાસિકનો

ઈશ્વિરસેન વર્ષ ૯ મુ, ઉનાળાનુ ચોથુ પખવાડિયું તેરમો દિવસ.

It records the investment of two sums of money...for the purpose of providing medicines for the sick among the monks, dwelling in the monastery on Mount Trirasmi=ત્રિરશ્મિ પર્વત ઉપરના મઠવાસીઓ સાધુની દવાદારૂની જોગવાઇ કરવા માટે દ્રવ્યની બે રકમો છૂટી પાડવાની તેમા નોધ છે. ધાર્મિક કાર્ય નિમિત્તે દ્રવ્ય કાઢયાનો ઉલ્લેખ છે. ત્રિરશ્મી પર્વતનુ સ્થાન કેવુ પવિત્ર અને તીર્થધામ છે તે ઉપરમાં જણાવી ગયા છીએ.

પોતાના રાજ્યે વર્ષ ૯મુ છે. તે ત્રૈકૂટક સંવત્સરનુ છે (પુ. ૩, પૃ. ૩૮૪) જેને વિદ્વાનોએ કલચૂરિ અથવા ચેદિસંવત તરીકે ઓળખાવ્યો છે તેની આદિ તો તેના પિતાના રાજ્યારભથી–ઈ. સ. ૨૪૯થી થઈ છે જ્યારે આ લેખનો સમય પોતાના રાજ્યે ૯મા વર્ષનો હોઈને તેનો સમય ઈ. સ. ૨૬૧+ ૯=ઈ. સ. ૨૭૦નો કરે છે.

નં. ૪૪—પારડી

ધનસેન રાજા, ત્રૈકૂટક સવત ૨૦૭નો, વૈશાખ શુકલ ત્રયોદશીનો.

તેમા રાજા ધરસેને જીત મેળવીને અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યાનો તથા કનીયડાકાસારિકા ગામ બ્રાહ્મણોને દાન દીધાનો ઉલ્લેખ છે. મતલબ કે રાજા બ્રાહ્મણધર્મી છે.[28] અને ત્રૈકૂટક સ. ૨૦૭=૨૦૭+૩૧૯ ઇ. સ. ૫૨૬ના સમયનો છે. જો કે શિલાલેખ નં. ૪૩ મા જણાવ્યા પ્રમાણે આ ત્રૈકૂટક સવત વાપરનારા રાજાઓ પ્રથમ જૈનધર્મી હતા તથા કલચૂરિ સવત જ વાપરતા હતા પરન્તુ આમાના ધરસેને વૈદિકધર્મ

---

(૨૫) જુઓ પુ. ૨, પૃ. ૧૮૫ " શાસ્વતુ છતા કાળના ઝપાટામા "વાળો પારિગ્રાફ.

(૨૬) શત્રુંજય પર્વતનુ નામ સિદ્ધાચળ છે. તેના ૧૦૮ શિખરો હોવાનું ગણાય છે. રૈવતગિરિ (ગિરનાર), કદબગિરિ, હસ્તગિરિ, વિમલગિરિ ઇ. નામો આ શિખરોના જાણવા. ઢંકગિરિ (કાઠિયાવાડના હાલાર પ્રાતમા છે) કે જ્યાથી ઘણા પ્રાચીન અવશેષો અને મૂર્તિઓ મળી આવે છે તે પણ ૧૦૮ માનુ એક ગિરિશૃંગ જ છે તેવીજ રીતે આણદગિરિ પણ એક શિખર છે, અને તેજ આ આણંદપુરનુ સ્થાન સમજવુ.

(૨૭) જુઓ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીના 'બુદ્ધિપ્રકાશ' સને ૧૯૩૪મા આનર્તપુરનો લેખ (પૃ. ૪૪ થી ૫૩). જૈનજ્યોતિ પુ. ૧ (સં. ૧૯૮૮), પૌષ અક ૩, પૃ. ૮૩ થી ૮૯: જૈનધર્મપ્રકાશ પુ. ૪૫ (સ. ૧૯૮૫), વૈશાખ અક ૨, પૃ. ૫૮ થી ૬૩ ઈ. લેખો.

(૨૮) ત્રૈકૂટકવંશની બે શાખા–પ્રથમ શાખા ચષ્ઠણ વશના સરદાર તરીકે ઉપરના લેખ નં. ૪૩ ની અને આ બીજી શાખા નં. ૪૪ લેખની. પ્રથમ વાળા જૈનધર્મી હતા. તેમના સિક્કા ચિત્રો જુઓ. તેમણે સમય દર્શનની જે પદ્ધતિ અખત્યાર કરી છે તે નં. ૪૪થી જુદી જ પડે છે. તેમણે ઈ. સ. ૨૪૯મા શરૂ થયેલ કલચૂરિ સંવત ગ્રહણ કર્યો છે. જ્યારે આ બીજી શાખા ગુપ્તવશમાથી જુદી પડી છે એટલે તેમણે તેમનો જ ધર્મ અને તેમનોજ સવત અગીકાર કર્યો છે.

અંગીકાર કર્યાનું જણાવ્યું છે, તે ધર્મપલટો ક્યારે થયો હતો તે સ્પષ્ટ થતુ નથી. બનવાજોગ છે કે તેણે જ ધર્મપરિવર્તન[૨૯] કર્યું છે

નં ૪૫--કન્હેરી

ત્રૈકૂટક સંવત ૨૪૫નુ વર્ષ, કર્તાનુ નામ આપ્યુ નથી તેમા આ કૃષ્ણગિરિ (જુઓ લેખ નં ૧૩ ટી નં ૩૦થી ૩૨) ઉપરના મહાન મઠમાં એક ચૈત્યની સ્થાપના કર્યાની નોધ છે, તેનો સમય ૨૪૫મુ વર્ષ એટલે ઈ સ. ૨૪૫+૩૧૯=૫૬૪ ગણવો રહે છે

ઉપરના ત્રણે લેખ (નં ૪૩, ૪૪ અને ૪૫)ને લગતી વિશેષ હકીકત પુ ૩ના અને ૧૧મા પરિચ્છેદે ખુલાસાવાર સમજાવાઈ ગઈ છે એટલે પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

* * *

આ બે પરિચ્છેદમા સર્વ મળીને ૪૫ શિલાલેખ વર્ણવ્યા છે. તેમાના સ્થાન અને સમય તથા કર્તાઓનો વિચાર કરીશુ તો લગભગ ⅞ ભાગ શાતકરણિ–શતવહનવંશી રાજાઓની કૃતિએ જ રોકી લીધો દેખાય છે. પરન્તુ જો એ લેખો કોતરાવવાના આશયનો પણ સાથેસાથે વિચાર કરીશુ તો તો, તેથી યે આગળ વધીને–કહો કે લગભગ ⅞ ભાગ–કહેવુ પડશે કે આ આંધ્રવંશી રાજાઓ પરત્વે જ તેમા હકીકત લખાઈ છે. એટલે ઉપર દર્શાવેલ હેતુથી આ શિલાલેખોને આંધ્રવંશના વર્ણન સાથે જોડવામા, આપણે વિચાર ન કરતા સમગ્ર રીતે તેની ઓળખ તથા વર્ણન આપવુ ઉપયોગી ધાર્યું છે તથા કોઈપણ વંશના રાજવીનુ વૃત્તાંત આલેખતાં પહેલા જેમ તેમને લગતા પરિચ્છેદ જોડી દીધા છે, તે જ પ્રમાણે આ શિલાલેખો સંબંધી પણ જો વર્તન રખાયું હોત તો વિશેષ ઉપકારક ગણાત એમ હવે મનમા લાગી આવે છે.

ઉપસંહાર

અત્યારે તો ઇલાજ નથી પરન્તુ જો બીજી આવૃત્તિ કરવાનો સમય પ્રાપ્ત થયો તો આટલો સુધારો કરવો તે વખતે આવશ્યક લેખીશું

સ્થાન અને સમય તથા કર્તાઓ પરત્વે ઉપર પ્રમાણે સ્થિતિ જણાવ્યા બાદ, તેઓને કોતરાવવામા સમાયલા ઉદ્દેશ અને હેતુ સંબંધી વિચાર કરીશુ તો, એકે એકમા–એમ કહોને કે એક પણ અપવાદ સિવાય–તુરત સ્પષ્ટ રીતે જણાઇ આવે છે કે, તેમ કરવામાં કોઇ ધાર્મિક કારણને લીધે જ સ્ફુરણા જન્મી છે. પછી તે યાત્રિકની અગવડતા દૂર કરવા માટે હોય કે તે સ્થાન ઉપર વસતા ઋષિ–મુનિ અને તપસીઓને પોતાના નિત્ય નિયમો પૂર્ણ કરવાને મદદરૂપ થઈ પડે તેવી અનુકૂળતા ઉભી કરવા માટે હોય, કે છેવટે તેના રચનાર–દાન દેનારના પોતાના આત્માના કલ્યાણાર્થે હોય–પરતુ આ પ્રકારના કોઇને કોઇ ધાર્મિક સયોગોમા તથા પ્રકારનુ દાન દેવાનુ પગલુ ભરાયુ છે એમ જણાઈ આવ્યા વિના રહેશે નહિ મતલબ કહેવાની એ છે કે, તેમા ધાર્મિક હેતુ જ હતો, નહીં કે રાજકીય; પછી તેનો કર્તા રાજા હોય કે સમાજનો કોઇ સામાન્ય ગૃહસ્થ હોય. રાજા હોય, ને પછી તેણે અમુક પ્રદેશ ઉપર જીત મેળવીને તેની ખુશાલીમા દાન કર્યું હોય કે પુત્રજન્મની વધાઈમા પણ તેમ કર્યું હોય કે પોતાના સ્વામીભાઓનો સઘ કાઢીને યાત્રાએ ગયો હોય–આમ નિમિત્તભૂત ભલે અનેક પ્રકારના કારણો ઉપસ્થિત થયા હોય, પરતુ પ્રાંતે, હેતુ તો ધાર્મિક અને પરના કે પોતાના કલ્યાણાર્થેજ અગ્રપણે રમી રહ્યો હોય એટલુ નિર્વિવાદિત દેખાય છે. આ ઉપરથી પ્રાચીન સમયે પ્રજાના–શું રાજા કે સામાન્ય પ્રજાજનના–માનસનુ લઢણ કેવા પ્રકારે વહી રહ્યુ હતુ તેનો સહજ ખ્યાલ આવી જશે આ વસ્તુસ્થિતિથી પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો કેવળ અપરિચિત હોવાથી–કહો કે પોતાને મળેલા સસ્કારથી જ અન્યની માપણી કરવાનું મનુષ્યમાત્રને સુગમ લેખાય છે તે ન્યાયે–એમ માની

---

(૨૯) ઉપરની ટીકા. નં. ૨૮ જુઓ. આ અરસામાજ, ગુપ્તવંશમાથી વલ્લભીપુરના મૈત્રકો તેમજ દક્ષિણ હિંદના કલ્યાણીવાળા ચાલુક્યો એમ બન્ને સ્વતંત્ર થઈ ગયા જણાય છે.

લીધુ દેખાય છે કે કોઈ રાજકર્તાને શિલાલેખ કોતરાવવાનો પ્રસગ જો ઉભો થાય તો તેમા રાજકારણ સિવાય અન્ય હેતુ હોઈ શકે જ નહીં અને તેવી કલ્પનાએ જ સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલ જુનાગઢ-ગિરિનગરની તળેટીમાં મગધપતિ સમ્રાટ ચદ્રગુપ્તે પ્રથમ ખોદાવેલ સુદર્શન તળાવ બધાવવાની ભાવનો આગળ ધરી દીધી છે, તે જ પ્રમાણે ક્ષત્રપ રૂદ્રદામન ઈત્યાદિ વિશેનુ સમજી લેવુ પરતુ આટલા વિવેચનથી હવે વાચકની ખાત્રી થશે કે તે પ્રમાણે બન્યુ નથી અને તેથી જ રાજકીય કલ્પના વડે બાધેલ નિર્ણયોએ, આખા ભારતીય ઇતિહાસને કદરૂપો ચિતરી બતાવ્યો છે. હવે કયા પ્રકારે તેને સુધારાય એટલી જ ઈચ્છા આપણે સેવીએ.

લેખોમા જોકે ઘણી ઘણી મહત્વપૂર્ણ હકીકતોનો સમાવેશ કરવામા આવ્યો છે અને તે સર્વેને જો તેના નિર્માતા એવા રાજાઓના વૃત્તાત લખતી વખતે પાછી યાદ કરવા માડીએ, તો એક તો વિના કારણે પિષ્ટપેષણ પણ થઇ જાય અને કદાચ વાચકને કટાળો પણ આવે, તેમ બીજી બાજુ, જો છોડી દેવાય તો, ખરા ઇતિહાસ ઉપર જે પ્રકાશ પડવો જોઈએ તે રહી પણ જાય છે તેમજ તેમાંથી નીકળતો બોધપાઠ જે આપણે ગ્રહણ કરવો રહે છે તે વિસારે પડી જાય છે. આથી એમ ઠરાવીએ છીએ કે હકીકત જ તે તે રાજાના વૃત્તાત આલેખનમાં ઉતારવી ને બાકીની, જ્યારે ઈચ્છા વધે ત્યારે આ પરિચ્છેદ વાંચીને મેળવી લેવી. હજુ એક બીજો માર્ગ લઈ શકાય કે સર્વ શિલાલેખોમા વર્ણવાયલી હકીકતનો સમગ્રપણે અને વિહગદષ્ટિએ ખ્યાલ આવી જાય તે માટે, ટૂકમા તેનુ કોષ્ટક બનાવીને રજુ કરવુ, જે ઉપરથી વસ્તુનો ચિતાર પણ આવી જાય અને વિસ્તારથી જાણવાની ઈચ્છા પ્રવર્તે ત્યારે, અસલ વર્ણન આખ તળે કાઢી પણ લેવાય આ હેતુથી પીસ્તાલીસે શિલાલેખોની નામાવળી, સમય તેમજ કર્તાને લગતી ટૂંક માહિતી નીચે પ્રમાણે કોષ્ટકવાર જોડી છેઃ-

આંક	સમય તથા સ્થાન	પુરાવા તથા પ્રમાણ ઈ. ઈ.	ટૂક માહિતી.
૧	ઈ. સ પૂ ૩૮૩; નાનાઘાટ (ગોદાવરી જીલ્લો)	કો. આ. રે પ્ર. પૃ ૪૫, પારિ ૫૭ તથા પૃ ૧૯, પારિ ૨૧	ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીની રાણી નાગનિકાએ, પોતાના સગીર પુત્રના રીજટ તરીકે, બમણોને દાન દીધુ છે. (બમણ એટલે બ્રહ્મચર્ય પાળે તે; એવા પુરૂષોને દાન દીધુ છે એટલે કે અહિંસાયુક્ત; નહીં કે યજ્ઞ કરતાં એવા બ્રાહ્મણોને એટલે હિંસાયુક્ત દાન દીધુ હતું). સગીરપુત્રના સમયે બનાવ બન્યો છે (ઈ. સ. પૂ. ૩૮૩) જ્યારે લેખ કોતરાવ્યો છે તે પુત્ર મોટો થઇ રાજ્યપદે આવ્યો ત્યારે, તેના રાજ્યકાળે તેરમા વર્ષે; એટલે ઈ. સ. પૂ ૩૭૧મા—વિશેષ માટે જ. બો. બ્રૈં. રો. એ. સો. નવી આવૃત્તિ પુ. ૩, પૃ. ૪૭-૮૩ જુઓ.
૨	અનિશ્ચિત; નાસિક	કો આં. રે પૃ ૪૬, પારિ ૨૩; પૃ ૧૯, પારિ ૨૨-૨૩	શાતવહનવશી રાજા કૃષ્ણનો, જે રાજા શ્રીમુખનો ભાઇ થાય છે.
૩	ઇ. સ.ની આદિનો, નાસિક	કો. આં. રે. પૃ ૪૬; તથા પૃ. ૨૦, પારા ૨૫	શક્તિશ્રીના નામની પિછાન અપાઇ છે. દતકથા પ્રમાણે ઠરાવાય તો (ઉપરમાં દ્વિતીય પરિચ્છેદના અંતે જોડેલ નામાવળી પ્રમાણે નં. ૨૩ વાળો શિવસ્વાતિ ગણાય અને ગુણપ્રમાણે ઠરાવાય તો, નં. ૧૮ વાળો રાજા હાલ શાલિવાહન થાય (ઘણુ કરીને તેજ ઠરશે)

૪	અનિશ્ચિત, ભિલ્સા (માળવા)	ભિલ્સાટોપ્સ; પૃ ૨૧૪, ૨૬૪, ૨૬૯; પ્લેઇટ Sanchi Tope No. 1; નં. ૧૯: કો આ. રે પૃ ૪૭ અને ૨૩, પારિ ૨૯ તથા ૫૭	વસિષ્ઠપુત્ર શાતકરણિના રાજ્યે કોઈ કારીગરે દાન દીધાની હકીકત છે રાજા હાલ પુલુમાવીનો છે. રાજાની સાનિધ્યમા કોતરાયલો હોવાથી અને પોતે તેની રૈયત હોવાથી શાતકરણિનું નામ લખાવ્યુ સમજાય છે.
૫-૬	ઈ. સ પૂ. ૩૦૯; કન્હેરી (નાસિક જીલ્લો)	કો. આ. રે. પૃ ૨૭, પારિ ૩૫ તથા ૩૬	(પાચમા) રાજા માઢરીપુત્ર સ્વામિ ગકસેને પોતાના રાજ્યકાળે આઠમા વર્ષે કોતરાવેલ છે.
૭	ઇ. સ. પૂ. ૫૪, નાસિક	કો. આં. રે પૃ ૨૯, પારિ ૩૮ પૃ ૩૬, પારિ ૪૩ કો આં. રે પૃ. ૧૦૪; Had exterminated the race of Ksaharatas	બેન્નાકટકના સ્વામિ એવા ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિએ પોતાના રાજ્યે ૧૯મા વર્ષે ગોરધન સમય જીતી લઇને, હુકમ કાઢયો છે કે, રૂષભદત્તે પૂર્વે જે દાન આપ્યું હતું તે હવે પોતે કર્યું છે એમ ફેરફાર કરવો. તેણે શકોને હરાવ્યા હતા (Destroyed the Sakas and restored the glory of = શકોની જડ કાઢી નાખી અને કીર્તિ પાછી મેળવી) નં ૧૭ વાળો અરિષ્ટકર્ણ સમજવો. ઋષિ-તપસ્વીઓને દાન દીધાની વાત છે એટલે ધાર્મિક તત્ત્વ જ સમજવું. લડાઇનુ કારણ પણ ધાર્મિક દેખાય છે, નહીં કે રાજકીય ત્રિરશ્મિ પર્વતની પવિત્રતા વિશેની વાત પણ સમજાવી દીધી કહેવાય; દક્ષિણાપથપતિનું ઉપનામ આપ્યુ છે (સરખાવો નીચેનો લેખ ન. ૧૩)
૮	ઇ. સ. પૂ. ૪૮; નાસિક	કો. આં. રે પૃ ૪૮ કો. આ રે. પારિ ૩૮	નં. ૭ લેખના અનુસંધાનમા અને પોતાના રાજ્યે ૨૪મા વર્ષે, રાણીમાતા બળશ્રીના નામે આજ્ઞા છે. ગોરધન પ્રાતના સુબા શ્યામકને હુકમ કરે છે (એટલે પોતે બેન્નાકટકમા બેઠા બેઠા આજ્ઞા ફરમાવી છે). વળી તે વખતે પોતાનો મોટોભાઇ જીવત હોય એમ પણ નક્કી કરે છે પોતાની અંતિમ અવસ્થા હોય એમ સમજાય છે. તેથી ૧૦ પખવાડિયાના (પાચ માસ) આતરે બે વિભાગે આજ્ઞાઓ કરી છે. એટલે પોતાનો મદવાડ ૭ માસ લબાયો સમજાય છે તેમજ અંતિમ અવસ્થાએ દાન દેવાનો રિવાજ હતો તે સિદ્ધ થાય છે કૌંસીલનો વહિવટ નહોતો, તેમજ રાણી બળશ્રીએ રાજકાજમા ભાગ પણ લીધો નથી દેખાતો ગન્યતું અતિ ઉપયોગી એક અંગ સમાન તેનો દરજ્જો હતો એટલુ સ્પષ્ટ થાય છે

આંક	સમય તથા સ્થાન	પુરાવા તથા પ્રમાણ ઈ. ઈ.	ટૂંક માહિતી.
૯	ઈ. સ. પૂ ૫૩; કાર્લે (નાસિક જીલ્લો)	કો. આ રે. પૃ ૪૯; તથા પૃ ૨૯, પારિ ૩૮–૩૯	ઉપરવાળા ગૌતમીપુત્ર શાતકરણીનો પોતાના રાજ્યે ૧૮મા વર્ષે કોતરાવેલ કાર્લેવાળા મામલ (મનમાડ) જીલ્લાની વલુરક (ઇલોરા ?)ની ગુફામાં વસતા તપસ્વીઓના ઉપયોગ માટે, કરજક (કરજત ?) ગામની ઉપજ દાનમાં દીધી છે. ન. ૮માં અપાયેલ દાન પછી બે પખવાડીયે=૧ માસે આ દાન દેવાયુ છે. મહવાડની આખરી અવસ્થામાં, નહીં કે વિદ્વાનો as a result of his victory over Nahapan = નહપાણ ઉપર પોતે મેળવેલ વિજયના સ્મરણમા હોવાનું જેમ લેખાવે છે તેમ; કેમકે નહપાણના મરણ બાદ ૨૧–૨૨ વર્ષે આ બનાવ બન્યો છે એટલે પછી જીત મેળવ્યાના સ્મરણ તરીકે સંભવિત જ નથી.
૧૦	અનિશ્ચિત, અમરાવતી (બેઝવાડા પાસે, કૃષ્ણાજીલ્લો)		વાસિષ્ઠપુત્ર સ્વામીશ્રી પુલુમાવી—ન. ૧૮વાળા રાજા હાલ શાતકરણિનો છે. હાથીગુફા લેખમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે રાજા ખારવેલે જે મહાચૈત્ય ૩૮ લાખના દ્રવ્યે બધાવ્યો હતો (પુ. ૪મા તેનું વૃત્તાંત જુઓ) તે પ્રાસાદને દાન આપ્યાની હકીકત છે એટલે રાજા ખારવેલ અને આ વાસિષ્ઠપુત્ર પુલુમાવી એકજ ધર્મના–જૈનધર્મી –ઠર્યા; તથા અમરાવતીના સ્તુપને બૌદ્ધ ધર્મનો ઠરાવાય છે તેને બદલે હવે તે જૈન ધર્મનું સ્થાન ઠરે છે.
૧૧–૧૨	એક ઈ. સ. પૂ. ૪૫; નાસિક	અને બીજો ઇ. સ પૂ ૪૧, નાસિક	બન્ને વચ્ચે ચાર વર્ષનું અંતર છે. રાજા વાસિષ્ઠપુત્ર પુલુમાવીના છે. ખાસ નોધવા જેવું કાંઈ નથી.
૧૩	ઈ. સ પૂ. ૨૮; નાસિક	કો. આં. રે. પૃ. ૩૦; પારિ ૪૨—૪૪ તથા પૃ ૩૮, પારિ ૪૫	વાસિષ્ઠપુત્ર પુલુમાવીના રાજ્યે ૧૯મા વર્ષે, કોતરાવનાર દાદી રાણી બળશ્રી છે; ઠેઠ દક્ષિણ સુધી જીત મેળવી લીધાનુ જણાય છે. (લેખ નં. ૭મા ગૌતમીપુત્રને દક્ષિણાપથપતિ તરીકે અને આ લેખમાં પુલુમાવીને દક્ષિણાપથેશ્વર તરીકે જણાવ્યો છેઃ એટલે બન્નેના અર્થમા કાંઇક ફેર છે તે પણ સમજાય છે. વળી નં ૭નો સમય ગૌતમીપુત્રનુ ૧૯મું વર્ષ છે અને આ નં. ૧૩નો સમય વાસિષ્ઠપુત્રનું ૧૯મુ વર્ષ છે. એટલે બન્ને લેખની વચ્ચેનુ અંતર ગૌતમીપુત્રના

			આખા રાજ્યકાળ જેટલું ૨૫ વર્ષનું થયું લેખાશે). ત્રિરશ્મિ ઉપર રહેતા તપસ્વીઓને દાન દીધાની હકીકત છે.
૧૪	ઈ. સ. પૂ ૨૫; નાસિક	જ. બો. બ્રૅ. રૉ. એ. સો નવી આવૃત્તિ પુ ૩, પૃ ૭૪; કો આ રે પૃ ૫૦ પારિ ૫૭	વાસિષ્ઠપુત્ર પુલુમાવી રાજ્યે ૨૨મા વર્ષે (ઉપરના લેખ પછી ત્રણ વર્ષે), તેમા પોતાને Lord of Navanara=નવપુરૂષોના સ્વામી તરીકે જણાવે છે એટલે સિદ્ધ થાય છે કે દેશની જીત મેળવ્યા બાદ જ પોતે સાહિત્ય ક્ષેત્રમા જોડાયો છે, ગાથાસપ્તશતી ગ્રંથ પણ આ સમયે જ રચ્યો ગણવો રહે અને નવરત્નો પોતાની સભામા સ્થાપ્યાનું પણ ગણવુ રહે. નવું નગર સ્થાપી રાજપાટની ફેરવણી કરી હતી તે હકીકત ખોટી સમજવી. પિસાજીપદક (સુદર્શન) સ્થાનમા આવેલ સામલીપદ નામે ગામ બક્ષીસ દેવાનો હુકમ પોતાના સૂબાને કર્યો છે
૧૫	ઈ સ. પૂ. ૪૦; કાર્લે (નાસિક જીલ્લો)		વાસિષ્ઠપુત્ર પુલુમાવી ઉર્ફે રાજા હાલનો, પોતાના રાજ્યકાળે સાતમે વર્ષે તેમા વાલુરક ગામનું દાન મુનિઓને કર્યાનું જણાવાયું છે.
૧૬	ઈ સ પૃ. ૨૩, કાર્લે		પુલુમાવી વાસિષ્ઠપુત્રનો, પોતાના રાજ્ય ૨૪મા વર્ષે. પોતે ૨૧મા વર્ષે જે દાન કરેલુ તેનુ સ્મરણ તેમા કરાવ્યું છે.
૧૭	બન્ને અનિશ્ચિત	કો. આ. રે. પૃ ૫૧, પૃ ૩૮–૩૯, પારિ ૪૬ અને ૪૭	વાસિષ્ઠપુત્ર પુલુમાવીની એક કદંબવશી રાણીનો છે પટરાણી નહી હોય સાદી રાણી હશે ભગ્નાવસ્થામા હોવાથી, તેની મતલબ સમજી શકાતી નથી.
૧૮	ઈ.સ. ૧૧૨, નાનાઘાટ		વાસિષ્ઠપુત્ર ચત્રપણ શાતકરણિએ પોતાના રાજ્યે ૧૩મા વર્ષે, ખાનગી રીતે કાંઈક અર્પણ કર્યાની હકીકત લખી છે
૧૯	અમરાવતી; (બેઝવાડા પાસે)		વદસતશ્રીનો કોતરાવેલ છે. મીતિ અપાઈ નથી ભગ્નાવસ્થામા હોવાથી તેના આશયની સમજણ પડતી નથી. આ ઉપરથી સીદ્ધ થયુ કે તેણે ઠેઠ બેઝવાડા સુધીનો મુલક કબજે કર્યો હતો.

આંક	સમય તથા સ્થાન	પુરાવા તથા પ્રમાણુ ઈ. ઈ.	ટૂંક માહિતી.
૨૦	ઇ. સ. પૂ ૩૮૭; છિન્ના (કૃષ્ણા જીલ્લા)	કો. આં. રે. પારિ ૫૧	ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી શાતકરણિનો, ૨૭મા વર્ષે કોતરાયલ. ખાનગી બાબતનો છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, તેનુ રાજ્ય ઠેઠ કૃષ્ણા જીલ્લા સુધી વિસ્તરેલ હતું
૨૧	ઇ. સ. ૧૨૯; નાસિક		ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી શાતકરણિના રાજ્યે ૭મા વર્ષે તેના એક સરદાર (ઘણુ કરીને સેનાપતિ)ની પત્નિએ સાધુઓને ગુફાનુ દાન કર્યાની નોંધ છે
૨૨	ઈ. સ. ૧૩૮; કન્હેરી		ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી શાતકરણિના રાજ્યે ૧૬મા વર્ષે, કન્હેરી પર્વત ઉપર રહેતા સાધુઓ માટે ખેતરનુ તથા અમુક રોકડ રકમનું દાન અપાયું છે.
૨૩	ઇ. સ. ૧૪૧ (?) કન્હેરી		ગૌતમીપુત્ર સ્વામીશ્રી યજ્ઞ શાતકરણિ રાજ્યે ૧૯ (?) વર્ષે દાન કર્યું છે. ખાનગી દાન સંભવે છે.
૨૪	કન્હેરી		હારિતિપુત્ર વિષ્ણુકુડ–ચૂટુ–શાતકરણિ–તારીખ ગુમ થઈ છે.
૨૫	બનવાસી (?) (કેનેરા જીલ્લો)		હારિતિપુત્ર વિષ્ણુકુડ–ચૂટુ–કુલાનંદ શાતકરણિ-પોતાના રાજ્યે ૧૨મા વર્ષે, આ લેખ મોટા મદિરના કમ્પાઉન્ડમા છે.
૨૬	મલવલ્લી (?) (મહિસુર રાજ્ય)		હારિતિપુત્ર વિષ્ણુકુડ-ચૂટુ-શાતકરણિનો પોતાના રાજ્યે ૧લુ વર્ષ–ચૂટુ પાસેથી કદંબોના હાથમાં વનવાસી ગયાની નોંધ છે.
૨૮	મલવલ્લી (?) (મહિસુર રાજ્ય)		નામ નહી દર્શાવેલ એવા કદંબ રાજાનો છે.
			નં. ૨૪, ૨૫, ૨૬ અને ૨૮; આ ચારે લેખમાંના રાજાઓને આપણા સમયના ઇતિહાસ સાથે બહુ સંબંધ ન હોવાથી તેની વિચારણાની કાંઈ અગત્યતા રહેતી નથી.
૨૭	ઈ. સ. પૂ. ૪૧૪, હાથીગુફા (ઓરિસ્સા)		કલિંગપતિ ચક્રવર્તી રાજા ખારવેલે પોતાના રાજ્યે ૧૩મા વર્ષે કોતરાવ્યો હતો. તેમાં તેણે ગાદીએ બેઠા પછી પ્રતિ વર્ષે શું શું કાર્યો કર્યા હતાં તેનો વિગતવાર હેવાલ આપ્યો છે, જેનું વર્ણન પુ ૪ માં તેના વૃત્તાંતે આપણે કરી બતાવ્યું છે.

૨૯	મીતિ નથી; તલગુંદ (મહિસુર રાજ્યે)		કદંબરાજ કાકુસ્થવર્મનનો—આપણે નિસ્બત નથી.
૩૦	અનિશ્ચિત; જગ્ગયા-પેટ સ્તૂપ (કૃષ્ણા જીલ્લો)	આ. સ મ. ઈ. પુ. ૧, પૃ ૫ (ઇમ્પીરીઅલ સીરીઝ)	માઢરીપુત્ર ઇક્ષ્વાકુ નામ શ્રી વીરપુરૂષદત્તનો, પોતાના રાજ્યે ૨૦મા વર્ષે કોતરાવેલ છે. આપણા સમયની મર્યાદામા આવતો નથી દેખાતો. કદાચ નં. ૫ વાળો માઢરીપુત્ર પણ હોય; તેમ કરે તો લેખનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૨૯૮ (વિશેષ માટે તેનું વૃત્તાંત જુઓ) આસપાસ કરી શકાય
૩૧	મિતિ નથી; નાસિક	કો આ રે પૃ ૫૬	રૂષભદત્ત શકનો—ત્રિરશ્મિ પર્વત ઉપરની ગુફાની બનાવટને લગતી હકીકત આપી છે. તે બાદ ઉત્તમભદ્રોને હરાવીને પુષ્કર તળાવે અભિષેક કરાયાની અને કેટલીક ગાયોનું દાન કર્યાની નોંધ છે. છેવટે સાધુઓ માટે ખોરાક મેળવવા સબંધી હકીકત આપી છે.
૩૨	મિતિ નથી, નાસિક		રૂષભદત્તનો; ખેરવિખેર સ્થિતિમા મળેલ છે. આશય સમજાતો નથી
૩૩	ઈ. સ પૂ. ૧૧૭, ૧૧૮ અને ૧૧૪, નાસિક		રૂષભદત્તનો; કોઈક સંવતના ૪૨ વર્ષનો આંક તેમાં છે. ગુફામાં રહેતા મુનિઓના નિર્વાહ માટેની જોગવાઈ કર્યાની હકીકત આલેખી છે; વળી ગયા વર્ષે જે દાન કર્યું હતું તેમાં વધારો કર્યાનુ જણાવ્યું છે. છેવટે ૪૫મા વર્ષની અમુક હકીકત આપી છે આ પ્રમાણે ૪૨, ૪૧ અને ૪૫મા વર્ષની ત્રણ હકીકતો આપી છે. નહપાણ પોતે, ક્ષહરાટ પ્રજાનો હોઈ, તેણે પોતાના પિતા ભૂમકના રાજ્યારંભથી સંવત્સર ચલાવ્યો હતો તે આ છે.
૩૪	મિતિ નથી; નાસિક		નહપાણની પુત્રી દક્ષમિત્રા અને જમાઈ રૂષભદત્તે સાધુ માટે ગુફાનું દાન કર્યાની હકીકત છે.
૩૫	ઈ. સ. પૂ. ૧૧૩; જુન્નેર (નાસિક)		નહપાણના પ્રધાન અયમે, અમુક સંવત્સરના ૪૬મા વર્ષે દાન કર્યાની નોંધ છે. (નહપાણનો પ્રધાન છે તેથી નહપાણ જે સંવત્સર—ક્ષહરાટ સંવત વાપરતો તેજ આ છે)
૩૬			રૂષભદત્તનો છે. પણ સમય કે સ્થાનનો નિર્દેશ કર્યો નથી. છતા આપેલ હકીકતથી, તે કાર્લેગામે લખાયલ હોવાનું નક્કી કરી શકાય છે. તેમાં વલુરક ગુફાના સાધુ માટે કરજીક ગામનું ઉત્પન્ન, દાન કર્યાનું જણાવ્યું છે આ દાન ગૌતમીપુત્ર શાતકરણીએ ફરીને ચાલુ કરી આપ્યું છે (જુઓ લેખ નં. ૯).

આંક	સમય તથા સ્થાન	પુરાવા તથા પ્રમાણ ઈ. ઈ.	ટૂંક માહિતી
૩૭	મિતિ નથી; કાર્લે		રૂષભદત્તના પુત્ર દેવણુકનો છે. સમય આપ્યો નથી તેમ આશય પણ સમજાતો નથી. પરંતુ બહુ ઉપયોગી હોય તેમ દેખાતું નથી.
૩૮	ઈ.સ ૧૭૫; જુનાગઢ	કો. આં. રે. પૃ ૬૦, એ. ઈ. પુ. ૮ પૃ ૧૩૮	રૂદ્રદામનનો—પુ. ૪મા તેનું વૃત્તાત લખતાં આ લેખની સર્વ હકીકત જણાવાઈ ગઈ છે. કો. આં. રે.માં તેની સાલ ૭૨ વિશે કાંઈ જ લખ્યું નથી, પણ મૂળ પુસ્તક એપીગ્રાફિયા ઇન્ડિકા કે જેમાં આ લેખનું પંક્તિવાર વિવેચન કર્યું છે તેમા ૭૨ની સાલ લખી છે. આ સંવતને શક ગણી વિદ્વાનોએ ૭૨ + ૭૮ =૧૫૦ ઈ. સ.ની સાલ ઠરાવી છે. પરતુ તે ચષ્ઠણ સવત ૧૦૩માં (જુઓ પુ. ૪મા તેનુ વૃત્તાત) શરૂ થયેલ હોવાથી તેનો સમય ઈ. સ ૧૭૫ આપણે ગણાવ્યો છે.
૩૯	ઇ. સ. ૨૦૬; ગુદા (કાઠિયાવાડ)		રૂદ્રસિહ પહેલો, સવત્સર ૧૦૩, તેના રાજ્યે આભિર સેનાપતિ રૂદ્રભૂતિએ રસોપ્રદ નામનું ગામડું ખેરાત કર્યાની હકીકત છે. આભિર પ્રજાનું અસ્તિત્વ ઈ. સ.ની બીજી સદીમા થયું હતુ એમ નક્કી થયું.
૪૦	ઇ. સ. ૨૧૩; જુનાગઢ		રૂદ્રસિહ પહેલો—દાન કર્યાની હકીકત છે. કો. આં. રે.મા ૪૦મું વર્ષ લખ્યુ છે, પણ તે ભૂલથી લખાયલુ સમજાય છે, કેમકે ન. ૩૯મા તેની સાલ ૧૦૩ અપાઈ છે, જ્યારે પુ. ૪ પૃ. ૩૭૫માં તેનુ રાજ્ય ૧૦૩ થી ૧૧૯ ની છે એટલે સમજવુ રહે છે કે તે આંક ૧૧૦ હશે. તે હિસાબે આપણે અહીં ૨૧૩ ઈ. સ. લખી છે.
૪૧	ઈ. સ. ૨૨૫, મુળવાસર (કાઠિયાવાડ-ઓખા)		રૂદ્રસેન પહેલો—૧૨૨મું વર્ષ. આશય અનિશ્ચિત છે. પરતુ તળાવકાઠે તે લેખ ઉભો કરાયેલ છે એટલે ધાર્મિક આશય હોવો જોઇએ એમ ધારી શકાય છે.
૪૨	ઈ. સ. ૨૩૦; જસદણ (કાઠિયાવાડ)		રૂદ્રસેન પહેલાનો; ૧૨૬ કે ૧૨૭મા વર્ષે. તળાવ બધાવ્યા વિશેની હકીકત છે.
૪૩	ઈ. સ. ૨૫૮; નાસિક		ઇશ્વરસેન આભિરનો—નવમા વર્ષે–ત્રિરશ્મિ ઉપર રહેતા સાધુઓના મદવાડ સમયે ઉપયોગમા લેવાય તેવી રકમના દાનની નોધ છે. ત્રૈકૂટક (કલચૂરિ સવત)ની આ સાલ છે જેથી ૨૪૯ + ૯ = ૨૫૮ ઈ. સ.

૪૪	ઈ.સ.૫૪૬; પારડી (સુરત જીલ્લો)		ત્રૈકુટકરાજા ધરસેનનો—સવત ૨૦૭નો છે. અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી બ્રાહ્મણોને દાન દીધાની હકીકત છે. તેના સિક્કામા જૈનધર્મી ચિન્હો છે એટલે સમજવું રહે છે કે, તેણે બાપદાદાનો ચાલ્યો આવતો જૈનધર્મ ત્યજી દઈ વૈદિકધર્મ ગ્રહણ કર્યો લાગે છે ને અશ્વમેધ પણ કર્યો સમજાય છે. કદાચ તે સમયે જબરદસ્ત ધર્મ-ક્રાતિ પણ થવા પામી હોય.
૪૫	ઈ. સ. ૪૯૪ (?) કન્હેરી		કર્તાનું નામ નથી. પરતુ ૨૪૫ની સાલ લખી છે. ત્રૈકૂટક સવત ધારીને (નં ૪૩ જુઓ) તેનો સમય ૨૪૯ + ૨૦૫ = ૪૫૪ હમણાતો ઠરાવ્યો છે. તેમા કૃષ્ણગિરિ (કાળો પર્વત) પર્વતના કોઇ મઠમા ચૈત્યની સ્થાપના કર્યાની નોધ છે.

* * * * *

ઉપરના લેખોને સમયના અનુક્રમ પ્રમાણે ગોઠવીએ તો, નીચે પ્રમાણે તેની તારીજ આવશે. જે લેખોનો સમય નિશ્ચિતપણે લેખાવી શકાય છે તેની જ ગણત્રી માત્ર લીધી છે બીજા પડતા મૂકયા છે

સમય	રાજાનું તથા સ્થાનનું નામ	લેખાક	
ઇ. સ. પૂ.			
૪૧૪	રાજા ખારવેલનો–હાથીગુફાનો	૨૭	
૩૮૭	ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી શાતકરણિનો–છિન્નાનો	૨૦	
૩૮૩	ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીની રાણી નાગનિકાનો–રીજટ તરીકેનો—નાનાઘાટનો	૧	
૩૦૯	માઢરીપુત્ર સ્વામી શકસેનનો—કન્હેરીના બે લેખો	૫–૬	
૨૯૮ (?)	માઢરીપુત્ર ઇક્ષ્વાકુ શ્રી વીરપુરૂષદત્તનો, જગ્ગ્યાપેટનો–	૩૦	
૧૧૮–૧૧૭ અને ૧૧૪	રૂષભદત્ત શકનો, લેખ તો એક જ છે–પણ ત્રણ સાલની વિગત વર્ણવી છે, નાસિકનો છે.	૩૩	
૧૧૩	નહપાણના–પ્રધાન અયમનો; જુન્નેરનો–	૩૫	

સમય	રાજાનું નામ તથા સ્થાનનું નામ		લેખાંક
૫૩	ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિનો (દક્ષિણાપથપતિ)	નાસિકનો	૭
૫૩	સદર	કાર્લેનો	૯
૪૮	સદર	નાસિકનો	૮
૪૫	વસિષ્ઠપુત્ર શાતકરણિ–પુલુમાવીનો	નાસિકનો	૧૧
૪૧	સદરનો	નાસિકનો	૧૨
૪૦	સદરનો	કાર્લેનો	૧૫
૨૮	સદરનો (દક્ષિણાપથેશ્વર તરીકે)	નાસિકનો	૧૩
૨૫	સદરનો (નવનરપતિ તરીકે)	નાસિકનો	૧૪
૨૩	સદરનો	કાર્લે	૧૬
ઇ. સ. ૧૧૨	વસિષ્ઠપુત્ર ચત્રપણ શાતકરણિનો	નાનાઘાટ	૧૮
૧૨૯	ગૌતમીપુત્ર સ્વામિ શ્રી યજ્ઞ શાતકરણિનો	નાસિક	૨૧
૧૩૮	સદર	કન્હેરી	૨૨
૧૪૧ (?)	સદર	કન્હેરી	૨૩
૧૭૫	મહાક્ષત્રપ રૂદ્રદામનનો	જુનાગઢ	૩૮
૨૦૬	,, રૂદ્રસિંહ પહેલાનો	ગુદા (કાઠિયાવાડ)	૩૯
૨૧૩	,, સદર	જુનાગઢ	૪૦
૨૨૫	,, રૂદ્રસેન પહેલાનો	મૂલવાસર (ઓખા)	૪૧
૨૩૦	,, સદર	જસદણ (કાઠિયાવાડ)	૪૨
૨૫૮	ઇશ્વરસેન આભિરનો	નાસિક	૪૩
૪૫૬	ધરસેન ત્રૈકૂટકનો	પારડી (સુરત)	૪૪
૪૯૪	કર્તાના નામ વિનાનો	કન્હેરી	૪૫

સપ્તમ પરિચ્છેદ

શતવહન વંશ (ચાલુ)

ટૂંકસારઃ—(૧) શ્રીમુખ—આંધ્ર સામ્રાજ્યના સ્થાપક રાજા શ્રીમુખની ટૂંકમાં આપેલ ઓળખ-તેની ઉત્પત્તિનો, માતાપિતાનો, સગા તથા ઓરમાન મળીને નવ ભાઈઓનો તથા પ્રત્યેકની ઉમરનો બતાવેલો ખ્યાલ-તે અને તેના સહોદર કૃષ્ણનાં જન્મસ્થાન વિશે કરેલી ચર્ચા-જ્યેષ્ઠ પુત્ર હોવા છતાં, પોતાના પિતાની ગાદી ઉપરનો હક્ક કેમ ડુબાડવામાં આવ્યો અને પરિણામે કેવાં પગલાં તેને ભરવાં પડયાં, તેનો આપેલ ચિતાર-કયા પ્રદેશમાં અને કયાં રાજગાદી સ્થાપી, તેનો કરેલ વિવાદ-તેનાં કુલ, જાતિ, વંશ અને ધર્મ વિશે અનેકવિધ પુરાવાથી કરી આપેલ નિર્ણય-તેના પુત્રપરિવારનુ આપેલ વર્ણન-રાજપદે આવ્યા પછી તેણે કરેલ કામોની આપેલ વિગત-છેવટે તેના સમકાલીનપણે પુષ્યમિત્ર હોવાનું વિદ્વાનોએ જે ઠરાવ્યુ છે, તેની શકયાશકયતા વિશેનું કરેલ વિવેચન-

(૨) ગૌતમી પુત્ર યજ્ઞશ્રી-તેના કુટુંબ પરિવારની કરેલ ચર્ચા, અને બતાવી આપેલ ઉમર-મહારથી નામના સરદારોની આપેલ ઓળખ, તથા તેઓની સાથે કેવા સંજોગોમાં લગ્ન સંબંધ બંધાયો હતો તેની આપેલ સમજૂતિ-રાજ્યવિસ્તાર તથા રાજનગરની કરેલી ચર્ચા-વદ્સતશ્રી—સગીર વયનો હોવાને અંગે તેની વિધવા માતા રાણીનાગનિકાએ હાથમાં લીધેલ રાજસત્તાનું આપેલ વર્ણન, તથા કેવા સંજોગોમાં તેને કરવો પડેલ ગાદિત્યાગ વળી તેનો સવિસ્તૃત આપેલ હેવાલ—

શતવહન વંશ (ચાલુ)

પ્રથમના ચાર પરિચ્છેદોમાં આ વંશના સર્વ રાજાઓનું વ્યક્તિગત જીવન રાજકર્તા તરીકે જે કહી શકાય, તે સિવાયની સામાન્ય હકીકત અપાઈ ગઈ છે. હવે આપણે તે પ્રત્યેક રાજવીઓનુ જીવન વૃત્તાંત લખીએ.

(૧) રાજા શ્રીમુખ શાતકરણિ

આ વંશના આદિ-સ્થાપક[1] પુરુષનુ નામ રાજા શ્રીમુખ[2] છે તેને શિલાલેખ અને સિક્કાલેખ આદિમા, શિમુખ શાતકરણિ તરીકે પણ સંબોધાયો છે. શિમુખ નામ માત્ર માગધી સ્વરૂપ હોય એમ દેખાય છે; વળી શાતકરણિ અથવા તો કોઈ વખત શતવહન વિશેષણ પણ, કેટલાક વિદ્વાનો તેના નામ સાથે જોડવાને પ્રેરાયા છે. આ શબ્દોનો અર્થ શું થાય છે તે પ્રથમ પરિચ્છેદે આપણે સવિસ્તર સમજાવી ગયા છીએ; તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે, ઉપર નિર્દિષ્ટ કરેલ ગમે તે નામથી તેને સંબોધવામાં આવે તોપણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કાંઈજ ફેર પડતો નથી. આપણે તેને રાજા શ્રીમુખના નામથી જ ઓળખાવીશુ

ઉત્તર હિંદના અનેક રાજવંશો પરત્વે જેમ અનેકવિધ સામાન્ય બાબતની આપણે બહુ જ ટૂંક માહિતી ધરાવતા આવ્યા છીએ-બલ્કે કહો કે બીલકુલ અજ્ઞાન છીએ, ઉપરાંત જે જાણીએ છીએ તે પણ વિકૃત સ્વરૂપે-તેમ દક્ષિણ હિંદ સંબંધી પણ તેજ દશા પ્રવર્તે છે. આ સ્થિતિ દક્ષિણ હિંદના બે મોટા સામ્રાજ્યમાના એકનું-કલિંગનુ વૃત્તાંત, પુ. ૪મા આપણે વર્ણવી ગયા છીએ, તે ઉપરથી વાચકગણને સ્પષ્ટ થઈ ગઈ હશે. તેજ પ્રકારે આ બીજા સામ્રાજ્યની-શતવહનવંશની પણ છે એમ સમજી લેવુ. બલકે એમ કહો કે, આ શતવહનવંશના કેટલાક સિક્કાઓ તેમજ શિલાલેખો વારંવાર મળી આવતા રહે છે એટલે તેમાના અનેક રાજવીઓ વિષે કાંઈકને કાંઇક માહિતીમાં વૃદ્ધિ થતી રહે છે. પરન્તુ કલિંગ સામ્રાજ્યવાળા ચેદિ વંશની સરખામણીમાં-કહો કે સમસ્ત ભારતવર્ષના રાજકર્તા વંશોમાં-આ વંશનો શાસનકાળ અતિ દીર્ઘ હોવાથી, તેમજ તે વંશના રાજાઓની સંખ્યા પણ તે પ્રમાણે વિશાળ હોવાથી, છુટી છવાઇ સંક્ષિપ્ત માહિતી મળેલ હોવા છતાંયે, કાંઈ જ નથી મળ્યું એમ કહીએ તો ખોટું નથી. આ સ્થિતિમાં, તે વંશની, જેને આપણે પ્રાથમિક-પ્રસ્તાવિક હકીકત કહીએ તેવી, જેમકે તે વંશનો આદિ પુરુષ કોણ હતો, તેની ઉત્પત્તિ એટલે તેનો જન્મ, કયા માબાપને પેટે થવા પામ્યો હતો તથા કયા પ્રદેશમાં, ને કયા સમયે તે વંશનો ઉદય થયો હતો, તેવા સામાન્ય પ્રશ્નોમાના કેટલાએક, જેમ જેમ પ્રસંગ આવતો ગયો તેમ તેમ ઉપરના છએ પરિચ્છેદમાં પૃથક પૃથકપણે આપણે નિવેદિત કરી ગયા છીએ. એટલે તેનું પુનરૂચ્ચારણ લબાણથી કરવા પ્રયોજન રહેતું નથી. પરન્તુ તેની ઉમર, તેનાં સગાંવહાલાં, પુત્રપરિવાર આદિનુ વિવેચન વગેરે તેના જીવનપ્રવાહ સાથે સંબંધ ધરાવતા ઘણાં તત્ત્વો હજુ જોડવાં રહી ગયાં છે; તે અત્ર તેના જીવનનો વ્યક્તિગત પરિચય આપતા પૂર્વે વર્ણવવાના છે તેમ કરવામાં, જે પ્રશ્નો ઉપરમાં જણાવાઈ ગયા છે તેનો ટુંક સાર અત્ર જણાવવો આવશ્યક છે. સંક્ષિપ્તમાં જણાવવાનું કે,

તેની ઉમર તથા સગાંવહાલાં

તેનો જન્મ મગધપતિ નંદ બીજો, જેને આપણે મહાપદ્મ તરીકે ઓળખાવી રહ્યા છીએ, તેની શૂદ્ર જાતિની રાણી પેટે-શિકાર કરીને ગુજરાન ચલાવતી એવી પારધિ વર્ગમાંની એકાદ જાતિની[3] કન્યાથી-થયો હતો. એટલે આપણે તેને શુદ્ધ ક્ષત્રિય ન કહેતા, મિશ્રવર્ણની ઓલાદના

(૧) કો. આ. રે. પ્ર. પૃ. ૪૨, પારી. ૫૨:—The founder of the line bears the name "Śātavāhan inscribed over his statue in the Nanaghat cave (Rājā Śrimukh Śātavāhano)=નાનાઘાટની ગુફામાના પુતળાની નીચે, તે વંશના સ્થાપક તરીકે 'શાતવાહન' નામ (રાયા સિમુખ શાતવાહનો) કોતરાવાયું છે.

(૨) મત્સ્યપુરાણમા તેને શિશુક નામથી પણ ઓળખાવ્યો છે. પરન્તુ તે બન્ને એકજ નામ હોવાનું મનાયુ છે. તેથી અત્ર એક નામનો જ નિર્દેશ કરેલ છે.

(૩) જો આંધ્ર શબ્દ જાતિ (?) વાચક (જુઓ ઉપરમા પૃ. ૨૦) હોય તો, તે પારધિ વર્ગની એક જાતિ વિશેષ સમજવી. પારધિનો તો ધંધો જ છે, પરન્તુ જે ગોત્રની તે કન્યા છે (જુઓ આગળ ઉપર આ પરિચ્છેદે પુત્ર પરિવારવાળો પારિગ્રાફ) તે ઉચ્ચ બ્રાહ્મણગોત્રીય સમજાય છે.

એક ફરજંદ તરીકે ઓળખાવીશુ. તે વશની આદિ મહાવીર સંવત ૧૦૦ (શત)માં=ઈ સ પૂ ૪૨૭મા થવાથી તેને શતવહનવશ તરીકે પણ ઓળખાવાયો છે. તેમજ અનેક પ્રસગો-તે વશના રાજાઓના જીવન સાથે જોડાયલ હોવાથી તેમને આંધ્રપતિ, આંધ્રભૃત્યા, શાતકરણિ, ઈત્યાદી ઉપનામો પણ તેને લગાડવામા આવ્યા છે આ પ્રમાણે એક વસ્તુસ્થિતિ હોવાનો ખ્યાલ અપાઈ ગયો છે તેમ આ શ્રીમુખને પણ કેટલાક ઉપનામો લગાડી શકાય તેમ છે

હવે આપણે તેનો જન્મ કયારે થયો, એટલે કે તેણે મ સ ૧૦૦મા પોતાના વશની સ્થાપના કરી તે સમયે તેની ઉમર કેટલી હતી, તે બાદ તેણે કેટલા વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું ને કેટલી ઉમરે મરણ પામ્યો, એ પ્રશ્નો જાણવાને પ્રયત્ન કરીશુ તેમ કરવામા જે કેટલીક હકીકત જાણી ચૂકયા છીએ તેની પુનરુક્તિ પણ કદાચ કરવી પડશે તેમાટે પ્રથમથી ક્ષમા માગી લઈ એ. આપણને કહેવામા આવ્યુ છે કે તે નદ બીજાનો પુત્ર હતો. આ નદબીજાનુ મરણ મ સં ૧૦૦=ઈ સ પૂ ૪૨૭મા નીપજ્યુ હતું નદ બીજાને અનેક રાણીઓ હતી, તેમા ક્ષત્રિયાણી તેમજ શૂદ્રાણી[૪] પણ હતી અને તે રાણીઓને કુવરો જન્મ્યા હતા જ્યારે રાજાનુ મરણ થયુ ત્યારે કયા કુમારને ગાદીએ બેસારવો તેની ખટપટ જાગી હતી અને છેવટે તે પ્રશ્નનો એમ તોડ કાઢવામા આવ્યો હતો કે ક્ષત્રાણીજાયા કુવરને ગાદીએ બેસારવો આ હકીકતજ સિદ્ધ કરે છે કે, ક્ષત્રિયાણીના કુવરો કરતા, શૂદ્રાણી પેટે જન્મેલ કોઇ કુંવર મોટો હોવો જોઇએ જ અને સ્વાભાવિક નિયમ પ્રમાણે તે મોટા કુંવરનો હક્ક પ્રથમ હોવો જોઈએ. પરન્તુ તે સમય સુધી તેવો દાખલો બેસેલ નહિ હોવાથી અમાત્યજનોને અને રાજકારણમા પડેલ અન્ય કર્મચારિઓને આ પ્રશ્નનો નિકાલ સમાધાનપૂર્વક લાવવા જરૂર ઉભી થયેલ. આ પ્રમાણે બીજી સ્થિતિ છે

ત્રીજી બાજુ એમ પણ હકીકત છે કે મગધની ગાદીએ નદ ત્રીજાથી આઠમા સુધીના, મહાપદ્મના ક્ષત્રિયાણીજાયા કુવરો આવ્યા હતા. તે સર્વેનુ એક પછી એક મરણ નિપજતા અને તેમને કોઇને પુત્ર ન હોવાથી, પાછો કરીને એકવાર એ જ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો હતો કે મગધની ગાદી હવે કોને સોપવી તે વખતે પણ છેવટે એમજ નિકાલ લાવવામા આવ્યો હતો કે શૂદ્રાણીજાયા કુમારને સ્વયમેવ ગાદી સુપ્રત કરી શકાય તેમ તો નથી જ, કેમકે તેમ થાય તો પ્રથમ વખતે જેને અન્યાય થઇ રહ્યો હતો તેવા, રાજા શ્રીમુખને[૫] ખોટુ લાગે વળી આ રાજા શ્રીમુખ તો અત્યારે કાંઈક બળવાન પણ બનવા પામ્યો હતો એટલે ગુસ્સે થઈને મગધ ઉપર હલ્લો લાવી ત્યાની થઈ પડેલ રાજ્યની ડામાડોળ અને ધણીધોરી વિનાની સ્થિતિમા ગાદીનો કબજો પણ કરી લે, તેમ રાજ-કુટુબનો નજીકનો કોઇ એવો ખેસી પુરુષ નથી કે જેનો રાજ્યાભિષેક કરી લેવાય આવી પરિસ્થિતિમા એવુ ઠગવવામા આવ્યુ હતુ કે રાજ્યની હાથણીને પચદિવ્ય સાથે શહેરમા ફેરવવી અને જે પુરુષને માથે તે પચદિવ્ય સ્થાપન કરે તેને રાજ્યપદે સ્થાપિત કરવો

(૪) તે સમયે જાતિ વિશેષ નહોતી, એટલે પછી જ્ઞાતિ-બધારણ જેવા શબ્દનું પણ અસ્તિત્વ નહોતુ જ કેવળ વર્ણાશ્રમ અને શ્રેણીઓજ હતી. એટલે રોટી વ્યવહાર ત્યા બેટી વ્યવહાર જેવો નિયમ ચાલતો હતો તેથી આતરવર્ણીય લગ્નો પણ થતા હતા. તેવા કેટલાયે દૃષ્ટાતો બતાવી શકાશે (જે સમયની વાત કરી રહ્યા છીએ તે મ. સ ૧૦૦નો છે) તેમાના કેટલાક—(૧) રાજા શ્રીમુખનો જન્મ ભિન્ન ભિન્ન વર્ણીય માબાપને પેટે થયો હતો (૨) રાજા નદ બીજો, અનેક વર્ણમાની કન્યાઓ પરણ્યો હતો (૩) નવમા નદનો રાજ્યાભિષેક થયો તે પૂર્વે જ, કોઇ બ્રાહ્મણશાસ્ત્રીએ તેની જ કુડળી જોઈ ને, પોતાની પુત્રી તેને પરણાવી હતી. (૪) રાજા શ્રેણિક પોતે વૈશ્ય કન્યા પરણ્યો હતો તેમજ પોતાની કુવરીને વૈશ્યપુત્ર વેરે પરણાવી હતી. (૫) ઉપરોક્ત સમય બાદ થોડા વર્ષે થયેલ ચંદ્રગુપ્તસમ્રાટના માતાના કુળ વિશે અનેક અનુમાનો પ્રચલિત છે. (૬) બિંદુસાર પણ બ્રાહ્મણકન્યા પરણ્યો છે (૭) સમ્રાટ અશોક વૈશ્ય તેમજ યવન કન્યા પરણ્યો છે. ઇ. ઇ ઇ

(૫) શ્રીમુખ પોતે મહાપદ્મપુત્ર હતો તે આપણે સાબિત કરી ગયા હોઈને જ, આ શબ્દ પ્રયોગ અહી કરાયો છે.

તે પ્રમાણે કરતાં, ભાગ્યવશાત્ તેવા જ પુરૂષની વરણી થવા પામી હતી કે, જે વ્યકિત મરહુમ રાજા મહાપદ્મનો કુંવર જ હતો. પરન્તુ શૂદ્રાણીને પેટે જન્મેલ હોવાથી જેને અમાત્યજનો દેશકુળના વ્યવહાર પ્રમાણે ગાદી ઉપર બેસારવાને અચકાતા હતા. મતલબ એ થઇ કે આ વખતે અપવાદરૂપ ગણાતા મહાપદ્મના શૂદ્રાણી જાયા કુંવરનેજ ગાદી મળી અને તે નવમા નંદ તરીકે મગધપતિ થયો. આ સમયે (મ. સં. ૧૧૨=ઇ. સ. પૂ. ૪૧૫) તેની ઉંમર ૨૧-૨૨ વર્ષની હતી (આ બધી હકીકત માટે પુ. ૧માં તેનુ વૃત્તાત જુઓ.)

ઉપર વર્ણવાયલી ત્રણે પરિસ્થતિને જો એકત્રિત કરીને ગુથીશું તો માલમ પડશે કે રાજા મહાપદ્મનું મરણ મ. સં. ૯૯-૧૦૦મા થતાં, ગાદીવારસ માટે પ્રશ્ન ઉદ્‌ભવ્યો હતો તેવો ફરીને નંદ આઠમાના મરણ બાદ ઉપસ્થિત થયો હતો. અને બન્ને સમયે રાજા મહાપદ્મના જ કુમારને ગાદી સુપ્રત કરવામાં આવી હતી. અલબત્ત પ્રથમના અવસરે (મ સં. ૧૦૦માં) ક્ષત્રિયકુવરની વરણી થઇ હતી જ્યારે દ્વિતીય અવસરે (મ. સં. ૧૧૩માં) શૂદ્રાણી તનય ઉપર પસદગી ઉતરી હતી આ બન્ને પ્રસગ વચ્ચેનું અંતર તેર વર્ષનું છે. એટલે નવમો નદ પોતે જ્યારે ગાદીપતિ થયો ત્યારે ૨૧-૨૨ વર્ષનો જે હતો (જુઓ પુ. ૧) તે, પોતાના પિતાના મૃત્યુ સમયે-કહેતા, પોતે ગાદીએ બેઠો તે પૂર્વે તેર વર્ષે, નવથી દશ વર્ષનો હતો તેમ કહી શકાય અને નંદ ત્રીજાથી આઠ સુધીના છ એ રાજા, ભલે મહાપદ્મના ક્ષત્રિયાણી પેટે જન્મેલ કુવરો હતા પણ નવમા નદથી ઉમરમા મોટા તો હતા જ; એટલે ૧૧ વર્ષથી મોટા હતા એમ સાબિત થઈ ગયું. હવે જો છએ કુમારો ભિન્નભિન્ન માતાના ઉદરથી જન્મ્યા હોય તો તો તે સર્વેની ઉંમર વચ્ચેનું અંતર, બિલકુલ ન પણ હોય અને હોય પણ ખરૂં. જો અંતર ન જ હોય તો તેમાંના સર્વથી મોટાની ઉંમર ૧૧-૧૨ કે બહુ તો ૧૩ વર્ષની આસપાસમાં હોય અને જો કે તે ઉમર તે સમયે પાકી (major) ગણાતી હતી એટલે તેમાંના મોટા કુંવરને ગાદીએ બેસારવાને વાધો આવ્યો ન જ હોય, પરન્તુ આવી મુશ્કેલી તેમને પડી નહોતી, તેમજ તેમની ઉમર વિશેનો કયાંય એક શબ્દ સુદ્ધાંત ઉચ્ચારાયો હોય એમ વાંચવામાં પણ આવ્યુ નથી. ઉલટું હજુ એમ વાંચવામા આવ્યુ છે-કહેવાયું છે કે તે પુત્રો સહોદરો હતા અને તેવી સ્થિતિ હોય-બલ્કે છે જ-તો દરેક વચ્ચેનુ અંતર કમમાં કમ દોઢથી બે વરસનું રહેવુ જોઈએ. તે હિસાબે ૧૦-૧૧ વર્ષનો ઉમેરો કરતા સર્વથી મોટાની, એટલે નદ ત્રીજાની ઉમર પોતે મગધપતિ બન્યો ત્યારે કમમા કમ ૨૪-૨૫ની આસપાસ હોવાનું ઠરે છે. વળી આપણે પૂરવાર કરી ગયા છીએ કે, કુમાર શ્રીમુખની ઉમર તો નદ ત્રીજા કરતાં મોટી જ હતી. એટલે સહજ અનુમાન કરી શકાય છે કે, તેની ઉમર ૨૭-૨૮ વર્ષની બલ્કે તેથી પણ વધારે હશે જ વિદ્વાનોએ તેની ઉમર લગભગ ૩૫-૩૬ વર્ષની ઠેવી છે તે કાંઇ ખોટું નથી પરતુ તેઓ કયા પૂરાવાના આધારે તે નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે તે જણાયુ નથી એટલે તેની તપાસમાં ઉતરી શકાય તેમ નથી. માટે સરળ માર્ગ એ જ છે કે તે બેની વચ્ચેનો-૨૮ થી ૩૬ વચ્ચેનો-માર્ગ અખત્યાર કરવો અને તેની ઉમર બત્રીસની ઠરાવવી.

આ સર્વ હકીકતનો સાર (રાજા શ્રીમુખનાં સગાંવહાલા તરીકે) એ થયો કે, રાજા મહાપદ્મને સૌથી મોટાપુત્ર શૂદ્રાણીનેપેટે થયો હતો, તે બાદ છ પુત્રો ક્ષત્રિયરાણીપેટે જન્મ્યા હતા, તે પછી એક પુત્ર (નવમો નદ) શૂદ્ર રાણીનાપેટે જન્મ્યો હતો. એટલે કે રાજા નદ બીજાને આઠ પુત્રો થયા હતા તથા ક્ષત્રિય અને શૂદ્ર જાતિની રાણીઓ પણ હતી. અત્ર એક બીજો પ્રશ્ન ઉઠે છે કે શ્રીમુખની અને નવમા નદની-ને બન્નેની માતાને શૂદ્રાણી તો કહી છે પરતુ તે એક જ વ્યક્તિ છે કે ભિન્ન ભિન્ન તે કળાયું નથી. જો કે, પુ ૧ મા આપણે એમ સાબિત કરી ગયા છીએ કે તે બન્ને જુદી રાણીઓ હતી. તેમજ રાજા શ્રીમુખને એક સહોદર શ્રીકૃષ્ણ નામે હતો[૬] (જુઓ ઉપરમાં

(૬) કો. આ. રે પારા-૨૩ ;-It is probable that Krsna was the brother of Srimukha=એ સંભવિત નક્કી છે કે, કૃષ્ણ તે શ્રીમુખનો ભાઈ હતો

પૃ. ૯૧, લેખ ન. ૨.) એટલે તેને પણ મહાપદ્મનો કુંવર જ ગણવો રહે આ પ્રમાણે રાજા મહાપદ્મને એકંદરે નવપુત્રો અને ઓછામા ઓછી ત્રણ રાણીઓ—એક ક્ષત્રિય અને બે શૂદ્ર જાતિની—થઇ, અને તે સર્વેની ગણના રાજા શ્રીમુખના સગાવહાલામા પણ કરાવવી રહી.

રાજા શ્રીમુખની ઉંમર આપણે ૩૨ વર્ષની ઠરાવી છે અને તેનુ રાજ્ય ૧૩ વર્ષ ચાલ્યુ હોવાનુ સાબિત થાય છે (જુઓ પૃ ૩૯ ની વંશાવળી તથા પૃ ૧૧૨ મા લેખ ન ૨૦ નું વિવેચન) એટલે તેનું આયુષ્ય ૪૫ વર્ષનું થયુ અને તેના સહોદર કૃષ્ણને પાંચેક વર્ષ નાનો માનીએ તો તેની ઉંમર, રાજા શ્રીમુખ જ્યારે ગાદીપતિ થયો—એટલે કે મ. સ ૧૦૦ મા પોતાના વંશની સ્થાપના કરી—ત્યારે સતાવીસ વર્ષની ગણવી પડશે. અને તે હિસાબે શ્રીમુખનો અને શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ અનુક્રમે મ સ. ૬૮ (ઈ સ પૂ ૪૫૯) અને મ. સ ૭૩ (ઈ. સ પૂ ૪૫૪) માં થયાનું ગણવુ રહેશે.

અન્ય વિચારવા યોગ્ય પ્રશ્ન

ઉપરના પારિગ્રાફે જોઇ ગયા છીએ કે રાજા શ્રીમુખનો જન્મ મ સ ૬૮=ઈ મ પૂ ૪૫૯ માં થયો હતો. તેનો જન્મ તે સાલમાં થયો છે એટલે તેની માતાએ ગર્ભ ધારણ કર્યાનો કાળ તથા તેણીનું મહાપદ્મ સાથે લગ્ન થયાનો કાળ, દોઢેક વર્ષ પહેલાનો એટલે ઈ સ પૂ ૪૬૦–૧ નો ગણવો પડશે, તે પણ તેની ઉમર—રાજ્યપદે આવ્યો ત્યારે—૩૨ વર્ષની ગણીએ છીએ ત્યારે—પરતુ વિદ્વાનોએ પાત્રીસ ઉપરની જેમ ઉમર આંકી છે તેમ ઠરાવીએ તો, તેની માતાનુ લગ્ન હજુ પણ ચારેક વર્ષ વહેલુ એટલે ઈ સ. પૂ. ૪૬૪–૫ મા થયાનું લેખવુ રહેશે આ બેમાંથી ગમે તે સમય લ્યો, પરતુ એટલું ચોક્કસ છે કે, આ સમયે (ઇ. સ પૂ. ૪૬૫ થી ૪૬૧ સુધી) મગધપતિ તરીકે તો રાજા નંદિવર્ધન—નંદપહેલાની આણા પ્રવર્તી રહી હતી, કારણકે તેનુ મરણ ઈ. સ પૂ ૪૫૬ મા થયુ છે. એટલે સાર એ થયો કે, યુવરાજ મહાપદ્મે પોતાના પિતાની હૈયાતિમા આ શૂદ્રાણી સાથે લગ્ન કર્યું હતું ક્યાં મગધપતિના યુવરાજનું સ્થાન પાટલિપુત્ર ? અને ક્યાં આ શૂદ્રાણીનુ વતન મુંબઇ ઇલાકાના કાનારા જીલ્લામાં ? તે બેનો મેળ કેમ ખાધો તે પ્રશ્ન વિચારવો રહે છે.

આપણે સાબિત કરી ગયા છીએ કે (જુઓ પુ ૧ નંદિવર્ધન રાજાએ) નંદપહેલાએ દક્ષિણ હિંદના પ્રાંતો જેવાકે, અપરાત અને તેનાથી પણ દક્ષિણ આવેલ ભૂમિનો પ્રદેશ જીતી લીધો હતો એટલે માનવું રહે છે કે, આ સર્વ પ્રદેશો કાવે તો પોતે સ્વહસ્તે જીતી લીધા હોય કે પોતાના યુવરાજની સરદારી તળે સૈન્ય મોકલીને તે જીતી લીધા હોય, પરતુ જીતી લીધા હતા તેટલુ નક્કી છે આ બે સ્થિતિમાથી વધારે સંભવનીય તો એમ લાગે છે કે, યુવરાજને જ ત્યા મોકલ્યો હશે. તેણે તે જીતી લઇને ત્યાંજ રહેવાનું પસદ કર્યું લાગે છે, બલ્કે કહો કે જેમ મૌર્યવંશી સમ્રાટોએ જીતેલા પ્રદેશોમા પોતાના સગાઓને સૂબા તરીકે નીમવાનો રીવાજ પાડયો હતો, તેમ આ નંદિવર્ધને પણ તે પ્રથાનું અનુકરણ કર્યું હતું. મતલબ એ થઇ કે, નંદિવર્ધન રાજાએ જેમ પોતાના ક્ષત્રિય બંધુઓ—લિચ્છવી જાતિના—કદંબો, પલ્લવો, ચોલાઓ ઇ ઈ (જુઓ પુ. ૧ તેનુ વૃત્તાત) ને રાજ હકુમત ચલાવવા નીમ્યા હતા તેમ મૌર્યવંશીઓએ તેનુ અનુકરણ કર્યું હતું. ઉપરાંત રાજા નંદિવર્ધને વિશેષતા એ કરી લાગે છે કે પોતાના તે જ્ઞાતિબંધુ સરદારોને પૃથક પૃથક પ્રદેશ ઉપર સત્તાધિકારે સ્થાપીને, તે સર્વ ઉપર દેખરેખ રાખવાને પોતાના યુવરાજને નિયુક્ત કર્યો હતો: આ કારણથી જ ચુટુકાનંદ—મૂળાનંદ (નંદરાજા સાથે સગપણની ગાઠવાળા છે એવા ભાવાર્થસૂચક નામો) નામની વ્યક્તિઓના, તે તે પ્રદેશમાથી સર્વ સત્તાધીશપણે હોય એવી સ્થિતિ દર્શાવતા, સિક્કાઓ મળી આવે છે. યુવરાજ મહાપદ્મનું ગાદીસ્થાન કોલ્હાપુર કે તેની આસપાસમા હશે અને ત્યાં આ શૂદ્રાણી કન્યાના રૂપથી મોહિત થઇ—જેમ અશોકે વિદિશાના વૈશ્ય શ્રેષ્ઠિની[૭] રૂપવતી

(૭) અશોકના સમયે પણ જ્ઞાતિ જેવુ બંધારણ નહોતું અને એક બીજા કન્યા લેતા દેતા હતા. તો મહાપદ્મના સમયે તો તેવા લગ્ન પરત્વે કાંઈ બાધ પણ ન હોય તે દેખીતુ જ છે. બલ્કે છાશ પણ નહોતો. એટલે મહાપદ્મને કેવળ આવા લગ્નના કારણને લીધે પુરાણકારોએ જે 'કાળાશોક'નું બિરુદ આપી દીધું છે તે કેવું અસ્થાને છે તે આ ઉપરથી સમજાશે. બીજી રીતે પણ તેને કાળાશોક નથી કહી શકાતો તે માટે પુ ૧મા મહાપદ્મનું વૃત્તાત જુઓ.

કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું હતુ તેમ–તેણી સાથે લગ્ન કર્યું હતુ પરિણામે રાજા શ્રીમુખ અને કૃષ્ણ નામે બે પુત્રો તેણીને થયા હતા.

આ બન્ને પુત્રોનો જન્મ, કારવાર જીલ્લામાં જ થયો હતો કે મગધની ભૂમિ ઉપર, તે નક્કી કરવાની સામગ્રી પ્રાપ્ત થઇ નથી પરતુ યુવરાજ મહાપદ્મને તરત જ–દેશ જીતીને ટૂંક સમયમા જ–સ્વદેશ પાછું ફરવું થયુ હોય તો પુત્રોનો જન્મ મગધની ભૂમિ ઉપર થયો ગણાશે, પરતુ જો તે પ્રદેશમાં યુવરાજના અધિકારે–સૂબાપદે–રહીને રાજ્યાધિકાર ચલાવ્યો હોય અને રાજા નંદિવર્ધનના અંતકાળે જ મગધ તરફ પ્રયાણ કરવુ પડયુ હોય તો, પુત્રોનો જન્મ દક્ષિણ હિંદમાં તેમના મોશાળમા જ થયો હોવાનુ ગણવુ પડશે.

પુ. ૧ મા સાબિત કરાયુ છે કે, મગધપતિ નંદ પહેલાનુ રાજ્ય સમસ્ત ભારતવર્ષમાં તપવા પામ્યુ હતું અને તેથી જ ઇતિહાસકારોએ તેનું નામ, વર્ધન–વધારનારૂં એવો શબ્દ જોડીને નંદિવર્ધન–નદવર્ધન પાડયુ છે. તેની ગાદીએ આવનાર તેનો પુત્ર, નદ બીજાએ ઉર્ફે મહાપદ્મે પણ મગધ સામ્રાજ્યની, તેને તે સ્થિતિ થોડાક અપવાદ સિવાય લગભગ જાળવી રાખી હતી; જે અપવાદ બનવા પામ્યો હતો તે આ પ્રમાણે હતો. નંદિવર્ધનના ઉત્તરકાળે, હિંદના પૂર્વ કિનારે આવેલ કલિંગ ઉપર તેના રાજકર્તા ચેદિવશના એક અવશેષે–ક્ષેમરાજે–પોતાના વશની પુનઃ સ્થાપના કરી હતી તેણે ધીમે ધીમે પોતાની સત્તા મજબૂત બનાવી હતી એટલુ જ નહિ, પણ તેની પાછળ ગાદીએ આવનાર તેના પુત્ર વૃદ્ધિરાજે, પોતાના યુવરાજ ભિખ્ખુરાજની સરદારી નીચે લશ્કર મોકલી કલિંગદેશની દક્ષિણે આવેલ, પૂર્વ હિંદનો સર્વ દરિયા કિનારો કબજે કરી લીધો હતો. મતલબ કે આખા યે દક્ષિણહિંદનો પૂર્વ કિનારો ચેદિવશની સત્તામા ચાલ્યો ગયો હતો, જ્યારે પશ્ચિમ કિનારા ઉપર મગધપતિની આણ પ્રવર્તી રહી હતી. આ સ્થિતિ નીપજાવવામા રાજા મહાનંદની નિર્બળતા કરતાં, શાતિચાહક મનોદશા વધારે જવાબદાર હતી. દક્ષિણહિંદનો પશ્ચિમ કિનારો જો કે, દેખીતી રીતે મગધની આણમા જ હતો, પરન્તુ તે ઉપર હકુમત ચલાવવા નદવશના સરદારો–આશ્રિતો વગેરે જેવા કે, મૂળાનંદ, ચૂટૂકાનદ, ધૂળાનદ ઇ.૮ નિમાયા હતા. તેમને પણ જમાનાની તાસીરને લીધે રાજલોભનો પાસ તો લાગ્યો જ હતો, એટલે તેઓ ભલે ઉઘાડી રીતે મગધપતિની સામે બંડ ઉઠાવી નહોતા શકતા, છતા મનમા તો એવા સમસમી રહ્યા હતા કે, જરા જેટલુ કારણ મળતા સ્વતત્ર બની જવાને તૈયાર થઈ બેઠા હતા. તેવામા મ. સ ૧૦૦=ઇ. સ પૂ ૪૨૭ માં રાજા મહાપદ્મનું મરણ નીપજ્યુ અને મનમાનતા સંજોગો તેમને મળી ગયા. આગળના પૃષ્ઠે જણાવી ગયા પ્રમાણે, રાજા નદબીજાને નવેક પુત્રો હતા તેમા સૌથી મોટા બે–શ્રીમુખ અને કૃષ્ણ–તથા સૌથી નાનો એક (જે નવમા નંદ ઉર્ફે મહાનદ તરીકે મગધપતિ બનવા પામ્યો છે તે) મળી ત્રણ કુવરો શૂદ્રાણી પેટે, અને વચ્ચેના ૭ કુંવરો ક્ષત્રિયાણી પેટે જન્મ્યા હતા. તે સમયના નિયમ પ્રમાણે શૂદ્રાણીજાયા કુવરોને ગાદી સુપ્રત કરવાનું વિધાન નહિ હોવાથી, મોટા હોવા છતાં પ્રથમના બે કુવરોનો હક્ક ડૂબાડી દઈ ને, ક્ષત્રિયજાયાઓને ગાદીએ બેસાડવામાં આવ્યા હતા. આ સ્થિતિને લીધે, રાજ્યમા હોહા વધી ગયો હતો તેમજ ઘણી અવ્યવસ્થા થઇ પડી હતી. આ તકનો લાભ લઈ પેલા સરદારો જે પશ્ચિમ કિનારા ઉપર કેવળ મગધપતિના સૂબાની હકુમત તરીકે જ, હકુમત ચલાવી રહ્યા હતા તેઓ સ્વતત્ર બની ગયા તથા તેઓએ પોતપોતાના રાજવશો સ્થાપી દીધા. એટલે રાજા મહાપદ્મના મરણ પછી થોડા સમયમાંજ કેમ જાણે આખો ય દક્ષિણહિંદ મગધસામ્રાજ્યમાંથી ખસી ગયો હોય તેવી સ્થિતિ ઉભી થવા પામી હતી. માત્ર ઉત્તરહિંદ જ ખરી રીતે મગધની સંપૂર્ણ આણમા હતો. જો કે ત્યા પણ ખળભળાટે દેખા તો દીધો જ હતો, પરન્તુ રાજકર્મચારીઓના મજબૂત હાથ અને રાજ્ય ચલાવવાની દૂરંદેશીથી બધુ ઠીક ઠીક જળવાઇ રહ્યુ હતું. આ પ્રમાણે ઉત્તર અને દક્ષિણહિંદમાં

રાજકીય પરિસ્થિતિ અને આંધ્ર રાજ્યની સ્થાપના

રાજકીય વાતાવરણ જામી પડયુ હતુ

હવે જ્યારે કુંવર શ્રીમુખ અને કૃષ્ણના હક્ક ઉપર તરાપ પડી ત્યારે તેમને મન પણ મગધમા રહેવુ અપમાનજનક લાગ્યુ હતુ પરંતુ ઉત્તરહિંદમા તો મગધની સત્તાનો કોરડો વાગી રહેલ હોવાથી, પોતાની કાઇ કારીગીરી ફાવે તેમ નથી એવુ વિચારી, તેમણે દક્ષિણહિંદ તરફ ઉતરવા ધાર્યું તેમા બેવડી મુરાદ હતી. એક એ કે, દક્ષિણમા મગધની સત્તા સામે ખળભળાટ જે જાગ્યો હતો તેનો લાભ ઉઠાવાય અને બીજી એ કે પિતૃપક્ષથી દુ ખિયારૂં બનેલુ માણસ સકટ સમયે આશ્વાસન મેળવવા જેમ માતૃપક્ષના આશ્રયે જવા ઉત્કઠા ધરાવે છે, તેમ પોતાના મોશાળમા પણ જવાય તથા ત્યા જઈ તેમની મદદ મેળવી પોતાનો રાજકીય હેતુ સિદ્ધ કરી શકાય. આ પ્રમાણેના બેવડા આશયથી તેમણે દક્ષિણનો માર્ગ લીધો હતો. તેમા મગધના રાજસત્તાધીશોએ કાંઈક મદદ પણ કરી આપ્યાનુ કહી શકાય. કારણ કે જો મગધમા જ તેઓ રહે તો નિરતર મુશ્કેલીઓ ઉભી કર્યા કરે ને ઠરી ઠામ બેસવાનો વારો ન આવવા દે દક્ષિણમા ઉતરવાને બે માર્ગ કહેવાય છેક પૂર્વમાથી ઉતરી, કલિંગને વીંધીને અવાય પણ ત્યા તો રાજા ભિખ્ખુરાજ ઉર્ફે ખારવેલનો સામનો કરવો પડે તેમ હતુ જ્યા પોતાને પગ મૂકવાને પણ સાંસા હોય (કેમકે તેમા તો તેને મગધની ભૂમિ ઉપરથી જ સામનો કરવો પડે) ત્યા સામનો કરાય શી રીતે? એટલે શ્રીમુખે તે માર્ગ મૂકી દઈ, બુંદેલખડ-રેવાની હદના રસ્તે, મધ્યપ્રાતમાથી સોસરવા ઉતરી વરાડપ્રાતમાં થઇને મહારાષ્ટ્રમા જવાનો માર્ગ લીધો. વચ્ચે આવતી થોડી ઘણી પૃથ્વીનો માલિક પણ બન્યો.[૯] પરન્તુ રાજ્યની સ્થાપના કરી, ભૂપતિ બનવા માટે રાજ્યગાદીનું નિર્માણ કરી સત્તા જમાવવા જેવી સ્થિતિ હજુ પ્રાપ્ત કરી શકયો નહોતો એટલે વિચાર કર્યો કે, પોતાના મોસાળ એવા દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રના કેનેરા જીલ્લા સુધી[૧૦] પહોચી જઈ ત્યાના ચુટુકાનદ-મૂળાનદ વગેરેની કુમક અને સહાનુભૂતિ મેળવી લઈ ને પછી આગળ વધવુ-તે ઠીક કે, પોતે અત્યારે જ્યા વરાડપ્રાતમા આવીને ઉભો છે ત્યાથી પૂર્વ તરફ પ્રયાણ કરીને, વર્ષભરમા જ તાજેતરમા કલિંગપતિ બની બેઠેલ રાજા ભિખ્ખુરાજ ઉપર હલ્લો લઇ જઈ, તેને હરાવીને પોતે સર્વ સત્તાધીશ દક્ષિણાપથપતિ બની બેસવુ તે ઠીક. ભિખ્ખુરાજે અત્યારે ૨૭મા વર્ષમા[૧૧] પ્રવેશ કર્યો હતો, જ્યારે પોતે તેના કરતા પાચ સાત વર્ષે મોટો પણ હતો બીજી બાજુ ભિખ્ખુરાજે, યુવરાજ તરીકે માત્ર દશ વર્ષની અને રાજકર્તા તરીકે કેવળ સવા વર્ષની જ-મળીને એકદરે બારેક વર્ષની જ રાજ્ય ચલાવવાની-તાલીમ લીધી હતી ત્યારે પોતે મગધપતિના યુવરાજ તરીકે કેટલાય વધારે વર્ષની તાલીમ લીધી હતી. ઉપરાત કલિંગ કરતા અનેકગણા સમૃદ્ધિવાન અને મહત્ત્વની દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ ગણાતા મગધસામ્રાજ્યના અંગત પુરૂષ તરીકે રાજખટપટ અને પટુતા-કૌશલ્યમાથી સોસરા પાર ઉતરવાનો જાતિ અનુભવ લીધો હતો. જેથી પોતે દરેક રીતે ભિખ્ખુરાજ કરતા સરસાઇ ભોગવે છે એટલે તેને જીતી લેવાનું બહુ કઠિન કાર્ય નથી. આવો વિચાર આવતા, તે માર્ગ પ્રથમ ગ્રહણ કરવા તત્પર બન્યો ને પોતાથી જેટલુ બળ એકઠુ થઈ શકે તેટલુ એકત્રિત કરી, કલિંગની પશ્ચિમ બાજુએથી હુમલો શરૂ કર્યો. પ્રથમ તો રાજા ખારવેલે આ હુમલાની બહુ દરકાર ન કરી. પરન્તુ જ્યારે માલુમ પડ્યુ કે તેમા પોતે મોટી ભૂલ ખાધી છે એટલે તેણે પણ એવી જબરજસ્ત તૈયારી કરી અને પોતે જ લશ્કરની સરદારી લઈને એવો

(૮) જુઓ પુ. ૨મા પૃ. ૧૦૨-૪ ઉપર સિક્કાચિત્ર નં. ૪૯-૫૨ના વર્ણન.

(૯) આગળ ઉપર હકીકત જુઓ.

(૧૦) જુઓ તૃતીય પરિચ્છેદે તથા પુ. ૨-પૃ. ૧૧૦ ટી. નં. ૧૩૦

(૧૧) ભિખ્ખુરાજ ઇ સ. પૂ ૪૨૯=મ. સ. ૯૮માં ગાદિએ બેઠો ત્યારે પચીસ વર્ષનો હતો (જુઓ હાથીગુંફાનો શિલાલેખ-પુ. ૪મા તેનુ જીવનવૃત્તાત) અને આ બનાવ મ. સ. ૧૦૦=ઇ. સ. પૂ. ૪૨૭મા, એટલે તેના રાજ્યના બીજા વર્ષે બન્યો છે તેથી ૨૫+૨=૨૭ વર્ષની તેની ઉમર લખી છે.

છાપો માર્યો કે શ્રીમુખને પાછા હઠી જવુ પડયુ તથા નાસતા શ્રીમુખની પૂંઠ પકડી અને રસ્તામાં આવતો સર્વ પ્રદેશ બાળી નાખ્યો (જુઓ હાથીગુફાનો શિલાલેખ). છેવટે શ્રીમુખે લાચાર બની, પશ્ચિમ ઘાટમા ઠેઠ ગોદાવરી નદીના તટ પ્રદેશે આવેલા નાસિક પાસેની ભૂમિનો આશ્રય લીધો. એટલે વિશેષ પૂઠ પકડવી નિરર્થક લેખી, પોતાનુ માડળિકપણુ સ્વીકરાવી (?) ભિખ્ખુરાજ સ્વદેશે પાછો ફર્યો શ્રીમુખે આ વિભાગમા આવેલા પૈઠને[૧૨] કે જુન્નેરને સુરક્ષિત જાણી–બનાવીને ત્યા પોતાની રાજગાદી સ્થાપી. આ પ્રમાણે આંધ્ર રાજ્યની સ્થાપના મ. સ. ૧૦૦=ઈ. સ પૂ. ૪૨૭ મા નાસિક જીલ્લામા થઈ. આ સમયે સમસ્ત ભરતખંડમા અકેંદ્રિત રાજ્ય–ગણરાજ્યની પૃથા ચાલતી હોવાથી[૧૩]આંધ્રરાજ્યનો સમાવેશ કલિંગસામ્રાજ્યમાં ગણી શકાય નહિ. પરન્તુ કલિંગપતિએ આંધ્રપતિને શિકસ્ત આપેલી હોવાથી, તે તેનો ખંડિયો ગણી શકાય અને તેટલે દરજ્જે શ્રીમુખને આંધ્રભત્ય[૧૪] તરીકે લેખવો રહે છે.

રાજ્ય સ્થાપના પછી

જેમ રાજદ્વારી શેત્રંજની અનેક રમતો રમી તે રીઢોરમ થઇ ગયો હતો તેમ જીવનની અનેક લીલી સૂકી જોઇ લીધેલ હોવાથી મહત્ત્વકાક્ષા ઉપર સંયમ રાખતા પણ શીખ્યો હતો એટલે પોતે ગાદી ઉપર આવ્યો ત્યારે જો કે ઉછળતા લોહીનો–ગદ્ધાપચીસીની ઉમરનો તો નહોતો જ, છતા એકદમ શાંત પડી ગયેલ લોહીનો પણ નહોતો. વળી જે સંયોગોમા તેને પિતૃભૂમિનો ત્યાગ કરવો પડયો હતો તેથી તેનું લોહી કેટલેક અંશે ઉકળી પણ આવ્યું હતુ; જેથી એક યુવાનની પેઠે કામ કરવાને ઉત્સાહી રહ્યા કરતો હતો છતાં, પ્રથમ કવલે મક્ષિકા જેવું, ખારવેલની સાથેના યુદ્ધમાં અનુભવવુ પડયું હોવાથી, હમેશાં બહુ વિચારીને આગળ ધપવાનો ગુણ કેળવી શકયો હતો. તેથી તેના જીવનમાં જ્યાં ને ત્યા સવારી લઇ જઇ આક્રમણ કર્યાના પ્રસંગો ઉભા થએલ નજરે પડતા નથી. જો કે તે પોતાને હમેશા "વિલવયકુર" ના ઉપનામથી જ[૧૫] સંબોધતો દેખાય છે એટલે અનુમાન કરવું રહે છે કે તેણે પોતાના રાજ્ય અમલના બાકીના સર્વ સમયમાં–તેરે વર્ષમાં–કયાં ય હાર ખાધી નહિ હોય અથવા તો ગજા ઉપરાંતનુ પગલુ ભરી નામોશી વહોરી લીધી નહિ હોય બહુબહુ તો નાની નાની ચડાઈઓ કરી, રાજ્ય વિસ્તારમા સંગીન ઉમેરો જ કર્યા કર્યો હશે. પૂર્વ તરફના કલિગ પ્રાત ઉપર રાજા ખારવેલ જીવતો જાગતો બેઠો હતો એટલે તે બાજુનો તો વિચાર પણ કલ્પ્યો નહિ હોય બાકી સભવ છે કે, દક્ષિણમાં પોતાના મોશાળ એવા કોલ્હાપુરની સરહદ સુધીનો પ્રાત કબજે કરી, ત્યાસુધી આધિપત્ય મેળવ્યુ હોય, તેમજ ઉત્તરમા જે વરાડપ્રાત અને મધ્યપ્રાતમાંથી પોતે માર્ગ કાઢી રહ્યો હતો, તે ભૂમિપણ પોતાની સત્તામા લાવી શકયો હોય; જો કે તેમ બન્યાના કોઈ સંગીન પૂરાવા મળતા નથી બલ્કે તે પ્રદેશ તેના પુત્ર–ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીના સમયે આંધ્ર સામ્રાજ્યમા ઉમેરાયો હોય એ વિશેષ સભવિત દેખાય છે. એટલે સર્વ પરિસ્થિતિ જોતાં અને તેના સિક્કા જે પ્રદેશમાંથી મળી આવ્યા

(૧૨) આ રાજગાદીનું સ્થાન, નાસિકની **પૂર્વે** આવેલું Pytan=પૈટન (વિદ્વાનોએ આ સ્થાન ગણાવ્યુ છે) કહેવાય કે નાસિકની **પશ્ચિમે** આવેલું Paint=પૈંટ કહેવાય તે વિશેની સમન્તૂતિ માટે ચતુર્થ પરિચ્છેદે જુઓ. જુન્નેરની હકીકત પણ ત્યાંથી જ જોઈ લેવી.

(૧૩) આ સમય મ. સં. ૧૦૦નો છે જ્યારે ગણરાજ્યની પૃથા નાબુદ કરવાના પ્રથમ પગલા ભરનાર, ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યનો પ્રધાન ચાણક્ય છે, જેનો સમય આ પછી ૫૦–૬૦ વર્ષે છે. આ પ્રથાનો સદંતર નાશ તો શુંગવંશી અમલે અશ્વમેધ થવા માડયા ત્યારથી એટલે મ. સ. ૩૪૫ પછીથી જ ગણી શકાશે.

(૧૪) સરખાવો ઉપરની ટી. નં. ૧૩ (જે ઉપરથી માલૂમ પડશે કે મ. સ. ૩૪૫ સુધી શુંગભૃત્ય શબ્દ પણ વપરાશમા હતો) તથા પુ. ૨મા પૃ. ૧૧૪ ટી. નં. ૧૪૫; તથા ખુલાસા માટે પુ. ૧, પૃ. ૧૫૪, ટી ન. ૧૩ અને પૃ. ૩૯૦ ટી. ન. ૪૭ જુઓ.

(૧૫) આ શબ્દના અર્થ માટે પુ.૨. પૃ. ૧૦૬–૮મા સિક્કા ન. ૫૬થી ૫૮ સુધીના વર્ણન અને તેને લગતી ટીકાઓ વાચો.

છે તેને અનુસરીને વિચારી જોતાં, તેના રાજ્યની સીમા બહુ જ છૂટથી આંકીએ તોયે, ઉત્તરે મુંબઇ ઇલાકામાં નવસારી જીલ્લો, દક્ષિણે તુંગભદ્રાનો કાંઠો, પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર અને પૂર્વમાં પશ્ચિમનો ઘાટ-સંહ્યાદ્રિ પર્વત ઓળગીને તેની અડોઅડ ૪૦-૫૦ માઇલનો લાંબી પટીએ આવેલો પ્રદેશ—આટલી જ સીમા ગણી શકાય.

કુલ, જાતિ અને વંશ વિશે વધુ પ્રકાશ

આગલા પરિચ્છેદમાં જણાવી ગયા છીએ કે, આ રાજાઓ આંધ્ર જાતિના હતા, અને આંધ્ર તે પ્રજાનું નામ છે જ્યારે તેના વંશનું નામ શતવહન હતું. વળી શતવહનને અનુસરીને, તેઓને શાત રાજાઓ પણ કહેવામા આવે છે તેમજ તેઓ પોતાને શાતકરણિ તરીકે ઓળખાવે પણ છે આ શબ્દો કાંઇક વિશેષ વિવેચન માગી લે છે

આંધ્ર શબ્દને, જાતિ અને પ્રજા એમ બે ભિન્ન અર્થવાળા નામો લાગવાથી કાંઇક ગેરસમજુતી થવા સંભવ છે અહીં પ્રજા—જેને અંગ્રેજીમા Nation-Class કહેવાય છે તે અર્થમા વપરાયો છે. જાતિ એટલે Caste (જ્ઞાતિ) કે Stock, (આખો વર્ગ-સમુહ) એવા અર્થમાં નથી વપરાયો તે નીચે આપેલ થોડાક વિવેચનથી સ્પષ્ટ થશે. Nation શબ્દને મુખ્યત્વે સ્થાનપરત્વે સબંધ હોય છે; ભલે પછી તે ખંડ, ઇલાકો કે પ્રાંતને અનુસરીને નામ અપાયુ હોય, જેમકે ખંડને આશ્રીને European, Asiatic, ઇલાકાના આશ્રીને Bengalis, Madrasis, પ્રાંતને આશ્રીને Gujaratis, Deccanis, ઇ ઇ શબ્દ વપરાય છે, છતાં તુરતજ સમજી શકાય છે કે તેવા નામને તેની અંદરના નાના વાડા સાથે, સમુહ સાથે (જેવાકે, બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિય, હિંદુ, શીખ કે મુસલમીન ઇ) સંબંધ હોતો નથી; એટલે કે જાતિ શબ્દ તે, એક પ્રજાના (Nation) નાના નાના સમુહ (ગમે તે કારણે તેવા સમુહને ગોઠવવામા આવ્યા હોય તે જુદી જ વસ્તુ છે) વાચક છે મતલબ કે પ્રજા (Nation) બહુ વિશાળ સ્વરુપસૂચક છે જ્યારે જાતિ તેની પેટામા સમાઇ જતો શબ્દ છે. હવે સમજાશે કે આંધ્ર શબ્દ પ્રજાવાચક છે તેને જાતિ સાથે સબંધ નથી ત્યારે પ્રશ્ન થાય છે કે આ પ્રજા કઇ જાતિની હતી. આપણે પુ ૧ મા શિશુનાગવંશની હકીકત લખતાં જણાવી ગયા છીએ કે તેઓ સવીજી-વ્રીજી નામે એક ક્ષત્રિય સમુહની જે અઢાર જેટલી—લિચ્છવી, મલ્લ, શાક્ય કદંબ, પાંડયા, ચોલ્લા, મૌર્ય, પલ્લવ ઇ ઇ શાખાઓ હતી તેમાની મલ્લ નામે જાતિના ક્ષત્રિયો હતા એટલે કે શિશુનાગ પોતે તથા તેના વંશજો, રાજા બિંબિસાર—શ્રેણિક આદિ સર્વે, મલ્લ જાતિના ક્ષત્રિય કહી શકાય વળી શિશુનાગ વંશ અને નંદ વંશ બંને એક જ જાતિના ક્ષત્રિયો હતા. પરન્તુ, એકનો—શિશુનાગનો—વંશવેલો તેમજ જનસંખ્યા બહોળી હોવાથી તેને મોટો નાગવંશ કહેવાતો, જ્યારે નંદનો વંશવેલો અને જન-સંખ્યા પહેલાના પ્રમાણમા નાની હોવાથી તેને નાનો નાગવંશ પણ કહેવાય છે. મતલબ કે બંને વંશના રાજાઓ—શિશુનાગવંશી અને નંદવંશી—મલ્લજાતિના ક્ષત્રિયો છે વળી રાજા શ્રીમુખની ઉત્પત્તિ વગેરેનો ઇતિહાસ આલેખતા (જુઓ ત્રીજા પરિચ્છેદે) સાબીત કરી ગયા છીએ કે તે, મગધપતિ બીજા નંદ ઉર્ફે મહાપદ્મનો પુત્ર હતો. એટલે રાજા શ્રીમુખને તથા તેના વંશજોને પણ, નંદરાજાઓની પેઠે મલ્લ જાતિના જ કહી શકાશે પછી ભલે નંદવંશી રાજાઓ શુદ્ધ ક્ષત્રિય લોહીમાથી ઉદ્‌ભવ્યા હોય અને શ્રીમુખ વગેરે મિશ્ર ઓલાદના પરિણામરૂપે હોય પરન્તુ તેમને મલ્લ જાતિના કહેવામા જરાયે સંકોચ અનુભવવો પડે તેમ નથીજ આ આપણા કથનને વળી એ ઉપરથી સમર્થન મળે છે કે રાજા શ્રીમુખની બીજી પેઢીએ થનાર એટલે કે તેના પુત્રનાપુત્રને—પૌત્રને, આંધ્રપતિની વંશા-વળીમા ચોથા નંબરના રાજાને—(જુઓ દ્વિતીય પરિચ્છેદ પૃ. ૨૬) પુરાણકારોએ વદ્દસતશ્રી, મલ્લિકશ્રી શાત-કરણિ તરીકે ઓળખાવ્યો છે. હવે સમજાશે કે શામાટે આ રાજાઓ પોતાના નામ સાથે મલ્લ અથવા મલ્લિક શબ્દ જોડવાને વાજબી હતા. આખી ચર્ચાનો સાર એ થયો કે, આંધ્ર નામની પ્રજાના અનેક સમુહો—એકમો—માનો મલ્લ જાતિનો પણ એક એકમ હતો એટલે કે રાજા શ્રીમુખના વંશને

આપણે આંધ્રપ્રજાના મલ્લજાતિના ક્ષત્રિય (ભલે મિશ્ર ઓલાદના) તરીકે[૧૬] ઓળખાવવો રહે છે.

જાતિના વિવેચન પછી, હવે કુલ શબ્દને લગતું વિવેચન પણ કરીશું. કુળનો પ્રવાહ હમેશા શુક્ર-વીર્યને અનુસરીને જ લેખાય છે. એટલે તે નિયમ પ્રમાણે, પૂર્વજોનુ જે કુળ હોય, તેજ સંતતિઓનું લેખવું રહે છે. અને તેટલા માટે રાજા શિશુનાગનુ, રાજા શ્રેણિકનું, રાજા નદનું તેમજ રાજા શ્રીમુખનુ-સર્વનુ એક જ કુળ કહી શકાય. તેમા રાજા શ્રેણિકને આપણે વાહીકકુળમા ઉત્પન્ન થયેલો જણાવ્યો છે (જુઓ પુ ૧, પૃ ૨૭૫, ટી. નં. ૪૭) એટલે ઉપરના નિયમને અનુસરીને આ સર્વ રાજાઓને " વાહીકકુળમા " જન્મેલા કહેવાને કાંઇ પ્રતિબધ નડતો નથી જેથી સાબિત થયુ કે રાજા શ્રીમુખનુ " વાહીકકુળ " ગણાવું જોઈએ.

જાતિ અને કુળ વિશેની સમજૂતિ આપ્યા પછી વંશને લગતુ વિવેચન કરવુ જોઇએ. પરન્તુ તેનુ સ્પષ્ટીકરણ હવે પછીના પારિગ્રાફમા આવતુ હોવાથી ત્યાથી જોઈ લેવા વિનતિ છે

શત, શતુવહન, અને શાતકરણિ ઇ. શબ્દો આ વશ સાથે જોડવાનુ શુ મહાત્મ્ય છે તે સર્વ વિવેચન પ્રથમ પરિચ્છેદે જણાવવામાં આવ્યું છે તથા પ્રસંગોપાત્ત અન્ય ઠેકાણે કરેલા સ્પષ્ટીકરણથી પણ સમજાયુ છે કે, આ વશની આદિ " સો=૧૦૦=શત્ "મા થઇ છે. તેથી તેને શત્ વશ કહેવામાં આવ્યો છે. તેના રાજાને પુરાણકારના[૧૭] કહેવા પ્રમાણે શાત કહેવાયા છે તથા તે વશનો પ્રવાહ-વહન સોની સાલમા થયો હોવા માટે તેનુ બીજુ નામ " શતવહન " વશ પણ પડયુ છે.

તેનો વંશ અને ધર્મ

આ વશની આદિ સાથે કોઈ અન્ય અર્થસૂચિત નહિ, પણ કેવળ તેનો સમય દર્શાવતુ વિશેષણ જે જોડવામાં આવ્યું છે, તેમાં કાઇક ખાસ વિશિષ્ટા જ સમાયલી હોવાનુ અનુમાન થાય છે. બીજી બાજુ સમયાવલીના આધારે એમ પુરવાર થયું છે કે તે સોનો આકડો બીજા કોઈ સંવતનો નથી પણ આ યુગના જૈનધર્મપ્રચારક અંતિમ તીર્થંકર શ્રીમહાવીરના મોક્ષતીથિના સસ્મરણમાં સ્થપાયેલ સંવત્સરનો છે. તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ શતવશી રાજાઓને શ્રીમહાવીર સાથે શો સબધ હતો કે તેઓ તેના સંવત્સરને માન્ય રાખે તથા તેની સાથે પોતાના વશનુ નામ જોડવામા પોતાને જ ભાગ્યશાળી સમજે. તેનો જવાબ સીધો અને સાદો એ છે કે, તેઓ શ્રીમહાવીરના અનુયાયી હતા એટલે કે તેઓ જૈનધર્મ પાળતા હતા. વળી આ બાબતને ટેકારૂપ, સિક્કાઓની[૧૮] સાક્ષીઓ પણ છે. રાજા શ્રીમુખના પૂર્વજ એવા શિશુનાગ વશી તેમજ નંદવશી રાજાઓનો ધર્મ પણ જૈનધર્મ હતો, તે પુ ૧ માં તેમનાં વર્ણન કરતી વખતે અનેકવિધ પૂરાવાથી આપણે સાબિત કરી આપ્યું છે તેમ આ રાજા શ્રીમુખ તથા તેના વશજોના જે સિક્કાવર્ણનો પુ. ૨ મા જોડવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી પણ વિશેષ સમર્થન મળતુ રહે છે, કે તેઓ જૈનધર્મી જ હતા. વળી આ વશના કેટલાય રાજાના સમયમાં જે અવારનવાર ધર્મનિમિત્તે દાન[૧૯] દેવાયા છે અને જેનો ઉલ્લેખ શિલાલેખોમા તેમણે કરી બતાવ્યો છે તે પણ સાક્ષી પૂરે છે કે, તેઓ વૈદિક ધર્મી નહોતા પરન્તુ જૈનધર્માનુયાયી હતા. ઉપરાત, આગળ ઉપર તેમનુ વર્ણન કરવામા આવશે એવા અરિષ્ટકર્ણ અને હાલ શાતકરણિ જેને-સામાન્ય જનતા રાજા શાલ ઉર્ફે શાલીવાહન તરીકે ઓળખાવે છે તેવા રાજાઓએ તો ઉઘાડી રીતે જૈનધર્મના વિધાનમાં પ્રરૂપેલા ધાર્મિક કાર્યો[૨૦] વગેરે પણ કરેલા છે. અલબત્ત એમ પણ બનવા યોગ્ય છે કે, છસો સાતસો વર્ષ જેટલી આ વશની

(૧૬) કેટલાક વિદ્વાનો તેમને બ્રાહ્મણ તરીકે લેખે છે ત્યારે કેટલાક અબ્રાહ્મણ લેખાવે છે. આ સબધી કેટલીક ચર્ચા, કલકત્તાથી પ્રગટ થતા ધી ઈંડિયન કલ્ચર નામના ત્રૈમાસિકમા (પુ. ૫, અક ૧, સને ૧૯૩૮) આપી છે. જુઓ તેનું વિવેચન આપણે ઉપરમા પૃ. ૫૫-૫૮મા કર્યું છે.

(૧૭) જુઓ પુ. ૪. પૃ. ૧૯ ટી. નં. ૧૦

(૧૮) પુ ૨મા સિક્કાચિત્રો ન. ૫૬થી ૮૪ સુધીના વર્ણન તથા ટીકાઓ વાચો

(૧૯) આ પુસ્તકમા પાચમા તથા છઠ્ઠા પરિચ્છેદે જુઓ.

(૨૦) પુ. ૩, પૃ. ૫૧-૫૨ જુઓ.

લાખી હૈયાતી દરમિયાન તેના સઘળા રાજાઓએ એકને એકજ ધર્મ સર્વદા અનુસર્યો નહિ હોય અને તે પણ એવા કાળે કે જ્યારે ભારતની પૃથ્વી ઉપર અનેક જાતના પરિવર્તનો[૨૧] વારંવાર થયા કરતા હતા એટલે તે સમયના ભારતવર્ષના ત્રણે–હિંદુ, જૈન અને બૌદ્ધ–ધર્મોએ પોતપોતાના ભક્તો નીપજાવ્યા હોય, છતા પૂરાવાના આધારે જે હકીકત આપણે આગળ ઉપર વર્ણવવાના છીએ, તેથી એટલુ જ ફલિતાર્થ થાય છે કે, હિંદુ અને જૈનધર્મ–તે બેએ જ પોતાનો કાબુ તે રાજાઓ ઉપર મેળવ્યો હતો. એટલે અર્લી હિસ્ટરી ઑફ ઇંડિયાના[૨૨] લેખકે "It is curious fact that although Andhra kings were officially Brahamanical Hindus, most of their donations were made to the Buddhistic institutions= આશ્ચર્યકારક છે કે આંધ્રપતિઓ સત્તાવાર રીતે બ્રાહ્મણધર્મી હિંદુઓ હોવા છતા, તેમણે ઘણાખરા દાન તો બૌદ્ધધર્મી સંસ્થાઓને જ કરેલા છે" આવા વિચાર જે જણાવ્યા છે તે કાંઇક સમીક્ષા માગી લે છે. પ્રથમતો લેખક મહાશયે સર્વ આંધ્રપતિઓને બ્રાહ્મણ ધર્મી ઠરાવવાને પોતાને જે જે પ્રમાણો મળ્યા હતા તે સર્વનો કે તેમાના થોડાકનો ઉલ્લેખ કર્યો હોત તો તે તપાસી જોવાની આપણને અનુકૂળતા મળત, છતા જ્યારે તેમ નથી જ થયુ ત્યારે આપણે હાલ તો એટલુ જ માન્ય રાખી શકીશુ કે, આપણા મતવ્યપ્રમાણે, જે રાજાઓ વૈદિક મતાનુયાયી બન્યા હતા તેમના વિશેના જ પુરાવાઓ વગેરે, તે લેખક મહાશયના વાચવા કે જાણવામા આવ્યા હોવા જોઈએ તથા તે ઉપરથી જ સર્વની બાબતમા તે સ્થિતિ બની રહી હોવાનુ તેમણે કલ્પી લીધુ હોવુ જોઈએ બાકી તેમણે જે બૌદ્ધધર્મી સંસ્થાઓને દાન દીધાનું જણાવ્યું છે, તે તો ભારતવર્ષના સર્વપ્રદેશી રાજકર્તાઓ ઉપર જૈનધર્મે જે પ્રભાવ પાડયો હતો તેનાથી અત્યારસુધીના લેખકો બહુધા કેવળ અજાણ હોવાથી, જૈન શબ્દને બદલે જ્યા ને ત્યા તેમણે બૌદ્ધ શબ્દજ વાપર્યે રાખ્યો છે[૨૩] તે વસ્તુસ્થિતિ વારંવાર યાદ આવ્યા કરે છે. વળી 'શ્રીમુખ' અને 'સિમુખ' શબ્દ જ એવા છે કે, તે જૈન પરિભાષાના શબ્દો તરીકે[૨૪] વપરાયા હોવાની છાપ પાડે છે મતલબ એ થઇ કે, શતવંશી રાજાઓ પોતાને, શતશ્રી અને વદ્ધશતશ્રી જેવા શત શબ્દ સાથે સંકળાયેલા કોઈ પણ બિરૂદ અને ઉપનામથી સંબોધાવામા જે મગરૂરી લેખતા હતા તેમા તેમને પોતાની ધર્મભાવના સયુક્ત થયેલી દેખાતી હતી. વળી કે હિ ઈ ના લેખકે પૃ ૫૩૧ ઉપર "Their Satvahāns earlist coins bear the name of a king Sata=તેમના (શાતવાહનોના) એકદમ પુરાણા સિક્કાઓમા શાત નામના કોઈ રાજાનું નામ કોતરાયેલું છે ખરૂ" આવા શબ્દો જે લખ્યા છે તેનો મર્મ પણ આ હકીકતમા જ સમાઈ જાય છે. જો કે તેમણે તો કેવળ શાત શબ્દ ને અગેજ અને કદાચ એક રાજાને અંગે જ વિચાર દર્શાવ્યા લાગે છે, પરન્તુ વસ્તુસ્થિતિ જ એ હતી કે, આદિ રાજાઓને પોતાના કુળધર્મ ઉપર વિશેષ અભિમાન હતુ અને તે સમયની પ્રણાલિકા પ્રમાણે સ્વધર્મ માટે મરી ફીટવાને તેઓ ઉત્સુકતા પણ ધરાવતા હતા આ સ્થિતિ ખાસ કરીને આદિ રાજાઓએ પોતાસાથે જોડેલા બિરૂદોમા સ્પષ્ટ રીતે તરવરી આવે છે.

પરતુ, આગળ જતા જેમ જેમ રાજક્રાંતિ અને ધર્મક્રાંતિ થવા પામી છે તેમ તેમ તે શત–અને શતવહન શબ્દોનો વપરાશ, સર્વથા કે કેટલેક અંશે કમી થતો

(૨૧) સરખાવો પુ. ૧, પૃ. ૪થી ૬ સુધીનું વર્ણન.

(૨૨) જુઓ વિન્સેંટ સ્મિથકૃત ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૨૧૦.

(૨૩) આ કથનની અનેક સાબિતિઓ માટે પુ રમા પૃ. ૧૫ થી ૧૩૨ સુધીનું વર્ણન તપાસી જોવુ.

(૨૪) સરખાવો જૈનોમા ગવાતા સ્તવનની નીચે આલેખેલી ગાથાઓ.

"કોઈ અનેરૂ જગ નહીં, એ તીર્થ તોલે,
એમ શ્રીમુખ,[૧] હરિ[૨] આગળે શ્રીસિમ દિર[૩] બોલે."

૧ પોતાના મોએ. ૨. ઈંદ્ર પાસે ૩. મહાવિદેહ ક્ષેત્રે બિરાજી રહેલ જૈનના વિદ્યમાન તીર્થંકર.

જતો દેખાય છે. અને તેને જ મળતા शातकरणि કે शालिवाहन જેવા શબ્દો વપરાતા થવા માંડયા છે. આ ક્રાંતિઓ મુખ્યપણે બે વખત થવા પામી છે. તેનું વર્ણન સાતમા અને ત્રેવીસમા રાજાના વૃત્તાંતે કરવામાં આવશે. તે ઉપરથી આપણે કરેલા ઉપરના કથનની સત્યાસત્યતા વિશેનો ખ્યાલ વાચકને આવી જશે.

ઉપરમાં એક પારિગ્રાફે તેના સગાંવહાલાનું વર્ણન કરતા, તેનાં માતપિતા ભાઈઓ વગેરેની હકીકત જણાવી છે પરન્તુ તેના પુત્ર કે પૌત્રાદિની હકીકતને જરા જેટલો પણ સ્પર્શ કરાયો નથી. તે અત્રે કરવા વિચાર રાખ્યો છે.

કુટુમ્બ પરિવાર

ચતુર્થ પરિચ્છેદે વર્ણવેલા રાણી નાગનિકાના શિલાલેખ ન. ૧થી સ્પષ્ટ થાય છે કે, રાજા શ્રીમુખને એક પુત્ર હતો તેનુ લગ્ન અંગિય કુલવર્ધન કોઇ મહારથીની પુત્રી નાગનિકા વેરે થયું હતું અને તેનાથી બે પુત્રો–વદશ્રી તથા હકુશ્રી નામે થયા હતા તથા શિલાલેખ નં ૨થી સમજાય છે કે, રાજા શ્રીમુખને કૃષ્ણ નામે એક નાનો ભાઇ હતો.

રાણી નાગનિકાના પતિ–રાજા શ્રીમુખના પુત્રનુ નામ શું હશે તે કયાય સ્પષ્ટપણે જણાવાયુ નથી પરતુ તેના સિક્કા ઉપરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે તેનુ નામ યજ્ઞશ્રી ગૌતમીપુત્ર હોવું જોઇએ (જુઓ તેના વૃત્તાંતે). આ યજ્ઞશ્રી ગૌતમીપુત્ર મ સ. ૧૪૩= ઈ. સ. પૂ. ૩૮૪મા મરણ પામ્યો (જુઓ પરિચ્છેદ બીજો–વંશવૃક્ષ) ત્યારે તેના બન્ને પુત્રો અનુક્રમે આઠ અને ૭ વર્ષના હોવાનું જણાવ્યુ છે; જેથી બાળ પુત્રની વતી, વિધવા રાણી નાગનિકાએ રાજલગામ હાથ ધરી હતી. આ હિસાબે ગૌતમીપુત્રના જ્યેષ્ઠ પુત્રનો જન્મ મ સ. ૧૩૫=ઇ. સ પૂ ૩૯૨ અને નાનાનો જન્મ મ.સં ૧૩૭=ઇ સ. પૂ. ૩૯૦ ગણી શકાય. રાણી નાગનિકા પાસેથી, રાજા શ્રીમુખના ભાઇ કૃષ્ણે અથવા રાણી નાગનિકાના કાકાસસરાએ ગમે તે કારણે રાજપાટ પડાવી લઇ પોતે ગાદી પચાવી પાડી હતી અને દશેક વર્ષ રાજ્ય કરી મ. સં. ૧૫૩–૪ ઇ સ. પૂ ૩૭૩મા મરણ પામ્યો હતો. જ્યારે આપણે તેનો જન્મ મ. સં. ૭૩=ઈ. સ. પૂ. ૪૫૪ કલ્પી લીધો છે (જુઓ પૃ. ૧૩૭). એટલે તેનું આયુષ્ય ૮૦ વર્ષનું ગણવુ પડશે. પરંતુ રાજા શ્રીમુખનુ આયુષ્ય તો ૪૫ વર્ષની આસપાસનુ જ પૂરવાર થયું છે (જુઓ ઉપરમાં પૃ ૧૧૨).

રાજા શ્રીમુખનો પુત્ર પોતાને ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી જણાવે છે એટલે અર્થ એવો થયો કે રાજા શ્રીમુખ પોતે ગૌતમીગોત્રની કન્યા પરણ્યો હતો. તેમ રાણી નાગનિકાનો પુત્ર જે પાછળથી વદ્ધશતશ્રી નામે ચોથો આંધ્રપતિ થયો છે તે પોતાને વાસિષ્ઠપુત્ર જણાવે છે એટલે રાણી નાગનિકા વસિષ્ઠીગોત્રની કન્યા ઠરે છે, તેમ રાજા કૃષ્ણ અને શ્રીમુખ પોતાને (જુઓ તેમના સિક્કાઓ) વાસિષ્ઠપુત્રો તરીકે ઓળખાવે છે એટલે તેમની માતા જો કે હતી પારધિજાતની શુદ્રાણી, છતાં વાસિષ્ઠગોત્રી હોવાથી, તેણીનું ગોત્ર તો ઉત્તમ પ્રકારનું હોવાનું જ સમજવુ રહે છે. આ પ્રમાણે પરગોત્રી કન્યા સાથે લગન સબધ જોડાતો હોવાથી, વાસિષ્ઠપુત્ર હોય તે ગૌતમગોત્રની કન્યા પરણતો, અને ગૌતમીપુત્ર હોય તે વાસિષ્ઠગોત્રી કન્યા સાથે લગન કરતો એમ સાબિત થાય છે, જેથી આખાયે વંશમા અનેક ગૌતમીપુત્રો અને વાસિષ્ઠપુત્રો હોવા છતાં તેમનો અનુક્રમ અને સગપણસબધ શોધી કાઢવામા આપણને જે કેટલીક સરળતાઓ થઈ પડે છે તેનુ આ દૃષ્ટાંત સમજવું. વળી એક રાજા જે શુદ્ર કન્યા સાથે લગન કરતો તે જાતિભેદ પરત્વે નહોતો; જેમકે આપણે ઉપર જોઇ ગયા પ્રમાણે શ્રીમુખની માતા હતી શુદ્ર, પરંતુ તેનું મહિયર તો ઉચ્ચ ગોત્રી જ હતું. એટલે પુરવાર થાય છે કે, તે વખતે જે વર્ણાશ્રમ પાડવામા આવ્યા હતા તે જન્મને લીધે નહોતા, પરતુ જીવનનિર્વાહના આવશ્યક ધધાઓને લીધે પડાયા હતા, જેથી ગમે તે ગોત્રીઓ હોય તે ગમે તે ધધામાં પડી શકતો. લગ્ન પ્રસગે જે જોવું રહેતુ તે માત્ર ગોત્ર કયું છે તે જ, નહિ કે વર્ણ કયો છે તે.

શ્રીમુખની રાણીનું નામ, ઠામ, કે તે કોની પુત્રી હતી ઇ. કાંઇ જાણવામા આવ્યું નથી તે ગૌતમગોત્ર કુટુબની કન્યા હતી એટલું જ હાલ તો માલુમ પડયુ છે.

અત્યાર સુધીની માન્યતા પ્રમાણે હાથીગુફાના

શિલાલેખના આધારે શુંગવંશના પુષ્યમિત્રનું નામ બૃહસ્પતિમિત્ર ગણી લઈ, તેને

સમકાલીન કોણ કોણ ?

ઠરાવનાર રાજા ખારવેલને, સમકાલીન લેખાવ્યો છે અને બીજી બાજુ, રાજા ખારવેલે શ્રીમુખને પણ હરાવેલ હોવાથી તેને તેનો સમકાલીન ગણાવ્યો છે છેવટે ભૂમિતિના નિયમે, ખારવેલ, પુષ્યમિત્ર ઉર્ફે બૃહસ્પતિમિત્ર અને શ્રીમુખ-તે ત્રણેને સમકાલીન ઠરાવી, ત્રણમાના પુષ્યમિત્રનો સમય ઈ. સ પૂ ૧૮૮ જેવો કાંઇક વિશેષ ચોકસાઇ ભરેલો[૨૫] માલમ પડેલ હોવાથી, તે ત્રણેનો સમય ઈ સ પૂ ની બીજી સદીનો જાહેર કર્યો છે આમાના ખારવેલ અને પુષ્યમિત્રના જીવનવૃત્તાતો લખાઈ ગયા છે ત્યા સાબિત કરી બતાવ્યુ છે કે પ્રથમ તો તેમની ભૂમિકા રૂપે પુષ્યમિત્રને જે મગધપતિ બૃહસ્પતિમિત્ર તરીકે ઠરાવ્યો છે તે જ ભૂલભરેલુ છે અને જેનો પાયો જ ખામીવાળો તેના ઉપર ચણાયલા અનુમાનરૂપી ઇમારતમા ખામી ન હોય તે તો અશકય જ છે એટલે પછી આ રાજાઓના સમસમયીપણે હોવાની આખી યે કલ્પના પડી ભાંગી છે, બાકી બૃહસ્પતિમિત્ર અને ખારવેલ તે સમકાલીન ખરા, પરન્તુ તેમના કાળ સાથે કે જીવન સાથે પુષ્યમિત્રને લેશ પણ સબધ જ નહોતો.

તે જ પ્રમાણે પુ ૧ મા જ્યારે ધનકટકનુ વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે ત્યારે, કેવી રીતે મારી મચડીને વાકયના અનર્થ ઉપજાવી કાઢી, પુષ્યમિત્રને રાજા શ્રીમુખનો સમસમયી બતાવવામા આવે છે તેને લગતો કાંઈક ઇસારો કર્યો પણ છે, ને એમ પણ કહી દેવામા આવ્યું છે કે, વિશેષ હકીકત શ્રીમુખના વર્ણને આપીશુ હવે બધીયે વ્યક્તિઓના સમય જ્યારે નક્કી થઈ ચૂકયા છે ત્યારે સહેજે સમજી શકાય તેવુ છે કે, કોણ કોનો સમકાલીન હોઇ શકે ફરીને પાછી ગેરસમજૂતિ થવા ન પામે, તે સારૂ તે ચારે રાજકર્તાઓનો નિશ્ચિત થયેલ સમય અત્રે નીચે ઉતારીશું.

(૧) મગધપતિ બૃહસ્પતિમિત્ર, ઈ સ. પૂ ૪૧૭-૪૧૫ =૨ વર્ષ (પુ ૧. પૃ. ૩૯૩)

(૨) કલિંગપતિ ખારવેલ, ઈ. સ. પૂ. ૪૨૯-૩૯૩ =૩૬ વર્ષ (પુ ૪. પૃ ૩૭૫)

(૩) શુંગવંશી પુષ્યમિત્ર; ઈ. સ. પૂ. ૨૨૬-૧૮૮ =૩૮ વર્ષ (પુ ૩ પૃ પુ ૪૦૪)

(૪) આંધ્રપતિ શ્રીમુખ, ઈ. સ પૂ ૪૨૭-૪૧૪ =૧૩ વર્ષ (આ પુસ્તકે પૃ. ૩૯)

(૨) ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી અથવા યજ્ઞશ્રી ગૌતમીપુત્ર

મિ પાર્જિટરની ગણત્રી મુજબ રાજા શ્રીમુખની ગાદીએ તેનો ભાઇ કૃષ્ણ બેઠો છે પરન્તુ ઉપર

કુટુંબ પરિવાર અને ઉંમર

પૃ ૩૩ મા સાબિત કરી ગયા મુજબ તરતમા તો શ્રીમુખ પછી તેનો પુત્ર જ ગાદીએ આવ્યો છે. એટલે આપણે નં. ૨ ના રાજા તરીકે શ્રીમુખના પુત્રને લેખવ્યો છે. વળી ઉપર જણાવી ગયા પ્રમાણે તેનુ નામ યજ્ઞથી ગૌતમીપુત્ર અને તેની રાણીનું નામ નાગનિકા હતું. સભવ છે કે તેને અન્ય રાણી પણ હશે (જુઓ આ પારિગ્રાફ આગળ ઉપર) તથા જ્યારે તેનુ મરણ થયુ ત્યારે તેને એક આઠ વર્ષનો અને બીજો છ વર્ષનો મળીને બે પુત્રો હતા આટલુ તેના પરિવાર વિશે જણાવી તેની ઉંમર બાબતની ચર્ચા કરીશું

ષષ્ઠમ પરિચ્છેદે, શિલાલેખ નં. ૨૦ મા જણાવાયુ છે તે પ્રમાણે, જ્યારે તે ગાદીએ બેઠો હતો ત્યારે તેની ઉંમર ૨૦ થી ૨૫ વર્ષની હતી અને ૩૧ વર્ષનું રાજ્ય ભોગવ્યુ છે તે હિસાબે તેનુ આયુષ્ય લગભગ ૫૦ થી ૫૫ વર્ષનું કલ્પી શકાય છે. એટલે તે ગણત્રીએ તેનું મરણ મ સ. ૧૪૩= ઈ. સ. પૂ. ૩૮૪ થયાનુ અને તેનો જન્મ મ સ ૯૩=ઈ સ. પૂ. ૪૩૪ ની આસપાસ થયાનું કલ્પવુ રહે છે. જ્યારે

(૨૫) "વિશેષ ચોકસાઈ ભરેલ" શબ્દ એટલા માટે લખવો પડયો છે કે, તે સમય પણ તદ્દન સત્ય તો નથી જ, પરંતુ અન્ય ત્રણના સમય જે કલ્પી લીધા છે તેની સરખામણીમાં, પુષ્યમિત્રનો સમય કાંઈક વધારે સપ્રમાણ છે ખરો,

બીજી બાજુ તેના બે પુત્રોના જન્મની સાલ અનુક્રમે આપણે ઈ. સ. પૂ. ૩૯૨ અને ૩૯૦ (જુઓ પૃ. ૧૪૬) માં ઠરાવી છે. એટલે તેનો અર્થ એ થયો કે, જ્યેષ્ઠ પુત્ર જન્મ્યો ત્યારે તેની ઉમર ૪૨ વર્ષની આસપાસ હતી. આ હકીકત જ આપણને નીચે જણાવ્યા પ્રમાણેના અનેક પ્રશ્નો વિચારવા ધસડી લઈ જાય છે. (૧) શુ ૪૨ વર્ષની ઉંમરે જ તેને પુત્ર પ્રાપ્તિ થઈ હતી; કે અન્ય ફરજંદો થયા હતા પણ મરણ પામ્યા હતા; કે સામાન્ય ગણાતી યુવાનવયે જ તેને જ્યેષ્ઠ પુત્ર લાધ્યો હતો પરન્તુ મરણ સમયે પોતાની ઉંમર ૫૦ વર્ષ કરતાં ઘણી નાની હતી (૨) શું તેના જ્યેષ્ઠ પુત્રની જનેતા, રાણી નાગનિકા સિવાય અન્ય રાણીઓ ન હતી? અથવા હતી તો તેમાની કોઈને પેટે પુત્રરત્ન જન્મ્યુ જ નહોતુ કે, પુત્રો જન્મીને મરણ પામી ગયા હતા? કે રાણી નાગનિકા ખુદને પણ, અગાઉ પુત્રો તો જન્મ્યા હતા પરન્તુ તે સદ્ગત થઇ ગયા હતા (૩) રાણી નાગનિકાનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર તે પ્રથમ જ પુત્ર જો હોય તો શું તેણીના લગ્ન થયા બાદ ઘણા વર્ષે તેનો જન્મ થયો હતો એમ ગણવું, કે સામાન્ય ગણના મુજબ પુખ્ત યુવાન વયે તેણીને પુત્ર પ્રસવ્યો હતો પણ તેણીનું લગ્ન જ રાજા યજ્ઞશ્રી સાથે, મોટી વયે થવા પામ્યુ હતુ—એટલે કે રાજા યજ્ઞશ્રીની અનેક રાણીઓમાની તે એક હતી. આ પ્રકારના અને તેને લગતા, તેમજ તેની રાણી કે રાણીઓ અને પુત્રોને લગતા અનેક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કરી શકાય તેવા છે પરન્તુ તે કાળે અનેક રાણીઓ કરવાનો રિવાજ ચાલતો હતો તે જોતા, અને જેટલા ફરજંદો જન્મે તે સદા જીવતા જ રહેવાં જોઈએ એવો કાંઇ નિયમ ગણાતો નથી તે હકીકત ખ્યાલમા રાખતાં, તેમજ તે વખતે ગાદીએ આવનાર ભૂપતિની ઉમર પણ ક્રમમાક્રમ ૧૩–૧૫ની તો રખાતી જ હતી તે જોતા, તેમજ યજ્ઞશ્રીના પિતા રાજા શ્રીમુખની ઉમર મરણ સમયે લગભગ ૪૫ વર્ષની હતી તે જોતા, એ જ અનુમાન ઉપર આવવું પડે છે કે, રાજા યજ્ઞશ્રી ગાદીએ આવ્યો ત્યારે, તેની ઉમર ૨૦ થી ૨૫ની હોવી જોઇએ, તેને નાગનિકા સિવાય અન્ય રાણીઓ પણ હોવી જોઈએ; અને રાણી નાગનિકા સાથેનુ લગ્ન, પોતે ગાદીએ બેઠા પછી લાબાકાળે થયુ હોવુ જોઈએ.

ઉપર નિર્દિષ્ટ કર્યા પ્રમાણે જો રાણી નાગનિકા સાથેનુ લગ્ન લાબાકાળે થયુ છે તો પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે તેમ થવાનું કારણ શુ? આ માટે નીચેના પારામા જુઓ.

મહારથીની ઓળખ

પચમ પરિચ્છેદે નાનાઘાટવાળા શિલાલેખ નં. ૧ મા જણાવી ગયા પ્રમાણે રાણી નાગનિકા, અંગદેશના કોઈ મહારથીની પુત્રી થતી હતી. જેથી કો આ. રે. ના લેખકે પૃ ૨૧, પારિ. ૨૭ માં લખ્યું છે કે, "Maharathies and Mahabhojakes were evidently high officers of the state, probably viceroys in the Andhra empire. They are often intimately connected by family ties with the ruling sovereign=મહારથીઓ અને મહાભોજકાઝ દેખીતી રીતે આંધ્રસામ્રાજ્યના[૨૬] મોટા હોદ્દાદારીઓ—તેમાંયે વાઇસરૉય જેવી[૨૭] પદવી ધરાવતા હતા." વળી રાજા શ્રેણિકના વૃત્તાતે જણાવી ગયા છીએ કે તેની નોકરીમાં

(૨૬) કેવળ આંધ્ર સામ્રાજ્યમા જ આ પ્રકારના અમલદારો હતા એમ નથી. આગળ ઉપરના વર્ણનથી સમજાશે કે, આવું તો દરેક રાજ્યમા બનતુ આવ્યું છે. પરતુ એટલું ચોક્કસ છે કે, તે ઉપર ખાસ વિશ્વાસુ અને રાજકુટુંબ સાથે સબધ ધરાવતી વ્યક્તિઓને જ મુખ્યપણે નીમવામા આવતી.

(૨૭) ચુટુકાનંદ અને મૂળાનંદના સિક્કાઓ આ જાતની સાક્ષી રૂપ ગણવા; કો. આ રૈ.ના લેખકને જે ટીકા કરવી પડી છે (જુઓ પારિ. ૧૪૦) કે Ujjain symbols are only found on coins of Satvahan family but not on those of Chutu dynasty=ઉજ્જૈનના સાંકેતિક ચિન્હો કેવળ શતવહનવંશી સિક્કાઓ ઉપર જ દેખાય છે, નહિ કે ચુટુવંશના સિક્કાઓ ઉપર (લેખક મહાશયને

કોઇ નાગરચિક નામની વ્યક્તિ હતી, (જુઓ પુ. ૧, પૃ ૨૫૮) તેમજ પં. ચાણક્યના સમયે અર્થશાસ્ત્રની કેટલીક ખૂબીઓનું વર્ણન કરતાં (જુઓ પુ ૨ પૃ ૨૧૭) જણાવાયુ છે કે, તે સમયે લશ્કરની ચતુર્વિધ રચનામા, પાયદળ, હયદળ, હસ્તિદળ, તેમજ રથનાદળનો પણ સમાવેશ થતો હતો આવા રથદળના જુદાં જુદા જુથ ઉપર નીમવામા આવતા અમલદારોમાના કોઇકને 'મહારથી'[૨૮] નામથી ઓળખવામા આવતા હતા. આ સર્વ હકીકતથી એવા અનુમાન ઉપર જવુ પડે છે કે, મહારથી નામ કાઇ એક જ વ્યક્તિનું, એક વશનુ, એક કુળનું, એક પ્રદેશનુ કે એક પ્રાતનું નામ નથી પણ એક પ્રકારનું હોદ્દાસૂચક નામ હોઈને, તેવા મહારથીઓ અનેકની સખ્યામાં, અનેક પ્રદેશમા અને અનેક સમયે હોઇ શકે છે, જેથી તેમની વિશેષ ઓળખ કરાવવા સારૂ મહારથી ઉપરાત સામાન્ય રીતે અન્ય વિશેષણ જોડવાની જરૂરિયાત રહે.

અત્યારે આપણે ઈ સ. પૂ ચોથા સૈકાની તથા તે સમયે કહેવાતા અગદેશની–વર્તમાનકાળે કહેવાતા મધ્યપ્રાંત અને વરાડની તથા એક કાળે વિદર્ભપ્રાત તરીકે ઓળખાતા પ્રદેશની–વાર્તા કરી ગયા છીએ. ને તેમાં રાજા યજ્ઞશ્રીએ તે પ્રદેશના અધિકારી ઉપર જીત મેળવી, તેની પુત્રી સાથે લગ્ન કર્યાની હકીકત છે. આ પુત્રીનુ નામ **નાગનિકા** જણાવાયુ છે. તેવી જ રીતે, આ સમય પછી દોઢસોએક વર્ષના ગાળા બાદ, શુગવશી અગ્નિમિત્રે પણ આજ પ્રદેશના કોઇ અધિકારીને હરાવી તેની પુત્રી **માલવિકા** સાથે લગ્ન કર્યું હોવાની બિના ઈતિહાસના પૃષ્ટ ઉપર નોધાયેલી છે (પુ ૩. પૃ. ૯૨ તથા ટી ન ૩૨) આ બને પ્રસંગના સમય, પૃથા તથા વિજયમા મેળવેલી કન્યાઓના નામો વચ્ચે એટલુ બધુ સામ્ય દેખાય છે કે, તે બન્ને બનાવો એક જ ભૂમિ ઉપરના મહારથી બિરૂદધારક સરદારોના કુટુબમા બનવા પામ્યા હોવાની શક્યતા બતાવે છે અને તેથી તે સત્યઘટના તરીકે જ આપણે લેખવી રહે છે જેમ અગ્નિમિત્રે પણ સ્વહસ્તે મહારથીનો પરાજય કરી કન્યા મેળવી છે તેમ યજ્ઞશ્રી પોતે પણ સ્વબળે જ તે દેશ ઉપર હકુમત ભોગવવા મહારથીને હરાવીને નાગનિકાસાથે લગ્નગ્રથીથી જોડાયો હોવો જોઇએ આ સ્થિતિમાથી અપેક્ષિત ખુલાસો મળી રહે છે કે, શામાટે નાગનિકા અને યજ્ઞશ્રીનુ લગ્ન પોતાના રાજ્યારંભ થયા પછી કેટલાય વર્ષે થવા પામ્યુ છે. તેમજ આ પ્રદેશ યજ્ઞશ્રીએ પોતે જ[૨૯] સ્વબળે જીતી લીધો છે

આખા યે શતવહનવશનો ઇતિહાસ એટલો બધો અંધકારગ્રસ્ત છે કે તેમાથી એકદમ તદ્દન સત્યપૂર્ણ હકીકત તારવી કાઢવી તે અતિ મુશ્કેલ અને ગજા ઉપરાતનુ કાર્ય છે, છતા યત્ન કરવો તે આપણું કામ છે; અને પ્રયત્ન કરનારને જ પરમાત્મા સહાય કરે છે તે ઉક્તિના જોરે આપણે આગળ વધીશુ

રાજ્યવિસ્તાર અને રાજનગર

સશોધન કાર્યમા હમેશા પ્રથમ તો આનુમાનિક તત્ત્વોજ ઉભા કરવા રહે છે, પરતુ અનુમાનોને ચારે બાજુથી તોળી જોઈ, કસોટીએ ચઢાવવામા અનેક પ્રકારની ઉણપો આડી આવે છે અને તેથી તેવા પ્રયત્નો કરવા છતાં, પાકા નિર્ણય ઉપર તો આવી શકાતું જ નથી. આવો અનુભવ આપણને સેંડ્રેકોટસ એટલે ચંદ્રગુપ્તને માની લેવામા અને અશોક તે જ પ્રિયદર્શિન એમ ઠરાવવામાં પૂર્ણપણે થયો હતો, પરતુ જેવી તે ઉણપોને એક બાજુ મૂકી દઈને, સમયાવળીનો–કહો કે ગણિતશાસ્ત્રથી આંકડાઓ ઉભા કરીને–આશ્રય

ચુટુવંશીઓ સ્વતત્ર રાજા હોવાનો ખ્યાલ રહેવાથી આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા છે, બાકી તો તેઓ કેવળ મોટા હોદ્દેદારો હતા જેથી તેમને અવતિ સાથે કાઈ લેવાદેવા જ નહોતી). પ્રાતિક સત્તાધિશને પોતાના પ્રાત જોગા સિક્કા પાડી લેવાની સત્તા પણ પૂર્વકાળે હતી તેના આ પુરાવારૂપ છે.

(૨૮) પંચમ પરિચ્છેદે પૃ. ૧૧૭ વૃક્ષ–કોઠો આપ્યો છે તે સરખાવો

(૨૯) પૃ ૭૦ ઉપર પ્રશ્ન થયો છે કે, આ પ્રદેશ શ્રીમુખે જીતેલ છે કે યજ્ઞશ્રીએ તેનો ખૂલાસો અહીથી મેળવી લેવાય છે.

લીધો કે, આપણને ખરો માર્ગ જડી આવ્યો ને આપણે કરેલી ભૂલોનો પશ્ચાત્તાપ કરવો પડયો. કહેવાની મતલબ એ છે કે, જ્યા વિષમ માર્ગમાથી રસ્તો કાઢવાનો હોય છે ત્યા હજારો અનુમાનો કરતાં, જો આંકડારૂપી તવારીખ અને સાલવારીની મદદ લેવામા આવે છે તો પછી આવા પુરાવાની સંખ્યા ભલે માત્ર એક કે બે જ હોય, તોપણ તેના ઉપર આપણે નિર્ભયરીતે ઉભા રહીને કામ કરી શકીએ છીએ. જ્યારે આવો અનુપમ સિદ્ધાંત આપણી પાસે પડયો છે ત્યારે શામાટે હાથ ધરેલ કોયડાનો–યજ્ઞશ્રીએ પોતાના જીવનમાં મેળવેલ વિજયનો–ઉકેલ કરવામા તે સિદ્ધાતનો લાભ ન ઉઠાવવો ? અને સદ્ભાગ્યે આપણી પાસે તેવા સાલવારીના આકડા મોજુદ પણ છે.

કયા પ્રકારના આકડા ઉપયોગી નીવડવા સંભવ છે તે ચૂંટી કાઢવામા યજ્ઞશ્રીના રાજ્યની આસપાસની ભૂમિ ઉપર, જે જે રાજકર્તાની આણ ફેલાઈ રહી હતી તેના જીવનને લગતા આકડા, સૌથી પ્રથમ દરજ્જે મેળવી લેવા જોઇએ કે જેને અનુસરીને, યજ્ઞશ્રીના જીવનબનાવોને ગોઠવી શકાય; તથા તે બનાવો કેમ બનવા પામ્યા હશે તેની વિચારણા ઉભી કરી તેમાથી સાર તારવી લેવાય આવા રાજકર્તાઓમા ઉત્તરે, નદ વંશીઓ અને પૂર્વમા ચેદિવંશીઓ છે પશ્ચિમે તો ખુદ યજ્ઞશ્રીની સરહદ જ ધાટ અને સમુદ્ર સુધી લબાઈ હતી એટલે તે બાબતોનો તો વિચાર જ કરવો રહેતો નથી; જ્યારે દક્ષિણ તરફની હદ અનિશ્ચિત હોવાથી, તેમજ તે ઉપરનો કાબુ ચેદિવંશી રાજા ખારવેલનો હતો એમ તેના જીવનવૃત્તાતથી જાણી ચૂકયા છીએ. એટલે તે ચેદિવંશીનો વિચાર દક્ષિણ તેમજ પૂર્વદિશાને અંગે પણ કરવાનો ર્હ્યો છે, એટલે ચારે દિશાના પ્રશ્નનો ઉકેલ લાવવામા કુલ સરવાળેતો નદવંશ અને ચેદિવંશ–કેવળ બે વંશની જ વિચારણા કરવી રહેશે. આટલી પ્રસ્તાવના કર્યા બાદ હવે સંગીન ભૂમિકા ઉપર જવાને પગલી ભરીશું.

યજ્ઞશ્રીનુ રાજ્ય મ. સ. ૧૧૩–૧૪૪=૩૧ વર્ષ ચાલ્યું છે એટલે તે સમયે–તેના સમકાલિન તરીકે

(૧) નંદવંશીઓમા—

નવમાનંદનું રાજ્ય; ૧૧૨–૧૫૫=૪૩ વર્ષ

(૨) અને ચેદિવંશીઓમાં

ખારવેલનું રાજ્ય; ૯૮–૧૩૪=૩૬ વર્ષ અને વક્રગ્રીવ (ખારવેલપુત્ર)નું ૧૩૪–૧૫૫=૨૧ વર્ષ ચાલ્યું હતું.

રાજા યજ્ઞશ્રીના સિક્કાઓ મધ્યપ્રાતના બિરારવાળા ચાદાજીલ્લામાથી તેમજ દક્ષિણ હિંદમા ગોદાવરી અને કૃષ્ણા નદીવાળા પ્રાતોમાંથી મળી આવે છે. એટલે સહજ કલ્પના કરી શકાય છે કે, મધ્ય પ્રાંત, વરાડ-નીઝામી રાજ્યનો આખોયે ભાગ, ઉપરાંત મુબઈ ઈલાકાનો મહારાષ્ટ્રનો કટલોક ભાગ, તેણે પોતાની સત્તામાં આણ્યો હોવો જોઈએ. પ્રશ્ન એ છે કે, કયો ભાગ કયારે ને કેવા સંજોગોમાં તેણે જીતી લીધો હશે.

રાજા ખારવેલના હાથીગુફાના લેખની ચોથી પંક્તિથી (જુઓ પુ. ૪, પૃ ૨૭૭) જાણી ચૂકયા છીએ કે પોતાના રાજ્યકાળના બીજા વર્ષે (=મ. સં. ૯૮+૨=૧૦૦) રાજા શ્રીમુખને તેણે હરાવ્યો હતો; તથા તે જ લેખની છઠ્ઠી પંક્તિથી જણાય છે કે, ખારવેલે સર્વ રાષ્ટ્રીકો અને ભોજકોને પોતાના રાજ્યના ચોથા વર્ષે મ. સં. ૧૦૨ માં હરાવ્યા હતા. આ શબ્દોથી બે હકીકતની પ્રતીતિ થાય છે. એક તો રાષ્ટ્રીકો અને ભોજકો તે સમયે આંધ્રપતિના તાબે નહોતા જ; તેમજ આંધ્રાઝ, રાષ્ટ્રિકાઝ અને ભોજકાઝ ત્રણે સ્વતત્ર પ્રજાઓ હતી. તેમાંની પાછલી બે પ્રજાના પ્રાતોને રાજા ખારવેલે મ. સં ૧૦૨ મા જીતી લીધા હતા. આ રાષ્ટ્રીકોનો મુલક મહારાષ્ટ્રમા અને ભોજકોનો વરાડ જીલ્લામાં (કે હિ ઇ. ના પૃ ૬૦૦મા જણાવ્યા પ્રમાણે) ગણાય છે. એટલે રાષ્ટ્રીકોને અને ભોજકોને મ. સં. ૧૦૨ બાદ, જ્યાંસુધી રાજા યજ્ઞશ્રીએ જીતી લીધા નહોતા ત્યાં સુધી, તેઓ ખારવેલના કે તેના વંશજોને તાબે હતા એમ સિદ્ધ થયું. તેમા પણ રાજા ખારવેલ તો મહાપરાક્રમી રાજા હતો અને તેણે તો યજ્ઞશ્રીના પિતા શ્રીમુખને હરાવીને સખ્ત ફટકો માર્યો હતો એટલે યજ્ઞશ્રીએ, ભલે પોતાના પિતાને થયેલ અપમાનનો બદલો વાળવા ઈન્તેજારી સેવી જ હોય, પરન્તુ ખારવેલના જીવંતકાળ

સુધી તે પ્રત્યે દુર્લક્ષ્ય સેવ્યું હોવુ જોઇએ એમ સહજ કલ્પના કરવી રહે છે. ત્યારે તેણે આ પ્રાંતો જીતી લીધા ક્યારે ? બીજી બાજુ આપણને કહેવામા આવ્યુ છે કે, રાજા યજ્ઞશ્રીને રાણી નાગનિકાના પેટે જે જ્યેષ્ઠપુત્ર જન્મ્યો હતો તે તેના મરણ સમયે આઠ વર્ષનો હતો એટલે કે તેનો જન્મ મ સં. (૧૪૩-૮) ૧૩૫ મા થયો હતો. હવે જો રાણી નાગનિકાને લગ્ન પછી તરતમા જ ગર્ભ રહ્યો હોય (જે વધારે સંભવિત છે જુઓ, પૃ. ૧૪૮) તો રાજા યજ્ઞશ્રી સાથેનું તેણીનું લગ્ન વહેલામા વહેલુ મ. સ ૧૩૩-૪ મા થયુ હોવુ ગણાય. તેમ આ હકીકત પણ સિદ્ધ થયેલ છે કે રાજા ખારવેલનું મરણ મ. સ ૧૩૪ મા થયું હતું અને તેની ગાદીએ તેનો પુત્ર વક્રગ્રીવ આવ્યો હતો. આ રાજા વિષયવિલાસી, સ્વેચ્છાચારી અને સ્વૈરવિહારી હતો (જુઓ પુ. ૧. પૃ ૩૬૭ તથા પુ ૨. પૃ. ૧૬૮). એટલે બનવા યોગ્ય છે કે, રાજા યજ્ઞશ્રીએ ખારવેલના મરણ બાદ તરતમાં જ કે, તેના રાજ્યકાળની આખરમા મધ્યપ્રાંત અને બિહાર જીલ્લો ચેદિવંશની સત્તામાથી જીતી લીધો હોય અને તે જીત્યાની એક નિશાની તરીકે તે પ્રાંત ઉપર હકુમત ભોગવતા મહારથીની પુત્રી નાગનિકા સાથે લગ્ન કર્યું હોય. આ પ્રમાણે સત્યઘટના બની લાગે છે તાત્પર્ય એ થયો કે રાજા યજ્ઞશ્રીએ મ સ ૧૩૩-૪=ઈ સ પૂ ૩૯૪-૯૩ મા આ પ્રાંત જીતી લીધા હતા તથા નાગનિકા સાથેનુ તેનું લગ્ન પણ તે સમયે જ થયુ હતુ.

રાજા વક્રગ્રીવ પાસેથી એક વખત મધ્યપ્રાંત અને વરાડ જેવા પ્રદેશ જીતી લીધા પછી, દક્ષિણના નિઝામી રાજ્યવાળો ભાગ જીતી લેવામા યજ્ઞશ્રીને બહુ ખોરભે નાખવા જેવુ કાંઈ જ ન લાગે; કેમકે પરાજીત થયેલ હમેશા લડવામા ઢીલો પડી જાય છે અને એક વખત હતાશ થયો કે તેના હૃદય ઉપર તેની છાપ સખ્ત આઘાત પહોંચાડે છે. એટલે એક વખત વિજેતા બનેલા યજ્ઞશ્રીએ, પરાજીત ચેદિપતિ પાસેથી નિઝામી રાજ્યવાળો ભાગ પણ તરતમા જ ખૂંચવી લીધો હોય આપણે તેનો સમય ઈ. સ. પૂ ૩૯૩-૨=મ મ ૧૩૪-૫ નોધીએ તો ખોટું નહિ ગણાય બીજી રીતે પણ બનવા યોગ્ય છે, કે યજ્ઞશ્રીએ પ્રથમ, આ નિઝામી રાજ્યવાળો ભાગ જીતી લીધો હોય અને તે બાદ વરાડ પ્રાંતવાળો ભાગ હોય. પરન્તુ જો તેમ બનવા પામે તો રાજા ખારવેલની જીવન્ત અવસ્થામાં તેમ બન્યુ હોવાનું નોંધવુ પડે. જો કે તે સમયે ખારવેલના રાજ્યકાળની અસ્તદશા હતી. જેથી તેમ બનવુ પણ સભવિત છે. છતા વધારે સભવ ખારવેલના મરણ બાદ જ આ સર્વ બન્યુ હોવાનુ કલ્પવું તે યોગ્ય લાગે છે એટલે રાજા યજ્ઞશ્રીની દક્ષિણની જીતનો સમય મ સં ૧૩૫=ઈ સ પૂ ૩૯૨ નો ઠરાવીશુ

હવે જોઈ શકયા છીએ કે, પોતે મ. સં ૧૧૩ માં ગાદીએ બેઠો હતો અને પોતાના પિતાના રાજ્યનો વારસો મેળવ્યો ત્યારે બહુ નાના પ્રદેશનો રાજવી હતો. તે બાદ લગભગ ૨૦-૨૧ વર્ષે=મ સં ૧૩૩ થી ૫ સુધીમા તેણે રાજ્યનો વિસ્તાર ઘણો વધારી દીધો હતો અને તેટલા પ્રદેશ ઉપર નવ દશ વધુ વર્ષ રાજ્ય ચલાવી મ. સં. ૧૪૩-૪=ઈ સ પૂ. ૩૮૪-૩ માં તે મરણ પામ્યો હતો. એટલે જો, રાજા શ્રીમુખને આપણે આંધ્રભૃત્ય ગણાવતા હોઈએ તો, યજ્ઞશ્રીને પણ તેના રાજ્યકાળના ૩૧ વર્ષમાંના પ્રથમના ૨૦ વર્ષ આંધ્રભૃત્ય અને બાકીના દશ વર્ષ સ્વતંત્ર આંધ્રપતિ તરીકે લેખાવવો રહે છે.

રાજ્ય વિસ્તારનો વિષય નક્કી કરી લીધા બાદ હવે રાજનગરના સ્થાનની ચર્ચા કરીશુ તેના પિતાનુ રાજનગર પૈઠ હતુ તે સિદ્ધ કરી ચૂકયા છીએ તેનુ સ્થાન રાજ્યના એક ખૂણે દેખાય છે કદાચ નાના રાજ્યને તે યોગ્ય અને અનુકૂળ ગણી શકાય પરન્તુ જ્યારે યજ્ઞશ્રીએ રાજ્યનો વિસ્તાર એટલો બધો વધારી દીધો છે ત્યારે રાજનગરને, તેને તે ઠેકાણે એક ખૂણામા જ રહેવા દીધુ હશે કે તે ફેરવીને રાજ્યના કોઈ મધ્યસ્થાને લાવવામા આવ્યુ હશે, તે પ્રશ્ન વિચારણીય થઈ પડે છે રાજનગરની ચર્ચા કરતા (જુઓ પૃ ૬૮ થી આગળ) વરગુળ-અમરાવતીવાળા પ્રદેશમા, આંધ્ર સામ્રાજ્યની રાજધાની કોઈ વખત હોવાનુ જણાવવામા આવ્યુ છે તો તે સમય શુ અત્યારનો જ હતો કે કેમ, તે શોધવુ રહે છે યજ્ઞશ્રીએ જીત

મેળવ્યા પછી લગભગ નવ દશ વર્ષ રાજ્ય ચલાવ્યું છે એટલે જીત મેળવ્યાના ઉલ્લાસમા, રાજપાટની બદલી કરી લેવા માટે તે પૂરતો સમય લેખી શકાય. પરન્તુ તેના સમયે તે ફેરફાર બની શકયો ન હોવો જોઇએ, તેના કારણ આ પ્રમાણે છે (૧) જો વરગુળને જ રાજપાટ ઠરાવવું હોય તો તેનુ સ્થાન પણ પૈંઠની પેઠે એક ખૂણે જ પડી જતુ કહેવાય. ઉલટું પૈંઠનગર કિલ્લાથી તેમજ પર્વતની હારમાળાથી સુરક્ષિત હોઈ ને, વરગુળ કરતાં વધારે નિર્ભય અને યોગ્ય લેખાય (૨) જો અમરાવતીને રાજપાટ ઠરાવાય તો, તેનું સ્થાન વર્તમાનકાળના બેઝવાડા શહેર નજીક હોઈને, ત્યા સુધીનો મુલક તેણે કબજે મેળવ્યો ગણવો પડે, જ્યારે તેની જીતનો પ્રદેશ [કૃષ્ણા નદીના થોડાક ભાગ સુધીજ (પચમ પરિચ્છેદ લેખ ન ૨૦) તેણે જીત મેળવી છે એટલુ જણાયુ છે] ત્યાંસુધી લબાયો હોય એવા પૂરાવા મળતા નથી. (૩) પરન્તુ આ બેઝવાડાવાળો-ધજકટક-બેન્નાકટકનો મુલક યજ્ઞશ્રીના પુત્ર વદ્દસતશ્રી મલ્લિક શાતકરણીએ જીતી લીધો હતો (પુ. ૨, સિક્કા નં ૬૭-૬૮) એમ સિદ્ધ કરી શકાય છે. ઉપરોક્ત પ્રકારની સ્થિતિમા રાજા યજ્ઞશ્રીએ પોતાના રાજનગરનું સ્થાન ફેરવ્યું નહિ હોય એમ સ્વીકારવુ રહે છે.

વદસતશ્રી શાતકરણિ

પુરાણકારોએ રાજાવળીમા (જુઓ પૃ ૨૬) પ્રથમ કૃષ્ણને અને પછી વદસતશ્રીને મૂકયો છે. કદાચ એવી ભાવના હોય કે, વદસતશ્રીનું રાજ્ય બહુધા તો કૃષ્ણ પછી જ ખીલી ઉઠયુ છે માટે તે અનુક્રમ ધારણ કરવો. જ્યારે ખરી રીતે યજ્ઞશ્રીના મરણ પછી તરત તેની વિધવાએ પોતાના સગીર બાળક વદસતશ્રીના નામે દુવાઇ ફેરવીને રાજલગામ પોતાના હાથમા લીધી છે, ને થોડો સમય તે પ્રમાણે ચાલ્યા પછી રાજા કૃષ્ણ ગાદી ઉપર આવ્યો છે-તેણે પણ દશેક વર્ષ સુધી રાજ કર્યું છે અને તે બાદ વળી ફરીને વદસતશ્રીના રાજ્યનો આરભ થયો છે. આ પ્રમાણે ભલે પ્રથમ માત્ર થોડોજ વખત વદસતશ્રીનુ રાજ્ય ચાલ્યુ છે પરતુ તેટલા સમયમા પણ જે જે બનાવો બનવા પામ્યા છે અને જેને લીધે તેને ગાદી ઉપરથી અમુક સમય માટે ખસી જવુ પડયુ છે, તે તે પ્રસગો રાજકારણની દૃષ્ટિએ અતિ ઉપયોગી હોવાથી તરછોડી શકાય તેમ નથી. એટલે ખરો ઈતિહાસ સમજવા માટે તેનુ જ્ઞાન પણ જરૂરી છે. તેમજ સમયની સળગતા જાળવવા માટે પણ, તેનું નામ યથાસ્થાને મૂકવું જ જોઈએ. વળી વદસતશ્રીના રાજ્યનો આરંભ થઈ ગયો ત્યારે ભવિષ્યના આગારમાં શું ભરેલુ છે તે કોઇનાથી ભાખી શકાય તેમ ન ગણાય, ઉપરાત એક વખત રાજ્યારંભ થઈ ગયો એટલે તેના નામની આણ તો ચાલુ થઇ ગઈ, પછી ભલે તે ટૂંક મુદતની હોય કે લાબી, પરન્તુ તેનું નામ તો રાજા તરીકે ચાલુ થઈ ગયુ જ ગણાય. આવા વિધવિધ મુદ્દાથી આપણે વદસતશ્રીનું નામ ઉપર મૂકવું પડયુ છે. છતા આકની ગણત્રીએ ગુચવાડો ઉભો ન થાય તે માટે વદસતશ્રીનો સત્તાકાળ બે વખત થયો હોવા છતા, તે એકજ વ્યક્તિ હોવાથી, સખ્યાની ગણત્રીએ તેને એક જ લેખી ગૂંચવાડો અટકાવવા પ્રથમના વદસતશ્રીને નંબર વિનાનો રાખી, કૃષ્ણનો નંબર ત્રીજો અને બીજી વખતના વદસતશ્રીનો નંબર ચોથો લેખીશુ.

સંશોધિત કરેલી સમયાવળી પ્રમાણે (જુઓ પૃ. ૩૯) યજ્ઞશ્રી પછી વદસતશ્રીનુ રાજ્ય કેવળ ૧૦ માસ જેટલા ટૂક સમય સુધી ચાલી, મ. સ. ૧૪૬માં ખતમ થયું બતાવ્યુ છે તે બાદ, તેના તરફથી રાજ્ય ચલાવતી તેની વિધવામાતા રાણી નાગનિકાએ જ કોતરાવેલ લેખ (જુઓ પચમ પરિચ્છેદે લેખ ન ૧ અને ૨) ઉપરથી સમજાય છે કે, તેણી પાસેથી રાજલગામ તેના કાકાજી સસરા કૃષ્ણે ખૂંચવી લીધી હતી. પણ કયા સંજોગોમાં તેમ બનવા પામ્યુ હતુ તે જણાવાયું નથી, એટલે તે શોધી કાઢવું રહે છે. તે માટે પાછા આપણે પૃ. ૧૫૦ ઉપર ટાંકેલ આંકડાની મદદ લેવી પડશે.

યજ્ઞશ્રી મ. સં. ૧૪૪માં મરણ પામ્યો તે વખતે મગધની ગાદી ઉપર નવમો નંદ હતો અને લગભગ ૧૧ વર્ષ સુધી તે પ્રમાણે સ્થિતિ ટકી રહી છે તેમજ કલિંગ ઉપર વક્રગ્રીવનું રાજ્ય સ્થાપિત થયુ હતુ અને તેનુ રાજ્યપદ પણ લગભગ ૧૧ વર્ષ સુધી જ ચાલ્યુ

છે. સાર એ નીકળે છે કે મ સ ૧૪૪ અને તે પછી ૧૧ વર્ષે એટલે મ સ ૧૫૫ના આંક સાથે ઉપરના બને બનાવો કોઈક ને કોઈક રીતે સંકળાયેલા દેખાય છે. આપણને ઇતિહાસ શીખવે છે કે, મ. સં. ૧૫૫માં (જુઓ પુ ૨ માં મૌર્યવંશની હકીકત) ચંદ્રગુપ્ત નામે એક વ્યકિતએ, મહાનંદને હરાવીને મગધની ગાદી હસ્તગત કરી હતી અને તે કાર્યમા કલિંગપતિ વક્રગ્રીવની મદદ લીધી હતી. પરતુ પાછળથી મદદ મેળવ્યાની શરતોનું પાલન કરતી વેળા એવા બનાવો બનવા પામ્યા હતા, કે કલિંગના દેશઉપર પણ તેજ મૌર્યવંશી ચદ્રગુપ્તના આધિપત્યની અસર પહોચવા પામી હતી. એટલે એમ સ્પષ્ટ થયુ કે મ. મ ૧૫૫ના બનાવમાં ચંદ્રગુપ્ત નામની વ્યક્તિએ જ મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો છે. હવે શોધવુ રહે છે કે, આ ચંદ્રગુપ્ત કયાથી ઉદ્ભવ્યો અને તે મ સં ૧૫૫મા, એટલો બધો કેમ પ્રકાશમા આવ્યો કે તેણે મગધ અને કલિંગ જેવા મોટા બે સામ્રાજ્યોને ધણધણાવી મૂકયા–બનેને પોતાની સત્તામા લઇ લીધા આ બધુ શી રીતે બનવા પામ્યુ હતું તેની તવારીખમા જો ઉતરી શકાય તો, કદાચ તે સમયના ત્રણ સત્તાધીશ રાજકર્તાઓમાના ઉક્ત બેને વર્જીને, બાકી રહેતા ત્રીજા એવા આંધ્રપતિને લગતી હકીકત તારવી શકાય, અને પરિણામે ઐતિહાસિક સામગ્રીની ત્રૂટીઓ દેખાય છે તે સધાઇ જવા પણ પામે

ચદ્રગુપ્તનો જન્મ મ. સં. ૧૩૦=ઈ સ પૂ. ૩૯૭ મા થયાનું (પુ ૨, પૃ ૧૫૪) તેમજ તેણે મૌર્યવંશની સ્થાપના મ સ ૧૪૬=ઇ, સ પૂર્વે ૩૮૧–૨ મા કર્યાનું–એટલે પોતે રાજપદે આવ્યાનું–(પુ. ૨, પૃ. ૧૪૬) અને મગધસમ્રાટ મ સ. ૧૫૫ = ઈ. સ પૂ ૩૭૨ માં બન્યાનું (પુ. ૨, પૃ ૧૪૬) સાબિત કરવામા આવ્યુ છે. એટલે તેના જીવનના આ ત્રણ સમય સાથે રાજા યજ્ઞશ્રીના મરણ પામ્યાની મ. સ ૧૪૪ની સાલ તથા વદસતશ્રીને મ સ ૧૪૬ મા ઉઠાડી મૂકવામાં આવ્યો હતો (પૃ ૩૩ તથા પૃ. ૧૫૨) તે બે બનાવો સાથે કાંઇ સબધ છે કે કેમ તે તપાસવુ પડશે વળી પુ. ૨ મા સિક્કા પ્રકરણે નં ૫૬, ૫૭, ૬૭, ૬૮ની હકીકત તથા આગળ આપેલું વર્ણન તપાસીશુ તો જણાય છે કે, રાજા યજ્ઞશ્રીએ થોડીક મુદત માટે, તેમજ વદવતશ્રીએ લાબી મુદત માટે, નંદવંશી અને મૌર્યવંશી રાજાઓનું ખંડિયાપણુ સ્વીકાર્યુ છે આમાયે વદસતશ્રીનું લાબા વખત માટે મૌર્યવંશીનુ ખંડિયાપણું તો કયારે સભવે કે, પોતે જ લાંબા વખત માટે ગાદી ઉપર રહ્યો હોય; પરન્તુ અત્યારે તો માત્ર ૦ll–૧ વર્ષ સુધી રહેલ તેના અધિકાર વિશેની જ વિચારણા ચાલી રહી છે. એટલે તેને છોડી દઇ ને, કેવળ રાજા યજ્ઞશ્રીએ જે થોડીક મુદત માટે ખંડિયાપણું–ભૃત્યપણું સ્વીકાર્યું છે તેનો જ વિચાર કરવો રહ્યો. આ પ્રમાણે આ પારિગ્રાફમાં જણાવેલા જે કોઈ મુદ્દા તપાસીશુ તો એ જ સાર નીકળશે કે, મ. સં ૧૪૪ થી ૧૪૬ સુધીમાના ટૂંક સમયમા ચદ્રગુપ્તનામની વ્યકિતએ હિંદી ઈતિહાસમા જે રંગ લીધો છે, તેના ઉપર જ વદસતશ્રીને ગાદીએથી ઉઠી જવાના પ્રસંગને મુખ્યતઃ સબધ હોવો જોઈએ. પુ ૨, પૃ ૧૯૯ ઉપર જણાવાયુ છે કે, ચદ્રગુપ્તે મ. સં ૧૪૫ માં કે તે અરસામા (પોતાની સોળ વર્ષની ઉંમરે–ચાણક્યની મદદથી) અંગ અને વંશ દેશની વચ્ચેના પ્રદેશમાં, કે જ્યા હાલનું રેવારાજ્ય અને છત્તીસગઢ તાલુકાવાળો ભાગ છે (પુ ૨, પૃ ૨૪ ની સામેની આકૃતિ ન ૫) ત્યા રાજાનંદના મૂલકને લૂટીને–ભાગીને પોતાના રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી. એટલે એમ સાબિત થયુ કે, આ ભાગ ઉપર પ્રથમ (ચદ્રગુપ્તે તે ભાગ બથાવી પાડયો તે અગાઉ) નદરાજાની સત્તા હતી, જ્યારે ઉપરમા આપણે કેહી ગયા છીએ કે તે ભાગ ઉપર એક વેળાએ તો મહારથીની સત્તા હતી જેને યજ્ઞશ્રીએ હરાવીને તેની પુત્રી નાગનિકા સાથે લગ્ન કર્યું હતુ. આ મહારથીઓ જોકે પોતાને અંગકુળવર્ધન લેખાવે છે, પરન્તુ અંગદેશના આ ભાગ ઉપર, યજ્ઞશ્રીએ મહારથીને હરાવ્યો તે સમયે રાજા ખારવેલનુ અને તે પૂર્વે નદવંશનું–મગધનું અધિપતિપણુ જ હતું, કે જે આધિપત્ય નંદિવર્ધનના સમયે વધારે મજબૂત બન્યુ હતુ. એટલે વાસ્તવિક રીતે તો, તે મહારથીઓ મગધના જ સૂબાઓ હતા પરન્તુ મહાપદ્મ ઉર્ફે નંદ બીજાનુ મૃત્યુ મ સ ૧૦૦ =ઈ. સ. પૂ ૪૨૭ માં થતા, જે રાજદ્વારી પરિવર્તન મગધને અગે થયુ હતું તેને લીધે, તે સમયથી માંડી અત્યારે મ સં ૧૪૪ સુધીના ૪૦–૪૫ના વર્ષના ગાળામા, આ વિભાગ ઉપર વારંવાર માલિકીની ફેર-

બદલી થવા પામી હતી. હવે ત્યાનો–મગધનો મામલો[30] (રાજા મહાનંદનું રાજ્ય ચાલતુ હતુ અને તેને ગાદિએ બેઠા ૩૦–૩૨ વર્ષ થઈ ગયા હતાં[31] તેથી) વધારે મજબૂત અને સંગીન[32] બની ગયો હતો. એટલે મળેલી તકનો લાભ લેવા તેણે કમર કસી હોય તો કાંઈ અસંભવિત નહોતું જ. તેથી બનવા યોગ્ય છે કે રાજા મહાનંદે, પોતાની સત્તામાંથી ખસી ગયેલા અને પછી અનુક્રમે ખારવેલ તથા આંધ્રપતિને તાબે ગયેલ આ સર્વ મૂલક, યજ્ઞશ્રીના ઉત્તરકાળે તેના પંજામાંથી પુનઃ મેળવી લીધા હોય, કે જેનું સૂચન આપણુને પુ. ૨, સિક્કા નં. ૫૬ના વર્ણનમાથી મળી રહે છે. કહેવાની મતલબ એ થઈ કે રાજાયજ્ઞશ્રી પોતે, જીવનના અંતે મહાનંદનો ખડિયો બન્યો હોવા સભવ છે અને તેમ બને તો, વદસતશ્રી પણ તે જ દશામા ગાદિએ આવ્યો ગણાય. આ પ્રમાણે એક વસ્તુસ્થિતિ થઇ. બીજી બાજુ આપણે જાણીએ છીએ કે (પૃ. ૧૩૭) મહાનદ, શ્રીમુખ અને કૃષ્ણ–આ ત્રણે મહાપદ્મ ઉર્ફે નંદ બીજાના પુત્રો હોઇને (ભલે ભિન્નભિન્ન માતાના ઉદરે જન્મ્યા હતા) ભાઈઓ થતા હતા; જ્યારે વર્તમાન આંધ્રપતિ બનેલ વદસતશ્રી તો, ભત્રિજા (શ્રીમુખ તે ભાઈ અને તેનો પુત્ર યજ્ઞશ્રી એટલે ભત્રિજો)નો પણ પુત્ર થતો હતો. એટલે મહાનંદને ભાઈ તરફ વિશેષ પક્ષપાત રહે તે દેખીતુ છે. ઉપરાંત વદસતશ્રી સગીર વયનો હોવાથી તેની વિધવામાતા રાજ્ય ચલાવતી હતી. અને તેણીની ઉમર પણ બહુબહુ તો પચીસ વર્ષની આસપાસ હતી એટલે તેણીને રાજપટુ કહી ન શકાય. આ સ્થિતિનો લાભ ઉઠાવી, કૃષ્ણે પોતાના ભાઈ એવા મગધપતિ મહાનંદની પાસે આખા કેસની રજુઆત કરીને (ઉપરાંત રાજા કૃષ્ણની તરફેણની એક વસ્તુ પણ છે–જે તેના વૃત્તાંતે જણાવવામાં આવી છે) પોતાની તરફેણમાં ચૂકાદો મેળવી લીધો હોય તે કાંઈ અસભવિત નથી; અને રાણી-નાગનિકાએ સમય ઓળખી, પોતાને કોઈ બળવાનની સહાય નથી એમ માની મુંગેમોઢે બધુ સહન કરી લીધુ પણ હોય. આ પ્રમાણે જે પરિસ્થિતિ અમને સૂઝી તેનો ખ્યાલ આપ્યો છે. વળી સર્વ બનાવોનો વિહંગદૃષ્ટિએ ખ્યાલ આવી શકે માટે તે પ્રત્યેકના સમયની નોંધ ટૂંકમાં આપીએઃ—

મ. સં. ૧૦૦સુધી	ઇ. સ. પૂ. ૪૨૭સુધી	જે પ્રદેશ ઉપર ચદ્રગુપ્તે પોતાની ગાદી પ્રથમ જમાવી હતી તે નદ બીજા ઉર્ફે મહાપદ્મને તાબે હતો.
૧૦૨	૪૨૫	આ પ્રદેશ રાજા ખારવેલે જીતી લીધો. આ સમયે મગધઉપર નંદ ત્રીજાથી આઠમાના અંત (મ. સં. ૧૦૦ થી ૧૧૨) સુધી રાજકીય વા–વંટોળ જામી પડયો હતો.
૧૩૪–૫	૩૯૩–૨	આ પ્રદેશ કલિંગની સત્તામાંથી, યજ્ઞશ્રીએ આંધ્રરાજ્યમા ભેળવી લીધો. યજ્ઞશ્રી સ્વતંત્ર બન્યો.
૧૪૨–૩	૩૮૫–૪	પાછો આ પ્રદેશ નંદ નવમાએ ઉર્ફે મહાનદે યજ્ઞશ્રી પાસેથી જીતી લીધો. યજ્ઞશ્રી ભૃત્ય બન્યો ગણાય.
૧૪૩–૪	૩૮૪–૩	યજ્ઞશ્રીનું મરણ થતાં, તેનો પુત્ર વદસતશ્રી નંદવશના ભૃત્ય તરીકે આંધ્રપતિ બન્યો.
૧૪૪–૫	૩૮૩–૨	વદસતશ્રીની વિરુદ્ધ ચુકાદો મેળવી, યજ્ઞશ્રીના કાકા કૃષ્ણે આંધ્રસામ્રાજ્યની ગાદી બથાવી પાડી.

(૩૦) મ. સ. ૧૦૦થી માંડીને મગધમા કેવી અંધાધુંધી પ્રવર્તી રહી હતી તે માટે પુ. ૧મા નંદવંશનો વૃત્તાંત જુઓ.

(૩૧) મહાનંદ–નંદ નવમો મ. સં. ૧૧૨મા ગાદીએ બેઠો છે અને અત્યારે વર્ણવવાતો પ્રસંગ ૧૪૪મા બન્યો છે તેથી ૩૨ વર્ષ લેખાવ્યાં છે.

(૩૨) પોતે કેવા સંજોગોમા ગાદીએ બેઠો હતો તથા પોતાના સરદારોએ તેના હુકમની કેવી અવગણના કરવા માંડી હતી (પુ. ૧મા તેનું વૃત્તાંત જુઓ) તથા પોતાને નક્ષત્રચી પૃથ્વી કરવા (ઉપરમાં પૃ. ૫૬) કેવા ઉપાય લેવા પડયા હતા, તે સર્વ સ્થિતિનો વિચાર કરતા તેની ડામાડોળ સ્થિતિનો ખ્યાલ આવી જશે. એટલે આ સ્થિતિ મટી જતા તે સગીન બન્યો હોવાનું જ માનવું રહે.

અષ્ટમ પરિચ્છેદ

શતવહન વંશ (ચાલુ)

ટૂંકસારઃ—(૩) શ્રીકૃષ્ણ પહેલો; વાસિષ્ઠપુત્ર–પોતાનો હક્ક ન હોવા છતાં, જે સંયોગોમાં તેણે ગાદી બથાવી પાડી છે તેમાં નિમિત્તભૂત બનેલ અવસરોની આપેલ સમીક્ષા–આ નામના બે રાજાઓ થયા છે તે તત્ત્વની, સિક્કા આધારે થયેલ શોધનો આપેલ હેવાલ–ખાડો ખોદે તે પડે તે કુદરતી ન્યાયે તેના જીવનના અંતે ઉભો થયેલ પ્રસગ—

(૪) વાસિષ્ઠપુત્ર **વદ્દુસતશ્રી**; મલ્લિકશ્રી શાતકરણિ–તેના નામ સાથે મલ્લિકશ્રી શબ્દ શામાટે જોડાયો છે તેની આપેલ સમજ તેમજ વિલિવય શબ્દના અર્થની આપેલ માહિતી —તેની ઉંમર તથા તેના પરિવાર વિશે કરેલી ચર્ચા—તેના રાજ્યની ચારપાંચ વિશિષ્ટતાઓનો આપેલ ઉડતો પરિચય–તેનો રાજ્યવિસ્તાર કેવા કેવા પ્રસંગે અને કેવી કેવી રીતે વધવા પામ્યો હતો તેનું વિસ્તારપૂર્વક આપેલુ વર્ણન–તેની માતા રાણી નાગનિકાએ કોતરાવેલ નાનાઘાટના શિલાલેખનો નિશ્ચિત કરી આપેલ સમય—

(૫) પૂર્ણોત્સંગ ઉર્ફે માઢરીપુત્ર શિવલકુરસ—તેનાં નામ અને બિરૂદ ઉપર પાડેલ પ્રકાશ—તે સમયે આખા ભારતમાં શું સ્થિતિ પ્રવર્તી રહી હતી તેના ખ્યાલ સહિત તેના રાજ્યની વૃદ્ધિનો આપેલ ઇંતેખાબ—એક મશહુર પરદેશી એલચીના શબ્દ આધારે તેના સૈન્યબળની લીધેલ તપાસ, તથા પૂર્વાપર તેમાં શુ શું ફેરફારો થવા પામ્યા છે તેનો આપેલ કાંઇક ખ્યાલ—પુષ્યમિત્ર તે શ્રીમુખનો સમકાલીન નથી તથા ચદ્રગુપ્ત તે સેંડ્રેકોટસ નથી, આ બન્ને હકીકતનો વધુ આપેલ અકેક દૃષ્ટાંત—રાજપાટનાં સ્થાન તેમજ પૈઠ અને અમરાવતીનગરી વિશેની લીધેલ તપાસ અને છેવટે નિશ્ચિત કરી આપેલ બન્ને સ્થળની જાહોજલાલીનો સમય—

શતવહનવંશ (ચાલુ)

(૩) શ્રીકૃષ્ણ પહેલો; વાસિષ્ઠપુત્ર

પુરાણકારોના કહેવા પ્રમાણે (પૃ. ૨૬ની નામાવલી) રાજા શ્રીમુખ પછી તેનો ભાઈ કૃષ્ણ ગાદીએ આવ્યો હતો પરતુ પૂર્વના પ્રકરણોમાં સાબિત કરી ગયા પ્રમાણે હવે નક્કી થઇ ગયુ છે કે, શ્રીમુખ પછી તો તેનો પુત્ર યજ્ઞશ્રી આવ્યો હતો અને તે બાદ તેનો સગીર પુત્ર વદસતશ્રી બેઠો હતો. આ વદસતશ્રી બાળક હોવાથી તેની મા, રાણી નાગનિકાએ રાજલગામ હાથમાં લીધી હતી. પરતુ કેવા સંયોગોમા તેને ઉઠી જવુ પડ્યું હતુ તે સર્વ વિગત, ઉપરમા લખી ગયા છીએ એટલે અત્ર પાછી ઉતારવી જરૂરની નથી. માત્ર જે હકીકત નથી જણાવાઇ તેનો જ ઉલ્લેખ કરીશુ.

તેની ઓળખ અને ઉમર

રાજકારણમા ઈન્સાફ, આંખશરમ કે, સગાના સંબધ કરતા સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ વિશેષ કામ લેવામા આવે છે તે ઉઘાડી વાત છે; અને તેથી જ રાજા મહાનદ મગધપતિએ કૃષ્ણનો પક્ષ લઈ ખરા હક્કદાર વદ્દસતશ્રીના હક ઉપર તરાપ પાડી હતી, તેનો જો કે કાંઇક ચિતાર અપાઇ ગયો છે. પરતુ વિશેષ સ્પષ્ટીકરણની અપેક્ષા રહે છે. નંદ નવમાના બાળકપુત્રો તરફથી અપમાનિત થતાં, નંદકુળનો નાશ પોતે ન કરે ત્યાંસુધી મગધની ભૂમિનો ત્યાગ કર્યાનુ તથા શિખા છૂટી રાખી ફરવાનુ પ. ચાણકયે પણ લીધાની હકીકત, તેનું જીવનવૃત્તાત લખતાં પુ. ૧ માં જણાવી ગયા છીએ. તે વાતને લગભગ પદરેક વર્ષના વહાણાં વહી ગયા હતાં. એટલે કે જે મયુરપોષકની બાળાના ગર્ભનુ તેણે રક્ષણ કર્યું હતુ ને પુત્રરૂપે જે જન્મ્યો હતો તે ચદ્રગુપ્ત અત્યારે (તેનો જન્મ મ. સં. ૧૩૦ મા હોવાથી જુઓ પુ. ૨–પૃ. ૧૫૪ અત્યારે) મ સ. ૧૪૪માં પંદર વર્ષનો થયો હતો. પ. ચાણુકયને તો આ વાતની ચટપટી લાગી હોવાથી વિસ્મરણ થાય તેવું જ નહોતું. તેથી તેણે મયુરપોષકની બાળાના માતપિતા પાસે આવી, પોતાને આપેલ વચન પ્રમાણે તે પુત્ર સોપી દેવાની માગણી કરી પછી તેને સાથે રાખી મગધભૂમિની સરહદ, જ્યાં આંધ્રપતિના અને કલિંગપતિના મુલકની અડોઅડ આવી રહી હતી ત્યાં તેણે લૂંટફાટ કરી, થોડીઘણી જમીન કબ્જે કરી, પોતાને અને ચદ્રગુપ્તને રહેવા માટે સ્થાન ઉત્પન્ન કર્યુ આ સમયે પેલી વૃદ્ધા અને ખીર ખાતા તેના બાળકવાળો બનાવ (પુ ૨, પૃ ૧૬૬) બનવાથી પ. ચાણુકયને પોતાની ભૂલ સમજાઇ. એટલે વ્યવસ્થાપૂર્વક હલ્લા કરવા માંડ્યા. ધીમે ધીમે તે વાત મગધપતિ મહાનદને કાને પડી એટલે તેણે પોતાના વૈરીનો ઉદય થઇ ગયો છે તથા પ. ચાણુકય પોતાનુ ધાર્યું કરશે તો શુ પરિણામ આવી શકશે, તેનો અંદાજ કાઢી લીધો. જોકે કલિંગપતિના રાજ્યની હદ પણ ત્યાં આવેલ હતી, છતા તેના પેટનુ પાણી હાલે તેવુ નહોતુ, કેમકે પ્રથમ તો તે ભોગવિલાસી હોવાથી બહુ કાળજીવત પણ નહોતો, તેમ પ ચાણુકયને કાંઈ તેની સાથે વેરઝેર જેવુ નહોતુ કે તેની પ્રજાને રજાડે. ઉલટુ તે મહાચતુર અને રાજકીયક્ષેત્રે કેમ કામ લેવુ તેમા પટુ હોવાથી, તેને ક્રોધિત થવાનુ કારણ આપવામા જાણી જોઇને દૂરને દૂર રહેવાનું પસદ કરતો હતો. કલિંગપતિની પ્રજા, પ. ચાણુકયની અને પેલા વાટપાડુ કુમાર ચદ્રગુપ્તના રજાડથી મુક્ત છે અને તેમ કરવામા કાંઈક ઉડી બાજી રમાતી હોવી જોઇએ, તે સમાચાર પણ મહાનદને પહોંચી ગયા હતાં. એટલે પેલી રંજાડવાળી સરહદના ત્રિભેટાએ જોડાતાં ત્રણ રાજ્યોમાથી બાકી રહેલા આંધ્રપતિને, જો કાઇક યુક્તિથી પોતાના પક્ષમા જોડી શકાય તો મન ફાવતો દાવ રમી શકાય એમ રાજકીય શેત્રજ રમવામા પાવરધા બનેલા મહાનદે નિહાળી લીધુ આ વખતે મ સં. ૧૪૫ની સાલ અને આંધ્રપતિતરીકે પેલા બાળક વદ્દસતશ્રીની ઘોષણા ચાલી રહી હતી. તેમાં બાળક તરફથી સહાયની આશા તો શુ રાખી શકાય પરંતુ તેની રીજટ તરીકે કામ ચલાવતી વિધવા માતા રાણી નાગનિકાની ઉંમર પણ બહુબહુ તો ૨૫–૨૭ વર્ષની, જેને ગદ્ધાપચીસીનો સમય કહેવાય તેમાંથી પસાર થતી હતી. વળી તેણીને રાજકારણનો બિલકુલ પરિચય નહેતો. જેથી તેણીના તરફથી પણ જોઇએ ત્યારે અને જોઇએ તેટલી સંતોષકારક કુમક મળી રહે

કે કેમ તે વિશે અનિશ્ચિતતા માલમ પડતી હતી. એટલે સઘળી પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીને તેણે, પોતાના ઓરમાન ભાઈ શ્રીકૃષ્ણ જે અત્યારે જીવંત હતો, તેમજ બચપણમા મગધના દરબારનો અને પાછળથી વડીલબધુ રાજા શ્રીમુખના અને ભત્રીજા યજ્ઞશ્રીના હાથ તળે આંધ્રદરબારનો અનુભવ લઈ જે અત્યારે મોટી ઉમરે પહોચી ગયો હતો, તેના તરફ તેની મદદ મેળવવા મીટ માડી કુમાર કૃષ્ણ (ભલે વૃદ્ધ થવા આવ્યો હતો પણ ગાદીપતિ ન હોવાથી રાજકુટુબના માણસને કુમાર કહીને જ સંબોધાય છે)ને તો એક બાજુ ઓરમાન ભાઇ ને બીજી બાજુ ભત્રીજાનો પુત્ર, એમ બન્ને બાજુ સગાં હોવાથી, પ્રથમ તો તટસ્થ રહેવાની ઇચ્છા થઈ આવે તે દેખીતુ છે, પરતુ જ્યા સ્વાર્થની ગણના આવીને ઉભી રહે ત્યા તો ભાઈની તરફ ઊભા રહેવાનુ મન થાય જ, કેમકે તેમ કરતા પોતે એક બાજુ એક ઉગતા મહાસામ્રાજ્યનો સ્વામી બને છે તથા બીજી બાજુ, બીજા મહાસામ્રાજ્યના રાજકર્તાની મૈત્રી અને પ્રીતિ સપાદન કરી શકે છે એક કાકરે બે પક્ષી મારવાનો–એક દાવે બે સોગઠી મારવાનો–અવસર મળતો હોવાથી, ગેરઈન્સાફ થતો હોવા છતા, ભાઇના પક્ષે અંતે જોડાવા કબૂલ થયો. આમે વદ્ધસતશ્રી અને રાણી નાગનિકા મહાનંદના ખડિયા જેવા તો હતા જ, તેમા રાજકીય પરિસ્થિતિ જ્યારે બધી સમજાણી ત્યારે પોતે સર્વ રીતે અસહાય છે એમ તેણીને લાગ્યુ. તેણીએ પોતે જ આંધ્રપતિની ગાદી ખાલી કરી કૃષ્ણનો માર્ગ મોકળો કરી આપ્યો એટલે કેવા સજોગોમા કુમારકૃષ્ણ આંધ્રપતિ બન્યો હતો તથા પેલો નાના-ઘાટનો શિલાલેખ રાણી નાગનિકાના હાથે જ્યારે લખાયો ત્યારે તેમા પોતાના હૃદયની હાયવરાળ ઠાલવીને, પોતાના કાકાસસરા માટે ઘૃણાજનક શબ્દો કેમ વાપરવા પડ્યા હતા ઇત્યાદિ હકીકત, કેટલે અશે વ્યાજબી છે તે સર્વે બાબતનો વાચકને પૂરેપૂરો ખ્યાલ આવી જશે આ પ્રમાણે રાજા કૃષ્ણના સ્વભાવની ઓળખ થઇ હવે બીજી રીતની ઓળખ આપીએ.

પુ. ૨, પૃ. ૧૧૨ ઉપર સિક્કો નં. ૬૩, કોઈક શ્રીકૃષ્ણ સાતકરણિનો છે. તેનુ પ્રાપ્તિસ્થાન ચદાજીલ્લો છે એટલે સ્વભાવિકરીતે જ એ અનુમાન કરી શકાય કે તે રાજા, અત્યારે જેનુ વર્ણન કરી રહ્યા છીએ તે જ, શ્રીકૃષ્ણ હોવો જોઇએ. પરતુ તે સિક્કામા અપાયલા અન્ય વર્ણનનો જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે તરત તે અનુમાનથી આઘા ખસી જવુ પડે છે. તેમા હાથી છે અને તે પણ સવળી બાજુએ જ છે, એટલે તરત જ આપણી નજર સમક્ષ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિન તરવરતો દેખાય છે, જેનો સમય તો આ શ્રીકૃષ્ણના સમય કરતાં હજુ ઘણો પાછળ છે. તેમ સિક્કામાં ચિત્ર કોતરવાની પદ્ધતિ તરફ નજર ખેંચીએ છીએ તો તેને સ્વતત્ર રાજા ન લેખતા પ્રિયદર્શિનને તાબેનો લેખવો પડે છે. આ પ્રમાણેની બે સ્થિતિનો વિચાર કરતા આપણુ ધ્યાન સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને કોતરાવેલ ધૌલી-જાગૌડામા વર્ણવેલી પેલી પરિસ્થિતિ તરફ તરતમા જાય છે. તેમા સ્પષ્ટ જણાવેલ છે કે તેણે આંધ્રપતિને હરાવી, અતરનો તે સગો થતો હોવાથી બે વખત જતો કર્યો હતો. એટલે કલ્પના થઈ કે શુ તે લેખમા વર્ણવેલ આંધ્રપતિ તે આ જ વ્યક્તિ હશે કે ? પરતુ પૃ. ૩૮ માની નામાવળી તપાસતા તરત તે ભેદ કાઢી નાખવો પડયો. પ્રિયદર્શિનનો સમકાલિન શ્રીકૃષ્ણ તો ગૌતમીપુત્ર છે, જ્યારે અત્ર જેનુ વર્ણન ચાલે છે તે કૃષ્ણ તો વાસિષ્ઠ-પુત્ર છે મતલબકે કૃષ્ણનામના બન્ને રાજવીઓ ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓ ઠરી, જેથી આ વાસિષ્ઠપુત્રકૃષ્ણ, સમયની ગણત્રીએ પ્રથમ થયેલ હોવાથી તેને શ્રીકૃષ્ણ પહેલો અને પ્રિયદર્શિનના સમકાલિનપણે થયેલ શ્રીકૃષ્ણને બીજા કૃષ્ણ તરીકે ઓળખાવવો રહે છે.

રાજા શ્રીકૃષ્ણ પહેલો આશરે મ સ. ૭૩માં જન્મ્યો હોવાનું (પૃ. ૧૩૯) જણાવાયુ છે. તેમજ મ. સ. ૧૪૫મા ગાદીએ આવ્યાનું, અને મ સ. ૧૫૫માં મરણ પામ્યાનુ (પૃ. ૩૯) સાબિત થાય છે એટલે તે હિસાબે લગભગ ૭૨ વર્ષની ઉમરે રાજા બન્યાનુ અને ૮૨ વર્ષની ઉમરે તે મરણ પામ્યાનુ ગણવુ પડશે તેની રાણી કે પુત્રપરિવાર વિશે કોઈ જાતની માહિતી મળતી નથી એટલે તે વિશે મૌન જ સેવવુ પડે છે.

મગધપતિ મહાનંદના પક્ષમા રાજા શ્રીકૃષ્ણ ભળી ગયાનુ ઉપરના પારિગ્રાફે જોઈ ગયા છીએ. ભળતા

ભળી તો જવાયું અને પોતે મહાસુખી થશે એમ ધારેલુ પરતુ તે આનંદ કે સુખ તેના નસીબમા બહુ ચીરકાળી થવાને સરજાયલા નહોતા. કુદરતને અન્યાય તરફ હમેશા કડવી નજર હોય છે તેથી તે જેમને તેમ ચલાવી લેતી નથી આથી પ્રથમ તો રાજા કૃષ્ણના પક્ષમાથી રાણી નાગરિકાના પિતૃપક્ષનો–મહારથીઓ વાળાનો–મૂળગાદી તરફ અણગમો વધતો ગયો અને બીજી બાજુ, ચદ્રગુપ્ત જે એક રીતે મહાનંદનો પ્રતિપક્ષી હતો તે હવેથી રાજા કૃષ્ણનો પણ પ્રતિપક્ષી થયો. અલબત, મહાનંદ એક મોટો સમ્રાટ હતો અને ચદ્રગુપ્ત બહુ જ નાના પ્રદેશનો માલિક હતો. પરંતુ ભૂલવુ જોઇતું નથી કે મહાનંદ જોકે કૃષ્ણની પેઠે એકદમ વૃદ્ધાવસ્થામાં નહોતો પ્રવેશ્યો, માત્ર દશેકવર્ષે જ તેનાથી નાનો હતો છતા, જ્યારથી મગધનું સૂકાન તેણે હાથ લીધુ ત્યારથી ઘણો ખરો સમય રાજ્યને સુવ્યવસ્થિત કરવામા ગુચાયલો રહ્યા કરતો હતો પ્રથમ તો ઘર આગળના રાજકર્મચારી ગણાતા ક્ષત્રિયોને દંડિત કરી તેને આખા મગધને લગભગ નક્ષત્રિય કરી મૂકવો પડયો હતો અને તે બાદ પશ્ચિમના સઘળા મુલકને શાત કરી, દૂર પજાબમાંથી આણેલી વિદ્વાનોની પેલી ત્રિપુટીના મત્સરને લીધે માનસિક ઉકળાટ પણ વહોરી લેવો પડયો હતો–કે જેથી કેમે કર્યા શરીર અને મનની શાન્તિ મેળવવા જેવી સ્થિતિમાં તે આવી શકયો નહોતો, એટલે અકાળે વૃદ્ધત્વને પામી ગયો હતો. મતલબકે અત્યારે રાજદ્વારીક્ષેત્રે બે પક્ષો બધાઈ ગયા જેવુ થયું હતુ. એકપક્ષે મહાનંદ અને શ્રીકૃષ્ણ પહેલો અને બીજાપક્ષે ચદ્રગુપ્ત. પ્રથમ પક્ષમાંના શ્રીકૃષ્ણની સ્થિતિ પણ પોતાના સહપક્ષી મહાનંદની પેઠે આંતરકલહ અને મનદુઃખને લીધે અતિ ડામાડોળ બની જવા પામી હતી એટલે બીજાપક્ષે રહેલ ચદ્રગુપ્તને સ્વેચ્છાએ બન્ને બાજુએ–એક બાજુ મગધની અને બીજી બાજુ આંધ્રની–જ્યાં લાગફાવે ત્યાં અવારનવાર હલ્લો લઈ જઈ, મુલકને જીતી લઇ રાજ્યની જમાવટ કરવાની અનુકૂળતા મળી ગઈ હતી આવી સુંદર તકનો લાભ તેણે લગભગ આઠથી નવ વર્ષ–મ. સ. ૧૪૬થી ૧૫૫=ઇ સ. પૂ. ૩૮૧થી ૩૭૨ સુધી ભોગવ્યા કર્યો પછી જ્યારે તેને તેમજ ૫ ચાણકયને લાગ્યું કે હવે પોતાની ગણના એક સારા રાજપતિને યોગ્ય થઈ ચૂકી છે ત્યારે તરત જ મેદાનમા ઉઘાડા પડીને આગળ વધવાનુ તેઓએ ઉચિત ધાર્યું. એટલે સૌથી પહેલાં, રાજા શ્રીકૃષ્ણ ઉપર જ હલ્લો લઈ ગયા અને આ લડાઈમાં રાજા શ્રીકૃષ્ણ માર્યો જવાથી, ચદ્રગુપ્ત પોતે મગધસમ્રાટ બન્યો હતો તે પૂર્વે, તે પોતે આંધ્રપતિ બન્યાનું કહી શકાય. તેમજ અકેંદ્રિત રાજ્ય–ગણરાજ્યની વ્યવસ્થા ચાલુ હોવાથી–આંધ્રનો ખરો હકદાર વદસતશ્રી જે અત્યારે અઢારમા વર્ષમાં પ્રવેશી ચૂકયો હતો, તેને પુનઃ તે સ્થાન ઉપર તેણે સ્થાપિત કરી દીધો. એટલે આંધ્રપતિ જે મહાનંદનો ભૃત્ય કહેવાતો હતો તે હવેથી ચદ્રગુપ્તનો ભૃત્ય કહેવાવા લાગ્યો.

અન્ય વૃત્તાંત

રાજા શ્રીકૃષ્ણના આટલા રાજદ્વારી જીવન સિવાય અન્ય કાંઈ બન્યુ હોવાની માહિતી મળતી નથી. તેમજ જે શિલાલેખ (પચમ પરિચ્છેદે લેખ નં. ૨) તેનો મળી આવ્યો છે તેમાં તેણે કાંઇક ધર્મનિમિત્તે દાન કર્યાનુ જણાયુ છે તે સિવાય તેની જીદગીમાં કોઈ સામાજીક બનાવ બન્યો હોવાનું પણ જણાયું નથી. એટલે આપણે તેનુ વૃત્તાતઆલેખન બંધ કરવુ પડે છે.

(૪) વદસતશ્રી મલ્લિક શ્રીશાતકરણિ–વિલિવય કુરસ વાસિષ્ઠપુત્ર

તેની ઓળખ તથા નામો

નં ૨ વાળા ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી અને રાણી નાગનિકાનો જે પુત્ર સગીર વયનો હતો અને ઉપરના પ્રકરણે જેને આપણે નં. ૩વાળા રાજા શ્રીકૃષ્ણની પૂર્વે, નંબર આપ્યા વિના વદસતશ્રીનું નામ જણાવી ગયા છીએ, તે હવે પુખ્ત વયનો થઇ ગયો હતો; તેમજ ગાદી ઉપર ખરો હક તેનો પહોચતો હતો એટલે અગાઉની માફક વિધવા માતાની દોરવણી સિવાય તે સ્વતત્ર રીતે આંધ્રપતિ તરીકે હકુમત ચલાવતો હવે નીમાયો હતો પોતે વદસતશ્રી કેમ કહેવાતો હતો અને તેમાં મલ્લિકશ્રી નામ શા ઉપરથી ઉમેરવામાં આવ્યું હતુ તે સર્વ વર્ણન પ્રસંગોપાત પૃ ૧૪૩માં જણાવી ગયા છીએ. બાકીમાં

એ બિરૂદ, વિલિવયકુરસ અને વાસિષ્ટપુત્ર જે જોડાયાં છે તેની સમજૂતિ જ અત્રે આપવી રહે છે.

વિલિવયકુરસ=વિલિવય અને કુરસ એવા શબ્દનો બનેલો છે. આમાંના 'કુર'ને સંસ્કૃત 'કુલ' શબ્દનો અપભ્રંશ લેખી[1] તેને કોઇ એક પેટાજ્ઞાતિ વિશેષના સભ્ય તરીકે કેટલાક વિદ્વાનો ગણાવે છે જો તે અર્થ બરાબર હોત તો, તે ઉપનામ તો આખાયે વંશને લાગુ પડતું સામાન્ય ગણાત અને તેથી સર્વ રાજાઓ પોતાના નામ સાથે સંયુક્ત કરત, પરંતુ તે સ્થિતિ નજરે નથી પડતી આ હકીકત જ પૂરવાર કરી આપે છે કે તે શબ્દને, જાતિ કે તેના પેટા વિભાગ સાથે સંબંધ જ નથી. પરન્તુ એક ઠેકાણે જેમ અન્ય ગ્રંથકાર[2] જણાવે છે તેમ, વિલિવ્રય એટલે વીરવિલય જેણે ધારણ કર્યા છે તેવો પુરૂષ તેને કહેવાય. મતલબ કે તેણે એવી ભાવનાથી—અભિમાનથી, પોતાની ભૂજા ઉપર વલયો ધારણ કર્યાં છે તેમજ ગર્ભિત રીતે આમ જનતાને તેથી આહ્વાન આપે છે, કે કોઇ માયનોપુત્ર બહાર પડી તેના ઉપર જીત મેળવશે ત્યારે જ એ વલય પોતે ઉતારશે. એટલે કે આ શબ્દનો અર્થ ખાસ વિશિષ્ટ ગુણ ધરાવનાર (endowed with special qualification) તરીકે કરાયો છે અને તેથી જ તેનો ઉપયોગ માત્ર અમુક વ્યક્તિઓએ અમુક પ્રસગેજ કર્યો છે. અમારૂં એમ માનવું છે કે જ્યારે આ રાજાઓ કોઈ રાજાથી પરાજીત થઈ તેના ખડિયા એટલે "ભૃત્યા"ની કક્ષામાં રહેતા ત્યારે તેઓ આ પદનો ત્યાગ કરતા પરન્તુ જેવા તે રાજાની ધૂંસરી ફગાવી દઇ ફરીને સ્વતંત્ર બનતા કે તે પદને પાછું ધારણ કરતા. આ સિદ્ધાંત વડે કેટલાક સિક્કાની (પુ. ૨, પૃ. ૧૦૬ થી આગળ જુઓ) ઓળખનો તરત નીકાલ પણ આણી શકાય છે.

પોતે વાસિષ્ઠપુત્ર કહેવરાવે છે, તે અર્થમાં કાંઈ ખાસ નવીનતા તો નથી જ. પરન્તુ તે કથનથી તેની માતા રાણી નાગનિકાનાના ગોત્રની આપણને ભાળ થાય છે. વળી તે પદ્ધતિ તેના પિતા, દાદા અને અન્ય વંશજોએ લગાડેલા આવા ગોત્રીય નામોનો ઉકેલ લાવવામા ચાવીરૂપ થઇ પડે છે. તે હકીકત દર્શાવવા પૂરતો જ અહીં ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક લાગ્યો છે.

વદસતશ્રીને લાગતી ન હોવા છતાં પણ, તેનું નામ જે એક શિલાલેખમા લબ્ધ થયું છે, તેમાં એક બાબત જણાવેલી હોવાથી તે ઉપર અત્ર લક્ષ ખેચતા જરૂર લાગે છે પરિચ્છેદ પાંચમામા શિલાલેખ ન ૧ નું વર્ણન કરતાં વિદ્વાનોનો મત ટાકી જણાવાયું છે કે વદમતશ્રીને બે વર્ષ નાનો એક ભાઇ હતો, જેનું નામ હકુસિરિ હતું આ હકુસિરિને (આ. સ વે ઈ પુ. ૬ માં પૃ ૬૨, ટી ન ૧) ડો બ્યુલર સાહેબે, જૈનગ્રંથમાં પ્રખ્યાતિ પામેલા "શક્તિકુમાર" તરીકે ઓળખાવ્યો છે. પરન્તુ તે ઉપનામ તો આ વંશના એક મહાપરાક્રમી એવા રાજા હાલ શાલિવાહનનું છે. તે કેવી રીતે બનવા યોગ્ય છે, તેની સમજુતી આપણે પ્રથમ પરિચ્છેદે લેખ ન ૩મા આપી છે મતલબ કે જે લેખમા આ બે કુમારના નામો આપ્યાં છે તેમના સમયનો નિર્ણય કરનારાઓએ ગોથું ખાધેલુ હોવાથી તેમણે આ શક્તિકુમારને અન્ય વ્યક્તિ ધારી લીધી છે આ હકુસિરિનું નામ કે નિશાન ઇતિહાસમા કયાય નોંધાયુ દેખાતુ નથી, એટલે તેનું મરણ થઇ ગયુ હશે એવા અનુમાન ઉપર જવું પડશે.

તેની ઉમર તથા પરિવાર

મ સ. ૧૪૫મા પોતાના પિતાના મરણ સમયે તેની ઉમર આઠ વર્ષની હોઈ તેનો જન્મ મ. સ. ૧૩૭મા (ઉપરમાં પૃ. ૧૪૬) હોવાનું આપણે ઠરાવ્યું છે. એટલે જ્યારે તે આ બીજી વખત મ. સ. ૧૫૫મા ગાદીએ બેઠો ત્યારે ૧૮ વર્ષનો હતો અને ૫૬ વર્ષ રાજ્ય કરી મ સ. ૨૧૦ ઈ. સ ૩૧૭મા મરણ પામ્યો છે તે ગણત્રીએ

(૧) કે. આ. રે પ્રસ્તાવના પૃ. ૮૭—kura=(skr=કુલ) tribe: જેમ બિઢિરકુલમા બહુવ્રીહી સમાસ છે તેમ વિલિવાયકુર=prince belonging to the tribe of Vilivay, Shival etc 'વિલિવાય અને શિવલ કુલનો' રાજકુવર.

(૨) ક. સૂ. સૂ. ટીકા પૃ પર.

તેમની ઉંમર ૭૪-૭૫ની કહી શકાશે. એટલે તેનો રાજ્યકાળ ઈ. સ પૂ. ૩૮૧થી ૩૧૭ સુધી ૫૪ વર્ષનો હોવો જોઈએ.

તેની રાણી કે પુત્રપરિવાર વિશે કોઈ જાતની માહિતી નથી. પરન્તુ તેની ગાદીએ આવનાર જો પુત્ર થતો હોય તો માઢરીગોત્ર સિવાયનો એક બીજો પુત્ર પણ તેને થયો હોવાનું જૈનગ્રંથો[3] ઉપરથી જણાય છે. તેમા આ પ્રમાણે લખાયલ છે. "પ્રતિષ્ઠાન નામના નગરમા વરાહમિહિર અને ભદ્રબાહુ નામે બે બ્રાહ્મણોએ દીક્ષા લીધી. ત્યા ભદ્રબાહુસ્વામીને આચાર્ય પદવી મળ્યાથી વરાહમિહિરને ગુસ્સો આવ્યો. તેથી પોતે બ્રાહ્મણનો વેશ લઈને 'વરાહ સહિતા' બનાવીને લોકોના નિમિત્ત જોઈને આજીવિકા ચલાવવા લાગ્યો...એક દહાડો રાજાને ઘેર પુત્ર આવવાથી વરાહમિહિરે તેનુ સો વર્ષનુ આયુષ્ય કહ્યુ. તેથી સર્વ લોકો તથા યોગી વગેરે રાજા પાસે જઈને છોકરાને આશીર્વાદ આપવા લાગ્યા. પણ ભદ્રબાહુસ્વામી નહી ગયાથી વરાહમિહિર જૈનોની નિંદા કરાવવા લાગ્યો. પછી ભદ્રબાહુસ્વામીએ શ્રાવકોને કહ્યું કે આજથી સાતમે દિવસે આ રાજાના કુવરનુ બીલાડીથી મૃત્યુ થશે. પછી રાજાએ સર્વ બીલાડીઓને ગામમાંથી કાઢી મૂકાવી. તોપણ સાતમે દહાડે તે ધાવતો હતો તે વખતે બીલાડીના આકારવાળો કમાડનો આગળીઓ તેના પર અકસ્માત પડવાથી તે મૃત્યુ પામ્યો. તેથી[4] ભદ્રબાહુસ્વામીની પ્રશસા તથા વરાહમિહિરની નિંદા સર્વ જગોએ થવા લાગી." આ ઉપરથી સમજાય છે કે, ભદ્રબાહુસ્વામીને આચાર્યપદ (મ. સ. ૧૫૬ ઈ. સ પૂ. ૩૭૧) મળ્યા પછી તરતમાં ઉપરનો પુત્રજન્મવાળો પ્રસંગ બન્યો છે. બહુ ત્યારે તેનો સમય મ. સ. ૧૫૭ કહી શકાશે. કદાચ બે વર્ષ આઘોપાછો તેનો સમય ઠરાવાય તોપણ અતિ ઉપયોગી નથી જ; કેમકે તે પુત્રનું મરણ નીપજી ચૂક્યું હતુ એટલે તેને ઐતિહાસિક મહત્ત્વ આપવા જેવુ રહેતુ જ નથી. પરન્તુ ભદ્રબાહુ અને વરાહમિહિર કે જેમણે વરાહસંહિતા નામે જ્યોતિષશાસ્ત્રનો ગ્રથ રચ્યો હતો તેમના સમયનુ આ કથનમાંથી સૂચન મળી રહે છે, તે એક અતિ ઉપયોગી વસ્તુ છે આ ભદ્રબાહુસ્વામી મૌર્ય ચદ્રગુપ્તના ગુરૂ હતા કે જેમની પાસે તેણે પોતાને ઉજ્જૈનીમાં લાધેલાં સોળ સ્વપ્નો કહી વર્ણવ્યા હતા અને જે ઉપરથી તેમણે ભવિષ્ય ભાખી બતાવ્યુ હતુ (પુ ૨, પૃ ૧૬૩); આ ઉપરથી રાજા ચદ્રગુપ્તે (મ. સ ૧૬૯=ઇ. સ. પૂ. ૩૫૮) દીક્ષા લઈ, પોતાના ગુરૂ તથા અનેક શ્રાવક અને સાધુસમુદાય સાથે દક્ષિણમા વિહાર કર્યો હતો. ત્યા શ્રવણબેલગોલ તીર્થની નજીકમાં સંલેખણાવૃત્તથી ગુરૂ ભદ્રબાહુસ્વામીએ મ. સ. ૧૭૦=ઇ. સ. પૂ. ૩૫૭ માં દેહત્યાગ કર્યો હતો. આ બધા બનાવો[5] તથા તેમનો સમય અરસપરસ મળી રહે છે જેથી તેને ખરી ઐતિહાસિક ઘટનાઓ તરીકે જ લેખવી રહે છે.

તેના રાજ્યની વિશિષ્ટતાઓ

આખા શતવહનવશમાં ત્રીસ ઉપરની સખ્યામાં રાજાઓ થયા છે તેમાં ૫૦ વર્ષ ઉપરાતનું રાજ્ય જેઓએ ભોગવ્યું છે તેવા ત્રણ ચાર રાજાઓ થયા છે. તેમાંનો એક આ વદ્ધુસતશ્રીને ગણવો રહે છે આ એક વિશિષ્ટતા છે બીજી વિશિષ્ટતા એ છે કે, સર્વ રાજાઓ એકએક વખત જ

(૩) ક. સૂ, સુ. પૃ. ૧૨૫-૬.

(૪) બીજો પ્રસંગ પણ ભદ્રબાહુસ્વામી અને વરાહમિહિરની જ્ઞાનપરીક્ષાનો બની ગયો હતો. પરન્તુ તેને અત્રે સબધ નહિ હોવાથી તેને સ્પર્શ કરવા જરૂર રહેતી નથી.

(૫) આ બધા બનાવો એટલે ચદ્રગુપ્તે દીક્ષા લેવી તથા ભદ્રબાહુસ્વામીશ્રીનું દક્ષિણમા જવું, ઇ. ક. નો શ્વેતાંબરીય જૈનગ્રથોમા ઉલ્લેખ થયેલ ન હોવાથી, કેટલાકો કલ્પિત માને છે. પરતુ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને તે પ્રદેશમા શિલાલેખો તથા પ્રચડકાય જે મૂર્તિઓ, ત્યા તેમજ અન્ય સ્થળે ઉભી કરાવી છે તે ઉભી કરાવવામા કયા કારણો નિમિત્તભૂત છે, તેનો ઇતિહાસ આપણે પુ. ૨ માં, તે મૂર્તિઓનું વર્ણન કરતા આપ્યો છે. એટલે ખાત્રી થાય છે કે તે બનાવો બન્યાનું સત્ય ઠરે છે. વળી એટલું તો કબૂલ કરવું જ પડશે કે, પુસ્તકીય આધાર હોય કે ન હોય, પરતુ શિલાલેખ અને મૂર્તિઓ જ્યા મોજુદ સાક્ષી પૂરી રહી હોય, ત્યા શકાનું સ્થાન શી રીતે મળી શકે!

ગાદીએ બિરાજવાને ભાગ્યશાળી થયા છે ત્યારે વદ્દસતશ્રીને બે વખત ગાદીએ આવવાને અવસર પ્રાપ્ત થયો છે. પછી આ અવસરને સુભાગ્ય, દુર્ભાગ્ય કે કમભાગ્ય ગમે તે કહો તે જુદી વસ્તુ છે ત્રીજી વિશિષ્ટતા એ છે કે, આવા દીર્ઘવહીવટી રાજકર્તાઓમાં સૌથી વિશેષ શાન્તિપ્રિય રાજઅમલ જો કોઇનો નિવડયો હોય તો આ વદ્દસતશ્રીનો જ છે. સાધારણ રીતે તેનું રાજ્ય એવી સરળતાથી નિર્વહન થવા પામ્યું છે કે તેમા કોઈ બનાવ જ બન્યો નથી[૬] એમ કહીએ તો પણ ચાલે ચોથી અને સર્વથી મોટી વિશિષ્ટતા એ છે કે, તેણે જેટલા સમ્રાટોનુ માડલિકપણુ સ્વીકારવુ પડયું હતુ, એટલેકે તેને માથે જેટલા ધણી થયા હતા તેટલા કોઈ રાજવીને માથે થયા નથી જ્યારે તે પ્રથમ ગાદીએ બેઠો હતો ત્યારે તેનો સ્વામી મગધપતિ મહાનદ હતો, બીજીવાર જ્યારે તે ગાદિપતિ બન્યો ત્યારે ચદ્રગુપ્ત હતો. તેની પછી બિદુસાર સમ્રાટ થયો એટલે તે તેનો સ્વામી થયો. પરંતુ બિદુસાર રાજ્યે, જ્યારથી પં. ચાણકયજીએ-ઇ મ પૂ ૩૫૦ આસપાસ–વાનપ્રસ્થ સ્વીકાર્યું અને તે સ્થાને નવો મત્રી પ્રધાનપદે આવ્યો ત્યારથી, મગધસામ્રાજ્યમા જે ચારેકોર બળવા જેવી સ્થિતિ થઇ ગ્હી હતી તે સમયે, એટલે આશરે ઇ મ પૂ ૩૪૭મા આધ્રપતિ પણ સ્વતત્ર થઈ ગયો હતો. તે ઠેઠ પોતાના મરણપર્યંત ઇ સ પૂ ૩૧૭ સુધીના ૩૦ વર્ષ સુધી સ્વતત્ર જ રહ્યો હતો બિંદુસારના મરણબાદ તેનો પુત્ર અશોકવર્ધન મગધપતિ બન્યો હતો અને તેના સમયે પણ ઇ. સ. પૂ ૩૩૦થી ૩૧૭ સુધીના તેર વર્ષપર્યત–જોકે આ વદ્દસતશ્રી જીવતો જ હતો છતા સમ્રાટ અશોકના રાજ્યની છાયા તેને સ્પર્શી શકી નહોતી. બલ્કે આ વદ્દસતશ્રીની પાછળ ગાદીએ આવનાર તેના પુત્રને પણ અશોકની છાયા ઘેરી શકી નહોતી, જે તેના વૃત્તાત ઉપરથી જાણી શકાશે. મતલબકે સમ્રાટ અશોકના સમકાલિન તરીકેના છેલ્લા તેર વર્ષો પણ આ રાજા મલિકશ્રીના રાજ્યજીવનના સ્વતત્રપણે જ વ્યતીત થવા પામ્યા હતા આ રીતિએ તેને ત્રણ ત્રણ સમ્રાટોનુ માડળિકપણું સેવવું પડયુ હતું. આ પ્રમાણે તેના રાજ્યની ચાર વિશિષ્ટતાઓ સમજી લેવી

એક બાજુ કહેવુ કે તેનું રાજ્ય એકદમ શાન્તિમય નીવડયું છે અને બીજી બાજુ 'રાજ્ય વિસ્તાર' ની હકીકત લખવી, કે જેનો અર્થ સામાન્ય રીતે એવો જ કરી શકાય, કે તેના રાજ્યની હદ, જે તેને પોતાના પૂર્વજ પાસેથી વારસામા મળી હતી, તેમા કાંઇક વધારો કે ઘટાડો થયો હોવો જોઇએ જ, અને જ્યારે આ પ્રકારે વધઘટ થાય ત્યારે સ્વાભાવિક જ છે કે તેને કોઇને કોઇ પ્રકારે, કોઇ રાજવી સાથે યુદ્ધમા ઉતરવુ જ પડયુ હોય, અને યુદ્ધ કરવું પડયુ એટલે શાન્તિનો ભગ થયો જ કહેવાય. આ બધા સિદ્ધાતો ખરા તો છે જ પરતુ એવુ કાંઇ સર્વથા નિરંતર સત્યજ નથી કે, યુદ્ધ વિના રાજ્યની વધઘટ ન જ થઈ શકે

રાજ્ય વિસ્તાર

વસ્તુત સ્થિતિ એમ બનવા પામી હતી કે, રાજા વદ્દસતશ્રીના પિતાના મરણ સમયે જેટલો મુલક આધ્રપતિની આણમા હતો તેટલો મુલક તો તેને વારસામા મળ્યો હતો જ વચ્ચે રાજા શ્રીકૃષ્ણના ગાજ અમલના દસમા વર્ષના અતે જોકે ચદ્રગુપ્તની સાથેના યુદ્ધમા તેનું મરણ થયુ હતુ તેથી મધ્યપ્રાત અને બિહારવાળો આધ્રસામ્રાજ્યનો કેટલોક મુલક ચદ્રગુપ્તના હાથમાં ગયો કહી શકાય, પરતુ અકદ્રિત ભાવનાની પદ્ધતિને લીધે, ખડિયાપણાનો સ્વીકાર થવાથી, કૃષ્ણની પાછળ આવનાર તરીકે મલિક વદ્દસતશ્રીને પાછો સુપ્રત થઇ ગયો હતો એટલે વાસ્તવમા સ્થિતિ એ પ્રવર્તતી કહી શકાય કે વદ્દસતશ્રી તેના પિતાના મરણ સમયે જેટલી ભૂમિવિસ્તારનો ધણી હતો, લગભગ તેટલી જ પૃથ્વીનો અત્યારે ફરીને ગાદીએ બેઠો ત્યારે પણ હતો

(૬) એમ પણ બનવા પામ્યું હોય કે, અતિઉપયોગી બનાવો તો બની રહ્યા હોય, પરતુ તેની નોધ જ મળી શકતી ન હોય. આ પ્રમાણે બનવા યોગ્ય છે, પરતુ સધળી પરિસ્થિતિ જોતા એમ જ સાર નીકળે છે કે તેનો રાજ્યઅમલ શાન્તિથી જ પસાર થઈ ગયો હતો.

હવે તો ચંદ્રગુપ્તનું રાજ્ય શરૂ થઈ ગયું હતુ અને તેનુ માંડલિકપણું કબૂલી લેવાયું હતુ એટલે–Status quo–ની સ્થિતિ જ ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યના અંતસુધી (મ સં. ૧૬૯=ઇ. સ. પૂ ૩૫૮) જળવાવવા પામી હતી. તે પછી બિંદુસાર આવ્યો ત્યારે પણ તેની તે જ પરિસ્થિતિ ટકી રહેવા પામી હતી કેમકે પૂર્વાર્ધે સમયે પં. ચાણક્ય, રાજના સુકાન પદે ચાલુ જ હતો પરંતુ જેવી તેણે રાજકાજમાથી મ. સં. ૧૭૭–ઈ. સ. પૂ ૩૫૦માં(પુ. ૨. પૃ.૨૧૮–૯) નિવૃત્તિ લીધી અને મરણ પામ્યો કે, નવા પ્રધાનના વહીવટ દરમ્યાન આખાયે મગધસામ્રાજ્યમાં બળવો ફાટી નીકળવા જેવી સ્થિતિ થઈ પડી હતી. તેમાયે ઉત્તર હિંદઉપર બિંદુસારે પોતાના યુવરાજ દ્વારા તથા અવંતિના સૂબાપદે સ્થાપિત કરેલ પોતાના પુત્ર અશોકવર્ધન દ્વારા, હજુ જેવો તેવો પણ કાબૂ મેળવી રાખ્યો હતો. પરતુ દક્ષિણ હિંદને પોતાનાં ભાગ્ય ઉપર છોડી દીધુ હતુ–કહો કે છોડી દેવું પડ્યું હતું તેને લીધે આ સમયે રાજા વદ્દસતશ્રી મલ્લિકશ્રી સાતકરણિની શાન્તિપ્રિય રાજનીતિને લીધે પોતાની સરહદનો અડોઅડનો એટલે બેઝવાડાના–બેનાકટક–અમરાવતીના પ્રદેશ ઉપર તેનો અધિકાર (પુ ૨ સિક્કા ન. ૬૭–૬૮ તથા આ પુસ્તકે, પરિચ્છેદ લેખ નં ૧૯ જુઓ) વિના મહેનતે મળી ગયો હતો; અથવા કહો કે, તે પૂર્વ કિનારાના સમુદ્રતટ સુધીના પ્રાંતના નાના નાના સરદારો તો આંધ્રપતિની આણામાં ક્યારનાયે આવતા રહ્યા હતા જ પરંતુ કૃષ્ણા-નદીની દક્ષિણથી માંડીને કન્યાકુમારી સુધીનો-એટલે જેને વર્તમાનકાળે ચોલા, પલ્લવ અને પાંડ્યા રાજ્યો કહેવાય છે તેમની આણવાળો-વિસ્તાર પણ હવે વદ્દસતશ્રીના કે તેના પુત્રના તાબામાં આવી ગયો; કોના વખતમા તેમ બન્યુ તે નક્કી કહી શકાય તેમ નથી બાકી બેમાંથી એકના તાબે ઠેઠ કન્યાકુમારી સુધીનો મુલક આવી ગયો હતો તેટલું તો ચોક્કસ છે જ. છતા જ્યારે અનિશ્ચિતપણાનો અંશ, વચ્ચે ડોકિયુ કરી રહ્યો છે ત્યારે તે સઘળો પ્રદેશ હવે પછીના રાજ્યે એટલે વદસતશ્રીના પુત્રના રાજ્યે આંધ્રસામ્રાજ્યમાં ભળવા પામ્યો હતો એમ કલ્પી લઇ, માત્ર કૃષ્ણા નદીની દક્ષિણનો તથા તેની લગોલગ આવેલ કેટલોક ભાગ જ, આ વદ્દસતશ્રીની આણમાં આવવા પામ્યો હશે એટલુ જ હાલ તો સ્વીકારી લઈશુ. કારણકે તેના સિક્કા પૂર્વ હિન્દમાંથી મળી આવે છે; જેથી કોઇન્સ ઑફ ઈંડિયામાં તેના કર્તા જનરલ કનિંગહામે પૃ ૧૦૮ ઉપર "All the coins of Andhras are found in Eastern India round about Amraoti, while all the bow and arrow coins come from Western India= આંધ્રપતિઓના સર્વ સિક્કાઓ પૂર્વહિંદના અમરાવતીની આમપાસના પ્રદેશમાંથી જ મળી આવે છે જ્યારે તીર અને કામઠાંવાળા સર્વ સિક્કાઓ પશ્ચિમ હિંદમાથી મળી આવે છે". આ પ્રમાણે જે શબ્દો ઉચ્ચાર્યા છે તેનો ભાવાર્થ આપણે દોરેલા અનુમાનના પ્રતિકરૂપ સમજવો. તાત્પર્ય એ થયો કે રાજા મલ્લિક વદસતશ્રીનો રાજઅમલ દરમિયાન આંધ્રપતિનું સામ્રાજ્ય દક્ષિણ હિંદના આખાયે ભાગમા, નહી તો છેવટે ઠેઠ દક્ષિણનો ભાગ છોડી દઈને, બન્ને સમુદ્રતટ વચ્ચેના પ્રદેશમાં જામી પડયું હતું અને તે પણ યુદ્ધ લડયા વિના અને મનુષ્યસંહાર કર્યા વિના બનવા પામ્યું હતુ એમ સમજવુ રહે છે.

નાનાઘાટના લેખનો સમય

વદ્દસતશ્રીની માતા રાણી નાગનિકાએ નાનાઘાટનો (જુઓ પચમ પરિચ્છેદે લેખ ન ૧) શિલાલેખ કોતરાવ્યો છે તેમા પોતાની ઓળખ તથા બે પુત્રોના નામ સાથે દાન આપ્યાની વિગત કોતરેલ છે. તેમાં સમયદર્શક આંક સૂચવેલ નથી પરતુ, જ ઓ. બ. રો. એ સો સને ૧૯૨૮, પુ. ૩ નવી આવૃત્તિ પૃ ૮૩ ઉપર લેખકે તેને, વદસતશ્રીના રાજ્યે ૧૩મા વર્ષે કોતરાવ્યાનુ જણાવ્યુ છે આ અનુમાન ઉપર આવવા માટે તેમણે કોઈ દાખલા કે દલીલો આપ્યાનુ જણાતું નથી પણ બનવાજોગ છે કે નાસિકનો શિલાલેખ વદસતશ્રીનો છે અને તે પણ રાણી નાગનિકાએ જ કોતરાવેલ છે. તેમા પોતાના કાકા સસરા શ્રીકૃષ્ણે રાજ-

ગાદી ઝૂંટવી લીધાનો ઉલ્લેખ કરેલ છે મતલબ કે નાસિકલેખમા શ્રીકૃષ્ણનો નિર્દેશ કરેલ છે, જ્યારે નાનાઘાટના લેખમા કૃષ્ણનુ નામ જ નથી લીધુ એટલે નાસિક લેખનો સમય પ્રથમ થયો કે જ્યારે તેણીએ સગીર કુમારની વતી રાજલગામ હાથમા લીધી હતી આ સ્થિતિ લગભગ એક વરસ રહી હતી પછી દશ વર્ષ શ્રીકૃષ્ણનો વહીવટ ચાલ્યો હતો ને તે બાદ વળી વદસતશ્રીનુ રાજ્ય ગતિમાન થયુ હતુ એટલે સમજી શકાય છે કે, નાસિક અને નાનાઘાટના શિલાલેખ વચ્ચે, ક્રમમા ક્રમ ૧૧–૧૨ વર્ષનુ અતર ગણાવાય જ હવે તેમાય નાનાઘાટવાળો લેખ જો વદ્દસતશ્રીએ બીજી વખત રાજ્યારભ કર્યો તે પછી તરત જ રાણી નાગનિકાએ કોતરાવ્યો હોય, તો બાર વર્ષનું અતર બરાબર છે, પરન્તુ ઓછામા ઓછુ એક વર્ષ ગયા બાદ કરાવ્યો હોય તો, ૧૩ વર્ષનુ અંતર ગણવુ વાજબી ઠરે છે આવી ગણત્રીથી તે ૧૩ ની સાલ વિદ્વાનોએ મૂકી છે કે કેમ તેની ખાત્રી કરવી રહે છે. હાલ તરત તો આટલો ખુલાસો ગનીમત લેખવો રહે છે.

(૫) પૂર્ણોત્સંગ ઉર્ફે માઢરીપુત્ર, શિવલકુરશ

પાર્જીટર સાહેબે શ્રીમલ્લિક પછી પૂર્ણોત્સગનુ નામ (પૃ ૨૬) જણાવ્યુ છે. પરન્તુ એની વચ્ચેના સગપણ સબધ વિશે તદ્દન ચૂપકી સેવી છે. સામાન્ય નિયમ એ ગણાય છે કે એક પછી અન્ય આવનારને માટે બીજો કોઈ જાતનો સબધ હોવાનુ વર્ણન અપાયુ ન હોય, તો તેમને પિતા-પુત્ર જ માની લેવા રહે છે. તે પ્રમાણે પૂર્ણોત્સગને પણ મલ્લિકશ્રીના પુત્ર તરીકે જ આપણે લેખીશુ. તેમ પૂર્ણોત્સગનુ ઉપનામ માઢરીપુત્ર હતુ તેવુ પણ કયાય નીકળતુ નથી. પરન્તુ માઢરીપુત્રનો એક સિક્કો (પુ ૨ પૃ ૧૧૦ આક ન ૫૯) મળી આવ્યો છે તેમા તેનુ ઉપનામ 'શિવળકુરસ' આપ્યુ છે વળી એક બીજો સિક્કો (પુ ૨, પૃ. ૧૧૨, આક ન ૬૩) રાજાશ્રી કૃષ્ણ શાતકરણિનો મળી આવ્યો છે આ બનેને લગતાં ચિન્હ તથા આનુશગિક અન્ય સામગ્રીનું વિવેચન કરીને જનરલ કનિંગહામે અને ડો. રેપ્સને જે

તેનાં નામ, બિરૂદ, ઉમર, ઈ

અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે (જુઓ પુ ૨ મા ઉપરનાં સિક્કાવર્ણન) તેમાથી એવો સાર નીકળે છે કે તેઓ વદ્દસતશ્રીની પછી અનુક્રમવાર એક પછી એક આધ્રપતિ બન્યા છે અને પ્રત્યેકે અઢાર વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યુ છે. આ સર્વને શોધી કરીને તથા અન્ય રાજવીઓના ગોત્ર વગેરે મળી આવ્યાં છે તેને સંકલિત કરીને, વદસતશ્રીના પછી ગાદીએ આવનારને પૂર્ણોત્સગ માઢરીપુત્ર શિવલકુરસ તરીકે તથા તે પછી આવનારને સ્કધસ્થભ (પુરાણકારના મતે, પૃ ૨૬) ગૌતમીપુત્ર વિલિવાયકુરસ ઉર્ફે કૃષ્ણબીજા તરીકે ઠરાવવા પડયા છે તેમજ કૃષ્ણબીજાને પૂર્ણોત્સગના પુત્ર તરીકે લેખવ્યો છે આ બધા ઉપનામના અર્થ વિશેની સમજુતી અગાઉ અપાઈ ગઇ છે એટલે ફરીને તેની ચર્ચા કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

હવે ઉમરનો પ્રશ્ન વિચારીએ–પાચમા કે છઠ્ઠાની ઉમર વિશે કયાય સ્પષ્ટીકરણ કરાયું હોય કે શબ્દોચ્ચાર પણ થયો હોય એવુ વાચવામા આવ્યુ નથી. માત્ર જે કહેવાયુ છે તે એટલુ જ કે પ્રત્યેકનુ રાજ્ય ૧૮–૧૮ વર્ષ ચાલ્યુ છે. એટલે તેમની ઉમર વિશે પાકે પાયે નિર્ણય કરવાનુ અતિ મુશ્કેલ છે, છતા કાંઈક અંદાજ તો જરૂર કાઢી શકાય તેટલી સામગ્રી આપણી પાસે પડેલી છે જ.

વદસતશ્રીનુ આયુષ્ય ૭૪–૭૫ વર્ષનું આપણે જોઈ ગયા છીએ તેમજ એ પણ જોઈ ગયા છીએ કે, તેના પુત્રનુ મરણ જે બીલાડીના મુખ કોતરેલ બારણાનો આગળીયો પડવાથી થયુ હતુ તેની અંદાજી સાલ મ સ. ૧૫૬ પછી એકાદ વર્ષમા જ છે, કે જે સમયે તેની પોતાની ઉમર ૨૦ થી ૨૧ ની હોવાનું ગણી શકાય તેમ છે. તે ગણત્રીએ જો તે પુત્ર જીવન્ત હોત તો, વદસતશ્રીના મરણ સમયે તેની ઉમર વધારેમા વધારે ૫૨–૫૩ ની હોઈ શકત. પરન્તુ જ્યારે તે પુત્ર તો મરણ જ પામ્યો છે ત્યારે અન્ય પુત્ર જે તે બાદ અવતર્યો હોય અને તે જ આ પૂર્ણોત્સંગ હોય, તો યે વધારેમા વધારે ૪૯ થી ૫૦ની ઉંમરનો ગાદીએ આવ્યો ગણાય, ને તેમજ બનવા પામ્યુ છે એમ માની લેવામાં જ્યા સુધી તેની વિરૂદ્ધ

અન્ય કોઇ પૂરાવો નથી મળી આવતો, ત્યા સુધી કાઇ ખોટું પણ નથી થતુ. વળી તેણે ૧૮ વર્ષ રાજ્ય ભોગવ્યુ છે તથા તેના રાજ્યે જે સામ્રાજ્યવર્ધક બનાવ બનવા પામ્યા છે તે જોતા પણ, ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેની ઉમર ૫૦ ની આસપાસ અટકળવાનુ સંભવિત મનાય છે આ હિસાબે તેનું આયુષ્ય પણ લગભગ તેના પિતાની પેઠે ૬૦ થી ૭૦ વર્ષની ઉંમરની હદે પહોચતુ દેખાય છે. આટલી સામગ્રી તૈયાર થઇ છે તો તે ઉપરથી તેનો રાજ્યકાળ ઈ સ પૂ. ૩૧૭ થી ૨૯૯=૧૮ વર્ષ સુધી ચાલ્યુ હોવાનુ અને તેનો જન્મ આશરે ઇ. સ. પૂ. ૩૬૪ થી ૩૬૯ મા થયાનુ લેખવું પડશે.

પુરાણ ગ્રંથો શોધીને મિ. પાર્જીટરે જે વશાવળી બનાવી છે તે આધારે આપણે અત્યારસુધી આ રાજા માઢરીપુત્રના હિસ્સે ૧૮ વર્ષ રાજ્ય ભોગવ્યાનુ નોધ્યુ છે. પરતુ એક વિશેષ હકીકત જે માલૂમ પડી છે તે ઉપર વાચક વર્ગનુ ધ્યાન ખેચવા વિના રહી શકાતુ નથી.

માઢરીપુત્ર વિશે એક અન્ય ખુલાસો

ઉપરમાં છઠ્ઠા પરિચ્છેદે જગ્ગયાપેટ સ્તુપ (કૃષ્ણ જીલ્લો)નો ન ૩૦ નો લેખ છે. તેમા માઢરીપુત્ર ઇક્ષ્વાકુ નામ શ્રી વીરપુરૂષદત્તે પોતાના રાજ્યકાળે ૨૦ મા વર્ષે તે કોતરાવ્યાનુ લખેલ છે. તે લેખના વર્ણનમાં આપણે એવો શેરો માર્યો છે કે, તેનો સમય આપણી મર્યાદા બહારનો હોવાથી પડતો મૂકીએ છીએ. જ્યારે તેજ લેખનુ મૂળ વર્ણન આર્કીઓલોજીકલ સર્વે ઓફ સાઉથ ઇન્ડિયા (ઇમ્પીરીયલ સીરીઝ) પુ ૧, પૃ ૫ મા અપાયુ છે, તે વાચી જોતા એમ સમજાય છે કે, અમરાવતીના સ્તૂપમા રાજા પુલુમાવી અને અને યજ્ઞશ્રીના કોતરાવેલ શિલાલેખો છે. એટલે એમ સાબિત થયુ કે તે બન્ને ભૂપાળની સત્તા આ પ્રાત પ્રદેશ ઉપર હતી ખરી. આમાનો પુલુમાવી તે ન. ૧૮ વાળો રાજા હાલ અને યજ્ઞશ્રી તે ન. ૧૭વાળો ગ્મરિષ્ટકર્ણ ગૌતમીપુત્ર સામાન્ય રીતે સમજી શકાય તેમ છે; અને તેજ પ્રમાણે હોય તો જગ્ગયાપેટના શિલાલેખમાં નિર્દિષ્ટ થયેલ માઢરીપુત્રને આ નં. ૧૭ કે ૧૮ વાળા કોઇ રાજા સાથે નિસબત્ત ગણાય નહીં; પણ કોઇક અન્ય જ તે વ્યક્તિ હોવાનુ માનવું રહે. આ માન્યતાથી જ છઠ્ઠા પરિચ્છેદે અમે શેરો કરેલ છે. પરન્તુ વિચારતા એમ લાગે છે કે, જ્યારે આ અમરાવતી અને જગ્ગયાપેટવાળા પ્રદેશ ઉપર નં. ૫, ૬ અને ૭વાળા રાજાઓની સત્તા પણ જામવા પામી હતી, તો નં ૫ નો રાજા જેનુ નામ માઢરીપુત્ર પુરાણમા નોધાયુ છે અને સિક્કામાં જેને માઢરીપુત્ર શિવલકુરસ લેખાયો છે, તેજ વ્યકિત આ જગ્ગયાપેટવાળી માઢરીપુત્ર ઇક્ષ્વાકુ નામ શ્રી વીરપુરૂષદત્ત કા ન હોય? કારણ કે તેનો સત્તાપ્રદેશ મળી રહે છે, માઢરીપુત્ર નામ મળી રહે છે, શ્રીવીરપુરૂષદત્ત અને શિવલકુરસ ઉપનામ પણ વીરવલયધારક અને ગુણવિશેષ વિશેષણો મળી રહે છે. જે કાઇ વિચારણા માગી લ્યે તેવો શબ્દ છે તે 'ઇક્ષ્વાકુનામ'વાળો શબ્દ જ છે. આ નામ દેખીતી રીતે ભલે ક્ષત્રિય જાતિસૂચક હશે, પરન્તુ અનુભવ કહે છે કે, તે નામ તો બ્રાહ્મણોમાં પણ (પૃ ૫૭, તથા તેની ટી. નં. ૩૫) મળી આવે છે. વળી આ શતવહનવશીની ઉત્પત્તિ ભલે ક્ષુદ્રજાતિની રાણીથી ઉત્પન્ન થયેલ પુત્રથી બનવા પામી છે, છતા પિતા શુદ્ધ ક્ષત્રિય છે તેમજ તેઓના લગ્ન ગૌતમગૌત્રી, અને વસિષ્ઠગૌત્રી કન્યાઓ સાથે થયેલ જણાયા છે એટલે સહજ અનુમાન કરી શકાય છે કે, ઇક્ષ્વાકુ નામ પણ આ રાજાઓ સાથે જોડવામા કાઇ બાધ આવે તેવુ ગણાય તેમ નથી. આ સર્વ મુદ્દાની ગણત્રીએ આ લેખનો કોતરાવનાર, તે નં. ૫ વાળો માઢરીપુત્ર ઠરી શકે છે; અને તેમ થાય તો તેનો રાજ્યકાળ જે ૧૮ વર્ષનો ગણાવ્યો છે તેની હદ વધારીને ઓછામા ઓછી ૨૦-૨૧ વર્ષની લેખવી રહે છે. તેમ કરવાથી જે ફેરફાર સમગ્ર નામાવળીમાં કરવો પડશે તે નં. ૩ થી ૭ સુધીના રાજાના સમયને અગેજ કરવો પડશે કયા અને કેટલો ફેર કરવો, તે સંશોધકો વિચારી લેશે અહી તો આપણે એટલુ જ કહી શકીશુ કે, જો ઉપરનો નિર્ણય કાયમ ઠરે તો માઢરીપુત્રના વિશેષણરૂપે બેએક ઉપનામો વધારે મળ્યાં ગણાશે.

જ્યા સર્વ અણુશોધ્યું અને અણપ્રીચ્છ્યુ જ પડ્યું

હોય છે, ત્યાં ડોકિયું મારીને બહાર ખેંચી કાઢવાનું કાર્ય, સમયના આંકડાનું અવલંબન

રાજ્ય વિસ્તાર

જેટલું સુંદરરીતે અને સંશયરહિત કરી આપે છે, તેટલું કાર્ય એકે વસ્તુ કરી નથી આપતું; તે આપણે પૃ. ૧૪૯–૫૦ ઉપર જણાવી ગયા છીએ. અત્ર પણ ફરીને તેજ સિદ્ધાંતને અનુસરીને કામ લેવું આવશ્યક લાગે છે. તે સમયની પેઠે અત્યારે પણ, પૂર્વની બે જ સત્તા સર્વ હિંદુસ્તાનમાં જામી પડી હતી ત્રીજી જે કલિંગની સત્તા હતી તેનો લોપ થઇ ગયો હતો, જેમાંથી થોડોક ભાગ, વદસતશ્રી મલ્લિક શાતકરણિના વૃત્તાંતે જણાવ્યા પ્રમાણે તેણે પોતાના આંધ્રસામ્રાજ્યમાં ભેળવી લીધો હતો. એટલે અહીં પણ બે નૃપતિના સમયની અને તેમના જીવન ચરિત્રોમાં બનેલા બનાવોની, સરખામણી જ કરવી રહે છે. તેમાંના (૧) મગધસમ્રાટ તરીકે–અશોકનું ઈ.સ પૂ ૩૩૦ થી ૨૮૯=૪૧ વર્ષ, (૨) અને બીજા આંધ્રપતિ તરીકે–પૂર્ણોત્સંગ પોતાનું–૩૧૭ થી ૨૯૯=૧૮ વર્ષ રાજ્ય ચાલ્યું છે

અશોકનું જીવનચરિત્ર લખતી વખતે સાબિત કરી ગયા છીએ કે જ્યારે તે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે સારાયે ભરતખંડમાં બિંદુસારની નબળાઈને લીધે, અને ૫ ચાણક્યના સ્થાને આવનાર પ્રધાનની રાજનીતિને લઈને, બળવા જેવી સ્થિતિ થઈ રહી હતી તેમાંથી ઉત્તરહિન્દમાં શાન્તિ ફેલાવવાની પ્રથમ જરૂરિયાત, અશોકને ગાદીએ બેસતાં વેંત લાગી હતી, કેમકે હિન્દનું હાર્દ તે જ વિભાગ હતો. તેમાંયે હિન્દની સરહદને દરવાજે આવીને પરદેશીઓએ તેના દ્વાર ખખડાવવા માંડયા હતા, જે અલેકઝાંડર ધી ગ્રેઇટ એક વખત ઈ સ. પૂ ૩૨૭માં હિન્દમાં આવીને પોતાના દેશ પાછા ફરતા ૩૨૩માં મરણ પામ્યો હતો, તેની પાછળ ગાદીએ બેસનાર તરીકેના હક્કના કજીયા થોડા ઘણા પતાવીને, તેના સરદાર સેલ્યુકસ નીકેટોરે યવન રાજ્યની રાજલગામ હાથ ધરી હતી, તેને પણ હિન્દની રસાળ ભૂમિનો પોતાના સરદારની પેઠે સ્વાદ ચાખવાનો મોહ લાગ્યો હતો એટલે લગભગ બારથી અઢાર વખત હિન્દ ઉપર ચઢી આવ્યો હતો. પણ સર્વ વખતે અફળ જવાથી કંટાળીને છેવટે ઈ. સ પૂ ૩૦૪માં તેને અશોકવર્ધન સાથે સલાહ કરવી પડી હતી. આ સર્વ વૃત્તાંત આપણે પુ. ૨ માં પૃ. ૨૭૫ ઈ. ઉપર જણાવી ગયા છીએ. એટલે અત્રે તો તેના નિષ્કર્ષ રૂપે એટલું જ જણાવવાનું કે ઇ. સ પૂ ૩૦૪ સુધી અશોકવર્ધનનું ચિત્ત, તે સેલ્યુકસના વારંવાર થતા હુમલાને ખાળવામાં જ પરોવાઈ રહેલું હતું જેથી દક્ષિણ હિન્દમાં શું બની રહ્યું હતું તે જાણવાની પણ જ્યાં તેને પડી ન હોય ત્યાં સંભાળપૂર્વક જોવાની તો ક્યાંથી જ ફુરસદ મળે તેવું ધારી લેવાય? આ તકનો લાભ પૂર્ણોત્સંગે સંપૂર્ણપણે લીધો અને કલિંગદેશનો જે કાંઈ ભાગ હજુ મગધમાં રહેવા પામ્યો હતો તે સર્વ આંધ્ર સામ્રાજ્યમાં ભેળવી લીધો પરિણામે સ્થિતિ એવી થઇ રહી કે વિંધ્યાચળ પર્વતની ઉત્તરના સર્વ પ્રદેશ ઉપર એટલે કે પૂર્વમાં મહા નદી અને પશ્ચિમે નર્મદા નદી–તે બન્નેની ઉત્તરના હિન્દ ઉપર, મગધની આણ અને તે નદીઓની દક્ષિણના સર્વ પ્રદેશઉપર, ઠેઠ કન્યાકુમારી સુધી આંધ્રપતિની આણ, ગાજી રહી આ કથનના સત્યનીપ્રતિતિ તરીકે આપણી પાસે પૂરાવો પણ મોજુદ છે પુ ૨, પૃ ૨૭૨માં જણાવાયું છે કે સમ્રાટ અશોકે ઈ સ. પૂ ૩૧૩માં (૩૩૦–૧૭) પોતાના રાજ્યે સત્તરમા વર્ષે, ત્રીજી બૌદ્ધધર્મ પરિષદમાં ઉપસ્થિત થવા, જે બૌદ્ધ ભિક્ષુઓને સિલોનમાંથી તેડાવ્યા હતા, તેમની રૂબરૂમાં પાટલીપુત્ર નગરે પોતાના પુત્ર મહેંદ્ર અને પુત્રી સંઘમિત્રાને બૌદ્ધ દીક્ષા આપ્યા બાદ, તેમની સાથે પાછા સિલોન જવા, મહાનદીના મુખ આગળના દરિયા તટેથી તેણે તેમને વિદાય આપી હતી; આમ કરવાનું કારણ એ હતું કે તે નદીના મુખની દક્ષિણે આવેલ મુલક સમ્રાટ અશોકની આણમાં નહોતો અને જો પર રાજ્યની હદમાં પ્રવેશાય તો નવું જુનું થઈ પડે, એટલે જ સ્વરાજની છેલ્લામાં છેલ્લી હદે આવીને અટકવું પડયું હતું અને ત્યાંથી જ વહાણોમાં તેમને બેસારી સફર સફળ ઈચ્છી લીધી હતી આટલા વિવેચનથી હવે વાચકોને ખાત્રી થઈ ગઈ હશે કે, આ પૂર્ણોત્સંગના રાજ્યઅમલે સર્વ દક્ષિણ ભરતખંડનો પ્રદેશ સમાઈ જતો હતો. આ પ્રમાણેની સ્થિતિ મોડામાં મોડી

ઈ સ પૂ ૩૧૨ સુધીમા એટલે કે પોતાના રાજ્યના પ્રથમના પાચમા વર્ષ સુધીમા (ઈ સ પૂ. ૩૧૭થી ૩૧૨ સુધીમા) ઉપજાવી કાઢી હતી કદાચ તે પૂર્વે પણ તે પ્રમાણે બની રહ્યુ હોય પરતુ એમ કહેવાને આપણી પાસે કોઈ પૂરાવો નથી વળી તેનુ રાજ્ય અઢાર વર્ષ ચાલ્યુ છે, તેથી આવડા મોટા સામ્રાજ્યઉપર તે બાદ તેણે બીજા તેર વર્ષ સુધી હકુમત ભોગવીને દેહ છોડયો હતો એમ જાણવુ રહે છે આ ઉપરાત એક અન્ય પૂરાવો પણ છે તે નીચેના પારિગ્રાફથી જાણવો

અત્યારના વિદ્વાનો ભલે માને કે ન માને પણ, પુ. ૧ માં આપણે જણાવ્યા પ્રમાણે રાજા બિંબિસારે, જેમ સામાજીકક્ષેત્રે શ્રેણીબદ્ધ સુધારા દાખલ કરીને શ્રેણીક નામનુ બિરૂદ પોતા માટે મેળવ્યુ હતુ તેમ, લશ્કરી વિષયમાં પણ સુધારા દાખલ કરી તેને શ્રેણિબદ્ધ વ્યવસ્થા કરી હતી તે હકીકત સાબિત પણ થઈ ગઈ છે. આ વ્યવસ્થાના પરિપાકરૂપે તેજ શ્રેણિકના પૌત્ર ઉદયનભટે ઠેઠ દક્ષિણ-હિન્દ જીતી લીધા બાદ આગળ વધી સિલોન પણ કબજે કર્યો હતો તે તેના જીવન વૃત્તાતે જણાવ્યુ છે. વળી તે જ ઉદયનના મુખ્ય સેનાધિપતિ તરીકે નામના મેળવેલ નદવર્ધન ઉર્ફે નદપહેલાએ, કેવી રીતે સમસ્ત ભારતવર્ષ જીતી લઇ એક છત્રછાયા–under one umbrella–તળે રાજ્ય ચલાવ્યુ હતુ, તે પણ પુ ૧મા તેના વૃત્તાતે વર્ણવી ગયા છીએ આ સર્વ લશ્કરી યોજના, જે પ્રમાણે સફળ થતી જોઈએ છીએ તે રીતિએ, તેના મૂળ યોજક રાજા શ્રેણિકના બુદ્ધિચાતુર્યનુ—અથવા તેના સહાયક મુખ્ય મત્રી તરીકે કામ કરી રહેલ તેના પુત્ર અભયકુમારની દૂરદર્શી વિચારશક્તિનું, અથવા તેથી પણ આગળ વધીને કહેવાય તો બન્ને જણાએ, પિતાપુત્રે—રાજા અને મહામત્રીએ—જેમની પાસેથી આવી વ્યવસ્થા કરવાને પ્રેરણા મેળવી હતી તે મહાપુરૂષની (જુઓ પુ ૧, પૃ. ૨૬૭-૯) અગાધશક્તિનું જ, કાઇક અંશે આપણને ભાન કરાવે છે. આ વ્યવસ્થાને પુનઃ નવા સ્વરૂપે, તે સમયની જરૂરિયાત પ્રમાણે ગોઠવવાને, પેલા મહાવિચક્ષણ રાજનીતિજ્ઞ પ. ચાણક્યે સમ્રાટ ચદ્રગુપ્તના રાજ્યકાળે પ્રયાસ સેવેલો હતો, તેનો પણ કિંચિત ખ્યાલ (પુ ૨, પૃ ૨૧૩) આપણે લઈ લીધો છે. તે સર્વના તારતમ્ય તરીકે આપણે એટલુ જ કહી શકીએ છીએ કે, પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં જંગમ લશ્કરી અંગના ચાર વિભાગ પાડવામા આવ્યા હતા. પાયદળ, હયદળ–અશ્વદળ, ગજદળ–હસ્તિદળ અને રથદળ. લશ્કરી નજરે તેના સ્થાવરઅંગ તરીકે મોટા મોટા નગરને તેમજ રાજધાનીને, કિલ્લા અને કોટથી સુસજ્જિત બનાવી દેવામા આવતા, ઉપરાત વિશેષ સુરક્ષિત બનાવવા તે કોટને ફરતી ચારે બાજુ, વિશાળ ખાઇ ખોદી રાખતા, અને જરૂર પડયે, આ ખાઈને પાણીથી અથવા સળગતા અંગારાથી ભરવાની વ્યવસ્થા પણ કરી રાખતા. આવી ખાઈની લબાઇ–પહોળાઈ તથા ઊંડાઈનુ શું પ્રમાણ હોઈ શકે તેનો ખ્યાલ (પુ. ૧, પૃ ૩૦૩–૪) આપણે આપી ગયા છીએ. અત્રે તો એટલું જ જણાવવુ આવશ્યક છે કે, જે જમાનો અને જે રાજ્ય આવાં સાધનસામગ્રી વસાવી રાખવાની ગોઠવણ કરી રાખતા હશે, તેમનાં સાધનો કેવાં વિપુલ હોવા જોઈએ, તેમની કાર્યશક્તિ અને બુદ્ધિકૌશલ્ય કેવુ હોવું જોઇએ તથા તે સમયનુ ઇજનેરી વિજ્ઞાન કઇ કક્ષાએ પહોચેલુ હોવુ જોઈએ, તથા તે તે વિભાગી–વિજ્ઞાનની શાખામાં વર્તમાનકાળે આપણે આગળ વધ્યા છીએ કે કેમ તે વિચારી લઇ તે સર્વની સરખામણી કરવીકે જેથી આપણ-ને પૂર્વની પ્રજાના જ્ઞાનનો ખ્યાલ આવી શકશે. અસ્તુ.

ઉપરમાં ટાકેલ સર્વ રાજવીઓનાં–ઠેઠ શ્રેણિકથી માડી ચદ્રગુપ્ત સુધીના બસો વર્ષ સુધીના સમયે, લશ્કરની–સૈન્યની રચનાની તપાસ કરીશું તો જણાશે કે તેમાં ચારે અંગોના તત્ત્વ સમાયલા હતા અને ત્યાંસુધી હિંદુસ્તાન કોઇ પરદેશી હુમલાનો ભોગ થઇ પડયુ નહોતું. ત્યારપછી બિંદુસારના અમલના અંત ભાગમાં ગ્રીક બાદશાહ અલેક્ઝાડર ધી ગ્રેઈટે હિંદ પર પ્રથમ આક્રમણ કર્યું હતુ અને પશ્ચિમ હિંદમાનો થોડોક ભાગ જીતી લઈ ત્યા પોતાના સરદારોદ્વારા લગભગ પાસઠી સુધી (પુ ૨, પૃ. ૨૨૭–૨૪૩) રાજવ્યવસ્થા કરી હતી. પાછળથી તેમનો પગદડો અશોકવર્ધનના

આંધ્રપતિનું સૈન્યબળ

સમયે સમૂળગો કાઢી નંખાયો હતો. પરંતુ જ્યારે તેમના સરદાર સેલ્યુકસ નીકેટોરને ઈ સં. પૂ ૩૦૪મા અશોકવર્ધન સાથે સુલેહ કરી સમાધાન કરવુ પડયુ ત્યારે અને તેની રૂઈએ, તે સરદારની પુત્રી અશોકવર્ધન વેરે પરણાવી પડી હતી વળી આ યવન રાણીને પાટલિપુત્રમા અઘોમું ન લાગે તે સારૂ પિતૃપક્ષ તરફથી એક ગ્રીક એલચીની નિમણૂક પણ કરવામાં આવી હતી (પુ. ૨, અશોકનું વૃત્તાત જુઓ) આ એલચીનુ નામ મેગેસ્થિનીઝ હતુ. આ ગોઠવણને પરિણામે હિંદી લશ્કરમા તેમજ વસુલાતી ખાતામાં કાંઈક પશ્ચિમની–ગ્રીકની પદ્ધતિનુ મિશ્રણ થવા માડયુ હતુ અને સમજાય છે કે, લશ્કરી વિભાગે ચતુષ્ઠય યોજનામાથી રથવાળો અંતિમ વિભાગ કદાચ બંધ કરવામાં આવ્યો હતો નિશ્ચિતપણે જો કે ઉચ્ચારી શકીએ તેમ તો નથી, પરતુ આ મિ. મેગેસ્થિનીઝે પોતાની ડાયરીમા હિંદીસૈન્ય વિશે ટીકા કરી જે શબ્દો લખી કાઢયા છે તેમા રથ વિશે કાંઈ ઈશારો કરેલ ન હોવાથી આ પ્રમાણેનુ અનુમાન કરી જવાય છે તેમના શબ્દો[૭] આ પ્રમાણે છેઃ—"The Andhra territory included 30 walled towns, besides numerous villages and the army consisted of 100,000 infantry, 2000 cavalry and 1000 elephants... and was reputed to possess a military force, second only to that at the command of the king of the Prasii Chandragupta Maurya=આંધ્રની સત્તા પ્રદેશમા અસખ્ય ગ્રામો ઉપરાત, ગઢાકિત ૩૦ નગરો પણ હતા. તેના લશ્કરમા ૧૦૦,૦૦૦ પદાતિઓ, ૨૦૦૦ ઘોડેસ્વારો અને ૧૦૦૦ હસ્તિઓ જોડાયલા હતા . ...અને એમ કહેવાતુ હતુ કે, પૂર્વ પ્રદેશના રાજા ચદ્રગુપ્ત મૌર્યની આજ્ઞામાં જે સૈન્ય હતુ તેનાથી બીજે નબરે આ (આંધ્રપતિનુ) ગણાતુ હતુ" મતલબ કહેવાની એ છે કે, તે વખતે લશ્કરી બળમા પ્રથમ નબર મૌર્ય સમ્રાટનો હતો અને બીજો નંબર આંધ્રપતિનો હતો આ એલચીના નોધાયલા શબ્દો ઉપર આપણે જે અન્ય ઉપયોગી ટીકા કરવાની છે તે સ્વતત્ર રીતે નીચેના પારિગ્રાફે આપીશુ. અત્યારે તો રાજ્યવિસ્તારને અગે સૈન્યબળની પરિસ્થિતિ તપાસતા હોવાથી, તે પ્રશ્નને વળગી રહીને જ આપણા વિચાર દર્શાવીશુ

પુ. ૨ મા સાબિત કરવામા આવ્યું છે કે, અશોક અને પ્રિયદર્શિન બન્ને ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓ છે. એટલુ જ નહી પણ અશોકની પછી તુરત જ પ્રિયદર્શિન મગધની ગાદીએ બેઠો છે તથા અશોક દાદો થાય છે અને પ્રિયદર્શિન તેનો પૌત્ર થાય છે સમ્રાટ અશોકનો સમય ઇ સ પૂ ૩૩૦–૨૮૯=૪૧ વર્ષનો છે અને પ્રિયદર્શિનનો સમય ઇ સ. પૂ ૨૮૯ થી ૨૩૫=૫૪ વર્ષનો છે. આ પ્રિયદર્શિને કલિંગ દેશમા આવેલા ધૌલી–જાગૌડાના ખડકલેખમાં કોતરાવ્યુ છે કે, પોતાના રાજ્યે નવમા વર્ષે (ઇ સ. પૂ ૨૮૦)મા તેણે આ પ્રદેશ કલિંગપતિ શાતકરણિ પાસેથી જીતી લીધો હતો અને તેને બે વાર લડાઈમા હરાવ્યો હતો પરતુ તે બન્ને અરસ્પરસ નિકટના સગા થતાં હોવાથી તે સ્થાન ઉપર તેમને પુન સ્થાપિત કર્યા હતા. શતવહનવંશી–હવે પછીના એટલે–છઠ્ઠાના વૃત્તાતે આપણે જોઇ શકીશુ કે, બે વારની લડાઈમા પ્રથમ વખતે તેને છઠ્ઠા શાતકરણિ સાથે અને બીજી વખતે સાતમાં શાતકરણિ સાથે લડવુ પડયુ હતુ વળી પ્રિયદર્શિને દક્ષિણ હિંદમા હાલના મ્હૈસુર રાજ્યે આવેલ હસન જીલ્લામાં ચિત્તલદુર્ગ તાલુકે ત્રણ લેખો–(બ્રહ્મગિરિ, સિદ્ધાગિરિ ઈ) ઉભા કર્યા છે તેમા પોતાના રાજ્યકાળના તેત્રીસમા વર્ષનો (૩૨ ને અડધો=૩૨ાા એટલે ઇ સ પૂ ૨૫૬નો) ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ઇ સ. પૂ ૨૮૦ થી ૨૫૬ સુધી તો દક્ષિણ હિંદમા પ્રિયદર્શિનની આણ વર્તી રહી હતી પરતુ તે સમયે અકેન્દ્રિત ભાવના પ્રમાણે રાજ્યવ્યવસ્થા થઇ રહી હતી તેથી, તે તે પ્રદેશના રાજવીને પોતાના ખડિયા (ભૃત્ય) તરીકે પુનઃસ્થાપિત કરી, ચાલ્યે જતી રાજ્ય-

(૭) અ. હિં. ઈ. ત્રીજી આવૃત્તિ. પૃ. ૨૦૬

વ્યવસ્થામાં કોઈ જાતની ડખલ નાંખવામા આવતી નહોતી. એટલે શિલાલેખના પુરાવાથી સાબિત થઈ ગયું કે, છઠ્ઠો તથા સાતમો આંધ્રપતિ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના અમુક સમય માટે ખંડિયા હતા જ. વળી તેમના સિક્કાઓ કૃષ્ણાનદીના મુખપ્રાંતોમાથી તથા સમુદ્રતટ–કોરોમાંડલ કોસ્ટવાળા પ્રદેશમાંથી મળી આવે છે તે ઉપરથી સમજાય છે કે તે સર્વ પ્રદેશ ઉપર તેમની સત્તા પણ હતી જ. બીજી રીતે સમજવુ રહે છે કે, જ્યારે આવા પરાજીત રાજાઓ ભલે રાજ્યવ્યવસ્થા ચલાવ્યે જાય છે, પરતુ "ભૃત્યા=ખંડિયા" હોવાથી તેમને અમુક પ્રકારનુ–ભલે નામનું હશે, પણ હોય તો ખરૂ જ–બંધન હોય જ, જેથી કરીને તેઓ સ્વતત્ર રીતે વર્તી ન શકે એટલે કે છઠ્ઠો આંધ્રપતિ ઇ. સ પૂ ૨૮૦માં સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનો ખંડિયો બન્યો, તે પૂર્વે જ તે પ્રદેશનો સ્વામી થઇ ચૂકયો હોવો જોઈએ. વળી પાંચમા આંધ્રપતિ માઢરીપુત્રના સિક્કાથી (પુ. ૨, પૃ. ૧૧૦ આંક ૫૯) તેમજ છઠ્ઠા આંધ્રપતિના સિક્કાથી (પુ ૨, પૃ ૧૧૨ આક ન ૬૩) સમજાય છે કે, બન્ને ભલે પ્રતાપી પુરુષો થયા છે, પરતુ પાચમો વિશેષ પ્રબળ અને પરાક્રમી હતો. એટલે એમ જ અનુમાન કરવુ રહે છે કે, આ પ્રદેશ ઉપર પ્રથમ સત્તા, પાચમા આંધ્રપતિના સમયે જ થવા પામી હોવી જોઈએ વળી પાચમાના સમયે જ સયોગો સાનુકૂળ હતા તે આપણે પૃ. ૧૬૫માં પુરવાર કરી ગયા છીએ એટલે સ્વીકારવુ રહે છે કે, પાચમાએ ઇ. સ. પૂ ૩૧૨ સુધીમા તે પ્રદેશ જીતી લીધો હતો. તે બાદ છઠ્ઠાની સત્તા તે પ્રદેશ ઉપર સ્વતત્ર રીતે થોડો વખત જામી રહી હતી પરતુ. ઇ. સ પૂ. ૨૮૦ની સાલમા પ્રિયદર્શિનનો ખંડિયો બનતા, તેની સત્તામા તેટલે દરજ્જે કાપ પડયો હતો.

મેગેસ્થેનીઝના શબ્દોથી ઉદ્દભવતા વિચારો

પાટલિપુત્ર દરબારે યવનપતિ સેલ્યુકસ નીકેટોરે પોતાની પુત્રીની સાથે જે મેગેસ્થેનીઝ નામનો એલચી મોકલ્યો હતો, ને જેણે આંધ્રપતિના લશ્કરીબળનો ચિતાર આપતું વર્ણન કર્યું છે તેને લગતા શબ્દો, અર્લી હિસ્ટરી ઑફ ઇન્ડિયાના લેખક પેલા પ્રખ્યાત ઇતિહાસવિદ્ મિ. વિન્સેન્ટ સ્મિથે જે લખ્યા છે તે સદાબરાજ પૃ. ૧૬૭માં આપણે ઉતારી બતાવ્યા છે તેના ઉપર આપણે જે ટીકા કરવાની હતી તે અત્રે જણાવવાનું ત્યા આગળ સૂચન કર્યું છે, એટલે તે પ્રકરણ હવે હાથ ધરીશું.

તેમાંના બીજા શબ્દો સાથે આપણે સંબંધ નથી. માત્ર આદિમા The Andhra dynasty (આંધ્રવંશ) અને અંતમાં the Prasii Chandragupta Maurya (પૂર્વપ્રદેશના રાજા ચદ્રગુપ્ત મૌર્ય) એવા જે શબ્દો જણાવેલ છે તે વિશે જ કહેવાનુ છે પ્રથમ "આંધ્રવશ" પરત્વે કહીશુ. જ્યારે મેગેસ્થેનીઝે આ શબ્દ વાપર્યા છે અને તેનુ વર્ણન કર્યું છે, ત્યારે એટલુ તો સાબિત થઈ ચૂકયું જ ગણાય કે, તેના સમયે (ઇ. સ. પૂ. ૩૦૪મા) તે વશનું લશ્કરીબળ તેટલી કક્ષાએ પહોંચ્યું હતુ જ. બીજી હકીકત એમ પણ સમજવી રહે છે કે, જ્યારે તે સમયે એવડોમોટો અને પ્રબળ દરજ્જો ધરાવતો આંધ્રવશનો ગણાવ્યો છે ત્યારે તે સ્થિતિએ પહોચતા પહોચતા પણ તેને કેટલોયે સમય વ્યતીત થઈ ગયો હોવો જોઇએ કહેવાની મતલબ એ છે કે, આંધ્રવશની આવી જાહોજલાલીનો સમય જ્યારે ઇ. સ. પૂ. ૩૦૪માં તેણે નોંધ્યો છે ત્યારે તે વશની આદિ તો કેટલાયે વર્ષો પહેલા થઈ ગઈ ગણવી જોઇએ બીજી બાજુ, ઇતિહાસ બાપોકાર જાહેર કરે છે કે, આંધ્રવશનો આદિપુરૂષ રાજા શ્રીમુખ હતો. એટલે સિદ્ધ થઇ ગયું કે શ્રીમુખનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૩૦૪ પૂર્વે ઘણા ઘણાં વર્ષો ઉપર થઈ ગયો છે. પરતુ હાલના ઇતિહાસકારો હાથીગુફાના રાજા ખારવેલના શિલાલેખમાની અમુક પક્તિનો ભાવાર્થ બેસારીને એવુ માનતા થયા છે કે શુગવશી પુષ્યમિત્ર (જેની હૈયાતી ઇ સ પૂ. ૧૮૮ તેમણે નોધી છે) અને રાજા શ્રીમુખ તથા ખારવેલ–બધા સમસમયી હોઈ તેમનો સમય પણ ઇ. સ. પૂ ૧૮૮નો જ ગણવો. આ માન્યતા ઉપર કાંઈ પણ ટીકા કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. વાચક પોતે જ વિચારી શકે તેમ છે.

હવે બીજા શબ્દો "પૂર્વપ્રદેશના રાજા ચદ્રગુપ્ત મૌર્ય" જે લખાયા છે તે પરત્વે આપણા વિચાર જણાવીએ પ્રથમ દરજ્જે આપણે સ્વીકાર કરી લઇએ કે, આ શબ્દો મિ સ્મિથના ઉચ્ચારેલ છે. તેમણે તે

શબ્દો મેગેસ્થેનીઝની ડાયરીમાના અસલ તરીકે લીધા છે કે સ્વમતિ અનુસાર ભાવાર્થ–અનુવાદ તરીકે લખ્યા છે તે આપણે જાણતા નથી પરંતુ એક જવાબદાર વ્યક્તિ તરીકે તેમજ કાળજીવાળા પૂર્ણ અભ્યાસી અને ઈતિહાસના પરિશિલન વૃત્તિવાળા પુરૂષ તરીકે વિન્સેન્ટ સ્મિથની જે ખ્યાતિ જામેલી છે તે જોતા સહજ ધારી શકાય છે કે, ભલેને શબ્દો અસલ તરીકે ન હોય અને અનુવાદરૂપે જ હોય, છતા તદન વિચાર અને આધારપૂર્વક તો લખાયલા હોવા જ જોઈએ એટલે તે ઉપરથી જે ઘટના ઘટાવાય, તેને ઐતિહાસિક સત્ય તરીકે સ્વીકારી લેવામા જરાયે ક્ષોભ પામવાનુ રહેતુ નથી આ શબ્દો કેમ જાણે મેગેસ્થેનીઝના મહોમાથી જ નીકળ્યા હોય એમ દેખાય છે, વળી વિચાર દર્શાવવાનો સામાન્ય નિયમ તો એ છે કે, જો પોતાના સમયે એટલે કે પોતાના રાજાના અમલ દરમ્યાન બનેલ બનાવનું વર્ણન કરવુ પડતુ હોય તો, "આપણા રાજાના વખતે" કે તેવુ જ ભાવાર્થસૂચક કોઈ વિશેષણ જોડીને તે બોલવુ જોઈ એ, તેને બદલે અહીં તો મેગેસ્થેનીઝ પોતે વર્ણન કરે છે છતા, "આપણા રાજાના સમયે" શબ્દ ન લખતા, કોઈ ત્રીજા પુરૂષના સમયનુ જ કેમ જાણે વર્ણન લખતો ન હોય તેમ "પૂર્વપ્રદેશના રાજા મૌર્ય ચદ્રગુપ્ત"નું નામ સ્પષ્ટપણે બતાવ્યુ છે જેનો અર્થ તો એ થવો રહે છે કે, મેગેસ્થેનીઝ અને ચદ્રગુપ્ત બન્નેનો સમય નિરનિરાળો છે એટલુ જ નહી, પણ ચદ્રગુપ્ત તે મેગેસ્થેનીઝનો પુરોગામી જ ગણવો રહે આ પ્રમાણે ખુદ મેગેસ્થેનીઝનુ મતવ્ય થયુ કહેવાય જ્યારે વિદ્વાનોની વર્તમાનકાળે માન્યતા એવી છે કે, જે મગધપતિ પજાબની એક સરિતાતટે અલેકઝાડર ધી ગ્રેઈટને મળ્યો હતો તેનુ નામ સેંડ્રેકોટસ હતુ, તેને જ સેલ્યુકસ નિકેટોરે પોતાની પુત્રી પરણાવી હતી અને તેના જ દરબારે મેગેસ્થેનીઝ એલચી તરીકે રહ્યો હતો અને સેંડ્રેકોટસ નામની વ્યક્તિનુ હિંદીનામ ચદ્રગુપ્ત હતુ મતલબ કે ચંદ્રગુપ્ત અને મેગેસ્થેનીઝને વિદ્વાનો સમકાલિન ગણાવે છે જ્યારે મેગેસ્થેનીઝ ખુદપોતે ચદ્રગુપ્તને પોતાનો પુરોગામી કહે છે તો સાચુ કોણ ? કે પછી સેડ્રેકોટસનો અર્થ ચદ્રગુપ્ત કરવામા વિદ્વાનોએ ભૂલ ખાધી છે. અમારા મત પ્રમાણે સેંડ્રેકોટસ એટલે ચદ્રગુપ્ત નહીં પણ ચડાશોક–સેન્ડેશોક, સેન્ડેશોકસ એટલે અશોક જેને કહેવામા આવે છે તે અશોકવર્ધન પોતે સમજવો અને તેના જ સમયે ઉપર વર્ણવેલા સર્વ બનાવો બનવા પામ્યા હતા (જુઓ પુ. ૨ મા અશોકનુ જીવન ચરિત્ર)

પાછું રાજપાટ વિશે

ચતુર્થપરિચ્છેદે રાજનગરના સ્થાન વિશે ચર્ચા કરીને આપણે એવો અનુમાન દોરી બતાવ્યો છે કે, તે માટે ત્રણ સ્થાનો જ દાવો કરી શકે તેમ છે પૈઠ, વરગુળ–અમરાવતી અને વિજયનગર. તેમાનું વિજયનગર તો, જ્યારથી તે વશની બે શાખા પડી ગઈ ત્યારથી એક શાખાનું રાજનગર થવા પામ્યુ હોય એમ સ્પષ્ટપણે દેખાય છે જ્યારે પૈઠ તો અસલથીજ ગાદિનુ સ્થાન હશે અને વરગુળ તથા અમરાવતી (બન્ને સ્થળો રાજનગરના ગણાય કે તે બન્ને પાસે પાસે હોવાથી, તેમાનુ એક જ પાટનગર હતુ અને બીજુ તો, નામની પૂરી માહિતી ન હોવાથી માત્ર કલ્પિતરીતે ઉભુ કરી વાળ્યું છે; ગમે તે સ્થિતિ હોય આપણે સલામત રસ્તો ગ્રહણ કરી બન્નેને સાથે જોડી દીધા છે) તો સમય જતા જ્યારે વિશેષ વિસ્તારવત પ્રદેશ ઉપર સ્વામિત્વ મળ્યુ ત્યારે રાજ ચલાવવાની અનુકૂળતા સાચવવા માટે ફેરફાર કરી પસંદ કરવામા આવ્યુ હશે એવુ જણાવવામા આવ્યુ છે ઉપરાત આ રાજાઓના શિલાલેખો તથા સિક્કાઓ જે અદ્યતન પ્રાપ્ત થયા છે તેમાના આદિરાજાઓના કેટલાક દક્ષિણહિંદના પૂર્વ તરફના વિભાગમાથી મળી આવ્યા છે ત્યારે કેટલાક પશ્ચિમ તરફમાથી પણ મળી આવ્યા છે તેવી જ રીતે મધ્યમ અને અંત વિભાગી રાજાઓની બાબતમા પણ બનવા પામ્યુ લાગે છે. એટલે એવુ કાંઈક અનુમાન દોરવુ પડે છે કે, વારવાર રાજનગરનું સ્થાન–પૈઠ અને વરગુળ કે અમરાવતી–ફેરવવા જરૂર પડી હોવી જોઈએ પછી તે રાજકીય કારણને લીધે હોય કે હવામાનને લીધે હોય કે તેથી પણ નિરાળા કારણને લીધે હોય તે જુદી વસ્તુ છે. આપણે તે બાબતમા ઊંડા ઊતરીને કાંઈ નિશ્ચયપૂર્વક ઉચ્ચારણ કરી શકવાની

સ્થિતિમા નથી. એટલે હાલ તો આ પ્રમાણે સારરૂપે જણાવીને, કયું સ્થાન કયા રાજાના સમયે, રાજપાટ તરીકે માન્ય રહ્યાનુ વિશેષ સંભવિત છે તે જો શોધી શકાય તો તેમ કરવા કોશિષ કરીશુ.

આદિપુરૂષ શ્રીમુખે પૈઠમા જ ગાદી કરી હતી તે સર્વમાન્ય અને સુવિદિત છે એટલે તેની ચર્ચા કરવી નિરર્થક છે. પરતુ ત્યાથી વરગુળ—અમરાવતીમા ગાદી પ્રથમ કયારે લઈ જવામા આવી તે વિવાદભર્યું દેખાય છે. અત્યારે વિદ્વાનોના મોટા ભાગની માન્યતા એમ બધાઈ છે કે, રાણી બળશ્રીએ જે નાસિકનો લેખ કોતરાવ્યો છે અને તેમાં (ચતુર્થ પરિચ્છેદે લેખ નં ૭) ગૌતમીપુત્રે "destroyed the Sakas and restored the glory of" શબ્દો (લેખ નં. ૩૩–૩૫) વાપર્યા છે તેનો અર્થ એમ બેસાર્યો છે કે, નહપાણના સમયે તેના જમાઈ રૂષભદત્ત તથા પ્રધાન અયમે શતવહનવશી ઉપર જીત મેળવી (જુઓ લેખ નં. ૩૫) ત્યાં દાન દીધું છે તે એટલા માટે કે (૧) જીત કર્યાનું સ્મરણ—સ્મારક પણ રહે; (૨) તેમ જ તે જગ્યા પ્રથમ શતવહનવશીઓના કબજામાં હતી તેને—બલ્કે રાજગાદી બેસવીને—છોડી દઇને દેશના કોઈ અજ્ઞાતસ્થળે ભીતરમાં લઈ જવી પડી હતી તે પ્રસંગ, પરાજીતપક્ષને એક મોટા કલકરૂપ ગણાતો રહી સાક્ષી આપ્યા કરે, (૩) તથા આ લાગેલ કલક પરાજીત પક્ષમાંના એક રાજવી ગૌતમીપુત્ર શાતકરણીએ ગાદીપતિ બન્યા બાદ સ્વપરાક્રમથી, પેલા વિજેતા પક્ષવાળા નહપાણ ક્ષહરાટનું અને રૂષભદત્તશકના સ્વધર્મીઓનું (નાસિક લેખ નં. ૭માં જણાવ્યા પ્રમાણે હરાવીને) જડમૂળથી નિકદન કાઢી નાંખ્યુ હતું જેથી તે કલંક નિર્મૂળ થયેલ ગણાય. (૪) વળી રાજગાદી જે અજ્ઞાતસ્થળે લઇ જવામા આવી હતી તેને પાછી અસલના સ્થાને, ત્યાથી થયેલ ભાગતોડ સમરાવી કરીને તેમ જ તે નગરને તદ્દન નવું સ્વરૂપ આપીને તે લઈ આવ્યો હતો એમ બતાવી શકાય. આ પ્રમાણે બધો પ્રસંગ ગોઠવી કાઢયો છે, છતા કબૂલ રાખીએ કે આ પ્રમાણે જ ખરી સ્થિતિ હતી, તો શતવહનવશીને લાગેલ કલકનો અથવા પૈઠથી ગાદી ખસેડીને અમરાવતી લઇ જવાનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૧૧૪નો, અને નિર્મૂળ કરાયાનો એટલે અમરાવતીમાંથી પાછી પૈઠમાં રાજગાદી આવ્યાનો સમય ઇ. સ. પૂ ૫૩નો, ગણાશે પરતુ આપણે નીચેના પારામાં સાબિત કરીશુ કે તે માન્યતા ભૂલભરેલી છે.

જ્યારે બે વચ્ચે કોઇ પણ પ્રકારની લડાઇ જાગે છે ત્યારે તે કેવળ પૈસો (જર) કે સત્તા (જમીન) મેળવવા માટે લડાય છે એવી અત્યારે જે માન્યતા દુનિયાભરમાં ફેલાઈ રહી છે, તેવુ પ્રાચીનકાળે નહોતુ જ. તે આપણે પુ. ૧, પૃ ૭ માં "જર, જમીન અને જોરૂ તે ત્રણે કજીયાના છોરૂ"વાળી જે ઉક્તિ વપરાવા લાગી છે, તે ત્રણે વસ્તુના સમય પરત્વે, તેજ પૃષ્ટે ટીકા નં. ૧૧ માં વિશેષ સ્પષ્ટિકરણ કરી બતાવ્યુ છે. જે ઉપરથી સમજાશે કે પ્રાચીન સમયે લડાઈઓ પ્રધાનપણે જોરૂ નિમિત્તે જ થતી હતી. જમીન સત્તાભૂખનું કારણ તો પાછળથી તેમા ઉમેરાયુ છે. તેનો સમય વહેલામાં વહેલો આંકો તોયે ઇ. સ. પૂ. ની પ્રથમ સદીથી ઈ. સ. ની બીજી સદી મૂકી શકાય, અને આ સમય પણ ઉત્તર હિંદ વિશે જ સમજવો રહે છે કે જ્યાં પરદેશીઓ સાથેના સંપર્કને લીધે તેવી ભાવના કાંઇક ઉતાવળે પ્રવેશવા પામી હતી. જ્યારે દક્ષિણ હિંદ તો આવી અથડામણો અને પરદેશીઓના હુમલાથી કેટલાય વધારે લાંબા વખતસુધી તદ્દન અલિપ્ત રહેવા પામ્યો હતો; જેથી ત્યા તેવી ભાવનાનો ઉદય તેથી પણ મોડો થવા પામે તે દેખીતું છે આપણે અત્યારે દક્ષિણ હિન્દનો જ પ્રશ્ન વિચારી રહ્યા છીએ, એટલે કબૂલ કરવું રહે છે કે નહપાણે કે તેના પ્રધાને દક્ષિણ હિન્દ ઉપર જે સમયે (ઇ સ. પૂ. ની બીજી સદીમાં) જીત મેળવી હતી તે સમયે કાઇ જમીનની ભૂખ નહોતીજ. પરન્તુ શિલાલેખવાળા છઠ્ઠા પરિચ્છેદના ઉપસંહારમા જણાવી ગયા પ્રમાણે, ધાર્મિક કારણના પરિણામરૂપ તે હતી. વળી આપણા આ કથનને બીજી અનેક રીતે ટેકો પણ મળી રહે છે, જેમકે (૧) ઈ. સ. પૂ ૧૧૪ની પહેલાં કેટલાય વખતપૂર્વે થયેલ શતવહન વશીઓની સત્તા પૂર્વ હિંદમાં જામી પડી હતી, તે આપણે તેઓના શિલાલેખ અને સિક્કાઓથી (પુ. ૨ મા તૃતીય પરિચ્છેદ અને આ પુસ્તકે પાંચમો તથા છઠ્ઠો પરિ-

ચ્છેદથી) જાણી શકયા છીએ. એટલે લગભગ ચોકસાઇથી કહી શકાશે કે, તેમણે રાજ્ય ચલાવવા સુગમ થઇ પડે તે માટે પૈઠણમાથી કયારનીએ ગાદી ફેરવીને તે પ્રદેશમાં લાવી મૂકી હતી અને જો તેમજ હતુ તો પછી ઈ. સ પૂ ૧૧૪ માં નહપાણે જીત મેળવવાથી જ –એટલે રાજદ્વારી કારણને લીધેજ–તેમને રાજપાટનું સ્થળ ફેરવવુ પડયુ હતુ તે પ્રશ્ન આપોઆપ ઉડી જાય છે (૨) વળી નહપાણ–ઋષભદત્ત અને અયમે; નાસિક, કન્હેરી, કાર્લા અને જુન્નેર ઇ ઈ. વાળા જે પ્રદેશમા શિલાલેખો કોતરાવ્યા છે તે સર્વ પ્રદેશ ગોદાવરી જીલ્લાનો છે. આ સમયે તેને ગોવરધનસમય તરીકે ઓળખાવવામા આવતો હતો કે જ્યા ત્રિરશ્મિ પર્વતના ગિરિશૃંગો આવેલા છે આ પર્વતો ઉપર અનેક ઋષિ, મુનિઓ અને તપસ્વીઓ ગુફાઓમા વસી, સ્વાધ્યાય કરી, આત્મ કલ્યાણ સાધતા હતા અને તેમને તે કાર્ય કરતા છતા ઉદરનિર્વાહની જરાયે અડચણ કે મુશીબત ન પડે તે માટે, રાજાઓ તથા જનસમાજ અનેક પ્રકારે દાન આપી તે બોજો પોતા ઉપર વહોરી લેતા હતા. આ વિશેની ખાત્રી શિલાલેખમા આલેખાયલી હકીકત નિઃશકપણે અને સ્પષ્ટ પણે આપણને કરી આપે છે (૩) ત્રિરશ્મિ પર્વતનુ બીજુ નામ રૂક્ષવત્ (રથાવર્ત) ઉર્ફે રૂક્ષ હોવાનુ સમજાય છે કે જ્યા તે સમયના અનેક જૈનસાધુઓ અનશન કરી સ્વર્ગે ગયાનુ[૮] જૈન સાહિત્ય ગ્રથોમા જણાવાયુ છે. વળી આપણે સિક્કાઓથી તથા અન્ય પુરાવાથી એટલુ તો જાણી ચૂકયા છીએ કે નહપાણ વિગેરે (પુ. ૩મા તેનું વૃત્તાત) તેમજ શતવહનવશીઓમાના કેટલાય રાજાઓ (પુ ૨ તેમના સિક્કા તથા આ પુસ્તકે તેમનાં જીવનવૃત્તાત જુઓ) જૈનધર્માનુયાયીઓ હતા. એટલે તેઓ સર્વે પોતાના ધર્મના અનુષ્ઠાન કરતા ઋષિ–મુનિ–સાધુઓની સર્વ પ્રકારની સગવડતા સાચવે, તેમજ તે સ્થાનોને અતિ પવિત્ર તીર્થધામરૂપે માને, તે સમજી શકાય તેવું છે આ પ્રકારે ઉપર નિર્દિષ્ટ થયેલ ત્રણે, તેમજ અન્ય પુરાવાથી સાબિત કરી શકાય છે કે ત્રિરશ્મિ શૃંગવાળા પ્રદેશની લડાઇઓ પાછળ, રાજકીય નહી પણ સ્પષ્ટપણે ધાર્મિક આશય જ રહેલો હતો. એટલે રાજકીય કારણે લડાઇઓ લડાયી હોવાની માન્યતા ફેરવવી રહે છે હવે પાછા આપણે મૂળ વિષય ઉપર આવી જઇએ.

જ્યારે પૈઠમાથી અમરાવતી પ્રદેશમા ગાદી ફેરવ્યાનું ઇ. સ. પૂ ૧૧૪મા નહી, પણ તે પૂર્વેના સમયે થયું હોવાનું દેખાય છે ત્યારે, તેમ કયારે બનવા પામ્યું હોવુ જોઈએ તે પ્રશ્ન પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જ ઉકેલ માગે છે આ નક્કી કરવા માટે, કયા કયા શાતકરણિના વખતમા તે પ્રદેશ, પાસેના રાજવીઓની ખાસ કરીને કલિગપતિઓની–કેમકે, અમરાવતીવાળો ભાગ જે કૃષ્ણા જીલ્લા તરીકે ઓળખાવાય છે તે સામાન્ય રીતે કલિંગની આણમા જ રહેતો આવ્યો છે–એવી પરિસ્થિતિ ઉભી થવા પામી હતી કે જ્યારે, તેઓ પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર વધારવાને શક્તિવાન થયા હોય! તે મુદ્દો વિચારવો પડશે. પ્રસંગોપાત આપણે તે કહી પણ ગયા છીએ, છતાં સમગ્ર રીતે એક જ સ્થાને તેની તપાસ કરવી ઠીક પડે માટે ફરીને યાદ આપીએ. તે નીચે પ્રમાણેઃ—

(૧) મગધપતિ નંદ નવમાના સમયે ઇ. સ પૂ. ૪૧૫ની આસપાસ, તે વખત શ્રીમુખ શાતકરણિના રાજ્યનો અંત અને ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીના રાજ્યની આદિનો સમય ગણાશે.

(૨) કલિગપતિ ખારવેલનુ મરણ ઈ. સ. પૂ ૩૯૨મા નીપજ્યુ ત્યારથી માંડીને ઈ. સ. પૂ. ૩૬૦માં તેના ચેદિવંશનો અંત આવ્યો ત્યાસુધીના ૩૦–૩૨ વર્ષનો ગાળો; આ વખતે મગધપતિ તરીકે ચદ્રગુપ્ત સમ્રાટ અને થોડા સમય માટે તેના પુત્ર બિંદુસારના રાજ્યનો પ્રથમ ભાગ હોવાનુ ગણાશે અને આંધ્રપતિ

(૮) પૃ. ૧૦૩ ટીકા નં. ૩૭ થી જણાશે કે વજ્રસૂરિ રથાવર્ત ઉપર સ્વર્ગે ગયા છેઃ તેવી જ રીતે તેમના પરિવારમા વજ્રસેનસૂરિ પણ ગયા છેઃ અરે કહો કે, મૌર્ય ચદ્રગુપ્ત સમ્રાટે જૈન દીક્ષા લઈ દક્ષિણ હિંદમા પોતાના ગુરુસાથે વિહાર કર્યો હતો ત્યારથી દક્ષિણ હિંદનો આ ભાગ એક તીર્થસ્થાન તરીકે અતિ ખ્યાતિમા આવી ગયો હતો;

તરીકે, ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીનો પાછલો ભાગ, શ્રીકૃષ્ણનો આખો સમય અને વદસતશ્રીના રાજ્યે પ્રથમના ૧૦-૧૨ વર્ષ જેટલો ભાગ રોકાએલ ગણાશે

(૩) ઈ સ. પૂ. ૩૪૭ આસપાસ ને તે બાદ; તે સમયે બિંદુસારના રાજઅમલનો પાછલો ભાગ તથા અશોકનો રાજઅમલ ગણાશે.

ઉપર પ્રમાણે ત્રણ સમયે, રાજક્રાંતિ થઈ હતી એમ સમજાય છે. તેમાની પ્રથમ વેળાએ ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી ભલે પોતાને વિલિવાયકુરસ લેખવે છે, પરતુ તેના કોઈ શિલાલેખ કે સિક્કા એવી બાબતની ખાત્રી નથી આપતા કે કૃષ્ણા નદીવાળો પ્રાંત તેના તાબામા આવ્યો હોય. બીજા સમયે ચંદ્રગુપ્ત સમ્રાટનો પ્રબળ પ્રતાપી અમલ ચાલુ હતો. તેણે તો ઉલટું કલિંગપતિ-ખારવેલના વંશને પણ હરાવી દીધો હતો એટલું જ નહીં પણ તેના વંશનો અંત આવતા, ઠેઠ દક્ષિણે કન્યાકુમારી સુધીનો મુલક મગધસામ્રાજ્યમા ભેળવી દીધો હતો. એટલે વચ્ચે આવતો કૃષ્ણા નદીવાળો ભાગ તો તેની આણમા જ રહી જવા પામ્યો હતો તે સહજ સમજી શકાય તેવું છે. અને તે બાદ બિંદુસારના રાજ્યઅમલની શરૂઆતમાં પ ચાણક્યની દોરવણી હોવાથી સામ્રાજ્યની સ્થિતિ મજબૂતપણે ટકી રહી હતી. એટલું જ નહીં પણ આંધ્રપતિને ઉલટા મગધના "ભૃત્યા" તરીકે રહેવું પડ્યું હતુ, એટલે રાજ્યવિસ્તાર વધારવાની તેમની સ્થિતિ થવા પામી હોય તેવો તો વિચાર જ ક્યા કરવો રહે છે? આ પ્રમાણે પ્રથમના બન્ને સમય બાદ જતા, માત્ર ત્રીજાની જ વિચારણા કરવી રહે છે. તે વખતે પ. ચાણક્યનુ મરણ થઈ ગયુ હતુ અને મગધ સામ્રાજ્યે જ્યાં ને ત્યાં બળવા જેવી સ્થિતિ થઈ જવા પામી હતી. એટલે સમજી શકાય તેમ છે કે, વદસતશ્રી શક્તિશ્રી શાતકરણિએ કૃષ્ણાનદીના મુખવાળો ભાગ પોતાની સત્તામા લઈ લીધો હોય આ વિષેની ઠીક-ઠીક ચર્ચા આપણે પૃ. ૬૪-૬૫ ઉપર પણ કરી ચૂક્યા છીએ કે જે સ્થિતિને લીધે સમ્રાટ અશોકવર્ધનને, સિલોન જતા બૌદ્ધ સાધુઓના મડળને મહાનદીના મુખ પાસેથી વિદાય દેવી પડી હતી. એટલે સાબિત થાય છે કે, વદસતશ્રીના રાજઅમલે જ આ અમરાવતીવાળો ભાગ-પ્રથમમા પ્રથમ આંધ્ર સામ્રાજ્યમાં આવ્યો હતો. તે પ્રદેશમાથી તેના મળી આવતા સિક્કાથી તે વાતને પુષ્ટિ પણ મળે છે. છતા પ્રશ્ન એ ઉભો થાય છે કે, તેણે મુલક જીતી લીધો-તાબે કર્યો-એટલે ગાદી પણ ફેરવી નાંખી એમ તો ન જ કહી શકાય; કેમકે તેવા ફેરફારની અગત્ય જણાતા, તેમજ તેનો અમલ કરતા કરતા પણ કેટલાય વર્ષ વીતી જાય જ, એટલે આપણે વદસતશ્રીને બદલે, તેના પુત્ર માઢરીપુત્રના સમયે રાજગાદી ફેરવ્યાનુ નિશ્ચિતપણે માનીએ તો તદ્દન સહીસલામત માર્ગ લીધો ગણાશે આખીએ ચર્ચાનો સાર એ થયો કે—

(૧) શ્રીમુખે ઇ. સ. પૂ. ૪૨૭ માં પૈઠમા ગાદી કરીને વંશની સ્થાપના કરી હતી.

(૨) અને માઢરીપુત્ર શાતકરણીએ ઈ. સ. પૂ. ૩૧૭ આસપાસ (અથવા તેથી પણ વહેલી જો હોય તો વદસતશ્રીએ ઈ. સ પૂ ૩૪૭ બાદ જ) અમરાવતીમા ગાદી ફેરવી નાખી હતી અમરાવતીમાથી પાછી પૈઠમાં ક્યારે લાવવાની જરૂર પડી હતી તે મુદ્દો હવે વિચારીશું.

ઈ. સ. પૂ. ૩૧૭થી માંડીને આસરે બસો વર્ષ સુધી એટલે ઠેઠ ઈ. સ. પૂ. ૧૧૪ના અરસામા જ્યારે અવંતિપતિ નહપાણે આંધ્રપતિને રંજાડવા માડયા ત્યાસુધીમાં, કોઈએ પણ તેમના સામુ જોયું હોય તેવું ઇતિહાસના પૃષ્ઠે નોધાયું જણાતુ નથી; કેમકે તે કાળ મગધપતિ અશોકપછી સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને ગાદી જ અવંતિમા આણી હતી એટલે કે, મગધને બદલે હવે અવંતિ સામ્રાજ્યની હાકલ વાગવા માંડી હતી, આ પ્રિયદર્શિને જો કે દક્ષિણ હિંદના નાકા સુધીનો પ્રદેશ પોતાની સત્તામા આણ્યો હતો, પરતુ તે અકેન્દ્રિત રાજ્યની ભાવનાવાળો હોવાથી તેણે તાબે કરેલ સર્વ મુલકના રાજવીઓને તેમના મૂળ સ્થાને પુનઃસ્થાપિત કરી દીધા હતા. એટલે તેવા સંજોગોમાં આંધ્રપતિઓ ભલે ભૃત્યા કહેવાતા હતા પરંતુ તેમને રાજગાદી ફેરવવી પડી નહોતી જ. પ્રિયદર્શિન પછી મૌર્યવંશની પડતી થવા માડી હતી અને તે બાદ

શુંગવંશની સત્તા અવંતિપતિ તરીકે દૃઢ થઇ હતી. તેમનો ઇતિહાસ જાણી ચૂક્યા છીએ કે તેમની સત્તા ઉત્તરહિંદમાં જ પ્રસરી રહી હતી તે બાદ નહપાણ ક્ષહરાટનો રાજઅમલ ૪૦ વર્ષ સુધી અવંતિ ઉપર ટકવા પામ્યો હતો તેના સમયે આંધ્રપતિની સાથે ટંટા બખેડા થવા પામ્યા હતા અને નાસિક જીલ્લાની કેટલીક જમીન તેમને ગુમાવવી પડી હતી તેટલુ ખરૂ (જુઓ તેના વૃત્તાંતે—તથા શિલાલેખ નં ૩૩–૩૫) પરન્તુ રાજનગર અમરાવતીવાળુ સ્થાન તો તદ્દન નિર્ભય જ રહેવા પામ્યુ હતુ એટલે ત્યાસુધી રાજગાદી તેને તે જ સ્થાન ઉપર હતી એમ નિર્વિવાદિતપણે સાબીત થઇ ગયુ ગણાશે

નહપાણ પછી અવંતિ ઉપર ગર્દભીલ વંશની સત્તા આવી છે. તેમની સાથે શતવહનવંશીઓને ગાઢ મિત્રાચારી હોવાથી, તેમની સત્તા ઉપર બીલકુલ કાપ પડવા જેવુ બને તે અસંભવિત છે, ઉલટુ પ્રસંગોપાત શાતવહનવંશીઓ ગર્દભીલોને રાજકારણમા જરૂર પડતા, પડખે ઉભા રહ્યાના દૃષ્ટાંતો નોંધાયા જડી આવે છે. તેમ વળી બન્ને જૈનધર્મ પાળતા હતા એટલે પણ કોઇને એક બીજા ઉપર આક્રમણ લઇ જવાનું કારણ મળવા શક્ય નથી. આ સ્થિતિ એમને એમ નં ૨૩ વાળા શીવસ્વાતિના આરંભકાળ સુધી ટકી રહેવા પામી દેખાય છે તેનો જન્મ દંતકથા પ્રમાણે દૈવી સંયોગમા થયેલ હોવાથી તેના સમયે જબરદસ્ત ધર્મક્રાંતિ થઈ હોવાનું લેખવુ રહે છે (જુઓ આગળના પરિચ્છેદે નં. ૭ નું જીવનવૃત્તાંત) અને તેથી રાજ્યધર્મ તરીકે વૈદિકધર્મ સ્વીકારાયો છે. જેથી સ્વભાવિક છે કે, જે મિત્રાચારી ગર્દભીલપતિઓ સાથે શાતવહનોને ચાલી આવતી હતી તેમા ભંગાણુ પડવા લાગ્યુ હતુ. એટલે સંભવિત છે કે, આ શીવસ્વાતિએ ગાદી અમરાવતીમાથી ખસેડીને, ગર્દભીલની સરહદ ઉપર હુમલો લઈ જવાને સગવડ પડે તે હેતુથી, બન્નેની હદની બને તેટલી નજીકની જગ્યાએ, પણ પોતાની હકુમતમા ગણાય તેમ, પાછી પૈઠમા આણી હશે–પરતુ તે સમયે મહાપ્રભાવશાળી અને પરાક્રમી ગર્દભીલો ગાદી ઉપર હોવાથી, આ શતવહનવંશીની બહુ કારિગીરી ચાલી લાગતી નથી, છતા જ્યારે નં. ૨૩ પછી નં ૨૪ ગાદીએ આવ્યો અને તેનુ મરણ પણ ઈ સ ૯૯મા નીપજતા નં. ૨૫ વાળો ચત્રપણ વાસિષ્ઠપુત્ર શાતકરણી આંધ્રપતિ તરીકે આવ્યો, ત્યારે તેણે જોર પકડયુ લાગે છે, કેમકે આ સમયે અવંતિ અને સૌરાષ્ટ્ર ઉપર જે ગર્દભીલો હકુમત ચલાવતા હતા તે નબળા માલૂમ પડયા છે (જુઓ પુ ૪ તેમના વૃત્તાંત) એટલે ઈ સ ૧૦૫ના અરસામા પૈઠપતિ ચત્રપણે, પાસેનો ગુજરાત તથા તેની જોડાજોડનો સૌરાષ્ટ્રવાળો પ્રદેશ ગર્દભીલો પાસેથી જીતી લઈ, આંધ્ર સામ્રાજ્યમા ભેળવી લીધો સમજાય છે. (જુઓ લેખ નં. ૧૮) ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર આ અવસ્થામા લગભગ ઈ. સ. ૧૪૨ સુધી રહેવા પામ્યા છે તેટલામાં (જુઓ નં ૨૫ના સિક્કો નં ૭૬) તે દરમિયાન નં. ૨૫ ની જગ્યાએ તેના પુત્ર નં ૨૬ નુ રાજ્ય શરૂ થઇ ગયુ હતુ અને સમજાય છે કે તે, આમે કાંઈક મોટી ઉંમરે જ ગાદીએ આવ્યો હતો અને ગર્દભીલો નબળા હોવાથી કોઇ તેને છંછેડે તેવુ રહ્યું નહોતું, જેથી તેનુ રાજ્ય કાંઈક લાબુ અને નિર્ભય રીતે ચાલવા પામ્યુ હતુ વળી લગભગ ૬૦–૬૫ વર્ષની ઉપરનો જઈફ પણ થઈ ગયો હતો તેટલામા ગર્દભીલો પાસેથી અવંતિ પડાવી લઈ, અવંતિપતિ તરીકે મહાક્ષત્રપ ચષ્ઠણ સત્તાધીશ બન્યો હતો તેણે રાજપદ ધારણ કરીને ગુજરાતનો અને સૌરાષ્ટ્રનો જે ભાગ પૂર્વે અવંતિના તાબે હતો તે આંધ્રપતિ પાસેથી જ્યાસુધી છોડાવી લીધો ત્યાસુધી પણ આંધ્રપતિઓને પૈઠમાંથી ગાદી ફેરવવાનું કારણ મળ્યુ નહોતુ જ. પરંતુ ચષ્ઠણની જગ્યાએ મહાક્ષત્રપ રૂદ્રદામન આવ્યો અને નં ૨૫ નું સ્થાન નં ૨૬ વાળાએ લીધુ કે તરત જ, રૂદ્રદામને સૌરાષ્ટ્રની ઉત્તરે આવેલ કચ્છ પણ જીતી લઈ, પોતે યુવાન, મહત્ત્વાકાક્ષી તથા પરાક્રમી હોવાથી દક્ષિણની જીત મેળવવા પોતાનું સર્વ લક્ષ આપવા માડયુ, અને તેમા ખૂબ ફાવ્યો પણ લાગે છે લડાઈમા ઈ સ. ૧૫૫ આસપાસમા હારી જવાથી પૈઠ ખાલી કરીને પાછા દક્ષિણમા ઠેઠ તુગભદ્રા નદીના કાંઠે, વૈજયતી ઉર્ફે વિજયનગરમા નં. ૨૭ આંધ્રપતિને પોતાની રાજગાદી

સ્થાપવી પડી હતી. તે બાદ તો આંધ્રપતિઓની પડતી જ થવા માંડી છે. બલ્કે જે અવશેષ ભૂપતિ રહ્યા હતા તેમા પણ બે ફાંટાઓ પડી ગયા છે, જે પૂર્વ અને પશ્ચિમની શાખા તરીકે ઇતિહાસમા પ્રસિદ્ધિને પામ્યા છે. આપણે તે વાત સાથે નિસ્બત નથી. જે કહેવાનું છે તે એટલું જ કે, પૈઠમાથી ગાદી આસરે ઈ. સ. ૧૫૫ બાદ થોડા જ સમયમા ઉઠાવી લેવી પડી છે. આખાએ વિવેચનનો સાર આ પ્રમાણે કરી શકાશે —

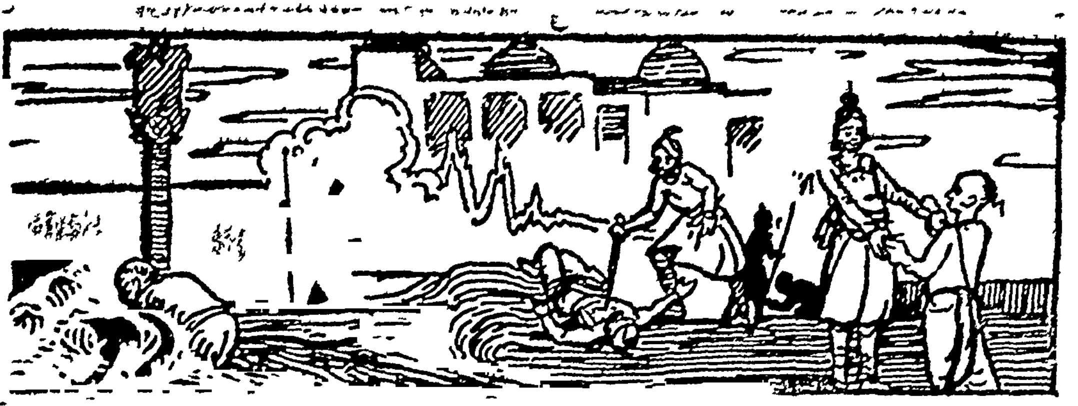
(૧) પૈઠમાં રાજગાદી, ઈ. સ. પૂ ૪૨૭ મા રાજા શ્રીમુખે કરી.

(૨) તે બાદ રાજવિસ્તાર વધવાથી ઈ. સ. પૂ ૩૧૭ની આસપાસ, નં. ૫ વાળા રાજાના સમયે અમરાવતીમા ગાદી લઈ જવાઈ એટલે કે પૈઠે ૧૧૦ વર્ષ સુધી રાજપાટનુ માન ભોગવ્યું.

(૩) તે બાદ નં. ૨૩ના સમયે ઈ. સ. ૭૦ આસપાસ, પાછી રાજગાદી પૈઠમાં, નહીં કે રાજવિસ્તાર ઘટવાને લીધે પરંતુ રાજકીય સગવડતા સાચવવા માટે લાવવી પડી. એટલે અમરાવતીએ લગભગ ચાર સદી સુધી રાજનગર તરીકેનુ સ્થાન શોભાવ્યું ગણાય બનવાજોગ છે કે, તે સમયે પણ, સંયોગની અનુકૂળતાએ અવારનવાર પૈઠ જવું આવવું થતું હશે, પરંતુ ગાદીસ્થાન તો અમરાવતી જ હતુ.

(૪) છેવટે પૈઠમાંથી રાજપાટ ઈ. સ. ૧૫૫ આસપાસ હમેશને માટે ખસી જવા પામ્યું છે. એટલે બીજી વખત પૈઠનગરે લગભગ પોણીસદી જ જાહોજલાલી ભોગવી છે. પરંતુ બન્ને વખત મળીને પૈઠ નગરે ૧૧૦+૭૦=૧૮૦ અથવા બહુ તો બસો વર્ષ સુધી રાજનગરનું બહુ માનવતુ પદ ધારણ કરી રાખ્યું હતુ, જ્યારે અમરાવતીએ તો તેથી બમણું એટલે ચારસો વર્ષની મુદત સુધી તે માન ભોગવ્યું છે. પરંતુ શાતવહનની આદિ તથા અંત, બન્ને વખતે પૈઠમાં જ ગાદીનું સ્થાન હોવાથી, ઇતિહાસમાં સામાન્ય રીતે આંધ્રપતિઓને, પૈઠ–પૈઠણવાસી અથવા તેનુ પુરાણુનામ પ્રતિષ્ઠાનપુર હોવાથી, તે નામથી જ ઓળખાવવામા આવ્યા કરે છે.

નવમ પરિચ્છેદ

શતવહન વંશ (ચાલુ)

ટૂંકસારઃ—(૬) ગૌતમિપુત્ર સ્કધસ્તભ ઉર્ફે કૃષ્ણબીજો

તેના સમય અને ઉંમરની કરેલી ચર્ચા—પ્રિયદર્શિને ઉભા કરેલ મસ્કિના શિલાલેખના કારણની તથા સાથે સાથે તેના સમયની આપેલી સમજૂતિ—તથા તેના નામ સાથે તેનો કલ્પી શકાતો સબંધ—પ્રિયદર્શિન સાથે ઉભી થયેલી અથડામણના કારણની આપેલ વિગત, તથા નીપજેલ પરિણામનું કરાવેલ દિગ્દર્શન—

(૭) વાસિષ્ઠપુત્ર શાતકરણિ ઉર્ફે શતવહન સાતમો

તેનાં નામ, ઉંમર તથા પરિવાર વિશે કરેલો વિવાદ—પોતાના પૂર્વજોના પળાયા આવતા ધર્મમાં તેણે કરેલ પલટો અને ઉભા થયેલ સંયોગોનુ કરેલું વિવેચન, તે ઉપરથી તેણે દોરવેલું પોતાનું શૈવજીવન–તે સમયે થયેલ ધર્મક્રાંતિનું વિગતવાર આપેલ વર્ણન અને તેમાંથી પરિણમેલ રાજકીય બનાવોનુ લીધેલ અવલોકન—શાતકરણિ વંશમાં વપરાયલ કેટલાંક વિશેષ ઉપનામોની આપેલ સમજૂતિ—તેના રાજ્ય વિસ્તારનું આપેલ વર્ણન અને પ્રિયદર્શિને પોતાના શિલાલેખોમાં વાપરેલ (Bordering lands) બોરડરીંગ લૅન્ડઝવાળા શબ્દનો અત્યાર સુધી ચાલી આવતો અર્થ, કેવો ભ્રમજનક છે તેનો આપેલ ખુલાસો–તેના રાજ્યની એક સર્વોપરિ વિશિષ્ટતાનુ આપેલું રહસ્ય–તેની અને પંડિત પતંજલિની બંધાયેલી મિત્રાચારીએ પરસ્પરમાં ભજવેલ ભાગ અને કેટલીક તુલનાનુ વર્ણન–

શતવહન વંશ (ચાલુ)

(૬) ગૌતમીપુત્ર સ્કંધસ્તંભ ઉર્ફે કૃષ્ણબીજો

સર્વે પુરાણોમાં તેનો સમય ૧૮ વર્ષનો આપ્યો છે. એટલે આપણે તેમા ફેરફાર કરવા કારણ રહેતુ નથી. તે હિસાબે તેનો સમય ઈ. સ. પૂ ૨૯૯ થી ૨૮૧=૧૮ વર્ષનો ગણવો રહે છે જો કે કેટલાક કારણવશાત્ તે આકને એક વર્ષ વહેલો મોડો કરી ૩૦૦ થી ૨૮૨ અથવા તો ૨૯૮ થી ૨૮૦ સુધીનો ઠરાવવા અને તેમ કરવાથી પૂર્વે થઈ ગયલાના સમયમાં પણ યથાયોગ્ય સુધારો વધારો કરી લેવા, પ્રથમ જરૂરિયાત લાગી હતી. પરતુ અનેક વિચારણાના અંતે (સતર વર્ષ ઉપર થોડા મહીના લેખી અઢાર વર્ષ રાજ્ય ચાલ્યાનુ ગણી) ૨૯૯ થી ૨૮૨-૧ નો સમય જ પાકે પણે માનવાનું ઠરાવવું પડયું છે. જે હકીકત આગળ ઉપર આવવાની છે એટલે અહીં માત્ર તેનો ઉલ્લેખ કરીને જ આગળ વધીશું

તેનાં સમય, નામ, તથા ઉંમર

તેની ઉંમર વિશે કયાય સૂચન થયાનું જો કે વાચવામાં આવ્યુ નથી પરંતુ સર્વ પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતાં તે પણ ગાદીએ આવ્યો હોય ત્યારે ૪૦-૪૫ ની ઉંમરનો હોવાનુ સમજાય છે એટલે તેનું આયુષ્ય ૬૦ વર્ષની લગભગનું ગણવુ રહે છે.

તેનું ઉઘાડુ નામ સ્કધસ્તભ હતુ જ, કેમકે સર્વ પુરાણો તે વિશે સંમત દેખાય છે. જ્યારે ગૌતમીપુત્ર અને કૃષ્ણવાળાં નામ, અમે સજોગાધિન જોડી કાઢયા છે તે આ પ્રમાણે છે. પુ. ૨મા તૃતીય પરિચ્છેદે સિક્કા નં. ૬૨ નુ વર્ણન આપ્યું છે તે ઉપરથી સમજાય છે કે, તેમાં સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનું સાંકેતિક ચિહ્ન જે હાથીનું હતુ તે સવળી બાજુ કોતરાયુ છે એટલે રાજા કૃષ્ણ તે પ્રિયદર્શિનનો ભૃત્ય ઠરે છે તેટલુ ચોક્કસ થયું પછી એટલુ જ વિચારવું રહ્યુ કે તે કૃષ્ણ કોણ? નં ૩ વાળાનું નામ પણ તે જ છે, તો આ કૃષ્ણ વળી કોણ? જો નં. ૩ વાળો જ કૃષ્ણ કહેવાનો તાત્પર્ય હોત તો તેનું વિશેષણ જે વાસિષ્ઠપુત્ર છે તે દર્શાવ્યું હોત પણ તેમ કરાયું નથી; ઉપરાત નં. ૩ વાળાના સમયે પ્રિયદર્શિનનો ઉદ્ભવ પણ થયો નહોતો. આ બે સંયોગને લીધે નં ૩વાળા કૃષ્ણનો આ સિક્કો ન હોવાનુ નક્કી કરવું પડયું. પછી પ્રિયદર્શિનના સમકાલિનપણાયે કોણ કોણ થયું હોય તે શોધી કાઢવા તરફ ધ્યાન દોરાયું. તે સમયે ન. ૬ અને નં ૭ વાળા બે ભૂપતિ જ થયા છે. તેમા નં ૭ વાળાનું નામ પણ સ્પષ્ટ રીતે વાસિષ્ઠપુત્ર શાતકરણિ જ સર્વ ઠેકાણે લખાયાનુ જણાયું છે એટલે તેને પણ બાકાત કરવો પડયો. પછી નં ૬ એકલાની જ વિચારણા કરવી રહી અને તે ઉપનામ તેનુજ હોવાનું લગભગ દરેક રીતે સુયોગ્ય લાગ્યું છે, કેમકે પ્રિયદર્શિને કોતરાવેલ ધૌલી-જાગૌડાના લેખથી પણ તેને સમર્થન મળે છે (જેની હકીકત આગળ આપવામાં આવી છે), સિક્કામાં હાથી પણ છે, તેના મરણના સમયનો મેળ પણ ખાતો જણાય છે, તેમ મસ્કિના શિલાલેખનું સ્થળ તથા અલ્હાબાદના સ્તભ લેખમાં કોતરાયલી હકીકત પણ, તે કલ્પનાને મજબૂતી આપતી દેખાય છે આવાં અનેકવિધ કારણોને લીધે નં. ૬ વાળાનું નામજ કૃષ્ણ હોવાનું નિશ્ચિતપણે ઠરાવવું પડયુ છે. વળી તે જ નામનો એક રાજા આગળ થઈ ગયો હોવાથી આનુ નામ કૃષ્ણબીજો રાખવુ જોઈએ તે દેખીતુ જ છે. ઉપરાત એક પછી એક ગાદિએ આવતા રાજાઓ, સામાન્ય રીતે પિતા-પુત્રના સગપણે જ જોડાયલા હોય છે, અને પિતા જે ગોત્રની કન્યા પરણે તે જ ગોત્રની કન્યા, પુત્ર બનતાં સુધી પરણી શકતો નથી, કેમકે તેમ કરવા જતા, પુત્રને તેની માતૃપક્ષના સગાઇની ગૂચમા આવી જવું પડે છે આ બે પ્રકારના નિયમને ધ્યાનમા રાખીને એમ ઠરાવવુ પડયુ છે કે, ન. ૫ વાળો જ્યારે માઢરીપુત્ર છે અને નં ૭ વાળો વાસિષ્ટપુત્ર શાતકરણિ છે, ત્યારે આ ન. ૬વાળાને આ વંશના અનેક અન્ય ભૂપતિઓની પેઠે ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ તરીકે લેખવામા કાંઇ અયુક્ત નહીં જણાય. તેમજ નં. ૩ વાળો તેનો નામેરી વાસિષ્ઠપુત્ર લેખાય છે ત્યારે આ દ્વિતીય નામધારીને પૂર્વનાથી અલગ પાડવાને ગૌતમીપુત્રનું ઉપનામ

જોડવું[1] વધારે અનુકૂળ લેખાય તેમ છે, કે જેથી ઓળખમા પણ સગવડતા સચવાય છે કેવા સંજોગોમાં તેનાં નામ જડી આવ્યાં છે તેનો ખૂલાસો હવે સમજાઇ ગયો હશે.

તેનું નામ કૃષ્ણ કેમ પડયુ હોય તે વિશે વિચાર કરતાં એક બીજો ઐતિહાસિક પ્રસગ પણ યાદ આવે છે. સુદર્શન તળાવની પ્રશસ્તિ કે જે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના ભાઈ શાલિશુકે કોતરાવ્યાનુ આપણે હવે સાબિત કરી આપ્યું છે, તેમાની હકીકત તથા ખુદ પ્રિયદર્શિને કોતરાવેલ ધૌલી-જાગૌડાના શિલાલેખની હકીકત-આ પ્રકારે બન્ને શિલાલેખમા વર્ણવાયલી હકીકત[2]માથી એકજ ધ્વનિ નીકળતો જણાય છે કે, પ્રિયદર્શિને "without treachery, after throughly conquering Satakarni, he let him go alive owing to close relationship=કોઇ પણ પ્રકારનો દગો ફટકો રમ્યા વિના, પ્રિયદર્શિને શાતકરણિને સપૂર્ણ રીતે જીતી લીધો હતો, છતા ઘણા જ નિકટના સગપણને લીધે તેને જીવતો જવા દીધો હતો" એટલે એવી મતલબ થઈ કે પોતે જે પ્રકારે લડાઈ લડયો છે તેને માટે પ્રિયદર્શિને "without treachery=દગોફટકો કર્યા વિના" શબ્દ વાપર્યો છે, પરતુ સામા પક્ષે એટલે શાતકરણિએ દગોફટકો કર્યો હોવો જોઇએ એમ તેના કહેવાનો તાત્પર્ય થાય છે. વળી આ હકીકત સાચી હોવાનુ તેના જ શબ્દોથી પૂરવાર થાય છે તેણે ચોખ્ખુ જણાવ્યુ છે કે રાજા શાતકરણિએ લડાઇમા રમેલ રમતથી પોતે એટલો બધો ક્રોધાન્વિત થયો હતો કે, જો સગપણ આડુ ન આવ્યુ હોત તો જરૂર તેને દેહાંતને પમાડયો હોત જો ક્રોધ પામવાનું કારણ ન મળ્યું હોત તો, જેમ અન્ય ઠેકાણે "reinstated=પુન. તે સ્થાને સ્થાપિત કર્યા" શબ્દ વાપર્યા છે તેમ અત્ર પણ તેજ શબ્દો વાપરીને સતોષ પામત; એટલે કે દેહાતદડ આપવાની જ્યારે પોતે ઇચ્છા વ્યક્ત કરી છે ત્યારે તેણે વાપરેલા આ શબ્દોથી, શાતકરણિએ કરેલ દગાની ગભીરતાનું માપ પણ કાઢી શકાય છે (આ પ્રસંગ શુ હોઈ શકે તે આપણે હવે પછી જણાવવાના છીએ); અને આપણે જાણીએ છીએ કે કેટલીક વખતે વ્યક્તિઓના ઉપનામો તેનામા રહેલ ગુણને આશ્રયીને જોડાઇ કાઢેલ હોય છે. કૃષ્ણ એટલે કાળુ-રંગમા કાળુ તેમ ભાવથી અને અપેક્ષાથી પણ કાળુ, એટલે મેલુ, કપટભરેલુ, કાળુ જેનું વર્તન છે તેવો પુરૂષ, તે જાણવો જો કે આ તો તેના સબધમા બનેલ બનાવ ઉપરથી આપણે કલ્પના ઉપજાવી કાઢી છે પરતુ એક રીતે તે સાચી ઠરતી નથી કેમકે, તેનું 'કૃષ્ણ શાતકરણિ' એવું નામ કે ઉપનામ વપરાયુ છે તે તો તેણે પોતે જ વાપર્યું છે, તેના કરતા અન્ય કોઇએ વાપર્યુ હોત તો, તેને આપણે જરૂર यथागुणाः तथानामानि ગણી લેત; એટલે બહુ બહુ તો આપણે यथानामानि तथागुणाः તરીકે આ પ્રસગને જે કેવળ લેખાવી શકીએ.

મસ્કિના શિલાલેખનું કારણ

સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનુ વૃત્તાત લખતા જણાવ્યુ છે કે નાના યા મોટા ખડકલેખો કોઇને કોઈના સમાધિસ્થાનો સૂચવવા પૂરતા છે. તેમાંયે પોતાના ધર્મના મહાપુરૂષ એવા તીર્થંકર જે સ્થળે નિર્વાણપદને પામ્યા છે, ત્યાં મોટા ખડકલેખો અને પોતાના કુટુબીજનો જે સ્થળે મરણ પામ્યા

(૧) વધારે ઉંડા અભ્યાસથી હવે તો માલૂમ પડયું છે કે, (પુ. ૨, સિક્કા નં. ૬૪) તેણે પોતે જ ગૌતમીપુત્ર તરીકે પોતાને ઓળખાવ્યો છે જેથી આપણુ અનુમાન હવે સત્ય હકીકત તરીકે સાબિત થઇ જાય છે.

(૨) આ સ્થિતિ પણ એ જ ખાત્રી કરી આપે છે કે, સુદર્શન તળાવ અને ધૌલીજાગૌડાના લેખની હકીકત સાથે પ્રિયદર્શિનને જ સબધ છે, નહિકે જેમ સુદર્શનની પ્રશસ્તિ સાથે મહાક્ષત્રપ રૂદ્રદામનનો સબધ હોવાનું મનાઈ ગયું છે તેમ રૂદ્રદામનનો સબધ એટલા પૂરતો ખરો કે, તેણે તે જ સ્થાને સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનની સરખામણીમા પોતાને મૂકતા પોતાના તરફથી પ્રશસા કરતા વાક્યો ઉચ્ચારવા પડયા છે (આ હકીકત પુ ૨ મા સુદર્શન તળાવના પરિશિષ્ટમા તથા પુ. ૪ મા રૂદ્રદામનના જીવનવૃત્તાંતે ઘણી જ સ્પષ્ટ રીતે સાબિત કરી બતાવી છે).

હોય તેવા સ્થાન ઉપર, નાના ખડખલેખો તેણે ઉભા કરાવ્યા છે; જે સ્થાને તેના ધર્મના છેલ્લા તીર્થંકર શ્રીમહાવીરને પોતાની જીવંત અવસ્થામાં અનેક મુશ્કેલીઓ–જૈનપરિભાષામાં ઉપસર્ગો કહેવાય છે તે–ભોગવવી પડી છે, તે સ્થાન ઉપર સ્તંભલેખ ઉભા કરાવી તેની ટોચ ઉપર શ્રીમહાવીરને ઓળખાવતુ જે ચિહ્ન–લંછન–સિંહ છે તે ગોઠવ્યુ છે. આ પ્રમાણે આપણે સાબિત કરી બતાવ્યુ છે. આ કથનથી એટલું પ્રતિપાદિત થયુ કે, મસ્કિસ્થળનો લેખ નાના ખડકાકારે હોઈ, તે સ્થાન ઉપર પ્રિયદર્શિનનું કોઇ અંગત સગું મરણ પામ્યું હશે. આ સ્થાનની જગ્યા વર્તમાનકાળે નિઝામીરાજ્યે, રાયપુર જીલ્લામા આવેલી છે; જેમ તે સમયે શાતકરણિના રાજ્ય વિસ્તારમાં તેનો સમાવેશ થતો હતો, તેમ તે સમયે શાતકરણિને તાબે કલિંગદેશ પણ હતો, તેથી તેમને કલિંગપતિ પણ કહેવામાં આવતા.[3] મતલબ કે મસ્કિનું સ્થળ અને કલિંગદેશ–બન્ને શાતકરણિની સત્તામાં હતા. કલિંગદેશમાં આવેલ ધૌલી–જાગૌડાના શિલાલેખમા, પ્રિયદર્શિને બે વખત શાતકરણિને હરાવ્યાનો જે ઉલ્લેખ કરેલ છે, તેમાનો એક પ્રસંગ ઉપર જણાવેલ મસ્કિના સ્થળે બન્યો હોવાનુ, અને બીજો કલિંગની ભૂમિ ઉપર બન્યો હોવાનુ, માનવુ રહે છે. કલિંગની ભૂમિ ઉપર શા માટે યુદ્ધ થયું હતુ તે આગળ ઉપર વર્ણવવાનું છે એટલે અહીં તો મસ્કિને અંગે જ બનેલ હકીકત જણાવીશું. આનો વિચાર કરતાં, ગત પારિગ્રાફે તેનું નામ કૃષ્ણ કેમ પાડવામા આવ્યું હશે તે બાબતનો ઇસારો કરી ગયા છીએ તે પ્રસંગ સ્મરણમાં તરી આવે છે. તે પ્રસંગને સમ્રાટે રાજપ્રપંચ તરીકે લેખાવ્યો છે તથા પોતે ક્રોધમા તેને મારી નાખ્યો હોત, પરંતુ અંગત સબંધને લીધે જીવતો મૂકી દીધાનું પણ જણાવ્યું છે. બીજી બાજુ મસ્કિના સ્થળે કોઇ અંગત સબંધીજનનું મરણ નીપજ્યું હોવાનુ જણાવી ગયા છીએ. આ બધાનું એકીકરણ કરતાં સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે, પ્રિયદર્શિન અને શાતકરણિ વચ્ચે મસ્કિસ્થળે (કે આસપાસ) યુદ્ધ રમાયું હશે, જેમાં પ્રિયદર્શિનનું અંગત માણસ મરણ પામ્યુ હશે. વળી તે મરણ નીપજાવવામાં શાતકરણિએ ભયકર રીતે કોઇને કોઈ જાતની પ્રપચજાળ પાથરી હોવી જોઇએ. આટલુ નક્કી કર્યા બાદ તે અંગત સગુ કોણ હોઈ શકે તે પ્રશ્ન વિચારવો રહે છે.

પુ. ૨મા અશોકવર્ધન અને પ્રિયદર્શિનનાં વૃત્તાંત લખતા વિધવિધ કલ્પના કરીને, તે તે સમ્રાટના કોઈ પુત્ર કે ભાઇ હોવાનુ નામ સૂચવ્યું છે. પરતુ અત્ર વર્ણવાયલી હકીકત ઉપરથી સમજાય છે કે, તેમાં અશોકવર્ધનના કોઈ સગા કરતાં પ્રિયદર્શિનનું સગું જ સંડોવાયલુ હોવુ જોઇએ તો તે સગુ કયું હશે? અલ્હાબાદ કૌશબીના સ્તંભલેખમાં કુવર તિવલ અને ચારૂવાકીના નામ આવે છે. પ્રિયદર્શિનના કુટુંબપરિવારનુ વર્ણન કરતા પુ. ૨, પૃ. ૨૯૬ અને તેની ટીકાઓમાં આપણે ઇસારો પણ કર્યો છે કે, આવાં નામ જોતાં તો, તેઓ દક્ષિણના સ્વામી આંધ્રપતિની બહેન અને તેણીનો પુત્ર હોવાનું સંભવિત છે. વળી વિદ્વાનોનું મતવ્ય થયું છે કે (સ્મિથ અશોક, પૃ. ૧૯૮, ટી. નં. ૩૩) આ કુમાર તિવલનું મરણ નીપજ્યું હોવું જોઇએ, કેમકે તે ગાદી ઉપર આવ્યો નથી. આ બધા સંયોગો એવા અનુમાન ઉપર લઈ જાય છે કે, મસ્કિના સ્થળસાથે પ્રિયદર્શિનની રાણી ચારૂવાકી કે કુમાર તિવલને જરૂર સબધ હોવો જોઇએ. આ અનુમાનને વળી બીજી રીતે પુષ્ટી મળે છે. પ્રિયદર્શિને–ઉર્ફે સંપ્રતિએ–પોતાની કૃતિઓમાની કેટલીકમાં તેના કર્તા તરીકે પોતાનુ નામ આપ્યું છે, જ્યારે કેટલાકમાં પોતાનુ નામ જણાવ્યું જ નથી; અને તેનો ખુલાસો કરતાં અમે એમ જણાવ્યું છે કે, સમ્રાટઅશોક જ્યાં સુધી જીવતો હતો ત્યાં સુધી (ઈ. સ. પૂ. ૨૭૧=મ. સં. ૨૫૬ પોતાના રાજ્યકાળે ૧૯ વર્ષ બાદ) તેણે જે કરાવાયું છે તેમાં, પોતાના

(૩) જ્યા સુધપુરાણના આધારે (જુઓ પુ. ૪માં પૃ.૨૦, ટી. ન. ૨૨) કલિંગપતિને 'શાત' તરીકે ઓળખાવ્યો છે. વળી આ ન. ૪, ૫, ૬, ૭ ઈ. રાજાઓના મળી આવેલ સિક્કા ઉપરથી તેમનો રાજ્ય વિસ્તાર નક્કી કરીને પૂરવાર કર્યું છે કે, કલિંગદેશ તેમને તાબે હતો, તેથી શાત રાજાઓને કલિંગપતિ પણ કહેવામા આવતા હતા.

દાદા અશોક પ્રત્યેની માનમર્યાદા સાચવીને, કર્તા તરીકે પોતાનું નામ જણાવ્યુ જ નથી, પણ દાદાના મરણ બાદ જ તેણે પોતાનુ નામ કર્તા તરીકે દાખલ કર્યું છે, અને તેના પૂરાવામા કહી શકાશે કે સંપ્રતિએ પોતાના દાદાની હૈયાતિમા એટલે પોતાના ગાદીકાળે ૭ વર્ષ બાદ, સાતથી આઠમા વર્ષે (જુઓ ખડકલેખ નં ૧.) કરોડોની સંખ્યામા મૂર્તિઓ ભરાયલી હોવા છતા, એકે ઉપર તેનુ નામ દેખાતું નથી માત્ર अशोकस्स એવો છઠ્ઠીવિભક્તિનો પ્રયોગ કરીને થોડી જગ્યા ખાલી મૂકી દીધી છે ને તેનો ખુલાસો કરતા અમે (પુ. ૨, પૃ. ૪૨) એમ જણાવ્યુ છે કે, नप्ता, वशज, पौत्र કે उत्तराधिकारी અથવા તેના જ ભાવાર્થવાળો શબ્દ તે ઠેકાણે અધ્યાહાર રખાયો હોવો જોઇએ. તે અનુમાનને હવે અત્રે વર્ણવાયલા પ્રસગથી મજબૂતી મળી જાય છે; કેમકે મસ્કિના યુદ્ધનો સમય,[૪] સમ્રાટ અશોકના જીવનકાળે જ બની ગયો છે, ને તેમા અંગત સગાનુ મરણ નીપજ્યું હોવાથી, નિયમ પ્રમાણે પ્રિયદર્શિને પોતાનું નામ જણાવવા ઉપેક્ષાવૃત્તિ જ સેવી છે. આખીયે ચર્ચાનો નિચોડ એ કહેવાશે કે, રાણી ચારૂવાકી કે કુમાર તિવલના મરણના સ્થાને સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને મસ્કિના લેખ ઉભો કરાવ્યો છે.

આ નિર્ણયમાથી બે પેટા સવાલો ઉઠે છે. (૧) સગાનું મરણ પહેલુ થયું અને પછી શાતકરણિ સાથે પ્રિયદર્શિનને યુદ્ધ આદરવુ પડયું છે કે, યુદ્ધ શરૂ થયા બાદ લડાઇમા મરણ થયુ છે. (૨) શાતકરણિ પોતાના સગા (રાણીનું મરણ થયુ હોય તો બ્હેનનું, અને કુમારનું મરણ થયુ હોય તો ભાણેજનું)નુ મરણ નીપજાવવા કાવતરૂ કરે ખરૂ ? બેમાથી એકે પ્રશ્નને લીધે, આપણે કરેલ મૂળ નિર્ણયને જરા પહોચતી નથી; છતા ઉઠેલ પ્રશ્નોનો ઉત્તર વાળવામા કાંઇજ વાંધો દેખાતો નથી કે, યુદ્ધ શરૂ થયા બાદ સગાનુ મરણ થયુ હોવુ જાઇએ. તેમજ બ્હેન કે ભાણેજનુ મરણ નિપજે એવુ કાવત્રું રચવાને રાજકીય ખટપટમા માણસનું અંત:કરણ બહુ ડંખતું હોતું નથી. એવા ઘણા પ્રસંગો ઇતિહાસમાથી જડી આવે છે.

આ સ્કંધસ્તભનો ગાદીઅમલ ૨૯૯થી ૨૮૨-૧ સુધીનો ગણાવ્યો છે. આપણે જોઇ ગયા છીએ કે ઉત્તરહિંદમા તે સમયે સમ્રાટ અશોકનું રાજ્ય ચાલતું હતું.

મસ્કિના લેખનો સમય

અશોકને ગાદીની તથા ગૃહકલેશની અનેક જંજાળોને લીધે, ઉત્તરહિંદમા જ ગૂચવાઈ રહેવું પડયુ હતું, જેથી દક્ષિણહિંદમા શું બની રહ્યુ હતું તે આખ ઉંચી કરીને નિહાળવા જેટલી પણ તેને પડી નહોતી. એટલે તેના રાજ્યનો ઈ. સ. પૂ ૨૮૯માં અંત આવ્યો ને સમ્રાટ પ્રિયદર્શિન ગાદીએ આવ્યો ત્યાસુધી તો સ્કંધસ્તભને કોઈ આંગળી ચીંધી શકયુ નહોતું તેમ પ્રિયદર્શિને પોતાના રાજ્ય અમલના પ્રથમના ૨૯૦થી૨૮૪ સુધીના ૭ વર્ષ, ઉત્તરહિંદ અને હિંદની બહારના મુલકપર જીત મેળવવામા પસાર કર્યા હતા, તે પુ. ૨મા જણાવી ગયા છીએ એટલે ૨૮૪ના અંત સુધી પણ સ્કંધસ્તભનુ સ્વતંત્રપણુ એકધારુ જળવાઈ રહ્યુ હતું હવે પ્રિયદર્શિને દક્ષિણહિંદ જીતવા તરફ લક્ષ દોડાવ્યુ અને તે કાર્ય પણ અઢીવર્ષમા તેણે સપૂર્ણ કર્યા હોવાનુ તેના શિલાલેખ ઉપરથી જણાય છે એટલે સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે, ૨૮૪થી માંડીને ૨૮૨-૧મા સ્કંધસ્તભનું મરણ નીપજ્યુ છે, ત્યાસુધીના ગાળામા જ તેને પ્રિયદર્શિનની સાથે યુદ્ધ કરવાનું અને પરિણામે તેના ભૃત્ય બનવાનુ થયુ હોય, તેમ તેના સ્કંધસ્તભના સિક્કા પણ સમર્થન કરે છે કે, તે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનો ખંડિયો થયો હતો. હવે વિચારીએ કે આ પ્રસંગ, કેમ અને ક્યારે, ઉભો થવા પામ્યો હતો ?

પ્રિયદર્શિનના કલિંગના શિલાલેખથી જાણી ચૂકયા છીએ કે તેણે બે વખત શાતકરણિને જીત્યો હતો ને સગપણને લીધે જીવતો જવા દીધો હતો આ લેખમા આલેખેલી હકીકત તેના ગાદીયે નવમા વર્ષે એટલે ઈ. સ. પૂ ૨૮૧માં બનવા પામી છે પ્રશ્ન એ વિચારવો રહે છે કે, આ યુદ્ધમા જે શાતકરણિને હરાવ્યો છે

(૪) આગળ ઉપર નં. ૭ના વૃત્તાંતે તે સાબિત કરાશે છે તે જુઓ.

તેને જ બીજી વખતનું યુદ્ધ ગણવાનું છે કે તે સિવાય બે યુદ્ધ થઇ ગયાં હતા, ને આતો ત્રીજુ ગણવાનું છે? વળી ઉપરના પારામાં જણાવ્યું છે કે, શાતકરણિ સ્કંધસ્તંભનુ મરણ જ ૨૮૨-૧ મા નીપજ્યુ હતુ તો તેનું મરણ થયુ તે યુદ્ધને લીધે કે કુદરતી કારણે? આ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન મુદ્દા વિચારવા પડશે. યુદ્ધના પરિણામમા તો જીવતો જવા દીધાની હકીકત સ્પષ્ટ દર્શાવેલી છે એટલે તેનું મરણ કુદરતી સંયોગોમાં જ થયુ ગણવું પડશે માત્ર બન્ને પ્રસંગની (તેના મરણની અને કલિંગના યુદ્ધની) સાલ ૨૮૧ ની મળી ગઈ છે તે તો કાકતાલિય ન્યાયે બનવા પામ્યું લાગે છે. આ પ્રમાણે એક વાતના પ્રશ્નનો ફડચો થઈ ગયો. હવે બે યુદ્ધ થયા કે ત્રણ તે મુદ્દો વિચારીએ. ગમે તેટલા યુદ્ધ થયા માનો, તો યે તે સર્વેનો સમય તો ૨૮૪ થી ૨૮૨ સુધીના અઢી કે ત્રણ વર્ષનાં ગાળામા જ છે એટલુ તો નક્કી છે જ. વળી પ્રિયદર્શિનના વૃત્તાંતથી જાણીતા થયા છીએ કે, દક્ષિણની જીત પૂરી કર્યા બાદ તે અવંતિમાં આવી ગયો હતો ને પછી ફરીને કલિંગમાં જવુ પડયુ હતું. એટલે અર્થ એ થયો કે, શાતકરણિની સાથે થયેલ જુદાં જુદા યુદ્ધની વચ્ચે કાંઈક યુદ્ધવિરામનો સમય પણ થવા પામ્યો હતો. વળી સ્વભાવિક છે કે, એક યુદ્ધને બીજા યુદ્ધથી છૂટું પાડવા માટે-છૂટા તરીકે ગણત્રીમા લેવા માટે-પણ કાંઈક સમય યુદ્ધવિરામ તરીકે પસાર થવો જ જોઇએ; તો આવી રીતે જ્યા યુદ્ધવિરામના સમયની ગણના કરવાની હોય ત્યા બે અઢી વર્ષમા જેમ બને તેટલા યુદ્ધ ઓછા થયાનું જ માનવુ પડે. જેથી ત્રણને બદલે બે યુદ્ધ જ થયા હોવાનુ માનવુ રહે, પણ કલિંગલેખમાં તો સાફ જણાવ્યુ છે કે પૂર્વે બે વખત જીવતો જવા દીધો હતો. એટલે કે ત્રણ વખત યુદ્ધ થયું હતું આ બધી હકીકતનો બરાબર મેળ જામી શકે તે માટે એમ ઠરાવવુ રહે છે કે, પહેલુ યુદ્ધ ઈ. સ. પૂ ૨૮૪ના અંતે થયુ ગણવું. તે બાદ છ માસ તે અવંતિ ગયો, ઈ. સ. પૂ ૨૮૩ ની આદિમાં દરમિયાન કાવત્રાના ભોગમા મસ્કિના સ્થળે કુમાર તિવલનું મરણ ઈ. સ. પૂ. ૨૮૩ના અંતે થયું. જેથી ઉશ્કેરાઈને ક્રોધમાં પ્રિયદર્શિને ફરીથી ચડાઈ કરી, તેમાં પણ સ્કંધસ્તંભને હરાવ્યો. આ વખત તો કાવત્રાની શિક્ષા કરવા માટે તેને મારી જ નાંખત પરતુ, નજીકની સગાઇને લીધે જીવતો મૂકી દીધો; ઈ. સ. પૂ ૨૮૨ની આદિમાં. કર્મસંયોગે તે બાદ થોડા વખતમાં-ઈ. સ. પૂ. ૨૮૨ના અંતે કુદરતી રીતે તેનું મરણ નીપજ્યું, એટલે તેની ગાદિએ ઈ. સ. પૂ. ૨૮૨ના અંતે નં. ૭ વાળો ગાદી ઉપર આવ્યો. તેણે પણ પ્રિયદર્શિનને ચડાઈ કરવાનુ કારણ આપ્યુ (શું કારણ તે આગળ જોઇશું એટલે ફરીને લડાઈ થઈ). આ વખતે કલિંગની ભૂમિ ઉપર યુદ્ધ ખેલાયુ, જેનો નતીજો નં. ૭ ની હારમાં આવ્યો. તેણે ખંડિયાપણુ સ્વીકાર્યું અને સમ્રાટ્ પ્રિયદર્શિને યુદ્ધના સંહારનુ દૃશ્ય ખમી ન શકવાથી, વિના કારણે મનુષ્યહત્યા ન કરવાનું વૃત્ત લીધુ આ રીતે સર્વ પ્રશ્નનો તોડ જે સુગમમા સુગમ રીતે કાઢી શકાય તે પ્રમાણે કાઢી બતાવ્યો છે. સાર એ થયો કે, મસ્કિનો લેખ જે કારણને લઇને ઉભો કરવામા આવ્યો છે તે પ્રસંગ ઈ. સ. પૂ ૨૮૨ મા બનવા પામ્યો હતો. વળી જ્યારે સુદર્શન તળાવની પ્રશસ્તિમા અને કલિંગના લેખમાં, બે વખત શાતકરણિને હરાવીને જીવતો જવા દીધાની હકીકત દર્શાવાઇ છે, ત્યારે માનવુ રહેશે કે સુદર્શન તળાવનો બંધ જે પ્રિયદર્શિનના ભાઇ શાલિશુકે સૌરાષ્ટ્રના સૂબા તરીકે સમરાવ્યો છે તેનો સમય પણ ઈ. સ. પૂ. ૨૮૨ બાદનો જ અને કલિંગના યુદ્ધનો સમય પણ ઈ. સ. પૂ. ૨૮૨ બાદનો જ પુરવાર થઈ જાય છે.

ઉપરના પ્રસંગો બનવાનાં કારણ

ગત પારિગ્રાફે બે અઢી વર્ષમાં સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનને કલિંગપતિ રાજા શાતકરણિ નં ૬ અને નં. ૭ સાથે ત્રણ જેટલા યુદ્ધ લડવા પડવાની હકીકત લખતા જણાવાયું છે કે, તેના કારણની સમાલોચના હવે પછી લઈશું. એટલે જ્યારે કાર્યનો ઇંતેખાબ દેવાયો છે ત્યારે સાથે સાથે તેમ થવાનાં જે કારણો ઉપસ્થિત થયા હોય તેની તપાસ પણ લઇએ.

એક સિદ્ધાંત તરીકે પુરવાર કરી દેવાયું છે કે,

પૂર્વના સમયે જે લડાઇઓ ઉભી થતી હતી તેમા મુખ્યત્વે કરીને ભૂમિ મેળવવાનો લોભ રહેતો નહોતો અને તેથી જ લડાઈના પરિણામે, પરાજીત પક્ષને પાછી તેની ગાદી સુપ્રત કરી દેવાતી હતી આ પ્રમાણે ગણ રાજ્યની—અથવા કહો કે તેને મળતી એવી અકેંદ્રિત ભાવનાની પદ્ધતિ ચાલુ રહી હતી અને તેને લીધે જ, જે શિલાલેખો કોતરાયલા દેખાયા છે તેમા પણ રાજકારણના મુદ્દા દૃષ્ટિએ પડતા નથી. પરતુ જ્યાને ત્યા અમુક પ્રકારનું દાન દેવાયાની અથવા તો યાત્રિકોની અને આત્મસાધન કરતા ઋષિમુનિઓની સગવડતા સાચવ્યા પૂરતી જ બીનાઓ વાચવામા આવે છે. પ્રિયદર્શિનના લેખો—ખડક કે સ્તભ ઉપરના—મા પણ તે પ્રકારની ભાવના જ તરવરતી દૃષ્ટિસમીપ દેખાયા કરે છે આટલુ લાંબુ વિવેચન કરવાની જરૂર એટલા જ માટે પડી છે કે ઉડે ઉડે પણ મસ્કિ અને કલિંગની લડાઇઓને ધાર્મિક હરિફાઈજનિત મત્સરસાથે સબધ હોવાનુ જણાય છે.

પ્રિયદર્શિનના ખડક લેખથી જણાયું છે કે, રાજ્યાભિષેક પછી બે અઢી વર્ષથી જ તેને સ્વધર્મ ઉપર પ્રીતિ લાગવા માડી હતી અને ક્રમેક્રમે, સામાન્ય વ્યક્તિ ન રહેતાં ઉપાસક બની, પૂર્ણ ઉત્સાહથી તેના પ્રચાર માટે સતત્ ઉદ્યમી રહ્યા કરતો, ને નવમા વર્ષ બાદ તો તે ખરો શ્રદ્ધાળુ—અધશ્રદ્ધાવાળુ નહિ—બની ગયો હતો. એટલે કે તેના જીવનના પલટાનો પ્રારભ રાજાપદે આવ્યા પછી તરત જ થવા પામ્યો છે બીજી બાજુ એમ સાબિત થયુ છે કે, રાજાઓને જીતી તેની કન્યા સાથે પોતે અથવા પોતાના કુટુંબનો કોઇ સભ્ય લગ્નગ્રથીથી જોડાતા. આ પ્રમાણે ઈ. સ પૂ. ૨૮૪મા (રાજ્યાભિષેક પછી છ વર્ષે કે તે બાદ) શાતકરણિ ન. ૬ને જીતીને, તેની કન્યા પોતે પરણ્યો હતો અને સભવ છે કે એકાદ વર્ષમા તે રાણીને પુત્ર પણ પ્રસવ્યો હતો. આ રાણીનું નામ ચારૂવાકી અને પુત્રનુ નામ તિવર હોવાનુ હવે આપણે ઠરાવ્યુ છે. આ સમયસુધી આંધ્રપતિઓ પણ જૈનધર્મ પાળતા હતા એમ તેમના સિક્કાચિત્રના આધારે, શિલાલેખની વર્ણવાયલી હકીકત આધારે, તેમજ અન્ય ઐતિહાસિક સામગ્રીથી પૂરવાર થઈ ગયુ છે, એટલે પ્રિયદર્શિનને અને શાતકરણિને કોઈ રીતે ધાર્મિક મતભેદ થવાનો કે મન દુઃખ પામવાનો પ્રસગ ઉભો થાય તેવી સ્થિતિ નહોતી. છતા જ્યારે રાજા સ્કધસ્તભ ઉપર પ્રિયદર્શિને treachery=છળકપટ—કાવત્રુ કર્યાનો આરોપ[૫] મૂક્યો છે અને કુમાર તિવરનુ મૃત્યુ નીપજાવ્યુ છે, ત્યારે બનવાયોગ્ય છે કે કાતો ગૃહકલેશ કે અદર અંદરની ખટપટ જાગી હોવી જોઇએ અથવા તો પ્રિયદર્શિને આંધ્રપતિને હવે ખડિયો—ભૃત્ય બનાવેલ હોવાથી, તેના કુળાભિમાન અને સ્વતત્રતાને ક્ષતિ પહોચેલી સમજી, ન ૬ આંધ્રપતિ તેમાથી મુક્ત થવાને ગુસ્સામા ને ગુસ્સામા ન કરવાનુ કરી બેસવાને લલચાયો હોય. આમાનુ બીજુ કારણ વિશેષ સબળ માની શકાય તેમ છે પરિણામે બીજી વારનું યુદ્ધ ઉભું થયુ હતુ ને તેમા પણ શાતકરણિ હારી જવાથી તે વિશેશ કોપાયમાન બન્યો હતો, પરન્તુ પ્રિયદર્શિને તે ગુનો માફ કરી, જીવતો મૂકી તેના રાજપદે પુન સ્થાપિત કર્યો એટલે કાઇક ઠ ડો પડયો ખરો, છતા વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે હોય કે બબે વખત પોતાની મુરાદમા હાર ખાધી તેથી લાગેલ આઘાતને લીધે હોય કે બનેનુ એકત્રિત પરિણામ હોય, પણ તે મરણ પામ્યો. એટલે યુવાન પુત્રે—ન. ૭મા શાતકરણિએ, પોતાના ઘવાયેલા કુળાભિમાનનો અને પોતાને ભોગવવા પડેલ બદનામી સાથે માનહાનિનો બદલો લેવાનુ ગાદીએ બેસતા જ વિચાર્યું લાગે છે, તે માટે યુદ્ધ કરવુ જ રહે, પણ તે માટે કાઇ કારણ તો ઉભુ કરવુ જોઈએ. એટલે પોતાની સત્તામાં આવેલ કલિંગ પ્રાત—કે જ્યા સમેતશિખર નામે જાણીતા થયેલ જૈનધર્મના પવિત્ર તીર્થની તળેટી તે સમયે આવી હતી (જુઓ પુ ૧ પૃ ૧૬૬) ત્યાં જતા યાત્રિકોને હેરાનગતિ કરવા માડી[૬] આ હકીકત

(૫) કાવત્રુ કરવાનો આરોપ નં. ૭ના રાજા ઉપર ઢોળાય તેમ સભવ નથી કેમકે તે તો હજુ ઉગતો જુવાનીયો હતો એટલે રાજ્યમા રચાતા દાવપેચથી માહિતગાર ન પણ હોય તેમ તાલીમ પણ ન મળી હોય એટલે ન ૬ને જ તે લાગુ પડે છે.

(૬) પોતાનો કુલધર્મ જે જૈન હતો તેમાથી હવે તેણે

પ્રિયદર્શિનને કાને જતા, તેનો ધર્મપ્રેમ[7] ઉછળી ઉઠયો ને કલિંગની લડાઇ જાગી શાતકરણિ સાથે (અલબત, આ સમયે નં ૭ વાળો રાજા હતો) ત્રીજું યુદ્ધ થયુ તેમા શાતકરણિની સખ્ત હાર થઈ; તેમ પ્રિયદર્શિનના સૈન્યની પણ જબરી ખુવારી થઈ. આ વખતે રણક્ષેત્રે બન્ને પક્ષનાં માણસોના શબ, અંગ-છેદન પામેલાના તરફડિયા તથા હૈયાફાટ રોકકળ નજરે નિહાળી, પ્રિયદર્શિનનું કુમળુ હૃદય એટલુ તો દ્રવિત થઈ ગયુ કે તેજ ક્ષણે, મનુષ્યહત્યા કરનારી અને નિરર્થક માનહાની વહોરી લેતી લડાઈ જીંદગીપર્યંત નહીં લડવાની પ્રતિજ્ઞા કરી વાળી. (જુઓ તેનો ધૌલી જાગૌડાનો શિલાલેખ). આ લેખનનો સાર એ છે કે, મસ્કિના બનાવના કારણમા કલુપિત, સામાજીક મનોવૃત્તિ, તથા મિશ્રિત ધાર્મિક કુળાભિમાન હોવાનું અને કલિગના યુદ્ધમા કેવળ ધર્મદ્વેષ હોવાનુ જણાય છે.

(૭) વાસિષ્ઠપુત્ર શાતકરણિ ઉર્ફે શતવહન સાતમો

બીજા રાજાઓની પેઠે આના નામ સાથે અનેક ઉપનામો જોડાયેલ નજરે પડતા નથી એટલે દરજ્જે તેના જીવન વૃત્તાતના બનાવો પારખી કાઢવાને મુઝવણ પડતી નથી. જેથી કરીને હાલ તો તેને નામાવલિના ક્રમ પ્રમાણે સાતમા શતવહન તરીકે અને માતુલગોત્રના નામ ઉપરથી વાસિષ્ઠપુત્ર તરીકે જ ઓળખીશુ. પરન્તુ તેનો રાજ્યકાળ જે દીર્ઘકાળ સુધી ચાલ્યો છે તે જોતાં, તેમજ તેની સાહસિક વૃત્તિ, અને કાઈ ને કાંઈ કરી અન્યથી જુદા પડી આગળ આવી નામ કાઢવાની તેની હોશ જોતા, તેના જીવનવિશે જે કાંઈ પરિમિતપણે ઉપલબ્ધ થયુ છે, તે જો કે સરખામણીમાં કાંઇજ નથી એમ કહીએ તો ચાલે, છતા બનવાજોગ છે કે, તેના સિક્કાઓવિશે વિશેષ અભ્યાસ કરવાથી નવી માહિતી મળી જાય.

નામ, ઉમર અને પરિવાર

સામાન્ય રીતે આ વશનો દરેક રાજા પોતાને શાતકરણિ નામથી ઓળખાવે છે. તેમ શતવહન પણ પોતાને કહી શકે છે. એટલે કેવળ આ બે શબ્દોથી કોઈ નૃપતિની ખાસ ઓળખાણ આપી શકાય તેમ નથી જ. તેમ માતુલપક્ષના ગોત્ર ઉપરથી જે નામ કેટલાકની સાથે જોડવામાં આવે છે, તે પણ અમુક રાજાને આશ્રયીને જ વપરાયું છે એવો નિર્ણય કરવાને આપણને ઉપયોગી થઇ શકતું નથી; કેમકે રાજકુવર જેવી વ્યક્તિનો લગ્નસંબધ તો, ઉચ્ચ ગણાતા કુળોમા જ જોડવાનું બને અને તેથી અમુક ગોત્રમાથી ઘણી કન્યાઓ ઘણા કુવરોને પરણાવવામાં આવી શકે. પરિણામે જે પુત્રોનો જન્મ એક જ ગોત્રની કન્યાઓથી થયા હોય તે સર્વે તે ગોત્રીકન્યાના પુત્ર તરીકે જ સંબોધી શકાય. એટલે તેવી વ્યક્તિઓ તો અનેક થઈ શકે છે. અલબત્ત શતકરણિ અને શતવહન શબ્દો કરતા, કેટલેક અંશે તે વિશેષતા ધરાવતુ ગણાય ખરૂ; પણ એકદમ નિશ્ચયાત્મકપણે સબોધતું અથવા વ્યાકરણમા જેને વિશેષનામ કહી શકીએ તેવું તો તે ન જ કહી શકાય એટલે જ આ વશના પ્રત્યેક રાજાને ઓળખવા માટે ખાસ શબ્દો કયા વપરાયા હશે તે તપાસવુ રહે છે. આ રાજાઓના સિક્કા નિહાળીશું તો દરેકના નામ સાથે ઉપરના ત્રણ શબ્દો (શતકરણિ, શતવહન અને માતાના ગોત્રીક નામ) સિવાય કોઈકને કોઈક નામ જોડવામાં આવેલુ હોય છે. એટલે એમ માનવુ રહે છે કે આવા વધારાના શબ્દોમાંના કોઇક, વિશેષનામ તરીકે હોવાં જોઈએ. આટલું જાણી લીધા પછી જો સર્વે સિક્કાઓ એકઠા કરીને તેનો બારીક અભ્યાસ કરાય, તથા જે શબ્દો સામાન્યરૂપે કે ગુણવાચક જેવા દેખાતા હોય અને ઘણી વ્યક્તિઓના નામો સાથે જોડાયા હોય, તેવાને બાદ કરતાં શેષ રહેતા શબ્દો, વિશેષનામ તરીકે વપરાયા હોવાનું નક્કી થઇ જશે. આ કામ માટે તો સિક્કાનો જથ્થો પણ બહોળો જોઈએ અને તેની લિપિ ઉકેલનો અભ્યાસ પણ જોઇએ. આ પ્રકારનુ કામ ભલે કટાળા

ખસવા માડયું હતું, ધીમેધીમે તેનો ત્યાગ કરવા સુધીનું પગલું પણ ભર્યુ હતું; જેના પરિણામે તે જૈનધર્મદ્વેષી બની ગયો હતો જે તેના જીવન ચરિત્ર ઉપરથી જણાય છે.

(૭) પુ. ૨. પૃ. ૩૫૬ ટી. નં. ૨૨ જુઓ

ભરેલું છે તેમજ અતિ ખંતથી અને ખામોસીથી જ કરી શકાય તેવું છે, છતાં ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી ઘણું જ મહત્વનું છે. કારણ કે તેવાં અનેક પરાક્રમો, જે એક રાજાનું નામ બીજાની સાથે સામ્યતા ધરાવતું હોવાથી, પહેલાને બદલે બીજાના નામે કે ઉલટા સુલટી ચડાવી દેવાય છે અને એક પછી એક આદરેલી ભૂલ, અનેક ભૂલની જન્મદાતા થઈ પડે છે, તે સ્થિતિનો કોઈ કાળે અંત આવતો જ નથી અને આયદે આખો ઇતિહાસ જ તેના વિકૃત સ્વરૂપે જનતા સમક્ષ એમને એમ કેટલોક કાળ ચાલ્યા કરે છે. આ પ્રમાણેના દૃષ્ટાંતો એક નહીં પણ અનેક છે. આ વંશના જ ઘણા રાજાઓના સંબંધમા અત્યાર સુધી બનવા પામ્યું છે. જેમકે નં. ૨ના યત્નથી ગૌતમીપુત્રને નં ૨૯ તરીકે લેખાયો છે. તેમજ નં ૪ અને ન ૭મા રાજાઓને પરસ્પર ગણાવાયા છે. તેમ વળી આગળ જતા સાબીત કરવામાં આવશે કે ન. ૧૭ ને નં. ૨૬ તરીકે અને ન. ૧૮ ને નં. ૨૫ કે નં. ૨૯ તરીકે ગણાવી જવાયુ છે. તેવી તો એક નહીં પણ અનેક સ્ખલનાઓ થઇ ગઇ છે. તેમાં કોઈને દોષિત ઠરાવવાનું આપણે પ્રયોજન નથી. દરેક પ્રયાસ કરનારે તો શુભ આશયથી પોતાના સમય અને શક્તિનો ભોગ આપીને જ કામ કર્યું છે; છતા પણ આવી ત્રૂટિયો સાધનના અભાવે જે રહી જવા પામી છે તે હવે સુધારી લેવાની ખૂબ ખૂબ આવશ્યકતા છે. તેમ થશે ત્યારે જ ઇતિહાસ પોતાના ખરા, નિર્મળ તથા વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં ખીલી નીકળતો કરામલકવદ્ દૃષ્ટિ સમીપ તરવરતો થશે અને ડૉ રેપ્સન જેવા અભ્યાસીને જે ઉચ્ચારવું પડયુ છે કે (કૉ. આ. રે પૃ ૮૬, પારિ. ૭૦) "Andhra kings were known by different names in different districts of their own empire=આંધ્રપતિઓને પોતાના જ સામ્રાજ્યના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં જુદા જુદા નામે ઓળખવામા આવ્યા છે." જ્યારે વિન્સેંટ સ્મિથ (જુઓ અ હિ. ઇ ત્રીજી આવૃત્તિ, પૃ. ૧૮૬) "that they are parsonal names=તે તો વ્યક્તિગત નામો છે." આ કથનો કેટલે દરજ્જે ન્યાયશીલ છે તેનો ધટસ્ફોટ થઇ જશે. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે સિક્કાના ઉંડા અનુશીલનની જો કયાંય અતિ જરૂરિયાત હોય તો તે આંધ્રવંશી રાજાઓ સંબધમા જ સ્પષ્ટપણે દેખાઇ આવે છે. અમને પોતાને જાતિ અનુભવ થયો છે કે જે નિર્ણય થોડા સમય પૂર્વે કરાયો હોય અરે કહો કે છાપીને જેનો સ્વીકાર પ્રકટ પણ કરી દેવાયો હોય તે જ પાછો વધારે અભ્યાસના પરિણામે ફેરવી નાંખી[૮] તદ્દન ઉલટ દિશામાં જતો જાહેર કરવો પડે છે. પ્રસગને લીધે જરા આડકટે પડીને પણ સિક્કાના અભ્યાસ વિષે આટલુ વિવેચન કરવું પડ્યુ છે તે માટે વાચકની ક્ષમા ચાહી મૂળ વિષય ઉપર પાછા આવી જઇએ

એક પછી એક ગાદીએ આવતા રાજાઓ, જો પિતાપુત્ર તરીકેનો જ સબધ ધરાવતા હોય, તો ત્રીજી કે ચોથી પેઢીએ આવતો રાજા, અતિ નાની ઉમરે ગજપટ્ટે આવવા ભાગ્યશાળી થાય છે. એવો નિયમ (પુ. ૧, પૃ ૮૮) સકારણ અને સબળ દેખાયો છે. તદનુસાર આ સાતમો શાતકરણિ પણ, જ્યારે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે નાની ઉમરનો જ હતો. લગભગ ૨૦ વર્ષનો હતો, જેથી ૫૬ વર્ષ જેટલુ લાબુ રાજ્ય ભોગવી શકયો છે. એટલે તેનું આયુષ્ય ૭૫ વર્ષનું અંદાજી કહી શકાશે. તે સમયે તેટલુ જ આયુષ્ય નિયમા તરીકે થઇ પડયુ હતુ તેના પ્રદાદા ન. ૪ વાળા મલ્લિકશ્રી શાતકરણિ જુઓ કે, દાદો નં ૫ જુઓ, કે ન ૬ વાળો પિતા જુઓ, કે તેનો જ સમકાલિન મહા પ્રતાપી સમ્રાટ પ્રિયદર્શિન જુઓ, તે સર્વેએ લગભગ ૭૦-૭૦ વર્ષના આયુષ્ય ભોગવ્યાં છે; એટલે નં. ૭ ના સબધમાં કાંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી બન્યુ.

તેના પરિવારમા, તેની પાછળ ગાદીએ બેસનારને પુત્ર લેખાય તે હિસાબે, તેને એક પુત્ર હતો એમ કહેવું

(૮) આવા દૃષ્ટાંતો પુ. ૨ મા સિક્કાવર્ણનમા ઘણાયે નજરે પડયા છે. જો પ્રસંગ હશે થયો તો આ સર્વેને નવી આવૃત્તિ વખતે સુધારી લેવામા આવશે.

જોઇએ. રાણી સંબંધી કાંઈ માહિતી મળતી નથી, પરંતુ એક બહેન હતી એમ પૂરવાર થયું છે; જેને ગત વૃત્તાંતે જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રિયદર્શિન સાથે પરણાવવી પડી હતી. આ લગ્ન ઈ. સ પૂ ૨૮૪માં થયુ છે. તે કાળે લગ્નની ઉંમર ૧૩-૧૪ વર્ષની ગણાતી હતી એટલે, જ્યારે ઈ. સ. પૂ ૨૮૧મા તે ગાદીએ બેઠો ત્યારે, આ તેની બહેનની ઉમર ૧૬ વર્ષની કહેવાય. મતલબકે પોતે મોટો હતો અને બહેન નાની હતી. આ સિવાય તેને બીજાં કેટલાં ભાઈભાંડુ હતાં તે જણાયું નથી. તેની માતા વાસિષ્ઠગોત્રી કન્યા હોવાથી તે પોતાને વાસિષ્ઠપુત્ર તરીકે ઓળખાવતો હતો.

ભરયુવાનીમાં ગાદીએ આવવાથી તેનામાં યુવાનીનો મદ પણ હતો તેમ મોટા સામ્રાજ્યનો સ્વામી થયો હોવાથી રાજમદ પણ હતો.

જીવન અને ધર્મપલટો

તેમાં વળી કાંઇક પરાક્રમી અને સાહસિકવૃત્તિનો હોવાથી, તે પોતે હરોળમાં આવવાને થનથનાટ કરી રહ્યો હતો. તેમાયે રાજકીયક્ષેત્રે અજમાવવુ ધારેલુ તેનું જોમ તો ગાદીએ બેસતાં પ્રથમ જ વર્ષે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના હાથે, દબાઇ જવા પામ્યું હતું એટલે પ્રથમ કવલે મક્ષિકા જેવું અપશુકન થતા, તે રસ્તે આગળ વધવામા તેના પગ ઢીલા પડી ગયા હતા, છતાં હિંમત હારી જાય તેવો નહોતો. એટલે યશ ખાટવાના રસ્તા શોધવા મંડયો. પ્રિયદર્શિને પોતાની ધાર્મિક સહિષ્ણુતા-વૃત્તિથી સારી જગતનો ચાહ સંપાદન કરી લીધો હતો. એટલે તેના જ પગલે, પણ કાંઇક જુદી પ્રવૃત્તિમાં જો ઝંપલાવાય તો આમ જનતાને પોતાનુ સામર્થ્ય બતાવી શકાશે, એવા વિચારે, તે વખતનો પ્રિયદર્શિનનો જૈનમત સિવાયનો બીજો ધર્મ જે વૈદિક હતો તેનુ શરણુ લેવા, અને તે દ્વારા આમ જનતાનું શ્રેય સાધી, પોતાનુ મનફાવતુ કરવાના નિશ્ચયવાળો થયો. કર્મસંયોગે તેના મતને પુષ્ટિ આપનાર એક વ્યક્તિ પણ મળી આવી. આ વખતે પંડિત પતંજલીનો જન્મ[૯] (ઈ. સ. પૂ. ૨૭૫) થઈ ચૂકયો હતો અરે કહો કે તે વૈદિક ધર્મશાસ્ત્રમાં પારગત બની સારી નામના પણ મેળવી ચૂકયા હતા. એટલે તેમને રાજપુરોહિત પદે (પુ. ૩, પૃ. ૧૨, ટી. નં ૪૧) સ્થાપી તેમની સલાહ પ્રમાણે આગળ વધવાના તેણે પ્રયત્ન શરૂ કરી દીધા. મગળાચરણ તરીકે પોતાનો બાપીકો જૈનધર્મ ત્યજી વૈદિકમતાનુયાયી બન્યો; પરંતુ જ્યાસુધી પ્રિયદર્શિનની હૈયાતિ હતી ત્યાંસુધી કાંઇ કારીગિરિ ફાવે તેમ નહોતી, કેમકે દિવસાનુદિવસ તેનો સિતારો ચડયે જતો હતો. એટલે પોતાના રાજ્યની આદિમાં, પ્રિયદર્શિનની કીર્તિને ટપી જઇ આગળ વધવામાં તેને સુગમ હતું તેના કરતા હવે વિશેષ દુષ્કર માલમ પડતુ હતુ એટલામાં ઈ. સ. પૂ. ૨૩૬માં પ્રિયદર્શિનનું મરણ થયું. હવે તેનો માર્ગ નિષ્કંટક થયેલ જણાયો. આ વખતે તેની ઉમર જોકે ૬૦ કે તેનાથી પણ વધારે થવા પામી હતી; પરતુ પતજલી મહાશય ૪૦ વર્ષની લગભગમાં હતા, એટલે તેમની પ્રેરણા અટકી પડે તેમ નહોતું. પ્રથમ, દક્ષિણમાં પોતાની આણવાળા પ્રદેશમાં જ તેમણે ધર્મપ્રચાર કરી દીધો અને કહેવું પડશે કે તેમા તેમને ઠીકઠીક યશ પણ મળ્યો દેખાય છે. તેમાં પુષ્યમિત્ર શુંગ નામે જે પાછળથી વખણાયા છે તેમના પિતા ઇત્યાદિ બ્રાહ્મણોનો-વૈદિક કુટુંબોનો-સાથ મળતાં ઓર વધારે પ્રોત્સાહન મળ્યું હતુ. આ સર્વ ફતેહથી ઉત્તેજીત બની, પતજલી મહાશયની સલાહથી, પોતાનો યશ ચિરંજીવી કરવા પ્રથમ અશ્વમેધ (ઈ. સ. પૂ. ૨૩૦ આસપાસ) કર્યો. ઉત્તરહિંદમાં-કહોકે અવતિમાં-પ્રિયદર્શિનની ગાદીએ તેનો જ્યેષ્ઠપુત્ર વૃષભસેન આવ્યો હતો તે પણ ૫૦ની ઉંમર તો વટાવી ગયો હતો; પરતુ તેનો સર્વ સમય, પોતાના પિતાના રાજ્યકાળે, અફઘાનિસ્તાન અને બલુચિસ્તાન તરફના પ્રદેશના સૂબા તરીકે પસાર કરેલ હોવાથી તેની વૃત્તિઓમાં વીરતા આવવાને બદલે ઉદ્દામતાનો જ

(૯) પુ. ૩મા અનુમાન બાધીને આપણે તેમનુ મરણ ૧૮૦મા ૯૦ વર્ષની ઉમરે થયાનું જણાવ્યુ છે, એટલે તેમનો જન્મ તે ગણત્રીએ ઇ. સ. પૂ. ૨૭૦મા થયો ગણવો રહે. પરતુ પુ. ૩, પૃ. ૭૩, ટી. ૩૨મા એક ગ્રંથકારનો આધાર સાંપડયો છે તેમા ૨૭૫ મા જણાવ્યુ છે. એટલે તે વધારે મજબુત ગણીને તેનો જન્મ ૨૭૫મા થયાનું ગણ્યું છે.

અંશે વિશેષ પ્રમાણમા જોડાયલ હતો. તેને પણ પોતાના પિતાના યશને ટપી જવાની હોશ હતી, એટલે પગલા માડયાં. જનતાની ધાર્મિકવૃત્તિને ઉત્તેજતો અને પોષતો તો ખરો, પરતુ જ્યાં પોતાનુ મનધાર્યું ન થતું ત્યા, સહિષ્ણુતા દાખવીને ધીમેથી અને કળથી કામ લેવાને બદલે સત્તાના મદમા તપી જઇને કામ લઈ લેતો. પરિણામે અત્યાચાર કરી જવાતો એટલે લોકપ્રીતિ ઘટવા માડી, બીજી બાજુ તેના આવા સ્વભાવને લીધે તેના ભાઈ ભાંડરૂઓમાં પણ અકારો થવા માડયો હતો. અધુરામાપૂરૂં તેઓ રાજલોભગ્રસ્ત થતા જતા હતા એટલે રાજકુટુંબમા કુસપે જોર પકડયું અને એક પછી એક તેઓ સ્વતત્ર બની મૂળ ગાદીથી છૂટા પડવા માંડયા. પરિણામે માત્ર પાચ સાત વર્ષ ઉપર જ-પ્રિયદર્શિનના સમયે-અવતિની જે કે ફાટતી હતી, તે આ વૃષભસેનની ધર્માંધ અને અવિચારી વૃત્તિથી તદ્દન પરિહાસ્ય બની ગઈ હતી; તેમ તેનો સત્તાપ્રદેશ પણ અતિ મર્યાદિત બની ગયો હતો. આ તકનો લાભ લેવા દક્ષિણપતિ શાતકરણિનુ મન થયુ, કહો કે તેમ કરવા સલાહ મળી. તેણે અવંતિ ઉપર હલ્લો કર્યો અને સ્વભાવિક રીતે તેમા તેની જીત થઈ. એટલે તે સમયની રાજનીતિ પ્રમાણે[૧૦] વૃષભસેન પાસે હાર કબૂલ કરાવી, જે અવતિનો પોતે ખડિયો ભૃત્ય હતો, તે જ અવતિપતિને ઉલટ પોતાનો ભૃત્ય-ખડિયો-બનાવી, ઈ. સ. પૂ ૨૩૦ની આસપાસ દક્ષિણમા પાછો આવી પહોચ્યો. જ્યાં બેએક વરસ થયા નહિ હોય, ત્યા અવતિપતિ વૃષભસેનનુ મરણ ઈ. સ. પૂ. ૨૨૭મા નીપજ્યુ, એટલે ત્યા ગાદી માટે ઝઘડા થવા માડયા. અંતે દક્ષિણપતિ શાતકરણિ પોતાના વિશ્વાસુ અને વૈદિક મતાનુયાયી સરદાર પેલા પુષ્યમિત્ર સાથે[૧૧] અવંતિ પહોચી ગયો. વૃષભસેનના પુત્ર (કે ભાઈ)ને ભૃત્ય બનાવી, ગાદી ઉપર બેસારી, ત્યાં પોતાના વિજયચિહ્ન તરીકે રાજનગરે-વિદિશા નગરે-બીજો અશ્વમેધયજ્ઞ કરાવ્યો; તથા ત્યાં ઈ. સ. પૂ ૨૨૬મા શિલાલેખ ઉભો કરી[૧૨] તેમા પોતાની યશગાથા આલેખરાવી તથા મેળવેલ યશને કલગી પહેરાવવા, તે વખતનું સર્વ ખર્ચ વિદિશાની પ્રજા પાસેથી (પુ ૩ પૃ ૭૪) વસુલ કરાવ્યુ. કે. હિ ઈંના લેખકે પૃ. ૫૩૦-૧ ઉપર "Twice it appears had Satkarni proclaimed his suzerainty by the performance of the horse-sacrifice and on one of the occasions at least, the victory thus celebrated must have been at the expense of the Sungas=એમ સમજાય છે કે, શાતકરણિએ પોતાનું સાર્વભૌમત્વ દર્શાવવા બે વખત અશ્વમેધ કર્યા હતા અને કમમા કમ તેમાથી એક વખતે તો વિજયોત્સવ શુંગ પ્રજાને ખર્ચે ઉજવાવ્યો હતો" આવા શબ્દો જે લખ્યા છે તે તેમને સંયોગની પૂરતી માહિતી નહીં હોવાને લીધે થવા પામ્યુ છે એમ સમજવું. સ્તભ ઉભો કરાવ્યા ઉપરાંત, અવતિપતિ પોતાનું માથુ ઊંચુ કરવા ન પામે માટે, પુષ્યમિત્રને મુખ્ય જવાબદાર વ્યક્તિ તરીકે ત્યાં નીમી દીધો અને છેવટે પોતે સ્વસ્થાને દક્ષિણમા આવી પહોચ્યો. એકાદ વર્ષમા એટલે ઇ. સ. પૂ ૨૨૫મા પોતાનું મરણ નીપજ્યુ. આ પ્રમાણે શાતકરણિ દક્ષિણપતિ નં ૭ના રાજ્યકાળે, પોતાના હાથે બે અશ્વમેધ-એક દક્ષિણમા અને બીજો અવંતિમા-થયાનું તથા પોતાના બાપિકો જૈનધર્મ ત્યાગ કર્યાનુ વર્ણન સમજી લેવું.

મૌર્યવશી સમ્રાટોનો કુળધર્મ-બાપદાદાનો ધર્મ-જૈન હતો, છતા અશોકવર્ધને તેમાંથી જુદા પડી-બૌદ્ધધર્મ સ્વીકારી-ભાત પાડી હતી, તેના કારણમા તેનો નારી-મોહ હતો જો કે તેમાથી ચલિત

ધર્મક્રાંતિ

(૧૦) જેમ કલિંગપતિ ખારવેલે ઈ. સ. પૂ. ૪૧૮મા મગધપતિ બૃહસ્પતિમિત્રને હરાવ્યા છતા મગધની ગાદી ઉપર રહેવા દીધો હતો, અને માત્ર પોતાના પગે નમાવ્યો હતો, તેમ શાતકરણિએ પણ અવ તિપતિ વૃષભસેનને ઇ. સ. પૂ. ૨૩૦-૨૯મા કર્યું સમજવું.

(૧૧) બનવાજોગ છે કે, કદાચ પડિત પતજલી પણ આ સમયે સાથે ગયા હોય.

(૧૨) જુઓ વિદિશા-સાચિસ્તૂપ.

થાય તેવા કેટલાક બનાવો પાછળથી બનવા પામ્યા હતા, પરંતુ પોતાના જીવનકાળસુધી તે નભાવ્યે ગયો હતો. મતલબ કે બૌદ્ધધર્મ તે સમયે લગભગ ૩૫ વર્ષ સુધી રાજધર્મ તરીકે રહેવા પામ્યો હતો. જ્યારે આ શાતકરણિએ, પોતાનો કુળધર્મ ત્યજી દીધો હતો પરંતુ તેમાં નારીમોહને બદલે રાજકીય ક્ષેત્રે ઝળકી ઉઠવાની વૃત્તિરૂપ તેનું ઉદ્ભવ કારણ હતું. આ સમયે પરિવર્તન પામેલ વૈદિકધર્મ, અશોકના વખતની માફક ૩૫ વર્ષ જેટલુ પણ આયુષ્ય દક્ષિણના દરબારે જો કે નીભાવી શકયો નથી, છતા કહેવુ જોઇએ કે અવંતિમાં લગભગ એક સદી સુધી તેણે પોતાનો વિજયડંકો વગડાવવો જારી રાખ્યો હતો.

અવંતિમાં અશોક પછી પ્રિયદર્શિન આવતાં, તેણે કુળધર્મ પાછો પુનર્જીવિત કર્યો હતો એટલુ જ નહી પરંતુ સર્વ જૈનધર્મી રાજાઓની(તેની પૂર્વેના કે પાછળના, અરે કહો કે ઠેઠ અત્યારસુધીના)–સરખામણીમાં તેણે પોતાનો નંબર પહેલો જ નોંધાવી દીધો હતો. તેની પાછળ આવનાર સંતાનોના અવિચારીપણાને લીધે પાછો જૈનધર્મ જો કે થોડો અબખે પડવા માંડ્યો હતો અને શાતકરણિએ વિજયસ્તંભ રોપ્યા બાદ તેનો તદ્દન લોપ થવાની બીતી રહેતી હતી, છતાં નબળા નબળા મૌર્યરાજાઓએ જેમતેમ કરીને તે ટકાવી રાખ્યો હતો. બાકી મૌર્ય પછી જેવો શુંગ રાજઅમલ અવંતિમાં થયો અને પ. પતંજલીની–ગુરૂદેવની–રાજ-પુરોહિત તરીકે સ્થાપના થઈ કે વૈદિકધર્મ પાછો ખૂબ પ્રકાશમા આવવા લાગ્યો હતો. સમ્રાટ અગ્નિમિત્રના સમયે તે પૂર્ણકળાએ પહોચ્યો હતો અને તે બાદ શુંગવંશની પડતી દશામાં તેની પણ પડતી દશા આવ્યાનુ દેખાય છે. એટલે ત્યાં–અવંતિમાં લગભગ એક સદી જેટલા સમયસુધી વૈદિકધર્મને રાજધર્મ હોવાનું માન મળી રહ્યાનુ કહી શકાય. અને તેમાં પતંજલી મહાશયની પધરામણી અને આમ જનતાને તેમણે પાયેલી પ્રેરણા જ મુખ્ય કારણરૂપે કહી શકાય, જ્યારે દક્ષિણમાં જુદી જ સ્થિતિ પરિવર્તવા પામી હતી.

દક્ષિણાપથપતિ શાતકરણિનું મરણ ઇ. સ. પૂ. ૨૨૬–૫ માં થતાં તેની ગાદીએ તેનો પુત્ર લંબોદર અને તે બાદ આવી–આપિલિક ઇ. ચારેક રાજાઓ આવ્યા છે. તેમના રાજ્યકાળ વિશે જો કે પુરાણ-ગ્રંથોમાં બહુ વાચવામા નથી આવતું પરંતુ જૈન ગ્રંથોમા કાંઈક હકીકત જે મળી આવે છે તે આધારે કહી શકાય છે કે, ત્યાં દક્ષિણમાં જૈનશાસ્ત્રો અને સિદ્ધાંતમા પારગત ઉતરેલા એવા અને પન્નવણાકારના બિરૂદથી પ્રસિદ્ધ થયેલા (જેમનો સમય મ. સં ૩૩૫ થી ૩૭૬=૪૧ વર્ષ છે ઇ. સ પૂ ૧૯૨થી ૧૫૧) તે સમયના યુગપ્રધાન, નામે કાલિકસૂરિ ઉર્ફે શ્યામાચાર્યે સ્વઉપદેશથી જૈનધર્મની સારી સેવા બજાવી હતી. આ કાલિકસૂરિ તેજ સમજવા કે જે શુંગવંશી બળમિત્ર ભાનુમિત્રના સંસારપક્ષે મામા થતા હતા તથા જેમની પાસે તેમના ભાણેજ ભાનુમિત્રે દીક્ષા લેવાથી તેણે અતિ (બળમિત્રે) કોપાયમાન થઇને કોઈનું પણ સાંભળવાની દરકાર કર્યા વિના, ભર ચોમાસે તેમને અવંતિમાથી કાઢી મૂકયા હતા ને જેમણે દક્ષિણમાં આશ્રય લીધો હતો. (જુઓ, પુ ૩, પૃ. ૧૧૩). એટલે માનવું રહે છે કે આ આંધ્ર રાજવીઓના સમયે, રાજધર્મ તરીકે કદાચ વૈદિક મત શિથિલ અવસ્થામાં રહેવા પામ્યો હશે. પરન્તુ તે બાદ તો દક્ષિણપતિઓ પાછા જૈનધર્મમાં દૃઢ થઈ ગયા દેખાય છે; તે ઠેઠ નં ૨૩ના સમયે બીજી જબરજસ્ત ધર્મક્રાંતિ થવા પામી છે ત્યાં સુધી. તાત્પર્ય એ થયો કે, આંધ્રપતિઓમાં ધર્મક્રાંતિ બે વખત થવા પામી છે. પ્રથમ વેળા શાતકરણિ નં ૭ના રાજ્ય અમલે પાછળના ભાગમાં અને બીજી વેળા નં. ૨૩વાળા શિવસ્વાતિના રાજ્યના આરંભમાં બાકીની બીજી વસ્તુનો ખ્યાલ ચોથા પરિચ્છેદે પૃ. ૬૪થી ૬૮ સુધીમાં અપાઈ ગયો છે, ત્યાથી જોઇ લેવા વિનંતિ છે.

કેટલાંક ઉપનામોની સમજ

પરદેશી રાજકર્તાઓમાના કેટલાકને જેમ ક્ષત્રપ અને મહાક્ષત્રપ જેવા ઉપનામો જોડવામાં આવ્યાં છે અને તેથી તેવા શબ્દનો પ્રભાવ-અધિકાર કે મહાત્મ્ય વિશે કાંઇક જાણવાની આવશ્યકતા હોવાથી આપણે તેની સમજૂતિ આપવી પડી છે, તેમ આ શતવહનવંશી શાતકરણી રાજાઓ સાથે પણ એવાં કેટલાક ઉપનામો જોડાયાં છે કે

જેની કાંઇક સમજૂતિ આપવાની જરૂરિયાત લાગે છે. જો કે ગૌતમીપુત્ર, વાસિષ્ઠપુત્ર આદિ માતૃગોત્રિક શબ્દોની તથા ખંડિયાપણુ સ્વીકારતા ભૃત્ય શબ્દ લગાડાતાની કેટલીક માહિતી પ્રસંગોપાત અપાઇ ગઇ છે એટલે અહીં તે પાછી ન ઉતારતા પુ ૪, પૃ ૧૩થી ૨૦ તથા ૫૦-૫૧ અને આ પુસ્તકે પૃ. ૩૨ તથા ૬૬ માં જ આપેલ કોઠો વાંચી જવા ભલામણ છે. એટલે ત્યા જે હકીકત નથી અપાઈ તેનો ઉલ્લેખ અત્ર કરવો રહે છે.

ભૃત્યા શબ્દ સબધમાં એટલુ વિશેષ શોધી શકાયુ છે કે કોઇ શતવહનવંશી રાજાએ તે શબ્દ પોતાના નામની સાથે શિલાલેખમાં કે સિક્કા ઉપરના અક્ષરોમાં વાપર્યો નથી. બનવા જોગ છે કે તેમ કરવુ પોતાને અપમાનજનક લાગ્યુ હોય પરતુ તેમના સિક્કાઓની અવળી કે સવળી બાજુ ઉપરની જે પ્રકારે ચિત્રો પાડવામા આવ્યાં છે અને તેના ઉકેલ તથા મર્મ સમજાયા છે, તે ઉપરથી પરિસ્થિતિ સમજી લેવાય છે કે અમુક કાળે, અમુક રાજા, અમુક સમ્રાટની આજ્ઞામા હશે. આ બધુ વર્ણન પુ ૨મા, તે તે રાજાના સિક્કાવર્ણને સવિસ્તર સમજાવવામા આવ્યુ છે, એટલે ત્યાથી જોઇ લેવા વિનંતિ છે.

ઉપરના બિરૂદો ઉપરાત, વિદિવયકુરસ, વિલિવય કુરસ તથા શિવલકુરસ નામના બિરૂદો પણ સિક્કા ઉપરથી તેમાના કેટલાકને સંયુકત થયેલા દેખાય છે. તેનો ખાસ અર્થ કે હેતુ શુ હશે, તે જો કે સ્પષ્ટ થયુ નથી પરન્તુ તે સર્વે એક જ ભાવાર્થસૂચક વિશેષણરૂપે હોવાનુ માની લેવાયું છે, એટલે આપણે પણ તે મતને વળગી રહીશુ તેનો અર્થ અમારી સમજણ પ્રમાણે "વીરવલય ધારણ કરેલ છે જેણે-"એવા આશયવાળો થાય છે, જેથી તે પદ ધારણ કરનાર એમ ઉદ્‌ઘોષણા કરતો માનવો પડશે કે આ વલયો-બાજુબધ તેણે પોતાનુ બાહુબળ સૂચવવા બાંધ્યા છે માટે કોઇ પણ તેની સાથે લડાઈમા ઉતરી, તેને જીતીને તે ઉતરાવી શકે છે. મતલબકે આ બિરૂદો તેની પોતાની સ્વતત્રતાનો વિજયડંકો વગડાવવા રૂપે છે, અને તેમ હોવાથી, જ્યારે જ્યારે અને જેટલા જેટલા સમય સુધી તેઓ ભૃત્યપણે ન હોય ત્યારે ત્યારે જ, અને તેટલો તેટલો સમય જ, તેઓ તે ઉપનામ ધારણ કરી શકે આથી કરીને સમજી લેવુ કે, જે કાળે તેઓ સ્વતત્ર હતા ત્યારે ઉપરના બિરૂદો પોતાનાં નામ સાથે લગાડતા, અને જે કાળે તેઓ ખંડિયા બની જતા ત્યારે તે બિરૂદો કાઢી નાંખતા. આ સિદ્ધાતને અનુસરીને, કયો રાજા કેટલો વખત ઉપરમાનું બિરૂદ ધારણ કરી શકે તે સ્પષ્ટ થઇ જાય છે. આપણે પણ 'આંધ્રભૃત્યા' શબ્દનુ વિવેચન કરતી વખતે, તેવો ખૂલાસો આપી શકયા હોત અને પૃ ૩૨ તથા ૬૬ મા જ્યાં જ્યા 'સ્વતત્ર' હોયાનુ જણાવ્યુ છે, ત્યા ત્યાં સાથે સાથે તેમની વીરતાસૂચક ઉપનામો પણ જોડી દીધા હોત, પરતુ પ્રસગ ઉપયુક્ત ન થયો હોવાને લીધે આપણે તે કાર્ય ઊભુ' રાખ્યુ હતુ, જે હવે કહી શકીએ છીએ; અથવા પિષ્ટપેષણનો દોષ ટાળવા એમ પણ જણાવી શકીએ, કે ત્યા આપેલ પત્રક સાથે નીચેનુ પત્રક જોડીને વાચવુ.

આંક	બિરૂદ[13]	સાબિતીના પુરાવો
૧	વિલિવયકુરસ	પુ ૨, સિક્કો ન ૫૮
૨	વિલિવયકુરસ	પુ ૨, સિક્કો નં. ૫૬
	બિરૂદ વિના	પુ. ૨, સિક્કો નં. ૬૯
(૪)	બિરૂદ વિના	પુ ૨, સિક્કો ન ૭૦
૩	બિરૂદ વિના	સિક્કો નથી
૪	બિરૂદ વિના	પુ. ૨, સિક્કો નં. ૬૭-૬૮
	સદર	પુ. ૨, સિક્કા નં ૭૧-૭૨
	વિદિવયકુરસ	પુ ૨, સિક્કો ન. ૫૭
૫	શિવલકુરસ	પુ ૨, સિક્કો ન. ૫૯
	બિરૂદ વિના	પુ ૨, સિક્કો ન ૬૦
૬	બિરૂદ વિના	પુ ૨, સિક્કા ન.૬૩,૬૪,૬૬
૭	સદર	પુ. ૨, સિક્કો ન ૬૨
		પુ ૨, સિક્કો નં ૭૩
	સાર્વભૌમ તરીકે	પુ ૨, સિક્કો ન ૬૧

(૧૩) આ પ્રશ્ન હજી વધારે અનુશીલન માગે છે,

સમજવુ રહે છે કે આ સમયપછી ખડિયાપણુ લગભગ અદશ્ય જેવુ થઈ ગયું હોવાથી આ બિરૂદ પડતું મૂકાયુ છે; પરંતુ અકેંદ્રિત ભાવનાપણે રાજ્ય ચલાવવાની પ્રથા સંપૂર્ણપણે અમલમાં આવેલ ન હોવાથી કેવળ સિક્કાચિત્ર પુરાણી ઢબે ચિત્રાયાં કરાતા હતાં; જ્યારે અગ્નિમિત્ર રાજ્યે અશ્વમેધ કરાયો ને તેણે સાર્વભૌમત્વની ઘોષણા કરી ત્યારથી અકેંદ્રિત ભાવનાનો અમલ થઈ ચૂક્યો ગણાય. એટલે ત્યારથી તો સિક્કાચિત્રોમાં સવળી અવળી બાજુનો જે મહિમા હતો તે પણ સર્વથા અદશ્ય થઈ ગયો સમજવો.

રાજ્ય વિસ્તાર અને સીમા-સ્પર્શિત રાજ્યો

તેના પ્રપિતામહ મલ્લિક શ્રી શાતકરણીના રાજ્યથી, જે મોટો વિસ્તાર આંધ્રપતિ તરીકે વારસામાં તેના દાદા પાચમા શાતકરણીને તથા તે બાદ પાછો તેના પિતા છઠ્ઠા શાતકરણીને મળી આવ્યો હતો તે જ, આ નં. ૭ રાજાને પણ ઉત્તરોત્તર વારસામાં મળ્યો હતો. ફેર એટલો જ હતો કે તેનો દાદો પાંચમો શાતકરણી આ સર્વ પ્રદેશ ઉપર તદ્દન સ્વતંત્રપણે સ્વામિત્વ ધરાવતો હતો જ્યારે તે સ્વામિત્વ તેના પિતાના ઉત્તર જીવનમા ગુમાઈ જવા પામ્યુ હતુ. જોકે તે સમયે ગણતંત્ર રાજ્યની વ્યવસ્થા ચાલતી હોઈને, વિજેતા રાજાનુ—મહારાજા પ્રિયદર્શિનનુ—માંડળિકપણુ સ્વીકારી લેવાથી પોતાના સર્વ પ્રદેશ ઉપર છઠ્ઠા સાતકરણિને કુલ મુખત્યાર તરીકે પુનઃ સ્થાપિત કરી દેવામાં આવ્યો હતો. તે જ પ્રમાણે આ સાતમા શાતકરણિએ પણ ગાદી ઉપર બેસતા મહારાજા પ્રિયદર્શિનના સાર્વભૌમત્વનો સ્વીકાર કરેલ હોવાથી, તેને પણ તેના પિતાની પેઠે સર્વ અધિકાર સાથે તે સર્વ પ્રદેશ ઉપર રાજા તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યો હતો. જૈનસાહિત્ય ગ્રંથોમાં સ્પષ્ટપણે ઉલ્લેખ કરાયો છે કે, મહારાજા સંપ્રતિએ અનેક પદભ્રષ્ટ રાજાઓને તેમના મૂળસ્થાને પાછા સ્થાપ્યા હતા. કહેવાનો તાત્પર્ય એ છે કે, આનો મુલક દક્ષિણહિંદના આખાયે દ્વીપકલ્પ ઉપર ફરી વળ્યો હતો માત્ર બે નાના પ્રદેશ, મહોટા રણમાં જેમ જળાશય આવી રહે તેમ, આ દ્વીપકલ્પમા આવી રહ્યા હતા. આમાના એકનું નામ ચોલા અને બીજાનું નામ પાંડ્યા રાજ્ય હતું. તેમાના ચોલારાજ્યનો તે સમયે વિસ્તાર કેટલો હશે તે કહેવાને કાંઇ આપણી પાસે પ્રમાણ પુરસ્સર માહિતી નથી. પરંતુ તેની રાજગાદી કાંચી—કાંજીવરમ હતુ અને પાંડ્યા રાજ્યમાં, દ્વીપકલ્પના અંતે જે નાનો ત્રિકોણાકાર પ્રદેશ છે ને જેમાં મદુરા, ત્રિચિનોપલી ઇ. શહેરો આવેલ છે તેનો સમાવેશ થતો હતો. આ બે રાજ્યોની સીમા બાદ કરતાં, શાતકરણિની હદ ક્યાસુધી આવીને અટકી જતી હતી તે ચોક્કસપણે કહી શકીએ તેમ નથી, છતાં જે સમુદ્રતટને અદ્યતન કોરોમાંડલ કિનારા તરીકે ઓળખવામા આવે છે તે પ્રદેશમાથી તેના સિક્કા મળી આવતા હોવાથી, ત્યાંસુધી તો તેના રાજ્યની હદ લંબાતી હોવી જોઇએ એટલું સિદ્ધ થઈ શકે છે. દક્ષિણ હિંદી દ્વીપકલ્પમાના આ ચોલા અને પાંડ્યાના રાજ્યો આ શાતકરણિની સીધી છાયામાં હોવાનું ગણી શકાય કે તેઓ મહારાજા પ્રિયદર્શિનની હકુમતમાં હતા એમ ગણાય તે, નથી ઇતિહાસ ઉપરથી બરાબર જાણી શકાતું કે નથી મહારાજા પ્રિયદર્શિને ઉભા કરાવેલ શિલાલેખમાં આપેલ વર્ણન ઉપરથી સમજી શકાતુ; કેમકે તેમાં તો અંધ્રદેશને—Bordering lands—સીમાત પ્રાંતો તરીકે સંબોધ્યા હોવાનો આભાસ થાય છે છતા, ચોલા અને પાંડ્યાને સ્વતંત્ર અધિકાર પ્રાપ્ત થયો હોય તેવો વર્તાવ દેખાય છે. જો સીમાતનો અર્થ રાજ્ય વિસ્તારની અંતે સીમાઉપર આવેલ પ્રાંતો, એમ કરીએ તો તે યથાસ્થિત નથી લાગતો, કેમકે પશ્ચિમે અંધ્રદેશ અને પૂર્વે કોરોમાંડલ કિનારાઉપર તો શાતકરણિની સત્તા નિશ્ચિતપણે સાબીત થાય છે જ. એટલે વચ્ચે આવતા ચોલા રાજ્યની સ્થિતિ તો, એક સુડીના બે પાખીયા વચ્ચે આવતી સોપારીના જેવી બની રહે, પછી તેને (Bordering) સીમાત કહેવાય શી રીતે? બીજી બાજુ મહારાજા પ્રિયદર્શિને હિંદમાં તેમજ હિંદની બહાર, ઉત્તરે તિબેટ અને તુર્કસ્થાન સુધી તથા પશ્ચિમે ઠેઠ સિરિયા સુધી જે દિગ્વિજય મેળવ્યો હતો તેને લગતા સર્વ બ્યાન ઉપર ઉડતી નજર ફેંકીએ છીએ, ત્યારે એવા જ નિશ્ચય ઉપર આવવુ રહે છે કે તેણે

દક્ષિણહિંદનો કોઈ પણ પ્રદેશ પોતાની આણા બહાર રહેવા દીધો હોવો ન જોઈએ છતા જે પ્રદેશો પોતાના અધિકારમા હોવાનું શિલ લેખોમાં જણાવ્યું છે તેમા અંધ્રદેશની દક્ષિણે આવેલ કેરલપુત્ત, ચોલા, પાડયા, ઈ.નાં નામો આવે છે. એટલે કે તેમને પોતાની સત્તામા અને સીધા અમલ તળે હોવાનુ લેખવે છે, જ્યારે વચ્ચે આવેલ અંધ્રદેશને Bordering તરીકે લેખવે છે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે, Bordering એટલે સીમાંત, પોતાના રાજ્યની સીમાની અંતિમ હદે–એવા અર્થમા નહિ, પરન્તુ પોતાના રાજ્યની હદમાં અડોઅડ આવેલ–અથવા સ્પર્શીને રહેલ, કોઈ બીજું રાજ્ય વચ્ચે આવતુ ન હોય તેમ; જેને conterminous કહી શકાય. સર્વ પરિસ્થિતિનુ સમીકરણ કરતાં એવા સાર ઉપર આવવું પડે છે કે, ચોલા અને પાડયા રાજ્યના સરદારો પણ, કેરલપુત્ત, સત્યપુત્તની પેઠે, મહારાજા પ્રિયદર્શિનના કૌટુંબિક પુરૂષો હોવાથી, તેમના ઉપર સીધી હકુમત તેની ચાલતી હતી, જ્યારે અંધ્રપતિ અન્ય રાજકુટુમ્બને લગતો હોવાથી તેના ઉપર પોતાનો સીધો કાબુ નહોતો; પરન્તુ ગણુતંત્ર રાજ્ય જેવી રાજપદ્ધતિ ચાલુ હોવાથી તેને માડળિક બનાવી, નિરાળો અધિકાર ભોગવવા દેવામાં આવતો હતો. આ પ્રમાણે જ્યારે Bordering એટલે સીમાંત=(terminating at the border, situated final at the border એમ નહી, પરન્તુ close to, surrounded by or conterminous with) સીમાને સ્પર્શતો એવા અર્થમાં[૧૪] વપરાતો દેખાય છે, ત્યારે એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે, Bordering countriesની પેલી પાર, તેનુ સ્વામિત્વ નહોતું પણ માત્ર મિત્રતા જ હતી, એવો જે અર્થ અત્યારે વિદ્વાનો કરી રહ્યા છે તેમ સમજવુ રહેતું નથી. તેનું સ્વામિત્વ તો સર્વત્ર હતું જ, પછી તેને Bordering કહો કે outside the border કહો કે ગમે તે નામ આપો, પરતુ રાજવહીવટની પ્રથામા જ ફેર હતો એટલા પૂરતુ જ સૂચન કરવા માટે તે શબ્દની વપરાશ થયેલ છે. આ ઉપરથી બીજો સાર એ પણ કાઢી શકાય છે કે, તે સમયે એકદમ ચોખ્ખી રીતે નિર્મળ રાજતંત્રગણુની વ્યવસ્થા પ્રચલિત હોવાનું પણ નથી ઠરી શકતું, તેમ ગણુતંત્ર રાજ્યપદ્ધતિનો તદ્દન નાશ થઈ ગયો હતો એમ પણ નથી કહી શકાતુ; મતલબ કે કેંદ્રિત અને અકેંદ્રિત રાજ્ય વ્યવસ્થાની વચ્ચેનો transitional period=ગાળો તે સમયે વર્તતો હતો આ પ્રમાણેની રાજવ્યવસ્થાની અટપટી ગોઠવણો ચાલતી હોવાને લીધે, સાતમા શાતકરણિની સત્તા સમસ્ત દક્ષિણ હિંદના દ્વીપકલ્પ ઉપર ચાલતી હતી, એમ કહેવામા પણ આપણે સત્યથી બહુ વેગળા જવાનુ જોખમ ખેડતા નથી. તેમ પોતાના સિધા કાબુવાળા પ્રદેશની દૃષ્ટિએ જ બોલાય તો, દક્ષિણહિંદનો ત્રિકોણીનાનો મુલક, એવા પાડયા રાજ્યનો તથા અન્ય નાના ચોલા રાજ્યનો પ્રદેશ બાદ કરતાં, શેષ દક્ષિણહિંદ ઉપર તેનો અધિકાર હતો એમ ઉચ્ચારવામા પણ કાંઈ ખોટુ દેખાતું નથી.

તેનું નામ દક્ષિણહિંદ ઉપરના તેના કાબુ માટે આગળ પડતુ ગણાય કે નહીં તે પ્રશ્ન ભલે વિવાદાસ્પદ રાખીએ છતા, ઉત્તરહિંદમા તેણે જે પરાક્રમ કરી બતાવ્યુ છે તેવુ તો એક પણ અંધ્રપતિના કાળે નોધાયુ નથી; એટલે તેજ તેના રાજ્યની ખાસ વિશિષ્ટતા લેખી શકાશે તે માટે નીચેનો પારિગ્રાફ વાચો.

સર્વોપરી વિશિષ્ટતા

આખાયે શતવહન વંશમા લગભગ ત્રીસેક રાજાઓ બલ્કે તેથી પણ બે ચારની સંખ્યામા વધારે–થયાનું કહી શકાશે. છતા જેમની મહાપરાક્રમીઓમાં ગણના કરી શકાય તેવા તો સ્વભાવિક રીતે આગળીને ટેરવે લેખાવી શકાય તેટલા પાંચ છ જ છે. વળી સામાન્ય માન્યતા એ છે કે, જેમ કોઇ રાજાનું શાસન લાંબુ તપે, તેમ તે વિશેષ પરાક્રમી સંભવે આ નિયમાનુસાર ત્રણેક રાજાઓ એવા પાકયા છે કે તેમનો શાસનકાળ ૫૦ વર્ષની હદ પણ ઓળગી ગયો છે. છતા કહેવુ પડશે કે, તે

(૧૪) જુઓ પુ. ૨, પૃ. ૩૦૮, ૩૧૧ ૩૫૭, ૩૫૮ અને ૩૫૯ તથા તેની ટીકાઓ.

ઉપરાંત ત્રણચાર એવા ભૂપાળો પણ થવા પામ્યા છે, કે જેમનો રાજ્યકાળ ભલે અડધી સદીના કરતા ઓછો-બલ્કે અડધા જેટલો જ એટલે પા સદીની આસપાસ જરા વધારે કે કમી-ચાલ્યો છે તો પણ, તેઓનાં નામો, પેલા પહેલા વર્ગમા મૂક્યા છે તે મહાભાગ્યશાળીઓનાં કરતા, કાંઈ ઓછા યશસ્વી અને પ્રભાવશાળી તો નથી જ. તેમણે પણ પોતાના વંશને અતિ ઉજ્જવળ બનાવવામાં યથાશક્તિ ફાળો અર્પણ કર્યો છે જ. આવા પા સદી સુધી રાજ ભોગવતા નરેશોમાં, નં. ૨ વાળા ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીને, નં. ૧૭ વાળા ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ અરિષ્ટકર્ણને તથા નં. ૨૪ વાળા ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિને અને નં. ૨૫ વાળા વાસિષ્ઠપુત્ર છત્રપણ શાતકરણિને, મુખ્યપણે મૂકી શકાશે. પરંતુ અડધી સદીવાળા જે ત્રણ નૃપતિઓએ પોતાનો શાસનકાળ ઇતિહાસના પાને અમર કરાવ્યો છે તેમની વિશિષ્ટતાઓ તો જુદી જ ભાત પાડી બતાવનારી દેખાય છે. તેમાના પહેલાની-મલ્લિકશ્રી શાતકર્ણિની-વિશિષ્ટતાઓનુ વર્ણન, ઉપરમા તેના જીવનવૃત્તાંતે આલેખાઈ ગયુ છે. ત્રીજા અને છેલ્લા એવા હાલ શાલિવાહનનુ બ્યાન તેના વૃત્તાંતે લખાશે. જ્યારે વચલા અને બીજા એવા શાતકરણિ સાતમાનુ વૃત્તાંત તો અત્યારે તેના રાજ્ય વિશે જ્યારે આપણે બોલી રહ્યા છીએ ત્યારે જ કહેવુ યથાસ્થાને ગણાશે.

સર્વ ભણેલાઓની અને વિદ્વાનોની એ જ માન્યતા બંધાયલી છે કે આંધ્રપતિઓ એટલે દક્ષિણહિંદના જ ભૂપતિઓ. તેમને ઉત્તરહિંદ સાથે સબંધ જ ન હોઈ શકે. અલબત્ત, કેટલેક અંશે આ અભિપ્રાય સકારણ છે જ. સામાન્ય રીતે વિંધ્યાચળ પર્વતને જ, ઉત્તર અને દક્ષિણ હિંદની સીમા આંકતો લેખાયો છે, છતાં તેને ઓળગીને ઉત્તરે આવેલ વરાડ અને મધ્યપ્રાંત ઉપર, જેમની સત્તા જામી હોય તેને પણ ઉત્તરહિંદના શાસક તરીકે ન લેખવાની પ્રથા પડી જવાને લીધે, અમે પણ તે જ ન્યાયે આ વાક્ય ઉચ્ચારીએ છીએ, કેમકે નં. ૨ વાળા ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીનો સત્તા પ્રદેશ કાંઈક ઉત્તરહિંદમા થવા પામ્યો હતો છતા તેને ઉત્તરહિંદનો સ્વામી નથી કહેવાતો; તેમજ નં. ૧૭ વાળા ગૌતમીપુત્રે તથા નં. ૧૮ વાળા રાજા હાલે, ઉત્તર હિંદના રાજકર્તા અવંતિપતિઓ એવા પોતાના મિત્રો સાથે રહીને, યુદ્ધમાં સક્રિય ભાગ ભજવ્યો છે એટલુ જ નહી પણ ઉત્તરહિંદમાં રાજમહેમાન તરીકે રહી અમુક સમય (પુ. ૩ મા ગર્દભીલ વંશની હકીકત જુઓ) આરામ અને વૈભવમાં પસાર પણ કર્યો છે. તેમ વળી નં. ૨૫ વાળા છત્રપણે તો સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાત જેવા ઉત્તરહિંદના પ્રાંતોમા (ષષ્ઠમ પરિચ્છેદે લેખ નં. ૧૮) રાજ્ય પણ ચલાવ્યું છે, છતા ઉપર દર્શાવેલ સામાન્ય નિયમને અનુસરીને આપણે કહેવું પડયું છે કે તેમને ઉત્તરહિંદ સાથે સંબંધ નહોતો. જ્યારે આ સાતમા શાતકરણિએ જો કે ઉતરહિંદમા રાજ્ય પણ નથી કર્યું, તેમ નં. ૧૭ અને ૧૮ માની પેઠે રાજવૈભવમાં સમય પસાર પણ નથી કર્યો, છતા તેને ઉત્તર હિંદ સાથે અતિ સંપર્કમા આવેલ લેખવો પડયો છે; કારણ કે તેણે ઉત્તરહિંદ ઉપર બે બે વખત ચડાઈ લઈ જઈ, ડોલતી એવી મૌર્ય સામ્રાજ્યની-અવંતિપતિની સત્તા સામે પડકાર ઝીલ્યો હતો. એટલુ જ નહી, પરંતુ બીજી ચડાઈ વેળાએ તો, કોઇએ પણ ઇતિહાસમા નથી કરી બતાવ્યુ તેવુ કરી બતાવીને-જે સત્તાધીશનો પોતે ખંડિયો હતો તે જ સત્તાધીશને જીતી લઇને પોતાનો ખંડિયા બનાવી દીધો હતો; ઉપરાંત પોતાનું સાર્વભૌમત્વ પ્રજા પાસે પણ કબૂલ કરાવી લીધુ હતુ અને આ સર્વ વિજયમાળાના મુકુટમા કીર્તિવંત પુષ્પ ઉમેરવા, તે ખંડિયા નૃપતિને અંકુશમા રાખવા, પોતાના સરમુખત્યારને-Dictatorને-સેનાધિપતિ નીમી દીધો હતો. આ પ્રકારનો વિજય મેળવવામા ભલે તેને ભૂજાબળરૂપી પરાક્રમ બહુ ફોરવવુ પડયું ન હોય, કે રાજરમતની શેત્રંજમાં કૌશલ્ય-પટુતા વાપરવી પડી ન હોય, પરંતુ માત્ર સંયોગોએ જ યારી આપી હોય-અરે કહો કે-માત્ર અશ્વ દોડાવતો જ નગર પ્રવેશ કરીને ગાદી કબજે કરી લીધી હોય છતાં, વિજય તે વિજય જ કહેવાય. કહેવાની મતલબ એ છે કે તેણે મૌર્ય સમ્રાટ-અવંતિપતિ ઉપર પોતાનુ રાજકીય આધિપત્ય મેળવ્યુ હતુ; અને જો તે સમ-

થની રાજપ્રથાએ, રાજ્ય વ્યવસ્થાએ–તેને અટકાવ્યો ન હોત તો પોતાને અવંતિપતિ તરીકે જાહેર પણ કરી દીધો હોત. આ પ્રસંગ શું હતો અને કેવી રીતે બનવા પામ્યો હતો, તે સર્વે હકીકત ઉપરના બે પાનામાં–પૃ. ૧૮૪ થી ૧૯૦ સુધી લખાઈ ગઈ છે ત્યાંથી વાંચી લેવા વિનંતિ છે તેના રાજ્યની ખાસ સર્વોપરિ વિશિષ્ટતા જે ગણાય તેવી છે ને તેની અવંતિ ઉપર આ ચડાઈ તથા વિજય અર્પતી યશગાથા લેખવી રહે છે.

પંડિત પતંજલીની એક રાજનીતિજ્ઞ તરીકે કે મહાવિદ્વાન તરીકે જે નામના પ્રચલિત થઈ છે તેમનો સમય શુંગવંશી અવંતિપતિના રાજઅમલે છે તથા તેમણે પોતાનું જીવન તેમના આશ્રયે પસાર કરેલ હોવાથી તેમનું સ્થાન પણ અવંતિ પ્રદેશ જ મુખ્ય અંશે ગણાય છે.

પતંજલી મહાશય અને રાજા શાતકરણિ

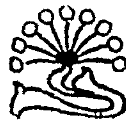
તેમજ આ હકીકત ઇતિહાસમાં એટલી બધી પ્રસિદ્ધ થયેલી છે કે આપણે તેમનું જીવનવૃત્તાંત તે સ્થાને જ વિશેષત આલેખવું પડ્યું છે. છતાં પુ. ૩ માં તેમનો જીવન પરિચય આપતાં હકીકત શોધાઈ છે કે, તેમનો જન્મ દક્ષિણહિંદમા, ગોદાવરી નદીના મુખપ્રદેશ ગણાતા એવા ગોવરધનસમયના કોઈક ગામે થયો હતો. મતલબ કહેવાની એ છે કે, તેમના કીર્તિકળશનું સ્થાન ભલે ઉત્તરહિંદમા હતું, પરંતુ ઉદ્ભવસ્થળ તો દક્ષિણહિંદમા જ હતું ઉપરાંત તેમના રાજદ્વારી જીવનનો તેમજ વિદ્યાસંગનો આરંભ પણ દક્ષિણહિંદમા જ થયો હતો અને તે પણ આ રાજા સાતમા શાતકરણિના રાજ્ય અમલેજ તથા તેના જ પોષણ અને પ્રોત્સાહનથી. આ હકીકત એટલી બધી જાણીતી થઇ નથી એટલે તેને લગતું વર્ણન અત્ર હાથ ધરવાની જરૂરિયાત લાગી છે

ધર્મક્રાંતિ કરવામા પ. પતંજલીનો અને આ રાજાનો કેવો સુમેળ જામ્યો હતો તેનો ઠીકઠીક ચિતાર ઉપરમા આપણે જાણી ગયા છીએ એટલે ચર્વિતચર્વણ કરવાની જરૂર નથી. પરન્તુ એટલું કહેવું આવશ્યક છે કે, જે રાજકીય અને ધાર્મિક ક્રાંતિ કરવાનુ ચેટક, આ રાજા અને તેના પુરોહિતને વળગ્યું હતું તે, તે બન્નેનાં કંઇક ઇર્ષાખોર તેમજ મહત્વાકાંક્ષી સ્વભાવને અનુસરીને જ હતુ ઇર્ષાખોરી એટલા કારણે કહી શકાય કે, મહારાજા પ્રિયદર્શિન, હવે સાબિત કરાયુ છે તેમ એક ચુસ્ત જૈનધર્મી રાજા હતો; વળી રાજકુંવરથી તેણે તે ધર્મનો પ્રચાર, પશ્ચિમે ઠેઠ મિસર અને સિરિયા સુધી, ઉત્તરે તિબેટ, ખોટાન અને ચિનાઈ તુર્કસ્થાન સુધી અને દક્ષિણે ઠેઠ સિંહલદ્વીપ સુધી કર્યો હતો. તેમ પોતાનો રાજઅમલ પણ એવી જ રીતથી ચલાવ્યો હતો કે રાજપ્રકરણને ધર્મથી અલગને અલગ જ રાખ્યે ગયો હતો. છતા પોતાની પ્રજાનો મોટો ભાગ જૈનધર્મને અનુસરતો બની જવા પામ્યો હતો. સારાંશ કે મહારાજા પ્રિયદર્શિનની ધર્મવિષયક તેમજ રાજકીય વિષયક નીતિ, એમ બન્ને, ભલભલાને મન એક ઓરંભા–ઉખિયાણા સમાન થઇ પડી હતી. એટલે સર્વ કોઇને મનમાં એમ સ્વભાવિક રીતે જ થઈ આવતું છે કે, આપણા હાથમા જો રાજ્યની લગામ આવે તો આપણે પણ શા તે જ પ્રમાણે શક્તિ ફોરવી ન શકીએ ને તેના જેવો સુયશ મેળવી ન લઇએ ? આવો પ્રસગ મહારાજા પ્રિયદર્શિનના મરણ બાદ તરત જ, આ રાજા અને પુરોહિતની જોડીને સાપડી આવ્યો હતો આ બન્ને[૧૫] વેદાનુયાયી હતા એટલે પ્રિયદર્શિને જેમ જૈનધર્મનો યશ જગઆસ્કાર કરી બતાવ્યો હતો, તેમ આ વેદાનુયાયી યુગ્મને સ્વધર્મનો પ્રચાર કરી બતાવવાના કોડ ઉગી આવે તે સ્વભાવિક છે અને ઉગી આવ્યા પણ હતા જ. પરન્તુ કમનસીબે જે કુનેહ પ્રિયદર્શિને વાપરી હતી તે તેઓ બતાવી ન શકવાથી, સુયશ બાંધવાને બદલે કેટલીક અપકીર્તિ તેમણે વહોરી લીધી હતી, આ માટે તે કાર્યને આપણે ઇર્ષાખોરી કહેવી પડી છે છતાં રાજા

(૧૫) બેમાથી રાજા શાતકરણિ મૂળે તો જૈનધર્મી હતો પરન્તુ કેવા સંયોગમા તેણે ધર્મપલટો કર્યો હતો તેનું વર્ણન ઉપરમા અપાઈ ગયુ છે. અહીં ધર્મપલટો થયા બાદનું વર્ણન છે, એટલે વેદાનુયાયી હતો એમ લખ્યું છે.

શાતકરણિ મહાપરાક્રમી હોવાથી તે સ્થિતિ જાળવી રાખવાને શક્તિવત થયો હતો; પણ તેનું મરણ તરત નીપજ્યું અને તેની ગાદીએ જે આવ્યા તે તેવા પ્રભાવશાળી ન હોવાથી ઢીલી દોરી મૂકી અને પ્રજાને યથેચ્છ ચાલવા દીધી, એટલે ત્યા પુનઃશાંતિ સ્થપાઇ ગઇ છે, જે આપણે આગળના પરિચ્છેદે નિહાળીશું. જ્યારે પતંજલી મહાશયને, "હાર્યો જુગારી બમણુ રમે" તેના જેવો જ ઘાટ થયો હતો; કેમકે એક બાજુ શાતકરણિના ગત થયા બાદ, તેના ફરજંદોની પ્રજાની સાથે કડક હાથે કામ લેવાની અશક્તિ પ્રગટ દેખાતી હતી એટલે પોતાનું મન ધાર્યું કરી શકાય તેમ નહોતું. પરંતુ બીજી બાજુ અવંતિમા પોતાના સાગ્રીત પુષ્યમિત્રનું જોર વિશેષને વિશેષ જામતુ જતું હતુ એટલે ત્યાં પોતાના ખેલ વિનાસંકોચે—બલ્કે તેની મદદથી વિશેષ પ્રબળતાથી ખેલી શકાશે તેવું દેખાવાથી પોતાનો વસવાટ તેમણે ત્યા ફેરવી નાંખ્યો હતો; તથા તેઓ પોતાના મનોરથો ઘણે અંશે અમલમાં મૂકાવી શકયા હતા, જે આપણે પુ. ૩માં પુષ્યમિત્ર–અગ્નિમિત્રના વૃત્તાંતથી જાણી ચૂકયા છીએ.

આ પ્રમાણે ધર્મવિષયક હરીફાઇમાં મહારાજા પ્રિયદર્શિનની અને રાજકીય વિષયની હરીફાઇમાં પં. ચાણક્યની નીતિની તુલના કરવામાં અને બની શકે તો બન્ને વિષયમાં તેમના ઉપરીપદે બિરાજવા માટે પંડિત પતંજલિએ પોતાની સર્વ શકિત ઉપયોગમાં લઇ, આકાશ અને પાતાળ એક કરવામાં બાકી રાખી નહોતી. પરન્તુ જેટલા પ્રમાણમાં તેમનામાં શકિત અને ઉત્સાહ ભર્યા હતા, તેટલા પ્રમાણમાં જો કુનેહ અને દીર્ઘદષ્ટિપણે કામ લેવાની પદ્ધતિ અખત્યાર કરી હોત, તો અત્યારે તેમના સઘળા પ્રયાસો જે દુનિયાની નજરે ઇર્ષ્યા અને અદેખાઇપ્રેરિત દેખાઇ ગયા છે, તેણે ઓર જ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું,હોત.

દશમ પરિચ્છેદ

શતવહન વંશ (ચાલુ)

ટૂંકસારઃ—(૮) લમ્બોદર (૯) આપિલિક-આપિલક (૧૦) અને આવિ—આ ત્રણેના રાજ્યે કોઈ સબળ મુદ્દો નોંધાયો જડતો ન હોવાથી ત્રણેના એકત્રિત આપેલાં વૃત્તાંત—

(૧૧) મેઘસ્વાતિ પહેલો—ઉપરના ત્રણ અને આ ચોથાના રાજ્યકાળ સુધી દક્ષિણના દરબારે રહી ગયેલ વૈદિકધર્મની અસર-વળી જૈનાચાર્ય કાલિકસૂરિના હાથે પ્રતિકાર થતાં, જૈનધર્મ આગળ તરી આવ્યો હતો તેનું દૃષ્ટાંત સાથે આપેલ વર્ણન-આ ગ્રંથના આલેખનમાં વારવાર ધર્મના મહાત્મ્ય ઉપર વર્ણન કરેલ હોવાથી, વિદ્વાનોએ લેખકને ધર્માંધ અને સ્વધર્મ પ્રત્યે પક્ષપાતિ લેખેલ છે; પરંતુ તે સમયના રાજાઓ ધર્મરક્ષા માટે કેવા મરી ફીટતા હતા તથા તે ઉપરથી તેમનાં જીવનો કેવાં રંગાયલાં રહેતાં. તેનો ખ્યાલ જ્યાંસુધી આવે નહીં ત્યાંસુધી, ખરો ઇતિહાસ પણ અંધારામાં રહેવા પામે-અને રહેવા પામ્યો જ છે તે સ્થિતિનો શિલાલેખ વિગેરેનાં દૃષ્ટાંતો સાથે આપેલ ચિતાર-વળી ધર્મ શબ્દના ઉચ્ચાર માત્રથી જ ભડકી ન જતાં, તે સમયની અને વર્તમાનકાળે કરાતા તેના અર્થ વચ્ચેની મનાઈ રહેલ, વ્યાખ્યાનો બતાવેલ મર્મ—

(૧૨) સૌદાસ ઉર્ફે સંઘસ્વાતિ-ન. અગિયારમાની પેઠે આના રાજ્યે પણ ચાલેલ ધર્મ-યુદ્ધનો આપેલ ખ્યાલ-જેથી ક્ષહરાટ નહપાણ અને રાણી બળશ્રીના પુત્ર તથા પૌત્રના રાજ્યે કોતરાયલ લેખોનો મળી આવતો ઉકેલ-તથા અત્યાર સુધી ઇતિહાસમાં થઈ પડેલ વિકૃતિનો મળી આવતો ચિતાર—

(૧૩) મેઘસ્વાતિ બીજો (૧૪) અને મૃગેંદ્ર-તેમણે ચલાવેલ તટસ્થપણે રાજ્યઅમલ-

(૧૫) સ્વાતિકર્ણ-તેની રાણી બળશ્રીનો આપેલ પરિચય; તથા તેણીનો નં. ૧૬, ૧૭ અને ૧૮ મા આંધ્રપતિ સાથેનો પુરવાર કરી આપેલ સગપણ સંબંધ-તથા પુરાણીક અને જૈન ગ્રંથોમાંની હકીકતોથી અને પુરાવાથી, સાબિત કરી આપેલ આપણાં અનુમાનો તથા અન્ય ઐતિહાસિક ઘટનાઓ—

(૧૬) દીપકર્ણ; દીપકર્ણિ—શામાટે તેણે ગાદી ત્યાગ કર્યો હતો તથા રાણીબળશ્રીનાં લાગવગ અને પ્રભાવને લીધે રાજ્યમાં કેવા કેવા પ્રસંગો બનવા પામ્યા હતા, તેનું કાંઈક આપેલું વર્ણન—

શતવહન વંશ (ચાલુ)
(૮) લંબોદર (૯) આપિલિક–આપિલક (૧૦) અને આવિ

નં. ૭ સુધીનાં રાજાઓનાં જીવન વિશે પ્રકાશ પાડવામાં જોકે સંપૂર્ણ તો ન જ કહી શકાય, છતાંયે ઠીકઠીક પ્રમાણમા સામગ્રી મળી આવી છે જેથી તે દરેકને છૂટા પાડીને આપણે વર્ણન કરી બતાવ્યુ છે. પરંતુ નં. ૮થી ૧૫ સુધીના આઠ રાજાઓ સંબધી બહુ જ જુજ માહિતી મળી આવતી હોવાને લીધે, કોઈક ઠેકાણે બે કે ત્રણને એકઠા પણ નોંધવા પડયા છે જ્યારે કેટલાકને માત્ર પાંચપદર લીટીમાં જ પતાવી નાંખવા પડયા છે આ ધોરણને અનુસરીને નં. ૮, ૯ અને ૧૦ રાજાઓને એકત્ર રીતે લીધા છે

તેમના કોઈ વિશે, જેને ખાસ માહિતી કહી શકાય તેવી પ્રાપ્ત થતી નથી જ, પરંતુ સંયોગાનુસાર–આનુષંગિક એકાદ વિષય જે મળી આવ્યો છે, તેનું કાંઇક વિવેચન કરીશું નં. ૭ના રાજ્યે જણાવી ગયા છીએ કે, ઉત્તરહિંદમાં શુંગવશી અમલતળે તેમ જ દક્ષિણુ હિંદમા, શતવહનવશીની આણામાં–હકુમતમાં વૈદિક મતને રાજધર્મ તરીકે સ્વીકારવામા આવ્યો હતો. તેમાંયે શુંગવશીઓ પોતે જ બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મેલ હોવાથી તેમણે તે ધર્મને ચુસ્તપણે વળગી રહીને સારી રીતે આગળ વધાર્યો હતો; જ્યારે આંધ્રપતિઓ પોતે ક્ષત્રિયોત્પન્ન ગણાતા હોઇને, તેમને પોતાના પૂર્વજોના ધર્મને પ્રથમ દરજ્જે માન આપવુ રહેતુ હતુ તેમાયે નં ૭ વાળાએ ભલે પરિવર્તન કરેલ હતુ, છતા તે પણ એક,–ભલે બહુ નજીકનો,–પૂર્વજ તો ગણાય ને (?)એટલે જેમ તેના તરફ પૂજ્યબુદ્ધિ રાખવાનુ આવશ્યક ગણાય, તેમ વિશેષ ભૂતકાળી પૂર્વજો પ્રત્યે પણ માનબુદ્ધિ તો ધરાવવી જ રહે; જેથી અત્રે વર્ણવાતાઓની સ્થિતિ જરા ટચુપચુ ને ડામાડોળ જેવી રહેની હતી, એટલે તેઓ શુંગવંશીઓની પેઠે ચુસ્ત વૈદિકમતાનુયાયી નહોતા. પરંતુ સંયોગાનુસાર તે ધર્મપ્રત્યે જેમ ખેંચાયે જતા હતા, તેમ જૈનધર્મની અવગણુતા પણ કરી શકતા નહોતા પરિણામ એ આવ્યું હતું કે ઉત્તરહિંદમાં ધર્મનિમિત્તે જે કાંઇક દમન ચલાવાયે જતુ હતું, તેમાનુ દક્ષિણહિંદમાં કાંઇએ નહોતું એમ કહીએ તો ચાલે. નં ૧૦નું રાજ્ય ઇ. સ. પૂ ૧૯૬–૫ માં આરભાયુ, ત્યાંસુધી વિદર્ભ–વિરારપ્રાંત આખોયે આંધ્રપતિને તાબે જ હતો. પછી તેણે કાંઈ કારણ આપ્યું હોય કે તે પ્રદેશ ઉપર શાસન ચલાવતા તેના મહારથીએ–સૂબાએ કાંઈ કારણ આપ્યું હોય, પરતુ અવંતિપતિ રાજા અગ્નિમિત્રને યુદ્ધમાં ઉતરવાનો પ્રસંગ ઉભો થયો હતો. આ કારણ રાજકીય હોવા કરતાં મતભેદ હોવાનું વિશેષતઃ જણાય છે. આ યુદ્ધને અંતે આંધ્રપતિને કેટલોક પ્રદેશ ગુમાવવો પડયો છે ઉપરાંત, માલવિકા નામની કન્યાને પણ લગ્નમા દેવી પડી છે (આ કન્યા તેની જ હતી કે પેલા મહારથીની, તે ચોક્કસ થતુ નથી). આ સિવાય બીજો કોઈ ઐતિહાસિક પ્રસંગ નોધવા યોગ્ય મળી આવતો નથી તેથી તેમનાં વૃત્તાત બંધ કરીએ છીએ.

(૧૧) મેઘસ્વાતિ પહેલો

કાળ ગયે, અગ્નિમિત્રની ગાદીએ તેના પૌત્ર બળમિત્ર–ભાનુમિત્રનાં રાજ્ય પ્રદિપ્ત થયાં હતાં તેઓ પણ પોતાના પિતામહની પેઠે ચુસ્ત વૈદિકધર્મી હતા. આ બાજુ આંધ્રપતિ તરીકે મેઘસ્વાતિ પહેલો આવ્યો હતો. તે પણ ખરૂં કહીએ તો જોકે વૈદિકમતનો જ પક્ષપાતિ હતો, છતાં જૈનધર્મ પ્રત્યે દ્વેષધારી નહોતો. જેમ બળમિત્ર ભાનુમિત્રનો સંયુક્ત રાજકાળ ૩૦ વર્ષનો હતો, તેમ આ મેઘસ્વાતિનો રાજકાળ પણ લગભગ તેટલો જ દીર્ઘ સમયી બલ્કે વિશેષ લબાયલ હતો. પરંતુ મેઘસ્વાતિનું રાજ્યશાસન એક રીતે વિશેષ પ્રભાવવતુ નીવડયું હતુ કેમકે, બળમિત્ર ઉર્ફે ઓદ્રક અને ભાનુમિત્ર ઉર્ફે ભાગ–બન્નેએ સંયુક્ત રાજ્ય ભલે ૩૦ વર્ષ કર્યું છે, પરતુ પ્રથક રીતે તો દરેકને ફાળે પદર પંદર વર્ષ જ કહી શકાશે. વળી તેઓના રાજ્યે પંજાબ તરફની સરહદ તરફથી, પરદેશીઓના હુમલાનો જે પ્રવાહ સતત ચાલ્યો આવતો હતો તેને લીધે, તેમનો ઘણોખરો સમય તેમની સાથે યુદ્ધ કરવામા કે તેની રૂકાવટ કરવામા જ વ્યતીત થયે જતો હતો. એટલે તેમને રાજ્યની શાંતિ જાળવી રાખવામા સમય મળતો નહોતો. વળી પરદેશીઓ સાથેના યુદ્ધમા જોડાવાથી, તેમનાં અકાળમૃત્યુ થવા પામ્યાં હતાં. આ સર્વ કારણોને લઇને તેમનો રાજ્ય-

કાળ, પ્રજા કલ્યાણની દૃષ્ટિએ શુન્યવત્ લેખીએ તો લેખાય તેવો હતો. જ્યા પ્રજાકલ્યાણ તરફ ઉપેક્ષાવૃત્તિ સેવાતી રહેતી હોય, ત્યા પ્રજામાં ધર્મ પ્રચાર વિશે બહુ પડી હોવાનું માની લેવુ, તે જરાક વધારે પડતું ગણાય. એટલે અગ્નિમિત્ર કરતા બળમિત્ર–ભાનુમિત્રના રાજ્યે વૈદિકમતને ઓછુ પોષણ મળ્યું હતું એમ કહી શકાશે. પરન્તુ જ્યારે આપણને કહેવામાં આવે છે કે તક્ષિલાના યોન સરદાર એન્ટીઆલસિદાસે અવંતિપતિ એવા કાશિપુત્ર ભાગરાજાના ધર્મ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવવા, એક મોટો સ્તૂપ, સાચી–ઉજ્જૈનની નગરીએ દાનમા ઉભો કરાવ્યો હતો (પુ ૨ પૃ. ૧૧૧), ત્યારે માનવાને કારણ મળે છે કે, રાજા ભાગને સ્વધર્મ પ્રત્યે અનુપમ મમતા હોવી જ જોઈએ. આ હકીકતને પુષ્ટિ એ ઉપરથી પાછી મળે છે કે, રાજા ભાગે પોતાના ભાણેજ બળભાનુને, પોતાના મામા કાલિકસૂરિએ જ્યારે જૈનધર્મની દિક્ષા આપી ત્યારે ક્રોધમાં ને ક્રોધમા–બન્ને પક્ષે, એક પક્ષે સગો ભાણેજ ને બીજા પક્ષે સગો મામો હોવા છતા, એટલે કે બન્ને પક્ષ તરફ સમદૃષ્ટિ કેળવવાની હોવા છતા, ભર ચોમાસે જૈનસાધુઓને વિહાર કરવાનો નિષેધ કરાયલો છે એવુ જાણવામા આવ્યુ, છતાએ અવંતિની હદ છોડી દેવાનો રાજહુકમ ફરમાવ્યો હતો આ કાલિકસૂરિ જૈનધર્મના એક મહાસમર્થ આચાર્ય–યુગપ્રધાન–તે સમયે ગણાતા હતા, તેમનો યુગપ્રધાન તરીકેનો સમય[1] જૈનસાહિત્ય પ્રમાણે મ. સ ૩૩૫થી ૩૭૬ ઈ. સ. પૂ ૧૯૨થી ૧૫૧=૪૧ વર્ષનો ગણાય છે. જ્યાં રાજહુકમ થયો ત્યાં તેને માન દીધા સિવાય છુટકો જ નહીં. એટલે કાલિકસૂરિએ લાચારીથી દક્ષિણ તરફ પ્રયાણ કરેલુ આ સમયે આંધ્રપતિઓનું રાજપાટ પૈઠણમા ન હોવાને બદલે બેન્નાકટક પ્રાતે, અમરાવતી કે વરંગુળમાં હોવાનું આપણે જણાવી ગયા છીએ. કાલિકસૂરિ ત્યા પહોંચ્યા. જોકે ત્યાંએ રાજધર્મ તરીકે વૈદિકધર્મ જ પળાતો હતો, પરંતુ અવંતિપતિની પેઠે ચુસ્તપણુ નહોતું; તેમ પ્રજા સાથે રાજ્ય બહુ જ એખલાસભર્યો વર્તાવ ચલાવ્યે જતું હતુ, તેમ અવંતિની અડોઅડ એવું બીજું કોઈ રાજ્ય નહોતું કે ત્યાં જઈ પોતે આશ્રય લઈ રહે; વળી આંધ્રપતિઓનો મૂળ બાપિકો ધર્મ તો જૈન જ હતો. આવાં અનેકવિધ કારણોનો વિચાર કરી–સમયધર્મ ઓળખી–તેમણે દક્ષિણ તરફ જ વિહાર કર્યો હતો ને પોતાનું શેષ ચોમાસું ત્યા વ્યતીત કર્યું હતું. આપણે અહીં આંધ્રપતિના રાજનગરનું નામ વરંગુળ–અમરાવતી જણાવ્યું છે, પરંતુ જૈન સાહિત્યમા[2] (ભ. બા. વૃ. ભા. પૃ. ૧૮૭) "પ્રતિષ્ઠાનપુરમા ચોમાસું રહેવા ગયા...ત્યા શાલિવાહન નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો." આ પ્રમાણે શબ્દો છે. અત્ર જેમ શાલિવાહન રાજા હાલનું નામ અપ્રગત[3] છે પરંતુ શાતવહનવંશી રાજા સમજવો રહે છે, તેમ પ્રતિષ્ઠાનપુર તે પ્રસિદ્ધપણે રાજનગર હતું એવા ખ્યાલથી લખાઈ ગયુ સમજવું; જ્યારે ખરી રીતે તે અમરાવતી નગર સમાજનું જોઈએ. જે પ્રમાણે આ કથાનુ વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે તે ઉપરથી તથા તે સમયના પ્રાસંગિક અન્ય વિવેચનોથી તેનું નામ અંતરંજિકા (જુઓ આગળ નં. ૧૬ ના વર્ણનમા રાણા બળશ્રીની સમક્ષ થયેલ વાદનુ વર્ણન) હોવાનું સમજાય છે. આ નામ વરંગુળ માટે વપરાયું હશે કે અમરાવતીનું બીજું નામ હશે કે, વરંગુળ અમરાવતી વર્જીને કોઈ ત્રીજી જ નગરી હશે તે એક સંશોધનનો વિષય છે. અમારું અંગત મન્તવ્ય એ થાય છે કે, અમરાવતી નગરીનું પર્યાય વાચક નામ અંતરંજિકા હોવું જોઈએ. ત્યા સ્થિતિ કરાયા બાદ એકદા

(૧) કોઇકના મતપ્રમાણે તેમનો સમય ૩૮૬–૩૯૬ સુધીનો પણ છે. બનવા જોગ છે કે કદાચ ૩૭૬ ને બદલે તેમનો જીવનકાળ ૧૦–૨૦ વર્ષ વધારે લંબાયો હોય અને તેથી આવો સમય નોંધવો પડયો હોય.

(૨) જુઓ ભ. બા. વૃ. ભા. પૃ. ૧૮૭.

(૩) છતા બીજે પ્રસંગ જે ઉભો થયો છે તે વખતે તો રાજા હાલ શાલિવાહનનું જ રાજ્ય ચાલતું હતુ. આવી રીતે અનેક બનાવો એકના સમયે થયા હોવા છતા બીજાના રાજ્યે થયાનું નોંધાઇ જવાયુ છે. (જુઓ નં. ૧૬નું વૃત્તાંત)

પર્યુષણ નામે જૈનોનું મહાપર્વ આવ્યું ત્યારે રાજાએ પૂછ્યું કે "હે સ્વામી, પર્યુષણપર્વ કયે દિવસ કરશુ ! ગુરૂએ કહ્યુ, ભાદરવા સુદિ પચમીને દિવસે. ભૂપતિએ પૂછયુ, પચમીને દિવસે તો અહિં ઇંદ્રમહોત્સવ થાય છે માટે જો તેની (પચમી) પહેલાં કે પછી, પર્યુષણ મહોત્સવ થાય તો હુ પણ તે દિવસે તપ–નિયમ–જિનાલયમાં ઓચ્છવ પ્રમુખ કરાવુ. ગુરૂએ કહ્યું. ભાદરવા શુદિ પાચમ પછી એક પહોરે પણ એ પર્યુષણ ઉત્સવ ન થવો જોઇએ, પણ તે પહેલાં કરવો હોય તો થાય. આષાઢ ચોમાસાના (આષાઢ શુદ પૂનમથી) એક માસ ને વીસ દિવસ (પચાસ દિવસ) વીતે છતે, પર્યુષણ કરવાનું ભગવાને ફરમાવ્યું છે. રાજાએ આચાર્યનું વચન માન્ય કર્યું ત્યારે સૌએ ઉત્તરવારણાં કર્યાં. સર્વ શ્રાવકોએ પણ આચાર્યને સંમત એવુ સંવત્સરી પર્વ કાલિકાચાર્યની સાથે ચોથને દિવસે કર્યું " કહેવાની મતલબ એ છે કે કાલિકસૂરિના ઉપર પ્રમાણેના ઉપદેશથી, રાજા શતવહન જૈનધર્મમાં દૃઢ થયો તથા પર્યુષણપર્વની આરાધના, તે સમયસુધી જે ભાદ્રપદ શુદિ પાંચમના દિવસે થતી હતી તે ફેરવીને ભાદ્રપદ શુદિ ૪ના દિવસે તે નગરના શ્રાવકો સાથે તેણે કરી અને તે બાદ તે પ્રમાણે કરવાનો રિવાજ પ્રચલિત થયો. આ કાલિકસૂરિ એવા જબરદસ્ત ગીતાર્થ અને શાસ્ત્ર નિપુણ હતા કે તેમના જ્ઞાનની ચિકિત્સા ઇંદ્રદેવે કરી હતી અને સતુષ્ટ પણ થયા હતા. આ કાલિકસૂરિએ પયવન્ના નામના આગમસૂત્રની રચના કરેલ હોવાથી જૈન સંપ્રદાયમાં "પયવન્નાકાર" તરીકે ઓળખાયા છે. વળી સમજાય છે કે અત્યારસુધી પુનમિયા મહિનાની ગણત્રી થતી હતી જે આગળ જતાં, શકારિ વિક્રમાદિત્યના નામનો વિક્રમ સંવત્સર સ્થાપિત થતા અમાસાંત મહિનામા ફેરવાઈ ગયેલી છે.

ઉપર નિર્દિષ્ટ કરાયેલ ઈસારાથી ફલિત થાય છે કે, ઈ સ. પૂ ૧૫૦ સુધી શતવહન વશીઓ વૈદિકધર્મી રહ્યા હશે. ત્યાર બાદ કે તે અરસામાં જૈનાચાર્યના ઉપદેશથી પાછા તેઓ જૈનધર્માસક્ત બનવા પામ્યા હતા. તેમજ આ આચાર્યે દક્ષિણની પ્રજાના કેટલાય ભાગને જૈનધર્મમાં સ્થિર કર્યો હતો. આ તેમના પ્રયાસને, નં. ૭ શાતકરણિ અને પછીના સમયે થયેલ ધર્મક્રાંતિના પ્રત્યાઘાત તરીકે–action અને reaction –લેખવો હોય તો પણ લેખી શકાશે. રાજા મેઘસ્વાતિના મરણ બાદ તેનો પુત્ર સૌદાસ ઉર્ફે સંઘસ્વાતિ ગાદીએ આવ્યો છે.

આપણા આ ગ્રંથમા ઈ. સ. પૂ. ૯૦૦ થી ઈ. સ. ૧૦૦ સુધીના લગભગ એક હજારથી અગિયારસો વર્ષનો ઇતિહાસ આલેખ્યો છે.

ધર્મનું મહત્ત્વ અને ગ્રંથાલેખન

તે વખતની આર્યસંસ્કૃતિ અને અત્યારની આર્યસંસ્કૃતિમાં મહાન પરિવર્તન થઈ ગયું છે એમ સર્વ કોઈ સ્વીકારે છે. જેનો અર્થ એમ કરી શકાય કે, તે વખતની પ્રજાના માનસ, રહેણીકરણી, રીતભાત આચારવિચાર તથા સાસારિક વ્યવસ્થા અને જીવન વગેરે સર્વની પરિસ્થિતિમાં અતિ વિપુલપણે ફેરફાર થઈ ગયો છે. પછી તે પરિણામ–પરિવર્તન, સુધારામાં કે કુધારામાં, સુખમાં કે દુ:ખમાં, અથવા સારામાં કે નઠારામાં, કે સર્વ મિશ્રિતપણે થવા પામ્યું છે, તે પ્રશ્ન ભિન્ન છે; પરંતુ થયું છે એટલું તો નિશ્ચિત છે જ. આમ છતાં ગ્રથ આલેખનમાં અમે જે કાઇ ધોરણ કે પદ્ધતિ ગ્રહણ કરી છે તેનો કયાસ, માપ, મુલ્યાકન, વાચકવર્ગનો કેટલોક ભાગ, વર્તમાન કાળના ધોરણે કરી નાંખે છે તેથી અમને અલ્પાશે દુ:ખ તો થાય છે જ. પરંતુ તેથી નિરાશા સેવી અમારે અમારા કાર્યમાં પાછી પાની ભરવી તે યોગ્ય નથી લાગતું. એક ઇતિહાસકાર તરીકે અમારે તો પુ. ૨ના મુખપૃષ્ઠ ઉપર જે શ્લોક ટાંકી બતાવ્યો છે, તેવી નિષ્પક્ષપાત વૃત્તિથી જ કામ લેવુ ઘટે છે અને તે જ પ્રમાણે કીધે ગયા છીએ તેની ખાત્રી આપીએ છીએ. આ બાબતનું સૂચન અમે લગભગ દરેક પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં કર્યું તો છે જ, છતા અવારનવાર જે ટીકાઓ અને અવલોકનદ્વારા, જનતાના વિચાર જાણવાની અમને તક મળી છે તેમજ કેટલાક વિદ્વાનોના રૂબરૂ પરિચયમાં આવતા તેમના તરફના ઉદ્‌ગારો શ્રવણ થવા પામ્યા છે, તે ઉપરથી સમજાય છે કે, હજુ તે ગેરસમજૂતિ દૂર કરાવવાની

આવશ્યક્તા દેખાય છે જ, નહીં તો જે શુદ્ધ આશયથી ગ્રંથ લખવાને પ્રેરણા થઈ છે તે મારી જવાની ભીતિ રહે છે.

અમારો બચાવ કરવા માટે આ કથનને ઢાલ તરીકે મહેરબાની કરીને કોઈ ન લેખે, પરંતુ જ્યાં વસ્તુસ્થિતિ જ તેવી દેખાતી હોય ત્યાં બિચારા લેખકને દોષ શા માટે દેવો ઘટે ? અમારી ખાત્રી છે કે, અમારા સ્થાને અન્ય કોઇ હોત તો તે પણ તેજ પ્રમાણે વર્ણન કરત અલબત્ત, શબ્દ અને વાક્ય-રચનામાં ફેર પડે, પણ તેથી કાંઈ વસ્તુનું સ્વરૂપ બદલી જતું તો ન જ ગણાય. અમારે બે મુદ્દા ઉપર વાચક મહાશયનું ધ્યાન દોરવું રહે છે. એક ધર્મ શબ્દનો મહત્ત્વને અંગે, અને બીજું જૈન શબ્દના અર્થને માટે.

પ્રથમ ધર્મ શબ્દ લઇએ. તે શબ્દના ગૂઢાર્થ અને રહસ્ય વિશે કાંઈ પણ અત્ર ઉચ્ચારવું તે આપણા ક્ષેત્રની બહાર જ ગણાય. અત્ર તો આપણે ચેતવણી રૂપે એટલું જ કહેવાનુ કે વર્તમાનકાળે જેમ ધર્મને, પ્રજાના એક ભાગને બીજા સાથે અથડાવી મારવાના કાર્યમા, હથિયારરૂપે ઉપયોગમા લેવાય છે તેવા ભાવમાં તે સમયે તેનો ઉપયોગ જ થતો નહોતો એટલે કોમી ભેદભાવ કે ઉશ્કેરણીના રૂપમા તેને કદાપી લેખાતો નહોતો. અત્યારે સર્વ કાર્યનુ મૂલ્યાંકન, આર્થિક ગણત્રિએ અંકાતું હોવાથી, દરેકે દરેક વસ્તુની કિંમત, રૂપિયા આના પાઈના હિસાબે જ મૂકાય છે, અને જેમ એક વસ્તુની કિંમત વિશેષ રૂપિયામા અંકાય તેમ તેની ઉપયોગિતાનું ધોરણ વિશેષપણે લેખાતુ રહે છે. આ બધી અધિભૌતિક દશા સૂચવે છે. તે આલોક જીવનની ઐહિક મનોવૃત્તિની પરાકાષ્ટા સૂચવે છે. જ્યારે પ્રાચીન સમયે ધર્મને, આલોક જીવન સાથે અંતરંગ સબંધ નહોતો લેખાતો તેને તો વિશેષપણે પરલોકજીવન સાથે, તેના ઉત્કર્ષ–અપકર્ષના કારણભૂત લેખી અનુસરવાનુ લેખાતુ કે જેથી માણસનું આ સંસારનું આખુ જીવન, જેમ બને તેમ આત્મકલ્યાણના માર્ગરૂપે વહે, તથા જેને સયોગોએ યારી આપી હોય તેઓ સાથે સાથે પરમાર્થ પણ કર્યે જાય. પરતુ સર્વનું લક્ષ્યબિંદુ સ્વ તેમજ પરના આત્માને ઉચ્ચગામી બનાવવા પ્રત્યે જ કેંદ્રિત બની રહેતુ તેમને મન, આર્થિક લાભ કે પરસ્પરના આચારોત્પન્ન ભેદમાથી નીપજેતા ઝગડાઓ, તો મનુષ્યજીવન બરબાદ કરવા માટે કે એળે ગુમાવવારૂપ ગણાતુ એટલે જ દ્રવ્યસંચય કરવા માટે વર્તમાનકાળે જેમ મનુષ્ય દરેક પ્રકારની યુક્તિપ્રયુક્તિ વાપરે છે, તેવા પ્રકારનો ઉદ્યમ સેવવામાથી તે કાળે તેઓ દૂર ને દૂર ભાગતા રહેતા. તેઓને મન, ધર્મ એ તો એક અમુલ્ય, વિરલ અને દુર્લભ વસ્તુ જ લેખાતી ધર્મ રક્ષણને માટે જીંદગીનુ બલિદાન પણ તુચ્છ લેખતા. સામાન્ય મનુષ્યની પણ આવી મનોદશા જ્યાં રહેલી હોય ત્યા ક્ષત્રિયોચિત ભૂપતિઓની દશાની તો વાત જ શી કરવી ? તેઓ સ્વજીવન ઉપરાંત, પોતાના રાજપાટ અને સર્વને પણ હોડમા મૂકી દેવાને તત્પરતા દાખવતા આવી સ્થિતિવાળાને, વર્તમાનકાળે કરાતી ધર્મશબ્દની વ્યાખ્યાના અર્થમાં લઈ જઈ, આપણા ત્રાજવા–કાટલાથી તોળવા બેસી જઇએ, તો પછી અર્થનો અનર્થ જ થાય કે બીજું કંઈ ? કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, ધર્મશબ્દનુ મહત્ત્વ અત્યારે પ્રવર્તી રહેલી મનોદશાથી આંકવાનુ નથી જ, અને જો આટલું સમજાશે તો, તે વખતના રાજવીઓ પોતાના દાનપત્રો, અને શિલાલેખોમા જે કાંઇ દાન દેતા કે શબ્દોનો ઉલ્લેખ કરતા, તેનો મર્મ પણ તરત સ્પષ્ટ-પણે સમજી જવાશે; તથા યુદ્ધો ખેલવામા પણ, તેના નિમિત્તરૂપ ધનની અને યશની તેઓને લોલુપતા હતી કે તેમા કેવળ ધર્મરક્ષણની ભાવના જ રહેલી હતી તે પણ આપોઆપ સમજી શકાશે. સિક્કાચિહ્નો પણ આ વાતની પુષ્ટિ પૂરે છે. પરિચ્છેદ પાંચ અને છમાં વર્ણવેલા સર્વ શિલાલેખો પણ તે જ વાતની સાક્ષીરૂપે દેખાશે. તેજ પ્રમાણે, અમે પણ જો વસ્તુસ્થિતિનો યથાર્થ ચિતાર ન આપીએ તો એક ઇતિહાસકાર તરીકે અમે પણ અમારી ફરજ અદા કરવામાં પશ્ચાત રહી ગયા ગણાઈશું અને તેથી જ વારવાર, તેમની ધાર્મિકવૃત્તિને પ્રતિબિંબત કરવાને અમારે આશ્રય લેવો પડયો છે, નહીં કે કોઈ અન્ય આશયથી

ધર્મશબ્દનું મહત્ત્વ સમજાવ્યા બાદ હવે, જૈન-

શબ્દનો અર્થ કાંઈક અંશે સમજાવીશું. જૈનશબ્દ, જિ=જીતવું, ઉપરથી યોજાયો છે. જેણે જીત મેળવી છે તેને જીન કહેવાય અને જે જીનને અનુસરે તે જૈન કહેવાય. આ પ્રમાણે તેનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ થાય છે. આટલે દરજ્જે સર્વસમત હકીકત છે. પણ જીત શેની? શા માટે? કોની ઉપર? તેને યથાર્થ ન સમજવાથી ગેરસમજૂતિ ઉભી થાય છે આ બાબતનો ખુલાસો કિંચિદંશે આપવા પ્રયત્ન કરીએ કોની ઉપર? દુશ્મન ઉપર; શા માટે? આત્મકલ્યાણ માટે; આત્માના ઉત્કર્ષ માટે શેની જીત? હથિયારવડે મેળવેલી નહી, પરતુ ખરા અંતઃકરણની, અને મનના સંયમવડે મેળવેલી જીત; કેમકે હથિયારવડે જીત મેળવવામાં તો હિંસા પ્રધાનપણે રહેલી છે, જ્યારે મન ઉપર સયમ રાખીને જીત મેળવવામા કષાયોનો નિગ્રહ કેળવાય છે. તેમ જ દુશ્મન એટલે કાંઈ દેખીતા દુશ્મનો નહીં કે જેઓ લાકડી, લાઠી, તલવાર, બંદુક લઇને સામા ધસી આવી આપણે દેખીએ તેમ આપણી સામે ઘા કરી શકે છે; પરતુ આત્માના દુશ્મનો, કે જેમની સગતિથી આત્મા પોતાની ઉચ્ચગતિ સાધી શકતો નથી, પોતાના—નિજ-સ્વરૂપમાં રમણ કરી શકતો નથી અર્થાત્ જે દુશ્મનો તેને બાધક થઈ અટકાવ નાખ્યા કરે છે—જેવા કે, ઈર્ષ્યા, વેરઝેર, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, મત્સર, ઈત્યાદિ કષાયો; કે જે વ્યવહારમા વ્યભિચાર, ચોરીચપાટી, દગોફિસાદ ઇ. ઇ રૂપે પ્રગટપણે દેખા દઇ રહ્યા છે. આ બધા અંતરના દુશ્મનો કહેવાય છે. બાહિરના દુશ્મનોને હણવામા—તે ઉપર જીત મેળવવામાં—તો હિંસાનો આશ્રય લેવો પડે છે, જ્યારે અંતરના દુશ્મનોને ખોખરા કરી, જીત મેળવવામાં કે સંપૂર્ણપણે હણવામાં, આત્મસંયમ કેળવવો રહે છે અને તેમાં જરાયે હિંસાને સ્થાન રહેતુ નથી. મતલબકે બહારના દુશ્મનોને હણવાનું કાર્ય હિંસામય છે જ્યારે અંતરના શત્રુને હણવાનુ કાર્ય તદ્દન અહિંસામય છે. આ સ્વરૂપમાં જો જીન અને જૈનનો ખરો અર્થ સમજવામા આવે તો, જે અનર્થ કે ગેરસમજૂતિ ઉભી થવા પામે છે તે આપોઆપ નિર્મૂળ થઇ જશે. ઉપર પ્રમાણે અર્થ સ્વીકારતાં, તે પણ સ્પષ્ટપણે અને સ્વયસિદ્ધ થઈ જાય છે, કે દરેકેદરેક માણસે જૈન થવાને પ્રયત્નશીલ બનવું જ જોઈએ; જે જેટલે દરજ્જે પોતાના અંતરના દુશ્મનોને હણી શકે, તેટલે દરજ્જે તે જૈન થયો કહેવાય, જૈનને કોઈ જ્ઞાતિ, વર્ણ, કે આજીવિકાનું સાધન મેળવતાં સાધન જેવા, કૃત્રિમભેદનુ બંધન પરવડી શકે જ નહીં. ઉપરની વ્યાખ્યા તો, જ્ઞાતિપરત્વે વાણિયા, બ્રાહ્મણ, નાગર, ખ્રિસ્તિ, ઈ.; કે, વર્ણપરત્વે ક્ષત્રિય, શૂદ્ર, વૈશ્ય, ઈ. ઇ.; કે આજીવિકા પ્રાપ્તિના ભેદ જેવા કે, મોચી, કુંભાર, તેલી, ભંગી કે ખાટકી ઈ. ઈ. ભેદોને, જૈન બનવાને કોઈ પ્રકરની અટકાયત મૂકતા જ નથી; તેમ વર્તમાનકાળે ઉપસ્થિત થઈ ગયેલ ધર્મભેદો માટે પણ, જૈન શબ્દને ખરી રીતે લાગતુંવળગતુ નથી. તેમાં તો વૈદિકધર્માનુયાયી પણ આવી શકે છે. એક મુસલમાન બંધુ પણ આવી શકે છે, તેમજ પારસી ભાઇઓનો, ખ્રિસ્તી-બધુનો, સમાજીસ્ટનો, શિખનો, કબીરપથીનો, રામાનુ-જમનો, લિગાયતનો ઈ. ઈ. સર્વ કોઇનો પણ સમાવેશ થઈ શકે છે. મતલબ કે જૈન શબ્દને, દુનિયાદારીના વ્યવહારને અંગે તથા સમાજ વ્યવસ્થાને અંગે, જે કૃત્રિમ ભેદો પાછળથી ઉભા થવા પામ્યા છે, તેમાંના કોઈની સાથે સબધ છે જ નહી. તેને કેવળ અંતરાત્મા, અંતરની ઊર્મિઓ, મનુષ્યની મનોવૃત્તિ, હૃદયના ભાવ ઈ. સાથે જ સંબધ છે.સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના શિલાલેખોને, સ્તભલેખોને પણ ઉંડાણમા ઉતરીને નિહાળીશું તો અમારા આ કથનનો મર્મ તરત સમજી જવાશે. એટલે જ તે સર્વને, જેમ વિશ્વબંધુત્વની ભાવના પ્રગટ કરતા લેખવામા આવે છે—આવ્યા છે, તેમ જૈનધર્મ વાસ્તવિકરીતે તો સકળ વિશ્વમા, પછી તે મનુષ્ય, દેવ, નારકી કે તિર્યંચ, (જેના ભેદો પશુ, પક્ષી આદિ કહી શકાય છે) યોનિનો જીવ હોય, અથવા સામાજીક વ્યવસ્થાને અંગે, શેઠ કે નોકર હોય, પતિ કે પત્ની હોય, રાજા કે ગુલામ હોય, કે તે પ્રકારના અનેક ભેદોમાંનો કોઈ હોય, તો પણ તે સર્વ પ્રત્યે, બંધુત્વની ભાવના પોષવાને જ નિર્દેશે છે. પરતુ કેવળ તે શબ્દનો અર્થ, વર્તમાનકાળે જેમ અમુક પ્રકારના આચાર આચરનારને જ કે તેવા માબાપને પેટે જન્મ ધારણ કરવાને લીધે જ તેને જૈન લેખવામાં આવે છે તેમ સંકુચિત અર્થમાં કદાપિ

પ્રાચીન સમયે વાપરવામા આવતો જ નહોતો. જેમ આ પારિગ્રાફની આદિમાં આર્યસંસ્કૃતિની થઇ પડેલી અવદશાનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે, તેમ આ બન્ને શબ્દોની પણ દશા થઈ પડી છે એમ જ સમજવુ રહે છે.

એક બીજી પરિસ્થિતિ પણ ચોખવટ માગી લે છે. જ્યારે જ્યારે એમ જાહેર કરવામા આવે કે, અમુક રાજા કે વ્યક્તિ જૈનમતાનુયાયી હતો, ત્યારે ત્યારે કોઇએ એમ સમજી લેવું નહીં, કે તે અન્યમત માટે તિરસ્કાર ધરાવતો હતો અથવા તો વાચકવર્ગમા અમે તેવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરવા તે શબ્દો વાપર્યા છે ખરી રીતે તો અત્યારની પેઠે, તે સમયે આટલા બધા વાડા અને ધર્મના ભેદો હતા જ નહીં એટલે, જ્યા "મૂલ नास्ति कुतः शाखा"ની ઉક્તિ પ્રમાણે ધર્મપ્રત્યે 'અભાવ કે ઘૃણા ઉપજાવવાના વિચારને સ્થાન જ રહેતું નથી. તેમ, વૈદિકધર્મ અને જૈનધર્મ એવા શબ્દો વાપરવામા આવ્યા હોય તે પણ, તેના સર્વ આચાર વિચારના ભેદ દર્શાવવા માટે વપરાયા છે એમ સમજવાનું નથી. તેવા ભેદ વર્ણવવાનું કામ ઇતિહાસકારનું હોઇ શકે જ નહીં તે તેના વિષયથી પર છે. વળી વૈદિકધર્મના અનેક તપ, જપ, સધ્યા સામગ્રી અને વિધિવિધાનોમા પણ મનોવૃત્તિ ઉપર સંયમ કેળવવાનું હોય છે જ, જેનો સમાવેશ જૈનધર્મમા પણ થઇ શકે છે જ; (ઉપરમા આપણે જણાવી ગયા છીએ તેમ) એટલે ખાત્રી થશે કે વૈદિકધર્મની મહત્તા ઓછી આંકવાની કે તેની કોઈ રીતે અવગણના કરવાની નેમ હોઈ શકે જ નહી કેવળ એટલુ જ ધારવાનું છે કે, જ્યા વૈદિકધર્મનો ઉલ્લેખ કરાયો હોય ત્યા, તેની કેટલીક ક્રિયાઓ, જેવી કે અશ્વમેધયજ્ઞ ઇ. ઇ. જેમાં હિંસાપ્રધાન સ્થિતિ અવર્તમાન હોય છે તે સ્થિતિ સૂચવતો જ તે શબ્દપ્રયોગ કરાયો હોવાનું સમજવાનો છે. છતા અમારે તો 'જૈન' શબ્દ વાપરવાનો પણ આગ્રહ નથી તે શબ્દથી કોઇ પણ પ્રકારની ગેરસમજૂતિ કે અનર્થ ઉભા થતાં હોય તો, તે જગ્યાએ તે ભાવને સપૂર્ણપણે સમજાવી શકે તેવો અન્ય કોઈ શબ્દ વાપરવાની સૂચના કરવામા આવે તો, તે પ્રમાણે સુધારો કરવાને પણ દરેકપળે તૈયાર જ છીએ

આ પ્રમાણે ધર્મ અને જૈન શબ્દનું મહાત્મ્ય સમજવાથી, ખાત્રી રાખું છું કે વાચકવર્ગ, મેં જૈન માબાપને પેટે જન્મ લીધો હોવાથી, હુ વર્તમાનકાળે જૈન કહેવરાવી શકુ છુ, તેથી મેં જૈનધર્મનો પક્ષપાત કરીને જ્યા ને ત્યા તેના ગુણગાન ગાયા કર્યા છે તેવુ ધારી ન બેસે. ઇતિહાસ આલેખનમાં પક્ષપાત કરવો પોષાય જ નહીં. અને જો કરવામા આવે તો તે ઉઘાડો પડી જઇને અંતે બેઆબરૂને પામે છે

(૧૨) સૌદાસ ઉર્ફે સંઘસ્વાતિ

મેઘસ્વાતિ બાદ તેનો પુત્ર સૌદાસ ઉર્ફે સંઘસ્વાતિ આંધ્રપતિ થયો છે. તેના રાજ્યકાળ દરમિયાન વિશેષ બનાવો બન્યા હોવાનું નોંધાયુ નથી માત્ર જે એકાદ બે બન્યાનુ સમજાયુ છે તેની હકીકત જણાવીશુ. તે કેટલી ઉમરનો ગાદિએ બેઠો હતો તેનો ઉલ્લેખ મળતો નથી. પણ અનુમાન કરી શકાય છે કે, તે આધેડવયનો-૪૦ ઉપરનો હોવો જોઇએ. નં. ૮, ૯ અને ૧૦ના રાજાઓના રાજ્યકાળ શાંતિથી પસાર થયા ગણી શકાય; તેમ જ તે વેળાના માનવીઓનાં આયુષ્ય, સામાન્ય રીતે શાંતિમાં જીવન ગળાયુ હોય તો, ૬૦–૭૦ વર્ષ હોવાનું તો દેખાય છે, એટલે આ રાજાઓ મોટી ઉમરે ગાદીએ બેઠા હોવાનું અને તેમ છતાયે તેઓએ સામાન્ય રીતે ૧૨ થી ૧૮ જેટલા વર્ષ રાજ્ય ભોગવ્યાનુ ધારી શકાય છે. તે જ નિયમે નં ૧૧ વાળો મેઘસ્વાતિ પણ જો આધેડવયે ભૂપતિ બનવા પામ્યો હોય અને તેનું રાજ્ય ૩૮ વર્ષ જેટલો લાબોકાળ ચાલ્યુ હોય છતાયે નં ૧૨ વાળો ભૂપતિ જ્યારે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે, તેના પિતા કરતા પણ ઉમરે મોટો જ હોવો જોઇએ વળી આ નં. ૧૨નુ રાજ્ય પાછુ ૨૯ વર્ષ જેટલુ ઠીકઠીક લબાયુ છે, એટલે તેનો પુત્ર નં ૧૩ ગાદીએ આવ્યો હોય ત્યારે નં. ૧૨ કરતા ઉપરના નિયમે વિશેષ વૃદ્ધ થઈ ગયો હોવો જોઇએ આ પ્રમાણે માત્ર કલ્પના જ કરવી રહે છે. કોઇ પ્રમાણભૂત પુરાવો નથી મળતો, પરંતુ નં ૧૩નું રાજ્ય જે કેવળ ત્રણેક વર્ષ ચાલ્યુ હોવાનુ નોંધાયુ છે તથા તેના જીવનમા જે મહાન રાજકીય પ્રસંગ બનવા પામ્યો છે તેનું સમીકરણ કરવામા આવે છે, ત્યારે ઉપર દોરેલા આપણા અનુમાનને પુષ્ટિ મળી રહે છે એટલે

દોરેલા અનુમાનમાં કાંઇક સત્ય સ્વીકારવું રહે છે.

નં. ૧૨નો સમય ઈ. સ. પૂ ૧૪૫ થી ૧૧૬=૨૯ વર્ષનો ઠરાવવો પડયો છે. જ્યારે અવંતિપતિ નહપાણનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૧૧૪ થી ૭૪નો ઠરાવાયો છે. તેમ શિલાલેખ નં. ૩૧ થી ૩૫ (જુઓ પરિચ્છેદ ૫ અને ૬)થી માહિતી મળે છે કે, ક્ષહરાટ નહપાણની વતી તેના જમાઇ શક રૂષવદાતે, નાસિક-કાર્લે-કન્હેરીવાળા ગોદાવરીનદીના મૂળવાળા ગોવરધન પ્રાંતમા, આંધ્રપતિ ઉપર કેટલીક જીતો મેળવી છે. આ યુદ્ધનો સમય, મધ્ય દેશાધિપતિ ભૂમક ક્ષહરાટના અંત અને (જુઓ પુ. ૩, પૃ. ૧૪૧ની સામેનું પત્રક) નહપાણના રાજ્યની આદિનો છે, વળી ન. ૧૨વાળા આંધ્રપતિના રાજ્યના અંતનો સમય પણ તેજ છે. આ વખતે તેની ઉંમર, ઉપર લખી ગયા પ્રમાણે અતિ વૃદ્ધ થઇ ગઇ હોવી જોઇએ. એટલે અનુમાન થાય છે કે, વૃદ્ધપણાને લીધે પણ તેને શિકસ્ત ખાવી પડી હોય. અત્યારે તો રાજાઓને પોતાને, યુદ્ધના મેદાને ઉતરવું નથી પડતું, પરંતુ તે કાળે, તે નિયમ પ્રમાણે હતું કે કેમ તે કહી શકાતુ નથી. જો કે રૂષભદત્તે તેના સસરા નહપાણ તરફથી, તેમજ પ્રધાન અયમે તેના રાજા નહપાણ તરફથી, તેમજ સૂબા શ્યામકે, રાજા ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ તરફથી, લડાઈમા પાઠ ભજવ્યાનુ નોંધાયું છે; પરતુ તેથી સર્વથા એવો નિયમ નથી જ કરી શકાતો કે રાજા પોતે પણ સૈન્યની દોરવણી કોઈ કાળે નહોતા જ કરતા. ઉલટ એવાં પણ દૃષ્ટાંતો મળી આવે છે કે, જ્યા ખુદ રાજા કે તેના યુવરાજ મોખરે રહીને ઘૂમ્યા હોય. વળી એક બીજી સ્થિતિનો ખ્યાલ કરવો પણ અત્ર આવશ્યક છે. નહપાણ અને રૂષવદત્ત આ પ્રદેશ ઉપર જે ચઢાઇ લઈ આવ્યા છે તેમાં માત્ર રાજકીય હેતુ સમાયેલો નહોતો; એટલેકે કેવળ રાજ્ય વિસ્તારની દૃષ્ટિ જ તેમાં રહી નહોતી. પરતુ હકીકત એમ છે કે, ત્રિરશ્મિ પર્વતવાળો આ સર્વ વિસ્તાર, તેના ધર્મનું એક પવિત્ર તીર્થધામ હતું (જુઓ લેખ નં. ૧૩ તથા ટીકાઓ ખાસ કરીને નં. ૨૫) વળી આપણે પૂરવાર કરી ગયા છીએ કે, ક્ષહરાટ પ્રજાનો, નહપાણનો તથા શક પ્રજાનો-રૂષભદત્ત આદિનો (જુઓ પુ. ૩, તેમનાં વૃત્તાંતો) ધર્મ જૈન હતો. ઉપરાંત આ પાર્વતીય પ્રદેશને રથાવર્ત-રૂક્ષ-નામથી ઓળખવામાં આવ્યો છે (જુઓ શિલાલેખ ન. ૧૩). એટલે સ્વભાવિક છે કે, જ્યારે નહપાણ પોતે આવો જબરદસ્ત રાજવી બન્યો છે તથા અવંતિપતિ થયેલ હોવાથી સર્વ ભારતમાં અવલ દરજ્જાનો ભૂપાલ લેખાય છે ત્યારે, તેમજ જ્યારે તે સમયના દરેક ક્ષત્રિય રાજવીને ધર્મરક્ષણની કે ધર્મોન્નતિની વાત તો જીવનના એક મહાન લહાવારૂપ થઈ પડેલી ગણાય છે ત્યારે તે પોતે પણ સ્વધર્મ તીર્થને પોતાની સત્તામાં મેળવવાને કોઈ જાતના પ્રયત્નની ઉણપ ન જ રહેવા દે તે સમજી શકાય તેવુ છે. તે આશયથી જ (જુઓ પુ. ૩, પૃ. ૨૧૭) આ યુદ્ધો વિશેષતઃ આદરવામાં આવ્યા હતા; ને પ્રતિપક્ષે, તે વખતનો સત્તારૂઢ આંધ્રપતિ પોતે પણ, જો કે તેનો જ સ્વધર્મી હતો પરન્તુ તે વંશના પૂર્વ રાજવીઓએ ધર્મપરિવર્તન કરી વાળ્યું હતું, એટલે તેવા સંજોગો કદાચ પુનરૂપસ્થિત થાય, તો તીર્થધામને સહન કરવું પડે તેના કરતાં કા પોતાના રાજ્યમાં તે પ્રદેશ ન ભેળવી દેવો, એવા વિચાર મનમાં ધરાવતો હતો. એટલે જેમ નહપાણનો આશય સ્વતીર્થ સ્વસત્તામા મેળવી લેવાનો હતો, તેમ પ્રતિપક્ષે રાજા સૌદાસ આંધ્રપતિનો આશય પણ સ્વતીર્થના રક્ષણનો હતો. ધર્મતીર્થ અન્યને તાબે હોય, તોપણ ક્ષત્રિયો પોતાની સત્તામાં લેવાનો જ્યારે સ્વધર્મ લેખે છે ત્યારે અહી તો ધર્મતીર્થને પોતાની સત્તામાંથી સરી જતુ અટકાવવાનું જ હતુ. એટલે યુદ્ધમાં ચડવાનું કાર્ય આંધ્રપતિએ, પ્રથમથી જ કે હારજેવુ દેખાતા પાછળથી પણ, પોતાના શીર ઉપર ઉપાડી લીધુ હોય તે શકય છે. તેમ નહપાણે પોતે પણ, પોતાના યુવરાજ જેવા જમાઇને જ તે ચઢાઈનું કાર્ય સોપેલ છે. આ પ્રમાણે બન્ને પક્ષે રાજવીઓ પોતે જ, નહી કે સૈન્યપતિના ઉપર સર્વ ભાર મૂકી દઇને, મેદાને પડયા હતા. તેમજ યુદ્ધના પરિણામે જીત મેળવીને વિજય મેળવનાર પક્ષે, જે પ્રકારે દાન દીધાની હકીકત લેખમા કોતરાવી છે તે પણ આપણા કથનને વિશેષ સમર્થન આપે છે. એટલે આ સર્વ

પરિસ્થિતિ વિચારતા, રાજા સેનાસે પોતે જ યુદ્ધમા ભાગ લીધો હોય અને લડતાં લડતાં, હાર ખાધી હોય કે તેનું મરણ નીપજવા જેવુ વધારે માઠું પણ બની જવા પામ્યું હોય–ગમે તે સંયોગો ઉભા થયા હોય–પરન્તુ આ અરસામાં તેનું મરણ થવાથી તેની ગાદીએ તેનો પુત્ર મેઘસ્વાતિ બીજો આવ્યો દેખાય છે અને રાજકીય દૃષ્ટિએ થોડીક જ જમીન ગુમાવી હતી છતાં ધર્મતીર્થ ગુમાવ્યાનો આ બનાવ વિશેષ કલંકરૂપ લેખાવાયો છે. આ જીતથી બહુબહુ તો નહપાણને તાબે થોડાક ચોરસ માઈલનો જ વિસ્તાર જવા પામ્યો ગણાશે વળી વિદ્વાનોનું જે માનવુ થાય છે કે, આ જીતથી આંધ્રપતિને પોતાનુ રાજનગર ત્યજી દેવા જેવી નાલેશી વહોરી લેવી પડી હતી તે તો માત્ર કલ્પના જ છે, જે આપણે શિલાલેખી પુરાવાથી પૂરવાર કરી આપ્યુ છે. મતલબ કે કલંક લાગ્યુ છે તે ચોક્કસ છે પરતુ તેના કારણરૂપે જે કલ્પના ખડી કરાઈ છે તે કપોળકલ્પિત જ છે, કેમકે રાજપાટ તો ઠેઠ નં. ૪થા શાતકરણિના સમયથી બેન્નાકટક નગરે જ સ્થાપિત થઈ ચૂક્યું હતું.

આ સિવાય અન્ય કોઈ બનાવ તેના રાજ્યકાળે બન્યા હોવાનું જણાયુ ન હોવાથી તેના પુત્ર મેઘસ્વાતિ બીજાનું વર્ણન કરીશુ.

(૧૩) મેઘસ્વાતિ બીજો

નં ૧૨ના વર્ણનમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તે પોતાના પિતાની ગાદીએ બેઠો ત્યારે તેમના કરતા પણ વિશેષ ઉમરનો હતો એટલે ધારી શકાય છે કે લગભગ ૫૦ની ઉમરે પહોંચ્યો હશે આ સ્થિતિનો લાભ લઇ, નહપાણના જમાઈ રૂષભદત્તે અત્યાર પૂર્વે નાસિક જીલ્લાના કેટલાંક તીર્થધામો મેળવવાનુ જે બાકી રાખ્યુ હતુ તે કામ જેવો નહપાણ અવંતિપતિ બન્યો કે બીજા જ વરસે, તેના પ્રધાન અથવા સૂબા અયમે ઉપાડ્યું હતુ (ઇ. સ. પૂ. ૧૧૭) અને લેખ નં ૩૫મા જણાવ્યા પ્રમાણે તે પ્રદેશ નહપાણના રાજ્યમા ઉમેરી દેવામા આવ્યો મેઘસ્વાતિનુ મરણ તે બાદ તરતમા નીપજ્યુ છે, પછી તે લડાઈમા લડતા લડતા નીપજ્યુ હતુ કે હારથી લાગેલ આઘાતે તેની વૃદ્ધાવસ્થા ઉપર કાતિલ ફટકો લાગવાના પરિણામે નીપજવા પામ્યું હતું તે નક્કી કહી શકાતુ નથી. તેના મરણ પામવાથી તેની ગાદીએ તેનો પુત્ર મૃગેંદ્ર આવ્યો છે.

(૧૪) મૃગેંદ્ર

તેનો સમય આપણે ઈ સ પૂ ૧૧૭ થી ૯૨ સુધીના ૨૧ વર્ષનો ઠરાવ્યો છે. આ આખોયે સમય અવંતિની ગાદીએ, નહપાણનું રાજત્વ ઝળકી રહ્યું હતું. આ નહપાણે ગાદીએ આવતાં વેંત 'રાજા' પદ ધારણ કરીને જે સ્વધર્મ તીર્થનું આધિપત્ય મેળવી લેવાની ઇચ્છા જાગૃત થયેલી તે તરતમા પૂરી કરી નાંખી હતી. તે બાદ વિશેષ ભૂમિ મેળવવાની ઇચ્છા કરી નહોતી. તેમજ તાજેતરમા અવંતિ જીતી લીધેલ હોવાથી, તે પ્રદેશમા જ એટલુ બધુ કામ પડ્યુ હતુ કે તેમાથી ફુરસદ મેળવવા જેવો સમય પણ રહ્યો નહોતો. આ બે કારણને લીધે, તેણે આંધ્રપતિની ભૂમિની ભીતરમા પ્રવેશવાનું છોડી દીધું હતું એટલે આંધ્રપતિને ઉત્તર દિશા તરફથી નિશ્ચિતતા મળી ગઈ હતી. તેમ પોતાના રાજ્યમાથી, પશ્ચિમે જે થોડો પ્રદેશ–ગોવરધન સમયવાળો ભાગ–કમી થઈ ગયો હતો, તે સિવાય દરિયાસુધી તે બાજુ, કે પૂર્વ બાજુ, કોઇ અન્ય રાજસત્તા નહોતી કે તે તરફથી હુમલો આવવાની તેને બીક રાખવી પડે તેમ દક્ષિણમાં પણ કોઇ તેને રંજાડે તેવુ નહોતું જ, કેમકે ત્યાનાં નાના નાના રાજ્યો તો પોતાના તાબામા જ હતા. છતાયે જો તેમાનું કોઇ સ્વતત્રપણે વર્તતું હોય તોય તેમાના કોઇની તાકાત નહોતી કે એવડા મોટા રાજ્યના સ્વામી ઉપર ચડાઇ લઇ જવાની હિંમત કરે. આ પ્રમાણે ચારે દિશાએથી હુમલા આવવાનો ભય નિર્મૂળ થયેલ હોવાથી, તેણે શાતિપૂર્વક જ રાજ્ય ચલાવ્યુ લાગે છે. એટલે કોઈ બીજો મહત્વનો બનાવ ન બન્યો હોય ત્યાસુધી તેના વિશે નોધવાનું કાંઇ રહેતું નથી. તેના રાજ્યનો અત ઇ. સ. પૂ ૯૨ મા નીપજતા તેની ગાદીએ તેનો પુત્ર સ્વાતિકર્ણ આવ્યો સમજાય છે

(૧૫) સ્વાતિકર્ણ

શાતકરણિ રાજાઓના ઇતિહાસના નિરૂપણમા જે કેટલાક શિલાલેખ અને સિક્કાઓ ઉપયોગી નિવડ્યા

રાણી બળશ્રી તથા તેના પુત્ર-પૌત્રનો પરિચય

છે તેમાં રાણી નાગનિકા અને રાણી બળશ્રીના નામવાળાએ બહુ અગત્યનો ભાગ પૂરાવ્યો છે તેમાંના રાણી નાગનિકાના નામ સાથે યુક્ત થયેલનો પરિચય, આપણે નં. ૨, ૩, ૪ અને ૫ રાજાઓનાં વૃત્તાંત લખતી વખતે કરાવી ગયા છીએ. હવે રાણી બળશ્રીના શિલાલેખોનો પરિચય કરાવવાનો અવસર નજીક આવી પહોંચ્યો છે એમ અમારૂં માનવું થાય છે. પરંતુ તેની ઓળખ આપતાં પહેલાં, ને પોતાને ગૌતમીપુત્રની મા અને વાસિષ્ઠપુત્રની દાદી તરીકે જે ઓળખાવ્યા કરે છે તથા બન્ને જણા એક પછી એક ગાદીએ બેઠા હોવાનું તેમાં જણાવે છે, તો તે બન્ને રાજવીઓનું સ્થાન કયા છે, તે આપણે નક્કી કરવું આવશ્યક છે આ સમય પૂર્વે જેમ, તેવી નામધારી વ્યક્તિઓ થઈ ગઇ છે તેમ હવે પછી પણ થઈ છે; પૃ ૩૯-૪૩ ઉપર આપેલી નામાવળી ઉપરથી સમજી શકાય છે કે, હવે પછીમા તેવા ચાર જોડકાંઓ ગાદી ઉપર બેસવાને ભાગ્યશાળી થયા છે નં. ૧૭, ૧૮ વાળુ, નં ૨૪, ૨૬ વાળુ, નં ૨૬, ૨૭ વાળુ અને નં. ૨૮, ૨૯ વાળુ. આ ચારમાથી કયુ જોડકુ, રાણી બળશ્રીના પુત્ર-પૌત્રવાળું ગણવુ જોઇએ તે આપણે પ્રથમ નક્કી કરી વાળવુ જોઇએ. અત્યારે નં ૧૫ના રાજાનુ વર્ણન કરી રહ્યા છીએ. જ્યારે તે ચારે જોડકામા જોડાયલાનો નંબર તો, તેના કરતા વિશેષનો છે. એટલે તેમને વિશે જ્યારે કાંઇક માહિતી ધરાવતા થઈ જઇએ ત્યારે જ કહી શકાય કે, રાણી બળશ્રીના પુત્ર-પૌત્ર કોણ હતા. તેથી સારો માર્ગ એ છે કે, તેનો નિર્ણય કરવાનું કાર્ય આગળ ઉપર મુલતવી રાખવુ અને અત્ર તે નિર્ણય ગ્રહણ કરીને-જાણી લઇને-આગળ વધવાનો આરંભ કરી દેવો એટલે જણાવવાનુ કે નં ૧૭ વાળો બળશ્રીનો પુત્ર અને નં ૧૮ વાળો તેનો પૌત્ર થતો હતો. આટલુ જાણી લીધા પછી એ તપાસવાનું રહે છે કે, આ નં. ૧૫ને, અને તેની પછી આવનાર નં. ૧૬ ને, રાણી બળશ્રી સાથે શું સગપણ સબંધ હતો એ સાબીત કરી શકાય. એટલે નં. ૧૫ થી ૧૮ સુધીના રાજાઓના પરસ્પર સગપણ વિશે પણ ઘટસ્ફોટ થઈ ગયો કહેવાશે, તથા રાણી બળશ્રીએ કોતરાવેલ શિલા-લેખમાની કઈ હકીકત કોને લાગુ પાડી શકાય છે તે પણ સ્વયંસિદ્ધ થઇ જશે.

નં. ૧૫ થી ૧૮ સુધીના પરસ્પર સબંધ વિચારવાને આધુનિક ઇતિહાસમાથી તો કોઈ સામગ્રી લભ્ય થતી નથી દેખાતી. પરંતુ પૌરાણિક ગ્રંથને આધારે, અમદાવાદની ધી ગુજરાત વર્નાકયુલર સોસાઇટી તરફથી પ્રગટ થતા 'બુદ્ધિપ્રકાશ' નામે સામયિકમાં, પુ. ૮૨, અંક ૧ મા પૃ ૪૮ થી ૫૫ સુધી શ્રીયુત્ ધનાલાલ ચદુલાલ મુનશીજીએ "પશ્ચિમ ભારતવર્ષના શક ક્ષત્રપ" નામનો -શિર્ષકનો એક લેખ લખ્યો છે, તેમાંથી ઉપયોગી કેટલાક મુદ્દા તારવી શકાય છે. લેખ તો શક-ક્ષત્રપને આશ્રયીને લખાયો છે અને તેમાંના વિચારો અદ્યપિ જે કેટલાંક વિધાનો આ ક્ષત્રપો અને શક પ્રજાને અંગે પ્રચલિત થઇ રહ્યા છે તેને અનુલક્ષીને વિવાદ સાથે પોતાના વિચારો અનુમાનરૂપે જણાવાયા છે પરતુ તે સર્વ સાથે આપણને નિસબત નથી. વળી તેમાંના કેટલાક, કયા કયાં સુધારવા યોગ્ય છે તે હવે આ પૂર્વેના ચાર વિભાગોના જ્ઞાનથી વાચકવર્ગને સમજી શકાય તેવા પણ છે, એટલે તેને આગળ લાવવાની જરૂરિયાત જણાતી નથી. પરંતુ જે કાંઇ વિશેષ પ્રકાશ પાડે તેવુ લખાણ છે, તેટલાનાં અવતરણ તરીકે અને તે પણ તેના સારરૂપે જ અત્રે પ્રથમ ટાંકી બતાવીશું, અને તે બાદ તે ઉપર ઘટતું વિવેચન કરી તેમાંથી શુ સત્ય છે તે આપણે તારવી લઇશુઃ

(૧) (બુદ્ધિપ્રકાશ, પૃ. ૫૧મા લખ્યું છે કે:)—
'વિક્રમાદિત્ય નામનો રાજા હતો...એ રાજા શાતવહાન[૪]

(૪) ગાતવાહન કે સાતવહન નામ તો ઘણે ઠેકાણે મળી આવે છે, તે ઉપર પ્રથમ પરિચ્છેદે આપણે ચર્ચા પણ કરી છે, પરન્તુ 'સાતવહાન' શબ્દ તો અપરિચિત જ છે એમ કહીએ તો ચાલે. લેખકે તેમ કરવાનું કારણ રજુ કર્યું હોત તો અતિ ઉપયોગી થાત. હસ્તદોષ થયો તો લાગતો નથીજ કેમકે તે શબ્દ વારવાર તેમણે વાપર્યો છે.

વંશનો હતો વિક્રમાદિત્યના પિતાનુ નામ મહેન્દ્ર હતુ, એના પુત્રનુ નામ કુતલ હતુ સોમદેવ (કથાસરિત સાગરના કર્તા)નો વિક્રમાદિત્ય, તે કુતલ શાતકરણિ અને પુરાણમાનો મહેન્દ્ર બન્ને એક જ લાગે છે, (બ્રહ્માડપુરાણ). કુતલની પટરાણી મલયદેશની રાજકન્યા મલયવતી હતી,'—

સાર.—મહેન્દ્રનો પુત્ર વિક્રમાદિત્ય અને તેનો પુત્ર કુતલ, અને તેની અનેક રાણીઓમાની પટરાણીનુ નામ મલયવતી. જ્યારે બ્રહ્માડપુરાણના આધારે સોમદેવનું માનવુ એમ છે કે, આ ત્રણે વ્યક્તિઓ—મહેન્દ્ર, વિક્રમાદિત્ય અને કુતલ—એક જ છે.

(૨) આગળ જતા રાજાકુતલના સમયે કવિ ગુણાઢ્ય નામનો જે ગ્રંથકાર હતો તેણે બૃહતકથામા કેટલુક વર્ણન આ રાજાની ઉત્પત્તિ વિશે આપ્યુ છે તે વિશેનો ઉતારો આપીને પોતાના વિચારો જણાવ્યા છે કે—"હિન્દુ દેવતાઓ યવનોના (મ્લેચ્છોના) અમાનુષિક કૃત્યોથી ત્રાસી ઉઠયા હતા તેઓ હિંદુ સસ્કૃતિનો ઉચ્છેદ કરી રહ્યા હતા બ્રાહ્મણોને યજ આદિ ક્રિયામા અનેક જાતના વિઘ્ન કરતા. આ બધા કૃત્યોથી કટાળી દેવતાઓ શિવ પાસે ગયા. તેઓએ યવનોના નાશ સારૂ વીરપુરૂષની માગણી કરી, શિવજીએ દેવતાઓની પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કર્યો. શિવે મહેન્દ્ર અને સૌભદ્રાને ત્યા વિશલશીલ (વિક્રમશક્તિ) નામના પુત્રનો જન્મ આપ્યો"—તાત્પર્ય એમ થાય છે કે, તે સમયે મ્લેચ્છોના ત્રાસને લીધે હિંદુઓ કટાળી ગયા હતા જેથી દેવતાદ્વારા શિવજી પાસેથી વરદાન મેળવતા, રાજા મહેન્દ્રની રાણી સૌભદ્રાના પેટે એક અતિ પરાક્રમી વિદ્રમશક્તિ નામે પુત્ર સાપડયો હતો; કે જેણે ભવિષ્યમા તેમને આ મ્લેચ્છોના ત્રાસથી મુક્તિ અપાવી હતી. એટલે તેમના કહેવાનો તાત્પર્ય એ છે કે આ વિક્રમશક્તિનો જન્મ સામાન્ય સયોગને આધિન નહોતો પરતુ દેવની[૫] પ્રાસાદીરૂપ હતો

[અમારૂ ટિપ્પણ—આ મ્લેચ્છો કઇ જાતના હતા, તેમનુ સ્થાન કયા હતુ ઈ. ઈ તેમને લગતી કોઇ હકીકત, તે સમયે જે રાજ્યો દક્ષિણમા અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા, તેમાંના કોઇના રાજ્યે નીકળતી નથી. પરતુ એક સભવિત બીના એ છે કે, આ સમયની પૂર્વે થોડા કાળે, ઉતરહિન્દમા ક્ષહરાટ અને ઇન્ડો સિથિઅન પ્રજાનુ રાજ્ય ચાલતુ હતુ. તેઓ આચારે-વિચારે હિંદુ જેવા બની ગયા હતા, છતા તેઓ પરદેશી હોવાથી તેમને કદાચ મ્લેચ્છ ગણાયા હોય અને તેમની સત્તા સૌરાષ્ટ્ર જેવા દૂર દેશમા અને ત્યાથી આગળ વધી ગોદાવરી નદીના મૂળવાળા પ્રદેશમાં જામવા પામી હતી એટલે તેમને આશ્રયીને ઉપરનુ કથન થયુ હોય, તો તે પણ માન્ય રહે તેમ નથી. કેમકે તેઓનો રાજઅમલ તો હવે બધ પડીને તેમના સ્થાને ગર્દભીલવશ જેવા તદ્દન હિંદુ દેખાતા રાજાઓ સત્તા ઉપર હતા એટલે જ્યારે ઉત્તરહિંદમા કે દક્ષિણમા મ્લેચ્છો દેખાતા નથી ત્યારે તેઓ આવ્યા કયાથી? આગળ જતા આપણને પત્તો લાગે છે કે, ન. ૧૮ વાળાએ સિહલદ્વીપ ઉપર ચડાઇ કરીને તે દેશ જીતી લીધો હતો, એટલે તે સિહલદ્વીપની પ્રજા મ્લેચ્છ હોય-કેમકે પુરાણમાના રાક્ષસો અને દૈત્યોને આ ભૂમિના વતની ગણાવ્યા છે-અને તેમણે પડોશના હિંદદેશની પ્રજાને રજાડવા માડી હોય, અને તે ઉપરથી પુરાણમા વર્ણવેલો સર્વ પ્રસગ ઉપસ્થિત થવા પામ્યો હોય, તે બનવા જોગ છે અને તે પ્રમાણે જ બનવા પામ્યુ છે તે આપણે આગળ ઉપર જોઈશુ મતલબ કે આ હકીકતમા સત્યાશ છે ખરૂ]

(૩) વળી આગળ જતા લખે છે કે—"વિક્રમશક્તિને

---

(૫) જ. બો. બ્રે રો. એ સો (નવી આવૃત્તિ) પુ. ૩, પૃ. ૫૨ મા જણાવ્યુ છે કે "One traditional account says that the Satavahan was born from a virgin aged four years, another traces his descent to a yaksha=એક લોકવાયકા પ્રમાણે સાતવાહનનો જન્મ ચાર વર્ષની કુમારી કન્યાના પેટે થયો હોવાનુ નીકળે છે, બીજી (આખ્યાયિકા) પ્રમાણે તેની ઉત્પત્તિ કોઇ યક્ષને લીધે થયેલી મનાય છે. [અમારૂ ટિપ્પણ—આ સબધી વિશેષ માટે જુઓ ન ૨૩ મા રાજાનું વર્ણન].

ત્રણ મુખ્ય રાણીઓ હતી, દક્ષિણાપથની, સિંહલમલયની અને કલિંગ દેશની કલીંગસેના. કુતલ, રાજ્યમૈત્રી અને રાજનીતિની દૃષ્ટિએ, લગ્નગ્રંથીથી બંધાયો હતો, તેમાં મલયવતી પટરાણી હતી. શુરા શાતકર્ણિએ ભારતવર્ષના ગૌડ, કર્ણાટ, લાટ, કાશ્મિર, સિંધ વિન્ધ્યાચલના ભીલ રાજા અને પારશીક દેશના રાજાઓને હરાવીને નમાવ્યા હતા...પોતાના રાજાની પ્રભુતા અને ચક્રવર્તી પદની કીર્તિને જ્વલંત કરવા, કવિએ રાજાને વિક્રમાદિત્યનું બિરૂદ આપી તેના ગૌરવમાં વધારો કર્યો છે. વિક્રમાદિત્યે ભારતવર્ષના રાજાઓને હરાવી માંડલિક બનાવ્યા. એ પછી એણે ઉજ્જન પાટનગરમાં વિજય સમારંભ કર્યો હતો"... તેમના કહેવાનો સાર એ છે કે, વિક્રમશકિતને ત્રણ રાણીઓ હતી, તેમાં મલયકુમારી પટરાણી હતી. આ શુરા રાજાએ અનેક દેશો જીતી લીધા હતા. તેના આવા પરાક્રમને લીધે કવિએ તેને વિક્રમાદિત્યનું બિરૂદ આપ્યું છે. આ વિક્રમાદિત્યને તાબે ઘણા માંડલિક રાજાઓ હતા. પછી રાજાએ ઉજ્જૈનમાં (અંવતિના રાજનગરે) પોતાનો કીર્તિ સમારંભ કર્યો હતો. મતલબ કે તે અવંતિપતિ બન્યો હતો. [અમારૂં ટિપ્પણ—જે રાજા એક બાજુ ઉત્તર હિંદમાંનું કાશ્મિર જીતી લે, અને બીજી બાજુ દક્ષિણહિંદના સિંહલ અને મલય પ્રાંતો જીતે, તેને તો સકળ હિન્દનો ચક્રવર્તી જ ગણવો રહે, એટલે સ્વાભાવિક રીતે તે અવંતિપતિ તો બની ગયો જ ગણવો રહે. પરન્તુ પ્રશ્ન એ છે કે, આવો જબરજસ્ત આંધ્રપતિ, જે સકળ હિન્દનો સ્વામી બની બેસી શકે, તેને લગતું ઇતિહાસના પાને કાંઇ પણ કિરણ નોંધાયા વિના કેમ પડ્યું રહે? બીજું, જે સમયની આ હકીકત છે તે સમયે તો ઇતિહાસના જ્ઞાનથી આપણે જાણીતા થયા છીએ કે, ઉત્તરહિન્દમાં થોડો વખત ગર્દભીલ વંશની અને તે બાદ ઇન્ડોપાર્થિયન રાજાઓની હકુમત સ્થાપિત થઈ હતી તથા અવંતિ ઉપર સઘળો વખત ગર્દભીલ વંશીઓનું જ રાજ્ય ઝળકી રહ્યું હતું. અને એ તો સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત છે કે એકી વખતે એક જ પ્રદેશ ઉપર, બે વંશના રાજવીઓની સત્તા હોઈ ન જ શકે, સિવાય કે એક નાનો રાજા, બીજા કોઈ મોટા રાજાનો માંડલિક થઈ રહ્યો હોય; આ પ્રમાણે સ્થિતિ બનવા પામી નથી એમ આ ગર્દભીલવંશ અને ઇન્ડોપાર્થિઅન રાજાઓ સંબંધીનો ઇતિહાસ આપણને બાપોકાર જાહેર કરે છે. એટલે એમ માનવું રહે છે કે, જેમ કવિઓના બાબતમાં સદા બનતું આવ્યું છે તેમ, સ્વસ્વામિની યશકીર્તિનું વર્ણન કરવામાં અત્ર પણ અતિશયોક્તિ કરી નાખેલી હોવી જોઇએ. એટલે તેટલું જો કમી કરી નખાય, તો એવી સ્થિતિ હજુ મંજૂર રાખી શકાય, કે જે સમયે શાતકરણિનું સાર્વભૌમત્વ દક્ષિણહિંદ ઉપર ફરી વળ્યું હોય, તે જ સમયે, ઉત્તરહિંદ ઉપર અવંતિપતિની સત્તા ઠેઠ કાશ્મિર સુધી જામી પડી હોય; ઉપરાંત આ બન્ને રાજવીઓને એવા મૈત્રી અને એખલાસ જામ્યા હોય કે જેમ પોતે સ્વરાજ્યે ફરી શકે, તે જ પ્રમાણે બીજાના રાજ્યમાં વિનાસંકોચે આવાગમન કરી શકતા હોય તેમ ઇતિહાસ આપણને જાહેર કરે છે કે, અવંતિપતિ વિક્રમચરિત્રનું રાજ્ય એક વખતે કાશ્મિર સુધી ફેલાવા પામ્યું હતું જ (જુઓ પુ ૪, તેનું વૃત્તાંત), અને હવે પછી નં. ૧૮ ના રાજ્યવિસ્તારે સાબિત કરીશું કે આખા દક્ષિણહિંદ ઉપર તેનું શાસન પથરાઇ પડ્યું હતું. વળી જૈન-સાહિત્યના આધારે એમ પણ પ્રસંગોપાત જાહેર કરી ચૂકયા છીએ (જુઓ પુ. ૪, પૃ. ૩૫, ૫૧, ૫૨) કે આ બન્ને રાજવીઓએ સૌરાષ્ટ્રમાં તેમના તીર્થસ્થાન પાલીતાણા ઉપર એકત્ર થઇ જૈનાચાર્યોના નેતૃત્વતળે અમુક પ્રકારના ધર્મકાર્યો કરાવ્યા હતા. વળી સાંચીસ્તૂપ (ભિલ્સાટોપ્સ પૃ. ૧૫૪)માં દીપકો પ્રદિપ્ત કરવા, જેમ ચંદ્રગુપ્તમૌર્યે મોટી રકમની ભેટ કરી હતી, તેમ રાજા શાતકરણિએ સ્તંભ ઉભો કરાવી અમુક દાન દીધું છે. એટલે પુરાણકારે અવંતિમાં-ઉજ્જૈનીના પાટનગરે-વિજય સ્તંભ ઉભો કરાવ્યાનું જે લખ્યું છે તે વાત પણ બરાબર મળી રહે છે. આ પ્રમાણે પુરાણકારની, જૈનસાહિત્ય ગ્રંથની, કવિગ્રંથકારની, ઇતિહાસની, ભિલ્સાટોપ્સની, એમ સર્વની હકીકત એકબીજાને પુષ્ટિકારક થઇ પડે છે. માત્ર અરસપરસની કાર્ય નિરૂપણની સાંકળના મંકોડા જ્યાંસુધી તૂટક ને છૂટક પડ્યા હતા ત્યાંસુધી, સળંગ પ્રસંગનો ઉકેલ જડી આવતો નહોતો; અથવા તો

કોઈક ઠેકાણે અસત્યતા કે અતિશ્યોક્તિ પ્રવેશી ગઈ હશે કે કેમ તેવા પ્રકારની શંકા ઉદ્ભભવ્યા કરતી હતી તે હવે સર્વથા લોપ થઈ જાય છે, તેમજ આપણી શ્રદ્ધા મજબૂત થાય છે કે, પૂર્વકથિત સર્વે હકીકત સત્ય જ છે]

(૪) આગળ જતાં પૃ. પર ઉપર લખે છે કે – "પંડિત જાયસ્વાલજી, કથાસરિત્સાગરમાંથી સાતવાહનવંશની હકીકતનો આધાર લઈને ઐતિહાસિક ઘટનાનું દોહન આ પ્રમાણે કરે છે પુરાણ પ્રમાણે સાતવાહન શ્રીમુકની (સિશુક મત્સ્ય પુ) પદરમી પેઢીએ સ્કન્દસ્વતી થયો, તેનો પુત્ર મહેંદ્ર (મૃગેન્દ્ર સ્વતિકર્ણ) શાતકર્ણિ હતો. તેનો પુત્ર કુંતલ ઘણો જ પરાક્રમી રાજા થયો. ઈ. સ ૭૫-૮૩ એ કાળે ઉજ્જૈનમા ચષ્ટન રાજ્ય કરતો હતો. એ શકક્ષત્રપનો આદિ રાજા હતો. શાતકરણિએ શકને હરાવ્યો અને ઉજ્જન સુધી સાતવાહન સામ્રાજ્યની આણ વર્તાવી કથાસરિત્ સાગરમા આ લડાઈ લાટદેશમા (ગુજરાતમા) થઇ હતી એમ વર્ણન ઉપરથી માહિતી મળે છે."–કહેવાનો સાર એ નીકળે છે કે, શાતવાહનવંશના સ્થાપક રાજા શિમુખથી પંદરમી પેઢીએ સ્કન્દસ્વતી નામે રાજા થયો. તેનો પુત્ર મહેંદ્ર ઉર્ફે મૃગેન્દ્રસ્વતિકર્ણ, તેનો પુત્ર કુંતલ; (એટલે તે ૧૭મો રાજા થયો) તે અતિપરાક્રમી હતો. તેણે આઠ વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે તે વખતે ઉજ્જૈનપતિ ચષ્ટણ હતો. તે શકજાતિનો ચષ્ટણ, ક્ષત્રપવંશનો આદિપુરૂષ હતો. તેને શાતકરણિકુંતલે હરાવ્યો. આ લડાઈ ગુજરાતમા થઈ હતી પછી શાતવહાન રાજા અવંતિપતિ થયો

[અમારૂં ટિપ્પણ–(૧) સર્વત્ર શાતવહાન શબ્દ લખેલ માલૂમ પડે છે, તેમ કરવાનું કારણ માલૂમ પડતુ નથી. (૨) પદરમો આંક જે તેમણે સ્કન્દસ્વતીને આપ્યો છે તે મૂળ પુસ્તકમા લખેલ નથી લાગતો, માત્ર ટીકાકારે જ ગોઠવી દીધો છે એટલે તે બહુ વજનદાર નહી ગણાય (૩) સ્કન્દસ્વાતિ, પછી મહેંદ્ર ઉર્ફે મૃગેન્દ્રસ્વાતિકર્ણ અને પછી કુંતલ–આ અનુક્રમ પણ પૃ ૨૦૩ ની ટીકા (૧)મા લખ્યા કરતા હેરફેર માલુમ પડે છે. એટલે કે ગણત્રી વિના કામ લેવાયુ દેખાય છે. (૪) આઠ વર્ષનો સમય કુંતલનો લખ્યો છે, પરતુ તેના જીવનવૃત્તાને જોઇ શકાશે કે તે આંક આઠ નથી પણ સાઠ છે, બલ્કે તેથી પણ વધારે છે. (૫) ઉજ્જૈનપતિ ચષ્ઠણ હતો, તેને શકજાતિનો ઠરાવ્યો છે તથા તેનો સમય ૭૫ થી ૮૩ ગણાવ્યો છે, તેને કુંતલે હરાવીને પોતે અવંતિપતિ બન્યો છે આ સર્વ હકીકત, કેવળ ગોઠવીને બેસતી કરવી પડી છે કેમકે, પુ ૩મા પૃ ૪૦૬ ની પછી ચોડેલ પત્રકથી ખાત્રી થશે, તથા આગળ કુંતલના વૃત્તાંતથી જોઇ શકાશે કે પ્રથમ તો તે ચષ્ઠણનો સમકાલિન જ નથી, એટલે હરાવવા કરવાની વાત જ ઉડી જાય છે. વળી ચષ્ઠણનો સમય તો ઈ. સ ૭૫-૮૩ જેવો જ નથી તે તો ઈ સ. ૧૫૦ જેટલો દૂર છે ચષ્ઠણ શકજાતિનો પણ નથી. (જુઓ પુ ૪. તેના વૃત્તાતે) તેમ કુંતલ તો શુ પણ કોઈ આંધ્રપતિ અવંતિપતિ જ થયો નથી (જુઓ પૃ ૨૦૩-૪) વળી ઉપરનુ સર્વ લખાણ ગ્રંથના આધારે છે જ્યારે શિલાલેખી પુરાવો (રાણી બળશ્રીનો નાસિકનો લેખ, પચમપરિચ્છેદે ન ૭) તો એમ જાહેર કરે છે કે, ગૌતમીપુત્ર શાતકરણીએ શકપ્રજાને માત્ર હરાવી છે એટલુ જ નહી, પણ તેનો તો જડમૂળથી નાશ જ કરી નાખ્યો છે એટલે જો ચષ્ઠણ અને ગૌતમીપુત્ર વચ્ચે યુદ્ધ થયુ હોય તો, ચષ્ઠણનુ તો તેમા મરણ જ નીપજ્યુ કહેવાય. જ્યારે ઇતિહાસ કહે છે કે તેમ તો થયુ નથી, કેમકે ચષ્ઠણે અવંતિપતિ બનીને કેટલાય વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે ઉપરાત તેનો વંશ પણ લગભગ ત્રણસો વર્ષથી વધારે સમય સુધી ચાલુ રહ્યો છે. એટલે ચષ્ઠણ અને ગૌતમીપુત્ર સમકાલિન હોવાનુ ઠરતુ નથી વળી ગ્રંથમા કોઇ ઠેકાણે ચષ્ઠણ શબ્દ જ લખ્યો નથી તે તો ટીકાકારોએ ગોઠવી જ દીધો જણાય છે, અને ખરી વાત છે પણ તેમજ. બીજુ, ચષ્ઠણની વાત જો સત્ય જ હોય તો, ચષ્ઠણ પોતે પણ અવંતિપતિ રહે અને તેનો વિજેતા ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ પણ અવંતિપતિ બને, એક સાથે બે અવંતિપતિ થાય એવુ બને કેમ ! વળી ધારો કે ચષ્ઠણે શાતકરણિના ખંડિયા તરીકે રાજ્ય કર્યું હતુ તો તેમ પણ બન્યુ નથી; કેમકે તેણે તો અવંતિના મહાક્ષત્રપ

અને રાજા તરીકે જીવન ગાળ્યુ છે, એમ તેના સિક્કા ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. આ સર્વ હકીકતથી એટલુ જ માનવુ રહે છે કે આ પ્રમાણે અનેક અસગત બનાવો પૂર્વથી ચાલી આવતી માન્યતાને બધબેસતા કરી દેવાયા છે. બાકી શતવહનવશી ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિએ ગુજરાતની ભૂમિ ઉપર લડાઈમા શકપ્રજાને હરાવવામા ભાગ લીધો હતો, તેમજ જે રાજા (શકારિ વિક્રમાદિત્ય) સાથે યુદ્ધમા જોડાઇને શકલોકોને તેણે હરાવ્યા હતા તે રાજા પોતે જ અવતિપતિ બનવા પામ્યો હતો (જુઓ પુ. ૪, પૃ. ૨૦ ઉપર વાયુપુરાણનો ઉતારો) તેટલુ સત્ય છે ખરૂ].

(૫) વળી આગળ જતા લખે છે કે:-“ આ શાતવહાનકુળમાં, એ પૂર્વે વિક્રમાદિત્યના બિરૂદવાળો કોઇ પરાક્રમી રાજા થયેલો. એ ઉપરથી કવિ પોતાના શુરા રાજાને વિક્રમાદિત્યના બિરૂદથી ઓળખાવે છે.”- તાત્પર્ય એ કે આ શુરા રાજાનુ નામ તો વિક્રમાદિત્ય નહોતું જ, પરતુ તેની પૂર્વે એક વિક્રમાદિત્ય થઇ ગયો હતો, તેની તુલના કરી શકાય, માટે તે કવિએ પોતાના રાજાને વિક્રમાદિત્યના નામથી ઓળખાવ્યો છે

[આપણુ ટીપ્પણ-અમરકોષકાર જેવી સમર્થ સત્તાના આધારે (જુઓ પુ. ૪, પૃ. ૩૪, ટી નં ૧૦ તથા પૃ. ૬૬ અને અન્ય પૂરાવા ઉપરથી) આપણે જણાવી ગયા છીએ કે રાજા હાલ શતવહનને વિક્રમાદિત્યના નામે ઓળખાવાયો છે; એટલે જ્યારે કવિએ પોતાના આ રાજા હાલને વિક્રમાદિત્યનું બિરૂદ આપ્યું છે ત્યારે એમ પણ સિદ્ધ થઇ ગયું છે કે, રાજા હાલની પૂર્વે એક અન્ય વિક્રમાદિત્ય થઈ ગયો હતો. અને ખરી સ્થિતિ તે જ પ્રમાણે છે. જ્યારે બીજી બાજુ શિલાલેખ નં. ૭ તથા પૃ. ૨૦૫ના આપણા ટિપ્પણથી જાણી ચૂકયા છીએ, કે રાણી બળશ્રીના પુત્ર ગૌતમીપુત્રે શકારિ વિક્રમાદિત્યને શક પ્રજાને હરાવવામા ખૂબ અગત્યનો ભાગ લીધો હતો, તેમજ પુત્ર ગૌતમીપુત્રના મરણ બાદ પૌત્ર વસિષ્ટપુત્ર ગાદીએ આવ્યો હતો. એટલે આ બન્ને કથનનુ સમીકરણ કરતા એમ સાર નીકળશે કે શકારિ વિક્રમાદિત્ય ગર્દભીલવશી હતો (જુઓ પુ. ૪, તેનું વૃત્તાંત). તેના મદદગાર અને સમકાલીનપણે રાણી બળશ્રીનો પુત્ર ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ હતો. તે બાદ રાણી બળશ્રીનો પૌત્ર વાસિષ્ઠપુત્ર શાતકરણિ થયો, જેનુ બીજુ નામ રાજા હાલ શાતવાહન હતું. એટલે દેખીતુ છે કે પોતાનો રાજા અતિ પરાક્રમી હોઇ, પૂર્વે થએલા શકારિ વિક્રમાદિત્યની સાથે તેની તુલના કરી શકાય તે માટે, કવિએ તેને પણ વિક્રમાદિત્યના બિરૂદથી ઓળખાવ્યો છે. છતાંયે જેમ શબ્દ લખાયા છે, તેમ શતવહનવશી અન્ય વિક્રમાદિત્ય કહેવાનો આશય જો કવિનો હોય, તો તે પણ રાજા હાલના તરતના પૂર્વ જ એવા, આ ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ નં. ૧૭ વાળાને જ લાગુ પાડી શકે તેમ છે. કેમકે તેણે શકારિ વિક્રમાદિત્યને શક પ્રજાને હરાવવામા મદદ કરી હતી એટલુ જ નહી, પણ જ્યારે તે શક પ્રજાનો રાજા સ્વતત્ર યુદ્ધમા તેની સાથે પાછળથી ઉતર્યો હતો ત્યારે પણ તેને હરાવીને મારી નાખ્યો હતો ઉપરાંત અનેક જીતો મેળવી (જુઓ તેના વર્ણને), વિક્રમ=બળ અને આદિત્ય=સૂર્ય; બળમા સૂર્ય સમાન એટલે મહાબળવાનની કોટિમા ગણાય તેવો પરાક્રમી, પોતાને પૂરવાર કરી બતાવ્યો છે. એટલે પ્રાચીન સમયે લેખકો અતિ ઉત્સાહમાં આવી જઇ, સ્વપ્રશસિત ભૂપતિઓની શ્લાઘાના અતિરેકમા આવી જઇ, અતિશયોક્તિભર્યા શબ્દો જેમ વાપરી જતા હતા તેમ કવિ મહાશયે પણ વાપર્યા હોય તેમ બનવા જોગ છે. એમાંથી ગમે તે રીતે વિક્રમાદિત્યની સરખામણી કરી હોય, પણ દરેક રીતે વસ્તુસ્થિતિ એક જ હકીકત પૂરવાર કરે છે. આ અનુમાનને અમરકોષકારના શબ્દોથી સમર્થન મળે છે પુ ૪, પૃ ૩૪, ટી. ૧૦માં Hala અને Sudrak ને આપણે જે એક તરીકે ગણાવ્યા છે તેને બદલે અમરકોષકારે લખ્યા પ્રમાણે, તે બે શબ્દની વચ્ચેનું અલ્પવિરામ કાયમ રાખી, રાજા હાલની પૂર્વે શુદ્રક થયો ગણી, બન્ને રાજાને જુદા માનીએ, તો શુદ્રક એટલે ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિને પણ વિક્રમાદિત્ય શબ્દ લાગશે. કેમકે, જ. આ. હિ રી સો નુ કથન જોકે શકારિને આશ્રયીને ત્યા લખાયુ છે છતા થોડા ફેરફાર સાથે તે ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિને પણ લાગુ પડે છે જ. મતલબ કે અમરકોશકારે જણાવેલ રાજા હાલની પૂર્વે થયેલ

તે શૂદ્રક[૬] વિક્રમાદિત્ય જ છે.

વળી જ્યારે હાલ વિક્રમાદિત્યની પૂર્વે શકારિ વિક્રમાદિત્યને થઇ ગયેલ માન્યો છે તેમજ હાલ વિક્રમાદિત્યના પૂર્વજ એવા ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિને જ તે શકારિ વિક્રમાદિત્યના મદદગાર અને સમકાલિન તરીકે મનાવ્યો છે, ત્યારે એ ફલિત થાય છે કે, હાલ વિક્રમાદિત્ય અને શકારિ વિક્રમાદિત્ય બન્ને સમકાલીનપણે જીવંત રહ્યા નહિ જ હોય, અને કદાચ જીવત રહેવા પામ્યા હોય, તો પણ શકારિ વિક્રમાદિત્યની ઉમર રાજા હાલવિક્રમાદિત્ય કરતા, ઘણી ઘણી મોટી જ હોવી જોઈએ.]

આ પાચે અવતરણોનો તથા તે ઉપર કરેલ વિવાદ અને ટીપ્પણનો એકદર સાર હવે નીચે પ્રમાણે નોંધી શકાશે -(૧) રાજા મહેંદ્ર અને રાણી સૌભદ્રાના પુત્રનુ નામ કુતલ શતવહન. (૨) તેણે સિહલ-મલય તરફના મ્લેચ્છોનો સંહાર કરીને તે રાજાની મલયવતી કુવરી વેરે લગ્ન કર્યું હતુ. આ મલયવતીને પાછળથી પટરાણીપદે સ્થાપિત કરવામાં આવી હતી (૩) આ કુતલરાજા અતિ પરાક્રમી હોઈ, તેની પૂર્વે થયેલ વિક્રમાદિત્યની સરખામણી કરી શકાય તે માટે તેના કવિએ તેને વિક્રમાદિત્યનુ બિરૂદ જોડયુ છે. (૪) આ કુતલનો જન્મ દૈવીસયોગમા થયો હતો (૫) આ પુત્રનુ નામ વિક્રમશક્તિ પણ કહેવાય છે. (૬) આ વિક્રમશક્તિને અનેક રાણીઓ કદાચ હશે પરન્તુ મુખ્યપણે ત્રણ જાણીતી થયેલ છે (૭) આ વિક્રમશક્તિએ અવતિમા સ્મારક ઉભુ કરાવ્યુ છે તથા દાન દીધુ છે, તથા તે અવંતિપતિ અને કાશ્મિરપતિ વિક્રમચરિત્રની સાથે મૈત્રી-ગ્રંથીથી જોડાયલ હતો તેની સાથે સૌરાષ્ટ્રમા ખૂબ છૂટથી ફર્યો દેખાય છે (૮) પ જાયસ્વાલજીએ આ કુતલને નામે જે આઠ વર્ષ લખ્યા છે, તે કદાચ પુરાણિક નામાવળીને લીધે બનવા પામ્યુ હોય, પરન્તુ કુતલ જેવા પરાક્રમી રાજાનો શાસનકાળ કેવળ આઠ જ વર્ષનો ન કલ્પી શકાય. આઠને બદલે ૬૦ કે ૬૮ કે તેની લગોલગનો રાજ્યકાળ હશે અથવા ૮ વર્ષ જ હોય તો તે કુતલના પિતાનો રાજઅમલ બનવા જોગ છે. (૯) ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિએ-રાણી બળશ્રીના પુત્રે-શક પ્રજાને હરાવવામા ગર્દભીલવશી વિક્રમાદિત્યને યુદ્ધમા મદદ કરી હતી એટલે બન્નેને સમકાલીન કહી શકાય (૧૦) આ યુદ્ધ ગુજરાતની ભૂમિ ઉપર લડાયુ હતું (૧૧) રાણી બળશ્રીના પૌત્રનુ નામ રાજા હાલવિક્રમાદિત્ય હતુ. એ શકારિ વિક્રમાદિત્યના સમકાલીન તરીકે ન હોઇ શકે, અને કદાચ હોય તોપણ શકારિની ઉંમર ઘણી જ મોટી હોય અને રાજા હાલની ઘણીજ નાની હોય (૧૨) રાજા હાલ અને ચષ્ઠણ સમકાલીનપણે નથીજ જેથી તે બનેને યુદ્ધ થવુ તદ્દન અસભવિત છે તેમ ચષ્ઠણ તે શક પ્રજામાંનો પણ નથી.

આ પ્રમાણે ન ૧૭ તથા ૧૮ વાળા રાણી બળશ્રીના પુત્ર ગૌતમીપુત્ર અને પૌત્ર વાસિષ્ઠપુત્ર શાતકર્ણિના જીવનની કેટલીક ઉપયોગી માહિતી આપણે મેળવી શકયા છીએ હવે આ નં ૧૫ મા રાજા સ્વાતિકર્ણને તથા રાણી બળશ્રીના પુત્ર અને પૌત્રને, શું સગપણ સબધ હોઈ શકે તે વિચારીએ એટલે આખી સાકળ ઉભી કરાયાની સ્થિતિએ આપણે પહોચી શકીશુ આ માટે આપણે તે બન્નેના શિલાલેખો, જે પરિચ્છેદ પમામા ઉતાર્યા છે તેના આધાર જ લેવાના છે, તેમાં પણ ખાસ કરીને ન ૮ નો આધાર. તે શિલાલેખનું વિવેચન કરતા આપણે બતાવ્યુ છે કે, તેમાની વસ્તુ ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિના રાજ્યના ૨૪મે વર્ષે કોતરવામા આવી ત્યારે રાણી બળશ્રીનો મોટો પુત્ર-અથવા ગૌતમીપુત્રનો મોટો ભાઈ-જીવતો હતો આ મોટો પુત્ર (પૃ ૯૭, ટી. ન ૧૬) ગાદી ઉપરથી ફારેગ થઇ ગયો

(૬) શૂદ્રક એટલે શૂદ્રવશમા જન્મેલ, આધ્રપતિની ઉત્પતિ શૂદ્ર કન્યાના પેટ થયેલી છે માટે એક-રીતે તે વશને શૂદ્રક ગણી શકાય, અને તે વશમા થયેલ વિક્રમાદિત્ય તે શૂદ્રક વિક્રમાદિત્ય જ્યારે ગર્દભીલવશી વિક્રમાદિત્ય તે શકારિ વિક્રમાદિત્ય બન્ને વિક્રમાદિત્ય સમકાલીન હોઇને તેમને ઓળખવા માટે આ વિશેષણ જોડવામા કદાચ આવ્યુ સભવે છે.

છે તથા આ લેખ કોતરાવ્યા પછી થોડા જ વખતમાં ગૌતમીપુત્રનું મરણુ નીપજ્યુ હતુ અને તેની પાછળ પેલા મોટાભાઇનો પુત્ર (પૃ ૯૮, ટી. નં. ૧૭) ગાદીપતિ બન્યો છે, તે સર્વ હકીકત તેમાથી સૂચિત થતી બનાવી આપી છે વળી ન. ૧૭ વાળો રાણી બળશ્રીનો પુત્ર, અને ન. ૧૮ વાળો પૌત્ર થાય છે તે સ્થિતિ આપણી જાણમા કયારની એ આવેલ છે એટલે સાર એ થયો કે, ન. ૧૮ વાળો ન. ૧૭ નો પુત્ર નથી પણ તેના મોટાભાઇનો પુત્ર હોવાથી ભત્રિજો થતો હતો ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે, તે મોટોભાઇ એટલે ન. ૧૮ નો પિતા કોણ હતો અને તે મોટો હોવા છતા ગાદીએ કેમ બેઠો નથી, અથવા બેઠો હતો તો શા માટે તેણે ગાદિત્યાગ કર્યો હતો જ આ હિ. ગિ સો. પુ ૨, ભાગ ૧, પૃ ૬૪ ઉપર લખ્યુ છે કે "Hala Satavahan was the son of Dipakarni=હાલ શાતવાહન, તે દીપકરણિનો પુત્ર થતો હતો" આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ન ૧૮ વાળા રાજા હાલવિક્રમાદિત્યના પિતાનું નામ દીપકર્ણિ હતુ તેમ પુરાણના આધારે આપણે જે નામાવલી ઉભી કરી શકયા છીએ તે ઉપરથી સમજી શકાય છે કે, ન. ૧૭ વાળા ગૌતમીપુત્રનું નામ અષ્ટિકર્ણ છે, વળી ન ૧૫ વાળાનું નામ સ્વાતિકર્ણ છે. એટલે આ સર્વ, કર્ણ–કર્ણિ અંત્યાક્ષર વાળા નામો એક બીજા પ્રત્યે અતિ સામ્ય ધરાવનાર દેખાય છે તેથી અનુમાન કરવાને લલચાઈએ છીએ કે, નં ૧૫ વાળો પિતા થતો હતો, તેને રાણી બળશ્રી પેટે બે પુત્રો થયા હતા, જેમાના મોટા પુત્રનુ નામ દીપકર્ણિ અને નાનાનુ નામ અરિષ્ટકર્ણ હતુ મોટો પુત્ર પોતાના પિતાની પાછળ ગાદીએ આવ્યો હતો એટલે તેને ન ૧૬મો આંધ્રપતિ કહી શકાય તેણે કાંઈક કારણસર ગાદિત્યાગ કર્યો હતો જેથી નાનો ભાઇ ગાદીએ બેઠો હતો. વળી નાના ભાઇનો રાજ્યઅમલ શરૂ થઇને પૂરો થયો ત્યાસુધી લગભગ, પેલો મોટો ભાઈ જીવતો રહ્યો હતો; અને નાનાભાઇના મૃત્યુ બાદ, તે મોટાભાઇનો પુત્ર ગાદીએ આવ્યો હતો. પ્રશ્ન પાછો એ ઉભો થાય છે કે, જ્યારે મોટા ભાઇએ ગાદી છોડી દીધી ત્યારે નાનો ભાઈ શા માટે ગાદીએ બેઠો હતો. ગાદી ઉપર વધારે મજબૂત હક તો ભાઈના કરતાં પુત્રનો વધારે ગણાય. જ્યારે અહીં તો પિતાની ગાદીએ પુત્ર ન બેસતાં, કાકાની ગાદીએ ભત્રિજો બેઠો છે. આ સર્વ પરિસ્થિતિ સંપૂર્ણ ઉકેલ માગે છે. તેનો ઉકેલ પણ "whose son is living=જેનો પુત્ર હયાત છે" એવા શબ્દો શિલાલેખમાં જે કોતરાવ્યા છે તેમાંથી મળી આવતો સમજાય છે હૈયાત બતાવાયલા આ રાજાએ ગાદીત્યાગ કર્યો છે તે તેની રાજકીય બીન-લાયકાતને અંગે (નીચે જુઓ) કર્યો નથી જ લાગતો. તેમ પુત્રની સ્થિતિ તે સમયે નહી હોય પણ પાછળથી જન્મ થયો લાગે છે–એમ સમજવુ રહે છે, નહી તો તેને જ ગાદી મળી ચૂકત. વળી whose son is livingનો ઉલ્લેખ, શિલાલેખ જેવા રાજકીય પરિસ્થિતિ સૂચવતા અગત્યના દસ્તાવેજમાં કરવામાં આવ્યો છે એટલે દેખાય છે કે, તે સમયે પણ રાજકારણને અંગે થતી વાટાઘાટો અને વિચારણામાં તેની હૈયાતિ ઉપર ખાસ લક્ષ રાખવામા આવતુ હતુ જ. એટલે ગાદી ઉપરનો ચાલ્યો આવતો તેનો હક કાયમ રાખીને, રાજા બનેલ તેના ભાઇના મરણ પામ્યા બાદ, તેના પુત્રને પાછી ગાદી સુપ્રત કરવામા આવી છે. વળી રાજા હાલના જન્મ વિશે આપણે જોઈ ગયા છીએ કે (પૃ ૨૦૭ સાર ન ૪) તે દૈવી સંજોગમા–કાંઈક અસાધારણ સયોગમાં–થયો છે. આ ઉપરથી સાર એમ ખેંચી શકાય છે કે, રાજા હાલના પિતાએ અથવા ગૌતમીપુત્રના મોટાભાઇએ ગાદીત્યાગ કર્યો ત્યારે, હાલ રાજાનો જન્મ નહોતો પણ પાછળથી થયો છે. ગાદીત્યાગ થયો તે સમયે તે ગર્ભમાં હતો કે લાંબે કાળે જન્મ્યો હતો તે નક્કી કરવાનુ જો કે સાધન મળતુ નથી. પણ ગાદીત્યાગ સમયે જ ગર્ભમા હોય તો તેનો જન્મ, તેના કાકા ગાદીએ બેસવા બાદ આઠનવ મહિના સુધીમા જ થઇ જવો જોઇએ. એટલે તે ગાદીએ બેઠો ત્યારે, તેની ઉમર તેના કાકાના રાજ્યકાળ જેટલી મોટી (તેમાથી ગર્ભકાળ બહુ બહુ તો આઠ મહિના બાદ) ૨૫ વર્ષની ગણવી રહે. પરતુ તેનો જન્મ, પિતાના ગાદીત્યાગ કર્યા પછી કેટલેક કાળે, થયો હોય તો તેટલા વર્ષની નાની ઉમરે તે ગાદીપતિ

થયો ગણાશે. વળી ઉપરમાં કહી ગયા છીએ કે, તેણે ગાદીત્યાગ જે કર્યો છે તે રાજકીય ગેરલાયકાતના પરિણામરૂપે નહોતું જ, એટલે સમજવું રહે છે કે, સામાજિક કે સંસારિક સ્થિતિનું તે પરિણામ હોવું જોઈએ. બીજી બાજુ એમ પુરવાર થયું છે કે આ રાજાઓ તે સમયે જૈન ધર્માનુયાયી હતા જો તેમજ હોય તો એવી સ્થિતિ કલ્પવી પડે છે કે, કાં તેણે દીક્ષા લીધી હતી અને જેમ સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તમૌર્ય રાજપાટનો ત્યાગ કરી, દીક્ષા લઈ દક્ષિણહિંદમાં પોતાના ગુરૂ સાથે ચાલી નીકળ્યો હતો છતા તેના પુત્ર બિંદુસારે પિતાના નામે એક રીતે કહીએ તો રાજકારભાર ચલાવ્યે રાખ્યો હતો, (પુ ૨, પૃ ૨૦૪) તેમ અહીં પણ મોટાભાઈએ દીક્ષા લીધા બાદ અને તેના પુત્રનો પ્રસવ થયા ન હોવાથી રાજલગામ નાના ભાઈએ હાથમાં લીધી હતી અને તે બાદ પુત્રજન્મ થયો હતો એટલે તરતમા નાનાભાઈએ ગાદી ખાલી ન કરતાં જ્યારે પોતે મરણ પામ્યો ત્યારે પેલા મોટા-ભાઈના પુત્રને ગાદીએ બેસારવામા આવ્યો હતો, અથવા બીજી રીતે એમ પણ બન્યુ હોય કે તરતમા દીક્ષા ન લેતા સંસારની ઉદ્વિગ્નતાથી કંટાળી કેવળ રાજકાજમાથી જ મોટાભાઈએ નિવૃત્તિ લીધી હોય અને વાનપ્રસ્થ દશામા રહ્યા હોય. આવી સ્થિતિમા રાજા હાલનો જન્મ, મોટાભાઈના ગાદીત્યાગ પછી કેટલેક કાળે થયો ગણવો રહેશે તેના ગાદીત્યાગ કરવામાં ગમે તે સંયોગો તરતમા ઉભા થયા હોય, અને તે ભલે શોધખોળને અંગે હવે પછી જાણવામા આવે, પરંતુ એટલુ તો વધારે સંભવિત દેખાય છે કે મોટાભાઈએ ગાદીત્યાગ કર્યો હતો અને રાજા હાલનો જન્મ તે બાદ થયો હતો, જેથી નાનાભાઈ–ગૌતમીપુત્રને રાજલગામ હાથ ધરવી પડી હતી

એટલે આપણીએ ચર્ચાનો સાર એ આવ્યો કહેવાશે કે (૧)નં ૧૫ વાળો સ્વાતિકર્ણ તે પિતા થાય; તેની રાણી બળશ્રી પેટે બે પુત્રો જ જન્મ્યા હતા. (૨) મોટોપુત્ર દીપકર્ણિ, પોતાના પિતાની ગાદીએ નં. ૧૬ તરીકે આંધ્રપતિ બન્યો હતો. પણ તેણે ગાદીત્યાગ કરવાથી અને તે સમયે તેને કોઈ પુત્ર ન હોવાથી (૩) તેની જગ્યાએ, તેના નાનાભાઈ અરિષ્ટકર્ણે નં ૧૭ આંધ્રપતિ તરીકે આણ ફેરવી હતી. તે ગાદીએ બેઠા પછી (આઠ નવ મહિના બાદ કે જરા લાંબા કાળે, તે નક્કી થયુ નથી) મોટાભાઈને ત્યાં પુત્રજન્મ થયો હતો. (૪) પરન્તુ તે મોટો થઈને રાજલગામ હાથ ધરવા જેવડો થાય, ત્યાંસુધી અને પછી તો પોતે મરણ પામ્યો ત્યાંસુધી, નં. ૧૭ વાળાએ રાજ્ય ચલાવ્યા કર્યું હતું (૫) તે બાદ મોટાભાઈનો પુત્ર નં ૧૮ આંધ્રપતિ તરીકે ગાદીપતિ થયો હતો. (૬) નં ૧૭ વાળાનું શિલાલેખમાં સૂચવેલું બીજું નામ ગૌતમીપુત્ર શાતકર્ણિ, અને નં. ૧૮ નું: બીજુ નામ વાસિષ્ઠપુત્ર શાતકર્ણિ હતું (૭) વળી આ નં. ૧૮ વાળો રાજા અતિ નાની ઉમરે ગાદીપતિ બન્યો હોવાથી તેમજ દૈવી સંયોગમા તેનો જન્મ થયો હોવાથી તે અતિ શુરવીર નીવડ્યો છે તથા સામાન્ય રીતે ઘણો લાંબો કાળ રાજ્ય ભોગવી શક્યો છે.

ઉપરના સાત અનુમાન સાથે પૃ ૨૦૭માં નિર્ણીત કરેલા ૧૨ અનુમાનને એકત્રિત કરવાથી, નં ૧૫, ૧૬, ૧૭ અને ૧૮ વાળા રાજવીઓના જીવનચરિત્રો વિશે અનેક માહિતી આપણને મળી જતી કહેવાશે તે સિવાય અન્ય કોઈ હકીકત નં ૧૫ વિશે મળી આવતી નથી એટલે તેનું વર્ણન ખતમ કરી હવે નં ૧૬ નું જીવનવૃતાન્ત આલેખવાનું કામ હાથ ધરીશું

(૧૬) મહેન્દ્ર, દીપકર્ણિ; ગૌતમીપુત્ર

સ્વાતિકર્ણ અને રાણી બળશ્રીના બે પુત્રોમાથી આ નં ૧૬ વાળો મોટો હતો જેમ રાણી બળશ્રીનો નાનો પુત્ર નં ૧૭ વાળો ગૌતમિપુત્ર શાતકર્ણિ કહેવાય છે, તેમ આ નં ૧૬ વાળાને પણ ગૌતમીપુત્ર શાતકર્ણિ કહી શકાય ફેર એટલો જ છે કે નં ૧૭ વાળાનું ખરૂ નામ અરિષ્ટકર્ણ હતું જ્યારે નં. ૧૬ વાળાનું નામ દીપકર્ણિ હતું ઉપરાત પુરાણ ગ્રન્થના જણાવ્યા પ્રમાણે તેનું નામ મહેન્દ્ર તથા તેની રાણીનુ નામ સુભદ્રા હોવાનું સમજી શકાય છે અને તેમના પેટે રાજા હાલ શાલિવાહનનો જન્મ થયો છે આ સઘળું વૃત્તાત નં ૧૫ ના વૃત્તાંતે જણાવી ગયા છીએ એટલે અત્ર ઉતારવા જરૂર રહેતી નથી.

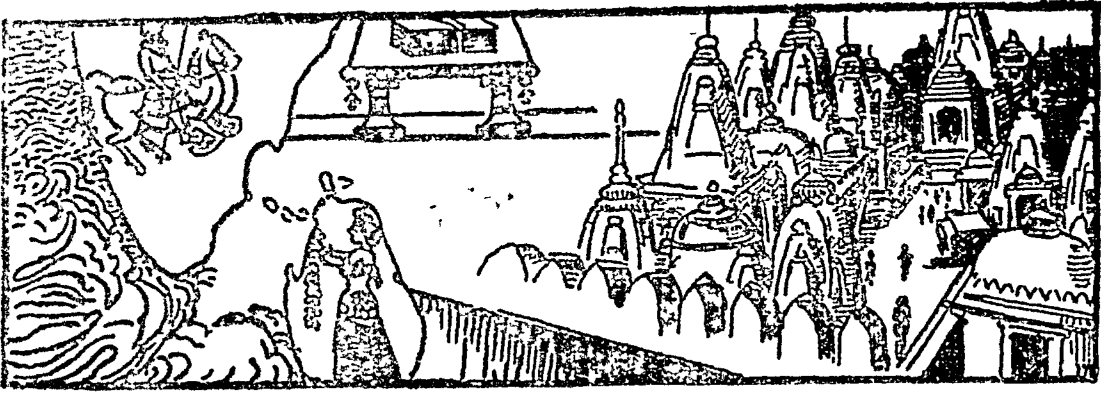
તેનો રાજ્યકાળ નામાવલીમાં આપણે ૩ વર્ષનો અને નં. ૧૭ નો ૨૫ વર્ષનો ઠરાવ્યો છે, જ્યારે

પુરાણકારના શબ્દોનાં જે પાંચ અવતરણો 'બુદ્ધિપ્રકાશ'મા જણાવેલી હકીકત (પૃ ૨૦૨-૭) ઉપરથી ઉતાર્યાં છે તેમાં આઠ વર્ષ લખ્યા છે. એટલે પાચ વર્ષ આપણે જે ઓછાં આંકયા છે તે કદાચ, ન ૧૭ ના ૨૫ વર્ષમાંથી લઈ લેવાય તોયે ન. ૧૭ ના, કે ન. ૧૬ વાળાના રાજદ્વારી જીવન વૃત્તાંતમાં કાંઈ ફેર પડતો જણાતો નથી. તેમ નં. ૧૭ ના ફાળે ૨૫ વર્ષ જે આપણને કબુલ રાખવા પડયા છે, તે પણ પુરાણોમાંની હકીકતને સંતોષવા ખાતર જ છે ગમે તેમ ગણો, છેવટે બન્નેનો (ન. ૧૬ ને ૧૭ નો) સમગ્રકાળ ૨૮ વર્ષનો લેખો પરન્તુ આખરે ન ૧૭ નું મૃત્યુ તો ઈ મ પૂ ૪૭ મા થયાનું જ નોંધવું પડશે હાલ તો ઐતિહાસિક અન્ય પ્રસગો ધ્યાનમાં લઈને નં ૧૬ નુ રાજ્ય જે ઈ સ. પૂ ૭૦ થી ૭૨ સુધી ના ત્રણ વર્ષનુ ઠરાવ્યુ છે તેને જ માન્ય રાખીશું.

પોતે જીવ્યો ત્યાં સુધી રાજપાટ ન ભોગવતા, વચ્ચે જ ગાદીએથી ઉઠી ગયો હતો અને તે સમયે તેને પુત્ર ન હોવાથી, તેના નાનાભાઇ અરિષ્ટકર્ણને ગાદીએ બેસાડવામા આવ્યો હતો પરન્તુ પાછળથી તેના પુત્રનો જન્મ થવાથી, અરિષ્ટકર્ણના મરણ બાદ, તે પુત્રને ગાદી સોંપાઇ હતી. આ મહેન્દ્રના પુત્રનો રાજ્યાભિષેક થયા બાદ, ૧૯ વર્ષ સુધી એટલે ઈ. સ પૂ. ૨૯ સુધી (જુઓ શિલાલેખ ન. ૮) ગણી બળશ્રીની હૈયાતી હતી જ. તેમ વળી તેણીએ શિલાલેખોમા જે પ્રકારે શબ્દો કોતરાવ્યા છે તે ઉપરથી સમજી શકાય છે કે તેણી રાજ્યકારભારના સચાલનમાં ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવતી હતી અને તેથી નાના મોટા કાર્યોમા તેની સલાહ પણ પૂછાતી હોવી જાઈએ. ન. ૧૬ ના ગાદીત્યાગ સમયે ન. ૧૭ને જ ગાદી આપવી અને તે પછી નં. ૧૮ નો રાજ્યાભિષેક કરવો, તે બને પ્રસંગે પણ તેણીની સલાહ પ્રમાણે જ કામ લેવાયું હોવુ જોઈએ એવો અનુમાન કરવામા કાંઇ અઘટિત ગણાશે નહીં જો કે વિદ્વાનોએ, તેણીના નં ૮ ના શિલાલેખમા 'whose son is living'નો અર્થ એવી રીતે બેસાર્યો છે કે, રાજા તે વખતે ગંભીર માંદગીને બિછાને પડેલો હોવાથી, રીજન્સી વહીવટ જેવી વ્યવસ્થા તેણીએ કરાવી હતી અને પોતે પ્રમુખ જેવા દરજ્જે રહીને કામ ચલાવતી હતી. પરંતુ તે સ્થિતિ તદ્દન કલ્પનામય જ આપણે જણાવી છે (જુઓ પૃ. ૨૦૮ તથા ટીપ્પણો અને ટીકાઓ), કેમકે તે શબ્દો પ્રથમ તો ન. ૧૭ ને લાગુ જ પડતા નથી, ઉપરાંત ન. ૧૯ વાળો પુખ્ત ઉંમરનો થઈ ગયો હતો, તેમજ રાજકારભાર ચલાવી શકે તેટલી ઉંમરે પણ પહોંચી ચૂકયો હતો. આવાં મુખ્ય બે કારણને લીધે તેમણે દોરેલું અનુમાન બહુ ટકી શકે તેવું લાગતું નથી. છતાં એક સ્થિતિમાં તેમ પણ બનવા યોગ્ય લાગે છે, જે એમકે, ગાદીવારસ પુખ્ત વયનો હોવા છતા રાજ્યાભિષિકત તો ન જ ગણાય. એટલે દોરવણી તરીકે, તેમજ રાજા મંદવાડમાંથી મુકત બની આરોગ્ય થાય ત્યાસુધી, બીજા પ્રકારની કોઇ ગડબડ સડબડ થવા ન પામે તેવી તકેદારી રાખવા પૂરતીયે પણ, એક કરતાં વધારે વ્યકિતઓના સંયુક્ત કારભાર જેવી વ્યવસ્થા કરાય તો ઇચ્છનીય છે. વળી નં ૧૭ વાળાના વારસદાર નં ૧૮ની ઉમર લગભગ ૨૪-૨૫ની લેખીને આપણે આ બધા ઉદ્દગાર કાઢી રહ્યા છીએ. પરન્તુ જૈનસાહિત્ય ગ્રંથોમાં (પ્રબંધચિંતામણી ભાષાન્તરમાં શાલિવાહન પ્રબંધ જુઓ) થી એવો અનુમાન લઇ જવાય છે કે, નં. ૧૮વાળો શાલિવાહન જ્યારે ગાદીએ આવ્યો છે ત્યારે માત્ર ૧૩-૧૪ વર્ષનો ઉગતી વયનો જુવાનીયો જ કેમ જાણે હોય નહીં ? જો કે તે ઉમર પણ તે સમયે તો પુખ્ત ઉમરની જ લેખાતી હતી. છતાં રાજ્ય વહીવટમા તે બીન અનુભવી જ કહેવાય. એટલે રાજકારભારની નિર્બળતા માટે તથા એકને માથે સઘળો બોજ એકદમ આવી ન પડે તે સાચવવા માટે, કાઉન્સીલનો વહીવટ યોજાય તો તે અયોગ્ય પણ નથી. અને આ પ્રમાણે શાલિવાહન હાલરાજાની-નં. ૧૮ની-ઉંમર ગાદીએ બેસતી વખતે જો કેવળ ૧૩-૧૪ વર્ષની કે તેની આસપાસની ઠરાવાય, તો તેનો જન્મ તેના પિતા ન. ૧૬ વાળાના ગાદીત્યાગ પછી, તેમજ ન. ૧૭ના રાજ્યાભિષેક પછી આઠેક મહિનાના ગાળામા જે કલ્પી લેવો પડયો છે તેને બદલે નં. ૧૭ના રાજ્યકાળના મધ્યભાગે લગભગ લઈ જવો પડશે. મતલબ એ થઈ કહેવાશે કે નં. ૧૬ વાળાએ ભલે રાજપાટનો ત્યાગ કર્યો હતો

પરન્તુ સંસારમા તો જોડાયલો રહ્યો જ હતો. સાચી સ્થિતિ શું હતી તે પાકે પાયે કહી શકાય તેવી સામગ્રી હાલ તો આપણે ધરાવતા નથી એટલે તે વિષય ભવિષ્ય ઉપર છોડી દેવો પડશે

ગજવહીવંટમા રાણી બળશ્રીની કેવી લાગવગ ચાલતી હતી તે વિશે કેટલેક અંશે જૈનગ્રથમા મળી આવતા એક બીજા પ્રસગ ઉપર અમારી નજર પડે છે તે આ પ્રમાણે છે. જૈનસંપ્રદાયમાં જણાયલા નવ નિહ્નવમાથી, છટ્ઠા રોહગુપ્ત ત્રૈરાશિકના વર્ણન અધિકારે એવુ લખાયુ છે કે, તેણે દક્ષિણદેશની અંતરજીકાનગરીના રાજા, રાણા બળશ્રીના દરબારમા (સરખાવો પૃ ૧૯૫નુ વર્ણન) પોતાના ગુરૂએ બતાવેલ અમુક મુદ્દા ઉપર પ્રથમ તો પોતાના હરીફને વાદમા જીતી લીધો હતો પરતુ તે જીતના સમાચાર રોહગુપ્તે ગુરૂ પાસે જાહેર કરતા, કાંઈક અંશે જૈનધર્મની આણુ ઉપરવટ કથન થઇ ગયેલુ તેમને લાગ્યુ એટલે રોહગુપ્તે ક્ષમા માગી, મિથ્યા દુષ્કૃત કહી આવવા ગુરૂએ સૂચવ્યુ. છતા ક્ષમા યાચવાને બદલે, પોતે સાચો જ છે એવુ પ્રતિપાદન કરવાને તેણે ગુરૂ સામે પડકાર ઝીલ્યો, અને આ બન્ને ગુરૂ શિષ્યનો વાદ પેલા રાણાબળશ્રીની સમક્ષ છ મહિના સુધી ચાલ્યો છેવટે ગુરુ જીત્યા અને રોહગુપ્તને જૈનોએ સઘબહાર મૂકયો. આટલા વર્ણનથી રાણા બળશ્રીની ન્યાય પુરસ્સર કામ લેવાની શકિતનુ તથા જૈનધર્મ ઉપરના તેના જ્ઞાન અને પ્રભાવનુ માપ કાઢી શકાશે. સવાલ એ રહે છે કે, 'રાણાબળશ્રી' એમ જે લખાયુ છે તે શુદ્ધ છે કે અશુદ્ધ હોઇ તેને બદલે 'રાણી બળશ્રી' હોવુ જોઇએ. આનો નિવેડો લાવવાનુ પણ જરા કઠિન થઈ પડયુ છે, કેમકે કેટલાક જૈનગ્રથોમા (ક સૂ સુ બો ટીકા, પૃ ૧૨૮)મા તેનો સમય મ. સ. ૪૪૪=ઈ. સ પૂ ૨૬ આપ્યો છે જ્યારે વિશેષભાગે તેનો સમય મ સ ૫૪૪=ઈ. સ. ૭૪ લેખાવ્યો છે આંક સખ્યા ૫૪૪ ને બદલે ૪૪૪ લખવામા કોઈ નો હસ્તદોષ પણ સભવી શકે છે અને આવા તો હસ્તદોષ કર્યાના અનેક દૃષ્ટાંતો બન્ને જૈન તથા વૈદિકધર્મના ગ્રન્થોમા પ્રાચીન સમયે થયાના મળી પણ આવે છે વળી તેના વર્ણનને અગે જે હકીકત લખવામા આવી છે તે જોતા પણ કયો આંકડો સાચો તે શોધી કાઢયું એકદમ ભારે થઈ પડે તેમ છે છતા ૪૪૪ ના આંક તરફ ઢળવાનું કારણ એ છે, કે એકના ગજ્યે બનેલો બનાવ બીજાને નામે ચડાવાઈ ગયાનું ઘણી વખતે બન્યું છે જેમ કે રાજા શાલિવાહનના રાજ્યે કાલિકસૂરિ ન થયા હોવા છતા (જુઓ પૃ ૧૯૫ ઉપર) તેના રાજ્યે થયાનુ લખી ગયા છે જ્યારે અહીં ગજા શાલિવાહનનુ રાજ્ય ચાલતુ હતુ છતાં રાણા બળશ્રી લખાયુ છે એટલે હાલ તો તે પ્રશ્ન વિશેષ સંશોધન થવા ઉપર છોડી દઈએ. પરતુ જો તે આંક મ. સ ૪૪૪=ઈ સ પૂ ૨૬નો ઠરે, તો ન ૧૮ના રાજ્યકાળના ઈ સ પૂ ૪૭થી ઈ સ ૧૮ સુધીના ૬૫ વર્ષ નોધાયા છે, તે ગણત્રીએ તેના ૨૧મા વર્ષે, ઉપર પ્રમાણે ગુરૂ શિષ્ય વચ્ચે વાદ થયાનું નોધવુ પડશે; વળી આપણે શિલાલેખ ન. ૮ થી જાણી ચૂકયા છીએ કે ન ૧૮ના રાજ્યે ૧૯મા વર્ષ સુધી તો રાણી બળશ્રી હૈયાત પણ હતી જ અને તેની જ આજ્ઞાથી તે લેખ કોતરાયો છે, એટલે તેણીના સાનિધ્યમા મજકુર વાદ થયાનુ શકય પણ છે આ પ્રમાણે અનેક મુદ્દાઓથી રાણી બળશ્રીના લાગવગ અને જોર ન. ૧૬થી ૧૮ સુધીના આંધ્રપતિના સમયે હોવાનુ જાણી શકાય છે. આ સ્થિતિ જોતા ન ૧૭ના મદવાડ સમયે તેણીએ કૌંસિલ વહિવટ સ્થાપ્યો હોય તે બનવાજોગ પણ છે ન ૧૬વાળા દીપકર્ણિનુ મરણ કયારે નીપજ્યુ તે કહી શકાય તેમ નથી પણ પોતાના નાનાભાઈના ગજ્યના ૨૪મા વર્ષ સુધી (શિલાલેખ ન ૭-૮ જુઓ) =ઇ. સ. પૂ. ૪૮ સુધી તે જીવત હતો એટલું ચોક્કસ છે એટલે જો તે ૨૫ વર્ષની ઉંમરે ગાદીએ આવ્યો હોય તો, લગભગ ૫૨ વર્ષ ઉપરનુ આયુષ્ય તેણે ભોગવ્યુ હતુ એમ લેખાશે, તેમ રાણી બળશ્રીનુ મરણ ઓછામાઓછી ગણત્રીએ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, જો તેના પૌત્ર ન. ૧૮ના રાજ્યે ૨૧મા વર્ષે=ઈ સ પૂ. ૨૬મા થયું હોય તો તેણીનો પતિ ન ૧૫ વાળો સ્વાતિકર્ણ ઈ સ પૂ ૯૨મા જ્યારે ગાદીપતિ થયો ત્યારે તેણીની ઉમર (ન ૧૬ વાળાની ઉમરના હિસાબે) આશરે પચીસેક વર્ષની લેખવી રહેશે અટલે તેણીનો જન્મ ઇ. સ પૂ ૧૧૭મા થયાનુ નોધવુ પડશે. આ ગણત્રીએ તેણીએ ૯૦ ઉપર વર્ષનુ આયુષ્ય ભોગવ્યુ ગણાશે,

એકાદશ પરિચ્છેદ

શતવહન વંશ (ચાલુ)

ટૂંકસારઃ—(૧૭) ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ ઉર્ફે અરિષ્ટકર્ણઃ—તેનાં વિવિધ નામોનો તથા ઉમરનો આપેલ ખ્યાલ–શકપ્રજા સાથે તેને લડવાં પડેલ બે યુદ્ધનાં સ્થાન સાથે આપેલ સમજૂતિ તથા તે બન્નેનો ઠરાવી આપેલ સમય–કારૂરની લડાઈના સ્થાનનો કરેલો નિર્ણય–જે શકપ્રજા (શાહીપ્રજા)નો વિધ્વંસ તેણે કરી નાંખ્યાનુ કહેવાય છે તે પ્રજા વિશે આપેલી કેટલીક માહિતી તથા તેના સમયની કરેલી ચર્ચા–પૂર્વજને લાગેલ કલંક ધોઈ નાંખી, કીર્તિને પુનઃ ઉજ્જવળ કરી બતાવી છે તેમાં સમાયલ મુદ્દાનો બતાવેલો મર્મ, તથા તે સાથે રાજકારણનુ નિમિત્ત નહોતું તેનું સમજાવેલ રહસ્ય–ગૌતમીપુત્ર વિલિવાયકુરસ, ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી અને ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ વચ્ચેના ભેદની પરખ તથા તે માટેનાં આપેલ કારણો સહિત દલીલો–દક્ષિણાપથપતિ અને દક્ષિણાપથેશ્વર વચ્ચેનો બતાવેલ તફાવત તથા કયા આંધ્રપતિને તે બન્ને બિરૂદો લાગુ પડે છે તેની આપેલ સમજૂતિ–આંધ્રપતિઓને કલિંગપતિઓ પણ કહેતા તે કયારથી અને શા માટે, તેનું આપેલ વિસ્તૃત વર્ણન–શતવહનવંશી વાસિષ્ઠપુત્ર તરીકે ઓળખાતા રાજાઓસાથે જોડાયલાં લગભગ છ સાત બિરૂદો અને તે દરેકનો સમજાવેલો ભેદ–અમરાવતી પાટનગરનાં સ્થાન અને આયુષ્યનો કરેલો વિવાદ તથા અત્યારસુધી તદ્દન અંધારામાં પડી રહેલ તેની જાહોજલાલીનો આપેલ ચિતાર–ગૌતમીપુત્રે ધારણ કરેલી નીતિનાં કેટલાક રાજસૂત્રો—અંતિમ સમયે તેમણે દીધેલાં દાનની અને કરેલી કોંસીલ વહીવટની સ્થાપના વિશેની ચર્ચા—

શતવહન વંશ (ચાલુ)

(૧૭) ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ ઉર્ફે અરિષ્ટકર્ણ

ટૂંક પરિચય નામ તથા ઉમર

ન. ૧૫ વાળા સ્વાતિકર્ણ અને તેની ગૌતમીગોત્રી રાણી બળશ્રીના બે પુત્રોમાનો આ નાનો પુત્ર થતો હતો. પોતાના મોટાભાઈ એવા ન ૧૬ વાળા દીપકર્ણિએ રાજગાદી છોડી દીધી તે સમયે તેનો પુત્ર કોઈ હૈયાત ન હોવાથી, પોતાની માતાની સલાહપૂર્વક તેણે ગાદી સંભાળી લીધી હતી. તેનું રાજ્ય ઈ. સ. પૂ ૭૨ થી ૪૭ સુધી ૨૫ વર્ષ ચાલ્યાનુ નોધાયુ છે. કો આ. રે. મા પૃ. ૬૬ ઉપર જે આંધ્રપતિનું કોષ્ટક ઉતારાયું છે તેમા ભગવતપુરાણના આધારે આ રાજાનુ નામ અનિષ્ટકર્મન જણાવ્યુ છે અનિષ્ટ એટલે નઈચ્છવા યોગ્ય અને કર્મ એટલે કાર્ય, મતલબ કે, ન ઇચ્છવાયોગ્ય કાર્ય કરનારો તેને કહ્યો છે એટલે સમજાય છે કે આ રાજા જૈન મતાનુયાયી હોવાથી (જુઓ પુ. ૨, સિક્કા ન. ૭૫) તેને ધર્મદ્વેષના કારણે પુરાણકારોએ આવુ નામ કદાચદઈ દીધુ હશે છતા ન્યાય ખાતર કહેવુ પડશે કે યુગપુરાણમા[1] તેને ઉત્તમ રાજા લેખી તેના શૌર્યની પ્રશસા કરી છે. એટલે સમજવુ રહે છે કે, ભગવતપુરાણના શબ્દો કદાચ ધર્મદ્વેષને લીધે હોય અને યુગપુગણના તેણે કરેલ કાર્યને અગે હોય વળી તેણે શકપ્રજાને હરાવવામા શકારિ વિક્રમાદિત્યને મદદ કરીને તેના જેટલુ જ પરાક્રમ દાખવેલ હોવાથી, શકારિ વિક્રમાદિત્યનો ભેદ બતાવવા, શૂદ્રક વિક્રમાદિત્ય (શૂદ્ર વશમા થયેલ હોવાથી) નુ નામ અમરકોશકારે તેને અર્પ્યું છે (જુઓ પૃ. ૨૦૬) તેમ ભારતકા પ્રાચીન રાજવશ પુ. ૨, પૃ ૧૬૯ મા તેને રિક્તવર્ણ તથા વિકૃષ્ણ નામથી ઓળખાવ્યો છે સંભવ છે કે આ નામો તેના શરીરની ચામડીના રગને લઇને વપરાયા હોય જ્યારે આ રાજાના શિલાલેખ અને સિક્કાઓમા તો, તેને તેની માતાના ગોત્ર ઉપરથી ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિના ગામાન્ય નામથી જ ઓળખાવવામા આવ્યો છે.

તેણે શકપ્રજાને હગાવવામા શકારિ વિક્રમાદિત્યને મદદ આપી હતી આ ઉપરથી, શકપ્રજાના હારી ગયા બાદ તે શકનો રાજા, જે નાસી છૂટયો હતો તેણે, પાછુ જોઇતુ બળ મેળવી આ મદદ કરનાર આંધ્રપતિ ઉપર, વળતો હુમલો વૈર વાળવા કર્યો હતો. તે સમયે આંધ્રપતિના તાબામા કલિંગદેશ હોવાથી યુગપુરાણમા તેને "કલિગપતિ શાત" તરીકે વર્ણવ્યો છે તે નીચેના શબ્દોથી સ્પષ્ટ થાય છે. (જુઓ પુ ૪ પૃ. ૨૦ પક્તિ ૭) "પછી તે ધનનો લોભી ભુડાઇનો ભરેલો, પાપી મહાબળવાન શકપતિ કલિગરાજ શાતની ભૂમિનો ભૂખ્યો, કલિગદેશ પર ચડાઇ કરી જીવ ખોશે. અને ભાલોડાથી સગ્રામમા અગ વઢાઈ જઇ સર્વે ધીચ, અધમ શકોનો મહાર વળશે તે નિ સશય છે. પછી તે શાતિમા ઉત્તમ રાજા, પોતાની સેનાથી પૃથ્વી હસ્તગત કરી દસમુ વર્ષ જીવતા મરણ પામશે." આમા વર્ણવેલ બનાવ ઈ સ પૂ ૫૭ કે તે બાદ થોડા માસમા બન્યો હોવાનું નોધાયુ છે. (જુઓ પુ. ૪ શકારિ વિક્રમાદિત્યનું વૃત્તાત) એટલે તે હિસાબે દગ વર્ષ પછી, ઈ સ. પૂ ૪૭ મા આ કલિગપતિ શાત રાજા અરિષ્ટકર્ણનુ મોત શાતિપૂર્વક થયુ છે એમ પૂરવાર થાય છે. વળી ન ૧૬ વાળો રાણી બળશ્રીનો મોટો પુત્ર હોઇને, આશરે ઈ સ પૂ ૭૫ મા જ્યારે તે ગાદીએ બેઠો ત્યારે તેની ઉમર ૨૫ વર્ષની ગણાઇ છે એટલે આ નાના પુત્રની બે ત્રણ વર્ષ નાની લેખી, તેનો જન્મ ઈ. સ પૂ ૯૭ ના અરસામા નોધીશુ અને તે હિસાબે ઈ. સ પૂ ૪૭ મા તેના મરણ સમયે

(૧) ગુ. વ. સો નુ બુદ્ધિપ્રકાશ પુ. ૭૬, પૃ. ૮૮, લેખક મરહુમ દિવાન બહાદુર કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે વ્યાખ્યાન રૂપે આપેલ છે (આ વ્યાખ્યાનનું વાક્ય પુ ૪, પૃ ૧૯ ઉપર આપણે ઉતાર્યુ છે.) તેમા પૃ ૨૦, પક્તિ ૧૨ "પછી તે શાન્તિમા ઉત્તમ રાજા" વાળા શબ્દો, લખ્યા છે તે અત્ર આપેલ હકીકત સાથે સરખાવો.

તે આશરે ૫૦) વર્ષનો હોવાનુ ધારીશું આ પ્રમાણે તેનાં નામ તથા ઉમર વિશેનો ખ્યાલ સમજી લેવો.

રાજા ગૌતમીપુત્રને શકપ્રજા સાથે બે વખત યુદ્ધ થયાનુ જણાવ્યુ છે એક વખત શકારિ વિક્રમાદિત્યની મદદમાં રહીને અને બીજી વખત સ્વતંત્ર રીતે શકપતિની સાથે, કલિંગની ભૂમિ ઉપર (જુઓ પુ ૪, પૃ ૨૦) અથવા તેની નજીકમા, કે જે લડાઇમા શકપતિનુ મરણ નીપજ્યુ છે તથા ધીચ, અધમ, શકપ્રજાનો સંહાર વળી ગયો છે આ બે યુદ્ધમાનુ કયુ પહેલુ થવા પામ્યું હતુ તે શોધી કઢાય તો, ઇતિહાસની કેટલીક ઘટનાઓ જે તેના રાજ્યવિશે બની હોવાનુ મનાયુ છે, તે ઉપર સારો જેવો પ્રકાશ પડે છે. રાણી બળશ્રીના લેખ (જુઓ લેખ ન. ૧૩) ઉપરથી સમજાય છે કે તેણે Restored the glory of his forefathers & destroyed the sakas=(તેણે) પોતાના પૂર્વજે ગુમાવેલી કીર્તિ પુન. સંપાદિત કરી હતી અને શકપ્રજાનો વિધ્વંશ કરી નાખ્યો હતો. એટલે કે તે લડાઇમા તેણે શકપ્રજાનો ખોડો કાઢી નાંખ્યો હતો અને તે બાદ શકપ્રજાનું નામ મોટે ભાગે ઇતિહાસમાંથી અદૃશ્ય થઈ ગયુ હતુ એમ કહેવાની મતલબ છે. આ હકીકતને, તેણે શકપ્રજા સાથે લડેલા અને ઉપરમા જણાવેલા બે યુદ્ધની સાથે સરખાવીશુ, તો તરત જ સ્પષ્ટ થઈ જશે કે, જે યુદ્ધમાં પુનઃ કીર્તિ સંપાદિત કરેલ છે તે કલિંગની ભૂમિ ઉપર લડાયલ બીજુ યુદ્ધ જ હોવું જોઇએ. કારણુ કે તેમા જ શકપતિ પોતે મરણ પામ્યો છે તથા યુગપુરાણમાં કરેલ વર્ણન ઉપરથી એમ પણ જણાય છે કે તે જ યુદ્ધમાં ઘણા શકનો ઘાણ વળી ગયો છે. તથા એક વખત શકપતિ અને તેની શકપ્રજા નાશ પામી જાય ત્યારે જ તે અદૃશ્ય થઈ ગઈ કહેવાય. એટલે સાબિત થઇ ગયુ કે કલિંગની ભૂમિવાળુ યુદ્ધ શક પ્રજાના અસ્તિત્વ માટેનું અંતિમ હતુ દલીલની ખાતર એમ કોઈ પ્રશ્ન કરે કે, શકારિ વિક્રમાદિત્ય સાથે ખેલાયલ યુદ્ધમાં પણ અગણિત શકનો ઘાણ વળી ગયો હતો તેથી તે યુદ્ધને જ આપણે તો અંતિમ યુદ્ધ લેખીશુ. એ વસ્તુનો સ્વીકાર કર્યાનો અર્થ એમ થયો કે કલિંગભૂમિ ઉપરનું યુદ્ધ પહેલું હતું. બીજી બાજુ એમ કહેવુ કે કલિંગભૂમિના યુદ્ધમા શકપતિનુ તો મરણ નીપજવા પામ્યુ હતુ, તો પ્રશ્ન ઉઠશે કે એક વખત મરી ગયા બાદ શકારિ સાથેના બીજા યુદ્ધમાં પાછો શકપતિ આવ્યો ક્યાંથી? કોઈ શકપતિ કે અન્ય કોઇ ઉપરી અમલદાર સિવાય એકલી પ્રજા પોતાના નામે કે જોખમે તો લડયા ન જ કરે એટલે શકારિ સાથેના યુદ્ધને અંતિમ ધારવાનુ મિથ્યા છે. બીજી રીતે પણ તે મુદ્દો પુરવાર કરી શકાય છે. શકપ્રજાના ઇતિહાસ ઉપરથી (પુ. ૪ મા જુઓ) સમજાય છે કે તેઓ ઇરાન તરફથી ઉતરી આવ્યા હતા અને વર્ષાઋતુ બેસી જવાથી થોડા વખત સુધી સૌરાષ્ટ્રમા સ્થિરતા કરી રહ્યા હતા. પછી ઋતુની અનુકૂળતા થતા તેમણે યુદ્ધ લડવા માડયુ હતુ, હવે જો શકારિ સાથેનું યુદ્ધ છેલ્લુ જ ગણવું હોય તો, સ્વાભાવિક રીતે માની લેવુ જ પડશે કે કલિંગભૂમિ ઉપરનુ યુદ્ધ પ્રથમ તેઓ લડયા હતા વિચારો કે સૌરાષ્ટ્રમાંથી નીકળીને પ્રથમ ગુજરાત અને માળવા ઉપર હલ્લો લઇ જવાનુ તેમને સુગમ પડે કે, દેશના એક નાકેથી–પશ્ચિમેથી નીકળી બીજે નાકે–પૂર્વે આવી રહેલ કલિંગસુધી પહોચી જવુ સુગમ પડે. વળી ત્રીજો મુદ્દો એ છે કે શકપ્રજા હિંદમા જે ઉતરી આવી હતી તે માળવપતિએ કરેલ અન્યાયનુ નિવારણ કરવા અને કાલિકસૂરિના તેડાવ્યાથી, નહી કે કલિંગપતિએ કરેલા કોઈ અન્યાયથી કે જેનુ કાઇ મૂળે નથી તેમ સંબધ પણ નથી. આ પ્રકારની ત્રણત્રણ તરફની વસ્તુસ્થિતિ નિહાળતા ચોક્કસ થાય છે કે, શકારિ વિક્રમાદિત્ય સાથેનુ યુદ્ધ પ્રથમ છે અને કલિંગભૂમિ ઉપરનુ યુદ્ધ તે છેલ્લુ છે. પહેલાનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૫૭ છે એટલે બીજાનો સમય, તે બાદ થોડા માસે=ઇ. સ. પૂ. ૫૬ નો ઠરાવવો પડશે.

પુ. ૪, પૃ. ૮૨, ટી. ૭૦માં સૂચના કરી છે કે, શકારિ વિક્રમાદિત્ય સાથે શક પ્રજાને જે લડાઈ થઇ

શક પ્રજા સાથેના યુદ્ધોના સમય

હતી તે સ્થાનનું નામ કારૂર હતુ અને આ કારૂર ક્યા આવ્યુ તે સબધી અમારા વિચાર

કારૂરનું સ્થાન

પુ, ૫ મા જણાવીશુ. અત્ર આપણે શકપ્રજા સાથેના યુદ્ધની વાત કરી રહ્યા છીએ. તેમની સાથેનાં બન્ને યુદ્ધ આ ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ લડયો હતો તેમાના એકમા પોતે સ્વતત્ર રહીને અને બીજામા શકારિ વિક્રમાદિત્યની સાથે મદદમા રહીને લડયો હતો. સ્વતત્ર યુદ્ધ કલિંગ ભૂમિ ઉપર થયુ હતુ (જુઓ ઉપરનો પારિ.) અને શકારિ સાથે મળીને લડાયલુ યુદ્ધ કારૂર મુકામે હતુ આટલે સુધીની હકીકત પુરવાર કરી ગયા છીએ. આ કારૂર ગામ ક્યા આવ્યુ તે જ હવે શોધવુ રહે છે.

એટલુ નક્કી થઇ ગયુ છે કે, આ યુદ્ધમા લડનાર એક પક્ષે જે શકપ્રજા હતી તેમા તેમને મદદગાર શાહી રૂપવદાત્તવાળી હિન્દી શકપ્રજા, અથવા તેના સબધમા રહેલા ક્ષહરાટો કે તેવી જ પરદેશી પ્રજાના છૂટાછવાયા અંશો, તેમજ રૂષભદત્તે પોતાના સસરાના રાજ્યકાળ દરમિયાન અજમેર નજીકના પુષ્કર મુકામે જીતેલા ઉત્તમભદ્ર ક્ષત્રિયો ઇ—આવી ભિન્નભિન્ન પ્રજાનો બનેલો સમુદ્ર હતો આ સર્વનું સ્થાન—મુખ્ય મથક અવતિ—ઉજ્જૈન પ્રાતમાં હતુ, જ્યારે બીજા પક્ષે વિક્રમાદિત્ય ગર્દભીલ હતો પેલી શકપ્રજાના હાથે પોતાના પિતા ગાધર્વસેનની હાર (જુઓ પુ ૪ પૃ. ૧૪) થતા, તે બધુસહિત દક્ષિણાધિપતિના આશ્રયે જઇ રહ્યો હતો અવતિમાના શકપ્રજાના રાજઅમલના સાત વર્ષ સુધી (ઇ સ પૂ. ૬૪થી ૫૭ સુધી) તેઓ દક્ષિણના આધ્રપતિના આશ્રયે રહી જોઇતી સામગ્રી એકઠી કરી, અવતિ ઉપર પોતાના પિતાની ગાદી શક પાસેથી પાછી મેળવવા હલ્લો લઈ આવવાના હતા મતલબ એ થઇ કે, એક પક્ષ અવતિ તરફ હતો અને બીજો પક્ષ દક્ષિણહિન્દમા હતો એટલે જ્યારે આ બે પક્ષ વચ્ચે યુદ્ધ જામે, ત્યારે દેખીતું જ છે કે, તે બેઉના લશ્કરનો ભેટો વચ્ચેના પ્રદેશમા જ થાય તેમાં પણ દક્ષિણહિંદવાળો પક્ષ હુમલો કરનાર છે એટલે તે પોતાના સ્થાનથી ઘણો જ આગળ વધી આવેલો માનવો રહે જ્યારે બચાવપક્ષનો અવતિવાળો સમુહ બહુ થોડી મજલ કરી આવે, ત્યાજ દુશ્મનને મળી જતો માનવો રહે આ સિદ્ધાત ધ્યાનમા રાખીને જો કારૂરના સ્થાન વિશે જે સર્વ મતવ્યો થઈ રહ્યા છે તેનો વિચાર કરીશુ તો, કાઇક પાકેપાયે નિર્ણય ઉપર આવી શકાશે આ વિષય પરત્વે પુ ૪માં અષ્ટમખડે કેટલીક વિચારણા કરી, કેટલાક સ્થાનોની અશક્યતા જોઇ લીધી છે એટલે તે છોડી દઇશું. અત્રે તો શક્ય સ્થાનોની જ વિચારણા કરવી રહે છે તેવા સ્થાનોમા એક મદસોર છે જો કે તે વિશે પણ પુ ૪, પૃ ૭૨, ટી. ન ૪૨મા જણાવી દીધુ છે કે, મદસોર વર્તમાનકાળના રતલામ શહેર પાસે આવેલુ છે, એટલે કે અવતિની ઉત્તર દિશાએ, જ્યારે આપણે ઉપરના સિદ્ધાત પ્રમાણે તો લડાઇના સ્થાનની જગા અવતિની દક્ષિણે આવવી જોઇએ એમ ચોખ્ખુ જણાવ્યુ છે અને કલ્પના કરતા સિદ્ધાત વધારે મજબુત ગણાય છે માટે મદસોરનુ સ્થાન જે કેવળ કલ્પનાને લીધે ઉભુ કર્યું છે તેનો ત્યાગ કરવો પડશે એટલે હવે કેવળ એક જ સ્થાન વિચારવુ રહે છે. એવી સૂચના મળી છે[૨] કે મહુની દક્ષિણે વિંધ્યા પર્વતમા જ્યા પુરાણી માહિષ્મતીનગરીનુ સ્થાન છે ત્યા આગળ આ કારૂર આવ્યુ હતું આ સૂચના આપણા સિદ્ધાતને સર્વ રીતે મતોષતી માલમ પડે છે એટલે તે આપણે વધાવી લઇશુ આ માહિષ્મતીનું સ્થાન ઘણું કરીને નર્મદા નદીના ઉત્તર કિનારે છે. પછી ત્યાજ આપણે પણ કારૂરનુ સ્થાન ઠરાવવુ કે, તાપી નદી અને નર્મદા નદીના વચ્ચેના પાર્વતીય

(૨) આધાર મળી આવે તો વધારે સારૂ તપાસ કરવાને કામ લાગે માટે અહિં નિર્દેશ જ કરી લીધો છે.

'બુદ્ધિપ્રકાશ' પુ ૮૧, અક ૧, પુરાણ આધારે એક લેખ રા. બ. ચ મુનશીએ લખ્યો છે તેમા પડિત જાયસવાલજીના મતવ્ય પણ ટાક્યા છે તથા જણાવ્યું છે કે, આ લડાઇ લાટદેશમા થઈ હતી.

કથાસરિતસાગર પ્રમાણે પણ કારૂરની લડાઈ લાટદેશમા થવાનું જણાય છે.

પ્રદેશમા ઠરાવવુ, તે તો માત્ર પંદર વીસ માઇલ આઘેપાછેનો જ પ્રશ્ન રહે છે જ્યા મોટી ને મોટી ભૂલો પણ ચાલી જતી હોય છે અને લાચારીપણે ચલાવી લઈએ છીએ, ત્યાં આટલો નાનો ફેર કાંઈ વિસાતમા લેખાવો ન જોઇએ. સાર એ થયો કે કારૂરનુ સ્થાન જ્યા નર્મદાનદી બારવાણી સસ્થાનમાથી પસાર થાય છે ત્યાં અથવા તેના કિનારાથી થોડે દૂર આવેલુ હોવુ જોઈએ અને ત્યા ઈ સ પૂ ૫૭માં આ લડાઈ થઈ હતી

ઉપરના બે પારામાં શકપ્રજાની સાથેના બન્ને યુદ્ધો, (૧) કારૂર મુકામે ઈ. સ પૂ ૫૭મા શકારિ સાથે મદદમા રહીને અને (૨) બીજુ કલિંગભૂમિ ઉપર શકપતિ અને તેના મળતિયા શકપ્રજાના સૈન્ય સાથે ઈ. સ. પૂ ૫૬માં સ્વતત્ર રીતે, ગૌતમીપુત્રે લડયા હોવાનુ સાબિત થઇ ગયુ છે. હવે એક ત્રીજા મુદ્દાની વિચારણા હાથ ધરીશુ.

શાહી વંશનો આણેલો અંત તથા સમય

નાસિકના શિલાલેખ ન ૭ (પચમ પરિચ્છેદે જુઓ)થી આપણને જ્ઞાત થાય છે કે બેન્નાકટકનો સ્વામી ગૌતમીપુત્ર આ વખતે વૈજ્યતિ જીતીને ત્યાં પોતાના લશ્કર સાથે મુકામ કરી રહ્યો છે ત્યાથી ગોવરધન પ્રાતના પોતાના સૂબાને હુકમ ફરમાવે છે કે રૂષભદત્તે જે દાન આપ્યુ હતુ તે હવે પોતે આપ્યુ છે એમ ફેરફાર સૂચવતી નોધ કરવી આનો સમય પોતાના રાજ્યે ૧૮ મુ વર્ષ છે એટલે કે ૫૪ ઈ સ પૂ; આ લખાણથી ત્રણ ચાર બાબતનો પાઠ આપણને મળે છે. (૧) ઈ. સ પૂ. ૫૪મા પોતે બેન્નાકટકનો રાજકર્તા હતો. એટલે કે તેની રાજગાદી બેન્નાકટકની અમરાવતી નગરે ઈ. સ પૂ ૫૪ની પણ પૂર્વે ક્યારનીયે સ્થપાઇ ગઇ હતી (૨) પોતે રાજા હતો છતા લશ્કરની સરદારી લઇને યુદ્ધમા મેદાને પડતો અને જીત મેળવવામાં મહારૂપ થતો (૩) પોતે વૈજ્યતિમા બેઠો છે ને ગોવર્ધન પ્રાંતના સૂબાને હુકમ આપે છે એટલે એમ પણ સાબિત થઈ ગયું કે તે પ્રાંત પણ ઈ સ. પૂ. ૫૪માં તેની હકુમતમાં તો હતો જ. (૪) પણ રૂષભદત્તે ત્રિરશ્મિ પર્વતના તપસ્વીઓ માટે જે દાન કરેલુ હતું તે ફેરવવા જેવી સ્થિતિમા પોતે તે સમય સુધી આવ્યો નહોતો; જ્યારે કોઇ એવી સ્થિતિ અત્યારે ઉભી થવા પામી હતી કે જેને લીધે તે હવે આવો ફેરફાર કરવા શક્તિવાન બન્યો હતો અત્ર આપણે આ નં. ૪ વાળી સ્થિતિનો વિચાર કરવાનો છે.

લેખ નં. ૩૧થી ૩૫ સુધી નાસિકના પાંચ શિલાલેખોથી જાણી શકાયું છે કે રૂષભદત્તે ત્યાં ઈ. સ. પૂ. ૧૧૮થી ૧૧૩ સુધીના પાંચ વર્ષોમાં કાંઇને કાંઈ દાન કર્યું છે. તેમ નહપાણનું વૃત્તાત લખતા પૂરવાર કરાયુ છે કે આ સ્થાન ઉપર તેની આજ્ઞાથી જ તેનો જમાઇ રૂષભદત્ત ચડાઈ લઈ ગયો હતો ને તે પ્રદેશ જીતી લીધો હતો. એટલે કે આ દાન કરનારમાં નહપાણ અને રૂષભદત્તનાં નામ જોડાયલાં છે. તેમાંનો એક, નહપાણ તો ઈ. સ. પૂ. ૭૪મા મરણ પામી ચૂક્યો હતો. એટલે તેના નામની બહુ પરવા કરવા જેવું રહ્યુ નહોતુ પરન્તુ રૂષભદત્ત જીવતો હતો. ને જ્યા સુધી તે જીવતો હોય અને તેના ઉપર જીત ન મેળવી શકાય, ત્યાંસુધી તેનું કરેલું દાન ફેરવવા જેટલો અધિકાર પણ પોતાને ક્યાંથી હોય, એમ ગૌતમીપુત્રનુ માનવુ થતુ હોય તે યથાયોગ્ય છે. આ રૂષભદત્ત કે તેનો શાહીવંશ ઈ. સ. પૂ. ૭૪માં નહપાણના મૃત્યુ બાદ, સૌરાષ્ટ્રમા રાજસત્તા ભોગવતો હતો એમ પુ ૩ ના દશમા પરિચ્છેદમા જણાવવામા આવ્યુ છે. તેની સત્તા કડેધડે ઈ. સ. પૂ. ૬૫ સુધી તો સૌરાષ્ટ્રમાં પેલી શકપ્રજા, શકસ્થાનમાથી આવીને કાલિકસૂરિ સાથે ઉતરી ત્યાંસુધી હતીજ. તે બાદ આ શકપ્રજાએ અવતિ જીતી લીધુ ને ત્યાં રાજ કરવા માડયુ તથા છેવટે આ શકપતિ પાસેથી શકારિ વિક્રમાદિત્યે અવતિનો પ્રદેશ ઇ. સ. પૂ. ૫૭માં જીતી લીધો ત્યાસુધી પણ, સૌરાષ્ટપતિ તરીકે શાહીવશ ચાલુ જ હતો અલબત્ત, રૂષભદત્ત પોતે ગાદીપતિ હતો કે તેનો પુત્ર દેવણક તે પ્રશ્ન જુદો છે. પરન્તુ શાહીવંશ પણ શકપ્રજાનો એક અંશ હોઇને શકપ્રજાનુ અસ્તિત્વ હતુ એમ કહી શકાય જ. આ

પ્રમાણે એક સ્થિતિ થઇ. જ્યારે ઉપર પૃ ૨૧૬ નં ૧મા કહી ગયા છીએ કે ઈ સ પૃ ૫૪ની પહેલા, ગૌતમીપુત્રે પોતાના સૂબાને રૂપભદત્તનું નામ ફેરવી નાખવાનો હુકમ આપ્યો છે. તેમ ત્રીજી બાજુએ એ હકીકત છે કે ગૌતમીપુત્રે શકપ્રજાને કલિંગની ભૂમિ ઉપર ઈ. સ પૂ ૫૬મા હગાવી ખલાસ કરી નાખી હતી મતલબકે આ ત્રણે બનાવો શિલાલેખ આધારે નિર્ધારિત હોવાથી નિશક જ ગણવાના છે તેમજ તે સર્વનો સમય ઈ. સ પૂ ૫૭ થી ૫૪ સુધીના ૩થી ૩ાા વર્ષના ગાળાનો જ છે તેમાયે લેખ ન ૭ મા જણાવ્યા પ્રમાણે શકપ્રજાનો, સાથે સાથે ક્ષહરાટ અને યવન ઈત્યાદિનો સહાર પણ વળી ગયો છે એટલે શકારિ વિક્રમાદિત્યના યુદ્ધને અંગે અને કલિંગભૂમિ ઉપર થયેલ યુદ્ધને અંગે જ, સ્થિતિનો નિર્ણય કરવા આપણે માગતા હોઈએ તો, ઈ સ પૂ ૫૬મા જ શક પ્રજાનો અત આવી ગયો ગણવો પડશે. પરન્તુ નાસિકના શિલાલેખમાની હકીકતને પણ, સુઘટિત રીતે સાધવા માગતા હોઇએ તો, રૂષભદત્તનું નામ જ્યારે ઈ. સ પૂ ૫૪ સુધી નાબુદ નથી જ થયુ, ત્યારે તેનો વંશ કે તે પોતે ત્યા સુધી જીવતો છે, એમ ગણીને શાહી વ શની સત્તાનો અંત ઇ સ પૂ ૫૪ મા આવ્યાનુ એક વિકલ્પ તરીકે આપણે માની લેવુ રહે છે જો કે પુ ૩, પૃ ૩૬૦ અને ૩૭૨ મા આપણે કહ્યુ છે કે રૂપભદત્તનુ મરણ ઈ સ પૂ ૫૮મા થયુ હતુ. અને તે બાદ દેવણકની સત્તા જામી હતી તથા તેનુ મરણ ઈ સ. પૂ ૫૨મા થતા તે શાહીવ શનો અત આવી ગયો હતો. એટલે આ પ્રમાણે ત્યા હવે સુધારો કરવો રહે છે

લેખ ન. ૧૩ મા શતવાહન વંશની કીર્તિને ગાતમીપુત્રે પુન ઉજ્જવળ કર્યાનો જે ઉલ્લેખ છે તેને વિદ્વાનોએ એમ ઘટાવ્યો છે કે, નહપાણના સમયે રૂપભદત્તે તથા પ્રધાન અયમે તે વખતના શાતકરણિને હરાવીને નાસિક અને તેની આસપાસનો મુલક જીતી લીધો હતો તેમજ તે પ્રદેશમા આવેલુ પાટનગર પૈઠણ ખાલી કરી જવાની તેમને ફરજ પાડી હતી.

કલંક કે ઉજવળતાને ગાદી સાથે સબધ નથી

એટલે આ પ્રસંગ શાતવહન વશને કલક સમાન હતો. પણ તે બાદ રાણી બળશ્રીના પુત્ર ગૌતમીપુત્ર શાતકરણીએ ક્ષહરાટ અને શકપ્રજાનુ નિકદન કાઢી નાખી, જુના પૈઠણને સમરાવીને નવુ નગર બનાવી, પોતે ગજગાદી પાછી ત્યા લાવ્યો હતો આ બન્ને કાર્યને તે વંશની ગયેલી કીર્તિ પુનર્જીવિત કર્યા સમાન ગણ્યુ છે આ બન્ને પ્રસગો કેટલેક અંશે સત્ય છે છતા, તે સાથેના કારણો તો કાલ્પનિક જોડી કઢાયલ સમજાય છે.

ન. ૧૨ અને ૧૩ના જીવન વિશે લખતા આપણે બતાવી ગયા છીએ કે હાર જે ખાવી પડી છે તે કલક તો છે જ, પરન્તુ તે સમયે તેમને ત્યાથી ગાદીનુ સ્થાન ફેરવવુ પડયુ નથી કેમકે તે પૂર્વે કેટલાય વર્ષોથી પાટનગર તો અમરાવતીમા લઇ જવામા આવ્યુ હતુ એટલે જે કલક સમાન હતુ, તે તો તેમના પવિત્ર તીર્થસ્થાનો ગુમાવવા પડયા હતા તેને લીધે હતુ મતલબ કે તે લાગેલ કલકના કારણરૂપ રાજકીય તત્ત્વ કરતા ધાર્મિક તત્ત્વ હતુ જ્યારે કીર્તિને પાછી ઉજ્જવળ બનાવવાના કારણમા, જે પ્રજાના હાથે મૂળમા માર ખાવો પડયો હતો, તે જ પ્રજાને હરાવીને નિર્મૂળ કરી નાખવામા આવી હતી, તેટલે અંશે બરાબર છે પરન્તુ તે થયેલ જીતના પરિણામે રાજપાટ પુન તે પ્રદેશમા લાવવામા આવ્યુ હતુ તે વાસ્તવિક નથી. તે અનેક દ્રષ્ટાંતથી સાબિત કરી શકાય છે. (૧) પ્રથમ તો જ્યા રાજપાટ ખસેડવુ જ પડયુ નથી ત્યા પાછુ તે સ્થાને લાવવાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો નથી (૨) લેખ ન ૧૩મા 'નવનરસ્વામી' લખેલ છે તે સ્થાને 'નવનગર' બનાવીને જે અર્થ બેસારવો પડયો છે તે અર્થ જ, એક વખત પૂર્વે કરેલ ભૂલને સાચી ઠરાવવા માટે કલ્પનાથી ઉપજાવી કાઢવો પડેલ છે આ હકીકત આપણે તે લેખનુ વર્ણન કરતા સપૂર્ણપણે સમજાવી છે. (૩) તે પ્રદેશના અનેક સ્થાને, રૂષભદત્ત તેમજ શાતવાહન વશવાળાએ, જે પ્રકારના દાનો આપ્યા છે તે નોધ ઉપરથી, શંકારહિત તેમજ તદ્દન સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય છે કે, તેને રાજકારણ સાથે અશ માત્ર પણ સબધ નથી કેવળ ધાર્મિક હેતુ જ તે પાછળ સમાયેલો છે. (૪)

વળી ઋષભદત્તે જીત મેળવી છે તે અગાઉ, જેમ કેટલાય સમયથી તે દેશમાં ગાદી ફેરવવામા આવી છે, તેમ ઋષભદત્તના પક્ષ ઉપર સામી જીત મેળવ્યા બાદ કેટલાય વર્ષોસુધી રાજનગર તે પ્રદેશમા લાવવામાં જ આવ્યુ નથી. એટલે ગજપાટને ખસેડવાને અને ફરી લાવવાના પ્રસગને તે હારજીતની સાથે કોઈ પણ પ્રકારે લાગતું વળગતું જ નથી (૫) તેમજ જે પ્રદેશનો વિસ્તાર શાતવાહનવશને ઇ. સ. પૂ. ૧૧૪ ની આસપાસમાં ગુમાવવો પડયો છે, તે તો તેમણે ઈ સ પૂ ૫૭ થી ૫૪ સુધીમાં આ પ્રજા ઉપર જીત મેળવી, તે પૂર્વે જ પાછો મેળવી લીધો હતો. કેમકે જ્યારે ઇ. સ. પૂ. ૫૭ માં ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ પોતે, લશ્કરને લઇને શકારિ વિક્રમાદિત્યની મદદમાં કાઇર મુકામે થયેલ યુદ્ધ લડવા માટે નીકળ્યો છે, ત્યારે નાસિકવાળા પ્રદેશમા થઇને જ તેને પસાર થયાનું સમજવુ રહે છે. અને જો તે પોતાને તાબે ન હોય તો શું વિના હરકતે તેમાંથી નીકળી શકે ખરો ? તેથી પુરવાર થાય છે કે, ગુમાવેલ પ્રદેશ તો શાતવાહનવશીઓએ કયારનો મેળવી લીધો હતો જ એટલે તે પ્રદેશની ખોટ કે પુનઃ પ્રાપ્તિને પણ કલક કે યશની નિર્મળતા સાથે સબધ નથી.

આ પ્રકારના વિધવિધ ખુલાસાથી હવે વાચકને ખાત્રી થઇ હશે કે જે પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ હોવાનું સમજાઇ રહ્યું છે તથા સમજાવવામા આવ્યા કરે છે તે પ્રમાણે છે જ નહીં તેનું સ્વરૂપ તદ્દન જુદુ જ છે

ગૌતમીપુત્ર વિલિવાયકુરસ અને ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ એક કે ભિન્નભિન્ન

પચમ પરિચ્છેદે, શિલાલેખ નં ૫–૬ (કન્હેરી)નું વિવેચન જોતા માલૂમ પડે છે કે કો આં. રે. પુસ્તકના કર્તા ડો. રેપ્સન સાહેબને પ્રથમ નજરે, ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી વિલિવાયકુરસ અને નહપાણના મહોરા ઉપર ફરીને છાપ પાડનાર પેલો ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ બન્ને એક જ હોવા વિશે શકા ઉભી થઈ છે એમ જાહેર કર્યું છે. પરતુ તેમણે પોતાના પુસ્તકમાં જ પૃ. ૨૯ પારિ ૩૮–૩૯ મા (નાસિક શિલાલેખ નં. ૭, પૃ ૪૭નો હવાલો આપી) ગૌતમીપુત્ર વિલિવાયકુરસને ઉદ્દેશીને જણાવ્યું છે કે "The edict is to the effect that a certain field upto the present time in the possession of Ṛsabhadatt shall be secured etc......અદ્યાપિ જે ઋષભદત્તના નામ ઉપર હતુ તે હવેથી (બીજાને નામે) લઈ લેવાની મતલબ દર્શાવતી હકીકત લેખમાં છે." એટલે આ પાછળના વાકયથી સમજાય છે કે તે બન્ને ગૌતમીપુત્રને તેમણે એક માની લીધા છે આ બન્ને કથનમાં આપણને જો કે થોડોક ફેરફાર તો દેખાય છે પરંતુ તેમણે નિશ્ચયપણે કાંઇ જણાવેલ નહી હોવાથી તે ઉપર આપણે બહુ નુકતેચેની કરવા જેવુ રહેતું નથી. હવે આપણે સ્વતંત્ર હકીકત કે અન્ય પુરાવાથી તપાસી જોઈએ કે તે બન્ને વ્યક્તિઓ એક જ છે કે ભિન્ન ભિન્ન છે. અમારા મત પ્રમાણે તે બન્ને ભિન્ન જ લેખવી રહે છે કારણ કે (૧) એકને ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી શાતકરણિ કહેવાય છે જ્યારે બીજાને ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ એવા સાદા નામથી જ સબોધાય છે. એટલે કે નામમાં જ પ્રથમ દરજ્જે તો ફેર છે. (૨) યજ્ઞશ્રી શાતકરણિના કોઈ પણ સિક્કામા (જુઓ સિક્કા નં ૬૪, ૬૯) ચહેરો કોતરાયલો નથી કેવળ અક્ષરો જ લખેલ છે જ્યારે ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિના સિક્કામાં (જુઓ સિક્કા નં ૭૫) ચહેરો છે, તેમ અક્ષરો પણ છે એટલે પુ ૨, પૃ. ૫૪ મા જણાવ્યા પ્રમાણે યજ્ઞશ્રીનો સમય, પાશ્ચાત્ય પ્રજા સાથે આર્ય પ્રજા સસર્ગમા આવી તે પહેલાનો ઠરે છે જ્યારે ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિનો સસર્ગમાં આવ્યા પછીનો ઠરે છે. અને તેમ ઠરતા બને શાતકરણિના સમયની વચ્ચે પણ ઘણો અતર પડી જશે (૩) નં ૨ મા જણાવ્યા પ્રમાણે ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિનો સમય પાશ્ચાત્ય પ્રજાની સાથે સસર્ગમા આવ્યા પછીનો જે ઠરે છે તેની સાબિતી પણ આપણને તેમના સિક્કાચિત્રોમાથી ઉપલબ્ધ થાય છે; કેમકે નહપાણના ચહેરા ઉપર ગૌતમીપુત્રે[3] પોતાની

---

(૩) જ. બો. બ્રૅ. રો. એ. સો. ૧૯૨૭, પુ. ૩, પૃ. ૭૩ તથા અ. હિ. ઈ. ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૨૧; (Nahapan coins were restruck by Gautamiputra=નહપાણના સિક્કા ઉપર ગૌતમીપુત્રે ફરીને છાપ મરાવી છે)

છાપ પડાવી છે. તેમ શિલાલેખમાથી પણ તેજ સ્થિતિ પુરવાર થઈ જાય છે કેમકે નહપાણના-સમકાલીન રૂષભદત્તે આપેલુ દાન (જુઓ લેખ ન ૭) તે પોતાના નામે ફેરવવાની આજ્ઞા ફરમાવે છે, જેથી સૂચીત થાય છે કે પોતે રૂપભદત્તની પાછળ થયો છે. એટલે કે નહપાણ પ્રથમ થયો છે અને પછી ગૌતમીપુત્ર થયો છે, જ્યારે ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી નહપાણની પૂર્વે થયો છે, (૪) એકમા ચહેરા જેવુ કાઇ જ નથી જ્યારે બીજામા નહપાણનો ચહેરો હતો અને તે ઉપર ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિના અક્ષરો લખાયા છે (૫)એકમા તીર કામઠા જેવા ચિહ્નો છે જે, આ શતવાહનવશી આદિના રાજાઓના સિક્કાચિહ્નો જેવા ગણાયા છે એટલે તે પ્રાચીન સમયના છે, જ્યારે બીજામા ચહેરો પાડેલ છે જે અર્વાચીન પદ્ધતિની નિશાની રૂપ ગણાય છે. (૬) એકના સિક્કામા ઉજ્જૈનનુ ચિન્હ જ નથી, જ્યારે બીજામા તે પ્રથમ નજરે ચડી આવે તેવી રીતે કોતરાયલુ છે આવા આવા અનેક પ્રમાણોથી જોઈ શકાય છે કે તે બન્ને નામો જુદી જુદી વ્યક્તિનાજ ગણવે છે

બને ગૌતમીપુત્ર ભિન્ન ભિન્ન સાબિત થયા પછી હવે તેમના સમયનો વિચાર કરીએ. પ્રથમ ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિનો સમય વિચારી લઇએ નાસિક શિલાલેખ ન. ૭ થી સ્પષ્ટપણે અને શકારહીત સાબિત થઈ જાય છે કે તે, નહપાણ અને રૂપભદત્તની પાછળ થયો છે વળી જ્યારે નહપાણના ચહેરાવાળા સિક્કા ઉપર તેનુ પોતાનું નામ પડાવ્યુ છે ત્યારે સિક્કાલેખથી પણ તે હકીકત સિદ્ધ થઈ ગઇ લેખાય જ પરન્તુ નહપાણથી તરત પાછળ તેનો સમય છે કે થોડા કાળે છે તે, ઉપરની હકીકતથી પુરવાર થયુ ન ગણાય જો કે કો આ રે. પૃ ૪૮મા[૪] "There can be little doubt in any case, that it indicates recent transfer of the Government in the Nasik dist from the Ksaharatas to the Andhras=કોઇપણ રીતે શકારહિત છે કે, નાસિક જીલ્લા ઉપરની હકુમત હવેથી (આ ફરમાન કાઢયુ ત્યારથી જેનો સમય આપણે ઈ. સ પૂ. ૫૪ ઠરાવી આપ્યો છે. જુઓ ઉપરમા પૃ ૨૧૬, ન ૧ વાળો પાઠ) ક્ષહરાટોના હાથમાથી નીકળીને આંધ્રના હાથમા આવી છે" આ પ્રમાણેના કથનથી તેમનુ મતવ્ય એમ થતુ જણાય છે કે ક્ષહરાટ પ્રજાના હાથમાથી તરત જ તે ભૂમિ આંધ્રપ્રજાના હાથમા આવી ગઇ હતી. જ્યારે જ બો. બ્રે. રો. એ. સો. ના મત પ્રમાણે[૫] તો "This proves conclusively that Nahapan and Gautamiputra were not contemporaries but were separated by a very long perid=આ ઉપરથી છેવટે ફલિત થાય છે કે નહપાણ અને ગૌતમીપુત્ર સહસમયી તો નહોતા જ પરન્તુ તે બને વચ્ચે ઘણા લાબા કાળનુ અતર પડી ગયુ હતુ." આ લેખકે ગૌતમીપુત્રનો સમય ઇ સ ૭૮ ગણાવ્યો છે એટલે કે તેમના મતવ્ય પ્રમાણે લગભગ દોઢસો વર્ષનુ અતર કલ્પાયુ છે આ પ્રમાણે એક પક્ષની માન્યતાથી નહપાણ અને ગૌતમીપુત્રને લગભગ સમકાલીનપણે લેખાવાય છે જ્યારે બીજા પક્ષની માન્યતામા દોઢસો વર્ષનો આતરો બતાવાય છે એમાથી પાછળના પક્ષની માન્યતા ઉપર વિચાર કરતા દેખાય છે કે તેને બહુ માન્ય રાખી શકાશે નહી, કેમકે દોઢસો વર્ષ જેટલા સમયમા કેટલાય રાજાનો રાજઅમલ ચાલી ગયો હોય અને તેટલા સમય સુધી નહપાણના મહોરવાળા સિક્કાઓ વપરાશમા રહેવા પામ્યા પણ ન હોય,કે જેથી તેના ઉપર ગૌતમીપુત્ર પોતાનું મહોર પડાવી શકે આ માન્યતા બધબેસતી થતી નથી લાગતી સિવાય કે, ભવિષ્યમાં અમુક પ્રમાણે બનવાનુ છે માટે નહપાણના સિક્કા જાણી જોઈને અમુક વખત સુધી સગ્રહિત કરી રાખ્યા હોય તેમ બનવુ અસભવિત છે. આ સ્થિતિ જોતા, બીજા પક્ષની માન્યતા કરતા, પહેલા પક્ષની

(૪) જુઓ પચમ પરિચ્છેદે લેખ નં. ૭ ની હકીકત તથા તેની ટીકાઓ.

(૫) જુઓ નવી આવૃત્તિ પુ. ૩, પૃ. ૬૫,

માન્યતા તરફ વધારે પસંદગી ઉતરતી ગણાય. છતા સમયની ચોખવટ તો તેમાથી પણ તારવી શકાતી નથી જ. પરંતુ હવે આપણને જ્યારે બન્નેના સમયની પૂરેપૂરી અને નિશ્ચયપણે જાણ થઈ ગઈ છે, ત્યારે કહી શકીએ છીએ કે નહપાણનુ શાસન ઈ. સ. પૂ. ૧૧૪ થી ૭૪=૪૦ વર્ષનુ હતુ અને તેમા પણ તેનો સિક્કો આ પ્રદેશમા જો મોડામા મોડો ચલણમા મૂકાયો હોય તો પણ તેનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૭૪નો કહેવો પડે, જ્યારે ગૌતમીપુત્રે આ પ્રાત ઉપર ઇ. સ. પૂ ૫૭ પહેલા જીત મેળવી હતી. એટલે જો વહેલામા વહેલો પોતાનો ચહેરો પડાવ્યો હોય તો પણ તેની સાલ ઈ. સ. પૂ. ૫૭ની હોઈ શકે જેથી આવી બેવડી છાપવાળા સિક્કાઓનો આતરો ઓછામા ઓછો ૭૪–૫૭=૧૭ વર્ષનો અને વધારેમા વધારે ૧૧૪ (નહપાણના રાજ્યાભિષેકથી)–૪૭ (ગૌતમીપુત્રના મરણ સુધીનો)=૬૭ વર્ષનો કહી શકાય. આ બન્ને રાજવીના સિક્કાના સમય પરત્વેની વિચારણાનો પ્રસગ ઉપસ્થિત થતા, એક આડપ્રશ્ન રૂપે ઉપરની ચર્ચા કરી નાખી છે. પરંતુ ખરો પ્રશ્ન તો ગૌતમીપુત્ર શાતકરણીના સમયને લગતો જ હતો, જેનો રાજ્યકાળ આપણે (દ્વિતીય પરિચ્છેદ જુઓ) ઈ. સ. પૂ ૭૨થી ૪૭=૨૫ વર્ષનો ઠરાવ્યો છે.

હવે ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીનો સમય વિચારીએ. જે નામાવળી પરિચ્છેદ બીજામા ઉભી કરી બતાવી છે તે ઉપરથી ન. ૨ અને ન. ૨૬ વાળાઓ આ નામે ઓળખાવવાનો હક્ક ધરાવતા કહી શકાય. પરન્તુ ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ ન. ૧૭ વાળાની સરખામણીમા જે યજ્ઞશ્રીની વિચારણા કરવાની હોય, તે તો તેના પૂર્વે થયેલાની જ હોય, એટલે ન. ૨૬ ને આપણે બાદ કરવા પડશે પછી તો માત્ર ન. ૨ વાળો જ રહ્યો અને તેનો સમય ઈ. સ. પૂ ૪૧૪–૩૮૧ નો છે. એટલે આ બન્ને ગૌતમીપુત્ર (ન ૨ અને ૧૭ વાળા)ની વચ્ચેનુ અંતર લગભગ ચાર સદી જેટલુ પડી ગયાનુ કહી શકાશે.

આ ઉપરથી સિદ્ધ થઇ ગયુ કે શિલાલેખ ન. ૫, ૬, અને ૭ મા નિર્દિષ્ટ થયેલ અને રાણી બળશ્રીના પુત્ર તરીકે પ્રખ્યાતિ પામેલ ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ, અને ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી શાતકરણિ તે બન્ને જૂદી જ વ્યક્તિઓ છે; એટલુ જ નહી પણ તે બને વચ્ચેનુ અંતર લગભગ ચાર સદી જેટલું પડી ગયુ છે. એટલે તેઓ બહુ નજીકના પણ ન ગણી શકાય કે, જેથી અશોક અને પ્રિયદર્શિનના કિસ્સામા જેમ બન્યુ છે તેમ તેમને અરસપરસ એકબીજાના સ્થાને ભૂલથી ગોઠવાવી દેવામા આવે.

એક બીજી વસ્તુસ્થિતિ વિચારવી રહે છે. ઉપરમાં તો યજ્ઞશ્રી ગૌતમીપુત્રની વિચારણા શિલાલેખને આધારે જ આપણે કરી છે. પરંતુ પુ. ૨ મા સિક્કાચિત્રો ન. ૬૪–૬૫ના અધિકારે આપેલ વર્ણનથી એમ સમજાય છે કે ન. ૬ વાળો આંધ્રપતિ પણ યજ્ઞશ્રીના નામે ઓળખાતો હતો જો કે તેના નામનો કોઈ શિલાલેખ મળી આવતો નથી એટલે તે પ્રમાણમા તે અચોક્કસ કહી શકાય છતા યે સિક્કામા જ્યારે સ્પષ્ટપણે નામ લખાયુ છે અને અન્ય પ્રાસગિક હકીકતને લીધે તેને નં. ૬ વાળો ઠરાવવો પડે છે ત્યારે, તે કબુલ રાખી તેના સમય વિશે વિચાર કરી લેવો રહે છે. તેનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૨૯૯–૨૮૧=૧૮ વર્ષનો એટલે નં. ૨ પછી એક સદી પછીનો ગણાશે અને તે હિસાબે બે વચ્ચેનું અંતર ચાર સદીને બદલે ત્રણ સદીનુ લેખાશે. પરંતુ તેથી કરીને જે સાર ઉપરમા આપણે દોરી કાઢયો છે તેમા કાંઇ ન્યૂનાધિક થતુ નથી જ.

દક્ષિણાપથપતિ અને દક્ષિણાપથેશ્વરનો ભેદ

ગૌતમગોત્રી રાણી બળશ્રીએ પોતાના પુત્ર ન. ૧૭વાળા શાતકરણિની અને પૌત્ર નં. ૧૮વાળા વાસિષ્ઠપુત્ર પુલુમાવી શાતકરણિની ઓળખ આપતા જે અનેક શિલાલેખો આપણને સ્મૃતિના વારસા તરીકે આપ્યા છે તેમાં નં. ૭ નાસિકનો વધારે ઉપયોગી હોવાથી તેમા આપેલ વૃત્તાંતની મદદ લઇને આ પારિગ્રાફમા વિવેચન કરવા માગીએ છીએ. નં. ૭મા પોતાના પુત્રને દક્ષિણાપથપતિ, અને નં. ૧૩માં પોતાના પૌત્રને દક્ષિણાપથેશ્વર કહીને સંબોધ્યા છે. બન્ને લેખો પ્રત્યેકના રાજ્યે ૧૮મા વર્ષે કોતરાવેલા

હોઈને બન્નેના સમય વચ્ચે નં ૧૭ના રાજ્યકાળ જેટલું અંતર છે એટલે તેનો હિસાબ કરીને નં ૧૭ના લેખનો વખત ઈ. સ. પૂ. ૫૩ અને નં ૧૮ના લેખનો ઈ. સ. પૂ. ૨૮ આપણે નોંધ્યો છે. અત્ર તે બન્નેના બિરૂદ વચ્ચે શું તફાવત છે તેની ચર્ચા કરીશું.

નં ૧૭ વાળો અનેક દેશોનો સ્વામી હતો તેના નામની એક મોટી હારમાળા આપવા ઉપરાંત તેમાં આવતા અનેક પર્વતના નામોની પણ અલગાર ગણી શ્રીએ આપી છે. જેથી ઉપર ટપકે જોનારને તો એવો જ ખ્યાલ આવી જાય છે કે અહો, આ રાજાને તાબે કેટલી યે પૃથ્વીનો વિસ્તાર હશે. જ્યારે નં ૧૮ને લગતા વર્ણનમાં ગણીશ્રીએ કોઈ પ્રદેશ કે પર્વતના નામ પણ આપ્યા નથી, તેમ કોઈ પ્રકારનું લાંબું લાંબું વિવેચન પણ કર્યું નથી. માત્ર તેને દક્ષિણાપથેશ્વર કહીને ઉપદેશ્યો છે. બન્ને બિરૂદનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કરતા "Lord of the Deccan" તરીકે ડૉ. રૅપ્સને તેમને જણાવ્યા છે તથા તે બાબતનો પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરતા કહ્યું છે કે[6] "It is significant that in this inscription the territorial title which Gautamiputra won by his conquests are not inherited by his son, who is simply styled "Lord of the Deccan" (Daksinapathesvara)=ખાસ નોંધવા લાયક છે કે, પોતે મેળવેલ જીતને લીધે ગૌતમીપુત્રે જે પ્રદેશોને લગતા ઉપનામો-બિરૂદો પ્રાપ્ત કર્યાં હતા તે, આ શિલાલેખમાં તેના પુત્રને લગાડવામાં આવ્યા નથી; તેને તો માત્ર દક્ષિણાપથેશ્વર જ કહીને સંબોધ્યો છે" એટલે કે તેમની માન્યતા પ્રમાણે દક્ષિણાપથેશ્વર નાનો હોદ્દો છે જ્યારે દક્ષિણાપથપતિ મોટો છે અથવા બહુ બહુ તો કદાચ સરખા દરજ્જે બને હોય, પરંતુ દક્ષિણાપથેશ્વરનો દરજ્જો મોટો હોય એમ તો તેમનું માનવું જરાયે થતું નથી જ

આવો નિર્ણય-અભિપ્રાય શા માટે તેમને આપવો પડયો હશે તે આપણે કહી શકીએ તેમ નથી, તે એના અર્થ વચ્ચે શું મર્મ છે એવું તેમના જેવા વિદ્વાન સમજી ન શકે, તેમ પણ ન કહી શકાય પરંતુ તેમણે લખેલ શબ્દો જરા બારીકાઈથી અને વિચારપૂર્વક વાચીએ છીએ તો "territorial titles= પ્રાદેશિક ખિતાબો-હોદ્દાઓ"ને લીધે તેઓશ્રી પોતાનો અનુમાન દોરવાને લલચાયા હોય એમ દેખાઈ આવે છે જો કે તે બાબતમાં પાછા પોતાના વિચારો જણાવતા લખે છે કે, while the place name in the inscription thus merely record the conquests of Gautamiputra and in no way represent the extent of his empire=જો કે લેખમાંના સ્થળોના નામો ઉપરથી ગૌતમીપુત્રે મેળવેલ જીતોની નોંધ નીકળે છે અને તે ઉપરથી કોઇ પણ રીતે તેના સામ્રાજ્યનું માપ નીકળી શકતું નથી એટલે કે તેમણે પ્રાદેશિક વિસ્તારનો ખ્યાલ પણ ગણેલ છે જ છતા ત્યારે આવા શબ્દ કેમ ઉચ્ચારવા પડયા છે ! દેખાય છે કે 'conquest=જીત' શબ્દને લીધે આ બધી ભાંજગડ ઉભી થઈ લાગે છે મૂળલેખમાં ક્યાંય 'જીત' શબ્દ લખ્યો જ નથી. ત્યાંતો માત્ર 'સ્વામી'જ લખેલ છે એટલે કે તે પ્રદેશનો તે માલિક હતો ખાસ હકીકત નીચેના પારિગ્રાફમાં પૂરવાર કરી દેખાડી છે[7] તે પ્રદેશ પોતે જીત્યા નહોતા, પણ તેને વારસામાં મળ્યા હતા માત્ર જે તેણે મહત્વનું કાર્ય કરી બતાવ્યું હતું તે, શક અને ક્ષહરાટોને હરાવી કરીને, પોતાના પૂર્વજોની આબરૂને લાગેલ કલંક ધોઇ નાખ્યું હતું તે જ; અને તેટલું સ્મારક જાળવી રાખવા પૂરતો જ શિલાલેખનો હેતુ છે હવે આ ઉપરથી સમજાશે કે, ગૌતમીપુત્રને શા માટે દક્ષિણાપથપતિ તરીકે બળશ્રીએ ઓળખાવ્યો છે જ્યારે તેના પૌત્ર વાસિષ્ઠપુત્ર પુલુમાવીએ તો પોતાને જે પૃથ્વી ઉત્તરોત્તર પૂર્વજો

(૬) જુઓ પંચમ પરિચ્છેદ લેખ નં. ૧૩.

(૭) વળી નં. ૧૮માના રાજ્યવિસ્તારમાં આ બાબત સમજાવવામાં આવશે.

તરફથી-અહીં કહો કે નં. ૧૭વાળા ગૌતમીપુત્ર તરફથી-વારસામા મળી હતી, તેમા સ્વપરાક્રમથી જીતી લઈ ઉમેરો કર્યો હતો. તે એટલે સુધી કે દક્ષિણહિંદનો જે કેટલોક ભાગ અત્યાર સુધી કોઈ આંધ્રપતિને તાબે આવ્યો નહોતો તે પણ જીતી લીધો હતો અને તે ઉપરાત સિંહલદ્વીપ પણ મેળવી લઈ ત્યા પોતાનો ઝંડો ફરકાવ્યો હતો તેથી જ તેણીએ પોતાના પૌત્રને દક્ષિણાપથેશ્વર કહીને સંબોધ્યો છે. એટલે આપણે પચમ પરિચ્છેદે લેખ નં ૧૩ની હકીકતમા જે જણાવ્યુ છે કે "આ બે શબ્દોમા દક્ષિણાપથ સામાન્ય શબ્દ છે ઉપરાત એકમા પતિ અને બીજામા ઈશ્વર શબ્દ સમાસરૂપે જોડયા છે. પતિ શબ્દથી કેવળ સ્વામિત્વ જ સૂચવાય છે, જ્યારે ઈશ્વર શબ્દથી માલિકી, મોટાઈ, ચડિયાતાપણ બતાવવા ઉપરાત, પૂજ્યભાવ પણ દર્શાવાય છે. મતલબ કે દક્ષિણાપથપતિ કરતા દક્ષિણાપથેશ્વરનો હોદ્દો ઘણા પ્રકારે ચડિયાતો છે" તે સર્વ કથન બરાબર છે એમ આ ઉપરથી સમજી લેવુ.

કલિંગ દેશ પણ આંધ્રપતિને તાબે હતો

સામાન્ય રીતે એવો જ ખ્યાલ બધાઈ ગયો છે કે, આંધ્રપતિ કે શાતવાહન વંશની સત્તા પશ્ચિમ હિન્દના દરિયા કિનારે, બહુબહુ તો ગોદાવરી નદીના મુખ પાસે આવીને અટકી જતી હતી. તેની ઉત્તરે એટલે કે જે ભૂમિને વર્તમાનકાળે મદ્રાસ ઇલાકાનો ગંજમ જીલ્લો અને ઉત્તરસરકાર તરીકે ઓળખાવાય છે તે તો અન્ય રાજાની હકુમતનો પ્રદેશ જ ગણાતો. જ્યારે મદ્રાસ ઇલાકાના આ ભાગને પણ બકાત રખાય છે ત્યારે તેની યે ઉત્તરે આવેલ ઓરિસ્સા પ્રાંતની હદ તો આપોઆપ તેમાથી બાદ તરીકે જ રખાતી ગણાય, પરતુ વાસ્તવિકપણે તેમ હતુ જ નહી નં ૪, ૫ અને ૬ઠ્ઠા આંધ્રપતિના વૃત્તાતે પૂરવાર કરી ગયા છીએ કે આ બધી જમીન તેમના કબજામા હતી. તેમજ નં ૬ ના સમયે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને તે સમયના આંધ્રપતિ ઉપર જીત મેળવી[૯], પોતાનુ ખંડિયાપણુ કબૂલ કરાવીને તેને પુનઃસ્થાપિત કર્યો હતો. છઠ્ઠા પછી સાતમાનો રાજઅમલ આવ્યો. તેને પણ પોતાના રાજઅમલના લગભગ પોણા ભાગ સુધી, તે ને તે સ્થિતિમા પસાર કરવો પડયો હતો; પરન્તુ જેવું પ્રિયદર્શિનનું મરણ થયુ કે તરત તેણે ખંડિયાપણુ ફગાવી દઈ સ્વતંત્રાધિકાર જમાવી પાડયો છે. ત્યારથી તે સ્વતત્ર કલિંગપતિ કહેવરાવાયો છે આ સમયથી માંડીને નં. ૧૭ સુધીના આંધ્રપતિના આધિપત્યમા તે પ્રદેશ ઉત્તરોત્તર ઉતરી આવ્યો છે. એટલે તે સર્વને કલિંગપતિ તરીકે સંબોધી શકાય તે જ પ્રમાણે યુગપુરાણમા પણ શાતવંશી રાજાઓને કલિંગપતિ કહ્યા છે (જુઓ પુ. ૪, પૃ. ૨૦મા 'બુદ્ધિ પ્રકાશ'નો ઉતારો-કલિંગરાજ શાત-એવા શબ્દો લખ્યા છે). એટલે જો એમ કહીએ કે, ઠેઠ છેડેના થોડાક ભાગ સિવાય આખુ દક્ષિણહિન્દ આંધ્રસત્તામાં જ હતુ તો તે ખોટુ નથી. આથી વાસ્તવિક દેખાશે કે શકારિ વિક્રમાદિત્યે નં. ૧૭વાળા આંધ્રપતિની કુમક શકપ્રજાને હરાવવા જે માગી હતી તે આવડા મોટા સામ્રાજ્યના ધણીના મનથી એવડુ મોટુ કાર્ય કાંઈ નહોતુ, સિવાય કે, તેમા પોતાનો સ્વાર્થ કોઇ રીતે સધાતો ન હોય અથવા તો લોકકલ્યાણની ભાવના વિનાનો તે પ્રયાસ હોય આપણે જોતા આવ્યા છીએ કે સામાન્ય રીતે આંધ્રપતિઓએ, વિંધ્યાચળ પર્વત વીંધીને ઉત્તર હિન્દમા આવી, જરા જેટલીએ ભૂમિ મેળવવા તેમજ તે ઉપર પોતાનુ સ્વામિત્વ નિભાવી રાખવા પ્રયત્ન આદર્યો નથી; હજુયે કહી શકાય કે કેવળ નં. ૭વાળો અવતિ સુધી દોડી આવ્યો હતો અને તે વખતના મૌર્યવંશી અવંતિપતિને તેણે નમાવ્યો હતો. તેમા પણ દેશજીત મેળવવા કરતાં ધર્મપ્રચારની ભાવના મુખ્યપણે રહી હતી. તે આપણે તેના વર્તન ઉપરથી જોઈ શકયા છીએ, કેમકે તેણે મૌર્યવંશી ભૂપતિઓને જ પાછુ અવંતિ સોંપી દીધુ હતું. માત્ર પોતાનુ વર્ચસ્વ જાળવવા પૂરતોજ એક માણસને-પુષ્યમિત્ર સેનાધિપતિને-ત્યાંની દરબારમા તે મૂકતો આવ્યો હતો. આવી રીતે પરાપૂર્વથી

(૯) જુઓ પ્રિયદર્શિનનો ધૌલી જાગૌડાનો શિલાલેખ; પુ. ૪, પૃ. ૨૧૨, ટી. નં. ૬૨ તેમાનું વર્ણન.

પોતાના વડીલોએ અખત્યાર કરેલી રાજકારણની પદ્ધતિ જે ચાલી આવતી હતી તે વિના કારણે ન ૧૭ વાળો ત્યાગ કરે તે સમજી શકાય નહીં. એટલે શકારિની મદ્દે ઉતરવામા, જે બે કારણો આપણે ઉપરમાં લખી ગયા છીએ તેમાના એક કારણનો–પ્રલોભનનો મૂળે અભાવ જ હતો. પછી બીજુ કારણ જે લોકકલ્યાણની ભાવનાનું રહ્યું, તેનાથી પ્રેરાઇને તે શકારિ સાથે જોડાયો હતો અને શક પ્રજાનો કચ્ચરઘાણ કાઢી તેણે નાસિકલેખ ન. ૭મા કોતરાવ્યા પ્રમાણે "Restored the glory of=પુન. કીર્તિ સપાદન કરી હતી" મતલબ કે આંધ્રપતિઓ ખરી રીતે કલિંગપતિઓ પણ હતા નહપાણના સમયે આંધ્રપતિઓએ જે થોડોક પ્રદેશ ગુમાવ્યો હતો તે તો નાસિકની પાસેનો હતો તેને કાંઈ કલિંગ સાથે સબધ નહોતો તેથી કાઇ કલિંગપતિ તરીકેનું તેમનું બિરૂદ ખેંચાઇ જતુ ન કહેવાય વળી તે ભાગ તેમના સામ્રાજ્યના એકદર વિસ્તારના સોમા ભાગ જેટલો પણ થતો નહોતો મતલબ કે તેટલો નાનો પ્રદેશ ખોવાથી તેમને કાંઈ મોટી ખોટ જતી નહોતી, પરન્તુ પોતાના ધર્મના મહા પવિત્ર તીર્થ સ્થળો તેમા ચાલ્યા જતા હોવાથી, અને તે સમયના રાજાઓ તેમને લગાડાતા ધર્મપ્રતિપાળ શબ્દના અર્થ પ્રમાણે જ–ધર્મના મહાન રક્ષકો ગણાતા હોવાથી, તેટલા નાના શા પ્રદેશની ખોટ પણ, પોતાના વશને કલક સમાન લેખતા હતા આ કલક નિર્મૂળ કરવાના ઉદ્દેશથી, તેમજ અવતિની પ્રજાને તેમના શકપતિઓ તરફથી જે દુ.ખો અને જુલ્મો હાડમારી ભોગવવા પડતા હતા તથા તેમાથી તેમને મુક્તિ અપાવવાની પ્રજાકલ્યાણના ભાવનાથી જ, ન ૧૭વાળો આંધ્રપતિ શકારિ સાથેના યુદ્ધમા, શકપ્રજાની સામે ઉભો રહ્યો હતો અને તેમા યશ પણ મેળવ્યો હતો આ યુદ્ધમા યશ મેળવી આપ્યા બાદ પણ તેણે કરેલ મદદના બદલામા, લેશ પણ જમીન વિક્રમાદિત્ય પાસેથી મેળવી નથી. તે હકીકત પણ તેના પોતાના શુદ્ધ આશયની પ્રતિતિ પૂરે છે; અને એટલું તો ખરૂ જ છે કે, નિષ્કામવૃત્તિ હમેશા કીર્તિને વિશેષ દૂરગામિની કરી શકે છે આટલુ લબાણુ વિવેચન એટલા માટે કરવુ પડયુ છે કે પૂર્વે રાજાઓના મનમા કેવી ભાવનાઓનો વાસ થઈ રહ્યો હતો તેનો વાચકવર્ગને ખ્યાલ આવે તથા હાલના ભૂપતિઓને તે ઉપરથી બોધપાઠ મળી આવે આ પ્રમાણે નં ૧૭ વાળા આંધ્રપતિને તાબે જે મોટો પ્રદેશ ગણાતો હતો તે તેણે જીતીને કાંઈ મેળવ્યો નહોતો, એમ હવે સિદ્ધ થયું. મતલબ કે ડૉ. રેપ્સને જીત તરીકે જેને ગણી(૯) કાઢી છે તે પ્રમાણે નહોતુ પણ રાણી બળશ્રીએ જણાવ્યા પ્રમાણે તે પ્રદેશનો તે સ્વામી જ હતો એટલે આગળના પારિગ્રાફે દક્ષિણાપથપતિ અને દક્ષિણાપથેશ્વરના અર્થનો મર્મ તેમને બરાબર નહીં સમજાયાનો પ્રશ્ન જે ઉઠાવાયો હતો તેનો પણ સ્વય અત્ર સ્ફોટ થઈ જાય છે તેમજ શાત રાજાઓને કલિંગપતિ જે કહેવાય છે તેને, રાણી બળશ્રીએ કોતરાવેલ શિલાલેખોથી સમર્થન મળી જતું પૂરવાર પણ થઈ જાય છે

વાસિષ્ઠીપુત્ર અને તેનાં વિશેષણો

આ વશમા જેમ અનેક ગૌતમીપુત્રો થયા છે તેમ અનેક વાસિષ્ઠપુત્રો પણ થયા છે. ગૌતમીપુત્રો વિશેની કેટલીક ઓળખ અને ચર્ચા અગાઉ અપાઈ ગઈ છે. અત્ર વાસિષ્ટીપુત્રનો પ્રશ્ન છણી લઇએ. અમારો દાવો નથી કે, અમે જે વિચાર અત્રે જણાવવાના છીએ તે તદ્દન ભૂલ વિનાના છે અથવા તો સંપૂર્ણ જ છે પરતુ શિલાલેખ તેમજ સિક્કાઓના–બારીક અભ્યાસ સાથે અન્ય ઐતિહાસિક બનાવોની મેળવણી કરીને જે નિર્ણયો ઉપર અમે આવી શકયા છીએ તેજ માત્ર રજુ કરેલ છે એટલે તે વિષયમા ઉંડા ઉતરનારને તે બહુ મદદરૂપ જરૂર નિવડશે એટલુ અમે

(૯) આજ પ્રમાણે સુદર્શન તળાવની પ્રશસ્તિમા, જે પ્રદેશનો રૂદ્રદામન સ્વામી હતો, એટલે કે તેની હકુમતમા ક્યારનાએ ઉત્તરોત્તર વારસામા આવી ગયેલ હતા, તેને તેણે જીતમા મેળવ્યા હતા એવુ સમજી લેવાથી કેટલા આડા રસ્તે ઉતરી જવું પડયુ છે, તે હવે આ ઉપરથી બરાબર સમજી શકાશે.

ભારપૂર્વક કહી શકીએ છીએ

જે નામાવલી દ્વિતીય પરિચ્છેદે શોધી કરીને જણાવી છે, તેમા વાસિષ્ઠપુત્રસાથે નીચે પ્રમાણેનાં ઉપનામો–વિશેષણો અથવા ઓળખ આપતા શબ્દો જોડાયા દેખાય છે (૧) વિલિવાય કુરસ (૨) વિદ્વિય કુરસ (૩) વાસિષ્ઠીપુત્ર શાતકરણિ (૪) પુલુમાવી (૫) ચત્રપણ (૬) યજ્ઞશ્રી શાતકરણિ વાસિષ્ઠીપુત્ર જેમ આમાનો ચત્રપણ શબ્દ કેવળ ન. ૨૫ને એકલાને જ લાગેલ છે તેમ યજ્ઞશ્રી વાસિષ્ઠીપુત્ર પણ (યજ્ઞશ્રી ગૌતમીપુત્રથી નિરાળો પડી જાય છે તેથી તથા) કેવળ ન. ૨૯ને એકને જ જોડાયેલ હોવાથી તે બેને ઓળખી કાઢવાને જરા પણ મુશ્કેલી નડે તેવુ નથી. તે જ રીતે વિલિવાય કુરસ વાસિષ્ઠીપુત્ર પણ (વિલિવાય ગૌતમીપુત્રથી જુદો પડી જાય છે તથા) કેવળ ન. ૧ ને જ લાગુ પડતો હોવાથી (જુઓ સિક્કા નં ૬૭–૬૮) તેને ઓળખી કાઢવો સરળ છે જોકે વિલિવયકુરસની સાથે કૃષ્ણ બીજો કે તે પ્રકારનુ બીજુ ઓળખ આપતુ નામ જોડાયલ કયાંક દેખાય છે, પરંતુ તેથી તો સ્થિતિ વિશેષપણે સ્પષ્ટ થઇ જતી ગણાય એટલે તેની ગણત્રી નિરર્થક છે વળી વિલિવયકુરસ તે પણ કેવળ ન. ૪નુ જ ઉપનામ હોઇ તેનો કિસ્સો પણ મૂઝવતો નથી આ પ્રમાણે છમાંથી ચાર વિશેષણોનો નિકાલ સહેલાઈથી આણી શકાય તેવા છે બાકીના બેની–વાસિષ્ઠીપુત્ર શાતકરણિ તથા પુલુમાવીની–જ ચર્ચા કરવા જેવુ રહે છે.

આ ઉપનામવાળા ત્રણ રાજાઓ છે એક ન ૭નો, બીજો ન. ૧૮નો અને ત્રીજો ન ૨૬નો આ ત્રણે સાથે પુલુમાવી શબ્દ લાગેલ છે આ પુલુમાવીનો અર્થ શુ થતો હશે તેની પૂરી માહિતી અમને નથી પરતુ તે મેનસ્થાનિ અને કૃષ્ણની પેઠે વિશેષ નામ હોવા સંભવ છે તેટલે દરેકને તે નામ જોડાવાથી સુગમતા થઇ પડે છે વળી સમજાય છે કે સાંપ્રતકાળની પેઠે પ્રાચીનકાળે પુલુમાવી પ્રથમ, દ્વિતીય કે તૃતીય એમ લખવાની પદ્ધતિ નહોતી. અહીં પ્રથમ, દ્વિતીય, તૃતીય પુલુમાવી એમ આપણે લખ્યા છે તે, તેમના સમયના અનુક્રમને લીધે સમજી લેવા. એટલે શિલાલેખમા કે સિક્કામા કયાંય મોઘમજ પુલુમાવી શબ્દ નજરે ચડે ત્યારે સુગમતાને સ્થાને ઉલટી વિકટતા ઉભી થાય છે. આ ત્રણ પુલુમાવીમાંથી હજુ ન. ૨૬ માટે સારૂં છે કે તે ગૌતમીપુત્ર છે, જ્યારે ન. ૭ અને ૧૮ તો બન્ને વાસિષ્ઠપુત્ર છે વળી બન્ને બહુ જ દીર્ઘકાળી રાજકર્તા છે ઉપરાત બન્ને ઘણી યશસ્વી કારકીર્દિ ભોગવી ગયા છે એટલે તે બેને એકમેકથી ઓળખી કાઢવાનો માર્ગ અતિ વિકટભરેલ થઇ પડે છે. છતાં કહેવત છે કે કોઇ કાર્ય એવું નથી કે જેનો પાર પામી ન શકાય માત્ર તેની પાછળ ચિવટાઇથી અને ખરા જીગરથી મડયા રહેવુ જોઇએ. તેવી રીતે આ બે રાજાઓના જીવનમા જે અનેક બનાવો બની ગયા છે તેનું બરાબર સ્મરણ કરી રાખીએ, તો તે આપણને માર્ગ મોકળો કરી આપવામા બહુ જ કીંમતી મદદ પૂરી પાડે છે. ન ૬ અને ૧૮ વચ્ચેનો મર્મ સમજવા માટે ન ૭વાળો સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનો સમકાલીન હતો, તેના જ હાથે માર ખાધો હતો, તેનો ખડિયો પણ ઘણા વખત સુધી રહેવા પામ્યો હતો, ઈ. ઈ. ઐતિહાસિક બનાવોની માહિતીએ સારો ફાળો પૂરાવ્યો છે; સાથે સાથે પ્રિયદર્શિનનુ સાંકેતિક ચિહ્ન હાથી હતું તે વિગતે પણ સહાય આપી છે. એટલે આ સર્વ હકીકતના જ્ઞાનથી નં. ૭ ના સિક્કા તરત ઓળખીને જુદા પાડી શકાયા છે. આ પ્રમાણે ન ૧૮ અને ન ૭ વાસિષ્ઠીપુત્ર પુલુમાવીનો મર્મ ઉકેલાઈ ગયો છે. અલબત્ત, જ્યાંસુધી એક જ નામધારી પણ જુદીજુદી વ્યક્તિઓના જીવનબનાવોની માહિતી ન હોય અને કેવળ નામ માત્રથી જ તેમનું સ્થાન કે સમય નક્કી કરવા હોય, તો ઘણી રીતે ગોથા ખાવાં જ પડે છે અને છતાયે સાચા નિર્ણય ઉપર અવાયે ખરૂ કે ન પણ અવાય. જેમકે, જ. બોં. બ્રં. રો એ સો. પુ ૮, પૃ ૨૩૭ (લેખક ડૉ. ભાઉદાજી) જણાવે છે કે, "We have long and valuable inscriptions of Gautamiputra who has hitherto been looked upon as the father of Pulumavi as wrongly stated in the Puranic list, Gautamiputra however appears from one of the Nasik inscriptions to have been the son of

Pulumavi=આપણને ગૌતમીપુત્ર વિશેના લાંબા અને કિમતી શિલાલેખો મળ્યા છે જેને (ગૌતમીપુત્રને) પુરાણોની નામાવલીમાં ખોટી રીતે દર્શાવ્યા પ્રમાણે પુલુમાવીના પિતા તરીકે અત્યારસુધી ઓળખાવ્યો છે. પરંતુ ગૌતમીપુત્ર તો નાસિકના એક શિલાલેખમા પુલુમાવીના પુત્ર તરીકે દેખાય છે" મતલબ કે પૌરાણિક ગ્રંથોની નામાવલીમા ગૌતમીપુત્રને પુલુમાવીના પિતા તરીકે ઓળખાવ્યો છે જ્યારે નાસિકના શિલાલેખમા પુલુમાવીના પુત્ર તરીકે ગણાવ્યો છે. અમારા મતે બન્ને જણા સાચા છે. એકેતુ કથન ખોટુ નથી ડો. ભાઉદાજીના ખ્યાલમા જો પુલુમાવી નામના રાજાઓ એક કરતાં વિશેષ થયા છે એ હકીકત આવી હોત તો વિચાર બીજીજ રીતે વ્યક્ત કર્યા હોત ડોકટર ભાઉસાહેબે જે નાસિક લેખની વાત કરી છે તે સંભવ છે કે નં. ૬ અને નં. ૭ આંધ્રપતિની બાબતનો હોવો જોઈએ, જ્યારે પુરાણમા નિર્દિષ્ટ થયેલ પેલા નં. ૧૭ અને ૧૮ વાળાઓ છે. (અલબત્ત નં. ૧૭ વાળો નં. ૧૮ નો કાકો થાય છે પરંતુ, એક પછી એક આવનાર એની વચ્ચે સામાન્ય રીતે પિતાપુત્રનો સબંધ જ લેખાય છે તે ગણત્રીએ તેમણે પુત્ર જણાવ્યો દેખાય છે) એ દૃષ્ટિએ બન્ને માન્યતા સત્ય જ છે

પ્રાચીનકાળે ઘણાયે સામ્રાજ્યો થઈ ગયા છે. તેમાના કેટલાકના રાજનગરો એવી રીતે તદ્દન અદૃશ્ય થઈ ગયા છે કે, તેનુ નથી નામ નિશાન જડતુ કે નથી તે સબંધી કાંઈ પત્તો લાગતો. જેમ કે સિંધુ-

અમરાવતીનું આયુષ્ય

સૌવીરનુ વીતભયપટ્ટણ, અંગદેશની ચંપાનગરી, ઇ. ઈ જ્યારે કેટલાક રાજનગરો એવી રીતે ભાગીતૂટીને નામશેષ થઈ ગયા છે કે, જો તેમની જાહોજલાલીનું સ્મરણ આપણને કરાવવામાં ન આવે તો તે વિદ્યમતા ખંડિયરોને તેમના ધારવામા ઘણો જ સંકોચ ખમવો પડે જેમકે, કૌશંબ (કૌશાણી), સાંચી, (વિદિશા); બેસાર (વશાલી); જ્યારે કેટલાંકના સ્થાન લગભગ તે જ રહ્યાં છે, કે જરાક સ્થળાતર થઈ ગયુ છે જેમકે પાટલિપુત્રનું પટણા, મથુરા ઈ ઈ; આવા પ્રાચીન રાજગાદીના સ્થાનમાથી કેટલાંકના વૃત્તાંત ઓછાવધતા અંશે યોગ્ય સ્થાને વર્ણવાયા છે, જ્યારે કેટલાંકની ખાસ વિશિષ્ટતાઓને અમે તદ્દન અલગ પાડી તેમનો સ્વતંત્ર પરિચય પણ કરાવ્યો છે. આ સ્વતંત્ર પરિચયમા, સાચી-વિદિશાનો પ્રથમ પુસ્તકે, તેમજ પાટલિપુત્ર, મથુરા અને તક્ષિલાનો તૃતીય પુસ્તકે વૃત્તાંત લખવામાં આવ્યો છે. જ્યારે અત્ર આંધ્રપતિના એક એવા રાજનગરનું વર્ણન કરવા ધારીએ છીએ કે તે વિશે વાચકવર્ગના મોટેભાગે લગભગ શુન્ય જેવુ જ સાંભળ્યુ હશે આ નગરનું નામ છે અમરાવતી.

ચતુર્થ પરિચ્છેદે રાજનગરના સ્થાનની ચર્ચા કરતાં એ સ્થાનને વિશેષ મહત્ત્વ અપાયુ છે, અને અષ્ટમ પરિચ્છેદે તે બંને-પૈઠણ અને અમરાવતી-એ કેટલો વખત પાટનગર તરીકેનું માન ભોગવ્યું હતુ તેની ચર્ચા કરી બતાવી છે. તેમાનુ પંઠ-પૈઠણ તો હજુ સુધી કાંઇ થોડી ઘણી પોતાની પ્રાચીન ગૌરવતા, જુના પુરાણા કોટ અને બાંધણી રૂપે, બતાવતું નજરે પડે છે પરંતુ અમરાવતી કયા આવ્યું, તે હકીકત પણ જ્યાં સામાન્યતઃ અંધારામાં પડી હોય, ત્યાં તેના અવશેષની અને ભવ્યતાની નિશાનીઓ જળવાઇ રહી છે કે નહી તે પ્રશ્ન વિચારવાનું સ્થાન જ કયા રહે છે? ઉપલકપણે તેનું થોડુક વર્ણન પુ ૧ મા તે વખતના ભારતીય સોળ રાજ્યોમાના ૧૧મા ધનકટકબેન્નાકટકનો ઇતિહાસ આપતા લખાઈ ગયુ છે તેના સક્ષિપ્ત સારરૂપે જણાવી દઇએ કે તેનું સ્થાન, હાલના મદ્રાસ ઈલાકામા કૃષ્ણાનદીના મુખથી પ્રવાહમાર્ગે ભીતરમા ૬૫ માઈલ આસરે આગળ વધતા, જ્યા બેઝવાડા શહેર આવ્યુ છે તે પ્રદેશમા છે અમરાવતી નામનું એક ગામડુ અત્યારે ત્યા અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ અમરાવતી જેમ બેઝવાડાની નજીક છે તેમ વરગુળ શહેરની પણ નજીક છે તે ઉપરથી શોધ-ખોળમા મચી રહેલા કેટલાક વિદ્વાનોએ, અમરાવતીને બદલે વરગુળને[૧૦] એકદા પાટનગર હોવાનુ

(૧૦) જ. બો. બ્રે. રો. એ. સો. ૧૯૨૮, નવી આવૃત્તિ પુ. ૩. ગિ. બખલેનો લેખ જુઓ તથા જ. બો. બ્રે. રો. એ. સો. પુ. ૮ મા ડો. ભાઉદાજીનો લેખ પૃ. ૨૩૯ જુઓઃ-Bennakatak is, I believe identical with

લેખાવ્યું છે. પરંતુ અમારી માન્યતા એમ છે કે હાલ જ્યા અમરાવતી ગામ છે તે જ ખરૂ સ્થાન હોવું જોઇએ. તેમજ તે નગરનો વિસ્તાર પણ અન્ય રાજનગરોની પેઠે ઘણા માઈલોમા પથરાયલ હોવાથી તે સમયે તેનો પથારો એઝવાડા તરફની દીશા કરતા, વરંગુળની દીશા તરફ વિશેષ પ્રમાણમા હશે તેના ખંડિયેરોમાથી જે મોટો સ્તૂપ મળી આવ્યો છે તેનુ વર્ણન પુ ૧ માં લખતાં જણાવ્યું છે કે, વિદ્વાનોએ તેને બૌદ્ધધર્મના સ્મારકરૂપ જાહેર કર્યો છે જ્યારે અમારી માન્યતા પ્રમાણે તેને જૈનધર્મના પ્રભાવક રૂપ જણાવ્યો છે. વળી પુ ૪ મા કલિંગપતિ ખારવેલનુ જીવનચરિત્ર લખતાં જે હાથીગુફાના શિલાલેખને લીધે તેની કીર્તિ સારી વિદ્વદ્ની દુનિયામા ઝળકતી અને અમર બનવા પામી છે, તેની સત્તરે (૧૭) પંક્તિના ઉકેલમા સુધારાને કયા કયા સ્થાન છે તે સારી રીતે ફોડ પાડીને વિસ્તારપૂર્વક દલીલ સહીત આપણે સમજાવ્યુ છે તેમાં પણ ખાસ કરીને તે ચતુર્થ વિભાગે પૃ ૩૧૬થી ૩૨૦ સુધી સર્વ વાચી જવા ભલામણ છે. તેનો ટૂંક સાર એ છે કે રાજા ખારવેલે સાડીઆડત્રીસ લાખ દ્રવ્ય ખરચ કરીને જે મહાવિજય–મહાચૈત્ય નામે પ્રાસાદ બંધાવ્યો હતો તે જ આ અમરાવતી સ્તૂપ છે. આ અમરાવતી સ્તૂપના પ્રથમ સંશોધક કર્નલ મેકેન્ઝીએ [જુઓ આ સ સ ઈ. પુ. ૧; ન્યુ ઇમ્પીરિયલ સિરિઝ પુ ૬, ૧૮૮૨. પૃ ૨૩] તેને જૈનધર્મના દ્યોતકરૂપ ઉચ્ચાર્યો હતો, પરંતુ પાછળથી વિદ્વાનોએ તે મતને ઉથલાવી નાખી બૌદ્ધધર્મનો જણાવ્યો છે. તે સ્થાને લખેલુ અમારુ મંતવ્ય, હાથીગુફાના ઉકેલમાથી મળી આવતી અન્ય ઐતિહાસિક સામગ્રી ઉપરથી, તથા કર્નલ મેકેન્ઝીએ જે પુસ્તક બહાર પાડ્યુ છે તેના વાચન ઉપરથી, તથા ધનકટક પ્રદેશની સમયોચિત ભેગી થયેલ ઘટના અને વસ્તુવર્ણન ઉપરથી, માત્ર કલ્પના કરીને અમે બાંધ્યુ હતુ તે બાદ લગભગ વર્ષ ઉપરનો સમય વ્યતીત થઇ ગયો છે, દરમિયાન કહેવાને હર્ષ થાય છે કે તે અમારી કલ્પનાને ટેકો આપનારો શિલાલેખ રૂપી–પૂરાવો મળી આવ્યો છે. તેનું વર્ણન ઉપરમાં પંચમ પરિચ્છેદે લેખ નં. ૧૦મા કો આ રે. ના આધારે આપવામા આવ્યુ છે. એમાં આ સ્તૂપને નં. ૧૮વાળા આંધ્રપતિએ મોટી રકમની ભેટ ધર્યાનુ કહ્યુ છે એટલે તે ઉપરથી સાબિત થાય છે કે તે સ્તૂપનુ મહાત્મ્ય ઈ. સ. ની આદિ સુધી પૂરેપૂરૂ જળવાઇ રહ્યુ હતુ. તેમજ નં. ૧૮ વાળો રાજા પણ ખારવેલના જેવો જ ધર્મપ્રેમી હતો. આ વાત અહી રહી; હવે આપણે તે અમરાવતીના આયુષ્ય ઉપર આવીએ.

પુ ૧મા રાજા શ્રેણિક–બિંબિસારના વૃત્તાંતથી જાણી ચૂક્યા છીએ કે, તે ગાદીએ પણ નહોતો આવ્યો તે પૂર્વે–ઈ. સ પૂ ૫૮૩માં, રીસાઇને તે બેન્નાતટ નગરે ચાલ્યો ગયો હતો ત્યાં બે અઢી વર્ષ રહ્યો હતો અને એક શ્રેષ્ટિની સુનંદા નામે કન્યાને પરણ્યો હતો. તેણીના પેટે મગધ મહામંત્રી અભયકુમારનો જન્મ થયો હતો. આ શ્રેષ્ટિએ–શ્રેણિકના સસરાએ–તે નગરના રાજદરબારે જે પરદેશી સોદાગરો માલ વેચવા આવ્યા હતા તેનો સઘળો માલ એકલા હાથે મૂલ્ય ચૂકવીને ખરીદી લીધો હતો. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, જે નગરે તે સમયે પણ, આવી સમૃદ્ધિવાળા ગૃહસ્થ શ્રેષ્ટિઓ અનેક સંખ્યામા વસતા થઇ ગયા હતા તથા જે સ્થળ વ્યાપારનું મોટું સ્થળ બની રહ્યુ હતું તેમજ અનેક વણઝારી સોદાગરો, વહાણોમા માલ ભરી અવારનવાર તેના કાંઠે ઉતરતા હતા, અથવા ટૂંકમાં કહીએ કે જ્યા ચોર્યાસી બંદરનો વાવટો ફરકી રહ્યો હતો, તેવા નગરની સ્થાપના, નહીંતોયે બે ત્રણ સદીથી તો થઇ ગઇ હોવી જોઈએજ એટલે કે ઈ. સ. પૂ ની નવમી સદી ગણીશું. તેની પણ પહેલાં બનવા પામ્યુ હતું કે નહી તે નક્કી કરવાનુ, કે ઝાંખો અંદાજ કરવા જેટલુ પણ આપણી પાસે સાધન નથી. એટલે આટલા અનુભવથી જ સંતોષ

Warrangul, the capital of Telingana or Andhra... પાડે છુ કે બેન્નાકટક તે જ તેલંગણ અથવા આંધ્રની રાજધાની વરંગુળ છે.

પકડીશુ ત્યારથી માંડીને આ ન ૧૮ના સમયસુધી તે પૂર્ણ ભપકામા હતુ એટલુ ચોક્કસ થઇ ગયુ તે સમય બાદ કયારે તેનો વિનાશ થયો અથવા તો પડતી શરૂ થઈ તે આપણા ક્ષેત્રબહારનો વિષય થઈ જાય છે. એટલે અન્ય શોધકોના હાથમા તે પ્રશ્ન મૂકી અંતમા જણાવીશું કે, જેમ પાટલિપુત્રે ત્રણેક સદી જેટલુ તથા મથુરા અને તક્ષિલાએ અગણિત વર્ષોનુ આયુષ્ય ભોગવ્યુ છે, તેમ અમરાવતીએ પણ હજારો વર્ષનુ ભોગવ્યુ છે પરન્તુ આન્ધ્રપતિના રાજનગર તરીકે તેણે જે સમય માટે માન ભોગવ્યુ છે, તે તો તેમના સાતસો વર્ષ જેટલા લાબા રાજ્યકાળમાથી માત્ર ચાર સદી જેટલોજ છે અને તે વિષય અષ્ટમ પરિચ્છેદે ચર્ચાઇ ગયો છે

કામ કરવાનાં કેટલાંક તેનાં સૂત્રો

તેના માટેના જે શિલાલેખો મળી આવ્યા છે તે ઉપરથી તે મહાપરાક્રમી, ગૌરવાન્વીત અને દરેક રીતે પહોચતો હોવાનો તરત ખ્યાલ આવે છે પરન્તુ તેના હૃદયના કેટલાક ગુણ તેના જીવનના બનાવોમાથી જે તરી આવે છે તેનુ વર્ણન તો તેમા અપાયુ ન જ હોય અમને જે બેચાર ગુણો તેનામા દેખાયા છે તેનુ વર્ણન અત્ર કરીશુ.

પ્રથમ તો ગાદી ઉપર તેનો હક્ક જ નહોતો કેમકે તેનાથી મોટોભાઈ હતો તે તે વખતે હૈયાત હતો. છતા જ્યારે તે મોટાભાઇએ ગાદીનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે પણ, તે ભાઇના પુત્રને જ ગાદી મળવી જોઇએ, તેવી ઇચ્છા અને ભાવના તેણે પોષેલી પરન્તુ તે વખતે પુત્રજન્મ નહી થયેલ હોવાથી ગાદીની સહીસલામતી સાચવવા તેમજ પોતાની જનેતા—માતા—રાણી બળશ્રીની સલાહ અને આગ્રહથી જ તેણે રાજપદ ધારણ કરી લીધુ હતું એમ દેખાય છે. આ સ્થિતિ માનવાને કારણ એ મળે છે કે, જ્યારે ને ત્યારે કાઇ રાજકાજમા જરૂર ઉભી થતી કે રાણી બળશ્રીની સલાહ પ્રમાણે તે વર્તતો માલમ પડે છે વળી પોતાને પુત્ર હતો કે નહી તે જો કે જણાયુ નથી, પરંતુ ન હોવા કાઇ કારણ નથી. છતા પોતે જ્યારે રાજપદે પચીસ વર્ષ જેટલી મુદત સુધી રહ્યો છે ત્યારે પણ પોતાની પાછળ પોતાના પુત્રોનો હક્ક જ જોઇએ, તેવો કોઈ જાતનો કદાગ્રહ ન સેવતા, ખરા હકદાર મોટાભાઇના પુત્રને જ ગાદી સુપ્રત કરવા દીધી છે. આવુ કાર્ય હૃદયની વિશાળભાવના સિવાય શી રીતે બની શકે ? રાજ્યલોભ કાંઈ નાનીસૂની બાબત નથી ગણાતી.

જ્યારે ઈ સ પૂ ૭૨મા તે આન્ધ્રપતિ બન્યો ત્યારે અવતિની ગાદીએ તાજેતરમા જ ગર્દભીલ રાજા આવ્યો હતો તે વખતે સન્જોગ એવા હતા કે ક્ષહરાટ નહપાણ અપુત્ર મરણ પામવાથી તેની ગાદિએ ચડી બેસવાની ઘણાની ઝ ખના હતી. તેમાયે અવતિ દેશ જેવુ સમગ્ર ભારતનુ નાક એટલે સહેજે બધાના મનમા ગલગલિયા થાય જ આ સ્થાન રાજા ગર્દભીલે તે તરત માટે તો હાથ કરી લીધુ હતુ અને પ્રજાને ઉમેદ હતી કે પરદેશી રાજા કરતા સ્વદેશી રાજાના શાસનમા વિશેષ સુખ ભોગવાશે પરન્તુ પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાથી જણાય તે કહેવત પ્રમાણે, ગર્દભીલ રાજા જ્યારે અહ કારી, વિષયલપટ, છદ્દી અને કોઈનુ પણ ન માનનારો લાગ્યો, તથા જુલ્મ ગુજારવામા પાછુ વાળી જોયા વિના તેમજ ન્યાય અને અન્યાય જેવું કાંઇપણ વિચાર્યા વિના એક જ લાકડીયે સર્વ હાકતો લાગ્યો, ત્યારે અવતિની પ્રજા હીજરત કરી દક્ષિણ તરફ ઉતરવા લાગી હતી. તે વખતે જો અરિષ્ટકર્ણ આન્ધ્રપતિએ—આ ન ૧૭ વાળા ગૌતમીપુત્રે—ધાર્યું હોત, તો ભારતના મુકુટ સમાન લેખાતી અવતિની ગાદી સહજવારમા તેણે બથાવી પાડી હોત. વળી તેમ કરતો અટકાવવામા ઉત્તરહિંદનો ઇન્ડોપાર્થિઅન શહેનશાહ અઝીઝ પણ તેને આડો આવે તેમ નહોતુ. એટલે ચારે તરફ તેને મનધાર્યું કરી લેવામા ફાવટ આવે તેવુ જ હતુ છતા તેણે જે નિસ્પૃહતા બતાવી છે તે નિર્લોભવૃત્તિ વિના કદાપી બની શકે તેવુ નથી જ તેમ કોઈના ઘરમા વિના કારણે—કે બોલાવ્યા વિના[૧૧]

(૧૧) પોતાના પૂર્વજોને લગાડેલુ કલક ધોઇ નાખવાનો પ્રસગ હતો છતાયે તેનુ મન બહુ તલસી નહોતુ રહ્યુ. તેને મન તો તે કારણપણ સ્વાર્થમય લાગતુ હતુ. રાણી બળશ્રીએ જે આ કલંકની વાતને શિલાલેખમા આગળ કરી બતાવી છે તે તેણીના ઉદ્ગાર છે, નહી કે રાજા અરિષ્ટકર્ણના.

માથુ ન મારવાના સિદ્ધાંતને અપનાવ્યા વિના તે સ્થિતિ નિભાવી શકાતી નથી. કદાચ એમ કહેવાય કે ગર્દભીલ કરતા પોતે બે વર્ષ મોડો ગાદીએ આવ્યો છે, એટલે જેમ ગર્દભીલને રાજકરતા થોડા જ વર્ષો થયા હતા, ને પ્રજા તેના જુલમથી ત્રાસી ઊઠી હતી, તેમ અરિષ્ટકર્ણને પણ થોડાજ વર્ષ થયા હતા એટલે ત્રાસ વેઠતી પ્રજાનો હાથ ઝાલવાને તે શક્તિમાન ન ગણાય. આ નિયમ પ્રજાનુ દિલ જયારે સાથ આપવાનુ ન હોય ત્યારે લાગુ પડે ખરો. પણ અત્ર તો પ્રજા ઉઠીને જ્યા સામી ચાલ્યે આવતી હોય ત્યાં બીજુ જોવાનુ જ શુ હોય? છતા ચર્ચા ખાતર કબુલ રાખો કે તેને હિંમત નહી હોય માટે અવંતિ ઉપર ચડી જવાને હિલચાલ કરી નહોતી. જો કે આ કારણ સત્ય નથી કેમકે અવંતિ સામ્રાજ્ય કરતા આ સમયે આંધ્ર સામ્રાજ્ય મોટુ હતુ; એટલે તાકાત કે હિંમતનો સવાલ જ નહોતો. પરતુ જ્યારે આ ગર્દભીલને જ સજા કરવા, જૈનાચાર્ય કાલિકસૂરિએ ઉઠીને મદદ લેવા માટે બહાર નજર દોડાવી, ત્યારે સ્વધર્મી અને બધી વાતે પહોચતા એવા આ નજીકના જ આંધ્રપતિ પાસે કા તેમણે ટેલ ન નાખી? વળી ગર્દભીલને ઉઠાડીને શકરાજાઓ અવંતિપતિ બન્યા છે. તેમણે એકંદરે સાત વર્ષ રાજ્ય ભોગવ્યુ છે. તે સાત સાત વર્ષના વહાણા વહી ગયા બાદ જ્યારે પાછી તે જ પ્રજા પોતાના રાજાના જુલમથી જાન પરેશાન બની સ્વતંત્રતા મેળવાને તૈયાર બની બેઠી હતી એટલું જ નહી, પણ અવંતિના સારા સારા શેઠ શાહુકારો માતૃભૂમિનો ત્યાગ કરી આંધ્રરાજ્યની હદમા આવી વસ્યા હતા અને તેના રાજ્યને આબાદ તથા વૈભવવંતું બનાવી મૂક્યુ હતું, ત્યારે પણ શુ તે પોતાની પ્રજાની મદદે ચડવાનુ ડહાપણયુક્ત ધારતો નહીં હોય? આ સર્વ સંયોગો એવા હતા કે, તેણે નિસ્પૃહીપણાનો અથવા કોઇ બીજાના ઘરમા આપણે શા માટે માથુ મારવું—જે પ્રમાણે વતમાનકાળે અમેરિકા તટસ્થ વૃત્તિ દાખવે જાય છે તેમ (અલબત્ત તટસ્થપણાની વ્યાખ્યામા તે સમય ને આજની વચ્ચે ફેર છે ખરો) —તે નિયમને ચૂસ્તપણે વળગી રહ્યો ન હોત તો આખા ભારતના નકશાએ જુદુ જ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હોત! પરતુ આવી કટોકટીભર્યા સમયે પણ તેણે પોતે ઘડેલા અમુક નિયમ પ્રમાણે જ કામ લીધે રાખ્યુ હતુ. આ સિદ્ધાતને મૂર્ખાઇભરેલો કહેવો કે શાણપણયુક્ત કહેવો, તે તો કેવળ ભવિષ્ય જ કહી શકે. છતા કહેવુ પડશે કે, જ્યારે ગર્દભીલ રાજા શકરાજાને હાથે માર ખાઇને અવંતિની ગાદી ખાલી કરી નાસી ગયો ત્યારે તેના પુત્રોને વિચાર થયેલ કે આવા કપરા કાળે કયા જઈને આશ્રય મેળવવો? કેમકે ઉત્તર હિંદમા તો પરદેશી રાજ્ય ચાલતુ હતુ અને દક્ષિણમા આવો બેમતલબી અને બેપરવાઇભરેલ રાજા હતો. પરંતુ દેશી અને હિંદી એવા રાજાના મનનો પલટો કોઇ પણ રીતે કરી શકાશે જ. એવી ધારણાથી તેઓ દક્ષિણ તરફ વળી નીકળ્યા હતા. આ બાજુ અવંતિમા સાત વર્ષ શક રાજાએ જુલમ કરવામા ગુજાર્યા ત્યારે બીજી બાજુ દક્ષિણમા આવી રહેલા ગર્દભીલકુમારોએ આ સ્વદેશાભિમાની કહો કે સ્વધર્માભિમાની કહો અથવા પ્રજાના સુખદુઃખને પોતાના માની લેનાર કહો—એવા રાજાને ખરી સ્થિતિથી વાકેફગાર કરી, રાજ્યલોભને ખાતર નહી પણ શરણે આવેલ પ્રજાનો ઉદ્ધાર કરવામા જ રાજવી ધર્મના ગૌરવ અને પ્રભુત્વ સમાયલા છે એમ સમજાવી તૈયાર કરવામા ગાળ્યા હતા. કહેવત છે કે, જે થાય તે સારાને માટે, પાપ પીપળે ચડીને પોકાર છે, તે પ્રમાણે અતે રાજા અરિષ્ટકર્ણનુ કાળજુ પીગળ્યુ અને પ્રજાને ત્રાહી ત્રાહી થતી તથા સર્વ વાત હદ ઓળગાતી જોઈ, ત્યારે તેણે શસ્ત્ર સજ્યા અને યુદ્ધની ભેરી વગડાવી રણક્ષેત્રે કુદી પડયો. દક્ષિણમાથી ઉત્તરહિંદ તરફ ચાલી નીકળ્યો. અવંતિપતિ શકરાજાને સમાચાર પહોચાડયા એટલે તે રાજા પણ સામનો ઝીલવાને બહાર પડયો. સામસામી દીશાએ પ્રયાણ કરતા, નર્મદા અને તાપી નદી વચ્ચેના લાટપ્રદેશની ભૂમિ ઉપર, કારૂર મુકામે તુમુલયુદ્ધ મડાયુ. બને પક્ષે અનેક મનુષ્યનો સહાર વળી ગયા. પરતુ 'સત્યનો જય અને પાપનો ક્ષય' તે ન્યાયે ગર્દભીલકુમાર વિક્રમાદિત્ય અને આંધ્રપતિ અરિષ્ટકર્ણના પક્ષનો વિજય થયો. જ્યારે સામા પક્ષે શક

પ્રજાનો–તેમાં અન્ય પરદેશીઓ પણ હતા તે સર્વનો–મોટી સંખ્યામાં હરખવાનુ વળી ગયો. યુદ્ધના અંતે વિક્રમાદિત્ય, શકારિના બિરૂદ સહિત અવંતિપતિ બન્યો અને મોટા પણ અવ્યવસ્થિત સામ્રાજ્યનો ધણી કહેવાયો. જે સામ્રાજ્ય ધીમે ધીમે તેણે શાન્તિમય કરી નાંખી, દરેક પ્રકારે ઈર્ષ્યા ઉપજાવે તેવું માર્ગદર્શક અને મનોવાંચ્છિત સુખદાયી બનાવી દીધુ. જ્યારે પોતાના ઉપકારક એવા અરિષ્ટકર્ણને મળેલ ભૂમિનો અડધો–અડધ હિસ્સો લેવા આગ્રહ કર્યો ત્યારે અડધો તો શું પણ કિંચિત કે તલભાર પણ જમીનની ઇચ્છા કરૂં તો તો માતાની કૂખજ લાજે તે[12] તથા લોભની ખાતરજ લડાઇ વહોરી લીધી હતી એવો બટ્ટો જ લાગે ને? તમારૂં કામ થયુ અને પ્રજા સર્વ વાતે સુખી થઈ એટલે મને આખી દુનિયાનું રાજ્ય મળી ગયુ જ સમજુ છુ, મારે મન રાજપાટ મેળવ્યા કરતા પણ પ્રજાના અંતઃકરણના આશીર્વાદની કિંમત વધારે છે. આવા હૃદયોદ્‌ગાર કાઢવા તે–શુ માર્દવતાની સાથે નિસ્પૃહતાનો પુરાવો નથી આપતા? આ પ્રમાણે આંધ્રપતિએ ઘણો ઘણો આગ્રહ છતા કાંઇજ ગ્રહણ ન કર્યું ત્યારે બિચારો શકારિ તે શુ કરે? તેણે પોતાનું સર્વસ્વ તેના ચરણે ધરી, આંધ્રપતિના કુટુંબ સાથે મિત્રાચારીની એવી ગાઢ મજબૂત કરી મૂકી કે જ્યા કોઇ પણ લોકોપયોગી તો શુ પરન્તુ રાજ યોગ્ય કે આત્મકલ્યાણના ઉત્કર્ષનુ કાર્ય હોય તો પણ તેની સલાહ, મદદ, અને સાથમા ભળ્યા સિવાય તે કરે જ નહીં, અને તેથી જ તે બન્ને રાજવીના કુટુંબોને, સ્વધર્મ તીર્થનમા સૌરાષ્ટ્રનીભૂમિ ઉપરના શત્રુંજય, ગિરનાર આદિ તીર્થધામમા ભેળાઇને કામ કરતાં જોઇએ છીએ. તેમજ અવંતિના ગૃહઆંગણ જેવા સાંચીના પ્રદેશમા પણ, આંધ્રપતિને (નં. ૧૭ના ગાદીવારસ નં. ૧૮ વાળાને) તોરણવત સહરૂપ સ્તૂપને દાન દઇ ભક્તિ દર્શાવતો નિહાળીએ છીએ. આ પ્રમાણે જ્યા મિત્રાચારી જેવુ નથી હોતુ, ત્યા કદાપિ એ સામ્રાજ્યના સમ્રાટોને એકઠા થતા નિહાળવાનુ–અરે ફેવટે સાંભળવાનું–પણ સૌભાગ્ય પ્રજાને લલાટે કોઇ ભૂમિના ઇતિહાસમા નોંધાયાનુ જાણ્યુ છે? એટલે જ અમારૂં કહેવુ થાય છે કે આ સર્વ પરિણામ રાજા અરિષ્ટકર્ણે ધારણ કરેલી નરમ્યાની–કોઇના ઘરમા માથું ન મારવાની–ધારણ કરેલી નીતિનું જ સમજી લેવુ

જેમ શકારિ વિક્રમાદિત્ય પોતાના જીવનમા અનેક પ્રજોપયોગી કાર્યો નિસ્પૃહીપણે કર્યા છે તેમ આ આંધ્રપતિએ પણ અનેક રીતે નિસ્પૃહા કેળવી બતાવેલી હોવાથી તેમજ પોતે પરાક્રમી હોવાથી તેને પણ કેટલાક વિક્રમાદિત્ય લેખાવ્યો છે તે અકારણ નહીં જ ગણાય (જુઓ પૃ. ૨૦૬).

જેમ તેણે કોઇના રાજ્યમા નકામુ માથુ ન મારવાની નીતિ ગ્રહણ કરી હતી, તેમ જ્યા જરૂર પડે ત્યા બીજાને વિશ્વાસે કામ છોડી ન દેતા 'આપ મૂઆ વિના સ્વર્ગે ન જવાય' તે કથનાનુસાર પોતે જ યુદ્ધે ચડતો, અને લશ્કરની સરદારી લઈ,[13] વિજયમાળા પહેરી, કીર્તિ વરીને પાછો વળી આવતો. આ પ્રમાણે તેનામા અનેક ગુણો ભરેલા હતા તે સર્વનુ વર્ણન કરતા, નાહક પૃષ્ઠો ભરાઇ જાય માટે મુખ્ય મુખ્ય એક બેનો પરિચય કરાવી હવે આગળ વધીશુ

તેના નામે કોતરાયલા શિલાલેખ નં. ૮ (જુઓ પ્રથમ પરિચ્છેદ) ઉપરથી સમજવામા આવે છે કે,

અંતિમ સમયે દાન અને કૌંસીલ વહીવટ

પોતાના રાજ્યના ૨૪ મા વર્ષે તે બહુ માંદો પડી ગયો લાગે છે. આ બિમારી ઓછામા ઓછી છએક માસ લંબાઈ દેખાય છે; એવુ તેણે છ છ મહિનાને અંતરે પોતાના સ્થાન ઉપર એટલે પાટનગરે–બેન્નાકટક નગરે બેઠા બેઠા, નાસિક જીલ્લામાંના પોતાના તીર્થધામવાળા પ્રાંતના સૂબાને હુકમ કર્યો છે તે ઉપરથી જાણી શકાય છે. આ ઉપરથી તેના ચારિત્ર્ય ઉપર,

(૧૨) આવા પુત્ર માટે માતાપિતાને શું ઓછો સંતોષ થાય! તેને માટે શિલાલેખમા જે અક્ષરો કોતરાવ્યા છે તેના કરતા વિશેષ પરતા લખાવ્યા હોત તોપણ તે ઓછાજ કહેવાત!

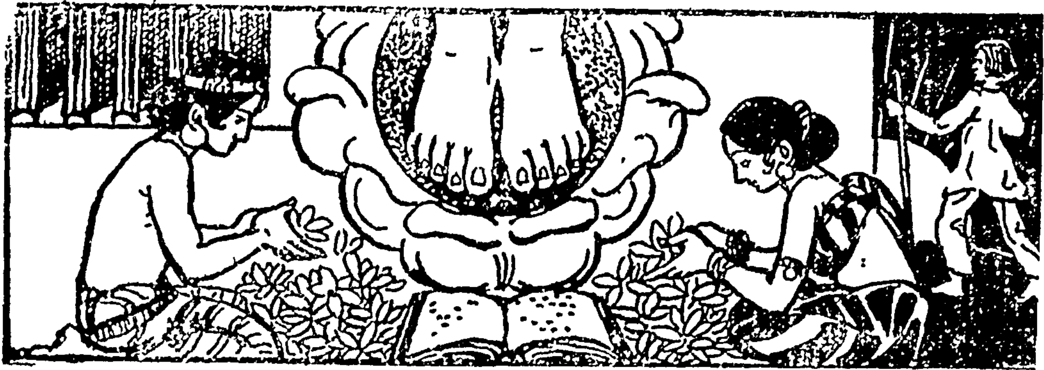
(૧૩) જુઓ શિલાલેખ નં. ૧૮

તેમજ તે વખતના હિંદુમાનસની વૃત્તિ ઉપર તથા રીત રિવાજ ઉપર પણ કેટલોક પ્રકાશ પડતો દેખાય છે.

તેના ચારિત્ર્યને અંગે કે, તે પોતે અંતિમ અવસ્થાએ સંસારની અન્ય જંજાળોમા મન પરોવવા કરતા, પરલોકમા સુખ મેળવવાની ઇચ્છાએ તથા સ્વાત્માના કલ્યાણાર્થે ધર્મપ્રત્યે વિશેષ વલણ બતાવતો દેખાય છે. આમાં ચોખ્ખી ઇચ્છા તો ન જ કહેવાય, કેમકે તેતો સકામ નિર્જરાનુ અંગ બની જાય છે; અને તેમ થાય તો શુભકાર્યની ફળનિષ્પત્તિ માટે પોતે જ હદ બાંધી દીધી ગણાય જ્યારે કુદરતી નિયમ તો એ ગણાય અને તે જ યથાર્થ છે કે, કોઇ પણ કાળે કરેલું કાર્ય શુભ યા અશુભ, અફળ જતુ જ નથી અને તેનુ ફળ–તેનુ પ્રમાણ–અકલ્પનીય છે. જ્યારે અકલ્પનીય છે ત્યારે તેની પરિમિતતા–પરિણામની હદ તો–ન જ બાંધી શકાય. એટલે કે કુદરતી રીતિએ તેની હદ જ નથી. પરન્તુ આપણે મનુષ્યપ્રાણી શકાશીલ બનીને અથવા ટૂંક દૃષ્ટિથી અધિરા બની જઇને તેની હદ બાંધી દઇએ છીએ. જેથી બન્નેમા અરસપરસ વિરોધક સ્થિતિ ઉપજે છે. વળી સ્વાભાવિક એ છે કે, દેનારની ઇચ્છા વિશેષ આપવાની હોય છતા લેનારને ઓછુ જ જોઇતુ હોય, તો દેનાર તેટલેથી જ અટકી જાય છે. અને હદ કરતા વિશેષ લેવાની ઇચ્છા જો લેનાર ધરાવે તો, તે તો તેને મળવાનુ જ નથી. પરિણામે લેનારને હમેશા ઓછુ જ મળે છે. મતલબ એ થઇ કે મનુષ્યો ઇચ્છા બતાવ્યા કરતાં કુદરત ઉપર ફળનું પરિણામ છોડી દે, તો તેમને વિશેષ લાભ મળે છે. એટલે રાજા અગ્નિષ્ટકર્ણે જે શુભકાર્યો કરી બતાવ્યાં છે તેમાં અધિક સુખ મેળવવાની ભાવનાનો અભાવ લેખવો રહે છે. વળી તે નિષ્કામ વૃત્તિવાળો હોવાનું જાણીતું છે એટલે પણ સંભવિત છે કે, તેણે જે ધાર્મિક સ્થાને કે અન્ય રીતે દાન દીધાં છે તે કેવળ ઉદાસીન ભાવે-ફળના પરિણામની ઇચ્છા રાખ્યા વિના જ–આપ્યાં છે એમ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે તેના ચારિત્ર્ય વિશેની તથા હિંદુમાનસ કેવુ હોય છે તેની માહિતી મળે છે. તેમજ હિન્દુ રીતિ, નીતિ અને વ્યવહાર કેવાં હોય છે તેનો પણ પૂરાવો મળે છે. વળી વર્તમાનકાળે કેળવણી લીધેલા કેટલાય વિદ્વાનો આવી દાન દેવાની પ્રથાને વહેમ, અંધશ્રદ્ધા કે દ્રવ્યનો વ્યર્થ વ્યય કર્યાનું, તથા તેને આધુનિકકાળે જ પ્રવેશેલી ગયાનુ જણાવે છે, તેઓ પણ એકદમ કોઇને આસ્તિક નાસ્તિકનો ઇલ્કાબ આપવા કરતાં, પોતે જ આવા શિલાલેખી પૂરાવાથી વધારે વિચાર કરતા થશે.

કૌંસીલનો વહીવટ નીમ્યા સંબંધી અમારા વિચારો તે શિલાલેખનુ હાર્દ સમજાવતાં જ પચમ પરિચ્છેદે જણાવ્યા છે. એટલે વિશેષ લખવા જેવુ રહેતુ નથી. અહી આગળ તેનુ વર્ણન પણ પૂરૂ થાય છે. કેટલીક હકીકત જે નં. ૧૮ની સાથે સંકલિતપણે જણાવવા જેવી છે તે નં. ૧૮મા જણાવીશું.

દ્વાદશ પરિચ્છેદ

શતવહન વંશ (ચાલુ)

ટૂંકસારઃ—(૧૭) રાજા હાલ; તેનાં નામ, ઉપનામ (બિરૂદો), ઉમર તથા કુટુંબીજનોનો આપેલ ટૂંક પરિચય-તેના રાજ્યની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓની તારવી કાઢેલી ટીપ-સર્વ આંધ્રપતિઓમાં તેણે પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર પ્રથમ નંબરે કેવી રીતે આણ્યો હતો અને તેમાં તેને કેવા સંજોગોએ યારી આપી હતી તેનું આપેલું વર્ણન-'નવનર સ્વામીના'ના બિરૂદનો અર્થ 'નવનગર સ્વામી' તરીકે અદ્યાપિ પર્યંત લેખાવાય છે તે યથાયોગ્ય છે કે કેમ! તેની કરેલ ચર્ચા અને સાહિત્યપ્રત્યે તેણે દર્શાવેલ પ્રેમનો કાંઇક આછો પાતળો આપેલો ખ્યાલ—પુરાણમાં નિર્દેશેલ કુતલ અને રાજાહાલ, એક છે કે ભિન્ન, તેની આપેલ દલીલસહ વિગતો—રાજા હાલની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ, અને તેના ધર્મની આપેલી સમજૂતી તથા વિધવિધ સ્થાને તેણે કરાવેલ કાર્યોની લીધેલ નોંધ; તે સર્વનો ઠરાવી આપેલ સમય-પ્રાચીન કાળે ગોવરધન સમયમાં આવેલ સ્થિતિની અર્વાચીન સ્થાનો સાથેની કરેલી સરખામણી અને તે ઉપરથી નીતરી આવતી બેએક તદ્દન નવી વાતો તથા તેનો નિચોડ-સ્તૂપ અને સ્તંભ નિર્માણમાં રહેલ મુદ્દાઓનો સમજાવેલ ભેદ, તથા તેની પારખ માટેની બતાવેલી ચાવી—શક ક્યારે પ્રવર્તી શકે અને શક શાલિવાહન જે કહેવાય છે તે યોગ્ય છે કે કેમ! તથા શાલિવાહન રાજાનો શકસંવત્સર સાથેનો સંબંધ-આ પ્રશ્નોની કરેલ થોડીક ચર્ચા—કુદરતી સિદ્ધાંતનો નિયમ એશિયા અને યુરોપમાં સરખાપણે લાગુ પડે છે કે નહીં? તથા એક મહાન અવતારી પુરૂષનું યુરોપમાં થયેલ પ્રાગટય-ચૂટુ, કદંબ, મહાભોજી આદિ કેટલાક શબ્દોના સબંધમાં આપેલી માહિતી—

શતવહનવંશ (ચાલુ)

(૧૮) વાસિષ્ઠપુત્ર શાતકરણિ, પુલુમાવી બીજો ઉર્ફે હાલ શાલિવાહન

તેનાં નામ, બિરૂદો, ઉમર તથા અન્ય પરિચય

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અદ્યપિ અંધકારમા પડેલ આ શાતવાહનવંશી રાજાઓમા સૌથી વધારે જાણીતુ નામ ઇતિહાસકારોને તો શુ, પરંતુ સામાન્ય પ્રજાને પણ જો થયુ હોય તો, તે આ રાજા હાલ શાલિવાહનનુ છે તેના કારણો પણ છે જ; જે તેના ચરિત્ર નિરૂપણથી આપણે જાણીશુ. અત્ર આપણે તેના વિધવિધ નામો જે ઇતિહાસના પાને આલેખાયલા નજરે ચડી જાય છે તેની તથા તેના કારણોની સમજુતી આપીશુ

તેના પિતાનુ નામ મહેન્દ્ર દીપકર્ણિ અને માતાનુ નામ સુભદ્રા હતુ. તે પૃ ૨૦૭મા જણાવાયુ છે, વળી તે નં ૧૭ નો ભત્રિજો થતો હતો તથા શિલાલેખ ઉપરથી જેનુ નામ અતિ પ્રખ્યાતિ પામેલુ છે તે રાણીબળશ્રીનો પૌત્ર થતો હતો. આ સર્વ વિગત પણ પ્રસંગોપાત્ત જણાવવામા આવી છે તેના પિતાએ ગાદીત્યાગ કર્યો ત્યારે તેનો જન્મ થયેલ નહોતો જેથી તેનો કાકો ગાદીપતિ બન્યો હતો. તેના કાકાએ રાજલગામ હાથમા લીધા પછી, તેનો જન્મ ૭ આઠ મહિનામા થયો હોય તો લગભગ ૨૪ થી ૨૫ વર્ષની ઉમરે ગાદીએ આવ્યો ગણાય. પરંતુ જેમ કેટલી આખ્યાયીકાઓમા જણાવાયુ છે તેમ, તે બાદ થોડા વખતે જન્મ્યો હોય તો લગભગ તેર વર્ષની ઉમરે ગાદીએ આવ્યો ગણાય આવી નાની ઉમરે ગાદી મળે, દૈવીસયોગમા જન્મ થાય, બીજી સર્વ રીતે સુખી હોય, તેમજ મોટા સામ્રાજ્યનો ધણી હોય છતાંયે અન્યની સરખામણીએ રાજદ્વારી જીવનમા કોઇ પ્રકારની અથડામણ ભોગવવી ન પડી હોય—મતલબ, કે નિષ્કંટક અને નિરૂપાધિમય જીંદગી ગાળવી પડી હોય—તો લાબુ આયુષ્ય ભોગવવા પામે તેમાં કાંઇ આશ્ચર્યકારક નથી ઉપરના કારણે તેણે લગભગ ૬૫ વર્ષ રાજ્ય કરી, એક દૃષ્ટિએ ૯૦ વર્ષની અને વિકલ્પે ૭૮ વર્ષની ઉમરે, દેહ છોડયો છે તેનો રાજ્યકાળ ઈ. સ. પૂ ૪૭થી ઈ. સ ૧૮ સુધીનો લેખાશે

બહુપત્નીવૃત્તવાળા તે જમાનામાં, તથા આવડા મોટા સામ્રાજ્યના ભાવનાશાળી અને શૂરવીર રાજાને અનેક રાણીઓ હોય તે સમજી શકાય તેવું છે. તેની અનેક રાણીમાની કેવળ ત્રણથી ચારની ઓળખ તથા નામ જણાયા છે. (૧) એક સિંહલ–મલયદેશની રાજકન્યા મલયવતી (૨) બીજી કલિંગદેશની કલિંગસેના, અને (૩) ત્રીજી દક્ષિણાપથની, તેનો પ્રદેશ કે નામ આપવામા આવ્યા નથી ઉપરાંત જાણવામાં આવ્યુ છે કે "કુતલ રાજ્યમૈત્રી અને રાજનીતિની દૃષ્ટિએ લગ્નગ્રંથીથી અનેક પ્રદેશ સાથે બધાયો હતો" એટલે અનેક દેશો તેણે જીત્યા હતા તેમાના કેટલાકની કુંવરીઓને તે પરણ્યો હોવો જોઈએ. જૈન સાહિત્યગ્રંથો ઉપરથી સમજાય છે કે તેને ચદ્રલેખા નામે સ્ત્રી પણ હતી. જ્યારે પૌરાણીક ગ્રંથોમાં જણાવાયુ છે કે તેની પટરાણીનું નામ મલયવતી હતુ. એટલે જો પેલી પદ્મિની ચદ્રલેખાને સર્વ રાણીઓથી શ્રેષ્ઠ ગણવામા આવે તો સંભવ છે કે તે જ પટરાણી હોય અને તેનું બીજુ નામ મલયવતી પણ હોય. વળી જ. આ હિ રી. સો પુ ૨, ભાગ ૧ પૃ. ૬૬મા રાજા હાલને સિંહલપતિ સીતામેઘ અને તેની ગાધર્વ રાણી નામે શશશ્રીની પુત્રી લીલાવતી વેરે પરણ્યાનુ જણાવાયુ છે સભવ છે કે ઉપરમાં જેને મલયવતી કહી છે તે જ આ લીલાવતી હશે (મ–લયવતી ને લીલાવતી તરીકે વંચાઇ ગઈ હશે). તેને પુત્રો કેટલા હતા તેની સંખ્યાનો નિર્દેશ થયેલો વાચવામા આવ્યો નથી, પરન્તુ સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે તેની પાછળ ગાદીએ આવનાર તે જ્યેષ્ઠપુત્ર જ હોય. તે ગણત્રીથી નં. ૧૯ વાળા મતલકને જીવત પુત્રોમા જયેષ્ઠ કહેવાય સિવાય વધારે હોવાનુ પણ સંભવિત છે. અને પોતે ૮૦–૯૮ વર્ષની ઉમરે મરણ પામ્યો હોવાથી સ્વાભાવિક કલ્પના કરી શકાય છે કે મતલક પણ મોટી–લગભગ ૬૦ ઉપરની–ઉમરે જ ગાદીએ આવેલ હશે. તેમજ તેણે કેવળ આઠ-વર્ષનું

રાજ્ય ભોગવ્યું હોવાથી આપણે દોરેલ અનુમાન સત્ય હોવાનું પણ ઠરે છે. આ પ્રમાણે તેના કુટુંબનો પરિચય જાણવો. હવે તેનાં નામ અને બિરૂદોનું વિવેચન કરીશું

તેનાં પ્રસિદ્ધ બિરૂદો, રાજા હાલ, અથવા હાલ વિક્રમાદિત્ય, શાક અને રાજા શાલીવાહન હોવાથી તેની ઓળખ ને સમજૂતિ આપવા જરૂર રહેતી નથી છતાં ઉપરના પરિચ્છેદે પ્રસંગવશાત માહિતી અપાઇ છે. ઉપરાંત પુરાણોમાં તેને કુન્તલ અથવા કુન્તલશાતકર્ણિ અને વિક્રમશક્તિ નામે પણ ઓળખાવ્યો છે. આને લગતા પૌરાણિક અવતરણો પૃ. ૨૦૨ થી ૨૦૭ સુધીમાં ઉતારીને તેને લગતી ચર્ચા કરી બતાવી છે એટલે પુનરુચ્ચારની જરૂર નથી. સાહિત્યિક બિરૂદો સિવાયના, શિલાલેખો અને સિક્કાઓમાં જે જણાયા છે તે આ પ્રમાણે છે. વિલિવાયકુરસ, પુલુમાવી, વાસિષ્ટપુત્ર શાતકર્ણિ, દક્ષિણાપથેશ્વર, શક્તિકુમાર અને મહાહકુસિરિ આમાંના પ્રથમ ત્રણની સમજુતિ પૃ ૨૨૪ ઉપર અને દક્ષિણાપથેશ્વરની માહિતી પૃ ૨૨૧ ઉપર આપી દીધી છે હવે બાકી બે રહ્યાં શક્તિકુમાર અને મહાહકુસિરિ; તેને લગતુ વિવેચન પંચમ પરિચ્છેદે લેખ નં ૧ અને ૮ માં અપાયુ છે ત્યાં આવેલી બીજી વિગતો સાથે સંબંધ ન હોવાથી નુકતેચીની કરીશુ નહીં. અત્ર માત્ર એટલુ જ જણાવીશુ કે તેમાં વિદ્વાનોએ જૈના વિશે ઇશારો કર્યો છે, જૈન સાહિત્યનો હવાલો આપ્યો છે, અક્ષરોના ફેરફારો થવા વિષે નિયમો બતાવ્યા છે તથા છેવટે નામની મેળવણી કરી આપી છે, તે વર્ણનવાળી વ્યક્તિ સમજી શકાય છે કે રાજા હાલ–શાક–શાલિવાહન છે.

આ વંશના ૨૦–૨૧ રાજાઓમાંથી નં ૪, ૭ અને ૧૮ નંબરવાળાઓના રાજ્યો ૫૦ વર્ષ ઉપર ચાલ્યા હોવાથી તે ત્રણનો એક વર્ગ જુદો બનાવ્યો છે વળી તેમાંના નં ૪ અને ૭ ના વર્ણન આલેખતી વખતે

તેની મુખ્ય વિશિષ્ટતાઓ

તેના રાજ્યની જે કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ હતી તેનુ દર્શન કરાવ્યુ પણ છે સાથે સાથે તે બન્ને રાજાઓને અંગે જે ખાસ એકેક વિશિષ્ટતા હતી તે ઉપર ખાસ લક્ષ પણ દોરવામાં આવ્યું છે. તે નિયમને અનુસરીને તે વર્ગના આ છેલ્લા ભૂપતિ નં. ૧૮વાળાની જે વિશિષ્ટતાઓ છે, તેનો ખ્યાલ અત્રે આપીશું પહેલી વિશિષ્ટતા એ છે કે, આ વર્ગના ત્રણેમાં પણ લાંબામાં લાંબુ શાસન આ નૃપતિનુ છે. ઉપરના બેનો=પ્રત્યેકનો રાજ્યકાળ ૫૬ વર્ષનો હતો જ્યારે આ ત્રીજાનો, તે આંકડા ઉથલાવીને લખતાં ૬૫ વર્ષ આવે તેવડો દીર્ઘકાલીન હતો. બીજી વિશિષ્ટતા એ છે કે તેનો જન્મ દૈવી સંયોગમાં થયો છે જેને લગતા વર્ણનના ઉતારા પૃ ૨૦૨થી આગળ લખવામાં આવેલ છે. ત્રીજી એ છે કે પોતે સાહિત્ય શોખીન હોવા ઉપરાંત કવિ પણ હતો. અને કહેવાય છે કે ગાથાસપ્તતિ નામનો ગ્રંથ રચનાર આ રાજા પોતેજ હતો સામાન્ય રીતે પંડિતોને અને સાક્ષરોને પોષવા તથા વિદ્યાને ઉત્તેજન આપવુ, તે રાજધર્મનુ એક અંગજ લેખાય છે આ પ્રમાણે વિક્રમાદિત્ય, ભોજદેવ, યશોવર્મન આદિ અનેક રાજાઓએ પોતાના રાજદરબારે પ્રાચીન સમયે પંડિતોને પોષ્યાના, દેશ પરદેશના વિદ્વાનો વચ્ચેના થતા વાદવિવાદોમાં પ્રમુખસ્થાને બેસીને નિર્ણય આપ્યાના, અને છેવટે મહાનંદ–નવમાનંદ જેવાએ વિદ્યાપીઠો સ્થાપીને આમ પ્રજાને બનતી રીતે સંસ્કારી બનાવી ઉચ્ચગામી બનાવવાના, પણ દૃષ્ટાંતો ઇતિહાસનાં પાને ચડી ચૂકયા છે છતાં રાજવીએ પોતે જ ગ્રંથકાર તરીકે આગળ પડીને નામના કાઢી હોય તો આના જેવો, કે સપ્તશતી અને સુડાબહોતેરીના કર્ત્તા રાજા ગર્દભીલ વિક્રમાદિત્ય જેવો, રડયોખડયો માત્ર એકાદ જ દાખલો નીકળી આવશે. ચોથુ એ કે તેણે દિલ્હી બહાર દક્ષિણે જઇને સિંહલદ્વીપ ઉપર પણ જીત મેળવી હતી પ્રાચીનકાળના આખા ઇતિહાસમાં તેમાયે જે સમય આપણે ગ્રહણ કર્યો છે તે હજાર કે અગિયારસો વર્ષમાં–કેવળ બે ભૂપતિઓએ જ સિંહલને જીતી લીધો દેખાય છે. પહેલો રાજવી હતો શિશુનાગવંશી મગધપતિ રાજા ઉદયાશ્વ અને બીજો છે આ શતવાહનવંશી આંધ્રપતિ રાજા હાલ; અને આ બેમાં પણ રાજા હાલને શીરે વિશેષ યશ અર્પવો

પડે છે. તે એટલા માટે કે, ઉદયાશ્વ પોતે લશ્કરની સરદારી લઈને સિંહલ ઉપર ચડાઇ નહોતો લઇ ગયો, જ્યારે રાજા હાલ ખુદ પોતે ચઢાઈ લઇ ગયો હોય એમ સમજાય છે. આ કારણને લઇને ભલે વિસ્તારની દૃષ્ટિએ, ઉદયાશ્વ, નંદિવર્ધન કે ચંદ્રગુપ્ત કરતા રાજા હાલનું રાજ્ય ક્યાય નાનુ હતુ છતા, દક્ષિણાપથેશ્વરનુ ઉપનામ રાજા હાલને એકલાને જ લગાડાય છે ઉપર વર્ણવેલી ચાર વિશિષ્ટતાઓમાની, ત્રીજી–ચોથીને લીધે પણ તેનુ નામ જો કે આગળ તરી આવે તેવું ગણાય છતા, અમારી માન્યતા જેનો નિર્દેશ હવે કરીએ છીએ તે પ્રમાણે, તેનુ નામ તો સર્વ કરતા મોખરે મૂકવા યોગ્ય ગણાતુ રહેશે તેનુ નામ શાતવાન, શાલિવાહન લેખાતુ હોઈ ને, તેની સાથે શક શબ્દ જોડી, જે શકશાલિવાહન નામનો સંવત્સર હિંદના કેટલાક ભાગમા પ્રચલિત થયો છે, તેને અંગે અમારા આ કથનનો ઇસારો છે. કોઇ રાજાના જીવન સાથે સંબંધ ધરાવતા અમુક કાર્યને લીધે, તેના રાજ્યના આદિ કે અંતના વર્ષ સાથે જોડીને તેના નામનો સંવત્સર પ્રચલિત થાય તે તો સહજ સમજી શકાય તેમ છે અને વાસ્તવિક પણ છે, પરંતુ ઈ સ ૭૮થી પ્રારંભ થતા લેખાતા શક સંવત્સરના વર્ષને, આ રાજા હાલના રાજ્યકાળના આદિ કે અંત સાથે કોઈ પણ જાતનો સંબંધ ન હોવા છતા, તે સંવત્સરના પ્રણેતા તરીકેનો યશ તેને ફાળે ચઢાવી દેવાય તે એક અહો-ભાગ્ય જ લખાય ને! આ સ્થિતિમાં અનેક સંવત્સર પ્રવર્તકો કરતાં પણ આનો નંબર એકદમ અગ્રપદે મૂકનો રહે છે. આને લગતો વિશેષ અધિકાર આગળ ઉપર આવવાનો છે જેથી અટલો નિર્દેશ કરીને જ અત્ર આપણે અટકીશું. આ પ્રમાણે તેના રાજ્યની પાંચ વિશિષ્ટતાઓ જે અમારી નજરે ચડી ગઈ તે વાચકવૃંદ સમક્ષ ધરી બતાવી છે

પૃ ૨૨૧ ઉપર નં. ૧૭ ને દક્ષિણાપથપતિ તેમજ નં ૧૮ ને દક્ષિણાપથેશ્વર શા માટે કહેવામા આવ્યા છે તેની વિગત સમજાવતા, તેમજ

તેનો રાજ્યવિસ્તાર તથા તે સંબંધી અન્ય માહિતી શિલાલેખ નં. ૧૩મા રાણી-બળશ્રીએ નં. ૧૭ ના રાજ્ય વિસ્તારની ભીતરમા આવી જતા પ્રદેશનાં અને પર્વતોનાં નામો આપ્યા છે. તે ઉપરથી નં ૧૭ અને ૧૮ના રાજ્યનો સંક્ષિપ્ત અને ઉડતો ખ્યાલ આવી જાય છે જ. એટલે અહી તે ન લખતાં, જે કાઇ વિશેષ જાણવા યોગ્ય છે તે સમજાવીશું.

નં ૧૭ કરતા નં ૧૮નો વિસ્તાર વિશેષ હતો એ નિર્વિવાદ છે જ, કેમકે નં ૧૮ વાળાએ મલય જેવો દક્ષિણહિંદનો અને સિંહલ જેવો હિંદની દક્ષિણે પણ હિંદની બહાર આવેલ, એવા મુલકો ઉપર પ્રભુત્વ મેળવ્યુ હતુ. પરંતુ નં ૧૮ ને લગતા જે પૌરાણિક ગ્રંથોના ઉતારા આપણે પૃ ૨૦૨થી૨૦૭મા આપી ને છેવટે પૃ ૨૦૭ ઉપર જે બાર મુદ્દાઓ સારરૂપે કાઢી બતાવ્યા છે તેમા સાતમો મુદ્દો રાજા શતકર્ણિને અવંતિમા સ્મારક ઉભો કરતો બતાવ્યો છે. બીજી બાજુ આપણે નં ૭ વાળા શાતકરણિના રાજ્યવૃત્તાંતે એમ બતાવી ગયા છીએ કે, આખા શાતવહનવંશી રાજાઓમાથી અવંતિ જીતી લીધાનુ માન, જો કોઈ પણ રાજાને ફાળે જતુ હોય તો તે કેવળ આ એકને જ છે. જેથી શંકા ઉઠે છે કે, પૌરાણિક ગ્રંથમા આપેલુ આ સઘળું વર્ણન કાં નં. ૧૮ને બદલે નં ૭ને લાગુ ન પાડી શકાય? કેમકે બન્ને જણા વાસિષ્ઠપુત્ર છે, તેમ પુલુમાવી પણ છે. વળી પચાસ ઉપરાંત વર્ષના રાજ્ય ભોગવ્યાં છે, તેમ પરાક્રમી અને મશહુર પણ છે આવી અને આ ઉપરાંતની વિગતો બન્નેને લાગુ પડે તેવી સામાન્ય છે. તે પ્રશ્નનુ સમાધાન કરવા માટે થોડીક ઝીણી બાબતો તપાસી જવી પડશે. ખરી વાત છે કે બન્નેએ ઉત્તરહિંદમાં (વિંધ્યાચળ પર્વતની ઉત્તરે) પ્રવેશ કર્યો છે જ. એટલું જ નહીં પણ અવંતિપ્રદેશમા બન્નેએ ધાર્મિક સ્મારકો પણ ઉભા કરાવ્યાં છે. (તેમાં શુ શુ તફાવત છે તે આપણે આગળ ઉપર નં. ૧૮ની ધાર્મિક વૃત્તિવાળા પારિગ્રાફમા જણાવવાના છીએ) પરંતુ રાણીબળશ્રીના લેખ ઉપરથી સમજાશે કે, જેના સ્થાનો નક્કી નથી કરાયાં તે સિવાયના, ઉત્તરહિંદમા ગણી શકાય તેવા દેશોમા સુરાષ્ટ્ર, આકર, અવંતિ અને વિદર્ભ તથા

પર્વતોમા પારિપાત્રના નામો પણ ગણાવ્યા છે, જે સર્વ તેના પુત્ર અને પૌત્રના સ્વામીપણામા હતા ઉપરાત પુરાણગ્રથના વર્ણનથી જણાય છે કે ન ૧૮વાળાએ કાશ્મિર અને સિધ સાથે પણ સબધ બાધ્યો હતો આ પ્રમાણે કેવળ ભૂમિપ્રત્યેના જ નામમાત્રનું અવલોકન કરીશું તો પણ તારવી કઢાશે કે, ન ૭ વાળાને સુરાષ્ટ્રની ભૂમિ ઉપર પગ મૂકવાનુ પણ કદાપિ બન્યુ નથી. કેમકે લાટ અને સુરાષ્ટ્ર તે સમયે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનને તાબે હતા, અને તેની સાથેના કલિગની લડાઇમા પોતે હારી જવાથી ખડિયો બન્યો હતો જ્યારે સુરાષ્ટ્રની ભૂમિઉપર ન ૧૮વાળાએ ગર્દભીલવશી શકારિ વિક્રમાદિત્ય સાથે તે તીર્થભૂમિ ઉપર જઈ અનેક ધર્મકાર્યો કર્યા છે. આ પ્રમાણે પુરાણ અને જૈનસાહિત્યના કથનને પરસ્પર મજબૂતી મળતી દેખાય છે વળી કાશ્મિર જેવા દેશ ઉપર પણ ગર્દભીલવશી રાજાઓની સત્તા જામવા પામી હતી, અને આ શતવહનવશીઓને ગર્દભીલવશીઓ સાથે જે મિત્રાચારીની ગાઠ લાધી હતી તેને લીધે તેઓ કાશ્મિર સુધી લટાર મારી આવ્યા હોય તો તે બનવા જોગ છે. જ્યારે ન. ૭ ના સમયે કાશ્મિરનો પ્રદેશ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનને તાબે હોવાથી તેની સામે માથું ઉચકી શકે તેવુ હતુ જ નહી એટલે સાબિત થાય છે કે ન ૭ વાળાને કાશ્મિર સાથે કોઈ પ્રકારનો સબધ જ નહોતો. આ પ્રમાણે ભૂમિ સબધી પ્રશ્નો વિચારતા, જેમ સર્વ કથન ન ૧૮ને જ લાગુ પડતુ દેખાય છે, તેમ દેવીજન્મની હકીકત, માતાપિતાના નામ, ગુણાઢ્ય કવિનું સમકાલિનપણુ, નવનગર–નવનર સ્વામી તરીકે શિલાલેખમા પ્રગટ થયેલ હકીકત ઇ ઇ. અનેક બાબતો પણ ન. ૧૮ની તરફેણમા જ લખાયાનુ સાબિત કરી શકાય તેમ છે. એટલે હવે નિર્વિવાદિતપણે સિદ્ધ થઇ ગયુ સમજવુ, કે અવતિમા સ્મારક ઉભુ કરાયાની હકીકત ન ૭ અને ન ૧૮ બન્નેને લાગુ પડતી હોવા છતા, આખુયે વર્ણન સમગ્ર રીતે તો ન ૧૮ ને જ વધારે બંધબેસતુ થઈ જાય છે.

ન ૧૭વાળાને જે પ્રદેશ વારસામા મળ્યો હતો અને તે પાછો ન ૧૮ને મળવા પામ્યો હતો તે શિલાલેખ ન ૧૩ ઉપરથી સિદ્ધ થઈ ગયુ છે. તે ઉપરથી સમજાય છે કે મૈસુર રાજ્યની દક્ષિણહદ અત્યારે જે ગણાય છે, અથવા તો જ્યા સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના શિલાલેખો ઉભા છે ત્યા સુધીનો મુલક જ તેમને મળ્યો હશે એટલે જેને મલય–મલબાર કહેવાય છે તે તથા તેની દક્ષિણનો ત્રિકોણાકાર પ્રદેશ કે જે પાડ્યા રાજ્ય તરીકે ઈતિહાસમા ઓળખાવાયુ છે તેનો કેટલોક ભાગ તથા હિંદની દક્ષિણે આવેલ સિંહલદ્વીપ આટલો મુલક ન. ૧૮વાળાએ, પુરાણીકગ્રથોમાથી ઉપલબ્ધ થતી બાતમી પ્રમાણે તથા જ આ હી. રી સો. મા થયેલ નોધ પ્રમાણે (જુઓ આગળ પાને) સ્વપરાક્રમે મેળવ્યો લાગે છે. જોકે, આ પ્રદેશ ઉપર ચડાઇ લઈ જવાના કારણમા રાજકીય કરતા ધાર્મિક તત્ત્વ જ વધારે હોવાનું પુરાણીક હકીકત ઉપરથી ખુલ્લુ દેખાય છે (વિશેષ હકીકત ધાર્મિક પ્રવૃત્તિના પરિચ્છેદ જુઓ). આ જીત તેણે પોતાના રાજ્યના ૧૯મા વર્ષે કે તે પૂર્વે એકાદ વર્ષે મેળવી લાગે છે. તે ઉપરથી તેને દક્ષિણાપથેશ્વરનુ ઉપનામ જોડાયુ છે (જુઓ લેખ ન ૧૩) એટલે તેનો સમય આપણે ઇ. સ પૂ ૨૮ની લગભગનો નોધીશુ.

શિલાલેખ ન ૧૪ જે તેના રાજ્યના ૨૨મા વર્ષનો લેખાવાય છે તેમા તેને 'નવનરપતિ' તરીકે ઓળખાવ્યો છે. એટલે તેનો સમય ઈ સ પૂ ૨૫નો ગણાશે

નવનરસ્વામી અને સાહિત્ય શોખ

લેખમાં શબ્દ ચોખ્ખે ચોખ્ખા નવનરપતિ હોવા છતા તેને નવનગર પતિ એટલે નવા શહેરનો સ્વામી એવો અર્થ ઘટાવવામા આવ્યો છે. કહેવામા આવ્યુ છે[૨] કે, Navanara another name of Paithan= પૈઠણનુ બીજુ નામ નવનર (છે); એક બીજા લેખકે

(૧) જ. બો. બ્રા, રો. એ. સો. નવી આવૃત્તિ પુ. ૩ પૃ. ૭૫.

(૨) જ. બો. બ્રૅ. રો. એ. સો. પુ, ૯, પૃ ૨૩૯ ડૉ. ભાઉદાજીનો લેખ,

જણાવે છે કે "Padumavi is called Narvar swami (a new king) & he has also the title of the Swami of Benakataka= પદુમાવીને નરવરસ્વામી (નવો રાજા) કહેવાય છે અને તે ઉપરાંત બેનાકટકના સ્વામીનુ બિરૂદ તે ધરાવે છે" આ પ્રમાણે જે કાલ્પનિક ઘટના ઉભી કરાઈ છે તે આપણે લેખ ન ૧૪ના વર્ણનમા જણાવી દીધી છે. પરતુ ત્યા આપેલી સમજુતિ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે નવનર એટલે "રાજદરબારને શોભાવે તેવા નવની સંખ્યામાં મહાપુરુષો" તેના આશ્રયે આવી ગયા હતા અથવા તો ઉભા કરવામા આવ્યા હતા આ પ્રમાણે તે નવ પુરૂષોનો પોષક હોવાથી નવનરસ્વામી કહેવાતો હતો. મતલબ કે તેણે પોતાની પ્રવૃત્તિ ઈ સ. પૂ ૨૫ મા સાહિત્ય તરફ વાળી હતી. અથવા આપણે કહી શકીએ કે સિહલદ્વીપની જીત ઈ. સ પૂ ૨૮ માં સંપૂર્ણ કર્યા બાદ, પોતે સાહિત્ય તરફ ચિત્ત વાળ્યું હતું અને ત્રણેક વરસમાં તે એટલે સુધી આગળ વધ્યો હતો કે પોતાને ત્યાં, વિદ્યાના વિધવિધ ક્ષેત્રે સારી પ્રતિષ્ઠા ધરાવતા નવ વિદ્વાનો મેળવી શકયો હતો જેને લીધે તેની કીર્તિ દિગતવ્યાપી બનવા પામી હતી. જેથી તેની દાદીમાએ શિલાલેખમા ઉચ્ચાર્યા પ્રમાણે તે નવનરસ્વામિ તરીકે ઓળખાવા માડ્યો હતો. તેમજ જૈનસાહિત્ય ગ્રથમા[3] પણ લખાયુ છે કે, શાલીવાહને પ્રાકૃત ગાથાઓનો એક પ્રખ્યાત ગ્રથ રચ્યો છે. જૈનો એને પોતાના ચાર (વિક્રમાદિત્ય, શાલિવાહન, મુજ અને ભોજ) વિદ્વાન ગણનઓમાં ગણના કરે છે. તથા જૈનસાહિત્ય સંશોધક પુ. ૩, ભાગ બીજો, પૃ. ૧૭૧મા પણ તેની સાહિત્યપોષક વૃત્તિ સબધી ઠીકઠીક ઉદ્‌ગારો કાઢ્યા છે વળી અર્લી હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયાના મશહુર ગ્રથકર્તા મિ. વિન્સેન્ટ સ્મિથ[4] કહેછે કે, The authology of erotic verses (Saptasati) professes to be the composition of Hāla and is ascribed by tradition to Salivahan, another form of Satavahan= પ્રેમવિષયક (સપ્તસતિ નામે) જે કાવ્યનો ગ્રથ છે તે રાજા હાલની પોતાની કૃતિ હોય એમ કહેવાય છે, અને લોકવાયકા પ્રમાણે તે શાલિવાહન અપર નામ શાતવહનને નામે ચડાવાઈ છે; વળી બીજા લેખકે[5] એવી નોધ કરી છે છે કે That Hāla by virtue of his political greatness as well as literary merits=રાજા હાલે જે રાજકીય મહત્તા તથા સાહિત્યમાં પ્રવિણતા મેળવી હતી તેને લીધે Hāla is thus not only a great patron of letters but also a warrior who defeated the Sinhalese= રાજા હાલ આ પ્રમાણે વિદ્વાનોને મહાન આશ્રય આપનાર જ કેવળ હતો એમ નહી પરતુ એક સારો યોદ્ધો પણ હતો જેણે સિંહાલીઓને પરાજીત કર્યા હતા. ત્યારે એક અન્ય લેખક તે સપ્તશતિ વિશે એમ અભિપ્રાય[6] ધરાવે છે કે It is possible that the collection is due to some court's poet but is known as the work of Hala=સભવિત છે કે તે (આખોય) સંગ્રહ કોઈ રાજકવિએ કર્યો હશે પણ તેને હાલ (રાજા)ની કૃતિ તરીકે પીછાનવામા આવ્યો છે. મતલબ કે કેટલાકના મતે, તે ગાથાસપ્તતિ-સપ્તસતિ નામના ગ્રથનો રચયિતા રાજા હાલ પોતે છે જ્યારે કેટલાકના મતે, તે ગ્રથનો કર્તા કોઇ તેનો રાજકવિ છે. આ પ્રમાણે જુદા જુદા વિદ્વાનોની માન્યતા છે. છતાં તે ગ્રથની રચના તથા સમય સાથે જરૂર તેને કોઈને કોઈ પ્રકારનો સબધ હતો એટલું તો નિર્વિવાદ છે જ.

બુદ્ધિપ્રકાશ (ધી ગુજરાત વર્નાકયુલર સોસાઇટીનું

(૩) જૈનીઝમ બાઇ ગ્લેઝેનેપ્સ, ટ્રાન્સલેટેડ બાય જૈનધર્મ પ્રસારક સભા (ભાવનગર પૃ. ૬૪).

(૪) જુઓ ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૨૦૮.

(૫) જ. આ હી. સો. પુ. ૨. ભાગ ૧ પૃ. ૬૫

(૬) જ. બો. બ્રં. રો. એ. સો. (નવી આવૃતિ) પુ. ૩. પૃ. ૫૭.

મુખપત્ર) પુ ૮૨ અ. ૧, પૃ ૪૮ થી ૫૫માના પૌરાણિક ગ્રથના આધારે લખાયલા એક લેખના પાચેક ઉતારા અમે પૃ ૨૦૨ થી ૨૦૭ સુધી ટાકયા છે તેમાથી

રાજા હાલ અને કુતલની ઓળખ

એકદમ છેવટે બાર મુદ્દાઓનો સાર કાઢીને બતાવ્યો છે કે રાજા વિક્રમાદિત્ય શાલિવાહનનુ જ બીજુ નામ કુતલ હતુ. એટલે કે પુરાણ ગ્રથ પ્રમાણે શાલિવાહન રાજાનું નામ કુતલ હતુ એમ સિદ્ધ થાય છે જ્યારે જૈન સાહિત્ય ગ્રથોના વર્ણન ઉપરથી એવો ધ્વનિ નીકળે છે કે કુતલ રાજા શાલિવાહન જેવો પરાક્રમી ખરો પરતુ તેનો સમય શાલિવાહન પછી છે તુરતજ પાછળ છે કે આતરો મૂકીને છે તે સ્પષ્ટ થતુ નથી પરતુ શાલિવાહન અને કુતલ બન્ને ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિ છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે, આ બન્ને વિચારોનુ સમાધાન નીચે પ્રમાણે કરાય છે.

પુરાણિક ઉતારામા પણ કયાય (એક અપવાદ છે, પણ તે સબળ નથી તેથી ગણત્રીમા લીધો નથી) ચોખ્ખુ તો લખેલ જ નથી કે કુતલનુ બીજુ નામ શાલિવાહન હતુ પરતુ વાકયોને અરસપરસ ગોઠવવાથી By rule of Axiom=સિદ્ધાતના નિયમોથી તે તથ્ય કાઢી શકાય છે, તે વાકયો જ અમે વાચકવૃદ પાસે તેની સ્વયવિચારણા માટે રજુ કરીએ છીએ. (પહેલુ અવતરણ)—વિક્રમાદિત્યના પિતાનુ નામ મહેન્દ્ર હતુ-(સોમદેવનો વિક્રમાદિત્ય તે કુતલ શાતકરણિ અને પુરાણમાનો મહેન્દ્ર બન્ને એક જ લાગે છે– આ વાકયને અપવાદ અને સશયાત્મકરૂપે ગણી આપણે બહુ આધાર લીધો નથી પરતુ નજરમા તો રાખ્યુ છે). કુતલની પટરાણી મલયદેશની રાજકન્યા મલયવતી હતી. (બીજું અવતરણ) રાજા કુતલના સમયે કવિ ગુણાઢયે બૃહત્કથામા જણાવ્યુ છે–મહેન્દ્ર અને સૌભદ્રાને ત્યા વિશલશાલ (વિક્રમશક્તિ) નામના પુત્રનો જન્મ થયો-(ત્રીજુ અવતરણ) વિક્રમશક્તિને ત્રણ મુખ્ય રાણીઓ–દક્ષિણાપથની, સિહલમલય અને કલિંગદેશની એમાં મલયવતી પટરાણી હતી—પોતાના રાજાની પ્રભુતા અને ચક્રવર્તી પદની કીર્તિને જવલત કરવા કવિ (ગુણાઢયે) રાજાને વિક્રમાદિત્યનુ બિરૂદ આપ્યુ હતુ (ચોથુ અવતરણ) સ્કન્દસ્વતી–તેનો પુત્ર મહેન્દ્ર (મૃગેન્દ્ર સ્વતિકર્ણ) શાતકર્ણિ અને તેનો પુત્ર કુતલ ઘણો જ પરાક્રમી (આ વાકય મરહુમ પડિત જાયસ્વાલનું છે તેમણે સશોધિત કરીને લખેલ છે જ્યારે ઉપર કૌંસમા આ પ્રમાણે જ બીડેલ વાકય સશાયાત્મક લખ્યુ હતુ હવે સમજાશે કે તે પણ બરાબર જ છે) (પાચમુ અવતરણ)-કવિએ પોતાના શૂરા રાજાને, આ સર્વ વાકયોને અરસપરસ ગોઠવવાથી તાત્પર્ય નીકળે છે કે, રાજા મહેન્દ્ર અને સૌભદ્રાનો પુત્ર કુતલ શાતકરણિ અને સમકાલીન કવિ ગુણાઢય, કુતલ પરાક્રમી હતો તેને ત્રણ રાણીઓ હતી ઈ ઈ., આ અવતરણોના બીજા કથનોમા કદાચ અતિશયોક્તિ માની લઈએ પરતુ આટલુ તો સત્ય જ છે કે કવિ ગુણાઢય રાજા કુતલનો સમકાલીન હતો કે જેણે કથાસરિત્સાગર નામનો ગ્રથ લખ્યો હતો. એટલે જેના સમકાલિન તરીકે કવિ ગુણાઢય પૂરવાર થાય, તે જ રાજા કુતલ અને તેમનો જ પ્રશસક કવિ ગુણાઢય થયો એમ નિર્વિવાદ પણે કહી શકાય. જૈનસાહિત્ય સશોધક પુ ૩ અ ૨, પૃ ૧૭૧મા જણાવાયુ છે કે "રાજાની વિદ્વત સભામા પાદલિપ્તસૂરિ (તરગવતી કથાના કર્તા) એક પ્રતિષ્ઠિત કવિ હતા વળી બૃહતકથાના કર્તા ગુણાઢય પણ આ હાલ રાજાના ઉપાસીત કવિ હતા આમનો પરિચય કુવલયમાળા કથાની પ્રશસ્તિમા આપ્યો છે. આ રાજા શાતવહન વશી કવિ હતો એમણે પ્રાકૃતગાથા કોશ અથવા ગાથાસપ્તતિ નામની કૃતિ રચી છે" આ અવતરણમાથી તો આપણે જોઇએ છે તે કરતા અનેક જાતના ખુલાસા મળી આવે છે અને સર્વ હકીકત તદ્દન સ્પષ્ટપણે જ કરી બતાવી છે એટલે કોઈ વાકયનો દ્વિઅર્થ ઉભો પણ થતો નથી જ. વળી જૈન સાહિત્ય ગ્રથની હકીકતમાથી નીકળતા સૂર પ્રમાણે જો કુતલ નામે વ્યક્તિ જુદી જ હોય તોયે તે રાજા હાલની પાછળ થયેલી ગણાય, નહી કે તેની પૂર્વે. અથવા ઉપર ટાકેલ પુરાણના શંસયદર્શક પહેલા અવતરણ પ્રમાણે કુતલને કદાચ વિક્રમાદિત્યના પુત્ર તરીકે લેખાવીએ તો તે વિક્રમાદિત્ય રાજા હાલની

તરત જ પાછળ નામાવલીમા દૃષ્ટિગોચર થવો જોઇએ પરતુ પુરાણિક નામાવલીમા તો (જુઓ પૃ ૨૬) રાજા હાલનો નંબર ૧૭ અને કુંતલનો નં ૧૩ મો મિ. પાર્જીટરે નોધ્યો છે. એટલે કે હાલ રાજા કરતા કયાય પુરોગામી જણાવ્યો છે. તેમ કોઈ અન્ય કુંતલને રાજા હાલની પાછળ થયેલ નોધ્યો જ નથી ભલે પુરાણિક નામાવળીમાનો અનુક્રમ સત્ય ન હોય, પરતુ કુંતલ એક જ થયો છે અને તે પણ રાજા હાલનો પુરોગામી છે–પશ્ચાત્ થયેલ નથી એટલુ તો ખરૂજને. આ સર્વ હકીકતથી સાબિત થાય છે કે રાજા કુતલ તે જ હાલ શાલિવાહન સમજવા કુતલને, શાલિવાહન પોતે જ ઠરાવવાને બદલે પુરાણીક નામાવલી પ્રમાણે પુરોગામી ઠરાવવામા માત્ર એક જ વાધો આવે છે, ત્યાં કુંતલને આઠ વર્ષ અને રાજા હાલને પાચ વર્ષ જ નોધ્યા છે જ્યારે આપણે શાલિવાહનને ૮ ને બદલે ૬૫ નોધી જઇએ છીએ કુતલ જેવા પરાક્રમી રાજવીને કેવળ આઠ વર્ષ જ રાજ્યાસન ભોગવવાનુ સુભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય તે બરાબર લાગતુ નથી. છતા અશક્યતો નથી જ કેમક કોઇને પણ પોતાની શુરવીરતા બતાવવાને કાંઈ લાંબોજ કાળ વ્યતીત કરવો પડે એવુ નિર્માણ નથી એમ તો લાંબા કાળવાળા ઉત્તરહિંદના ઇન્ડોપાર્થિઅન શાહેનશાહ અઝીઝ જેવા નિષ્ક્રીય જીવન ગુજારનારા પણ માલૂમ પડયા છે. તેમજ પરાક્રમી અને શુરવીર હોવા છતા અકસ્માતનો ભોગ થઈ શિશુનાગવંશી અનુરૂદ્ધ જેવા માત્ર બે ત્રણ વર્ષની જીંદગી માણીને અદૃશ્ય થઇ જતા પણ ઈતિહાસમા નોધાયાં છે. એટલે વર્ષની દીર્ઘતા સાથે શુરવીરતાને સંબંધ કહી ન શકાય. છતા પુરાણોમા જેમ રાજકાળની ગણનામા અનેક ઠેકાણે–લાખે દૂર ન જતા આ શાતવહન વંશની વંશાવલી જ જુઓને ! તેમા પણ આખો દશકોનો આકડો ઉડાડી નાખી ૨૨ ને બદલે ૨ અને ૫૬ ને બદલે ૬ નોધી અનેક ઠેકાણે–ભૂલો કરી છે તેમ કદાચ રાજા કુતલના કિસ્સામા પણ ૮ ને બદલે ૫૮ કે ૬૮ ન હોય અને કુતલના પિતા સ્વાતિકર્ણના કાળના ૮ જ ખરી રીતે હોય; પછી સ્ખલના તરીકે ૫૮માનો ૮ કુતલને નામે ચડાવી, બાકીનો પાચડો તેના પિતાના નામે કરાયો હોય. ગમે ત્યાં ગલતી થઇ હોય પરતુ રાજા હાલ–કુતલનુ રાજ્ય ક્રમમાં ક્રમ ૫૫ થી (બે પાચડાથી લેખી) માંડીને, ૬૮ સુધી (એક આઠનો આંક ને બીજો ૬નો મેળવીને) વધારેમા વધારે હોવો જોઈએ. (આ સમયના નિર્ણય માટે, વંશાવલીની શુદ્ધિની વિગતે જુઓ પૃ ૩૫ તથા પૃ. ૩૬ માં ટી. નં. ૪૮) આ પ્રમાણે રાજા કુતલ અથવા શાલિવાહન અને તેના રાજકાળની દીર્ઘતા વિશેની ચર્ચા જાણી લેવી.

રાજાહાલની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ અને ધર્મની સમજુતિ

વિદ્વાનોની માન્યતા એમ બંધાઈ ગઈ છે કે, શિલાલેખ કોતરવામા નિમિત્તભૂત રાજકીય દૃષ્ટિ જ હોવી જોઈએ અને તેથી સુદર્શન તળાવ બધાવવામા તેની પ્રશસ્તિ ઉપર મદાર બાંધી ચદ્રગુપ્ત મૌર્યના સમયે વસુલાતિ પદ્ધતિ કેવી હતી તે નક્કી કરી વાળ્યુ છે તેમજ નહપાણ અને રૂષભદત્તે નાશિક જીલ્લામા જે અનેક શિલાલેખો કોતરાવેલ છે તે પ્રાદેશિકજીતને રાજકીય સ્વરૂપ આપી, શાતવહનવંશીને ગાદીસ્થાન ફેરવવા પડયાનું તથા તેને અનુરૂપ સયોગ ઉભા કરવા માટે, નવનરસ્વામી શબ્દને નવનગર કે તેને જ મળતા શબ્દ માની લઇ, મૂળના રાજનગરની મરામત કરીને ફરી તેજ નગરે રાજગાદી લાવવાનું ઠરાવવુ પડયુ છે. આ સર્વ હકીકત, આગળ પાછળના ઇતિહાસની અજ્ઞાનતાને લીધે બનવા પામી છે આપણે કબૂલ કરીએ છીએ તે માટે આપણે કોઈનો દોષ કાઢતા પણ નથી. પરંતુ એટલું તો જરૂર જણાવવાનું કે સશોધનનો વિષય જ એવો છે કે પ્રથમમાં અનેક અનુમાનો કરાય અને પછીથી વિશેષ સામગ્રી ઉપલબ્ધ થતાં, તે અનુમાનો મજબૂત પણ બને અથવા તો ખોટા માલૂમ પડી ઉડી પણ જાય. આવી સ્થિતિમા, પ્રયત્ન કરનાર સંશોધકસામે જેવી તેવી ભાષા વાપર્યા કરવી તેમાં તો, ઉલટુ એવા શબ્દ વાપરનાર પોતેજ ઉઘાડો પડી જાય છે. શિલાલેખની વિગત કદાપી ખોટી ન જ ઠરાવાય માત્ર તેના લિપિ ઉકેલમા અથવા વિગતની સમજૂતિમાં ફેરફાર થઇને, અર્થનો અનર્થ નીપજી જાય છે એટલે જ

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, તેમ જ પ્રસંગોપાત્ત ચારે પુસ્તકમા સાબિત કરી ગયા પ્રમાણે, શિલાલેખોને રાજકીય દષ્ટિએ કોતરાવેલ ન ગણતાં, તેમા ધાર્મિક તત્ત્વ રહેલુ છે તે બુદ્ધિ ગ્રહણ કરીને, તેનો ઉકેલ શોધવો રહે છે. શાતવાહન વશના ઈતિહાસ વૃત્તાતે આ સ્થિતિ ખરી રીતે સમજાય માટે, તેને લગતા સર્વ શિલાલેખોને સગ્રહિત કરી, ખાસ બે (આ પુસ્તકે પચમ અને ષષ્ટમ) પરિચ્છેદે વર્ણવવામા આવ્યા છે

તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, જેમ યાત્રાએ જતા આવતા કે પુત્રજન્મના પ્રસગે કે અન્ય પ્રસંગે કે અન્ય સામાજીક કાર્ય નિમિત્તે દાન દેવાની રૂઢી હાલ દેખાય છે,તથા કોઈ રાજદ્વારીજીત મળતા તેની ખુશાલી દર્શાવવા કે લડાઈમા નીપજાવેલ હિંસક કાર્યો અંગે લાગેલ પાપના નિવારણ અર્થે પણ દાન દેવાતા દેખાય છે, તેમ જીવનના અંત સમયે દાન દેવાની પ્રથા પણ, અત્યારની પેઠે તે સમયે પણ પ્રચલિત હતી, એવુ રાજા ગૌતમીપુત્રના લેખ ન. ૮ ઉપરથી સમજાય છે આ પ્રમાણે અનેક કારણે દાન દેવાતા નજરે પડે છે અને તે દર્શાવનારી હકીકત શિલાલેખોમા કોતરાવાય છે.

શિલાલેખ ઉભા કરવામા પૂર્વ સમયે કેવળ ધાર્મિક દષ્ટિએ જ કામ લેવાતુ હતુ એમ ફરી એકવાર ઉલ્લેખ કરીને, હવે આગળ વધીએ; કે આ શાતવહનવશી રાજાઓનો ધર્મ કયો હતો।

નાશિક જીલ્લામાં આવેલા શિલાલેખોની વિગતોથી વિદિત થાય છે કે, પ્રથમ તે જીલ્લો તથા તેના સ્થાનો શાતકરણિના તાબામાં હતા અને નહપાણના જમાઈ રૂષભદત્ત અને પ્રધાન અયમે તે જીતી લઈ પોતાના કબજામા આણ્યા હતાં. આ ફેરફારીને શાતવહનવશીઓએ કલકરૂપ ગણ્યુ હતુ એટલે દાવ આવતા, શાતકરણિઓએ તે પ્રદેશ પાછો મેળવી લઈ લાગેલ કલંક ધોઇ નાખ્યું હતું આ હકીકત પૃ ૨૧૭ માં સમજાવાઇ ગઈ છે. લેખ નં ૭, ૮ અને ૩૬થી જણાય છે કે, પૂર્વ સમયે રૂષભદત્તે આપેલુ દાન નં. ૧૭વાળા ગૌતમીપુત્રે પોતાના નામે ફેરવાવી નાખ્યુ છે. આનો અર્થ એમ થાય કે તે બને પુરૂષો એક જ ધર્મના પણ હોય અથવા પ્રતિપક્ષી પણ હોય. પરતુ પ્રતિપક્ષી હોવા સભવ નથી, કેમકે દાન આપવાની વિગતમા બન્ને જણાએ રૂષિ-મુની અને તપસ્વીઓના હિતની જ વાતો કર્યા કરી છે, પછી કોઇએ શરીર રક્ષણ માટે કપડાં આપવાની તો કોઈએ શરીર પોષણ માટે ખોરાક પૂરો પાડવાની, એમ કોઇને કોઈ પ્રકારની તપશ્ચર્યા તથા સયમ રક્ષાર્થની સુશ્રુષા સબધી જ વિગતો પ્રગટ કરી છે કોઇએ પણ, એક જણે કરેલા દાનની વિરૂદ્ધમા જનારી કે ઉથલાવી નાખી, બીજા જ રસ્તે વાપરવાની સલાહ આપી નથી. વળી લેખનો સમય કોતરવાની-વર્ષ, ઋતુ, માસ દર્શાવતી-પદ્ધતિ પણ બતાવે છે કે, તેઓ વિધર્મી નહીં પણ એક જ ધર્મી હશે એટલે સિદ્ધ થયું કે નહપાણ ક્ષહરાટ, તેનો જમાઇ રૂષભદત્ત તથા શાતકરણિઓ એકજ ધર્મી હતા બીજી બાજુ સાચી-ભિલ્સાસ્તૂપમા[7] (જુઓ લેખ ન ૪) શાતકરણિનુ નામ સયુક્ત[8] થયેલુ છે વળી તે જ સ્તુપમા ચદ્રગુપ્ત મૌર્યસમ્રાટનુ[9] નામ પણ આવે છે. બન્ને કાર્યોમા ધર્માર્થે દાન દીધાની વિગત છે. એટલે સાબિત થાય છે કે, ચદ્રગુપ્ત મૌર્ય અને શાતકરણિ સ્વધર્મીઓ હતા ત્યારે ત્રીજી બાજુ પાછી એમ વિગત જાહેર થાય છે કે, ન ૧૮મા પુલુમાવી રાજા શાતકરણિએ (જુઓ લેખ ન ૧૦) કલિગપતિ ખારવેલે બધાવેલ મહાચૈત્ય-મહાવિજયને અંગે દાન દીધુ છે એટલે ખારવેલ અને પુલુમાવી પણ એક જ ધર્મી હોવાની ખાત્રી[10] મળે છે આ ત્રણે

(૭) ધ્યાન રાખવાનુ ક સાચી સ્તૂપ (Tope)ની વાત થાય છે. સાચી સ્તભ (Pillar)ની નહી સાચી સ્તભ અવતિપતિ શુંગવશી ભાગરાજાના સમયે પેલા તક્ષિલાના સૂબા એન્ટીશિયાલદાસે ઉભો કરાવી તેને અર્પણ કર્યો હતો. તેમા રાજકીય હેતુ સમાયેલો હતો (જુઓ પુ. ૩, પૃ. ૧૧૧). આ ઉપરથી સમજાશે કે સ્તૂપ અને સ્તંભ વસ્તુઓ જુદી છે સ્તૂપ તે ધાર્મિક સ્વરૂપ છે, સ્તભ તે રાજકીય સ્વરૂપ છે

(૮) આને લગતી વિગત આ પારિગ્રાફે આગળ જુઓ.

(૯) પુ ૧મા પૃ ૧૯૬ તથા પુ ૨મા જુઓ પૃ. ૧૯૧

(૧૦) જુઓ તૃતિય પરિચ્છેદ ટી ૧૨, ૧૩ તથા તેનું અસલ લખાણ

હકીકતનું એકીકરણ કરતા સાર એ થાય છે કે, નહપાણ ક્ષહરાટ, રૂષભદત્ત શક, ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય, રાજા હાલ–શાતકર્ણિ પુલુમાવી અને રાજા ખારવેલ આ પાચે એક જ ધર્માવલબી હોવા જોઇએ જેમ આ અનુમાન કે નિર્ણય શિલાલેખી હકીકતથી તારવી શકાય છે તેમ ઉપરમાના રાજાઓના જે સિક્કાઓ (પુ. ૨ના સિક્કાચિત્રો તથા વર્ણન) પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં કોતરાવેલ ચિહ્નો ઉપરથી પણ એ જ વિગત પુરવાર થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે શિલાલેખ અને સિક્કા ઉપરથી–એમ બને રીતે–જે હકીકત અરસપરસ સમર્થન કરતી માલમ પડે તે નિશ્ચયરૂપે જ આપણે માનવી રહે છે તેટલા માટે આ પાચે રાજાઓ, જેનુ વર્ણન અત્યારે ચાલી રહ્યુ છે, તે રાજા હાલ સિવાયના ચારેના વૃત્તાતોમા જેમ આપણે જણાવી ગયા છીએ તેમ તેઓ બધા જૈનમતાનુયાયી હતા છતા કિંચિદંશે પણ શકા રહી ગઈ હોય તો તેનુ નિવારણ કરવા હવે બાકી રહેલા રાજા હાલને લગતા જે બીજા કેટલાક વિશેષ પૂરાવા મળી આવ્યા છે તે આપણે આપીશુ.

આ રાજા હાલ વિષે લખતા જ. બો. બ્રં. રો એ સો પુ. ૯ પૃ ૧૪૩મા જણાવાયુ છે કે "That Shriman Satavahan repaired the Tirtha or sacred place (which cannot be made out without having the Prabhavak charita) and the Padaliptasūri established the standard=શ્રીમાન શતવહને તે તીર્થ અથવા પવિત્ર ધામનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો પ્રભાવક ચરિત સિવાય બીજેથી આ હકીકત મળી શકત નહી) અને પાદલિપ્તસૂરિએ ધ્વજ ચડાવ્યો હતો." એટલે કે શાલિવાહન હાલ રાજાએ જ્યારે તીર્થ (શત્રુંજય તીર્થ સબધી વર્ણન કરતા લખેલ છે તેથી તે શત્રુંજય સમજવાનો છે) નો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હતો ત્યારે શ્રી પાદલિપ્તસૂરિએ ત્યા આગળ કોઈક અથવા તેણે જ સમરાવેલ મંદિર ઉપર, ધ્વજદડનુ આરોપણ કરાવ્યુ હતુ મતલબ કે રાજા હાલ અને પાદલિપ્તસૂરિ બને સહસમયી હતા એટલુ જ નહિ, પણ બને જણાએ એક જ વખતે અમુક ધર્મક્રિયા કરાવવામા ભાગ લીધો છે. લેખકનુ કહેવુ એટલે દરજજે સાચું છે કે, પ્રભાવકચરિત્ર સિવાય આ હકીકત તેમને અન્ય ઠેકાણેથી મળત નહીં, કેમકે કથાગ્રંથના કર્તાનો સમય વિક્રમની બારમી સદીનો છે એટલે સૂત્રગ્રથોમાં તો તે હોવજ નહી અને સર્વ પ્રકારની હકીકત કાંઇ એક જ ગ્રથકર્તાએ લખવી જોઈએ એવો તો નિયમ હોઇ શકે જ નહી. જેથી હેમચદ્રાચાર્ય જેવાના ગ્રન્થોમા તે ન પણ લખાયલી સંભવે એમ તો હાથીગુંફાનો લેખ અને ખારવેલવાળી હકીકત, કોઇ સૂત્ર કે કથાગ્રંથોમાં પણ નથી, છતા તેને ખરા પ્રસગ તરીકે વર્ણવતો શિલાલેખ મળી આવેલ હોવાથી, હવે સત્ય તરીકે સ્વીકારવી પડે છેજ. મતલબ કે ગમે ત્યાંથી મળી આવતી હોય–પણ મળે તો છે જ ને. કાલ્પનીક તો નથી જ ને; અને તે પણ આઠસો વર્ષ ઉપર લખાયેલી છે; જ્યારે તે જ ગ્રંથમાં લખાયેલી અન્ય કથાઓને સ્વીકારી લેવાય, ત્યારે તેમા લખાયેલી રાજા હાલની જ કથા ન માની લેવાનુ કાંઈ કારણ છે? સિવાય કે તેની વિરૂદ્ધ જનારી હકીકત રજુ કરી શકતા હોઇએ તો. મતલબ કે આ જૈન ગ્રંથમા વર્ણવેલી હકીકતને જ્યાસુધી વિરૂદ્ધ પુરાવા નથી મળતા ત્યા સુધી તો સત્ય તરીકે જ લેખવી રહે છે. એટલે જ વારંવાર કહેવુ પડે છે કે, ભારતવર્ષની પ્રાચીનતા વિશે જ્યારે જ્યારે કોઈ પણ પ્રકારનુ લખવાનો કે જાણવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ત્યારે, જો તે સમયના કેવળ વૈદિક અને બૌદ્ધ એમ બે જ ધર્મના પુસ્તકો જોવાશે અને ત્રીજા જૈન પુસ્તકોનો અનાદર કરાશે તો કેટલીક હકીકતોનો એકતરફથી જ ખ્યાલ આવશે. અથવા જેમ આ કિસ્સામા રાજા હાલ વિશે બનવા પામ્યુ હોત, તેમ અનેક બાબતો તદ્દન અંધકારમા જ રહી જવા પામશે; અને આ પ્રમાણે એક તરફી વસ્તુ રજુ થતાં, મેળવાતી હકીકત અપૂર્ણ પણ રહી જાય કે વિકૃત સ્વરૂપે પણ ઉભી થઈ જાય, જે સ્થિતિ અમે આલેખાયલા આ પ્રાચીન ભારતવર્ષના ચાર–પાચ વિભાગના પ્રકાશનથી ખુલ્લે ખુલ્લી સાબિત થઈ જાય છે. તેથી જ અમારા આ પુસ્તક પ્રકાશને વિદ્વાનોને આશ્ચર્યમુગ્ધ બનાવી દીધા છે. રાજા હાલની ધાર્મિકવૃત્તિનુ આ એક ઉદાહરણ

પ્રકાશમાં આવ્યું તેવા પ્રકારની એક બીજી વસ્તુ પણ જૈન સાહિત્ય ગ્રથમાંથી જ પ્રાપ્ત થાય છે મજકુર લેખના લેખક ડૉ ભાઉદાજી આગળ જતા પૃ ૧૪૪માં લખે છે કે "In the Prabandha Chintamani of Merutungacharya and Chaturvinshati Prabandh of Rajshekhar, another celebrity better known as Nagarjuna in the Buddhist works, is stated to have been a contemporary of a Satavahan and Padaliptacharya = મેરૂતુગાચાર્યના પ્રબધ ચિંતામણી (ગ્રથમા) અને રાજશેખરના ચતુર્વિંશતી પ્રબધમા એક બીજી મહાન વ્યકિત કે જે બૌદ્ધ પુસ્તકોમા નાગાર્જુન તરીકે વધારે પ્રસિદ્ધ પામેલ છે તે (નાગાર્જુન) કોઈ એક સાતવાહન રાજા અને પાદલિપ્તાચાર્યના સમકાલીનપણે થયાનું જણાવ્યું છે." એટલે તેમના કથનનો સાર એ છે કે જે મહાપુરૂષ નાગાર્જુનનું વર્ણન બૌદ્ધ ગ્રથોમાં વારવાર આવે છે તે નાગાર્જુન, પ્રબધચિતામણી અને ચતુર્વિંશતિ પ્રબધમા જણાવ્યા પ્રમાણે કોઇએક સાતવાહન રાજા અને પાદલિપ્તાચાર્યના સમકાલીન હતા મતલબ કે નાગાર્જુન, પાદલિપ્તસૂરિ અને આ શાતવાહન રાજા, એમ ત્રણે જણા સમસમયી હતા. આ શાતવાહન રાજા અને પાદલિપ્તની વિશેષ ઓળખ ઉપરના પારિગ્રાફે અપાઈ ગઈ છે. એટલે શાતવાહન રાજા તે રાજા હાલ શાલિવાહન પોતે જ જાણવો; જેથી નાગાર્જુન, પાદલિપ્ત અને અને રાજા હાલ, તે ત્રણે સમકાલીન થયા ગણાય આ પાદલિપ્તસૂરિ એક રીતે નાગાર્જુનના વિદ્યાગુરૂ કહેવાય છે ગુરૂ પોતે જૈન હોવાથી એક સ્થાને સ્થિર વાસો કરી શકતા નહોતા. એટલે આ નાગાર્જુન પોતે ગૃહસ્થાવાસી હોવા છતાં, ગુરૂ પાસે વિદ્યાભ્યાસ કરવા નિમિત્તે તેમની સાથે દેશાટન અને પરિભ્રમણ કરતા હતા તેમ કરતાં કરતા એકદા, તેઓ (ગુરૂશિષ્ય) સૌરાષ્ટ્રમા આવેલ શત્રુજયે પધાર્યા હતા અને ઉપરમા વર્ણવેલ શત્રુજયોદ્ધારના અને ધ્વજદડ આરોહણના પ્રસંગે ઉપસ્થિત થયા હતા જેમ નાગાર્જુને પાદલિપ્તસૂરિ પાસે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો તેમ આ પાદલિપ્તે આર્યખપુટ[૧૧](સૂરિ) પાસે અભ્યાસ કર્યાનુ કહેવાય છે તે આર્યખપુટસૂરિ પણ આ અવસરે વિહાર કરતા કરતા, ત્યા શત્રુજયે આવી ચડયા હતા એટલે કે ખપુટસૂરિ (આર્ય ખપુટાચાર્ય), પાદલિપ્ત અને નાગાર્જુન, એમ ત્રણે જણા એકી વખતે શત્રુજય પાસે એકઠા થઈ ગયા હતા અને તે પ્રસંગે રાજા હાલે ઉપર નિર્દેષ્ટ કરેલ ધર્મકાર્ય કર્યું હતુ આ ઉપરથી એટલુ ફલિતાર્થ થાય છે કે, આ ચારે વ્યક્તિઓ એક બીજાની સમકાલીન છે ભલે સમવયસ્ક નથી, કેમકે આર્ય ખપુટાચાર્ય સૌથી વૃદ્ધ હતા.[૧૨] તેમનાથી નાના પાદલિપ્ત છે અને સોથી નાના નાગાર્જુન છે. સભવિત છે કે કદાચ પાદલિપ્તસૂરિએ બહુ નાની વયમાં જ—આઠ વર્ષની ઉમરે—દીક્ષા લીધી હતી અને તેમની તીવ્ર બુદ્ધિ તથા વિદ્યાશકિતથી રજીત થઈ ગુરૂમહારાજ શ્રી આર્યખપુટે, તેમની દશ વર્ષની ઉમરે જ આચાર્ય પદવી આપી દીધી હતી. આચાર્ય થયા એટલે સૂરિ પદાધિકારી બન્યા ગણાય. અને તે અવસ્થામા—કેટલા વર્ષે તે જણાયુ નથી—આ નાગાર્જુનનો તેમને ભેટો થયો હતો. એટલે સામાન્ય રીતે કલ્પી શકાય છે તેમ ગુરૂની ઉમર શિષ્ય કરતા મોટી હશે પરતુ ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે ગુરૂ, એવા પાદલિપ્તસૂરિએ જ્યારે અતિ નાની ઉમરમાંજ જૈનદીક્ષા ગ્રહણ કરી છે ત્યારે બનવાયોગ્ય છે કે કદાચ ગુરૂ અને શિષ્ય

(૧૧) આર્યખપુટસૂરિનું સ્વર્ગગમન મ. સં. ૪૮૪=ઈ પૂ ૪૩મા થયું છે. તેમની પાસે પાદલિપ્તસૂરએ અભ્યાસ કર્યો હતો. (નાગરી પ્રચારિણી સભાની પત્રિકા પુ. ૧૦ આ. ૪, પૃ ૭૨૩)=આપણે રાજા હાલનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૪૭ થી ઇ. સ ૧૭ નોધ્યો છે. એટલે સમજાય છે કે આર્યખપુટનું સ્વર્ગગમન, રાજા હાલનો રાજ્યાભિષેક થયા બાદ ચાર વર્ષે થયું છે આ સમયે હાલની ઉમર લગભગ ૨૦ વર્ષની છે જ્યારે આર્યખપુટનું આયુષ્ય ૭૦ વર્ષનું ગણાય છે. એટલે ઉમરમા આર્યખપુટ ઘણા વૃદ્ધ હતા તે સહેજે સમજાય છે.

(૧૨) ઉપરની ટીકા જુઓ. વળી આગળ પાનાની હકીકત સાથે સરખાવો.

(નાગાર્જુન) બન્ને સમવયસ્ક પણ હોય; અરે એથી કદાચ આગળ વધીને કહેવાય, તો એ પણ અસંભવિત નથી કે ગુરૂ કરતા શિષ્ય ઉમરમાં મોટા પણ હોય. કેમકે જાણવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે નાગાર્જુને નાનપણમા ઘણી ઘણી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી લીધી હતી અને આકાશગામિની વિદ્યા માટે તો, છેવટે મોટી ઉમરે જ પ્રયાસ કર્યો હતો મતલબ કે પાદલિપ્ત અને નાગાર્જુન વચ્ચે ગુરૂ શિષ્યનો સંબધ હોવા છતા, ઉમરના ભેદ વિશે કોઈ જાતની રજુઆત થઈ નથી કે પુરાવો મળતો નથી. વિશેષે કરીને એટલા માટે તે બન્યુ હોવાનુ કહી શકાય છે કે જ્યારે પાદલિપ્તસૂરિ પોતે દીક્ષા અવસ્થામા હતા ત્યારે નાગાર્જુન ગૃહસ્થાવસ્થામા હતા કેવળ વિદ્યાભ્યાસ અર્થેજ તે ગુરૂની સાથે ભ્રમણમાં જોડાયા હતા આ કથાનક ઉપરથી હવે સ્પષ્ટ સમજાશે કે નાગાર્જુન પંડિતની સાંસારિક સ્થિતિ તથા દરજ્જો કેવો હતો. બૌદ્ધગ્રંથોમાં નાગાર્જુન પંડિતને લગતી જે આખ્યાયિકાઓનું દર્શન કરાવાય છે તેની ખાત્રી પણ આ ઉપરથી કરી શકાશે આ ત્રણ (આર્યખપુટ, આર્યપાદલિપ્ત અને નાગાર્જુન) મહાપુરૂષ વિશે લખતા, હાર્ટ ઓફ જૈનીઝમના કર્તા જે. સ્ટીવન્સને પૃ ૭૭-૭૮ મા નીચેના ઉદ્દગાર કાઢી બતાવ્યા છે. "Two other events are supposed to have happened about this time B. C. 56; the defeat of the Buddhists in a great argument by famous Jaina controvertialist, an ascetic called Arya Khaput, who lived in Broach and the founding of Shatrunjaya, in the state of Palitana, (Shatrunjaya the Jains say was built by a monk), who had the power of rising through the air, and by a disciple of his, who had the power of creating gold. This fortunate junction of talents has resulted in one of the loveliest temple cities in the world–આ સમયે ઈ. સ. પૂ. લગભગ ૫૬માં અન્ય બે બનાવો બન્યાનું નોંધાયું છે વાદ કરવામાં નિષ્ણાત એવા પ્રખ્યાત જૈન સાધુ આર્યખપુટ, જે ભરુચમાં રહેતા હતા તેમણે વાદમા બૌદ્ધોને જીતી લીધા હતા અને પાલીતાણા રાજ્યમાં આવેલ શત્રુંજયની સ્થાપના, (જૈનોના કહેવા પ્રમાણે શત્રુંજય એક સાધુની કૃતિ છે) કરી હતી, જેમણે આકાશમાં ઉડયન કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી તથા તેમનો એક શિષ્ય જેમને સુવર્ણ સિદ્ધિ મળી હતી. બુદ્ધિ પ્રભાવના આ સુભાગ્ય યોગે, વિશ્વનું સૌથી સુંદર-મનોહર એવુ મદિરનગરમાંનું એક નીપજાવ્યું છે" મતલબ કે ઈ. સ. પૂ ૫૬ ની આસપાસ બે બનાવો બન્યા હતા એક જૈનાચાર્ય આર્યખપુટે બૌદ્ધોને વાદમા હરાવ્યા હતા અને બીજો, પાલીતાણા રાજ્યની હદમાં શત્રુંજયતીર્થની સ્થાપના થઈ હતી. આ શત્રુંજય તીર્થની સ્થાપના જૈનકથા પ્રમાણે, આકાશગામિની વિદ્યામાં નિષ્ણાત એવા ગુરૂ, અને સુવર્ણ સિદ્ધિમા હોશિયાર એવા શિષ્ય; એમ બન્નેના સુયોગ થવાથી, થવા પામી હતી અને જે મદિરનગરની રચના વિશ્વના સૌથી મનોહરમાં મનોહર એવા નગર તરીકે થઇ છે તે આ પ્રમાણે બન્ને વિદ્વાના સુયોગના પ્રભાવથી જ થવા પામી છે એમ સમજાય છે. આ કથન તદ્દન સ્પષ્ટ છે એટલે વિશેષ ખુલાસાની આવશ્યકતા નથી; પરંતુ વાચકવર્ગમાંના જે કોઈ જૈન સંપ્રદાયની કેટલીક આમન્યાથી પરિચિત ન હોય તેને માટે જણાવવાનું કે શત્રુંજય તીર્થની સ્થાપના કરવામાં આવી એમ જે લખાયુ છે તે 'હાર્ટ ઑફ જૈનીઝમ'ના લેખક પોતે વસ્તુસ્થિતિના બરાબર જાણકાર ન હોવાથી, ભાષાંતરકાર તરીકે આ શબ્દો લખી કાઢ્યા છે, બાકી તો ખરી સ્થિતિ એ છે કે, શત્રુંજયપર્વત અને તીર્થ તો ક્યારનાએ અસ્તિત્વમાં હતા જ પરંતુ એકાદ બે મદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાયાનો જ પ્રસંગ તે વખતે બન્યો હતો. પછી જીર્ણોદ્ધારને આ લેખકના કથન પ્રમાણે સ્થાપના કહો કે, જ. બોં. બ્રં. રો. એ. સો.ના ઉપરમા ટાંકેલ વાક્યના લેખક ડો ભાઉદાજીના કથન પ્રમાણે repaired=સમરાવ્યાનું કહો તે જુદી વસ્તુ છે છતાં એક સ્થિતિ જે બની છે તે રજુ કરી દઈએ. આ

વખત સુધી પાલીતાણા ગામ્ય કે ગામનું અસ્તિત્વ નહોતુ જ; તે વખતે તે પ્રદેશને સૌરાષ્ટ્ર નામથી જ ઓળખાતો હતો અને શ્રીનાગાર્જુને પોતાના ગુરૂ પાદલિપ્તસૂરિના માનાર્થે આ નગર શત્રુંજય પર્વતની તળેટીમા તે વખતે વસાવ્યુ હોવાથી તેનુ નામ પાદલિપ્તસ્થાન આપ્યુ હતુ પાદલિપ્તસ્થાન શબ્દમાથી ધીમે ધીમે પાલિસ્થાન થઈ ગયુ અને તેમાંથી અપભ્રંશ થતા પાલિસ્તાન, પાલિતાન અને છેવટે હાલનુ પાલિતાણા થવા પામ્યુ છે. મતલબ કે શત્રુંજયની તળેટીમા પાલિતાણા ગામ ઈ સ પૂ ૫૬ની આસપાસમા શ્રીનાગાર્જુને પોતાના ગુરૂ પાદલિપ્તસૂરિના બહુમાન તરીકે વસાવ્યુ હતું વળી એક મનોહર મદિરનગર તરીકે તેનો જે ઉલ્લેખ કરાયો છે તે વાકય પણ થોડોક ખુલાસો માગી લે છે. વિદ્વાન લેખકે જેમ માની લીધુ છે તેમ આ બે ગુરૂ-શિષ્યે પોતાની વિદ્યા-શક્તિથી તે મદિરનગર બનાવી નથી દીધુ ખરી રીતે જૈનસાધુથી તો નગર વસાવવા કે મદિર બધાવવા જેવી સાવદ્ય પ્રવૃત્તિમાં ભાગ જ લઈ શકાતો નથી પરતુ પડિત નાગાર્જુન ગૃહસ્થાવાસમા હોવાથી તે પોતે સર્વ કાંઈ કરી શકે છે એટલે જ ગૃહસ્થને શોભે તેવુ અત્ર જે કાંઈ પાદલિપ્તસૂરિએ કરાવ્યુ ગણવામા આવે છે તે ગુરૂભક્તિને અગે શ્રીનાગાર્જુને કર્યું હતુ એમ સમજી લેવુ. બીજી વાત એ છે કે, ત સમયથી જ શત્રુંજયતીર્થ મનોહર મંદિરનગર બની ગયુ હતુ એમ પણ, માની લેવાનું નથી તે સમયે તો કેવળ ગણ્યાગાંઠયા જ મદિરો હતા; પરંતુ તેમનુ અનુકરણ કરાતા કરાતા કાળ ગયે, એટલા બધા મદિરો બધાઇ ગયાં કે, વર્તમાનકાળે તેને મદિરનગર તરીકે ઓળખી શકાય તેવુ બની ગયુ છે અને વિશ્વમાં સર્વશ્રેષ્ટ મનોહર મંદિર તરીકે તેની ખ્યાતિ જામી પડી છે. શત્રુંજય પ્રત્યેના લેખકે વાપરેલ શબ્દનો આ પ્રમાણે ખુલાસો જાણવો. શ્રીનાગાર્જુન સબધી જણાવવાનું કે, તેમની વિદ્વત્તાની અને મત્રવિદ્યાની અનેક રસમય વાર્તાઓ તથા કથાનકો કહેવામા આવે છે. તેમનાજ નામેરી એક વ્યક્તિ, કહેવામા આવે તે પ્રમાણે, બુદ્ધ ભગવાનના જે પટ્ટધરો ગાદીપતિ બન્યા છે તેમાના એક છે. તેમજ તેમના સમય પણ, ઉપર જણાવેલ પાદલિપ્તશિષ્ય નાગાર્જુનના સમયને લગતો જ લગભગ ગણાય છે એટલે આ બન્ને નાગાર્જુન (જૈન અને બૌદ્ધસાહિત્યના) એક જ છે કે ભિન્ન, અને એક જ હોય તો જૈનીના ગણાય કે બૌદ્ધના, તે મુદ્દો નક્કી કરવાનુ કઠિનકાર્ય અન્ય વિદ્વાનો ઉકેલવા પ્રયત્ન કરશે એવી પ્રાર્થના છે.

આ પચ વ્યક્તિઓના (પૃ. ૨૪૦ જુઓ, ક્ષહરાટ, નહપાણ, રૂષભદત્ત શક, ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય, રાજા હાલ શાલિવાહન અને કલિંગપતિ ખારવેલ)ના ધર્મતીર્થોમાથી જે એકમા શાલિવાહનનું નામ જોડાયલુ હતુ તેનું વૃત્તાત સંક્ષિપ્તમા આપ્યુ છે. તેને અગે હજુ સુધી પાશ્ચાત્ય કેળવણીકારે શ્રમ સેવી જે મંતવ્યો બહાર પાડયા છે તેના તેમજ જૈન સાહિત્યગ્રથોના કેવળ અવતરણો જ આપણે તપાસી જોયા છે. સાથે સાથે જૈનગ્રથોના મૂળ શબ્દો ઉતારવાનુ પણ અત્ર આવશ્યક ધારૂ છુ માત્ર બે જ નિમ્નલિખિત શ્લોક ટાંકીશ:—

श्री सातवाहनाख्यो भूप इद तीर्थमुद्दधार पुन. ।
श्री पाद लिप्तसूरि र्ध्वजप्रतिष्ठा व्यधात् तत्र ॥

(શ્રી પ્રભાવક ચરિત્ર પૃ. ૭૪, શ્લોક ૮૪)

ભાવાર્થ.—શ્રી સાતવાહન નામે રાજાએ આ તીર્થનો (ભરૂચ) પુનરૂદ્ધાર કર્યો અને તેમાં શ્રીપાદલિપ્તસૂરિએ ધ્વજપ્રતિષ્ઠા કરી. આ શ્લોકમા ભરૂચ શહેરને આશ્રયીને લખાણ છે, જ્યારે આપણે લેખકોના શબ્દાધારે શત્રુંજયને અગે તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેટલા ફેરફાર સાથે આપણે લખેલ કથન વાચવુ બાકી પાદલિપ્ત અને શાલિવાહનના સમયને અગે કે શાલિવાહનની ધાર્મિક મનોવૃત્તિ પરત્વે આપણે જે જાહેર કરેલ છે તેમા કાંઇ ફેરફાર થતો નથી તેમજ અન્ય વિરૂદ્ધ અનુમાન બધાઈ જાય તેવુ પણ કાંઇ પ્રાપ્ત થતુ નથી.

सपइ-विक्कम-वाहड-हाल-पालित-दत्तरायाई ।[१३]
ज उद्धरिहिति तय सिरिसत्तुजयमहातित्थ ॥

(ધર્મઘોષસૂરિનુ શત્રુંજયકલ્પ)

(૧૩) આ વાહડ, સિદ્ધરાજ સોલકી અને કુમારપાળના સમયે થયેલ ઉદયનનો ત્રીજો પુત્ર છે તથા દત્તરાજા હવે પછી

ભાવાર્થ:-સંપ્રતિ વિક્રમ, વાહડ, હાલ, પાદલિપ્ત સૂરિ અને દત્તરાજા જેનો ઉદ્ધાર કરનાર છે તે શ્રી શત્રુંજય મહાતીર્થ, આમા પાદલિપ્તસૂરિ અને રાજા હાલના નામ સ્પષ્ટ રીતે શત્રુંજયોદ્ધારની સાથે જોડાયલા છે એટલે આપણે કરેલ ચર્ચાને સર્વ રીતે સમત છે.

આ શ્લોકમા રાજા હાલને સ્પર્શ્યા ઉપરાત બીજી પણ કેટલીક હકીકત જાણવા જેવી નીકળી આવે છે; કેમકે વિક્રમ એટલે શકારિ વિક્રમાદિત્યનો તથા રાજા સંપ્રતિ (જેને આપણે મૌર્યવંશી સમ્રાટ પ્રિયદર્શિન ઠરાવ્યો છે) નો પણ જૈનતીર્થો-શત્રુંજય સાથે સબંધ હોવાનુ જણાવેલ છે આપણે સ્વતંત્ર રીતે, તે બન્ને રાજવીના વૃત્તાંત જણાવી ગયા છીએ કે તેઓ જૈનમતાનુયાયી હતા તે કથનને હવે આ શ્લોકથી ટેકો મળે છે. શત્રુંજય અને સાચીની હકીકત કહી દીધી છે તેમ અમરાવતી-મહાચૈત્યની ઘટનાનુ પણ આડકતરી રીતે થોડુક વર્ણન કરી દીધુ છે હવે નાસિક જીલ્લાવાળા પ્રદેશની સમજૂતિ આપીશુ. તે પ્રદેશ નાના નાના શિલાલેખોથી ભરચક પડયો છે એમ કહેવાય તો ખોટું નથી. તેમા સૌથી વિશેષ સખ્યામા તો નાસિક શહેરની લગોલગ હોવાથી તેને વિદ્વાનોએ નાસિક શિલાલેખનુ જ નામ આપ્યુ છે. નાસિક સિવાય કન્હેરી, નાનાઘાટ, જુન્નેર, કાર્લા આદિના પણ છે. એટલે આ બધા શિલાલેખનો, સ્થાનોનો, તેમ જ તેમા નિર્દેષ્ટ કરેલ ગામડાઓનો વિચાર કરીશુ તો સહજ અનુમાન બાંધી શકાય છે કે, લગભગ ૩૦થી ૫૦ માઈલના ઘેરાવાવાળો મુલક તે ગણી શકાય; અને તેના પ્રદેશમા આવેલા પર્વતમાથી કેટલાકના નામો રૂક્ષ, કૃષ્ણગિરિ, આદિ (જુઓ પૃ ૧૦૨-૧૦૩) જણાયા છે, તેમ કોઇના નામ અજાણમા પણ રહી જતા હશે અથવા તે સર્વ, એક સામાન્ય મોટા પર્વતના શિખરોરૂપે આવી રહ્યા હોય એમ પણ બને; અને પ્રાચીન સૌરાષ્ટ્રમા જેમ સિદ્ધાચળ ઉર્ફે વિમળાગિરિ પ્રથમ તો ૧૦૮ શિખરવાળો એક જ ગિરિરાજ હતો. પરતુ પછીથી પૃથ્વી ઉપર થતા ફેરફારોને લીધે તે સર્વ શિખરો જુદા પડી જઈ હવે સ્વતંત્ર ગિરિઓ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા છે, તેમ પૂર્વસમયે આ નાસિક જીલ્લાનો ગિરિરાજ પણ પ્રથમ એક મોટા પર્વતરૂપે જ અસ્તિત્વ ધરાવતો હોય અને તેના ઘણા શિખરો હોય; પરતુ જે સમયે નહપાણ, રૂષભદેવ અને શાતવાહનવશી રાણી બળશ્રીના પુત્ર-પૌત્ર એવા ગૌતમીપુત્ર તથા વાસિષ્ઠપુત્ર થયા તે કાળે તેનું સ્વરૂપ ફરી ગયુ હોય, અને તેમાથી કેવળ ત્રણ શિખરનો એક પર્વત, બીજા સર્વથી છૂટો પડી ગયો હોય તે બનવા યોગ્ય છે. ત્રણ શિખરવાળો તે પર્વત હોવાથી તેનુ નામ ત્રિરશ્મિ કહેવાતુ હતુ, કે જેના ઉપરથી ત્રૈકૂટકવંશની સ્થાપના થઇ છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે, સૌરાષ્ટ્રદેશનો વિમળાચલ તથા તેના પૃથક શિખરો જેમ તીર્થસ્થાન તરીકે પવિત્ર ગણાય છે તેમ આ નાસિક જીલ્લાનો પર્વત તથા તેના શિખરોવાળો આખો પ્રદેશ-ગોવરધન સમય (જુઓ લેખ ન. ૭, ૧૩ ૪) પણ તીર્થધામ તરીકે પવિત્ર ગણાતો હતો એટલે કે રૂક્ષ અને કૃષ્ણગિરિ આ મોટા પર્વતના અનેક શિખરોમાનાં એના નામો જ સમજવા રહે છે. ઉપરાંત ન. ૧૩ લેખમા જે કેટલાક અપ્રસિદ્ધ નામ છે તેમાના પણ કોઇક આ મોટા ગિરિરાજના અંગ-શૃગો સભવી શકે છે. આ રૂક્ષનું પૂરૂ નામ રથાવર્ત છે. આ રથાવર્તને જૈનસૂત્ર (આચારાગ, નિર્યુક્તિ વિ)મા "રથાવતનગ" કહ્યો છે વજ્રસૂરિનામના જૈનાચાર્યનું વૃત્તાત લખતાં તે શબ્દ વિશે 'પ્રભાવક ચરિત્ર,' વિ. સં. ૧૯૮૭ મુદ્રિત પૃ ૧૭ ઉપર જણાવાયુ છે કે, આ એક જૈનનું પ્રસિદ્ધ તીર્થ હતુ તે પર્વત ઉપર વજ્રસૂરિ અનશન કરી સ્વર્ગે ગયા છે કલ્પસૂત્રની સુખબોધિકામા (જુઓ પૃ. ૧૩૦) તે વજ્રસૂરિના જીવનચરિત્રમા નિર્દિષ્ટ થયેલ છે કે, જ્યારે સોપારકનગરમા તેઓ હતા ત્યારે પોતાનુ આયુષ્ય ક્ષીણ થયેલ જાણી રથાવર્ત પર્વત ઉપર જઈ અનશન કર્યુ હતુ[૧૪] આ કથનો સૂચવે છે કે,

વનાર દે. આ બન્ને બ્રાહ્મણિને અન સબધ ન હોવાથી તેમનં લગતુ વિવેચન કરેલ નથી.

(૧૪) પચમ પરિચ્છેદ, લેખ ન. ૧૩ ટી. ન. ૩૭ જુઓ.

સ્થાવર્ત પર્વત સોપારકનગરની નજીકમા હોવો જોઇએ, તેમ જ તે પર્વત જૈનોનુ એક પવિત્રતીર્થ પણ હતુ જ. નં. ૧૩ વાળા લેખની હકીકત સાથે ઉપર ટાંકેલ જૈનસૂત્ર અને સાહિત્યગ્રંથોના કથનોનું એકીકરણ કરીશુ તો આ સ્થાવર્તપર્વત તેજ રૂક્ષ પર્વત છે તથા તેજ ત્રિરશ્મિ પર્વતના એક શૃંગ તરીકે ઓળખવો રહે છે વળી તે પર્વત જૈનધર્મનુ એક પવિત્ર તીર્થ પણ હતુ [૧૫]

ઉપર જણાવેલા પાચ રાજા તથા તેમના નામો સાથે સયુક્ત થયેલ સ્થાનોના આપેલ વર્ણનો અને હકીકત ઉપરથી સિદ્ધ થઈ ગયુ છે કે, તે સર્વે રાજાઓ જૈનધર્મી હતા તેમજ તે સર્વ સ્થાનો સાથે જૈનધર્મની પવિત્રતા જ સંકળાયલી છે. મતલબ કે તે સ્થાનો પવિત્ર જૈનતીર્થો હતા. આટલી વિચારણા વસ્તુ-સ્થિતિને અંગે થઈ. હવે તે સર્વનો સમય એકબીજાને બંધબેસતો આવે છે કે નહી તે પણ જોઈ લઇએ.

પ્રથમ શત્રુંજય પર્વતને લગતી હકીકતો વિચારીએ. આર્યખપુટનુ સ્વર્ગગમન મ. સં. ૪૮૪=ઈ. સ પૂ ૪૩મા મનાયું છે.[૧૬] તેમની પાસે પાદલિપ્તે અભ્યાસ કર્યો અને તેમની પાસે નાગાર્જુને અભ્યાસ કર્યો. એટલે એ બધાનો સમય ઇ. સ પૂ ૪૩ થી માંડીને તે બાદ ૫૦ વર્ષના ગાળાનો થયો ગણાય. આપણે રાજા હાલ શાલિવાહનનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૪૭ થી ઈ. સ ૧૭ નોંધ્યો છે. એટલે કે આર્યખપુટનુ સ્વર્ગગમન થયા પૂર્વે ચાર વર્ષે રાજા હાલનો રાજ્યાભિષેક થઇ ગયો હતો. તે બાદ ૫૦ વર્ષના ગાળામા પાદલિપ્તસૂરિ અને નાગાર્જુન તથા રાજા હાલ એમ ત્રણેના જીવનકાળનો મોટો ભાગ વ્યતીત થયો કહેવાય—આ પ્રમાણે સર્વ ઘટનાનો સમય મળી રહ્યો. એટલે તેમના વૃત્તાંતને સત્ય તરીકે સ્વીકારી લેવું રહ્યુ

સ્થાવર્ત પર્વત સબંધી હકીકતમા નહપાણ અને રૂષભદત્તનો સમય ઈ. સ. પૂ ૧૧૪થી ૫૨ સુધીનો આપણે લીધો છે તેમજ આ ક્ષહરાટ તથા શાહી-પ્રજાનુ નિકંદન કાઢનાર, અને "Restored the glory of the Satavahans=શાતવાહનોની કીર્તિ પુનઃ ઉજ્જવળ બનાવી" એવા શબ્દો લખાવનાર રાણી બળશ્રીના પુત્ર ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિનો સમય ઈ સ પૂ ૭૨ થી ૪૭ લેખવ્યો છે એટલે તે પણ બંધબેસતો થઈ જાય છે. ઉપરાંત નહપાણ—રૂષભદત્તની પછી જ ગૌતમીપુત્રનો સમય ઠરે છે, જેથી નહપાણના મહોરા ઉપર ગૌતમીપુત્ર પોતાનુ મહોરૂ છાપી શકે છે, તેમજ રૂષભદત્તે આપેલુ ક્ષેત્રદાન ફેરવીને ગૌતમીપુત્ર પોતાના નામે પણ કરી શકે છે મતલબ કે આ હકીકતની સત્યતા પણ દરેક રીતે સિદ્ધ થઈ ગઈ.

હવે સાચીની વિચારણા કરવી રહી સાચીના સ્થાન ઉપર એક સ્તંભ (Pillar) અને એક સ્તૂપ (Tope) મળીને બે વસ્તુ છે એની વચ્ચે શુ ભેદ છે તે આપણે આગળ ઉપર સમજાવવાનુ છે. અત્ર સ્તૂપને આશ્રયીને આપણુ કથન છે સ્તૂપના આમ તો અનેક અંગો છે પરતુ મુખ્યપણે બે કહી શકાય. એક તેનો મુખ્યભાગ જે મોટા ગોળાકારરૂપે, ચણતરકામના એક ઢગલા—પુંજ—ટેકરારૂપે હોય છે તે, અને બીજો, તેના પ્રાંગણ તરીકે ચારે તરફ દીવાલરૂપે બનાવ્યો હોય છે તે, કે જેમા પ્રવેશદ્વારનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. પ્રથમનો મુખ્યભાગ સામાન્ય રીતે એક જ સમયે બનાવલ હોય છે, જ્યારે દીવાલનો ફરતો અને તેના દરવાજાઓ—સિંહદ્વારોવાળો ભાગ, કદાચ મુખ્ય ભાગ બનાવવાના સમયે પણ ઉભા કરાયા હોય અથવા અન્ય સમયે પણ બનાવાયા હોય. એટલું જ નહીં પરંતુ એમ પણ બને છે કે ચારે તરફના કમ્પાઉન્ડના આ બધા ભિન્ન ભિન્ન અવયવો હોઈ, ભિન્ન ભિન્ન સમયે પૃથક પૃથક વ્યક્તિઓની કૃતિરૂપે પણ બનાવલી

(૧૫) આ હકીકત પુ. ૩મા રૂષભદત્તના જીવનવૃત્તાંતે તેમ જ આભિર ઈશ્વરદત્તની ઉત્પત્તિ તથા વૃત્તાંતે સમજાવી છે તે ત્યા જુઓ.

આ પુસ્તકે દશમ પરિચ્છેદે નં. ૧૨ વાળા શાતકરણિના ચરિત્રે પણ આ વસ્તુનો ખ્યાલ અપાયો છે.

(૧૬) જુઓ ના પ્ર પ. પુ ૧૦, અંક ૮, પૃ. ૭૨૩, મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજીનો "જૈનકાળ ગણના"નો લેખ.

હોય છે. એટલે મુખ્ય ઈમારતના અને ફરતી દીવાલ બનાવાયાના સમયમાં, એકતા પણ હોય કે ભિન્નતા પણ હોય; જ્યારે કપાઉન્ડના બધા અંગો તો સામાન્ય રીતે પૃથક્ પૃથક્ સમયે જ બનાવાયેલા નજરે પડે છે. પરંતુ એટલુ લગભગ ચોક્કસ દેખાઈ આવેલ છે કે મુખ્ય ગણતરકામ ઉભુ કરવાનો સમય સર્વથા દીવાલ કરવાના સમયની પૂર્વેનો જ હોય છે, કેમકે આ સ્તૂપો કાંઇ આપણા ગ્રહસ્થગૃહોની પેઠે, રહેવાનાં મકાનરૂપે નથી કે, પ્રથમ દીવાલ ઉભી કરી ચારે તરફનુ રક્ષણ મેળવી લેવુ પડે, જેથી મુખ્ય ઈમારતને અગે ઉપયોગમા લેવાતી મૂકાતી અને આણવામા આવતી અનેક વસ્તુઓની નિર્ભયતા રહે, તેમ જ કારીગરોને કામ કરવાને મોકળાશ મળે તથા અન્ય પ્રકારની ડખલગીરીથી મુકિત રહે. આ સ્તૂપો તો પુ. ૨માં જણાવવામા આવ્યુ છે, તેમ હમેશા મરણની સમાધિરૂપે ઉભા કરાય છે. તેને શાસ્ત્રોમા નિષદ્યા કહેવાય છે અને વર્તમાનકાળે 'છતરી' કહેવાય છે. જ્યારે ચારે બાજુની ફરતી દીવાલો મુખ્ય ઈમારતના માત્ર સંરક્ષણરૂપે છે એટલે સ્વાભાવિક જ છે કે, મુખ્ય ચણતરરૂપ પૂજ તો પ્રથમ ચણાયલ હોય છે. કેમકે, જે વ્યક્તિના સ્મારક માટે તે ઉભો કરાય છે તેના મરણ પામ્યા બાદની સર્વ અંતિમ ક્રિયાઓ ત્યા જ કરાયલી હોય છે. એટલે તે સ્થાનનું નિર્માણ પ્રથમ બને છે અને તે બાદ જ તેના રક્ષણ માટેની ક્રિયાઓનુ સર્જન વિચારાય છે. આ પ્રમાણે આખો સ્તૂપ અને તેને ફરતા પ્રાંગણના બંધારણ માટેની પ્રણાલિકા બની ગઈ છે. તેને અનુસરીને આપણે તેના સમય નિર્ણયનો વિચાર કરવો રહે છે સાંચી સ્તૂપમાં જે વાસિષ્ટપુત્ર શાતકરણિનું નામ વાચવામા આવે છે તેના સમયને લગતુ વિવેચન કરતાં, જ. બો. બ્રૅ રો એ. સો. (નવી આવૃત્તિ) પુ. ૩, પૃ ૫૬મા તેના વિદ્વાન લેખક જણાવે છે કે,-"That this king Vashisthaputri Siri Satakarni is to be identified with one of the later Satakarnis=આ રાજા વાસિષ્ઠપુત્ર શાતકરણિ પાછલા ભાગમાં થયેલ શાતકરણિમાના એકાદ તરીકે ઓળખી શકાય છે, (આટલુ લખીને પછી જણાવે છે કે) Mr. Chanda (Memoirs of the Arch. Surv. India No. 1, p. 175) and Sir John Marshall assign the reliefs on the four gateways of Sanchi to the latter half of the first century=મિ. ચંદા (મેમોઇર્સ ઓફ ધી આર્કિ. સર્વે ઈંડિયા પુ ૧, પૃ. ૧૭૫) અને સર જોન મારશલ સાંચી (સ્તૂપ)ના ચારે પ્રવેશદ્વાર ઉપરના શિલ્પને ઈ સ.ની પહેલી સદીના મધ્ય સમયના લેખે છે." ધ્યાનમાં રાખવાનુ છે કે, પહેલી સદીની મધ્યકાલીન ઈ. સ. ૫૦ના સમયની વસ્તુ તરીકે જે નિર્દિષ્ટ કરી છે તે તો પ્રવેશદ્વાર જ છે, નહી કે સ્તૂપને લગતો મુખ્ય પૂજ; એટલે સ્તૂપ અને તેને ફરતી દીવાલોના સર્જન નિર્માણ માટે જે સિદ્ધાંત આપણે ઉપરમાં સમજાવી ગયા છીએ તે પ્રમાણે, મુખ્ય સ્તૂપની ઈમારતનો નિર્માણ કાળ તો ઈસવીની પ્રથમ સદીના કરતાં પણ પૂર્વનો જ હોઇ શકે; જેમ ઉપરના વિદ્વાનોએ પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો છે, તેમ તેને જ લગભગ મળતો વિચાર જનરલ કનિંગહામે પોતાના ભિલ્સાટોપ્સ નામે ગ્રંથમાં પૃ. ૨૬૯મા વ્યક્ત કર્યો જણાય છે. તેમના શબ્દો આ પ્રમાણે છે, That the gateways were added in the reign of Siri Satkarni between the years of 19 & 37 A. D=શ્રી શાતકરણિ રાજ્યે ઈ. સ. ૧૯ અને ૩૭ની વચ્ચે આ સિંહદ્વારોની વૃદ્ધિ કરવામાં આવી છે." આ પ્રમાણે સમયનિર્ણય ઠરાવવામાં તેમને શું કારણો મળ્યા છે તે સ્પષ્ટપણે કહેવામા આવ્યાં નથી, નહિ તો આપણે ચર્ચા કરી શકત. પરન્તુ એટલુ તો સ્પષ્ટ થઈ શકે જ છે કે તેમના મત પ્રમાણે સિંહદ્વારનો સમય ઈ. સ. ૧૯થી ૩૭ નો છે. અમારૂ એમ માનવું છે કે રાજા હાલના સમયની તે કૃતિ હોઇને તેનો સમય ઈ. સ ૧ અને ૧૭ની વચ્ચેનો હોઇ શકે. લિપિના વળાંક ઉપરથી નિર્ણય બાંધવામા જ્યારે દોઢ દોઢ ને બે બે સદીની ભૂલો થઇ જાય છે ત્યારે અત્રે માત્ર વીસ વર્ષની ગણત્રીનો તફાવત એ કાંઇ મોટી વસ્તુ નથી. મતલબ કે, આપણે જે સમય રાજા હાલનો ઠરાવ્યો

છે તે સ્થાપત્ય, કળાજ્ઞાન અને શિલાલેખના આધારે સત્ય જ ઠરે છે. આ પ્રમાણે સાંચીને લગતી વિચારણા અહીં પૂરી થાય છે

હવે રહી એટલી અમરાવતી સ્તૂપની વિચારણા તેમાં તો માત્ર ખારવેલના મહાચૈત્યને આ વાશિષ્ઠીપુત્રે દાન દીધુ હતું એટલું જ જણાવાયલું હોવાથી જે સાર કાઢી શકાય તે એ કે, ખારવેલ પછી શાતકરણિ વાસિષ્ઠપુત્ર થયો હતો પરંતુ સમયની ચોકસાઈ ઘડી શકાતી[17] નથી. બહુમા બહુ ખારવેલનો સમય ઈ. સ પૂ.ની પહેલી સદી કે તે પૂર્વે હતો એટલુંજ કહી શકાયું

આ પ્રમાણે શિલાલેખમાં આવેલ નામવાળો રાજા હાલ, ઈ સ. પૂ ની પહેલી સદીના પ્રારંભમા થયો હતો તથા તે શિલાલેખવાળા શત્રુંજય અને ત્રિરશ્મિ પર્વતના શૃંગો–રક્ષાવર્ત અને કૃષ્ણગિરિ સહિત–સાંચી સ્તૂપ તથા અમરાવતી સ્તૂપના સ્થળો; તે સર્વ જૈનધર્મના દ્યોતક સ્થાનો હતાં; એટલી હકીકત સિદ્ધ થઈ લેખાશે તે ઉપરથી એમ પણ ફલિતાર્થ થાય છે કે રાજા હાલ શાલિવાહનને કેટલાક વૈદિક મતાનુયાયી હોવાનું જે માને છે તે શિલાલેખી પૂરાવાથી અસત્ય ઠરેવાશે. આ સંબંધી વિશેષ વિવેચન આગળના પરિચ્છેદે શક શાલિવાહનવાળા પારિગ્રાફે આપવામાં આવશે અત્ર આટલો ઈસારો જ બસ થશે.

હવે જ્યારે રાજા શાલિવાહનના ધર્મ વિશેના પ્રામાણિક પૂરાવા અને હકીકત મળી

એક બે નવી વાતો ગયાં છે ત્યારે વર્તમાનકાળે ચાલી રહેલા એક બે અન્ય મતવ્યો ઉપર પણ કાંઈક અમારા વિચાર વ્યક્ત કરવાનું સ્સ્થાને ગણાશે, એમ ધારી તે અત્ર રજુ કરીશું પ્રથમ હકીકતની રજુઆત આ ગૌતમીપુત્ર અને વાસિષ્ઠીપુત્રના અનેક લેખોમા નિર્દેશ કરાયેલા ગામડાના સ્થાન પરત્વે છે. જે ગામડાના સ્થાન વિશે પૂરી ખાત્રી નથી થઈ તે વર્જી દઈએ. તોપણ, ઈલુરક, મનમાડ, કરજક ઇ ના નામ વિશે વિના સંકોચે તરત કહી શકાશે કે, તે સ્થળોના પ્રાચીન નામો ઉચ્ચારમા કોઈ પણ ફેરફાર વિના કે જરાક સ્થાનિક ફેરફાર સાથે તેને તે જ અત્યારે પણ સચવાઈ રહ્યા છે એટલે જેમ કૃષ્ણગિરિ–કન્હેરી, કાર્લેની ગુફાઓ, સહ્યાદ્રીના શિખરો ઇ ઇ જૈન ધર્મના તીર્થધામો ગણાયા છે તેમ વર્તમાનનો મનમાડ જીલ્લો તથા તેની હદમા આવેલા ઈલોરા અને કરજન ઇ ગામો જેનો ઉલ્લેખ શાતકર્ણિના શિલાલેખોમા દાન આપ્યા નિમિત્તે, કે તેનુ ઉત્પન્ન મેળવવા રૂપે થયો છે, તે સર્વે ગામો જૈનમતાવલંબી હોવાનું માનવું રહે છે અરે કહો કે આખો ગોવર્ધનસમય જ (ગોદાવરી નદીના મૂળ પાસેનો પ્રદેશ) તેને લગતો હતો તેમજ તે ધર્મના સ્થાનોથી જ્યારે તે ભરચક હતો ત્યારે ઈલોરા અને અજંટાની ગુફાઓમાં જે દશ્યોને વિદ્વાનો બૌદ્ધધર્મના કહી રહ્યાં છે તે મતવ્યોની ઓળખ કરાવવામા પણ હવે ફેરફાર થશે એમ સ્વીકારવુ રહે છે. વધારે નહીં તો ઈ. સ.ની ત્રીજી–ચોથી સદી પૂર્વેના (કારણ કે તે સમયે જૈનેતર એવા ગુપ્તવંશી સમ્રાટની સત્તામા આ પ્રદેશ જવા પામ્યો હતો) સ્મારકો તો બૌદ્ધને બદલે જૈનોના જ કહેવા પડશે

બીજી હકીકત જે રજુઆત માંગી રહી છે તે, પુરાણના કથનને અંગે છે પરિચ્છેદ ૧૦મા, પૃ ૨૦૨થી ૨૦૭ સુધી શાતકરણિ હાલ રાજાના માતપિતાની તથા પૂર્વજની ઓળખનો પત્તો લગાડવા, પુરાણના અવતરણો આપવા પડયા છે તેમા એક એ પ્રકારે છે કે, તેનો જન્મ દૈવાધીન સંયોગોમા થયો છે. પરંતુ તે સંયોગ ઉપસ્થિત થવાના કારણરૂપ, યજ્ઞ કરવામા વિઘ્ન કરનાર મ્લેચ્છો તરફથી અસ્થિ આદિ ફેંકાતાં હોવાનું તેમજ તે વિઘ્નના નિવારણઅર્થે શીવજી પાસે યાચના–પ્રાર્થના કરવા ગયાનું જણાવાયું છે આ કથન ઉપરથી એવો ખ્યાલ ઉત્પન્ન થાય છે કે, આખોયે પ્રસંગ વૈદિકધર્મના અનુષ્ઠાનને લગતો છે, તેમજ તે સાથે રાજા હાલના જન્મને સંકલિત કરાયો છે પરંતુ

(૧૭) આનો સમય ઇ. સ. પૂ ની પાચમી સદીનો છે તે માટે ઉપર તૃતીય પરિચ્છેદે ટી. નં. ૧૨, ૧૩ તથા તેનું અસલ લખાણ જુઓ.

જ્યારે રાજા હાલ તો જૈનધર્મી હોવાનું ઠરી ચૂક્યું છે ત્યારે શંકા ઉભી થાય છે કે આ બે વસ્તુ શી રીતે બનવા પામી હશે ? સંભવ છે કે જેમ અનેક વસ્તુઓની સ્થિતિ–સર્જન, રક્ષણ કે નાશ–તે તે સ્થાનના રાજકર્તાના ધર્મ ઉપર અવલંબે છે, તેમ અત્ર પણ બનવા પામ્યું હોય. ક્યારે થયું હશે તે કરવાનું કાર્ય આપણે અન્ય સંશોધકો ઉપર છોડી દઇશું પરંતુ એટલું ચોક્કસ દેખાય છે કે આવા ફેરફારો પાછળથી થવા પામ્યા છે જે ફેરફારો આ પ્રમાણે થઈ જવા પામ્યા છે તેની નોંધ ઉપરમાં આપણે લીધી કહેવાશે. સાથેસાથે જે ફેરફાર–ગેરસમજૂતિ–થવા શકય છે તેનો અત્ર સ્ફોટ કરી લઇએ પૃ ૨૪૫–૬ માં સાચી સ્તૂપનું વર્ણન કરતા જણાવ્યું છે કે, તે સ્થળે સ્તૂપ અને સ્તંભ એમ બે વસ્તુઓ છે. આ બેની સમજૂતિ વચ્ચે શું ભેદ છે તે આગળ ઉપર કહીશું તે અત્ર સમજાવવા પ્રયત્ન કરીશુ.

સ્તૂપ	સ્તંભ
(૧) સામાન્ય રીતે મરણ–સમાધિ (જેને જૈન સંપ્રદાયમા નિષદ્યા શબ્દથી ઓળખવામા આવે છે. જુઓ હાથીગુફા લેખ)ના સ્મારક તરીકે રચવામા આવે છે.	(૧) સામાન્ય રીતે વિજયના ચિહ્નરૂપે ઉભો કરાય છે, છતા કોઇ વખતે ધાર્મિક સ્વરૂપ તેનુ હોય છે ખરૂ, પરંતુ સમાધિરૂપે તો નહી જ–(પ્રિયદર્શિનના સ્તંભો સમજવા).
(૨) જેનું મરણ થયું હોય તેનું નામ હોય કે ન પણ હોય, કેમકે તેને કીર્તિની કાંઇ પડી નથી હોતી.	(૨) મુખ્યત: વિજય મેળવનારનું નામ હોય જ કેમકે ઉભુ કરવામા પ્રધાન હેતુ પોતાની કીર્તિ ગાવા માટે જ હોય છે
(૩) પરંતુ દાન દેનાર, ભક્તિ નિમિત્તે કાર્ય કરતો હોવાથી, તેમાં દાન દેનાર તરીકે અનેકના નામ લખેલ હોય છે.	(૩) વિજય મેળવનાર એક જ હોય જેથી નામ ફક્ત એકનુ જ હોય અને સત્તાસૂચક આજ્ઞાદર્શક હોય.
(૪) દાનનો હેતુ દર્શાવવામા ધાર્મિક પ્રસંગ કે હેતુ જણાવેલ હોય છે.	(૪) વિજય મેળવવામા પ્રદેશની જીત, કોઈ સાથેની લડાઈ કે કોઇને કોઈ સાસારિક લાલસાની યુક્તિ હોય.
(૫) સાલ કે સમયદર્શક હકીકતો ભિન્ન ભિન્ન સમયની (નં. ૩ ના કારણને લીધે) હોય છે.	(૫) એક જ સાલ કે સમય હોય

બેની વચ્ચે જે મુખ્ય ફેરફાર અમારી નજરે દેખાય છે તેનુ ઉપર પ્રમાણે વર્ગીકરણ કરી બતાવ્યું છે. તેને અનુલક્ષીને જો સાચીના સ્તૂપ અને સ્તંભના કર્તા તરીકે શોધ કરીશુ તો, પ્રથમમા ચંદ્રગુપ્ત, વાસિષ્ઠીપુત્ર આદિ અનેકના નામો મળી આવશે જ્યારે સ્તંભમા એકલા શાતકરણિનું જ નામ મળી આવશે. સ્તૂપમાં દાનનું કારણ દર્શાવવા ભિન્ન ભિન્ન મુદ્રાઓ તેમજ વસ્તુઓનું પ્રદર્શન દેખાઇ આવશે, જ્યારે સ્તંભમાં અશ્વમેધ કર્યાનુ કે પ્રજા ઉપર કર વસૂલ કર્યાનુ ઇત્યાદિ આજ્ઞારૂપ અને સત્તાદર્શક હકીકતો મળી આવશે. આ પ્રકારની અનેકવિધ ચાળવણીથી સ્તંભ ઉપર કોઇક શાતકરણિએ પોતાના સમયના અવંતિપતિ ઉપર મેળવેલ જીતનાં અને સ્તૂપ ઉપર પણ શાતકરણિના નામ હોવા છતાં તુરત તારવી શકાય છે કે, સ્તંભ છે તે નં. ૭ વાળા શાતકરણિના સ્મારકરૂપ તથા ઇ. સ. પૂ. ૨૩૨ નો છે, જ્યારે સ્તૂપ છે તે, જુદા જુદા સમયે થયેલા એવા મૌર્યસમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તે ઈ. સ. પૂ ની ૪થી સદીમાં, અને નં ૧૮ વાળા શાતકરણિએ ઈ. સ. પૂ પહેલી સદીના પાછલા ભાગમાં તથા અન્ય ભક્તજનોએ સ્વધર્મપ્રવર્તક એવા શ્રી મહાવીરની મરણ–સમાધિ–નિષદ્યા–પ્રત્યે દર્શાવેલી ભક્તિ નિમિત્તના દાનની હકીકતોથી ભરચક બનેલ છે.

પૃ. ૧ મા પૃ. ૬ અને પૃ ૨ મા પૃ ૮ ઉપર, આ સંસારમા મહાપુરૂષોના ઉદ્‌ભવ ક્યારે થવા પામે છે તેનુ વર્ણન સમવામિ યુગે યુગે વાક્યની સમ્જુતિ આપતા આપના ટિપ્પિણે કરવામા આવ્યુ છે વળી પુ ૪ માં સમયની કાળ ગણુના માટે સ્વતત્ર અષ્ટમ ખંડ રોકયો છે.

શકસ્થાપના જેવા ઉદ્‌ભવપ્રસંગો

તેના અંતે, કયો શક અથવા સવત ઉત્તમ કહેવાય તેનું પત્રક પૃ. ૧૦૬ મા જોડયુ છે, જે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ધર્મપ્રવર્તકના સ્મરણુમા જે સવત ચાલુ થાય છે તે ઉત્તમ ગણાય છે. તેમજ ભલે રાજાના નિમિત્તે સવતનો પ્રારભ કરાય પરતુ રાજાના કરતાં પ્રજા પોતે જ સ્વય સ્ફુરણાથી પોતાના ઉપર તે રાજાએ કરેલ મહાન ઉપકારની જાળવણી માટે જો તે આરભે, તો તેની ઉત્તમતા પણુ કમી નથી તેના દષ્ટાત તરીકે નં ૬ વાળો ઇસવી, નં ૭ નો વિક્રમ અને નં ૯ નો શક-એમ ત્રણુ સવત પ્રજા તરફથી સ્થાપીત થયાનું જણાવ્યુ છે આ ત્રણેને અગે થોડું થોડું વિવેચન કરવાનો પ્રસંગ અત્રે ઉપસ્થિત થયો છે

નં. ૭ વાળો વિક્રમસવત, જ્યારથી શકારિ વિક્રમાદિત્યે અવતિની પ્રજાને, તેમના શક રાજાના ત્રાસમાથી મુક્ત કરી ત્યારથી પ્રજાએ તે ઋણુમુક્તિની યાદગિરિમા, તે રાજાના રાજ્યારોહણુના દિનથી તેના નામના સંવતનો પ્રારભ કર્યો ઉત્તરહિંદને લગતી આ બાબત હોઇને આ સવત મુખ્યત્વે ઉત્તરહિંદમા જ વિશેષ પ્રગતિમાન છે હવે ઇતિહાસના અભ્યાસથી આપણે જાણી ચૂકયા છીએ કે શક પ્રજાને હરાવવામા દક્ષિણુપતિ નં ૧૭ મા આંધ્રપતિનો પણુ હાથ તો હતો જ એટલે તે ઉપકારદર્શન કેવી રીતે વળાય ? વળી બીજી બાજુ એમ સ્થિતિ છે કે, શકપ્રજાનો ત્રાસ તો ઉત્તરહિંદને હતો, નહીં કે દક્ષિણુહિંદને, અને ઉત્તરહિંદની પ્રજાએ તો તે ઋણુફેડન કરી વાળ્યુ હતુ તો પછી દક્ષિણુની પ્રજાએ શુ કરવુ ? તેમ ત્રીજી સ્થિતિ-ગોવરધન સમયમા પચરાઈ ગયેલા તેમનાં તીર્થસ્થાનો જે શકપ્રજાએ (નહપાણુ અને રૂપભદત્ત જેવાએ) ખૂચવી લીધા હતા તે આ નં ૧૭ વાળા આંધ્રપતિ ઉર્ફે ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિએ જ પાછાં મેળવીને (Restored the glory of the Satvahanas) શાતવાહનોની કીર્તિને ઉજ્જ્વળતા અર્પણુ કરી હતી જેથી તે પ્રસગને તેઓ પણુ એક રીતે, ધાર્મિક ઓપ આપીને ઋણુફેડનના નિમિત્તરૂપ ગણી શકે તેમ હતું અને તેના નામનો સવત્સર ચાલુ કરી દેત પરતુ સમજાય છે કે, ઉત્તરહિંદ અને દક્ષિણુહિંદની પ્રજાને-બન્નેને-તે પ્રસગો લગભગ એક સમયે જ બન્યા હોવાથી, કોણે શા માટે અને કેવી રીતે ઉજવ્યો-તેનો ભેદ પડી શકે નહીં; અને ઉત્તરહિંદની પ્રજાએ સંવતનો આરભ કરી દીધેલ હોવાથી દક્ષિણુની પ્રજાએ તે વિચાર પડતો મૂકી દીધો હોય, અથવા તે ગોરધનસમય વાળા તીર્થો પાછા મળી ગયા તે એક રીતે ખુશાલીનો પ્રસગ તો દક્ષિણુની પ્રજાને હતો જ, તેમા ય પૂર્વના માલિકો તરફથી તેમને કાંઇ ત્રાસ નહોતો એટલે પણુ તેમને ઋણુમુક્તિ ઉજવવાનો આનંદ થાય. વળી ગયેલને પુનઃપ્રાપ્તિ થઈ તેટલે દરજ્જે તેને ખુશાલીનો પ્રસગ ખરો જ પણુ તેથી પ્રજાને શું ? રાજાએ પોતાની ખુશાલી શિલાલેખ કોતરાવીને પ્રદર્શિત કરી દીધી, પછી રહ્યો પ્રશ્ન તો પ્રજાનો જ, તેમને મન તો નહપાણુ અને રૂપભદત્તનું આધિપત્ય પણુ સરખું જ હતુ, તેમ આંધ્રપતિનુ પણુ સરખુ જ હતુ, કેમકે તે બન્ને સ્વધર્મો જ હતા, અને તેથી જ પ્રજાને ધાર્મિક અનુષ્ઠાનો કરવામા કોઈ જાતનો અવરોધ, પ્રતિબંધ કે મુશ્કેલી નડતા નહોતા આ પ્રકારની અનેકવિધ મુંઝવતી વિચારણાના અને દક્ષિણુની પ્રજાએ તે પ્રસગને યાદગાર બનાવવાનું મન ઉપર લેવાનું માંડી વાળી એમને એમ તે પ્રસગ પસાર થવા દીધો દેખાય છે પરતુ જ્યારે નં. ૧૭ના વારસદાર નં ૧૮ના રાજા શાલિવાહન રાજાએ, દક્ષિણુ પ્રદેશની પ્રજાને સ્વધર્મની ક્રિયાઓ કરતા સિંહલદ્વીપ તરફના મ્લેચ્છો તરફથી નંખાતા ઉપદ્રવમાથી મુક્તિ અપાવી ત્યારે તો સમજાય છે કે દક્ષિણુની પ્રજાને પોતાની ઋણુમુક્તિ માટેની ફરજનુ ભાન થવા પામ્યુ હશે એટલે તેમણે પોતાના રાજા શાલિવાહનની યાદગિરિમા કાંઇક કરવુ એવુ સૂઝયુ હોય જો તે સમયથી સ્મારકનો આરભ કરે તો ઇ. સ.

પૃ. ૨૮ (જુઓ પૃ ૨૪૪-૫)થી અને રાજાના ગાજ્યાભિષેકથી કરે તો ઇ, સ. પૂ ૪૭થી તેની આદિ ગણાય. જ્યારે ઉત્તરહિન્દમા તેવા પ્રસંગની યાદ ઈ. સ. પૂ ૫૭માં થઇ ચૂકી જ હતી. એટલે દક્ષિણ હિન્દવાળા તે ખુશાલીને વ્યક્ત કરવાનો અમલ કરે તો ઉત્તરહિન્દ અને દક્ષિણ હિન્દના સવત્સર વચ્ચે કમમાં કમ ૧૦ વર્ષ અને વધારેમાં વધારે ૨૯ વર્ષનો જ ફેર પડી શકે. વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રમાણે બનવા પામી હતી કે નહીં તે નિશ્ચયપૂર્વક કહેવાને આપણી પાસે કોઇ સાધન કે પુરાવા નથી એટલે તે પ્રસંગ પણ કોઇ શકની પ્રવૃત્તિ આદર્યા વિના જ સરી જવા દીધો હશે એમ સમજવુ રહે છે પરન્તુ એક પ્રશ્ન ઉદ્‌ભવે છે કે, "શકશાલિવાહન" જેવો શબ્દ ત્યારે વપરાશમા શી રીતે આવ્યો હશે? હાલ તો બીજુ કારણ સમજાતુ નથી. પરન્તુ શકારિ વિક્રમાદિત્યમા જેમ શકારિ શબ્દ એક બિરૂદરૂપે વપરાયો છે તેમ, શક શાલિવાહન એટલે, શક પ્રજાને–મ્લેચ્છ પ્રજાને–વિદારવામા જે શાલિવાહને ઉત્તમ ભાગ ભજવ્યો છે તે, શકશાલિવાહન; મતલબ કે શક શબ્દ તે વિશેષણરૂપે જોડવામા આવ્યો હોય; અથવા રાજા શાલિવાહને કરેલી–મેળવેલી અનેક પ્રાદેશિક જીતોમા, આ સિંહલદ્વીપવાળા વિજયને પ્રથમ નંબરે મૂકાય (crowning success) તેમ તો જરૂર કહી શકાશે જ. એટલે જેમ અદ્‌ભુત કાર્ય કરનાર વિશે ઉક્તિમા કહેવાય છે કે, 'તેનો તો શક્કો વાગે છે' તેમ, આ શબ્દ શાલિવાહનના નામ સાથે ઉપરોક્ત "શક્કો–શક–શાકે" જેવો ભાવાર્થ સૂચવતો યુક્ત કરી દીધો હોય કે કેમ? તે સ્થિતિ એક વખત વિચાર માગી લે છે વિશેષ વિચારણા નં ૨૩ના વૃત્તાંતે આપીશુ શક શાલિવાહન–આ બે શબ્દનું કેમ જોડાણ થયુ તેનો તાગ જોકે અદ્યપિ નિશ્ચિતપણે મળતો નથી, પરતુ વિક્રમ સવતની માફક તેનો પ્રચાર પણ પ્રજાએ જ કર્યો છે તેટલું ચોક્કસ છે અને તેથી જ વિક્રમ સવત કરતાં તેની ઉત્તમતામાં કોઇ ન્યૂનતા આવી જતી નથી.

હિંદની ભૂમિ ઉપર ઈ સ. પૂ. ના અંતે ૨૫–૫૦ વર્ષ સુધી જે અંધેર અને બેફામ અશાંતિ જામી પડી હતી તેમા થોડાક સમયથી પલટો થઈ શાંતિનું સામ્રાજ્ય પથરાવા માંડયું હતું. તેમ યુરોપમાં પણ ધર્મના નામે અનેક પાખંડ વધી પડયાં હતા. ત્યાં પણ ધર્મવિષયક પ્રકરણમા અનેક પ્રકારે સુધારણા કરવાની આવશ્યકતા તરી આવતી હતી. આ વિષયને જોકે આપણા હિંદી ઇતિહાસના આલેખન સાથે કાંઈ સંબંધ તો ન જ કહી શકાય. છતાં આડકતરૂ સૂચન કરવાની ફરજ પડી છે તે એટલા માટે કે, કુદરતનો કાયદો (સભવામિ યુગે યુગે વાળો) કેવી રીતે એકધારો સર્વત્ર વ્યાપકપણે પ્રવર્તે છે તેની ખાત્રી થઇ જાય, તથા હાલની પાશ્ચાત્ય કેળવણી પ્રાસાદિત પ્રજા આ સિદ્ધાંતમાનવાને અચકાય છે તેમને કાંઇક અંશે જ્ઞાન થાય તેમ જ જે પ્રજાનુ શાસન વર્તમાનકાળે હિંદ ઉપર ચાલી રહ્યું છે તેમના જીવનને તે બનાવ સાથે કાંઇક સબધ હોવાથી, તેમને અને આપણને તેમાથી કાંઇક શીખવાનું મળે તેટલે દરજ્જે ઉપકારક ગણાય, આ હેતુથી આવી પડેલ પ્રસંગને વ્યર્થ જવા ન દેવો જોઇએ એમ સમજી આ વિષય હાથ ધર્યો છે.

આ સમયે ઈ. સ પૂ. ૪ મા[૧૭] યુરોપમાં એક મહાન વ્યક્તિનો જન્મ થયો હતો, જેમનું નામ અત્યારે જગમશહુર બની રહ્યુ છે તે વ્યક્તિ અન્ય કોઇ નહિ પણ મહાત્મા જીસસ ક્રાઇસ્ટ પોતે. તેમના જીવનકાળમાં જે પ્રસંગો પાછળથી બનવા પામ્યા હતા તેમાં તે વખતની રૂઢીચુસ્ત પ્રજાના હાથે, તેમ જ તે ધર્મના કહેવાતા ખડેખાના હસ્તે, તેમના શીરે દુઃખના જે ડુંગરો ખડકાયે ગયા હતા, તે સર્વેમાથી ખામોશીથી દુઃખ સહન કરતા કરતા, કેવી રીતે તેમણે પ્રજાકલ્યાણાર્થે પોતાના જીવનનુ બલિદાન પણ આપ્યુ હતું તે સર્વ વૃત્તાંત આધુનિક સમયે, જે જે માણસો લખીવાચી જાણે છે તેમને તો સુવિદિત છે જ. એટલે વિશેષ વર્ણન ન કરતાં માત્ર અંગુલી નિર્દેશ જ કરીને જણાવવાનુ કે ને મહાત્માનો દેહોત્સર્ગ થયા પછી તેમને જે પ્રજાએ પીડન કર્યું હતુ તે જ પ્રજાએ, પોતે વહોરી લીધેલ પાપને બાળી પોતાની વિશુદ્ધિ મેળવાય તથા તેના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે પોતાના હૃદયમા તે પ્રસંગ હમેશાં

જળવાઈ રહી તેનુ સ્મારક કરાય તેવા એવડા હેતુથી, તેમના નામનો શક પ્રવર્તાવવાનુ નિર્માણ કરી લીધુ જે શકને ઈસવીસન તરીકે ઓળખવામા આવે છે. જ્યાંજ્યાં આ મહાન્ પયગમ્બરના પદકમળમા નમન કરનારી પ્રજા વસે છે ત્યાંત્યાં તે પ્રચલિત જ છે. આ પ્રમાણે ૫૦ થી ૬૦ વર્ષના ટૂંક ગાળામા, હિંદી તેમ જ યુરોપી પ્રજાના જીવનના સઘળા વ્યવહારિક પ્રસંગ ઉપર અસર ઉપજાવતા બે પ્રસગો બનવા પામ્યા હતા. તે પણ કેમ જાણે કુદરતના સકેતની કાંઈક બલિહારી જ ન હોય અને આ બન્ને ભૂમિની પ્રજાને કોઈક અદૃશ્ય ગ્રંથિથી સકલિત કરતી ન હોય તેવો ભાસ કરાવે છે તે બે પ્રસંગો–(૧) હિંદમા અને યુરોપમા થયેલ વિપ્લવ; (૨) અને બન્ને ઠેકાણે પ્રવર્તાયલો નવીન સવત્સર. એકનુ નામ વિક્રમ સવત્સર અને બીજાનુ નામ ઈસ્વીનો સંવત

રાજા હાલ અને શક શાલિવાહનનો સંબંધ

શક શાલિવાહન–અથવા શાકે શાલિવાહન કે રાજા હાલ શાલિવાહનનો શક–એવા ભાવાર્થમા જે શબ્દ વર્તમાનકાળે વપરાતો જણાય છે તે વાસ્તવિક છે કે કેમ ! અને હોયતો તે સાથે રાજા હાલને કેટલે દરજ્જે સબધ હોઇ શકે, તે અત્ર વિચારવાનો મુદ્દો છે. પુ. ૪ મા સમયની કાળગણનાના બે પરિચ્છેદોમા ખૂબ વિસ્તારપૂર્વક લગભગ નવેક પ્રકારના શક–સવતની ચર્ચા આપણે કરી બતાવી છે. તેમાના એક શક સંવતની પણ છે તે ચર્ચાને અતે (જુઓ પુ ૪, પૃ ૯૮) એમ સાર કાઢી બતાવ્યો હતો કે તેના છ અર્થ થઈ શકે છે (૧) જેમ વિક્રમ સવત, ઈસુનો સવત, તેમ શક નામનો સવત "Saka era" (૨) શક પ્રજાનો (આખી શક પ્રજાનો) સવત of Saka nation (૩) શક રાજાએ સ્થાપેલ સવત=by a Saka king (૪) કોઈ પણ સવતને શક તરીકે સબોધાય એટલે an era (general term) (૫) સવત =વર્ષના અર્થમા, the year in which (૬) અને વિક્રમસંવતનું બીજુ નામ; આ છમાંથી કયો અર્થ 'શક શાલિવાહન'ને અનુકૂળ થાય તેમ છે તે તપાસવુ રહે છે. શાલિવાહન રાજા પોતે શક નથી એટલે નં ૩ બાદ, તેમ શક રાજાએ સવત્સર ચલાવ્યો નથી એટલે નં. ૨ બાદ, પોતે વિક્રમાદિત્ય શકારિ નથી એટલે નં ૬ પણ બાદ, તેમ નં. ૫ તો માત્ર વર્ષના અર્થમા જ છે એટલે તેને પણ વર્જવો જ રહે છે એટલે હવે બાકી નં ૧ અને નં ૪ વાળી એમ બે સ્થિતિ જ વિચારવી રહી.

નં ૧મા શક સંવત્સરનો અર્થ એમ થાય છે કે, તે નામનો અમુક સવત્સર ગણાય પણ તેની સ્થાપના કોણે કરી તે સાથે તેને સબધ નથી, જેમ વિક્રમ સવત્સરનો સ્થાપક શકારિ વિક્રમાદિત્ય છે ઈસ્વી સવતનો સંબધ ઈસુ ભગવાન સાથે છે; તેમ શકસંવત્સર ખરો પણ તેની સ્થાપના કોણે કરી અથવા તો તેની સાથે સબધ કોનો ગણી શકાય તે અધ્યાહાર છે. કદાચ રાજા હાલ શાલિવાહનનો સંબધ હોય અને ન પણ હોય. પરતુ એટલુ સ્પષ્ટ છે કે તેનો પ્રવર્તક તે પોતે નહોતો, જ્યારે નં ૪મા તો તે શકનો પ્રવર્તક જ પોતે હોય તેવો અર્થ થાય છે આ બેમાથી નં. ૪ની વિચારણા અત્ર કરવાનો આશય છે પરન્તુ નં ૧ વિશેની ચર્ચા નં. ૨૩ ના વૃત્તાતે કરવામા આવશે.

નં ૪ પ્રમાણે શકનો પ્રવર્તક શાલિવાહન પોતે હોઇ શકે કે નહી ! પ્રવર્તનના પ્રશ્નની ચર્ચા કરતા પૃ ૨૪૭માં તથા પુ ૪, પૃ ૧૦૭ મા જણાવ્યુ છે કે કોઈપણ જાતનો શક પ્રવર્તાવવામા બે પ્રકારનો આશય હોઇ શકે છે રાજદ્વારી અને ધાર્મિક રાજદ્વારીના બે પ્રસગો છે એકમા શકને હરાવીને પોતાના પૂર્વજની કીર્તિને ઉજ્જવળ કરવાનુ (જોકે આ પ્રસગ તો રાજા હાલના કાકાની કારકીર્દિમા બનવા પામ્યો છે, છતા રાણી બળશ્રીના શિલાલેખમા ઉલ્લેખ થયો હોવાથી, તેનો સંબધ કાકાને બદલે ભત્રિજાના રાજ્યે બનેલો ગણો તોયે) અને બીજામા ગાદીનુ સ્થાન ફરીને જુની રાજધાનીવાળા પાટનગરને મરામત કરી નવનગર નામેથી વસાવ્યાનુ (જુઓ. પુ ૪, પૃ. ૧૦૭). તેમ ત્રીજુ અર્ધું રાજદ્વારી, તે સિંહલદ્વીપની ચડાઇ અને મેળ-

જેવી જીત અને તે અર્ધુ ધાર્મિક—કેમકે તે ચડાઇ કરવામા ધર્મનુ રક્ષણ કરવાનુ હતુ (પુ ૪ પૃ ૧૦૮ ટી ૬૨) જ્યારે કેવળ ધાર્મિક આશયવાળા કામમાં શત્રુંજયે યાત્રા કરવા જવાનું, સાચીમા દાન દીધાનુ અને ત્રિરશ્મિની ગુફામા રહેતા સંતોના નિર્વાહનુ. આ પ્રમાણે નોધવા યોગ્ય કાર્યોની સંખ્યા છથી સાતની ગણાય છે તેમ અન્ય નોધાયા સિવાયના પણ હશે. છતા તેમાનું કોઇએ એવું મહત્પ્રકારનુ ન કહી શકાય કે જેને શકપ્રવર્તાવવા તરીકેની કોટીમાં મૂકી શકાય. તાત્પર્ય એ કે તેને પોતાને શકપ્રવર્તકના લિસ્ટમા ગણાવી શકાય તેમ નથી જ કાર્યની વિચારણાના અગે આ પ્રમાણે સાર નીકળે છે. છતા સમયની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો પણ શકસંવતનો સમય જ ઈ. સ. ૭૮નો ગણાય છે અને તે વખતે તો તેને મરણ પામ્યાને પણ લગભગ ૬૦ વર્ષ થઇ ચૂકયાં હતા. મતલબ કે, કાર્યની દૃષ્ટિએ જો કોઈ વણનોંધાયુ શૌર્યવંતુ કે ધાર્મિક મહત્વનું પગલુ રહી જતું હોય તોપણ, તેના સમયની દૃષ્ટિએ તો તે તરત નજરે પડયા વિના રહેત જ નહીં. આમ કાર્ય અને સમય બન્ને મુદ્દાથી તપાસી જોતા પણ, રાજા હાલને સંવત પ્રવર્તક હોવાનું સાબિત થઈ શકતું નથી.

ત્યારે શી રીતે તેના નામ સાથે શક શબ્દ જોડાયો હશે ! જેમ ક્ષહરાટ, ચષ્ઠણ અને કુશાન સંવતો તે તે પ્રજાના ભૂપાળોની અમુક રાજદ્વારી જીતને અંગે તે ચાલુ કરવામા આવ્યા હતા, તેમ રાજાહાલના કિસ્સામા પણ જો બનવા પામ્યુ હોત તો, ઉપરોક્ત સંવતોની પેઠે અલ્પ સમયમા જ અદૃશ્ય થઇ ગયો હોત. તેનુ દીર્ઘકાલીનપણું જ બતાવે છે કે (પુ ૪, પૃ. ૧૦૮) તેને કોઈ ધાર્મિક પ્રવૃતિ સાથે સબધ હોવો જોઈએ (આગળ ઉપર ન. ૨૩ના વૃત્તાંતે જુઓ). બધા સંજોગોનો વિચાર કરતા ઉપર પૃ ૨૫૦મા જણાવ્યા પ્રમાણે હાલ તો એક જ સભવિત કારણ દૃષ્ટિસમીપ નજરે પડે છે કે જેમ, શકારિ બિરૂદ ગર્દભીલવંશી વિક્રમાદિત્યનુ છે તેમ, અત્ર શાલિવાહનની સાથે જોડાયલ શક શબ્દ પણ બિરૂદ રૂપે જ હોય અને તે તેણે સિહલદ્વીપના કહેવાતા મ્લેચ્છ-શક જેવી જાતિના ત્રાસમાથી પ્રજાને છોડાવી હતી તેના સ્મરણરૂપે—ચિહ્નરૂપે વપરાશમા આવ્યો હોય પછી 'શક શાલિવાહન' શબ્દ લખાતા લખાતા લાબે કાળે તેના મર્મનુ વિસ્મરણ થતા, શક શબ્દને વિશેષણ રૂપે ન લખતા, વિશેષનામ તરીકે ઓળખાવવામા આવ્યો હતો.

ચૂટુઓ અને કદંબો વિષે કાંઈક વધારે

આંધ્રવંશીઓ સાથે સબધ ધરાવતાં અનેક નામો, બિરૂદો, હોદ્દાઓ આપણા વાચવામા—શિલાલેખો, સિક્કાઓ કે જીવનવૃત્તાંતોમા આવ્યા છે. જેવા કે, મહારથી, મહાભોજી, મહાક્ષત્રપ, વિષ્ણુકડ, ચૂટુઓ, કદબો, (કારદમક) વિલિવાયકુરસ ઈ. ઈ. તેમાના કેટલાકની સમજૂતિ પ્રસગ આવતા અપાઇ ગઇ છે, અને કેટલાકની જે બાકી રહી છે તે પણ ઉપરની પેઠે છૂટક આપી શકાત, પરતુ શાતવાહનવશીમા રાજા હાલની કારકીર્દિ સર્વેથી શ્રેષ્ઠ હોવાને લીધે તેના જીવન સાથે ખાસ એક બે બિરૂદોવાળાનો સબધ જોડાયો હોવાનુ દેખાય છે, એટલે કોઈ અન્યસ્થાને તેની વિચારણા કરવા કરતાં આ ઠેકાણે જ કરી લેવાય તો આનુષગિક ગણાશે એમ ધારી આ તક હાથ ધરીએ છીએ.

ખાસ કરીને અત્રે ચૂટુ અને કાદબ સરદારો સંબધી જ કહેવા માગીએ છીએ. આમાંના કાદંબ—કદંબને, સત્રીજી ક્ષત્રિયમાંના જે ૧૮ વિભાગો હતા તેમાના લિચ્છવી, મલ્લ, મૌર્ય, પલ્લવ, ચોલા, પાડયા, આદિની પેઠે—આને પણ એક તરીકે હોવાનુ આપણે પુ. ૧મા ઉદયન ભટના વૃત્તાતે જણાવ્યુ છે. વળી આ પુસ્તકે તૃતીય પરિચ્છેદે (જુઓ ટી. ન. ૧૭) કદંબ પ્રજાને નાગ—નદ—પ્રજાના એક અંશ તરીકે મનાતુ આવ્યાનુ જણાવાયુ છે, તેમ આ કદંબપ્રજા આંધ્રપતિની સાથે લગ્નગ્રંથીથી જોડાતી હોવાનું શિલાલેખથી (ન. ૧૭) આપણને જણાય છે. આવા બધા પ્રમાણેથી સિદ્ધ થાય છે કે, મૂળે તેની ઉત્પત્તિ મગધદેશના

સવીજી ક્ષત્રિયોમાથી થયેલી હોવી જોઇએ. પરંતુ જ્યારે ઉદયન ભટના પુત્ર અનુરુદ્ધે તેમના સેનાપતિ નાગદસક સાથે ઠેઠ દક્ષિણમા સિલોન ઉપર ચડી જઇને તે મગધ સામ્રાજ્યમા ભેળવી લીધુ હતુ ત્યારે પાછા વળતા, વચ્ચે આવતા સર્વ પ્રદેશ ઉપર, પોતાની-ક્ષત્રિયજ્ઞાતિના આ બધા સરદારોને પૃથકપૃથક અધિકાર આપીને સૂબા પેઠે નિયુક્ત કરી દીધા હતા. કાળક્રમે સ્થિતિનુ પરિવર્તન થતા તેમાના કેટલાક-લગભગ બધળા જ, એકી વખતે સર્વે નહી, પણ ભિન્ન ભિન્ન વખતે, વળી એક વખત સ્વતંત્ર બની બેસે, ત્યાં બીજાનો વળી રાજઅમલ શૌર્ય ભરેલો આવે એટલે તેની શરણાગતિમા ચાલ્યા જાય-આ પ્રમાણે રાજકારણરંગના અનેક પલટા ભોગવી રહ્યા હતા. તે જ પ્રમાણે આ કદંબ પ્રજાનુ પણ સમજી લેવુ. તેમના જે લેખો (પરિચ્છેદ ૬, ન ૨૪-૨૬-૨૭-૨૮) એકદમ પ્રાચીન સમયના મળી આવે છે તે ઉપરથી સમજાય છે કે તેઓ પ્રથમ અરબી સમુદ્રના કિનારે આવેલ અપરાંત નામે ઓળખાતા પટ્ટી પ્રદેશ ઉપર હકુમત ચલાવતા હોવા જોઇએ, અને પ્રસંગની અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થતા, પાસેના પ્રદેશ ઉપર આક્રમણ કરી પોતાનો સત્તાપ્રદેશ વિસ્તાર્યે જતા હતા. આ પ્રમાણે તેમની ઉત્પત્તિ ઈ સ પૂ ની પાંચમી સદીની આદિમા કહેવાય. પરંતુ ધીમે ધીમે ઈ સ. ની પાંચમી છઠ્ઠી બાદ તેઓની ગણના કાંઈક વધારે સત્તાશાળી રાજકર્તા તરીકે થવા માંડી હતી અને જો ભૂલતા ન હોઇએ તો, ગુર્જરેશ્વર સોલંકી રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહની માતા મયણલાદેવી આ કદંબવંશી રાજાઓનીજ રાજ-કન્યા હતી. તે સમયે કદંબોની રાજધાની ગોકર્ણપુર-ગોવા બંદરે ગણાતી હતી પરંતુ તેમની સત્તાનો અંત ક્યારે આવ્યો તે નિશ્ચિતપણે કહેવા જેવી સ્થિતિમા આપણે નથી. હાલ તો એટલુ જ કહી શકાય કે આપણે જે સમયનુ વર્ણન કરી રહ્યા છીએ તે કાળે તેઓ રાજા હાલ શાતકર્ણિના શાસનતળે ખંડિયા તરીકે ગણાતા હતા

હવે ચૂટુ સરદારો વિશે બે શબ્દો કહીશુ. કો આં. રે.મા તેના કર્તા ડો. રેપ્સને પોતાના પુસ્તકના અંતે આ રાજાઓના તથા કોઈ બોધિવંશના સિક્કાઓને જોડી બતાવ્યા છે અને એવુ નિવેદન કર્યું છે કે તેમના સમયનો ચોક્કસ નિર્ણય કરી શકાતો નથી. આમા બોધિવંશ સાથે આપણે નિસબત ન હોવાથી તેને છોડી દઇશુ ચૂટુવંશીઓમા મૂળા (મુટુકુળ) નંદ-મૂળાનંદ એ નામો (પુ. ૨, સિક્કા ન ૪૯ થી ૫૨) સિક્કાઓથી તેમ, ચૂટુકાનંદ આ પુસ્તકે (લેખ ન ૨૫) અને વિષ્ણુકુડચટુ (લેખ ન. ૨૪-૨૬) શિલાલેખોથી જાણીતા થયા છે. લેખવર્ણનમા ષષ્ઠમ પરિચ્છેદે આપણે તેમને નંદવંશીઓના સબંધી તરીકે અને આંધ્રપતિઓ સાથે મગધમાથી ઉતરી આવેલા ગણાવ્યા છે પરંતુ પુ ૨, પૃ ૧૦૩ મા તેમના સિક્કાવર્ણને સદકનકળલાય મહારથીનો તથા આ ચૂટુકડાનંદી રાજા-ઓનો ઉદ્‌ભવ એક સમયે થયાનો જણાવ્યો છે. છતા તેમનુ મૂળ તો નંદવંશમા સમાયલુ દર્શાવ્યુ છે. ગમે તેમ, પરંતુ તેમના સિક્કાની બનાવટ, ચિહ્નોની મજાવટ તથા આકૃતિ અને બાહ્ય રંગઢંગ ઉપરથી તરત કહી શકાય તેમ છે, કે તેઓ શતવહનવંશી આદિપુરૂષની સાથે કોઇને કોઈ પ્રકારે જોડાયલા હશે જ. વળી તેમના સિક્કામા ઉજ્જૈનીના ચિહ્નનો અભાવ હોવાથી, તેમજ પોતાના નામ સાથે 'રાજ્ઞો' શબ્દ જોડતા હોવાથી, તેમનુ સ્વતંત્રપણુ પણ સિદ્ધ થાય છે, છતાં જે પ્રદેશમાથી આ સિક્કા અને લેખો મળી આવે છે તેનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે તો તેઓ તદ્દન નાના વિસ્તારના જ સ્વામી હોય એમ જણાય છે આ સર્વ સ્થિતિનુ સમીકરણ કરતા એમ દેખાઈ આવે છે કે, (૧) તેઓ શતવહનવંશી રાજા શ્રીમુખની માતાના પિયરપક્ષ-કોલ્હાપુર, કારવાર, ધારવાડ શહેરવાળા-કાનારા જીલ્લાના જ મૂળવતની હોવા જોઇએ, અને નંદ બીજો જ્યારે આ કારવારની કન્યા સાથે લગ્ન કરી, પોતે તેણીને મગધ તરફ લઈ ગયો હશે ત્યારે તેણીના આ સગાઓ પણ સાથે સાથે ગયા હશે, અને મગધ ગયા બાદ ત્યાના ૨૫-૩૦-વર્ષના વસવાટ દરમિયાન ક્ષત્રિયો સાથે અરસ-પરસ લગ્નગ્રંથીથી જોડાયા હશે. આ મિશ્રણથી જે પ્રજા ઉત્પન્ન થઈ તેમણે નંદવંશના સંબંધ સૂચક નામો

ધારણ્યુ કર્યા અને પોતાના મુખ્ય પુરૂષ એવા શ્રીમુખને મગધમાંથી જાકારો મળતા, તેની સાથે જ પાછા સ્વવતને ઉતરી આવ્યા (૨) અથવા મગધમાં જઇને પાછા ઉતરી આવવાને બદલે પોતાના વતનમાજ સ્થિરવાસે પડી રહ્યા હોય પરંતુ, શ્રીમુખ પૈઠણપતિ બનીને રાજપદ ભોગવતો થયો ત્યારે તેની અને તેના કુટુંબ સાથે (તે પ્રદેશનો ભાણેજ કહેવાય એટલે અવારનવાર ત્યાં જતો તો હોય જ) લગ્નગ્રથીથી જોડાવા માડયુ હોય. બેમાથી પ્રથમની સ્થિતિ વધુ સભવિત દેખાય છે. આ પ્રમાણે તેઓ શતવહનવશના એક રીતે ભાયાત જેવા જ કહેવાય. તેમ તે સમયની ગણતત્ર પદ્ધતિ પ્રમાણે તેઓ ખંડિયા પણ કહેવાય તેમ સ્વતંત્ર પણ કહેવાય. રાજાશ્રીમુખના જ ધર્માનુયાયી હોવાથી તેના જેવાજ સિક્કા ચિહ્નો પણ કોતરાવી શકે આ પ્રમાણે સ્થિતિ હોવાથી તેમની ઉત્પત્તિનો સમય ઈ. સ પૂની પાચમી સદીની અંતનો કહી શકાય. કયારે તેઓની સ્વતંત્રતા નાશ પામી અથવા કયારે તેમનો અંત આવ્યો તેનોપાકો પૂરાવો નોધી શકાય તેમ નથી. પરંતુ લેખ ન ૨૬થી અનુમાન કરવાને કારણ મળે છે કે, આ ચૂટુવશને કદબ રાજાઓએ જીતી લઇને તેમનો મુલક પોતાની સાથે ભેળવી દઈ તેમનો અંત લાવી મૂકયો હશે.

ત્રયોદશમ પરિચ્છેદ

શતવહન વંશ (ચાલુ)

ટૂંકસાર—(૧૯) મતલક (૨૦) પુરિંદ્રસેન (૨૧) સુંદર (૨૨) અને ચકોરઃ—આ ચારમાંથી કોઈના રાજ્યકાળે અગત્યનો મુદ્દો નોંધાયલ જડયો ન હોવાને કારણે તેમનુ એકત્રીત રીતે કરેલું વર્ણન—

(૨૩) શીવસ્વાતિઃ—તેનો જન્મ દેવપ્રસાદી તરીકે લેખાય છે. તેને લગતી જૈન અને વૈદિક ગ્રંથોમાંની આખ્યાયિકાઓનો આપેલ ટૂંક પરિચય—તે ઉપરથી તેના રાજ્યકાળ અને ઉમરનો બાંધેલ ખ્યાલ—તેના સમયે શકસંવતની મનાયલ સ્થાપના અને તે અંગે જુદાજુદા મુદ્દા ઉપાડી કરેલ ચર્ચા—જેવા કે—(અ) શકપ્રવર્તક પોતે હોઇ શકે કે કેમ તેની તરફેણુ અને વિરૂદ્ધની દલીલો, (આ) શકપ્રવર્તક કોણુ અને શા માટે હોઇ શકે તેના નિયમો (ઇ) શક સવતનો પ્રવર્તક કયા ધર્માવલબી સમજાય છે; તેનો શિલાલેખ અને સિક્કા ચિહ્ન ઉપરથી ઉપાડેલ વિવાદ, તથા પ્રવર્તી રહેલી માન્યતાની બતાવેલ અસગતતા (ક) શકપ્રવર્તક અવૈદિક હોવા વિશેના રજુ કરેલ પૂરાવાઓ (ખ) શકસવત વાસ્તવિકપણે વપરાશમાં આવ્યો હતો કે કેમ (ગ) તથા શકશબ્દનો અર્થ કેવા સ્વરૂપે લેવાયો છે તેની આપેલી સમજૂતિ (ઘ) તે ઉપરથી થયેલ અનર્થોની, ઉદાહરણુ સાથે બતાવેલ, ચોખવટ (ચ) થયેલ ગેરસમજૂતિમાથી બહાર નીકળવાની બતાવેલ ચાવી (છ) અનેક ઐતિહાસિક બનાવોવાળી ઘટનાનો ઉકેલ, સત્ય તરીકે કેવી રીતે થવો શકય છે તેનુ દોરી આપેલ રેખાંકન—ઈ. ઈ.

શતવહન વંશ (ચાલુ)

(૧૯) મંતલક (૨૦) પુરિંદ્રસેન
(૨૧) સુંદર (૨૨) અને ચકોર

આ ચાર રાજાઓનો સમગ્ર રાજ્યકાળ આપણે ૧૭ થી ૧૭ાા વર્ષનો ગોઠવ્યો છે તેમાના એકકેના સમયે કોઇ રાજદ્વારી અગત્યતા ધરાવતો કે ઐતિહાસિક નોધ લેવા યોગ્ય બનાવ બન્યાનુ જણાયું ન હોવાથી આગળ વધવાનુ જ રહે છે માત્ર એટલુ સામાન્ય નિયમને આધારે કહીશુ કે રાજા હાલની પાછળ તરત જ મતલક ગાદીએ બેઠો છે તથા નં. ૨૨વાળા ચકોરની પછી ન. ૨૩વાળો શીવસ્વાતી આંધ્રપતિ બન્યો છે એટલે ન. ૧૯ તે, નં. ૧૮નો પુત્ર અને નં ૨૩ તે નં ૨૨ નો પુત્ર થતો હશે! વચ્ચેના ન ૨૦ ને ૧૯ સાથે તથા નં ૨૨ ને ન. ૨૧ સાથે, કે ન. ૧૯ થી ૨૨ સુધી અંદરોઅંદર શુ સંબધ હશે તે વિષે કાંઈ જણાયુ નથી. તેમજ અનુમાન કરવાને કાઈ વિગત હાથ લાગતી નથી. પરંતુ જ્યારે તેમનો રાજ્યકાળ અતિ અલ્પ સમયી નોધાયો છે, ત્યારે એટલુ જ અનુમાન દોરી શકાય કે, ન ૨૦–૨૧ વાળાઓ ભાઈઓ થતા હશે અને નં ૨૧ નો અધિકાર કેવળ ૭ માસ પર્યંત નભી રહ્યો છે એટલે તેનુ મરણ અકસ્માતથી થવુ હોવુ જોઇએ. અને ન ૨૨ વાળો કા તેનો પુત્ર હોય; પરતુ વિશેષ સભાવ તો તે પણ ન ૨૦–૨૧ની પેઠે ન ૧૯નો પુત્ર હોવાનુ માનવુ પડે છે ગમે તે સગપણ સબંધ તેમની વચ્ચે પરસ્પર અસ્તિત્વ ધરાવતો હોય, પરતુ તેઓ ચારે કેવળ નામધારી નીવડયા છે, અને ન ૨૨ના મરણ બાદ ન. ૨૩ ગાદીપતિ બન્યો છે એટલું વંશાવળીથી ચોક્કસ માનવુ રહે છે

(૨૩) શીવસ્વાતિ

ઉપર ઉપરી ચાર રાજાઓનુ ગાદીપતિ બનવુ અને તે પણ અલ્પ સમય માટે જ; એટલે કલ્પી શકાય છે કે આ. ન. ૨૩મો રાજા બહુ અસાધારણ સયોગમાં ગાદી પ્રાપ્ત કરવા ભાગ્યશાળી થયો હોવો જોઈએ. અન્ય હકીકત વિશ્વાસપૂર્ણ મળી ન આવે ત્યા સુધી એટલુ કહી શકાય કે, તે ન. ૨૨ નો પુત્ર હોઇ, તેના મરણ બાદ ગાદીનો હક્કદાર વારસ હતો. વળી તેના જન્મ સાથે જે કેટલીક આખ્યાયિકા સકળાયલી જણાઇ છે તે ઉપરથી તેને દૈવપ્રસાદી[1] તરીકે લેખવો પડશે. આવી આખ્યાયિકાઓમાંનુ પુરાણોમાંનુ[2] એક ઉદાહરણ જે કયારનુંયે ઉધ્ધૃત કરવામાં આવ્યુ છે તેનો તથા એક બીજી આખ્યાયિકાનો સાર[3] આ પ્રમાણે છે.

તેનો રાજ્યકાળ તથા આયુષ્ય

"પહેલા દીપકર્ણિ નામે વિખ્યાત બનેલો એક બળવાન રાજા થઇ ગયો......

...તેને સ્વપ્નમાં ભગવાન્ શંકરે આ પ્રમાણે કહ્યું: 'તુ જગલમા સિંહ પર બેઠેલા એક કુમારને જોઈશ. તેને લઇ તુ ઘેર પાછો ફરજે અને તે તારો પુત્ર બનશે'

આ સ્વપ્નને યાદ કરતો રાજા સહર્ષ બન્યો. કોઈક વખતે શિકારમાં મગ્ન બનીને તે દૂર જગલમાં ચાલ્યો ગયો, ત્યા તે રાજાએ ખરા બપોરે પદ્મ સરોવરના તીરે તેજથી ઝળહળતા એક સિંહારૂઢ બાળકને જોયો તે વખતે સ્વપ્નને યાદ કરી રાજાએ જળ પીવા જતા સિંહને એક બાણથી મારી નાખી બાળકને તે પરથી ઉતારી લીધો. તે વખતે તે સિંહ પોતાનું સિંહસ્વરૂપ તજી મનુષ્ય રૂપે પ્રગટ થયો. રાજાએ તેને એમ કેમ બન્યુ તે પૂછતાં તેણે જવાબ આપ્યો કે:

'હે રાજા, હુ કુબેરનો મિત્ર સાત નામે યક્ષ છું પૂર્વે મેં ગગામાં સ્નાન કરતી એક ઋષિકન્યાને

---

(૧) તેનો જન્મ દૈવપ્રસાદિત ગણીએ તો આખ્યાયિકા વર્ણિત કન્યા સાથેનું લગ્ન તેના પિતાએ કર્યાનું ગણવું પડશે. અને તેને જ તે કન્યા સાથે લગ્ન કર્યાનુ ગણાય તો, તેની પાછળ ગાદીએ આવનાર ન. ૨૪નો જન્મ દૈવપ્રસાદિત ગણવો પડશે.

(૨) યુગપુરાણની એક આખ્યાયિકા કેવી છે તે માટે ઉપરમા પૃ.૨૦૨ થી ૨૦૭ સુધીના 'બુદ્ધિપ્રકાશ' ત્રૈમાસિકમાથી ઉતારેલા પાચ ફકરાઓ જુઓ.

(૩) જુઓ ૨૦ કથાસરિત્સાગર.

નીરખેલી તે પણ મને જોઈને કામ વિહ્વળ બની. મેં તેને ગાંધર્વવિવાહથી મારી પત્ની બનાવી. તે પ્રસંગે તેના ભાઈઓને આ ખબર પડતાં તેમણે ક્રોધિત થઈને અમને શ્રાપ આપ્યો કે, "તમે બને સ્વેચ્છાચારીઓ સિંહરૂપ બની જાઓ.' તે મુનિઓએ તે શાપની અવધી, સ્ત્રીને માટે પુત્રજન્મ પર્યંત ને મારા માટે તારા બાણના આઘાત પર્યંત કહી તે પછી અમે સિંહયુગલ રૂપે રહેવા લાગ્યા. તે પછી તે ગર્ભિણી બનીને પુત્રને જન્મ આપતા પલટાઈ ગઈ. આ પુત્ર મેં અન્ય સિંહણીઓના દૂધથી ઉછેર્યો અને અત્યારે તારા બાણથી હણાયલો હું પણ શાપ નિર્મુક્ત બન્યો છુ" આ ઉપરથી માનવુ થાય છે કે તે શંકર ભગવાનનુ કૃપાપાત્ર છે અને તેથી તેનુ નામ શીવસ્વાતિ[૪] બધબેસતુ પણ ગણાય જ્યારે જૈન-ગ્રંથોના[૫] કથનમાંનું અવતરણ વાચકની વિચારણા માટે રજુ કર્યું છે તે ઉપરથી, તે રાજા હાલને અનુલક્ષીને હોય એમ દીસે છે. જેનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે

"એક વખતે બે વિદેશી બ્રાહ્મણો ત્યા (પ્રતિષ્ઠાન-પુરમાં) આવીને, પોતાની વિધવા બ્હેનની સાથે, એક કુંભારની શાળામાં રહેવા લાગ્યા તેઓ ભિક્ષા માગીને અને તે ભિક્ષા પોતાની બ્હેન પાસે લાવી, તેનું ભોજન બનાવીને પોતાના દિવસ નિર્ગમન કરવા લાગ્યા. એક દિવસે તેમની તે બ્હેન જળ ભરવાને ગોદાવરીએ ગઈ. ત્યા તેનુ અપ્રતિમ સ્વરૂપ જોઈને, કામથી વિહ્વળ બનેલા શેષ નામે એક કુંડવાસી નાગરાજે કુંડમાથી બ્હાર નીકળીને, મનુષ્યરૂપ ધારણ કરીને તેની સાથે બળાત્કારપૂર્વક રતિક્રીડા કરી. નાગરાજનું શરીર ધાતુરહિત છતાં ભવિતવ્યતાના યોગે વીર્યસંચારથી તે વિધવાને ગર્ભ રહ્યો. ને પછી પોતાનુ નામ દર્શાવીને 'સંકટના સમયે મારૂં સ્મરણ કરજે' કહી તે નાગરાજ પાતાળલોકમાં ચાલ્યો ગયો."

એટલે કે પૌરાણિકમતે આ હકીકત નં ૨૦ના જન્મને અને જૈનમતે નં ૧૮ના જન્મને લાગુ પડે છે. બીજી વસ્તુસ્થિતિ એમ કહે છે કે, જે સંવત્સર શકસંવતને નામે પ્રચલિત છે અને મુખ્યપણે દક્ષિણહિંદમા, તેમાં પણ ખાસકરીને મહારાષ્ટ્રમાં વિશેષ જાણીતો છે તેની ઉત્પત્તિ બ્રાહ્મણકુળમા જન્મેલ રાજાથી થવા પામી છે; અને બ્રાહ્મણકુળ એટલે સામાન્યરીતે શીવભક્ત જ તે ગણાય જેથી શકસંવતની ઉત્પત્તિ સાથે બંધબેસતું જો કોઈ નામ ગણી શકાય, તો તે રાજા હાલના કરતા રાજા શીવસ્વાતિનુ વધારે શક્ય છે. ત્રીજી સ્થિતિ એમ છે કે શકસંવતની આદિ ઈ સ ૭૮થી થયાનુ મનાયુ છે, એટલે શાલિવાહન હાલને બદલે રાજા શીવસ્વાતિનુ મરણ, તે સાલમાં ઠરાવાય તો સુમેળ સધાતો જણાય છે વળી ઈતિહાસકારોએ[૬] કીર્તિ ઉજ્વળ કર્યાનો પણ ગૌતમીપુત્ર રાણી બળશ્રીનો નાસિક લેખ નં. ૭ (જુઓ પંચમ પરિચ્છેદ) આ રાજાને આશ્રયી હોવાનું માની લઈ, તે જ હકીકત ધ્યાનમા રાખીને, એમ ઠરાવ્યુ છે કે, તે સમયના

---

૪ શીવસ્વાતિ સાથે મેઘસ્વાતિ શબ્દ સરખાવો. મેઘસ્વાતિ જેમ જૈનમતાનુયાયી વિશેષ સંભવે છે તેમ શીવસ્વાતિ ભલે વૈદિક મતાનુયાયી વિચારાય, છતા શીવ=કલ્યાણ, મોક્ષ તેવા અર્થમા જૈન ધર્મમા તે વપરાયલું જાણ્યું છે જેથી શીવસ્વાતિ જૈનસંપ્રદાયનું નામ હોવાનું પણ કહી શકાશે.

૫. જે અસલ કથન ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં આ પ્રમાણે છે —

तत्र चैकदा द्वौ वैदेशिक द्विजौ समागत्य विधवया स्वसा साकं कस्यचिन् कुम्भकारस्य शालाया तस्थिवांसौ। कणवृत्तिं विधाय कणान् स्वसुरुपनीय तत्कृताहारयाकेन समया कुरुतः स्म । अन्येद्यु सा तयोर्विप्रयोः स्वसा जलाहरणाय गोदावरीं गता । तस्या. स्वरूपमप्रतिरूपं निरूप्य स्मर-परवशोऽन्तर्हृदवासी शेषो नाम नागराजो हृदान्निर्गत्य विहित मनुष्यवपुस्तया सह बलादपि सम्भोगकेलि-मकलयत् । भवितव्यताविलसितेन तस्या. सप्तधातु रहितस्यापि तस्य दिव्यशक्त्या शुक्रपुद्गल सञ्चारद गर्भाधानमभवत् । स्वनामधेयं प्रकाश्य व्यसनसङ्कटे मां स्मरेरित्यभिधाय च नागराज पाताललोकगमत् ।

(૬) જુઓ. જ. બો. બ્રં. રો. એ. સો. (નવી આવૃત્તિ પુ. ૩, મિ. બખ્લેનો લેખ)

ચાંદ્રપતિએ શકપ્રજાને હરાવી, રાજપાટ જે થોડા સમય માટે અન્યસ્થળે ખસેડવું પડયું હતું તે પાછું અસલની જગ્યાએ આણ્યું હતું; એક વખતે ફેરવવું પડયું, અને પાછું તે સ્થાને લાવ્યા, તે બેની વચ્ચે જે કાળ પસાર થઈ ગયો તે દરમિયાન, તેની અધિપતિ-શકપ્રજાએ તેમાં અનેક નવાજુની કરી નાખી હતી, જેની મરામત કરવી જરૂરી હતી. તેથી જે નવું સ્વરૂપ તે નગરે પછીથી ધારણ કર્યું હતું તેનું નામ નવનગર કહેવાયું. જો કે ખરો વિજય તો શકપ્રજા ઉપર કેટલાય વખત ઉપર મેળવી ચૂકાયો હતો. પરંતુ નગરની દુરસ્તી કરાવતા ચાર પાંચ વર્ષનો ગાળો પડગો હોવાથી, જ્યારે ગાદીની પુનઃસ્થાપના નવનગરે-(જેને તેમણે પૈઠણનું બીજું નામ અપાયાની કલ્પના ઉભી કરી છે) કરાઈ ત્યારે ઈ. ૭૮નો સમય હતો. તે ઉપરથી તેના સ્મારક તરીકે તે સાલ પસંદ કરવામા આવી છે આ પ્રસંગ સાથે અને આ પ્રમાણે, શકસંવતની ઉત્પત્તિનો સંબંધ જોડી કઢાયો હોય એમ વિદ્વાનોએ લેખ્યું છે. આવા ભિન્ન ભિન્ન પ્રસંગો શકસંવતની ઉત્પત્તિ સાથે સંયુક્ત થયેલ હોવાથી મૂળ આખ્યાયિકાઓને એકને બદલે બન્ને રાજાઓ (હાલ તથા શીવસ્વાતિ) સાથે સંબંધ ધરાવતી અમે ગણી લીધી છે સંશોધન થતા થતા આખરીયે જે ઠરે તે ખરૂં. આ રીતે શીવસ્વાતિના જન્મને પણ દેવપ્રસાદિત ગણતા, તેનું આયુષ્ય નાની ઉમરનું અયોગ્ય લેખાશે તેથી પુરાણિક ગ્રંથમા તેનો રાજ્યકાળ નાનો લખેલ હોવા છતા, ૪૩ વર્ષ જેટલો દીર્ઘ સમયી બનાવી તેનો અંત ઈ સ ૭૮મા લઈ જવો અમને સહીસલામત લાગ્યો છે

આખ્યાયિકા ઉપરથી સામાન્ય મત એવો બંધાય છે, કે તે બહુ નાની ઉમરે ગાદીએ આવ્યો છે. પરંતુ તેર સોળ વર્ષની જે ઇયત્તા તે સમયે રાજધુરા ગ્રહણ કરવાની મનાતી હતી તે ઉમરે તેનો રાજ્યાભિષેક થયો હોવાનું માની લેવાય તો તેનું મરણ લગભગ ૬૦ વર્ષની ઉમરે થયું ગણવું પડે છે અને સર્વ સંયોગોમા તે વાજબી પણ લેખાશે.

ઉપરના પરિચ્છેદે એમ સાબિત કરવામાં આવ્યું છે કે 'શકશાલિવાહન'ના શબ્દપ્રયોગને શકસંવત્સરની સ્થાપના સાથે સબંધ નથી.

શકપ્રવર્તન વિશે ત્યારે શું ?

કેમકે બન્નેનો સમય જ જુદો છે. તેમ બીજી બાજુ એમ સિદ્ધ કરવામા આવ્યુ છે કે, ઈ. સ. ૭૮ કે જ્યારે શકસંવત્સરની આદિ થયેલ માનવામા આવે છે, તે સમયે જે રાજા આપ્રસામ્રાજ્યનો વિધાતા હતો તેણે, જ્યા સુધી ઈતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે ત્યા સુધી કોઇ પણ શક-સંવતના પ્રવર્તનમા જરૂરી ગણાતા બે મુખ્ય ઉદ્ભવ કારણો-રાજદ્વારી કે ધાર્મિક દષ્ટિરૂપમાનું એકે, પ્રાદેશિક વિજય મેળવ્યાનું કે ધાર્મિક ક્ષેત્રે મહત્વનું કાર્ય કરી બતાવ્યાનું જણાયુ નથી, જો કે સાથે સાથે એમ પણ કહેવાયુ છે કે,[૭] "युधिष्ठिरो, विक्रम, शालिवाहनौ ततो नृपः स्याद्विजयामिनदन. । ततस्तु नागार्जुन भूपतिः कलौ कल्की षडेते शाककारकाः स्मृता ॥ કલિયુગમાં, યુધિષ્ઠિર, વિક્રમ, શાલિવાહન થશે, તે બાદ વિજયાભિનંદન રાજા થશે, પછી નાગાર્જુન અને છઠ્ઠો કલ્કી. આ છએ શક અથવા સંવતના પ્રવર્તકો ગણાશે." એટલે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે, શુ આ પરાપૂર્વથી ચાલ્યુ આવતુ કથન બરાબર નહીં હોય ! વારવાર આપણે કહેતા આવ્યા છીએ કે, જ્યારે જ્યારે પૂર્વાચાર્યોનુ કથન વર્તમાનકાળની માન્યતા સાથે મેળ ખાતું ન દેખાય ત્યારે ત્યારે તેમને એકદમ અજ્ઞાન ઠરાવવા કરતા, આપણી મતિની જાડયતાને અંગે આ લેખનમાં તેમનું દષ્ટિબિંદુ સમજાતુ નથી, એ વિશેષ સંભવિત ગણવું. આ નિયમ આધારે આ કિસ્સામા પણ કાં તેમ બનવા પામ્યુ નહીં હોય ? જો શાલિવાહનનો સંબંધ બરાબર જોડી શકાતો ન હોય તો, જે પુરૂષને આપણે શાલિવાહન ઠરાવીએ છીએ તેને બદલે અન્ય વ્યક્તિ જ તે હોય, અથવા જે સ્થાને-અનુક્રમમાં તેને આપણે મૂકયો છે ત્યાથી તેને ખસેડીને ઈ. સ. ૭૮ ની સાલમા તે આવે તેમ ગોઠવવો જોઇએ. આ બન્ને

(૭) પુ. ૯, પૃ. ૯૫ તથા જ. બો. બ્રૅ. રો. એ. સો. પુ. ૧૦, પૃ. ૧૨૭

સ્થિતિના વિકલ્પો આપણે વિચારી જોઇએ પુરાણકારોએ કવિગુણાઢયના સમકાલીન તરીકે અથવા તેના આશ્રયદાતા તરીકે જેને કુતલ ઉર્ફે શાલિવાહન ગણાવ્યો છે. તેને જ આપણે પણ શાલિવાહન ગણાવ્યો છે. વળી તેમા આપેલ અને ઓળખાવેલ તેના બીજા સગા સંબંધીને આપણે પણ તે જ નામથી ઓળખતા થયા છીએ એટલે સર્વેના નામ–ઠામ, તથા અરસપરસના સગપણ સબધ મળી રહેતા જણાય છે, જેથી કોઈ અન્ય વ્યક્તિ તરીકે તેને ગણી લેવામા આવ્યો હોય તે પ્રકારની ભૂલ તો થતી નથી દેખાતી હવે તેનો સમય ઈ સ પૂ ૪૭ થી ઈ. સ ૧૮ જે ઠરાવ્યો છે તેને બદલે તેના રાજ્યનો આરભ કે અંત ઈ સ. ૭૮ મા થયો સભવે છે કે કેમ તે પ્રશ્ન વિચારીએ સામાન્ય રીતે શકની સ્થાપના તેના પ્રવર્તકના (જો રાજા હોય તો રાજ્યકાળના અને ધર્મોપદેશક હોય તો તેના જીવનના) અત સમય સાથે જ સંકલિત થયેલ હોય છે. એટલે તે નિયમને અનુસરીને જો રાજા શાલિવાહનના રાજ્યનો અત ઈ સ. ૭૮ મા આવ્યો હોય ને તેનુ રાજ્ય ૬૫ વર્ષ પર્યંત ચાલ્યુ હોય તો, તેનુ ગાદીએ બેસવુ ઇ સ ૧૩ની આસપાસમા માનવુ રહેશે અને તેમ બધ બેસતુ કરવા માટે, જે જૈનાચાર્યો, આર્યખપુટ, પાદલિપ્તસૂરિ તથા મત્રાદિ સિદ્ધિના પ્રણેતા પડિત નાગાર્જુન અને શકારિ વિક્રમાદિત્ય તેમના સમકાલીન તરીકે સાહિત્યગ્રથોમા મનાયા છે, તે સર્વને મૃત્યુ બાદ ફરીને નવી જીદગી ધારણ ધરતા બનાવવા પડશે જેમ બનવુ અશક્ય છે. ઈ સ ૭૮મા રાજ્યના અંતને બદલે તેનું રાજ્યારોહણ ગણીએ તો તેનુ મરણ ૭૮+૬૫=ઈ સ. ૧૪૩ મા થશે. તેમ થતાં તો, ઉપરમા જે બનાવોની અશક્યતા દર્શાવી છે તે વિશેષત અશક્ય બની જશે મતલબ કે સમયની ગણત્રીએ જે સ્થાને આપણે શાલિવાહનને સ્થાપ્યો છે ત્યાથી આઘાપાછા કરવાથી પણ તેને શક પ્રવતની સ્થાપના સાથે સબધ ધરાવતો બનાવી શકાતો નથી

ઉપર વર્ણવેલી એક પ્રકારની સમસ્યાની વિચારણાથી, જેમ શાલિવાહનને પદચ્યુત કરી શકાતો નથી તેમ અન્ય રીતે પણ તે જ સ્થિતિને વળગી રહેવાનુ સાબિત કરી શકાય છે. રાણી બળશ્રીના શિલાલેખથી તેના પુત્રને ગૌતમીપુત્ર અને પૌત્રને વાસિષ્ઠીપુત્ર તરીકે ઓળખાવાયા છે સામાન્ય નિયમ એવો ગણાય કે પુત્ર પછી પૌત્ર જ ગાદીએ આવે છે, છતા ન બનવાનુ પણ બની જાય છે. (જેમ ન ૨ આંધ્રપતિ પછી તેનો પુત્ર ન બેસતા તેના કાકાનો રાજ્ય અમલ વચ્ચે ચાલી ગયો છે) એટલે તે સ્થિતિ પણ આપણા લક્ષ બહાર જવી ન જોઇએ. મતલબ કે બળશ્રીના પુત્ર અને પૌત્ર વચ્ચે કોઈ તૃતીય વ્યક્તિ રાજપતિ તરીકે આવ્યો છે કે નહી તે સ્થિતિ પણ વિચારવી જોઇએ પરતુ અહીં તો શિલાલેખની હકીકતથી જ સ્પષ્ટ થાય છે, કે તેના પુત્ર પછી તેનો પૌત્ર જ, કોઈ અંતર પડ્યા વિના અથવા સળગ અનુક્રમે ગાદીએ બેઠો છે. તેથી રાણી બળશ્રીએ પોતાના પુત્રને શક પ્રજાનુ નિકદન કાઢી "શાતવાહનની કીર્તિને ઉજ્વળ કરનાર" તરીકે મનાવ્યો છે તેમ પુરાણકારે પણ પ્રજાની સાથે યુદ્ધમા ઉતરીને મારી નાખનાર શાત રાજાનુ મૃત્યુ, શકારિ વિક્રમાદિત્યે શકને હરાવ્યા બાદ દશ વર્ષે થયાનુ જણાવ્યુ છે (પુ ૪, પૃ ૨૦). આ સર્વ હકીકત ઉપરથી રાણી બળશ્રીનો પુત્ર કે જેણે શક પ્રજાનુ નિકદન કાઢી નાખ્યુ ને જેનુ મરણ ઈ સ પૂ ૫૭ (શકારિની જીતના સમય) બાદ દશ વર્ષે નોધાયુ છે તે શાત રાજાને જ શાતવાહનની કીર્તિને ઉજ્વળ કરનાર અને શકારિ વિક્રમાદિત્યના સહાયક તરીકે લેખવો રહે છે. અને તેને તેમ ગણી, તેની પાછળ ગાદીએ આવનારને–બળશ્રીના પૌત્રને ઈ. સ પૂ ૪૭ થી શરૂ કરી ૬૫ વર્ષનું રાજ્ય ભોગવી ઈ. સ ૧૮મા મરણ પામતો લેખવો રહે છે જો આમ થાય તો જ જૈન સાહિત્યગ્રંથોમા સૂચવેલા, આર્યખપુટ, પાદલિપ્તાદિના સર્વ પ્રસગોના સમયાનુક્રમ સચવાઈ જાય છે જેમ શિલાલેખના(૮)

(૮) વિશેષ શિલાલેખી પુરાવા માટે નં. ૧૮ના વૃત્તાંતમા ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ અને ધર્મની સમજૂતિવાળો પારિગ્રાફ જુઓ.

પુરાવાઓથી આ હકીકતોનુ મળતા આવવુંપણ પુરવાર થાય છે, તેમ નં ૧૭ અને ૧૮ના સિક્કાઓ ઉપરથી પણ તેમને શકારિ વિક્રમાદિત્યના ધર્મબંધુ—એક જ ધર્મના—સહધર્મી તરીકે તેમજ અવંતિપતિઓ સાથે સબંધમાં આવ્યા હોવાનું સાબિત થઇ શકે છે. આ પ્રમાણે એક તરેહના નહીં પણ અનેક પ્રકારના પ્રસંગોથી—જે કોઇ ઇતિહાસમા જણાયા છે તે લઇને તપાસી જુઓ તોપણ તેને તે જ પરિણામ આવી રહે છે.

ત્રીજી રીતે તપાસીએ—નહપાણના સિક્કા ઉપર ગૌતમીપુત્રનુ મહોરું પાડવામાં આવ્યુ છે. નહપાણનુ મરણ ઈ. સ. પૂ. ૭૪માં સિદ્ધ થયુ છે. જ્યારે ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ રાણીબળશ્રીના પુત્રનો અથવા શકનો, ક્ષહરાટ પ્રજાનો (કે જે પ્રજામા નહપાણની ગણના થઇ છે) સત્યાનાશવાળી પોતાના શાતવાહન વંશની કીર્તિને નિષ્કલંકી બનાવનારનો, સમય ઈ. સ પૂ ૭૨થી ૪૭નો (જુઓ ૧૧મું પરિચ્છેદ) ઠરાવ્યો છે. એટલે કે આ બે બનાવ વચ્ચે બહુમાં બહુ ૨૭ વર્ષનું અને ઓછામા ઓછુ બે વર્ષનું અંતર છે. એક રાજાના સિક્કા ચલણમાથી હજુ અદૃશ્ય થયા ન હોય ત્યા જ(૯) તે સર્વને એકત્રિત કરી ટંકશાળમા તેના ઉપર બીજી છાપ પાડી લીધી સમજી શકાય છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે, એક પ્રકારના સિક્કા ઉપર જ બીજા પ્રકારની છાપ પાડવી હોય તો, તે જેટલામાં પ્રચલિત હોય તેટલામાં જ કરી લેવું રુતર છે. પરંતુ જો ઈ. સ. ૭૮માં શકપ્રવર્તક શાલિવાહનને મરણ પામેલો ગણાય, તો તેનો રાજ્યાભિષેક ઈ. સ. ૧૩માં અને તેના પુરોગામીનો ઇ. સ પૂ. ૧૨મા થયો હોવાનુ ગણવો રહેશે. અને તે સમયે નહપાણને તો મરી ગયા પણ લગભગ ૬૦ થી ૬૫ વર્ષ થયા કહેવાય. તો તેટલા સમયના અંતરે તેના સિક્કાઓ ને વીણીવીણીને એકત્રિત કરવા ને પછી તેના ઉપર છાપ પાડવી શક્ય છે ખરી ? વળી એવું તો ન જ બની શક્યું હોય કે, ભવિષ્યમાં અમુક પ્રસંગ બની આવશે ત્યારે આ પ્રકારે આમ કરવું છે માટે અત્યારથી જ રાજા નહપાણના સિક્કા એકઠા કરીને સંગ્રહી રાખી મુકો ? એટલે કે સિક્કાના સમય પરત્વેનો વિચાર કરતાં પણ આપણે આળેખેલહકીકતને ફેરવવાનું અશક્ય છે.

ચોથી રીત—જેમ સિક્કાના સમયની ગણત્રી તપાસી જોઈ, તેમ સિક્કાચિત્રો તપાસતાં પણ તેને તે જ પરિણામ આવે છે ન. ૧૭ વાળા ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિના તેમજ ન. ૧૮વાળા વાસિષ્ઠીપુત્ર શાતકરણિના સિક્કાઓમાં જે ચિહ્નો કોતરાયાં છે તે સ્પષ્ટ રીતે જૈનમતના ચિહ્નો છે. અને રાણી બળશ્રીના આ પુત્ર તથા પૌત્રના શિલાલેખોમા જે દાન વગેરે અપાયા છે તે પણ તે જ ધર્મનો પ્રભાવ સૂચવતી વસ્તુઓ છે. તેમ નહપાણ ક્ષહરાટ અને રૂષભદત્ત શકે જે યુદ્ધો નાસિક પ્રાંતમા આ શાતવાહન વંશીઓ સાથે ખેલ્યા છે, તેમના ધર્મ, અને શિલાલેખોમાં આલેખાયેલી હકીકતથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે, કે તેઓ પણ તે જ ધર્મના અનુયાયીઓ હતા. શાતકરણિના જીવન પ્રસંગોની વાસ્તવિકતા પણ સિક્કાઓ, શિલાલેખો તથા ગ્રંથસાહિત્યના પુરાવાઓથી તે જ ધર્મના હોવાની સાબિત થઇ જાય છે. આ પ્રમાણે ચારે બાજુએથી, ગમે તે પ્રકારના પુરાવા લઈને, કસોટીએ ચડાવી જુઓ પરંતુ એકને એક જ છેવટ આવીને ઉભુ રહે છે. એટલે નિશ્ચયપૂર્વક—જરાપણ શકારહિત—માનવું પડે છે કે જે નિર્ણયો ઉપર આપણે આવ્યા છીએ તે સત્ય જ છે.

આ પ્રમાણે સમયની ગણત્રીઓનો, અનુક્રમની ગણત્રીઓનો, કે ઐતિહાસિક પ્રસંગો જે બન્યાનું નીકળી આવે છે તે સર્વની ગણત્રીઓનો, જૈન તથા વૈદિક સાહિત્યગ્રંથોમાં વર્ણવાયલી હકીકતો સાથે બંધ બેસતો મેળ સધાઈ જાય છે. છતા વાદ કરવાની ખાતર એક બે મુદ્દા જે તદ્દન અશક્ય છે તેની

(૯) વર્તમાનકાળે આપણો અનુભવ એ થાય છે કે, એક સમયના સિક્કા તેની પછી ગાદીએ આવનારના રાજ્યના અંત સુધી બહુમા બહુ તો ચાલે છે. તે બાદ તેને રાજહુકમથી જ પાછા ખેંચી લેવામા આવે છે.

ચર્ચા પણ કરી લઇએ કે જેથી અવનવા વિચાર ફરવાને સ્થાન રહે નહીં આપણને સુવિદિત છે કે પ્રાચીન સમયના ગ્રંથોમા-કવિતો જૈન, વૈદિક કે બૌદ્ધસમ્પ્રદાયના હો-જે પ્રમાણે વર્ણનો કરાયા છે, તે જેવા છે તેવા ને તેવા સ્વીકારી લેવાં યોગ્ય તો નથી જ, ને તેથી જ સંશોધનના કાર્યમા મુશ્કેલીઓ ઉભી થયા કરે છે. એ જ પ્રમાણે જૈનસાહિત્યગ્રથમા આ શાલિવાહન રાજા સંબધી જે કથાનકો લખાયા છે તેનો કેવળ વાચનાર્થ જ કરાય તો એવો ધ્વનિ નીકળે છે કે, શાલિવાહન રાજા અને કુંતલ બન્ને ભિન્ન વ્યક્તિ છે, એટલુ જ નહી પણ શાલિવાહનની પછી જ કુતલ થયો છે ત્યારે પુરાણકારોની માન્યતા પ્રમાણે (જુઓ પૃ. ૨૭ મા પાર્જીટર સાહેબ શોધિત વશાવળી) કુતલનુ સ્થાન શાલિવાહનની પૂર્વે છે. અને જ્યા મતભિન્નતા હોય ત્યા એમને એમ તો સ્વીકાર ન જ કરી લેવાય. તેમજ કુતલને શાલિવાહનની પાછળ લેવા જતા તેના સમકાલિક તથા આશ્રિત એવા કવિગુણાઢ્યનું સ્થાન ફેરવવુ પડશે જ્યા એકનું સ્થાન ચ્યૂત કરાય ત્યા બીજી પણ અનેક અસગતતા ઉભી થાય. એટલે પરિણામ એ આવે કે ધરમૂળથી સર્વ પરિસ્થિતિનો વિચાર કરવો જ પડે. તેને બદલે તે અશક્યતાનો વિચાર કરવાનું માડી જ વાળવું તે બહેતર થઇ પડશે બીજી અશક્યતા જે વિવાદ ખાતર વિચારવી રહે છે તે એ કે, સિક્કાચિહ્નો જૈનમતના હોવાનું જે લેખવ્યુ છે અને જે ઉપરથી અનેક અનુમાનો તારવીને પરસ્પર મળતા બતાવાયા છે તેને બદલે તેને જ વૈદિક મતના ગણી લેવાય તો કેમ? પ્રથમ તો વિદ્વાનોને ખોટા પાડ્યા કહેવાશે, છતાં સંશોધનનો વિષય જ એવો છે કે, એક વખત નિશ્ચિત થયેલી વસ્તુ, વિશેષ સબળ આધારપૂર્વક સામગ્રીનો આવિસ્કાર થતા, ફેરવાઇ જાય છે તેમ આ સિક્કાચિહ્ન સબધે વિદ્વાનોનુ મતવ્ય પણ ફેરવવાને વાંધો હોઇ ન જ શકે પરતુ તે માટે આધાર કે દલીલ તો જોઇએ જ ને ? વળી જો શાતવહન વશી સિક્કાઓના ચિહ્નોને વૈદિક ઠરાવાય તો તે ચિહ્નોના આધારે નહપાણને, ચષ્ણને, રાજુવુલને ઇ. ઇ. ને પણ વૈદિક જ લેખવા રહેશે જ્યારે તેઓના જ શિલાલેખમાં કોતરાયલા શબ્દો અને હકીકતને લઇને તો તેમને અવૈદિક કહેવા પડે છે. આ પ્રમાણે શિલાલેખની અને સિક્કાઇ હકીકતને પરસ્પર વિરૂદ્ધ જનારી ઠરાવવાથી અનેક મુશ્કેલીઓ ઉભી થવા પામશે તો તેવી અકલ્પ્ય મુશ્કેલીઓનો પરિપાક નિપજાવવા કરતા, જે અશક્યતા માની લેવાથી તે બધુ બનવા પામે છે તેને જ કા, પડતી ન મૂકીએ ? એટલે કે જે ચિહ્નોને આપણે જૈનધર્મના હોવાનું મનાવ્યુ છે-સાબિત કર્યુ છે-ને તે જ પ્રમાણે છે તેને તેમજ રહેવા દઇને આગળ વધવુ. આ પ્રમાણે અશક્ય વસ્તુસ્થિતિના વિવાદનું પરિણામ સમજી લેવુ.

આખીયે ચર્ચાનો સાર એ થયો કે શક સંવતની આદિ ઈ સ. ૭૮ મા જેમ મનાઈ છે તેમજ ગણવામા આવે તો તે સાથે નં ૧૮ વાળા શાલિવાહન હાલ રાજાને કોઈ રીતે સંબંધ નથી, પરન્તુ શક્ય છે કે, તેની પછી આવનાર કોઈ રાજાએ-કદાચ ન ૨૩ મા એ-તે ચલાવ્યો હોય કે તેની પ્રજાએ તેના કોઇ મહાકાર્યની યાદગીરી જાળવવા ચલાવ્યો હોય

ત્યારે શકપ્રવર્તક કોણ અને શામાટે ?

ઉપરમા આપણે જોઈ ગયા છીએ કે, આખ્યાયિકાની રૂઈએ રાજા હાલ અને રાજા શિવસ્વાતીના જન્મ સાથે દૈવી સયોગો જોડાએલા છે. એટલે તે બેમાથી એકને શક સવતના ઉદ્ભવ સાથે સબધ હોઇ શકે પરતુ રાજા હાલ વિશે અનેક પ્રકારે વિચાર કરી જોતા, કોઇ રીતે તેનો સબધ સંભવિત બનાવી શકાતો નથી જ. એટલે હવે વિચાર કરવો રહ્યો કેવળ ન. ૨૩ વાળા શિવસ્વાતીના જન્મનો. દૈવી સયોગમા જન્મ થવો તે ભાવી કારકીર્તિનું પ્રતિક તો છે જ પરતુ જ્યા સુધી તેવો બનાવ ખરેખર બન્યાનું નોધાયું ન હોય, કે તેમ બન્યુ હોવાની શોધ સાંપડે નહી, ત્યા સુધી કેવળ જન્મ વિશેની આખ્યાયિકા ઉપર જ મદાર બાધીને સતોષ પકડી રખાય નહી. બનાવ બે પ્રકારના હોઈ શકે છે. રાજદ્વારી અને ધાર્મિક અથવા

સામાજીક મિશ્રિત ધાર્મિક. વિદ્વાનોએ રાજદ્વારી નજરે આ પ્રસંગને વિચારી લઈ, પૃ ૨૦૭ મા જણાવ્યા પ્રમાણે પૈઠણ–નવનગરની સ્થાપનાને શકપ્રવર્તકના નિમિત્તભૂત માન્યો હતો. પરંતુ તે કેવળ કલ્પના જ છે તે આપણે તેવા અનુમાનના જન્મદાતા શિલાલેખ નં. ૧૪ મા વપરાયલા શબ્દોનો અનુવાદ કરવામાં જે રીતે ભૂલો થવા પામી છે તેનુ સ્પષ્ટીકરણ કરતા સમજાવ્યુ છે. એટલે શકપ્રવર્તનના કારણમાથી રાજ કારણના પ્રસંગને દૂર રાખવો પડે છે પછી વિચારવો રહ્યો ધાર્મિક પ્રસગ. જ્યા સુધી માહિતી મળે છે ત્યા સુધી તેવો એક જ પ્રસગ નોધાયો છે કે જેનો સંબધ જોડી શકાય; અને તે પ્રસંગ બ્રાહ્મણોથી કરાતા યજ્ઞોમા સિંહલદ્વીપના મ્લેચ્છો તરફથી નંખાતી મુશ્કેલીઓના નિવારણરૂપે શકર ભગવાનની પ્રસાદીરૂપ જેનો જન્મ થયો હતો અને જેણે સિંહલદ્વીપ જીતી લઈ ત્યાંના–કે વચ્ચે આવતા પ્રદેશમાંના મ્લેચ્છોનો સંહાર વાળી નાખ્યો હતો તે પ્રસંગ છે હવે જો તે બનાવ આ નં. ૨૩ વાળા સાથે સંબંધ ધરાવતો ગણીએ તો તે બાદ પ્રજા પોતાના ધર્મ વિધાનો સુખરૂપ કરી શકતા થયા મનાય. આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ હોવાનો મેળ ઉતારાય તોજ નં ૨૩ વાળાને ધાર્મિક ત્રાસ નિવારણના સ્મરણાર્થે સંવત્સરના પ્રવર્તક તરીકે લેખી શકાય, જો કે આ બનાવ તો, રાજા હાલના જીવન સાથે સંકલિત છે એમ આપણે પૂરવાર કરી બતાવ્યુ છે કેમકે તેમા કુતલનું નામ સ્પષ્ટ છે, વળી કુતલના સમકાલીન તરીકે ગુણાઢ્યને લેખાવ્યો છે એમ અનેક આનુષગિક પુરાવાથી નિરધાર કરી શકાય છે તેમજ રાજા કુતલ તે હાલ શાલિવાહનનુ બીજુ નામ છે તે નક્કી છે. એટલે સર્વ વર્ણન ન. ૨૩ કરતા ન. ૧૮ વાળા રાજા હાલને જ વધારે લાગુ પડે છે. એક જ પ્રસંગ કાંઈ બે વ્યક્તિને લાગુ પડતો ન જ બનાવી શકાય. આમાં ખરૂં શું છે તે વિશેષ મથન અને સશોધન માગી લે છે ત્યા સુધી તો આપણે પૂરવાર કરી રહેલ બીનાને જ સત્ય તરીકે સ્વીકારી લેવી રહે છે.

આપણું મંતવ્ય ભલે એક પ્રકારે સાબિત થઈ રહેલુ હોય છતાં, જ્યારે સર્વ વિદ્વાનો અને ગ્રથકારો શક સવતની સ્થાપના ઈ. સ. ૭૮મા રાજા હાલ શાલિવાહનના હસ્તે–સમયથી થયાનુ બુલદ અવાજે બાપોકાર જાહેર કરે છે ત્યારે તેની અવગણના કરવી તે એક ધૃષ્ટતા જ લેખાય; વિક્રમસંવત્સર પરત્વે જેમ અદ્યપિ ફેલાઈ રહેલી અનેક માન્યતાનો–જેવી કે તેના કર્તાના સમય વિશે તેમજ એક વખત સ્થાપન થયા પછી કેમ અટકી ગયો હતો અને વળી લાબે કાળે સજીવન થયો હતો ઈ. ઈ. સર્વનો–ઉકેલ જૈન પ્રમાણોની મદદથી આણી શકાયો છે, તેમ આ શક સંવત્સર સબધમાં પણ તેના પ્રમાણોથી યશ મેળવી શકાશે એવી ઉમેદ અમે સેવી રહ્યા હતા પરતુ તેમા ફાવ્યા નથી તેટલે દરજ્જે દિલગીરી દર્શાવવી રહે છે. અન્ય વિદ્વાનો હવે આ બાબતમાં વિશેષ પ્રકાશ પાડે એટલી અભ્યર્થના સાથે વિરમીશું.

શકસંવત પ્રવર્તક કયા ધર્મનો અનુયાયી?

શક સંવત્સરના પ્રવર્તક વિશે કે તેના સમય વિશે જો કે આપણે પાકો તાગ લાવી નથી શકયા પરન્તુ એટલુ ચોકકસ છે કે, તેનો ઉપયોગ વર્તમાનકાળે ઉત્તર હિંદમાં તેમજ દક્ષિણહિન્દમા થતો નજરે પડે છે, દક્ષિણહિંદ કરતાં ઉત્તરહિંદનો વિસ્તાર મોટો છે છતાં શકનો વપરાશ દક્ષિણહિન્દમાં વધારે છે એમ કહી શકાશે. વળી એ માન્યતા એવી સજજડ મૂળ કરી બેસી રહી છે કે, ઉત્તરહિન્દમા જે કુશાનવશી કે અન્ય પરદેશીઓએ આવીને સવત્સર ચલાવ્યો હતો તેની આદિ પણ ઈ. સ. ૭૮ માં જ થઈ હતી અને તેઓને શકપ્રજાના અંશ તરીકે ઓળખાવી તેમનાં સવતને પણ શકસવતના નામથી ઓળખાવ્યો હતો. એટલે ફાવે તો ઉત્તર હિન્દનો કે દક્ષિણ હિન્દનો ગમે ત્યાનો ઉદ્ભવેલ શકસવત હોય, તો પણ–બલ્કે બને એકજ સવત છે એટલે તેની આદિ ઈ સ. ૭૮ મા જ થયેલ છે અને આ પ્રમાણે ગણી, શકસવતનો પ્રચાર સારાયે ભારતવર્ષમાં વિશેષ પ્રમાણમાં એક વખતે થઈ રહ્યો હતો એમ જણાવ્યે રખાયું છે, પરન્તુ આપણે સાબિત કરી કરી ગયા છીએ કે

(જુઓ પુ ૪, કુશાનવંશના વૃત્તાંતે) આ પરદેશી અજાના સવતની આદિ ઇ સ ૧૦૩ મા એટલે કે, દક્ષિણહિંદના સવત કરતા ૨૫ વર્ષ મોડી થઈ છે, જેથી તે બને સવતને તદ્દન નિરનિરાળા જ માનવા રહે છે અને તેમ છતા પ્રાચીન સમયે કે અત્યારે ઉત્તરહિન્દમા પ્રચલિત શકસંવતને માનનારા, ભલે ક્ષેત્રફળ અને સખ્યાની દ્રષ્ટિએ દક્ષિણદેશમાના શકને માનનારા કરતા વિશેષ પ્રમાણમા હોવાનું મનાયા કરે, છતાં જેને ખરો શકસંવત્સર કહેવાય છે તેના અનુયાયીઓ તો દક્ષિણહિન્દમા જ વધારે મળી આવે છે એ વાત નક્કી સમજવી અલબત્ત, પ્રાચીન સમયે ખરા શકસવતને માનનારા ઉત્તરહિન્દમા નહીં હોય–અથવા નહીં હતા એમ કહીએ તો પણ ચાલશે–છતા વર્તમાનકાળે ત્યા વસેલી જે સખ્યા તે શક વાપરતી માલમ પડે છે તે, દક્ષિણહિન્દની પ્રજાના સંપર્કમાં આવ્યાના પરિણામરૂપે સમજવુ રહેશે. ખરી વાત છે કે સયુક્ત પ્રાતોમા, અને તેમાયે ઔધ અને અલ્હાબાદ, કાશી, બનારસવાળા પ્રદેશમા તેનો વપરાશ ઉત્તરહિન્દના અન્ય પ્રાતો કરતા વિશેષ દેખાય છે પરન્તુ તે સસ્કૃત ભાષાનાં અને તે અન્વયે પંડિતોના મૂળ ધામ ગણાતા સ્થાનોને આભારી છે આ પ્રકારના સાંપર્કિક અને વિદ્યાવિષયી તત્ત્વોને લીધે ઉત્તરહિન્દમા શકસવત્‌નો પ્રવેશ થવા પામ્યો ગણાશે બાકી તો તેનુ જન્મસ્થાન દક્ષિણહિન્દ જ છે ને તેથી જ ત્યા તેના વાપરનારા વિશેષ પ્રમાણમા મળી આવતા જણાય છે એમ કહેવુ પડે છે

બીજી એક માન્યતા એવી પ્રસરી રહેલ છે કે, તે સંવત્સર મુખ્યપણે વૈદિકમતવાળા જ–એટલે કે બ્રાહ્મણો જ વાપરે છે કેમકે તેની ઉત્પત્તિ તે ધર્મના અનુયાયીઓને જ આભારી છે આ માન્યતા સત્ય છે કે કેમ તે પણ આપણે તપાસી લઇએ તેની ઉત્પત્તિ, ફાવે તો રાજા હાલ શાલિવાહનને અંગે કે રાજા શિવસ્વાતિને અગે થઇ હોય, પરન્તુ એટલુ સત્ય છે કે તે બનેના જન્મ સાથે જોડાયલી આખ્યાયિકાઓમા, બ્રાહ્મણકુટુંબની કુમારિકાનો નિર્દેશ આવે છે જ. આટલી હકીકતને લીધે જ જો તેની ઉત્પત્તિને બ્રાહ્મણધર્મ સાથે જોડી દેવાતી હોય તો તે અન્યાય કરનારી કહેવાશે. કેમકે પ્રાચીનકાળે વર્તમાન સમયની પેઠે ધર્માવલંબનના કોઇ વાડા પડી ગયા નહોતા કે અમુક ધર્મનુ જ શરણુ અમુકે સ્વીકારવુ. આ હકીકત દરેક પુસ્તકમા અને તેમા ખાસ કરીને પુ ૧ અને ૨ મા અનેકવાર સ્પષ્ટપણે અને પુરાવા સાથે પુરવાર થતી આપણે નિહાળી છે એટલે કેવળ બ્રાહ્મણ કન્યાના પેટે જન્મ ધારણ કરેલ હોવાના કારણે જ તેના સ્થાપક વૈદિકધર્માનુયાયી હતા એમ નિશ્ચયપૂર્વક ઠરાવી શકાય નહીં બીજી હકીકત એ નીકળે છે કે, આ શકના સ્થાપક રાજાએ, યજ્ઞ કરતા બ્રાહ્મણોને જે અભક્ષ્ય પદાર્થોના અને અસ્પૃશ્ય હાડમાસાદિ વસ્તુઓના પ્રેક્ષપન કરી, અસુરો તથા દાનવો ત્રાસ આપી રહ્યા હતા તેમાથી મુક્તિ અપાવી હતી; તેથી તેને વૈદિકમતનો ઉદ્ધારક જરૂર કહી શકાશે જોકે આ કથન વૈદિકગ્રથોનું–પુરાણોનું છે; જ્યારે જૈનગ્રથોમા તેવી કોઇ હકીકત નથી જ એટલે એકદમ માની લેવા કરતા, તેના ઉપર વિચાર કરવાનુ માગી લે છે છતા તેને મહત્વપૂર્ણ લેખીએ તો પણ એ સામે એમ દલીલ લાવી શકાય કે, પોતાની પ્રજાને કોઈ પણ પ્રકારના ઉપદ્રવમાથી બચાવી લેવી તે તો દરેક રાજવીનો ધર્મ છે પોતે કયો ધર્મ પાળે છે તે વસ્તુ સાથે તેને સંબધ હોય યા ન પણ હોય. જોકે, તે વેદિકધર્મી નહોતો એવો, સ્પષ્ટપણે પુરવાર કરતો આપણી પાસે મજબૂત પુરાવો ન હોય ત્યાસુધી, ઉપર બતાવેલુ દષ્ટાત તે પોતે વેદકી ધર્માનુયાયી હોવાનુ એક કારણ લેખી શકાય છે આવા ભ્રમોત્પાદક અથવા સંદિગ્ધ અને ગ્રંથસ્થ પૂરાવા કરતા, વિશેષ વિશ્વસનીય એવા શિલાલેખી કે સિક્કાઈ પ્રમાણો શુ કહે છે તે પણ આપણે તપાસી લઇએ. જે અનેક શિલાલેખો, ડૉ. રેપ્સને પોતાના પુસ્તકમા ઉતાર્યા છે તે સઘળા આપણે પચમ અને ષષ્ઠમ પરિચ્છેદે અવતરિત કર્યા છે. તેમાથી તો ઉલટુ એમ પ્રતિપાદિત થાય છે કે, આ શતવહનવંશીઓનો કુળધર્મ જૈન હતો તેઓ વૈદિક મતાનુયાયી હોવા વિશે એક પણ મુદ્દો તેમાથી શોધ્યો જડતો નથી. ઉપરાત તેમના સિક્કા ઉપરના ચિહ્નો

પણ શિલાલેખની હકીકતને સમર્થન આપતાં નજરે પડે છે જ્યારે શિલાલેખ અને સિક્કાચિહ્નો જેવા પ્રમાણિક અને સજ્જડ પૂરાવા એક જ વસ્તુ કથી રહ્યા હોય, ત્યારે તેનાથી ઉપરવટ જવુ આપણને શી રીતે પરવડી શકે? એટલે સાબિત થાય છે કે, શાતવાહનવંશી રાજાઓનો કુળધર્મ જૈન હતો. તેમણે જે બ્રાહ્મણ પ્રજાને અસુરોના ત્રાસથી સંરક્ષણ આપ્યુ હતું તે, કાતો રાજકર્તાની સામાન્ય ફરજ રૂપે હતુ અથવા તો ગ્રંથમાંહેલી હકીકત પક્ષપાતના રંગથી ચમત્કારિક બનાવવામાં આવી હતી એમ માનવું રહે છે.

એક મુદ્દો ખાસ લક્ષમા રહે તે માટે અત્ર નોંધ કરવી જોઈએ આ શાતવાહન વંશીઓ મૂળથી તો જૈનધર્મીઓ જ હતા, પરન્તુ નં. ૭ ના રાજ્યકાળે એક જબરજસ્ત ધર્મક્રાંતિનું મોજું ફરી વળ્યું હતુ ને તે સ્થિતિ કેટલાક વર્ષો સુધી ચાલુ રહી હતી વળી તેમાં અમુક સમયે—પચીસ ત્રીસ વર્ષ બાદ—કોઇ જૈનાચાર્યના ઉપદેશથી પરિવર્તન થઇ મૂળ સ્થિતિ આવી ગઇ હતી. તે નં. ૨૩ના અમલ સુધી ચાલુ રહી હતી. અને તેણે વૈદિકધર્મ અંગીકાર કરી, શકસંવતનુ પ્રવર્તન કરી રાજધર્મ તરીકે વૈદિક ધર્મને સ્થાપીત કર્યો હતો તે ઠેઠ શાતવહન વંશના અંત સુધી તેને તે સ્થિતિ પ્રવર્તી રહી હતી. અમારી આ પ્રમાણેની માન્યતા હોવાને લીધે, અત્યાર સુધી જ્યાં ત્યા નિર્દેશ કરવાનો પ્રસંગ પડયો છે ત્યા ત્યા એવું જ જાહેર કર્યું છે કે, આ રાજવંશના રાજ્યકાળે બે વખત ધર્મક્રાંતિ થવા પામી છે; એક નં. ૭ના રાજ્યકાળે અને બીજી નં. ૨૩ના રાજ્યકાળે; પરંતુ હવે વિશેષ અધ્યયનને પરિણામે, તેમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર પડે છે. ધર્મક્રાંતિ બે વખત નહીં પણ એક જ વખત થઈ હતી અને તે પરિવર્તન પણ એકંદર ૭૫૦-૮૦૦ વર્ષના તેમના સત્તાકાળ દરમિયાન માત્ર ૨૫-૩૫ વર્ષ જ તેમણે કર્યું હતું,

ઉપલા પારિગ્રાફે રાજા શિવસ્વાતિને અને કહોને કે તેના રાજવંશને શિલાલેખ અને સિક્કાચિહ્નોનાં પ્રમાણોથી અવૈદિક હોવાનું આપણે જણાવી ગયા છીએ. વળી બીજી રીતે પણ તેજ હકીકતને સમર્થન કરનારી સાબિતીઓ મળી આવે છે. ભિન્નભિન્ન વંશી રાજાઓએ જે અનેક શિલાલેખો કોતરાવ્યા છે તેમાં છેવટે મિતિદર્શન કરાવવાની પ્રણાલિકા અંગીકાર કરી હોય એમ દેખાય છે. અને તેમની આ મિતિદર્શનની પદ્ધતિના બારિક નિરિક્ષણ કરવાથી તે કયા વર્ગના કયા, વંશના કે કયા ધર્મના હશે તેની તારવણી કરી શકાય છે. (પુ ૪, પૃ ૮૪થી ૮૫) આ બાબતના ઈસારા અનેક વખત કરવામાં આવ્યા છે તથા તે આધારે નહપાણ, રૂષભદત્ત, ચષ્ટણ, કુશાનવંશી રાજાઓ, રાજુવુલ આદિને એક બીજાથી છુટા પાડવાને આપણે શક્તિમાન પણ થયા છીએ. તેજ પ્રમાણે આ શાતવહનવંશીઓના શિલાલેખોમાં ગ્રહણ કરેલી મિતિદર્શનની પદ્ધતિએ જો તપાસીશુ, તો તરત જણાઇ આવે છે કે તેમણે પણ જૈનધર્મીઓએ અખત્યાર કરેલી રીતે જ કામ લીધુ છે. સર્વેએ સાલ, ઋતુ, માસ અને પક્ષ નિર્દેશ્યા છે પરન્તુ જેમ પુરાણોમા કલિયુગના આટલા વરસે કે યુધિષ્ઠિરના અથવા લૌકિક સંવત્સરના ફલાણા વર્ષે એમ લખાતું નજરે પડે છે તેમ આ રાજાઓના શિલાલેખોમાં એક પણ ઠેકાણે લખાયું હોય એમ જણાતુ નથી, અને તેને બદલે બીજી કોઈ જુદી પડતી રીતિએ કામ લીધુ હોત તો પણ આપણને અન્યથા વિચારવા માટે એક કિરણ તો મળત જને? એટલે અન્ય પદ્ધતિના અભાવે, આપણે એવા અનુમાને જવાને દોરવાઇએ છીએ, કે તે પદ્ધતિ વાપરનાર અન્ય રાજવીઓ જે મતાવલંબી હતા તેજ મતવાળા આ આંધ્રપતિઓ પણ હોવા જોઇએ.

શકસંવત અવૈદિક હોવા વિશે અન્ય પુરાવાઓ

વળી નં. ૭ વાળા શાતકરણિએ ધર્મપલટો કર્યાનો તથા અશ્વમેધ કર્યાનો ઉલ્લેખ તેણે ઉભા કરાવેલ સાંચી સ્તંભમાંથી જેમ મળી આવે છે તેમ આ નં. ૨૩ વાળાએ પણ જો ધર્મ પરિવર્તન કર્યું હોત તો તેમ કર્યાનુ કોઈ પણ જાતનું સ્મરણ ચિન્હ જાળવવાને પગલું ભર્યું હોત એવુ માનવાને સ્વભાવિક કારણ એ માટે રહે છે કે, ધર્મપલટો કરનારના જીવનમાં તેને એક ખાસ અને વિશિષ્ટ પ્રસંગ લેખ-

વામાં આવે છે. વળી ધર્મપલટો કરનાર રાજવી કોઈ સામાન્ય કોટિનો પુરુષ હોતો નથી. તે તો અનેક રીતે બહાર પડી આવતો તથા મહત્ત્વપૂર્ણ, પ્રભાવવંતી અને ઝળકતી કારકીર્દિને વરેલો રાજપુરુષ હોય છે. તેમાય આ તો, ધર્મપલટો કરનાર હોવા ઉપરાંત એક શકપ્રવર્તક ગણો. આ બન્ને કાર્યો તેના જીવનને ધન્ય કરનાર-સાર્થક-સફળ બનાવનાર ગણાય, જેથી તેનો યાદગિરિ કોઈ ને કોઈ પ્રકારે આચરણમા મૂક્યા વિના તેને જંપ જ ન મળે છતા જ્યારે તેમાનુ કોઈ નામનિશાન નજરે પડતુ નથી ત્યારે વિશેષ ને વિશેષ માનવું રહે છે કે, તેણે ધર્મપલટો પણ કર્યો નહીં હોય, તેમ વિશેષ આગળ વધીને કહીએ કે તેણે શક સંવત્ પ્રવર્તાવ્યો પણ નહીં હોય. (વળી આ શકપ્રવર્તન વિશેનું વિશેષ વિવેચન આગળના પારિગ્રાફે કરેલ છે).

શકસંવત હતો ખરો?

સામાન્ય રીતે, વપરાતા અનેક સંવત્સરોમાં શકનું પણ નામ છે. તે જેમ પૃ ૨૦૭ ઉપર ટાંકેલ શ્લોકથી સ્પષ્ટ થાય છે તેમ પુ ૪, પૃ ૧૦૧ ઉપર ટાંકેલ કથનથી તેનો સમય ઈ સ. ૭૮ મનાયો છે તે પણ સ્પષ્ટ છે. છતા આ પરિચ્છેદે જે કાંઈ ચર્ચા આપણે, ઉપરમા સમયનો હેરફેર કરીને, વિગતો ઉથલાવી ઉથલાવીને કે જે કોઈ રીતની શકયતા અથવા સંભાવના ઉભી કરી શકાય તેવું લાગ્યુ તે રીતે ઉભી કરીને, એટલે ટુંકામાં કે જે કોઈ દૃષ્ટિબિન્દુ ધ્યાનમા ઉતર્યું તે ગ્રહણ કરીને, કરી જોઈ છે પરન્તુ સર્વેથી એકજ વાત સિદ્ધ થતી સમજાઈ છે કે, જે પ્રમાણે અત્યારે માન્યતા પ્રવર્તી રહી છે તે કોઈ રીતે બંધબેસતી થતી જ નથી એટલે આપણે બુલંદ અવાજે જાહેર કરવુ પડયુ છે કે,શાલિવાહને શક ચલાવ્યો નથી તેમજ ઈ સ ૭૮ મા જે આંધ્રપતિ હતો તેણે કદાચ તે શક પ્રવર્તાવ્યો હશે પણ તેમ કરવાને તેને શું પ્રયોજન મળ્યુ હતું તે પ્રકાશમા આવ્યુ નથી એટલે મહાન પ્રશ્ન એ આવીને ખડો થાય છે કે (૧) શું ત્યારે શકસંવત વાસ્તવિક રીતે ચાલ્યો જ નથી? (૨) કે શક શબ્દનો અર્થ તો અસલમા બીજી કોઈ રીતે થતો હતો, પરન્તુ તેને પાછળના લેખકોએ સંવત્ શબ્દના અર્થમા માની લઈ મુશ્કેલી નીપજાવી દીધી છે? (૩) અને તેમ હોય તો તેનુ નિરસન શકય છે કે? આ ત્રણે પ્રશ્નો આપણે એક પછી એક વિચારીએ

પહેલો પ્રશ્ન -શકસવત શું વાસ્તવિક રીતે ચાલ્યો નથી? જે જે સાહિત્યિક તેમજ ઐતિહાસિક સામગ્રી અમને પ્રાપ્ત થઈ શકી છે તેની ચર્ચા-વિવાદ વાચક સમક્ષ ધરવામા આવ્યો છે; ને તે ઉપરથી અમારો પ્રમાણિક મત તો એમજ થયો છે કે જે સ્વરૂપમા (જે શાલિવાહન રાજાનુ નામ જોડીને) તેને પ્રચલિત થયેલ મનાયો છે તે સ્વરૂપમા તો બનવા પામ્યું ન જ હોય, સિવાય કે નં. ૧૭, ૧૮ના યુગ્મમાથી નં ૧૮ ને રાજા શાલિવાહન તરીકે ઓળખાવીને અમે કામ લીધું છે, તેને સ્થાને નં ૨૪, ૨૫ ના યુગ્મમાના એક તરીકે તેને લેખાવાય આમ કરવામા શું શું મુશ્કેલીઓ આવે છે તે પૃ ૨૩૭-૮ ઉપર સમજાવ્યુ છે એટલે તે સ્થિતિ અમે અસંભવિત માનતા હોવાથી ગણત્રી બહારની તેને ઠરાવી છે જેમ એક બાજુ વિવાદજન્ય બંધાયલી દૃઢ માન્યતા ઉભી છે, તેમ બીજી બાજુ, રૂઢ થયેલી અને વ્યવહારમા ઉતરેલી માન્યતા ખડી છે. અને તેને હિંમતપૂર્વક અન્યથા ઠરાવવા જેટલુ સાધનબળ એકત્રિત થયેલ ન હોવાથી, તેનો ઉકેલ લાવવાનુ અન્ય ઉપર છોડીશું

આંધ્રવંશી રાજાઓ શકસંવતના ઉત્પાદક ન હોવાનુ બીજુ મુખ્ય કારણ એ છે, કે તે સ્થાપન થયા પછી તેમાના કોઈએ તે શકનો ઉપયોગજ કર્યો નથી ઉલટું વિદ્વાનોને[૧૦] લખવાની ફરજ પડી છે કે, "The later inscriptions of Andhras are dated in regnal years and not in the years of any era= આંધ્ર (પતિઓ) ના પાછળ વખતના શિલાલેખોમા, રાજ્યના (અમુક)

(૧૦) કો. આ. રે. પૃ. ૨૬, પારિ. ૨૩.

વર્ષે (કોતરાવાયો) એની તારીખ નોંધાઇ છે, અને (પણ) ફલાણા સંવતના (આટલા) વર્ષે એમ નથી." એટલે કે, તે વંશમાં જે આંધ્રપતિઓ પાછલા-ભાગમાં થયા છે તેમણે કોતરાવેલ શિલાલેખોમાં કોઇ શકસંવતના વર્ષનો ઉલ્લેખ કર્યો જ નથી. પરન્તુ પોતાના રાજ્યે, આટલામાં વર્ષે અને આ પ્રમાણે, કર્યું[11] એમ જણાવ્યું છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, જે નં ૧૮ કે નં ૨૪ કે ભલે તેના પછી પણ, જો કોઇએ શકસંવત પ્રવર્તાવ્યો હોત, તો તેની પાછળ ગાદીએ આવનાર, તેનાજ પુત્રપરિવારની પ્રથમ દરજ્જે શું ફરજ નહોતી કે તે સંવત્સરનો ઉપયોગ કરવો ? જેણે જેમણે પોતાનો સંવત્સર ચલાવ્યો છે તેમણે તેમણે તો-તેમજ તેના આખાયે વંશમા-જ્યાં જ્યાં મિતિદર્શનની જરૂર પડી, ત્યાં ત્યાં પોતાના જ સંવત્સરનું નામ દઇને કામ લીધુ છે અને તેમજ થવુ જોઈએ, કારણ કે તેમાં પોતાના પૂર્વજોનો મોભો વધે છે. કદાચ તેના બચાવમાં એમ દલીલ કરાય કે વિક્રમ સંવત્સરની પેઠે આ શક સંવત્સર પણ થોડો વખત પ્રથમ વપરાયો હશે અને પાછળથી બંધ થયો હશે વળી થોડે કાલે સજીવન થયો હશે ઉત્તરમાં જણાવીશુ કે ત્યાં તેના પુત્ર-પરિવાર ને વાપરવાના મોકા આવ્યા છે ત્યાં પણ તેમણે વાપર્યો નથી તો, થોડો વખત વપરાયો ને પાછળથી બંધ થયો હોવાનો પ્રશ્ન જ ક્યાં રહે છે ? છતાં એક અપેક્ષાએ, વપરાઇને બંધ થયા બાદ ફરીને શરૂ થયો કહી શકાય તેમ છે-તે માટે આગળ જુઓ. બીજી દલીલ એમ કરાય કે રાજા પોતે પ્રવર્તક હોય તો-એટલે કે રાજદ્વારી કારણે સંવતની સ્થાપના કરવામાં આવી હોય તો-તેના વંશજોએ તે પ્રથાનું અનુકરણ કરી પોતાનો સંવત વાપરવો જોઇએ પરન્તુ પ્રજાએ-આદિ કરી હોય તો ? એટલે ધાર્મિક અથવા અર્ધધાર્મિક કારણને લીધે આરંભ કરાયો હોય તો, તેને ચાલુ રાખવી કે કેમ તે તો પ્રજાની મરજીની વાત ગણાય. તો ઉત્તરમાં જણાવી શકાય કે, પ્રજા તો પોતાના ઉપકારના અહેશાનનો બદલો વાળવાનુ ભૂલતી જ નથી. બલ્કે પ્રજાને તેવા સંવતોલ્લેખના પ્રસંગની સામાન્ય રીતે દુર્લભતા જ્યારે વરેલી હોય છે ત્યારે રાજકર્તાએ તો પ્રસંગપ્રાપ્ત થતાં, ઉલટ વિશેષ શોરજોરથી તેની ઉદ્ઘોષણા કરાવરાવવી જોઈએ; નહી કે તેને પડતો મકી પૂર્વજોના ઉજ્વળ કાર્યોને અંધારામાં હડસેલી દઈ, પોતાની મહત્વતાનુ દર્શન કરાવવું જોઇએ આટલુ લખ્યા પછી રા. સા ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝાકૃત 'ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાળા' વાચવાનુ થતા, તેના પૃ ૧૭૦-૭૨નો જે સાર માલુમ પડયો તે જણાવીશુ સિંહસૂરિ રચિત લોકવિભાગમાં "૩૮૦ શક સંવત"નો મળતો ઉલ્લેખ વહેલામા વહેલો ગણી શકાય. પરંતુ તેની મૂળ પ્રતમાં કયા શબ્દો છે તેનો પત્તો મળતો નથી એટલે તે પછીની બીજી નોંધ વરાહમિહિરની પચસિદ્ધાંતિકામાથી ૪૨૭ શકની મળે છે, તેને વહેલામા વહેલી તરીકે લેખવી રહે છે. જ્યારે શિલાલેખમા વહેલામા વહેલો શક સંવતનો આંક કયો મળ્યો લેખાય તે બાબતમાં પોતાનું મતવ્ય નીચેના શબ્દોમા જણાવે છે "કાઠિયાવાડ અને કચ્છના પશ્ચિમક્ષત્રપોના શિલાલેખમા શકસંવત સંબંધમા એકલું વર્ષ[12] મળે છે." અને પછીના શિલાલેખો વગેરેમા 'શકનૃપતિ રાજ્યાભિષેક સંવત્સર', शक, शाक, शकसवत् વિગેરે શબ્દો છે[13] મતલબ કે પુસ્તકોમાં વહેલામાં વહેલો વિશ્વાસપાત્ર આંક ૪૨૭નો છે અને શિલાલેખ માટે કોઈ નિર્ણય બાંધી શકાતો નથી. આટલા વિવેચનથી કોઈ ખાસ મુદ્દો જોકે તારવી શકાતો નથી, પરંતુ અમારી માન્યતા જે પૃ ૨૬૯-૭૦માં જણાવી છે કે ચૌલુક્ય વંશે અમલનો શકસંવત ચાલુ રાખ્યો હતો તેને ટેકારૂપ આ કથન નીવડે છે તેમજ સ્વતંત્ર અભ્યાસ અને ચિંતનથી અમે એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા છીએ કે, વિક્રમ

(૧૧) આના ઉદાહરણ માટે છઠ્ઠા પરિચ્છેદે શિલાલેખ નં ૧૮, ૨૧, ૨૨, અને ૨૩ જુઓ.

(૧૨) આના ખુલાસા માટે આગળની ટી. નં. ૧૫ જુઓ.

(૧૩) આ બધા શબ્દોના અર્થ વિશે પુ. ૪, પૃ. ૯૫ થી ૯૮ જુઓ ત્યા વિધવિધ ખુલાસાવાર સમજૂતિ આપી છે.

સવતની પેઠે આ શક સવતની વપરાશ પણ, અન્ય રાજકર્તાના અમલમા, તેમના પોતાના સવત્સરની થતી વપરાશને લીધે, બધ રહેલી (જુઓ પૃ ૨૬૬); અથવા કહો કે "શાસકનો સવત" વાળા ભાવાર્થમા शक, शाक, शाके, (not in the sense of a particularly named era but in the sense of any era) શબ્દથી શરૂ થયેલ. પરંતુ ચૌલુક્યવશના ઉદ્ભવ સાથે 'શકસવત'ના (ઈ. સ ૭૮ની આદિવાળા) ખરા અર્થમા તે વપરાતો થયો હોવો જોઇએ

વાદની ખાતર કોઈ એમ પણ દલીલ રજુ કરે કે, એવો કયાં નિરધાર જ છે, કે એક શકસ્થાપકના પરિવારમા ઉતરી આવતા સર્વેએ તેજ શકનો આશ્રય લેવો જોઇએ ? જો એમ હોય તો મહાવીર સવતની બાબતમાં જ, તેમના પરમ ભક્ત સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને કેવળ એક સહસ્રામના ખડક લેખમા જ (મ. મ ૨૫૬) તે સવતનો આશ્રય લીધો છે, જ્યારે તેણેજ ઉભા કરાવેલ અન્ય સ્તભો અને શિલાલેખોમા તે પ્રથાનો ત્યાગ કરીને "અમારા રાજ્યાભિષેક પછી આટલા વર્ષે" આમ કરવામા આવ્યુ એવી રીતે કોતરવામાં આવ્યુ છે. આ પ્રમાણે એકજ વ્યક્તિએ બે રીતો ગ્રહણ કરી છે તેવાને વળતો ઉત્તર એમ દઈ શકાય કે, મહાવીર સવત તેતો એક ધર્મપ્રચારક મહાત્માના સ્મરણનુ પ્રતીક છે અને સમ્રાટ પ્રિયદર્શિન તો તેમનો એક ભક્ત જ છે. જ્યારે આંધ્રપતિના શકની બાબતમા તો પ્રવર્તક એક વડવો છે અને તેનો (શકનો) ત્યાગ કરનાર તેનાજ (પ્રવર્તકના) કુળમા ઉત્પન્ન થયેલ તેનાજ પુત્રો અને પૌત્રો છે ધર્માનુયાયીની એક વાત છે અને વશજની બીજી વાત છે જેટલી જવાબદારી અને સન્માન, એક વંશજને પોતાના પૂજ્ય વડીલ પ્રત્યે હોવાનું જણાય છે, તેટલાજ અશે એક ધર્માનુયાયીને પોતાના ઇષ્ટદેવ પ્રત્યે હોય એમ માની લવાને કાંઈક સકોચ રાખવો પડે છે અલબત્ત પરલૌકિક કલ્યાણની ભાવનાનો વિચાર કરવો હોય ત્યારે ઇષ્ટદેવ પ્રત્યેની જવાબદારી તથા ભક્તિ વિશેષ અંશે પ્રજ્વલિત થતી હજુ ગણી શકાય ખરી. પરતુ અમુક બનાવ બન્યો હતો તેની નોધ કરવી–કરાવવી તે તો એક ઐહિક બાબત છે. એટલે તેમા તો ઉપર જણાવી ગયા પ્રમાણે વશજોને તેમના વડીલ જનોએ સ્થાપન કરેલ શકનેજ અવલબવુ જોઇએ એમ છાતી ઠોકીને મુક્તકઠે કહેવુ પડે છે છતાં એક વસ્તુ વિચારવા યોગ્ય છે કે વિક્રમ સવત્સરની પેઠે શિલાલેખમા અથવા તો સાહિત્યગ્રથોમાં વહેલામા વહેલો શક સવતનો જે આક દર્શાવાયો હોય તે કયો છે અને તેમા કેવા શબ્દો વપરાયા છે તે નક્કી કરી લેવાય તો કદાચ તે ઉપરથી કાંઈક ઓર પ્રકાશ પડે પણ ખરો ?

બીજો પ્રશ્ન–કે શક શબ્દના અર્થમા હેરફેર થવો સંભવિત છે કે ? ઉપરમા એક સ્થાને આપણે એમ જોઈ ગયા છીએ કે, શક શબ્દ તે ઉપનામના રૂપમાં વિશેષણ તરીકે વપરાયુ લાગે છે, જેમ શકારિ વિક્રમાદિત્ય વપરાય છે, તેમ શકશાલિવાહન એટલે જે શાલિવાહને શક–યવન ગણાતી એવી મ્લેચ્છ પ્રજાને જીતી લીધી હતી તે રાજાનુ નામ શકશાલિવાહન ગણાય; આ સિવાય બીજો કોઇ અર્થ બેસે છે કે કેમ તે હવે જોઇએ

તેના જુદા જુદા છ અર્થ થાય છે તેવુ કથન પુ. ૪, પૃ ૯૮ ઉપર જણાવ્યુ છે. તેમાનો ચોથો (સામાન્ય રીતે કોઈ પણ સવત) અને પાચમો (માત્ર વર્ષના ભાવાર્થમા) એવા બે અર્થને મળતો થાય છે;અને તેવા કોઈ ભાવાર્થમા, આ શબ્દ આંધ્રપતિના સવત પરત્વે વપરાયો સમજી શકાય છે. અને તે આ પ્રમાણે, શક એટલે સવત અને શકને પ્રવર્તાવનાર તે शाक, એટલેકે 'શક' તે નપુસકલિગ અને 'શાક' તે પુલિગ, અને તેની સપ્તમી વિભક્તિના રૂપમાં शाके (in the year of the promulgator of the Śaka era) થાય. જેને અમે 'શાસક સવત'ના નામથી ઓળખાવીએ છીએ (જુઓ આગળના પારિગ્રાફે) તે સ્વરૂપે, મતલબ કે, તે સ્થાન ઉપર જે રાજસત્તાનો અમલ ચાલતો હતો, અને તેઓ જે સંવત માનતા હતા તે સવતના અમુક વર્ષે (આવો પ્રયોગ કરાયો હોય, તેના ઉદાહરણ માટે પણ આગળના પારિગ્રાફે જુઓ) આ પ્રમાણે સામાન્ય અર્થમા તે શબ્દ વપરાયેલ હોવાથી અનેક મુશ્કેલીઓ ઉભી થવા પામી છે. જોકે પાછળના સમયે કેટલેક

ઠેકાણે, એકલો 'શક' શબ્દ ન લખતા સાથે સાથે શાલિવાહન શબ્દ પણ જોડયો હોવાથી ઘણી સરળતા થઈ ગઈ લેખાય છે, જેમકે હરિહર ગામમા મળેલા વિજયનગરના રાજા બુક્કરાય પહેલાના શિલાલેખમા શકસંવત ૧૨૭૬ની સાથે શાલિવાહન નામ જોડેલુ છે[૧૪]. મતલબ એ થઈ કે આવી રીતે જ્યા શક શબ્દની સાથે સ્પષ્ટીકરણ કરતું, બીજુ કોઈ વિશેષણ ન લગાડ્યું હોય, ત્યાસુધી શક શબ્દનો અર્થ, ઉપર દર્શાવેલ ઉદાહરણ પ્રમાણે આપણને વિપરીત સ્વરૂપમા ઘસડી લઈ જાય છે

ત્રીજો પ્રશ્ન—જે સ્થિતિમાં ઉભા છીએ તેમાથી કેમ માર્ગ કાઢવો તે, પ્રશ્ન પહેલાનું વર્ણન કરતા જ અંતરગત તેનો ઉપાય બતાવી દેવાયો છે, કે આંધ્રપતિ નં. ૧૭-૧૮ના યુગ્મને અનુલક્ષીને જે આપણે કામ અત્યારસુધી લીધે ગયા છીએ તેને બદલે નં ૨૪, અને ૨૫નુ યુગ્મ ધારીને કામ લેવાય તો! અને તે મુદ્દો આગળના પરિચ્છેદે તેમનું વૃત્તાત લખતા વિચારવાનો છે. એટલે અત્ર તો તેનું માત્ર સૂચન એક ઉપાય તરીકે કરીને જ આગળ વધવાનું રહે છે. બીજા પ્રશ્નના નિરસન માટે જણાવવાનું કે, જેમ વિક્રમસંવત્સરની બાબતમાં અનેક મુશ્કેલીઓ દેખાતી નજરે પડી છે, છતાં કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ કરીને મડયા રહેવાથી, પુ ૪, પૃ. ૯૪માં જણાવ્યા પ્રમાણે તેમાંથી નીકળવાનો માર્ગ સૂઝી આવ્યો છે, તેમ આ શકસવતની બાબતમાં પણ તેજ નિયમે કામ લેવાથી કદાચ રસ્તો મળી આવશે. બલ્કે વિક્રમ સવતના અર્થ વિશે કોઈ જાતની મુશ્કેલી કે સંદિગ્ધતા ન હોવાથી તેનો પ્રશ્ન હજુયે સૂતર હતો, જ્યારે શક સવતના તો લગભગ છ જેટલા અર્થ થતા હોવાથી, તેનો ઉકેલ સહેલાઇથી મળી આવવો ભારે મમજાય છે; પરતુ ખતપૂર્વક સતત મડયા રહેવાથી તેનો પણ અંત આવી જશેજ.

અમારો આધીન મત એમ પડે છે કે, જો બનવા પામ્યુ હોય તો શકસવતનો સ્થાપક, મૂળે તો જૈન ધર્મિષ્ઠ હોય, પરન્તુ જેમ જેમ કાળ વ્યતીત થતો ગયો અને લોકમાથી ધાર્મિક ભાવનાનો અભાવ થતો ગયો, તેમ તેમ તેની ધાર્મિક મહત્ત્વતા ભૂસાતી ચાલી. ને એક વખત એવો પણ આવી પહોચ્યો કે, તેનો તદ્દન લોપ થઈ રાજકીય મહત્વનું રૂપ તેણે ધારણ કર્યું.

વસ્તુસ્થિતિ શી રીતે ઘટાવી શકાય?

જ્યારથી પરદેશી પ્રજાના હુમલા હિન્દ ઉપર થવા માડયા ને તેમનો સપર્ક હિદીઓને થવા માંડયો ત્યારથી ધાર્મિક ભાવનાની લુપ્તિનો આરભ થયો સમજવો. જેમ સપર્ક વધારે તેમ ભાવનાની લુપ્તિ વધારે. આ નિયમે તે લુપ્તિનો પ્રથમ ભોગ ઉત્તર હિન્દ બન્યુ અને પછી દક્ષિણ હિન્દ. આવા આક્રમણ કરનારાઓમા પ્રથમ અલેકઝાડર ધી ગ્રેટ, પછી યોનપતિ ડીમેટ્રીઅસ ને મિનેન્ડર તથા ક્ષહરાટો, તે બાદ ઇન્ડોપાર્થિઅન મોઝીઝ વગેરે તે બાદ કુશાનવશી અને તે બાદ ચષ્ઠણવંશીઓ આવ્યા છે. આ સર્વે પણ, માત્ર લુટ લઈ ને જ જ્યાં સુધી ચાલ્યા જતા ત્યા સુધી તો હિન્દુ સસ્કૃતિમા ફેર પડયો નહોતો. પરન્તુ જ્યારથી તેમણે સ્થાયી થઇ હિન્દમાં વસવા માડયું ત્યારથી, જે સસ્કૃતિનું—(જેમ રાજકર્તાનો રાજ્યકાળ લાબો તેમ તેની સંસ્કૃતિનું વધારે જોર)—જોર વધારે તે જીવત રહી, અથવા તેનુ સ્થાન ઉપર રહ્યુ તેમાં વળી રાજકર્તાઓ હિન્દમાં લગ્નગ્રથીથી જોડાવા માંડયા ને તેમણે હિન્દી સસ્કૃતિને અપનાવી લીધી એટલે તેમની અને હિન્દી સંસ્કૃતિનું મિશ્રણ થઈ ગયુ. ગુપ્તવશી રાજાઓ નેપાળ તરફથી ઉતરી આવ્યા ત્યાસુધી જૈન—સસ્કૃતિનુ પ્રાબલ્ય આ પ્રમાણે સચવાઈ રહ્યું દેખાય છે. જો કે ગુપ્તવશીઓનો મૂળ પ્રદેશ જે નેપાળ અને હિમાલયની ટેકરીવાળો ભાગ ગણાય છે ત્યા પ્રિયદર્શિનના જમાઈ દેવપાળના ગમન પછી, જૈન ધર્મે જડ ન ખી હતી પરન્તુ તેના ઉપદેશકોનો ત્યા અવરજવર પ્રિયદર્શિનના મરણ બાદ બધ થઈ ગયો હોવાથી, અન્ય ધર્મની અસર તે દેશ ઉપર પડી હતી. આ સંસ્કૃતિના ઢગ ઉપરથી તેમને પશુપતિ તરીકે ઓળખાવાય છે.

---

૧૪ જુઓ રા. બ. ગૌ. હિ. ઓઝાકૃત, ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાળા પૃ. ૧૭૨.

ગુપ્તવંશીઓની સત્તા મુખ્યપણે ઉત્તરમાં, તેમજ દક્ષિણ હિન્દના સામાન્યપણે બહોળા વિસ્તાર ઉપર, ઠીક સમય સુધી જળવાઈ રહી હતી ગુપ્તવંશીની આ સંસ્કૃતિ તેમના વલ્લભી સરદારો દ્વારા સૌરાષ્ટ્રમાં પણ પહોંચી હતી. પરંતુ દક્ષિણના સરદારોએ ત્યાં જ નિવાસસ્થાન જાળવી રાખ્યું હોવાથી દક્ષિણમાંજ તેનો પગદંડો મજબૂત જામી પડયો. આ ગુપ્તવંશી રાજઅમલ રહ્યો ત્યાંસુધી-કહો કે ચષ્ઠણ વંશના અમલનો અંત આવ્યો ત્યાંસુધી-ભલે રાજકર્તાઓ (જેવા કે ક્ષહરાટ, કુશાન, ચષ્ઠણ ક્ષત્રપો ઇ) પોતાના સંવતો વાપરતા હતા, છતાં તેમાંના કોઇએ તે સંવતનું નામ આંક સાથે મુખ્યતયા જોડી બતાવ્યું દેખાતું નથી.[૧૫] એટલે જે તે પ્રદેશોમાં જ્યારે મિતિદર્શક આંક વપરાતો, ત્યારે તે પ્રદેશના શાસકોનો સંવત જ તેને લેખાતો, ફાવે તો પછી રાજાએ તેવો આંક દર્શાવ્યો હોય કે પ્રજાએ, અને ફાવે તો આંકની પૂર્વે શક શબ્દ લખ્યો હોય કે નહીં, તો પણ સર્વત્ર એકજ અર્થ ઘટાવાતો હતો એટલે કે શક શબ્દનો અર્થ ત્યાંસુધી "શાસકનો સંવત" સમજાયા કરતો. ગુપ્તવંશીઓએ પૂર્વના રાજકર્તાઓથી છૂટા પડીને અને પોતાની ઓળખ તરી આવે તે માટે, પોતાના સંવત્સરને ચોક્કસ નામ આપ્યું અને તે પ્રમાણે પોતે જ્યાં પ્રસંગ લાધ્યો ત્યાં, કહો કે રાજકીય ક્ષેત્રે, આંક સંખ્યા પૂર્વે ગુપ્ત શબ્દ જોડયો, જ્યારે પ્રજાને તો જે ચીલો પડી ગયો હતો તેમાંથી બહાર નીકળવું કઠિણ લાગવાથી અથવા તો અનેક વખત રાજસત્તા બદલાતી હોવાથી, કેટલા ધોરણો અખત્યાર કરવા તેની મુઝવણ થતી હોવાથી, મૂળની પ્રથાને તે વળગી રહી. તેમજ વિકલ્પે ગુપ્ત શબ્દ ઉમેરતા પણ હતા આ પ્રમાણે થયાના અનેક ઉદાહરણો પુ ૪. પૃ ૮૩, ટી. નં. ૭૩-૭૪ માં આપ્યા છે. મતલબ કે શકશબ્દનો મૂળ આશય જે ઈ સ ૭૮ ના સમયનિર્દેશ તરીકે લેખવાનો હતો, તે ધીમે ધીમે બદલાઇને, શાસકસંવતના અર્થમાં પરિવર્તન થવા પામ્યો હતો. જેથી કરીને જે આંક લખાયો હોય તેમાં, ચષ્ઠણ સમયે ૧૦૩ નો ક્ષહરાટ સમયે ૧૫૯ નો, અને ગુપ્ત સમયે ૩૧૯ નો, ઉમેરો કરવો પડતો. અને 'શક' એટલે "અમુક સંવત=The particular era" નો મુદ્દો ખસી જઈ, કોઈ પણ "સંવત" Any era" ના સ્વરૂપમાં પરિણમ્યો હતો એમ સમજાય છે

આપણે દક્ષિણહિંદની સાથે અત્યારે નિસ્બત છે એટલે તેને અંગેની સ્થિતિનું વર્ણન કરીશું ચષ્ઠણ-વંશીઓમાંથી તેના આભિર સરદાર ઈશ્વરદત્તે ઈ. સ ૨૬૧માં છૂટા પડીને પોતાનો સ્વતંત્ર વંશ સ્થાપ્યો હતો (જુઓ પુ ૩, પૃ ૩૭૫-૮૨) શક્ય છે કે, તેને પાછળથી પરાક્રમી ગુપ્તવંશીઓએ પોતાનામાં જોડી દીધો હશે. પરંતુ જ્યારે ગુપ્તવંશીઓની પડતી થતી ચાલી ત્યારે ભટ્ટારક નામના એક સરદારે સૌરાષ્ટ્રમાં-વલ્લભીમાં જેમ ગાદી કરી તેમ બીજા એક સરદારે ગુજરાતના લાટ પ્રદેશમાં ત્રૈકૂટકવંશ[૧૬] સ્થાપ્યો (પુ ૩, પૃ ૩૭૭) અને ત્રીજા એકાદ સરદારે, દક્ષિણના કલ્યાણીમાં રાજગાદી સ્થાપી લાગે છે. એટલે કે આ ત્રણેના વંશની સ્થાપના, ગુપ્તવંશની પડતીના સમયે ૨૫-૫૦ વર્ષના ગાળામાં જ થવા પામી છે તથા તે ત્રણેનો ધર્મ પણ ગુપ્તવંશી જ રહેવા પામ્યો છે અમારૂં એમ માનવું થાય છે કે, કલ્યાણીનો ચૌલુક્યવંશ તે આ ગુપ્તવંશના એક સરદારની શાખારૂપ છે અને તેની સ્થાપના ગુપ્તવંશની પડતીના સમયે ઈ. સ છઠ્ઠી સદીના પ્રારંભમાં કે પાંચમીના અંતમાં થઈ છે.

(૧૫) રા બ ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝા કૃત ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાળા, પૃ. ૧૭૦ 'કાઠિયાવાડને કચ્છના પશ્ચિમ ક્ષત્રપોના શિલાલેખમાં શકસંવત સંબંધમાં એકલું 'વર્ષે' મળે છે. [અમારૂં ટીપ્પણ-(૧) અમારૂં અત્ર લખેલ કથન તો સ્વતંત્ર રીતે અભ્યાસને અંગે જ કરેલું છે રા બા. ઓઝા સાહેબનો પુરાવો તો પાછળથી મળી આવ્યો એટલે ટાંકી બતાવ્યો છે. (૨) ક્ષત્રપોને વિદ્વાનોએ શક માની લીધેલ હોવાથી તેણે વાપરેલ આંક સાથે, શકની અપેક્ષા રાખેલી દેખાય છે બાકી તેઓએ શક શબ્દ નથી વાપર્યો તેનું કારણ અમે જે દોરી બતાવ્યું છે તે સમજવું]

(૧૬) પુ ૩. પૃ ૩૮૪ ત્રૈકૂટક ધરસેનનો સમય જે અમે ૨૦૭+૨૪૯=ઇ. સ ૪૫૬ ગણાવ્યો છે તેને આ ઉપરથી સુધારીને ૨૦૭+૩૧૯=ઇ. સ. ૫૨૬ નો લખવો.

વલ્લભીવાળાએ તેમજ ત્રૈકૂટકવાળાઓએ તેમના માલિકના સંવતને (ગુપ્તસવત ઇ. સ ૩૧૯ વાળાને) અપનાવી રાખ્યો, જ્યારે ચાલુક્યવંશીઓએ, પોતાના અસલ ઉત્પત્તિના સ્થળની, તથા પછીના અનુક્રમે નેપાળ, ઉત્તરહિંદ અને પાછળથી દક્ષિણહિંદ કે જ્યા સ્થિરતા ધારણ કરી રહ્યા હતા ત્યાની—આ સર્વ પ્રદેશની—જૈન સંસ્કૃતિ થોડે ઘણે અંશે જાળવી રાખી હતી, તેથી જે શક સવત મૂળે જૈન હતો તેને ચાલુ રાખ્યો હતો તેથી જ ચૌલુક્યવંશના આદિ પુરૂષોમા જૈનધર્મના અંશો જળવાઈ રહેલા માલૂમ પડે છે. તેમજ તેમનો સંસર્ગ, પાસેના અપરાત પ્રદેશની જૈનધર્મી કદબ પ્રજા સાથે જોડાયો દેખાય છે. વળી બીજો પુરાવો, ઉપરના ચૌલુક્ય-વંશીઓમાથી ઉતરી આવેલ ગૂજરાતના સોલંકીવંશી ભુપાલ કર્ણદેવનો અને મજકુર કદબ રાજાની પુત્રી મયણલ્લાદેવીનો લગ્નબંધ જોડવામા આવ્યો હતો. આ પ્રમાણે દક્ષિણના રાજકુટુબના ધર્મસબંધી ઝાંખો પરિચય સમજવો જેમ જેમ વખત ગયો તેમ તેમ ચૌલુક્યવંશીમાથી રાષ્ટ્રીકવંશ જુદો પડ્યો ને તેણે જૈનસસ્કૃતિ જાળવી રાખી; જેમાના અમોઘવર્ષ વગેરે રાજાઓના ઇતિહાસ અતિ મશહુર છે. તેવામા દક્ષિણમા શ્રીઆદ્ય શંકરાચાર્યનો ઉદ્‌ભવ થયો ને ધર્મસંસ્થાઓમા જબરદસ્ત ક્રાંતિ થવા પામી. આ સમયે શક સંવતે[૧૭] વૈદિકપણુ ધારણ કર્યું દેખાય છે મૂળે શકસંવતની ઉત્પત્તિ તો—તેના પ્રવર્તકના જન્મની કથા—બ્રાહ્મણકન્યા સાથે સંકલિત થયેલી જ છે, અને સામાન્ય રીતે બ્રાહ્મણ એટલે વૈદિકધર્માનુયાયી ગણાય, જેથી બધી યુક્તિનો સુયોગ મળી ગયો ઇતિહાસ પણ આપણને શીખવે છે કે, જ્યારે ધર્મસંસ્થામા જબરો પલટો આવે છે ત્યારે એક ધર્મની સસ્થાના અવશેષો બીજાનુ સ્વરૂપ પકડી લે છે તેમાં પ્રજા અને રાજા બન્ને હિસ્સો પૂરાવે છે મતલબ કે ભગવાન શંકરાચાર્યના સમયે જ, શકસંવતને જૈનમાંથી વૈદિક ખોળિયું બદલી નાખ્યુ ગણવું. તે જ રીતે દક્ષિણહિંદના અનેક જૈનમદિરોએ પણ વૈદિકધર્મનો સ્વાગ સજી લીધો હતો એવુ સમજવુ રહે છે. આવો ધર્મપલટ, હમેશા એ સસ્કૃતિની અથડામણમાંથી જ ઉદ્‌ભવે છે ઉપર કહી ગયા છીએ કે પરદેશીઓના સંપર્ક વખતે આ પ્રમાણે હમેશાં બની આવે છે. જે સંસ્કૃતિનું જોર વિશેષ તે વધારે ફાવી જાય. ઉપર જણાવેલ પરદેશીઓ હિંદમા આવી ઠરીઠામ બેઠા કે તરત તેમણે હિંદી સંસ્કૃતિને અપનાવી લીધી એટલે સઘળુ હતુ, તેવું પાછુ થઈ ગયુ ને બધું થાળે પડી ગયુ. વળી ત્રણ ચાર સદી ગઈ ને અરબસ્તાન તરફથી આરબોનાં અને તેમની પાછળ પાછળ અફ્ગાનિસ્તાનમાથી ગિઝનવી-ઓના અને ઘોરી પ્રજાના આક્રમણો શરૂ થયાં. તેમણે જોકે ધીમેધીમે કાયમી વસવાટ કરવા માડ્યો હતો, એટલે દરજ્જે સસ્કૃતિની અથડામણ થવાનુ પ્રયોજન દૂર હડસેલાયુ, પરતુ તેમાના કેટલાકે ધર્મની અહભાવના કેળવવી શરૂ કરી દીધી અને તેના ઉપર રાજસત્તાની મહોર પાડવા માડી એટલે સંસ્કૃતિની હદ સકોચાતી ગઈ અને કોમીરૂપ ધારણ થતુ ગયુ જેના પરિણામે હિંદમાં બે પ્રજા હોવાનુ દુર્ભાગ્ય સાપડ્યું આ પ્રમાણેની સસ્કૃતિની એક અથડામણ, દક્ષિણહિંદમા ભગવાન શંકરાચાર્યના સમયે થઈ હોવાનુ શક્ય છે. જૈન-સસ્કૃતિ તે સમયે સામાન્ય પ્રજાને પચાવવી કદાચ અનુકૂલ થઈ નહી હોય એટલે વૈદિકસંસ્કૃતિ તરફ પ્રજાનુ ઢળણુ વળ્યુ ને ધીમે ધીમે તે મજબૂત થતી ગઈ તે સમયે શકસવતે પોતાનુ બાહ્ય શરીર બદલ્યું હોવુ જોઈએ. એટલે શકસવત જેનો મૂળ હતો તે કાયમ રહે તેમજ, તેમનુ પણ મન રાજી રહે; ને કોઈ રીતે ગભીર અથડામણ ઉભી ન થવા પામે તે હેતુથી, શક શબ્દ કાયમ રાખ્યો હોય; તેમજ તેનો સમય પણ કાયમ રાખી વિશેષમા શાલિવાહનનું નામ જોડવું યા ન જોડવુ તે વાપરનારની ઇચ્છા ઉપર છોડ્યુ હોય એટલે પૃ. ૨૯૭-૮ માં નોધ્યા પ્રમાણે શાલિવાહન શક એવો જે શબ્દપ્રયોગ મળી આવે છે, તેની આસપાસના

(૧૭) રા. બ. ગૌરિશંકરજી ઓઝાકૃત ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાળા જુઓ "પુલકેશી બીજાના વખતના જૈન મંદિરના શિલાલેખ પ્રમાણે શક સવત અને યુધિષ્ઠિર સવત વચ્ચે ૩૧૯૭ વર્ષનું અતર છે."

સમયે આ પ્રકારની ક્રાંતિ થવા પામી હોય એમ ગણવુ પડશે.

ભગવાન શકરાચાર્યનો સમય શાકે ૭૧૦ થી ૭૪૨ = ૩૨ વર્ષના આયુષ્યનો ગણાય છે

વિદ્વાનોએ આ આકને શકસવત્સર તરીકે લેખી તેમનો સમય ઈ સ. ૭૮૮ થી ૮૨૦નો ઠરાવ્યો છે પરતુ તે સમય અન્યોની ગણત્રીએ બરાબર નથી લાગતો એટલે અમારી નમ્રપણે એ સૂચના છે કે તે આકને શકસવત્સર ન લેખતા તેમનુ મૂળ જે ગુપ્તવશ છે તેનો જ સવત લેખવો અથવા શાકે[18] ગણીને, તેમના જન્મસ્થાનમાં જે સંવત વપરાતો હોય તે સવતમા તે આકને ઘટાવાય તો બધો વિરોધ સમી જવો જોઇએ આ સૂચના પ્રમાણે તપાસી જોવા વિદ્વાનોને વિનંતી છે.

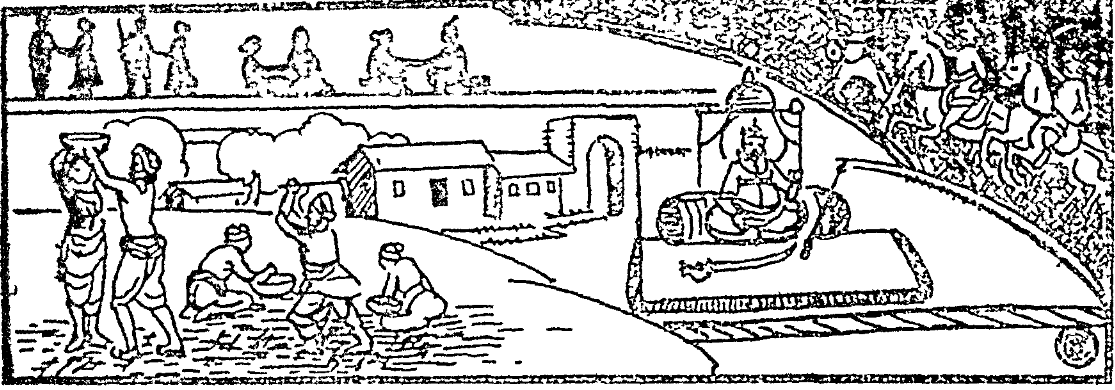
[અત્ર અમારે એક હકીકત જે પુ ૪. પૃ ૧૦૨ થી ૧૦૫ સુધીમાં જણાવી દીધી છે તેના સારરૂપે જણાવવી છે, કેમકે તેનાથી શકસવતની ઉત્પત્તિ જૈનમત પ્રમાણે છે કે વૈદિકમત પ્રમાણે છે, તે પારખી કાઢી શકાશે, તેવુ અમારૂ ધારવું થાય છે. જૈનસપ્રંદાયમા પ્રથમ પૂર્ણિમાત માસ (પૂર્ણિમાએ મહિનો પૂરો થાય અને કૃષ્ણપક્ષથી નવો માસ ગણાય તે) Solar months ની ગણના—પદ્ધતિ હતી, પરન્તુ વિક્રમે સવત્સર સ્થાપ્યો ત્યારથી અમાસાત[19] (અમાસે મહિનો પૂરો થાય અને શુકલપક્ષથી નવો માસ ગણાય તે) Lunar months ની ગણના દાખલ થઈ છે તેથી અનુમાન એ થયો કે ઉત્તરહિંદના જૈનોએ વિક્રમ સંવત્સરની સ્થાપના થયા બાદ, અમાસાતની ગણના અખત્યાર કરી કહેવાય. પરન્તુ, કુશાન અને ચષ્ઠણવશીઓએ જેમ વિક્રમસવત ગ્રહણ કર્યો નથી તેમ તેણે દાખલ કરેલી અમાસાત પદ્ધતિ પણ દાખલ કરી દેખાતી નથી. આ ભેદને લીધે સભવિત છે કે ડૉક્ટર ફ્લીટ્હોર્ને લખ્યુ હશે[20] "દક્ષિણહિદ કરતા ઉત્તરહિંદનો શક લખવાની પદ્ધતિમા જે ફેર દેખાય છે તે દક્ષિણહિંદમા વસતા બ્રાહ્મણોના ધર્મની અસરનુ જ પરિણામ છે" તેમના કહેવાની મતલબ એ છે કે, દક્ષિણહિદમા જે શક લખાય છે તે અમાસાત છે અને તેનુ કારણ બ્રાહ્મણોનો સપર્ક છે, જ્યારે ઉત્તર હિંદનો શક પૂર્ણિમાત પદ્ધતિનો છે આ કથન ઉપરથી આપણે તો એટલો જ સાર કાઢવાનો છે કે, જૈનોની ગણના (ઉત્તરહિંદના શક પ્રમાણે) પૂર્ણિમાતની છે આ નિયમ ધ્યાનમા રાખીને દક્ષિણહિદમા વપરાયલા શકની મિતિની ગણત્રી તપાસી જોઇશુ તો તે કયા ધર્મનો છે તેનો તરત પત્તો મળી આવશે. અલબત્ત, એક મુશ્કેલી છે કે, વિક્રમે અમાસાતની પદ્ધતિ દાખલ કરી વાળી છે, પરન્તુ ધ્યાન રાખવાનું છે કે, વિક્રમસવત્સરની અસર તો મુખ્યપણે ઉત્તરહિન્દમા જ થઇ છે, નહીં કે દક્ષિણ હિંદમા એટલે સોવસા તો જે શક સવત ઈ સ. ૭૮ મા આંધ્રપતિએ સ્થાપ્યાનુ કહેવાયુ છે, તેની ગણના પોતે જૈનધર્મી હોવાથી પૂર્ણિમા પદ્ધતિની જ હોવી જોઈએ. જ્યારે ઉપર બતાવી ગયા પ્રમાણે જે શકસવત ભગવાન શકરાચાર્યના સમય બાદ વાપરમા આવ્યો છે તેની પદ્ધતિ અમાસાતની છે. એટલે સભવ છે કે આ કસોટી વડે બને શક પારખી પણ શકાય]

શિવસ્વાતિ વિશે કાંઈ અન્ય માહિતી મળેલ ન હોવાથી તેમજ શકસવતને લગતુ જે કાંઈ કહેવુ હતુ તે સપૂર્ણ લખાઇ ગયુ હોવાથી આ પ્રકરણ અત્ર પૂરૂ કરવામા આવે છે

(૧૮) શાકે શબ્દની વ્યાખ્યા માટે ઉપરમા પૃ.૨૬૭ જુઓ.

(૧૯) જુઓ પુ. ૪, પૃ. ૧૦૯.

(૨૦) તેમના અસલ શબ્દો માટે જુઓ ઈ. એ. પુ. ૩૭ પૃ. ૪૬ તથા આપણા પુ. ૪, પૃ. ૧૦૨.

ચતુર્દશમ પરિચ્છેદ

શતવહન વંશ (ચાલુ)

ટૂંકસારઃ—(૨૪) ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ—તેના વિશે કાંઇ જાણવામાં આવ્યું નથી.

(૨૫) ચત્રપણ વાસિષ્ઠીપુત્ર—ગૌતમીપુત્ર અને વાસિષ્ઠીપુત્રના ચાર યુગલો થયાં છે તેમાં રાણી બળશ્રીના પુત્રપૌત્રનું યુગલ કયું, તેની જુદા જુદા ચાર મુદ્દા આપીને કરેલી ચર્ચા અને તેમાંથી તારવેલો નિર્ણય—ડૉ. બ્યુલરે અને ડૉ. ભગવાનલાલે ભિન્નભિન્ન રીતે કરેલ ચત્રપણ શબ્દનો ઉકેલ તથા ટોલેમીએ પોતાના સમકાલિનપણે આ ચત્રપણને અને ચષ્ઠણને ગણાવ્યા છે પરંતુ વિદ્વાનોને તે માન્ય નથી, તેનો કાઢી આપેલ નિચોડ અને તે પુરાણુ કથનની બતાવી આપેલ સત્યતા-ગર્દભીલ અને શતવહનવંશીમાં સમકાલીનપણે થયેલ રાજાઓ વચ્ચે મિત્રાચારીના ભાવાભાવનું કરેલ વર્ણન તથા ચત્રપણે સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતની ભૂમિ ગર્દભીલો પાસેથી જીતી લીધી હતી તેનો આપેલ ખ્યાલ-

(૨૬) ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી શાતકરણિ, પુલુમાવી ત્રીજો—તેની પાસેથી ચષ્ઠણે પડાવી લીધેલ ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર; અને તેને પોતાનો બનાવેલ માંડલિક; જુદાજુદા ગૌતમીપુત્રના શિલાલેખ અને સિક્કાઓમાંથી કયાકોના, તે ઓળખવાને બતાવેલી ચાવીઓ—

(૨૭) શિવશ્રી વાસિષ્ઠીપુત્ર (૨૮) શિવસ્કંધ ગૌતમીપુત્ર (૨૯) યજ્ઞશ્રી વાસિષ્ઠીપુત્ર શાતકરણિ અને (૩૦ થી ૩૨) છેલ્લા ત્રણ રાજાઓ—આ વંશની પડતી કેમ થઇ તથા ચષ્ઠણવંશી નં. ૩ નો રૂદ્રદામન, નં. ૫ નો રૂદ્રસિંહ અને નં, ૭ નો રૂદ્રસેન; આ ત્રણેના પ્રથમાક્ષર રૂદ્ર હોવાથી કયાં ગડબડ થવા પામી છે તે વિશે શિલાલેખના આધારે

કરેલી થોડીક ચર્ચા, તે ઉપરથી આંધ્રપતિઓ સાથે જોડેલ આભિરોનાં સગપણ અને ચષ્ટણવંશ સાથેનો રાજદ્વારી સબંધ તથા ગુપ્તસામ્રાજ્યની પડતી વખતે આભિરોએ મેળવેલી સ્વતંત્રતા અને પુરાણોના આધારે આ આભિરોને વિદ્વાનોએ આંધ્રપતિ સાથે જોડીને આંધ્રભૃત્યા ઠરાવ્યા છે તે વિશે સમજાવેલ ભેદ—શતવહનવંશીઓની વિકલ્પે ઠરાવાતી વંશાવળીથી પુરવણી તરીકે બતાવેલી રૂપરેખા—

[નોંધ—આ પરિચ્છેદ લખાતું હતું તે વખતે ઐતિહાસિક બનાવોની અન્ય પરિસ્થિતિને લઇને તેમના સમયમાં કેટલોક ફેરફાર કરવા જરૂરિયાત ઉભી થઇ છે જે પ્રમાણે સુધારો કરીને તે વાંચવું તેમને લગતી હકીકત કાયમ જ રાખવાની છે]

ઇ સ ઇ સ

(૨૪) ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ ૭૮–૧૦૯=૩૧	બન્ને મળીને		
(૨૫) ચત્રપણ વાસિષ્ઠિપુત્ર ૧૦૯–૧૩૭=૨૮	૫૯ વર્ષ		
(૨૬) ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીશાતકરણિ૧૩૭–૧૬૫=૨૮	બન્ને મળીને		
(૨૭) શિવશ્રી (વાસિષ્ઠિપુત્ર પુલોમા)૧૬૫–૧૮૧=૧૬	૪૪ વર્ષ		આ સાતને કદાચ આંધ્રભૃત્યા
(૨૮) શિવસ્કંધ ૧૮૧–૧૮૮=૭	બન્ને મળીને		કહેવાનો આશય પણ પુરાણ-
(૨૯) યજ્ઞશ્રી શાતકરણિ વાસિષ્ઠિપુત્ર૧૮૮–૨૧૮=૩૦	૩૭ વર્ષ		કારોનો હોય

(૩૦–૩૧–૩૨) ત્રણ રાજાઓ ૨૧૮–૨૬૧=૪૩
(એકના ૧૮ + બીજા બેના ૨૫)

શતવહન વંશ (ચાલુ)

(૨૪) ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ

ખાસ તેના જીવનપ્રવાહને અંગે નિર્દેશ કરી શકાય તેવું કાંઇ પણ અમારા વાચવામાં આવ્યું નથી એટલે તે બાબત તદ્દન મૌન જ સેવવું પડે છે. જે કાંઈ ઉલ્લેખ કરી શકાય તે એટલું જ કે તેનો રાજ્યકાળ ૨૧ વર્ષ પર્યંત ચાલ્યો હોવાનું કલ્પી શકાય છે અને તેનો સમય ઈ. સ. ૭૮ થી ૯૯ સુધીનો લખવો રહે છે.

હવે જો શાલિવાહન શકના પ્રવર્તક તરીકે આ નં. ૨૪ વાળાને લેખવો હોય અને તેના પિતાના મરણની સાલથી તે શકની આદિ ગણવી હોય તો ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિને શકપ્રવર્તક તરીકે આપણે જાહેર કરવો રહે છે. બીજી વસ્તુસ્થિતિ એ છે કે આપણે નં. ૧૮વાળા રાજાને જ હમણાં તો હાલ શાલિવાહન તરીકે ઓળખાવ્યો છે અને તે વાસિષ્ઠ-ગોત્રી માતાને પેટે જન્મ્યો હોવાથી વાસિષ્ઠિપુત્ર કહેવાય છે. મતલબ કે આપણે રાજા હાલને વાસિષ્ઠિપુત્ર કહ્યો છે જ્યારે શકપ્રવર્તક તરીકે જે વ્યક્તિ અત્ર ઠરાવવી પડે છે તે ગૌતમીપુત્ર છે. એટલે જો કોઈ ગ્રંથમાં રાજા શાલિવાહનનું બિરૂદ મળી આવે તો, આપણને નિર્ણય ઉપર આવવાને અતિ ઉપયોગી મુદ્દો મળી આવ્યો લેખાશે.

નં. ૨૪ નું મરણ થતાં તેની ગાદીએ નં. ૨૫ વાળો તેનો પુત્ર આવ્યો છે.

(૨૫) ચત્રપણ વાસિષ્ઠિપુત્ર શાતકરણિ

તેનો રાજ્યકાળ આપણે ઈ. સ. ૯૯ થી ૧૨૨ સુધીનાં ૨૩ વર્ષનો ઠરાવ્યો છે. નં. ૧૭વાળા ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિનું વૃત્તાંત લખતાં અમે જણાવી ગયા છીએ કે, આ નામના ચાર યુગ્મો થયાં છે. નં. ૧૭ ૧૮ વાળું એક, નં. ૨૪, ૨૫નું બીજું, નં. ૨૬, ૨૭નું ત્રીજું, અને નં. ૨૮, ૨૯નું ચોથું; આ ચારમાંથી

ગૌતમીપુત્ર અને વાસિષ્ઠિપુત્રના ચાર યુગ્મોમાંથી રાણી બળશ્રીના સંબંધી કોણ?

રાણી બળશ્રીએ પોતાના પુત્ર તથા પૌત્ર તરીકે ઓળખાવેલ છે તે યુગ્મ કયું હોવું જોઇએ તેની ચર્ચા મુલતવી રાખી તુરતમાં નં. ૧૭, ૧૮ના જોડકાને તે સ્વીકારી લેવાનું કહ્યું હતું એટલે તેના પૂરાવા તપાસી તે સાબિત કરવાનું કામ અત્રે હાથ ધરવું રહે છે.

રાણી બળશ્રીએ પોતાના પુત્રને દક્ષિણાપથપતિ અને પૌત્રને દક્ષિણાપથેશ્વરના નામથી સંબોધ્યા છે અને જે પ્રમાણે તે બન્નેનું વર્ણન આપ્યું છે તે પ્રમાણે તો તેઓ પ્રત્યેકે ૧૯ વર્ષ ઉપરાંત–બલ્કે ૨૪ વર્ષ સુધી કે તે ઉપરાંત પણ–રાજ્યસત્તા ભોગવી છે. તેમજ તેઓ બન્ને કર્મવીરો તથા મહાપરાક્રમી હોવાનો ખ્યાલ તે ઉપરથી આવે છે. આ બે સ્થિતિનો વિચાર કરવા જતાં, નં. ૨૮, ૨૯ વાળું યુગ્મ તો સહેજે બાદ જ થઈ જાય છે કેમકે નં. ૨૮ વાળાનો રાજ્યાધિકાર કેવળ સાત વર્ષનો જ નોંધાયો ગણવો પડ્યો છે. બીજું યુગ્મ જે નં. ૨૬, ૨૭ વાળું છે તે ઉપર દર્શાવેલા બે મુદ્દામાંથી એક તો જરૂર પૂરો કરે છે જ, કેમકે તેમણે ૩૧ અને ૨૭ વર્ષ સુધી રાજધૂરા ગ્રહણ કરી રાખી છે પરન્તુ તેમના પરાક્રમ વિશે જોઇતો સંતોષ તેઓ પૂરો પાડી શકતા નથી. કારણ કે નં. ૨૬ ના વૃત્તાંતે આપણને જણાવવામાં આવશે તેમ, અવંતિપતિ ચષ્ઠણે તેને હરાવીને[૧] સૌરાષ્ટ્ર તથા ગુજરાતનો કેટલોય ભાગ અવંતિ સામ્રાજ્યમાં ભેળવી લીધો હતો. મતલબ કે પરાક્રમ વિશેનો નં. ૨૬ નો પૂરાવો ખંડિત થઇ જાય છે એટલે નં. ૨૬, ૨૭ વાળું યુગ્મ પણ બાતલ કરવું રહે છે. પછી તો કેવળ વિચારવું રહ્યું નં. ૨૪ અને ૨૫ માંનું યુગ્મ તેનો હવે વિચાર કરીએ.

(૧) રાણી બળશ્રીએ પોતાના પુત્રને માટે લખ્યું છે કે, He had restored the glory of his fore-fathers; આ વાક્યથી પ્રતીતિ થાય છે કે, યુદ્ધ થયું તે પૂર્વે, ગૌતમીપુત્રના બાપદાદાની કીર્તિને અપયશરૂપી કલંક ચોંટયું હતું અને તે બનાવ બીજો કોઈ નહીં પણ ઇતિહાસ આપણને શીખવી રહ્યો છે

---

(૧) રૂપરમાં પૃ. ૭૩ સંગ્રામૂર્તિ નં. ૨૫ વાળાને રુદ્રે હરાવ્યાનું લખાયું છે. પરંતુ તે નં. ૨૬ ને હરાવ્યાનું જણાવું બલ્કે નંબરની મારામારીમાં ન ઉતરતાં, ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીને હરાવ્યાનું લખવું. પછી તેનો નંબર ગમે તે આપો.

તેમ, નહપાણ, રૂપભદત્ત અને નહપાણ પ્રધાન અયમના નાસિક તથા જુન્નેરના શિલાલેખોમા જણાવેલ છે તે જ છે (જુઓ છઠ્ઠા પરિચ્છેદે શિલાલેખ ન ૩૩ અને ૩૫ તથા પુ ૩મા નહપાણનુ વૃત્તાત તથા નીચેની દલીલ ન ૨), જેમનો સમય ઈ સ પૂ ૧૧૪ના અરસામા નોધાયો છે અને તે ન ૧૭, ૧૮ ના પૂર્વજના અને તેમની પોતાની લગોલગનો છે, જ્યારે ન ૨૪, ૨૫નુ યુગ્મ તો ઘણુ દૂર પડી જાય છે ઉપરાત નં. ૧૭, ૧૮ વાળા તો મહાપરાક્રમી થઈ ગયા છે એટલે તેમના સમય બાદ અને ન. ૨૪, ૨૫ ની પૂર્વે લછન કદાચ લાગ્યુ હોય તો બનવાયોગ્ય છે. પરતુ ન. ૧૯ થી ૨૩ સુધીના પાચ રાજાઓમાના ચાર વિશે તો લગભગ શૂન્યાકાર જેવી જ સ્થિતિ ઇતિહાસમા નજરે પડે છે જોકે પાચમો જે ન ૨૩ વાળો છે તેને મહાપરાક્રમી રાજા લેખી સવત્સર પ્રવર્તાવવા જેવી કોટીનો ગણાવીને તેના પુત્ર ન ૨૪ વાળાએ શકસવત ચલાવ્યો હોવાનુ મનાયુ છે પરતુ ન ૨૩ તો યુગ્મની બહારનો છે મતલબ કહેવાની એ છે કે, જે લછક ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિએ-રાણી બળશ્રીના પુત્રે-ધોઇ નાખ્યાની હકીકત વિચારવી રહે છે તે, ન ૧૯ થી ૨૩ સુધીના રાજ્યકાળે બનવા પામી જ નથી પરતુ ન ૧૭ ના સમય પૂર્વે બની હોવાનુ ચોક્કસ થાય છે અને તેમ થયુ છે તો તે કલક ભૂસી નાખવાનુ કાર્ય ન. ૧૭ના હિસ્સે જ નોંધવુ રહે છે.

(૨) રાણી બળશ્રીએ શિલાલેખમા સ્પષ્ટપણે ઉલ્લેખ કર્યો છે કે તેના પુત્રે "destroyed the Sakas and extirpated the Kshaharatas=શકનો નાશ કર્યો અને ક્ષહરાટનુ મૂળ ઉખેડી નાખ્યું હતુ." આમાથી શક પ્રજાનો સમય, અવતિપતિ તરીકેનો ઇ. સ. પૂ. ૬૪થી ૫૭ સુધીનો, તથા હિંદીશક (Indo-Scythians)ના સરદાર જેવા રૂષભદત્તનો અને ક્ષહરાટ ભૂપતિ નહપાણ અવતીપતિનો સમય ઈ સ. પૂ ૧૧૪ થી ૭૪ સુધીનો હોવાનુ ઇતિહાસથી હવે આપણે જાણી ચૂકયા છે.

જ્યારે ન ૧૭ ને, શકારિ વિક્રમાદિત્યની પડખે ઉભા રહી ગુજરાતમા કારૂર મુકામે શક પ્રજાને હરાવતો તથા દક્ષિણહિન્દમાં કોઈક અજ્ઞાત સ્થળે છેલ્લા શકભૂપતિ સાથે યુદ્ધમા ઉતરી ભાલા જેવા હથિયારથી વીધી નાખતો આપણે વાચ્યો છે અને તેનો સમય ઈ. સ પૂ ૫૭ નો અનેક પૂરાવા આપી પૂરવાર કરી અપાયો છે. તેમ તે સમય બાદ કોઇ ઠેકાણે શક કે ક્ષહરાટ પ્રજાનુ નામ નજરે ચડતુ નથી વળી તે ન ૧૭ વાળાના રાજ્યકાળના સમયમા જ ઈ સ પૂ ૫૭ નો સમાવેશ થઈ જાય છે. ત્યારે ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી સિદ્ધ થઇ જાય છે કે આંધ્ર-વંશી ભૂપતિઓના શિરે-લલાટે ચોટેલુ કલક નિર્મૂળ કરવાનો યશ નં. ૧૭ ને જ ભાગ્યે સરજાયો હતો.

[કદાચ દલીલ કરવામાં આવે કે, ઈ. સ. પૂ ૫૭ ના અરસામા શકપ્રજાનુ નિકદન નીકળી ગયુ છે તો તે બાદ લગભગ સોએક વર્ષે પાછા ચષ્ઠણવશી ક્ષત્રપો કે જેને વિદ્વાનોએ શક તરીકે ઓળખાવ્યા છે તે કયાથી આવ્યા? તેમને સતોષ ઉપજે તે માટે જણાવી શકાય કે, (અ) તે વખતના અન્ય વંશીઓના કોઇ શિલાલેખ કે સિક્કાઈ ઉલ્લેખોમા ચષ્ઠણવશીઓને શકપ્રજા તરીકે ઉદ્દેશી જ નથી. તેમ ચષ્ઠણવશીઓએ પોતે પણ તે નામથી પોતાને સબોધ્યા નથી. એટલે તેમને શકપ્રજા ધારી લેવી તે જ મૂળે તો આધાર વિનાની વાત છે. વળી નહપાણથી ચષ્ઠણવશીઓ કેવા ભિન્ન પ્રદેશી અને ભિન્ન સસ્કારી છે તે પુ. ૩ મા નહપાણના વૃત્તાતે, તથા પુ. ૪ મા ચષ્ઠણના વૃત્તાતે આપણે દલીલો આપી સાબિત કરી આપ્યું છે. મતલબ કે કોઈ રીતે ચષ્ઠણને શક કે ક્ષહરાટ પ્રજામા તો લેખી શકાય તેમ છે જ નહી (બ) છતા મન મનાવવા દલીલ ખાતર-કબૂલ કરી લેવાય કે તે શક હતો તો એમ બનવા જોગ છે કે, ઈ સ. પૂ ૫૭ થી ઈ સ ૧૦૩ મા ચષ્ઠણવશીનો ઉદય થયો તે વચ્ચેના દોઢસો વર્ષના ગાળામા, શકપ્રજાનો બીજો જથ્થો તેમના મૂળ વતનમાથી ઉતરી આવ્યો હોવો જોઇએ એમ ગણી લેવુ. (ક) કદાચ એમ પણ દલીલ કરાય કે ચષ્ઠણ સિવાયના ઉત્તરહિંદના પરદેશી રાજાઓ જેવા કે મોઝીઝ, અઝીઝ, વગેરે જેને આપણે ઇન્ડો પાર્થિઅન-પહલ્વાઝ તરીકે ઓળખાવ્યા છે તથા કનિષ્ક, હુવિષ્ક, વાસુદેવ આદિ કે જેમને આપણે કુશાન તરીકે

ઓળખાવ્યા છે તે પ્રજાને, શક તરીકે ગણી લેવાનો આશય હોય તો કેમ ? તેમને ઉપરની દલીલ (અ) મા જણાવ્યા પ્રમાણે પણ જવાબ દેવાય ઉપરાત કહી શકાય કે, તે વખતની પ્રજા આ બધા ભેદ વધારે સમજી શકે કે લગભગ બે હજાર વર્ષે થનારા આપણે વધારે સમજી શકીએ ? (ડ) વળી એમનો (પહલ્વાઝનો અને કુશાનો નો) નાશ જ ક્યાં થયો છે. ઈ. સ. પૂ ૫૭ મા જો નાશ થઈ ગયો હોત તો તેમનો વશ-પહલ્વાઝનો છેલ્લો રાજા ગોડોફારનેસ ઈ. સ. ૪૫ સુધી (જુઓ પુ ૩ માં) અને કુશાનવશનો છેલ્લો રાજા ઈ સ અઢીસો સુધી (જુઓ આ પાચમા પુસ્તકે) ચાલુ રહ્યો દેખાય છે, તે શુ દેખાય ખરો ? આ પ્રમાણે કલ્પનાથી ગબડાવેલ ગોળા સર્વ ઉખડી જવા પામે છે]

(૩) કલકનો ઉચ્છેદ કર્યાનો યશ તો રાણી બળશ્રીએ પોતાના પુત્રને અર્પણ કર્યો છે અને જે શિલાલેખમા તે હકીકત દર્શાવી છે તે તો તેણીએ પોતાના પૌત્રના રાજ્યે ૧૯ મા વર્ષે ઊભો કરાવ્યો છે આટલી વાત તો ખરી છે જ. હવે વિચારો કે આ ગૌતમીપુત્ર અને વાસિષ્ઠિપુત્રવાળુ યુગ્મ ન ૨૪ અને ૨૫ મા વાળાનુ છે તો, એમ સાબિત થયું લેખવુ પડશે કે ન. ૨૪ વાળાનુ પરાક્રમ હતુ અને તે નં. ૨૫ ના સમયે તેનો ઉલ્લેખ કરી શિલાલેખ કોતરાવાયો છે. બીજી બાજુ એમ લેખવુ પડે છે કે, ન. ૨૪ ના પરાક્રમને લીધે શક સવત પ્રવર્તાવ્યો હતો અને તે સવતની આદિ તેના મરણના વર્ષથી-એટલે કે ન. ૨૫ ના રાજ્યાભિષેકથી ગણવાનુ શરૂ કરવામા આવ્યુ છે. જો આ પ્રમાણે સ્થિતિ હોય તો તેનો અર્થ તો એમ થયો કે, નં. ૨૫ વાળાએ જે શકસંવતનો[2] પ્રારભ કર્યો છે તેનો જ ઉચ્છેદ તેની પિતામહી રાણી બળશ્રીએ કરી નાખી, 'તેના સંવતના' આટલામા વર્ષે એમ ન લખતા, 'તેના રાજ્યકાળના' આટલામાં વર્ષે એવા શબ્દો લખાવવાનુ યોગ્ય વિચાર્યું હતુ. બીજો કોઈ હોય તે તો આવુ વર્તન કદાચ ચલાવી શકે, પણ સવત પ્રવર્તક રાજા ખુદ હૈયાત હોય, તેની જ હાજરીમા અને તેની જ વડવાઇ-વડવાઇ તો વડવાઈ પણ અનેક રાજકાજમાં દીવાદાંડી તરીકે આગળ પડતો ભાગ લેનારી,—અને પોતાના જ પુત્ર અને પૌત્રની કીર્તિને અમરપટો આપનારી રાજમાતાથી આવુ કાર્ય શુ ચલાવી લેવાય ? અને તેથી પણ વધારે અક્ષમ્ય ગણાય, તે પ્રમાણે કોતરાવી શકાય ખરૂ કે ? આ સ્થિતિ જ બેહુદી દેખાય છે. મતલબ કે નં ૨૪, ૨૫ વાળા યુગ્મ સાથે આ યુક્તિ બેસારવાનુ તદ્દન બેમુનાસબ લેખાય તેવુ છે.

(૪) ઉપરની ત્રણ દલીલો શિલાલેખ આધારે આપી છે. જ્યારે સિક્કાઈ પૂરાવા પણ તેને સમર્થન આપે છે. નહપાણનો સમય તો ઈ. સ પૂ. ૧૧૪થી નિશ્ચિત છે જ. હવે જો નં. ૧૭, ૧૮વાળુ જોડકું ગણીબળશ્રીના પુત્ર-પૌત્ર તરીકે લેખીએ તો, અને તેના પુત્રનો સમય ઈ. સ. પૂ ૭૨ થી ૪૭ નો પૂરવાર કરેલ છે તો, બનેના સમયનું અંતર (નહપાણનું મરણ અને બીજાના ઉદય) નાનામાં નાનુ બે વર્ષનુ અને વધારેમા વધારે (નહપાણે યુદ્ધ ખેલ્યાનો સમય ઈ સ પૂ. ૧૧૨ ઠરાવાયો છે. જુઓ પુ. ૩ માં—અને ગૌતમીપુત્રે ૧૯મા વર્ષે હરાવ્યાનુ રાણીબળશ્રીએ લેખાવ્યુ છે કે જેનો સમય ઈ. સ. પૂ ૫૨-૩ આવે છે[3] એટલે સિક્કાઓ તેના રાજ્યકાળ દરમિયાન

---

(૨) જેમ આ દલીલ ઇ. સ ૭૮મા શક સવતનો પ્રારભ થવાની માન્યતા વિરુદ્ધ જાય છે, તેમ ન. ૧૮ વાળાએ શાલિવાહન શક ચલાવ્યાની વિરુદ્ધ પણ નોંધી શકાય જેમ છે. છતા તેમ ન કરી શકાય તે માટે ન. ૧૮ ના વૃત્તાંતે જુઓ

(૩) ન ૧૮ના વૃત્તાંતે, આ કલક ભૂંસી નાખતુ યુદ્ધ ઈ. સ. પૂ ૫૭મા બન્યાનું જણાવ્યું છે, જ્યારે અંત ઇ. સ પૂ. ૫૩મા જણાવ્યો છે. અત્રની હકીકત સત્ય સમજવી, કેમકે ઇ. સ. પૂ. ૫૭ના યુદ્ધમા યશ મેળવીને તથા શક રાજાને મારી નાખીને, શકારિ વિક્રમાદિત્યની મદદ લઈ, ન. ૧૭ વાળાએ સૌરાષ્ટ્ર ઉપર ચડાઇ કરી ગણાય ને ત્યા જ રૂષભદત્ત આદિને મારી નાખી તેના વશનુ-શકપ્રજાનુ નિકંદન કાઢી નાખ્યુ ગણાય. આમ કર્યા બાદ નહપાણના સિક્કા ઉપર પોતાનુ મહોરૂ પડાવ્યું છે. જેથી આવા સિક્કા

તો ચાલુ રહે જ અને બંધ થાય તોપણ ૧૧૨–૫૨ બાદ જતા) ૬૦ વર્ષનું આવે છે. પરન્તુ નહપાણના મરણ બાદ જ–બલ્કે તે પછી પણ થોડા સમય સુધી તો તેના સિક્કા ચાલુ રહ્યા હોય જ, એટલે કે ઈ. સ પૂ ૭૪ અથવા ૭૦ ના સમયથી ઈ સ પૂ ૫૨ સુધીનું અંતર ૧૦–૨૨ વર્ષનું જ રહે મતલબ કે ઓછામા ઓછું અતર બે વર્ષનું અને વધારેમા વધારે ૨૦ વર્ષનું જ ગણી શકાય હવે જો ન. ૨૪, ૨૫ વાળુ યુગ્મ કલક નિર્મૂળ કરનાર તરીકે અને તેમાથી ન ૨૪ ને તેણીના પુત્ર તરીકે લેખીએ તો તેનો સમય ઈ સ. ૭૫ લગભગ ઠરાવાય. એટલે કે તે બેના સમયની વચ્ચે અતર લગભગ દોઢ-સોથી બસો વર્ષનું પડી જશે બીજી બાજુ આપણને સિક્કાચિત્રોનો અભ્યાસ બતાવે છે કે નહપાણના ચહેરાવાળા સિક્કા ઉપર ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિએ સ્વહૃદયની તિરસ્કારયુક્ત લાગણી દર્શાવવા પોતાનું મહોરૂં પડાવ્યું છે હવે વિચારો કે આ પ્રમાણે પ્રચલિત સિક્કાચિત્રો ઉપર મતદર્શન કરવાનું કાર્ય જો ૨ થી ૨૦ વર્ષ જેટલો ગાળો હોય તો બનવા-યોગ્ય છે કે દોઢસો બસો વર્ષના અતરગાળે શકય છે? દોઢસો બસો વર્ષના ગાળે તો નહપાણના સિક્કાઓ પણ તેના જ વંશની રાજહકુમત ચાલુ રહી હોય તોયે, એવા અદૃશ્ય થઈ ગયા હોય કે ગમે તેટલી મહેનત કર્યા છતાંએ મળવા દુર્લભ થઈ પડે તાત્પર્ય એ છે કે સિક્કાઈ પુરાવાથી પણ સિદ્ધ થઈ શકે છે કે ન. ૧૭, ૧૮વાળા યુગ્મની સાથે જ રાણી-બળશ્રીનો સબંધ હોઈ શકે

ઉપર પ્રમાણે ચાર દલીલો ન ૨૪, ૨૫ના યુગ્મની વિરૂદ્ધ જનારી દેખાય છે. જ્યારે એક જ દલીલ તેની તરફેણમા અમારી નજરમા આવે ત્યા સુધી થોડેક અંશે પણ રજુ કરી શકાય તેવી છે સર્વમાન્ય હકીકત એટલી છે કે વિક્રમસવત અને શકસવતની વચ્ચેનું અતર ૧૩૫ વર્ષનું છે,[4] તેમા વિક્રમસવતની આદિ આપણે (જુઓ પુ ૪, ખડ ૮) ઈ સ પૂ ૫૭મા થયાનું સાબિત કરી આપ્યું છે તે હિસાબે શકસવતની આદિ ઈ સ. ૭૮મા ગણી લેવી રહે. જોકે આ સમય નં. ૨૪, ૨૫ વાળાને લાગુ પડે છે પરન્તુ ઉપરની જે ચાર દલીલો ન. ૧૭, ૧૮ની તરફેણમા જતી રજુ કરાઇ છે તે ચારે પાછી આ ૨૪, ૨૫ની વિરૂદ્ધ જતી ગણી લેવી પડશે ઉપરાત એમ પણ કહી શકાશે કે શકસંવતના સ્થાપક વિષે જે માન્યતા પ્રવર્તી રહી છે તેમાજ અનેક મુશ્કેલીઓ માલૂમ પડી રહે છે જેનો કાઈક ખ્યાલ આપણે ગત પરિચ્છેદે આપી ચૂકયા છીએ તેનો પણ વિચાર કરવોજ પડશે. છતા એવી પણ દલીલ લાવી શકાશે કે, શાલિવાહન શકનો સમય (ગત પરિચ્છેદમા વિચારાયા પ્રમાણે) ભલે નક્કી ન થઇ શકે, પરતુ તે સિવાય કો બીજો શક ચાલ્યાનું ગણી ન શકાય? અને તેનો સમય ઈ સ ૭૮મા ઠરાવી લેવાય? મતલબ કે શાલિવાહનનો શક પણ જુદો અને ઈ. સ ૭૮નો શક પણ જુદો ઠરાવવો આ બાબત વિશેષ સશોધનથી જે નિવેડો આવે તે ખરો. આપણે તો આ પ્રમાણે સૂચના કરીને અત્ર અટકીશુ.

આ વશમા જેમ અનેક ગૌતમીપુત્રો અને વાસિષ્ઠિ-પુત્રો થવાથી મુશ્કેલીઓ ઉભી થઇ છે, તેમ વળી

અન્ય વિશેષ માહિતી

કોઈકની સાથે તેમજ તદ્દન એકાકી, પુલુમાવી શબ્દ જોડાએલ હોવાથી તેમા વૃદ્ધિ પણ થવા પામી છે, તેમ કેટલીક સરળતા પણ થઈ છે એમ સ્વીકારવુ રહે છે આ પરત્વેનો ઉલ્લેખ ગત પરિચ્છેદોમા આપણે કરી ગયા છીએ. અત્યારે આટલા વર્ષે પણ જ્યારે આ સ્થિતિ પ્રવર્તી રહી છે ત્યારે, પૂર્વે ૫૦–૭૫ વર્ષે તો તેથી પણ વધારે

સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિ ઉપરથી મળી આવતા કહેવાય, બીજી હકીકત એમ છે કે, આ જીત ન. ૧૭ વાળાના ઓગણીસમા વર્ષે છે, તેનું રાજ્ય ૨૫ વર્ષ ચાલી ઇ સ પૂ ૪૭મા પૂરૂ થાય છે તે હિસાબે પણ સાલ મળતી આવે છે. એટલે ચોક્કસ થાય છે કે કલક ભૂસી નાખવાનું કાર્ય સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિ ઉપર રૂપભદાત્તના વ શજોને હરાવવાથી થયું છે અને તેનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૫૨–૩ ગણવો રહે છે (જુઓ પુ ૩, પરિચ્છેદ ૧૦).

(૪) જુઓ પુ. ૪, પૃ. ૧૦૧

ગુંચવણભરી સ્થિતિ હોવાનું[૫] કલ્પી શકાય છે. આ ચત્રપણ અને તેના પુત્ર ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી શાતકરણિ વિશે પોતાનું મંતવ્ય દર્શાવતા ઇ. સ. ૧૮૮૩ ના ઈન્ડીયન એન્ટીક્વેરી પુ. ૧૨, પૃ. ૨૭૨મા મરહુમ પ્રાચ્યવિદ્યાવિશારદ ડૉ. ભગવાનલાલજી કહે છે કે "Yagna Shree Satkarni, the princely scion or Chaturpana born of the Gautamiqueen=ચતુરપણ (રાજા) ની ગૌતમી (ગોત્રી) રાણીના પેટે જન્મેલ કુંવર યજ્ઞશ્રી શાતકરણિ"; એટલે તેમનું કહેવું એમ થાય છે કે, ચતુર્પણ-ચત્રપણ રાજાને ગૌતમીગોત્રી રાણી હતી, અને તેણીનો જે પુત્ર તે જ ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી શાતકરણિ હતો. એટલે કે ચત્રપણ પિતા અને યજ્ઞશ્રી તેનો પુત્ર, આમાના ચત્રપણ શબ્દ ઉપર ડૉ. બ્યુલ્હરે ટીકા કરતા (જુઓ તે જ પૃષ્ઠે, ફૂટનોટ નં ૧) જણાવ્યું છે કે, "Bhagwanlal's translation Chaturpana does not seem to me acceptable It is very probable that the word 'Chaurchindho or Chaurvindho' which Hemchandra in his Deshikosha mentions as a synonym of Sālahāna denotes the same person=ડૉ ભગવાનલાલનો અનુવાદ ચતુરપણ મને માન્ય નથી. તે શબ્દ ચૌરચિંધો અથવા ચૌરવિંધો વિશેષપણે હોવાનું સંભવિત લાગે છે, જેને હેમચંદ્ર પોતાના દેશીકોષમાં સાલહાણનું બીજું નામ હોવાનું જણાવ્યું છે તે જ આ વ્યક્તિ લાગે છે" એટલે કે ૫ ભગવાનલાલજીએ જે શબ્દનો ઉકેલ ચતુર્પણ કર્યો છે તે ડૉ બ્યુલ્હરના મતે ચૌરચિંધો કે ચૌરવિંધો છે. શ્રીહેમચંદ્ર પોતાના શબ્દકોષમા સાલાહણ (શાલિવાહન જોઈએ) તરીકે જે પુરુષને દર્શાવ્યો છે તે જ આ પુરુષ હોવાનું તેઓ માને છે તાત્પર્ય એ થયો કે શાલિવાહન તે ચૌરચિંધો તરીકે શ્રીહેમચંદ્રે સંબોધ્યો છે તે જ આ ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીનો પિતા જાણવો; અથવા આપણે જે નિયમ કર્યો છે કે ગૌતમીપુત્રનો પિતા વાસિષ્ઠિપુત્ર સામાન્ય રીતે હોય છે, તે આધારે એમ કહી શકાશે કે ચતુરપણ વાસિષ્ઠિપુત્ર શાલિવાહન તે પિતા, અને ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી શાતકરણિ તે પુત્ર; અથવા બીજી રીતે ગોઠવીને બોલીએ તો આ ચતુરપણનો આંક જ્યારે આપણે નં. ૨૫ નો ઠરાવ્યો છે ત્યારે ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીનો આંક ૨૬ મો કહેવો પડશે. વળી ટોલેમી (Ptolemy) નામના પ્રાચીન ભૂગોળવેત્તાએ પોતાના સમસમયી તરીકે એ પુલુમાવી અને ચષ્ઠણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેણે આપેલ વૃત્તાંત ઉપરથી ડૉ. બ્યુલરે આ પુલુમાવીને જ ચત્રપણ હોવાનું અને ચષ્ઠણના સમકાલીન તરીકે ગણવાનું મુનાસબ ધારતા જણાવ્યું છે કે[૬] "Under the circumstances the synchronism, Pulumavi and Chasthana were contemporary rulers, which I am prepared to admit, cannot be made the basis of chronology=વસ્તુસ્થિતિ નિહાળતાં, પુલુમાવી અને ચષ્ઠણને સમકાલીન ગણાવ્યા છે તે હકીકત મારે કબૂલ છે, પરન્તુ તે ઉપરથી તેના સમયની તારવણી ઉભી કરી શકાય નહીં." મતલબ કે પોતે ટોલેમીના વાક્ય ઉપર ભરોસો રાખીને પુલુમાવીને અને ચષ્ઠણને સમકાલિન લેખવા તૈયાર છે પરંતુ તે બન્નેનો સમય (એટલે ચષ્ઠણને ઈ. સ. ૧૫૦ આસપાસમા થયેલ વિદ્વાનો માને છે તે) તેમને સ્વીકાર્ય નથી; કેમકે તેમણે તો આવાજ નામધારી અન્ય ભૂપતિને લિપિના અભ્યાસથી ચષ્ઠણના સમય કરતા જુદા જ સમયે થયાનું ઠરાવ્યું છે (જુઓ પચમ પરિચ્છેદે લેખ નં ૪, ૫, ઈ) એટલે સ્વાભાવિક છે કે તે પુલુમાવીના સમકાલિન તરીકે ચષ્ઠણ ન જ આવી શકે અને તેટલા માટે જ તેમણે ટોલેમીનું અડધું કથન વાજબી ઠરાવ્યું છે જ્યારે અડધું વિશ્વાસપાત્ર નથી ગણ્યું પરંતુ આપણે પ્રયોગાનુસાર

(૫) આ સ્થિતિ પચમ પરિચ્છેદે લેખ ન ૮ ના વર્ણન ઉપરથી જણાઈ આવશે કે એકને બદલે બીજો કેવી રીતે ધારી લેવાયો છે.

(૬) જુઓ ઇ. એ. પુ. ૧૨ (સને ૧૮૮૩) પૃ. ૨૭૪.

કલ્પના દોડાવીને જે અનુમાન બાંધીએ તેના કરતા જે ગ્રંથકારે પોતાના સમકાલિન તરીકે અમુક વ્યક્તિ હોવાનુ જણાવ્યુ છે તે બન્ને એક જ વખતે અસ્તિત્વ ધરાવતા હોવાથી તેનુ કથન વધારે વજનદાર ગણાવુ જોઇએ. તે સામાન્ય નિયમે જો આપણે કામ લેવાનુ ધોરણ રાખીએ તો તરત જ જણાઈ આવે છે કે એક જ પુલુમાવી થયો હોવાને બદલે વિશેષ પુલુમાવી કા ન થયા હોય ? અને તેમાનો અન્ય પુલુમાવી ચષ્ઠણના સમકાલિન તરીકે થયો ન હોય ? આમ કરતા તરતજ સર્વ પ્રકારે દરેક ઘડ મળી જાય છે અને ટાલેમીનુ આખુ યે કથન સત્ય હોવાની પ્રતીતિ થાય છે. ડૉ. રેપ્સન પણ તે જ પ્રમાણે અભિપ્રાય વ્યક્ત કરતા જણાવે છે કે[૭] "Ptolemy at Alexandria in 139 A D has been living after the death of Antonius Pius (161 A. D)..Pulumavi & Chasthan were contemporaries=જે ટાલેમી અલેકઝાડ્રીઆ શહેરમા ઈ. સ. ૧૩૯મા હતો, તે એન્ટોનિયસ પાયસ (જેનો સમય ઈ સ ૧૬૧ છે)ના મરણ બાદ પણ હૈયાત હતો...પુલુમાવી અને ચષ્ઠણ સમકાલિન જ હતા" એટલે કે ટાલેમી પોતે ૧૩૯ થી ૧૬૧ સુધી અને તે બાદ પણ (કેટલો વખત તે નથી જણાવ્યુ) હૈયાત હતો તથા તે અને ચષ્ઠણ સમકાલિનપણેં વર્તતા હતા આ વાકયથી એટલુ સ્પષ્ટ થાય છે કે ચષ્ઠણનો સમય પણ લગભગ ઈ. સ ૧૩૯ થી ૧૬૨ સુધીમા કોઈક કાળે જ હોવો જોઈએ નહીં તો ટાલેમી ચષ્ઠણને પોતાના સમસમયી તરીકે ઓળખાવી શકે જ નહી, તેમજ જ બો ધ્યું રો એ. સો નવી આવૃત્તિ પુ ૩, પૃ. ૪૮મા જણાવ્યુ છે કે, "We shall have to place Pulumavi who was a contemporary of Chasthana long after A. D. 130=જે પુલુમાવીને ચષ્ઠણનો સમકાલિન ગણ્યો છે તેનો સમય ઈ સ ૧૩૦ની પછી ઘણો દૂર લઇ જવો પડશે" એટલે જેમ ડૉ બ્યુલ્હરને એક કરતા વિશેષ પુલુમાવી થયાનુ ન ધારવાથી લિપિ ઉકેલને લીધે મુઝવણ થઇ હતી, તેમ ડૉ.રેપ્સનને તથા તેમના મત પેઠે ચષ્ઠણવશીના સંવતને, ઈ સ ૭૮મા શરૂ થયાનું, સર્વ વિદ્વાનો જે અત્યારે માની રહ્યા છે તેમને પણ, તે જ પ્રકારની મુઝવણ થઈ રહે છે કારણકે ચષ્ઠણનુ મરણ તેના સંવતના બાવન વર્ષની આસપાસ એટલે ૭૮+૫૨=ઈ સ. ૧૩૦મા થયાનુ તેઓ માને છે પરતુ પુ. ૪ મા આપણે ચષ્ઠણ સવતની આદિ ઈ સ ૧૦૩મા થયાનુ જે સાબિત કરી બતાવ્યુ છે તે પ્રમાણે હિસાબ ગણાશે તો ચષ્ઠણ ઈ સ ૫૨+૧૦૩=૧૫૫ આસપાસ મરણ પામેલો ગણાશે, જેથી ટાલેમીનો સમકાલિન હોવાનુ સહેજે પૂરવાર થઇ જાય છે આટલા વિવાદથી સાબિત થઈ ગયુ કે, ચત્રપણ વાસિષ્ઠિપુત્ર શાતકરણિની પાછળ ગાદીએ આવનાર તેનો પુત્ર ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી પુલુમાવી હતો અને વિશેષમા તે પુલુમાવી, ટાલેમી તથા ચષ્ઠણનો સમકાલિન પણ હતો

ગર્દભીલ અને શતવહનના સંબંધ વિશે

આપણે જોઇ ગયા છીએ કે શક પ્રજાએ અવંતિપતિ ગર્દભીલ રાજા ગંધર્વસેનને હરાવી નસાડી મૂકયો ત્યારે તેના પુત્રો મદદ માટે દક્ષિણમા પ્રતિષ્ઠાનપુર ગયા હતા ત્યાથી મદદ લઇને, વળતો હુમલો કરી કારૂર મુકામે તે જ શકપ્રજાનો કચ્ચરઘાણ વાળી નાખ્યો હતો આ બધા ઉપરથી ફલિત થાય છે કે, ગર્દભીલવંશીઓને આંધ્રપતિ સાથે ઘણી જ મિત્રતા હોવી જોઈએ ત્યાર બાદ રાજા હાલ વાસિષ્ઠિપુત્રે ભિલ્સા મુકામે કાંઈ દાન કર્યાની હકીકત બની છે તથા જૈનસાહિત્ય ગ્રંથાધારે સૌરાષ્ટ્રના શત્રુંજય પર્વત ઉપર બન્ને રાજવશીઓએ સાથે રહીને કેટલાક ધાર્મિક કાર્યો કરાવ્યા છે એટલે જે મિત્રતા પ્રથમ હતી તે કાળક્રમે વિશેષ ગાઢ પણે પરિણમી હતી. છતા પ્રભાવકચરિત્ર નામે જૈનસાહિત્ય ગ્રન્થમા એવી જાતનુ લખાણ મળી આવે છે કે, કાળ ગયે

(૭) જુઓ કો. આ. રે. પારિ. ૪૮ તથા છઠ્ઠા પરિચ્છેદે લેખ ન. ૨૩.

વિક્રમ રાજાને એવી બાતમી કોઈએ આપી હતી કે તેને જો કોઈ પણ રાજા તરફનો ભય હોય તો કેવળ રાજા હાલ શાલિવાહનનો છે. અને આ રાજા હાલની ઉમર તે વખતે ઉગતી જુવાનીની—અર્થાત્ બાર તેર વર્ષની હોવાનુ સમજાય છે. આ ઉપરથી વિક્રમ રાજાએ તે શાલિવાહન રાજા સાથે યુક્તિથી દોસ્તી સાધી લીધી અને એક બીજાએ કોઇના રાજ્ય ઉપર આક્રમણ ન કરવુ તથા અવંતિપતિએ વિંધ્યાપર્વતની દક્ષિણે ન જવુ અને આંધ્રપતિએ તેની ઉત્તરમાં ન આવવુ, એવી મતલબની સંધી કરી આ કથનથી બે સ્થિતિ નિષ્પન્ન થાય છે. એક એ કે, રાજા વિક્રમ અને હાલની વચ્ચે ઉમરમા ઘણો મોટો તફાવત છે. પહેલાની ઉમર લગભગ ૪૦ ઉપર વર્ષની થઇ ગઇ છે, જ્યારે બીજો હજુ બાર તેર વર્ષનો કિશોર છે, તે બાદ રાજા હાલ ગાદીપતિ બને છે અને તે બાદ, ઉપર પ્રમાણે સંધિ કરી તેઓ પરસ્પર મિત્ર બને છે. અને બીજી એ કે રાજા હાલની સાથે સંધી કરનાર વિક્રમરાજા જે શકારિના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, તે નહીં પણ તેના વંશનો કોઈ બીજો જ વિક્રમ હશે. આ બેમાથી શુ સાચું હોઈ શકે તે તપાસીએ. પ્રથમની સ્થિતિ તપાસી લઈએ. તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વિક્રમ રાજાની તથા હાલની વચ્ચેની ઉમર વચ્ચે ઘણો ફેર તો, તે વિક્રમને શકારિ વિક્રમાદિત્ય લેતા પણ મળી રહે છે કેમકે ઇ. સ પૂ ૫૭ મા કારરનુ યુદ્ધ થયુ તે સમયે શકારિ વિક્રમની ઉમર આશરે ૨૪ વર્ષની છે અને તેની મદદમા ઉતરનાર ગૌતમીપુત્ર અરિષ્ટકર્ણની ઉમર આશરે ૪૦ ની છે (જુઓ એકાદશમ પરિચ્છેદ). જ્યારે રાજા હાલની એક ગણત્રીએ ૧૫ વર્ષની અને બીજી ગણત્રીએ ત્રણ ચાર વર્ષની જ છે (જુઓ દ્વાદશ પરિચ્છેદ). એટલે બન્ને સમકાલિન છે જ વળી રાજા શકારિ જ્યારે ઇ. સ ૩ મા ૮૪ વર્ષની ઉમરે મરણ પામ્યો છે તે સમયે રાજા હાલની ઉમર લગભગ ૬૦ની અને તેનો રાજ્યકાળ લગભગ ૫૦ વર્ષ પહોચ્યો હતો. એટલે રાજા તરીકે પણ સમકાલિન છે જ. તે જ પ્રમાણે જીંદગીમા તેઓએ કેટલાં અન્ય કાર્યોમાં એક-બીજા સામેલ રહ્યા હોવાનું પણ સાબિત થઈ શકે છે.

પરંતુ મિત્રાચારી જો પાછળથી બંધાઈ હોય તો એનો અર્થ એમ કરી શકાય કે, રાજા શકારિને જે મદદ નં. ૧૭ વાળા અરિષ્ટકર્ણ ગૌતમીપુત્રે (એટલે નં ૧૮ ના પુરોગામીએ) કરી હતી તે પાછળથી તૂટી જવા પામી હતી અને ફરી એકવાર રાજાહાલના રાજ્યકાળે સધાઈ હતી. આ પ્રમાણે બન્યાનો ક્યાંય ઇસારો માત્ર પણ થયો હોવાનુ વાંચવામાં આવતું નથી જો કે રાજ્ય ધૂરાવહનમાં તેવુ અસંભવિત પણ નથી. પરંતુ વિચારી જોતાં તેમ બન્યાનું શક્ય નથી, કેમકે નં ૧૭ નું મરણ ઇ સ. પૂ. ૪૭ માં થયું ત્યાં સુધી તો બન્ને રાજવંશી વચ્ચે મિત્રાચારીમાં લેશ માત્ર પણ ખલેલ પહોચ્યાનું કલ્પી શકાતું નથી અને તે બાદ તરતમા જ હાલ રાજાનું ગાદીપતિ બનવુ થયું છે. જ્યારે પેલુ ભવિષ્યકથન—બે રાજ્ય વચ્ચે અથડામણ થવાનુ—તો રાજા હાલ ગાદીપતિ બન્યો તે પહેલાનું કહેવાય છે. એટલે તે વાત નં. ૧૭ વાળાની જીવત અવસ્થામાં થઇ ગણાય જેમ થવું અશક્ય છે. કેમકે, એક તો રાજા હાલની કુમારાવસ્થા હતી એટલે અવંતિપતિને ભયભીત કરે તેવી સ્થિતિમાં તે નહોતો અને તેમ હોય તો પણ ન. ૧૭ વાળો નં. ૧૮ વાળાને તે બાબતની સૂચના આપી શકે છે અને ન. ૧૮ વાળો તે પ્રમાણે વર્તવાને બંધાયલો જ કહેવાય. આ પ્રમાણે પહેલો સંજોગ વિચારતાં તથા વસ્તુસ્થિતિની તુલના કરતા રાજા હાલ વિશેની અથડામણ થવાનું કથન વાજબી હોવાનું પૂરવાર થતુ નથી. હવે બીજી સ્થિતિ જેમાં ગર્દભીલવંશી કોઇ બીજો વિક્રમ થયો હોય ને તેના સમકાલિન તરીકે રાજા હાલ થયો હોય તે તપાસીએ બીજા વિક્રમ તરીકે તો વિક્રમચરિત્ર છે. તેનો સમય આપણે ઇ. સ. ૫૩ થી ૯૩ નો ઠરાવ્યો છે જ્યારે રાજા હાલનુ મરણ જ ઇ. સ. ૧૮ મા થઇ ગયાનુ જણાવ્યું છે. એટલે પ્રાથમિક નજરે જોતા તે બે વચ્ચે સમકાલિનપણુ કોઇ રીતે ઘટાવી શકાતું નથી. વળી જે પાંચ છ મહાન વ્યક્તિઓ—પાદલિપ્ત, આર્ય ખપુટ, નાગાર્જુન, ઇ. જુઓ એકાદશમ પરિચ્છેદે—સમસમયી હોવાનું તે જ જૈનસાહિત્ય ગ્રંથ પ્રભાવકચરિત્ર આધારે કહેવાયું છે, તે મુદ્દો પણ

બંધબેસતો થતો નથી. આ પ્રમાણે અનેક રીતે વિચારી જોતા બીજી સ્થિતિનો પણ મેળ જામી શકતો નથી. એટલે એ સાર ઉપર આવવું રહે છે કે, ભવિષ્યવાણીનું કથન નિરાધાર દેખાય છે.

ઉપરની ચર્ચાથી સ્પષ્ટપણે પુરવાર થાય છે કે, આંધ્રપતિ નં. ૧૭ તથા ૧૮ ના રાજ્યકાળ સુધી તો ગર્દભીલો પ્રખર મિત્રાચારીની સાંકળથી જોડાયલા હતા તેમ તે નભાવ્યે પણ જતા હતા સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે તો ખાસ કારણ ઉપસ્થિત ન થાય ત્યાં સુધી મિત્રાચારીમા વિક્ષેપ પડતો નથી જ, પરંતુ રાજ્યો વચ્ચે તો સત્તાલોભ તથા ભૂમિલંભના ઉદ્ભવનો હાઉ સતત ડોકિયા કરતો ઉભો જ હોય છે એટલે જ્યા સુધી બંને પ્રદેશો ઉપર પરાક્રમી અને પ્રભાવશાળી પુરૂષો રાજ્યાસન દીપાવતા રહ્યા હતા ત્યાં સુધી તો કોઇ પ્રકારે વાંધો આવ્યો નહીં. પરંતુ સદાકાળ તે જ સ્થિતિ ચાલુ રહેવાનું નિર્માણ કાંઇ સરજાયુ હોતું નથી. જે પક્ષ વધારે બળવાન હોય તે નબળા ઉપર ચડાઈ લઈ જાય છે. ઇ. સ ૯૩ મા વિક્રમચરિત્રના અવસાન બાદ અવંતિની ગાદી ઉપર ઉત્તરોત્તર નામધારી રાજાઓ જ આવતા દેખાય છે, જ્યારે દક્ષિણાપથપતિ તરીકે નં ૨૩, ૨૪, ૨૫ અને ૨૬ એમ ચારે ભૂપતિઓ ચિરસમયી રાજપદે ચોંટી રહ્યાનું સમજાય છે. એટલે સમજાય છે કે ઈ સ ૯૩ ના સમય પછી રાજ્યાધિકાર ભોગવતા નં ૨૫ વાળા ચત્રપણની દાઢ કાંઈક સળવળી લાગે છે. તેણે પ્રથમ વિંધ્યાપર્વત ઓળંગી, લાટનો દક્ષિણ ભાગ કબજે કરી છેવટે સૌરાષ્ટ્ર ઉપર પ્રભુત્વ મેળવી લીધુ છે જેનો સમય આપણે ઈ. સ ૧૦૫ નો અંદાજ મૂકીશું. આ અનુમાનને સીધી રીતે (direct) સમર્થન કરે તેવો કોઇ શિલાલેખ કે પ્રશસ્ત્યાર જો કે મળતો નથી, પરંતુ સાપેક્ષ (indirect) સિક્કાઈ તેમજ શિલાલેખ પૂરાવાથી તે હકીકત પૂરવાર કરી શકાય તેમ છે, જે આપણે નં. ૨૬ ના વૃત્તાંતે જણાવવાના છીએ. રાજા ચત્રપણે સૌરાષ્ટ્ર જીતી લીધા પછી કચ્છ તરફ તે આગળ વધ્યો હોય એમ જણાતું નથી. એટલે નં. ૨૫ ના રાજ્યાધિકારે દક્ષિણાપથ ઉપરાંત ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના પ્રાંતોનો પણ સમાવેશ થતો હતો એમ ગણવું રહે છે. તથા તેનું મરણ ઈ સ. ૧૨૨ મા થતા, તેનો પુત્ર ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી શાતકર્ણિ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તે સર્વ પ્રાંતો તેને વારસામા મળ્યા હતા એમ પણ સમજવું રહે છે.

(૨૬) ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી શાતકર્ણિ ઉર્ફે પુલુમાવી

તેનું રાજ્ય આપણી ગણત્રી પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૨૨ થી ૧૫૩=૩૧ વર્ષ પર્યંત ચાલ્યું હોવાનું નીકળે છે તેણે લાંબુ રાજ્ય ભોગવ્યુ છે એટલે બળવાન હોવાનું પણ માની શકાય પરંતુ તેણે કોઈ પ્રદેશ ઉપર ચડાઇ લઇ જઈને કે જીતી કરીને પોતાના સામ્રાજ્યમા પોતાના પિતાની પેઠે કાંઇ ઉમેરો કર્યો હોવાનુ નોંધાયુ જણાતું નથી. બલ્કે વારસામાં મળેલી કેટલીક ભૂમિ તેણે ગુમાવવી પડી હોય એમ સંયોગાધીન પુરવાર થાય છે છઠ્ઠા પરિચ્છેદે લેખ નં. ૨૧, ૨૨ અને ૨૩ ઉપરથી સમજાય છે કે તેણે પોતાના નામ સાથે 'સ્વામી' શબ્દ જોડયો છે. તેના પછીના કોઈ રાજાએ આ શબ્દ–ઉપનામ કે બિરૂદ તરીકે–લગાડયો હોય એમ જણાતુ નથી. આ શબ્દનો અર્થ શું હશે તેમજ તેને કોઈ રાજદ્વારી પ્રસંગ સાથે મેળ હશે કે કેમ, તે પણ પ્રશ્ન ઉઠે છે ગુપ્તવંશીઓના હાથે હાર પામ્યા બાદ, ચષ્ટણવંશીઓના ઉત્તર ભાગમા થએલ ભૂપતિઓના ઇતિહાસથી આપણે જોઈ શકયા છીએ, કે તેમણે પણ પોતાના નામ સાથે 'સ્વામી' શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે, અને તેનો અર્થ એકદમ ઉચ્ચકોટિની સત્તા ઉપરથી જરા ઉતરી પડયાનો આપણે બતાવ્યો છે તે સ્થિતિ અત્રે બંધબેસતી થાય છે કે કેમ તે તપાસવા તરફ મન લલચાય છે, વળી આ જ સમયે અવંતિ ઉપર ચષ્ટણનું પોતાનું સ્વામિત્વ જામતું જતુ દેખાય છે. તેમ ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીના કેટલાક સિક્કાઓ સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિ ઉપરથી જે પ્રાપ્ત થયા છે તે દેખાવે પ્રાચીન કરતા અર્વાચીન હોવાનો વિશેષ સંભવ જણાય છે વળી જેમ ચષ્ટણવંશીઓ જૈન ધર્માવલંબીઓ પૂરવાર થઇ ચૂકયા છે તેમ આ આંધ્રવંશીઓ પણ તે જ ધર્મને

અનુસરનારા માલુમ પડયા છે. વળી સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિ ઉપર જ તે જૈનધર્મના પવિત્ર સ્થળો આવેલા છે તેમજ તે સમયે રાજાઓ જે યુદ્ધો ખેલતા તે મોટે ભાગે ધર્મસ્થળ ઉપર પોતાનો કાબુ મેળવવાને માટે હતા. આ સર્વ પરિસ્થિતિ ઉપરથી સહજ અનુમાન થઈ શકે છે, કે રાજા ચષ્ટણે ઈ સ. ૧૪૩ની આસપાસ અવંતિપતિ બન્યા પછી સૌરાષ્ટ્ર ભૂમિ ઉપર ચડાઇ કરી હશે. અને આંધ્રપતિ પાસેથી ગુજરાત તથા સૌરાષ્ટ્રનો પ્રદેશ જીતી લઇ ત્યાથી હાકી કાઢયા હશે જે ઉપરથી આંધ્રપતિઓનો કાબુ નર્મદા અને તાપી નદીઓની દક્ષિણેથી શરૂઆત થવાની અણીએ આવી પહોંચ્યો ગણાશે તેમજ રાજદ્વારી નજરે તેઓ હાર પામી ગયા હોવાથી કે પછી તે સમયની કોઈ પદ્ધતિ પ્રમાણે અવંતિને ખંડણી ભરવા જેવી સ્થિતિએ આવી ગયા હોવાથી, તેમને પોતાના નામ સાથે પેલો હોદ્દો ઉતારી નાંખેલ સૂચવતો 'સ્વામી' શબ્દ જોડવાની ફરજ આવી પડી હોય. આ અનુમાનને સમર્થન એ ઉપરથી મળી રહે છે કે, જ. બૉ. બ્રૅ. રૉ એ સો.ની નવી આવૃત્તિના ત્રીજા પુસ્તકે પુ. ૮૪ ઉપર તેના લેખકને જણાવવુ પડયુ છે કે "and since Yagna Sri's coins are found in Kathiawar, he must have been the last king of the dynasty to rule over these provinces=અને જ્યારે યજ્ઞશ્રીના સિક્કાઓ કાઠિયાવાડમાંથી મળી આવે છે ત્યારે એ સાબિત થાય છે કે, આ પ્રાંતો ઉપર રાજ ચલાવનાર તે વંશનો તે છેલ્લો ભૂપતિ જ હશે." એટલે હવે પૂરવાર થયુ કહેવાશે કે આંધ્રની સત્તા-માંથી ખસીને ચષ્ટણની સત્તાતળે આ સમયથી ગુજરાત અને કાઠિયાવાડની ભૂમિ આવી ગઇ હતી મતલબ કે આંધ્રવંશીઓની જે સત્તા વિંધ્યાચળ ઓળગીને ઉત્તરહિંદમાં પ્રવેશવા પામી હતી તેના ઉપર ચષ્ટણે અવંતિપતિ બન્યા પછી તરત જ કાપ મૂકવા માડયો હતો બલ્કે કહો કે આંધ્રપતિઓની રાજ્યહદ, પૂર્વે જ્યાં હતી ત્યા જ પાછી લાવી મૂકી હતી અને આગળ ઉપર જોઈશું તેમ આ સમયથી આંધ્રપતિઓની પડતી દશા પણ થવા બેઠી હતી.

તે નામના રાજાઓના સિક્કાઓ તથા લેખો

ગૌતમીપુત્ર નામના ઘણા રાજાઓ થઈ ગયા છે. તેવા નામના સિકકાઓ તથા શિલાલેખો પણ અનેક પ્રકારના મળી આવે છે. તેમાંના કેટલાક સિક્કાઓને-ગૌતમી પુત્ર યજ્ઞશ્રી શાતકરણિ નામ-વાળાને—આપણે નં ૨ના ઠરાવ્યા છે તે તો વાજબી છે. કેમકે તેમાં ગૌતમીપુત્ર સાથે રાજ્ઞો નું બિરૂદ જોડાયલું છે. તેમજ શિલાલેખોમાં (જેમકે નં ૨૦ લેખ, ષષ્ઠમ પરિચ્છેદે) તાબેદારી કે ઉતરતો દરજ્જો સૂચવતુ "સ્વામી" નુ (ખુલાસા માટે આગળ જુઓ) બિરૂદ લગાડેલ નહી હોવાથી તે લેખને પણ નં. ૨ નો હોવાનુ ઠરાવ્યુ છે. આ ઉપનામ અન્ય કોઇ ગૌતમીપુત્રે પોતા સાથે જોડયું હોવાનુ માલુમ પડતુ નથી. પરન્તુ જેમાં તેવું બિરૂદ નથી માલૂમ પડતુ તેને પારખવાનુ કામ અતિ મુશ્કેલ છે; તેવામાં પણ એક એવી જાતના સિક્કાઓ છે કે જેમા પ્રથમના નહપાણના ચહેરા ઉપર બીજી જાતની છાપ મારી છે. આ સિક્કાઓ પણ ચોક્કસ રીતે નં. ૧૭ વાળા ગૌતમીપુત્રના જ ઠેરવી શકાય તેમ છે; કેમકે હવે આપણે તેના જીવનવૃત્તાંતથી વાકેફ થઈ ગયા છીએ. પરન્તુ જે સિક્કાઓ ઉપર ગૌતમીપુત્રનુ કેવળ મહોરૂ તથા નામ જ છે અને જે વિશેષપણે અર્વાચીન જેવા જણાય છે (દષ્ટાત તરીકે પુ. ૨, સિક્કા ન ૭૬) તેમને અદ્યાપિ પર્યંત માહિતીના અભાવે આપણે નં ૧૭ ના સિક્કા તરીકે જાહેર કર્યા છે તે હવે ઉપરના વર્ણનથી સાબિત થાય છે કે નં ૨૬ના જ છે, જેથી અત્યાર સુધીની આપણી માન્યતા ફેરવવાની જરૂર પડી ગણાશે. આ જાતના સિક્કાઓ કેવળ સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિ ઉપરથી જ શા માટે જડી આવે છે તેનું કારણ આપણે ઉપરમાં ન ૨૫ વાળાના જીવનવૃત્તાતે જોઇ ગયા છીએ. વળી ફરીને જણાવીશુ કે તે ભૂમિ ઉપર મૂળે ગર્દભીલપતિઓની સત્તા હતી અને તેમણે પોતાના જૈનધર્મના પ્રભાવિક સ્થાનની-યાત્રિક તેમજ સ્થાનિક-પ્રજાના વ્યવહારની વપરાશ માટે જ તે સિક્કાઓ ચલણમાં મૂકયા હોવા જોઈએ. તેમ પોતે અવંતિપતિ

હોવાથી, તે પ્રદેશનું "ક્રોમ અને બોલ" નું (વેધશાળા સૂચક) જે ચિન્હ છે તે પણ તેમાં કોતરાવેલું દેખાય છે. જ્યારે તે સૌરાષ્ટ્રનો પ્રાંત નં. ૨૫ વાળા ચત્રપણે જીતી લીધો ત્યારે સ્વાભાવિક છે કે તેણે પોતાના સિક્કા ત્યાં ચલાવવાની પેરવી કરવા માંડી હશે તે પ્રકારની ગોઠવણ પાર પડી કે કેમ તે અત્યારે તો અંધારામાં છે કેમકે તેના કોઇ સિક્કા જડી આવતા નથી એટલે હાલ તો એ જ અનુમાન કરવું રહે છે કે તેની મુરાદ પાર પડ્યા પહેલાં તેનું મરણ નીપજી ચૂક્યું હોવું જોઇએ એટલે તેમ કરવાનું કાર્ય તેના પુત્ર અને ગાદીવારસ નં. ૨૬ના શિરે આવી પડ્યું હશે જે તેણે અમલમાં મૂકી બતાવ્યું છે કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે જ્યારે એક વંશના ભૂપતિની જમીન ઉપર બીજા વંશની સત્તા થતાં આ પ્રમાણે સિક્કાઓ વપરાય છે ત્યારે, જેમ નહપાણના મહોરા ઉપર નં. ૧૭ વાળાએ પાછું પોતાનું મહોરૂ પડાવીને તેને અમલમાં મૂક્યા હતા તેમ થવું જોઈએ પરંતુ આ નં. ૨૬ વાળાએ તેમ કર્યું નથી માટે તે સિક્કા તેમના ન હોવા જોઇએ તેના સમાધાનમાં જણાવવાનું કે જેનો દૃષ્ટાંત તેમણે આગળ ધર્યો છે તે કાંઈ, એક પ્રદેશ ઉપર બીજાની સત્તા થતાં, સિક્કાની વપરાશ થયેલનો દૃષ્ટાંત જ નથી તેમાં તો વિજેતાના હૃદયમાં, પરાજીત પ્રત્યે જે ઉંડો અસંતોષ અથવા તિરસ્કાર ભરાઈ રહ્યો હતો તેને વ્યક્ત કરતી લાગણીનો આવિર્ભાવ છે. જ્યારે અત્યારે જે પ્રસંગનો આપણે ઇસારો કરી રહ્યા છીએ તેમાં વિજેતાપક્ષનો તેવો કોઇ પ્રકારનો ઘૃણાત્મક ઇરાદો હોય તેવું જણાવેલ નથી તેમાં કેવળ પ્રાદેશિક જીતનો જ પ્રશ્ન રહેલ દેખાય છે, એટલે ઉપરાઉપરી મહોરૂ પાડવાનો મુદ્દો રહેતો જ નથી, વળી જો તેવો નિયમ જ—કે એક વિજેતાએ પરાજીતના ચહેરાને ભૂંસવાને પોતાનો ચહેરો તેના ઉપર જ પડાવવો એવું—કરાવાય તો, એક પ્રદેશ ઉપર કેટલાય નૃપતિઓની સત્તાનો હાથબદલો થઈ જાય છે, જેથી ઉપરના નિયમને અનુસરીને ચહેરા પડાવાયા જ કરાય તો, એક તો સિક્કાઓ જ દેખાવે બેડોળ બની જાય અને ક્યા રાજાના છે તે પારખવા પણ ભારે થઈ જાય. એટલે સાચો કયો ને ખોટો કયો તે ઓળખવું પણ મુશ્કેલ બને તેમજ ક્રયવિક્રયના જે નિયમને લીધે સિક્કાને પ્રચલિત કરાયો છે તે ઊંધો વળી જતાં, દરેક પ્રકારની અધાધુંધી પ્રવર્તવા માંડે આ પ્રકારની અનેક ગુંચવણોની પરંપરાનું સર્જન થાય તેમ બીજી રીતે, આપણો વર્તમાન અનુભવ કહે છે કે, એકની સત્તા નાબુદ થતાં અધિકારે આવના કેવળ બીજાના ચહેરાવાળા જ સિક્કા ગતિમાં મૂકાય છે પછી તે નવા અધિકારે આવતી વ્યક્તિ, પુરોગામીના વંશની જ હોય, કે કોઈ પ્રકારે સબંધ ધરાવ્યા વિનાની કેવળ તે ભૂમિની પેદાશ જ હોય, કે છેવટે ભલેને, કોઈ તૃતીય ભૂમિથી ઉતરી આવેલી અન્ય વ્યક્તિ જ હોય. છતાં તેમાં એકની આકૃતિ વિકૃત કરી નાખવાનો લેશ માત્ર પણ પ્રયાસ કરાતો નથી જ. એટલે સર્વ પરિસ્થિતિનો વિચાર કર્યા બાદ આપણે પ્રથમ દોરેલ અનુમાનને સમર્થન મળી રહે છે જ. જેથી નક્કીપણે કહી શકીશું કે, જે સિક્કાઓ સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિ ઉપરથી ગૌતમીપુત્રના નામવાળા અને અર્વાચીન દેખાતા ચહેરાવાળા મળી આવે છે તે, ઉપરમાં ચર્ચા કરી બતાવેલ નં. ૨૬ વાળાના જ અને ત્યાં જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રયોગમાં જ ઉભા કરવામાં આવેલ છે.

રાજા ગૌતમીપુત્ર સ્વામી યજ્ઞશ્રીનું મરણ થતાં તેની ગાદીએ તેનો પુત્ર નં. ૨૭ વાળો શિવશ્રી વાસિષ્ઠિપુત્ર આવ્યો હતો.

---

(૨૭) શીવશ્રી વાસિષ્ઠિપુત્ર, (૨૮) શિવસ્કંધ ગૌતમીપુત્ર (૨૯) યજ્ઞશ્રી શાતકરણિ વાસિષ્ઠિપુત્ર (૩૦ થી ૩૨) અને છેલ્લા ત્રણ રાજાઓ

આ છએ રાજાઓનું ચરિત્ર એકત્ર કરીને લખવાનું પ્રયોજન એ છે કે, પ્રથમ તો તેમાંના કોઈના રાજ્યકાળ વિશે ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી તેમ તેમાંના કોઇએ શું શું પરાક્રમ કર્યું હતું તે પણ જણાયું નથી એટલે તેઓના ચરિત્રોમાંથી વીણીને કોઇને છૂટું પાડવા જેવું રહેતું નથી, જેથી સમગ્રપણે લખવું યોગ્ય ધાર્યું છે.

જેમ અન્ય વંશોના ઇતિહાસમાં બનતુ આવ્યુ છે કે જ્યારે પડતી દશા આવે ત્યારે કોઈ એક તરફથી નથી આવતી. Miseries never come single 'સ્પર્શીના પડીઆ કાણા' તે કહેવત પ્રમાણે ચારે તરફથી એવી સંકડામણમા તેઓ આવી પડે છે અને રાજ્યવ્યવસ્થામા એટલા બધા ગોટાળા અને અંધાધૂંધી ઉભી થઈ જાય છે કે, શાંતિના સમયમા જે સુખો અનુભવાય છે તેમાનુ કાંઇ જ નજરે પડતુ નથી આવી સ્થિતિમા, નથી તેઓને સુખચેન, કે નથી તેમની પ્રજાને આનદ અને રાહત જ્યારે તેમની સ્થિતિ જ આવી થઈ પડેલ હોય ત્યા તેમના ઇતિહાસ વિશે તો આશા જ શી રાખવી?

ન. ૨૫, ૨૬ના વૃત્તાંતે જોઈ ગયા છીએ કે તેમની દશા આણનાર મુખ્યપણે ચષ્ટણ વંશીઓ જ હતા પ્રથમ ઘા ચષ્ટણે પોતેજ માર્યો છે ને તેમને ઉત્તર હિંદમાથી ખસી જવુ પડ્યુ છે. જોકે એક ઠેકાણે આપણે એમ પણ જણાવી દીધુ છે કે ચષ્ટણે તેમને પૈઠણમાથી રાજગાદી ખાલી કરી ઠેઠ દક્ષિણમા તુગભદ્રા નદી કિનારે વિજયનગરે તે લઇ જવાની ફરજ પડી હતી. તેમ એક ઠેકાણે એમ પણ જણાવ્યુ છે કે, રૂદ્રદામને તેમના ઉપર પૂરેપૂરો હાથ બતાવ્યો હતો આ બધુ પેલા સુદર્શન તળાવની પ્રશસ્તિમા લખાયલ શબ્દોનો અર્થ, રૂદ્રદામનની તરફેણમા જે કરાઈ ગયો છે તેને લઇને થયેલ છે એટલે તે પ્રમાણે પ્રચલિત માન્યતા છે એમ સમજવુ રહે છે. જ્યારે આ ચષ્ઠણ અને રૂદ્રદામનના વૃત્તાંતમા તે પ્રશસ્તિને શકામય તરીકે ઓળખાવી છે ત્યારે તે ઉપર આધાર રાખીને હવે બેસી શકાશે નહીં તેથી નિશ્ચયપણે નથી કહી શકતા કે, ચષ્ટણે જે ન. ૨૬ વાળાને સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાથી [illegible] પકડાવી હતી તે ક્યા આવીને અટકી [illegible] હતી. પરન્તુ ચષ્ટણના રાજ્યનો ટૂંક સમયમા જ અંત આવેલ છે તથા તેની ગાદીએ તેનો પૌત્ર રૂદ્રદામન આવ્યો છે અને બહુ લાંબોકાળ [illegible] ભોગવી રહ્યો છે, એટલે કહી શકાય છે કે, [illegible] સ્વીકારવાનુ પગલુ ભરીને આંધ્રપતિઓને દૂર હટી જવાની ફરજ પાડી હોય તો ચષ્ઠણને બદલે રૂદ્રદામનને જ આભારી હોવુ જોઇએ પરન્તુ વિનાસંકોચે તે પ્રમાણે ઉચ્ચારી શકાય તેવી સામગ્રી મળી રહી નથી ઉપરના સુદર્શન તળાવની પ્રશસ્તિ સિવાય, આ રૂદ્રદામનનુ નામ જણાવવામા આવ્યુ હોય તેવો કોઈ શિલાલેખ અમારી માહીતીમાં નથી. જે એક ગણાય છે તે પચમ પરિચ્છેદે જણાવેલ લેખ ન. ૧૭નો કોઈ વાસિષ્ઠપુત્ર રાજાની કદબ રાણીનો કોતરાવેલ છે. પરતુ તેમા નથી સમય નિર્દેશ કે નથી તેનુ સ્થાન ચોક્કસ થતુ. તે પણ સુદર્શન લેખની પેઠે સશક છે વિદ્વાનોએ તે લેખમા આવેલ રૂદ્ર-શબ્દને રૂદ્રદામન તરીકે ગણી લઇ બીજી અનેક રીતે શબ્દોના અર્થને વળાક આપ્યો છે (તેની સમજુતી માટે જુઓ પચમ પરિચ્છેદે લેખ ન. ૧૭) એટલે તેના આધારે પણ આપણે આગળ વધી શકીએ તેમ નથી પરતુ જેમ ન ૧૭વાળાએ પોતાના નામ સાથે સ્વામીનુ બિરૂદ જોડયુ છે તેમ તેની પાછળ આવનારાએ જોડયું છે કે કેમ! તેનો કાંઇક પત્તો લાગે તો હજુ અનુમાન કરી શકાય. જ્યા સુધી માહિતી છે ત્યા સુધી તેવો શબ્દ લગાડયાનો પૂરાવો નથી એટલે માનવુ રહે છે કે, નં. ૨૭ની પછી આવનાર રાજાઓ ઉપરનો અવતિપતિનો કાબુ પણ નીકળી ગયો હોવો જોઇએ. એટલે ફલિતાર્થ એ થાય કે, કાંતો રૂદ્રદામને ન. ૨૭વાળા ઉપર જીત મેળવીને, ન. ૧૭ કન્હેરીના તેના લેખવાળા સ્થાનની દક્ષિણે હઠાવી દેવાથી તેવડા નાનકડા રાજ્યનો ભૂપતિ બનીને તેણે પોતાનો શેષકાળ વ્યતિત કર્યો હોય અથવા તો ન. ૨૭વાળાએ પોતે જ રૂદ્રદામનને હરાવીને ન ૨૬વાળા પોતાના પિતાએ સ્વીકારેલુ સ્વામિત્વ ફેંકી દીધુ હોય. વસ્તુસ્થિતિ જોતા, જ્યારે આંધ્રપતિની પડતી થવા લાગી છે ત્યારે પ્રથમની સ્થિતિ વધારે શકય લાગે છે મતલબ એ થઇ કે, ચષ્ઠણવંશીઓમાંના ન ૩વાળા રૂદ્રદામને, નં ૨૭ વાળા આંધ્રપતિને હરાવીને દક્ષિણમા હટી જવાની ફરજ પાડી હોવી જોઇએ. આ હકીકતને સમર્થન એ વાતથી મળે છે કે, રૂદ્રદામન પછીના થોડા જ વર્ષે થયેલ નં. ૯વાળા તેના વંશજોના સમયે ઈ. સ. ૨૬૧મા આ નાસિક જીલ્લા ઉપર હકુમત

ભોગવતો તેમનો સુબો ઈશ્વરદત્ત આભિર મહાક્ષત્રપ બનીને સ્વતંત્ર થઇ બેઠો છે (જુઓ પુ ૩, પૃ. ૩૮૩-૬) એટલે સાબિત થાય છે કે ન ૩વાળા રૂદ્રદામનથી માંડીને ન. ૯ના રાજ્યે ઈ સ. ૨૬૧ સુધીમા તેના વંશમા થયેલ કોઈ રાજવીએ કોઈક કાળે નાસિક જીલ્લાવાળો (કન્હેરીના લેખ જ્યાં આવેલ છે તે) પ્રદેશ જીતી લીધો હોવો જોઈએ જ, અને તે બધા ક્ષત્રપોમા રૂદ્રદામન જેવો કોઇ પરાક્રમી નીવડયાનું નીકળતુ નથી એટલે આ જીતનો યશ આપણે રૂદ્રદામનના કાળે ચઢાવી દઇએ તો ખોટું નહી ગણાય આ પ્રમાણે નક્કી થઇ શકે છે કે, રૂદ્રદામને ન. ૨૭વાળાને પરાજીત કરીને હઠાવ્યો હશે અને પછી તે પ્રાંત ઉપર અધિકાર ભોગવવાને પોતા તરફથી આભીરજાતિના સૂબાની નિમણુક કરી હશે બીજી રીતે વિચારતા ન ૩થી ન ૭ સુધીના ચષ્ઠણવંશી ક્ષત્રપોમા ન ૫ વાળો રૂદ્રસિંહ તથા ન. ૭ વાળો રૂદ્રસેન પણ, ન ૩ વાળા રૂદ્રદામન જેવા મહાપરાક્રમી થયા દેખાય છે. એટલે કદાચ તેમના રાજ્યકાળે પણ આંધ્રપતિ ઉપર જીત મેળવવાનું સંભવિત છે અને તેમ બન્યુ હોય તો ન ૨૭ આંધ્રપતિને હરાવ્યાને બદલે ન. ૨૮ને હરાવવાનુ માનવુ પડશે. ગમે તેમ ઠરાવવામા આવે પણ એટલી હકીકત ચોક્કસ છે જ કે, નાસિક જીલ્લાવાળો પ્રદેશ ચષ્ટણ વંશીઓની હકુમતમા આવ્યો હતો ખરો જ પછી તેનો સમય ન. ૩ રૂદ્રદામનના, ન. ૫ વાળા રૂદ્રસિંહના કે ન. ૭ વાળા રૂદ્રસેનપહેલાના રાજ્યકાળે ઠરાવો તે વસ્તુ નોખી છે. સાથે એટલું પણ સત્ય છે કે, ન ૭ વાળા રૂદ્રસેન પછી, તે વંશનો નબળો રાજ્યઅમલ થતા જે ગડબડ થવા પામી હતી તથા ૧૫૮થી ૧૬૦ સુધીના—ત્રણ વર્ષ સુધીના—કેવળ ક્ષત્રપના જ સિક્કા મળે છે પરંતુ મહાક્ષત્રપના સિક્કા મળતા નથી, તે સમયે તે આભિરસૂબાઓએ સ્વતંત્ર બની પોતાના ત્રૈકુટકવંશની સ્થાપના કરી દીધી હતી જોકે વિદ્વાનોએ આ ૧૫૮ ૧૬૦ની સાલને (જુઓ કો આ રે પૃ ૨૧૪) શક સંવત લેખી તેમા ૭૮નો વધારો કરી ઈ સ ૨૩૬-૨૩૯ ગણવા પ્રયાસ કર્યો છે પરંતુ કોઈ રીતે સ્થિતિનો ઉકેલ કરી શકાયો નથી જ. (જુઓ કો. આ-રે પૃ. ૧૬૨ અને ૧૩૩). જ્યારે આપણે નક્કી કરી આપ્યા પ્રમાણે તે ચષ્ઠણ સંવતની આદિ ઈ સ. ૧૦૩મા થયેલના હિસાબે તેનો સમય ઇ સ ૨૬૧-૨૬૪ ઠરાવતા સર્વ ઘડ બેસી જાય છે. એટલે ઉપર જણાવેલ વસ્તુ ઐતિહાસિક ઘટના તરીકે સત્ય પૂરવાર થયેલી તથા ઈ સ ૨૬૨મા આંધ્રવંશનો અંત આવ્યો હોવાનુ સમજવુ રહે છે.

કેટલીક પરચુરણ બાબતો

લેખ નં ૧૭મા કોઇક વાસિષ્ઠિપુત્રની રાણીને કારદમક મહાક્ષત્રપ રૂદ્ર...ની પુત્રી લેખાવી છે. તેનો ઉકેલ વિદ્વાનોએ એમ કર્યો છે કે તે કારદમક મહાક્ષત્રપ રૂદ્ર... એટલે ચષ્ઠણનો પૌત્ર મહાક્ષત્રપ-રૂદ્રદામન હતો તેણે પોતાની પુત્રી આંધ્રપતિ વાસિષ્ઠિપુત્રને પરણાવી હતી આ ઉકેલ કેવી રીતે વાજબી નથી તેની ચર્ચા પંચમ પરિચ્છેદે તે લેખનુ વર્ણન કરતા આપણે સવિસ્તર કરી બતાવી છે એટલે તે ફરીને અત્ર ઉતારવી જરૂરની નથી. પરંતુ તેનો સાર એ છે કે, વાસિષ્ઠિપુત્રની તે રાણી કોઈ કદમક્ષત્રિય સરદારની પુત્રી હતી, તે સરદારનુ નામ મહાક્ષત્રપ રૂદ્રભૂતિ કે રૂદ્ર નામથી શરૂ થતા અક્ષરવાળુ હતુ તે સરદાર તે સમયે સૈન્યપતિ હતો અને સંભવ છે કે જેમ ત્રૈકૂટકવંશની સ્થાપના કરનાર આભિર સરદાર મહાક્ષત્રપ ઈશ્વરદત્ત, પોતે ચષ્ઠણવંશી મહાક્ષત્રપોનો સૂબો હતો, તેમ ઉપર જણાવેલ મહાક્ષત્રપ રૂદ્રભૂતિ પણ તે જ આભિર જાતિનો સરદાર હશે. એટલે તે સમયે આભિર જાતિના સરદારો રાજ્યમા સૂબા અને સૈન્યપતિ જેવા મોટા હોદ્દાને શોભાવતા હતા તથા મહાક્ષત્રપનુ બિરૂદ પણ ધરાવતા હતા આ વાસિષ્ઠિપુત્રને આપણે ન ૨૯ વાળો આંધ્રપતિ ઠરાવેલ છે એટલે મહાક્ષત્રપ રૂદ્રભુતિનો સમય પણ તેના સમકાલીન તરીકે ઈ સ ૨૦૦નો ઠરાવવો પડશે, જ્યારે મહાક્ષત્રપ ઈશ્વરદત્તનુ રાજ્યશાસન આપણે ઈ. સ ૨૬૧થી શરૂ થયાનું ઠરાવ્યુ છે એટલે બન્ને જણા વચ્ચે જો કે લગભગ ૬૦-૭૦ વર્ષનુ અંતર છે. પરંતુ એક પ્રજાના સરદાર તરીકે અને મહાક્ષત્રપ જેવા જવાબદાર હોદ્દા ઉપર બિરાજવાના

સમયનો નિર્ધાર કરવાની ગણત્રીના ઉપયોગ માટે તેઓને સમગ્રસમયી પણ કહી શકાશે. મતલબ કે આભિર જાતિના સરદારોનો ચડતીનો કાળ આ સમયે જરૂર મૂકી શકાશે.

બીજી બાજુ પુરાણકારો જણાવે છે કે (જુઓ પુ ૩; પૃ ૩૫૫, ટી ન ૧૩) That seven Andhra kings sprang from the servants of the original dynasty=મૂળવંશના ભૃત્યોમાંથી સાત આંધ્રરાજાનો ઉદ્‌ભવ થયો છે" મૂળવંશ એટલે શતવહનવંશ કહેવાની મતલબ છે. તેના ભૃત્યો કહેતા આંધ્રભૃત્યા સમજાય છે અને તેમાંથી સાત આંધ્રપતિઓ થયા. આ સર્વ કથન જો કે સંદિગ્ધ લાગે છે અને ખરેખર શુ મતલબ કહેવાની છે તે સમજાતુ નથી છતા, જેમ આ પુસ્તકના પ્રથમ પરિચ્છેદે આંધ્રભૃત્યાની જે વ્યાખ્યા તત્વાર્થ સમાસના અર્થમા આપણે સમજાવી છે તે પ્રમાણે કોઇ ઉપરી સત્તાના ખંડિયા એવા આંધ્રપતિ તરીકે લેખીએ તો ન ૨૬વાળો આંધ્રપતિ જેણે પોતાને 'સ્વામિ'ના બિરૂદથી ઓળખાવ્યો છે એનો અર્થ આપણે કાંઇક ઉતરતા દરજ્જાનો રાજા મનાવ્યો છે તેને પ્રથમ આંધ્રભૃત્ય ગણવો અને પછીના બીજા ૭, મળીને કુલ સાત આંધ્રભૃત્યા થયા હતા એમ પણ ગણાવી શકાય, પરતુ આંધ્રભૃત્યનો અર્થ બહુવ્રિહી સમાસના રૂપમા લઇને જો કરવામાં આવે તો, આ શતવહનવંશી-મૂળ આંધ્રપતિ-રાજાઓમાથી, તેમના ભૃત્યો તરીકે સાત પુરષો થયા હતા એમ ફલિતાર્થ થાય અને તે પ્રમાણે અર્થ કરતા, ઉપરના મહાક્ષત્રપ-રૂદ્રભૂતિ જેવા સાત આંધ્રભૃત્યા થયા હતા એમ કહેવાનો આશય નીકળી શકે છે. આ પ્રમાણે અત્ર નિર્દિષ્ટ થએલ આંધ્રભૃત્યાને લગતા વાક્યનો મર્મ ઉકેલવા પૂરતું અમારૂં સૂચન છે.

વળી આંધ્રવંશની પડતી થતા તેમાંથી દશ આભિર રાજાઓ થયા હતા એમ કે. આ. રે મા કથન થયુ છે. તેનો ભેદ અમારી સમજ પ્રમાણે આ રીતે ઉકેલી શકાશે ઈશ્વરદત્ત આભિરપતિએ પોતાના વંશની સ્થાપના, પોતાના પિતા ઈશ્વરસેનના રાજ્યકાળના આરંભની સાલથી લેખી, તેનો સંવત ચલાવ્યો છે અને તેનો સમય વિદ્વાનોએ ઈ. સ ૨૪૯ નોંધ્યો છે. આ સર્વ ચર્ચા પુ ૩ એકાદશમ પરિચ્છેદે કરી બતાવી છે. આ આભિરપતિની સત્તા નાસિક જીલ્લો અને તેની આસપાસના પ્રદેશ ઉપર વિસ્તરાઈ છે તે વંશનો અંત ક્યારે આવ્યો અને તેમાં કેટલા રાજા થયા તે જો કે જણાયું નથી. પરતુ એટલુ તો આપણે જાણીએ છીએ જ કે, ગુપ્તવંશીઓ અવંતિપતિ થયા બાદ તેમણે દક્ષિણહિંદ જીતવા તરફ ધ્યાન દોર્યું હતું ને તેમાના ચદ્રગુપ્ત બીજાએ ઉર્ફે વિક્રમાદિત્ય બીજાએ તે જીતી લઇને પોતાના કબજામા આણ્યો હતો. તેનો સમય આશરે ઈ. સ. ૪૦૦નો ગણાય છે. જ્યારે દક્ષિણહિંદ તેણે જીતી લીધાનું નક્કી છે ત્યારે સમજવું જ પડશે કે નાસિક જીલ્લાવાળો ભાગ તો તેણે જીતી લીધો હતો જ અને તેમ થતાં આભિરપતિઓને પણ જીતી લીધા કહેવાશે. સાર એ નીકળ્યો કે ઇ સ. ૨૪૯થી માંડીને ઇ સ ૪૦૦ સુધીના આશરે ૧૧૦ વર્ષના ગાળામા અગિયાર આભિરપતિઓ થયા હતા. આ અનુસધાન પણ સુઘટિત દેખાય છે.

જેમ આંધ્રપતિમાંથી, રૂદ્રભૂતિ ઈ. આભિરો-તેમના આંધ્રભૃત્યા તરીકે ગણાય છે, તેમ ઈશ્વરદત્ત આદિ આભિરો ચષ્ઠણવંશના ભૃત્યો લેખાયા છે. તે વંશની ગુપ્તવંશીઓએ નાબુદી કરી નાખી એટલે વળી તેઓ ચષ્ઠણવંશીના મટીને પાછા ગુપ્તવંશીઓના ભૃત્યો થયા. આ સ્થિતિમા પણ તેઓ તે વંશના અંત સુધી રહ્યા છે. અને જ્યારે તેનો અંત આવ્યો ત્યારે તે વખતના તેમના આભિર સરદાર ધરસેને (જુઓ પુ ૩, પૃ ૩૭૭ તથા આ પુસ્તકે પૃ. ૨૬૮ થી આગળ) પાછા સ્વતંત્ર બની પોતાની રાજસત્તા સ્થાપી છે. આ પ્રમાણે આભિર સરદારોને લલાટે કેમ જાણે ભારતીય ઇતિહાસમા ભૃત્યપણે રહેવાનુ જ સરજાયલુ ન હોય તેવી વસ્તુસ્થિતિ નજરે તરી આવે છે.

પુરવણી

આંધ્રવંશીઓના ઇતિહાસમા સૌથી વધારે મતભેદવાળી જે હકીકત મેં રજુ કરી છે તે શકસંવત

સંબધી છે. શકસવતને કેટલાક તરફથી શાલિવાહન શક પણ કહેવાય છે અને તેની આદિ વિ. સ. ૧૩૫ =ઈ. સ. ૭૮ માં થયેલી મનાતી આવી છે. જ્યારે મારા મત પ્રમાણે શકસવતને શાલિવાહન રાજા સાથે કોઈ જાતનો સબધ જ નથી એટલે પછી તેના સમય પરત્વે તો કહેવુ જ શુ? શાલિવાહનનો સમય તો વિક્રમસવતના સ્થાપક શકારિ વિક્રમાદિત્યના સમયનો જ છે અને જૈનગ્રંથથી માલુમ પડે છે કે શાલિવાહનના સવતની આદિ મ સં ૪૯૬=વિ સ. ૨૬ મા થઇ છે એટલે તે હકીકત મારા મતને ટેકારૂપ થઈ પડતી જણાય છે. આ પ્રમાણે મારૂ મંતવ્ય છે

પરન્તુ સામાન્યપણે એમ મત બધાઈ ગયો છે કે, શકસવત તો ઈ સ. ૭૮ મા સ્થાપિત થયો છે અને તેનો સ્થાપક રાજા હાલ શાલિવાહન છે અમને તે માનવાને કોઈ જાતનો પૂરાવો મળ્યો નથી બનવા જોગ છે કે, જેમ અનેક હકીકતો એકના નામ ઉપરથી ઉતારીને બીજાના નામે ચડાવાઈ ગઈ છે તેમ, શકસવતના પ્રવર્તકને અંગે પણ બનવા પામ્યુ હોય. તે તો જ્યારે પ્રકાશમા આવે ત્યારે ખરૂ પરંતુ શકસવતનો પ્રણેતા શાલિવાહન જ હોય ને તેનો પ્રારમ્ભ ઈ. સ. ૭૮ થી જ થયેલ હોય તો પૃ ૪૦ ઉપર આપેલ વશાવળીમા નીચે પ્રમાણે ફેરફાર કરી લેવો. જો કે તેમ કરતા રાજાઓનો અનુક્રમ નબર ફેરવાશે છતા જે રાજાનુ નામ આપીને તેનું વૃત્તાત લખાયુ છે તેના જ નામે તે સઘળું માની લેવામાં કાંઇ ફેર પડવાનો નથી વસ્તુતઃ વૃત્તાત લગભગ તેને તે સ્વરૂપમા કાયમ જ રહેશે

પ્રથમના સોળ રાજા પૃ ૩૭ ની વંશાવળી. પ્રમાણે : ત્યારપછી

(૧૭)	અરિષ્ટકર્ણુ	ઇ. સ પૂ ૭૨	૪૭	૨૫
(૧૮)	પુલુમાવી	,, ૪૭	ઇ. સ ૩	૫૦
(૧૯)	મતલક	ઇ. સ. ૩	૮	૫
(૨૦)	પુરિદ્રસેન	૮	૨૯	૨૧
(૨૧)	સુદર	૨૯	૪૦	૧૧
(૨૨)	ચકોર	૪૦	૪૦	૬ માસ
(૨૩)	શિવસ્વાતિ	૪૦	૭૮	૩૮
(૨૪)	ચત્રપણુ હાલ વાસિષ્ઠિપુત્ર	૭૮	૧૩૭	૫૯
(૨૫)	ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞ શ્રી શાતકર્ણિ	૧૩૭	૧૬૫	૨૮
(૨૬)	શાતકરણિ વાસિષ્ઠિપુત્ર	૧૬૫	૧૮૨	૧૭
(૨૭)	શિવશ્રી પુલોમા	૧૮૨	૧૯૯	૧૭
(૨૮)	ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ	૧૯૯	૨૨૯	૩૦
(૨૯-૩૦-૩૧)	ત્રણ રાજાઓ	૨૨૯	૨૬૧	૩૩

[નોટસ-ન ૨૫ ની આદીની તથા વંશના અંતની સાલ લગભગ નક્કી સમજવી. બીજી સાલો કાલ્પનિક ઠરાવાયલી સમજવી

ન. ૨૬મા રાજાનો સમય ઈ સ. ૧૨૨-૧૫૩ (પૃ ૪૩) લખ્યો છે પરતુ તેના નામનો શિલાલેખ મળ્યો છે ને તેમા આલેખાયેલી હકીકતને આધારે તેના રાજ્યના સાતમા વર્ષથી તેને અવતિપતિ ચષ્ઠણનો માડલિક ગણાવવો પડયો છે એટલે તે બનાવના સમયની ગણત્રી લઇને નં, ૨૬નો સમય ફેરવવો પડે છે જે ઈ સ. ૧૩૭ની ૧૬૫ ઠરાવુ છુ

આંધ્રભૃત્યા વિશેની કેટલીક માન્યતા (જો કે સદિગ્ધ શબ્દોમા જાહેર થઈ છે છતાં)ની નોધ ચૌદમા પરિચ્છેદના અંતે મેં લીધી છે, તે માન્યતા પૂર્વેના પરિચ્છેદોમા આપેલ વર્ણન કરતા જોકે જુદી પડે છે પરતુ એમ સમજવુ રહે છે કે શતવહનવશની આદિમા જેમ સાત આંધ્રભૃત્યા થયા હતા તેમ અંતમા પણ સાત થયા હતા તેની ગણનામા સમાતી વ્યક્તિઓ જુદી, પરતુ તેમની વ્યાખ્યા તો જે પ્રમાણે સમજાવી છે તે પ્રમાણે જ તેમા ફેર નથી.

ન. ૨૩થી છેલ્લે સુધી આ વંશના રાજાઓએ વૈદિકમત ગ્રહણ કર્યો હતો એવુ વિધાન કરાયુ છે તે પણ ફેરવવુ પડશે તેમજ રાજા ચષ્ઠણને અવતિપતિ થયાનુ ઈ સ. ૧૪૩મા નોંધાયું છે, પરતુ જૈન-સાહિત્યમા રાજા નાહડ પરમારે જજ્જિગસૂરિ હાથે અંજનશલાકા કરાવ્યાતુ જે નીકળે છે અને જેની સાલ મ. સં ૬૭૦=ઈ. સ. ૧૪૩ થઇ શકે છે તે વાસ્તવિક જ હોય તો, ચષ્ઠણ માટેની તારીખ ઈ. સ ૧૪૪ કે ૪૫ લઈ જવી પડશે.

આટલા ઉલ્લેખ સિવાય બીજી કાઈ નોધ લેવી રહેતી નથી]

પ્રાચીન ભારતવર્ષ

ને અંગે

ઉદ્ભવેલ ચર્ચાના અને પ્રશ્નોના ખુલાસાઓ

૧

સંશોધનનું કાર્ય જ એવું છે કે અત્યાર સુધીના નામાંકિત વિદ્વાનોએ બહાર પાડેલ નિર્ણયો પણ, અન્ય સામગ્રી ઉપલબ્ધ થતા ફેરવવા પડે જ છે. પરંતુ તેથી પ્રથમના નિર્ણયના સર્જનહારને, પોતે વિદ્વત્પ્રેમને અંગે જ શ્રમ ઉઠાવ્યો હોવાને લીધે, કાંઈ ક્ષતિ થતી નથી. ઉલટ પોતાને વિશેષ જ્ઞાન મળવાથી આનંદિત બને છે અને જે સામગ્રીએ નવા નિર્ણયનું સ્વરૂપ પલટાવવામાં ભાગ ભજવ્યો હોય છે તેને ઉદારવૃત્તિથી તપાસવા મંડી પડે છે. ઇતિહાસના સંશોધનના કાર્યમાં પાંચ વસ્તુ ન્યૂનાધિકપણે ઉપયોગી થતી મનાઈ છે (૧) દંતકથાઓ (૨) શિલાલેખો (૩) સિક્કાઓ (૪) અન્ય પ્રાદેશિક ઇતિહાસની, આકસ્મિકની, કે અન્ય પ્રકારની સરખામણી કરી શકાય તેવી ઘટનાઓ અને (૫) સમયદર્શક આંકડાઓ, સમયાવળી. જે કોઈ નિર્ણયને ઉપરના પાંચે વસ્તુઓનો ટેકો મળી જતો હોય તે સર્વથા અફર જ રહે, પરંતુ ઓછી વધતી વસ્તુઓથી જ જો સમર્થન મળતું હોય તો પ્રથમ દૃષ્ટિએ કહી શકાય કે, જેટલું વધારે સમર્થન તેટલું વધારે સારું. છતાં દરેક પ્રકારની વસ્તુનું મૂલ્ય એક સરખું ન હોવાથી, વધારે સબળ ગણાતી એક વસ્તુનો જ ટેકો હોય તો પણ તે વિશેષ વજનદાર થઈ પડવા સંભવ રહે છે. જેમકે સમયદર્શક આંકડાઓથી જે નિર્ણય ઉપર અવાય તેને, બાકીના ચારે પ્રકારની સામગ્રીનો ટેકો હોય યા નહીં, તો પણ હરકત નથી આવતી; કેમકે આંકડાની ગણના ગણિતશાસ્ત્ર ઉપર છે, ને તેમાં કોઈનાથી પણ મીન કે મેખ કરી શકાતું જ નથી પાંચને પાંચ હમેશાં દશ જ કહેવાય કદાપિ તેને નવ પણ ન કહેવાય, તેમ અગિયાર નહીં કહેવાય. તેમ અન્યથા પણ નહીં કહેવાય. જ્યારે દંતકથા હશે તે ખોટી ઠરાવી શકાશે, શિલાલેખનો અને સિક્કાઓનો ભિન્ન ભિન્ન લિપિની મદદથી અન્ય ઉકેલ કરાવી શકાય, તેમ અન્ય પ્રાદેશિક ઘટનાઓમાં એક નામધારી વિશેષ વ્યક્તિઓનું અસ્તિત્વ સૂચવી કે તેના જ પ્રકારનું અન્ય આરોપણ કરી, મૂળ હકીકતને આઘીપાછી પણ કરી શકાય. કેવળ આંકડાની ગણતરીએ બાંધેલ નિર્ણય જ એક એવી વસ્તુ છે કે તેને કોઈ રીતે ડગમગાવી શકાતી નથી. આ બાબતમાં પેલા સમર્થ મરહુમ ઇતિહાસકાર મિ. વિન્સેન્ટ સ્મિથ એટલે સુધી આગળ વધીને કહે છે કે "A body of history must be supported upon a skeleton of chronology and without chronology history is impossible=ઇતિહાસના સ્થૂળદેહને-ઈમારતને-હમેશાં સાલવારીના (આ માનો) આધાર હોવો જ જોઈએ તેથી સાલવારી વિના ઇતિહાસ ઊભો કરવો તદ્દન અશક્ય છે." આ પ્રમાણે ઇતિહાસસંશોધનમાં કાર્ય કરી રહેલી વસ્તુઓનું પારસ્પરિક તુલનાએ મૂલ્યાંકન સમજવું જરૂર છે.

આ પુસ્તક આલેખનનું કાર્ય હાથ ધર્યું ત્યારથી સમયદર્શક આંકડા ઉપર મેં બહુ જ મોટો મદાર બાંધીને કામ લીધું છે, અને બાકીના ચાર પ્રકારના પુરાવા ઉપર જોકે આધાર તો રાખ્યો છે જ પરંતુ આંકડા કરતાં ઓછો જ. જેથી કરીને જે જે નિર્ણયો ઉપર હું આવી શક્યો છું તેના ઉપર ચોકસાઈની અને મક્કમપણાની છાપ વિશેષપણે દર્શાવી ગયો છું. તેમ બીજા પ્રકારના અન્ય પુરાવાની વિશેષ જરૂર ન

ગમતાં, અથવા તો અતિશયોક્તીના ભયને લીધે આગળ ધપવાનું જ યોગ્ય માની લીધુ છે. આ પ્રકારની કાર્ય પદ્ધતિને ગમે તે નામથી ઓળખવામાં આવે, પરંતુ તેમ કરવા જતા જે ભીતિ અંતરમા સચેત થઈ હતી તેના ગદિયા પણ પ્રથમ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં જણાવી દીધા છે હવે તો પુસ્તકો બહાર પડી ચૂક્યા છે અભ્યાસકોની દૃષ્ટિ તે પ્રત્યે આકર્ષાઈ છે. અખબારોમા અવલોકનો પણ આવ્યાં છે. તેની સંખ્યા ૬૦ ઉપરાંતની લગભગ થવા જાય છે ઉપરાંત કેટલાક સાથે રૂબરૂમાં ચર્ચા પણ કરી છે, જેમ કેટલાક ચર્ચાપત્રો આવ્યા છે, તેમ પ્રશ્નો પણ પૂછાયા છે જે ભીતિ રાખી હતી તે એક યા બીજા સ્વરૂપમા કે વધતે ઓછે અંશે વાસ્તવિક પણ કરી છે.

હવે લેખનકાર્ય પૂરૂ થયુ છે એટલે ટીકાકારોને, પ્રશ્નકારને ઈ. જે કોઈ તેમાં રસ લઇ રહ્યું હોય તેમને સતોષવાનો મારો ધર્મ માનું છું સંતોષ પમાડવાની પદ્ધતિ બાબત, પૃથક્કરણ બે રીતે કરી શકાશેઃ (૧) કર્તાને આશ્રયીને (૨) અને વિષયને આશ્રયીને. કર્તામા પાછા બે વિભાગ (અ) તે વિષયમાં નિષ્ણાત ગણાય તે (બ) અને અનિષ્ણાત એટલે પત્રકાર આદિ. નિષ્ણાતોના અભિપ્રાયો જરૂર વજનદાર ગણાય જ, પરંતુ તેઓના મતવ્યો અમુક પ્રકારે બધાઈ ગયેલ હોવાથી કોઇ વખતે એકપક્ષી થઈ જવા સભવ છે. જ્યારે પત્રકારો સામાન્ય રીતે તટસ્થ દૃષ્ટિવાળા હોવાથી તેમના અભિપ્રાય વધારે નિષ્પક્ષી લેખવા રહે છે પત્રકારોમા લગભગ સર્વે એકમતી થયા છે. જ્યારે નિષ્ણાત એવા વિદ્વાનોમાથી–લગભગ અડધો ડઝન છે તેમાથી–એકે, તો પુસ્તકો જોયા જ નથી, પછી વાચવાનું તો રહ્યુ જ કયા, છતા કહી દીધુ છે કે પુસ્તક સારૂ નથી. તેવા જ બીજા નિષ્ણાને દૃષ્ટાંત કે દલીલ આપ્યા સિવાય જ પ્રકાશનને જાહેર રીતે ઉતારી પાડ્યુ છે જ્યારે એક નિષ્ણાત ગણાતી સસ્થાએ પુસ્તકને દૃષ્ટિમા લીધા સિવાય જ, કેવળ પક્ષપાતી વ્યક્તિના કહેવા ઉપરથી સ્વતત્ર અવલોકનના નામથી પ્રસિદ્ધ કરી દીધું છે આ ત્રણેમાં ખૂબી એ થઈ છે કે તે ત્રણેનો દરજ્જો આવા વિષયમા સર્વોપરી જેવો ગણવામા આવે છે. આટલું કર્તાને આશ્રયીને થયુ હવે વિષય પરત્વે જણાવતા, તેના પણ બે ભાગ પડાશે એક દાખલાદલીલ સાથેનો અને બીજો મોઘમ રીતે દર્શાવાયેલનો. દાખલાદલીલવાળાના ખુલાસા આગળ જતા ચોથા (૪) વિભાગે, અને મોઘમવાળાના આ નીચેના પ્રથમ (૧) વિભાગે જ આપ્યા છે. ધારૂ છું કે તે પ્રકારના મારા વક્તવ્યથી સર્વને સતોષ મળશે.

મોઘમ ટીકાઓ આ પ્રમાણે થઈ છેઃ—

(૧) પુસ્તક critically=સવળી અવળી દલીલો સહિત, તૈયાર થયુ નથી એક ગણત્રીએ આ કથન વાજબી છે, બીજી ગણત્રીએ ગેરવાજબી છે. વાજબી એટલા માટે કે પ્રથમ તો આખું પુસ્તક કેવળ ઉચ્ચ શિક્ષિતો માટે જ ન લખતાં, સામાન્ય જનતા પણ રસપૂર્વક વાચે, તેવા બન્ને ઉદ્દેશ ધ્યાનમાં રાખ્યા છે; જેથી કરીને વિદ્વાનો, સંશોધનકાર્યમાં મંડ્યા રહેનાર તથા ઉચ્ચ પરીક્ષાના અભ્યાસીઓ માટે, ખાસ ફૂટનોટવાળો ભાગ અને સામાન્ય વાચક માટે મુખ્ય લખાણવાળો ભાગ રાખ્યો છે. તેમજ વાચન શુષ્ક થઈ ન પડે તે સારૂ, અવારનવાર **ઇતિહાસને મદદરૂપ થઇ પડે તેવા** નાના ફકરાઓ, સંવાદો કે કે દતકથાઓના ઉપયોગી ભાગો દાખલ કર્યા છે. વળી જેને ક્રીટીકલી તૈયાર કરાયલાં પુસ્તકો કહેવાય છે તેમા જે પદ્ધતિએ કામ લેવાયું હોય છે, તે અનિશ્ચિત પરિણામદાયી લાગવાથી (જુઓ ફકરા નં. ૨, ૧૦, ઈ.) મે જુદી જ રીત ગ્રહણ કરેલી છે. આ બે દૃષ્ટિએ નિહાળનારને ક્રીટીકલી લખાયું નથી એમ દેખાય તે સ્વાભાવિક છે

જ્યારે બીજી રીતે ક્રીટીકલ કહી શકાય તેમ છે. કેમકે, અત્યાર સુધી વિદ્વાનોએ સવળી અવળી દલીલો તથા પૂરાવા તોળી તોળીને જે નિર્ણયો બાંધ્યા છે તેને મેં સ્વીકારી લઇ તેમનાથી જ્યા જ્યા મતભિન્નતા મને દેખાઈ, ત્યાં ત્યાં જ કેવળ તેના એક બે મુખ્ય પૂરાવા (વિશેષ ન આપવા માટે નીચેની દલીલ નં. ૨ જુઓ) ઈ આપીને તે સાબિત કરી અપાઈ છે વળી પ્રત્યેક પૃષ્ઠે નવી નવી માહિતી જ ભરેલ હોવાથી, જેમ ખાસ નિબંધ લખનાર પોતાના વિષયને અનેક પુષ્ટિ આપતી

હકીકત તથા પુરાવાથી ભરપૂર બનાવે છે, તેમ આ પુસ્તકને જો તૈયાર કરવામા આવે તો, તેના કદની કોઈ સીમા જ ન રહે આ બે મુદ્દા ધ્યાનમા રખાશે તો આખુયે પુસ્તક, વિરુદ્ધ અને તરફેણના પૂરાવા તપાસીને, તેમજ સમર્થન કરતા મુખ્ય પૂરાવાઓ આપીને, ક્રીટીકલી તૈયાર કર્યું છે એમ પણ લાગ્યા વિના રહેશે જ નહીં

(૨) પુરાવાઓ ખાત્રી કરાવી આપે તેવા (convincing)નથી આવો મત ઉચ્ચારનારની ગણત્રી જો એમ હોય કે, પૂરાવાની સખ્યા જેમ વિશેષ તેમ નિર્ણય પણ વિશેષ મજબૂત,તો કહેવુ પડશે કે તેઓ કેવળ ભીંત જ ભૂલતા દેખાય છે. કેમકે દતકથા, શિલાલેખ, સિક્કાની હકીકત તથા અન્ય ઐતિહાસિક સમય પરત્વેના અનેક પ્રાદેશિક બનાવો, ગમે તેટલા બધબેસતા દેખાડી શકાતા હોય, છતા જો તે સાલવારીના આકને (chronology) સતોષી ન શકતા હોય, તો તેવા હજારો પૂરાવા કરતા સમયદર્શક સાબિતીઓ કેવળ બે ચાર જ હોય તોપણ, તેની નિશ્ચિતતા વધારે સચોટ કહી શકાશે જેમકે ઈ સ પૂ ૩૨૭મા જ્યારે અલેક્ઝાંડર ધી ગ્રેઈટ હિંદમા આવ્યો, ત્યારે મગધપતિ તરીકે જે રાજા બિરાજતો હોય તે જ તેનો સમકાલીન હોવાનું ગણી શકાય. પછી તે ચદ્રગુપ્ત હોય, બિંદુસાર હોય કે અશોકવર્ધન હોય, અને તેનુ જ નામ સેન્ડ્રેકોટસ ગણી શકાશે. પરતુ ઉચ્ચારની સામ્યતા માની લઇ, તેને ચદ્રગુપ્ત ઠરાવવો અને તેનો મેળ ઉતારવા દંતકથાનો આશ્રય લેવો અને આમ હશે ને તેમ હશે, કે આમ હોવુ જોઈએ ને તેમ હોવુ જોઈએ, તેવી આડી અવળી દલીલો કરવી તે બહુ વજનદાર નહીં લેખાય. એક બાજુ દંતકથાની કિંમત-ઉપરમા ઇતિહાસ રચવાની જે પાંચ સામગ્રીઓનું પારસ્પારિક મુલ્યાકન દોરી બતાવ્યુ છે તેમા-સૌથી ઉતરતી અને સમયાવળીની સૌથી શ્રેષ્ટ ગણાવી છે, જ્યારે પાછી તેજ દતકથાના આધારે મોટો મદાર બાધીને વાદ કર્યા કરવા તેનો અર્થ શુ ? ટૂકમા કહેવાનુ કે પૂરાવાની સખ્યા (quantity of evidence) કરતા તેના પ્રકાર-જાત (quality of evidence) ઉપર વિશેષ મહત્ત્વ આપવુ રહે છે. અને તે નિયમ સ્વીકારી લઈને મેં કામ લીધુ છે એટલે જ જ્યા સમયદર્શક એક અથવા બે જેટલી પણ સાબિતી મળી રહી ત્યા કામ પૂરૂ થવાનો સંતોષ પકડી આગળ વધવાનું દુરસ્ત ધાર્યું છે અને જ્યા તેવી સ્થિતિ નથી પ્રાપ્ત થઈ ત્યા અનેક પત્રકારોએ જણાવ્યા પ્રમાણે 'ample quotations & discussions=પુષ્કળ ઉતારા અને ચર્ચાઓ' કરીને, વિષયને બને તેટલો ન્યાય આપવા પ્રયાસ સેવ્યો છે

ઉપરાત જેમના જેમના નામ (લગભગ અર્ધો ડઝન તો હશે જ) સૂચવાયા, તેમને ખાત્રી (convince) કરાવવાના ઇરાદાથી રૂબરૂ મળવાની તક પણ જવા દીધી નથી. આમાથી એકાદ અપવાદ સિવાયના સઘળાઓએ કોઇને કોઇ બહાના તળે ચર્ચા કરવાની વાત જ ઉડાવી દીધી હતી જેમણે ઇચ્છા બતાવી તેમને, મારી દલીલોથી માહિતગાર થવા માટે પુસ્તકની સગવડ કરી આપી હતી તથા અમુક પ્રશ્ન ઉપર વિવાદ કરવાની ઇચ્છા જણાવતા, મારા પુસ્તકમાના તેને લગતાં પૃષ્ઠો બતાવી, તે માટેની મુલાકાતનો સમય ગોઠવી લીધો હતો. આવી ત્રણ ત્રણ મુલાકાતો સુધી તો પુસ્તકો વાચ્યા વિના જ પડયા રહ્યા. છેવટે ઉપલક દૃષ્ટિથી પ્રશ્ન ચર્ચ્યો. આ વિવેચન કરી કોઇને દોષ દેવાનો મારો ઇરાદો નથીજ પરતુ તે ઉપરથી મનુષ્ય સ્વભાવનું દર્શન કરી શકાય છે અને કામ કરનારને કેવા કપરા સયોગોમાથી પસાર થવુ પડે છે તેનો ખ્યાલ પણ વાચકવર્ગને આવશે વળી એક બીજી જાતનો વર્ગ પણ છે. તે માટે આગળ જણાવેલી બધી દલીલો વાચો, તેમા પણ ખાસકરીને ન. ૧૨ની

૩ કેટલાકે સ્વધર્માભિમાની (fanatic), ધર્માંધ (bigot), હઠીલો-સ્વમતાગ્રહી (dogmatic), તુરંગી-તોરી (fantastic) અને પક્ષપાતી-એકતરફી (partial) તથા તેને મળતા અન્ય વિશેષણોથી મને નવાજવા મહેરબાની કરી છે જેની પાસેના ખજાનામા જેનો વધારો હોય તેનુ દાન તે આપી શકે છે, તેમા મારે-તેમજ કોઇએ-વાધો લેવાનો હોય જ નહીં. પરતુ જણાવવાનુ કે, કોઇ પણ ઇતિહાસકારે,

પૃ. ૨ ની આદિમાં—મંગળાચરણમાં—જે સૂત્ર મેં ટાંકી બતાવ્યું છે, તદનુસાર તટસ્થ વૃત્તિએજ કામ લેવું જોઇએ એમ હું તો માનનારો છું અને તે સૂત્ર હમેશાં દૃષ્ટિ-સમીપ રાખીને જ, મારા કાર્યમાં પ્રવૃત્ત રહ્યો છું. પરંતુ હું જૈનધર્માનુયાયી હોવાથી—તેમજ જે સમયનો ઇતિહાસ આ ગ્રંથમાં વર્ણવાયો છે તે આખોય સમય, સારાયે ભારતવર્ષમાં, જૈનધર્મ પ્રધાનપદે હોઇને—બલ્કે તે રાજધર્મ થઇ પડેલ હોવાથી, તેવી સ્થિતિ મારે ચીતરવી પડી છે, તેમાં મારો દોષ કેટલો? અથવા આવા આક્ષેપો મૂકનારને પૂછવાની રજા લઉં છું કે, જે સ્થિતિ કોઈ લેખકને દીવા જેવી સ્પષ્ટ લાગે, તે શું તેણે ગોપવી રાખીને વાચકના મનરંજનાર્થે અન્યથા લખ્યે જવું? અથવા મારી જગ્યાએ કોઇ અન્યધર્મી—પારસી, ખ્રિસ્તી કે મુસ્લીમબંધુ—હોત તો તેમને તેઓ શું કહેત? અથવા મેં ધર્માવેશમાં આવી જઈ, શું કોઈ અન્ય પંથને અપમાનજનક કે હિણપત લગાડતા શબ્દો વાપર્યા છે કે "he is not offensive in his language ભાષા વાપરવામાં લેખક ક્રોધી—ગુનાહિત નથી, ભાષામાં ખણું સંયમ જાળવ્યો છે," એમ જે મદ્રાસના ધી હિંદુ પત્રે (The Hindu) સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું છે તે શું ખોટું છે? છતાં એક વાત તો સ્પષ્ટ છે કે, નિર્ણયો ઉપર આવવાને મેં પૂરાવા અને દલીલો તો આપ્યા જ છે, તો કોઇ જાતનો આક્ષેપ મૂકવા કરતા, કાં તેને તેઓ તપાસતા નથી કે, સામી દલીલો આપી ખંડન કરતા નથી! તે માર્ગ તો સર્વ માટે ખુલ્લો છે જ!

૪. જૈનધર્મનો અનુયાયી હોવાથી, તેના પ્રચારકાર્ય માટે જ આ પુસ્તકનું પ્રકાશન મેં કર્યું છે...આ દલીલનો કાંઈ ઉત્તર આપવા કરતા, ઉપરની દલીલ નં ૩, તેમજ પૃ ૨ ના મુખપૃષ્ઠે લખેલ સૂત્રપાઠ જ ફરીફરી વાંચી જવા તેમને મારી નમ્રવિનતિ છે.

[ટીપ્પણ:—હું પોતે જૈન મતાનુયાયી છું જ, અને તેઓ મને તેમ હોવાનું માને છે તે જાણી મગરૂર [illegible] છું. જોકે તેમની માન્યતા જુદા ધોરણે [illegible]. છતાં જૈન અને ધર્મ—આ બન્ને શબ્દનો અર્થ હું કેવા સ્વરૂપમાં કરી રહ્યો છું તેનો આછો ખ્યાલ આપતું કાંઈક વર્ણન, પ્રસંગોપાત મારા પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં કરેલ તો છે જ: પરંતુ તેનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આ પાંચમાં વિભાગે પૃ ૧૯૬–૯૯ ઉપર 'ધર્મનું મહત્ત્વ અને ગ્રંથાલેખન' શિર્ષક પારિગ્રાફમાં વર્ણન આપેલ છે (જે અત્રે મેં ઉતાર્યું છે) તે ઉપરથી આવી જશે.

અમારે બે મુદ્દા પર વાચક મહાશયનું ધ્યાન દોરવું રહે છે. એક ધર્મ શબ્દના મહત્વને અંગે અને, બીજું જૈન શબ્દના અર્થને માટે (૧) પ્રથમ ધર્મ શબ્દ લઇએ—તે શબ્દના ગૂઢાર્થ અને રહસ્ય વિશે કાંઈ પણ અત્ર ઉચ્ચારવું એ આપણા ક્ષેત્રની બહાર ગણાય. અત્ર તો આપણે ચેતવણીરૂપે એટલું જ કહેવાનું કે, વર્તમાનકાળે જેમ ધર્મને, પ્રજાના એક ભાગને બીજા સાથે અથડાવી મારવાના કાર્યમાં, હથિયારરૂપે ઉપયોગમાં લેવાય છે, તેવા ભાવમાં તે સમયે તેનો ઉપયોગ જ થતો નહોતો. એટલે કે કોમીભેદભાવ, કે ઉશ્કેરણીના રૂપમાં તેને કદાપી લેખાતો નહોતો. અત્યારે સર્વે કાર્યનું મૂલ્યાંકન, આર્થિક ગણત્રીએ અંકાતું હોવાથી, દરેકે દરેક વસ્તુની કિંમત, રૂપિયા, આના, પાઈના હિસાબે જ મૂકાય છે, અને જેમ એક વસ્તુની કિંમત વિશેષ રૂપિયામાં અંકાય તેમ તેની ઉપયોગિતાનું ધોરણ વિશેષપણે લેખાતું રહે છે. આ બધી આધિભૌતિક દશા સૂચવે છે. તે આલોક જીવનની ઐહીક મનોવૃત્તિની પરાકાષ્ટા સૂચવે છે. જ્યારે પ્રાચીન સમયે ધર્મને આલોકજીવન સાથે અંતરંગ સબંધ નહોતો લેખાતો. તેને તો વિશેષપણે પરલોકજીવન સાથે તેના ઉત્કર્ષ—અપકર્ષના કારણભૂત લેખી અનુસરવાનું લેખાતું; કે જેથી માણસનું આ સંસારનું આખું જીવન, જેમ બને તેમ આત્મકલ્યાણના માર્ગરૂપે વહે, તથા જેને સંયોગોએ યારી આપી હોય તેઓ સાથે સાથે પરમાર્થ પણ કર્યે જાય. પરંતુ સર્વનું લક્ષ્યબિંદુ, સ્વ તેમજ પરના આત્માને ઉચ્ચગામી બનાવવા પ્રત્યે ઉચ્ચગામી બની રહેતું. તેમને મન આર્થિક લાભ, કે પરસ્પરના આચારોત્પન ભેદમાંથી નીપજતા ઝગડાઓ, તો મનુષ્યજીવન બરબાદ કરવા માટે કે એ બન્ને ગુમાવવારૂપ ગણાતું. એટલે જ દ્રવ્યસંચય કરવા માટે વર્તમાનકાળે મનુષ્ય દરેક પ્રકારની યુક્તિ પ્રયુક્તિ વાપરતો દેખાય છે, તેવા પ્રકારના ઉદ્યમ

સેવવામાં તે કાળે તેઓ દૂરને દૂર ભાગતા રહેતા. તેઓને મન ધર્મ એ તો એક અમુલ્ય, વિરલ, અને દુર્લભ વસ્તુ જ લેખાતી હોઈ તેના રક્ષણને માટે જીદગીનુ બલિદાન પણ તેઓ તુચ્છ લેખતા

(૨) ધર્મ શબ્દનું મહત્ત્વ સમજાવ્યા બાદ હવે જૈન શબ્દનો અર્થ કંઈક અંશે સમજાવીશુ જૈન શબ્દ, જી=જીતવુ ઉપરથી યોજાયો છે જેણે જીત મેળવી છે તેને જૈન કહેવાય, આ પ્રમાણે તેનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ થાય છે. આટલે દરજ્જે સર્વસમત હકીકત છે. પણ જીત શેની ? શા માટે ? કોની ઉપર ? તેને યથાર્થ ન સમજવાથી ગેરસમજુતી ઉભી થાય છે આ બાબતનો ખુલાસો કિંચીદ્અંશે આપવા પ્રયત્ન કરીએ. કોની ઉપર ? દુશ્મન ઉપર. શા માટે ? આત્મકલ્યાણ માટે; આત્માના ઉત્કર્ષ માટે; શેની જીત ? હથિયારવડે મેળવેલી નહી પરતુ ખરા અત કરણની, અને મનના સયમવડે મેળવેલી જીત. કેમકે હથિયારવડે મેળવેલી જીત મેળવવામા તો હીસા પ્રધાનપણે રહેલી છે જ્યારે મન ઉપર સયમ રાખીને જીત મેળવવામા કાષાયોનો નીગ્રહ કેળવાય છે. તેમજ દુશ્મન એટલે કાંઈ દેખીતા દુશ્મનો નહી કે જેઓ લાકડી, લાઠી, તલવાર, બદુક લઈને સામે ધસી આવી આપણે દેખીએ તેમ આપણી સામે ઘા કરી શકે છે, પરંતુ આત્માના દુશ્મનો, કે જેમની સંગતથી આત્મા, પોતાની ઉચ્ચગતી સાધી શકતો નથી અર્થાત્ જે દુશ્મનો તેને બાધક થઈ અટકાવ નાખ્યા કરે છે. જેવાં કે ઈર્ષા, ઝેર, વેર, માન, માયા, લોભ, મત્સર ઇત્યાદી કષાયો, કે જે, વ્યવહાર વ્યભિચાર, ચોરીચપાટી, દગોરીસાદ ઇત્યાદીરૂપે પ્રગટપણે દેખાઈ રહ્યા છે. આ બધા અંતરના દુશ્મનો કહેવાય છે. બહારના દુશ્મનોને હણવામા, તે ઉપર જીત મેળવવામા તો હિસાનો આશ્રય લેવો પડે છે, જ્યારે અતરના દુશ્મનોને ખોખરા કરી જીત મેળવવામા કે સપૂર્ણ-પણે હણવામા આત્મસયમ કેળવવો રહે છે, અને તેમાં જરાયે હિસાને સ્થાન રહેતુ નથી મતલબ કે બહારના દુશ્મનોને હણવાનુ કાર્ય હિસામય છે જ્યારે અંતરના શત્રુને હણવાનું કાર્ય તદ્દન અહિંસામય છે. આ સ્વરૂપમા જો જીત અને જૈનનો ખરો અર્થ સમજવામા આવે તો જે અનર્થ કે ગેરસમજુતી ઉભી થવા પામે છે તે આપોઆપ નિર્મુળ થઈ જશે. ઉપર પ્રમાણે અર્થ સ્વીકારતા, તે પણ સ્પષ્ટપણે અને સ્વયસિદ્ધ થઈ જાય છે, કે દરેકે દરેક માણસે જૈન થવાને પ્રયત્નશીલ બનવુ જોઇએ જે જેટલે દરજ્જે પોતાના અતરના દુશ્મનોને હણી શકે તેટલે દરજ્જે તે જૈન થયો કહેવાય જૈનને કોઈ જ્ઞાતિ, વર્ણ કે આજીવિકાનુ સાધન મેળવવાના સાધન જેવા, કૃત્રિમ ભેદનુ બધન પરવડી શકે જ નહી ઉપરની વ્યાખ્યાથી તો જ્ઞાતિ પરત્વે, વાણિયા, બ્રાહ્મણ, નાગર, ખ્રિસ્તી ઇત્યાદિને, કે વર્ણ પરત્વે ક્ષત્રિય, શૂદ્ર, વૈશ્ય, ઇત્યાદિને, કે આજીવિકા પ્રાપ્તિના ભેદ જેવા કે મોચી, કુભાર, તેલી, ભગી, કે ખાટકી ઈ. ઈ. ભેદોને, જૈન બનવાને કોઈ પ્રકારની અટકાયત જ મૂકાતી નથી તેમ વર્તમાનકાલે ઉપસ્થિત થઈ ગએલ ધર્મભેદો માટે પણ જૈન શબ્દને ખરી રીતે લાગતુ વળગતુ નથી તેમા તો વૈદીક ધર્માનુયાયી પણ આવી શકે છે. એક મુસલમાન બધુ પણ આવી શકે છે. તેમજ પારસી ભાઇઓનો, ખ્રિસ્તી બધુનો, સમાજીસ્ટોનો, શીખનો, કબીરપથનો, રામાનુજમનો, લિગાયતનો ઈ. ઈ સર્વ કોઇનો પણ સમાવેશ થઈ શકે છે. મતલબ કે જૈન શબ્દને દુનિયાદારીના વ્યવહારના અગે તથા સમાજવ્યવસ્થાને અંગે જે કૃત્રિમ ભેદો પાછળથી ઉભા થવા પામ્યા છે તેમાના કોઇની સાથે સબધ છે જ નહી. તેને કેવળ અંતરાત્મા, અતરની ઉર્મિઓ, મનુષ્યની મનોવૃત્તિ, હૃદયના ભાવ, ઇ. ઇ. સાથે જ સબધ છે.

આ ઉપરથી વાચકવર્ગની ખાત્રી થશે કે પુસ્તક પ્રકાશનમાની સર્વ હકીકત મે તો નિષ્પક્ષભાવે જ, જેવી મને સુઝી તેવી રજૂ કરી છે. તેમજ જૈનધર્મી ગણાવાને હુ મારી જાતને અહો ભાગ્યવત માનું છુ. એટલુ જ નહિ પણ ઉમેદ ધરાવુ છુ કે વાચક પોતે પણ આ પ્રમાણેના મારા વિચારો જાણ્યા બાદ પોતાની જાતને જૈનધર્મી કહેવરાવવાને ઉત્સુકતા ધરાવતો બનશે.

૫. પૂર્વગ્રહ (biassed mind)થી દોરાઈને પુસ્તક લખાયું છે...ઉપરની દલીલો શોધવાથી ખાત્રી થશે કે મે તો પૂર્વગ્રહથી નહી, પણ નિષ્પક્ષ રીતે રહીને જે સ્થિતિ મને દેખાઇ તે જ જાહેર કરી છે. છતા વિવાદ ખાતર માની લ્યો કે—પૂર્વગ્રહી, દુરાગ્રહી, ધર્માંધ કે અન્ય જે કોઇ બિરૂદ જડી આવતા હોય તે સર્વનો અધિકારી હુ છુ—છતા દરેક ઠેકાણે સાક્ષી પૂરાવા તો આપ્યા જ છે. તેને તપાસ્યા વિના કે તેની સત્યાસત્યતાનો વિચાર કર્યા વિના જ જે નિર્ણય પોતે બાંધી ચૂકેલ છે—કહો કે જે સ્થિતિ પરાપૂર્વથી ચાલી આવે છે, તેને તે જ ધરેડમા ચાલ્યા જવાનુ પસંદ કર્યા કરવુ—પછી પૂર્વગ્રહી તથા ઉપરના સર્વ બિરૂદોના ધારક કોણ કહેવાય ?

૬, ટાચણિયા વૃત્તિ દાખવી છે-ઉત્તરમા જણાવવાનું કે, જે કોઈ વિચાર બાંધવામા આવે તે માટે પૂરાવા તો આપવા જ જોઈએ. ન અપાય તો કહેશે કે ક્રીટીકલ નથી અથવા તો ગપાટા જ માર્યા છે; અને કેવળ, ફલાણા ફલાણા પુસ્તકે ફલાણુ પાનુ જુઓ, એમ લખાય તો કહેશે કે તે તે પુસ્તકો મેળવવાનો સમય અને દ્રવ્ય અમે કયાથી લાવીએ ? અથવા તો એમ પણ કહેવાશે કે, મૂળ લેખકનો આશય પોતાથી ભિન્ન હશે માટે તેમાથી છટકવા સારૂ આ પ્રમાણે બારી શોધી છે આ બધી ખટપટના ઉપાય તરીકે જો મૂળ લેખકના શબ્દો જ અક્ષરશઃ ઉતારાય છે તો ટાચણિયાવૃતિ દાખવવાનો દોષ વહોરી લેવો પડે છે. આમા તો 'મુંડે મુંડે મતિર્ભિન્ના'—કપાળે કપાળે જુદી મતિ—નો જ ન્યાય કહેવાશે.

૭. લખાણમાં ફાલતુ શબ્દો (verbose) તેમજ પુનરૂક્તિ, પિષ્ટપેષણ (repetition) બહુજ છે...કબૂલ કરૂ છુ; પરતુ તેનુ કારણ એમ છે કે, જેમ એક સૂત્રગ્રથ હોય અને બીજો તેના ઉપરની વૃત્તિ, ભાષ્ય કે ટીકા રૂપે હોય તો, તે બન્ને ગ્રથની વર્ણનશૈલીમા ભિન્નતા રહેવાની જ. વળી એક ગ્રથ કેવળ વિદ્વાનો માટે જ લખાય અને બીજો, વિદ્વાનો તેમજ સામાન્યજનતા બન્નેને ઉદ્દેશીને લખાય, તો તે બન્નેની શૈલીમાં પણ તફાવત રહે જ. તે પ્રમાણે આ પુસ્તકે થયુ છે. ઉપરાંત જ્યા, અમુક પ્રકારની જડ ઘાલી બેઠેલી પ્રણાલિકા જ ફેરવવા જેવી સ્થિતિ આવી પડી હોય, ત્યાં તો ખૂબ ખૂબ સ્પષ્ટીકરણ કરતી (verbose), મનમા ઠસી જાય તેવી (hammering), અને ભૂલી ન જવાય તે માટે પુનઃ પુનઃ જણાવતી (repitition) પદ્ધતિ જ અસરકારક અને અનિવાર્ય લેખવી રહે છે.

૮. ઈતિહાસ તો શાસ્ત્ર (science) અને તત્ત્વજ્ઞાન (philosophy) છે તેમાં દતકથા, સંવાદ, ટુચકા કે અન્ય પ્રકારના ફાલતુ–ફાસકુસીયા (redundant-matter)ને સ્થાન આપી ન શકાય. આ અભિપ્રાય પણ ઉપરના નં. ૬ ની પેઠે, કપાળે કપાળે જુદી મતિનો વિષય છે. વળી જેમ કેળવણીનો આશય તથા તેના પ્રકાર, તેમજ કોલેજો, હાઈસ્કૂલો અને યુનિવર્સિટીઓ ઈ. ની માન્યતામાં આધુનિક કાળે મહાન પરિવર્તન થઇ રહ્યુ છે, તેમ ઇતિહાસમા કઈ બાબતનો સમાવેશ કરવો તે પ્રશ્ન રહે છે. Science અને Philosophy તરીકે ઈતિહાસની વ્યાખ્યા કરનાર પણ, શિલાલેખોમાં અનેક બાબતો કોતરાયલી હોવા છતા જેમ તેને ઇતિહાસના એક અપૂર્વ અને મજબૂત પ્રતિક તરીકે સ્વીકારવા તૈયાર રહે છે તેમ ઇતિહાસની વ્યાખ્યા કરવામા પણ કાળક્રમે ભિન્નતા કેળવવી જ પડશે.

૯. દતકથાને પ્રમાણિક હકીકત અને પૂરાવારૂપે માની લીધી છે.. ઉત્તર...જ્યા કોઇ પ્રકારનો ઇતિહાસ સચવાઈ રહ્યો ન હોય, ત્યાં દતકથાઓ પણ દીવાદાંડીરૂપ થઈ પડે છે. છતા તેના ઉપર જ કેવળ સર્વ મદાર બાંધી ન શકાય પરતુ તેવી કથામા જણાવેલ હકીકતને જો અન્ય સામગ્રીથી ટેકો મળી રહેતો હોય તો, પછી તેને દંતકથા કહેવાય કે ઐતિહાસિક ઘટના કહેવાય ?

નામચીધ, અને મોટા વિદ્વાનોના ગ્રથ સિવાય, અપ્રસિદ્ધ અથવા ફાસકુસિયા લેખકોના કે પુસ્તકોના કથનનો આધાર લેવાય તો તેની કિંમત બિલકુલ ઉતારી નંખાય છે. પરતુ તેઓ ભૂલી જાય છે કે, જ્ઞાન તો ગમે ત્યાથી પણ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય જ છે. તેને કોઈ સ્થાન, સમય, કે વ્યક્તિનો ભેદ પોષાતો જ

નથી એટલું જ માત્ર તપાસવું રહે છે કે, ઉપરના પારિગ્રાફમાં જણાવ્યા પ્રમાણે અન્ય સાધનથી તેને સમર્થન મળી રહે છે કે નહીં

૧૦. જ્યાં ને ત્યાં, હશે, સંભવિત છે, (may be), (can); કદાચ હશે (perhaps), ઇ. ઇ. ભવિષ્યના નિર્ણય ઉપર ન છોડતાં, આમ છે જ, (it is so), આમ હોવું જોઈએ (it should be thus) ઇ. નિશ્ચયદર્શક અભિપ્રાય બહુ દર્શાવ્યા છે.. ઉત્તર...સાગ અનુમાનો, સંશયાત્મક વિગતો કે નિવેદનો ઉપર નહીં, પરન્તુ સમયાવળી જેવી અફર (non-changeable) અને અતૂટ (unassailable) હકીકત ઉપર રચાયલાં હોવાથી, મને તે નિર્ણય રૂપે જ લાગ્યાં છે. આ ઉપરથી તો ઉલટું એમ દેખાય છે કે, ઉપરની દલીલ નં. ૧ માં જણાવ્યા પ્રમાણે, પુસ્તકને ક્રીટીકલ નહીં કહેનારની પેઠે, તેમને પણ સમયાવળીની (chronology) પૂરેપૂરી કિંમત જ સમજાય દેખાતી નથી

૧૧. ઘણા પુસ્તકોનાં અવલોકન કર્યાનું દર્શાવતી લાંબી નામાવળી (Bibliography) આપી હોય, કે તેના ઉતારા અને પ્રમાણો આપી ખૂબ વાદવિવાદ કર્યો હોય, તો જ પુસ્તકની મહત્તા વધી જતી ગણાય અને તેવા પુસ્તકને જ ક્રીટીકલ તૈયાર કરાયાનું કહેવાય, આવી ગણત્રીમા રમનારા પણ પડ્યા છે. તેમને પણ સમયાવળીની કીંમત વિશે બહુ માન નથી અથવા તો, પ્રકાર (quality) કરતા (quantity) જથ્થાને વધારે વજનદાર માનતા લાગે છે એમજ લેખવું રહેશે.

૧૨. 'તમે તે કોણ ? (who you ?) તમારૂં ગજુ શું કે આવુ ધરમૂળથી ફેરવી નાખતું સંશોધનનું કાર્ય હાથ ધરી શકો ?' એવુ કહેનારા પણ મળ્યા છે. ખરી વાત છે; હું કોઈ યુનિવર્સિટી કે કોલેજમા પ્રોફેસર નથી તેમ પી એચ. ડી, એલ,એલ ડી કે ડી. લીટ. જેવી પદવી ધરાવતો નથી. માત્ર વૈદ્યકીય ડીગ્રી જ મેળવી છે, અને તે લાઈન પડતી મૂકીને હવે તો માત્ર વેપારી જ બન્યો છું તેમા પણ એવા પ્રકારનો ધંધો છે કે, આમ જનતા સાથે બહુ સંપર્કની જરૂર પણ રહેતી નથી. વળી મૂંગે મોઢે (silent-work) કામ કરવાની આદત હોવાથી, કોઈ જાહેર તખતા (platform) ઉપર દેખાવ પણ દેતો નથી. વેશ પણ તદ્દન સાદો રાખુ છુ જેથી તેની કીંમત, કોટ પાટલુન અને હેટવાળાના મનમાં, ઓછી રહે તે દેખીતું જ છે. તેની પ્રતીતિ મને અનેક મુલાકાતો દરમ્યાન હજુએ મળતી જ રહે છે તેથી કોઈ એમ ન જ કહી શકાય કે, અંધારામા પડી રહેલ માણસને જ્ઞાન પામવાનો અધિકાર જ નથી.

એક વિદ્વાને, બીજા વિદ્વાન સાથે ચર્ચા કરવા મારી વતી તેમની પાસે સમયની માંગણી કરી, તો તેમને સમજાવી દીધું કે, આ લપને ક્યાથી લાવ્યા ? એ આગની મુલાકાતમા તો જણાયું હતું કે તેમણે પુસ્તકના દર્શન પણ કર્યા નહોતા, તો પછી વાચ્યાં હોવાની આશા જ ક્યા રહી, છતા કહેવા મંડી પડ્યા હતા કે, તમારૂં પુસ્તક તદ્દન ખરાબ છે. તે તો પ્રકાશિત જ કરાવું ન જોઈએ, ઈ. ઈ. વળી એક વિદ્વાને કહ્યું કે, હું પોતે રૂઢીચુસ્ત (orthodox) હોઇને ગમે તેટલી દલીલો તમે કરશો છતા મારો મત ફેરવવાનો જ નથી

મોઘમ થયેલ ટીકાઓ મુખ્યતયા ઉપર દર્શાવેલ કોઈ ને કોઇ વર્ગમા આવી જાય છે. છતાં બે ત્રણ એવી જાતની પણ છે કે તેમા વ્યક્તિગત નિર્દેશ પણ કરી શકાય; પરન્તુ તેમ કરવુ તે ગ્રન્થકારનો આચાર ન ગણાય. તેથી અત્ર મોઘમ ગણાતી ટીકાના મથાળે જ સમાવેશ કરી દેવાની ઇચ્છા થઇ આવી હતી વળી એમ થયું કે, જ્યારે અમુક હકીકત કે પ્રસંગ સાથે તેને યુક્ત કરાઈ છે ત્યારે, તેને ચર્ચારૂપે જ માની લઇને અંતિમભાગે પ્રશ્નોના ઉત્તર જોડયા છે તેમા તેને સ્થાન આપવું બહેતર ગણાશે માત્ર તેમ કરતી વખતે બને તેટલા અંશે તે વ્યક્તિનુ નામ વાપરવાથી સારૂ દૂર રહેવુ. એટલે બન્ને મુદ્દા સચવાયા ગણાશે— ઉત્તર વાળીને સંતોષ પણ આપ્યો કહેવાશે અને સામા પ્રત્યે વિવેક પણ જાળવ્યો કહેવાશે

જ્યા આવા પ્રકારના અને તેને મળતા અનુભવો થતા હોય ત્યા કેટલાકનું વર્ણન કરવુ દુનિયાનો રિવાજ જ થઈ પડ્યો છે કે, જે કોઈ નવુ કાર્ય કરે તેને

માટે પ્રથમ ગમઝટ થાય જ. એટલે આવા અનુભવથી મારે નાસીપાસ થવા જરૂર નથી. ઉલટું મારૂં કાર્ય યથાર્થ જ મને લાગતું હોય, તો તેમા મડયા રહેવાનો વિશેષ ને વિશેષ ઉત્સાહ મળ્યે જાય છે.

આ બધી પરિસ્થિતિ આપણા દેશના વિદ્વાનોનું માનસ કેવુ છે તેનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કરવા શુ સાધન પૂરૂં નથી પાડતી? હમેશનો અનુભવ જ ગણાય છે–History repeats itself.

૨

મોઘમ ટીકાકારોનુ કાર્ય ઉપર પ્રમાણે પતાવીને પ્રશ્નકારોને સંતોષવાનુ હવે હાથ ધરવુ રહે છે સર્વે પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપવા જતા, ચર્વીત ચૂર્ણ અને પીષ્ટ પેષણની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવા જેવુ લાગે છે. એટલે વિચાર કરતા દુરસ્ત એ લાગ્યુ કે, જેમ એક બે પત્રકારે, તેમજ દીલ્હી યુનિવર્સિટીના ઇતિહાસના અધ્યાપક શ્રીયુત ડૉ. ખુલચંદે અને અનામલાઈ યુનિવર્સિટીના તેવાજ હોદ્દેદાર શ્રીયુત શ્રીનિવાસાચારીએ પોતાના અવલોકનમા જણાવ્યુ છે કે, 'અત્યાર સુધી ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસના પાયારૂપ જે બે મૂળભૂત મતવ્યો છે—(૧) ઇ. ગ. પૃ ૩૨૭ માં અલેકઝાંડર હિંદ ઉપર ચડી આવ્યો ત્યારે જે મગધપતિને સેંડ્રેકોટસનું નામ ગ્રીક ઇતિહાસકારોએ આપ્યુ છે અને જેને હિંદી ઇતિહાસમા ચંદ્રગુપ્ત તરીકે ઓળખાવ્યો છે તે અને (૨) સારા હિંદમા પથરાયલ ખડકલેખો–સ્તભ લેખો આદિના કર્તા પ્રિયદર્શિનને, મૌર્ય સમ્રાટ અશોક માની લેવાયો છે તે બન્નેને–આ ગ્રથકર્તાએ (એટલે અમે) ફેરવી નાખ્યા હોવાથી, આખાયે ઇતિહાસનુ સ્વરૂપ ફરી જતું દેખાય છે. તેમના આ અભિપ્રાય સાથે અમે કેટલેક અંશે મળતા થઇએ છીએ જ. પરતુ જ્યા આખા ગ્રથના બે હજાર જેટલા પૃષ્ઠોમા અનેક–અરે કહો કે પાને પાને–નવી હકીકતો અને સિદ્ધાતો (theories) ભરેલ હોય ત્યાં, કેવળ ઉપરની બે વસ્તુસ્થિતિને જ સર્વ આભારી ગણી ન શકાય. તેથી વિશેષ ઘણા કારણો હોય જ અલબત્ત કબૂલ કરીએ કે આખોયે ઇતિહાસ સકલિત અને સગ્રથિત સ્થિતિમાં રજુ કરતા, તે બે પ્રસંગોને પણ તેના યથાસ્થાને જ ગોઠવવા રહે છે, એટલે પરસ્પર સકળાયેલ બનાવો અને વસ્તુસ્થિતિ પણ, સ્વતઃ નવીન સ્વરૂપ જ ધારણ કરતા દેખાય છે. આવા સંયોગોમાં અમને પણ તે મુદ્દો વજનદાર લાગતાં, પૂછવામાં આવેલ અનેક પ્રશ્નોના ઉત્તર વાળવા પહેલાં, તે બે મતવ્યોની ખાત્રી કરી આપવાની લાલચ થઈ આવી છે. જો કે તે બન્ને હકીકતોને અમારા ગ્રંથમાં બને તેટલી પ્રમાણસર સાબિત કરી આપી છે જ; પરતુ અનેક પૂરાવા જ્યારે છૂટા છવાયા અપાયા હોય ત્યારે વાચકને તે એકત્રિત કરવાનુ અને તે આધારે પાકો નિર્ણય બાધવાનુ જરા કઠિન થઈ પડે, આ કારણથી જેટલે અંશે બને તેટલે અંશે તે કાર્ય અમારે જ ઉપાડી લેવું અત્રે બહેતર લાગ્યું છે.

બેમાંથી છેલ્લો મુદ્દો–અશોક અને પ્રિયદર્શન બન્ને વ્યક્તિઓ ભિન્ન ભિન્ન છે તે–સાબિત કરવાનું કામ ઘણુ વિશાળ છે. તેને માટે તો એક સ્વતત્ર પુસ્તક જ લખાઈ રહ્યુ છે. તે પ્રગટ થયે તેની ખાત્રી કરી શકાશે; પરતુ પહેલો મુદ્દો–અલેકઝાંડરના સમકાલીન સેંડ્રેકોટસને જે ચદ્રગુપ્ત ઠરાવ્યો છે, તે અશોકવર્ધન છે તે અત્ર હાથ ધરી શકાશે. જોકે તે મુદ્દો પણ બીજા મુદ્દાના પાયારૂપ હોવાથી, તેના માટે લખાતાં પુસ્તકમા આપવામાં આવશે જ, છતાં વાચકવર્ગની કેટલીક સગવડતા સચવાતી હોવાથી, અમે તેને નાની પુસ્તિકાના આકારે ઇંગ્રેજીમા બહાર પાડયો છે, જેનો આવશ્યક અનુવાદ અત્રે ગુજરાતીમાં આપીશું.

ઉપર પૃ ૨૮૯મા ઇતિહાસ ઉભો કરવાને જે પાંચ સાધનોનો આપણે નિર્દેશ કરી ગયા છીએ તેનો તેમા પ્રથમ ઉલ્લેખ કરીને, પરસ્પર તેમની કેટલી કિંમત આકારાય તે જણાવ્યુ છે, એટલે તેટલો ભાગ છોડી દઇશું. તેનો માત્ર સાર જ કહી દઇએ કે તે પાચે સાધનોમાથી સૌથી વિશેષ આધારભૂત અને મજબૂત પુરાવારૂપ, તો સમયના આંકડા જ ગણી શકાય. આટલું જણાવ્યા બાદ મૂળ વિષયને હાથ ધરતાં કહ્યુ છે કેઃ–

સમ્રાટ અશોક તે જ પ્રિયદર્શિન છે એવા નિર્ણય ઉપર આવવાને સર્વ વિદ્વાનોએ નીચે પ્રમાણે તારીખનો આશ્રય લીધો જણાયો છેઃ—

(૧) ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય (ઈ સ પૂ ૩૨૫–૩૨૨થી ૩૦૧–૨૯૮ સુધીના) ૨૪ વર્ષ;
તેમાં અલેક્ઝાંડર ધી ગ્રેઈટ સાથેનું યુદ્ધ ૩૨૬–૨૫
સેલ્યુકસ નિકેટોરની ચડાઈ ૩૦૫
મેગેસ્થેનીઝનુ એલચીપણે આવવુ ૩૦૩

(૨) બિંદુસાર (ઈ. સ. પૂ ૩૦૧–૨૯૮થી ૨૭૩ સુધી) ૨૮ વર્ષ
ગાદીપતિ થવુ ૩૦૧–૨૯૮

(૩) અશોક (ઈ.સ.પૂ. ૨૭૩થી ૨૩૨ સુધી) ૪૧ વર્ષ
તેનુ ગાદીએ આવવુ ૨૭૩
રાજ્યાભિષેક ૨૬૯
કલિંગનું યુદ્ધ ૨૬૧
અશોકનું મરણ ૨૩૨

(જ) આમા કેટલું સત્ય છે તે તપાસી જોઈએ આ સાલવારી જોતા પ્રથમ તો એ જ ખ્યાલ બંધાય છે કે, મૌર્યવંશની સ્થાપના ઈ સ. પૂ. ૩૨૫–૨૨મા થઇ છે. તેનો આધાર ગ્રીક ઇતિહાસમા સિકંદર બાદશાહ જ્યારે હિંદ ઉપર ચડી આવ્યો ત્યારે મગધપતિને સેંડ્રેકોટસ તરીકે જેને ઓળખાવ્યો છે તેને વિદ્વાનોએ કેવળ ઉચ્ચારના સામ્યને લીધે ચંદ્રગુપ્ત ઠરાવ્યો છે તે ઉપર અવલંબે છે આ કાંઈ વજનદાર પૂરાવો ન કહેવાય. ઉલટા એવા સદ્ધર પૂરાવા છે કે ચંદ્રગુપ્ત તો તેની માની લીધેલી તારીખ ઈ સ પૂ ૩૨૨–કરતા લગભગ ૫૦) વર્ષ પૂર્વે મગધપતિ બન્યો હતો, તેના કેટલાક પ્રમાણો આ પ્રમાણે છેઃ—

(૧) મગધની ગાદીએ નંદવંશ પછી લાગલો જ મૌર્યવંશ આવ્યો છે કેમકે અર્થ શાસ્ત્રના રચયિતા પેલા પ્રસિદ્ધ પ ચાણક્યે નંદ છેલ્લાને લડાઈમા હરાવીને ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યને મગધની ગાદીએ બેસાર્યો હતો તે હકીકત સર્વ માન્ય લેખાઈ છે એટલે જો નંદવંશના અંતનો સમય નક્કી કરાય તો મૌર્યવંશની આદિનો સમય આપોઆપ મળી રહેશે પુરાણમા જણાવ્યુ છે કે, નંદ પહેલો ગાદીએ બેઠો ત્યાર પછી સો વર્ષે ચંદ્રગુપ્ત મગધપતિ થયો છે (ઇ એ. પુ. ૩૨, પૃ ૨૩૧ જુઓ) એટલે કે નંદવંશની અને મૌર્યવંશની આદિ વચ્ચે સો વર્ષનું અંતર છે, અને આ નંદવંશ મગધની ગાદીએ શિશુનાગ વંશ પછી તરત આવ્યો છે વળી જૈન અને બૌદ્ધ પુસ્તકો આધારે જણાયુ છે કે, શિશુનાગવંશી પાંચમો રાજા શ્રેણિક ઉર્ફે બિંબિસાર, મહાવીર અને બુદ્ધદેવ બન્નેનો સમકાલીન હતો વળી ઇ. એં. સન ૧૯૧૪ પૃ. ૧૩૩ કહ્યુ છે કે, રાજા બિંબિસાર બુદ્ધદેવની પહેલા આઠ વર્ષે મરણ પામ્યો છે એટલે કે બિંબિસારની પાછળ ગાદીએ આવનાર તેના પુત્ર અજાતશત્રુના રાજ્યે આઠમા વર્ષે બુદ્ધદેવનું નિર્વાણ થયુ છે. (ઈ એં. પુ ૩૭, પૃ ૩૪૨, કે હિ ઇ. પૃ ૧૫૭: ઇ એં ૧૯૧૪, પૃ ૧૩૨) વળી સાબિત થયુ છે કે અજાતશત્રુના રાજ્યકાળે બીજા વર્ષે મહાવીર નિર્વાણ પામ્યા છે અને મહાવીરનુ નિર્વાણ સર્વાનુમતે ઈ સ પૃ ૫૨૬–૭ ઠરાવાયુ છે [સે બુ ઇ પુ ૨૨માં પ્રો હરમન જેકોબી લખે કે શ્વેતાંબર અને દિગંબર બન્ને ઈ. સ પૂ ૫૨૬માં મહાવીર નિર્વાણ પામ્યા વિષે એકમત છે જુઓ હા જૈં પ્રસ્તા પૃ ૧૪, હેમચંદ્ર પરિશિષ્ટપર્વ પૃ ૩૭.– વિક્રમસંવત પૂર્વે ૪૭૦ વર્ષે નિર્વાણ ૪૭૦+૫૭=૫૨૭, કલ્પસૂત્ર, સ્ટીવન્સન કૃત, પૃ ૮ અને ૪૯૬ જ બો બ્રૅ રો એ સો. પુ ૯ મા ડૉ ભાઉદાજીનો લેખ મેરુતુંગની સ્થવીરાવલી પૃ. ૧૪૯ જ રો એ સો અનુવાદ પુ ૩, પૃ ૩૫૮, લેખક માઈલ્સ ઇ. એ. પુ ૪૩ (સન ૧૯૧૪) પૃ ૧૨૨, લેખક ડૉ. જાલ કાર્વેન્ટીએર ઈ ઈ] આ સર્વ આધારની ગણત્રીએ બિંબિસારનુ મરણ અને અજાતશત્રુનું ગાદીએ આવવુ ઇ. સ પૂ ૫૨૮ ઠરે છે તેમજ બુદ્ધદેવનું નિર્વાણ ઇ સ પૃ ૫૨૦ ઠરે છે.

વળી બૌદ્ધ પુસ્તકોમાં (દીપવંશ III, ૫૬–૬૧ મહાવંશ II, ૨૫૮, અને આગળઃ તથા જ. બો બિ. રી સો પુ ૧, પૃ ૯૭, ટી. ન ૧૦૯ ઈ એ, ૧૯૧૪, પૃ ૩૩) લખેલ છે કે શ્રેણીકનુ રાજ્ય ૫૨ વર્ષ ચાલ્યુ છે, એટલે કે તેના રાજ્યનો આરંભ ૫૨૮–૫૨=૫૮૦ મા થયો હતો [વળી એવુ જણાય છે કે (મહાવંશ IV, ૨, ૩ દિવ્યાવદાન ૩૬ V. ભા પ્રા. રાજવંશ પુ ૨, પૃ ૩૦, ૩૧

ઈ. ઍ. ૧૯૧૪. પૃ. ૧૬૫) અજાતશત્રુનો પૌત્ર રાજા મુંદ, મગધની ગાદીએ બુદ્ધ નિર્વાણ બાદ ૪૦ વર્ષે થયો છે. એટલે તેનો સમય ઈ સ. પૂ. ૪૮૦ થયો. (એ ઈંડિઆ પુ. ૧, પૃ ૨૯૦) તથા] રાજા શ્રેણિક અને તેના ચાર ઉત્તરાધિકારીએ મળીને ૧૦૮ વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે. (એ. ઇ. પુ ૧, પૃ. ૧૯૭ નોટ નં. ૩૬,) એટલે તેની મતલબ એ થઈ કે શિશુનાગવંશનો અંત ૫૮૦–૧૦૮ =ઈ. સ પૂ. ૪૭૨માં આવ્યો હતો

આ પ્રમાણે પૂરવાર થયું કે શિશુનાગવંશનો અંત ઈ. સ. પૂ ૪૭૨માં આવ્યો છે વળી જૈન, બૌદ્ધ અને પૌરાણિક માન્યતા પ્રમાણે નંદવંશ કે જે તેની પાછળ આવ્યો છે તે ૧૦૦ વર્ષ પર્યંત ચાલ્યો છે (ઇ. ઍ. પુ. ૩૨, પૃ ૨૩૧. ઍન્શન્ટ ઈંડિયા પુ. ૧, પૃ ૧૯૫, પુ ૨, પૃ ૩૦૪, ૩૨૫) એટલે નંદવંશનો અંત ઈ. સ પૂ ૩૭૨માં આવ્યો કહી શકાશે અને તે જ વર્ષે એટલે ૩૭૨માં ચંદ્રગુપ્ત મગધપતિ થયો ગણાશે

(૨) સિંહાલિઝ ક્રોનિકલના કથન પ્રમાણે બૌદ્ધ-સંવત ૧૬૨માં (ઈ એ પુ, ૩૭, પૃ. ૩૪૫) ચંદ્રગુપ્ત રાજા થયો છે. આ પુસ્તકો ૫૪૩થી બુદ્ધસંવત ગણાતા હોવાથી ૩૮૧મા ચંદ્રગુપ્ત પ્રથમ નાનકડા સંસ્થાનનો રાજા થયો અને તે સમયથી મૌર્યવંશની સ્થાપના થઇ ગણાય. તે બાદ નવ વર્ષે તેણે નંદને હરાવીને મગધની ગાદી ઈ સ. પૂ ૩૭૨મા હસ્તગત કરી છે

(૩) જનરલ કનિંગહામના કથનાનુસાર બુદ્ધસંવત ૧૬૨=ઈ. સ પૂ. ૩૮૨ માં ચંદ્રગુપ્ત રાજા થયો છે (જુઓ ઇ મે ઇં. પ્રસ્તાવના પૃ ૪)

(૪) જૈન સાહિત્યાનુસાર (પરિશિષ્ટપર્વ, સર્ગ ૮, પૃ ૩૩૯ ઍન્શ ઈંડિયા, પુ ૧, પૃ ૨૦૦, કે હિ. ઈ પૃ ૧૫૬ ઈ દિ કવો પુ. ૫, ૧૯૨૯ સપ્ટે. પૃ. ૪૦૦) ચંદ્રગુપ્તે નંદવંશનો અંત મહાવીર સંવતના ૧૫૫મા વર્ષે કર્યો છે. એટલે કે ૫૨૭–૧૫૫=ઈ. સ પૂ. ૩૭૨મા એટલે કે ૩૭૨માં તે મગધપતિ બન્યો હતો

(૫) જ. ઓ. બિ રી. સો પુ. ૧. પૃ ૧૦૪. ટી. ૧૩૭-શ્વેતામ્બર જૈનોના મત પ્રમાણે (હર્મન જેકોબીનું પરિશિષ્ટ, પ્રસ્તા. પૃ. ૯૫) ચંદ્રગુપ્તના મગધપતિ થવા અને આર્યસુહસ્તિજીના ગણનાયક થવા વચ્ચે ૧૦૯–૧૧૦ વર્ષ ગણાય છે. આ સુહસ્તિજી જે સંપ્રતિ રાજાના ગુરૂ હતા તેમનું પટધરપણ મ સં. ૨૬૫માં ગણે છે તે હિસાબે ૨૬૫–૧૧૦=મ સં ૧૫૫=ઈ. સ. પૂ ૩૭૨મા ચંદ્રગુપ્તનું મગધપતિ થવું આવશે.

વળી બૌદ્ધગ્રંથો (જુઓ ઇં. કો. ઇ પ્ર પૃ ૨૨ દીપવંશ, મહાવંશ અને બુદ્ધઘોષકૃત સમંતપ્રસાદિકામા ચંદ્રગુપ્તના ૨૪, બિંદુસારના ૨૮–અશોક પૃ. ૨૦૬, ટી ૧) ચંદ્રગુપ્તના ૨૪ અને જૈનગ્રંથો તેના ૧૪ વર્ષ ગણાવે છે આ નવેક વર્ષનો તફાવત મહેજે સમજી શકાય તેવો છે, કેમકે, બૌદ્ધ અને પૌરાણિક ગ્રંથો પ્રમાણે ચંદ્રગુપ્તનું ગાદીનશીન થવુ, ઈ. સ પૂ ૩૮૧મા, જો કે ગણાયુ છે, પરન્તુ બુદ્ધસંવતની ગણના બે રીતે કરાતી દેખાય છે. ઉત્તરહિંદમાં બુદ્ધના નિર્વાણ (ઈ. સ. પૂ. ૫૪૩)ના સમયથી ગણના કરાય છે એટલે ૫૪૩ની ગણત્રીએ અને ચંદ્રગુપ્તનું રાજ્ય ૨૪ વર્ષ ચાલ્યું છે. તે હિસાબે ઈ. સ. પૂ. ૩૮૧માં તેનું ગાદીએ બેસવું, અને ૩૫૮માં તેના રાજ્યનો અંત ગણાશે જ્યારે જૈન ગણનાથી ઈ. સ. પૂ. ૩૭૨મા તેનું મગધ સમ્રાટ થવુ માન્યુ છે ને ચૌદ વર્ષ તેનુ રાજ્ય ગણી ઈ. સ. પૂ. ૩૫૮માં અંત ગણે છે, બન્નેમાં રાજ્યનો અંત ૩૫૮માં ગણાયો છે પરંતુ ગાદીએ બેસવાની સાલ એકમાં (બૌદ્ધમાં) જ્યારથી તે નાના રાજ્યનો સ્વામી થયો ત્યારથી ગણી છે અને બીજાએ (જૈનમાં) જ્યારથી તે મગધ સમ્રાટ થયો ત્યારથી લેખી છે.

આ બધી હકીકતથી સાબિત થયુ કહેવાશે કે, મૌર્યવંશની સ્થાપના ઇ સ. પૂ ૩૮૧માં જ્યારથી ચંદ્રગુપ્તે રાજ્ય કરવા માંડયુ ત્યારથી ગણાશે. પરન્તુ તે મગધનો સમ્રાટ નવ વર્ષ બાદ ૩૭૨મા થયો હતો (નંદવંશનો નાશ કરીને) અને તેના રાજ્યનો અંત ૩૫૮મા આવ્યો હતો; બીજી બાજુ અલેકઝાંડર તો ઈ. સ. પૂ ૩૨૭માં આવ્યો હતો, એટલે એના

સમય વચ્ચે લગભગ ૩૦ વર્ષનું અંતર પડી જાય છે. જેથી સાબિત થઈ ગયું કહેવાશે કે ગ્રીક ઇતિહાસકારનો સેંડ્રેકોટસ તે મગધસમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત નથી જ.

(આ) આપણા આ અનુમાનને અન્ય પુરાવાથી પણ સાબિત કરી શકાય તેમ છે.

(૧) અલેક્ઝાંડરનું મરણ ઈ સ પૂ ૩૨૩માં નીપજ્યું છે તે નિસંતાન હોવાથી તેની ગાદીએ તેનો સરદાર સેલ્યુકસ નિકેટોર આવ્યો છે તેણે ૧૮ વર્ષમાં લગભગ બારેક વખત હિંદ ઉપર નિષ્ફળ હુમલાઓ કર્યા હતા અને છેવટે ઇ સ પૂ. ૩૦૪માં તેને સેંડ્રેકોટસ સાથે સંધી કરવાની ફરજ પડી હતી. આ સમયે સેંડ્રેકોટસના રાજ્યનું ૨૬મું વર્ષ ચાલતું હતું (અ. હિ ઇ ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ ૧૧૯, ૧૯૬–૭, ૪૨૧ અને ૪૭૨; પ્રો. રુસ્ટઝનું ઇ. કો ઇં પુ ૧ પ્રસ્તા પૃ ૩૫) આ સંધીની એક શરત પ્રમાણે સેલ્યુકસને પોતાની પુત્રીને સેંડ્રેકોટસ વેરે પરણાવવી પડી હતી એક બાજુ કહેવું કે ચંદ્રગુપ્તનું (જેમને તેમણે સેંડ્રેકોટસ ગણાવ્યો છે તેનું) રાજ્ય ૨૪ વર્ષ ચાલ્યું છે ને બીજી બાજુ કહેવું કે તે સેંડ્રેકોટસના ૨૬મા વરસે સેલ્યુકસે પોતાની પુત્રી પરણાવી હતી. શું આ કથન અસંભવ નથી લાગતું?

(૨) સેંડ્રેકોટસના દરબારે મેગેસ્થેનીઝને એલચી તરીકે સેલ્યુકસે મોકલ્યો હતો હવે જો સેંડ્રેકોટસને ચંદ્રગુપ્ત લઈએ તો ચંદ્રગુપ્તનો અમાત્ય પ ચાણક્ય અને મેગેસ્થેનીઝ બન્ને સમકાલીન ઠર્યા. આ બંને મહાપુરુષોએ તે વખતની રાજકીય અને સામાજિક પરિસ્થિતિનું પોતપોતાના પુસ્તકોમાં (એકે અર્થશાસ્ત્રમાં અને બીજાએ પોતાની ડાયરીમાં) વર્ણન કર્યું છે. સ્વાભાવિક છે કે તે વર્ણનો એકબીજાને મળતા આવવા જોઈએ પરન્તુ એન્શ ઇંડિયા પુ ૨. પૃ. ૪૦૨થી ૪૦૪માં જણાવ્યા પ્રમાણે અનેક બાબતમાં તે ભિન્ન પડી જાય છે.

(૩) વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ ગ્રન્થોમાં ચંદ્રગુપ્તનું વૃત્તાંત મળે છે, છતાં એકેમાં અલેક્ઝાંડરના નામનો નિર્દેશ થયેલ દેખાતો પણ નથી

(૪) ગ્રીક ઇતિહાસકારોએ, સેંડ્રેકોટસની ગાદીએ આવનારને અમિત્રઘાત કહ્યો છે (પ્રો. રુસ્ટઝનું ઇ. કો. ઇં. પુ ૧ પ્ર પૃ ૩૧ : બિલ્સાટોપ્સ પૃ ૯૨). જ્યારે જૈન ગ્રંથકારોએ (એ. ઇંડિયા. પુ. ૨. પૃ ૨૫૭) આ બિરુદ સંપ્રતિ ઉર્ફે પ્રિયદર્શિનનું ગણાવ્યું છે. અને ચંદ્રગુપ્તની ગાદીએ આવનાર બિંદુસારને તો અમિત્રકેતુ કહ્યો છે.

આ બધી (૫+૪=૯) ચર્ચાનો સાર એ થયો કે ચંદ્રગુપ્તનો સમય ઈ. સ. પૂ ૩૮૧થી ૩૫૮ છે એટલે અલેક્ઝાંડર ઈ. સ પૂ ૩૨૭માં આવ્યો ત્યારે તો તે ક્યારનો મરી ગયો હતો પરંતુ તેના સમકાલિન તરીકે જેને સેંડ્રેકોટસ લેખવ્યો છે, તે તો ચંદ્રગુપ્તનો કોઈ વારસદાર જ હોવો જોઈએ પછી તે તેનો પુત્ર કે પૌત્ર હતો તે તપાસવું રહે છે ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યનો અંત ઈ. સ પૂ. ૩૫૮માં આવ્યો હતો તે પછી તેનો પુત્ર બિંદુસાર આવ્યો તેનું રાજ્ય ૨૮ વર્ષ (વાયુપુરાણના મતે ૨૫ વર્ષ) છે એટલે ઇ. સ. પૂ ૩૩૦મા તેના રાજ્યનો અંત ગણાય. તે બાદ અશોક થયો છે તેનું રાજ્ય ૪૧ વર્ષ એટલે ૩૩૦થી ૨૮૯ સુધી ચાલ્યું છે, એટલે સાબિત થયું કહેવાશે કે અલેક્ઝાંડરે જ્યારે ૩૨૭માં હિંદ ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે અશોક જ મગધ સમ્રાટ હતો અને તેને જ ગ્રીક ઇતિહાસકારોના સેંડ્રેકોટસ તરીકે ઓળખવો રહેશે.

અશોક અને પ્રિયદર્શિન બન્ને જુદી જ વ્યક્તિઓ છે.

પ્રથમનો મુદ્દો—મૌર્યવંશની સ્થાપના ચંદ્રગુપ્તે ૩૮૨ ઈ સ પૂ કરી હતી અલેક્ઝાંડર ૩૨૭મા જ્યારે હિન્દમાં આવ્યો ત્યારે ચંદ્રગુપ્ત તો ક્યારનો મરી પણ ગયો હતો અને ૩૨૭મા મગધસમ્રાટ અશોકનું રાજ્ય તપતું હોવાથી તેને જ સેંડ્રેકોટસ કહી શકાય આ હકીકત ઉપરમાં સાબિત કરી દેવાઇ છે. તેવડી જ મોટી બીજી ગલતી અત્યાર સુધી થયેલી જે ચાલી આવે છે—કે અશોક અને પ્રિયદર્શિન એક છે તેને સુધારવાનું કામ હવે આરંભીશું સેંડ્રેકોટસને ચંદ્રગુપ્ત માની લેવાથી ભારતીય ઇતિહાસમાં જે ગોટાળો વળાઈ ગયો છે તેના કરતા, અશોકને પ્રિયદર્શિન ઠરાવવાથી તો અનેકગણો વિશેષ–કહો કે ઘોર

ગૂંચવાડા-ગોટાળો ઉભો થવા પામ્યો છે, કેમકે પ્રિયદર્શિનની કૃતિઓ-શિલાલેખો, સ્તંભલેખો, રાક્ષસી કદની મૂર્તિઓ ઇ. ઇ.ને-અશોકની ઠરાવવાથી, તેના ધર્મની એટલે બૌદ્ધધર્મની લેખવી પડી છે. જ્યારે પ્રિયદર્શિન પોતે જૈનધર્મી હોવાથી તે સર્વ કૃતિઓ તેના જ ધર્મના પ્રતિકરૂપ ગણાય તેમા બૌદ્ધધર્મને લાગતુ વળગતુ ન કહેવાય છતાં પ્રિયદર્શિનના શિલાલેખો અને સ્તંભલેખોમા નિર્દિષ્ટ કરેલી વાણીને, પોતાની પૂર્વબદ્ધ થયેલ માન્યતાને બંધબેસતી કરવાને તેમાના અનેક શબ્દો તથા અર્થને મનફાવતી રીતે મરડવા પડયા છે અને સ્વાભાવિક છે કે, તેમ કરવા જતા અનેક બિનપાયાદાર વસ્તુઓનો આશ્રય તેમને લેવો પડયો છે આ પ્રમાણે નકારાત્મક પૂરાવાથી જેમ અશોક ને પ્રિયદર્શિન ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિ તરીકે પૂરવાર કરી શકાય છે તેમ સીધા પૂરાવાથી પણ તે સાબિત કરી શકાય છે. કે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિન પોતે જૈન હતો એટલે તેની કૃતિઓ જૈન ધર્મના પ્રભાવસૂચક અને સ્મૃતિ દર્શક સ્મારક ચિહ્નો છે. અને તેમ પૂરવાર થયુ એટલે સ્વય, આખાયે ઇતિહાસને પલટો આપવો પડશે જ. આ વસ્તુસ્થિતિ નિશ્ચયપૂર્વક સાબિત કરવા માટે, ઇતિહાસસર્જનના પાચ સાધનોમાથી અતૂટ એવા સમયદર્શક આકડાઓની મદદ જ આપણે લઈશું સાથેસાથે અન્ય પૂરાવાની પણ અવગણના કરીશું નહીં જ.

પ્રિયદર્શિન અને અશોક એક જ વ્યક્તિ છે એમ માનવાને તેમણે બે મુખ્ય સિદ્ધાત ઉપર વજન મૂકયુ છે એક સેન્ડ્રેકોટસને ચદ્રગુપ્ત ગણાવ્યો છે ને બીજો, શિલાલેખોની હકીકતોને અશોકના જીવન વૃત્તાત સાથે મળતી આવતી ગણાવી છે. પહેલો સિદ્ધાત કેવો ખોટો છે તે પૂરવાર થઈ ગયુ છે અત્ર બીજા સિદ્ધાંત આશ્રયીને આપણે ચર્ચા કરવી રહે છે. સમ્રાટ અશોક બૌદ્ધધર્મી હતો એટલે તેના જીવન ઉપર પ્રકાશ પાડવા, બૌદ્ધ સાહિત્યમા વર્ણવેલ બનાવોનો સમય, બુદ્ધદેવનાં નિર્દિષ્ટ થયેલ હોવાથી બુદ્ધસવતનો સમય પ્રથમ નક્કી કરી લેવો પડશે.

બુદ્ધ ભગવાનના જીવનના મુખ્ય બનાવો, અંજન સંવતની જે સાલોમા બન્યા હતા તેનુ વર્ણન સિહાલીઝ ક્રોનીકલ્સમાં નીચે પ્રમાણે આપ્યુ છે (ઇ એ. પુ. ૩૨, પૃ. ૨૨૮):–

		તેમની ઉંમર
બુદ્ધનો જન્મ–૬૮	(અજન સંવત)મા...	૦
,, સસારત્યાગ ૯૭	(સદર)માં...	૨૯
,, ઉપદેશનો આરભ ૧૦૩	(સદર)માં...	૩૫
,, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ (નિર્વાણ) ૧૭૭*	(સદર)માં...	૫૯
,, મરણ (પરિનિર્વાણ) ૧૪૮	(સદર)મા...	૮૦

(ઉપરની હકીકતને કે હિ ઇ. પૃ. ૧૫૬–૭: ઇ. એં. પુ ૩૭, પૃ ૩૪૨: તથા. ઇ. એં ૧૯૧૪ પૃ. ૧૩૨થી સમર્થન મળી રહે છે). વળી આપણે પૃ. ૨૯૭ જણાવી ગયા છીએ કે રાજા અજાતશત્રુના રાજ્યે બીજા વર્ષે મહાવીર ઈ. સ પૂ પ૨૭મા અને આઠમા વર્ષે બુદ્ધદેવ મરણ પામ્યા હતા આ ઉપરથી સમજાશે કે તે બન્ને મહાત્માઓના મરણ વચ્ચે ૭ વર્ષ જેટલુ અંતર છે એટલે બુદ્ધદેવનુ મરણ ઈ. સ. પૂ પ૨૦મા લેખાશે. જેથી બુદ્ધદેવના જીવન બનાવોને આપણે ઈ સ પૂ ના આંકમાં ફેરવીએ તો નીચે પ્રમાણે લેખાશે.

	ઇ સ. પૂ	ઉમર	
(૧) બુદ્ધદેવનો જન્મ	૬૦૦	૦	જુઓ એન્શન્ટ ઇંડિયા પુ. ૨, પૃ. ૮
(૨) તેમનો સંસારત્યાગ	પ૭૧	૨૯	
(૩) ,, પ્રથમ ઉપદેશ	૫૬૫	૩૫	
(૪) તેમને જ્ઞાનપ્રાપ્તી (નિર્વાણ)	૫૪૨–૩	૫૭	પ્રાચીન ભારતવર્ષ પુ ૨, પૃ. ૮
(૫) તેમનું મરણ (પરિનિર્વાણ)	પ૨૦	૮૦	

[નોંધ—ઉત્તરહિંદમા બુદ્ધસવતની ગણના તેમના પરિનિર્વાણ–મરણથી જ એટલે પ૨૦ની સાલથી અને દક્ષિણ હિંદમા તેમના જ્ઞાનપ્રાપ્તિના–નિર્વાણના સમયથી એટલે ૫૪૧ની સાલથી ગણાય છે. એટલે બે ગણના વચ્ચે ૨૧ વર્ષનું અંતર રખાય છે. ઉપરમાં

* ૧૭૫ હોવા સંભવ છે, પ્રુફની ભૂલ થઇ લાગે છે.

તે સમયે તેમની ઉંમર ૫૭ની લખવી રહેશે.

જ્ઞાનપ્રાપ્તિ સમયે તેમની ઉમર ૫૯ વર્ષની લખી છે પરન્તુ ૫૭ હોવાનુ વધારે સંભવિત છે (જુઓ ટીકા*) એટલે ૨૧ વર્ષના અંતરના સ્થાને ૨૩ વર્ષ ગણાશે તથા તેમનો સમય ૫૪૩ ગણવો પડશે]

બુદ્ધસંવતની તારીખો આ પ્રમાણે નક્કી થઈ ગઇ હવે અશોકના રાજ્યકાળની તારીખ ગોઠવીએ

(૧) સિંહાલીઝ ક્રોનીકલ જણાવે છે કે, બુદ્ધ નિર્વાણ પછી ૨૧૮ વર્ષે અશોકનો રાજ્યાભિષેક થયો હતો (દીપવંશ VI, ૧ ઇ. એ પુ ૩૨ પૃ ૨૬૬: ઇ એ. પુ. ૩૭, પૃ ૩૪૫ અશોક (સ્મીથ) પૃ. ૨૦૯, જ. રો. એ સો ૧૯૩૨, પૃ ૨૮૫) વિશેષમા કહે છે કે, બુદ્ધનિર્વાણ પછી ૨૧૪ વર્ષે પોતાના પિતા બિંદુસારની ગાદીએ અશોક બેઠો તે પછી ચાર વર્ષે એટલે ૨૧૮ વર્ષે તેનો રાજ્યાભિષેક થયો હતો. સિંહાલીઓની ગણત્રી દક્ષિણ હિન્દની પદ્ધતિએ હોવાથી ૫૪૩–૨૧૮=૩૨૫-૬ ઈ સ પૂ. મા અશોકનો રાજ્યાભિષેક થયો કહેવાય, અને તેનું ગાદીએ બેસવુ તથા બિન્દુસારનું મરણ ઈ સ પૂ ૩૩૦મા મરણ થયુ ગણાય

(૨) ચિનાઇ ગ્રંથના 'સુદર્શન વિભાસ' નામે અનુવાદમા જણાવાયુ છે કે, (ઈ. એ. પુ ૩૭, પૃ ૩૪૯) અશોક બુ સં ૨૧૮મા થઈ ગયો છે. ચિન, બર્મા તથા સિંહલદ્વીપમા એક જ પદ્ધતિએ કામ લેવાતું હોવાથી તેમના હિસાબે પણ અશોકનો સમય ૩૨૫-૬ આવી રહેશે

(૩) ડો. ફ્લીટ પણ અશોકના રાજ્યાભિષેકની મિતિ ઉપર પ્રમાણે જ આપે છે (ઇ. એ. પુ ૩૭, પૃ. ૩૫૦)

(૪) જનરલ કનિંગહામ પોતાના ઇ કો ઈ પ્ર. પૃ. ૯મા લખે છે કે બુ સ ૨૧૫થી ૨૫૬ એટલે ઈ સ પૂ ૩૨૯ થી ૨૮૮=૪૧ વર્ષ પર્યંત, (૪ વર્ષ રાજા તરીકેના + ૨૪ સમ્રાટના + ૧૩ રીજંટના મળી ૪૧ વર્ષ) અશોકનુ રાજ્ય ચાલ્યુ છે

(૫) સિલોન અને બર્માના બૌદ્ધ સાહિત્યગ્રંથોમા છેલ્લા બુદ્ધ શાકયમુનિનુ નિર્વાણ ઈ. સ પૂ ૫૪૪મા નોધાયુ છે. તે બાદ ૨૧૮ વર્ષે અશોકના રાજ્યાભિષેકની વિધિ થઇ છે તેના પિતાનુ મરણ નિર્વાણ પછી ૨૧૪ વર્ષે થયુ છે અને તે બાદ ચાર વરસે જ્યારે તેણે પોતાના ભાઇઓને શાંત કરી લીધા ત્યારે તેનો રાજ્યાભિષેક કરાયો છે (એં. ઇગઝ-કનિંગહામકૃત-પૃ ૩૪–૩૬) એટલે અશોકનો પિતા બિંદુસાર ૫૪૪–૨૧૪–૩૩૦ ઇ સ પૂ મા મરણ પામ્યો અને તે બાદ ચાર વર્ષે ૩૨૬ મા અશોકનો રાજ્યાભિષેક થયો ગણાય.

(૬) સંશોધન ખાતાના આસિસ્ટન્ટ ડિરેક્ટર જનરલ મિ પી સી મુકરજી વિશેષ અભ્યાસના પરિણામે એવા સાર ઉપર આવ્યા છે કે (ઈ. એ. પુ ૩૨, પૃ ૨૩૨) ઈ. સ પૂ ૩૨૯ અને ૩૨૫ વચ્ચે અશોક ગાદીએ બેઠો હતો

(૭) ઇ એ પુ ૩૨, પૃ ૩૪૨ જણાવ્યુ છે કે, શ્રેણિક–બિંબિસારના રાજ્યાભિષેક અને અશોકના રાજ્યના અંત વચ્ચે ૩૧૧ વર્ષનુ અતર છે કહેવાની મતલબ એ છે કે અશોકનુ રાજ્ય ૫૮૦–૩૧૧=૨૬૯ -૭૦ ઈ સ પૂ મા ખતમ થયુ હતુ [ખરી રીતે આ સાલમા તો અશોકનુ મરણ થયુ છે જ્યારે તેણે પોતાના પૌત્રને ઈ સ પૂ ૨૮૯ મા ગાદી સોપી નિવૃત્તિ લીધી હતી]

(૮) પ્રો હુલ્ટઝના મતવ્ય પ્રમાણે ઈ. કો. ઇ. (કો એ ઇ પુ. ૧ પૃ ૮૫) સેલ્યુકસે પોતાની પુત્રી ઈ સ પૂ ૩૦૪ મા સેંડ્રેકોટસને પરણાવી હતી સેંડ્રેકોટસ ૩૩૦ મા ગાદીએ બેઠો હતો. આપણે પૂરવાર કરી બતાવ્યુ છે કે ૩૩૦ મા ચન્દ્રગુપ્ત નહીં પણ અશોક ગાદીએ આવ્યો છે એટલે સિદ્ધ થાય છે કે, અશોકજ પોતાના રાજ્યના ૩૩૦–૩૦૪=૨૬મા વર્ષે સેલ્યુકસની પુત્રીને પરણ્યો હતો (નીચે નં ૯ જુઓ)

(૯) અ હિ ઇ ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ ૧૧૯, મિ. સ્મિથ લખે છે કે, પોતાના રાજ્યે ૨૬ મા વર્ષે તે યવનરાજની પુત્રીને પરણ્યો હતો [આ યવનપુત્રી તે જ સેલ્યુકસની કુંવરી જાણવી]

સર્વનો સાર એ થયો કેઃ–

(અ) અશોકનુ ગાદીએ બેસવુ ઇ. સ. પૂ ૩૩૦
(આ) તેનો રાજ્યાભિષેક ,, ૩૨૬

(અ) તેનો રાજ્યકાળ ૪૧ વર્ષનો: રાજ્યનો અંત ૨૮૯

(બ) તેનું મરણ ૮૨ વર્ષની ઉમરે, ૨૭૦

(ક) તેનો જન્મ (૨૭૦+૮૨) ૩૫૨

[અ. હિ. ઈ. ની ચોથી આવૃત્તિમા મિ બરજેસ જણાવે છે કે, અશોકે પોતાના જીવનનાં અંતિમ ૧૯ વર્ષો (૨૮૯ થી ૨૭૦) નિવૃત્ત અવસ્થામાં અને આત્મધ્યાનમા ગાળ્યાં હતા] ઉપરના બનાવોને અનુક્રમવાર ગોઠવીએ તો—

ઈ. સ પૂ. તેની ઉમર

(૧) અશોકનો જન્મ ૩૫૨ ૦

(૨) પ્રાંતિક સૂબાપદે ૩૩૦ સુધી ૨૨

(૩) ગાદીપતિ ૩૩૦ થી ૩૨૬ (૪ વર્ષ સુધી) ૨૬

(૪) સમ્રાટપદે ૩૨૬ થી ૩૦૨ (૨૪ વર્ષ) ૫૦

(૫) રીજન્ટ તરીકે ૩૦૨ થી ૨૮૯ (૧૩ વર્ષ) ૬૩

(૬) નિવૃત્તિમા ૨૮૯ થી ૨૭૦ (૧૯ વર્ષ) ૮૨

(૭) મરણ ૨૭૦ ૮૨

હવે પ્રિયદર્શિનના ખડક લેખ ન ૧૩ માં જે પાચ પરદેશી રાજાઓના નામ તેણે આપ્યા છે તેના સમકાલીન તરીકે અશોક હોઈ શકે કે કેમ તે આપણે તપાસી શકીશુ (ઓ હુલ્ટઝ ઇ કો ઈ. પુ ૧) યાદ રાખવાનુ છે કે, તેમણે અશોક અને પ્રિયદર્શિનને એક જ વ્યક્તિ લેખી છે. તેમા આપેલ પાચ રાજાઓનાં નામો—(૧) એન્ટિઓક, સિરિયાનો રાજા (એન્ટિ-ઓકસ પહેલો, ધી સોટર) ઇ સ પૂ ૨૮૦-૨૬૨

(૨) તુરમય, ઇજીપ્તનો રાજા (ટોલેમી ૨ જો, ફીલાડેલફસ) ઈ. સ. પૂ ૨૮૫-૨૪૭ સુધી

(૩) મક—સિરિયાનો મેગસ, ઈ. સ. પૂ ૩૦૦-૨૫૦

(૪) એંટિકિની—મેસિડોનીયાનો એન્ટીગોન્સ ગોટસ; ઈ. સ પૂ ૨૭૬-૨૩૯

(૫) અલિકસુંદર—એપાઇરસનો એલેક્ઝાંડર ઈ. સ. પૂ ૨૭૨-૨૫૫

હવે જો આ પાચે યવનપતિના સમય સાથે અશોકના સમયને સરખાવીશુ તો તેમાના ચાર તો (૧, ૨, ૪ અને ૫) અશોકે નિવૃત્તિ લીધી તે પછી કેટલાયે વરસે ગાદીએ આવ્યા છે. પરતુ નં. ૨ ને થોડાક વર્ષપર્યંત અશોકના સમકાલીન તરીકે રહ્યાનું કહી શકાશે એટલે સ્પષ્ટપણે સિદ્ધ થયું કહેવાશે કે તેઓ અશોકના સમસમયી નહોતા જ. તેમજ ખડકલેખનો કર્તા પણ અશોક નથી જ; પરંતુ તેની ગાદીએ આવનાર અન્ય રાજા હોવો જોઈએ. તે નામ પ્રિય-દર્શિન છે એમ ખુદ શિલાલેખોમાં જ જણાવેલુ છે. એટલે અશોક પછી ગાદીએ આવનાર તરીકે પ્રિયદર્શિન પણ સિદ્ધ થઈ ગયો તેમજ અશોક અને પ્રિયદર્શિન બંને ભિન્ન છે એમ પણ સિદ્ધ થઈ ગયું કહેવાશે.

અન્ય લેખોથી પણ તે જ હકીકત સાબિત કરી શકાય છે. જેમકે સહસ્રામના લેખમાં ૨૫૬નો આંક લખાયલ છે વિદ્વાનોએ તેનો અર્થ એમ કર્યો છે કે, અશોકે ૨૫૬ રાત્રી સુધી પૂજા ભક્તિ કરી હતી, પરતુ તેમા જે 'વિયુથ' શબ્દ લખ્યો છે તેનો અર્થ "સદ્‌ગત પામેલ, નિર્વાણ થયેલ આત્મા" એવો થાય છે. તેનો અર્થ પ્રથમ તો વિદ્વાનોએ 'સદ્‌ગત આત્મા પછી ૨૫૬ વર્ષે' એમજ કર્યો હતો અને અશોક તથા પ્રિયદર્શિન એક જ છે એ માન્યતાને આધારે તે આંકને બુદ્ધસંવત ૨૫૬મુ વર્ષ ઠરાવ્યુ હતું કેમકે અશોક બૌદ્ધધર્મ પાળતો હતો. હવે જો તેને બુ. સ ૫૨૦ની ગણતરીએ લેખીએ તો ૫૨૦-૨૫૬=૨૬૪ આવશે, જ્યારે અશોકને મરણ પામ્યાને પણ ૭ વર્ષ થઇ ગયાં હતાં અને ૫૪૩ની ગણતરી લઈએ તો ૫૪૩-૨૫૬=૨૮૭ આવશે કે જ્યારે અશોકે ક્યારની નિવૃત્તિ પણ લઈ લીધી હતી. આ પ્રમાણે બેમાથી એકે રીતે ૨૫૬નો આંક બુદ્ધસંવત સાથે બેસતો ન થયો એટલે વિદ્વાનો પાછા મુંઝવણમાં પડયા ને તેમણે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ૨૫૬ રાત્રીપૂજા—ભક્તિમાં ગાળી હતી એવો નવો અર્થ બેસારી દીધો. પરંતુ ખરી હકીકત એ છે કે આ સર્વ લેખો કોતરાવનાર રાજા પ્રિયદર્શિન છે. તે જૈનધર્મી હતો એટલે તે મહાવીરનાસંવતને માનતો હતો તથા સહસ્રામ ગામે લેખમા ૨૫૬ની સાલ લખવાનો મુદ્દો એ હતો કે, તે સ્થાને સમ્રાટ અશોક મ. સ. ૨૫૬મા મરણ પામ્યો હતો, એમ પ્રિયદર્શિને જાહેર કર્યુ છે. એટલે સિદ્ધ થાય

છે કે, અશોક અને પ્રિયદર્શિન ભિન્ન હતા, તેમજ પ્રિયદર્શિન જૈન મતાનુયાયી હતો.

સિદ્ધાપુર, બ્રહ્મગિરિ, રૂપનાથ ઈ. ઈ ના અન્ય લેખોમાંથી પણ તે જ હકીકતને સમર્થન મળી આવતું રહે છે. તેમાં સ્પષ્ટરીતે દર્શાવાયું છે કે, પ્રિયદર્શિને પોતાની ૩૨મા વર્ષની ઉમર હતી ત્યારે તે ઉભા કરાવ્યા છે. આપણે જાણીએ છીએ કે તેનો જન્મ ઈ. સ. પૂ. ૩૦૩-૪માં થયો હતો (એન્શન્ટ ઇન્ડિયા પુ. ૨, પૃ. ૨૫૬ અને આગળ) તે ગણત્રીએ તેનું ૩૨મું વર્ષ ઈ. સ. પૂ. ૨૭૦-૧ આવશે તેને મહાવીર સંવતમા ફેરવી નાખતા આંકડે ૨૫૬ની સાલ આવી રહેશે, જે આંક સહસ્રામના લેખમા પણ જણાવેલ છે. આથી બે વાતની સાબિતી મળી રહી (૧) પ્રિયદર્શિન જૈનધર્મી હતો તે તેણે જ સર્વ ખડકલેખો તૈયાર કરાવ્યા છે, નહીં કે સમ્રાટ અશોકે (૨) તથા પ્રિયદર્શિન અને અશોક બન્ને જુદી જ વ્યક્તિઓ છે.

અન્ય દેશોનો ઇતિહાસ પણ સરખાવી જોઈએ. મહાવંશ અને બીજા બૌદ્ધગ્રંથો આધારે નીચે પ્રમાણે સિંહલદ્વીપના રાજાઓની વંશાવળી (ઇ. એ ૧૯૧૪, પૃ ૧૬૯ ટી. ૬૨ કે હિ ઈ. તથા મહાવંશ VII, ૫૧) ગોઠવાય છે

	ઈ. સ. પૂ	ઈ. સ. પૂ	વર્ષ
(૧) વિજય	૫૨૦	૪૮૨	૩૮
(૨) ગાળો (ઇન્ટરેગનમ)	૪૮૨	૪૮૧	૧
(૩) પાંડુવાસ	૪૮૧	૪૫૧	૩૦
(૪) અભય	૪૫૧	૪૩૧	૨૦
(૫) પકુંડક (લૂંટારો)	૪૩૧	૩૬૮	૬૪
(૬) સુમાટીવ	૩૬૮	૩૦૯	૫૯
(૭) ગાળો (ઇન્ટરેગનમ)	૩૦૯	૩૦૩	૬
(૮) તિસ્સા	૩૦૩	૨૬૩	૪૦
(૯) ઉત્તિય	૨૬૩	૨૫૩	૧૦

ઉપરની સાલવારી સાથે, મગધપતિની વંશાવળીઓ સરખાવતા, બધો મેળ પણ મળી રહે છે, જેમકે (અ) અજાતશત્રુના રાજ્યે ૮મા વર્ષે (૫૨૮-૮) ૫૨૦ મા વિજય ગાદીએ બેઠો અને ઉદયનરાજ્યે ૧૪મા વર્ષે (૪૯૬-૧૪) ૪૮૨મા તે મરણ પામ્યો (આ) નાગદશક રાજ્યે ૨૬મા વર્ષે (૪૭૨-૨૬) ૪૫૧ માં પાંડુવાસનું મરણ થયું. (ઇ) ચંદ્રગુપ્તના ૧૪મા વર્ષે (૩૮૨-૧૪) ૩૬૮મા પકુંડક મરણ પામ્યો (ઈ) અશોકના રાજ્યાભિષેક બાદ ૧૭મા વર્ષે (૩૨૬-૧૭) ૩૦૯ માં સુટાશિવ મરણ પામ્યો. (ઉ) અને પ્રિયદર્શિનના રાજ્યે (જેને વિદ્વાનોએ અશોક ગણાવ્યો છે) ૨૬મા વર્ષે (૨૯૦-૨૬) ૨૬૪મા તિસ્સાનું મરણ થયુ હતું. [ધ્યાનમા રાખવાનુ કે, તિસ્સા નામે બે પુરુષો થયા છે. એક, અશોકનો ભાઈ તિસ્સા (અમને ખ્યાલ છે ત્યાસુધી તેનું નામ તિસ્સા નહીં પણ તિષ્ય હતુ જુઓ આ ભારતવર્ષ પુ ૨, પૃ ૨૬૧, ટી નં ૬૩) અને બીજો સિંહલપતિ તિસ્સા આ બન્ને નામની સામ્યતાને લીધે વિદ્વાનોએ બન્નેને તિસ્સા નામથી સંબોધ્યા છે તે બન્નેના મરણ અશોકના રાજ્યે થયાનુ મનાવ્યુ છે. તેમાનો અશોકનો ભાઈ તો અશોકના રાજ્યે ૮મા વર્ષે (૩૧૮મા) મરણ પામ્યો છે પણ સિંહલપતિ રાજા તિસ્સા તો પ્રિયદર્શિનના રાજ્યે ૨૬મા વર્ષે (૨૯૦-૨૬) ૨૬૩-૪ મરણ પામેલ છે છતાં, અશોક અને પ્રિયદર્શિનને એક માનતા હોવાથી તેમણે સિંહલપતિને પણ અશોકના રાજ્યે મરણ પામ્યાનું જણાવ્યુ છે જ્યારે ખરી હકીકત એમ છે કે સિંહલપતિ સુટાશીવ મરણ પામ્યો છે, (પુ ૨, પૃ. ૨૬૪, ટી નં ૭૧) ત્યારે અશોકનું રાજ્ય (રાજ્યાભિષેક બાદ) ૧૭ વર્ષ તો ચાલી પણ ગયુ હતુ અને બાકી ૨૦ વર્ષ જ રહ્યા હતા તથા અશોકના મરણ સમયે તિસ્સાને ગાદીએ બેસી ગયા લગભગ તેટલા વર્ષ પણ થઈ ગયા હતા. એટલે માનવુ જ રહે છે કે રાજા તિસ્સાનુ મરણ અશોકની પાછળ ગાદીએ આવનાર પ્રિયદર્શિનના રાજ્યે ૨૬મા વર્ષે થયુ હતુ]

બીજા દેશોના ઇતિહાસ શું કહે છે તે પણ તપાસીએ નિગ્લિવ અને રુમિન્ડીઆઈના સ્તંભલેખથી માલૂમ પડે છે કે પ્રિયદર્શિને, નેપાળ, ભૂટાન, તિબેટ ઈ હિમાલયની પેલી પારના દેશોની મુલાકાત લીધી છે વળી કાશ્મિરના ઇતિહાસથી જાણી ચૂક્યા છીએ (પ્રાચીન પુ ૨, પૃ. ૪૮૯ અને આગળ) ત્યા ધર્માશોક નામે એક રાજા થયો હતો મિ. ટોમાસના

કથન પ્રમાણે (કહ્લણકૃત રાજતરંગિણિ–અનુવાદક ઓ. સ્ટાઈન) તેણે તે દેશમા જૈનધર્મ દાખલ કર્યો હતો. એટલે માનવાને કારણ મળે છે કે, કદાચ જે રાજાએ આ લેખો ઉભા કરાવ્યા છે તેને સંબંધ હોય વળી તિબેટનો નામાંકિત વિદ્વાન પં તારાનાથ, ખોટાન વિશે લખતા જણાવે છે કે, સંબાતિ (સંપ્રતિ) એ તે દેશ ઉપર ૫૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યુ છે. મહાવંશમા આ પ્રદેશના રાજાની જે વંશાવળી આપી છે તેમા ધર્માશોકનું રાજ્ય ૫૪ વર્ષ ચાલ્યાનુ કહ્યુ છે આ સંબંધમા મિ. વિન્સંટ સ્મિથે (અશોક પૃ ૮૨) ટીકા કરતા જણાવ્યુ છે કે "અશોકનુ રાજ્ય ૫૪ વર્ષ ઠરાવીને, ઈ. સ. પૂ. ૩૦૧–૨માં લઈ જવાથી દેખીતી રીતે ૪૮–૪૯ વર્ષ પૂર્વે તેને લઈ જવો પડે છે." (આ વર્ણન મિ સ્મિથે, પંડિત તારાનાથે કરેલ તિબેટના રાજકુમાર કુસ્થનના વૃત્તાંતમાથી ઉતાર્યું છે, અને પોતાને શંકા લાગવાથી, **દેખીતી રીતે** શબ્દ ઉપર ખાસ ભાર મૂકયો હોય એમ લાગે છે) એટલે કે તેમણે અશોકને જ ધર્માશોક માની લીધો છે. પરંતુ ભૂલવુ જોઈતુ નથી કે, અશોકે ૪૧ વર્ષ રાજ્ય કર્યુ છે જ્યારે પ્રિયદર્શિને ૫૪ વર્ષ કર્યું છે. આ સબાતિ અને ધર્માશોક વિશે હવે પત્તો મેળવીએ. મિ સ્મિથ લખે છે કે (અશોક પૃ. ૭૦) —"અશોકના મરણ પછી, મૌર્ય સામ્રાજ્યના બે ભાગ પાડવામા આવ્યા હતા. પૂર્વ ભાગની રાજધાની પાટલિપુત્ર હતી અને ત્યાં દશરથનો અધિકાર હતો, જ્યારે પશ્ચિમની રાજધાની ઉજ્જૈની હતી અને ત્યા સંપ્રતિનો અધિકાર હતો. મગધના સમ્રાટોની નામાવલીમા સંપ્રતિનું નામ પુરાણકારોએ મૂકયુ પણ છે" બીજા લેખક કહે છે કે (મૌ. સા. ઈ. પૃ. ૬૫૪) "મગધ ઉપર સંપ્રતિએ રાજ્ય કર્યા વિશેના પુરાવાનો ટોટો નથી" વળી કે હિ. ઇ. પૃ ૧૬૬ મા લખેલ છે કે, "અશોકના બીજા પૌત્ર સંપ્રતિએ સોળમા ઉજ્જૈનમા રાજ્ય ભોગવ્યુ છે" જૈનગ્રંથ પરિશિષ્ટ પર્વમા જણાવ્યુ છે કે, અશોકના આંધળા કુણાલનો પુત્ર સંપ્રતિ, અશોકની પછી ગાદીએ બેઠો હતો એટલે કે સંપ્રતિ અશોકનો પૌત્ર થતો હતો. ઉપરનાં સર્વ અવતરણનો સાર આ પ્રમાણે નીકળી શકે છે કે (૧) અશોકના મરણ પછી તુરત જ મગધ સામ્રાજ્યના બે ભાગ પાડવામા આવ્યા હતા. પૂર્વ અને પશ્ચિમ (૨) પૂર્વભાગ ઉપર અશોકનો એક પૌત્ર દશરથ રાજ્ય કરતો હતો, ને તેનુ રાજનગર પાટલિપુત્ર હતુ જ્યારે પશ્ચિમભાગ ઉપર અશોકના બીજા પૌત્ર સંપ્રતિનો અધિકાર હતો ને તેનુ રાજનગર ઉજૈની હતુ (૩) તિબેટનો રાજા સબાતિ (સંપ્રતિનું અપભ્રંશ લાગે છે) જેને સ્મિથે, કાશ્મિરના ધર્માશોક તરીકે ઓળખાવ્યો છે, તેણે ૫૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતુ; જ્યારે અશોકે માત્ર ૪૧ વર્ષ કર્યું છે. આથી વધારે નહીં તો એક વસ્તુ તો સ્પષ્ટ થાય છે જ કે (તિબેટનો) સબાતિ તે કાશ્મિરનો ધર્માશોક ભલે ન હોય, પરંતુ તે અને અશોક ભિન્ન તો છે જ, કેમકે એકે ૫૪ વર્ષ અને બીજાએ ૪૧ વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે.

ઉપર ટાંકેલી સર્વ હકીકતો ને અવતરણોનું સમીકરણ કરીશુ તો એ જ સાર નીકળશે કે, અશોકનુ રાજ્ય ઈ. સ. પૂ. ૩૩૦–૨૮૯=૪૧ વર્ષનું હતુ; પ્રિયદર્શિન ઉર્ફે સંપ્રતિ (સબાતિ અથવા ધર્માશોક) તેનો પૌત્ર થતો હતો અને તેની પાછળ તુરત જ ગાદીએ બેઠો હતો તથા ૫૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતુ એટલે તેનો રાજ્યકાળ ઈ. સ પૂ ૨૮૯ થી ૨૩૫ સુધીનો ગણી શકાય.

હજુ વિશેષ પૂરાવો જોઇતો હોય તો, ચિનાઈ તવારીખના બનાવો તપાસીશું. પેલા નામાંકિત લેખક મિ શેકહીલે વિશ્વભરની તાજુબીમાની લેખાતી ચીનાઈ દીવાલના કર્તા ચિનાઈ શહેનશાહ શિહુ–વાગ વિશે કેટલુક વર્ણન આપ્યુ છે. તેમાથી મિ. સ્મિથ એક વાકય ઉતારતા જણાવે છે કે, "તે ચિનાઈ સમ્રાટે ઈ. સ પૂ ૨૪૬–૨૧૦=૩૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતુ, અને ૨૨૧ મા શહેનશાહ બન્યો હતો તથા મોટી દીવાલ બાંધી હતી. આ તારીખો અંદાજે ખરી લાગે છે કેમકે અશોકનું રાજ્ય ઈ. સ. પૂ. ૨૭૩ થી ૨૪૨ સુધી ચાલ્યુ છે." (અશોક, પૃ ૮૧).

ઉપરમા આપણે સાબિત કરી ગયા છીએ કે અશોકનો સમય ૩૩૦–૨૮૯ નો છે. પણ જો તેનો સમય ૨૭૩ નો લઇએ તો તેનો અર્થ એ થયો કે,

શિહુવાગ ૨૪૬મા, એટલે અશોક ગાદીએ બેઠા પછી ૨૭ વર્ષે રાજા થયો છે. જેથી ૩૩૦ માથી ૨૭ વર્ષ જતા, ૩૦૩ માં ખરી તે રીતે ગાદીએ બેઠો કહેવાશે અને તેનું રાજ્ય ૩૦૩-૨૬૭=૩૬ વર્ષ ચાલ્યુ કહેવાશે આ સમયે પ્રિયદર્શિનનું રાજ્ય ચાલતું હતુ એટલે તે, અશોકનો નહી પણ પ્રિયદર્શિનનો સમકાલીન ગણાશે. વળી તે ગાદીએ આવ્યા પછી ૨૪૬-૨૨૧=૨૫ મા વર્ષે શહેનશાહ બન્યો છે, જેથી તેની ખરી સાલ ૩૦૩-૨૫=૨૭૮ આવશે. બીજી બાજુ પ્રિયદર્શિને પોતાના સ્તભલેખમા જણાવ્યુ છે, કે તેણે ૧૪મા વર્ષે ૨૯૦-૧૪=૨૭૬ મા નેપાલની પ્રથમ, અને તે બાદ ૭ વર્ષે (પોતાના રાજ્યે ૨૦ મા વર્ષે) ૨૭૦મા બીજી વારની મુલાકત લીધી હતી; અને તે સમયે તેણે તિબેટ, ખોતાન વગેરે હિમાલયની ઉત્તરના પ્રદેશો જીતી લીધા પણ હતા આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે, શિહુવાગે સમ્રાટપદ ધારણ કર્યું તે પછી દોઢ બે વર્ષ જ પ્રિયદર્શિને, પ્રથમ પ્રયાણ તે બાજુ કર્યું છે. ચિનાઈ શહેનશાહે તે દિવાલ પોતે સમ્રાટ બન્યા પછી બાધી હતી કે પ્રથમથી જ બધાવેલી હતી તે ચોક્કસ જણાવ્યુ નથી. પરતુ જો સમ્રાટપદ ધારણ કર્યા પછી જ બાધી હોય તો એમ અર્થ થાય કે, પ્રિયદર્શિન તરફથી ચીન ઉપર ચડાઈની બીકને લીધે તેમ કર્યુ હશે. અને પૂર્વે બધાયલી હોય તો, પ્રથમ તે લાકડાની બાધી હોવી જોઇએ; કેમકે હિદ અને ચીન વચ્ચે, છેક રાજા બિંબિસારના સમયથી વેપારીઓની આવજા થયા કરતી હતી. તેમણે મગધની રાજધાની પાટલિપુત્રને ચારે બાજુ ફરતી લાકડાની દિવાલની હકીકત સાભળેલી પણ હોવી જોઇએ. જેથી તેનું અનુકરણ કરાયુ લેખાય. પરતુ પ્રિયદર્શિને જોતજોતામા જ્યારે તિબેટ અને ખોટાન લઈ લીધા ત્યારે તેવા સમર્થ આક્રમણકારને લાકડાની દિવાલથી ખાળી રાખવાનું દુષ્કર લાગવાથી, ચિનના બાદશાહે તાબડતોબ પથ્થરની દિવાલમા ફેરવી નાખવાનું મુનાસીબ ધાર્યુ હશે આ દિવાલ બાધવામા અકલ્પીત ઝડપથી કામ લેવાયુ છે. તે કામમા લગભગ ચારલાખ માણસોને રોકયા હતા. વળી જો કોઇ મજુર પોતાના કામમા બેદિલ દેખાતો તો તેને સખ્ત શિક્ષા કરવામા આવતી. કેટલાકને શરીરના અવયવો પણ ગુમાવવા પડયા હતા. આ હકીકતથી સહજ કલ્પના કરી શકાય છે કે, તેણે કેવી ઝડપથી અને પ્રિયદર્શિન તરફથી ચડાઈને લીધે કેવી અધિકારાઈથી, તે કામ પૂરૂ કર્યુ હોવુ જોઇએ પરતુ ખોટાન જીતી કાશ્મિરને રસ્તે થઇને પ્રિયદર્શિનને સ્વદેશ સિધાવતો જ્યારે તેણે સાભળ્યો ત્યારે તેને છુટકારાનો દમ લીધો હશે. ફરીને ૭ વર્ષે પાછો પ્રિયદર્શિન નેપાલ ગયો ત્યારે તો દિવાલ પૂરી થયાને બારેક મહીના પણ થઇ ગયા હતા, પણ પ્રિયદર્શિનને ચિન દેશની કે તેની દિવાલની કાઈ પડી જ નહોતી (તેના કારણ માટે જુઓ, એન્શન્ટ ઇડિયા, પુ ૨ પૃ. ૨૮૨-૮૬). તેને સમય મળ્યો હોત તોયે ચડાઈ કરી હોત કે કેમ તે પ્રશ્ન છે કેમકે આ સમયે ઈ સ. પૂ ૨૭૦ મા સમ્રાટ અશોકની ભર માદગીના—બલ્કે તેના મરણના—સમાચાર મળતા જ તરત તે સ્વદેશે પાછો ફર્યો હતો. સભવ છે કે ચિનાઈ શહેનશાહને, પોતે દીર્ઘદષ્ટિથી બધાવેલી દિવાલ હિંદી સમ્રાટને અનુલ્લઘનીય દેખાવાથી ચડાઈ કરવાનો ઇરાદો પડતો મૂકાયો હશે, એવા વિચારે સતોષ પણ ઉપજ્યો હોય

પૃ. ૨૯૬ થી ૩૦૫ સુધી કરેલ ચર્ચાનુ યથાસ્થિત મનન કરવામા આવશે તો ચોક્કસ નિર્ણય બધાશે કે

(૧) સેંડ્રેકોટસ તે ચદ્રગુપ્ત નહી પણ અશોક હતો.

(૨) અશોકનું રાજ્ય ઈ. સ પૂ. ૩૩૦ થી ૨૮૯=૪૧ વર્ષ ચાલ્યુ હતું અલેકઝાંડરને તે જ મળ્યો હતો, તેમજ સેલ્યુકસે ૩૦૪ મા તેને જ પોતાની પુત્રી પરણાવી હતી

(૩) તેની પછી પ્રિયદર્શિન ગાદીએ બેઠો હતો. તેનુ રાજ્ય ૨૮૯ થી ૨૩૫=૫૪ વર્ષ ચાલ્યુ હતું અને તે અશોકનો પૌત્ર થતો હતો

(૪) સર્વે ખડકલેખો અને સ્તભલેખો અશોક નહી પણ પ્રિયદર્શિને જ કરાવ્યા હતા તે પોતે જૈન હોવાથી, તે લેખોમા જૈનધર્મના સિદ્ધાતોનું નિરૂપણ કરાયેલુ છે. અત્યારે વિદ્વાનો તેને જે બૌદ્ધધર્મને લગતું માને છે તે તદ્દન ભૂલ ભરેલુ છે.

૩

ઇતિહાસ સર્જનમાં સમયાવલી કેટલી બધી ઉપયોગી થઈ પડે છે તથા તેની મદદથી સેંડ્રેકોટસ-ચંદ્રગુપ્ત, તેમજ અશોક-પ્રિયદર્શિન સંબંધી ચાલી આવેલ માન્યતામાં કેવા બહોળા પ્રમાણમાં પલટો થઈ ગયો છે તે સઘળુ, ઉપર કરેલ ચર્ચાથી હવે આપણી સમજણમાં આવી ગયું છે. તે જ પ્રમાણે ઇતિહાસ સર્જનમાં એક બીજુ અંગ જે મદદરૂપ થઈ પડે તેમ છે, છતાં જે તરફ જોઇ તેટલું ધ્યાન અપાયું નથી, તેનુ વિવેચન અત્ર કરવા માગુ છું. જેમ શિલાલેખ અને સિક્કાલેખનું મહત્ત્વ અંકાય છે તેમ પુસ્તકમાં આપેલી પ્રશસ્તિઓનુ મૂલ્ય પણ લેખાય છે અને તે જ હિસાબે તેમની મદદ અનિવાર્ય ગણાય છે. આટલું તો તેમાં આવેલ અક્ષરોની કિંમત પૂરતું થયું; જ્યારે સિક્કાઓમા લેખના શબ્દો ઉપરાંત કેટલાંક ચિહ્નો, દશ્યો અને મહોરાની છાપ ઈ. હોય છે એટલે તે પ્રમાણમાં તેની ઉપયોગિતા વિશેષ ગણવી રહે છે. જેમ સિક્કામા છે તેમ, જેને ટોપ્સ-સ્તૂપો તરીકે ઓળખાવાય છે તેમા પણ, લેખો અને દશ્યો કોતરાયલા હોય છે. એટલે તેમની કીંમત પણ સિક્કા જેટલી જ લેખી શકાય, બલ્કે કેટલેક દરજ્જે વિશેષ પણ લેખાય. કેમકે, સિક્કામા તપાસવાનુ ક્ષેત્ર બહુમા બહુ તો તેની બન્ને બાજુને એકત્રિત કરતાં જેટલો વિસ્તાર થાય તેટલુ જ હોય છે, જ્યારે ટોપ્સમાં અવલોકન કરવા માટે તો કેટલાયેગણું મોટું અને વિસ્તૃત ક્ષેત્ર પડેલું હોય છે. વળી અનેક પ્રકારનાં દશ્યો હોવાથી, વધારે બહોળા પ્રમાણમા સરખામણી કરી જોવાનુ, તથા તે ઉપર ચિંતવન અને મનન કરી નિર્ણયો બાધવાનું સુગમતા વાળુ અને સાનુકૂળતા વાળુ થઇ પડે છે. આટલી આટલી ટોપ્સના અવલોકનમા ફળપ્રાપ્તિ હોવા છતાં, તે તરફ જોકે અન્ય કલાકારોનુ અને વિજ્ઞાનીઓનું લક્ષ દોરાયું છે પરતુ, ઇતિહાસકારોનુ લક્ષ જોઇએ તેટલું ખેંચાયું નથી એ દેખીતું છે. કારણ ગમે તે હોય પણ અમારી નજરમા તો તેની અલ્પ સંખ્યાને લીધે જ તેમ બનવા પામ્યાનું દેખાય છે. જે સ્થાને અત્યારે સ્તૂપો અસ્તિત્વ ધરાવતા દેખાય છે તેવા સ્થાનોની ગણત્રી લેતા સારાયે હિન્દમાં માત્ર ચારની સંખ્યા મારી નજરે ચડે છે. તેના નામ[1] (૧) સાંચી (૨) ભારહુત (૩) અમરાવતી (૪) અને માણિકયાલ છે. જ્યારે (૫) પાચમા સ્થાન તરીકે સિલોનની એક વખતની રાજધાની અનુરૂદ્ધપૂરનો પણ સમાવેશ કરી શકાશે. જ્યારે સ્તૂપો હતા પણ વિનાશને પામ્યા છે તેવા સ્થળોની શકયતામાં, મથુરા, ઉદયગિરિ (હાથીગુફાના લેખ પ્રમાણે) અને તક્ષીલા મળી ત્રણની કહી શકાશે. નજરે પડતા સ્તૂપોના પાચ સ્થળોમાં છેલ્લાં ચાર સ્થાને એકેક ટોપ ઉભેલો દેખાય છે. જ્યારે સાંચી અને તેની આસપાસના ચાર પાંચ માઈલના વ્યાસવાળા ઘેરાવામા નાના મોટા મળીને લગભગ ૫૮ થી ૬૦ જેટલા સ્તૂપો આવેલ છે (જુઓ પુ. ૪. પૃ. ૨૭). તે સર્વેમાથી એક, બે કે ત્રણ સિવાયના સઘળા, એકલડોકલ સ્થિતિમાં ચણતરરૂપે મોટા ગુમજના આકારમાં અને દુરસ્ત તેમજ ભગ્ન અવસ્થામાં, ઉભા રહેલા દેખાય છે. વળી જે અપવાદરૂપે એક બેને જણાવ્યા છે તેમાં મુખ્ય ગુમજની આસપાસ ચારે તરફ પત્થરની દિવાલ રૂપે ગઢ-કપાઉન્ડ બાંધેલ છે તથા તે કપાઉન્ડને દરેક દિશાએ એકેક પ્રવેશદ્વાર-સિંહદ્વાર છે. વિશેષ જાણવાની ઇચ્છા હોય તેમણે તે તે સ્થાનના ખાસ વર્ણન આપતાં પુસ્તકો નિહાળવાં અત્ર તો સક્ષિપ્તમા આપણા ઉપયોગ પૂરતુ જ વિવેચન કર્યું છે.

---

૧. આ. સ. ઈ. પુ. ૧૫. પૃ. ૨૦:—We know of but two very distinct type of Stupas. The more common is exemplified in those of Manikyal, Sanchi, Saranath and Anuruddhapur in Ceylon they have a circular basement supporting a hemispherical dome etc.=કેવળ જુદી જ ભાતના (સ્તૂપો) બે પ્રકારના આપણે જાણીએ છીએ. (તેના) સર્વ સામાન્ય દૃષ્ટાંત તરીકે માણિકયાલ, સાચી, સારનાથ અને સિલોનમાના અનુરૂદ્ધપુરના (સ્તૂપો) કહી શકાશે. તે (સર્વેમા) ગોળ ફરતો ચોક હોય છે જેના ઉપર અર્ધ્ધ ગોળાકારે ચણેલો ગુમજ ઉભો કરેલ હોય છે.

પ્રથમ આપણે નં. ૩ વાળા અમરાવતી સ્તૂપની હકીકત હાથ ધરીશુ આ. સ રી. ઇ, પુ ૧૫ મા મદ્રાસ ઈલાકાના ગુંટીવાડ અને કૃષ્ણા જીલ્લાના અન્ય શહેર સાથે અમરાવતીને લગતુ વર્ણન આપવામાં આવ્યુ છે, જેને લગતી કેટલીક હકીકત પ્રા. ભારતવર્ષ પુ. ૪. પૃ ૩૧૭ થી આગળ, તેમજ પૃ. ૩૭૧ અને આગળમા ઉતારવામા આવી છે તેમજ તે સ્તૂપના મૂળ શોધક કર્નલ મેકેન્ઝીનો વિસ્તારપૂર્વક હેવાલ, આ. સ. ઇં. પુ. ૧ (ન્યુ ઇમ્પિરિઅલ સિરિઝ પુ ૬) ૧૮૮૨ (મુદ્રિત ૧૮૮૭) મા સરકારે બહાર પાડયો છે. તેમા પૃ. ૨૩ ઉપર લખેલ છે કે "In the inscriptions this building is called the Mahachaitya or the Great Chaitya=આ મકાનને શિલાલેખોમાં મહાચૈત્ય તરીકે ઓળખાવ્યુ છે" વળી તેજ પુસ્તકે પૃ. ૧માં જણાવેલા છે કે "The inscriptions we have of Pulumavi and Yagnashree from Amravati=પુલુમાવી અને યજ્ઞશ્રીના શિલાલેખો અમરાવતીમાથી આપણને મળી આવ્યા છે" આમાનો એક લેખ કો આં રે. માથી આપણે ઉદ્ધૃત પણ કર્યો છે (જુઓ આ પુસ્તકે, છઠ્ઠા પરિચ્છેદે લેખ નં ૧૯) આ સર્વથી ખાત્રી થાય છે કે અમરાવતી સ્તૂપને આંધ્રપતિઓના સમયમા મહાચૈત્ય તરીકે ઓળખવામા આવતો હતો તથા તેમણે પોતાના ધર્મ માટે ત્યાં કેટલુક દાન પણ કર્યા છે. કર્નલ મેકેન્ઝીનો મત આ સ્તૂપ વિશે નોધતા તેમાં લખેલ છે કે (મજકુર પુ. પૃ. ૩) "His own belief that it might be Jain was credible=તે (સ્તૂપ) જૈનધર્મી હોવાનો તેમનો મત વધારે વિશ્વસનીય છે" જ્યારે કો આ. રે.ના લેખક ડૉ. રેપ્સને તો તેને જૈન મતાનુયાયી હોવાનુ જરા વધારે ભારપૂર્વક જણાવ્યું છે. ગમે તેમ હો, પરંતુ જેમ આ બે વિદ્વાનોએ તે સ્તૂપને જૈનધર્મી ઠરાવવાનું વલણ દર્શાવ્યુ છે તેમ (તેજ પુસ્તકમા પૃ ૨૩ ઉપર) જણાવવામાં આવ્યું છે કે "Long after Col. Mackenzie's time, it was first surmised that the Amravati Stupa was a Buddhist document=કર્નલ મેકેન્ઝીના સમય પછી લાંબે કાળે એવો અનુમાન કરાયો હતો કે અમરાવતી સ્તૂપ બૌદ્ધધર્મીનુ સ્મારક છે." મતલબ કે તેને બૌદ્ધધર્મી ઠરાવતો મત પણ પ્રવર્ત્તમાન છે. પરન્તુ શિલ્પકળાની ઓળખના ઉંડા અભ્યાસી તથા તે વિષય ઉપર બે મોટા ગ્રથો પ્રગટ કરનાર મિ જેમ્સ ફરગ્યુસન, અમરાવતી ટોપના શિલ્પ-દશ્યોનુ અવલોકન કરી પોતાનું મતવ્ય વ્યક્ત કરતા જણાવે છે (હિ. ઇ ઈ. આ પુ. ૧ પૃ. ૧૧૨) "As repeatedly mentioned, there is little trace of any image of Buddha or Buddhistic figure being set up for worship, much before the Christian era=વાર વાર (હુ) કહી રહ્યો છુ તેમ, બુદ્ધદેવની કે બૌદ્ધધર્મને લગતી કોઈ આકૃતિ-મૂર્તિ-પૂજા માટે સ્થાપન કરાયાની લેશ પણ સાબિતી મળતી નથી-(બલ્કે) ઈ. સ. પૂ ના સમય પહેલા તો વિશેષપણે (તેમ બન્યુ છે)" કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે, બૌદ્ધ ધર્મમા પૂજા-ભક્તિ નિમિત્તે કોઈ મૂર્તિની સ્થાપના, ઈ. સ. પૂ ના સમય સુધી થયાનો તેમને કિંચિતમાત્ર પણ પૂરાવો મળ્યો નથી એમ તે ભારપુર્વક જણાવે છે. એટલે જો કોઈ મૂર્તિ ઈ. સ. પૂ. ના સમયની ઠરી શકતી હોય તો તે બૌદ્ધધર્મની નથી એ ચોક્કસપણે માનવુ રહે છે તેમના જેવા જ બૌદ્ધસાહિત્યના એક બીજા અગ્રગ અભ્યાસી પ્રો રીઝ ડેવીઝ પોતાના બુદ્ધિસ્ટીક ઇંડિયા ગ્રન્થમા પૃ. ૧૫મા સ્વતંત્ર મતવ્યરૂપે જણાવે છે કે "As usual, the Buddha himself is not delineated at the Bharhuta Stūpa=હમેશની પેઠે, ભારહુત સ્તૂપ (ના દસ્યો)મા બુદ્ધ ભગવાનની કોઈ પ્રતિકૃતિ-ચહેરો જ કોતરાયો (દેખાતો) નથી, એટલે કે, જેમ અન્ય ઠેકાણે બુદ્ધદેવની કોઈ મૂર્તિ કે બિબ હમેશા કોતરાયલી નજરે પડે છે તેમ ભારહુત સ્તૂપના દસ્યોમાં બનવા પામ્યું નથી તેમની કહેવાની મતલબ એ છે કે, જ્યા જ્યા બુદ્ધદેવ કે બૌદ્ધધર્મને લગતું સ્મારક હોય છે ત્યા ત્યા સર્વથા અને સર્વદા તેમની પ્રતિમા કે બિબ સ્થાપન,

કરવાનો રિવાજ જ પડી ગયેલ છે, છતા તે નિયમ ભારહુત સ્તૂપમા સચવાયલો દેખાતો નથી. એટલે સાર એ નીકળે છે કે, ભારહુત સ્તૂપ બૌદ્ધધર્મી સ્મારક હોવા વિશે તેમને શકા ઉદ્ભવી છે. અત્ર આપણે અમરાવતી સ્તૂપનુ વર્ણન કરી રહ્યા છીએ જ્યારે હકીકત ભારહુત સ્તૂપની ટંકાઈ ગઈ છે, તેથી વાચકને તે કદાચ અસંગત લાગશે. તેમના મનનું સમાધાન કરવાને જણાવવાનું કે આધારવાળુ વાકય તો, બૌદ્ધધર્મમા મૂર્તિ કોતરાવવાની પ્રણાલિકા કયારની થઈ લાગે છે તે પરત્વે ધ્યાન ખેંચવા પૂરતું જ છે, બાકી જ્યારે તેમાં ભારહુતનું નામ સ્પષ્ટપણે દર્શાવાયું છે ને તત્સંબધી તેમણે પોતાનો અભિપ્રાય જણાવી દીધો છે તો, (આગળ ઉપર) આપણે જ્યારે આ પારિગ્રાફમાં તેનું વિવેચન કરીશું ત્યારે તે ઉપયોગમા લઈશું, ને લેવાનો પણ છે. આ બન્ને વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો ખૂબ ઉંડા અભ્યાસના પરિણામજન્ય હોવાથી વિશેષ વજનદાર લેખાતા આવ્યા છે અને તેમના કહેવા પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે કે, ઈ. સ. પૂ. ના સમયે બૌદ્ધ સ્મારકમા કોઈ મૂર્તિ કે આકાર કોતરવામાં આવતો નહોતો. આ સિદ્ધાતને ઉથલાવીને બીજા શબ્દોમાં જો રજુ કરીએ તો, એમ ફલિતાર્થ નીકળે છે કે, ઈ. સ. પૂ ના સમયની જો કોઇ મૂર્તિ—આકાર કે બિબ મળી આવે તો તે જૈનધર્મની જ છે એમ સમજી લેવુ. પરતુ આકારરૂપે ન હોય ને કેવળ પાદચિહ્નરૂપે હોય તો તે જૈનધર્મનુ પણ સ્મારક હોય અથવા બૌદ્ધધર્મનું પણ હોય.

એટલે અમરાવતી સ્તૂપના મૂળ શોધક કર્નલ મેકેન્ઝીના અને કે આં. રે. ના લેખક ડૉ. રેપ્સનના પૃ. ૩૦૭ ઉપર જણાવેલ મત પ્રમાણે, જૈનધર્મનો તે સ્તૂપ હોવાનુ જણાયુ છે, છતા તે બૌદ્ધમતનો પણ હોવા વિશે જ્યારે પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો હતો ત્યારે આપણે અન્ય પૂરાવા શોધવા પ્રયાસ કરવો પડયો હતો. વિશેષમા ઉપરના પારિગ્રાફે જે સિદ્ધાત તારવી કાઢયો છે તે આધારે આ પ્રશ્નને કસી જોતા બહુ ઉપયોગી નિર્ણય બધાય તેમ દેખાતુ નથી. ખરી વાત છે કે, અમરાવતી સ્તૂપના બાહ્ય કાતરકામમા આકૃતિરૂપે અનેક દશ્યો (પુ ૪, આકૃતિ ૩૭ તથા આ પુસ્તકની છેવટે) કોતરાયલાં નજરે પડે છે પણ મૂળ સ્વરૂપ—જેની પૂજા ભક્તિ કરવા માટે તે આખોયે સ્તૂપ ઉભો કરવામાં આવ્યો છે તે મૂર્તિરૂપે નથી, બલ્કે (પુ. ૪, આકૃતિ નં ૪૦ તથા ૪૧) ચરણ પાદુકારૂપે જ છે. એટલે, ઉપર જણાવેલ સિદ્ધાત પ્રમાણે તો તે બૌદ્ધધર્મી પણ હોય અને જૈન ધર્મી પણ હોય. સાથે સાથે યાદ રાખવાનું કે, તે સ્તૂપની જગ્યાએથી અનેક મૂર્તિઓ પણ મળી આવી છે તેમાંની બે (જેનું વર્ણન આગળની લીટીઓમા અપાયુ છે) વિદ્વાન શોધકે—કહો કે મદ્રાસ સરકારના સંશોધન ખાતાએ સાચવી રાખીને રજુ પણ કરી દીધી છે. એટલે મૂર્તિઓનું અસ્તિતત્વ પણ કહી આપે છે કે તે બૌદ્ધધર્મી સ્તૂપ નથી કેમકે અમરાવતી સ્તૂપનો સમય જ ઈ. સ પૂ નો છે. જોકે વિદ્વાનોએ મહાવિજયના કર્તા રાજા ખારવેલનો સમય, શુગવંશી પુષ્યમિત્રના સમકાલીન તરીકે લેખીને ઈ. સ. પૂ ૧૮૦નો ઠરાવ્યો છે પણ આપણી ગણત્રીએ ઈ. સ. પૂ ૪૨૯નો એટલે પાંચમી સદીનો છે. માન્યતામાં ભલે સમય પરત્વે અઢીસો વર્ષનો ફેર છે છતાંયે તે તે ઈ. સ. પૂ.નો તો છે જ ને? અને ઉપરનો સિદ્ધાંત પણ એ જ કહે છે કે, ઈ. સ. પૂ.ની જો મૂર્તિ હોય તો તે બૌદ્ધની નહીં પણ જૈનધર્મી જ લેખાય. એટલે પણ સાબિત થઈ જાય છે કે અમરાવતી સ્તૂપ જૈનધર્મનો જ છે. છતાયે શકાને જરા પણ સ્થાન ન મળવું જોઇએ તે હિસાબે વિશેષ સાબિતી મેળવવા આપણે નીકળવું રહ્યું.

હાથીગુંફાનો કર્તા રાજા ખારવેલ છે અને તેણેજ આ મહાવિજયપ્રાસાદ બનાવરાવ્યો છે એમ સ્વમુખે તે જાહેર કરે છે (જુઓ હાથીગુફા લેખ પકિત ૧૦, આ પુસ્તકે પૃ. ૨૭૭) એટલે તે વસ્તુ તો નિર્વિવાદ જ ઠરી છે. તેમ રાજા ખારવેલ પોતે જૈનધર્મી છે તે પણ વિદ્વાનોને કબૂલ મન્જૂર જ છે. એટલે તે ન્યાયે આ મહાવિજય પ્રાસાદ—અમરાવતી સ્તૂપ—જૈનધર્મનું સ્મારક હોવાની ખાત્રી થઈ ચૂકી ગણાય. છતાં વિશેષ જીવતો જાગતો પૂરાવો જોઇતો હોય તો, તે સ્તૂપમાથી જે બે મૂર્તિઓ ખોદકામ કરનારા ખાતાને મળી આવી છે તે પણ રજુ કરાઈ છે (પુ. ૪, આકૃતિ

ન. ૩૮, ૩૯; વળી જુઓ આ પુસ્તકના અંતે) તે બન્ને મૂર્તિઓ જૈનધર્મના ૨૩મા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથની છે. તેનું સ્વરૂપ માત્ર જોવાથી પણ, ગમે તેવો બીન અનુભવી પણ, વિના સશય કહી શકે તેમ છે કે તે પાર્શ્વનાથની છે, અને તેથી જૈનધર્મની જ છે. આ બધાં નિવેદનથી ચોક્કસ ખાત્રી થાય છે કે, અમરાવતી સ્તૂપ કેવળ જૈનધર્મના પ્રતિકરૂપ જ છે વિદ્વાનોએ તેને જે બૌદ્ધધર્મી જાહેર કર્યો છે તે તેમના જૈનધર્મ વિષયક અભ્યાસની ખામીને લીધે બનવા પામ્યુ છે એમ સમજવુ આ પ્રમાણે અમરાવતી સ્તૂપનો ઇતિહાસ જાણવો.

હવે તેવો જ બીજો સ્તૂપ–સાચીનો છે તે વિશે વિચાર કરીએ સાચીનો પ્રદેશ અને તેમા ઉભા કરાયલા સ્તૂપો જૈનધર્મના સ્મારકરૂપે છે એમ પ્રાચીન ભારતવર્ષ પુ. ૧ મા પૃ. ૧૮૧, પૃ. ૧૮૬–૯૨ સુધી અને ૧૯૫–૨૦૦ સુધી તથા પુ. ૨ મા ચદ્રગુપ્તના વૃત્તાંતે પૃ ૧૯૦–૯૬ સુધી, તથા સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના વૃત્તાતે પૃ. ૩૭૧ મા તેમજ પુ ૪ મા કુશાનવશીઓના અધિકારે પૃ. ૧૫૪, તથા પૃ ૨૧૮–૧૯ તેમજ પૃ ૩૬૯ થી૭૩ સુધી—એમ જુદા જુદા પ્રસગો ઉપસ્થિત થતા, અનેક સાક્ષી અને પૂરાવાઓ આપી સિદ્ધ કરી બતાવ્યુ છે. એટલે તેની ચર્ચામાં ન ઉતરતા, તે પ્રદેશની મહત્તા જૈનધર્મના કયા પ્રસંગ સાથે યુક્ત થયેલ છે તે સમજાવવા જ અત્ર પ્રયત્ન કરીશું.

જૈનસાહિત્યના સમર્થ સાહિત્યકાર અને વિવેચક શ્રીહેમચંદ્રસૂરિએ પોતાના પરિશિષ્ટપર્વમાં, અન્ય કોઈ પ્રદેશના શાસકોની નામાવળી ન આપતાં કેવળ અવતિની જ આપી છે. તે વસ્તુ જ બતાવી આપે છે કે તે સ્થાન વિષે તેમને ખાસ વિશિષ્ટતા દર્શાવવાની ઉપયોગિતા લાગી છે. તેમા પણ તેની આદિ, શ્રીમહાવીરના નિર્વાણની રાત્રીએ અવતિપતિ રાજા ચડપ્રદ્યોતનું જે મરણ થયુ છે ત્યાંથી જ કરી બતાવી છે એટલે સમજવુ રહે છે કે તેમને અવતિ સાથે મહાવીરના નિર્વાણનો સંબધ છે એમ બતાવવાનો આશય પણ હોય વળી જૈનગ્રંથોથી એટલુ તો સ્પષ્ટપણે જણાયું છે કે, શ્રીમહાવીરે પોતાને કૈવલ્યજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા બાદ, બીજે દિવસે ગૌતમાદિને શિષ્યો બનાવી જે સ્થળે ગણધરો નીમ્યા છે તે તેનું નામ મધ્યમ અપાપાનગરી હતી. તેમજ પોતાનો સ્વર્ગવાસ પણ મધ્યમ અપાપામાં થયો છે. એટલે કે ગણધરપદની સ્થાપના અને નિર્વાણ પામવાનું સ્થળ એક જ નગરે છે બારમી સદીના રચયિત, શ્રીગુણચદ્રના મહાવીરચરિત્ર પૃ. ૨૫૧, પ્રસ્તાવ ૮ મા જણાવ્યુ છે કે, "દ્વાદશ જોજન છેટે રહેલી મધ્યમાનગરી તરફ (શ્રીમહાવીર) જવા લાગ્યા પછી જેટલામા સ્વામી મધ્યમા નગરીએ પહોચ્યા નથી તેટલામા તે મધ્યમાનગરીની નજીકમા રહેલા મહાસેન ઉદ્યાનમા દેવતાએ સમોવસરણની રચના શરૂ કરી" આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે શ્રીમહાવીરને કૈવલ્યજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા બાદ અને પ્રથમ દેશના નિષ્ફળ થયા બાદ, દ્વાદશ યોજન વિહાર કરીને મધ્યમાનગરીએ તેઓ પહોચ્યા છે. ત્યાં ગામ બહાર મહાસેન વનમા તેઓ સમોસર્યા છે.[2] ને ચતુર્વિધસઘની સ્થાપના કરી છે. જૈનસત્યપ્રકાશ, પુ. ૪ પૃ ૧૫ મા લખેલ છે કે, "આ પાવાપુરીનું પ્રથમ નામ અપાપાપુરી હતું. અહીં શ્રી હસ્તિપાલ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. વીર નિર્વાણ પૂર્વે ૩૦ વર્ષે ભગવાન મહાવીરે અહીં પધારી ઇંદ્રભૂતિ–ગૌતમ વગેરે મુખ્ય અગિયાર બ્રાહ્મણોને પ્રતિબોધ કરી સંઘસ્થાપના કરી હતી. આ પછી બરાબર ત્રીસ વર્ષે અંતિમ ચતુર્માસ માટે પ્રભુ મહા-

(૨) प्रद्योतस्य प्रिय दुहितर वत्सराजोऽत्र जन्हे ।
हैमं ताल द्रुमवनमभुदत्रतस्यैव राज्ञ ॥
(પૂર્વ મેઘદૂત)
પૂર્વે આહી હરી, ઉદયને (વત્સરાજ)
વ્હાલી પ્રદ્યોત (મહાસેન) પુત્રી,
તે રાજાનું અહી વન હતું. તાલનું હેમવર્ણું.

[નોધ तस्यैव શબ્દ છે તે, તે રાજાની વનની માલિકી ઉપરાત, તે વનનું નામ પણ રાજાના નામે જ (એટલે કે મહાસેન રાજા અને એ મહાસેન વન પ્રાચીન ઇતિહાસમા જાણીતું છે) હતું, તે સૂચવવાને જ વપરાયો લાગે છે.]

વીર અહીં પધાર્યા અને તેમની પ્રાણિમાત્રને હિતકારીણી અંતિમ દેશના અહી જ થઈ."

વિવિધ તીર્થકલ્પ, પૃ. ૪૪, સિંધી ગ્રન્થમાળાના વાચનથી[3] પણ તેજ અભિપ્રાય ઉપર અવાય છે. તેમજ ચડપ્રદ્યોત અવંતિપતિનું ખરૂં નામ મહાસેન હતુ તે જૈનગ્રન્થમાં, તેમજ કવી ભાસના 'સ્વપ્નવાસવદત્તા' આદિ ગ્રન્થોથી સુપ્રસિદ્ધ છે. મેઘદૂતના કર્તા કાલિદાસ કવિએ તો એટલે સુધી જણાવ્યુ છે કે તે ચંડપ્રદ્યોત રાજાની માલિકીનું જ અને અને તેના જ નામનુ વન અવંતિમાં હતુ. એટલે કે અવંતિમા મહાસેન નામનુ વન આવેલુ છે. વળી ત્રણસો વર્ષ ઉપરના જૈનઆચાર્યોએ બનાવેલ સ્તવન કહે છે કે,[4] શાસનના નાયક એવા શ્રીવીર પ્રભુને જ્યારે કેવળજ્ઞાન ઉપજ્યુ ત્યારે, રાજા મહાસેન (ચડપ્રદ્યોત) ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના કરવાને (પોતાના નગરના) વનમાં આવ્યો (ગયો) હતો. મતલબ કહેવાની એ છે કે રાજાનુ નામ પણ મહાસેન અને વનનુ નામ પણ મહાસેન હતુ. ત્યા કૈવલ્ય પ્રાપ્ત થયા બાદ ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના (ગણધરપદની સ્થાપનાનો પ્રસંગ પણ તેનુ એક અંગ જ ગણાય છે) રાજા ચડપ્રદ્યોતની સમીપે કરવામા આવી છે અને ગણધર સ્થાપનાવાળુ સ્થળ મધ્યમઅપાપા હતુ. એટલે સર્વ હકીકતનુ સમીકરણ કરીશું તો ફલિતાર્થ એ નીકળે છે કે, ચડપ્રદ્યોત ઉર્ફે મહાસેન અવંતિપતિની હાજરીમાં તેના નગરના મહાસેન નામના એક ઉદ્યાનમાં જ મહાવીરે ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના કરી હતી. અને તેમનું નિર્વાણ પણ તે જ નગરે એટલે તે મધ્યમ અપાપામાં જ થયું હતુ. તેને તે સમયે મધ્યમ અપાપાના નામથી ઓળખવામાં આવતી હતી. બીજી વાત એ છે કે તે 'અપાપા=પાપરહિત' નગરીએ જ્યારથી મહાવીર જેવા પરમ પવિત્ર વિભૂતિના પ્રાણ હર્યા ત્યારથી પાપવાળી થઈ ગઈ એટલે અપાપાને બદલે પાપાપુરી (જુઓ ઉપરની ટીકા નં ૨,) કહેવાઇ અને કાળે કરી પાપાપુરીને બદલે પાવાપુરી નામ તેનુ પડી ગયુ મતલબ કે પાવાપુરી તે તો લોકવાયકાથી પડી ગયેલુ નામ છે. નહી કે તેનું ખરૂં નામ. આ પ્રમાણે જ્યારે નક્કી થાય છે ત્યારે શ્રીહેમચંદ્રસૂરિએ શા માટે કેવળ અવંતિ પ્રદેશની જ અને તે પણ શ્રીમહાવીરના નિર્વાણ પ્રસંગને જોડીને જ નામાવળી આપી છે તેનો ગર્ભિત આશય પણ ખુલ્લો સમજી જવાય છે. વળી ગ્રંથારૂઢ થયેલ આ બીનાને નીચેના પારિગ્રાફે જણાવેલ શિલાલેખ તેમજ અન્ય ઐતિહાસિક પૂરાવાથી સમર્થન મળી જાય છે. એટલે તે હકીકત નક્કર સત્ય તરીકે સ્વીકારવીજ રહે છે.

મૌર્યવંશી રાજાઓનો કુલધર્મ જૈન હતો. તે વંશના આદિ સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તે આ સાંચી સ્તૂપની ફરતી ગવાક્ષમાં દીવાઓની હારમાળા પ્રગટાવવાને, સર કનિંગહામના કહેવા પ્રમાણે એક મોટી રકમનું દાન દીધુ છે. (જુઓ પુ. ૨, પૃ. ૧૯૧, ટી. ૧૦૩). જૈનસાહિત્ય ગ્રંથોમાં (ક. સૂ. સુ. ટી. પૃ. ૧૦૨) જણાવવામાં આવ્યું છે કે "જ્યારે શ્રીમહાવીર કાળધર્મને પામ્યા ત્યારે એકઠા થયેલ જનસમુદાયે ભાવદીપક (શ્રીમહાવીર પોતે) અદૃશ્ય થતા, દ્રવ્યદીપક (સામાન્ય દીપક) પ્રગટાવવા માંડયા. તે દિવસને દીપોત્સવી પર્વ-દિવાળીનું પર્વ ગણવામાં આવ્યું." આ હકીકત દીપક પ્રગટાવવાના ઉપરના કાર્યનું સ્મરણ કરાવે છે.

---

(૩) मज्झिमपावाइ पुव्विं अपावापुरि त्ति नाम आसि। सक्केण पावापुरि त्ति नामकय जेण इत्थ महावीरस्वामी कालगओ। इत्थेव य पुरिए वइसाहसुद्धईक्कारसींदिवसे जंभिअगामाओ रत्ति बारसजोअणाणि आगतूण पुव्वण्हदेसकाले महासेणवने भगवया गोअमाई गणहरा संढिअगण परिवुडा दिक्खिआ प्पमुइया ।=જે મધ્યમ પાવાનગરીમા ભગવાન મહાવીર કાળધર્મ પામેલા તે નગરીનું અસલ નામ અપાવાપૂરી હતુ. પણ ભગવાનના કાળધર્મ પામવાથી, શક્રે તેને પાવાપૂરી કહી. વળી વૈશાખ સૂદ એકાદશીને દિવસે જંભિરા ગામથી બાર યોજન એક રાતમા ચાલીને ભગવાન અહી આવેલા, અને અહી આવી તેમણે ગૌતમ વગેરેને પ્રતિબોધ કરી દીક્ષિત કરેલા પ્રાણી માત્રને હિતકારિણી અંતિમ દેશના અહી જ થઇ.

(૪) શાસન નાયક વીરજી, પ્રભુ કેવળ પાયો ।
સંઘ ચતુર્વિધ સ્થાપવા, મહસેન વન આયો ॥

અને એવા અનુમાન ઉપર આપણને લઇ જાય છે કે રાજા ચંદ્રગુપ્તનો આશય પણ, તે સ્તૂપના જ ગવાક્ષમાં દીવા પ્રગટાવવા માટે દાન દેવાનો હેતુ કદાચ –તે સ્તૂપ જ શ્રીમહાવીરને અગ્નિદાહ દીધા બાદ તે સ્થાને ઉભો કરાયો હતો–એમ ધ્યાન દોરવાનો હોય. આ આપણા અનુમાનને પાછું તેને તે જ સ્તૂપની હકીકતથી સમર્થન મળી જાય છે. તે મૂળ સ્તૂપ જે કમ્પાઉન્ડમાં ઉભો કરવામા આવ્યો છે તેની આસપાસ બે નાના સ્તૂપો ચણાયેલ છે. આ સ્થિતિ આપણને જૈનસંપ્રદાયમાં ચાલ્યા આવતા એક રિવાજ તરફ દોરી લઈ જાય છે. તેમા એવો નિયમ છે કે, જ્યારે કોઈ તીર્થંકરનું નિર્વાણ થાય છે ત્યારે તેમની સાથે અનશન-વ્રત આદરી અનેક ભવ્યાત્માઓ સ્વર્ગવાસને સાધી લે છે. તે સદ્ગતાત્માઓના અગ્નિદાહ માટે ત્રણ ચિતાઓ રચાવાય છે (ક. સૂ. સુ. ટી પૃ ૧૨૩) એક પ્રભુના શરીર માટે, એક ગણધરોના શરીર માટે તથા એક બાકીના મુનિઓના શરીર માટે. તે સર્વેના શરીરોને અમુક વિધિ પ્રમાણે અગ્નિદહન કર્યા બાદ ચિતાઓને ઠારીને તેમની દાઢાઓ તથા બાકીના અંગોપાંગો ગ્રહણ કરી જાળવી રખાય છે. અને તે ઉપર સ્તૂપો કરાવાય છે. આવા સ્તૂપને કાયનિષિધિ કહેવાય છે. જેની સાબિતી આપણને હાથીગુફાના લેખની પંક્તિ ૧૫થી રાજા ખારવેલે (પુ ૪, પૃ ૩૦૪) તેવો કાયનિષિધિ ઉભો કરાયાની હકીકતથી મળી પણ આવે છે. એટલે કે ગ્રંથની આ હકીકતને શિલાલેખની વાતથી ટેકો મળે છે. આ પ્રમાણે મુખ્ય સાંચી સ્તૂપ અને તેની પાસે ઉભા કરાયલા બીજા નાના બે, એમ મળીને ત્રણે સ્તૂપો, ઉપર પ્રમાણે વર્ણવાયલી પ્રથાને મૂર્તિમત કરતા અને સાબિતી આપતા દેખાય છે. વળી ખૂબી એ થઈ છે કે, આ પ્રદેશમાં લગભગ સાઠ જેટલા નાના મોટા સ્તૂપો હોવા છતાં અત્યારે લોકવાયકા પ્રમાણે તે સ્તૂપને જ કેવળ " સિદ્ધકાસ્થાન " તરીકે ઓળખવામા આવે છે. અને 'સિદ્ધ' શબ્દ કેવળ જૈનસંપ્રદાયનો જ (જુઓ આ પુસ્તકે પૃ. ૫૧, ટી ૪) છે. એટલે પરાપૂર્વથી ઉતરી આવેલી દંતકથા પ્રમાણે પણ તે સ્થાન અને સ્તૂપને પરસ્પર જોડી બતાવાયા છે.

વિશેષ ખાત્રી તો વળી એથી મળી રહે છે કે, તે સ્થાનમા જે કરંડકમાં રક્ષા સાચવી રખાઈ છે તેના ઉપર "કશપ" શબ્દ કોતરાયલો છે અને એ તો જગપ્રસિદ્ધ છે કે શ્રીમહાવીર કાશ્યપગોત્રી હતા. એટલે આ સર્વ હકીકતથી શંકારહિત પૂરવાર થઈ જાય છે કે મુખ્ય સાંચીસ્તૂપ જે દેખાવમાં સૌથી મોટો છે તથા જેને "ભિલ્સાટોપ્સ" નામના પુસ્તકમા તેના કર્તા જનરલ કનિંગહામે, સાંચીસ્તૂપ નં. ૧ (જુઓ પુ. ૨ મા મુખપૃષ્ઠે ચિત્ર) તરીકે ઓળખાવ્યો છે તે કાશ્યપ ગોત્રી શ્રીમહાવીરને અગ્નિદાહ દેવાયાના સ્થળે જ ઉભો કરવામાં આવ્યો છે. વિવિધતીર્થ કલ્પમા પણ શ્રીમહાવીરના નિર્વાણસ્થાને સ્તૂપ ઉભો કરાયાનું સ્પષ્ટ સૂચન છે.

भूयिष्ठाश्चर्यभूमिश्चरमजिनवरस्तूपरम्यस्वरूपा
साऽपापा मध्यमादिर्भवतु वरपुरी भूतये यात्रिकेभ्य ॥
विविधतीर्थकल्प २५

[અર્થ–જે મહદ્ આશ્ચર્ય ભરેલી ભૂમિ છે અને જે મહાવીર (ચરમ જીનવર) ભગવાનના સ્તૂપવડે રમ્ય બનેલી છે એવી મધ્યમ અપાપા, ત્યા આવનાર યાત્રિકોને માટે ઇચ્છિત ફળ આપનારી નગરી થાઓ]

આ સર્વ સ્તૂપો–જેમાના બે પૂરવાર કરી ચૂક્યા છીએ અને વિશેષની વિગત હવે આપવાના છીએ– જૈનધર્મના સ્મારક હોવા છતાં, સાંચી સિવાયના સઘળે ઠેકાણે એકેક શુભકૃતિ નજરે પડે છે જ્યારે સાંચીના સ્થળે તો લગભગ ૬૦ જેટલા (પુ ૪, પૃ. ૨૭) છે, તેનું કારણ પણ હવે સમજાય છે કે, હાલની જૈન-પ્રજાને તે પ્રદેશ પોતાના શાસનનાયક એવા શ્રીમહાવીરનું નિર્વાણસ્થાન હોવાથી, નાના કે મોટા, આબાળ કે વૃદ્ધ, વિરતિ કે અવિરતિ, સર્વને એક તીર્થધામ જેવુ ગણાય છે અને પોતાના જીવનની છેલ્લી પળો તે સ્થાને ગાળવા ઇચ્છા ધરાવે છે એટલે જ અવંતિપતિ ન હોવા છતા, આંધ્રપતિ શાતકરણિ (પંચમ પરિચ્છેદે લેખ નં. ૪) એ અત્ર આવી દાન આપ્યુ છે. તેમ જ મથુરાપતિ કુશાનવંશી મહા-રાજાધિરાજ વઝેષ્કે પણ, પોતે અવંતિપતિ ન હોવા છતા, આ સ્થાને આવીને પોતાના નામનો (પુ. ૪,

પૃ. ૧૩૦-૩) શિલાલેખ કોતરાવ્યો છે. વળી આપણે જણાવી ગયા છીએ કે પ્રાચીન સમયે આ અવંતિના પ્રદેશની રાજદ્વારી નજરે ઘણી મોટી અગત્યતા ગણાતી હતી. અને તેથી જ ક્ષહરાટ નહપાણ તથા ચષ્ટણવંશી ક્ષત્રપોએ અવંતિની ગાદી મેળવીને 'રાજા'નું પદ ધારણ કર્યું હતું. પરંતુ રાજકીય દૃષ્ટિએ અવંતિનું સ્થાન મોખરે ગણાતું આપણું તે કથન હવે ફેરવવું પડશે. કેમકે તે પ્રદેશ ઉપર આધિપત્ય મેળવવાની તાલાવેલી તેમને રાજકીય નજરે નહોતી લાગતી પરંતુ તેઓ પોતે જૈનધર્મી હોવાથી (પૃ. ૨૧૮ તથા તે પ્રત્યેકના વૃત્તાંતે જુઓ) પોતાના પરમોપકારી અને શાસનાધિષ્ઠાતાની નિર્વાણભૂમિ હોઇને તેની હદમાં રાત્રીદિવસ રહેવાની અભિલાષાવાળી ધાર્મિક નજરને લઇને તે તાલાવેલી સેવતા હતા. રાજા નહપાણે ગોદાવરીના મૂળવાળો ત્રિરશ્મિ પર્વતનો ગોવરધનપ્રાંત મેળવવા જે અનેક યુદ્ધો ખેડયાં હતા તેમાં પણ ધાર્મિક દૃષ્ટિ જ (પૃ. ૧૦૧, ટી. નં. ૩૦ જુઓ) મુખ્યતાએ હતી તે હવે બરાબર પૂરવાર થઇ જાય છે; તેમ જ પ્રાચીન સમયે રાજાઓ ધર્મપરાયણ જિંદગી ગાળવાને તત્પર રહેતા તથા ધર્મરક્ષણ માટે કુરબાની કરી દેતા તેની સાક્ષી પણ મળી આવે છે (પરિચ્છેદ દશમો નં. ૧૧નું વૃત્તાંત). ભલે વર્તમાન વિદ્વાનો રાજાઓની અને પ્રજાની આ પ્રકારની ભદ્રિકતાને ગમે તે રૂપમાં નિહાળે કે ગમે તેવા શબ્દોમા ચીતરી બતાવે, અથવા તો જૈનધર્મનાં ચિહ્નોની ઓળખ ન હોવાને કારણે તેમના ધાર્મિક સ્મારકોને ગમે તે ધર્મના નામે ચડાવી દે, છતા જેમ ડૉ. બ્યુલર જેવા વિદ્વાનને પણ બારીક નિરીક્ષણને અંતે જે ઉચ્ચારવું પડયુ છે કે "It would be surprising if the worship of stupas, of sacred trees, of the wheel of the law, and so forth, more or less distinct traces of which are found with all sects, as well as their representations in sculptures, were due to one sect alone, instead of being heir-looms, handed down from remote times before the beginning of the historical period of India=આશ્ચર્ય જેવું છે કે, સ્તૂપોની, વૃક્ષોની (વિદ્વાનો જેને બોધિવૃક્ષ કહે છે અને જૈનો જેને રાયણવૃક્ષ કહે છે તે) તથા ધર્મચક્ર ઇ. ની પૂજાની સ્પષ્ટ જેવી નિશાનીઓ ઓછાવધતા પ્રમાણમાં સર્વધર્મમા માલૂમ પડે છે. ઉપરાંત તેની રજુઆત કરતા શિલ્પદશ્યો પણ, હિંદના પ્રાગ્ઐતિહાસિક યુગની આદિ થઈ તે પહેલાં પણ ઘણાં વર્ષોથી (સર્વધર્મના) વારસામાં ઉતરી આવવાનું ધરાય છે છતાં તે એક જ ધર્મનાં હોવાનું માનવું રહે છે" એટલે ડૉ. બ્યુલરનું કહેવું એમ થાય છે કે પૂજાભક્તિની આવી આવી રાહરસ્મો ભલે અતિ પ્રાચીનકાળે હિંદના સર્વધર્મોમા પ્રચલિત દેખાતી હશે છતા તે સર્વનું મૂળ તો એક જ ધર્મમા-અને તે પણ જૈનધર્મમાં જ અપાયલું નજરે પડે છે. અને તેમના આ અભિપ્રાયને વહેલી કે મોડી સર્વેને સંમતિ દર્શાવવી જ પડશે.

હવે સ્તૂપ ધરાવતા ત્રીજા સ્થાનનું-ભારહુતનું-વર્ણન આપીએ. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સર્વે સ્તૂપો જૈનધર્મનાં દ્યોતકરૂપ છે. પુ. ૧, પૃ. ૧૯૬માં સાબિત કર્યું છે કે, ભારહુત અને સાંચી તથા મથુરાના સ્તૂપો-તોરણો એક જ પ્રકારના-કેમ જાણે એક બીજાની નકલરૂપ-હોઇને (જુઓ આ પુસ્તકના અંતે તેના ચિત્રો), તેમ જ પુ. ૪, પૃ. ૧૫૪મા મથુરા એન્ડ ઇટસ એન્ટીકવીટીઝ આધારે સાબિત કરી બતાવ્યા પ્રમાણે મથુરા જૈનધર્મનું સ્થાન હોઇને, આ સ્થળોને પણ તેજ ધર્મના પ્રતિકરૂપે ઠરાવ્યા છે. વિદ્વાનોએ આ ભારહુત સ્તૂપને બૌદ્ધધર્મનું સ્મારક ગણ્યુ છે, પરંતુ જનરલ કનિંગહામ જેવા વિદ્વાનના 'ભારહુત સ્તૂપ' નામક પુસ્તકના શબ્દો લઇને પુ. ૨, પૃ. ૬૯, ટી. ૬૬મા જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે તે સ્થળચિત્રોમાં બૌદ્ધની જાતકકથાના દૃશ્યો નથી. આ રીતે સર્વ તરેહના પ્રમાણોથી નક્કી કરી શકાય છે કે તે જૈનધર્મનું સ્મારક જ છે. વળી તેમાં પ્રસેનજીત કોશળપતિ અને અજાતશત્રુ મગધપતિએ ભક્તિભાવે ઉભા કરેલાં સ્તંભો આવેલા છે. આ રાજાઓ નિર્વિવાદીત રીતે જૈનમતાનુયાયી પૂરવાર થયા છે (પુ. ૧ તેમનાં વૃત્તાંતો

જુઓ) તેમજ તેઓ ચિત્રોમા ભક્તિ કરતા અને વંદન કરતા દેખાય છે એટલે સિદ્ધ થાય છે કે તેમના ધર્મના જ સ્થાનો છે પરંતુ આપણે તો અત્ર એ જોવાનુ છે કે, તે સ્થળે જૈનધર્મનો કયો બનાવ બનવા પામ્યો હતો કે તેને આટલુ બધુ મહત્વ કેમ અપાયુ છે!

પુ. ૪, પૃ ૩૦૪ ઉપર હાથીગુફા શિલાલેખનુ પંક્તિવાર વિવેચન કરતા જણાવી ગયા છીએ કે, જૈનપ્રજામા તેમના અરિહંત–તીર્થંકરના દેહને જ્યા અગ્નિદાહ દેવાયો હોય છે ત્યા–સ્તૂપ ઉભો કરવાની પ્રથા ચાલી આવતી હતી પરંતુ તે હાથીગુફાના લેખમા પંક્તિ ૧૪મા "કાયનિષિદી" અને પંક્તિ ૧૫મા 'અરિહંતની નિષિદી" એવા બે શબ્દપ્રયોગો વપરાયલા દેખાય છે, જ્યારે નિષિદીનુ વિવરણ કરતા જૈ સા સં ના વિદ્વાન તંત્રીએ "જન્મમરણને વટાવી ગયેલ કાયનિષિદીસ્તૂપ" એવા જ શબ્દો માત્ર વાપર્યા છે; અને આ શબ્દો ઉપર પુ ૪, પૃ ૩૦૬મા નં ૯૪, ૯૫ની ટીકામા આપણે પણ જણાવ્યુ છે કે, "કૈવલ્યજ્ઞાન જેને ઉત્પન્ન થાય તે નિયમ તરીકે હમેશા મોક્ષે જાય જ, જેથી તે જીવને આ સંસારમા જન્મમરણ ધરવાનો ફેરો કરવો પડતો નથી" આ બધાનો ફલિતાર્થ એ થયો કે, નિષિદી બે પ્રકારની છે એક કાયનિષિદી કે જ્યા શરીરને દહન કરવામા આવ્યુ હોય અને સ્તૂપ ઉભો કરવામા આવ્યો હોય તેવુ સ્થાન; અને બીજી સામાન્ય નિષિદી =અરિહંતનિષિદી, કે જ્યા આગળ તે જીવ અરિહંત પદને પામ્યો હોય અર્થાત જ્યા આગળ તેમને કૈવલ્યપ્રાપ્ત થયુ હોય ને સ્તૂપ ઉભો કરવામા આવ્યો હોય તેવુ સ્થાન. આ પ્રમાણે બે પ્રકારના સ્થાન ઉપર જૈનસંપ્રદાયવાળાઓ પ્રાચીન સમયે સ્તૂપ રચતા હતા એવો અર્થ નિષ્પન્ન થયો આ બે પ્રકારના માહાત્મ્ય વિશેષમાથી, ભારહુત સ્તૂપવાળા સ્થાને કયો બનાવ બનવા પામ્યો હતો તે આપણે હવે તપાસીએ

પ્રાચીન સમયે મહાકોશળ ઉર્ફે અંગ દેશનુ રાજનગર ચંપાપુરી હતુ પુ ૧ મા પૃ ૧૪૦–૧ મા તથા પુ ૪ મા ચેદીદેશનુ વર્ણન કરતા પૃ. ૨૩૪થી ૨૩૬ સુધીમા વિધવિધ પુરાવાઓ (જેવા કે એન્શન્ટ ઇરાઝ બાય કનિંગહામ, પ્રસ્તાવના પૃ. ૯; જ ગે એ બે. પુ ૨૧, પૃ ૨૫૭, ડૉ. દે. રા ભાંડારકરકૃત અશોક પૃ. ૩૫ અને તેમનું રચેલું સભાપર્વ, કેંઝ એન્શન્ટ ઇંડિયા પૃ. ૧૪, ઇં હી. કવો ૧૯૨૯નુ પૃ ૬૧૨, જ. બી ઓ રી સો. ૧૯૨૭, પુ ૧૩, પૃ ૨૨૨; તે જ ગ્રંથનુ ત્રીજુ પુ. પૃ. ૪૮૨; એપીગ્રાફીકા ઇન્ડિકા, પુ ૨, પૃ ૩૯૨) થી પૂરવાર કરી આપ્યુ છે કે તેની રાજધાની વર્તમાન મધ્યપ્રાંતના જબલપુર શહેરની પાસે જ્યાં સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનો રૂપનાથનો ખડકલેખ ઉભો કરાયેલ નજરે પડે છે ત્યા હતી (પુ ૪, પૃ ૨૩૬, ટી નં. ૨૧) કહેવાનો તાત્પર્ય એ છે કે, મહાકોશલ ઉર્ફે અંગદેશ તે હાલના મધ્યપ્રાંતવાળો જ(૪) લગભગ સર્વ પ્રદેશ હતો અને તેનું પાટનગર જબલપુરથી થોડે છેટે આવેલ રૂપનાથના સ્થાને ચંપાપુરી નામના નગરે હતુ. (આગળ ઉપર સવિસ્તર અને દલીલોપૂર્વક પાછુ વર્ણન આપ્યું છે તે જુઓ.) આ ચંપાનગરીમા શ્રીમહાવીરે દીક્ષા લીધા પછીનું બારમું ચોમાસુ (જૈ. સ પ્ર પુ ૪, પૃ. ૨૦૦) કર્યું છે જે બાદ–એટલે કાર્તિક શુક્લ પૂર્ણિમા બાદ–વિહાર કરીને છએક મહિનાનો કાળ તેમણે આ નગરીની આસપાસના પ્રદેશમા ભ્રમણ કર્યા કર્યુ છે આ છ માસના અવધિ દરમ્યાન શ્રીમહાવીરને કાનમા ખીલા નંખાયા નો અને તેને ત્રણેક મહિના બાદ, ખરક નામના વૈદ્યે મધ્યમ અપાપા નગરીમા ખેંચી કાઢયાનો–મળી બે બનાવો બનવા પામ્યા હતા. આ સર્વ હકીકત જૈનશાસ્ત્ર પ્રમાણિત છે. છેવટે વૈશાખ સુદ ૧૦ (ઇ. સ પૃ ૫૬૮મા દીક્ષા–૧૨ વર્ષ=ઈ. સ. પૂ ૫૫૬મા) ના દિવસે પાછલા પહોરે પોતાની ૪૨ વર્ષની ઉંમરે તેમને કૈવલ્યજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ છે. તથા તે દિવસની ધર્મોપદેશના નિષ્ફળ જવાથી રાતોરાત બારયોજનનો

(૪) મધ્યપ્રાંતનુ સ્થાન જ કહી આપે છે કે હાલમા બંગાળ ઇલાકાના ભાગલપુર જીલ્લામા આવેલ ચંપાનગરીને અને આ પ્રાચીન સમયની ચંપાનગરીને કાંઇ સંબંધ જ નથી.

વિહાર કરી (ઉપરમાં જુઓ પૃ ૩૧૦) બીજીવાર પાછા મધ્યમ અપાપા નગરીએ પોતે આવ્યા છે અને વૈશાખ સુદ ૧૧ ના દિવસે ચતુર્વિધસંઘની સ્થાપના કરી છે. સર્વ કથનનો સાર એ થયો કે શ્રીમહાવીરે ચપાનગરીમાં બારમુ ચોમાસુ કર્યા બાદના છમાસ જેટલો કાળ, તેની આસપાસના પ્રદેશમાં જ વ્યતીત કર્યો છે છેવટે વૈશાખ સુદ ૧૦ ના કૈવલ્યપ્રાપ્તિ થઈ છે. તથા વૈશાખ સુદ ૧૧ ના મધ્યમ અપાપા (ઉપર પૃ. ૩૧૧માં સાબિત કરી ગયા પ્રમાણે સાચી-ભિલ્સાનગરી) માં સંઘની સ્થાપના કરી છે. ઉપરાંત સૌથી મહત્વની બીના તો એ છે કે કૈવલ્યપ્રાપ્તિના અને સંઘ સ્થાપનના સ્થાન વચ્ચે કમમાં કમ બારેક યોજનનુ અંતર હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે

ઉપર પૃ ૩૧૩ માં પૂરવાર કરી ગયા છીએ કે, જૈનસંપ્રદાયમા એ પ્રકારના સ્થાને સ્તૂપો રચાતા હતા, એક અરિહતના કૈવલ્યપ્રાપ્તિના સ્થાને, અને બીજું તેમના નિર્વાણસ્થાને વળી પૃ ૩૧૧ મા સિદ્ધ કરી ગયા છીએ કે સાચી-ભિલ્સા પ્રદેશમાં તેમનુ નિર્વાણ થયુ હતું અને તેથી જ તે સ્થાને સાચી-સ્તૂપ નં. ૧ તરીકે જાણીતો થયેલ ટોપ ઉભો કરાયો છે, એટલે જો તેમના કૈવલ્યપ્રાપ્તિના સ્થાને પણ કોઈ સ્તૂપ ઉભો કરાયો હોય તો તે સ્તૂપ અને આ સાચી સ્તૂપ વચ્ચેનું અંતર, લગભગ બારેક યોજનનું હોવુ જોઈએ. હવે જે ભારહુત સ્તૂપની આપણે ચર્ચા કરી રહ્યા છીએ તેનુ સ્થાન જો તપાસીશું તો, ઉપર દર્શાવી ગયા પ્રમાણે ચપાનગરીના (વર્તમાન કાળના રૂપનાથ ખડક લેખવાળા સ્થાન) પ્રદેશમા જ આવેલુ તેમજ સાચીથી લગભગ સવાસોથી દોઢસો માઈલના અંતરે જ આવેલુ ગણાય તેમ છે જો કે બારીકાઈથી માપીએ તો અત્યારના હિસાબે તે અંતર પદરેક યોજન કહેવાય, પરતુ પૂર્વના સમયે કા તો, યોજનનું પ્રમાણ અન્ય રીતે ગણાતુ હોય અથવા તો શાસ્ત્રકારનું કથન 'બાર યોજન જ' એમ નહીં પણ તેની આસપાસ એટલે એકાદ બે યોજન ઓછું કે વધતુ એમ કહેવાનું પણ હોય. ગમે તે પ્રકારે લેખો પરતુ તેથી આપણા અનુમાનને કોઈ રીતે તે-બાધક જણાતું નથી. એટલે સાબિત થઈ ચૂક્યુ ગણાશે કે જેમ સાંચી સ્તૂપ શ્રી મહાવીરનુ નિર્વાણસ્થાન છે તેમ આ ભારહુત સ્તૂપ તેમનું કૈવલ્યસ્થાન છે (પુ. ૩, પૃ. ૩૦૫, ટી ૯૧). વળી ઉપર સિદ્ધ કરી ગયા પ્રમાણે જ્યા બન્ને સ્તૂપો જૈનધર્મના જ દ્યોતકરૂપ છે તેમજ—જેની[૫] ઊંચાઈ લગભગ ૮૦ ફીટ અને પહોળાઈ ૧૫૦ ફીટ ગણાય છે–તેવી આ બન્ને ઈમારતો યુગના યુગ પસાર થઈ ગયા છતા, તે બનાવોની સાક્ષી પૂરતી નજરે વિદ્યમાન પડી રહી છે, ત્યા શકા ઉઠાવવાનો અવકાશ જ કયા રહે છે? અને એટલુ તો સ્વીકારવુ જ પડશે કે કલ્પનાઓના અનેક ગોળાઓ ગબડાવ્યા કરતાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જો મળતુ હોય તો તે વધારે વજનદાર લેખાય જ. વળી વિશેષ સમર્થન આપતી ખાત્રી તો એ ઉપરથી થાય છે કે, આ ભારહુતના સ્તૂપના સ્થાનપ્રદેશનો નકશો (પુસ્તકને અંતે આપેલ છે) જનરલ કનિંગહામે જે ચીતરી બતાવ્યો છે તે, અને જૈનશાસ્ત્રમાં શ્રીમહાવીરને કૈવલ્ય ઉપજ્યાના સ્થાનનું જે વર્ણન કરી બતાવ્યુ છે તે બંને ઇતિબાબ, અરસપરસ આબેહુબ મળતા આવે છે. એટલે સર્વ પ્રકારની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતાં જે સાર ઉપર આપણે આવ્યા છીએ તે ચોક્કસ અને શકારહિત જ લાગે છે.

આ ઉપરથી જે બીજો એક સાર ખેંચી શકાય છે તે પણ પ્રસંગોપાત્ત જણાવી દઇએ, કે, જો સ્તુપના સ્થાનમા, ભસ્મ કે શરીરના અવયવોના કોઇ અવશેષ

(૫) તેના માપ વિશે "ભિલ્સાટોપ્સ" નામે પુસ્તકમા તેના કર્તા સર કનિંગહામે પૃ. ૧૮૬ ઉપર આ પ્રમાણે શબ્દો લખ્યા છે.–The total height of the building including the cupolas, must have been upwards of one hundred feet. The base of the Tope is surmounted by a massive colonnade, 144½ feet in diameter–(p. 187)=ઘુમટ–કળશ સહિત આખી ઇમારતની કુલ ઊંચાઇ એકસો ફીટથી વધારે હોવી જોઇએ. સ્તુપના ભોય તળીયાને ફરતો, ભારે વજનના અને સમાન અતરે ઉભા કરેલ, સ્તભોનો કોટ કરેલ છે. તે કોટની લબાઇ પૂર્વથી પશ્ચિમ ૧૪૪॥ ફીટ અને ઉત્તરથી દક્ષિણ ૧૫૧॥ ફીટની છે. પૃ. (૧૮૭).

જાળવી રાખેલ માલમ પડે, તો તે સમાધિ સ્થાન સમજવુ અને તેવુ કાંઇ ન માલમ પડે તો તે કેવળ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનુ સ્થાન સમજવુ

આ પ્રમાણે અનેક સ્તૂપોમાના મુખ્ય ત્રણ–અમરાવતી, સાચી અને ભારહુતના સ્થાનવાળાના પ્રભાવ વિશેની ઓળખ આપી ચૂકયા છીએ. આ સ ઇ પુ ૧૫, પૃ ૨૦મા નોધ લીધા પ્રમાણેના બાકી રહેતા માણિકયાલ, સારનાથ અને અનુરાદ્ધપુર વિશે કે, પૃ ૩૦૭ ઉપર આપણે નિર્દેશ કર્યા પ્રમાણે મથુરા, ઉદયગિરિ અને તક્ષિલા વિશેના સ્તૂપોના મહાત્મ્ય વિશે જણાવવાની અત્ર જરૂરિયાત દેખાતી ન હોવાથી હવે આપણે આગલ વધીશું.

૪

ન ૧ વિભાગે મોઘમ ટીકાને અને ન ૨, કે ૩ વિભાગે મેં સ્થાપિત કરેલા નવા સિદ્ધાતોમાના જે બે ત્રણ મુખ્ય છે અને જેના ઉપર ટીકાકારોએ પૂછેલા કેટલાક પ્રશ્નોના ઉત્તરો અવલબે છે, તેવાનો ખુલાસો આપી ગયો છુ હવે સીધા ઉઠાવેલ શકાવાળા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપીશ આવા પ્રશ્નોનુ નિરાકરણ કરતા, તેને બે પ્રકારમા વહેંચી શકાય છે પ્રથમમા મારા લખાણને આગલો પાછલો સબધ કે ભાવાર્થ તપાસ્યા વિના અથવા તો સભાળપૂર્વક વાચ્યા વિચાર્યા વિના જ, કોણ જાણે શુ કારણથી મારા લખાણ પ્રત્યે પૂર્વ-ગ્રહ બધાઈ જવાથી કે, યેનકેન પ્રકરેણ સામાને ઉતારી નાખવાથી પોતાની વિદ્વતા તરી આવી ગણાય તેવા ખ્યાલથી કે ગમે તે ગૂઢ આશયથી હોય, પણ લખાણ કરી જવાયુ દેખાય છે અને બીજામા ખરા અભ્યાસીયોગ્ય જીજ્ઞાસાવૃત્તિથી કામ લેવાયુ દેખાય છે આ બીજા પ્રકારવાળાના ખુલાસા આપવાનુ કાર્ય હાથ ધરવા પૂર્વે, પ્રથમ વાળાએ કઈ રીતે પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કર્યા છે તે જણાવીશુ જેથી અમે ઉપર કરેલી ટીકા કેટલે દરજ્જે સાચી છે તે વાચકો સ્વય વિચારી લેશે

(૧) "પ્રાચીન ભારતવર્ષના પહેલા પુસ્તકે" "ભૂગોળની દૃષ્ટિએ કાઇક પરિચય"ના શિર્ષકવાળો તૃતીય પરિચ્છેદ છે. તેમા પ્રાચીન સમયે, આર્યાવર્તના જે સાડી પચીસ દેશો કહેવાતા હતા તેનુ ટૂક વર્ણન પૃ. ૪૬ થી ૫૫ સુધી પ્રથમ, અને તે પછી રેવરડ એસ બીલ કૃત રેકર્ડ્ઝ ઓફ ધી વેસ્ટર્ન વર્લ્ડઝમા આપેલ ૮૦ પ્રદેશનુ વર્ણન પૃ ૫૬ થી ૬૮ સુધી આપ્યુ છે આ પુસ્તક, બૌદ્ધસપ્રદાયી અને પેલા પ્રખ્યાત યાત્રિક હયુએનશાગે લખેલ પોતાની હિંદની મુસાફરીના હેવાલનો અગ્રેજીમા અનુવાદ ગણાય છે. ઉપરોકત નિર્દિષ્ટ, ૮૦માના કયા કયા પ્રદેશો, પ્રથમ જણાવેલ આર્યાવર્તના સાડી પચીસ દેશોમા સમાઇ શકતા તેની સમજ માટે સર્વના આક દર્શાવીને નકશો પણ સયુકત કરેલ છે આ પ્રકારે કરેલ વર્ણનમા આર્યા-વર્તના દેશોમાના ન ૨ વાળા પાચાલ દેશમા, હયુએન-શાગવાળા ન ૧૬થી ૨૪ સુધીના અને ન. ૩વાળા કોશલમા ન ૨૫થી ૨૭ સુધીના પ્રદેશોનો સમાવેશ થતો જણાવ્યો છે; તેમાનો ૨૪ નબરનો પ્રદેશ કાન્ય-કુબ્જનો છે અને ન. ૨૫નો અયોધ્યાનો છે. આ ન ૨૫વાળાનું વર્ણન નિમ્નલિખિત શબ્દોમા મે વર્ણવ્યુ છે.

"[૨૫] ન ૨૪થી અગ્નિખૂણે (પૃ ૨૨૪) ૬૦૦ લી ના અંતરે અને ગગાનદી ઓળંગીને દક્ષિણે અયો-ધ્યાનું રાજ્ય છે (મારા મતથી તેનો ઉચ્ચાર અયોધ્યા નહિ પણ આયુધ્ધાઝ કરવો જોઈએ કાનપુર શહેરવાળો આ પ્રદેશ છે કે જેના ચોબાઓ અત્યારે મલ્લ જેવા પહેલવાન ગણાય છે) વિદ્વાનોએ તેને અયોધ્યા–સાકેત ગણ્યો છે, તેથી જ મુઝવણમા પડયા છે જ્યારે હું ધારૂ છુ તે પ્રમાણે આયુધ્ધાઝ તરીકે તેને ગણવાથી બધો ઉકેલ આવી જાય છે ગર કનિંગહામે (જુઓ તેમની ભૂગોળ પૃ ૩૮૫) આ સ્થાનને કાનપુરની વાયવ્ય દિશામાં ૨૦ માઇલિ અતરે કાકૂપુર નામનુ પુરાણુ શહેર આવેલ છે તેને ઓળખાવેલ છે"

ઉપર ટાકેલ અવતરણથી સર્વ કોઈ સમજી શકશે કે ન ૨૪ પછીના ૨૫માના વર્ણનમા અપાયલા મૂળ શબ્દો રે વે વ. માથી અક્ષરશઃ ઉતારેલા છે જ્યારે તે મતથી જુદા પડતા મારા વિચારો મે કોંસમા લખ્યા છે મતલબ કે કાન્યકુબ્જથી દક્ષિણે ગગા નદી ઓળગીને જે પ્રદેશ આવે તેને અયોધ્યા નામ તો રે. વે. વ. મા અપાયલુ છે, જ્યારે મે તેને

અયોધ્યા નહિ પણ તેનો ઉચ્ચાર આયુધ્ધાઝ હોવાનું નોંધ્યુ છે તથા તેમ કરવા માટે દલીલો અને પૂરાવા પણ આપ્યા છે. વળી અયોધ્યા નગરી તો સર્વ કોઈ જાણે છે તેમ ગગાની ઉત્તરે આવેલી છે જ્યારે અત્રે નં ૨૫વાળા પ્રદેશને તો, કાન્યકુબ્જની દક્ષિણે (અથવા વધારે સ્પષ્ટ કરીએ તો અગ્નિખૂણે) તેમજ ગગા નદીની દક્ષિણે હોવાનું તે ગ્રન્થમા કહેલ છે, જેનું સ્પષ્ટીકરણ કરતા પ્રા. ભા. ૧, પૃ. ૭૮ મા મારે જણાવવુ પડયુ કે "અંગ્રેજી શબ્દોમા લખવામા આવતી એક પ્રજા છે, જેનું નામ આયુધ્ધા જ છે અને તેનો પ્રાત, ચીનાઇ યાત્રિઓના લખવા પ્રમાણે O-yu-to. કહેવાતો અને તેની રાજધાની Sachi હતી. વળી તે સ્થળને કાન્યકુબ્જના અગ્નિખૂણે (South-east) આવી રહ્યાનુ બતાવ્યુ છે, જ્યારે ઈતિહાસકારોએ (રે. વે. વ. ના લેખકે) આયુદ્ધાઝને બદલે અયોધ્યા ગણીને (કયા એક પ્રજાનુ નામ અને કયા એક શહેરનુ નામ) તેના રાજનગરને (Sachi=Saket) ઠરાવી દીધુ. કારણ કે સાકેત તે અયોધ્યાનું બીજું નામ હતુ. કયા સાચી અને કયા સાકેત? (બે શબ્દોમાં કોઇ જાતનો મેળ ખરો?) પણ તેમની આ ભૂલ, તે ઉપરથીજ સાબિત થાય છે કે ચીનાઈ યાત્રિકોએ સાચીને કાન્યકુબ્જ (કનોજ)ના અગ્નિખૂણે હોવાનુ જણાવ્યુ છે. જ્યારે અયોધ્યા ઉર્ફે સાકેત તો, કનોજની ઉત્તરે કેટલાય માઇલ ઉપર આવેલુ છે. (કયા અગ્નિખૂણો એટલે south-east અને કયા ઉત્તર એટલે north? શુ ઉત્તરે આવેલુ શહેર દક્ષિણે આવ્યાનુ લખી શકાય ખરૂ? તેમજ South & North તે બને એક કહી શકાય ખરા? મતલબ કે અયોધ્યા પણ જુદું અને આયુદ્ધાઝ પણ જુદા, અને તેથી જ સર્વ ભૂલ ઉપસ્થિત થવા પામી છે." આટલા વિવેચનથી સ્પષ્ટ થશે કે નં ૨૫ના પ્રદેશને અયોધ્યા ઠરાવતો અભિપ્રાય તો મૂળ લખાણનો જ છે. પણ હુ તેમના મતથી જુદો પડુ છુ અને તેથી જ મેં વિવેચન કર્યું છે છતા 'અયોધ્યાતીર્થ' નામક પુસ્તકના કર્તા સાહિત્યમનિષી પડિત જ્યેષ્ઠારામ શર્મા નામે એક વિદ્વાન 'જૈન' પત્રમાં એક લેખ લખતાં જણાવે છે કે "ડૉ. શાહી ગ્રથનું મનન કરતાં અયોધ્યા માટેનો એ ભાવાર્થ નીકળે છે કે અયોધ્યા એ વાસ્તવમા અયોધ્યા નથી પણ આયુદ્ધાઝ છે," એટલે તેમના કહેવાની મતતબ એમ થતી દેખાય છે કે, ગગાની દક્ષિણે આવેલા નં ૨૫વાળા પ્રદેશને અયોધ્યા તરીકે હુ જ ઓળખાવી રહ્યો છુ અને જે ખરી અયોધ્યા નગરી છે તે મારે માન્ય નથી. આ પ્રમાણે ટીકા અને મૂળ લખાણ વચ્ચેનો ભેદ ખ્યાલમા રાખ્યા વિના જે મૂળ ગ્રન્થકારના શબ્દો મારા તરીકે માની લઈને તેઓ પોતાના અતઃકરણના ઉભરા અનેક રીતે ઠાલવ્યે ગયા છે; તથા "અયોધ્યાતીર્થ"ની ઓળખ આપતા કેટલાયે ઉતારાના પાનાને પાના ભરીને છેવટે પોતે રચેલ 'અયોધ્યા કા ઈતિહાસ' નામની પુસ્તીકા વાચવાની ભલામણ જીજ્ઞાસુ વર્ગને કરી છે તો વાચકવર્ગ સમજી શકશે કે આમા મારો કેટલો દોષ ગણાય?

(૨) આ અયોધ્યા શબ્દ સંબધમા આચાર્યશ્રી વિજયેન્દ્રસૂરિએ પણ પોતે લખેલ "પ્રાચીન ભારતવર્ષનું સિહાવલોકન" નામક પુસ્તકમા ઉપરનાજ વિદ્વાન પડિતની પેઠે ઉદગાર કાઢ્યા છે તે પુસ્તકના પૃ ૧૦૭મા તેઓ પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરતા જણાવે છે કે 'ઉપરની હકીકતથી ભાવાર્થ એવો નીકળે છે કે અયોધ્યા એ વાસ્તવમા અયોધ્યા નથી પણ આયુદ્ધાઝ છે.'[૬] ઉપરના પારિગ્રાફમા ૫ શર્માજીને ઉત્તર અપાયો છે તે જ અત્ર પણ લાગુ પડવાનું સમજી લેવુ

(૩) આ પ્રમાણે આચાર્ય મહારાજે એક જ ઠેકાણે આવો વર્તાવ કર્યો છે એમ નથી પરન્તુ, "અશોકના શિલાલેખો ઉપર દૃષ્ટિપાત" નામની જે એક પુસ્તિકા તેમણે બહાર પાડી છે તેમાં પણ

(૬) ઉપરના વિદ્વાને અને આચાર્યશ્રીએ લખેલ શબ્દો અક્ષરશઃ એક બીજાની કોપી જ દેખાય છે. ઉપરાત 'ડાકટર શાહી' શબ્દ જે ઉપરના વિદ્વાને વાપર્યો છે તે પણ આચાર્યશ્રીએ જ ઘડેલ છે. એટલે આ બન્નેને કેમ જાણે પરસ્પર પ્રેરણા ન મળી હોય તેવો વર્તાવ થઇ જતો પણ જણાય છે.

તે જ મિશાલે કામ લીધે રાખ્યું છે, અનેક વિદ્વાનોના મતવ્યો-વિધાનોથી હું ભિન્ન મત ધરાવતો હોઈ, કેવળ તેને ઉદ્ધૃત કરી મારા પુસ્તક આલેખનમાં તે ઉપર મે વિવાદ કર્યો છે એટલે કે ઉદ્ધૃત કરેલ મતવ્યો મારા નથી, છતા તેવા અવતરણો મારા જ વિધાનો છે એમ ગણી તે પુસ્તિકામા તેમજ તેમના પ્રકાશિત અન્ય ગ્રથોમા, અવકાશ મળતા જ તેની સારી રીતે ખબર લઈ લીધી છે આવા ચારેક દૃષ્ટાતો તેમણે પુસ્તિકા બહાર પાડી, તે અરસામા જ મુબઈના સાપ્તાહિક "ગુજરાતી પત્ર"ના તા ૨૫-૧૦-૩૬ના અકમા પૃ ૧૫૯૩ ઉપર મેં ટાકી બતાવ્યા છે. વાચકવર્ગને તેનો ખ્યાલ મળી શકે તે સારૂ તે પત્રમાથી તેની નકલ અત્રે ઉતારૂ છુ —

(૧૦-૧૧) પૃ ૪૯(૭) ઉપર તેમણે મારૂ મતવ્ય ઉતાર્યું છે તેના શબ્દો આ પ્રમાણે છે "અત્યાર સુધી સર્વેની માન્યતા એમ છે, કે અશોક અને પ્રિયદર્શિન તે બને એક જ વ્યક્તિ છે, જ્યારે મારા મતવ્ય પ્રમાણે તે બન્ને ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓ લાગે છે અને અશોક પછી તેના પૌત્ર રાજા પ્રિયદર્શિને રાજ્યની લગામ ગ્રહણ કરી છે"—"બાદ પ્રિયદર્શિન ઉર્ફે સમ્રાટ સપ્રતિ થયો, એમ કહીને તેમણે પ્રિયદર્શિન અને સંપ્રતિની અભિન્નતા સ્વીકારી છે" એટલે એમ તો તેઓએ સ્વીકાર્યું છે કે, મારો મત નીચે પ્રમાણે જ છે (૧) અશોક એક વ્યક્તિ છે (૨) પ્રિયદર્શિન બીજી વ્યકિત છે (૩) પ્રિયદર્શિનનુ બીજુ નામ સપ્રતિ છે. (૪) અશોક પછી તેનો પૌત્ર પ્રિયદર્શન ઉર્ફે સપ્રતિ ગાદીએ આવ્યો છે આ પ્રમાણે મારા મતનુ ઉચ્ચારણુ કરે છે, છતા પોતે પૃ ૩૬ ઉપર જણાવે છે કે, "સેન્ડ્રેકોટસ એટલે અશોક એમ માની લઈએ તો અશોકને લેખક મહાશય સપ્રતિ માને છે" એટલે કે અશોકને હું સપ્રતિ માનુ છુ. વળી પૃ ૬૦ ઉપર લખે છે કે, "લેખકે અશોક અને સંપ્રતિ (પ્રિયદર્શિન)ને એક ગણી અશોકને ઉડાડી મૂક્યો છે એટલે કે અશોક નામે વ્યક્તિ નથી થઈ" એમ મારૂ માનવુ ગણાવે છે હવે વિચારો કે એક વખત ઉપરની ચાર વસ્તુસ્થિતિ મારા મતવ્ય તરીકે પોતે લેખાવે છે અને બીજી વખતે પાછી તેનાથી ઉલ્ટી જ સ્થિતિ મારા મતવ્ય તરીકે તેઓથી મનાવવા મથે છે આ બધામા શુ સમજવુ? અને મારા મતવ્ય તરીકે તેઓ કયાથી લાવ્યા?

(૧૨-૧૩) તેવી જ રીતે પૃ ૧૯ ઉપર ડૉ પીટરસનનું, પૃ ૩૦ ઉપર ડૉ. ભાડારકરનુ, અને પૃ ૫૦-૫૧ ઉપર ડૉ ફ્લીટ આદિનુ-એમ વિદ્વાનોના મતવ્યો ટાકી તે ઉપર મેં વિવેચન કર્યું છે, તે ત્રણે મતો કેમ જાણે મારા જ હોય? (જો કે મેં તો પાછા તેમા સુધારા જ સુચવ્યા છે) કોઈ એવો નિયમ હોતો નથી કે એક જણે અમુક મત દર્શાવ્યો તે જ મત સર્વેએ ગ્રહણ કરવો જ જોઇએ અરે આ તો પ્રથમ દર્શની હકીકતો ચાલે છે, તેમા તો અનેક મતમતાતર નજરે પડે, પણ કેટલીક બાબતો તો સિદ્ધ થયેલી હોય છે જ છતાયે નવી હકીકતો ઉપલબ્ધ થતા તે સિદ્ધ થયેલીને પણ ફેરવવી પડે છે-એમ ગણીને પોતે પોતાનો મત દર્શાવવા મડી પડયા છે વાસ્તવિક તો એમ કહેવાય કે, તે ત્રણે વિદ્વાનોના મતથી જુદા પડી જેમ મેં સુધારા સૂચવ્યા તેમ તેઓ પોતે પણ સુધારા સૂચવી શકે આમા એકલા મને જ ઉધડો લેવાનુ ધોરણ તેમણે જે સ્વીકાર્યું છે તેને બદલે જે વિદ્વાનોના મતવ્યો છે તેમને પણ ઉધડા લેવા હતા અથવા એમજ કહેવુ જોઈતુ હતુ કે આનો અર્થ આમજ થાય છે માટે તે ઉપર કોઈએ હવે સુધારો સૂચવવો જ જોઇએ નહી ઉપરના અવતરણથી વાચક તરત ખ્યાલ બાધી શકશે કે, વસ્તુસ્થિતિ કયા ને કેવી છે।

(૪) અયોધ્યા શબ્દ ઉપર ટીકા કરનાર, (૧)મા દર્શાવેલ સાહિત્યમનીષી પં જ્યેષ્ટારામ શર્માજીએ મારૂં કથન ટાકીને તા ૧૩-૨-૩૮ ના "જૈન" સાપ્તાહિકમા પૃ ૧૬૧ ઉપર "સેનાધિપતિ મગેન્દ્ર રાજા પુષ્યમિત્ર અને કલિગાધિપતિ સમ્રાટ મહારાજા

(૭) આ અવતરણમાના સઘળા પૃષ્ઠો ઉપરોક્ત 'અશોકના શિલાલેખો ઉપર દૃષ્ટિપાત"વાળી પુસ્તિકાના સમજવા.

ખારવેલ" શિર્ષક નીચે પોતાના વિચાર લગભગ પા કોલમ ભરીને દર્શાવ્યા છે. તેમના મુખ્ય શબ્દો આ પ્રમાણે છે –

"ડૉ સાહેબે 'પ્રાચીન ભારતવર્ષ'માના સત્તાધીશ રાજ્યો, પૃ ૧૦૫, ૧૭૦, ૩૨૪ મા વેદધર્માવલંબી બ્રાહ્મણ રાજા પુષ્યમિત્રને બારબાર હાથીગુફાના શિલાલેખોનો સહારો લઇ જૈનધર્મી ક્ષત્રિય રાજા 'નદ વશમાનો આઠમો નદ' બનાવી દીધો છે. જે સાહિત્યમા સત્યથી વેગળુ છે."

આ શબ્દો કેવા યથાર્થ છે તેની હકીકત તપાસીએ. તેમણે સત્તાધીશ રાજ્યોનો નિર્દેશ કરેલ છે તેનુ વર્ણન "પ્રાચીન ભારતવર્ષ" પુસ્તક ૧ લામા મેં આપ્યુ છે. તે પુસ્તકના પૃ ૧૦૫, ૧૭૦ અને ૩૨૪ માંથી એકે ઉપર આ વિષયનુ આલેખન જ નથી કરાયુ. ત્યા તો અન્ય વિષયનો અધિકાર વર્ણવાયો છે. એટલે તેમણે ટાકેલ શબ્દોની ગોત કરવી તે નિરર્થક ગણાય. છતા તેમના લેખની મિતિ તા. ૧૩-૨-૩૮ ની હોવાથી, તે મુદત સુધીમા પ્રાચીન ભારતવર્ષની મારી ગુજરાતી શ્રેણીના ભાગ ૨-૩ અને અંગ્રેજી શ્રેણી (Ancient India) નો પ્રથમ ભાગ બહાર પડી ગયા હતા. તેમાના કોઈમાથી કદાચ ઉતારો લેવાયો હોય તે ગણત્રીએ મજકુર ત્રણે પુસ્તકો પણ જોઈ વાળ્યા, તો તે તે પૃષ્ઠોએ તેમાં પણ અન્ય વિષયો જ સમજાવેલ દેખાયા એટલે મૂળ શબ્દો મે કયા લખેલ છે અને તેમની ટીકા કેટલી વાજબી છે તે તપાસવાનો મારો હેતુ અફળ થયો. પરતુ તેમણે ટાકેલ શબ્દનો ભાવાર્થ તો સ્પષ્ટ છે એટલે તે ઉપર મારો ખુલાસો રજુ કરી શકીશ.

વેદધર્માવલબી બ્રાહ્મણ રાજા પુષ્યમિત્રને મેં કદાપી જૈનધર્મી કહ્યો નથી; એટલું જ નહિ પણ તેવો કિંચિત પ્રયાસ પણ કર્યો નથી. ઉલટુ પુષ્યમિત્ર શુંગવશી ગણાતો હોવાથી તેને એકલાને નહિ, પણ તેના આખાયે શુગવશને ચુસ્ત વૈદકમતાનુયાયી મેં લેખવ્યો છે. તેમનો આખોયે ઈતિહાસ પુ. ૩ માં અપાયેલ છે વળી તેણે તથા તેના પુત્ર અગ્નિમિત્રે પંડિત પતજલિના નેતૃત્વ નીચે અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યાની હકીકત પણ તેમાં વર્ણવી છે. એટલે પછી તેને તો શુ, પણ તેના પુત્રને કે કોઇ વશજને હું જૈનધર્મી ઠરાવવાનો પ્રયત્ન કરૂં તે તો, સસલાને શિંગડા હોવાનુ જણાવ્યા જેવુ જ લેખાય. છતાય એક વસ્તુ યાદ આવે છે, ને સંભવ છે કે તેને અનુલક્ષીને તેમણે "નદવશમાનો આઠમો નદ" એવા શબ્દો લખ્યા હોય. હકીકત એમ છે કે, હાથીગુફાના લેખમાં કલિગપતિ ચક્રવતી ખારવેલે મગધપતિ બૃહસ્પતિ મિત્રને, તથા આંધ્રપતિ શ્રીમુખ શાતકરણિને હરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. પરંતુ આ બૃહસ્પતિમિત્ર કોણ તેની માહિતી વિદ્વાનોને મળતી ન હોવાથી, બૃહસ્પતિનું પર્યાયવાચી નામ પુષ્ય થઈ શકે છે, માટે બૃહસ્પતિમિત્ર 'અને પુષ્યમિત્ર એક જ વ્યકિત છે એમ ઠરાવી દીધુ છે. તથા પુષ્યમિત્રનો સમય ઈ. સ પૂ ૧૮૮ લગભગનો હોવાથી ખારવેલ અને શ્રીમુખનો સમય પણ તે જ પ્રમાણે માની લીધો છે. પરન્તુ બૃહસ્પતિમિત્ર, તે મગધસામ્રાજ્ય ઉપર અધિકાર ભોગવી રહેલ નદવશી નવ નદ રાજાઓમાનો આઠમો નદ હતો, ને તેનો રાજ્યકાળ ઈ. સ પૂ. ૪૧૫ થી ૪૧૨નો, તેને હરાવનાર ખારવેલનો સમય ઈ. સ. પૂ ૪૨૯ થી ૩૯૩ નો, અને તેના સમકાલીન આંધ્રવશના સ્થાપક શ્રીમુખનો ઈ. સ. ૪૨૭ થી ૪૧૪નો છે એમ તે પ્રત્યેકના જીવનવૃત્તાત લખતી વખતે અનેક પૂરાવાઓ અને પ્રમાણો આપી મે સાબિત કર્યું છે. મતલબ કે મારા મતવ્ય પ્રમાણે ખારવેલ, શ્રીમુખ અને આઠમો નંદ ઉર્ફે બૃહસ્પતિમિત્ર એ ત્રણે જણા સમકાલીન હતા જ, પરંતુ પુષ્યમિત્ર તો તેમના પછી લગભગ અઢીસો વર્ષે થયો છે. આ ચાર વ્યકિતઓમાની, પ્રથમની ત્રણ જૈનધર્મી છે જ્યારે પુષ્યમિત્ર વૈદિકધર્મી છે. એટલે જ બૃહસ્પતિમિત્ર ઉર્ફે આઠમા નદને મે જૈનધર્મી કહ્યો છે અને બૃહસ્પતિમિત્ર તથા પુષ્યમિત્રને ભિન્ન ભિન્ન માન્યા છે. છતાં તેમની પોતાની માન્યતાની પેઠે હુ પણ પુષ્યમિત્રને બૃહસ્પતિમિત્ર જે લેખુ છુ તેવી કલ્પના પ શર્માજીએ ઘડી કાઢી છે તથા પોતાના ત્રાજવે, બીજાની માન્યતાનો ન્યાય ઉપર પ્રમાણે તોળી કાઢયો દેખાય છે. કોણ

કેટલો દોષિત છે તે આટલા ખુલાસાથી વાચકો સ્વયં વિચારી શકશે

બીજાની માન્યતાને મારી હોવાનું માની લઈ જે અનેક આરોપો મારા ઉપર મૂકાયા હતા તેમાના નમુના તરીકે ચાર પાચ ઉપર પ્રમાણે બતાવ્યા છે. જે સીધા સવાલરૂપે કેવળ અભ્યાસીની દૃષ્ટિથી પ્રશ્નો પૂછાયા લાગે છે તેના ખુલાસા હવે આપુ છુ

"મુબઈ સમાચાર" પત્રના તા. ૩૧-૮-૧૯૩૭ મગળવારના અકમા શ્રીયુત્ ફતેહચદ લીકલદાસે લગભગ બે ડઝન જેટલા ખુલાસા પૂછ્યા છે તેમાના ઘણા-ખરાનો સમાવેશ પૃ આ મ ઈન્દ્રવિજયસૂરિજીએ ઉપસ્થિત કરેલા પ્રશ્નોમા થઈ જતો હોવાથી(૮) પૃથકપણે તેનો ઉત્તર વાળવા આવશ્યકતા રહેતી નથી. પરતુ ઐતિહાસિક પ્રશ્નને નહીં સ્પર્શતો-જે એક મુદ્દો તેઓએ મારા લક્ષ ઉપર મૂક્યો છે તે માટે તેમનો ઉપકાર માનું છુ; અને તે અંગે ખુલાસો કરવાની મારી ફરજ સમજુ છુ. આ મુદ્દો અમારા સંપ્રદાયના પૂ પન્યાસજી મહારાજ કલ્યાણવિજયજી મહારાજ પરત્વેનો છે મારા પુસ્તકનો ત્રીજો ભાગ બહાર પડ્યો ત્યારે તેઓશ્રી ભલે પન્યાસપદવીથી વિભૂષિત નહોતા પરતુ વિરતી-પણાને પામેલ કોઇ પણ મુનિરાજ માટે દરેક જૈનને પૂજ્યભાવ હોવો જોઇએ તે શકારહિત છે તેમા યે આ મહાપુરુષને ભલે મેં નજરે દર્શન કરી વાદ્યા નથી, છતા તેમણે રચેલા ઐતિહાસિક પુસ્તક ગવેષણાપૂર્વક વાચવાનો લાભ તો લીધા જ છે અને તેઓશ્રી પ્રત્યે હુ કેવો ભાવ ધરાવુ છુ તે તેમના માટે પુ ૩, પૃ ૧૦૮મા નિમ્નલિખિત મારા શબ્દોથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે જ "આમનુ નામ મુનિશ્રી કલ્યાણવિજય છે તેઓ ઇતિહાસના બહુ જ ઊંડા અભ્યાસી છે. જૈનમુનિઓમા જે કોઇ ગણ્યાગાઠ્યા ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ ગણાય છે તેઓમાં આમનો દરજ્જો બહુ ઊંચો મનાય છે" આ શબ્દો વાચી શ્રીયુત્ ફતેહચદભાઈ પોતાના મનમા થયેલી શકાનું નિવારણ થયેલુ સમજશે તેમજ મારા કોઈ શબ્દથી પૂ પન્યાસજી મહારાજનું મન દુઃખાયું હોય તો ત્રિવિધે ત્રિવિધે તેમની પણ ક્ષમા ચાહું છુ

હવે પૂ. આ. મ શ્રી ઈન્દ્રવિજયસૂરિજીએ પૂછેલા મુખ્ય મુખ્ય પ્રશ્નોના ઉત્તર —

પ્રશ્ન (૧) ચપા નવી કે જૂની ? અંગદેશ ક્યા આવ્યો ? ઉત્તરે જણાવવાનુ કે,

પ્રાચીન સમયે અગદેશની રાજધાની ચપાનગરી હતી તેના શાસક રાજા દધિવાહનના સમયે કૌશબીપતિ શતાનિક ચડાઈ લઈ આવ્યો હતો; તેણે તે નગરીને લૂટી તથા ભાંગી હતી તે નગરીને પાછી સમરાવી કરીને રાજા અજાતશત્રુ-ઉર્ફે કૂણિકે પોતાની રાજધાની બનાવી હતી આ પ્રમાણે હકીકત છે, તે સર્વસંમત છે. પ્રશ્ન જે છે તે, અંગદેશના અને ચંપાનગરીના સ્થાન વિષેનો છે મારી માન્યતા પ્રમાણે અંગદેશનું સ્થાન, પ્રા ભા પુ. ૧, પૃ ૪૬ ઉપરના નકશામાં બતાવ્યા પ્રમાણે, જે ભાગને વર્તમાન કાળે મધ્યપ્રાંત વાળો ભાગ કહેવાય છે અને જેને મહાકોશલ—વિદર્ભ તરીકે એક વખત ઓળખવામા આવતો હતો, તે પ્રદેશ છે, જ્યારે તેમની માન્યતા બગાળ ઈલાકામા જેને વર્તમાનકાળે ભાગલપુર જીલ્લો કહેવાય છે ને જ્યા ચપા નામનું શહેર-ગામ આવેલુ છે તેને જ અગદેશ અને તેજ ચંપાનગરી હોવાની થાય છે. એટલે એક વખત જો અંગદેશનુ સ્થાન નક્કી કરી શકાય તો રાજનગર ચંપાનું સ્થળ તો આપોઆપ સિદ્ધ થઈ જશે

પ્રથમ આપણે તેમની દલીલો તપાસીએ તેમણે પ્રગટ કરેલા "પ્રાચીન ભારતવર્ષનુ સિહાવલોકન" નામના ગ્રથમા આ પ્રશ્ન માટે પૃ ૩૩ થી ૬૦ સુધીના લગભગ ૨૭-૨૮ પૃષ્ઠ રોક્યા છે તેમા પૃષ્ઠ ૪૦ ઉપર વિધાન કર્યું છે કે—"ચપાનગરી એ પૂર્વમા આવેલા અગદેશની રાજધાની છે જૂની ચંપાને સ્થાને જ

(૮) શ્રીયુત ફતેહચદના સવાલો પણ પૂ આ. મ ઈન્દ્રવિજયસૂરિજીના પ્રશ્નોને તત્ત્વમા મળતા હોઈ, કમ જાણે તેમના જ તરફની પ્રેરણા મળતા પ્રસિદ્ધ કર્યા હોય એવુ દેખાઈ જાય છે આ અનુમાન સાચુ પડે તો ઉપર ન. ૬ની ટીકામા પ. શર્માજીની જે સ્થિતિ છે તે જ શ્રીયુત ફતેહચદની પણ ગણાવી રહે છે.

નવી ચંપા વસાવેલી છે અને ગગા નદીના કિનારા ઉપર છે". આ આખાયે વાકયના ત્રણ ભાગ થાય છે. પ્રથમના બે માટે તો, ઉપર લખ્યા પ્રમાણે બન્ને સહમત છીએ. માત્ર ત્રીજો ભાગ જે ચંપાનુ સ્થાન ગગાના કિનારા ઉપર લેખવે છે, તે બાબત ભિન્નતા છે. ચપાનું સ્થાન ગગાના કિનારે હોવા સબધી તેમણે લગભગ તેવીસ દલીલો રજુ કરી છે. તે સર્વે, પુસ્તકોના આધારે જ લેવાયલી છે. એકે શિલાલેખ, સિક્કા કે સમયાવળીને અનુસરીને લેવાઇ નથી જ તેટલે દરજ્જે તેના જેટલી વજનદાર ન ગણાય (ઉપરમાં પૃ. ૨૮૯ જુઓ) વળી તેમાનો મોટોભાગ એવા પુસ્તકોનો છે કે, જેને આપણે પાશ્ચાત્ય કેળવણીનો હિદમા પ્રચાર થયા બાદ રચ્યા હોવાનુ કહી શકાય; ને જેમા એવા કેટલાયે વિધાનોનો સમાવેશ કરાઇ ગયો છે કે, જે પ્રાચીન સમયને બધબેસતા થવા માટે કલ્પનાથી નીપજાવી કાઢેલાં સમજાઇ શકાય છે. મારૂ એમ નથી કહેવુ કે તેઓની કિમત નથી જ તેઓની કિમત પણ છે જ, પરંતુ કયારે કે જ્યારે કોઈ સ્વતત્ર પૂરાવો કે આધાર ન હોય ત્યારે; જેથી કરીને ઉપરોક્ત તેવીસ પુરાવામાથી પાચનેજ અતિ પ્રાચીન અને વિશ્વસનીય લેખી, બાકીનાને એક બાજુ મૂકી રાખી શકાશે. આવા પાચછ ને તપાસતા, ચપાને ગગા નદી સાથે સબધ ધરાવતો માત્ર એક જ પૂરાવો જેનો ન ૬ તેમણે આપ્યો છે તેને કહી શકાય તેવો છે તેમા પણ "ગગા" શબ્દ નથી પરતુ "જાન્હવ્યા" છે ગગા નદીનુ બીજુ નામ જાન્હવી છે ખરૂ. પરતુ તે એકલી ગગાનું જ નામ હોવા ઉપરાત બીજી કોઈ નદીઓને પણ લાગુ પડતુ જણાય છે કે કેમ, તે જોવુ રહે છે. એટલે તે ઉપર બહુ ભાર મૂકવાનુ વાજબી ન કહેવાય. વળી ન ૧નો પૂરાવો તેમણે નિરયાવલિ પૃ ૧૮માથી લઇને જે ઉધ્ધૃત કરેલ છે અને "जेणेव चम्पानगरी तेणेव उवागच्छइ" શબ્દો મોટા અક્ષરે લખી ધ્યાન ખેંચ્યુ છે, તેમાયે ગગાનદીનો ઉલ્લેખ આવ્યાનું તો દેખાતુ નથી જ. મતલબ કે તેવીસે પૂરાવા તેમના મતની પુષ્ટિ આપવા લગભગ નિર્બળ જેવા ગણાશે. ઉલટું તેમાથી કેટલીક એવી હકીકત તારવી શકાય છે, કે જે મારા મતને સમર્થન આપનારી છે જે આપણે આગળ ઉપર જોઇશુ. હવે અંગદેશ વિશેની તેમની દલીલો તપાસીએ,

જેમ ચપા વિશે ૨૩ પુરાવા આપ્યા છે તેમ અંગદેશ વિશે પણ ૨૩ પુરાવા આપ્યા છે. ચપા પરત્વે તો પાચ છ અતિ પ્રાચીન પૂરાવા લેખાય તેવા હજુયે નજરે પડે છે. પરતુ અંગદેશ વિશેના કોઇ પણ તેવા પ્રાચીન નથી જ. ફાહીયાન કે હયુએનશાગ જેવા યાત્રિકોના વર્ણનને જરૂર પ્રાચીન કહી શકાય પરતુ ભૂલવુ જોઇતુ નથી કે તેમનો સમય ઈ. સ.ની ત્રણથી છ સદીનો છે. એટલે કે જે સમયની આપણે હકીકત તપાસી રહ્યા છીએ તે બાદ લગભગ એક હજાર વર્ષે તેમનું અસ્તિત્વ આવે છે. ઉપરાંત તેમના વર્ણનોનાં થયેલ ભાષાંતર ઉપરજ આપણે આધાર રાખવો રહે છે, નહીં કે મૂળ શબ્દો ઉપર. મતલબ કે, તે હેવાલ વિશેની જે સામગ્રી ઉપલબ્ધ થાય છે તેમા ક્ષતિ(૯) રહેલી છે જ. સંપૂર્ણપણે તેમજ છે- અથવા હતુ-એમ કહી ન શકાય. છતાંયે જે કાઇ મળ્યુ છે તેની ઉપેક્ષા તો ન જ કરી શકાએ

તેવીસે અવતરણો તપાસતા જે કાંઈ સાર કાઢી શકાય તેમ છે તે એટલો જ કે, અંગદેશ પૂર્વ દિશામાં આવેલ હતો, તેની રાજધાની ચપા હતી ઉપરાત ચપાના સ્થાન પરત્વે પણ દિશાસૂચન થોડુ થોડુ છે. મતલબ કે, તેમની માન્યતા જે બધાઈ છે તેને જરૂર સમર્થન મળે છે ખરૂ, પરતુ તે તો મારે પણ માન્ય છે. હુ પણ એમ તો કહુ છુ જ, કે બગાળા ઇલાકાના ભાગલપુર જિલ્લામાં એક ચપા શહેર છે અને ચપા અગદેશની રાજધાની ગણાતી હોવાથી તેને અંગદેશ તરીકે ઓળખાવાય છે પરન્તુ આ અંગદેશ અને ચપા શહેર તે નવાં વસેલાં છે. તેને જુના અંગદેશ અને

(૯) હયુએન રચિત પુસ્તકોના ભાષાતરમા એવી ક્ષતિયો રહી ગઇ છે. તેના દૃષ્ટાતો પ્રા. ભા. પુ ૧ના ત્રીજા પરિચ્છેદના વર્ણનમાથી મળી આવે છે, એટલે કે આ ભાષાતરોમા ક્ષતિ રહી ગઈ છે તે સિદ્ધ થયેલ સમજવુ.

જૂની ચંપાનગરી સાથે સંબંધ જ નથી (જુઓ પ્રા ભા પુ ૧. પૃ ૧૧૪, ટીકા ૩૬ વગેરે) આ જુના અંગદેશ અને જૂની ચંપાનગરીના મુદ્દાનું નિરાકરણ તેમણે આપેલા ૨૩ પુરાવામાંના એકેમાંથી પ્રાપ્ત થતું નથી માત્ર હજુ એટલું ઠરાવી શકાશે કે ફાહીયાનના સમયે-ઈ. સ ની ત્રીજી ચોથી શતાબ્દિ વખતે-બંગાલ ઈલાકાવાળા અંગદેશ અને ચંપાનગરીનું અસ્તિત્વ થઇ જવા પામ્યું હતું પરંતુ તે દેશ અને સ્થાન જ, રાજા દધિવાહન અને રાજા અજાતશત્રુના સમયે પણ હતા એમ તો શોધી કાઢવું જ રહે છે આ બધી ભાંજગડ એક નામની બે વસ્તુઓ-જુની અને નવી-હોવાથી ઉભી થવા પામી છે એમ સહજ સમજાય છે, એટલે આ બીજું સ્થાન કયાં આવ્યું તે હવે તપાસીએ જૈનશાસ્ત્રોમાં જણાવાયું છે કે, વત્સપતિ રાજા શતાનિકે અંગદેશના દધિવાહન ઉપર એક જ રાતમાં[૧૦] ચડાઈ કરીને તેને હરાવ્યો હતો તથા તેની રાજધાની ચંપાનગરીને લૂટીને ભાંગી તોડી નાંખી હતી આ ઉપરથી સમજાય છે કે, વત્સદેશ અને અંગદેશ બન્નેની હદ પાસે પાસે જ આવેલ હોવી જોઇએ, તેમાં વત્સદેશનું સ્થાન તો વર્તમાનકાળના અલ્હાબાદ-પ્રયાગ શહેરવાળા ભાગમાં નક્કી જ છે, તે વિશે બે મત નથી જ, જેથી માનવું રહે છે કે, અંગદેશની હદ-ગમે તે દિશાએ-વત્સદેશને અડીને હોવી જોઈએ પરંતુ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પૂર્વદિશામાં અંગદેશ હોવાનું જ્યાં ને ત્યાં વર્ણન આવતું હોવાથી, વત્સદેશની પૂર્વ દિશામાં જ અંગદેશનું સ્થાન હશે એટલું તો નક્કી થાય છે જ ઉપરમાં જણાવેલ ભાગલપુર જીલ્લાવાળો પ્રદેશ જોકે વત્સની પૂર્વમાં તો છે જ, છતાં તેનો સ્વીકાર કરવામાં મુખ્ય બાધ તો એ આવે છે કે, તે બેની વચ્ચે સ્થળનું ઘણું અંતર આવી જાય છે અને જે ભૂમિ વચ્ચે આવે છે તેને મગધદેશ કહેવાતો હતો એટલે દેખીતું જ છે કે, જો વત્સપતિને ત્યાંસુધી જવું હોય તો મગધની ભૂમિને ખૂદીને જ જવું પડે અને તે માટે તેણે પ્રથમ મગધપતિ સાથે યુદ્ધમાં ઉતરવું જોઇએ તેમ બન્યાનું ઈતિહાસમાં કયાંય શોધ્યું જડતું નથી એટલે ભાગલપુર જીલ્લાવાળા સ્થાનને આપણી વિચારણામાંથી તરત બાકાત કરી નાખવો રહે છે આ સિવાય અન્ય સ્થાને જો ઉલ્લેખ આવતો હોય તો તેની શોધ કરવી રહે છે.

(૧) પૂ આ મહારાજશ્રીએ જે ૨૩ પ્રમાણ બતાવ્યાં છે તેમાં નં ૬ ઠામાં ચંપાનગરીનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ આવે છે તે વિશે વિવેચન કરતાં પોતે જણાવે છે કે, આ કથન નળરાજાના અધિકારમાં પ્રાચીન ચંપાની બાબતનું છે. કયા પ્રસંગનું તે કથન છે, તે જો કે આપણે કહી શકતા નથી પરંતુ એમ તો અનુમાન દોરી શકાય છે કે નળ રાજાનો નિષધદેશ જે હતો તેનું પડોશી રાજ્ય તે હોવું જોઈએ આ નિષધદેશનું સ્થાન વર્તમાને ઝાંસી-ગ્વાલિયર જ્યાં આવેલ છે તે પ્રદેશ ગણાતું હતું. ફલિત એ થયું કે, ઝાંસી અને ગ્વાલિયર પાસેનું તે સ્થાન થયું, અને અંગદેશ-ચંપાનગર પૂર્વ દેશમાં લેખાય છે એટલે, ઝાંસી-ગ્વાલિયરની પૂર્વ દિશાએ તેમજ પડોશમાં તે દેશ આવ્યાનું સમજાયું

(૨) પૃ ૪૨ ઉપર તેમણે ટાંકેલ નં ૧૧ના પુરાવામાં આ પ્રમાણે શબ્દો છે. "ઇસ વાસ્તે કોશમ્બીનગરી સેં ચમ્પાનગરી, કુછ બહુત દૂર નહીં થી. ઔર ચંપાનગરી કે પાસ ગંગા નદી વહતી હૈ .. નિરયાવલિકા સૂત્રમેં ભી સાફ લિખા હૈ કિ ચંપાનગરી કે પાસ ગંગા મહાનદી વહતી હૈ ઇસ વાસ્તે શતાનિક રાજા લશ્કર કે સાથ પહિલે નાવામાં બેસી જમના નદીમેં ચલા પીછે પ્રયાગ કે અર્થાત્ (અલહાબાદ) કે પાસ જહાં જમના નદી ગંગા મહાનદીમેં મીલ ગઇ તબ ગંગામેં નાવા સે ચલ કર ચંપાનગરી કુ એક હી રાત્રીમેં પહુચ ગયા" ઉપરના શબ્દોથી નીચેની બાબતો સમજી શકાય છે (અ) કોશંબી અને ચંપાની વચ્ચે બહુ અંતર નહોતું.

(૧૦) ईतश्च पूर्वं नौसैन्ये शतानीको निशैकया गत्वारुणत् पुरीं चंपां क्षपासमसमागम ॥ त्रिशष्ठिशलाकापुरुष चरित्र-सर्ग-१० श्लो. ५१६

(આ) ચંપાનગરીની પાસે ગગા નદી વહે છે એટલે ગંગા નદી ઉપર જ ચપા છે એમ નિરધાર થતો નથી; ગગાને કાંઠે પણ હોય કે બહુ નજીકમાં પણ હોય (ઈ) અલ્હાબાદથી ચપા જતા–નદીના પ્રવાહથી–એક રાત્રી જેટલો સમય લાગે છે. એક રાત્રીમાં કેટલુ અંતર તે સમયે જળમાર્ગે કાપી શકાતુ તે જોકે ઉપરના કથનથી તારવી શકાતુ નથી, પરંતુ કૌશબીપતિ શતાનિક રાજાને પ્રથમ કૌશબીથી અલ્હાબાદ સુધી (૨૮–૩૦ માઈલનું છેટું ગણાય છે) જતો જણાવ્યો છે અને તે બાદ એક રાત્રીનો પ્રવાસ લખ્યો છે. વળી કૌશબીથી ચપા બહુ દૂર નથી એમ સ્પષ્ટ લખ્યુ છે એટલે આ બધા સંયોગોનુ એકીકરણ કરતાં કૌશબીથી ચપાસુધીનુ અંતર બહુ બહુ તો ૧૦૦થી ૧૫૦ માઇલનુ જ આવશે. આ આખુયે અંતર નદીના સીધા જ પ્રવાહમાર્ગે હોય, કે અમુક અતર સીધા પ્રવાહે હોય અને પછી વાંક લેવો પડતો હોય, કે નદીપ્રવાહ મૂકીને થોડોક ભ ગ સ્થળવાટે પણ મુસાફરી કરવી પડતી હોય તે જુદી વાત છે જે પ્રમાણે શબ્દો વપરાયા છે તે જોતા તો સીધા પ્રવાહમાર્ગની મુસાફરી હોવા કરતા, વાકવાળી અથવા થોડી સ્થળ-માર્ગે પણ હોય તેવી સ્થિતિ ભાસે છે. એટલે જો બીજા પ્રકારે મુસાફરી થઈ હોય તો, ૧૦૦–૧૫૦ માઇલ કરતાં પણ અંતર ઘટી જાય, જ્યારે કૌશબી અને ભાગલપુર વચ્ચેનું અંતર જ અત્યારે નદીના સીધા પ્રવાહે લગભગ ૪૦૦ માઇલ કે તેથી વધુ પણ થવા જાય છે. સાર એ થયો કે કૌશબીથી ભાગલપુર સુધી ન પહોચતા, વચ્ચે જ બહુ નજીકના સ્થળે પ્રાચીન સમયે ચપાનગરી હતી.

(૩) પૃ ૪૬ ઉપર તેમણે કાવ્યાનુશાસનનુ અવતરણ કર્યું છે તેના શબ્દો "કાશીનગરી–વાણારસીની પેલી તરફનો પૂર્વપ્રદેશ કહેવાય છે અને ત્યા અગ, કલિગ ને કોસલ વિગેરે દેશો આવેલા છે" આ પ્રમાણે છે. અનુક્રમમા જણાવ્યા પ્રમાણે જ કાશીથી પૂર્વદિશામા આ ત્રણે દેશોનુ સ્થાન હતુ કે કેમ તે જોકે સ્પષ્ટ થતુ નથી, પણ વર્ણન કરવામા સામાન્ય નિયમ જે પાળવામા આવે છે તે જોતા કાંઇક અનુક્રમ સચવાયો હોવો જોઇએ એવું અનુમાન દોરી શકાય છે. છતાં આ દેશોનો પરસ્પર સબધ દિશાપરત્વે ભલે ન સચવાયો હોય, તોયે સ્વભાવિક એમ તો સમજી શકાય છે કે લેખકનો દૃષ્ટિકોણ, કાશી–વાણારશી નગરીથી પૂર્વદિશાએ જતા, પ્રથમ જ અંગદેશ હોવાનુ જણાવવા પૂરતો હશે ખરો અને તેમ વધારે સભવિત છે, કેમકે ઉપરના ન. ૨માં ટાંકેલ ગ્રથનું કથન એ છે કે, કૌશબીથી ચપાનુ સ્થાન બહુ દૂર નથી જ. મતલબ એ થઇ કે કાશીની પૂર્વમા લગોલગ જ અંગદેશ આવેલો હોવો જોઇએ

આ પ્રમાણે ત્રણ પુરાવા તો શ્રી આચાર્યજી મહારાજે બતાવેલામાથી જ તપાસી જોયા; જેમાંથી એવો તાત્પર્ય નીકળ્યો કે, ચપાનુ સ્થાન કૌશબી કે કાશીથી બહુ દૂર નથી જ વળી અન્ય પ્રમાણો પણ જોઈ લઇએ આ ચપા–તથા અંગદેશના સ્થાન વિશે મેં રચેલા પ્રા. ભા પુ ૧, પૃ. ૧૩૬થી ૧૪૮મા, તથા આ અંગદેશ ઉપર ચેદિવંશી કલિંગપતિ રાજાઓની સત્તા જામી પડવાથી તેને ત્રિકલિગમાના એક ભાગ તરીકે પણ ઓળખવામા આવ્યો છે તેથી પુ ૧, પૃ ૧૬૩થી ૧૭૭ સુધી કરેલા તેના વર્ણનમા, તેમજ ચેદિપતિ–કલિગપતિના આખા વશનું જે વૃત્તાંત પુ. ૪માં દશમખડે આપ્યું છે તેમાં, અનેકવિધ પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન અને સત્તાસમાન ગણાતા લેખકોના પ્રમાણો આપીને, આ અંગદેશ–અને ચપાનગરીના સ્થાન વિશે છૂટીછવાઈ પરતુ ઘણી જ ઉપયોગી માહિતી આપી છે. તે સર્વનુ અત્ર નિરૂપણ કરવુ અસ્થાને ગણાય. એટલે તે વાચી જવાની માત્ર ભલામણ જ કરવી રહે છે. છતાં સંતોષ આપવા માટે, વધારે નહીં તો બેચાર પણ, ખાસ ઉપયોગી નીવડે તેવા પ્રમાણ તો અત્ર જરૂર ધરવા જ રહે છે.

(૪) પ્રબંધચિંતામણી ભાષાતર (મુદ્રિત,અમદાવાદ, ૧૯૦૯) પૃ ૨૧મા જણાવે છે કે, "શ્રેણિકના મરણ બાદ તેનો પુત્ર અશોકચદ્ર ગાદિએ આવ્યો. આ નગરીમા (રાજગૃહી) પોતાના પિતાનો કાળ થયો તેટલા માટે તેનો ત્યાગ કરી, કૌશાબી નગરની પાસે નવીનચપા નામની નગરી વસાવી તેને પોતાની રાજ-

થાની કરી ” આ શબ્દોમાં તો ક્યાંય શંકાનું સ્થાન જ રહેતું નથી સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરેલ છે કે ચંપાનું સ્થાન કૌશાંબીની પાસે જ છે

(૫) ત્યાં ત્યાં ચંપાનગરીના રાજા અજનવાહુના મરણ સંબંધી હકીકત જણાવવામાં આવી છે ત્યાં ત્યાં સર્વ ઠેકાણે એક જ મતલબનું લખાણ દર્શાવ્યું છે કે, તેનું મૃત્યુ ચંપાદેશમાં જ થયું છે (જે દેશમાં ચંપા-નગરી આવેલી હોય તેનું નામ ચંપાદેશ એમ કહેવાનો હેતુ છે) વળી તે કુદરતી મોતે નથી મૂઓ પણ વિંધ્યાપર્વતમાં જીત મેળવવા ગયો હતો ત્યાં મૂઓ છે (જુઓ હર્મન જેકોબીકૃત પરિશિષ્ટપર્વ, સર્ગ ૬, પૃ ૨૧ અને આગળ) આમાં વિંધ્યાચળ પર્વતનું સ્થાન જ એમ સૂચવે છે કે, તે ચંપાદેશ (અંગદેશની રાજધાની ચંપાનગરી હોવાથી અંગદેશનું જ તેમાં સૂચન સમજવાનું છે) બંગાળમાં નહીં, પણ વિંધ્યાચળ પર્વતની અડોઅડ છે, એટલે કે જેને સેંટ્રલ પ્રોવીન્સીઝ કહેવાય છે તે પ્રદેશ છે.

(૬) અંગપતિ દધીવાહન રાજા પોતાની રાણી પદ્માવતી સાથે ક્રીડા કરવા જતા હાથી ઉપર એઓને અટવીમાં જઈ ચડે છે. તે પછી તેના અનુસંધાનમાં દંતપુર—કંચનપુર, કલિંગદેશ, વત્સદેશ આદિનું વૃત્તાંત આવે છે, જો ભાગલપુરવાળો જ તે પ્રદેશ હોત તો તેની આસપાસમાં આવા નામવાળું કોઈ સ્થાન પણ નથી તેમ તેવું કોઇ અટવી પણ નથી હજુ ત્યાંથી દક્ષિણ તરફ નીકળી જવાય તો કલિંગની ભૂમિ ઉપર તેમજ ત્યાંની અટવીમાં પહોંચાય ખરૂં. પરન્તુ તે માટે તો મગધદેશની ભૂમિમાંથી પસાર થવું જ. જોઈએ. તેવું કર્યાનું ક્યાંય જણાવાયું પણ નથી તેમ પરમુલકના રાજાને કોઈ ભૂપતિ પોતાની ભૂમિમાંથી એમને એમ પસાર થવા દે ખરા કે ? એટલે માનવું જ રહે છે કે, અંગદેશની હદ દક્ષિણે લંબાઈને વિંધ્યાચળ પર્વતને અડીને આવી રહી હતી

(૭) કાશી અને કૌશાંબી પાસે અંગદેશ, હોવાનો પુરાવો મહાભારતમાંથી પણ મળી આવે છે હકીકત એમ છે કે, દુર્યોધન હસ્તિનાપુરનો રાજવી છે પાંડવો ઈન્દ્રપ્રસ્થના રાજવી છે અને જરાસંઘ મગધનો સમ્રાટ છે જ્યારે પાંડવો અને દુર્યોધન વચ્ચે હસ્તિનાપુરમાં હરિફાઈ ખેલાય છે ત્યારે, કર્ણ રાજપુત્ર ન હોવાના કારણે તેને પોતાનો હરિફ લેખવાની અર્જુન ના પાડે છે; જેથી દુર્યોધન તુરત જ અંગદેશનું રાજ્ય કર્ણને સોંપી દે છે. હવે હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય મગધની પૂર્વે અને પશ્ચિમે એ વિભાગમાં તો ન જ વહેંચાયલું હોય; અને પૂર્વ દિશ પર તો જરાસંઘનું જ પ્રભુત્વ છે. એટલે અંગદેશ હસ્તિનાપુરની આસપાસનો કે સમીપનો જ પ્રદેશ હોઈ શકે; તેમ તેનો સમાવેશ પણ હસ્તિનાપુરની રાજ્યસત્તામાં થતો હોવો જોઈએ. એમ હોય તો જ દુર્યોધન પોતાની મરજી પ્રમાણે અંગનું રાજ્ય કર્ણને સોંપી શકે જરાસંઘના સામ્રાજ્યની પેલી બાજુનો પ્રદેશ તેને કબજે હોય કે તે કર્ણને તેની ભેટ ધરી શકે એ અસંભવિત જેવું જણાય છે એટલે નિર્વિવાદ રીતે કહી શકાય કે અંગદેશનું સ્થાન મગધ સામ્રાજ્ય અને હસ્તિનાપુરની વચ્ચે જ હોવું જોઈએ.

(૮) શિલાલેખથી પણ તે જ હકીકતને સમર્થન મળતું રહે છે. નાનાઘાટ લેખ નં. ૧માં (જુઓ પંચમ પરિચ્છેદ) નાગનિકાના પિતા મહારથીને અંગિય કુળ-વર્ધન ગણાવવામાં આવ્યા છે. અંગિય કુલવર્ધનનો અર્થ અંગદેશમાં જે કુલો—કુટુંબો રહેતા હતાં તેની વૃદ્ધિ કરનાર એવો થાય છે મતલબ કે આ મહારથીઓ તેમજ મહાભોજકોનું સ્થાન, જેને હાલમાં વરાડ કહેવાય છે અને પ્રાચીન સમયે વિદર્ભ કહેતા હતા તે ઠરાવાયું છે. અગ્નિમિત્રે પણ જે સરદારની પુત્રી માલવિકા સાથે લગ્ન કર્યું હતું તે આ વિદર્ભ પ્રાંતનો જ હતો અને સંભવ છે કે નાગનિકા તેમજ માલવિકા બન્ને અંગિય કુલવર્ધન મહારથીઓની પુત્રીઓ હતી. જેથી સમજાય છે કે, વિદર્ભ પ્રાંત—વરાડ પ્રાંત તે પ્રાચીન સમયના અંગદેશનો એક ભાગ હતો તે માટે ત્યાંના મહારથીઓ પોતાને અંગિયકુલ વર્ધન કહેવરાવતા હતા.

ઉપરની આઠે દલીલો અને પ્રમાણોને એકત્રિત કરીને સાર–નિચોડ કાઢીશું તો આ પ્રમાણે મુદ્દા નીકળે છેઃ—(૧) વત્સદેશની રાજધાની કૌશાંબી અને અંગ-

દેશની રાજધાની ચંપાનગરી વચ્ચે અંતર બહુ જૂજ છે. (૨) રાજધાનીઓ વચ્ચે અંતર છે પરંતુ તે તે દેશની હદ તો એકબીજાને અડીને જ રહેલી સમજાય છે. (૩) જેને હાલ મધ્યપ્રાંત કહેવાય છે તે જ મુખ્યભાગે પ્રાચીન સમયે અંગદેશ કહેવાતો (૪) અંગદેશની સીમા દક્ષિણે વિંધ્યાચળપર્વત પાસે અટકી જતી હતી. આ નિર્ણયો તો બધા ગ્રંથમાંના વૃત્તાંત, વર્ણન અને દર્શાવાયલા વિધવિધ પ્રસંગો ઉપરથી તારવી કાઢેલા ગણાશે. પરંતુ જો તેને શિલાલેખનો કે જળવાઈ રહેલ અન્ય સ્મારકનો ટેકો મળે તો તે વિશેષ સંગીન ગણાશે, અને તેમ થાય તો તેને અચૂક રીતે પ્રમાણિત વસ્તુ તરીકે જ સ્વીકારવી રહેશે

ઉપરમાં બીજા વિભાગે આપણે પુરવાર કરી ગયા છીએ (જુઓ પૃ. ૩૦૬) કે અશોક અને પ્રિયદર્શિન બન્ને ભિન્ન હતા; તેમા પ્રિયદર્શિન પોતે જૈનધર્મી હતો. એટલે પ્રિયદર્શિને ઉભા કરેલ સર્વ નાના મોટા શિલાલેખો જૈનધર્મના સ્મારકો ગણવાના છે. આ સ્મારકો ઉભા કરવામા તેનો આશય એ હતો કે, જે મોટા શિલાલેખો છે, ત્યા તેના જૈનધર્મના મહાપુરૂષો જેને કહી શકાય છે તે તીર્થંકરોના મરણ થયા છે અને નાના શિલાલેખો છે ત્યા તેના પોતાના સગાવહાલા મરણ પામ્યા છે. આ હકીકત પ્રા. ભા પુ. ૨મા સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના વૃત્તાંતે જણાવી છે. તેમ જ વિશેષ વિસ્તારપૂર્વક, મારા તરફથી પ્રિયદર્શિનનુ જીવનચરિત્ર જે તૈયાર થઈ રહ્યુ છે તેમા પણ જણાવવામા આવી છે. ત્યાથી જોઈ લેવા વિનતિ છે. પરતુ તેનો સાર અત્રે જણાવી દઇએ. તીર્થંકરનાં અને પોતાના સગાના મરણસ્થાનો વચ્ચેનો ભેદ પારખી શકાય તે માટે, તેણે પ્રથમપ્રકારના સ્થાનો ઉપર શિલાલેખો કોતરાવીને પોતાની સહી સૂચવતુ હાથીનુ ચિહ્ન મૂક્યુ છે જ્યારે બીજાપ્રકારના સ્થાનોને તે ચિહ્નરહિત રહેવા દીધા છે. જૈનોના તીર્થંકરોની સખ્યા ૨૪ની છે. તેમા પહેલા, અષ્ટાપદપર્વત ઉપર, ન.૧૨મા ચપાપુરીમા; નં ૨૨મા ગિરનારપર્વત ઉપર અને ૨૪મા પાવાપુરીમા નિર્વાણ પામ્યા છે, જ્યારે બાકી રહેતા વીસેનુ નિર્વાણ બગાળામા આવેલ સમેતશિખરપર્વત[૧૧] ઉપર છે. આમાના અષ્ટાપદની તળેટીનુ[૧૨] સ્થાન કાલ્સિલેખના સ્થળે, ગિરનારનુ તો રાકારહિત જ છે, પાવાપુરી (મધ્યમ અપાપા તરીકે જે પાછળથી ઓળખાઇ છે તે)નુ સાંચી-ભિલ્સા[૧૩] પ્રદેશમા, અને સમેતશિખરનુ ધૌલી-જાગૌડાના લેખના સ્થાને ગણાય છે, જે સર્વે હકીકત પુ. ૨મા દર્શાવાઇ ગઇ છે. કેવળ બારમા તીર્થંકરનુ નિર્વાણ-સ્થાન જે ચપાપુરી હતી તેના સ્થાનનુ નિર્માણ કરવુ જ બાકી રહ્યુ. પૃ ૩૨૧-૨૪ સુધી આઠ પૂરાવાની ચર્ચાના અંતે એમ પુરવાર કરી શકયા છીએ, કે જેની રાજધાની ચપા છે તેવા અગદેશનુ સ્થાન કૌશબી અને કાશીની પૂર્વમા, નજીક કે અડોઅડ છે. તેમજ તેની સરહદ દક્ષિણમા લબાઇને ઠેઠ વિંધ્યાચળપર્વત સુધી લબાઇ હતી. એટલે ઉપર દર્શાવેલી સીમાવાળા અગદેશમાથી જો પ્રિયદર્શિનનો કોઇ શિલાલેખ આપણને મળી આવે તો તે સ્થાન ચપાનગરીનુ હતુ એમ આપોઆપ સિદ્ધ થયુ ગણાશે. આવો એક લેખ રૂપનાથનો છે. તે પ્રિયદર્શિનનો તો છે જ, પરતુ તેને નાના શિલાલેખ તરીકે લેખાવ્યો છે એટલે આપણી બધી શરતો પળાઇ શકતી ન ગણાય. છતા હવે નવા શોધથી માલૂમ પડયુ છે કે, રૂપનાથના લેખના જે ત્રણ ચાર ટુકડા થઈ ગયા છે તેને એકત્રિત કરતા, તે એવો મોટોલેખ થઈ શકે છે કે ત્યા પણ ગિરનાર પર્વતના લેખ જેવા, ફરમાનો કોતરાયા હોય. તેમજ હાથીનુ ચિહ્ન પણ કોતરાયલું માલૂમ પડી આવ્યુ છે. એટલે લગભગ નક્કી થઈ ગયેલુ જ ગણવુ રહે છે કે, રૂપનાથ લેખની જગ્યાએ જ કે તેની આસપાસમા જ ચપાનગરીનુ સ્થાન હોવુ જોઇએ. વળી જ્યારે સરકારી સશોધનખાતુ એમ જાહેર કરે છે કે, આ રૂપનાથ અને જબલપુરની

(૧૧) જ્યા પર્વત ઉપર નિર્વાણ થયુ હોય ત્યા તેની તળેટીએ શિલાલેખ પ્રિયદર્શિને ઉભો કર્યો છે એમ સમજવું.

(૧૨) જુઓ ઉપરની ટીકા નં. ૧૧

(૧૩) આ પાર્વતીય પ્રદેશમા જ્યાથી શિલાલેખ મળી આવે (હાથીના ચિન્હાંકિત) ત્યા તેની તળેટી સમજવી.

વચ્ચે પ્રાચીન સમયે કોઇ મોટીનગરી હોવી જોઇએ એમ ત્યાના પ્રદેશમાથી મળી આવતા અવશેષો ઉપરથી માલૂમ પડે છે. એટલે તો પાકાપાયે—સોવસા—નિર્ણય જ થઇ જાય છે કે, ચંપાનગરી ત્યા જ હતી અને તેની પાસેના પર્વત ઉપર કે તેના ઉદ્યાનમા, બારમા તીર્થંકર નિર્વાણ પામ્યા હોવા જોઇએ જો પર્વત ઉપર જ નિર્વાણ પામ્ય હોય તો રૂપનાથ લેખની જગ્યા તે પર્વતની તળાટીનુજ સ્થાન લેખવુ અને ઉદ્યાનમા નિર્વાણ પામ્યા હોય તો તે સ્થાન ચપાનગરીના, અંતિમભાગનુ કે પાસેના ઉદ્યાનનુ લેખવુ કે જ્યા તેમને અગ્નિદાહ દેવાયો હોય.

જેમ આ પ્રમાણે પુસ્તકો ચપાનગરીના સ્થળની ચોખવટ કરી રહ્યા છે અને તેને શિલાલેખી પુરાવાએ સમર્થન આપ્યુ છે, તેમ પ્રાચીન સમયે ઉભા કરાયલ સ્મારકનો પણ તે હકીકતને ટેકો મળી રહ્યો છે આ સ્મારક ભારહુતસ્તૂપ સમજવો તે સ્થાન, શ્રીમહાવીરના કૈવલ્ય કલ્યાણનું પુરવાર કરી આપતી વખતે ચપાનગરી આ સ્થળમા જ હોવા વિગેની કેટલીક વિગતો પૃ ૩૧૩–૧૪ ઉપર અપાઈ ગઈ છે. વળી વિશેષમા 'જભીય–ગામને ઋજુવાલિકા નદી'વાળા શિર્ષકમા નીચે વર્ણવી છે તે જુઓ આવી રીતે શિલાલેખી, સ્મારકરૂપી અને પુસ્તકોમાના—એમ સર્વે પ્રકારના પ્રમાણોથી, અગદેશની ચપાપુરીનું સ્થાન પ્રાચીન સમયે—દધિવાહન અને અજાતશત્રુના સમયે—મધ્ય-પ્રાતવાળા ભાગમા અને જબલપુરની પાસેના રૂપનાથ શિલાલેખવાળા સ્થાને હતુ એમ નક્કી થયુ ગણી લેવુ

આટલો ખૂલાસો ચપાના સ્થાન વિષે થયો, હવે તેના સમય વિશે જણાવીશ તેમણે મારા પુસ્તકમાથી ત્રણેક ઉતારા તેમના પુસ્તકના પૃ. ૫૩ ઉપર નોધ્યા છે અને છેવટે પૃ. ૫૪ ઉપર પોતાનો અભિપ્રાય જાહેર કર્યો છે કે "આ ત્રણે વિરોધી હકીકતો.. કયા ગણિતના હિસાબથી થઈ શકે તે સમજવુ મુશ્કેલ નથી એટલે કે ઉપરની હકીકત તદ્દન અસગત છે." તેમના કહેવાની મતલબ એ છે કે તે ત્રણે ઉતારામા આપેલ સમય એકબીજાથી ભિન્ન છે અને તેવુ લખવામા મેં મારા પોતાના જ શબ્દો ખોટા ઠરાવ્યા છે. મેં પોતે ભૂલ ખાધી છે કે, પોતે કોઈ પણ અગમ્ય કારણને લીધે તે સ્થિતિ ઉપજાવી કાઢી છે તે સમજવા, પ્રથમ મારે ત્રણે ઉતારા આપવા જોઇએ અને પછી મારો ખૂલાસો આપવો જોઇએ કે જેથી વાસ્તવિક સ્થિતિ શુ છે તે વાચક પાસે સ્પષ્ટ થઈ જાય (પહેલો) પ્રાચીન ચપા-પુરીનો નાશ ઈ. સ પૂ ૫૫૬મા થઈ ગયા બાદ **લગભગ ત્રીસ બત્રીસ વર્ષે** આ રાજા કૂણિકવાળી ચપાની સ્થાપના થઈ છે (પ્રા ભા ૧, પૃ. ૧૩૯, ટી. ૨૨), (બીજો ઉતારો) ઈ સ પૃ ૫૫૭મા વત્સપતિ રાજા શતાનીકે, ચપા ઉપર હલ્લો કરી ભાગી નાખી હતી...એટલે કે આશરે **પચીસ વર્ષે** તેનો પુનરૂદ્ધાર થયો એમ ગણવુ (પ્રા ભા. ૧, પૃ. ૨૭૪, ટી ૧૫), (ત્રીજો ઉતારો) વળી તે નગરી સર્વથા નાશ પામેલી નહોતી, એટલે **બે ત્રણ વર્ષમાં જ** તેનો પુનરૂદ્ધાર કરાવી રાજ્યપાટ ફેરવી ત્યા રહેવા લાગ્યો (પ્રા. ભા ૧, પૃ ૨૯૬). આ ત્રણ ઉતારામાથી પ્રથમના બે મારા પુસ્તક-ની ટીકામાના છે જ્યારે છેલ્લો મુખ્ય લખાણમાનો છે. તેમાના મોટા અક્ષરે જે શબ્દો છે તે તેમણે ધ્યાન ખેચવા લખ્યા સમજાય છે. મારો ખૂલાસો એ છે કે, લગભગ ત્રીસ બત્રીસ વર્ષે અને આશરે પચીસ વર્ષે, આ વાક્યો—શબ્દોમા બહુ અસગત જેવુ નથી જ; કેમકે એકમા લગભગ છે ને બીજામા આશરે છે. એટલે પચીસ અને ત્રીસની ગણત્રી આવી જ રહે છે છતાયે તેમા કાઈ ચોક્કસ સમય દર્શાવવાનો આશય નહોતો જ, તે તો "લગભગ અને આશરે" શબ્દો વપરાયા છે તે ઉપરથી પણ દીવા જેવુ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે ત્રીજા ઉતારામા જે "બે ત્રણ વર્ષમા જ" લખાયુ છે તે પણ વાજબી છે. કેમકે આખુ કથન રાજા અજાત-શત્રુના બારામા લખાયુ છે વળી તેની તરત જ પાછળ "પુનરૂદ્ધાર કરાવી રાજ્યપાટ ફેરવી ત્યા રહેવા ગયો" લખાયલા શબ્દોથી તેમ જ જે પારિગ્રાફમાથી તેમણે અવતરણ કર્યુ છે તે આખું વાચી જવાથી સ્પષ્ટ થઈ જાય તેમ છે કે,ગાદીએ આવ્યા પછી રાજા અજાતશત્રુએ "બે ત્રણ વર્ષમા જ" ચપાનગરીનો પુનરૂદ્ધાર કરાવ્યો છે આ શબ્દોને ચપાનગરી ક્યારે ભાગી ને ક્યારે વસી તેના સમય સાથે કાઇ જ સબંધ નથી; એટલે કે ઉપરના બે અવતરણોથી આ ત્રીજા અવતરણનો સમય

જુદો જ પડે તે કોઈ પણ સમજી શકે તેવું જ છે

મારૂ સમજવુ પ્રથમ એમ થતુ હતુ કે આ અવતરણોમા મોટા અક્ષરે ટાંકેલા શબ્દો પરત્વે જ તેમનો વિરોધ હશે. તે હિસાબે ઉપરની સમજૂતિ આપી છે પરંતુ સમજાય છે કે રાજા કૂણિકનો રાજ્યાભિષેક જે ઈ.સ. પૂ ૫૨૮મા મેં નોધ્યો છે તેમાં પણ તેમનો વિરોધ છે ખરી રીતે તો આ પ્રશ્નનો ઉકેલ, ભગવાન શ્રી મહાવીરના જીવનમા બનેલા અનેક બનાવોનો પરસ્પર સમય નક્કી કરવા ઉપર અવલબે છે એટલે શ્રીમહાવીરનું સ્વતંત્ર પુસ્તક હુ બહાર પાડવાનો છુ તેમા સમાવેશ કરાશે. છતા અત્રે જ્યારે તેમણે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યો છે ત્યારે કતિપયઅંશે તે સમજાવવા પ્રયત્ન કરીશ

તેમણે નીચેના[૧૪] સમય ઉપર ગણત્રી કરી છે.— (૧) શ્રીમહાવીરનુ નિર્વાણ ઈ. સ. પૂ ૫૨૭-૬ (૨) શ્રેણિકના રાજ્યની સમાપ્તિ એટલે રાજા કૂણિકનો રાજ્યાભિષેક ઈ સ પૂ ૫૫૨ કે ૫૪ (૩) અને કૂણિકરાજ્યે આઠમા વર્ષે બુદ્ધનુ નિર્વાણ એટલે ઈ. સ. પૂ ૫૪૪ કે ૪૬ઃ તે હિસાબે બીજા ઐતિહાસિક પ્રસગોનો સમય તેમણે નીચ પ્રમાણે જ ઠરાવવો પડશે.—

(૧) બુદ્ધભગવાનનુ આયુષ્ય ૮૦ વર્ષનુ છે તેથી તેમનો જન્મ ઈ સ પૂ ૬૨૪ કે ૬૨૬ મા આવશે

(૨) શ્રેણિક, ભગવાનબુદ્ધથી પાચ વર્ષે નાનો છે એટલે તેનો જન્મ ઈ સ પૂ ૬૧૯મા; અને પદર વર્ષની ઉમરે ગાદીએ બેઠો છે એટલે ઈ સ. પૂ. ૬૦૪મા આવશે, ત્યારબાદ ૩૧૧ વર્ષે અશોકનુ મરણ થયુ છે તેથી તેનો સમય ઈ. સ પૂ ૨૯૩ આવશે.

(૩) અશોકનુ મરણ ૨૯૩મા ગણાય તો, તેનો જન્મ (૨૯૩+૮૨ વર્ષનુ આયુષ્ય હતુ તે હિસાબે) ૩૭૫ ઈ. સ. પૂ., તેનુ ગાદીએ બેસવુ ૩૫૩ અને રાજ્યાભિષેક ૩૪૯ આવશે

(૪) તે હિસાબે બિંદુસારનો રાજ્યકાળ ઈ સ. પૂ. ૩૮૧-૩૫૩ સુધી=૨૮ વર્ષ આવશે

(૫) અને ચદ્રગુપ્ત મૌર્યનો રાજ્યકાળ ઈ. સ પૂ ૪૦૫થી ૩૮૧=૨૪ વર્ષ આવશે.

આ બધી સાલો પૃ ૩૦૧થી૩૦૫ સુધી પુરવાર કરી આપેલ સાલોથી ઘણી જુદી પડી આવે છે તે તરત સમજી જવાશે. મતલબ્કે, તેમણે જે સમય માન્ય રાખેલ છે તે સત્ય નથી જોકે આ વિષય ઉપર કેટલીયે ચર્ચા થઈ ગઈ છે અને જુદા જુદા વિદ્વાનોએ જુદો જુદો સમય નિર્ણિત કરી આપ્યો છે છતા, સર્વ બનાવોનો સમય તેનાથી સંતોષાતો ન હોવાથી તેમા સુધારાનો અવકાશ રહે છે એટલુ સ્વીકારવુ જ રહે છે.

પ્રશ્ન (૨)—જભીયગામ અને રિજુવાલુકા નદી—

આ સ્થાને ભગવાન શ્રીમહાવીરને કૈવલ્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયુ હતુ મેં તે સ્થાનને મધ્યપ્રાતમા નગોદ રાજ્યે આવેલ ભારહુત ગામને ઓળખાવ્યુ છે. જ્યારે તેમણે બગાળ ઇલાકામાં હાલના જૈનપ્રજાના તીર્થધામ પાવાપુરી પાસે આવ્યાનુ જણાવ્યુ છે આ સબધમા તેમણે પૃ. ૬૧થી ૭૬ સુધી ૧૬ પૃષ્ઠો ભર્યા છે. પોતાની ટેવ પ્રમાણે આડીઅવળી નોધમા મોટોભાગ કાઢી નાખ્યો છે. જ્યારે "જભીયગામ અને રિજુવાલિકા" નદી માટે તો કેવળ એક પ્રમાણ જ ઉતાર્યું છે; જે શબ્દશઃ આ પ્રમાણે પૃ ૭૬ ઉપર છે

> 'પાર્શ્વનાથ હીલ (સમેતશિખર)થી દક્ષિણપૂર્વમા આજી (Ajaiy) નામની મોટી નદી વહે છે આ નદીને એક કાઠે લગભગ બે માઈલ ઉપર જમગ્રામ (Jamgrām) નામનુ પ્રાચીન ગામ છે અહિ જુનો કિલ્લો વગેરે પણ છે. આ ગામ પાર્શ્વનાથ હિલથી દક્ષિણપૂર્વમા લગભગ પચાસ માઈલ એટલે પચીસેક ગાઉ થાય (આટલું લખીને પછી પોતાના વિચાર જણાવતા લખે છે)..."એટલે એવી કલ્પના થઇ શકે છે કે, આ આજી નદી એ જ તે વખતની ઉજુ (ઋજુ) નદી હોય, અને આ જમગ્રામ એ જ તે વખતનું જભીયગ્રામ હોય."......

(પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ ભા. ૧, પૃ. ૩૩, ટી)

---

(૧૪) આ ત્રણે સમય મારે પણ માન્ય છે એમ સમજવુ નહીંઃ પ્રથમ બરાબર છે બીજા ત્રીજામા ભિન્નતા છે.

અત્રે તો તેમની ગણત્રી કેવી ખોટી છે તે બતાવવા પુરતું જ આ વિવેચન છે.

—વાચક જોઈ શકશે કે આ અવતરણમા કોઈ ઠેકાણે ઋજુવાલુકા નદી કે જભીયગ્રામને સાબિત કરતો એક હરફ પણ લખેલ નથી. છતા તેવા અધકચરા અને એકલડોકલ પુરાવા ઉપર જ કલ્પનાના તરગે ચડીને પોતાના કથનને સત્ય મનાવવા તેઓશ્રી પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે આમા ન્યાય કેટલો ગણાય તે તો વાચક સ્વય વિચારી જોશે.

જો કે મે તો ભાગ્હુતના સ્થાનને ભગવાન શ્રીમહાવીરનું કૈવલ્યસ્થાન હોવા વિશે ઉપરના પુસ્તકના પ્રમાણો આપીને તથા સ્તૂપ (જેનુ માપ લગભગ ૮૦ ફીટ ઉચુ અને ૧૫૦ ફુટ પહોળું છે તેવા જબરજસ્ત ઈમારતી કામ) જેવા સ્મારકનો પુરાવો આપીને સાબિત કરી આપ્યુ છેજ વળી વિશેષ સાબિતી માટે તેમનાજ કથનમાથી પ્રથમ ઉતારા લઇને અને તે બાદ વિશેષ મળી આવતા અન્ય પુસ્તકના પ્રમાણથી મારા મતને સમર્થન પૂરૂ પાડીશ

(પૃ. ૬૬) "ભગવાને અગિયારમુ ચોમાસુ વૈશાલી-નગરીમા કર્યું તે પછી ચોમાસુ પૂરૂ થયે ભગવાન સુસુમારપુર આવ્યા, ત્યાથી ભોગપુર, નંદિગ્રામ, મેંઢિય-ગામ આવ્યા અને ત્યાથી કૌશાબીમા આવ્યા (આ તેમના શબ્દથી સાબિત થાય છે કે, મેઢિયગામ કૌશાબીની નજીકમા હોવુ જોઈએ) આગળ જતા તે જ પૃષ્ઠ ઉપર પોતે લખે છે કે.—"ચંપામા આવ્યા, ત્યા તેમણે બારમુ ચોમાસુ કર્યું એ ચોમાસા પછી ભગવાન જભીયગામ, મેઢિયગામ, છમ્માણિ મજ્ઝિમ પાવા વગેરેમા વિચરી જભીયગામ (ઋજુવાલિકા નદી ઉપર) મા આવ્યા ત્યા તેમને વૈશાખ સુદિ ૬ના દિવસે કેવળ જ્ઞાન થયુ" [મારી નોધ—ઉપરના શબ્દોથી પણ એ જ સમજુતી નીકળે છે કે, તેમણે નોધેલ સર્વ સ્થાનો ચપાની પાસેના પ્રદેશમા જ આવેલા હોવા જોઈએ તેમ ઉપરના પ્રથમ અવતરણમા તે જ મેઢિયગામનો નિર્દેશ, કૌશાબીની નજીક અને આ દ્વિતિય અવતરણમા તે જ મેંઢિયગામનો નિર્દેશ ચપાની નજીકમા આવતો હોઇને, સહજ અનુમાન બાધી શકાય છે કે, ચંપા અને કૌશાબી તેમજ ઉપર જણાવેલ સર્વ ગામો અરસપરસ નજીક નજીકમા જ હોવા જોઈએ, તેમા કૌશાબીનું સ્થાન અલ્હાબાદથી પશ્ચિમે યમુના નદી ઉપર ૨૮–૩૦ માઈલે આવેલ સર્વ સંમત છે અને ચપાનું સ્થાન આપણે રૂપનાથ લેખવાળા સ્થાનની નજીકમા હોવાનું સાબિત કરી ગયા છીએ (પૃ ૩૨૧ થી ૩૨૪ જુઓ) એટલે તેમના જ શબ્દથી સાબિત થઈ ગયુ કે, ભગવાનનુ કૈવલ્યસ્થાન આ પ્રદેશમા જ હતું, નહીં કે બગાળ જેવા દુરના પ્રદેશમા.

ઉપરમા તો તેમના કથનના પ્રમાણ, તેમની વિરૂદ્ધ જનારા બતાવ્યા હવે અન્ય પુસ્તકના પ્રમાણ વિચારીશુ ક સુ સુ ટીકા પૃ ૯૧ની પંક્તિ ૪માં લખ્યુ છે કે, "ત્યાથી અનુક્રમે કૌશાબીનગરીએ પ્રભુ ગયા ત્યા શતાનિક નામે રાજા હતો તેની મૃગાવતી નામે રાણી હતી—(પ ૧૪) તે વખતે શતાનિક રાજાએ ચપાનગરીને ભાગી ત્યાના દધિવાહન રાજાની ધારિણી નામની સ્ત્રીને તથા વસુમતી નામની પુત્રીને કેદ પકડી . (પ ૧૬) વસુમતીને કૌશાબીના ચૌટામા લાવીને વેચી તેને ધનાવહ નામના શેઠે વેચાતી લઈ, ચદના નામ આપીને પુત્રીની પેઠે રાખી . (પ ૨૮) ચદનાએ પ્રભુને અડદના બાકુલા વહોરાવ્યા ને મોક્ષ લીધુ તે વખતે ત્યા પચદિવ્યો પ્રગટ થયા ઈદ્ર પણ આવ્યો. .(પ ૩૦) ત્યા મૃગાવતી માસીનુ મળવાપણુ થયુ તથા તે બધી વસુધારામા પડેલુ ધન શતાનિક લેવા આવ્યો, તેને નિવારીને ધનાવહને તે ધન દઇને તથા "આ વીરપ્રભુની પહેલી સાધ્વી થશે" એમ કહીને ઈદ્ર પોતાને સ્થાનકે ગયો પછી અનુક્રમે જભિકા નામે ગામમા ઇદ્રે નૃત્યવિધિ દેખાડીને કહ્યુ કે આટલે દિવસે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થશે (પૃ ૯૨, પ ૧) ત્યારબાદ મેઢિકા ગામે ચમરેદ્રે પ્રભુને કુશળ પૂછ્યુ . આ સર્વ શબ્દોથી સ્પષ્ટ અને શકારહિત માલમ થાય છે કૌશાબી અને ચપા નજીકમા છે તેમજ જભિકા અને મેંઢિક પણ તે દેશમા જ આવેલ છે આચાર્યજીએ પણ જભિક અને મેઢિક નજીક હોવાનુ જ (પૃ. ૬૬)મા જણાવ્યુ છે

તેજ ક સુ સુ ટી ન પૃ ૯૪, પં ૧૩મા લખે કે, વિજય નામના મુહૂર્તે જભિક નામના ગામની બહાર ઋજુપાલિકા નામની નદીને કાઠે, વ્યાવૃત્ત્ય નામના

એક વ્યતરના દેવળની, નહિ અતિ દૂર, તેમ નહિ અતિ નજદીક, શ્યામાક નામે કુટુંબિકના ક્ષેત્રમા, સાલનામના વૃક્ષ નીચે, ઉત્કટિક આસનથી આતાપના લેતાં થકા છઠ્ઠનો તપ હોતે છતે.. કેવળ જ્ઞાન અને કેવળ દર્શન પ્રભુને ઉત્પન્ન થયા." આ વાકયમા, શ્રીમહાવીરને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થવાના ગામની કેવળ નોધ જ કરી નથી, પરતુ તે ગામમા કયા સ્થળે, કઈ જગાએ, કયા ક્ષત્રમા તથા આસપાસ કયા સ્થાનો હતા એમ સર્વ વિગતેથી દર્શાવ્યુ છે અને વાચક વર્ગ કદાચ જોઈને અજાયબીમાં ગરકાવ થઇ જશે, કે તે સર્વ સ્થિતિ અત્યારે પણ તાદૃસ્ય સ્વરૂપમાં જળવાઈ રહી છે ભારહુતસ્તુપ નામે જનરલ કર્નિંગહામે રચેલ પુસ્તકમાથી આ સ્થાનને લગતા જે બે નકશા ચિતર્યા છે, તે મેં આ પુસ્તકમા જોડયા છે તે જોવાથી મને સપૂર્ણ ઉમેદ છે કે, મારા કથનની વાચકને સંપૂર્ણ ખાત્રી થઇ જશે

અત્ર આ પ્રશ્ન સબધીનો મારો ખુલાસો પૂરો થઈ જાય છે. એટલે આગળ વધવું રહ્યું. તે પૂર્વે ન્યાયની ખાતર કહેવું જોઈએ કે આચાર્ય મહારાજશ્રીએ ભલે બીજી આડીઅવળી નોધો કરીને મારૂ કથન અસત્ય ઠરાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે, છતા મારાથી એક સ્ખલના જે થઇ ગઈ છે તે તરફ મારૂ લક્ષ દોર્યું છે તે માટે જરૂર તેમનો ઋણી થયો છુ જ કલ્પસૂત્ર સુખબોધિની વૃત્તિનું ભાષાતર નામે પુસ્તક સુલભ્ય હોવાથી તેનો આધાર મેં વારવાર લીધો છે. ભાષાતર હોઇ તેમા કેટલીક ભૂલો રહી ગઈ છે છતા મૂળ હકીકત તો તેમાં બરાબર સચવાઇ રહેલી જ દેખાય છે તેમા શ્રીમહાવીરે દીક્ષા લઈને કેવળ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ ત્યા સુધીના બાર ચોમાસા કયા કયા કર્યા, તેનુ વૃત્તાત આપવાનો પ્રયાસ પૃ. ૮૧થી ૯૧ સુધી કરેલ છે અહી પૃ ૯૧, પં ૨માં વૈશાલીનગરીમા પ્રભુનુ ૧૧મુ ચોમાસું થયુ એમ લખ્યુ છે. અને તે બાદ પૃ ૯૪મા તેમને કૈવલ્ય પ્રાપ્તિ થઈ ત્યાસુધીનું વર્ણન કરી જવાયુ છે. પરન્તુ બારમુ ચોમાસું કયા થયુ હતુ તેનો ઉલ્લેખજ પૃ. ૯૧થી ૯૪ સુધીમાં કયાંય કરાયો નથી. એટલે વૈશાલીમા ચોમાસું કરીને "પ્રભુ સુસુમાર નામે નગર પ્રતે ગયા તથા ત્યાં ચમરેંદ્રનો ઉત્પાત થયો ત્યાથી અનુક્રમે કોશાંબી નગરીએ પ્રભુ ગયા" આવા શબ્દોને આધારે બારમું ચોમાસુ કૌશાબીમા થયાનું મેં માની લીધું. તે વાતને વળી પુષ્ટિ એ ઉપરથી મળી ગઈ કે તે બાદ શતાનિકે ચપા ઉપર હલ્લો કરીને ભાગ્યાની, ધારિણી અને વસુમતી પકડાયાની, ચદનબાળાએ અડદના બાકુળા વહોરાવ્યાની ઇ ઈ. પ્રસંગોનું વર્ણન-અવતરણ પ્રમાણે આબેહુબ બની ગયુ હોવાથી, તે સર્વે બારમુ ચોમાસું વીત્યા બાદ થયા હોવાનુ મેં કલ્પી લીધુ અને તે જ માન્યતા પ્રમાણે પ્રાચીન-ભારતવર્ષમા સર્વત્ર જણાવાયુ છે સાથે સાથે વાચક-વર્ગ કૃપા કરીને નોંધી લેશે કે આ પ્રમાણે વિગતમાં ફેર પડે છે ખરો, પરતુ મેં રજુ કરેલ કોઈ સિદ્ધાત કે થીયરી બદલાઇ જતી નથી; તેથી તેમનું કૈવલ્ય કલ્યાણક કે નિર્વાણ કલ્યાણક તો જ્યા મેં ઠરાવ્યુ છે ત્યાં જ રહે છે. એટલે હવે તો તે સુધારો જ્યારે પુસ્તકની નવી આવૃત્તિ કરવાનો યોગ સાપડશે ત્યારે કરી લેવાનું જ આવશ્યક રહ્યું ગણાશે

પ્રશ્ન (૩):-પાવાપુરી કયાં આવ્યું? આ પ્રશ્નની ચર્ચામા તેમણે પૃ ૭૭થી ૧૦૫=૨૯ પૃષ્ઠો રોકર્યા છે ને તેના સાચોર, સાચી અને પાવાપુરી એવા ત્રણ વિભાગ પાડયા છે. આ આખોયે પ્રશ્ન, મહાવીર ભગવાનના નિર્વાણ સ્થળ સાથે સકળા-યેલ છે. નિર્વાણસ્થળનુ નામ પાવાપુરી હતુ તે મારે પણ કબુલ છે જે મતભેદ છે તે તેના સ્થળ-જગ્યા માટેનો છે. તેમનુ કહેવુ છે કે, "પાવાપુરી પૂર્વદેશમા બિહાર પાસે આવેલી છે તે બિહારથી ૭ માઈલ, જંભીયગામથી બાર યોજન દૂર અને રાજગૃહીથી ૩ કોસ દૂર આવેલી છે શ્રીમહાવીર એક જ રાત્રિમા જભીયગામથી પાવાપુરી પધાર્યા હતા અને ત્યા સુકસાળ રજજુક સભામા તેમનુ નિર્વાણ થયુ હતુ."[૧૫]

---

(૧૫) આ ઉપરથી તો એવું સમજાય છે કે ભગવાન પોતે નિર્વાણ પામ્યા, તે પૂર્વે એક રાત્રીમા જભીયગામથી પાવાપુરી સુધીના બાર યોજનનો તેમણે વિહાર કર્યો હતો. આ કાંઈક નવીનજ હકીકત રજુ થઇ ગણાય (કેમકે કેવળ જ્ઞાન પામ્યા પછી તુરત પહેલી રાત્રીએ ઉપરના સ્થાન વચ્ચેનો બાર યોજનનો વિહાર તો શાસ્ત્ર પ્રમાણિત છે. પરતુ નિર્વાણ પૂર્વે આવડો લાબો વિહાર કર્યાનું કયાય નોધાયુ જણાતુ નથી

(જુઓ, તેમનુ પુસ્તક, પૃ. ૧૦૫) જ્યારે મારૂં કહેવું છે કે, તે સ્થળ ભોપાળ સ્ટેટમા જ્યા ભિલ્સા અને સાચીગામના પ્રદેશે લગભગ ૬૦ જેટલા સ્તૂપો આવેલા છે તે પ્રદેશમા છે આ પ્રમાણે જ્યા બંનેની માન્યતામા દિશાનો જ ફેર હોય ત્યાં પોતાની માન્યતાની સાથે તેની ગણત્રી લઇને, સાચોર અને સાચી વિશે ગમે તેટલી વાતો કર્યા કરે તે તરફ આપણે ઉપેક્ષાવૃત્તિ જ સેવવી રહે છે પરતુ કેવળ જે સાચોર અને સાચી સબધી જ છે તેને સાચીના પ્રશ્નની નીચે તપાસવામા આવશે જ. એટલે બાકી રહેલ ત્રીજો વિભાગ-(પાવાપુરીના સાત આઠ પૃષ્ઠો)-આપણે કસી જોવો રહે છે અહીં પણ તેમણે પૂર્વના પ્રશ્નોની પેઠે ૨૩ પુરાવા આપ્યા છે તેને બે વર્ગમા વહેચી શકાય તેમ છે આદિના ૧ થી ૭ અને છેલ્લો ૨૩મો મળી આઠનો એક વર્ગ, અને વચ્ચે રહી ગયેલ ૮ થી ૨૨ મળી પદરનો બીજો વર્ગ. પહેલા વર્ગમા અજૈન ગ્રથોના પ્રમાણો છે ઉપરાત તે સર્વ લગભગ અર્વાચીન ગણાય તેવા છે વળી આઠમાથી માત્ર એકમા જ પાવાપુરી બે હતી એમ લખાણ છે એકમા બૌદ્ધની પાવાપુરીની જ વાત નોંધી છે જ્યારે આપણે વિષય તપાસવો છે જૈનની પાવાપુરીનો, આ ગણત્રીથી તે વર્ગને દૂર રાખી મૂકવો પડશે. હવે બીજા વર્ગની તપાસ લઇએ. તેમાની પદરે દલીલો જૈન ગ્રથોની જ છે. તેમા ન. ૧૦-૧૧-૧૨ અને ૧૩= મળી ૪ પુરાવા 'પ્રાચીન તીર્થમાળાના' છે, તેની ભાષા જ કહી આપે છે કે, તે બાકી રહેતા ૧૧ પુરાવા જેવા પ્રાચીન શાસ્ત્રગ્રથના નથી, અને આશ્ચર્ય જેવુ એ છે કે, આ ઉપર તેમણે મોટો મદાર બાધ્યો છે. છતાં ૧૧ પુરાવામાથી એકમા પણ, પાવાપુરીના સ્થળની ચર્ચા કરેલી નથી તેમ કોઇએ તેનું સ્થાન (જેમ આચાર્યજી મહારાજ માને છે તેમ) પૂર્વ દેશમા હોવાનું પણ જણાવ્યુ નથી પછી શા આધારે તેઓશ્રી પૂર્વ દેશમા હોવાનુ મક્કમતાપૂર્વક જણાવી રહ્યા છે ? ઉલટુ ન ૧૫ અને ન ૧૯ના પુરાવામા તો મજ્ઝિમપાવા ને મહસેનવન-બંનેનો પરસ્પર એવી રીતે સબધ બતાવાયો છે કે જે હકીકત મેં સાચી સ્તૂપની ચર્ચામા ઉપાડી છે (જુઓ પૃ. ૩૦૯ થી ૩૧૧ તેને પુષ્ટી આપનારી થઈ પડે છે.

પ્રશ્ન (૪)-સચી=સાચી કે સાચોર

સચીનગર વિશે મારી માન્યતા શું છે તે હું પ્રથમ ટુંકામા જણાવી દઉ, જેથી ખુલાસામાં હું શું કહેવા માગુ છું તે સ્પષ્ટપણે સમજી શકાય. ભોપાળ સ્ટેટમા જ્યા ભીલ્સા અને સાચી સ્તૂપો આવેલ છે, (જુઓ પ્રા. ભા પુ. ૧, પૃ. ૧૮૮ ઉપર તે પ્રદેશનો નકશો) તે લગભગ આખા પ્રદેશમા એક નગરી ઈ સ. પૃ ની છઠી સદીમા આવી હતી આ નગરીના પૂર્વ છેડે હાલનું ભિલ્સા ઉર્ફે વિદિશા અને પશ્ચિમ છેડે સચી હતુ વિદિશામા વૈશ્યપ્રજા વસતી હતી. તે બહુ સમૃદ્ધિવત પ્રજા હતી અને આ સ્થાનમા શ્રીમહાવીર નિર્વાણ પામ્યા હતા જ્યારે તેમના શરીરને ત્યાથી લઇ જઈને, સચીવાળા પ્રદેશોમાં અગ્નિદાહ દેવાયો અને તે ઉપર સ્તૂપ રચાયો હતો. તે સમયથી સમ્રાટ પ્રિયદર્શિન સુધીના અઢીસોએક વર્ષમા જે જે સમર્થ આચાર્યો વગેરે થઈ ગયા પરતુ તેમના શરીરો જુદે જુદે ઠેકાણે અગ્નિસસ્કાર પામેલા, તેમનાં ભકતોએ જ્યાથી બન્યુ ત્યાથી, તેમના ભસ્મ આદિ જે સચવાઈ રખાયુ હતુ તે ઉપાડી કરીને, શ્રીમહાવીરના મુખ્ય સ્તૂપની[૧૬]આસપાસ, જ્યા અને જેવી જગ્યાની અનુકૂળતા સાપડી, ત્યા અને તે પ્રમાણમા નાના મોટા પોતપોતાના સામર્થ્ય પ્રમાણે સ્તૂપો ઉભા કરાવી તે સ્મરણો સાચવી મૂકયા. આવા સમગ્ર સચય-સમુહને તે ઉપરથી સચીપુરી નામ અપાયુ હોય આ ગામને પાછળથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કદાચ સચયપુરી કે સચીપુરી કહેવાયું હોય ... જિનવિજયજીને ...ઓથી તે જગ્યા વસી ... નીચે પ્રમાણે છે "જૈન સૂત્રોમાં લખ્યુ... કે ભગવાન શ્રીમહાવીર તે પોતે ઉડીઆમા ગયા હતા અને ત્યા તેઓના પિતાના ધડાયાક મિત્ર રાજ્ય કરતા હતા" આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે જૈ સા સશોધકે પણ કલિગ-ઉડિઆ સ્વરતરીકે મારા કથનને સમર્થન જ આપ્યુ છે. જયારે

(૧૬) भूयिष्ठाश्चर्य भूमिश्वरम जिनवर स्तूप रम्य

જે નગરને 'સચ્ચઉરિમંડણું' શબ્દે કરીને નિર્દેશ્યું છે તે આ સ્થાન છે. બલ્કે, ઇશાન ખૂણે (વિદિશામા) હોવાથી અને તે ભાગમાં ધનવાન વણિકો રહેતા હતા તેથી "પૂર્વ દિશિ પાવાપુરી, રૂધ્ધે ભરીરે, મુક્તિ-ગયા મહાવીર તીરથ તે નમુરે" એમ સમયસુદર કવિએ કડીમાં ગૂંથી બતાવ્યુ છે. ઉપરાંત પૂર્વ દિશિવાળુ પૂ-વિદિશામાં હોવાથી, વિદિશાનગરી નામથી જ પાછળથી પ્રખ્યાતિમા આવ્યું છે અને આપણે જાણીએ છીએ કે તે ભિલ્સાનું બીજું નામ વિદિશા પણ છે આ ઉપરથી History of fine Arts in India and Ceylon by V. smith 1911, pp. 14. "The huge mass of solid brick masonary known as the Great Stupa of Sanchi may be his (Asoka= Priyadarsin)=હિસ્ટરી ઓફ ફાઇન આર્ટસ ઇન ઇન્ડિયા એન્ડ સીલોન, ઈ. ૧૯૧૧, પૃ ૧૪માં તેના કર્તા વિન્સેંટ સ્મિથને લખવું પડયું છે કે "ઇંટોનો જે ગંજાવર અને નક્કર ચણેલ ગુંબજ સાંચીના મોટા સ્તૂપ તરીકે જાણીતો થયો છે તે અશોક (જેને હવે આપણે પ્રિયદર્શિન ઠરાવીએ છીએ તે)નો હશે.'; (જુઓ પ્રા. ભા. પુ. ૨, પૃ ૩૭૦-૨ તથા તેની ટીકા).

આ સાંચીના સ્તૂપો જૈનધર્મના છે અને તેમાંનો મુખ્ય સાંચી સ્તૂપ નં ૧[૧૭] (Sanchi Tope No 1) શ્રીમહાવીરના શરીરને અગ્નિદાહ દેવાયો તે સ્થાન ઉપર ઉભો કરાયલો છે તે સર્વ હકીકત ઉપરમાં પૃ. ૩૦૯ થી ૩૧૨માં પુરવાર કરી દેવાઇ છે. દષ્ટિએ મારી માન્યતા એ છે કે, "જયઉ વીર સચ્ચ ઉરિમંડણું"માં જે 'સચ્ચઉરિ' શબ્દ છે તે આ સચ્ચપુરી-સત્યપુરી કે સચીપુરી તે આશ્રયીને જ તપગ. ચલ છે. જ્યારે વર્તમાનકાળે સાચોરનગ પૃ ૯૪મા વાડમા આવેલ છે તેને સર ત્યાસુધાનુ વર્ણન કરી આવે છે આચાર્યશ્રી તેમનુ ચોમાસું કયા થયુ હતુ તે કેમ જાણે હું ...રી

માન્યતાવાળા નગરને તપાસી જુએ છે. એટલે સ્વા-ભાવિક છે કે તે બને બધબેસતા ન જ આવે. હવે સમજાશે કે પૃ. ૩૨૯ ઉપર જે હું કહી ગયો છું કે તેમણે કહેલા સર્વ કથનો તરફ ઉપેક્ષાવૃત્તિ ધરાવવી રહે છે તે કેટલું વાજબી છે. પરંતુ તેમણે દર્શાવેલા સાંચોર સબંધી દશ અવતરણોમાંથી ભલે મહાવીરના નિર્વાણ સબધી કાંઈ જ પ્રાપ્ત થતુ નથી, છતાં નં. ૮ વાળી રૂષભપંચાશિકા પૃ. ૧૬ ની ટાંકેલી બે કડીથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે, કે તે નગરે શ્રીમન્મહાવીરનું ચૈત્ય શોભી રહ્યું છે મતલબ કે આ સાંચોરનગર શ્રી મહાવીરનુ એક તીર્થધામ તો છે જ પરંતુ શ્રીમહા-વીરની કલ્યાણક ભૂમિ તો તે નથી જ.

પ્રશ્ન (૫):—ચોરવાડ એ જ શૌરિપુર કે ?

આ વિશે પણ આચાર્યજી મહારાજે લગભગ પદર પૃષ્ઠો રોક્યાં છે ને-૨૨-અવતરણો આપ્યાં છે. તેમનુ કહેવુ એ છે કે, શૌરિપુરની સ્થાપના શૌરિ રાજાએ કરી છે ને તેનું સ્થાન યુક્ત પ્રાંતમાં આગ્રા નજીક શિકોહાબાદથી બાર ચૌદ માઈલના અંતરે છે. આ હકીકત મારે અમાન્ય નથી; તેમણે પ્રા. ભા. ૧. પૃ. ૫૦ માંથી મારૂં જે અવતરણ ઉતાર્યું છે તે જ વાક્યે અને તે જ પ્રમાણે મારો મત પણ ઉચ્ચારાયો છે તથા તે ગણત્રીએ જ "જે સમુદ્ર-વિજયના વખતમા યાદવો મથુરા છોડી કાઠિયાવાડમાં આવ્યા." આવા શબ્દો મેં લખ્યાં છે, જે તેમણે સ્વીકાર્યા પણ છે ને તેની નોંધ પણ લીધી છે.

મતલબ કે તે શૌરિપુરને અનુલક્ષીને મેં ચોર-વાડનો ઉચ્ચાર કર્યો નથી તેમ તે શૌરિપુરની સ્થાપનાની ચર્ચા પણ કરી નથી. પરન્તુ ઉપરના શબ્દોમાં જે જણાવાયું છે કે 'કાઠિયાવાડમા આવ્યા' તે સ્થિતિને અનુરૂપ થતી સ્થિતિ બતાવતાં જ, ચોરવાડ-શૌરિપુર એમ કહેવાનો આશય છે. અત્યારે જેમ ઇંગ્લાંડના યોર્ક, કેમ્બ્રીજ આદિ શહેરના વતનીઓ અમેરિકામાં જઇ ત્યા નવા વસાહતો વસાવીને પોતાના મૂળ વતનના

આ ઉપરથી તો એવું સમજાય છે કે લગન ...ચાર્યા, તે પૂર્વે એક રાત્રીમા જંભીયગામથી પા...

(૧૭) ...ના બાર યોજનનો તેમણે વિહાર કર્યો હતો.

...કાંઈક નવીનજ હકીકત રજુ થઇ ગણાય (કેમકે કેવ... ૧૦

ફુટ પહોળું [આ પુસ્તકના અતે ચિત્ર જુઓ.]

નામે તેમને ઓળખાવી ગયા છે, તેમ સમુદ્ર વિજયાદિએ કાઠિયાવાડમા આવી નવુ શૌરિપુર વસાવ્યુ, જે કાળક્રમે ચોરવાડ નામે પ્રખ્યાતીને પામ્યુ હતું એમ કહેવાનો મારો આશય છે. અને તેથી જ સમુદ્રવિજય કુળદીપક શ્રીનેમિકુમારનો જીવનપ્રવાહ, ત્યા વ્યતીત થઈ રહ્યો હતો તથા તેમનું દીક્ષાક્ષેત્ર જે ગિરનારવાળા પ્રદેશમા ગણાવાયુ છે, તે પણ તેને જ આભારી છે

પ્રશ્ન (૬).—રાજા પ્રસેનજીત અને પ્રદેશી રાજા—પ્રહેલાં આપણે તેમણે રજુ કરેલાં મતવ્યની તપાસ કરી લઇએ તેમણે આ વિશે પૃ ૧૬૧થી ૧૮૩ સુધી લગભગ ૨૩ પૃષ્ઠો ભર્યા છે અને તેમા પ્રાચીન અર્વાચીન, જૈન, અજૈન મળી ૫૪ પ્રમાણો અવતરણરૂપે આપ્યા છે. પોતાના મતવ્યનો સાર પૃ ૧૬૬ ઉપર આપ્યો છે (૧) કોશલપતિરાજા પ્રસેનજીત, રાજધાની સાવત્થી અને કૈકેયાધિપતિ રાજા પ્રદેશી, રાજધાની સેયવીય (૨) પ્રસેનજીતનું પ્રાકૃતરૂપ પસેનદિ થાય છે અને પ્રદેશીનું પ્રાકૃતરૂપ પદેસી વા પએસી થાય છે.

તેમના મતવ્યનો પ્રથમ ભાગ તપાસીએ: તેમણે રાજા પ્રસેનજીતને કોશલપતિ કહ્યા છે અને તે વિશેષનામ લેખતા હોય એમ સર્વત્ર જણાવ્યું છે. જ્યારે નં ૧૫ના અવતરણના (પૃ ૧૭૧) શબ્દો કહે છે કે "અજાતશત્રુની માફક પ્રસેનજીત પણ માનવાચક નામ અથવા તો પદ–ટાઇટલ છે, જે કોશલપતિએ ધારણ કર્યું હતું જૈનોએ ઉવાસગદસાઓ સૂત્રમા અપરનામ તરીકે વાપરેલો 'જીતશત્રુ' (વિજેતા=conqueror) શબ્દ તેના વાસ્તવિક અર્થને બિલકુલ સ્પષ્ટ રીતે રજુ કરે છે" એટલે કે (૧) પ્રસેનજીત તો માત્ર માનવાચક પદ છે જેથી તે નામ અનેકને લાગી શકે (૨) કોશલપતિ જીતશત્રુને (વિજેતા=conquerorના) ગુણસહિત વર્ણવી, જૈનસૂત્રોમા જે નામથી સબોધ્યો છે તેની વાસ્તવિકતા સિદ્ધ થયેલી છે એમ પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો છે ટૂંકમા જીતશત્રુ રાજાને મહાબળવાન ગણાવ્યો છે: ન ૧૪ના અવતરણમા લખેલ છે કે, "જીતશત્રુ કુણાલદેશની સાવત્થીનગરીનો રાજા હતો.. રાજા જિતશત્રુ પયેસી રાજાનો આજ્ઞાધારી ખંડિયો રાજા (.તો=એટલે અહી એમ બતાવાયું કે પયેસી (કૈકેયપતિ) મોટો હતો અને પ્રસેનજીત–જીતશત્રુ નાનો હતો...વળી નં. ૪૯ના અવતરણમા લખેલ છે કે, "સેતવ્યનગર કપિલવસ્તુ શ્રાવસ્તીને જોડનાર મોટા રસ્તા ઉપરના વિહાર–સ્થળ તરીકે જ માત્ર મહત્વનું ન હતું, પરંતુ કોશલનું એક મહત્વનું શહેર પણ હતું, જ્યા પાયાસી (જૈન પાયેસી) નામના રોયલ ચિફ્રના ઑફિશ્યલ હેડક્વૉર્ટર્સ હતા—આમા સેતવ્ય (સેયવીય–રાજા પયેસીની રાજધાની)ને કોશલદેશમા હોવાનું જણાવ્યું છે, કે જે કોશલના અધિપતિ તરીકે પ્રસેનજીત–જીતશત્રુ હોવાનું પોતે માને છે. એટલે આ અવતરણમાં પયેસી મોટો કે પ્રસેનજીત મોટો તે વિચારવા જેવુ થઈ પડ્યુ. પ્રથમ તો "રોયલ ચિફ્રના ઓફિશ્યલ હેડક્વોર્ટર્સ"—વાળા વાકયમા જ "રોયલચિફ્ર"ના અર્થમા ગૂચવાડો થવા જેવુ લાગ્યુ કારણકે રોયલ શબ્દ પોતેજ એક તો ઉચો દરજ્જો સૂચવે છે અને તેમા વળી સાથે સાથે ચિફ્ર શબ્દ જોડાયેલ હોવાથી, એકદમ વિશેષ મહત્ત્વતી પદવીધારક તે વ્યક્તિ હોવી જોઈએ એવુ અનુમાન થયુ. વળી ઉપરના નં. ૧૪મા અવતરણમાં રાજા પ્રસેનજીતને રાજા પયેસીનો ખંડિયો હોવાનું જણાવ્યુ છે એટલે રાજા પયેસીના દરજ્જા વિશે દોરેલુ મારૂ બધુ અનુમાન સાચુ છે એવી કલ્પના થઇ. પરન્તુ તેના મૂળ લખાણમા "The official head-quarters of a royal chieftain named Pāyāsi (Jain Pāesi) જેવા શબ્દ જોયા કે તરત વિચાર ફેરવવા પડયા. તેને તો chieftain=એક નાના પ્રદેશનો માલિક જ હોય એમ જણાવાયુ છે, કયા chieftain શબ્દ અને કયા ચિફ્ર શબ્દ ? પરન્તુ પૃ ૧૬૮મા ટાકેલ ન ૧૦ના અવતરણમાં In Kosala, king Mahakosala had been succeeded by his son Pasenadi or Prasenajit જેવા અગ્રેજી લખાણનો અર્થ જ્યા, રાજા મહાકોશલ પોતાના પુત્ર પસેનદિ કે પ્રસેનજીત દ્વારા કોશળમા સફળ થયો હતો, એમ કરાવ્યો હોય ત્યા chieftain અને chiefનો અર્થ બીજી રીતે કરાય તો બહુ આશ્ચર્ય પામવા જેવુ નજ રહે. છેવટે

ઇગ્રેજી કે તેના અનુવાદમાથી નિપજતા અર્થ અનર્થની માથાકુટમાં ન ઉતરતા, કહેવાના આશય તરફ જ વળી ગયો.

પરતુ આ બધું વિવેચન કરી હુ કોઇનો-(તેમનો કે જેમનાં અવતરણો ટકાયાં છે તે મૂળ ગ્રથકારોનો, બેમાથી એકેનો)-દોષ કાઢતો નથી. મારી કહેવાની મતલબ એ છે કે, આ ગ્રંથકારોમાનો મોટો ભાગ, જેમણે પાશ્ચાત્ય કેળવણીનું જ્ઞાન લઈ, આપણા પ્રાચીન-ભારત વિશે લખાણ કર્યા છે, એટલે જેમને હું અર્વાચીન ગ્રન્થકારો તરીકે વારવાર સબોધુ છુ, તે કોટીનો છે; જેથી તેમનો અભિપ્રાય તદ્દન પ્રમાણિક હોવા છતાં,-ખાસ કરીને પ્રાચીન બાબતમા, અને તેમા પણ જ્યા સર્વ વસ્તુ કેવળ અંધારામાં જ પડી રહી છે તે વિષયમા, બહુ વજનદાર ગણવાને બદલે એક બાજુ રાખી મૂકવા માગું છુ.

વળી ન. ૫૦ ના અવતરણમા લખેલ છે કે, "કુમાર કસ્સપ (કાશ્યપ) એકવાર ઘણા ભિક્ષુઓ સાથે સેતવ્ય ગયા. પયાસી સેતવ્યના રાજા હતા. કોશલના રાજા પસેનદીએ આપેલ પુષ્કળ દ્રવ્યનો તેમણે ઉપભોગ કર્યો હતો. તેઓ નાસ્તિક હતા," એટલે કે અહીં પસેનદીને કોશલપતિ કહ્યા છે ને વળી પયેસીનો ખડિયો રાજા પણ જણાવ્યો છે તથા કુમાર કાશ્યપ (બુદ્ધ)થી નાસ્તિક ધર્મનો અર્થાત જૈન જણાવે છે. આ પ્રમાણે ટાંકેલ અવતરણોમાં બન્ને ભૂપતિના અધિકાર સંબંધી પરસ્પર વિરૂદ્ધ જનારી માહિતી ભરેલી છે.

ઉપરાંત ચોપન જેટલાં અવતરણમાંના કેટલાક તો (જેવા કે, ૨૫, ૨૬, ૨૭, ૨૮, ૨૯, ૩૧ ઈ) કેવળ પસેનદિનુ નામ જ સૂચવનારા છે, પરતુ તેને કોશલ સાથે શુ સંબધ છે તે તેમાં કયાંય જણાતુ પણ નથી. જ્યારે કોઈકમા બિબિસાર, પ્રસેનજીત અને ઉદયન એમ ત્રણેને બુદ્ધદેવના સમકાલિન લેખાવી મહાયુદ્ધ પછીની બાવીસમી, ત્રેવીસમી અને ચોવીસમી પેઢીએ થયાનુ જણાવ્યું છે કેમ જાણે આ ત્રણે એક જ વશના અને એક જ પ્રદેશના રાજા હોવા ઉપરાત એક પછી એક ગાદીએ આવ્યા ન હોય! આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના આશય બતાવનારાં તે સર્વે અવતરણો છે. આવા કથનો ઉપર કેટલો મદાર બાંધવો તે વાચક સ્વય વિચારી જોશે. આ પ્રમાણે તેમના મતવ્યના પ્રથમ ભાગની તપાસનું પરિણામ સમજવું.

મારી માન્યતા શી છે ને કેમ બધાઇ છે તેનુ કાંઇક પ્રાથમિક વિવેચન સમજાવી દઉ કે જેથી મારૂં મતવ્ય કેટલે દરજ્જે પ્રમાણિક છે તેનો ખ્યાલ આવી શકે. (૧) (પ્રા. ભા ૧. પૃ ૭૯) કોશલના બે ભાગ; ઉત્તર ભાગની રાજધાની શ્રાવસ્તિ અને દક્ષિણની રાજધાની અયોધ્યા. તે સમયના રાજવીનુ નામ પ્રસેજીત આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે પ્રસેનજીતને કોશલપતિ પણ કહેવાય તેમ તેની રાજધાની શ્રાવસ્તિ પણ કહેવાય. (૨) આ પ્રસેનજીતને કાશીદેશના રાજા સાથે ઘણી વખત લડવુ પડયું છે. આ પ્રમાણે કયારે બની શકે કે, તેના રાજ્યની અને કાશીપતિની હદ બન્ને અડોઅડ આવી રહેલી હોય તો જ. એટલે સમજી શકાશે કે, નં ૧મા જેને દક્ષિણભાગ કહ્યો છે તેના ઉપર તેનું આધિપત્ય હોય તો જ જેથી તે પ્રદેશનો રાજા ગણીને તેને અયોધ્યાપતિ મેં કહ્યો આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે તેની રાજધાની જેમ સાવત્થી છે તેમ અયોધ્યા પણ કહી શકાય (૩) આ પ્રસેનજીત પ્રથમ બૌદ્ધ હતો તે જેટલુ ચોક્કસ છે, તેટલુ જ તે પાછળથી જૈન થયો તે પણ ચોક્કસ છે જ. વળી આ વાતને શિલાલેખના અને સ્મારકના પુરાવાથી (પુસ્તકના પુરાવા કરતા આ પુરાવો વધારે મજબૂત ગણાય જ) સમર્થન મળી ગયુ, કેમકે ભારહુત સ્તૂપ જૈનધર્મના દ્યોતક રૂપ છે (પૃ ૩૧૩-૧૫) અને તેમા રાજા અજાતશત્રુ અને રાજા પ્રસેનજીતના સ્તભો છે (પ્રા. ભા. પૃ ૭૫ ટી. ૧૩), બીજી બાજુ જૈનગ્રંથોમાનો રાજા પ્રદેશી પ્રથમ જૈનેતર હતો અને તેને બૌદ્ધગ્રથોમા નાસ્તિક તરીકે સબોધ્યો છે. એટલે સિદ્ધ થાય છે કે, રાજા પ્રદેશી ધર્માંતર કરી જૈન બન્યો, તે પૂર્વે બૌદ્ધ હતો. આ પ્રમાણે પ્રસેનજીત અને પ્રદેશી બન્નેના જીવન-બનાવો મળતા આવ્યા (૪) બન્નેના સત્તાસ્થાન, કોશલ-અયોધ્યા, [illegible] પ્રદેશમા છે. પરતુ કયો મોટો અને કયો નાનો તે વિ શે પ્રાચીન ગ્રથકારોના વર્ણન ઉપરથી

અનુમાન બાંધવુ કઠણ થઈ પડે છે (પૃ ૩૩૧, ચાર અવતરણોની સમીક્ષા જુઓ) કેમકે જેને એક વખત નાનો જણાવે છે તેને બીજા સ્થળે વળી મોટો મહારાજાધિરાજ પણ જણાવી દે છે, એટલે તે મુદ્દો તો બહુ વિચારણીય નહોતો વળી તે બન્નેનો સમય પણ એક જ નીકળ્યો. મતલબ કે, તે બન્નેના સ્થાન અને સમય પણ એક જ ઠર્યાં (૫) તેમા વળી નામની સામ્યતા ભળી. પ્રસેનજીત વિશેષ નામ ગણાય છે તેમ હોદ્દાસૂચક પણ ગણાય છે એટલે પ્રા. ભા પૃ. ૭૯. ટી નં ૨૨ મા શેરો માર્યો છે કે–"પ્રદેશી, પમાદિ અને પ્રસેનજીત આ ત્રણ નામો એક હોઇ શકે કે કેમ, તે ભાષાશાસ્ત્રીઓનો વિષય છે. તેઓ મહેરબાની કરી આ મુદ્દા ઉપર પ્રકાશ પાડશે" એટલે જો મારૂ અનુમાન ખોટુ હોય તો સુધારવાનુ સ્થાન રહે છે અને તે હેતુથી તે હકીકત ટીકામા દાખલ કરી છે જ્યારે મારો પોતાનો મત બધાયો હતો તે textમા જાહેર કર્યો છે.

ઉપરના સંયોગો સાથે પૂ આચાર્યજી મહારાજે જણાવેલી હકીકત સરખાવી જોવાથી વાચક પોતે જ ખાત્રી કરી લેશે કે કોણ કેટલે દરજ્જે વાજબી છે.

પ્રશ્ન (૭):–વજ્રભૂમિનુ સ્થાન આ સબધમા તેમણે દશ પૃષ્ઠ ભર્યા છે તથા ૧૧ પ્રમાણો ટાંકીને ચર્ચા કરી છે જો કે તેમાના કેટલાયે શબ્દો તેના વિદ્વાનોએ અનુમાનથી જોડી કાઢેલા દેખાય છે. પરતુ તે વિદ્વાનો પ્રસિદ્ધ થઇ ગયા છે, એટલે તેમને અનુમાન દોરવાનો હક્ક ગણાય એમ આચાર્યજી મહારાજનુ માનવુ થતુ લાગે છે. ખેર! તે પ્રશ્ન સાથે મારે અત્ર સબંધ નથી એટલે તેમણે કરેલ ચર્ચાનો ખુલાસા આપવા તરફ વળુ છુ.

આ વજ્રભૂમિના વર્ણનનો પ્રસંગ, શ્રીમહાવીરે દીક્ષા લીધા પછી નવમુ ચોમાસુ કયા કર્યું, અને તેને કલિંગપતિ મહારાજા મેઘવાહન કરકંડુના પ્રદેશ સાથે કેટલો સબધ હોઈ શકે, તેના અગે ઉભો થયો છે. તેમના મતવ્યનો સાર એ છે કે, પશ્ચિમ બગાળના મુર્શિદાબાદ જીલ્લાવાળા કે તેની આસપાસના ભાગને વજ્રભૂમિ તરીકે ઓળખી શકાય. જ્યારે મં તે પ્રદેશને કલિંગની અંતર્ગત થયેલ ગણી તેના ઉપર કરકંડુની સત્તા હોવાનું જણાવ્યું છે. આ બે કથનમા ફેર છે કે કેમ તે તપાસીએ; નકશો તપાસતા તેમના મતવ્યવાળો આ પ્રદેશ, વર્તમાનકાળે પશ્ચિમ બગાલ અને બિહારની સરહદ ઉપર આવે છે. પ્રાચીન સમયે આ પ્રદેશ ઉપર કેટલીક વખત મગધની સત્તા, તેમજ કેટલીક વખત કલિંગની સત્તા પણ આવી જતી. કેટલીક વખત. તે પ્રદેશને પ્રજાવસાહતની ગણત્રીએ ઉડિસ્સામાં ગણતા, જ્યારે રાજકીય દ્રષ્ટિએ વળી ત્રિકલિંગની અંતર્ગત સમાવેશ પણ કરી દેવાતો. આ પ્રમાણે અવારનવાર તેની ઉપર રાજકર્તાની સત્તા ઝોલા ખાયાં કરતી હતી. આ સર્વ હકીકત અગ–ચેદિ–કલિંગ અને ત્રિકલિંગનુ વર્ણન કરતા અમે સારી રીતે છણી બતાવી છે. મતલબ કે તે સમયની વજ્રભૂમિવાળા પ્રદેશને વર્તમાન પશ્ચિમ બગાળમા કહી શકાય ખરો, પરતુ જે સમયનો–કરકંડુ કલિંગપતિનો–આપણે વિચાર કરી રહ્યા છીએ તે સમયે, વાસ્તવિક રીતે તે કલિંગની આણામા જ હતો એટલે કે બન્નેની માન્યતા એક જ કહેવાશે વળી ત્યા ઉરીય ભાષા બોલતી પ્રજા વસતી હતી આ પ્રજા સસ્કૃતિની દ્રષ્ટિએ પાડોશીઓ કરતા ઉતરતી ગણાતી એટલે વ્યુત્પત્તિના અર્થ પ્રમાણે તેનું નામ વજ્રભૂમિ સાર્થક છે એમ મેં જણાવ્યુ. આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ છે. હવે તપાસીએ કે તેમની ટીકાનો શેષ ભાગ કેટલે દરજ્જે વાજબી છે.

(અ) મારા શબ્દો આ પ્રમાણે છે (પ્રા ભા. પુ. ૧ પૃ ૧૬૫, ટી. ૪૪) "શ્રીમહાવીરે દીક્ષા લીધા પછી નવમુ ચોમાસુ વજ્રભૂમિમા કર્યું હતુ અને તે સમયે જે રાજા રાજ કરતો હતો તે શ્રીમહાવીરના પિતા સિદ્ધાર્થનો મિત્ર થતો હતો" આ સંબધમાં જૈન 'સાહિત્ય સશોધક'ના વિદ્વાન તત્રી મુનિ જિનવિજયજીના શબ્દો પુ ૩, પૃ. ૩૭૨મા નીચે પ્રમાણે છે "જૈન સૂત્રોમા લખ્યુ છે કે ભગવાન શ્રીમહાવીર પોતે ઉડીઆમા ગયા હતા અને ત્યા તેઓના પિતાના એક મિત્ર રાજ્ય કરતા હતા" આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે જૈ સા સશોધકે પણ કલિગ–ઉડિઆ તરીકે મારા કથનને સમર્થન જ આપ્યુ છે. જ્યારે

આચાર્યજીએ મારા કથનમાથી શ્રીમહાવીરે દીક્ષા લીધી પછી નવમું ચોમાસું વજ્રભૂમિમાં કર્યું હતુ—આટલો ભાગ રાખી, "તે રાજા મહાવીરના પિતાનો મિત્ર થતો હતો" વાળો ઉત્તરાર્ધ મૂકી દઈ વાચકની પાસે ધર્યો છે (જુઓ પૃ. ૧૮૬) પરતુ આખું વાક્ય ઉતાર્યું હોત તો બરાબર સ્થિતિ સમજાઈ જાત.

(આ) વળી પ્રા. ભા. પુ. ૧, પૃ ૧૬૬, ટી. ૪૪ માની ૬૦–૫૫ લીટીમાનુ કેવળ એક વાક્ય તેમણે આ પ્રમાણે મારા શબ્દોનું ઉતાર્યું છે, "મારી મતિ અનુસાર તે અનાર્ય નહીં પણ વજ્ર, એટલે સખ્ત કે વક્ર, મનોદશા ભોગવતા મનુષ્યોવાળી ભૂમિ એવો અર્થ કરવો જોઇએ" તેને બદલે આખીએ ટીકા નં ૪૪નો સાર ઉતાર્યો હોત તો? તેમા જે ૭ પરિસ્થિતિને લીધે વજ્રભૂમિને કલિગદેશનો ભાગ મારે ગણવો પડ્યો છે તથા જેમા જ. એ બી. રી. સો પુ ૨, ભાગ ૧, પૃ. ૧૩નો હવાલો આપી તે પ્રદેશ વજ્રભૂમિ હોવા છતા, આર્યાવર્તમા શા માટે લેખાતો હતો તેનુ વિસ્તારપૂર્વક સ્પષ્ટીકરણ મેં કરી બતાવ્યુ છે તે બધુ આપોઆપ સમજી જવાત. આ પ્રદેશને અનાર્ય ગણાવ્યો છે એવી તથા અન્ય ખોટી ભ્રમણામા (વિશેષ માટે નીચેની ઇ જુઓ) વાચકને નાખવાની આવશ્યક્તા પણ ન રહેત.

(ઇ) મજકુર ટીકા ન ૪૪ની ૭ પરિસ્થિતિમાંની ચોથીનું વિવેચન કરતા મે શબ્દો લખ્યા છે કે "આ વજ્રભૂમિનો અર્થ જોકે કેટલાક ગ્રંથકારોએ અનાર્ય દેશ તરીકે કરી બતાવ્યો છે, પણ મારી મતિ અનુ-અનુસાર તે અનાર્ય નહીં પણ વજ્ર, એટલે સખ્ત કે વક્ર, મનોદશા ભોગવતા મનુષ્યોવાળી ભૂમિ એવો અર્થ કરવો જોઇએ "આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે, તે ભૂમિને મેં અનાર્ય કહી જ નથી, પરતુ કેટલાક ગ્રથકારોએ તેને અનાર્ય કહી છે, અને તેમ કરવાના કારણમા તેના ખુલાસા તરીકે પેટા ટીકામા જણાવ્યુ છે કે "અનાર્ય દેશ ગણીને શ્રાવસ્તિની ઉત્તરે હિમાલયના પહાડી-દેશને વજ્રભૂમિ કહેવાતો હોય એવી કલ્પના કરી છે" મતલબ કે હિમાલયના પહાડી પ્રદેશને વજ્રભૂમિ ગણવાની પણ વિદ્વાનોની માન્યતા છે, જ્યારે આચાર્યજી તે માન્યતા મારી હોવાનું ઠરાવીને ટીકા કરવા મંડી પડ્યા છે

આ ત્રણે ખુલાસાથી જોઈ શકાશે કે તેમની અને મારી વચ્ચેની માન્યતામા મતભેદ છે જ નહી. પરતુ આખા વાક્યનો વિચાર કરવાને બદલે અડધો ભાગ છોડી દેવાથી (અ)મા જણાવ્યા પ્રમાણે; આગળ પાછળનો સબધ વાંચ્યા કે વિચાર્યા વિના કેવળ એક વાક્ય પકડી લેવાથી (આ) માં જણાવ્યા પ્રમાણે; તથા અન્ય વિદ્વાનનુ મંતવ્ય રજુ કરી તે ઉપર હુ ટીકા કરતો હોઉ તેને પણ મારૂં પોતાનુ જ મતવ્ય ગણી લેવાથી (ઇ) મા જણાવ્યા પ્રમાણે; પોતે મારૂં કહેવું બરાબર સમજી શક્યા નથી. પરિણામે ખોટી વ્યથા વહોરી લઈ વાચક પાસે ભ્રમણાજનક સ્થિતિ રજુ કરી દીધી છે આમા મારો દોષ શું?

પ્રશ્ન (૮):—ઉદયન વત્સપતિ અને ઉદાયી મગધપતિ.

એક સમયે, ત્રણ રાજવીઓ એકસમા નામધારી ગાદીપતિ તરીકે બિરાજતા હોવા છતા, તેમણે અને મેં બન્નેએ તેમને સિંધુ–સૌવીરપતિ, વત્સપતિ, અને મગધપતિ તરીકે ઓળખાવ્યા છે એટલે વાંધા જેવુ રહેતું નથી. નામની મારામારીમા તેઓ ઉતરવા માંગે છે, મારે તેવી ઇચ્છા નથી કોઇને કાનો લગાડો કે કોઈ-માંથી ઓછો કરો, પણ જ્યા સુધી તેમાંથી કોઈના અધિકાર સૂત્રને આચ પહોચતી નથી ત્યાં સુધી ભાંજગડમા ઉતરવાની જરૂર જણાતી નથી.

પરતુ જે બે વાંધા છે તેમાંનો એક, વત્સપતિ અને મગધપતિના વારસદાર સંબધીનો અને બીજો, કોનું ખૂન થયુ છે તેનો. પ્રથમના વાધા બાબતમાં તેમનુ કહેવુ એ છે કે મગધપતિ અપુત્રિયો જ હતો ને અપુત્રિયો જ મરણ પામ્યો છે મારૂં એમ કહેવું છે કે તેને બે પુત્રો હતા પણ તે બન્ને તેની હૈયાતિમા જ, બલ્કે બન્ને પુત્રો મહામારીમા મરણ પામતા, તેના આઘાતથી પિતા પણ તરતમા જ મરણ પામ્યો છે એટલે કે ત્રણે જણા એકદમ ટૂ ક ગાળામા જ મરણ પામ્યા છે. આવી અવસ્થામા તેને અપુત્રિયો મરણ પામ્યાનુ કદાચ કહી શકાશે એટલે મગધપતિના મરણ વખતે તેનો કોઈ વારસદાર નહોતો એટલું બન્નેને

કબૂલ છે, જેથી મોટાભાગનો વિરોધ તો સમાઈ જાય છે પરતુ તેમની હમેશની ટેવ મુજબ મારા પુસ્તકમાનો થોડોક ભાગ વાચીને પોતે ચર્ચામા ઉતરી પડ્યા લાગે છે. કેમકે પ્રા. ભા ૧ મા ૩૧૮–૯મા "વધુ પ્રકાશ"= Supplément તરીકે વર્ણન જોડેલું છે તેમા આ બધો સ્ફોટ કરી બતાવ્યો છે. આ પૃષ્ટો તેમની આદત પ્રમાણે કાં તેમણે વાચ્યા જ નથી અથવા તો તે વાચ્યાં છતાં પણ આખ મીંચામણા કર્યા છે ગમે તે સ્થિતિ હોય. મારે તો તે તરફ દુર્લક્ષ જ કરવું રહે છે.

મગધપતિને અપુત્રિયો માનવાથી ઉપર પ્રમાણે એક રીતે ચર્ચા બંધ તો થઈ જ છે પરતુ તેથી સ્થિતિ એ થઈ કે, તેમણે માન્ય રાખેલ એકલા ઉદાયીનો જેટલો રાજત્વકાળ છે તેટલો, ઉદાયી+અનુરૂદ્ધ અને મુંડનો ત્રણેનો મળીને એકત્ર સમય, મારે માન્ય છે (જો કે તેમણે આ આકની ચર્ચા કરી નથી) એટલે પરિણામે ઉદાયીનું મરણ થતા, શિશુનાગવંશ પૂરો થયાનુ બન્નેને માન્ય કહી શકાશે. પરંતુ તેમણે જે આધારો ઉદાયીને અપુત્રિયો હોવાના જણાવ્યા છે તેમા એવુ સ્પષ્ટ એકેમાં નથી કર્યુ કે તેને પ્રથમથી પુત્રો જ નહોતા. જ્યારે મેં બૌદ્ધગ્રન્થોમા આધારો લઇને તથા અન્ય આનુષગિક ઐતિહાસિક પ્રસંગોની ચર્ચા કરીને, ઉદાયી + બન્ને તેના પુત્રોનો સત્તાકાળ સાબિત કરી બતાવી આપ્યો છે. તેટલે દરજ્જે બૌદ્ધગ્રન્થોમા દર્શાવાયલી તે માહિતી ઇતિહાસના સર્જનને વિશેષ ઉપકારક નીવડેલી થઈ ગણાય જ. છતા આગળ પાછળ શુ શુ બનાવો મગધમા કે વત્સદેશમા કે સારાયે હિદમા બન્યા હતા તથા જેની નોધો લઇને કાઈક ચર્ચા પણ મેં કરી છે, તેમાના કોઇની લેશ પણ તપાસમા ઉતર્યા સિવાય તેમણે એમ જ જાહેર કરી દીધુ છે કે બૌદ્ધગ્રન્થોની સાલવારી દૂષિત છે; અમુક રાજા પછી ગાદીએ આવનાર તેના પુત્ર જ હોય એવો કયા નિયમ છે ઈ. ઈ. તો પૂછવાનું કે આ શબ્દો બૌદ્ધગ્રન્થોને શું અન્યાય કરતા નથી લાગતા? મારૂં એમ નથી કહેવુ કે બૌદ્ધગ્રન્થોનુ સર્વ કથન હમેશાં સત્ય જ હોય છે; તેમા અર્ધમિશ્રિત સત્ય પણ હોય, સાપેક્ષ પણ હોય, પરંતુ તે સર્વ તપાસવું જોઇએ એમ તો, તેમણે જે ગ્રન્થોના વચન માન્ય રાખેલ છે તેમાથી પણ કયા અસત્ય કથન નથી મળી આવતાં રાજા ઉદાયીને પુત્રો હતા કે નહોતા એ પ્રશ્ન ઉપર વધારે પ્રકાશ પાડી, બૌદ્ધગ્રન્થનું કથન અસત્ય ઠરાવવા તેમને મારી વિનતિ છે; કે જે ઉપરથી તે પ્રમાણે નવી આવૃત્તિમા હુ સુધારો કરી શકું.

વત્સપતિ ઉદયનને પુત્ર હોવાનું તેમણે જણાવ્યું છે જ્યારે મેં અપુત્રિયો જાહેર કર્યો છે કેમકે તેને પોતાને પુત્ર ન હોવાથી, તેની રાણી વાસવદત્તાએ એક બાળકને દત્તક લીધો છે, જે તેની પાછળ વત્સપતિ થયો છે. વળી આ પુત્રનું દત્તકવિધાન ઉદયનના જીવન કાળમા જ થઈ ગયું છે અને દત્તકપુત્રને પણ એકરીતે તો પુત્ર જ લેખવો રહે છે તે હિસાબે, મારો વાધો ખેંચી લેવાય તેવો બની જાય છે તેવી જ રીતે તેમણે વાસવદત્તાને બોધિકુમાર નામે જે પુત્ર, લગ્ન થયા બાદ બીજે વર્ષે જન્મ્યાનું[૧૮] જણાવ્યું છે તે જ પુત્ર મોટો થઇને ગાદીએ આવ્યો છે કે કેમ? અથવા તેમણે અન્ય પુરાવામા જે નરવાહન, વહિનર ઇ ઇ. નામો જણાવ્યા છે, તે બોધિકુમારના જ નામ છે, કે મેં જણાવેલ દત્તકપુત્રનું પણ નામ છે, તે જ્યાસુધી તેઓશ્રી પુરવાર ન કરી આપે ત્યા સુધી તેમના કથનની પણ મજબૂતાઈ જળવાઈ રહેતી નથી. અને કયા ઉદયનનું ખૂન થયુ હતુ તે પ્રશ્નનું છેવટ, આ કથન ઉપર જ, અવલબાયમાન છે.

ખૂન સબધમાં—પુસ્તકનો આધાર મગધપતિનું ખુન થયાની તરફેણ કરે છે તેની મે નોધ પણ લીધી

(૧૮) જો કે, ઓલ ઇંડિયા આઠમી ઓરીએન્ટલ કોન્ફરન્સનાં રિપોર્ટમા (૧૯૩૮, પૃ. ૪૮૬) પુત્રી જન્મ્યાનુ લખ્યુ છે. તે શબ્દો આ પ્રમાણે છે "A princess was born to Vāsavdattā, a year after the marriage=લગ્ન થયા બાદ બીજે વર્ષે વાસવદત્તાને એક કુંવરી અવતરી હતી."

પુત્ર હોય કે પુત્રી, તેની અહીં તકરાર જ કર્યા છે. જે પ્રશ્ન ઉઠેલ માગે છે તે એટલો જ કે, તેના મરણ સમયે કોઈ જીવંત હતું કે નહીં.

છે. તેઓશ્રી આ મતને વળગી રહે છે. પરંતુ પુસ્તકના પુરાવાવાળી તે હકીકત નજરમા રાખીને પણ, વિચારી જોતા મને, જ્યારે અન્ય ઐતિહાસિક સામગ્રી વિશેષ વજનદાર લાગી, ત્યારે હુ તે બાજુ ઢળતો થયો છું. સામગ્રી ઉપલબ્ધ થતા, ઉભા થતા વાધાઓ મેં રજુ પણ કર્યા છે, તેમાંના ઘણાખરાનો નીકાલ ઉપરમાં આવી ગયો છે. બાકી રહેલમાના આખા વાક્યનો, અડધો ભાગ પકડીને જે રદિયો આપ્યો છે તે તો મેં પણ જાહેર કરેલ છે, પરંતુ જે અડધો ભાગ છોડી દીધો છે તેનું શું ?

તેમણે ગમે તે કારણથી જવાબ વાળવાનું છોડી દીધુ હોય પણ સત્ય નિરીક્ષક તરીકે આપણે તો, તેમના ખુલાસાની ગેરહાજરીમા પણ, તે મુદ્દો વિચારવોજ રહેછે. તે મુદ્દાના શબ્દો (જુઓ પુ. ૧, પૃ ૩૦૭) આ પ્રમાણે છે.

"જ્યારે તે (પેલો અપમાનીત પુરૂષ કે જેણે રાજાનુ ખૂન કર્યું છે તે) વૈર લેવાનુ પગલુ ભરવા પ્રેરાયો છે અને અવંતિરાજ્યે તે ભાવનાને પોષી છે, ત્યારે શું અવંતિ રાજ્યને, વત્સના રાજ્યની સાથે અંટસ હોવા સંભવ છે કે મગધના રાજ્ય સાથે ?" આ પ્રમાણે મેં પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યો છે ને તેનો ખુલાસો કરતાં ઉમેર્યું છે કે, " જ્યા સુધી ઇતિહાસ સાક્ષી આપે છે ત્યાં સુધી તો આ સમયે મગધ અને અવંતિ વચ્ચે ભલે મૈત્રી જેવુ ન હોય, પણ ક્લેશ જેવુ કાંઇ હોય, તેવુ તો લેશમાત્ર પણ જણાતુ નથી. ઉલટું અવંતિ અને વત્સ વચ્ચે તો ખડાખાખડુ ચાલ્યા જ કરતુ હતુ તે તદ્દન દેખીતુ છે. કેમકે ઉદયનની માતા મૃગાવતી ઉપર અવંતિપતિ ચંડપ્રદ્યોતે કુડી નજર રાખી હતી અને અનેક વીતકો વીતાડ્યા હતાં, કે જેના પ્રતિકાર તરીકે રાજા ઉદયને પણ ચંડની પુત્રી વાસવદત્તાનું હરણ કર્યુ હતુ...એટલે જ્યારે કિંચિત પણ કારણ મળી આવતું ત્યારે આ બે રાજ્યમાનુ કોઇ પણ, એક બીજાની સામે પોતાનું બળ અજમાવવાને ભૂલી જાય તેવું બનતું નહોતુ જ. જેથી સંભવ છે કે આ કિસ્સામા પણ, વત્સના દરબારમા અપમાન પામેલા નોકરે અવંતિનો આશ્રય લીધો હોય ..આ કારણથી માનવુ રહે છે કે, ખૂનથી માર્યો ગયેલ ઉદયન તે મગધપતિ નહી, પણ વત્સપતિ ઉદયનજ હતો"

શાં કારણોથી ઉદયન વત્સપતિનું ખૂન થયાનું હું માની રહ્યો છું તે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે. વળી ટાંકેલ શબ્દો કહે છે કે, ચંડપ્રદ્યોત અને ઉદયનના જીવનપ્રસંગો ઉપર નજર રાખીને જ મેં વિધાન કર્યું છે. પરંતુ તે બાદ તો બન્ને રાજ્ય વચ્ચે પાછી મિત્રાચારી જેવુ પણ થઈ ગયું છે અને તેથી વૈરવૃત્તિનો અભાવ પણ થઈ ગયો ગણાય. છતાં એવી ઘણી બાબતો પુસ્તકના પાને નોંધાયા વિના જ પડી રહી હોય છે, તેમજ રાજ્યો વચ્ચે ખરી રીતે 'મૈત્રી' શબ્દની કિંમત કેવી ગણાય છે તે પણ જાણીતુ જ છે એટલે મજબૂત પુરાવા વિના હું મારો મત ફેરવવા તૈયાર ન હોઉં તે દેખીતું જ છે અને આચાર્ય મહારાજે તે બાબત મૂળથી જ ઉડાવી દીધી છે તો પછી શું કરવુ ? વિચારતા એક રસ્તો જડી આવ્યો. જેમ અશોક અને પ્રિયદર્શિન, તેમજ ચંદ્રગુપ્ત અને સેંડ્રેકોટસની બાબતમાં સમયાવલીની મદદથી ગૂંચ ઉકેલાઈ હતી, તેમ અત્ર બને તેવુ છે કે કેમ તેની તપાસ કરવા માંડી; ને કહેતા ખુશી ઉપજે છે કે તેનો ઉકેલ નીકળી આવ્યો છે અને તેમાં આચાર્યશ્રીના મતને સ્વીકારતો હુ થાઉં છું. તે નીચે પ્રમાણે છે.

ચંડપ્રદ્યોત અને ઉદયનના જીવન કાળમા ગમે તેવા બનાવો બન્યા હોય તે ઉપર જ કેવળ લક્ષ આપ્યા કર્યું છે તેને બદલે, ખૂન જે બન્યું છે તે તો, અંતકાળનો બનાવ છે એટલે તે વખતે, તે બે રાજ્યો વચ્ચે કેવી સ્થિતિ પ્રવર્તતી રહી હતી તે જ માત્ર જોવુ જોઈએ. ઉદયન વત્સપતિનુ મરણ મેં ઈ સ. પૂ ૪૯૦મા માન્યું છે (પુ ૧, પૃ ૩૯૨) તે વખતે અથવા તે પૂર્વે બે પાંચવર્ષમા અવંતિની શું સ્થિતિ હતી તે જ કેવળ વીચારવી રહે. તે વખતના અવંતિપતિ તરીકે અવંતિસેનનો (પુ. ૧. પૃ ૩૯૩) સમય ઈ. સ. પૂ. ૫૦૧થી ૪૮૭ નોંધ્યો છે; અને આ બે રાજવી વચ્ચે કાંઇ જ અણબનાવ નથી બલ્કે વત્સપતિની પટરાણી વાસવદત્તા, અવંતિસેનની ફોઈ થતી હતી અને એક બીજા અરસપરસ સારો એખલાસ ધરાવતા માલમ

પડયા છે એટલે તે કારણ નષ્ટ થઈ ગયુ. બીજું એક કારણ વિચારવા યોગ્ય લાગ્યુ તે (પુ ૧, પૃ. ૨૧૬) એ કે વાસવદત્તાએ અવતિસેનને બદલે કોઈ અજાણ્યા કુમારને દત્તકપુત્ર લીધો હતો. તેના કરતા વત્સની ગાદી ઉપર, તેણીના ભાઈના પુત્ર તરીકે પોતાનો હક્ક વધારે છે એમ અવતિસેન માનતો હતો અને તેથી તેણે વત્સ ઉપર ચડાઈ કરી હોય. આ સ્થિતિ ખૂનના પ્રસંગ સાથે સબધ ધરાવી શકે કે કેમ તે પણ તપાસી લેવુ જ રહે. પ્રથમ તો આ ચડાઈ ઉદયનના મરણ બાદની અને દત્તકપુત્ર મણિપ્રભ ગાદીએ બેઠા પછી ત્રણેક વર્ષે થઈ છે એટલે ખૂન સાથે સબધ હોઈ ન શકે ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે, ઉદયને આ મણિપ્રભને દત્તક લીધો ત્યારે અવતિસેનને ખોટુ લાગ્યુ હોય અને ત્યારથી તેના ઉપર વૈર થયુ હોય તો? તેમ પણ બનવા યોગ્ય નથી લાગતું. કારણ કે મણિપ્રભનો જન્મ ઈ સ. પૂ આશરે ૫૦૫ મા થયો છે ને એકાદ બે વર્ષમા દત્તક પણ લેવાઇ ગયો છે, કે જે સમયે અવતિસેનનો હક્ક અવતિની ગાદી ઉપર લગભગ સ્વીકારાઈ પણ ગયો હતો કેમકે અવતિસેનના કાકાના રાજ્યનો લગભગ આખરી સમય હતો, વળી કાકાને પુત્ર ન હોવાથી તે જ વારસદાર હતો એટલે જ્યારે પોતે અવતિ જેવા મોટા રાજ્યનો સ્વામી બનવાનો હોય, ત્યારે વત્સ જેવા નાના રાજ્યનો સ્વામી બનવાનું પસંદ ન કરે તે દેખીતું જ છે. એટલે તેને ખોટુ લાગવાનો પ્રસંગ બન્યો જ ન કહેવાય. આ પ્રમાણે દરેક પ્રસગનો વિચાર કરતા અવતિ અને વત્સ વચ્ચે ઈ સ. પૃ ૪૯૦મા કે તે પૂર્વે, એ ત્રણ વર્ષના ગાળામાં, કાંઈ ઝગડો હોવા જેવુ લાગતું નથી. એટલે વત્સપતિનુ ખૂન થયાનું માન્યુ હતું તે છોડી દેવુ જ રહ્યુ. અને વત્સપતિનુ ખૂન જ્યારે નથી થયુ ત્યારે મગધપતિનું જ ખૂન થયુ હતુ એમ ચોક્કસ થયું ગણાય.

પ્રશ્ન (૯):–સાચીમા દાન આપનાર કોણ?

ચદ્રગુપ્ત મૌર્યસમ્રાટે સાચીસ્તૂપના ઘુમટની ફરતી ગવાક્ષમા અનેક દીપકો પ્રગટાવવા પચીસ હજાર દિનારની ભેટ આપ્યાનુ, સર કનિંગહામે રચેલા ભિલ્સા ટોપ્સના આધારે મે જાહેર કર્યું છે જ્યારે આચાર્યજીએ, ગુપ્તવંશીય ચદ્રગુપ્ત બીજાના વખતમાં તેના અનુજીવી આમ્રકાર્દવે એક દિપક પ્રગટાવવા ૨૫ થી ૧૦૦ (ભિન્ન ભિન્ન ઉકેલ કરાયો છે) દિનાર આપ્યાનું જણાવ્યું છે. આટલી હકીકત ઉપરટપકે જોતા પણ સર્વ કોઈ કહી શકે તેમ છે કે, બન્ને દાનની વિગતો જુદી હોવાથી, જુદા જ પ્રસગોની વાત બન્ને જણાએ કહી છે. છતા વાચક પાસે તેની સંપૂર્ણ વિગત રજુ કરૂ છુ:–(૧) સાચી ટોપ, જેને 'મહાવિહાર' નામથી આમ્રકાર્દવે ઓળખાવ્યો છે તેને મારી સમજ પ્રમાણે સર કનિંગહામે 'ગ્રેઇટ ટોપ' નં ૧ કહ્યો છે, તેને દાન આપનાર વ્યક્તિઓના અને આશય દર્શાવતા લગભગ ૧૨૩ લેખો છે (જુઓ ભિલ્સાટોપ્સમા પ્લેઇટસ નં ૧૬–૧૭ અને ૧૮) એટલે આચાર્યજીએ કોઇ અન્ય દાનને લક્ષમા રાખીને પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યો લાગે છે. (૨) આમ્રકાર્દવે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે એક દીપકનુ જ ખર્ચ ઉપાડવા જેટલી ભક્તિ બતાવી છે જ્યારે સમ્રાટ ચદ્રગુપ્તે સ્તૂપ ફરતી આખીએ ગવાક્ષમા સેંકડો દીપક હતા તે સર્વનુ ખર્ચ ઉપાડી લીધું છે (૩) જેથી એકે માત્ર ૨૫–૫૦ દિનાર દાનમાં આપ્યા છે જ્યારે બીજાએ તેના કરતા પાચસો ઘણુ વધારે દાન આપ્યુ છે (૪) એકનો સમય ગુપ્ત સં. ૯૩=ઈ સ ૪૧૩ છે જ્યારે બીજાનો ઈ સ પૂ. ૩૬૫ જેટલો છે મતલબ કે બન્ને વચ્ચે લગભગ આઠસો વર્ષનુ અતર છે (૫) એકના લેખનું સ્થાન કપાઉન્ડને ફરતી દીવાલ ઉપર છે, બીજાનુ સ્થાન તે દીવાલ ઉપર નથી (૬) એકમા દાન આપનાર ગુપ્તવંશીય સમ્રાટનો આશ્રિત છે બીજામા ખુદ સમ્રાટ પોતે છે. આ પ્રમાણે બન્ને દાનની અને લેખની ભિન્નતા હોવા છતાં, બન્નેને એક લેખી વાતો કરવી તે શી રીતે મળતી આવે, ન જ આવે.

છતા ચર્ચા ખાતર એક બારગી માની લ્યો કે, બન્ને એક જ લેખ છે. તો પણ મૂળ મુદ્દો 'સાચીટોપ' જૈનધર્મના દ્યોતક રૂપ હોવાનો જે હુ જણાવી રહ્યો છુ અને તેથી જ ચદ્રગુપ્ત સમ્રાટે તે સ્થાન માટે દાન આપ્યાનુ જણાવ્યુ છે, તે હકીકતને કયા બાદ આવે છે?

ગુપ્તવંશીય સમ્રાટ જૈનેતરધર્મી હતો તેથી તેમનો અનુ- છની પણ જૈનેતર હતો એમ તો આચાર્યજીનું કહેવુ નથી ને ? તેમ હોય તો જણાવવાનું કે, લેખના પ્રારંભનો "સિદ્ધમ્" શબ્દ જ ખાત્રી આપે છે કે તે- દાન આપનાર તેમજ દાન આપ્યાનુ સ્થાન-બન્ને જૈનધર્મી છે. આ પ્રમાણે તેમણે પૂછેલ પ્રશ્નનો ખુલાસો થયો. [નોધ-અત્ર એક બીજી સ્થિતિ ખાસ ધ્યાન ખેંચવા લાયક સમજુ છુ; તેથી જરાક ઈસારો કરવા ઇચ્છા થઇ છે. સારૂ થયુ છે કે ઉપર દર્શાવેલ હકીકત સર કનિંગહામ જેવા વિદ્વાનના નામથી મેં જાહેર કરી છે. પરતુ તેવા પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષનુ કે અન્ય કોઇ વિદ્વા- નનું નામ જોડાયલુ ન હોત, અને કેવળ મારા નામે જ મેં ઉપરોક્ત અભિપ્રાય રજુ કર્યો હોત તો આચાર્યજી મહારાજે જે શબ્દોમા કામ લીધુ છે, તે જ શબ્દો શું તેમની કલમમાથી નીકળ્યા હોત કે ?

પ્રશ્ન (૧૦):-બાહુબળી-ગોમટેશ્વરની મૂર્તિ.

આ સંબધમા તેમને ત્રણેક વાધા છે (૧) મૂર્તિનું પુરુષલિંગ મેં આચ્છાદિત શામાટે કર્યું ? (૨) સર્વ કોઇ તે મૂર્તિને બાહુબળીજીની માને છે જ્યારે હું તેને ભદ્રબાહુસ્વામીની કહી રહ્યો છુ (૩) અને તેનો સમય તેઓથી ઈ. સ ના દશમા સૈકાનો કહે છે જ્યારે હુ તેને પ્રિયદર્શિન સમ્રાટે ઘડાવેલી અને તેથી ઈ. સ. પૂ ત્રીજી સદીની કહુ છુ.

આ દરેકના ખુલાસા નીચે પ્રમાણે આપુ છું. (૧) આચ્છાદન સબધી તેમણે આ મૂર્તિનું ચિત્ર ૧૯૩૪ ના માર્ચના 'એશિયા' માસિક પૃ ૧૫૩ માં આવેલુ જણાવ્યુ છે. સ્પષ્ટ નથી લખ્યુ કે પ્રથમવાર તે સ્થાને પ્રગટ થયેલુ તેમની નજરે પડયું છે. પરન્તુ લખવાનો ભાવાર્થ એવો તો થાય છે જ કે, કા તો તે સમયે અથવા બહુ તો થોડાક સમય પૂર્વેજ તેવુ કેમ જાણે બહાર પડયું ન હોય! ગમે તે હોય, મારે જણાવવાનુ કે દિગબર અવસ્થામાં તેવું ચિત્ર તો જ્યારથી એપિગ્રાફીયા ઇન્ડિકા પુ. ૭-૮ બહાર પડયુ છે ત્યારથી જ તેવુ લગભગ દેખાય છે. એટલે તેમણે દર્શાવેલ વસ્તુ મારા ખ્યાલ બહાર નથી જ છતાંયે જે આચ્છાદન કર્યુ છે તે, સહેતુક છે. તેનો ખુલાસો પુ ૩ ની પ્રસ્તાવનામા પૃ ૧૩ માં આપેલ છે કે, "ગોમટની મૂર્તિ મૂળે દિગબર અવસ્થામા છે. તે રજુ કરવા માટે બ્લોક બનાવનારને આપતાં તેમણે સૂચના કરી કે, પુસ્તક તો સ્ત્રીવર્ગના હાથમાં પણ જવાનું છે તો સભ્યતાની ખાતર પુરૂષલિંગનુ આચ્છાદન કરાયતો સારૂ. તે વિચાર સુસંગત લાગતાં અન્ય ચિન્હો જેમને તેમ રહેવા દઇ બ્લોક બનાવી છાપી કાઢયો છે. છતાં એક વિદ્વાનને તે અક્ષમ્ય લાગવાથી તેમના ઉપર વ્યક્તિગત મેં પત્ર લખીને તેમને સતોષ આપ્યો છે" ધારો કે તેમણે કલ્પના કરી છે તેવો વિપર્યાસ કરવાનો જ મારો ઈરાદો હોત તો શું બીજી બધી રીતે તે મૂર્તિનુ સ્વરૂપ ફેરવી ન નાંખત! અથવા તો તેજ મૂર્તિ પાછી ન ૩૪ ની આકૃતિ દિગબર તરીકે રજુ કરી છે તે પ્રમાણે રજુ કરત કે? તેમજ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે તે વિદ્વાનને પત્ર લખત પણ ખરો ? આ ઉપરથી જણાશે કે શુદ્ધ હેતુથી જ પગલુ ભરાયું છે (૨) તેમણે મૂર્તિ બાહુબળીની હોવાનું જણાવ્યું છે અને મોટા ભાગની માન્યતા પણ તેમજ છે. તેમણે પુ. ૨, પૃ, ૩૭૮માં લખેલ મારો ફકરો ઉતાર્યો છે ને તે મૂર્તિ પ્રિયદર્શિને બનાવ્યાનું હું માની રહ્યો છું તેમ પણ જાણે છે. તેમ તે મૂર્તિને ચદ્રગુપ્ત સમ્રાટના જીવન સાથે સંબધ ધરાવે છે એમ પણ જાણે છે છતાં લખી રહ્યા છે કે "એ માટે એક પણ પુરાવો તેમની પાસે હૈયાત નથી" તેઓશ્રીને વિનંતિ કે તેમણે મારૂ લખેલું આ બન્ને સમ્રાટોનું જીવનચરિત્ર મહેરબાની કરી વાંચી જવું વળી પોતાની માન્યતા પુરવાર કરવાને પૃ. ૨૨૯ ઉપર લખે છે કે "એ મૂર્તિ ઉપર જે વેલો વીટાયલ છે, મૂર્તિના ઢીંચણ સુધી રાફડાઓ ઉભા છે અને તેમાંથી સાપ નીકળતા જણાય છે એ બધાને મૂર્તિ સાથે શો સબધ છે? ભદ્રબાહુની મૂર્તિ માનતાં એ બધાનો કોઈ ખુલાસો ડોકટર પાસે છે?" -ઉત્તરમા મારે જણાવવાનું કે શું તેમનું એમ કહેવુ થાય છે કે આવી સ્થિતિ કોઈ પણ ધ્યાનસ્થ મહાત્માની ન થઈ શકે ? ધ્યાનસ્થ મુદ્રા કેવળ બાહુબળીજી જ ધારણ કરી શકે ને બીજા ન જ ધારી શકે?—આગળ જતાં

બાહુબળીજીના જીવનમા બનેલો એક બનાવ વર્ણવીને, ચિત્રમાં દર્શાવેલ સ્થિતિ જે થવા પામી હતી તેનુ વર્ણન કરી ને અંતે જણાવે છે કે "આ રીતે એ મૂર્તિ ઉપરના બધા દેખાવોનો સબંધ મુનિ બાહુબલિના જીવન સાથે બરાબર બંધ બેસે છે એટલે એ મૂર્તિ મુનિ બાહુબલિની જ છે, નહીં કે ભદ્રબાહુની" -ઇ. ઇ. જે પ્રમાણે પોતે આવા નિર્ણય ઉપર આવે છે તે રીત બીજા અખત્યાર કરે છે તો તે તેમને રૂચતું નથી જ અને ઉલટી ટીકા કરવા મડી પડે છે. છતાં મારે તો તે બાબત વાધો જ નથી પરંતુ ઉત્તરમા, પ્રથમ તો ધ્યાનઅવસ્થાના બે મુદ્દાઓ જે મેં ઉપરમા જણાવ્યા છે તે ફરી ફરીને વિચાર ઉપર લેવા તેમને વિનતિ કરીશ. ઉપરાતમાં જણાવવાનું કે, બાહુબળીજીનો આખોયે જીવનકાળ મારી સમજ પ્રમાણે પજાબ-ગાધાર અને બહુ ત્યારે પ્રથમાવસ્થામા અયોધ્યાના પ્રદેશમા ગયો છે તો તેઓશ્રી જણાવવા કૃપા કરશે કે બાહુબળીજી ક્યારે દક્ષિણહિંદમા વિચર્યા હતા? તેમને મૂર્તિમત ખડા કરવાને આ પ્રદેશમા શું પ્રયોજન ઉદ્દ્ભવ્યુ હતુ? તે તીર્થમા ચદ્રગુપ્ત અને ભદ્રબાહુની ગુફા તરીકે ઓળખાતી ગુફા છે પરંતુ બાહુબળીજીના નામ સાથે સયુક્ત થયેલ કોઇ વસ્તુ ઓળખાવાતી નથી તેનું શુ કારણ? વળી વિશેષમા હમણાં હમણા બિહારની 'આગહ ઓરીએન્ટલ સોસાઇટી' તરફથી બહાર પડતા 'જૈન સિદ્ધાત ભાષ્કર'મા પુ ૬ અને ૭ તથા 'જૈન એન્ટીક્વેરી' પુ ૫ મા ગોમટેશ્વર-બાહુબળી અને શ્રવણબેલગોલને લગતુ ઘણુ સાહિત્ય જુદા જુદા વિદ્વાનોએ અનેકવિધ દૃષ્ટિબિંદુથી લખ્યું છે તેમાથી પણ એવો ધ્વનિ નીકળે છે કે બાહુબળી શબ્દ ઠેઠ ૧૧૮૦ ઇ સ સુધી જણાવવામા જ આવ્યો નથી. તેમ જૂનામા જૂનો જે લેખ શક પરરનો ત્યાનો ગણાય છે તેમા ભદ્રબાહુ શબ્દ સ્પષ્ટપણે લખેલ છે. વળી ગોમટેશ્વર કે ગોમટ શબ્દનો અર્થ બાહુબળીજી શી રીતે બેસારવામા આવ્યો છે તે સંબધી પણ પત્તો લાગતો નથી. આ સ્થિતિ છે. મતલબકે જે સપ્રદાયનુ આ તીર્થ વિશેષપણે મનાયુ છે તે મતના વિદ્વાનોને પણ સશોધન કરતા હજુ બરાબર માહિતી મળી શકી નથી. આટલો ખુલાસો તે મૂર્તિ બાહુબળીજીની કે ભદ્રબાહુની હોઈ શકે તે વિશે જાણવો.

(૩) હવે ઘડતરકાળ વિશે કહીશું. ચામુડરાય નામના પ્રધાને ઇ. સ. ૯૭૮થી ૮૪ સુધીમા પ્રતિષ્ઠા કરી છે તેટલુ ખરૂ પરતુ તેથી તે મૂર્તિ જ તેણે ઘડાવી હતી એમ સિદ્ધ નથી થતુ જો તે સમયે કે આસપાસ પાચપદર વર્ષે ઘડાઇ હોય તો, પુ રમા પૃ. ૨૭૬મા નીચેના ત્રણ પ્રશ્ન મે પૂછ્યા છે તેના ખુલાસા શું છે તે મહેરબાની કરી જણાવે (અ) જો તે દેશમા તેવા કારીગર હતા તો શુ ત્યા જ તેવા ઉત્પન્ન થયા હતા કે હિંદમા અન્ય સ્થાને તેમના ગુરૂ કે શિષ્ય જેવા પણ હતા. (આ) જો તે સમયે તેવી કળાથી કારીગરો જ્ઞાત હતા તો ભારતના અન્ય દેશમા પણ તેવી મૂર્તિઓ ઉભી તો કરાય ને? કેમકે કળાના આ નમુનાની જગતભરમા જ્યારે ખ્યાતી થાય ત્યારે શું ભારતના પ્રાતો તેવી કળામય મૂર્તિઓ પોતાને ત્યા વસાવી લેવાને પાછળ રહી જાય ખરા કે (પછી ગમે તે વ્યક્તિની હોય તે જુદો પ્રશ્ન છે)? (ઇ) મૂર્તિનુ ઘડતર અને ઘડનારની વાત જુદી રાખો. પરંતુ એવી કદાવર અને વજનદાર મૂર્તિની સ્થાપના માટે જે યાત્રિક કુનેહ વાપરવી પડી હશે, તેવી કુનેહ તે સમયે કયાય-હિંદના ભાગમા-વાપરી હોવાનો કોઈ દૃષ્ટાત કે ઉલ્લેખ ઇતિહાસમાથી મળી આવે છે કે?

આ પ્રમાણે તેમણે ઉભા કરેલ ત્રણે પ્રશ્નોના ખુલાસા છે અને તેના પ્રત્યુત્તર જો ન જ વાળી શકાય તો સ્વયસિદ્ધ થઇ ગયું કે મારા દોરેલ અનુમાનો સાચા છે મિ રાઇસ નામનો વિદ્વાન જે મૈસુર અને કર્ણાટક પ્રાતના સશોધનમા અગ્રસ્થાને આવે છે, ને આ મૂર્તિનો અભ્યાસ જેટલો બારીકીથી તેણે કર્યો છે તેટલો ભાગ્યે જ અન્ય વિદ્વાને કર્યો હશે, તે પણ પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરતા વદે છે કે "that these inscriptions are undoubtedly of the period when that work was complete (E I VII, p. 108)=જ્યારે તે કામ(પ્રતિષ્ઠા) સપૂર્ણ થયુ ત્યાર પહેલાના આ શિલાલેખો છે. મતલબ કે મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા થઈ તે પૂર્વેના

શિલાલેખો છે. હવે વિચારો કે ચામુડરાયે પ્રતિષ્ઠા કરી તે સમયના લેખો ઠર્યા કે તે પૂર્વેના; અને લેખો પૂર્વેના ઠર્યા તો, જે મૂર્તિ ઉપર તે કોતરાયા તે મૂર્તિનો સમય કયો? વળી જેમ્સ ફરગ્યુસન નામના વિદ્વાને પોતાના હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન એન્ડ ઇસ્ટર્ન આરકીટેકચર નામે પુસ્તકના બીજા ભાગમા (લડન. ૧૯૧૦) પૃ. ૪૮ થી ૫૫માં પ્રચડકાય મૂર્તિઓ વિશે ચર્ચા કરીને જણાવ્યુ છે કે, "Anterior to any of the collossı at Gwalior or ın the South of Indıa=ગ્વાલિયર કે દક્ષિણ હિંદની જે કોઈ પ્રચડકાય મૂર્તિઓ છે તે, સૌમા પ્રાચીનતમ (ભંગઢ=અલવર રાજ્યવાળી) આ મૂર્તિ છે." અલબત્ત આમા દક્ષિણ હિંદની મૂર્તિનો સમય નથી જણાવતા. પરતુ એટલું તો કહે છે જ કે ભગઢની પ્રચડકાય મૂર્તિ જૂનામાં જૂની છે. કહેવાનો તાત્પર્ય એ છે કે, ચામુડરાયે મૂર્તિ પ્રસિદ્ધિમા આણી છે તે પૂર્વની પણ ઘણી પ્રચડકાય મૂર્તિઓ છે. એટલે કે આવા ઘડતરકામની કળા તો ઘણા ઘણા કાળે હતી ને પછી જ અદશ્ય થઈ ગઇ હતી. જો તુરતમાં જ તે કળાનો નાશ થયો હોત તો તો હિંદભરમાં તેવી ઘણી નજરે પડત જ. ઉપરાત ચામુડરાયે પ્રતિષ્ઠા કરેલી મૂર્તિના સમય વિશે પણ મતભેદ છે. બાહુબળી ચરિત્ર નામે પુસ્તકના ૬૪મા શ્લોકમાં "કલયબ્દે" શબ્દ છે તેનો "કલ્યબ્દે" વિકલ્પ કરીને, જ્યોતિષ્શાસ્ત્રની મદદથી શ્રીયુત્ શ્રીકઠ શાસ્ત્રી એમ. એ. નામના લેખકે એમ પુરવાર કરી બતાવ્યુ છે કે (જૈ એ. પુ. ૫, પૃ. ૧૧૪)" "It is highly probable that the ımage of Srı Gomateśvar was installed ın 907–8 A. C.=વિશેષ સંભવ તો એ છે કે, શ્રી ગોમટેશ્વરની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા લગભગ ઇ. સ. ૯૦૭–૮મા થઈ હતી" કહો ક્યા ચામુડરાયના નામે ઈ સ ૯૭૮મા પ્રતિષ્ઠા થયાનો મેળ! અરે ખુદ ચામુંડરાય પુરાણમાં અને તેમના ગુરૂશ્રી નેમિચદ્રાચાર્યે રચેલ પુસ્તક ઉપરથી પણ કેટલીયે શકા ઉભી થતી માલૂમ પડી છે. (જુઓ પ્રો. કે. જી. કુંદનકર એમ. એ. નો જૈ. એ. પુ ૫, પૃ. ૧૪૪થી ૧૪૭ સુધીનો લેખ) આચાર્યજી મહારાજે એક વાત લખી છે કે (જુઓ પૃ. ૨૩૦) "ડોકટર સાહેબે એ મૂર્તિ બાબત બીજી એક હસવા જેવી કલ્પના કરી છે કે મૂર્તિ ઉપરનો લેખ તો પાછળથી લખાયેલો છે અને મૂર્તિ તો રાજા પ્રિયદર્શિને બનાવેલી છે. તેમની આ કલ્પના સર્વથા અસંગત છે, કારણ કે તે માટે તેમની પાસે એક પણ પ્રમાણ કે પુરાવો નથી" આ ટીકાનો જવાબ તેમને મી. રાઈસના અને મી ફરગ્યુસન ઈત્યાદિના ઉપરના શબ્દોમા મળી જાય છે કે કેમ, તે તેઓશ્રીજ તપાસી લેશે. વળી આ પ્રશ્નના હવે પછીના ભાગમાં દર્શાવેલી બીનાથી પણ ખાત્રી કરી લેશે. આ ઉપરાત મૂર્તિ ઉપર લેખો પાછળથી કોતરાયાની વિગત ઉપર પોતે મશ્કરી કરતા હોય તેમ જણાવે છે કે–" વળી, બીજુ એ કે તેમની એ હવાઇ કલ્પનાને સ્વીકારવામાં આવે તો અત્યારે જેટલી મૂર્તિઓ છે તે બધીય મહાભારતની પ્રાચીનતા કરતાયે વધારે પ્રાચીન કહી શકાય કારણકે ડોકટર સાહેબની કલ્પના પ્રમાણે તે દરેક મૂર્તિ ઉપર લેખો છે તે બધા પછી જ લખાયા છે." આવા તેમના શબ્દો ઉપર કાંઇપણ તુકતેચીની કરવા જરૂરિયાત રહે છે ખરી?

મતલબકે, શ્રવણબેલગોલ તીર્થની–ગોમટેશ્વરની—મૂર્તિના નામ, કર્તા, પ્રતિષ્ઠાનો સમય, ઘડતરકામ વિગેરે સર્વ હકીકત હજુ નિર્ણયપૂર્વક બહાર પડી હોય એમ મનાતું નથી જ.

આટલા નિવેદનથી ખાત્રી થશે કે તેમણે રજુ કરેલ સર્વે મુદ્દા નબળા છે, તેમજ રોજબરોજ થયેલ સંશોધનથી અજ્ઞાત રહીને તેમણે ચર્ચા કરેલ છે.

મૂર્તિની ઉચાઇનો પ્રશ્ન પણ તેમણે ચર્ચ્યો છે, તેમનું મતવ્ય (જુઓ પૃ ૨૩૦) એમ છે કે "પાંચસે વાંભ ઉચાઈવાળા બાહુબળી મુનિની મૂર્તિ ૫૭ ફીટ ઉંચી હોય તો બરાબર ઉચિત છે, પણ પાંચ કે ૭ હાથ ઉચાઈવાળા શ્રી ભદ્રબાહુ સ્વામીની મૂર્તિ આટલી ઉચી ન ઘટી શકે." આ અવતરણમાના નિયમ વિશેની ચર્ચા મુલતવી રાખી, તેમાના શબ્દોની અસંગતતા વિશે પ્રથમ કહી દઉ તેમણે લખેલ શબ્દો એમ જાહેર કરે છે કે, ભદ્રબાહુ સ્વામીની ઉચાઇ પાચ કે

૭ હાથ હતી' જના તેમણે આ પારિગ્રાફની આદિમા એમ લખ્યુ છે કે "વળી જે મૂર્તિ બાબત ડોકટર સાહેબ પોતાની કલ્પના દોડાવે છે તે મૂર્તિની ઉંચાઇ લગભગ ૫૭ ફૂટ છે મૂર્તિની ઉંચાઇ જેની તે મૂર્તિ છે તેની અનુરૂપ જ હોય એવો શિલ્પશાસ્ત્રનો નિયમ છે પાચ ફૂટ ઉંચા માણસની મૂર્તિ પચીસ કે પચાસ ફૂટ ઉંચી ન બનાવી શકાય, ઇ" બન્ને વિચાર તેમના જ છે અને પ્રસ્તૂત આ બન્ને મૂર્તિને અનુલક્ષીને જ છે તે નિર્વિવાદ છે. આશ્ચર્ય નથી લાગતુ કે પોતાના વાક્યની આદિવાળા ભાગમા ભદ્રબાહુની કાયા **પાંચ ફીટ** હોવાનુ જણાવે છે ત્યારે તે જ ભદ્રબાહુ સ્વામીની કાયાને અતવાળા ભાગમા **પાંચ કે ૭ હાથ** જેટલી જણાવે છે. શું ફૂટ ને હાથ એક સરખા જ હોવાનું તેમનું કહેવુ થાય છે? તેમની જે માન્યતા હોય તે ભલે, પરતુ સામાન્ય રીતે સમજી શકાય છે કે 'કદીકાળે મનુષ્યથી હસ્તદોષ કે શરતચૂક ન થવી જોઇએ' એવા સિદ્ધાતવાદીથી તો આવુ ન જ થવુ જોઇએ ગમે તેમ થયુ હોય, આપણે તે સાથે બહુ નિસ્બત નથી. હવે તેમણે દોરેલા નિયમની વિચારણા કરીએ

તેમના કહેવાનો તાત્પર્ય એ છે કે મૂળ શરીરને અનુરૂપ હોય તે પ્રમાણમા જ તેની મૂર્તિ બનાવાય. પાચસો વાભની કાયાવાળાની મૂર્તિ ૫૭ ફીટ હોય તો અનુરૂપ ગણાય. પરતુ પાચ ૭ હાથ વાળાની મૂર્તિ ૫૭ ફીટ જેટલી ઉંચી ન હોય એમ તેઓ માને છે, અથવા બીજા શબ્દોમા તેનો અનુવાદ કરીએ તો, મૂળ શરીર કરતાં તેની મૂર્તિ નાના કદમા કરાય પરતુ મોટા કદમાં ન-જ કરાય. વળી આ ગોમટેશ્વરની મૂર્તિ વિશે સર્વ કોઇએ એમતો મત દર્શાવ્યો છે કે, તેના સર્વે અગોપાગ પ્રમાણ પુરસ્સર ગણિતના નિયમે બનાવેલ હોવાથી ઘણી આકર્ષક અને બેનમુન બની છે. જો બાહુબળીજીની મૂર્તિ હોવાનુ સ્વીકારીએ તો, તેમની કાયા પાચસે વાભ-ધનુષ્યની હોઇને (એક ધનુષ્ય-વાભનુ માપ કેટલાકની ગણત્રીથી ૩ ફીટ ને કેટલાકની ગણત્રીથી ૪ ફીટની લંબાય છે તે હિસાબે) ૧૫૦૦-૨૦૦૦ ફીટ ઉંચાઇની કહેવાય, અને મૂર્તિ ૫૭ ફીટની છે. એટલે મૂળ શરીર અને મૂર્તિનુ પ્રમાણ ૨૬ થી ૩૫ ગણું અને ૧ જેટલુ થયુ એટલે કે શિલ્પકારે મૂળ શરીર કરતા લગભગ ત્રીસગણી નાની મૂર્તિ બનાવી છે. હવે આ ગોમટેશ્વરના પાદપીઠ પાસે ઉભી રાખેલ મનુષ્યાકૃતિની ઉંચાઈ વિશે વિચાર કરીએ જે પ્રમાણે મૂર્તિનો ફોટોગ્રાફ લેવાયો છે તે રીતે જોતાં, મૂળ મૂર્તિથી લગભગ છઠ્ઠા ભાગની ઉંચાઈ તે મનુષ્યની છે એટલે કે આશરે ૯ થી ૧૦ ફીટ તે મનુષ્યની ઊંચાઈ કહેવાય આચાર્યજી મહારાજ આ માણસ વિશે શું ખુલાસો કરે છે? પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર ચામુડરાયના સમયનો શુ તેને લેખવે છે કે અન્યથા? જો ચામુંડરાયના સમયનો ગણે તો, તેમના જ કથનથી સ્થાપિત કરેલ ઉપરના સિદ્ધાત પ્રમાણે, ૧૦ ફીટની આકૃતિવાળા મનુષ્યનુ મૂળ શરીર આશરે ૩૦૦ થી ૩૫૦ ફીટનુ કહેવાશે આ પ્રમાણે ચામુડરાયના સમયે કાયસ્થિતિ હોવાનુ તેમને શુ કબૂલ છે? કબૂલ કરે તો તે હાસ્યાસ્પદ લાગે છે કેમકે તે પ્રમાણે કોઈ પુરાવો નથી, અને નાકબૂલ હોય તો તેમણે રજુ કરેલ માન્યતા કાતો ખોટી અથવા શિલ્પશાસ્ત્ર ખોટુ ઠરે છે? અથવા મનુષ્યાકૃતિને કાલ્પનિક ઠરાવે છે તો વિનાપ્રયોજને આવુ ધતીંગ દાખલ કરવા માટે તેમના મતે શિલ્પકાર મૂર્ખો ઠરે છે, અને જો એમ કહે કે તે સમયના મનુષ્યોની ઊંચાઈ તો અત્યારના જેટલી જ લગભગ હતી, પરતુ શિલ્પકારે કોઈ અગમ્ય કારણને લીધે મોટી કોતરી નાખી હશે તોયે શિલ્પકારને માથે પાછો તેને તે જ દોષ આવીને ઊભો રહે છે, અથવા તો, આચાર્યજી મહારાજનુ જે એમ માનવુ થયુ છે કે મૂળ શરીર કરતા તેની મૂર્તિ હમેશા નાની જ હોવી જોઇએ તે માન્યતા ખોટી ઠરે છે. આ આઠ નવ જાતની સ્થિતિમાથી આચાર્યજી મહારાજને કઈ કબૂલ છે તે પોતે જ જણાવશે

બાકી સશોધકોને અનુમાન કરવાનો જેમ હક હોય છે તેમ મને પણ જો આચાર્યજી મહારાજ આપતા હોય તો જણાવવાનુ કે, તે આખીયે મૂર્તિ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના સમયે જ કોતરાવેલી દેખાય છે, કેમકે તેની સજાવટ તેમજ બનાવટ કરનાર (ભદ્રબાહુની તેમજ પાસે રહેલ મનુષ્યની) કુશળ કારીગરો તે સમયે

હતા જ જે હકીકત તેણેજ ઉભા કરાવેલ અનેક સ્તંભોથી તથા સારનાથ પીલરથી સાબિત થઇ જાય છે. વળી તેના સમયે મનુષ્યની જે સામાન્ય ઉંચાઇ હતી તે દર્શાવવા માટે જીવત કદની (Life-size) આકૃતિ ઊભી કરાવી છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આચાર્યજી મહારાજે જેમ મતવ્ય રજુ કર્યું છે તેમ, પાચ ૭ હાથની ઉંચાઇ તે કાળે મનુષ્યની હતી જ. જેના પુરાવામાં કહેવાનું કે ભગવાન મહાવીરની કાયા, સાતહાથ હોવાનું જૈન શાસ્ત્રમા પ્રસિદ્ધ છે. શ્રીમહાવીર અને ભદ્રબાહુ સ્વામી વચ્ચેનુ અંતર ૧૫૦ વર્ષનુ છે એટલે બન્નેની ઊંચાઇ લગભગ એકજ સરખી હોય અથવા બહુ બહુ તો ભદ્રબાહુની ઊંચાઇ સહેજ નાની હોય એટલે સાબિત થઇ ગયુ કહેવાશે કે તે સ્તંભલેખો ઇ. બધી કૃતિઓ, જેમ પ્રિયદર્શિનની છે તેમ આ પ્રચંડકાય મૂર્તિઓ પણ તેની જ બનાવટની છે તેમ મનુષ્યની કાયા પણ તે સમયે લગભગ પાંચ ૭ હાથની હતી. તેમજ જે સ્થાને આ મૂર્તિ ઉભી કરવામાં આવી છે તેનો આખોયે ઇતિહાસ શ્રી ભદ્રબાહુ સ્વામી સાથે સંકળાયેલ હોવાથી તે મૂર્તિ પણ તેમની જ છે ઉપરાત પ્રિયદર્શિને જેમ પોતાના સગાંવહાલાંનાં મૃત્યુસ્થાને હિંદ ભરમા નાના ખડકલેખો (માઇનોર રોક એડીક્ટસ) ઉભા કરાવ્યા હોવાનુ આપણે સાબિત કરી ગયા છીએ (જુઓ પુ ૨ મા તેનુ વૃત્તાત) તેમ આ શ્રવણ બેલગોલ તીર્થના ચદ્રગિરિ પહાડ ઉપર પોતાના પ્રપિતામહ ચંદ્રગુપ્તનું તથા તેમના ગુરૂવર્ય શ્રીભદ્રબાહુ સ્વામીનું સ્વર્ગગમન થયેલ હોવાથી સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને તેવાજ ખડકલેખો (સિદ્ધાગિરિ-બ્રહ્મગિરિના) ઉભા કરાવ્યાનું સમજવું એટલે આડકતરી રીતે અને અરસ્પરસના પુરાવાથી સાબિત થઈ ગયું કહેવાશે કે ચદ્રગુપ્ત મૌર્યે દીક્ષા લઇને આ પહાડ ઉપર પોતાના ગુરુમહારાજ સાથે શેષ જીવન ગાળ્યું હતુ.

આવડી મોટી મૂર્તિ શી રીતે પર્વત ઉપર ગોઠવવામાં આવી તે પ્રશ્નનો ખુલાસો ચોક્કસપણે આપવો જરા કઠિન તો છે જ, છતા સંભવ છે કે, અન્ય ખડકલેખોની પ્રાપ્તિના સ્થાનની પેઠે, મૂળે અત્ર મોટો ઊચો પહાડ જ હશે. પછી તેને ઘડી કરીને બે પ્રકારે ઉભો કરી રખાયો હોય. (૧) એકતો એમને એમ ઉભો રાખીને પણ ઘડાય અને (૨) તેને જમીન ઉપર પાડીને પ્રથમ ઘડી લેવાય અને પછી ઉભો કરાય. બીજી સ્થિતિ સંભવિત નથી કેમકે જમીન ઉપર લાંબા પાડેલ પત્થર ઉપર સુરેખ ઘડતર કરવુ મુશ્કેલ છે, જો કે તે મુશ્કેલી પણ બહુ ભારે ન હોવાથી અને કારિગરો કુશળ હોવાથી પાર તો ઉતારી શકાય. પરંતુ તેવડા મોટા પત્થરને પાછો ઉભા કરવા જેટલું કૌશલ્ય કે કળા કયાંથી લાવવી ? તેના કરતા તો પત્થર ઉભો રાખીને ઘડી કાઢવો તેજ વિશેષ સુગમ કહેવાય; ભલે જરા ખર્ચ વધારે પડે પરતુ તેનો ઉપાય તો સહેલ છે. એટલે આ બીજી સ્થિતિમાં સમાયેલી સર્વ મુશ્કેલીઓનો વિચાર કરતાં, પ્રથમ સ્થિતિ પ્રમાણે જ-પત્થરને ઉભો રાખીને જ-કામ કરાયું હોવાનું માનવું રહે છે. પછી સવાલ એ રહે છે કે જો પ્રિયદર્શિને તે પત્થર ઘડાવ્યો હતો, તો પોતાની જ હૈયાતિમાં કા તેની પ્રતિષ્ઠા ન કરાવી ? અથવા તો એમને એમ ઉભી રખાઇ હતી તો તેવડી મોટી મૂર્તિ, લગભગ હજાર બારસો વર્ષ સુધી કાં કોઈની નજરે પડયા વિના જ રહી ગઇ ? તે પછી ઠેઠ ઈ સ ની દસમી સદીમાં ચામુંડરાયે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. ઉત્તર એ છે કે, પ્રિયદર્શિને અન્ય પ્રદેશમા પ્રચડકાયી મૂર્તિઓ અને સ્તંભલેખો ઉભાં કરાવીને એમને એમ ભવિષ્યની ઓલાદ માટે જેમ મૂકી રાખ્યા છે, તેમ આ મૂર્તિને પણ રાખી મૂકી હશે અને પ્રતિષ્ઠા કરાવવાની ઉપયોગિતા નહી લાગી હોય; કદાચ કરાવી હોય, છતાં જેમ તેના જીવનના કેટલાય બનાવો અણનોંધ્યા રહી ગયા છે તેમ આ વિશે પણ બન્યુ હોય. ગમે તે સંજોગો પ્રતિષ્ઠાને અંગે બનવા પામ્યા હોય, પરંતુ બારસો વર્ષ સુધી તે મૂર્તિ અદશ્ય કેમ રહેવા પામી તેજ તાજુબી ભર્યું છે ખુલાસો એ હોઈ શકે કે પ્રિયદર્શિન પછીના કોઈક સમયે ધર્મક્રાતિ થતાં, જુલ્મગારના હાથે તે મૂર્તિની અનૂપમ કળા અને ઘડતરનો વિનાશ થતો અટકાવવા જૈનધર્માવલબીઓએ તેની આસપાસ, માટી, મરોડુ કે પત્થરો નાંખીને એક મોટા ટેકરા જેવો દેખાવ કરી દીધો હોય. આ સ્થિતિમાં તે

ટેકરો–ડુંગરી જેવો પત્થરના ઢગ રૂપે–અનેક વર્ષો સુધી પડી રહ્યો અને અત્યારે પણ જેમ કોઇ પ્રતિમાનુ પ્રાગટ્ય થતા, પહેલાં કોઈ ભક્તજનને સ્વપ્ન આવે છે, તેમ મત્રી ચામુંડરાયને તથાપ્રકારનું સ્વપ્ન આવતા તેણે તે મૂર્તિને પ્રગટ કરી, તથા ધામધૂમપૂર્વક પૂજાઅર્ચન કરી પ્રસિદ્ધિમા મૂકી હતી આ પ્રમાણે ચામુડરાયને સ્વપ્નુ આવ્યાનુ જણાયેલુ છે તેથી આપણા અનુમાનને ઓર પુષ્ટિ પણ મળે છે. આ પ્રમાણે મારૂ માનવુ થાય છે બાકી સપાટ પ્રદેશમા મૂર્તિ ઘડાઇ હોય અને તે બાદ, પહાડ ઉપર ચડાવીને ગોઠવવામા આવી હોય, તે તો પત્થરને નીચે પાડીને ઘડી કઢાયાની ઉપર વર્ણવેલી પ્રથમ સ્થિતિ કરતા પણ વિશેષ મુશ્કેલ હોવાથી, કલ્પનાતીત જ ઠરાવવી રહે છે. મેં મારા વિચાર દર્શાવ્યા છે સશોધકો અને અભ્યાસીઓ પોતપોતાના વિચાર રજુ કરશે એવી વિનંતિ છે.

પ્રશ્ન (૧૧):–પાણિનિની જન્મભૂમિ તથા તેનું સ્થાન ?

તેમની જન્મભૂમિ જ્યા સિંધુનદીમા. પશ્ચિમે કાબૂલ નદી મળે છે ત્યા મેં બતાવી છે (પ્રા. ભા. ૧. પૃ. ૩૫૬ થી ૫૮). તેના પુરાવામાં, ડેઝ એન્શન્ટ જીઓગ્રાફી, પૃ. ૧૬ ના શબ્દો "Panini's birth-place in Gonard country where the river Kabul falls into the Indus" ટાંક્યા છે જ્યારે આચાર્યજી મહારાજનો (પૃ. ૨૯) મત છે કે "પાણિનિની જન્મભૂમિ ગોનર્દ નહીં પણ પશ્ચિમ ગાન્ધારમા છે" અને પુરાવાઓ જે પાચ છ બતાવ્યા છે તેનો સાર એ છે કે, "પુષ્કરાવતી પ્રાતમે સુવાસ્તુ (સ્વાત) નદી કે કાઠેમે શાલાતુર નામી સ્થાન પાણિનિકી જન્મભૂમિ થા" આમાં પુષ્કરાવતી તે પેશાવરનુ અને સ્વાત તે કાબૂલનુ અપર નામ છે, અને પેશાવર પાસે જ કાબુલ નદી સિંધુમા ભળી જાય છે. એટલે કે બન્નેની માન્યતા એક જ થઇ ગણાય. ફેર એટલોજ છે કે તે પ્રદેશને મી. ડેના શબ્દોને આધારે મેં ગોનર્દ કહ્યો છે જ્યારે તેમણે તે શબ્દ વાપર્યો નથી. દેખાય છે કે તે બાબતની તેમને માહિતી નથી, છતાં ફેર હોયતો તેઓથી બતાવવા મહેરબાની કરશે

આ ગોનર્દ દેશની ચર્ચા કરતા તેમણે પતઞ્જલિની જન્મભૂમિનો પ્રશ્ન ઉપાડયો છે અને છ કથન ટાંકીને પતંજલિની જન્મભૂમિ ગોનર્દ દેશ હોવાનું જણાવી, બીજા પાચ પુરાવાથી ગોનર્દ (ગોનદ્ર)નું સ્થાન, વર્તમાન માળવામા ઉજ્જૈન અને ભિલ્સાની વચ્ચે હોવાનું જણાવ્યુ છે પ્રથમ તો પતજલિના જન્મભૂમિનો પ્રશ્ન તેમણે જ ઉપાડયો કહેવાય એટલે મારી ચર્ચા સાથે સબધ ન ગણાય છતાં તેમને સતોષવા ખુલાસો આપુ છુ કે, જે તેમણે સ્થાન બતાવ્યુ છે તે ગોનર્દ ગામનું છે, નહીં કે ગોનર્દ દેશનું તો પૂછવાનું કે, શું ગામ અને પ્રદેશને એક ગણો છો ? વળી શું ગોનર્દ નામના બે પ્રદેશ નથી હોતા ?

પ્રશ્ન (૧૨):–પાણિનિ–આર્ય કે અનાર્ય ?

પ્રાચીન પુ ૨, પૃ. ૧૭૭ મા પાણિનિ, વરરૂચી અને ચાણક્યને લગતો એક કોઠો મેં આપ્યો છે. તેમા જન્મસ્થાનને આશ્રયીને મે પાણિનિને અનાર્ય પ્રદેશી, ને બાકીના બેને આર્ય પ્રદેશી જણાવ્યા છે; પાણિનિ બ્રાહ્મણ હોવા છતા મેં તેમને અનાર્યપ્રદેશી કહ્યા તે તેઓશ્રીને રૂચતુ નથી લાગતું. ઉત્તર:–પ્રાચીન સમયે આર્યપ્રજા અને આર્યદેશ હમેશા સસ્કૃતિને અનુસરીને ઓળખાતા; તેને પ્રજાના વર્ણ, કે સ્થાન સાથે સબધ નહોતો આવું કથન પ્રાચીન. પુ. ૧ની આદિમા પૃ. ૪ ઉપર જ કરી વાળ્યુ છે. ત્યાં લખેલ શબ્દો આ પ્રમાણે છે–"ઉત્તર અને દક્ષિણ ભારતવર્ષ, ભલે એક જ દેશના અંશ હોવા છતા, જે સમયે આપણા લેખનનો પ્રારભ કરવાનો છે તે સમયે સસ્કૃતિમા એકબીજાથી તદ્દન ભિન્ન પડી જતા હતા, અને સસ્કૃતિની અપેક્ષાથી ઉત્તર વિભાગની પ્રજા વિશેષ આગળ વધેલ હોવાથી તેને આર્યપ્રજા તરીકે ઓળખાવાતી અને તેની તુલનામા દક્ષિણ વિભાગની પ્રજાને અનાર્ય પ્રજા કહેવાતી બાકી ખરી રીતે તો સકળ હિંદુસ્તાનને જ આર્યદેશ અને તેની પ્રજાને આર્યપ્રજા કહેવાનો રિવાજ વિશેષ પ્રચલિત હોવાથી તેની સર્વ પ્રજાને આર્યપ્રજા અને તે સિવાયની અન્યને અનાર્યપ્રજા કહેવાય અને તેમના દેશને અનાર્ય-

દેશ કહી શકાય." ઉપરના કથનનુ સ્પષ્ટીકરણ કરતાં ફૂટનોટમા જણાવ્યું છે કે, "આર્યાવર્તના ભિન્ન ભિન્ન વિભાગની દૃષ્ટિથી આ સંબોધન આપી શકાય–ઇતર પ્રદેશની સંસ્કૃતિની સાથે સરખામણીમાં આ (આર્ય) સબોધન વાપરી શકાય છે" વળી આ મારા કથનની પુષ્ટિ માટે જણાવવાનુ કે જૈનશાસ્ત્રમા (પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમા) કહેલ છે કે "જેઓ હેયધર્મથી દૂર ગયા છે અને જેમણે ઉપાદેય ધર્મ પ્રાપ્ત કર્યો છે તેને આર્ય કહેવામા આવે છે." એ જ પ્રમાણે સૂત્રકૃતાગ અને આચારાગસૂત્રમા પણ જણાવાયુ છે કે "જેઓ સર્વહેય–ત્યાજ્ય ધર્મથી દૂર ગયા છે તે આર્ય, અને તેનાથી વિપરીત તે અનાર્ય"; એટલુ જ નહીં પણ એક જ પ્રદેશની સસ્કૃતિમાં ભિન્નતા પડતી હોવાથી સસ્કૃત થયેલ ભાગને આર્ય અને અસસ્કૃતને અનાર્યની ગણત્રીમાં લેવાય છે. કેકય દેશનો અડધો ભાગ આ પ્રમાણે આર્ય અને અડધો અનાર્ય ગણાયો છે જે આર્યાવર્તના ૨૫ાા દેશ કહેવાયા છે તેમાનો અડધો દેશ જે આર્ય ગણાવાયો છે તેનું રહસ્ય પણ આ પ્રમાણે જાણી લેવુ. આ ઉપરથી સમજાશે કે, આર્ય–અનાર્ય શબ્દને, કોઈ સ્થાન, કુળ, જાતિ, વશ કે તેવા પ્રકારના વિભાગ સાથે સબધ નથી. કેવળ સસ્કૃતિને લઇને જ તે ભેદ પાડવામા આવ્યા હતા. આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે પશ્ચિમ ગાંધાર દેશ કે જે પાણિનિની જન્મભૂમિ હતી–અથવા સમ્રાટ પુલુમાકીના રાજ્યનો જે ભાગ કબોજને નામે ઓળખાતો હતો–તેને મેં અનાર્યદેશમા લેખવ્યો છે.

[નીચેના અવતરણોમા વિદ્વાનોએ પુષ્યમિત્ર શુગને અનાર્ય કહ્યો છે તેનો ખુલાસો આચાર્યજી મહારાજ શું કરશે? બાણ કવિના કથનના આધારે પુરાણની હકીકતને સમર્થન મળે છે એમ જણાવી મિ. વિન્સેટ સ્મિથ જણાવે છે કે (E. H I. 3rd edi. pp. 198, f. n. 1)–and reviewing the whole army under the pretext of showing him his forces, the base born anarya general Pusyamitra crushed his master Brihadrath the Maurya= અને તેને પોતાનુ લશ્કર દેખાડવાનું નિમિત્ત દર્શાવી અનાર્ય પુષ્યમિત્રે પોતાના સ્વામી મૌર્યવશી બૃહદ્રથ રાજાને મારી નાંખ્યો. આ બાબત જ. બેં. બ્રં. રે. એ. સો. ૧૯૨૮મા પૃ. ૪૫ ઉપર જણાવાયું છે કે તેણે પોતાના રાજાને મારી નાખ્યો હતો તેથી જ નિર્ણયસાગર પ્રેસમાં ૧૯૮૬મા છપાયલી હર્ષચરિત્રમાં અનાર્ય કહ્યો છે.]

* * *

"અશોકના શિલાલેખ ઉપર દૃષ્ટિપાત" નામની જે પુસ્તિકા ૬૬ પૃષ્ઠની તેઓશ્રીએ બહાર પાડી છે તેને અંગે હવે ખુલાસા આપું છુ તેમાં સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના શિલાલેખને આશ્રયીને જ વિવરણ છે. અશોકને અને પ્રિયદર્શિનને ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિ તરીકે હું માની રહ્યો છુ, જેથી તે શિલાલેખો અશોકના બાદ્ધધર્મને સ્પર્શવા કરતા પ્રિયદર્શિનના જૈનધર્મને સ્વધારે સ્પર્શતા છે એમ પુરવાર કરવુ રહે છે. આ હકીકત પ્રિયદર્શિનના સમયનુ તેમજ તેના સમગ્રજીવનનું જ્યારે યથાસ્થિત આપણને જ્ઞાન મળશે ત્યારે આપોઆપ સ્પષ્ટ થઇ જશે અત્યારે તો એટલું જ કહી શકાશે કે, તેમણે અશોકના શિલાલેખ માનીને બૌદ્ધધર્મી લેખવ્યા છે અને તેને અનુલક્ષીને જ દલીલો કરી છે. એટલે દેખીતુ જ છે કે તેમની અને મારી માન્યતાને એકબીજાને મેળ નહી જ ખાય વળી તેમણે પોતાની દલીલોના સમર્થનમાં આ શિલાલેખોમાં આવતી વસ્તુના જ હવાલા ઠેકઠેકાણે આપ્યા છે. એટલે પણ સ્વાભાવિક છે કે મૂળ પાયો જ્યા શિલાલેખનો શકામય બનાવી દેવાયો, ત્યા તેના આધાર લઇને ચર્ચા કરવી તે નકામી જ ગણાય. આવા બે ત્રણ કારણો ને લઇને પ્રિયદર્શિનને અગે સ્વતત્ર પુસ્તક જ્યા સુધી નજર આગળ ન ધરાય અને તેમાની સર્વ હકીકતનુ તોલન ન કરાય, ત્યા સુધી ખામોશ ધર્યા સિવાય ઉપાય રહેતો નથી. માટે હાલ તો એટલી જ વિનંતિ કે તેવું પુસ્તક હુ તૈયાર કરી રહ્યો છુ તે બહાર પડે ત્યા સુધી રાહ જોવી. છતા એક બે પ્રશ્ન એવા છે કે જેનો પરિચય–ખુલાસો–અત્રે કરાવવો રહે છે. (૧)

જેમ સર્વત્ર મનાઈ રહ્યુ છે તેમ, સેંડ્રેકોટસને તેમણે ચંદ્રગુપ્ત માન્યો છે તેનો (૨) અને રૂદ્રદામનનો લેખ સુદર્શન તળાવની પ્રશસ્તિનો એક ભાગ તરીકે જે છે તે પરત્વેનો આ બે વિષયમાથી પ્રથમના ખુલાસા માટે, ઉપરમા પૃ ૨૯૬થી ૩૦૫ વિસ્તારપૂર્વક સમજૂતિ અપાઈ ગઈ છે. બીજો મુદ્દો જે રૂદ્રદામનને લગતો છે તેમાં પણ, અશોકને જેમ પ્રિયદર્શિન માનીને અત્યાર સુધી કામ લેવાયું છે તેમ આ લેખ રૂદ્રદામનનો માનીને તેમણે પોતાની દલીલો કરી છે, જ્યારે તે લેખની વસ્તુસ્થિતિ અને આશય જ તદ્દન નિરાળી હોવાનું હું પ્રતિપાદન કરી રહ્યો છુ. એટલે તેમણે કરેલી દલીલોને મારી સાથે બંધબેસતી કરી શકાશે નહીં. તે માટે રૂદ્રદામનના જીવનવૃત્તાંતનો પ્રથમ સંપૂર્ણપણે અભ્યાસ કરવો જોઇએ. આ વિષય પ્રાxભા. પુ ૪મા પૃ. ૨૦૭થી ૨૨૦ સુધી અનેક પુરાવાઓ રજુ કરીને છણી બતાવ્યો છે ને એમ પુરવાર કર્યુ છે કે, પ્રશસ્તિનો મૂળ આશય, સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને તળાવનો બંધ સમરાવ્યાની નોંધ લીધાનો છે, અને રૂદ્રદામને તો તેવા જ અન્ય પ્રસગે પોતાનો હિસ્સો પૂરાવીને, સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના કાર્યો સાથે પોતાના કાર્યની સરખામણી જ કરેલી છે. આ પ્રમાણે જયા આખી પ્રશસ્તિનું સ્વરૂપ જ ફરી જતુ હોય ત્યા, તેનો અભ્યાસ કર્યા પછી દલીલોમાં ઉતરવાનું સાર્થક ગણાય. માટે અત્ર તેની ચર્ચા કરવી દુરસ્ત નથી લાગતી.

પ્રશ્ન (૧૩).—શાકટાયન અને કાત્યાયન—

શાકટાયન, પાણિનિ, વરરૂચિ અને પતજલી—આ ચાર નામો મશહુર છે, બીજી બાજુ શાકટાયન અને પાણિનિ વ્યાકરણકારો છે. તેમા પાણિનિના અષ્ટાધ્યાયી વ્યાકરણ ઉપર વાર્તિક અને મહાભાષ્ય રચાયા છે. વાર્તિકકાર તરીકે વરરૂચિ કાત્યાયન અને ભાષ્યકાર તરીકે પતજલીને મનાયા છે આ ઉપરથી આચાર્યજી મહારાજનું એમ માનવું થયુ છે કે, સૌથી પ્રથમ શાકટાયન થયા છે. તે બાદ પાણિનિ, તે બાદ વરરૂચિ અને સૌથી છેવટે પતજલી થયા છે.

મારો પ્રશ્ન એ છે કે, શાકટાયન અને પાણિનિ વચ્ચે લાંબો સમય નીકળી ગયાનુ તેઓ માને છે તેને બદલે કા, સમસમયી તે બન્ને ન હોય? સમસમયી વ્યક્તિઓ પણ એક બીજાના ગ્રન્થ ઉપર ટીકા લખી શકે છે તેમજ એક બીજાના આધાર પણ લઈ શકે છે. કદાચ સમસમયી લેખવા છતાય સમવયસ્ક ન ગણીએ, પરતુ શાકટાયનને પાણિનિ કરતાં ઉમરમાં વૃદ્ધ લેખવાથી અથવા બહુ તો માત્ર ટૂંક સમયના જ પુરોગામી ગણવાથી પણ, બધી પરિસ્થિતિ જળવાઇ જ રહે છે. આ પ્રમાણે શાકટાયનના સમયની શકાને લીધે મેં પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યો છે, નહી કે તેમના વ્યક્તિત્વ પરત્વે જેમ આચાર્યજી મહારાજે ધારી લીધુ છે તેમ.

વરરૂચિ કાત્યાયન તો પાણિનિની પછી થયા છે આમ આચાર્યજી મહારાજનુ માનવુ થાય છે. જ્યારે પાણિનિ, વરરૂચિ અને ચાણક્યની ત્રિપુટિ મગધપતિ મહાનંદના અમાત્ય શકડાળના સમકાલીનપણે હોવાથી સર્વેને સમસમયી હોવાનુ મારૂ મતવ્ય છે.

આ પ્રમાણે ચારે વ્યક્તિઓ ભિન્ન હોવાનુ મારે કબૂલ છે. જે પ્રશ્ન છે તે તેમના સમય પરત્વેનો છે પ્રથમના ત્રણને સમસમયી પણ મનાય તેમ છે. બહુ ત્યારે પ્રથમના શાકટાયનને ઉમરમા વૃદ્ધ અથવા ટૂંક સમયનો પૂરોગામી પણ ગણાય. બાકી, પાણિનિ અને વરરૂચિ તો સમસમયીજ હતા અને સૌથી છેવટે પતજલી થયા છે.

[પછી પ્રશ્ન રહ્યો વાર્તિકકાર કોણ અને ભાષ્યકાર કોણ? તથા કાત્યાયન અને કાન્વાયનવશી જુદા છે કે નામોચ્ચારની ભૂલને લીધે એક પણ હોવા સંભવ છે; ઇત્યાદિ પ્રશ્નોની શકા અને ખુલાસા વિસ્તારપૂર્વક સમજાવ્યા છે. પ્રાચીન સમયના આવા તો અનેક પ્રશ્નો છણાઇ ગયા હોવા છતા, ફેર તપાસમાં ઉથલાઇ ગયેલા નજરે પડે છે એટલે અત્ર પણ તે બુદ્ધિથી જ રજુ કરાયાનું સમજવુ તેમા કોઇ જાતનો મતાગ્રહ હોઈ ન શકે.]

પ્રશ્ન (૧૪)—ધૌલી—જાગોડા સમેતશિખરથી આશરે ચારસો માઈલ ગણાય છે તો પછી એને તળેટી કેમ ગણી શકાય? ઉત્તર; મૂળે પર્વત તો એકજ. પરતુ જુદા જુદા ભાગની ઉચ્ચાઇ એક સરખી ન હોવાથી,

જે ભાગ બહુ ઉંચા નહોતા, તે કાળક્રમે આસપાસની જમીન ઉંચી થવાથી છૂટા હોયા જેવા થઈ ગયા. જેથી છૂટા પડેલ અવયવો સ્વતંત્ર અને જુદા નામથી ઓળખાતા થયા. [પાટલિપુત્ર શહેરમા અનેક ભવ્ય અને ગગનચૂંબી ઈમારતો હતી તથા ગંગા નદીના તટ ઉપર જ વસેલું હતું; પાછળથી તે ઇમારતોની બધી ઉંચાઇ તો જતી રહી, પરંતુ કેટલાય ફીટ માટીના થરને થર તેના ઉપર ફરી વળ્યાં છે. તોયે તેનું સ્થાન–પટણા શહેર–હજુયે ગંગા નદીના તટે જ માલૂમ પડે છે આ પ્રમાણે, જમીનો ઉંચી નીચી થઈ ગયાના અને કલ્પનામાં પણ ન ઉતરે તેવા ફેરફારો થયાનુ જણાયુ છે તેવી જ રીતે શત્રુંજય પર્વત, મૂળે ૮૦ યોજનના વિસ્તારનો તથા અનેક શિખરોવાળો ગણાતો હતો, પરંતુ કાળક્રમે તેના ઘણા શિખરો છૂટાં પડી જઈ સ્વતંત્ર નામે ઓળખાતાં થયાં છે અને તેથી જ ૮૦ યોજનનો વિસ્તાર મટી, હવે નાનો શો તે થઈ રહ્યો છે. આ પ્રમાણે સમેતશિખરનું પણ સમજી લેવુ]

પ્રશ્ન (૧૫):–ભારહુતસ્તૂપમાનું માયાદેવીનું સ્વપ્નવાળું દૃશ્ય—

પ્રથમ તો અધૂરી ઐતિહાસિક હકીકતોને લીધે જ ભારહુતના સ્તૂપને બૌદ્ધધર્મના પ્રતિક તરીકે માની લેવાયો છે. તે સ્થાન જૈનધર્મીય હોઈને તે ઉપર પ્રસેનજીત અને અજાતશત્રુ જેવા જૈન રાજાઓએ પોતાના ધર્મપ્રત્યે પૂજ્યભાવ દર્શાવતા સ્મારકો ઉભા કરાવ્યાં છે. આ સંબંધી કેટલુક વિવેચન આપણે ઉપરમા ભારહુતસ્તૂપ વિશેની ચર્ચા કરતાં કરી ગયા છીએ (જુઓ પૃ. ૩૧૨ થી ૧૫). વિશેષમા જણાવાનું કે, ભગવાન બુદ્ધની માતાએ સ્વપ્નામા છ દાતવાળો તથા સૂંઢમાં કમળ હલાવતો હાથી જોયાનું જણાવ્યુ છે જ્યારે આ બન્ને સ્થિતિ ભારહુતવાળા દૃશ્યમા નજરે પડતી નથી; જેથી ગ્રંથકર્તાએ પણ તે વિશે શંકા ઉઠાવી છે. 'ભગવતો ઉક્રંતિ' શબ્દ બરાબર છે. પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે, કોઇ વ્યક્તિને ભગવત્–ભગવાન તરીકે ક્યારે સંબોધી શકાય? શું ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારથી, કે જન્મ થતાં જ, કે અમુક પ્રકારની તપસ્યા કરીને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થયા બાદ, તે હોદ્દો અર્પી શકાય? વળી ભગવત શબ્દની વ્યુત્પત્તિ, ભગ+વત=વાળુ સહિત; એમ થાય છે તેમાં ભગના અર્થ પણ ઘણા થાય છે. તો પછી ભગવતનો અર્થ કાં એક જ પ્રકારે માની લેવો?

[નોટઃ–એક વાત યાદ આવે છે. પ્રિયદર્શિનની માતાનું નામ કંચનમાળા (પ્રા. ભા. પુ. ૨, પૃ. ૨૮૮) હતું તો આ દૃશ્ય ઉપર 'માયાદેવી' છે કે 'માળાદેવી' છે તે મહેરબાની કરી લિપિજ્ઞો તપાસી જોશે].

પ્રશ્ન (૧૬):–મહાક્ષત્રપ રાજા રૂદ્રદામા નામે ૮૨ પૃષ્ઠની એક પુસ્તિકા પૂ આ મહારાજશ્રીએ બહાર પાડી છે તેમા અંતિમ ભાગે સુદર્શન તળાવની પ્રશસ્તિ સંબંધે જે મેં મારૂ મંતવ્ય બહાર પાડયું છે, તેનો "પોકળ વિધાનોનો પ્રતિવાદ"નામે રદિયો આપવા તેમણે પ્રયાસ કર્યો છે. તે સઘળો વાચી જોયો. પરંતુ પ્રાચીન ભારતવર્ષ પુ. ૨, પૃ ૩૯૩થી ૩૯૭ ઉપર, તથા પુ. ૪, પૃ. ૨૦૭ થી ૨૧૭ સુધીમાં તત્ સંબંધી અનેક નવી દલીલો અને સમજૂતિઓ મેં રજુ કરી છે તેમાંની એકે તેમણે લક્ષમાં લઇને તોડવાનું વલણ દાખવ્યું નથી લાગતુ. માત્ર સિંહાવલોકનમાં ગ્રહણ કરેલી રીતીએ જ જૂની ચાલી આવતી પ્રણાલિકાથી નિહાળીને, મારાં વિધાનો પોતાની વિરૂદ્ધ જણાતાં, સ્વેચ્છા પ્રમાણે કટાક્ષ જ કરતા જણાયા છે. એટલે મારે માટે તેમાથી કોઈ મુદ્દા ઉપર ખુલાસો આપવા જેવું રહેતું નથી. છતા એક બે મુદ્દા ઉપર તેમનું લક્ષ ખેંચવા જેવુ લાગતાં તે જણાવું છું.

પૃ. ૨૩ ઉપર હિંદમાં શકલોકોનું આવાગમન કયા રસ્તે થયું હોવુ જોઇએ તેનું વિવેચન છે તેમના મતથી અમારા સંપ્રદાયના એક મુનિરાજ શ્રી કલ્યાણવિજયજીનો ભિન્ન મત પડતો તેમણે જણાવ્યો છે. તે ઉપર પોતે સામાન્ય વિવેચકના શબ્દોમાં વર્ણન કરી અંતમાં જણાયુ છે કે, "એટલે માનવુ પડશે કે તેઓ પારસકૂળ–ફારસમાંથી સાહીઓ સાથે અમુક માર્ગે સૌરાષ્ટ્રમાં નથી આવ્યા પણ સિંધુ નદીને પાર કરી ઈ. સ. પૂ ૧૨૩ની લગભગ સિંધમા ઉતર્યા અને ત્યાથી કચ્છમા થઈ સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા." સમાલોચના લેતાં તેમણે આ પ્રમાણે નોંધ કરી છે.

આ સબધમા મારૂ મતવ્ય પણ પૂ. મુનિરાજ શ્રી કલ્યાણવિજયજીના મતાનુસાર છે પરતુ જો તે પ્રમાણે લખીને મે બહાર પાડયુ હોત તો, ઉપરના જ શબ્દમા પોતે વિવેચન કરત કે કેમ તે વિચારવા યોગ્ય છે? આ અધિકાર તેમનો છે એટલે હુ તો મૌન રહી હવે બીજો મુદ્દો જણાવુ છુ. તેમણે રજુ કરેલા નિવેદનો સત્ય છે કે કેમ તેનો નિર્ણય પોતે જ કરી લઇને જણાવશે હું તો માત્ર તેની સ્થિતિ સમજાવીશ.

(૧) (પૃ ૨૮) ચષ્ટનના પિતામહ ઝામોતિક (ધ્સમોતિક, ત્સામોતિક) લખેલ છે, જ્યારે (પૃ ૩૦) ઝામોતિકના પુત્ર ચષ્ટને...(પૃ ૪૩) વશાવળીમાં ઝામોતિક-ચષ્ટન ૮૦-૧૧૦ ઈ. સ (પુત્ર તરીકે); એક સ્થાને ચષ્ટનને પુત્ર કહે છે જ્યારે બીજે ઠેકાણે પૌત્ર કહે છે, આમા સત્ય શુ. ?

(૨) પૃ ૪૩ની વશાવળીની ફૂટનોટમા લખે છે કે—"મહાક્ષત્રપ દામજદશ્રી પ્રથમ અને રૂદ્રસિંહ પ્રથમના રાજ્ય કાળની વચ્ચમા, ઈશ્વરસેન (?) આભિર મહાક્ષત્રપની ગાદી ઉપર આવી ગયો હતો." આમા દામજદશ્રી પહેલાનો સમય ૧૫૦-૧૮૦ અને રૂદ્રસિંહ પહેલાનો સમય ૧૮૧-૧૮૮; ૧૯૧-૧૯૬ તેમના કહેવા પ્રમાણે આવે છે એટલે ઇશ્વરદત્ત આભીરનો સમય ૧૮૦ થી ૧૮૧ મા કે બહુ ત્યારે ૧૯૧ સુધીમાં થયાનું તેઓશ્રી માને છે વળી (પૃ. ૩૬) લખેલ છે કે તેણે (રૂદ્રસિંહે) ૧૮૧-૧૮૮ સુધી રાજ્ય કર્યું છે પછી ઇશ્વરદત્ત આભીર મહાક્ષત્રપ થયો તેણે ૧૮૮-૧૯૦ ઇ. સ. સુધી રાજ્ય કર્યું એમ લખ્યુ પણ છે જ્યારે ડો. રેપ્સન (કો. આ. રે. પ્ર. પૃ ૧૫૩) અને બીજા વિદ્વાનો તેનો સમય ઇ. સ ૨૩૬-૨૩૮ માને છે.

(૩) (પ્ર પૃ. ૪) "શકોની જુદી જુદી શાખાઓ હતી. તેમા પશ્ચિમી શકરાજાઓ (વેસ્ટર્ન ક્ષત્રપ કહેવાનો આશય લાગે છે) જૈન જ્યોતિર્ધર આચાર્ય કાલકસૂરિ સાથે ઈ સ પૂર્વે બીજી શતાબ્દીની શરૂઆતમા સીસ્તાનમાંથી ભારતવર્ષમા આવ્યા. કાલકાચાર્ય જૈનધર્મની રક્ષાને માટે તેમને અહીં લાવ્યા હતા."-(પૃ. ૪) "શકલોકો ઉજ્જૈનના રાજા ગર્દભીલના વખતમા જૈનધર્મના જ્યોતિર્ધર મહાવિભૂતિ આચાર્ય કાલકસૂરિ સાથે ઇ. સ. પૂના બીજા સૈકામા-સૈકાની શરૂઆતમાં (૧૨૫-૧૫ની વચમા) ભારતમા આવ્યા" (મારી નોંધ-વેસ્ટર્ન ક્ષત્રપોનું નિવાસસ્થાન કયા હતું અને તેઓ શક હતા કે કેમ ઇ ઇ પ્રશ્નની ચર્ચામાં ઉતરવાનુ નથી પરતુ તેમના સમય પરત્વે જ કેવળ ધ્યાન દોરવાનું છે) એટલે કે કાલિકસૂરિ, ગર્દભીલ્લ રાજા ઉજ્જૈનપતિ, અને પશ્ચિમ શકક્ષત્રપોનું આવવું; તે ત્રણેનો સમય ઇ. સ પૂ ૧૨૦ આસપાસ તેઓ ઠરાવે છે. (પૃ ૨૦). "ઈ સ. પૂ. ૧૨૩ની આસપાસ ભારતવર્ષમા ઉજ્જૈનમાં ગર્દભીલ રાજા ગાદીનશીન હતો"-(મારી નોંધ-આ ગર્દભીલના પુત્ર પ્રખ્યાત શકારિ વિક્રમાદિત્યનો સમય ઈ સ. પૂ. ૫૭મા સુવિદિત છે· તેમજ ગર્દભીલ્લોચ્છેદક કાલિકસૂરિનો સમય પણ જૈન સાહિત્યાનુસાર મ. સં. ૪૫૩= ઈ. સ. પૂ ૭૪ જણાયેલ છે). (પૃ ૨૪) શકલોકોના પ્રવાસ વિશે જણાવે છે કે "સિંધમા પોતાનો અડ્ડો અને રહેઠાણ સ્થાયી બનાવીને તે લોકો પશ્ચિમ (પૂર્વ લખવુ જોઇએ) તરફ ચાલ્યા. કચ્છમા થઇને તેઓ સૌરાષ્ટ્રમા આવ્યા. આ કૂચ તેઓએ એકજ વર્ષમા ખતમ કરી હતી. એમ કાળકાચાર્ય કથાનકથી સ્પષ્ટ થાય છે. આ સમય ઈ સ પૂ ૧૧૦-૧૦૫ દરમ્યાનનો ગણી શકાય"-(પૃ ૩૧) "આચાર્ય કાલિકસૂરિના નેતૃત્વ નીચે શકલોકો ઉજ્જૈનની ગાદીએ આવ્યા અને ચારેક વર્ષ પછી ગાદી ખોઈ તે પછી રૂદ્રદામાએ લીધી. એટલે ચષ્ઠણ કચ્છ કાઠીયાવાડમા તો બહુ લાબો વખત રાજા તરીકે રહ્યો." (મારી નોંધ એટલે ઉપરની ઈ. સ. પૂ ૧૧૫ની સાલ કાલિકસૂરિની લેતાં ૧૧૦માં રૂદ્રદામાનો સમય આવ્યો અને તેના પિતામહ ચષ્ટણનો સમય તે ગણત્રીએ તે પૂર્વે કમસા કમ ૨૫ વર્ષે =ઈ. સ. પૂ ૧૩૫મા આવે છતા) તેના આગળના જ વાકયે લખે છે કે "લગભગ ઈ. સ. ૮૦ થી ૧૧૦ સુધીનો મનાય છે"-(પૃ. ૩૫) ઉપર જણાવે છે કે "રૂદ્રદામાએ ઇ સ. ૧૩૦ થી ૧૫૦ એટલે કુલ વીસ વરસ રાજ્ય કર્યું હતુ" આ બધા સમયનો=એટલે ઈ સ. ની સાથે ઈ. સ. પૂ નો તેમજ તેમની આક સંખ્યાનો મેળ શી રીતે સાધી બતાવાશે ?

(૪) (પૃ. ૨૮) કેટલાક વિદ્વાનો ભૂમક અને ઝામોતિક બન્ને એક જ છે એમ માને છે અને દલીલ રજુ કરે છે કે, ઝામોતિક એ શક શબ્દ છે અને તેમા 'ઝામ' નો અર્થ 'ભૂમિ' એવો થાય છે. એટલે ઝામો-

તિકને સંસ્કૃત ભાષામાં અનુવાદિત કરવામાં આવે તો 'ભૂમક' એવું નામ થાય. એટલે ભૂમક અને ઝામોતિક બન્ને એક જ વ્યક્તિના નામાંતર હોવા જોઈએ. આ ઉપર પોતાનું સ્વતંત્ર મતવ્ય રજુ કરતાં (પૃ. ૨૯) જણાવ્યું છે કે "વિચાર કરતાં મને એમ લાગે છે કે ઝામોતિક અને ભૂમક બન્ને એક જ હોવા જોઇએ." એટલે કે ચષ્ઠણના પિતા ઝામોતિક અને ભૂમક એક જ વ્યક્તિ છે. વિચારો કે ઝામોતિક (ઝામ+ઉતિક)માંના 'ઝામનો' પર્યાય, 'ભૂમિ' છે તો, ઝામોતિકનુ નામાંતર ભૂમિ+ઉતિક=ભૂમ્યુતિક થાય કે ભૂમક ? વળી ઝામોતિકના પુત્ર ચષ્ઠણના સિક્કા અને ભૂમકના સિક્કાઓ તો જાણીતા પણ થયેલ છે. જો ઝામોતિક અને ભૂમક એકજ હોત તો આ સિક્કાઓ અરસપરસ મળતા આવત કે નહીં ?

આવાં આવાં તો અનેક વિધાનો તેમણે કરેલ છે. ઉપરાંત હકીકતની એવી તો સેળભેળ કરેલ છે કે, અનભ્યાસીની નજરે તે એકદમ તરી આવે તેવી નથી. ઉપરનાં દષ્ટાંતો માત્ર નમુના તરીકે જ સાદર કર્યાં છે. હવે તેમણે પ્રગટ કરેલી બીજી પુસ્તિકા તરફ વળીએ.

પ્રશ્ન (૧૭):—તેનું નામ તેમણે 'મથુરાનો સિહધ્વજ' આપ્યું છે પરંતુ "Mathura Lion-capital Pillar" મૂળ શબ્દ હોઇને 'મથુરાનો સિહસ્તંભ' નામ વધારે અનુકૂળ થઈ પડતુ ગણાત.

હવે આપણે મૂળ હકીકત ઉપર આવીએ. "મથુરાના સિહસ્તંભ"નું વિવેચન, અમારા ત્રીજા પુસ્તકે અમે કર્યું છે (ભૂમક, નહપાણ તથા રાજુવુલનાં વૃત્તાંતે છૂટક છૂટક ઈસારારૂપે, અને મથુરાનગરીના પરિશિષ્ટે પૃ. ૨૫૮થી ૨૬૩ સુધી કાંઇક સંકલિતપણે) તે વાંચીને તેમણે ચારેક પ્રશ્ન તારવી કાઢી, એક પરિપત્રરૂપે લગભગ બે ડઝન વિદ્વાનોને મોકલીને જવાબ મેળવ્યાનું સમજાય છે. તે ઉપર કાંઈપણ વિવેચન કરવા કરતા, અમારા પુ. ૪ની પ્રસ્તાવનામાં જે વિચારો રજુ કર્યા છે તેજ સદાબરા અત્રે ઉતારીશુ, જેથી વાચકવર્ગને બધી પરિસ્થિતિ આપોઆપ દેખાઈ જશે. તે શબ્દો આ પ્રમાણે છે (પૃ. ૧૨થી આગળ): "મથુરાના સિહધ્વજવાળી પુસ્તિકામાં ઇતિહાસના વિષયમાં વર્તમાનકાળે સત્તાસમાન ગણાતા મહાધુરંધર એવા બે પાંચ કે દસ પંદર નહી, પણ ત્રેવીસ ત્રેવીસ વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો મેળવીને તેમણે રજુ કર્યા છે; તે સર્વનો એકજ ધારો અભિપ્રાય વાંચતા, તે બાબતમાં આપણે હાથ જ ધોઈ નાંખવા રહે છે. પરંતુ તે અભિપ્રાયો મેળવવામાં તેમણે એવી સીફતથી કામ લીધુ છે કે, ઈતિહાસના વિષયથી અપર રહેલ વાચકવર્ગને તે સહેલાઈથી ખબર જ ન પડે તેમણે પ્રથમ તો ૧૫-૭-૩૭ની મિતિનો એક છાપેલ પરિપત્ર, ઉપરના ત્રેવીસ વિદ્વાનોને પાઠવ્યો લાગે છે, અને તે પણ એવા રૂપમા કે ચાલુ આવતી માન્યતાનુ સ્વરૂપ રજુ કરતા વાક્યમાં જ, કે જેનો ઉત્તર, હા કે ના, જેવા થોડા શબ્દોમાં જ અથવા તો તેવા મિતાક્ષરી વાક્યોમાં જ આવી જાય. પરિપત્રમાં જો તેમણે ચાલુ માન્યતાથી ઉલટ જવામાં, અમારી શું શું દલીલો છે અથવા અમને શું શુ સયોગો મળ્યા છે, તેઓનું વર્ણન જો કર્યું હોત, કે ટૂંકમાં પણ તેનો ચિતાર આપ્યો હોત, તો તો જરૂર તે ઉપર વિચાર કરીને જ તેઓ પોતાનો અભિપ્રાય આપત (આ હકીકત વધારે સ્પષ્ટતાપૂર્વક જરા આગળ વર્ણવી છે ને વાંચી જુઓ). એટલે સ્વાભાવિક છે કે, અમારા પુસ્તકથી જે કોઈ અપરિચિત છે તે, જેમ ભારપૂર્વક કહી શકે છે કે, અશોક અને પ્રિયદર્શિન એકજ છે એટલેકે ભિન્ન નથી; તેમ આ વિદ્વાનોએ પણ અદ્યાપિપર્યંત માન્ય રહેલી સ્થિતિને જ સંમતિ દર્શાવી દીધી દેખાય છે. મતલબકે, ત્રેવીસે વિદ્વાનોના અભિપ્રાય આ સિંહસ્તૂપ વિશે કેવળ સંગ્રાહક સ્થિતિદર્શક છે.

બાકી રૂદ્રદામાવાળી પુસ્તિકામાં જૂની પ્રણાલિકાએ, કે કોણ જાણે કયા સાધનો દ્વારા (ક્યાય બહુ આધાર જેવું આપેલ ન હોવાથી) સમય પરત્વે તેમણે કામ લીધુ છે, કે જાહેર કરેલ વિગતોમાં, પાને પાને, પારિગ્રાફે પારિગ્રાફે, અને કેટલેક ઠેકાણે તો વાક્યે વાક્યમા પરિસ્થિતિ ૧૯સુધારો માગી રહી છે. ખરી વાત છે કે પરદેશી વિદ્વાનો પાસેથી પ્રારંભમા આપ-

(૧૯) આમાના કેટલાક સૂચનો આપણે ઉપરમા રૂદ્રદામાની પુસ્તિકા વિશે ખુલાસો કરતા કરી બતાવ્યા છે.

ણુને ઘણું ઘણું શીખવાનુ મળ્યું છે, પરતુ હમેશા તેઓનું જ માર્ગદર્શન સ્વીકારવુ અને આપણામાં તો પરાવલબન સિવાય કાંઈ છે જ નહીં, એવી લાચાર સ્થિતિ સેવ્યા કરવી તે કયા પ્રકારનું માનસ કહેવાય ?

ઉપરમા કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રશ્નોના ઉત્તર મેળવવા તેમણે એક પ્રકારની સિફ્ત જે વાપરી છે તેનું વર્ણન સ્પષ્ટતાપૂર્વક આગળ આપ્યુ છે. તે અત્ર હવે સમજાવીશું. તેમણે પરિપત્રમા શુ શબ્દો લખ્યા છે તે આપણે જો કે જાણતા નથી પરતુ તેમના પત્રનો જવાબ, કલકત્તા મ્યુઝીઅમવાળા પ્રો. રામચદ્રજીએ તા ૨૪-૭-૩૭ ના રોજે આપ્યો છે તેમાથી (તથા ડો. બી એ સાલેતોરના પત્રમાંથી) કાઈક માહિતી મળી જાય છે જ તેમના શબ્દો આ પ્રમાણે છેઃ- "with reference to your letter of the 15th Inst. inquiring if the Mathura Lion capital inscription contains any reference to Jaina affairs or names of Nahapan, Bhumak or Nanaka, I have to give you a reply in the nagative... --આપે જે પત્ર તા. ૧૫મી નો લખેલ છે અને જેમા પૂછવામા આવ્યુ છે કે, મથુરાસિહસ્તભમા જૈનધર્મ પરત્વે કાંઇ હકીકત છે અથવા તો નહપાણ, ભૂમક કે નનકમાંથી કોઈનાં નામ તેમા આવે છે; તો ઉત્તરમાં મારે નકાર જ ભણુવો રહે છે." મતલબ કે બન્ને પ્રશ્નોનો ઉત્તર તેમણે નકારમાં જ દીધો છે. આ પત્રલેખન પૂ. આ. મ શ્રીએ અમારા પુસ્તકમા દર્શાવેલા વિચાર પરત્વે કરેલ છે. એટલે પોતે અમારા નામે એમ કહેવાને માગે છે કે, કેમ જાણે અમે એવુ કહ્યું છે કે, તે મથુરાસ્તભમા જૈનને લગતી હકીકત દર્શાવી છે તથા તેમાં નહપાણ અને ભૂમકના નામ લખાયલ છે (નનક નામ તેઓએ કયાથી ઉતાર્યું ? તે તો હજુ તેમના જ તરફથી આ પ્રથમવાર સાભળવામાં આવ્યુ છે એટલે તે વિશે અમો મૌન જ સેવીશું) તો અમારી તેઓશ્રીને વિનમ્રભાવે વિનંતિ છે કે, અમે કયા આવુ વિધાન કર્યુ છે તે મહેરબાની કરીને તેઓ જણાવશે.

બાકી અમે જરૂર એટલું તો કહ્યુ છે જ, કે ક્ષહરાટ નહપાણ પોતે સિહસ્તભમા દર્શાવેલ મહાક્ષત્રપ રાજુવુલનો સમકાલીન છે. તે માટે, જ. બો. બ્રં. રો એ સો. નવી આવૃત્તિ પુ. ૩, પૃ. ૬૧ નું અવતરણ પણ ટાકી બતાવ્યુ છે. (જુઓ પુ ૩. પૃ. ૨૩૪. ટી. ન. ૧૩) કે "It is obvious that Nahapan was a contemporary of Rajuvula[२०] the Mahakshatrapa of Mathura=દેખીતું છે કે, મથુરાનો મહાક્ષત્રપ રાજુવુલ અને નહપાણ સમકાલીન છે" આ ઉપરાત અન્ય ઐતિહાસિક હકીકતો મળવાથી તે સર્વ પરિસ્થિતિને ગુથીને અમે અનુમાન તારવી કાઢ્યુ છે, જેને ચારે તરફથી સમયના આકડા વડે સમર્થન મળવાથી સત્ય ઘટના તરીકે જાહેર કરી છે. પરતુ પોતે મુદ્દો ન સમજવાથી જે અમે બોલ્યા પણ ન હોઇએ તેવા વિધાનો અમારા નામે કરીને, વાચકોને ભ્રમમા જ નાખવા ધાર્યું હોય, ત્યા દોષ કોનો ? અગાઉ પણ અનેક વખત આજ પ્રમાણે તેમણે પગલા ભર્યા હતા; અને તે વખતે પણ દુઃખિત હૃદયે અમારે જાહેર વર્તમાનપત્રમાં તેના દૃષ્ટાતો આપીને તેનું સત્ય બતાવવું પડયુ હતું."

તેમની પુસ્તિકા વિશે સમગ્ર રીતે જે મુદ્દો કહેવાનો હતો તે ઉપર પ્રમાણેથી સમજી લેવો. હવે જે વિદ્વાનોએ અભિપ્રાય આપ્યા છે તેમાના એક બે જે વધારે વજનદાર ગણાય છે તેની તપાસ કરીએ.

ડૉ થોમસ જણાવે છે કે -"Many scholars

(૨૦) તેમની માન્યતા એમ છે કે (જુઓ તેમની પુસ્તિકા, મથુરાનો સિંહ-વજ પૃ. ૧૯, પક્તિ ૨૩) વાસ્તવમા સિહ-ધ્વજની પ્રતિષ્ઠા વખતે નહપાણની હસ્તિજ હતી નહી, તે તો સોવર્ષ પછી થયો છ. કોઈ વિદ્વાન તેનો ઉલ્લેખ કરતો નથી (તો પછી, જ. બો બ્રં. રો એ. સો ના લખાણનો અર્થ શો ?) આવી તો કટલીયે અજ્ઞાનપૂર્ણ ટીકાઓ તેમણે કરી દીધી છે પરંતુ તે અહી અસ્થાને કહેવાય એટલે જણાવીશું નહી.

hold that Bhumaka was identical with Ysamotika, the father of Chastana...Nahapana would thus have been contemporary with Chasthana=ઘણા વિદ્વાનો માને છે કે ભૂમક અને ચષ્ઠણનો પિતા ય્સામોતિક એક જ હતા...આ રીતે નહપાન ચષ્ઠનનો સમકાલીન હોવો જોઇએ". અમારૂં ટીપ્પણ—ભૂમક અને ય્સામોતિક એક નથી તે આપણે ઉપર (પૃ ૩૪૭-૮) બતાવી ગયા છીએ. વળી નહપાણ અને ચષ્ઠણ પણ સમકાલીન હોઈ ન શકે એમ પૂરવાર કરી દઈએ એટલે પણ ભૂમક અને ઝામોતિક જૂદા ઠરી જશે. નહપાણ અને ચષ્ઠણ બન્ને અવતિપતિ થયા છે ને તેમણે રાજા તરીકે સિક્કા પડાવ્યા છે. નહપાણના લેખમા ૪૧ થી ૪૬ના આંક છે અને ચષ્ઠણનો આક બાવન પુરવાર થાય છે. આ બન્ને આકને એકજ સંવતના તથા ડૉ સ્ટીન કોનાના જણાવ્યા પ્રમાણે (Now we know that the western kshatrapas were sakas i. e. Iranians and we know that the Saka word for Bhumin was Yasma=હવે આપણે જાણીએ છીએ કે પશ્ચિમના ક્ષત્રપો શક જાતિના એટલે કે ઈરાનિયન હતા અને આપણને વિદિત છે કે શક ભાષામાં " ભૂમિને માટે યસ્મ" કહે છે) તે બન્નેને શક પ્રજાના સરદાર માની લેવાથી, વિદ્વાનો તેમને કા તો સમકાલીન થયાનુ અને બહુ તો નહપાણ પછી તુરત જ ચષ્ઠણને થયેલ માને છે. એકી વખતે બે અવતિપતિ નજ હોઈ શકે એટલે તેમનું સમકાલીનપણું તો સંભવિત નથી જ. એટલે એક પછી એક રાજા થયાનુ હજુ માની શકાય જો કે તેમ પણ નથી; કેમકે પ્રથમ તો તેઓ એક પ્રજાના જ નથી (જુઓ પ્રાxભા. પુ. ૩, પૃ. ૨૧૭ થી ૨૨૭ સુધી ૯ દલીલોથી; પુ ૪, પૃ. ૧૯૯ થી ૨૦૩ સુધીમા બતાવેલ ૧૦+૮+૬=૨૪ મુદ્દાથી) પણ ભિન્ન હોવાનુ પુરવાર કરી બતાવ્યું છે વળી (નીચે જુઓ) તેઓના સિક્કા જોવાથી પણ તુરત દેખાઈ આવે છે કે તેઓ ભિન્ન છે. તેમજ બન્નેના સમય વચ્ચે લગભગ બે સદી ઉપરાંતનુ અંતર છે; કેમકે નહપાણનો સમય ઈ. સ પૂ ૧૧૪થી ૭૪ છે. જ્યારે ચષ્ઠણનો ઈ. સ. ૧૧૨થી ૧૫૨નો છે (જુઓ તેઓનાં વૃત્તાંતે). મતલબ કે વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો કેટલાયે વખત ઉપરના બધાયલા છે. તત્પશ્ચાત કેટલીયે નવી શોધખોળ થઈ રહી છે ને તે માન્યતામાં ઘણો સુધારોવધારો થઇ ગયો છે. વળી સ્ટીન કોનો સાહેબ લખે છે કે (પુસ્તિકા પૃ. ૨૫) "The Lion capital is older than Nahapana=નહપાણ કરતા સિંહસ્તંભ પુરાણો છે" (એટલે કે સિંહસ્તભવાળા મહાક્ષત્રપ રાજુવુલ અને તેની પટરાણી પછી કેટલેય કાળે નહપાણ થયો છે) આ મતને મળતા થઇને ડૉ રેપ્સન જણાવે છે કે (પુસ્તિકા પૃ. ૨૯) "Nahapana lived more than a hundred years after the date of the Lion Capital=આ સિંહસ્તંભ સ્થાપન કરવામાં આવ્યો ત્યાર પછી એકસો કરતા પણ વધારે વર્ષો પછી નહપાણ થયો હતો." આ તેમનો અભિપ્રાય વાસ્તવિક છે કે કેમ તે નીચેની હકીકતથી જાણી શકાશે. નહપાણ કરતાં રાજુવુલ સો વર્ષ કરતા પણ વધારે વર્ષ પૂર્વે થઇ ગયો હતો એમ શા ઉપરથી તેમણે માન્યું હશે તે દર્શાવાયું નથી એટલે માનવું રહે છે કે રાજુવુલ અને તેના પુત્ર સોડાસ વિશેનો તથા નહપાણનો, જે કોઈ આંક જણાયો હોય તે બે આંકની વચ્ચેના ગાળા તરીકે આ સો વર્ષનું અંતર ગણી કાઢ્યું હોવું જોઇએ કેમકે વિદ્વાનોની એ માન્યતા છે કે, આ સર્વે પરદેશી ક્ષત્રપો-મહાક્ષત્રપોએ ઉત્તરહિંદમાં જે સંવતનો આશ્રય લીધો છે તે સર્વ શક સંવત છે અને તેની આદિ ઈ. સ. ૭૮માં થયેલી છે. તેમાંયે નહપાણના આંક ૪૧થી ૪૬ના અને રાજુવુલ-સોડાસના ૪૨થી ૭૯ ના છે. જ્યારે બીજા ગ્રંથકાર[૨૧] જણાવે છે કે "It is obvious that Nahapan was a contemporary of

(૨૧) જુઓ જ. બો. બ્રે. રો. એ. સો. નવી આવૃત્તિ પુ. ૩, પૃ. ૬૧.

Rajuvul the Mahaksatrap of Mathura= એ તો દેખીતું જ છે કે, નહપાણ તે મથુરાના મહાક્ષત્રપ રાજુવુલનો સહસમયી હતો " એટલે આકની ગણત્રીએ પણ તેનો પત્તો લાગતો નથી. જેથી હકીકતના અભાવે, તે ઉપર વિશેષ વિચાર કરવો નિરર્થક છે. આ પ્રમાણે તેમના સમય વિશેની વિચારણા થઈ. હવે તેઓ શક પ્રજાના જ છે કે કેમ તે પ્રશ્ન પણ વિચારી લઈએ.

મથુરા લાયન કેપીટલ પીલર આખો ખરોષ્ઠી લિપિથી ભરપૂર છે એટલે રાજુવુલ તથા તેની પટરાણી ક્ષહરાટ પ્રજાના થયા તેમ જ રાજુવુલના સિક્કા ઉપર પણ ખરોષ્ઠી લખાણ છે. ભૂમક ક્ષહરાટ છે (પુસ્તિકા પૃ. ૨૯ રાયચૌધરી વિગેરે ઇતિહાસકારોએ ક્ષહરાટ વંશનો ભૂમક અને ચષ્ટનના પિતામહ ઝામોતિક બન્ને ભિન્ન માન્યા છે,) વળી ભૂમકના સિક્કા ઉપર પણ ખરોષ્ઠી લિપિના જ અક્ષરો છે અને નહપાણે તો પોતાના સિક્કામા જ (પુ. ૨, સિક્કો નં ૩૭) 'ક્ષહરાટ નહપાણ' શબ્દ લખ્યા છે તેમ ડૉ. રેપ્સન પોતે જ કહે છે કે (કો. આ રે. પ્ર. પૃ ૩૭ પરિ.૮૭) It (Ksaharat) is a family name to which both Bhumak and Nahapan belongod =ક્ષહરાટ કુટુમ્બના જ, ભૂમક અને નહપાણ બન્ને, (નબીરાઓ) હતા. આ પ્રમાણે વિધવિધ પુરાવાથી સાબિત થઈ શકે છે કે, ભૂમક, નહપાણ, રાજુવુલ ઇ સર્વે ક્ષહરાટ પ્રજાના સરદારો હતા. વળી આ પ્રજા પોતે જૈનધર્મ પાળતી હતી તેમ તેમના સિક્કા ચિન્હોથી (જુઓ પુ ૨મા સિક્કા વર્ણન) તથા નહપાણના શિલાલેખોથી (જુઓ છઠ્ઠા પરિચ્છેદે, નહપાણ-રૂષભદત્તના લેખો) સાબિત થાય છે આ આખોયે વિષય પુ. ૩,-પૃ. ૨૪૩-૬ વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા કરીને અમે પુરવાર પણ કરી આપ્યો છે હવે જ્યારે અનેકવિધ પ્રમાણોથી સાબિત થઈ શકે છે કે, આખી ક્ષહરાટ પ્રજા જ જૈનધર્માનુયાયી હતી ત્યારે, તેના સરદાર રાજુવુલની પટરાણીએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલ મથુરા સિંહસ્તભ બૌદ્ધધર્મનું સ્મારક કેમ હોઇ શકે ? એક જ ઉત્તર આપી શકાય તેમ છે કે, જેમ અત્યારસુધી બૌદ્ધ અને જૈનધર્મના ચિહ્નો વિશેની બરાબર માહિતી ન હોવાને લીધે, જૈનને બૌદ્ધ તરીકે જાહેર કરી દીધા છે તેમ અત્ર પણ બન્યુ હોવુ જોઇએ અથવા તો લિપિ ઉકેલમા (deciphering) કે તેનો અર્થ કરવામા (Interpreting) ગલતી થયેલી હોવી જોઇએ. બાકી અમને પૂરી ખાત્રી છે કે, મથુરા સિંહસ્તભ તે જૈનધર્મની જ કૃતિરૂપ છે વિશેષમાં જણાવવાનુ કે, મથુરા મ્યુઝીઅમના ક્યુરેટર રાયબહાદુર રાધાકૃષ્ણજી જેમ કહે છે કે (સિંહધ્વજ પુસ્તિકા પૃ ૪, ટીકા*) "મુઝે શુદ્ધ હૃદયસે કહના પડતા હૈ કિ યહ મથુરા જૈનોકે લિયે પ્રથમ નંબર, બૌદ્ધોકે લિયે દુસરે નબર ઔર વૈષ્ણવો કે લિયે તિસરે નંબર હૈ । નિદાન યહાકે કંકાલી ટીલે સે પ્રાચીન શિલાલેખ ઔર મૂર્તિયાં વગૈરહ જો કુછ વસ્તુએ નિકલી હૈં, ઉનમેં સબસે અધિક પાચીન વસ્તુએ જૈનોકી મિલી હૈ, તત્પશ્ચાત બૌદ્ધોકી, ઔર સબસે પિછલે સમયકી વૈષ્ણવોકી "-તેવીજ વસ્તુસ્થિતિ છે. સર્વથી પ્રાચીન વસ્તુઓ ઉપર જૈનધર્મનો જ હક છે એટલુ તો સુવિદિત છે કે બૌદ્ધધર્મની જાહોજલાલી ભારતમા ઇ. સ. ની ત્રણ ચાર સદી બાદ કે તેથી પણ મોડી થઈ હતી, જ્યારે આપણે જે સમયની અત્યારે વિચારણા કરી રહ્યા છીએ તે તો ઈ સ પૂ ના સમયની છે એટલે શ્રીયુત રાધાકૃષ્ણજીના મતથી પણ નિસદેહ કહી શકાય તેમ છે કે, પ્રાચીન સમયે મથુરા જૈનધર્માનુયાયીનું જ કેન્દ્રસ્થાન હતુ; તેથી જ મથુરા એન્ડ ઇટસ એન્ટીક્વીઝના આખાયે પુસ્તકમા, જ્યાને ત્યા તેવો જ ખ્યાલ આપણને આવ્યા કરે છે આ સર્વ હકીકતથી સ્પષ્ટ થઇ જાય છે કે પ્રાચીન સમયના મથુરાના સર્વ સ્મારકો જૈનધર્મના જ છે. તેને બૌદ્ધ કે વૈદિકધર્મ સાથે સંબધ નથી જો કાઇ અન્યથા લાગતું હોય તે ફરીને શોધી જવાની જરૂરિયાત છે

પ્રશ્ન (૧૮).-સરસ્વતીદેવીનું મહોરૂ-એક ભાઇના નામે તેમણે પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો છે કે, " મૂળમા તો સરસ્વતી દેવીનુ ધડજ છે તો કલ્પિત મસ્તક અને જમણા હાથમા માળા શી રીતે આવી " આ શકામા બે મુદ્દા સમાયલા છે; એક ધડનો અને બીજો જમણા

હાથમાંની માળાનો; માળા વિશે એટલો જ ખુલાસો દેવાય કે, અસલ હોય તે જ પ્રમાણે ફોટોગ્રાફમાં તો ઉતરે. એટલે તેમા અમારી કાંઇ ભૂલ થઇ નજ કહેવાય. ધડ વિશે જણાવવાનું કે પુ ૧મા આ ચિત્ર રજુ કરાયું છે. તેની પ્રસ્તાવનામાં પૃ ૪૧ ઉપર ચિત્ર પરિચયમાજ અમે જણાવી દીધુ છે કે, "ચિત્ર મળ્યું ત્યારે માત્ર ધડજ હતું, પણ તે સમયના દેવદેવીઓના ચિત્ર ઉપરથી બાકીનો ભાગ ચિત્રકાર પાસેથી ઉપજાવી કાઢયો છે" સંભવિત છે કે તેમના વાચવામાં આ વાક્ય નહીં આવ્યું હોય.

પ્રશ્ન (૧૯):–"અંગદેશને દક્ષિણ હિંદમાં માનવામાં આવ્યો છે." આ પ્રમાણે મારા તરફથી વિધાન થયાનું પૂ આ મ. જણાવે છે. (સિંહાવલોકન, પ્ર. પૃ ૧૪)તો પૂછવા રજા લઉ છુ કે, આ વિધાન મેં કયા ઠેકાણે કર્યું છે તે મહેરબાની કરીને તેઓશ્રી બતાવે ? ઉલટ પોતે જ્યાને ત્યા, અંગદેશને પૂર્વમા અને તેની રાજધાની ચંપાનગરીને દક્ષિણ દિશામા આવ્યાનું જણાવતા આવ્યા છે.

પ્રશ્ન (૨૦):–લાટદેશની રાજધાની કોટિવર્ષ હતી ? ઉત્તરમા જણાવવાનું કે નીચે પ્રમાણે શ્લોક જૈન સાહિત્યગ્રથમાં લખાયલ માલમ પડે છે.

> भग्या मास पुरी वत्ता. श्रावस्त्या च कुणालका.
> कोटीवर्षेण लाटाश्च श्वेतम्ब्या केतकार्द्धकाः ॥६७२
> त्रिषष्टि शलाका पु. चरित्र

(અર્થ–ભંગદેશ, પુરીવર્તા પાટનગર સાથેનો માસદેશ, શ્રાવસ્તી પાટનગરીવાળો કુણાલદેશ, કોટીવર્ષ પાટનગર ધરાવતો લાટદેશ અને શ્વેતાબિકા નગરીવાળો કેતકાર્દ્ધક દેશ).

તેમણે બહાર પાડેલ અનેક પુસ્તિકાઓમાં ઉઠાવેલ પ્રશ્નોના મુખ્યપણે જવાબ અહી પુરા થાય છે. અન્ય કેટલાક પ્રશ્નો કાંતો રજુ થયેલ ઉત્તરોમાં અંતર્ગત થઇ જાય છે અથવા તો કેટલાક પ્રશ્નો સિદ્ધાત (theories)ના કરતાં, કેવળ હકીકત (details), ખુલાસા (explanations) અને દષ્ટાંતોને (examples) જ સ્પર્શતા દેખાયા છે જેથી તેવાને છોડી દેવા પડયા છે. સમગ્રરીતે તેમણે ઉપાડેલ ચર્ચાને જો અવલોકીએ તો સારરૂપે માત્ર એક પ્રશ્ન જ મારે ફેરવવો પડયો છે (ખૂન કોનુ ? વત્સપતિ ઉદયનનું કે મગધપતિ ઉદાયીનનુ ?–કે જેનું અર્ધસત્ય તો મેં સ્વીકારેલું જ હતું). બીજાઓ વિશે મારે મારા મતને વળગી રહેવાનું જ થયું છે. છતાં જે એક મોટો ફાયદો થયો છે તે એ જ કે, મને વિશેષ સાવધ અને વધારે ચોકસ થવાની ઉપયોગિતા માલૂમ પડી છે. ઉપરાત એટલો જરૂર સ્વીકાર કરૂં છું કે, નીચે વર્ણવેલા બાર દોષો તેમણે જો વર્જ્યા હોત તો, તેમની પુસ્તિકાઓ મને તો વિશેષ ઉપકારક જ નીવડત. આટલી ત્રૂટિઓ છતાં, તેમણે મારાં પુસ્તકો નજર તળે કાઢી જવા જે તસ્દી લીધી છે તે માટે તેમનો ઉપકાર માનું છું. જે બાર દોષો મને લાગ્યા છે તે આ પ્રમાણે છેઃ—

(૧) મારૂં લખાણ છે કે બીજાનું અવતરણ જ કરેલ છે, તે સમજ્યા વિના ટીકા કરી છે. દા. ત. અયોધ્યા અને આયુદ્ધાજનો પ્રશ્ન.

(૨) પ્રશ્નને ન સ્પર્શે તેવી વિગતોની ચર્ચા ઉભી કરી છે દા. ત પાણિનિની જન્મભૂમિની ચર્ચામાં પતજલિની જન્મભૂમિની વાત.

(૩) એકને એક ગ્રંથમાંથી, બલ્કે એક જ પૃષ્ઠમાંથી, એક જ જાતના પણ જુદા જુદાં વાક્યો ઉતાર્યા છે. દા. ત. ઉદયન વત્સપતિના કુમારને અંગે તેમ જ ખારવેલને અંગેના અવતરણો જુઓ.

(૪) આગળ પાછળનો સંબંધ વિચાર્યા વિના વિચાર પ્રગટ કર્યા છે દા. ત. વજ્રભૂમિનો પ્રશ્ન.

(૫) મારા લખેલ વાક્યોમાથી ઉત્તરાર્દ્ધ કે પૂર્વાદ્ધ છોડી દઇને કામ લીધું છે. દા. ત. ચંપાપુરીના સમયનો પ્રશ્ન.

(૬) મેં રજુ કરેલ દલીલો તપાસ્યા વિના જ પોતાના મતવ્યને કાટલે, મારા મતવ્યની તુલના કરવા મડી પડયા છે એટલે સ્વાભાવિક છે કે, બન્નેનાં

મતવ્યો એકત્ર નજ થઇ શકે. દા. ત. ગોમટેશ્વર અને ચપાનગરી, ઈ ની હકીકત

(૭) અવતરણો યથેચ્છ લાગુ ન પડતા હોવા છતા, સંખ્યાબધ ઉતાર્યે ગયા છે દા. ત અગદેશ પૂર્વ હિદમા આવેલ છે અને તેની રાજધાની ચપા છે. મારે તે વાત કયા નામજુર છે? પરતુ તેમના સ્થાન વિશે સ્પષ્ટતાપૂર્વક–અંગુલિનિર્દેશ કરતુ અવતરણ તો માલમ જ પડતુ નથી. વર્તમાન અલ્હાબાદની પૂર્વનો સઘળો પ્રદેશ પૂર્વમાં કહી શકાય, પછી ચોક્કસ સ્થાન કયા બતાવાયું કહેવાય?

(૮) મારૂ મતવ્ય ન હોવા છતાં, પોતાના કાટલે તે મંતવ્યને તોળીને મારૂ ઠરાવી દીધુ છે. તે પછી તે ઉપર પોતે ટીકા કર્યે રાખી છે દા ત અશોકને ઉરાડી દેવાની કલ્પના, લાટદેશની રાજધાની કોટી વર્ષની માન્યતા ઇ.

(૯) મારૂ કહેવુ શુ છે તેની અપેક્ષા સમજ્યા વિના જ ઉતરી પડયા છે દા. ત. પાણિનિને અનાર્ય કહ્યો છે, તે તેની જન્મભૂમિને અંગે, નહી કે તેને વ્યક્તિ તરીકે. એમ તો વિદ્વાનોએ શુગ પુષ્યમિત્રને પણ અનાર્ય કહ્યો છે તેનું કેમ? (જુઓ ઉપરમા તે પ્રશ્ન, તેમાં તો બાણકવિ, પુરાણ, હર્ષચરિત્ર અને જ એ. સૅ. રો. એ સો ઈ. ઈ એમ ચાર પાચ ગ્રન્થોના પુરાવા પણ આપ્યા છે)

(૧૦) નવી શકયતા ઉભી કરી પ્રશ્ન પૂછયો હોય તો તેને પણ મારૂ મતવ્ય ઠરાવી દીધુ છે દા. ત. શાકટાયન અને કાત્યાયનની ચર્ચા

(૧૧) શાકટાયનના સમય પરત્વે શકા બતાવીને મે ચર્ચા ઉપાડી છે, તો તેમણે શાકટાયનની વ્યક્તિ વિશે જ હુ શકામય બન્યો છુ એવુ વિધાન કરી ચર્ચા ઉપાડી છે.

(૧૨) જે ૨૩ નિષ્ણાતોને પરિપત્ર મોકલ્યો છે તેમા મારી દલીલો જણાવ્યા વિના જ ઉત્તર મેળવવા પ્રયાસ સેવ્યો દેખાય છે.

પ્રશ્ન (૨૧):–રૂષભદત્તના જમાનામાં જૈન સાધુઓએ રાજપીડ લીધો હતો કે કેમ તેના પુરાવા માટે એક ભાઈએ પૂછયુ છે પુ ૫ મા પૃ. ૧૧૭–૧૯ સુધી નાસિક નં. ૩૧, ૩૨–૩૩ના લેખો પ્રગટ કરેલ છે તે જોવા તે ભાઈને વિનતિ છે રૂપભદત્ત અને નહપાણ જૈનધર્મી હતા. તેમણે જે પ્રકારે દાન દીધુ છે તે નિમ્નલિખિત શબ્દોથી ખાત્રી થશે કે તેમાં સાધુઓ માટેનાં અન્નની જોગવાઈ કરી છે જેને જૈન પરિભાષામાં રાજપીંડ કહી શકાય છે.

નં. ૩૧નો લેખ —"Food to be procured for all monks without distinction= કોઈ પણ ભેદ વિના સર્વ સાધુઓને ખોરાક મેળવી આપવા માટે"

ન. ૩૩નો લેખ—It records the gift of a cave and certain endowments to support the monks living in it during the rainy season=તેમાં એક ગુફાનું તથા વર્ષા ઋતુ દરમ્યાન તેમા રહેતા સાધુઓના નિભાવ માટેની રકમનું દાન કર્યાની નોધ છે.

[અમારૂ ટીપ્પણ:–વિદ્વાનોએ "to support= નિભાવવાનો" અર્થ કપડા આપવાનો કર્યો છે, તેમણે બૌદ્ધધર્મી તેઓને માન્યા છે. અને તેને લીધે 'કઠિન' અને 'કુશાનમૂળ' શબ્દના અર્થ બેસારવા મથામણ કરી છે. પરતુ શક તથા ક્ષહરાટ પ્રજા જૈનધર્મી હોવાથી તેમણે સ્વધર્મી સાધુઓ માટે ખોરાકની જોગવાઈ કરવા માટે (to support) દાન આપ્યાનું લેખવાનુ છે આ પ્રમાણે અર્થ બેસારવાથી બધી મુશ્કેલીનુ નિવારણ થઇ જશે]

* *

આ ઉપરાત કેટલીક ચર્ચા એવા પ્રકારની છે કે જેને પ્રશ્ન તરીકે ન જ લેખાય છતા તેના ખુલાસાની આવશ્યકતા લાગે છે. તે નીચે પ્રમાણે જાણવી.

અવતિપતિની નામાવળી રજુ કરતા જૈન સાહિત્ય ગ્રન્થમાની ત્રણ ગાથા આપીને તેનો અર્થ જે અત્યાર સુધી કરવામા આવે છે તેમા પાચ સુધારા (પ્રા. ભા પુ ૧, પૃ ૨૦૨ થી ૨૧૦) સૂચવ્યા છે તે ઉપર એક વિદ્વાને પોતાના વિચાર જણાવતા કહ્યુ છે કે, આધાર એક જ હોવા છતા નિર્ણય જુદા જુદા આ ટીકાનો જવાબ, પુ ૪ ની પ્રસ્તાવનામા પૃ ૧૦ ઉપર, એકને એક જ પુરાવાઓ ઉપર કેવી રીતે જુદી જુદી કોર્ટના વિદ્વાન ન્યાયાધીસો એક બીજાથી વિરૂદ્ધ જતા ચુકાદા આપે છે તે સ્થિતિ ઉપર ધ્યાન ખેંચ્યુ

હતુ. વિશેષમાં જણાવવાનું કે, ઈતિહાસમા પણ આવા કિસ્સાઓ અનેક મળી આવે છે. દા. ત. હાથીગુફા-લેખની પંક્તિ ૧૧ મા તમર શબ્દ છે (જુઓ પુ ૪, પૃ. ૩૦૦. ટી. નં ૭૯) તેનો તેમજ શિલાલેખ નં. ૧૭ (ઉપરમા પૃ ૧૦૭ થી ૧૧૦) મા કાર્દમક કુટુંબની રાજપુત્રી જે શાતકરણિ વેરે પરણાવવામા આવી છે તેનો, અર્થ કેવી રીતે ઘટાવાયો છે, તે જોવાથી ખાત્રી થાશે છે કે વસ્તુ એક હોવા છતા અનેક અર્થ ઘટાવી શકાય છે.

બાકી તો બે વિદ્વાનોએ પોતાના વિચારો જે શબ્દોમા વ્યક્ત કર્યા છે અને જે પ્રમાણે ખરી વસ્તુ સ્થિતિ પ્રવર્તી રહી છે તેમનાજ શબ્દોમાં જણાવીશ.

ઉર્મી માસીકના, ૧૯૩૭ માર્ચ પૃ ૨૧૨ ઉપર પ્રારભા નું અવલોકન લેતા તેના વિદ્વાન સમીક્ષકે અંતમાં જણાવ્યુ છે કે, "પ્રસ્તુત ગ્રંથથી શરૂ થયેલી ચર્ચા ઝીલી લઇને નવી પ્રાપ્ત થયેલી દિશામા વિદ્વાનો પોતાની શોધખોળનું લક્ષ્ય દોરવશે તોપણ ડો. શાહનો પ્રયાસ ધન્ય બનશે ને ભારતવર્ષના ઇતિહાસના તૂટેલા મકોડાને એક નવી કડી પ્રાપ્ત થશે" તેમના આશયને મળતુ જ પરંતુ વિશેષ સ્પષ્ટપણે અને વિસ્તારથી ઈતિહાસરસિક નામના તખલ્લુસથી એક વિદ્વાને, મુબઇના પ્રખ્યાત સાપ્તાહિક "ધી ગુજરાતી"મા તા. ૧૬-૫-૩૭ના અંકમા પૃ ૭૮૨ ઉપર પોતાનું મતવ્ય જાહેર કરતા લખ્યું છે કે "પ્રાચીન સંશોધકોએ પોતાને જે કાંઈ મળ્યુ તે ઉપરથી તારણ કરી પોતાની શોધોને ઇતિહાસને નામે ઠોકી બેસાડી છે—સ્વતંત્ર ઐતિહાસિક સંશોધન માટે હજી બહોળુ ક્ષેત્ર પડેલુ છે. પાશ્ચાત્ય સંશોધકોએ સિક્કાલેખ ઈત્યાદિ ભારતીય સાધનો અને પરદેશી વિજેતાઓના પ્રાચીન ઇતિહાસ કથનોને આધારે જે શોધો કરી છે તે આપણા જ દેશના ધર્મપુરાણ ગ્રંથોની કસોટીએ ચડાવી જોવાની જરૂર છે ડો. ત્રિભુવનદાસના 'પ્રાચીન ભારતવર્ષ'ના ગ્રંથો એ દિશામા થતુ કાર્ય છે એમ મને લાગે છે તે તદ્દન નિર્દોષ નથી એ હુ સ્વીકારૂ છુ, પોતાની ગણત્રીઓ, અનુમાનો, માન્યતાઓ અને શોધો સપૂર્ણ દોષરહિત હોવાનુ એ સશોધક ભાઇ પોતે પણ કહેતા નથી...ઇતિહાસના વિષયમાં તેમનો શબ્દ છેલ્લો છે એમ કહેવાનો તેમનો દાવો નથી...પોતાના સંશોધનો, માન્યતાઓ અને અનુમાનોના આધાર તેમણે દર્શાવ્યા છે પરતુ તેમના કથનના સમીક્ષકો જે વારવાર બીજા સંશોધકોના અને લેખકોના આધારો આપે છે તે બધા જાણે સપૂર્ણ સિદ્ધ નિર્ણયો જ હોય એવુ દર્શાવવામા ભૂલ કરે છે. એવા સશોધનો છેવટના નિર્ણયો ન હોઈ શકે એમ ડૉ. ત્રિભુવનદાસે પોતાના પુસ્તકમા ઘણે સ્થળે કહ્યુ છે અને સશોધિત નિર્ણયોનો પ્રતિપક્ષ પણ તેમણે ઘણા બનાવોના સબધમા રજુ કર્યો છે...ખાસ કરીને જ્યારે પાશ્ચાત્ય સશોધકોના નિર્ણયોને આપણા ધર્મ-પુરાણ ગ્રંથોના કથનોના પ્રકાશમા કસી જોવાની વધારે જરૂર છે ત્યારે તો આ પ્રકારના સશોધનો, નિર્ણયો, ચર્ચાઓ ઇ ને ઇતિહાસ માટેનુ મથન કાર્ય જ માનવું જોઇએ એ ઈતિહાસના પ્રકાશમાં જૂના સશોધનો ફરીથી તપાસવામા આવવા જ જોઇએ અને એવી તપાસ કરવાનો "પ્રાચીન ભારતવર્ષ" કારનો યત્ન આદરણીય છે...એવા એક શ્રમસાધિત કાર્યને પૂર્વગ્રહથી બધાઇને નહીં પણ વિશાળ દૃષ્ટિથી સમભાવે જોવુ જોઈએ."

૫

જે જે ચર્ચાઓ મારી નજરે પડી છે તેનાં ખુલાસા વ્યવહારિક રીતે અત્ર પૂરા થાય છે એટલે તે ઉપર મારા વિચારો સામાન્યપણે રજુ કરીને આ ખુલાસા આપવાનુ પ્રકરણ સમાપ્ત કરીશ.

મનુષ્યની જ ભૂલ થાય છે. પશુપખીની થતી જ નથી એટલે કે મનુષ્યમાત્ર ભૂલને પાત્ર છે તેમા વળી ગ્રથ લખવાનો આ મારો પ્રથમ પ્રયાસ હોઇને ઘણી ત્રૂટિઓ અને ક્ષતિઓ રહી ગઇ હશે. જેમ શુભ કાર્યોમાં અનેક મુશ્કેલીઓ આવતાં છતા તે પૂરુ કર્યે જ જઈએ છીએ તેમ આ કાર્ય મેં ઉપાડયું હતુ અને પૂરૂ કર્યુ છે. સામાન્ય નિયમ એવો છે કે "યાદૃશા દૃષ્ટિ સાદૃશા સૃષ્ટિ" એટલે જ ઈસફ ફેબલ્સમા વર્ણવેલી "ચિતારો અને જાદુગર"વાળી વાર્તામાના ચિતારાએ જેમ પોતાની સર્વાંગસુંદર કૃતિને એક મોટા શહેરના ભરબજારમા જાહેર પ્રજાનો અભિપ્રાય મેળવવા બે દિવસ સુધી મૂકી હતી. પ્રથમ દિવસે એવા શેરા સાથે કે, "જેને જ્યા ખામી લાગે

ત્યા શાહીનુ એક ટપકુ કરવુ" અને બીજે દિવસે એવા ભેગ સાથે કે "જેને જે ભાગ સારામાં સારે લાગે ત્યા શાહીનું ટપકું કરવું" અને બન્ને દિવસના શેરા, એકબીજાથી તદ્દન ઉલટી દિશાના સૂચિત હોવા છતા, બન્ને દિવસનુ પરિણામ તો એક ધારૂ જ નીવડયુ હતુ, કે આખીએ છબી કાળી શાહીના એક ચિત્રપટ જેવી બની ગઇ હતી તેમ મારા પુસ્તકને નિહાળતા પણ સંભવિત છે કે, કદાચ એ જ પ્રકારનું પરિણામ આવે કેમકે, જ્યા વિષય જ એવો લેવાયલ છે અને, આખાયે પુસ્તકમા અત્યાર સુધી ચાલી આવતી માન્યતાઓને કાતો તદ્દન ઉથલાવી નાખવામા આવી છે અથવા તો વધતા ઓછા અશે નવીન સ્વરૂપ જ અપાયલુ છે, ત્યા વાચકોએ પોતાના પૂર્વબદ્ધ મતવ્યોને આધારે મારા વિધાનો કમી ન જોતા, જેમ કોર્ટોમા ન્યાયાધિશો પોતે, ગમે તેટલુ અને ગમે તેવુ, વૃત્તપત્રોમા વાચ્યુ હોય કે પોતાના મિત્રમંડળમાથી સાભળ્યું હોય છતા તે સર્વ ભૂલી જઇને–with a clear state of mind–પોતાની સમક્ષ જે જુબાનીઓ પડે છે તથા ચર્ચાઓ અને દલીલો કરાય છે તે ઉપર જ કેવળ વિચાર કરીને આખા મુકદ્દમાનો સારાસાર તારવી કાઢે છે, તેમ વાચકગણને મારે સવિનય અને વિનયભાવે એટલી જ પ્રાર્થના કરવાની કે તેમણે પણ, આગલુ પાછલુ સર્વ ભૂલી જઈ, જે વિચારો અને દલીલો મેં રજુ કર્યા હોય, તે ઉપરથી જ પોતાના નિર્ણયો બાધવો. કહેવત છે કે, લાડુમા કેટલો લોટ, ઘી કે ગોળ નાખ્યો, કે કેમ તૈયાર કરવામા આવ્યો તેની કડાકુટમા ન ઉતરતા, લાડુ ખાવાની સાથે જ આપણે કામ રાખીએ છીએ અને તે બરાબર ગળ્યો થયો છે યા નહિ તે ઉપરથી તેનો તોલ કાઢીએ છીએ, તેમ સિદ્ધાતો રજુ કરવાની મારી પદ્ધતિ, ચર્ચા કરવાની રીત કે દલીલો તોળી જવાની શૈલી તરફ ધ્યાન ન આપતા, પરિણામ વ્યાજબી છે કે નહીં, એટલે કે, જે સિદ્ધાત (theory) મે પ્રતિપાદિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે તે બરાબર છે કે નહીં, તે જ તેમણે તપાસવુ રહે છે. અને મને હિંમત છે તેમજ મારા મનોદેવતા સાક્ષી પૂરે છે કે, જ્યારે સમયની ગણત્રીએ જ મુખ્ય ભાગે મ કામ લીધુ છે તથા જેમ ગણિતનો એક દાખલો પૂર્ણ થયા બાદ, તેનો તાળો મેળવતા જે બધુ યથા-સ્થિત દેખાય છે તો તેના પરિણામ વિષે સોએ સો ટકા તે ખરો હોવાની જ ખાત્રી રહે છે, તેમ મેં પણ મારા સિદ્ધાતો મેળવી જોયેલ હોવાથી તે ખરા હોવાનો મને સંતોષ અનુભવાય છે. છતા આ વિભાગે આદિમાં ટાકેલી ઉક્તિ પ્રમાણે "મનુષ્ય માત્ર ભૂલને પાત્ર" છે અને તેથી જ કોઈપણ મનુષ્ય પોતાના છદ્મસ્થ જ્ઞાનને અગે પરિપૂર્ણ હોવાનો દાવો કરી શકતો નથી. તેટલા માટે, તેમજ આ ગ્રથલેખનનો મૂળ આશય મારા અભ્યાસવૃત્તિનો જ હોઇને, ભલે પૂ. આ. મ. શ્રી ઇન્દ્રવિજયસૂરિજીને તથા તેમના સહાયક શ્રીયુત ફતેહચદને મારા મતવ્યો જૈન સંપ્રદાયની કેટલીક ચાલુ માન્યતાથી વિપરિતપણે લાગવાથી, જૈનોની આગેવાન ગણાતી સંસ્થા નામે શ્વે. મૂ. કોન્ફરન્સ ઓફીસનું આ બાબત તેમણે ધ્યાન દોર્યુ છે, તેમ હુ પણ સામો ચાલી આવીને, તે સંસ્થાને તેમજ શેઠ આણદજી કલ્યાણજીની પેઢીને વિનતિ કરૂ છું કે, તેઓ કોઇ વ્યક્તિ અથવા સમિતિ નીમીને, મારા પુસ્તકોની સમીક્ષા કરાવે તથા મને રૂબરૂમા બોલાવી મારા વિચારો અને દલીલો સાંભળવાની જોગવાઇ ઉતરાવે તે જ પ્રમાણે અન્ય વિદ્વાનવર્ગ તથા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી, ગુજરાતી સાહિત્ય સભા, ફાર્બસ સભા, ગુજરાત રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટ અને ધી બોમ્બે યુનીવર્સીટી, જેવી આ વિષયમા રસ લઇ રહેલી સસ્થાઓને પણ સવિનય વિનતિ છે કે, જ્યારે હું તેમનામાનો જ એક ક્ષુલ્લક અને બાળઅભ્યાસી છુ ત્યારે તેઓ પણ, મને તેમજ મારા પુસ્તકોને, તપાસે અને જ્યા ત્યા ખામી, ત્રુટિ કે અપૂર્ણતા માલૂમ પડે ત્યા ત્યા તે સુધરાવે, અને ભારતવર્ષના ઇતિહાસને જે અન્યાય અત્યાર સુધી થઈ રહ્યો છે તેને નિર્મૂળ કરવામા પોતાનો હિસ્સો પૂરાવે આ મારી વિનતિ પ્રકાશિત થયા બાદ, એક વર્ષ સુધીમા એટલે કે ૧૯૪૧ના ડીસેમ્બરની ૩૧ સુધીમા જો તે ઝીલવામાં નહીં આવે, તો મેં પ્રતિપાદિત કરેલ સિદ્ધાતો વ્યાજબી છે એમ માની લઇ, દુનિયાને જાહેર કરતો રહુ તો તેને બાળચેષ્ટા કે ધૃષ્ટતા નહી લેખવામા આવે એવી ઉમેદ ધરાવુ છુ પરમાત્મા મને સહાય કરે તે ઇચ્છા સાથે વિરમું છુ.

લિ.

વિદ્યોપાસક

ત્રિભુવનદાસ લ. શાહ

સમયાવળી

સમજૂતિઃ—

(૧) દરેક બનાવનુ વર્ણન કયા પાને છે તે બતાવવા તેનો આક સાથે આપ્યો છે. છૂટા આંક તે વાચનના પૃષ્ઠસૂચક છે. કૌસનો આક તે ટીકાના પૃષ્ઠસૂચક છે.

(૨) જ્યાં એક જ બનાવની બે સાલ જાણવામા આવી છે ત્યા વિશેષ માનનીય લાગી તે અહીં જણાવી છે, અને શકાશીલ લાગી તે કૌસમાં જણાવી છે.

(૩) જેની સાલ અદાજી ગણીને માત્ર ગોઠવી દીધી છે તે માટે (?) આવી નીશાની મૂકી છે.

ઈ. સ. પૂ.	મ. સં. પૂ	બનેલ બનાવ તથા આ પુસ્તકમાં તેનું સ્થાન
૬૦૦ આશરે		અશ્વમેધ કરાતા હતા ૭૮.
૬૦૦	૭૩	બુદ્ધદેવનો જન્મ ૩૦૦.
૫૮૨–૩	૫૫–૪	રાજા શ્રેણિકે, કુમારાવસ્થામા બેએક વર્ષ બેન્નાતટનગરે ગાળ્યા હતા ૭૨, ૨૨૬.
૫૮૦–૫૨૮	૫૩–૨	શ્રેણિકનો રાજ્યકાળ ૨૯૭.
૫૭૧	૪૪–૫	બુદ્ધદેવનો સંસારત્યાગ ૩૦૦.
૫૬૮	૪૨	મહાવીરે (ત્રીસ વર્ષની ઉમરે) દીક્ષા લીધી ૩૧૩.
૫૬૫	૩૮	બુદ્ધદેવે (૩૬ વર્ષની ઉમરે) પ્રથમ ઉપદેશ દીધો ૩૦૦.
૫૫૭–૬		વત્સપતિ શતાનિકે ચપા ઉપર હલ્લો કરી, તેને લૂટી તથા ભાગી ૩૨૬.
૫૫૬	૩૦	મહાવીરને (૪૨ વર્ષની ઉમરે) કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ. ૩૧૩; શ્રીમહાવીરે ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના કરી ૩૧૪.
૫૪૩	૧૬	બુદ્ધદેવનુ નિર્વાણ–જ્ઞાનપ્રાપ્તિ, ૨૯૮, ૩૦૦, ૩૦૧ (૫૪૧ ભૂલથી . ૫૪૪, ૩૦૧ ૩૨૬.)
૫૨૮	૨	અજાતશત્રુનુ ગાદીએ આવવું ૨૯૭, ૩૦૩, ૩૨૬.
૫૨૭–૬	૦	મહાવીરનુ નિર્વાણ–શ્વેતાંબર દિગંબર મતે–૨૯૭, ૩૦૦, ૩૨૬.
૫૨૦	૭ મ. સ	બુદ્ધદેવનુ મરણ–(પરિનિર્વાણ) ૨૯૭–૩૦૦.
૫૨૦–૪૮૨ =૩૮ વર્ષ	૭–થી ૪૫	સિલોનપતિ વિજયનો શાસનકાળ ૩૦૩
ઇ. પૂ. પાંચમી છઠ્ઠી સદી	—	આંધ્ર શબ્દ વપરાતો થયો છે. (ડૉ. રેપ્સનના મતે) ૪૫. બેન્નાતટની જાહોજલાલી હતી ૭૨.
,,	—	જાતકકથામાં આંધ્રનુ વર્ણન આવે છે ૪૮, (૪૮)
૫૦૦ આશરે	—	ઐતેરિયબ્રાહ્મણ નામના ગ્રંથની રચના થઈ હતી ૩.
પાચમી સદી	—	કદબ પ્રજાની ઉત્પત્તિ ૨૫૩.
૪૮૨	૪૫	સિલોનપતિ વિજયનું મરણ ૩૦૩
૪૮૨–૧	૪૫–૬	એક વર્ષ સુધી સિલોનમા રાજાવિહોણુ રાજ્ય ૩૦૩.
૪૮૧–૫૧ =૩૦ વર્ષ	૪૬–૭૬	સિલોનમા પાંડુવાસનુ રાજ્ય ૩૦૩.
૪૮૦	૪૭	રાજા મુદ મગધપતિ થયો ૨૯૮.

૪૭૨–૪૫૬ =૧૬ વર્ષ	૫૫–૭૧	નંદ પહેલાનો સમય ૫૩
૪૭૨–૩૭૨ =૧૦૦ વર્ષ	૫૫–૧૫૫	એકસો વર્ષ સુધી નંદવંશ ચાલ્યો ૨૯૮.
૪૭૨	૫૫	શિશુનાગ વંશનો અંત ૨૯૮.
૪૬૦	૬૭	શ્રીમુખના પિતા–માતાનું લગ્ન ૧૩૯ (૪૫૬થી ૪૫૦ સુધી, ૫૩) (૪૫૭, ૫૨) (૪૬૪, ૧૨૯).
૪૫૯	૬૮	શ્રીમુખનો જન્મ ૧૩૯ (૪૫૮; (૬૩)
૪૫૬	૭૧	નંદિવર્ધન ઉર્ફે નંદ પહેલાનું મરણ ૧૩૯
૪૫૬–૪૨૮	૭૧–૯૯	નંદ બીજાનો રાજ્યકાળ ૫૩
૪૫૪	૭૩	શ્રીકૃષ્ણ (શ્રીમુખનો ભાઇ)નો જન્મ, ૧૩૯, ૧૪૬, ૧૫૭ (૪૫૬, (૬૩)
૪૫૧	૭૬	સિલોનપતિ પાંડુવાસનું મરણ ૩૦૩.
૪૫૧–૪૩૧ =૨૦ વર્ષ	૭૬–૯૬	સિલોનપતિ રાજા અભયનો શાસનકાળ ૩૦૩.
૪૩૪ આશરે	૯૩	ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી (બીજો આંધ્રપતિ)નો જન્મ ૧૪૭
૪૩૧–૩૬૮ =૬૪ વર્ષ	૯૬–૧૫૯	સિલોનમાં પકુડકનું રાજ્ય ચાલ્યું ૩૦૩
૪૨૯	૯૮	ખારવેલના રાજ્યનો આરંભ ૨૩, ૭૫, (૧૪૧)
૪૨૯–૩૯૩ =૩૬ વર્ષ	૯૮–૧૩૪	કલિંગપતિ ખારવેલનો સમય ૬૨, ૧૪૭, ૧૫૦, ૩૧૮ (વિદ્વાનોના મતે–૧૮૮ જુઓ તે સાલે)
૪૨૭	૧૦૦	શ્રીમુખે પોતાના આંધ્ર વંશની સ્થાપના કરી ૯, (૯), ૨૩, ૪૧, ૪૫, ૫૨, ૧૩૯, ૧૭૨, ૧૩૭, ૧૪૨ નંદ બીજાનું મરણ, ૬૮, ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૪૦, ૧૫૩ (૪૨૯, ૫૪) રાજા ખારવેલે શ્રીમુખ ઉપર ચડાઇ કરી તેને હરાવ્યો, ૮, (૧૪૧), ૧૫૦. આંધ્રપતિની ગાદી પૈઠણમાં થઈ ૧૭૨, ૧૭૪
૪૨૭–૪૧૪ =૧૩ વર્ષ	૧૦૦–૧૧૩	શ્રીમુખનો રાજ્યકાળ, ૩૯, ૬૬, ૧૪૭, ૩૧૮ (વિદ્વાનોના મતે ૧૮૮; જુઓ તે સાલે)
૪૨૫	૧૦૨	ખારવેલે રાષ્ટ્રિકો તથા ભોજકોને જીતી લીધા ૧૫૦, ખારવેલે રેવા–બુંદેલખંડવાળો પ્રદેશ નંદ પાસેથી જીતી લીધો ૧૫૪.
૪૨૭થી ૨૩૦સુધી	૧૦૦થી ૨૯૭ સુધી	આંધ્રપતિઓનો કુળધર્મ જૈન હતો ૮૧
૪૧૬	૧૧૧	ખારવેલે પોતાના રાજ્યે ૧૩મા વર્ષે મહાવિજય પ્રાસાદ બંધાવ્યો ૭૨. (મહાવિજયનો–અમરાવતીનો ખરો સમય–પાંચમી સદી ૩૦૮, (૨૪૭)
૪૧૭–૧૫ =૨ વર્ષ	૧૧૦–૧૧૨	મગધપતિ બૃહસ્પતિમિત્ર ઉર્ફે નંદ આઠમાનો સમય ૩૧૮ (વિદ્વાનોના મતે ૧૮૮–જુઓ તે સાલે), ૧૪૭
૪૧૫–૩૭૨ =૪૩ વર્ષ	૧૧૨–૧૫૫	નવમા નંદનો સમય ૫૩, ૬૨, નવમો નંદ ગાદીએ બેઠો ૪૧૫માં, ૧૩૮, (૧૫૪) ૧૫૦, ૧૫૧.

૪૧૭	૧૧૦	ખારવેલે બૃહસ્પતિમિત્ર મગધપતિને હરાવ્યો (૧૮૫.)
૪૧૫	૧૧૨	નવમા નંદના રાજ્યે રાજ્યક્રાંતિ થઈ ૧૭૧.
		આંધ્રપતિઓએ ગાદી ફેરવી ૭૪ (મોડામા મોડી ૩૪૭) (વિદ્વાનોના મતે ૧૧૪) જુઓ તે સાલે.
		નં. ૪ આંધ્રપતિના સમયે રાજગાદી અમરાવતીમા લઈ જવામાં આવી ૪૧૪થી ૩૬૦ સુધીમાં, ૭૧.
૪૧૪–૩૮૩ =૩૧ વર્ષ	૧૧૩–૧૪૪	ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી (નં. ૨ આંધ્રપતિ)નો રાજ્યકાળ, ૩૯, ૬૨, ૧૫૦, ૨૨૦.
૪૧૪	૧૧૩	ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી ગાદીએ આવ્યો ૧૫૧.
		રાજા ખારવેલનો હાથીગુફાવાળો લેખ કોતરાવાયો ૧૩૦.
૪૧૩થી૩૯૦ =૨૩ વર્ષ	૧૧૪થી૧૩૭	નં. ૨ આંધ્રપતિ સ્વતંત્ર રહ્યો ૬૬ (૩૯૨ સુધી સ્વતંત્ર હતો ૬૨).
૩૯૭	૧૩૦	ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યનો જન્મ ૧૫૩, ૧૫૬.
૩૯૩	૧૩૪	રાજા ખારવેલનુ મરણ ૧૫૦, ૧૫૧ અને વક્રગ્રીવના અમલની શરૂઆત. (૩૯૨; ૬૨, ૭૩).
ત્રીજી અને ૭ઠ્ઠી સદી		ની વચ્ચે અંધ્ર શબ્દનુ અસ્તિત્વ થયું સમજાય છે ૪૫.
૩૯૪	૧૩૩	ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીનુ રાણી નાગનિકા સાથે લગ્ન ૧૫૧.
૩૯૩થી૩૭૨ =૨૧ વર્ષ	૧૩૪થી૧૫૫	કલિંગપતિ વક્રગ્રીવનો શાસનકાળ ૧૫૦
૩૯૪–૩	૧૩૩–૪	ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીએ મધ્યપ્રાંત તથા બિરાર જીતી લીધો ૧૫૧.
૩૯૩–૨	૧૩૪–૫	ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી નિઝામી રાજ્યવાળો ભાગ જીતી લીધો ૧૫૧.
		,, ,, રેવા બુંદેલખંડવાળો પ્રદેશ કલિંગપતિ પાસેથી જીતી લીધો ૧૫૪.
૩૯૨	૧૩૫	ગૌતમીપુત્ર અને રાણી નાગનિકાના જ્યેષ્ઠપુત્ર (મલ્લિકશ્રી વદ્ગસતશ્રી)નો જન્મ ૧૪૬, ૧૪૮, ૧૫૧.
૩૯૨થી૩૬૦	૧૩૫થી૧૬૭	આ બત્રીસ વર્ષમા કલિંગમાં રાજ્યક્રાંતિ થઈ હતી ૧૭૧.
૩૯૦	૧૩૭	ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી અને રાણી નાગનિકાના નાનાપુત્રનો જન્મ ૧૪૬, ૧૪૮, ૧૫૯.
૩૯૦થી૩૮૩ =૭ વર્ષ	૧૩૭થી૧૪૪	ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી (નં ૨, આંધ્રપતિ) નવમા નંદનો ખડિયો રહ્યો ૬૬
૩૮૭		ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીનો છિન્નાનો શિલાલેખ નં ૨૦; ૧૩૦.
૩૮૫–૪	૧૪૨–૩	ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી પાસેથી નવમાનંદે રેવાબુંદેલખંડ પાછો જીતી લીધો ૧૫૪.
૩૮૪	૧૪૩	નવમાનંદે ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીને હરાવ્યો ૬૩.
		ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીનુ મરણ; ૧૪૬, ૧૪૭ (૩૮૩; ૧૫૨, ૧૫૩), (૩૮૨, ૧૫૯).
૩૮૪–૩	૧૪૩–૪	વદ્ગસતશ્રી નવમાનંદના ખડિયા તરીકે ૧૫૪ (૩૮૩–૮૨, ૩૯, ૬૬) ૩૮૧; ૧૦ માસ રાજ્ય ચાલી બંધ થયુ ૧૫૨; ૧૫૩.)
૩૮૨થી૩૭૩ =૧૦	૧૪૫–૧૫૪	શ્રીકૃષ્ણ પહેલો (નં ૩ આંધ્રપતિ)નો સમય ૩૯, ૧૫૭ (૩૮૩થી૩૭૩ ૬૩, ૩૮૨થી૩૭૨. ૬૬, ૩૮૩–૨; ૧૫૪, નવમાનંદે શ્રીકૃષ્ણનો પક્ષ લઇ મદદ કરી ૧૫૫.

૩૮૩	૧૪૪	રાણી નાગનિકાએ દાન દીધુ (નાનાઘાટનો લેખ) ૯૦, ૧૨૬ (જુઓ ૩૭૧ની સાલે)
૩૮૨	૧૪૫	ચંદ્રગુપ્તે મૌર્યવંશની સ્થાપના કરી, ૧૧૨, ૧૫૩, ૨૯૮, ૨૯૯ (૩૮૧ નાનકડા રાજ્યનો સ્વામી બન્યો ૨૯૮, ૧૫૮, ચંદ્રગુપ્તે આસપાસનો મુલક જીતી લઈ રાજ્યની જમાવટ કરી ૩૮૧–૩૭૨=૯ વર્ષ સુધી ૧૫૮)
૩૮૧–૩૫૮ =૨૪ વર્ષ	૧૪૬=૧૬૯	ચંદ્રગુપ્તમૌર્યનો શાસનકાળ ૨૯૯
૩૭૩	૧૫૪	આંધ્રપતિ શ્રીકૃષ્ણના રાજ્યનો અંત (૬૩), ૧૪૬ (૩૭૨, ૧૫૭)
૩૭૩થી૩૧૭ =૫૬ વર્ષ	૧૫૪થી ૨૧૦	નં ૪ આંધ્રપતિ મલ્લિકશ્રી શાતકરણિનો રાજ્યકાળ ૩૯ (૩૭૧–૩૧૭ =૫૪ વર્ષ. ૧૬૦).
૩૭૨	૧૫૫	નંદવંશનો અંત ૨૯૮, ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યસમ્રાટ બન્યો (૬૩), ૧૫૩, ૨૯૮.
૩૭૨થી૩૫૭ =૧૫ વર્ષ	૧૫૫થી ૧૭૦	નં ૪ આંધ્રપતિ મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તનો ખંડિયો રહ્યો ૬૬
૩૭૧થી૩૫૭ =૧૪ વર્ષ	૧૫૬થી ૧૭૦	શ્રી ભદ્રબાહુ જૈનાચાર્યનો સમય (૧૦૨), ૧૬૦.
૩૭૧	૧૫૬	જે દાન રાણીનાગનિકાએ ૩૮૩મા દીધુ હતુ તેનો નાનાઘાટવાળો શિલાલેખ કોતરાવાયો ૯૦, ૧૨૬ (વિદ્વાનોના મતે તેનો સમય ચોથી સદી (૯૩).
૩૭૦આશરે	૧૫૭	નં. ૪નો પુત્ર, બિલાડીના આકારવાળો આગળો પડવાથી મૃત્યુ પામ્યો. ૧૬૦, ૧૬૩.
૩૬૯થી૩૬૪	૧૫૮–૧૬૩	નં પમા આંધ્રપતિ પૂર્ણોત્સંગનો જન્મ ૧૬૪.
૩૬૮થી૩૦૯ =૫૯ વર્ષ	૧૫૯થી ૨૧૮	સિલોનમા મુમાટીવનુ રાજ્ય ૩૦૩
૩૬૮	૧૫૯	સિલોનપતિ પકુડકનુ મરણ ૩૦૩
૩૬૦	૧૬૭	ચેદિવંશનો અંત ૭૩.
૩૫૮	૧૬૯	સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તે દીક્ષા લીધી ૧૬૦; ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યનો અંત ૧૬૨, ૨૯૮, ૨૯૯.
૩૫૭	૧૭૦	જૈનાચાર્ય ભદ્રબાહુનું સ્વર્ગગમન ૧૬૦
૩૫૭–૩૧૨ =૪૫ વર્ષ	૧૭૦થી ૨૧૫	જૈનાચાર્ય સ્થૂલભદ્રજીનો સમય (૧૦૨)
૩૫૭થી૩૪૪ =૧૩ વર્ષ	૧૭૦થી ૧૮૩	નં. ૪ આંધ્રપતિ સમ્રાટ બિંદુસારનો ખંડિયો રહ્યો ૬૬.
૩૫૨	૧૭૫	અશોકનો જન્મ ૩૦૨.
૩૫૦ આસપાસ	૧૭૭ આસપાસ	ચાણક્યજીએ વાનપ્રસ્થ લીધુ ૧૬૧, ૧૬૨. મલ્લિકશ્રીએ (નં. ૪ આંધ્રપતિ) દક્ષિણ હિંદ જીતી લીધો ૧૬૨
૩૪૭	૧૮૦	બિંદુસાર રાજ્યે રાજક્રાંતિ ૧૭૨ બિંદુસાર રાજ્યે બળવો કરી દક્ષિણમા કેટલાક રાજ્યો સ્વતંત્ર થયા ૭૩. મલ્લિકશ્રી સ્વતંત્ર બન્યો ૧૬૧ મલ્લિકશ્રીએ રાજગાદી અમરાવતીમા ફેરવી (એક ગણત્રીએ) ૧૭૨ (બીજી ગણત્રીએ મોડામા મોડી અમરાવતીમા ગાદી ફેરવી ૭૪, જુઓ ૪૧૫–૧૪ની સાલે).
૩૪૭થી૩૧૭ =૩૦ વર્ષ	૧૮૦ થી ૨૧૦	મલ્લિકશ્રી સ્વતંત્ર રહ્યો ૧૬૧ (૩૪૪થી ૩૧૮=૨૬ વર્ષ ૬૬, ૩૪૫ થી ૩૪૦ સુધીમા મલ્લિકશ્રીએ સ્વતંત્ર થવા પ્રયત્ન કર્યો ૬૪).

૩૩૦થી૩૧૮ =૧૨ વર્ષ	૧૯૭થી ૨૦૯	મલ્લિકશ્રી શાતકરણિ સમ્રાટ અશોકનો સમકાલીન રહ્યો ૬૪.
૩૩૦	૧૯૭	બિંદુસારનુ મરણ ૩૦૧, બિંદુસારના રાજ્યનો અંત ૨૯૯; સેંડ્રેકોટસ ગાદીએ [બેઠો ૩૦૧.
૩૩૦થી૩૨૬	૧૯૭-૨૦૧	અશોક ગાદીપતિ ૩૦૧
૩૩૦થી૨૮૯ =૪૧ વર્ષ	૧૯૭-૨૩૮	અશોક વર્ધનનો રાજ્યકાળ ૧૬૫, ૧૬૭, ૨૯૯, ૩૦૧, ૩૦૪, ૩૦૫ (વિદ્વાનોના મતે ૨૭૩ થી ૨૩૨; જુઓ તે સાલ નીચે)
૩૨૭	૨૦૦	અલેકઝાંડર ધી ગ્રેઈટ હિંદ ઉપર ચડી આવ્યો ૧૬૫, ૨૯૧, ૨૯૬, ૨૯૮, ૨૯૯.
૩૨૬	૨૦૧	અલેકઝાંડર સાથે યુદ્ધ ૨૯૭. અશોકનો રાજ્યાભિષેક ૩૦૧ (વિદ્વાનોના મતે ૨૬૯-જુઓ તે સાલે)
૩૨૬થી૩૦૨ =૨૪ વર્ષ	૨૦૧-૨૨૫	અશોકવર્ધન સમ્રાટ તરીકે ૩૦૧.
૩૨૫-૩૨૨	૨૦૨-૨૦૫	વિદ્વાનોના મતે મૌર્યવંશની સ્થાપના ૨૯૭.
૩૨૫-૩૦૧ અથવા(૩૨૨ ૨૯૮)=૨૪	૨૦૨-૨૨૬ અથવા ૨૦૫-૨૨૯	વિદ્વાનોના મતે ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યવંશનો સમય, ૨૯૭.
૩૨૩	૨૦૪	અલેકઝાંડર ધી ગ્રેઈટનુ મરણ ૧૬૫, ૨૯૯.
૩૧૮	૨૦૯	અશોકના ભાઈ તિષ્ય (વિદ્વાનોએ તિસ્સા નામ આપ્યું છે)નું મરણ ૩૦૩. (વિદ્વાનોના મતે ૨૬૪માં, જુઓ તે સાલ)
૩૧૭થી૨૯૯ =૧૮ વર્ષ	૨૧૦-૨૨૮	નં. ૫ આંધ્રપતિ પૂર્ણોત્સગનો-ઉર્ફે માઢરીપુત્રનો-રાજ્યકાળ ૩૯, ૧૬૪, ૧૬૫ (૩૧૮-૨૯૯, ૬૬)
૩૧૭	૨૧૦	મલ્લિકશ્રીનુ મરણ ૧૫૯; આસપાસ નં. ૫ આંધ્રપતિ (પૂર્ણોત્સંગે) એ પૈંડમાંથી અમરાવતીમાં ગાદી ફેરવી (એક ગણત્રીએ) ૧૭૨, ૧૭૪ (વળી જુઓ ૪૧૪-૧૫ અને ૩૪૭ ની સાલે)
૩૧૩	૨૧૪	અશોક રાજ્યે ૧૭મા વર્ષે ત્રીજી બૌદ્ધ પરિષદ; મહેંદ્ર અને સંઘમિત્રાની દીક્ષા અને સંઘને લંકા તરફની વિદાય ૧૬૫.
૩૧૨સુધીમા	૨૧૫સુધી	નં. ૫ માઢરીપુત્રે દક્ષિણ હિંદ જીતી લીધુ ૧૬૬, ૧૬૮.
૩૧૨-૨૮૨ =૩૦ વર્ષ	૨૧૫-૨૪૫	જૈનાચાર્ય મહાગિરિનો સમય (૧૦૨)
૩૦૯	૨૧૮	સિલોનપતિ મુટાશીવનુ મરણ ૩૦૩ માઢરીપુત્ર (નં ૫ આંધ્રપતિ)નો કન્હેરીનો શિલાલેખ ૧૨૭.
૩૦૯થી૩૦૩ =૬ વર્ષ	૨૧૮-૨૨૪	સિલોનમા અરાજકતા ૩૦૩.
૩૦૫	૨૨૨	સેલ્યુકસ નિકેટોરની હિંદ ઉપર ચડાઈ ૨૯૭.
૩૦૪	૨૨૩	સેલ્યુકસ નિકેટોરે અશોકવર્ધન સાથે સુલેહ કરી, ૧૬૫, ૧૬૭, ૨૯૯; નિકેટોરે પોતાની પુત્રી અશોકને પરણાવી ૩૦૧, ૩૦૫; મેગેસ્થેનીઝની એલચી તરીકે પાટલિપુત્રમા નિમણૂક ૧૬૮; મેગેસ્થેનીઝે આંધ્રપતિના સૈન્યબળની ગણત્રી કર્યાની નોંધ ૧૬૮ (મેગેસ્થેનીઝનું હિંદમાં આવવુ ૩૦૩; ૨૯૭)

૩૦૪-૩	૨૨૩-૪	સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનો જન્મ ૩૦૩.
૩૦૩થી૨૬૭ =૩૬ વર્ષ	૨૨૪-૨૬૦	ચિનાઈ શહેનશાહ શિહુવાગનો રાજ્યકાળ ૩૦૫; (વિદ્વાનોના મતથી ૨૪૬ થી ૨૧૦; ૩૦૪).
૩૦૩થી૨૬૩	૨૨૪-૨૬૦	સિલોનપતિ તિસ્સાનો શાસનસમય ૩૦૩.
૩૦૨થી૨૮૯ =૧૩ વર્ષ	૨૨૫-૨૩૮	અશોકવર્ધન રીજંટ તરીકે ૩૦૨.
૩૦૧થી૨૭૩	૨૨૬-૨૫૪	વિદ્વાનોના મતથી સમ્રાટ બિંદુસારનો સમય ૨૯૭ (ખરો સમય; ૩૫૮-૩૩૦ જુઓ તે સાલ)
૩૦૦થી૨૫૦	૨૨૭-૨૭૭	સાઈરિનિના રાજા મેગસનો રાજ્યકાળ ૩૦૨
૨૯૯થી૨૮૫ =૧૪ વર્ષ	૨૨૮-૨૪૨	નં ૬ આંધ્રપતિ રાજા સ્કંધસ્તંભનો શાસનકાળ ૪૦, ૧૭૯, ૧૭૬, ૨૨૦ (અથવા એક વર્ષ આગળ પાછળ પણ કરી શકાશે), (ન. ૫ આંધ્રપતિ માઢરી પુત્રનું મરણ ૨૯૯મા, ૬૫), ન ૬ આંધ્રપતિ સ્વતંત્રપણે ૬૬, ૬૫
૩૦૦	૨૨૭	માઢરીપુત્ર ઈક્ષ્વાકુનો જગ્ગયાપેટ-સ્તૂપનો લેખ ૧૩૧
૨૯૦	૨૩૭	અશોકે પ્રિયદર્શિનને રાજ્યલગામ સોંપી ૬૫ (પ્રિયદર્શિનનો સમય ૨૮૯-૨૩૫ =૫૪ વર્ષ, ૧૬૭, ૩૦૪, ૩૦૫) અશોકના રાજ્યનો અંત ૨૮૯, ૩૦૧, ૩૦૨ અને પ્રિયદર્શિન ગાદીએ આવ્યો ૧૭૯
૨૯૦થી૨૮૪	૨૩૭-૨૪૩	પ્રિયદર્શિને ઉત્તર તથા દક્ષિણ હિંદ જીતી લીધા ૧૭૯.
૨૮૯થી૨૭૦	૨૩૮-૨૫૭	અશોકની નિવૃત્તિ ૩૦૨.
૨૮૫થી૨૪૭	૨૪૨થી૨૮૦	ઈજીપ્તનો રાજા તુરૂમય ૩૦૨
૨૮૫-૪	૨૪૨-૩	છઠ્ઠા આંધ્રપતિની સ્વતંત્રતા પ્રિયદર્શિને હરી લીધી ૬૫; અને તેની પુત્રીને (અથવા ન ૭ની બ્હેનને) પરણ્યો ૧૮૪; (૨૮૫ થી ૨૮૧=૪ વર્ષ નં ૬ આંધ્રપતિ, પ્રિયદર્શિનનો ખંડિયો ૬૬; ૨૮૪થી૨૮૦=૪ વર્ષ ૬૫, ૨૮૪-૧ સુધીના ત્રણ વર્ષના ગાળામા તે ખંડિયો બન્યો ૧૭૯)
૨૮૪થી૮૨	૨૪૩-૪૫	પ્રિયદર્શિન અને આંધ્રપતિના બે કે ત્રણ યુદ્ધો થયા ૧૮૦ (પહેલુ યુદ્ધ ૨૮૪ના અંતે અને બીજું યુદ્ધ ૨૮૩ની આદિમાં)
૨૮૩(?)	૨૪૪(?)	કુમાર તિવરનું (કે તેની માતા રાણી ચારૂવાકીનુ) મરણ ૧૮૦.
૨૮૨આદિ	૨૪૫આદિ	ન. ૬ આંધ્રપતિનુ મરણ ૧૮૦, ન ૭વાળો ગાદીએ બેઠો ૧૮૦ (૨૮૧, ૧૮૪)
૨૮૨થી૨૨૫ =૫૬॥ વર્ષ	૨૪૫-૩૦૨	નં ૭ આંધ્રપતિનો રાજ્યકાળ ૪૦
૨૮૨થી૨૩૫ =૪૭ વર્ષ	૨૪૫-૨૯૨	જૈનાચાર્ય સુહસ્તિજીનો (સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના ગુરૂનો) સમય (૧૦૨), (૨૮૧-૨૩૫=૪૬ વર્ષ) (૮૦)
૨૮૨બાદ	૨૪૫બાદ	સૌરાષ્ટ્રના સૂબા શાલિશુકે સુદર્શન તળાવ સમરાવ્યુ ૧૮૦.
૨૮૧	૨૪૬	સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનું, ન. ૭ આંધ્રપતિ-કલિંગપતિ સાથેનું, કલિંગની ભૂમિ ઉપરનું યુદ્ધ ૧૭૯.
૨૮૧થી૨૩૬	૨૪૬-૨૯૧	નં. ૭ આંધ્રપતિ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનો ખંડિયો રહ્યો ૬૫, ૬૬; (૨૮૦; ૧૬૮)
૨૮૦	૨૪૭	ધૌલી-જાગૌડાના લેખનો સમય ૧૬૭

૨૭૨થી૨૩૨ =૪૧	૨૫૪થી૨૯૫	વિદ્વાનોના મતે અશોકનો સમય ૨૯૭ (જુઓ ૩૩૦થી૨૮૯ની સાલ)
૨૮૦થી૨૭૧	૨૪૭-૨૫૬	સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનની આણ દક્ષિણ હિંદ ઉપર ચાલુ હતી જ ૧૬૭.
૨૮૦-૨૬૨	૨૪૭-૨૬૫	સિરિયાના રાજા એન્ટિયોકનો રાજ્યકાળ ૩૦૨.
૨૭૮	૨૪૯	ચિનાઈ રાજા શિહુવાગ પોતે શહેનશાહ બન્યો ૩૦૫.
૨૭૫આસ.	૨૫૨આસ.	પતજલિનો જન્મ ૧૮૪.
૨૭૬	૨૫૧	પ્રિયદર્શિને પોતાના રાજ્યે ૧૪મા વર્ષે નેપાળની પ્રથમ મુલાકાત લીધી ૩૦૫.
૨૭૬થી૨૩૯	૨૫૧થી૨૮૮	મેસિડોનીયાનો રાજા એન્ટીગોનસ ઉર્ફે એંટિકિની ૩૦૨
૨૭૨થી૨૫૫	૨૫૫થી૨૭૨	એપાઈરસનો રાજા અલેકઝાંડર ૩૦૨
૨૭૩ થી ૨૪૨ (?)	૨૫૪ થી ૨૮૫ (?)	વિદ્વાનોના મતે અશોકનુ રાજ્ય ૩૦૪ (જુઓ ૩૩૦ની સાલ)
૨૭૨-૧	૨૫૫-૬	જગપ્રખ્યાત ચિનાઈ દિવાલ બધાઈ રહી ૩૦૫
૨૭૦	૨૫૬	અશોકનું મરણ ૩૦૨, ૩૦૫ (૨૬૯, ૩૦૧), (૨૭૧ સુધી અશોક જીવતો હતો ૧૭૮), (વિદ્વાનોના મતે અશોકનુ મરણ ૨૩૨; જુઓ તે સાલ); મૈસુર રાજ્યે પ્રિયદર્શિનના ખડક લેખનો સમય ૩૦૩, પ્રિયદર્શિને પોતાના રાજ્યે ૨૦મા વર્ષે નેપાળની બીજી વાર મુલાકાત લીધી ૩૦૫.
૨૬૯	૨૫૮	વિદ્વાનોના મતે અશોકનો રાજ્યાભિષેક ૨૯૭ (જુઓ ૩૨૬ની સાલ)
૨૬૪	૨૬૩	વિદ્વાનોના મતે અશોકના ભાઈ તિસ્સાનુ મરણ ૩૦૩ (જુઓ ૩૧૮ની સાલ); સિલોનપતિ તિસ્સાનુ મરણ ૩૦૩.
૨૬૩-૨૫૩ =૧૦ વર્ષ	૨૬૪ થી ૨૭૪	સિલોનપતિ રાજા ઉત્તિયનો સમય ૩૦૩.
૨૬૨	૨૬૫	આર્ય સુહસ્તિજીનું (પ્રિયદર્શિનના ગુરૂનું) પટધર નિમાવું ૨૯૮.
૨૬૧	૨૬૬	વિદ્વાનોના મતે પ્રિયદર્શિનનું કલિંગનું યુદ્ધ થયુ હતું ૨૯૭ (જુઓ ૨૮૧ની સાલ).
૨૪૬-૨૧૦ =૩૬	૨૮૧ થી ૩૧૭	વિદ્વાનોના મતે ચિનાઈ શહેનશાહ શિહુવાગનો સમય ૩૦૪ (ખરો સમય ૩૦૩ થી ૨૬૭ જુઓ ત્યાં)
૨૩૬	૨૯૧	સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનું મરણ ૭૮, ૧૮૪; (૨૩૭, ૧૮).
૨૩૬થી૨૨૫ =૧૧ વર્ષ	૨૯૧-૩૦૨ સુધી	નં. ૭ આંધ્રપતિ સ્વતત્ર ગણો ૬૫, ૬૬.
૨૩૬થી૧૯૨ =૪૪ વર્ષ	૨૯૧થી૩૩૫	જૈનાચાર્ય ગુણસુંદરસૂરિનો સમય (૮૦).
૨૩૫થી૧૫૧ =૮૪ વર્ષ	૨૯૨થી૩૭૬	જૈનાચાર્ય સુપ્રતિબદ્ધ અને સુસ્થિતનો એકત્ર સમય (૧૦૨).
૨૩૨	૨૯૫	વિદ્વાનોના મતે સમ્રાટ અશોકનું મરણ ૨૯૭ (ખરો સમય ૨૭૦ જુઓ તે સાલ).
૨૩૦	૨૯૭	નં ૭ આંધ્રપતિએ પતજલિના નેતૃત્વમા પ્રથમ અશ્વમેધ કર્યો ૧૮૪. નં. ૭ આંધ્રપતિએ વૃષભસેન અવતિપતિને હરાવી પોતાનો ખંડિયો બનાવ્યો અને પોતે દક્ષિણમાં આવી પહોચ્યો ૧૮૫, (૧૮૫).

૨૨૯થી૨૨૫	૨૯૮થી૩૦૨	નં ૭ આંધ્રપતિ સાર્વભૌમ તરીકે જીવત રહ્યો ૬૬.
૨૨૭	૩૦૦	અવંતિપતિ વૃષભસેનનું મરણ ૧૮૫.
૨૨૬	૩૦૧	અવંતિમાં બીજો અશ્વમેધ કરી નં. ૭ આંધ્રપતિએ શિલાલેખ ઉભો કર્યો ૧૮૫, સાંચી સ્તંભ રચાયો ૨૪૮
૨૨૬થી૧૮૮ =૩૮ વર્ષ	૩૦૧થી૩૩૯	શુંગવંશી પુષ્યમિત્રનો સત્તાસમય ૧૪૭
૨૨૫	૩૦૨	નં ૭ આંધ્રપતિનું મરણ ૧૮૫, ૧૮૬, તેની ગાદીએ નં ૮ આંધ્રપતિ તરીકે લંબોદર આવ્યો ૧૮૬.
૨૨૫થી૨૦૭ =૧૮ વર્ષ	૩૦૨થી૩૨૦	નં ૮ આંધ્રપતિ લંબોદરનો રાજ્યકાળ ૪૦.
૨૨૧	૩૦૬	વિદ્વાનોના મતથી શિહુવાંગ (પોતાના રાજ્યે ૨૫મા વર્ષે) ચિનનો શહેનશાહ બન્યો તથા ચિનાઈ દિવાલ બંધાવવા માંડી ૩૦૪ (જુઓ ૨૭૨-૧ની સાલ)
૨૦૭થી૧૯૫ =૧૨ વર્ષ	૩૨૦થી૩૩૨	નં ૯વાળા આંધ્રપતિનો સત્તાકાળ ૪૦.
૨૦૪	૩૨૩	શુંગવંશી રાજાઓના શિરેથી "ભૃત્યુ"નું કલંક ભૂંસાયું ૧૯
૧૯૬	૩૩૧	અગ્નિમિત્રનું માલવિકા સાથે લગ્ન ૪૦, અગ્નિમિત્રે વિદર્ભ જીત્યુ (૧૯૦, આશરે ૭૦)
૧૯૫	૩૩૨	રાજા આપિલક (નં. ૯ આંધ્રપતિ)નું મરણ ૩૦, નં. ૧૦ આંધ્રપતિના રાજ્યનો આરંભ (૧૯૬, ૧૯૪).
૧૯૫થી૧૮૩ =૧૨ વર્ષ	૩૩૨થી૩૪૪	નં. ૧૦વાળા આંધ્રપતિ રાજા આવિનું રાજ્ય ૪૦.
૧૯૨થી૧૫૧ =૪૧ વર્ષ	૩૩૫થી૩૭૬	જૈનાચાર્ય કાલિકસૂરિ-શ્યામાચાર્યનો સમય (૮૦), ૧૮૬, ૧૯૫, (૧૯૫); પન્નવણાકાર (કેટલાકના મતે ઈ. સ પૂ ૧૩૧ સુધી તે સમય લંબાયો ગણાય છે).
૧૯૦(આશરે)	૩૩૭	અગ્નિમિત્રે વિદર્ભ જીત્યુ ૭૦ (જુઓ ૧૯૬ની સાલ)
૧૮૮	૩૩૯	પુષ્યમિત્રનો સમય વિદ્વાનોના મતે ૧૪૭, ૧૬૮, ૩૧૮, વિદ્વાનોના મતે ખારવેલનો (જુઓ ૪૨૯થી૩૯૩ નીચે) તથા શ્રીમુખનો (જુઓ ૪૨૭-૪૧૪ નીચે) અને મગધપતિ બૃહસ્પતિમિત્રનો (જુઓ ૪૧૫થી૪૧૨) સમય ૩૧૮.
૧૮૩થી૧૪૫ = ૩૮ વર્ષ	૩૪૪થી૩૮૨	નં ૧૧ વાળા આંધ્રપતિ મેઘસ્વાતિ પહેલાનું રાજ્ય ૪૦.
૧૮૨	૩૪૫	અશ્વમેધ યજ્ઞ અગ્નિમિત્રે કર્યો તથા અકેંદ્રિત ભાવનાનો નાશ (૧૪૨). શુંગભૃત્ય શબ્દ આ સમય સુધી વપરાશમાં રહ્યો ગણાય (૧૪૨).
૧૮૦	૩૪૭	પુષ્યમિત્રનો સમય ૭૫, ૧૮૦ (આશરે) પતંજલિનું મરણ (૧૮૪) વિદ્વાનોના મતે અમરાવતી સ્તૂપનો સમય ૩૦૮ (ખરો સમય ૪૧૬ જુઓ).
ઈ. સ. પૂ	બીજી સદીમાં	પતંજલિ મહાભાષ્યકાર થયા ૫૯.
૧૭૫	૩૫૨	એક ગ્રંથકર્તાના મત પ્રમાણે પતંજલિનું મરણ (૧૮૪), (૧૮૦ની સાલ જુઓ).
૧૫૯	૩૬૮	ક્ષહરાટ સંવતની આદિ થઈ હતી ૧૧૯, ૨૬૯
૧૬૦થી ઈ.સ. ૮૦ સુધી		આંધ્રપતિઓએ ફરીને જૈનધર્મને રાજધર્મ તરીકે અપનાવ્યો ૮૧.

૧૫૨ ૩૭૫ જૈનાચાર્યે (કાલિકસૂરિએ) તે વખતના આંધ્રપતિને જૈનધર્મી બનાવ્યો ૮૧.
આંધ્રપતિઓ ૧૫૦ સુધી વૈદિકમતાનુયાયીઓ હતા ૧૯૬.

૧૫૧ થી ૧૭૪ ૩૭૬થી૪૫૩ જૈનાચાર્ય ઈંદ્રદિન્નસૂરિનો સમય (૧૦૨).
=૩૭ વર્ષ

૧૪૫થી૧૧૬ ૩૮૨થી૪૧૧ નં. ૧૨ આંધ્રપતિ સૌદાસનું રાજ્ય ૪૦, ૨૦૦.
=૨૯ વર્ષ

૧૧૮, ૧૧૭ ૪૦૯, ૪૧૦ રૂષવદાત્તનો નાશિકનો લેખ નં. ૩૩; ૧૩૧; રૂષવદાત્તે નાસિક જીલ્લામાં કાંઈક
તથા ૧૧૪ તથા ૪૧૩ દાન દીધું છે (૧૧૮-૧૩=૫ વર્ષમા ૨૧૬).

૧૧૭ ૪૧૦ રાણી બળશ્રીનો સંભવિત જન્મ ૨૧૧; (મરણ ઈ. સ. પૂ. ૨૬; ઉમર ૯૦ વર્ષ).

૧૧૬થી૧૧૩ ૪૧૧-૪૧૪ નં. ૧૩ આંધ્રપતિ મેઘસ્વાતિ બીજાનુ રાજ્ય ૪૧.
= ૩ વર્ષ

૧૧૪ થી ૫૨ ૪૧૩થી૪૭૫ રૂષવદાત્તની હૈયાતી સમજાય છે ૨૪૫

૧૧૪ ૪૧૩ નહપાણે આંધ્રપતિ ઉપર જીત મેળવી ૭૧; વિદ્વાનોના મતે આંધ્રપતિઓએ
ગાદીનુ સ્થાન ફેરવ્યુ, ૭૪, ૧૭૦ (ખરો સમય ૪૧૫ જુઓ), નહપાણ તથા
રૂષવદાત્તનુ આંધ્રપતિ સાથે યુદ્ધ ૭૫. (વિદ્વાનોના મત માટે જુઓ ઈ. સ. ૧૧૮)
નહપાણે આંધ્રપતિઓને રંજાડવા માંડ્યા ૧૭૨.

૧૧૪ની પૂર્વે ૪૧૩ પૂર્વે કેટલાય વર્ષથી આંધ્રપતિઓની સત્તા પૂર્વ હિંદ ઉપર જામી પડી હતી ૧૭૦.
,, ,, અમરાવતીમા ગાદી આવી ગઈ હતી ૧૭૧.

૧૧૪ થી ૭૪ ૪૧૩થી૪૫૩ નહપાણનો સમય ૨૦૦, ૨૨૦, ૨૭૫.
= ૪૦ વર્ષ

૧૧૩ થી ૯૨ ૪૧૪થી૪૩૫ નં. ૧૪ આંધ્રપતિ મૃગેંદ્રનો રાજ્યકાળ ૪૧, ૨૦૧.
= ૨૧ વર્ષ

૧૧૩ ૪૧૪ નહપાણના પ્રધાન અયમે નાસિક જીલ્લામાં જીત મેળવી ૨૦૧; પ્રધાન અયમનો
જુન્નેરનો શિલાલેખ ૧૩૧.

૧૧૨ ૪૧૫ નહપાણે આંધ્રપતિ સાથે ખેલેલુ યુદ્ધ-૨૭૬.

૯૭ ૪૩૦ નં. ૧૭ અરિષ્ટકર્ણનો જન્મ ૨૧૩.

૯૨ થી ૭૫ ૪૩૫થી૪૫૨ નં. ૧૫ આંધ્રપતિ સ્વાતિકર્ણનુ રાજ્ય ૪૧, ૨૧૧.
=૧૭ વર્ષ

૮૩ ૪૪૪ જુઓ ઈ. સ. ૧૭ = મ. સં ૫૪૪ની સાલ.

૭૫ થી ૭૨ ૪૫૨-૪૫૫ નં. ૧૬ આંધ્રપતિ મહેન્દ્ર દીપકર્ણિનુ રાજ્ય ૪૧; નં ૧૬નુ ગાદીએ બેસવું
૨૧૩ (૭૨થી ૭૦ = ૩ વર્ષ. ૨૧૦)

૭૪થી ૬૫ ૪૫૩થી૪૬૨ રૂષવદાત્તનું રાજ્ય સૌરાષ્ટ્રમા કદેઘડે હતુ ૨૧૬.

૭૪ ૪૫૩ નહપાણનુ મરણ (૧૦૦), ૨૧૬, ૨૬૦.

૭૪થી ૫૭ ૪૫૩થી૪૭૦ જૈનાચાર્ય દિન્નસૂરિનો સમય (૧૦૨).
= ૧૭ વર્ષ

૭૨–૪૭ = ૨૫ વર્ષ	૪૫૫–૪૮૦	ન ૧૭ આંધ્રપતિ અરિષ્ટકર્ણનો સમય ૨૧૩, ૨૨૦, ૨૪૫, ૨૮૭ નિષ્કલંક કીર્તિ બનાવનાર ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ આંધ્રપતિ ૨૬૦; અરિષ્ટકર્ણ આંધ્રપતિ બન્યો ૭૨મા; ૨૨૭, (૭૨થી ૪૬–૩૫)
૬૫	૪૬૨	જૈનાચાર્ય કાલિકસૂરિ શક પ્રજાને લઈને સૌરાષ્ટ્રમા ઉતર્યા ૨૧૬.
૬૪–૫૭ = ૭ વર્ષ	૪૬૩–૪૭૦	શક પ્રજાનુ અવતિ ઉપર રાજ્ય ચાલ્યુ ૨૧૫
૫૭	૪૭૦	દક્ષિણપતિ રાજાઓ શાત કહેવાતા હતા એટલે જે શાત રાજાઓને તાબે દક્ષિણ દેશ હતો ૮. શકારિ વિક્રમાદિત્ય શક પ્રજાને જીતી, પોતે અવંતિપતિ બન્યો ૨૧૬, ૨૫૯, કારૂર મુકામે વિક્રમાદિત્યે શકને હરાવ્યા ૭૦, ૨૧૪, ૨૧૬, ૨૧૮, ૨૮૦.
૫૭–૬	૪૭૦–૧	કલિંગભૂમિ ઉપર અરિષ્ટકર્ણ અને શક પ્રજાનું યુદ્ધ ૯૭, (૨૭૬), કલિંગપતિ રાજા શાત સાથે શકપતિનુ યુદ્ધ ૨૧૪, ૨૧૬, કલિંગની ભૂમિ ઉપરના યુદ્ધમા ન. ૧૭ આંધ્રપતિએ શક પ્રજાને ખલાસ કરી દીધી ૨૧૭ (૫૭, ૨૭૫).
૫૭ પૂર્વે	૪૭૦ પૂર્વે	શતવહન વંશીઓએ જે પ્રદેશ ઈ સ પૂ ૧૧૪મા ગુમાવેલ તે નં. ૧૭ વાળાએ કયારનોય જીતી લીધો હતો ૨૧૮
૫૭થી ૨૧ ઈ.સ = ૭૮ વર્ષ	૪૭૦થી ૫૪૮	જૈનાચાર્ય સિંહગિરિનો સમય (૧૦૨), (૫૬થી ઈ સ. ૨૨ સુધી, ૩૪).
૫૬	૪૭૧	જૈનાચાર્ય આર્યખપૂટે ભરૂચમા બૌદ્ધાચાર્યને વાદમા જીત્યા ૨૪૨, પાલીતાણાની સ્થાપના થઈ ૨૪૨, ૨૪૩
૫૪	૪૭૩	ગૌતમીપુત્રનો નાસિક ન. ૭નો લેખ ૧૨૭ (૫૩, ૨૨૧); ન. ૧૭ આંધ્રપતિએ ગોવરધન સમયમા દાન દીધુ ૨૧૬, નાસિક જીલ્લા ઉપર આંધ્રપતિની હકુમત જામી ગઈ હતી ૨૧૯ શાહીવંશનો–શકના વંશનો–અંત નથી આવ્યો ૨૧૭.
૫૪ પૂર્વે	૪૭૩ પૂર્વે	અમરાવતીમા ગાદી આવી ગઈ હતી ૨૧૬. દાન આપનાર તરીકે રૂષવદાત્તનુ નામ ફેરવી નાખવાનો હુકમ નં. ૧૭ વાળાએ તેના પ્રધાનને કર્યો હતો ૨૧૭.
૫૩	૪૭૪	ગૌતમીપુત્રે કરજત ગામનુ દાન દીધાનો કાર્લેનો લેખ ૧૨૮. વિદ્વાનોના મતે પૈઠમા પાછી ગાદી લાવવામા આવી ૧૭૦.
૫૨–૩	૪૭૫–૪	ગૌતમીપુત્રની શક પ્રજા ઉપરની જીત (૧૦૦), ૨૭૬, (૨૭૬), (૨૭૭).
૫૨	૪૭૫	શાહીવંશનો અંત અને રાજા દેવણકનું મૃત્યુ ૨૧૭.
૪૮	૪૭૯	ગૌતમીપુત્રે સુબા શ્યામકને હુકમ કર્યાનો નાસિક લેખ ન ૮; ૧૨૭.
૪૭	૪૮૦	દક્ષિણપતિ રાજા શાતનુ (જેણે શકારિ વિક્રમાદિત્યને મદદ કરી હતી તેનું) મરણ ૩૪, (૪૬ ૩૫) ૨૧૦, ૨૧૩, ૨૮૦, રાજા હાલનું ગાદીએ આવવુ ૩૫
૪૭થી ઈ.સ ૧૮=૬૫ વર્ષ	૪૮૦ ૫૪૫	ન ૧૮ આંધ્રપતિ રાજા હાલનો રાજ્યકાળ ૪૧, ૨૩૨, (૨૪૧), ૨૪૫, ૨૫૯. (ઈ સ પૂ ૪૭થી ઈ. સ ૩=૫૦ વર્ષ સુધી પુલુમાવીનો રાજ્યકાળ, ૨૮૭).
૪૫ અને ૪૧	૪૮૨ અને ૪૮૬	વાસિષ્ઠીપુત્ર (ન. ૧૮ આંધ્રપતિ)ના લેખો નાસિક મુકામે ૧૨૮.

૪૩	૪૮૪	જૈનાચાર્ય પાદલિપ્તસૂરિ તથા તેમના શિષ્ય નાગાર્જુનનો સમય ૨૪૫. જૈનાચાર્ય આર્યખપૂટનુ સ્વર્ગગમન. (૨૪૧), ૨૪૫.
૪૦	૪૮૭	નં. ૧૮ વાસિષ્ઠિપુત્રે વાલુરક ગામનુ દાન દીધાનો નાસિક લેખ નં. ૧૫; ૧૨૯.
૨૯	૪૯૮	રાણી બળશ્રીની હૈયાતિ આ સમયસુધી હતી (જુઓ ૧૧૭ની સાલ) ૨૧૦.
૨૮	૪૯૯	ન ૧૮ વાસિષ્ઠિપુત્રે સિંહલદ્વીપ જીત્યો ૨૩૬; વાસિષ્ઠિપુત્ર પુલુમાવીનો લેખ નાસિકનો નં ૧૩; ૧૨૮, ૨૨૧.
૨૫	૫૦૨	નં ૧૮ વાસિષ્ઠિપુત્ર નવનરપતિ કહેવાતો હતો ૨૩૫; તેણે પોતાની પ્રવૃત્તિ સાહિત્ય પ્રત્યે વાળી ૨૩૬: નવનરપતિ તરીકેનો નાસિકનો લેખ નં. ૧૪: ૨૩૫, ૧૨૯
૨૩	૫૦૫	વાસિષ્ઠિપુત્રનો કાર્લેનો લેખ નં. ૧૬નો સમય, દાન દીધું હતું તે, ૧૨૯.
ઈ.સ પૂ નો અંત અને ઈ.સ આદિ	...	શક્તિકુમારનો-શાલિવાહનનો સમય,લેખની લિપિના આધારે ઠરાવાયો છે. ૯૨,(૯૨)
ઈ.સ.પૂ.ના અંતે	...	હિંદની ભૂમિ ઉપર બેફામ અશાંતિ હતી ૨૫૦.
૪	૫૨૩	યુરોપમાં ભગવાન ઈસુનો જન્મ ૨૫૦.
ઈ. સ. પૂ.	...	સુધીના સમયે બુદ્ધદેવની કોઈ મૂર્તિ સ્થપાયાનુ લેશ પણ જણાયું નથી ૩૦૭, ૩૦૮; જો કોઈ મૂર્તિ ઈ. સ. પૂ. ના સમયની મળી આવે તો તે જૈનધર્મની જ ગણવી રહે છે ૩૦૮.
ઈ. સ આદિ	...	નાસિકનો શિલાલેખ ન. ૩; ૧૨૬.
ઈ. સ. પૂ ૧ સદીથી ઈ. સ. ૨ સદીમા		આ ત્રણ સૈકામા રાજાઓના દીલમા જમીનની ભૂખ ઉભી થવા પામી ૧૭૦.
૧ થી ૧૭	૫૨૮થી૪૪	સાંચી દરવાજાના શિલ્પનો સમય ૨૪૬ (વિદ્વાનોના મતે પહેલી સદીનો મધ્યકાળ ઈ. સ. ૧૯ થી ૩૭)
૩	૫૩૦	શકારિ વિક્રમાદિત્યનુ મરણ ૮૪ વર્ષની ઉંમરે ૨૮૦.
૧૭	૫૪૪	જૈનગ્રંથ આધારે રાણાબળશ્રીનો સમય ૨૧૧, (મ. સ. ૪૪૪ અને ૫૪૪ ના આંકને વિ. સં. આંક લેખી ઈ. સ. પૂ. ૨૬ અને ઇ. સ. ૭૪ તરીકે પુસ્તકમા લખી જવાયુ છે પરંતુ હવે સુધારીને તે ઠેકાણે અનુક્રમે ઈ સ. પૂ. ૮૩ અને ઈ. સ. ૧૭ વાંચી લેવુ).
૧૮	૫૪૫	રાજા હાલ શાલિવાહનનું મરણ ૨૮૦.
૧૮ થી ૨૬ =૮ વર્ષ	૫૪૫ થી ૫૫૩	નં. ૧૯ આંધ્રપતિ મતલકનો રાજ્યકાળ ૪૨ (એક ગણત્રીએ ૩ થી૮ સુધી=૨૮૭).
૨૧ થી ૫૭ =૩૬ વર્ષ	૫૪૮ થી ૫૮૪	જૈનાચાર્ય વજ્રસૂરિનો સમય (૧૦૨), (પાદલિપ્ત, નાગાર્જુન અને શાલિવાહન ના સમકાલીન તરીકે, તેમનો જન્મ ઈ. સ પૂ ૩૧=મ. સ. ૪૯૬).
૨૬	૫૫૩	જૈનગ્રંથની માન્યતા પ્રમાણે શાલિવાહનના સનની આદિ ૨૮૭.
૨૬ થી ૩૨ =૬ વર્ષ	...	ન. ૨૦ આંધ્રપતિ પુરિદ્રસેનનુ રાજ્ય ૪૨ (એક ગણત્રીએ ૮થી૨૯=૨૧ વર્ષ ૨૮૭).
૩૨થી ૩૨ =૭ માસ	...	નં. ૨૧વાળા સુંદર શાતકરણિનું રાજ્ય ૪૨; (બીજી ગણત્રીએ ૨૯ થી ૪૦ =૧૧ વર્ષ, ૨૮૭).

૩૨થી ૩૫ ... =૩ વર્ષ	નં. ૨૨વાળા ચકોર શાતકરણિનું રાજ્ય ૪૨; (બીજી ગણત્રીએ ૪૦ થી ૪૦ ૭ માસ, ૨૮૭).
૩૫થી ૭૮ ... ૪૩ વર્ષ	નં. ૨૩ વાળા શીવસ્વાતિનું રાજ્ય ૪૨; (બીજી ગણત્રીએ ૪૦ થી ૭૮ =૩૮ વર્ષ ૨૮૭).
૪૫ ...	ઇન્ડોપાર્થીઅન શહેનશાહ ગોંડોફારનેસનું રાજ્ય ચાલુ હતું; ૨૭૬.
૫૩ થી ૯૩ ... =૪૦ વર્ષ	ગર્દભીલ રાજા વિક્રમચરિત્રનો સમય ૨૮૦
૭૦આસપાસ ...	રાજધાની અમરાવતીમાંથી પાછી પૈઠમાં નં. ૨૩ આંધ્રપતિ લાવ્યો ૧૭૪.
૭૫ થી ૮૩ ... =૮ વર્ષ	વિદ્વાનોના મતે રાજા કુંતલનો સમય ૨૦૫ (આપણા મતે ઇ સ પૂ ૪૭થી ઇ. સ ૧૮ જુઓ)
૭૮ થી ૯૯ ... =૨૧ વર્ષ	નં. ૨૪ વાળા ગૌતમીપુત્રનું રાજ્ય ૪૨, ૨૭૪, (એક ગણત્રીએ ૭૮થી ૧૦૯ =૩૧ વર્ષ, ૨૭૩; બીજી ગણત્રીએ ૭૮ થી ૧૩૭=૫૯ વર્ષ, ૨૮૭).
૭૮ ...	વિદ્વાનોના મતે ચષ્ઠણવંશની સ્થાપના થઈ (૨૬), (આપણા મતે ૧૦૩ છે જુઓ તે). શકસંવતની સ્થાપનાનો સમય ગણાય છે ૩૫, ૨૩૪, ૨૫૨, ૨૫૭, ૨૫૮, ૨૬૧, ૨૬૫, ૨૭૧, ૨૮૭. શાલિવાહન શકપ્રવર્તક (વિદ્વાનોના મતથી) ૨૬૦, ૨૬૨; વિદ્વાનોના મતે પૈઠણનું બીજું નામ નવનગર પડ્યું હતું, ૨૫૮; કુશાનસંવતની સ્થાપના ઉત્તર હિંદમા થયાનું વિદ્વાનો માને છે ૨૬૨.
૯૩ ...	ગર્દભીલવંશી રાજા વિક્રમચરિત્રનું મરણ ૨૮૧
૯૯ ...	નં. ૨૪ આંધ્રપતિનું મરણ ૧૭૩
૯૯ થી ૧૨૨ ... =૨૩ વર્ષ	નં ૨૫ આંધ્રપતિ ચત્રપણનો સમય ૪૨; (બીજી ગણત્રીએ ૧૦૯થી૧૩૭=૨૮ વર્ષ ૨૭૩).
૧૦૩ ...	કુશાનસંવતની સ્થાપના ૨૬૩. ચષ્ઠણસંવતની સ્થાપના ૨૬૯, ૨૭૫
૧૦૫આસપાસ ...	ન. ૨૫ ચત્રપણે લાટ તથા સૌરાષ્ટ્ર જીતી લીધા ૪૨, ૧૭૩, ૨૮૧.
૧૦૭થી૧૩૨ ...	આંધ્રપતિને તાબે સૌરાષ્ટ્ર દેશ હતો (૧૧૫)
૧૧૨ ...	ચત્રપણ શાતકર્ણિના નાનાઘાટનો—લેખ નં. ૧૮નો—સમય ૧૨૯; ઇ. સ. ની બીજી સદીનો સમય વિદ્વાનો ઠરાવે છે (૯૩).
૧૧૮ ..	વિદ્વાનોના મતથી નહપાણ–ઉપવદાત્તનું યુદ્ધ આંધ્રપતિ સાથે ૭૫; (ખરા સમય માટે જુઓ ઇ. સ પૂ ૧૧૪).
૧૨૦ ...	વિદ્વાનોના મતે રુદ્રદામનનો સમય ૭૫ (ખરો સમય ૧૫૫; તે જુઓ).
૧૨૨થી૧૫૩ ... =૩૧ વર્ષ	નં. ૨૬ પુલુમાવી ગૌતમીપુત્રનો સમય ૪૩, ૨૮૧, ૨૮૭; (બીજી ગણત્રીએ ૧૩૭ થી ૧૬૫=૨૮ વર્ષ; ૨૭૩)
૧૨૯ ...	ન. ૨૬ આંધ્રપતિના નાસિક લેખ ન. ૨૧ નો સમય ૧૩૦.
૧૩૦ બાદ ... લાંબે ગાળે ...	પુલુમાવી આંધ્રપતિ (ન. ૨૬વાળો) તથા ચષ્ઠણ મહાક્ષત્રપ સમકાલીન તરીકે (૧૧૪) હોવા જોઇએ ૨૭૯; (ખરો સમય ૧૫૫ છે (૨૭૯)

	ચષ્ઠણના રાજ્યનો અંત (વિદ્વાનોની માન્યતા) ૧૧૪; (ખરો સમય ૧૫૨ છે જુઓ તે સાલ).
૧૩૨ ...	ચષ્ઠણ મહાક્ષત્રપ થયો ૧૧૫.
૧૩૨થી૧૪૨ ...	કુશાનવંશના મહાક્ષત્રપ તરીકે ચષ્ઠણનો સમય ૧૧૪, ૧૧૫.
૧૩૭થી૧૬૫ ... =૨૮ વર્ષ	નં. ૨૬ આંધ્રપતિનો (નં. ૨૫ નંબર બીજી ગણત્રીએ) સમય ૨૭૩, ૨૮૭.
૧૩૯થી૧૬૫ ...	ભૂગોળવેત્તા ટોલેમી હિંદમાં આ સમય સુધી હતો (૧૧૪), ૨૭૯.
૧૩૮ ...	કન્હેરી લેખ નં. ૨૨નો સમય ૧૩૦.
૧૪૧ (?) ...	કન્હેરીના લેખ ન. ૨૩ નો સમય ૧૩૦.
૧૪૨થી૧૫૨ ...	ચષ્ઠણ અવંતિપતિ તરીકે ૧૧૪, ૧૧૫ (ચષ્ઠણ મહાક્ષત્રપ વિદ્યમાન છે ૨૫). (ચષ્ઠણ ૧૫૨ સુધી જીવત છે, ૧૧૫); (૧૪૩ આસપાસ ચષ્ઠણ અવંતિપતિ બન્યો, ૨૮૨, ૨૮૭) (એક ગણત્રીએ તેનો સમય અવંતિપતિ તરીકે ૧૪૫નો; ૨૮૭).
૧૪૩ (૬૭૦)	જૈનાચાર્ય જજ્જિગસૂરિના હાથે પરમારવંશી નાહડે અંજનશલાકા કરાવી ૨૮૭.
૧૪૩ ...	ચષ્ઠણે આંધ્રપતિ પાસેથી ગુજરાત ખાલી કરાવ્યું, ૨૫, ૧૭૩.
૧૪૩થી૭૫ ...	અવંતિપતિઓએ આંધ્રપતિને હેરાન જ કર્યા નથી ૧૧૬.
૧૫૫ ...	રૂદ્રદામનનો સમય ૭૫, વિદ્વાનોએ ૧૪૦ થી ૧૫૦ આકયો છે (ખરો ૧૫૫-૧૭૫ ને તેથી પણ ઉપર).
૧૫૦ ...	વિદ્વાનોના મતે રૂદ્રદામનનો જુનાગઢના લેખનો સમય ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૩૨ (ખરો સમય ૧૭૫; જુઓ તે).
૧૫૨ ...	ચષ્ઠણનુ મરણ ૧૪૪ (વિદ્વાનોના મતે ૧૩૦ છે).
૧૫૫થી૧૭૫ ... અને તે પછી	રૂદ્રદામનનો સમય (જુઓ પુ ૪ તેનુ વૃતાંત)
૧૬૧ ...	એન્ટોનિયસ પાયસનો સમય ૨૭૯.
૧૫૩થી૧૮૦ ... =૨૭ વર્ષ	નં. ૨૭ આંધ્રપતિ શિવશ્રીનું રાજ્ય ૪૩, ૧૦૯.
૧૫૫આસપાસ ...	આંધ્રપતિએ તુંગભદ્રાકાંઠે વિજયનગરમા ગાદી કરી ૧૭૩-૧૭૪, (૧૪૩; ૭૪). (?) રૂદ્રદામને આંધ્રપતિને હરાવી પૈડ ખાલી કરી જવાની ફરજ પાડી ૧૭૩; (જુઓ ૧૭૫ ની સાલ).
૧૭૫ ...	ખરી રીતે રૂદ્રદામને દક્ષિણ જીતવા મન ઉપર જ લીધુ નથી ૧૧૬; રૂદ્રદામને સુદર્શન તળાવ સમરાવ્યું ૧૨૨, ૧૩૨.
૧૬૫થી૧૮૧ ... =૧૬ વર્ષ	નં. ૨૭ આંધ્રપતિ (બીજી ગણત્રીએ ન. ૨૬)નો રાજ્યકાળ ૨૭૩.
૨૦૦ (આશરે)...	મહાક્ષત્રપ રૂદ્રભૂતિનો સમય ૨૮૫.
૨૦૬ ...	રૂદ્રસિંહ પહેલાએ ગુદાનો લેખ કોતરાવ્યો ૧૨૨, ૧૩૨.
૨૦૬થી૨૨૨ ...	રૂદ્રસિંહ પહેલાનો સમય ૧૦૯.
૨૧૩ (?) ...	રૂદ્રસિંહ પહેલાનો જુનાગઢનો લેખ ૧૩૨.

૨૧૮–૨૬૧ ... =૪૩ વર્ષ	આંધ્રપતિ ન. ૩૦–૩૧–૩૨નો એકંદર રાજ્યકાળ ૨૭૩ (૨૨૯થી૨૬૧, ૨૮૭) (૨૧૭થી૨૬૨; ૪૩)
૨૨૫ ...	ઇંદ્રસિંહ પહેલાનો મુલવાસરનો લેખ ૧૨૩–૧૩૨
૨૩૦–૧ ...	રૂદ્રસેન પહેલાએ જસદણનો લેખ કોતરાવ્યો ૧૨૩, ૧૩૨.
૨૩૫–૬ ...	આંધ્રવંશનો અંત ૪૫, ૨૬ (ખરી રીતે ૨૬૧–૨ જોઈએ, તે સાલે જુઓ)
૨૩૬ ..	ચષ્ઠણવંશીએ નં ૨૮ આંધ્રપતિને હરાવ્યો ૩૦.
૨૪૯ ..	વિદ્વાનોની માન્યતા પ્રમાણે આભિર–કલચૂરિ સંવત ૨૮૬.
૨૩૯થી૪૦૦ ... સુધી	અગિયાર આભિરપતિઓ થઈ ગયા ૨૮૬
૨૫૦ સુધી આશરે	કુશાનવંશની સત્તા ચાલુ હતી, ૨૭૬
૨૬૧–૨ ...	આંધ્રવંશનો અંત ૨૬ (કેટલાક મતે ૨૩૬ જુઓ તે), ૨૮૫
ત્રીજી ચોથી સદી	અર્વાચીન વૈદિક ગ્રંથોની રચના થઇ ગણાય છે. ૫૯
૨૫૮ ..	ઈશ્વરસેને (આભિરે) ત્રિરશ્મિ પર્વત ઉપર દાન દીધું ૧૨૪, ૧૩૨
૨૬૧ ..	ઈશ્વરદત્ત આભિર સ્વતંત્ર બન્યો, ૧૧૦, ૨૬૯, ૨૮૫
૨૬૧–૪ ...	ચષ્ઠણવંશી નં ૮–૯ રાજાના વચ્ચગાળે ઈશ્વરદત્ત આભિર સ્વતંત્ર બન્યો ૨૫, ૨૮૫
૩૦૨ ...	મોડામા મોડો આ સાલનો શતવહનવંશનો સિક્કો મળી આવ્યાનુ જણાવ્યું છે. ૨૪, (૫૦)
૩૦૨ પછી ...	આભિરો, કલચૂરિઓ, હૈહેયો, રાષ્ટ્રિકો અને કદંબોની ઉત્પત્તિ થઈ છે એમ વિદ્વાનોનું માનવુ થાય છે (૫૦)
૩૧૯ ...	ગુપ્તસંવતની આદિ ૨૬૯
૪૦૦ (આશરે)...	ગુપ્તવંશી ચંદ્રગુપ્ત બીજાએ દક્ષિણ હિંદ જીત્યુ ૨૮૬
૪૨૭ ...	વહેલામા વહેલો શક સંવત વપરાયાનો પુસ્તકીય આધાર ૨૬૬
૫૨૬ ...	ત્રૈકૂટક રાજા ધરસેનનો પારડીનો લેખ (૪૫૬ ગણ્યો હતો હવે તે આંક સુધાર્યો છે માટે) ૧૨૪, ૧૩૩, (૨૬૯)
૫૬૪ ...	ત્રૈકૂટકવંશી કોઇ રાજાનો કૃષ્ણગિરિઉપર મઠમા ચૈત્ય કરાવ્યાનો કન્હેરીનો લેખ ૧૨૫ (૪૯૪ ? ૧૩૩)
પાંચ–૭ સદી ઉપરના	ગ્વાલિયર પાસેના દેવગઢના ખડિયેરોનો સમય (૮૩)
પાંચ–૭ સદી	કદંબપ્રજાની ગણના સત્તાશાળી તરીકે કરાઈ, ૨૫૩
૭૧૦–૭૪૨ શાકે	ભગવાન શંકરાચાર્યનો સમય ૨૭૧ (ઇ સ ૭૮૪થી ૮૨૦ ?)
૧૨૭૬ ...	શકશાલિવાહન શબ્દ વિજયનગરના રાજા બુક્કરાયે હરિહરના લેખમા વાપર્યો છે. ૨૬૮

વિષયો શોધી કાઢવાની

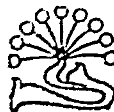
ચાવી

તેની સમજ:—જે આંક લખ્યા છે તે પૃષ્ઠસૂચક છે; કૌંસમાં જે આંક લખ્યા છે તે પૃષ્ઠો ઉપરની ટીકાનું લખાણ છે એમ સમજવું. આખા પુસ્તકમાં જે વિશેષ રસપ્રદ વિષયો લાગ્યા તેની જ નોંધ અહીં લીધી છે. વિશેષ માહિતી "શું અને કયાં" જોવાથી મળી શકશે.

અહીં બતાવેલા વિષયના ત્રણ વિભાગ પાડયા છે. (अ) વિદ્યાજ્ઞાનને સ્પર્શે તેવા સર્વ સામાન્ય વિષયોનો (आ) સામાન્ય જ્ઞાન સંબંધી (इ) અને મુખ્ય ભાગે જૈનધર્મને લાગે તેવા; જોકે આવા વિભાગ માત્ર રેખાદર્શન જેવા જ છે; તે સર્વની વચ્ચે મર્યાદાની લીટી દોરી શકાય તેવું તો નથી જ

(अ) વિદ્યાને લગતા સર્વ સામાન્ય વિષયો

(આ) સામાન્ય જ્ઞાનને લગતા વિષયો

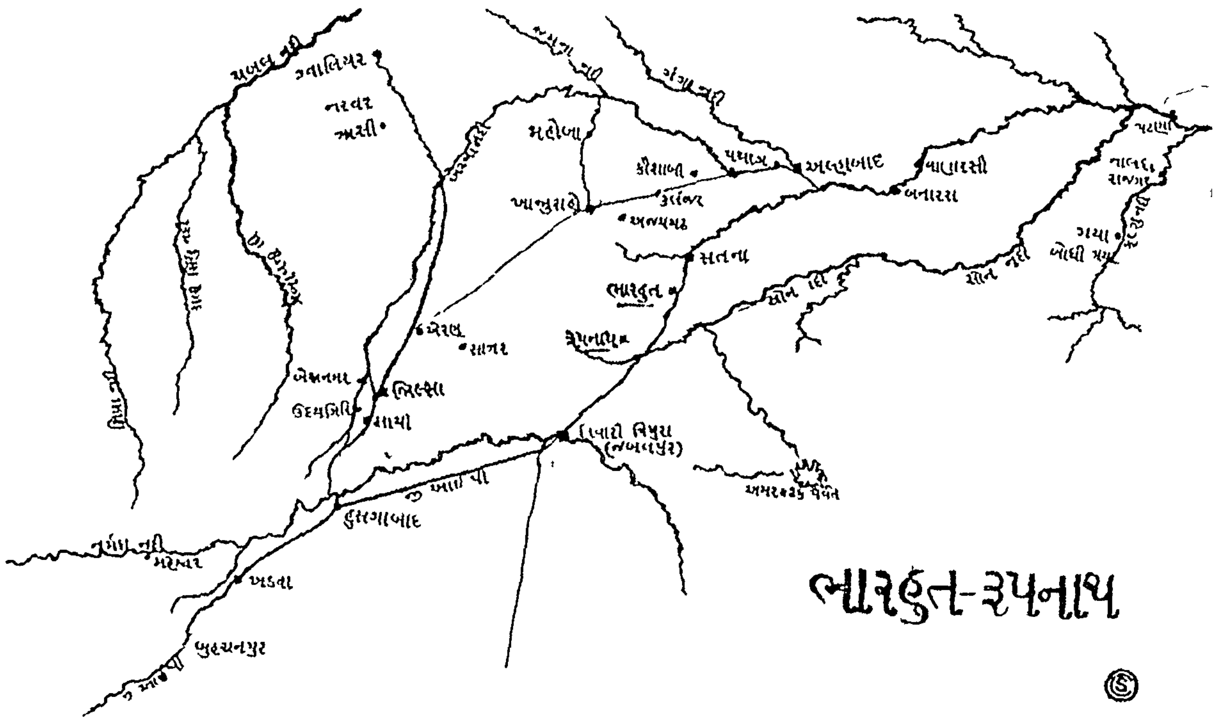
શું ? અને ક્યાં ?

નોટઃ–કૌંસમાં જે આંક છે તે ટીપણનો અને કૌંસ વિનાનો આક તે પૃષ્ઠનો સમજવો.

જે આંક બ્લેક ટાઇપમા છે તે પ્રશસ્તિ, પ્રસ્તાવના આદિના પૃષ્ઠ માટે સમજવો.

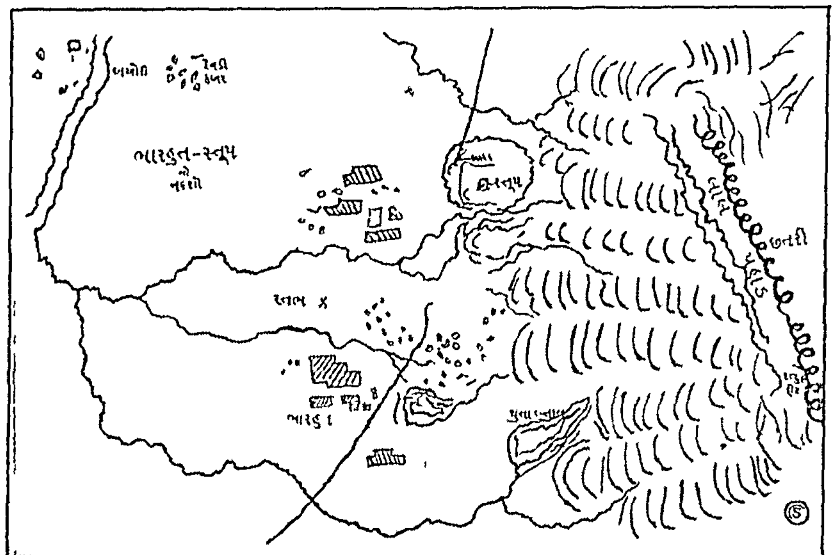
ખ

ય

જ્યા જૈનોના વાસુપૂજ્ય તીર્થંકર મોક્ષ અને શ્રીમહાવીર કૈવલ્યજ્ઞાન પામ્યા હતા

આકૃતિ નં. ૪] **નકશો નં ૧** [પરિચય પૃષ્ઠ ૩૧૩–૧૫

જ્યા શ્રીમહાવીરને કૈવલ્યજ્ઞાન થયુ હતુ

આકૃતિ નં ૫] **નકશો નં ૨** [પરિચય પૃષ્ઠ ૩૧૪ (જમણો કૉલમ)

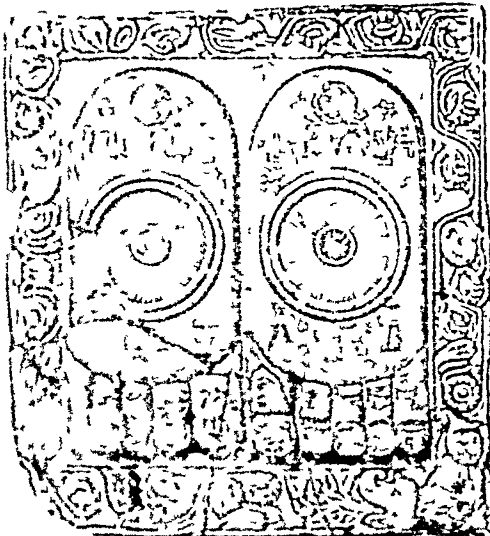
અમરાવતી સ્તૂપના ખોદાણમાંથી
મળી આવેલી મૂર્તિ

આકૃતિ નં. ૬] [પરિચય પૃષ્ઠ ૩૦૮નો જમણો અને ૩૦૯નો ડાબો કૉલમ

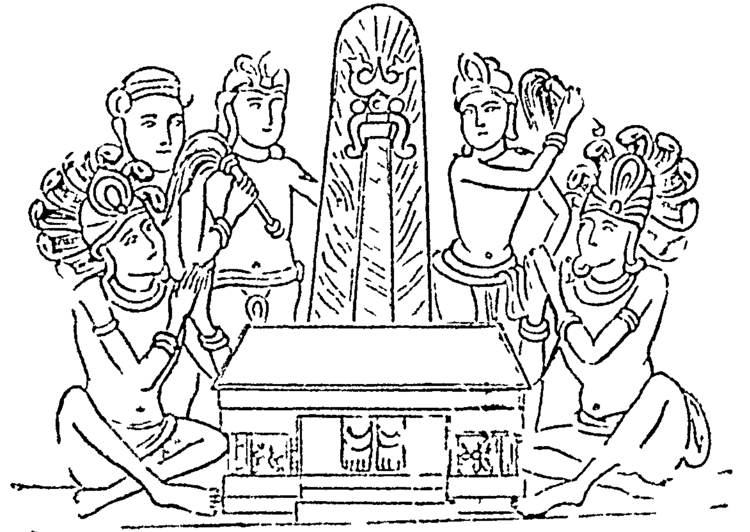
અમરાવતી સ્તૂપના ખોદાણમાંથી
મળી આવેલી મૂર્તિ

આકૃતિ નં. ૭] [પરિચય પૃષ્ઠ ૩૦૮-૯

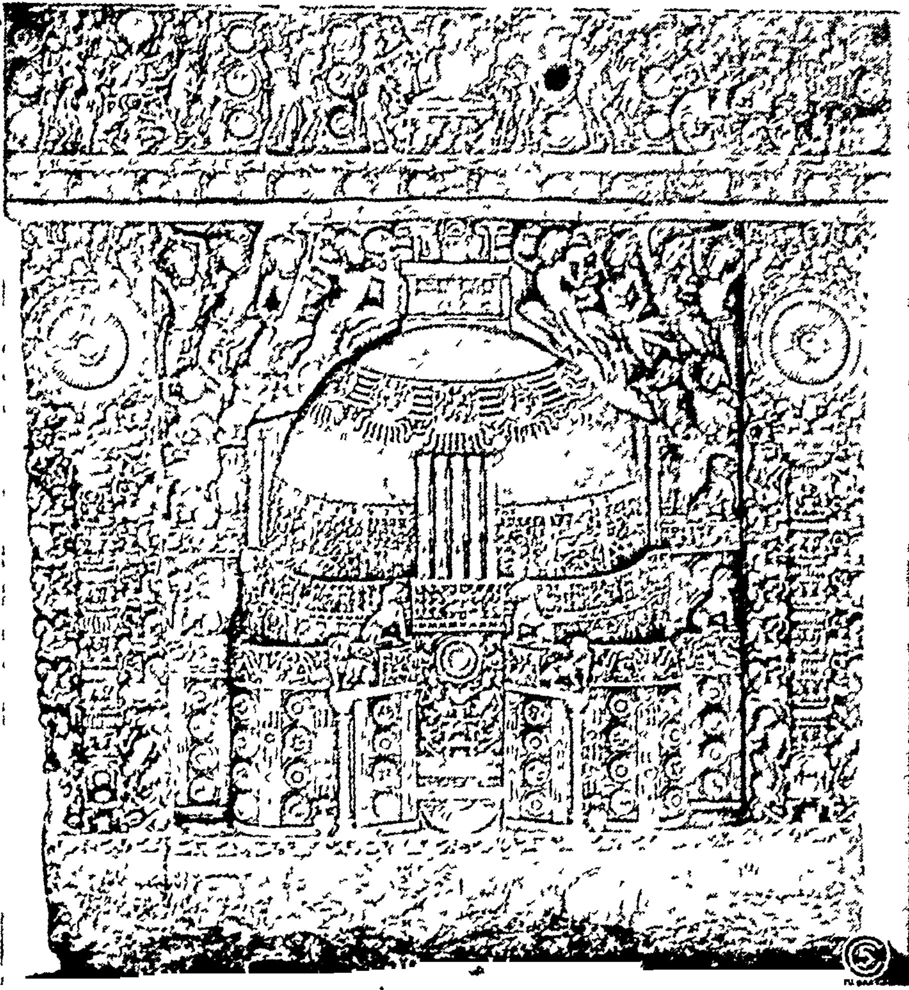
અમરાવતી સ્તૂપનો એક વિભાગ-ચરણપૂજા

આકૃતિ નં. ૮] [પરિચય પૃષ્ઠ ૩૦૭

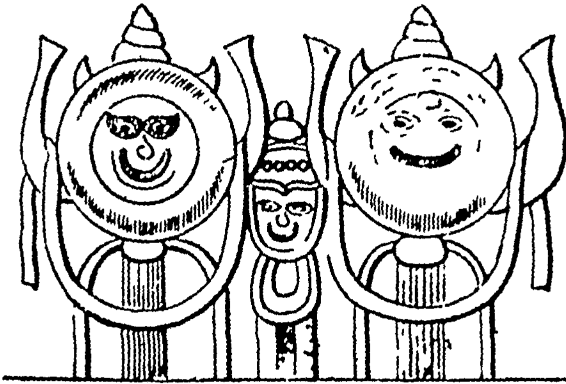
અમરાવતી સ્તૂપનો એક વિભાગ-ચરણપૂજા

આકૃતિ નં. ૯] [પરિચય પૃષ્ઠ ૩૦૭

રાજા ખારવેલે બંધાવેલ "મહાવિજય"પ્રાસાદ—અમરાવતી સ્તૂપ

આકૃતિ નં ૧૦] [પરિચય પૃષ્ઠ ૩૦૬થી આગળ

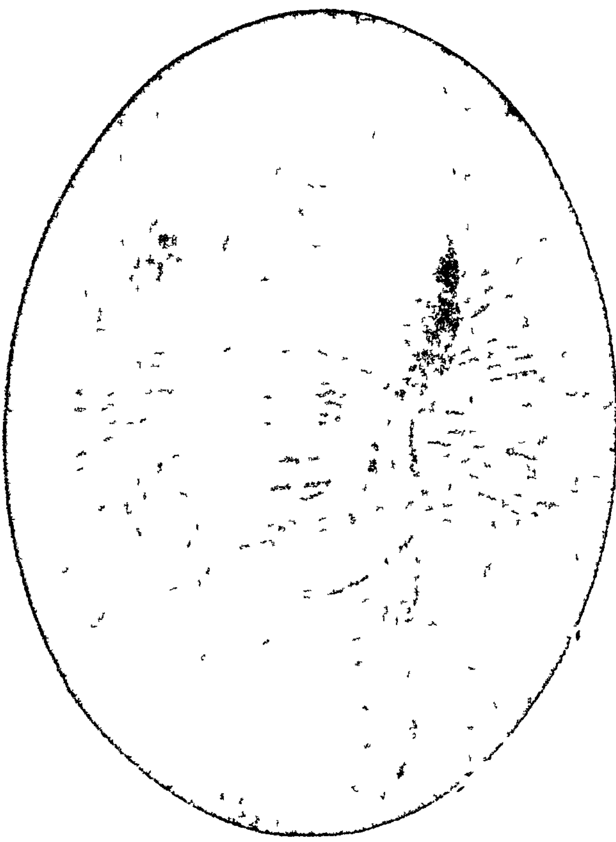
જગન્નાથપુરિના મંદિરમાં સ્થાપિત—ત્રિમૂર્તિ

આકૃતિ નં ૧૧] [પરિચય પૃષ્ઠ ૩૦૭

અમરાવતી સ્તૂપનો એક વિભાગ—ત્રિરત્ન

આકૃતિ નં ૧૨] [પરિચય પૃષ્ઠ ૩૦૭

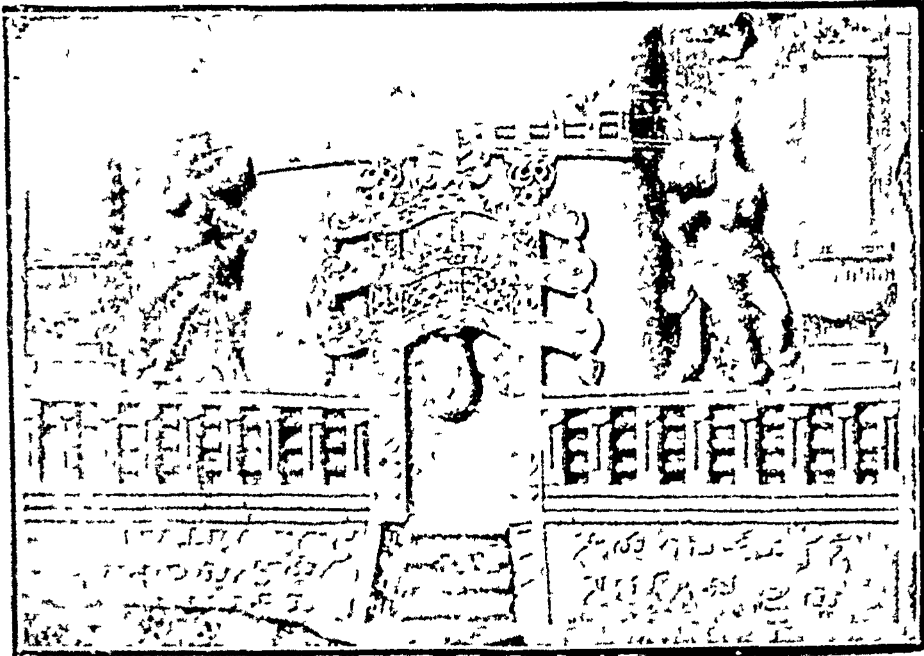

મૌર્યવંશીય સમ્રાટ અશોકવર્ધન **મૌર્યવંશીય સમ્રાટ પ્રિયદર્શિન**

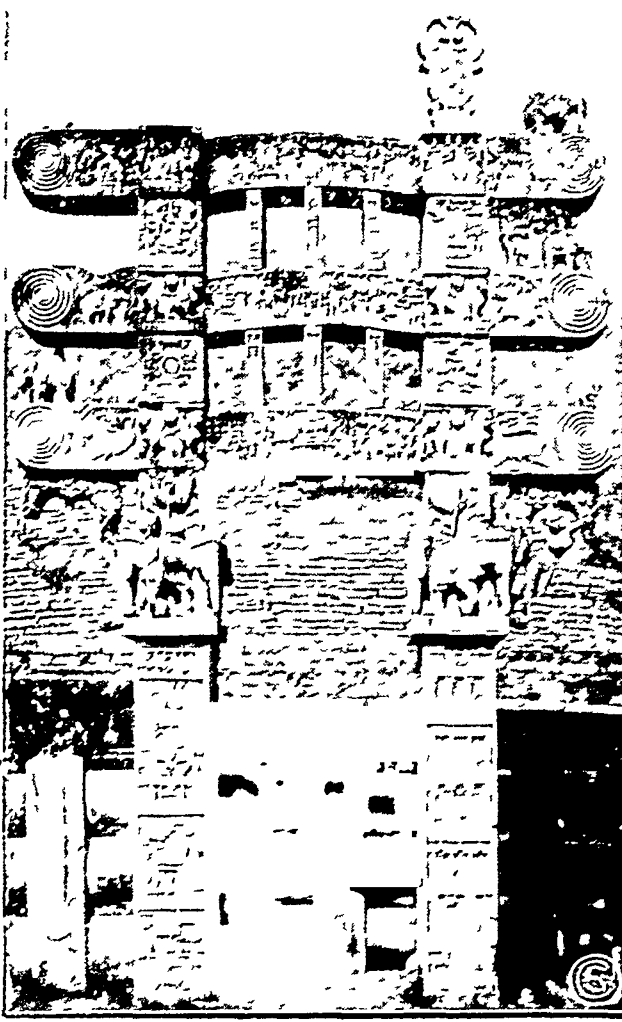
પરિચય માટે પુ. ૨મા આકૃતિ નં. ૨૦ તથા ૨૭નું વર્ણન જુઓ

આકૃતિ નં. ૧૩ આકૃતિ નં. ૧૪

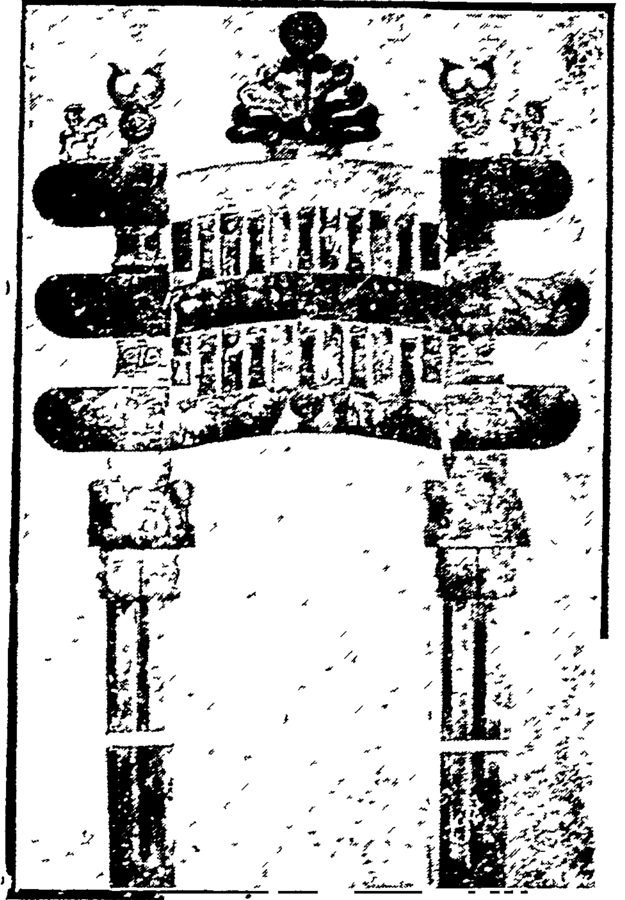
મથુરાનો એક આયાગપટ

આકૃતિ નં. ૧૫] [પરિચય માટે પુ. ૧, આકૃતિ નં. ૩૪ જુઓ

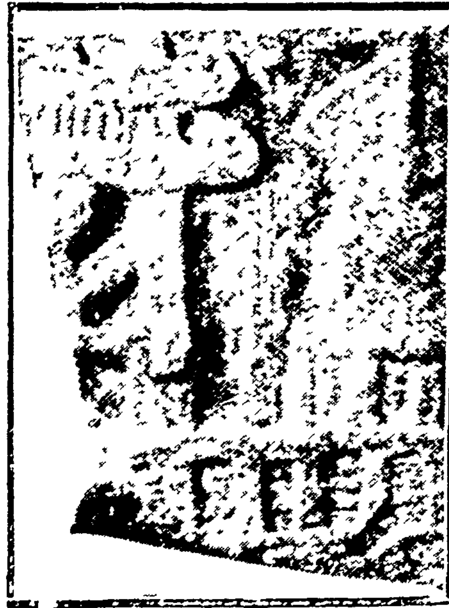
સાંચી સ્તૂપનું ચારમાંનુ એક પ્રવેશદ્વાર

આકૃતિ ન ૧૬] [પરિચય માટે જુઓ મુખપૃષ્ઠ

ભારહુત સ્તૂપનું ચારમાંનુ એક પ્રવેશદ્વાર—તોરણ

આકૃતિ ન ૧૭] [પરિચય પૃષ્ઠ ૩૧૩-૩૧૫

મથુરા સ્તૂપનું એક તોરણ

આકૃતિ ન ૧૮] [પરિચય માટે પુ ૧, આકૃતિ ન ૩૧, ૩૨, ૩૩ જુઓ

આ ત્રણે ચિત્રોના વિશેષ પરિચય માટે પુ ૧ આકૃતિ ન ૩૧, ૩૨ અને ૩૩નુ વર્ણન જુઓ

મથુરા સિંહસ્તંભ

આકૃતિ નં. ૧૯] [પરિચય માટે આકૃતિ ૨૦, ૨૧ સરખાવો

સાંચી સિંહસ્તંભ

આકૃતિ ન. ૨૧
પરિચય માટે પુ. ૧, આકૃતિ
૧૭, ૨૯ જુઓ

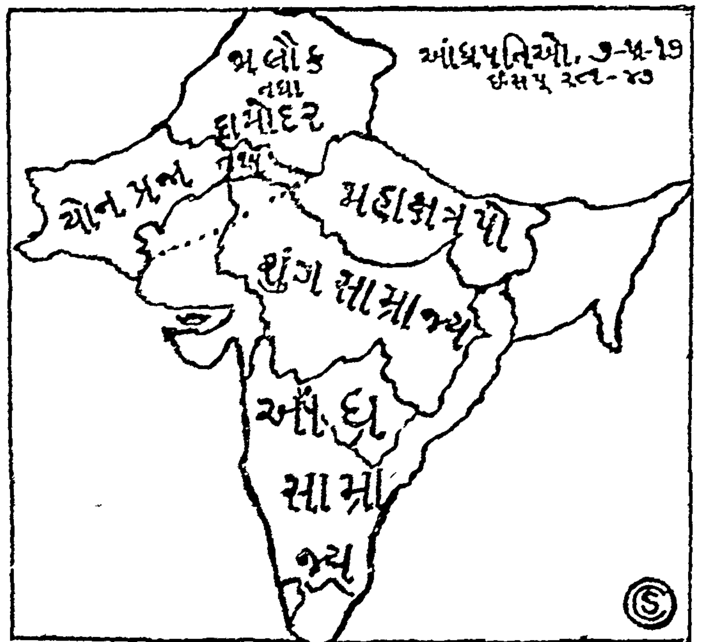
સારનાથ સિંહસ્તંભ

આકૃતિ ન. ૨૦]
[પરિચય માટે પુ. ૧ આકૃતિ ૧૬, ૨૯ જુઓ

આકૃતિ ન ૨૨] નકશો ન. ૪ [વર્ણન પૃષ્ઠ ૧૪૯

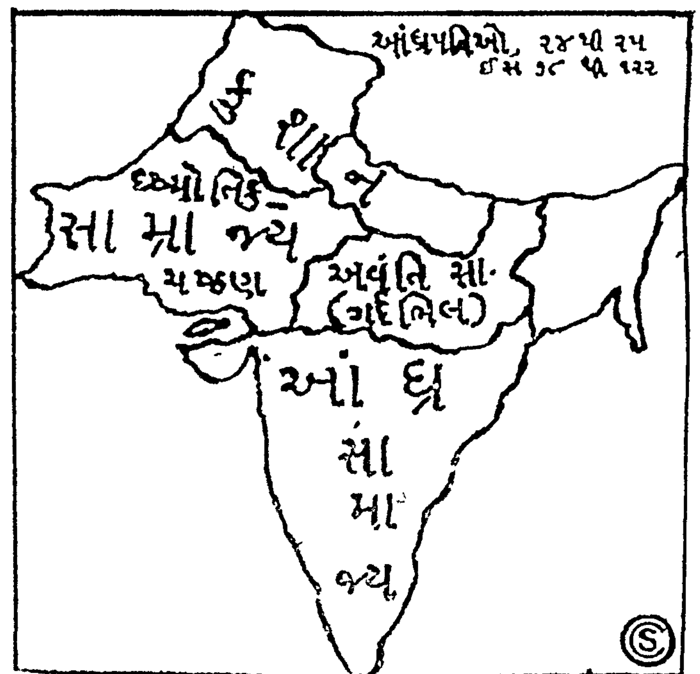
આકૃતિ નં ૭૩]   નકશો નં ૫   [વાંચુન પૃષ્ઠ ૧૯૧

આકૃતિ નં ૭૪]   નકશો નં ૬   [વાંચુન પૃષ્ઠ ૧૮૮ અને આગળ

આકૃતિ નં. ૭૫]   નકશો નં. ૭   [વર્ણન પૃષ્ઠ ૨૩૪

નકશો નં. ૮

આકૃતિ નં. ૨૬]   [વર્ણન ૧૩-૧૪મા પરિચ્છેદે

અભિપ્રાયો

(૧)

પુસ્તક તદ્દન નવું દૃષ્ટિબિન્દુ ખોલે છે એમ સમજાય છે. તમે એ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં ઘણો શ્રમ લીધો લાગે છે.

મુંબઈ   દિ. બા કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

(૨)

વધુમાં વધુ પ્રસંગોથી ભરેલા પ્રાચીન હિંદના ઇતિહાસ અંગે સ્થાપિત સિદ્ધાન્તોના અન્વેષણમાં ઊતરવાના અને તે સિદ્ધાન્તોમાં કેટલાક ક્રાન્તિકારી ફેરફારો સૂચવવાના ડૉ૦ શાહે ઉપાડેલા કાર્યને હિંમત તરીકે જ ઓળખાવી શકાય.

ડૉ૦ શાહનો અવિરત શ્રમ અને નવા સિદ્ધાંતો બહાર મૂકવાની તેમની અસામાન્ય હિંમતની તો પ્રશંસા જ થઈ શકે.

ઇતિહાસને અભ્યાસીઓ જોઈએ છે અને જ્યાંસુધી અનેકોએ સંશોધન નથી કર્યું ત્યાંસુધી ઇતિહાસના કોઇ પણ યુગવિષે સંપૂર્ણ સત્ય જાણી શકાતું નથી.

મુંબઈ   રાવ બહાદુર જી. એચ. સરદેસાઇ

(૩)

ડૉ૦ શ્રી. ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદે હિંદુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ગુજરાતીમાં લખ્યો છે, જે હું અથથી ઇતિ સુધી વાંચી ગયો છું ત્રિભુવનદાસભાઇએ આ ઇતિહાસ જૈન, બૌદ્ધ ને હિંદુ સાહિત્ય ઉપર રચ્યો છે. ને તેમણે તે સાહિત્ય ઉપરાંત સિક્કાઓ, ગુફાઓ વિગેરેના શિલાલેખો ઇત્યાદિ બહુ વિગતવાર જોયા છે. ઇતિહાસકારોએ અત્યાર સુધી જૈન સાહિત્યની અને જૈન સામગ્રીની અવગણના કરી હતી તે ત્રિભુવનદાસભાઇએ કરી નથી, તેથી તેમના લખાણમાં સમગ્રતાનો ગુણ આવી જાય છે અને અત્યાર સુધી નહિ જાણવામાં આવેલું સાહિત્ય એમની કૃતિમાં જોવામાં આવે છે. તેમનો પ્રયાસ જૈન સમાજે તો ખાસ વધાવી લેવો જોઇએ, કારણ તેમનું સાહિત્ય તો તેમણે પૂરેપૂરૂં આ કૃતિમાં ઉપયોગમાં લીધું છે.

વડોદરા-કૉલેજ   કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર

(૪)

આપના પ્રયાસને હું ખરેખર સ્તુત્ય ગણું છું

મુંબઈ   વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્ય

(૫)

જૈન સાહિત્યના પ્રામાણિક ગ્રન્થોમાંથી હકીકતની સંભાળપૂર્વક જે ગવેષણા તેમણે કરી છે, તેમાં જ આ પુસ્તકની ખરી ખૂબી ભરેલી છે. પ્રાચીન ઇતિહાસમાંથી તત્ત્વો ચાળી કાઢવામાં તેમણે અત્યંત પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો દેખાય છે. અને વર્તમાન સન્માનિત મતવ્યોથી તેમના અનુમાનો જો કે લગભગ ઊલટી જ દિશાના છે, છતાં કબૂલ કરવું પડે છે કે, તેમના નિર્ણયોથી રસભરી ચર્ચા અને વિવાદો ઊભા થશે અને તેમાંથી કંઈ અનેરા લાભ પ્રાપ્ત થશે.

વડોદરા-પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર   ડૉ. બી. ભટ્ટાચાર્ય

(૬)

મને સંપૂર્ણ ખાત્રી છે કે પ્રાચ્યવિદ્યાના અભ્યાસીઓ તેનો સર્વશ્રેષ્ઠ સત્કાર કરશે.

મુંબઈ–વીલ્સન કૉલેજ — એચ. ડી. વેલીન્કર

(૭)

ડૉ○ ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ શાહે હિંદના પ્રાચીન યુગનો ઇતિહાસ ઉપજાવી કાઢવાનો જે પ્રયાસ કરેલ છે તે ખરેખર સ્તુત્ય છે. જૈન વિશ્વકોશ અંગે ભેળી કરેલી પ્રમાણભૂત ઐતિહાસિક સામગ્રીનો આ ઇતિહાસ ઘડવામાં તેમણે વિવેકપૂર્વક ઉપયોગ કરેલ છે. બખગોળા જેવા તેમાં દેખાતા કેટલાક નવા નિર્ણયોથી ભડકીને ભાગવાને બદલે, હરેક ઇતિહાસપ્રેમી વિદ્યાર્થી તેમજ અભ્યાસી, પ્રેમ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક આ ગ્રન્થનો અભ્યાસ કરશે તો મારી ખાત્રી છે કે તે યુગના ઇતિહાસના ક્લિષ્ટ અને શકાસ્પદ પ્રશ્નો ઉપર ઘણુ નવું અજવાળુ પડશે, અને વિદ્યાર્થીઓને આપણે કેવે આડે રસ્તે દોરતા હતા તેનુ સહજ ભાન થશે કેળવણીખાતાઓ તેમ જ પુસ્તકાલય વિગેરેના અધિકારીઓ આ પ્રયાસ તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવશે એવી આશા છે.

મુંબઈ–પ્રીન્સ ઑફ વેલ્સ મ્યુઝીઅમ — ગિરિજાશંકર વલ્લભજી આચાર્ય

(૮)

આ ગ્રન્થ ઘણો શ્રમ લઈ તથા ઘણાં પુસ્તકોના અસલ આધારો, શિલા અને તામ્રલેખો, સિક્કા વિગેરે જોઇ આધારભૂત ગણી શકાય તેવો બનાવ્યો છે. સર્વ રીતે ઉત્તેજનને પાત્ર છે એમ મને લાગે છે.

વડોદરા — રા. બ. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઇ દેસાઈ

(૯)

દેશભાષામા આવા પુસ્તકની અત્યત જરૂર વર્ષો થયાં લાગ્યા કરતી હતી. દાક્તર ત્રિભુવનદાસે વર્ષો સુધી મહેનત કરી તેવુ એક પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે, એ ખરેખર બહુ ખુશી થવા જેવુ છે. દરેક શાળા, દરેક લાયબ્રેરી અને બની શકે તેવી દરેક વ્યક્તિએ એ પુસ્તક અવશ્ય વસાવવા જેવુ છે.

મુંબઈ–વીમેન્સ યુનીવરસીટી — હિંમતલાલ ગણેશજી અંજારિયા

(૧૦)

આ પુસ્તક પ્રગટ થતાં એક અગત્યની જરૂરિયાત પૂરી પાડવાનુ ધારી શકાય છે. ઇતિહાસનો શોખ વધતો જાય છે, એવા સમયમાં આ પુસ્તક ગુજરાતી સાહિત્યમાં મોટી ખોટ પૂરી પાડશે.

મુંબઈ — મોતીચંદ ગીરધરલાલ કાપડિયા

(૧૧)

જૈન ઇતિહાસમાં એક ક્રાન્તિકારી યુગ ઊભો થશે અને વિશારદો અને અન્ય કાર્યકર્તાઓને તે ક્ષેત્રમાં વિશેષ અભ્યાસ કરવાને પૂરતી સામગ્રી મળી કહેવાશે.

ઉમેદપુર — ગુલાબચંદજી ઢઢ્ઢા

(૧૨)

હમકો અતીવ સંતોષ હુઆ. બહોત સમયસે હમ જીસ ચીજકો ચાહતે થે આજ વહી હમારી દૃષ્ટિમેં આઈ.

પાલનપુર — વિજયવલ્લભસૂરિ

(૧૩)

પુસ્તક અતિ મહત્ત્વનુ થશે.

પાટણ — પ્રવર્તક કાંતિવિજયજી

(૧૪)

પુસ્તક ઉપયોગી થશે.

અમદાવાદ — વિજયનીતિસૂરિ

(૧૫)

આવા ગ્રન્થની અતીવ અગત્ય છે.

દિલ્હી — મુનિ દર્શનવિજયજી

(૧૬)

પ્રયાસ સ્તુત્ય છે અને ઐતિહાસિક શોધક બુદ્ધિ તથા ઊહાપોહ કરવાની પદ્ધતિ સુંદર છે. આ પુસ્તકથી ઘણીક બાબતોનો ભ્રમ દૂર થઈ શકશે.

કચ્છ-પત્રી — મુનિ લક્ષ્મીચંદ

(૧૭)

ઇતિહાસના અનભિજ્ઞને પણ પ્રથમ દષ્ટિએ જ વધાવી લેવા યોગ્ય લાગે એવું આ ગ્રન્થ-પ્રકાશનનું સાહસ છે. ઇતિહાસ પ્રત્યેની લોકરુચિ અણખીલી અને વિદ્યાવિકાસ કરતી સંસ્થાઓ પ્રમાદ, પક્ષપાત અથવા નિર્ધનતાનો ભોગ થઇ પડી છે, તેવા સંજોગોની વચ્ચે આવા ગ્રન્થોનું જોખમ લેનાર પ્રથમ ક્ષણે જ સહુનાં અભિનંદન માગી લ્યે છે. આ સાહસ પાછળ ગ્રન્થકારના જીવનની પચીસ વર્ષની પ્રખર સાધના છે. ટીપ્પણો, સમયાવળી, વશાવળી, વિષય શોધવાની ચાવી વિગેરે આપીને એક બાજુએ લેખકે આખા વિષયને વિદ્વદ્‌ભોગ્ય બનાવ્યો છે ને બીજી બાજુ ભાષાશૈલી સરળ, ઘરગથ્થુ, કંઇક વાર્તાકથનને મળતી રાખવાથી ગ્રન્થ વિદ્વત્તાને એક ખૂણે જ ન પડી જાય તેવો બન્યો છે.

મુંબઈ — જન્મભૂમિ

(૧૮)

સિક્કાઓ વિષેની આવી માહિતી એક જ પુસ્તકમા બહુ થોડે ઠેકાણે મળી શકશે. પુસ્તકની ભાષા સાદી અને સરળ હોવાથી, સામાન્ય અભ્યાસી પણ તે સમજી શકે એવુ છે અને તેમાં આવેલી ઐતિહાસિક ઘટનાઓ એવી તો રસિક છે કે તે કોઇ કહાણી-કિસ્માને ભુલાવે તેવો આનંદ આપે છે.. નવો પ્રકાશ પાડનાર પુસ્તક પ્રગટ કરવા માટે તેના લેખક ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લહેરચદ શાહને મુબારકવાદી ઘટે છે.

મુબઇ — મુંબઈ સમાચાર

(૧૯)

ડૉ૦ ત્રિભુવનદાસના આ ઇતિહાસના ગ્રન્થો વાચી કોઇ પણ હિદી પોતાનું હીન માનસ ત્યજી ગૌરવથી પોતાનુ મસ્તક ઊંચુ રાખી શકશે...ઇતિહાસના આ બૃહદ ગ્રન્થો ગુજરાતને આ પહેલી જ વાર મળે છે.

જય ભારત

(૨૦)

લેખકે ભારે શ્રમ લીધો છે. ઘણી હકીકતો, પૂરાવા અને અન્ય સાધનો એકત્રિત કર્યાં છે.

મુંબઇ — સાંજ વર્તમાન

(૨૧)

પચીસ પચીસ વર્ષના તપને પરિણામે ગ્રન્થકારે ઉપલબ્ધ સાધનોનો બની શકે તેટલો અભ્યાસ કરીને ઇ. સ. પૂર્વે ૯૦૦ થી ઇ. સ ૧૦૦ સુધીનાં હજાર વર્ષનો ઇતિહાસ આપવાનો કરેલો પ્રયાસ જેમ અપૂર્વ છે તેમ આ દિશામા પ્રકાશ ફેંકનારો છે. આ ઉપયોગી ગ્રન્થને ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ જ નહિ પણ તમામ ગુજરાતીઓ વાચવા પ્રેગય તેવો આગ્રહ કરીએ છીએ અને એક ગુજરાતી સંશોધક વિદ્વાનની કદર કરી પોતાને શિરેથી બેકદરપણાનો દોષ દૂર કરવાના પ્રયાસ માટે ગુજરાતને આ પુસ્તક સત્કારવા યોગ્ય હોવાની ખાત્રી આપીએ છીએ,

મુંબઈ — હિંદુસ્તાન અને પ્રજામિત્ર

(૨૨)

લેખકે પુસ્તક તૈયાર કરવામાં લીધેલો શ્રમ અને નવાં વિધાનો બાંધવા માટેની તેમની પર્યેષક વૃત્તિ પાને પાને જણાઈ આવે છે..... હિંદની કોઇએ ભાષામાં તો શું પણ ઇગ્રેજીમાં પણ જેની તોલે આવે એવાં ગણુતર પુસ્તકો જ હશે; એ બધી વસ્તુઓ ખ્યાલમા લેતા, અને ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ માટે જે સાધનસંગ્રહ આમા મૂકાયલો છે તે જોતા ડો૦ ત્રિભુવનદાસની શ્રમશીલતા, ઇતિહાસ સંશોધનના ક્ષેત્રમા કદર કરવા જેવી છે. આ ગ્રન્થમાના સંશોધનો અને વિધાનો એક યા બીજી રીતે માર્ગદર્શક, દિશાદર્શક કે પ્રકાશ પહોચાડનારા થઈ પડશે એમ માનવું વધારે પડતુ નથી.

અમદાવાદ — પ્રજાબંધુ

(૨૩)

ખરેખર એક ગુજરાતી વિદ્વાનને હાથે લખાયલો સાધાર ઐતિહાસિક શોધખોળનો આ એક અદ્ભુત ગ્રન્થ છે......ડો૦ શાહ ટીકાઓથી ન ડરતા તેમનો પ્રયાસ અપૂર્ણ ન મૂકે એમ આપણે ઇચ્છીશુ... આના સારરૂપ જો એક અંગ્રેજી ગ્રન્થ તૈયાર કરાવાય તો તેની ચર્ચા આખા ભરતખડમા થવા પામે.

મુંબઇ — ગુજરાતી

(૨૪)

આ સંશોધન ઇતિહાસ-સંશોધકોને જેમ ઉપકારક છે તેમજ ખાસ કરીને જૈન સમાજ માટે મહદ્ ઉપકારક છે. સૈકાઓ જૂનું અપ્રગટ, ઐતિહાસિક સાહિત્ય શ્રમ અને સંકલનાપૂર્વક આ ગ્રન્થ દ્વારા બહાર મૂકવા માટે ડો૦ ત્રિભુવનદાસને અભિનંદન ઘટે છે. દરેક જૈન લાઇબ્રેરીઓ, સાહિત્ય સંસ્થાઓ, જ્ઞાનભંડારોમાં આ સેટને સ્થાન મળે એમ ઇચ્છીએ છીએ.

ભાવનગર — જૈન

(૨૫)

આખું પુસ્તક હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર તદ્દન નવો જ પ્રકાશ પાડે છે જ્યાં જ્યાં લેખક પોતે પુરોગામી લેખકોના મતથી વિરૂદ્ધ જાય છે ત્યા ત્યા બધે તેઓ મજબૂત પુરાવાઓ આપે છે. આખું પુસ્તક વાચવા જેવુ છે, અને અભ્યાસીઓને મનન કરવા યોગ્ય છે. ભાષા સરળ અને વિષયની વસ્તુની ગહનતાને એકદમ સ્પષ્ટ કરે તેવી છે. લેખક ધધે ડોકટર હોઈ, પુરાતત્ત્વના વિષયનો આટલો બધો પરિચય ધરાવે છે તે ખરેખર ધન્યવાદને પાત્ર તથા શોભાસ્પદ છે તેમની કૃતિ દરેક વાચનાલયમા જવી જોઈએ.

વડોદરા — સાહિત્યકાર

(૨૬)

ગુજરાતી પ્રકાશનના ઇતિહાસમાં આ પુસ્તકનું સાહસ અજોડ ગણાય તેવુ છે. ખાસ કરીને વિદ્વત્તા, બહોળી સામગ્રી ને હોશ પ્રશસનીય છે. લેખકે બહુ પ્રમાણમાં શ્રમ લીધો છે અને પોતે માની લીધેલ મતાંતરનું સમર્થન જારીવજારી જાણનારા વકીલની માફક બહુ જ ઊલટથી કર્યુ છે...આ પ્રકારનો ગ્રન્થ સ્વભાષામાં લખીને ડો૦ શાહે ગુજરાતીની મોટી સેવા કરી બતાવી છે અને ગુજરાતની વિદ્વત્તાને જગતમા ઉચ્ચ સ્થાને સ્થાપી છે. એ માટે અમે એઓ મહાશયને ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

કરાંચી — ઊર્મિ

(૨૭)

પ્રાચીન શોધખોળની દૃષ્ટિએ આ ગ્રન્થ મહત્વનો છે...પ્રાચીન શોધખોળ માટેનો લેખકનો અનુભવ અને પ્રયાસ પ્રશમાને પાત્ર છે.

મુંબઇ — જૈન પ્રકાશ

(૨૮)

માહિતી રસપૂર્ણ છે...ગુજરાતી ભાષામાં આવુ સુંદર ઉપયોગી પુસ્તક તૈયાર કરવા માટે લેખકને ધન્યવાદ ઘટે છે.

વડોદરા — નવ ગુજરાત

(૨૯)

પ્રાચીન હિંદના ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને અમે સદરહુ પુસ્તક ધ્યાનપૂર્વક તપાસી જવા વિનતિ કરીએ છીએ

અમદાવાદ બુદ્ધિપ્રકાશ

(૩૦)

ગુજરાતી ભાષામા ઇતિહાસના વિષય પર અને તેય સશોધન તરીકે લખાયલા પુસ્તકો આગળીને વેઢે ગણાય એટલા જ છે તેમા ડૉ૰ ત્રિભુવનદાસભાઇના આ બૃહદ્ ગ્રથથી ગૌરવભર્યો ઉમેરો થાય છે, એટલુ જ નહિ, પણ એ ક્ષેત્રમા એનો નબર પ્રથમ ગણાય તો નવાઈ નહી. અભ્યાસપૂર્ણ આવી ઉપયોગી કૃતિ, સતત પરિશ્રમપૂર્વક તૈયાર કર્યા બદલ ડૉ૰ ત્રિભુવનદાસને અભિનદીએ છીએ. અને ઇચ્છીએ છીએ કે, ગુજરાત, આ ગુજરાતી પ્રકાશનનો ઉમળકાભેર ઉઠાવ કરી લેખકને તેમ કરવાનુ પ્રોત્સાહન આપશે. અધ્યયન વિભાગની શોભારૂપ આ ઉપયોગી કૃતિને ગુજરાત તથા બૃહદ્ ગુજરાતના એકેએક સાધનસંપન્ન પુસ્તકાલયની અભરાઈ પર સ્થાન મળે જ મળે પ્રાચીન ઇતિહાસના શોખીનો તથા અભ્યાસીઓ આ ગ્રન્થ એક વાર નજર તળે કાઢી જવાને તો ન જ ચૂકે

શબ્દકોશ, સમયવારી તથા વિસ્તૃત અનુક્રમણિકા દ્વારા તથા ચિત્રો, લેખો, નકશા, સિક્કા વગેરેની સમજુતીથી પુસ્તકની યોગ્યતા તેમજ તેનુ રહસ્ય સમજવામા ઘણી સહાય મળે છે. આશા છે કે ગુજરાતી સાહિત્યના રસિયાઓ ઉત્તેજન આપશે જ

વડોદરા રાજ્યના કસ્બા પુસ્તકાલયો જરૂર આ પુસ્તકના બધા ભાગ ખરીદે અને એ દ્વારા રાજ્યની શિક્ષિત પ્રજાને પ્રાચીન ભારતનું જ્ઞાન પૂરૂ પાડવામા યથાશક્તિ મદદ કરે એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

વડોદરા પુસ્તકાલય

(૩૧)

રસમય પૃષ્ઠોવાળા આ અનુપમ પુસ્તકમા સિક્કાઓનુ–પ્રાચીન સિક્કાઓનુ, એટલે કે પ્રાચીન ભારતમા વપરાતા સિક્કાઓનુ–વર્ણન આપેલુ છે તે ઉપરાત મૌર્યવશના રાજઅમલનુ તેમજ પરદેશીઓએ –યવનોએ ગુજારેલ જુલ્મોનું ધ્યાન એક વૈજ્ઞાનિકની પેઠે ચોકસાઇથી આપ્યુ છે સાથે જોડેલા અનુક્રમો–સૂચિઓ અતિ ઉપયોગી છે, કેમકે પુસ્તકની અંદરના વિધવિધ વિષયો શોધી કાઢવાને તે ચાવીરૂપ થઇ પડે છે.

......ખત અને સશોધન–કાર્ય પ્રશસા જ માગી લ્યે છે

કલકત્તા મોડર્ન રીવ્યુ

(૩૨)

વિદ્વત્તાપૂર્ણ ગ્રન્થ છે અને તેમા દર્શાવેલી હકીકત માટે સિક્કાના, શિલાલેખના તથા જાણીતા ગ્રન્થકારોના મતવ્યોના આધારો ટાકી બતાવ્યા છે. અલબત્ત આ ગ્રન્થ બહાર પડવાથી પુષ્કળ વાદવિવાદ ઊભો થાય છે, છતાયે આ પુસ્તકને એક સ્મારકગ્રન્થ કહી શકાશે.

મુબઈ બોમ્બે ક્રોનીકલ

(૩૩)

શિલાલેખ, સિક્કા ને સ્મારકોને લેખકે પૂરતા પ્રમાણમા ઉપયોગમા લીધા છે લેખકના ખંત અને કર્તવ્યપ્રેમ તેમજ ઐતિહાસિક સશોધન પ્રત્યેનો તેમનો સ્નેહ ખરેખર પ્રશંસાને પાત્ર છે...તેમણે આપેલી ફૂટનોટો વાચકને સત્ય શોધી કાઢવામા ખૂબ જ મદદકર્તા થઇ પડે છે આવા લુખ્ખા ને કાળગણનાને લગતા વિષયને ન્યાય આપવા માટે ડૉ૰ શાહ જૈન સમાજના ને પુરાતત્ત્વપ્રેમીઓના અભિનદનને પાત્ર છે.

મુબઇ બોમ્બે સેન્ટીનલ

(૩૪)

આ એક અદ્ભુત પ્રકાશન છે.. લેખકનું જ્ઞાન બહોળુ છે, તેમનો ખત અણખૂટ છે.

મુંબઇ ટાઇમ્સ ઓફ઼ ઇન્ડિયા

(૩૫)

આ ગ્રન્થમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૯૦૦ થી ઇ. સ. ૧૦૦' સુધીનો ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે,—જે યુગને પ્રસ્તાવનામા, ' પ્રાચીન હિંદનાં ઇતિહાસના સાચા ઘડતર–યુગ ' તરીકે ઓળખાવવામા આવેલ છે. વધારામા જણાવાયુ છે કે એ યુગ પર પ્રમાણભૂત કે સમગ્રદર્શી કોઇ ગ્રન્થ હજી લખાયો નથી—જે વિધાન સાથે ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ સહેજે સંમત થશે.

ડૉ૦ શાહે, બૌદ્ધ અને વૈદિક પ્રમાણો, જે કેટલાક પ્રમાણમાં સારી રીતે સંશોધિત થઈ ચૂકયાં છે તે ઉપરાંત, પ્રાપ્ય જૈન પ્રમાણોને પણ ઉપયોગમા લીધા છે; તે એ ગ્રન્થને ખૂબી બક્ષે છે. જૈન વિશ્વકોશ અંગે પચીસ વર્ષના શ્રમસેવન પછી તેઓ તેમ કરવાને વધુમાં વધુ યોગ્ય ને સુંદર સ્થિતિમાં ગણી શકાય. વિશ્વકોશનું પ્રકાશન શકય ન બનવાથી બદલામા તેમણે આ ઇતિહાસ–ગ્રન્થો પ્રગટ કર્યા છે.

......આ ગ્રન્થમાંની એક લાક્ષણિકતા તો ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને ચમકાવશે જ—અને તે પ્રાચીન ભારતીય કાલગણનામા ડૉ૦ શાહે દર્શાવેલી નવી ગણતરી.

મુબઈ — ઇલસ્ટ્રેટેડ વીકલી ઓફ ઈન્ડિયા

(૩૬)

અત્યારસુધી ઇતિહાસકારોએ અને સંશોધકોએ અણઉકેલેલ માહિતીઓ પર ગ્રન્થની રચના થઈ છે.

કોઇ નાસ્તિક કદાચ લેખકના બધા જ મંતવ્યો સ્વીકારી લેતાં અચકાય, પણ હું જાતે તો એમનાં મંતવ્યોમા માનું છું.

તંત્રી—

મુંબઇ — ન્યુ બુક ડાઇજેસ્ટ

(૩૭)

ગ્રન્થ નવાં મંતવ્યોથી ઝગમગી રહ્યો છે. એ એક યુગવર્તી પ્રકાશન છે.

કલકત્તા — અમૃત બઝાર પત્રિકા

(૩૮)

પ્રો. શાહની આ કૃતિ પ્રાચીન હિંદ વિષેના જૂના મતવ્યોને ઉરાડી મૂકે છે.

આખા ગ્રન્થની રચના, અત્યારસુધીમા ઇતિહાસકારોએ અને સંશોધકોએ અણઉકેલેલ માહિતીઓ પરજ થઇ છે.

કેન્યા (આફ્રિકા) — કેન્યા ડેલી મેઈલ

(૩૯)

ડૉ. શાહ ધર્મે જૈન છે ને અલ્પ–જાણ ને લગભગ અપ્રાપ્ય એવા જૈન ગ્રન્થો ને હસ્તપ્રતો મેળવવાનું તેમને માટે ભારે શક્ય બનેલ. એ બધાના સૂક્ષ્મ અભ્યાસે તેમને, ગત સદીના મધ્ય અને ઉત્તર–ભાગમાં અને ચાલુ સદીના પૂર્વ ભાગમા યુરોપીય પૌર્વાત્યોએ લખેલ રૂઢિવાદી ઐતિહાસિક કૃતિઓથી જુદા જ દૃષ્ટિબિન્દુઓ ધરાવતા, સ્મરણીય ગ્રન્થના આલેખનની શક્તિ આપી.

અમને ખાત્રી છે કે વિદ્વાન કર્તાની આ ભવ્ય કૃતિ ભાવિ સંશોધન કાર્યમાં, જે યુગને તેઓ સ્પર્શેલ છે તે યુગ સંબધમાં, સુંદર ભૂમિકા પૂરી પાડશે. આ અવસરે અમે આવી ખરેખર સુંદર–સચિત્ર કૃતિને બહાર પાડવા માટે વડોદરાની શશિકાન્ત કું. ને અભિનંદન આપવાની તક લઈએ છીએ.

ટાંગાનિકા (આફ્રિકા) — ટાંગાનિકા ઓપીનિયન

(૪૦)

અમે ઇચ્છીએ છીએ કે લેખક દીર્ઘાયુષી થાય અને પોતે કર્તવ્યના સ્નેહભાવે જે ભારે કામ હાથ ધર્યું છે તે સંપૂર્ણ કરી ભાવિ ઇતિહાસકારો માટે અદ્ભુત ગ્રંથ તૈયાર કરે.

અહીં એ પણ નોંધવું જોઇએ કે આ ગ્રન્થની અતીવ અગત્યતા અને પ્રાચીન હિંદના ઇતિહાસ પર તે જે પ્રકાશ ફેંકે છે તે સર્વનો વિચાર કરી મુબઈ વિદ્યાપીઠે તેને માન્ય કરેલ છે, ડાયરેકટર ઓફ પબ્લીક ઈન્સ્ટ્રકશન–તેઓશ્રીએ તેને પાસ કરેલ છે ને બધા જ વિદ્વાનોએ તેના સંબધમા ભલામણો કરેલી છે.

ઝાંઝીબાર (આફ્રિકા) — ઝાંઝીબાર વોઇસ

(૪૧)

પ્રાચીન ભારતવર્ષ પરની મી. ત્રિભુવનદાસ લ. શાહની કૃતિ એ અત્યારસુધી યોગ્ય અગત્યતા ન અપાયલ સામગ્રીના આધારે હિંદના ઇતિહાસ પર વધુ પ્રકાશ ફેંકનો પ્રયાસ છે.

કોલંબો (સીલોન) સીલોન ઓબ્ઝર્વર

(૪૨)

અત્યારસુધીના ઘણાં ખરાં મતવ્યોને હવે આપણે ફગાવી દેવા જોઇએ...હિંદનો ઘણોખરો ઇતિહાસ આપણે ફરીથી શીખવો પડશે.

લાહોર સીવીલ એન્ડ મીલીટરી ગેઝેટ

(૪૩)

ખૂબજ શ્રમ, અને સાહિત્ય, શિલાલેખો ને સિક્કાને લગતી સામગ્રીનો ભંડાર છે. લેખક ઇતિહાસકાર નથી, પણ સ્વય અભ્યાસી છે. તેમના બધા જ સિદ્ધાતો સાથે ઘણા મળતા ન થાય પણ આ બધા સિદ્ધાતો તદ્દન મૌલિક છે અને તે સ્વીકારાય કે તેનો અસ્વીકાર કરાય તે પહેલા તેમના પ્રત્યે પૂરતુ ધ્યાન અપાવુ ઘટે.

કલકત્તા ન્યુ રીવ્યુ

(૪૪)

વિશિષ્ટ દાક્તરી ખંતથી તેઓ આધારોને એ રીતે વણે છે અને તારવે છે કે તે વાચક સમક્ષ તદ્દન મૌલિક અથવા નવા વેશમા, 'બોમ્બ જેવા અને નયન ખોલી નાખતા' સિદ્ધાતો રૂપે રજૂ થાય છે.

ગ્રન્થની બીજી એક પ્રશસનીય વિશિષ્ટતા એ છે કે તેમા યુગવર્તી સ્થાપત્યદર્શક સંખ્યાબધ કલા-ચિત્રો અને સિક્કા-ચિત્રો અપાયલ છે.

કલકત્તા ઇન્ડિયન રીવ્યુ

(૪૫)

લેખક કે જેમણે પોતાના જીવનના ઘણાખરા વર્ષો ઐતિહાસિક સામગ્રી એકત્ર કરવાને આધારોના સશોધન પાછળના અવિરત શ્રમમા વીતાવ્યાં છે-તેમણે બે હજાર વર્ષ પૂર્વેના ભારતવર્ષનુ સાચુ ચિત્ર રજૂ કરવામાં એક પણ પ્રયત્ન બાકી રાખ્યો નથી

એમના ગ્રન્થો એક દિવસે પ્રાચીન હિંદી ઇતિહાસના સત્ય ચિત્રો રજૂ કરનાર હતો તરીકે આવકારાશે.

મુંબઇ ફ્રી પ્રેસ જર્નલ

(૪૬)

લેખકે બહાદુરીપૂર્વક પોતાના મતવ્યો સપૂર્ણ સ્વતત્ર સ્વરૂપમા રજૂ કર્યા છે, અને તેઓ સ્વયદર્શનની આશ્ચર્યકારક ખાત્રીથી નામાકિત વિદ્વાનોના ચાલુ મતવ્યોને પણ ઉથલાવી નાખે છે

મદ્રાસ ધી હિંદુ

(૪૭)

ઘણેક સ્થળે તે સ્વીકૃત સિદ્ધાતોથી વિરૂદ્ધ જાય છે છતા તે સંભાળભર્યા ધ્યાનને પાત્ર છે.

મદ્રાસ ધી મેઇલ

(૪૮)

એટલું તો સ્વીકારવું જ જોઇએ કે આ ગ્રન્થ કિંમતી માહિતીઓનો ભંડાર છે; જે માહિતીઓમાની ઘણીખરી હજી હિંદી ઇતિહાસના ક્ષેત્રમા કામ કરનારાઓના ધ્યાન બહાર છે. અત્યારસુધી બૌદ્ધ અને વૈદિક સાહિત્યના જેટલુ જૈન સાહિત્ય પ્રત્યે ધ્યાન નથી અપાયુ-તે ઉણપ આ લેખકે પૂરી પાડી છે

મદ્રાસ સાઉથ ઇન્ડિયન ટીચર

(૪૯)

ગ્રન્થમાં દર્શાવાયલાં મંતવ્યો પ્રત્યે સુઘટિત ધ્યાન અપાવું ઘટે છે, અને રજૂઆત પણ ગહન વિદ્વાનના હાથે સમાલોચનાને પાત્ર છે.

શકસંવત વિષેની એમની માન્યતા અને એના મૂળ વિષે એમનો અભિપ્રાય રસપ્રદ છે. જુદા જુદા પરદેશી રાજકર્તાઓ ને વિક્રમાદિત્યના શાસનને સૂચવતા નકશાઓ ઉપયોગી છે.... મંતવ્યો હિંમતભર્યાં છે. તેમાંનાં કેટલાંક ચાલુ માન્યતાથી વિરૂદ્ધ છતાં તે બધાં, અમે અગાઉ કહ્યું છે તેમ, તટસ્થ વિદ્વાનના ધ્યાનને પાત્ર છે

અનામલ નગર–ચિદમ્બરમ — **જર્નલ ઓફ ઇન્ડિયન હીસ્ટરી**

(૫૦)

ડૉ. શાહની આ કૃતિ તેમણે તે પર ખર્ચેલ અવિરત શક્તિ અને પુષ્કળ શ્રમની સાબિતીરૂપ છે.

પૂના — **ઓરિએન્ટલ લીટરરી ડાઇજેસ્ટ**

(૫૧)

લેખકની ઉદ્યોગપરાયણતા અને સંશોધનકાર્ય અંગેની તેમની તમન્ના મહદ્ પ્રશંસાને પાત્ર છે.

રાંચી — **મેન ઇન ઇન્ડિયા**

(૫૨)

ગ્રન્થ કિંમતી માહિતી પૂરી પાડે છે, તેમજ આપણા જ્ઞાનમાં તે ઉમેરો કરે છે.

અલ્લાહાબાદ — **ધી ટવેંટીએથ સેન્ચુરી**

(૫૩)

વિશાળ અભ્યાસ, બહોળી બહુશ્રુતતા અને ઇતિહાસદર્શન કરાવવાની તીવ્ર વૃત્તિ ઠેર ઠેર દેખાય છે. પોતાના વિષય ઉપર લખતાં પહેલા આટલી વિશાળ તૈયારી આપણે ત્યાં બહુ જ ઓછા લેખકો કરે છે. ડૉ. શાહની એમના પોતાના વિષય પૂરતી તૈયારી પ્રશસ્ય છે. એમની કર્માભિમુખતા અને કર્મનિષ્ઠા એથીયે વધુ આવકાર્ય છે. આ તત્ત્વોને લીધે આ પ્રકાશનોમાં એવી કેટલીયે વિગતો, પહેલી જ વાર બહાર આવે છે જેનો પશ્ચિમના તેમજ પશ્ચિમ મતાનુયાયી પૂર્વના અભ્યાસીઓએ આજ લગી સ્પર્શ પણ કર્યો નથી. આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસને લગતી આવી નવી સામગ્રીનો મોટો ભંડાર આમાં ભર્યો છે. આમ અવિરત અભ્યાસ અને તીવ્રકર્મરતતા આમાં સ્થળે સ્થળે દેખાય છે, તેમજ સંશોધક કે વિચારક માત્રને અનિવાર્ય એવાં મનોબળ અને હિમ્મત પણ આમાં પાને પાને દેખાય છે.

અમદાવાદ
(ગુજરાત સાહિત્યસભા) — **૧૯૩૬ના ગુજરાતી વાઙ્મયની સમીક્ષા**

(૫૪)

આ એક એવી કૃતિ છે, જે અભ્યાસપૂર્વક વાંચવી જોઇએ. લેખકનો આત્મવિશ્વાસ આશ્ચર્ય પમાડનારો છે.

મદ્રાસ — **એજ્યુકેશનલ રીવ્યુ**

(૫૫)

કર્તાએ ગ્રન્થ સર્જતાં ખૂબજ શ્રમ સેવ્યો છે. માહિતીઓનો ભંડાર છે-

કલકત્તા — **ફોરવર્ડ**

(૫૬)

આ ગ્રન્થ પ્રગટ કરીને ડૉ. શાહે ભારતીય ઐતિહાસિક સંશોધન ક્ષેત્રમા ખરેખરી સેવા બજાવી છે.

દિલ્હી–યુનીવર્સિટી — **ડૉ. બુલચંદ**